

55676

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

A-4

Történelmi Szemle

1973 XVI. ÉVFOLYAM 1-2. SZÁM

ajánlott

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

BARTHA ANTAL, GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS,
LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER ÉMIL, ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI
MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZSA

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK:

<i>Bolla Ilona</i> : A közsabadság a XI—XII. században. (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban) I. rész	1
<i>V. I. Bovikin</i> : Oroszország ipari fejlődésének társadalmi-gazdasági problémái	30
<i>Zimányi Vera</i> : A XVII. századi gazdasági és társadalmi regresszió néhány aspektusa	49
<i>Peter Mathias</i> : Ki szabadította meg láncaitól Prométheuszt? (Természettudomány és technikai változások 1600 és 1800 között)	61
<i>Kovács Endre</i> : A magyar szabadságharc mérlege a francia sajtóban	76
<i>Nevelő Irén</i> : A magyar kisiparosság társadalmi-politikai arculatának néhány jellemző vonása a felszabadulás után (1945—1948)	110

KÖZLEMÉNYEK

<i>Parádi Nándor</i> : Tata várabrázolója Matrakesi Nászuh krónikájában	141
<i>ifj. Fehér Géza</i> : Az 1543. évi hadjárat XVI. századi török forrása: Matrakesi Nászuh krónikája	148
<i>Buza János</i> : Öreg garas (A hódoltság utolsó éveinek pénzforgalmához)	151
<i>Teke Zsuzsa</i> : Velence adriai gazdaságpolitikája és a Frangepánok a XV. században	160
<i>Réti R. László</i> : A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. a második világháborúban	170

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

<i>Heckenast Gusztáv</i> : Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században (1670—1790)	188
<i>Vörös Károly</i> : A parasztság útja a polgári forradalomhoz	208

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

<i>Niederhauser Emil</i> : A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában (Az összehasonlító történetírás módszertanához)	245
---	-----

SZEMLE

<i>Szabó Miklós</i> : Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések 1896—1914 ...	257
<i>Léván György</i> : Az első világháború és az 1918—19-es forradalmak magyar vonatkozású anyagai a francia levéltárakban (kutatási beszámoló)	265
<i>Fejes Judit</i> : A fasizmus kérdései a nyugatnémet történeti irodalomban	273

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

BOLLA ILONA

A közszabadság a XI–XII. században

(A liber és libertas fogalom az Árpád-korban)

I. rész

A liber kifejezés az antik latinságból került át és vált használatossá a kialakuló germán államok írott forrásanyagában. A századok folyamán a kifejezés tovább élt, de tartalma és jelentése állandóan változott annak megfelelően, ahogyan a nemzeti társadalom liber-rel jelölt rétegei beilleszkedtek a feudalizmus osztályrendjébe. A liber fogalom korszakonkénti tartalmának felismerése és a libertas fejlődésének ábrázolása az alapjukul szolgáló társadalomszerkezet történetének lényeges kérdéseit segíti megoldani. A liber és libertas problémakör kutatása bizonyára ennek a belátásnak az alapján kapott jelentős szerepet a külföldi szakirodalomban egészen napjainkig. A kutatás időről időre új szempontokat felvetve, újabb eredményeket ért el, az eredmények pedig újabb viták forrásai lettek.

Az egyik jelentős vita a század elején zajlott a liber értelmezéséről. A századforduló magyarországi szakirodalmát is befolyásoló német történetírás ugyanis a korai germán népjogokban szereplő, s akkor a társadalom szabad tagjait átfogóan jelölő liber terminus tartalmát látta a későbbi, Karoling-kori forrásanyagban is. Mivel a kapitulárekban és a korabeli más forrásokban a liber jó része már függő parasztként, sőt adományozás tárgyaként tűnt fel, a történészek egy része arra a következtetésre jutott, hogy a közszabadok helyzete hirtelen, szinte egyik generációról a másikra változott meg. A gyors változás okát a Grundherrschaft szervezetének kiépülésében keresték. A Grundherrschaft szerintük kisajátította a Mark-jogosítványokat és a közszabadokat különféle kötöttségű földesúri népekké tette. Ezért a IX. században önálló kistulajdonnal rendelkező liber nemesnek, a függésben levő liber pedig félszabadnak (Halbfrei) tekinthető.¹

Ezzel az elmélettel szemben különösen Dopsch fejtette ki bővebben kifogásait. A Karoling-kor forrásait új módon magyarázva, a liber és libertas addig mereven kezelt fogalmát relativává tette. Dopsch kimutatta, hogy a bennük szereplő liber terminus alatt nem annyira a függésbe került közszabadokat kell keresni, hanem a servituson belül különféle libertast szerző szolganépeket. Őket szintén jelölték liber kifejezéssel is a források, noha nem voltak közszabadok. Kutatásai főként a szolgaságon belüli emelkedés folyamatának vizsgálatára összpontosultak.²

¹ A „grundherrliche Theorie” körüli vitát összefoglalva ld. *Richard Schröder—Eberhard v. Künßberg: Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte. 7. Auflage. Berlin und Leipzig. 1932. 230 és kk. l.*; A „liber” *Ph. Heck* terjedelmes műveiben kifejtett értelmezésének vitáját összefoglalta és tovább vitte *Alfons Dopsch: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit vornehmlich in Deutschland. 2. Teil. Weimar. 1913. 52 és kk. l.*

² *Dopsch: i. m. Die soziale Entwicklung c. fejezete. Uő.: Wirtschaftliche und soziale Grund-*

A liber-libertas problémára vonatkozó, másik fontos vita még napjainkban is tart. Az 1930-as, 40-es évek fordulóján ti. olyan szélsőséges — forrásszerűen megalapozatlan — elmélet született, amely a liber és libertas teljes fogalmi revízióját kísérelte meg.

Az elmélet szerint a korai törzsi jogokban, valamint a Meroving- és Karoling-kori forrásokban szereplő „liberi homines” nem voltak közsabadok (Gemeinfrei). A liber kifejezéssel jelöltek kisebb része úr (Grundherr) volt, nagyobb része azonban földjeivel együtt a királyok korlátlan rendelkezése alatt állt. Mindazokat, akiket korábban a történészek közsabadoknak tartottak, az új elmélet a „király szabadjai”-nak (Königsfrei) tekinti. Így a Königsfrei libertasa sem közsabadság (Gemeinfreiheit), hanem a királyoktól nyert, funkcionálisan „szabad nem-sabadság” (freie Unfreiheit). Az új fogalmak jogosságát az elmélet képviselői a következő érvekkel kívánják igazolni.

A „király szabadjai” a liberek azért, mert a királyok telepítették le őket várkörzetekbe, határvidékekre és nagykiterjedésű, művelés alá eddig nem vett királyi földekre. Libertasuk (Freiheit) kifejezője volt a fegyveres szolgálat és az, hogy személyük a király, illetve közvetlen képviselői alá volt rendelve. Igazgatási szervezetük a frank-kori képződménynek tekintett Hundertschaft. Joguk és kötelességük volt a hadi- és bírósági közgyűléseken a közösségi ügyek intézésében való részvétel. Ezek a „libertas”-ok magasan kiemelték a Königsfrei-eket az alacsonyabb rangú szolganépek közül.

Nem-szabad mivoltukat (Unfreiheit) más oldalról viszont kifejezte az a tény, hogy a király Leiherrschaftja alatt álltak. A király rendelkezhetett velük, aminek bizonyítéka, hogy mind őket, mind a földet, amelyen éltek, gyakran eladományozta. Ilyen módon a Karoling-kor óta jelentős részük különféle földesurakhoz került, és az ő Leibeigen-jeiknek a szintjére süllyedt. Vagyonosabb, kisebb hányaduk viszont beolvadt a nemességbe, vagy a ministerialitás útját járta. Csupán töredékeik maradtak, egyes grófságokban még a késő középkorban is, eredeti jogállásukban.³

Ezeknek a történetíróknak tagadhatatlan eredménye a korábban fel nem ismert, a Gemeinfrei-től különböző Königsfrei kategória kikutatása és helyzetének beható elemzése. A Königsfrei-kategória jelentőségét mégis túlbecsülték, és az V—XII. századi germán-német társadalom- és hadtörténetre vonatkozó, helytálló megállapításokat is indokolatlan revízió alá vették. Éppen ezért az elmélet — bár számos követője van — nem talált egyhangú helyeslésre.

A Königsfrei-teóriával szemben a legkülönbözőbb felfogású történészek adtak elő lényeges kifogásokat. Az egyre szaporodó regionális vizsgálatok eredményei szerint nemcsak a Meroving- és Karoling-korban, hanem a frank utód-

lagen der europäischen Kulturentwicklung. II. Teil. Wien, 1924. 97 és kk. l. A servituson belüli emelkedés differenciált bemutatására ld. még *uő.*: Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit. Jena, 1939. 22. és kk. l.

³ A Königsfrei-elmélet megalapozói és legismertebb képviselői: *Theodor Meyer*: Die Königsfreien und der Staat des frühen Mittelalters. Das Problem der Freiheit in der deutschen und schweizerischen Geschichte. Vorträge und Forschungen II. Lindau — Konstanz. 1955. 14. és kk. l., *uő.*: Mittelalterliche Studien (Gesammelte Aufsätze). Konstanz — Stuttgart, 1960. i. v. régebbi munkáinak gyűjteménye; *Heinrich Dannenbauer*: Grundlagen der mittelalterlichen Welt. Stuttgart, 1958 tanulmánykötetében különösen Die Freien im karolingischen Heer (240. és kk. l.) és Königsfreie und Ministerialen (329. és kk. l.) c. tanulmányok; A „freie Unfreiheit” kifejtése: *Karl Bostl*: Das ius ministerialium. Dienstrecht und Lehnrecht im deutschen Mittelalter. Vorträge und Forschungen V. 1956. 69—72. l. *Uő.*: Freiheit und Unfreiheit. Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 1957. 55. és kk. l.

államok különféle vidékein még jóval később, az érett feudalizmus idején is léteztek a nemzetségi társadalom maradványelemeiként „régí” szabadok, mint önálló kistulajdonosok. Róluk kevesebb forrás beszél, mint az úri függésbe levő liberekről. Ez a tény azonban nem csábíthatja a kutatót arra a feltevésre, hogy „régí” liberek nem is voltak. Ezek a közsabadok ugyanis nem rendelkeztek olyan jelentős földtulajdonnal és szolganéppel, hogy ügyleteikről okleveleket kellett volna kiállítani.⁴

A „régí” liberektől (Gemeinfrei) megkülönböztetik a számban folyton növekvő „új” libereket, akik részben a servituson belüli emelkedésük, részben a „régí” liberek függésbe jutása következtében ötvöződtek jellegzetes feudális szolgáltató osztállyá. Szabadságuk is „új” libertas, amely a földesúrral való megállapodáson alapult.⁵

A külföldi marxista történészek szintén behatóan foglalkoztak a Königsfrei-elmélet kritikájával és a liber és libertas fogalom tartalmi változásával. Ebből a szempontból nemcsak a kapitulárékat, hanem a népjogokat is alaposan elemezték, s a liber és libertas fogalom alakulásában különféle periódusokat mutattak ki. Ezek a periódusok különösen a longobard forrásanyagban szemléletesek, de jellemzők más kialakuló feudális társadalom szerkezetében is.⁶

A kutatások szerint a nemzetségek felbomlása előtt a nemzetség liber tagjai számára a libertas olyan természetes állapot volt, amellyel csak a servus szolgasága állott szemben. Ebből adódik a szerkezetileg tagolatlan libertas fogalom egységes értelmezésének lehetősége. A liber és servus közötti egyéb rétegek — számuk elenyésző volta miatt — a társadalom struktúrájában még nem játszottak szerepet.

A nemzetségek felbomlásának kezdete kétirányú folyamatot indított meg. Egyrészt a liberek között igen nagy lett az egyenlőtlenség, anélkül azonban, hogy olyan élesen elkülönülő társadalmi csoportok jöttek volna létre, amelyeket már osztályoknak lehetne minősíteni. Jellemző módon e csoportok közül még a legelőkelőbbeket sem jelölték külön kifejezéssel (pl. a nobilis-szal), mert a liber fogalma még őket is magába foglalta. A liberek tömegétől ők csupán mint előkelő származásúak különültek el. Másrészt megindult a servus-elem differenciálódása. Uraiktól való, eredeti szoros függésük sokféleképpen lazult, de nem azonos fokban. Ezt a sokféleséget a felszabadítások formáinak változatossága is megfelelően kifejezte. Emellett jutottak új függésbe — hasonlóan változatos módon és fokban — eredetileg liber jogállásúak is, anélkül, hogy a liber nevezetet elveszítették volna. Az eredeti liber és az eredeti servus jogállás között tehát

⁴ Fritz Wernli: Die mittelalterliche Bauernfreiheit. Studien zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte. I. Heft. Affoltern, 1959. 11. és kk. 1. Különféle svájci és alemann vidékek forrásanyagának feldolgozásával éles hangon bírálja és vitatja Th. Mayer és Dannenbauer Königsfrei-elméletét. A regionális vizsgálatok eredményeit összegezve a szabad parasztok továbbélését igazolja Georges Duby: L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval. Paris, 1962. 124. és kk. 1.; a közsabadok és közsabadság Karoling-kori és későbbi továbbélésére Friedrich Lütge: Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Berlin. 1960² 17. és kk. 1.; uő.: Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert. Stuttgart. 1963. 13. és kk. 1.

⁵ Friedrich Merzbacher: Die Bedeutung von Freiheit und Unfreiheit im weltlichen und kirchlichen Recht des deutschen Mittelalters. Historisches Jahrbuch, 90. Jahrgang, zweiter Halbband. 1970. 257. és kk. 1.; Jan Dhondt: Das frühe Mittelalter. Fischer Weltgeschichte B. 10. Frankfurt am Main. 1968. 27. és kk., 225. és kk. 1.

⁶ A. I. Njeussichin: Die Entstehung der abhängigen Bauernschaft. Berlin, 1961. A paraszti osztály kialakulásának elméleti kérdéseit vizsgálva a polgári történetírás álláspontjának kritikáját ld. 9. és kk. 1.

közbülső jogállású társadalmi csoportok jöttek létre, amelyeknek jelölésére a hagyományos terminológiát alkalmazták. Ez a folyamat megbontotta és tagolta a liber és libertas eredetileg egységes jelentését.

A fejlődés következő szakaszában a királyi hatalom megnövekedése, a földtulajdonban megmutatkozó vagyoni egyenlőtlenség erősödése, valamint az osztályképződés előrehaladása végül is szétfeszítette a liber és libertas-fogalom korábbi kereteit. A szabadság többjelentésű lett. A liberek libertasa egyrészt jelentette az önálló egzisztenciát és a patrónustól való függetlenséget is (amundmivoltot), másrészt a patrónustól függő (mundium-viszonyban levő) liberek servusokénál lazább függésének a fokát. Liber-rel jelölték ezt is, azt is, sőt a függésbe került liberek libertasai mintái lettek az olyan felszabadított servus-elemek libertasainak is, akik a felszabadítással nem kerültek ki az úri hatalom alól. Más-más jogállású elemeket neveztek tehát azonos módon libernek.⁷

Az itt vázolt folyamat a longobardoknál a VIII. században vetette meg az alapokat ahhoz, hogy a különféle szabadságú liberek a korai feudalizmusra jellemző, függő paraszti osztályba olvadjanak. A liberek más rétegei akkor mint szolgáló nemesek egészítették ki az uralkodó osztályt.⁸

A frank társadalomban a régi közszabadok, mint maradványelemek Nagy Károly és Jámbor Lajos korában is kimutathatók. A közszabadoknak az állammal szembeni jogai és kötelességei egy ideig a saját vagyon híján úri földre telepedőkre is vonatkoztak. Közszabad jogállásuk még mindig megkülönböztető rang volt az emelkedő servusok különféle — akár liberrel jelölt — csoportjaival szemben is. A Gemeinfreiheit fokozatosan veszítette el régi tartalmát. Végül a kialakult földesuraság keretében a szabadság és szolgaság fogalom helyét a függőség új formáit megfelelően tükröző, más fogalmak foglalták el.⁹

A bonyolult folyamatot figyelembe véve, az újabb kutatások kérdésfeltevése is megváltozott, ti. úgy, hogy a liber mitől szabad, libertasa pedig mire vonatkozik.

Magyarországon a liber és libertas problémával Erdélyi László és Tagányi Károly foglalkozott utoljára beható részletességgel, 60 évvel ezelőtt folytatott, emlékezetes vitájában. A hazai források szűkossége miatt mindketten analógiaként hasznosították a külföldi, főleg német kutatási eredményeket, jóllehet ezeket a vita időszakában már kezdték revízió alá venni. Mindketten a német jogtörténet értelmezésének megfelelően beszéltek a közszabadokról. Bár a források alapján egymástól eltérő eredményre jutottak, a liber terminust egyaránt mereven kezelték.

Erdélyi a „liber” kifejezés átfogó jogi jellegét hangsúlyozta, s a nemestől kezdve egészen a földesúri rendelkezés alatt álló liberig minden csoportot közszabadnak tartott. A liber kategóriából mégis olyan fontos csoportot rekesztett ki, mint pl. a királyi serviensek jó részét, mivel helyzetüket a német ministerialis elmélet alkalmazásával ítélte meg. Mint a hazai bencések történetének kiváló

⁷ E folyamatot különösen jól szemlélteti a népszabad „fulcfrea”, azaz liber terminus jelentésváltozása. A szó korábban csak teljes jogú közszabadot és ilyenénné felszabadítottat jelölt. A társadalmi helyzet átalakulása nyomán azután rajtuk kívül jelölője lett a függésbe jutott ingenuus-nak és a *nem teljes* szabadságot nyert felszabadítottaknak is. A „fulcfrea” ilyen módon legalább kétértelmű lett, s egyúttal devalválódott. Önmagában ui. már nem volt képes kifejezni régebbi, kizárólagos tartalmát, a teljesjogú közszabad jogállását. Ennek az utóbbinak a kifejezésére ezért kételemű jelölést alkalmaztak, a „fulcfrea et amund”-ot. I. m. 370—377. l.

⁸ *Njeussychin*: i. m. 339—423. lapon összegezi a longobardoknál a libertas fejlődését.

⁹ *Eckhard Müller-Mertens*: Karl der Grosse, Ludwig der Fromme und die Freien. Berlin, 1963, különösen 28. és kk., 66. és kk. l.

ismerője, a rend kétségtelenül jelentős forrásanyagában szereplő szolgáltató csoportok ismertető jegyeit erőszakoltan alkalmazta a nem egyházi földesúri kötelékben élő népekre is. Forrásanyaga tanulságainak helytelen általánosításával önmagával is ellentmondásba került. Különösen megfigyelhető ez a liber libertasanak általa adott meghatározásánál.

Ennek a libertasnak a tartalma szerinte a szabad költözési jog. (Ezt a kritériumot indirekt módon a servus-felszabadító oklevelek formuláiból állapította meg.) Csakhogy ez a jog nem terjedt ki minden liber-kategóriára, köztük pl. az egyház szabadjaira sem. Kutatásainak jelentős eredménye, hogy az egyes társadalmi rétegek helyzetét fejlődésükben igyekezett bemutatni.¹⁰

Tagányi Erdélyivel szemben a Kálmán törvényeiben, majd a XII. századi oklevelekben előforduló „liber” adatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a liber Kálmán korától már csak úri függésbe került, vagyonilag és jogilag is erősen korlátozott szabadot, következésképpen „felszabadot” jelentett. A vagyonos szabadokat, mileseket viszont lényegileg nemeknek tekintette szinte az államalapítás korától. Noha széles forrásanyag alapján vitázott Erdélyivel, a társadalmi osztályok fejlődését és kialakulását a XII. századra végeredményben lezárta, megmerevítette, s végleg nemesekre, félszabadokra és szolgákra osztotta a társadalmat.¹¹

1922-ben Dopsch kutatásainak hatására Tagányi ismét foglalkozott a liber-kérdéssel. Dopsch forráskritikája s új eredményei bizonytalanná tették Tagányi, nézeteit. Noha a liber korábban adott értelmezésén nem változtatott, a régebbinél differenciáltabban tárgyalta a libertas fogalmát. Ezt ugyanis külön választotta a pillanatnyi társadalmi státustól és különféle mentességekre vonatkoztatta.¹²

A liber és libertas tartalmáról a vitában megfogalmazott álláspontok két lényeges eleme, ti. egyrészt Tagányitól az, hogy a liber a XII. században már függésbe jutott, másrészt Erdélyitől az, hogy a libertas tartalma a szabad költözési jog, történetírásunkban közkeletűvé és közhasználatúvá vált. A probléma szakirodalmunkban egyes társadalmi rétegek fejlődésének ábrázolásakor időnként újra felvetődött ugyan, de olyan jellegű, átfogó elemzésére nem került sor, mint ahogyan a külföldi kutatás foglalkozott a liberrel és libertásával.¹³

A hazai marxista történetírás az osztályviszonyok kialakulását és fejlődését az Árpád-korban alapvetően tisztázta. A feudalizmus kutatásában elért eredmények közül témánk szempontjából kettőt kell kiemelni: részint a korafeudális társadalmi viszonyok megvilágításában a kialakuló, különféle típusú birtokokon a szolgáltató népek eltérő fejlődésének bemutatását, részint a már kialakult, jogilag egységes jobbágyság és nemesség helyzetének megvilágítását.¹⁴

¹⁰ Erdélyi László: Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései. Történeti Szemle, 1915. 77. és kk. l.

¹¹ Tagányi Károly válaszában i. v. része. Történeti Szemle, 1915. 450. és kk. l.

¹² Tagányi: Vázlatok a régebbi Árpádkor társadalomtörténetéből. Társadalomtudomány, 1922. 214. és kk. l.

¹³ A liber fogalom változását a korabeli európai kutatások nyomán Tagányi álláspontjától eltérően, differenciáltabban vetették fel a királyi serviensek, ill. a köznemesek elődeit kutatva Váczy Péter: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. Századok, 1927. 391–406. l.; Mátyusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. Századok, 1942. 273. és kk., 283. és kk. l. Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n. 70. és kk. l.

¹⁴ Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Bp. 1949^a. 151. és kk. l.; Lederer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp., 1959; Székely György szerk.: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Bp.

A fejlődés e két döntő pontja közötti átmenet — főként a XII. és XIII. századi fejlődés — konkrét, széleskörű forrásanyag felhasználásával történő elemzése eddig még nem történt meg ugyanilyen mélységben.

A magyarországi jobbágyság előzményeit keresve,¹⁵ szükségesnek látszik a liber és libertas Erdélyi—Tagányi vitájában le nem zárt kérdéseit vizsgálat tárgyává tenni.

A következőkben a liber jogi fogalmának fejlődését vázoljuk fel a XI—XIII. századi forrásaink alapján. A *liber fogalom* fejlődését elemző vizsgálat eredményeiből vonható társadalomtörténeti következtetések értékelésénél a következő szempontokra is tekintettel kell lenni:

A „liber”-nek, mint jogi fogalomnak és tartalmának a fejlődése a valóságot csak bizonyos késéssel, fáziskülönbséggel követte. Ezért fel kell tennünk, hogy a társadalomban a változások hamarabb is végbemehettek, mint ahogyan a forrásokból, a fogalom átalakulása alapján megállapítható. A fogalom változása adott esetben oly mértékben elmaradhat a valóságos, a *tükrözött* társadalmi helyzet mögött, hogy kedvezőtlen körülmények között el is fedheti ez utóbbit és meg is nehezítheti a valóság átalakulásának felismerését. Ezért a fogalom fejlődésének megállapítása inkább a társadalmi fejlődés irányára és legfontosabb eseményeire enged következtetni, mintsem e fejlődés egyes tényeinek és mozzanatainak pontos kronológiájára.

A liber eredetileg nagyjából egységes társadalmi kategóriához tartozó emberek helyzetét jelölte. Ez a jogi egység a feudális társadalom érésével párhuzamosan és ezen érés ütemének megfelelően bomlott fel és alakult át. A kategória tagjai e hosszú folyamat előrehaladásának mértékében olvadtak bele, helyezkedtek el az érett feudalizmus alapvető osztályaiban, a jogilag egységessé váló nemességben, illetve jobbágyságban. A liber fogalom fejlődésének és tartalomváltozásának vizsgálata tehát elsősorban arra irányul, hogy e hajdani, ősi kategória változási folyamatát segítse megvilágítani.

A liberek által élvezett libertas fejlődésének kutatása a nemesi és a paraszti libertas bizonyos mozzanatait és összetevőinek alakulását mutatja be. E fogalmak fejlődésének vázlata tehát nem azonos egyik társadalmi osztály történetének vázlatával sem, hanem a XIV. században jogilag egységessé váló parasztság és nemesség bizonyos elemeinek és joguk, „szabadságuk” bizonyos komponenseinek egyes előzményeit ismertetheti meg.

További fejtegetéseink során a forrásokban megjelenő „libert” mint a régi nemzetségi szervezet maradványát, történetírásunk szóhasználatának követésével *közzabadságnak*, libertasát pedig *közzabadságnak* nevezzük, illetve fordítjuk.

1. A liber és libertas fogalom alakulása István királytól Könyves Kálmánig

Az államszervezés idejéből István királynak közismerten két törvénye maradt ránk. Ezek a kor szabadságfogalmát is megvilágítják. Tanúságuk szerint ember és ember közt jogilag az alapvető különbség az volt, hogy szabad-e vagy szolga.

1953. i. v. tanulmányok; *Elekes Lajos*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 122. és kk. l.

¹⁵ Ez a tanulmány a magyarországi jobbágyparasztság kialakulásáról szóló munka egyik része.

A törvények szerint azonban — nyilvánvalóan az államalapítást jóval megelőző fejlődés következményeként — a szabadok körében már igen nagy vagyoni és társadalmi különbségek figyelhetők meg. Ezeket a különbségeket a törvényben híven kifejezi a liberek különféle szempontú csoportosítása. Az egyik ilyen kategorizálás a nemzetségek bomlásának, átrendeződésének megfelelően a szabadokat három vagyoni csoportban mutatja be. A három csoport: ispán, vitéz, népből való (comes, miles, vulgaris). Vagyoni helyzetük különbségéről olyankor szerzünk tudomást, amikor valamilyen okból büntetést kellett fizetniük. A bírság összegéből megfigyelhető, hogy vagyoniilag mennyire kiemelkedett a comesek rétege. Pl. a feleséggyilkosság esetén általuk fizetendő 50 tinó igen eltérő anyagi helyzetet mutat mind a miles 10, mind a vulgaris 5 tinós bírságában kifejeződő helyzetétől.¹⁶

A törvény más büntetésekénél kevesebb számú, azaz átfogóbb társadalmi kategóriára hivatkozik. A hitszegés, vagy más ember szolgáinak felszabadítása alkalmával pl. két csoportot említ: *a)* a tehetőseket és gazdagokat (valentes, divites). Ők 50 tinót fizettek; *b)* a szegényeket, illetve népből valókat (pauper et tenuis, vulgaris) 12 tinó bírsággal sújtotta.¹⁷

Mégis, a nagy vagyoni egyenlőtlenség ellenére is, mindenki, aki nem volt servus, jogállása szempontjából egyaránt a liberekhez tartozott, akár gazdag volt, akár szegény. A liber fogalom „természetes” születési állapotot, „ingenuitas-t” fejezett ki, és a törvényekbeli libertas fogalma ennek az állapotnak felelt meg. A „liber” és „libertas” korrelatív fogalompár volt. Hordozója a liber, életét nem elszigetelt egyénként élte. Az új állammal és törvénnyel sem így állt szemben. A törvény a liberre, mint egyedre annak a kisebb-nagyobb közösségnek a közvetítő közegén át érvényesült, amelyben élt. Az ilyenfajta közösségre, első renden a rokonságra (parentes, cognatio) István és a későbbi királyok törvényei ismételten hivatkoznak.¹⁸

A liber és libertas fogalom belső egységét fontos törvényhelyek bizonyítják. Minden libert, gazdagot, vagy szegényt, comest vagy vulgarist egyként mint szabadot ítélték meg, s mindegyikük a „liberum nomen” alá tartozott. A liber fogalmi egységét a minden szabad emberre egységesen érvényes vérdíj, a 110 arany pensa fejezte ki a legjobban. Ennél magasabb vérdíjat a comes megöléséért sem ír elő a törvény, de alacsonyabbat a vulgaris meggyilkolásáért sem.¹⁹ A libereknek közszabad mivoltukból eredő kötelezettségük volt egyebek között a hadakozás. A törvények a hivatásos harcost, a milest már külön csoportként kezelték. De sem a közösség, sem az újonnan megalakult államhatalom

¹⁶ Závodszyk *Levente*: A szent István, szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904. röv. Závodszyk: 1904. 146. l. 15. §, 151. l. 35. §. A leányrablásnál csak a miles és a vulgaris, ill. pauper szerepel a szokásos 10 ill. 5 tinó büntetéssel. Körükben a hagyományörzés azonos fokú lehetett. 149. l. 27. §.

¹⁷ I. m. 146. l. 17. §, 147. l. 21. §.

¹⁸ I. m. 145. l. 12. §. „Si autem parentes et proximi . . .”, 146. l. 15. §. . . parentibus mulieris, . . . cognatis . . .” 149. l. 26. § és 151. l. 34. §. A László neve alatt fennmaradt törvényekben pl.: 176. l. 9. §, 168. l. 8. §.

¹⁹ I. m. 145. l. 14. § és 150. l. 29. §. Noha a vérdíj megoszlik a királyi fiscus, a megölt rokona és az egyezséget létrehozó arbiterek között (50—50—10), ezt az összeget — s szempontunkból ez lényeges — egészében a gyilkosnak kellett megfizetnie, akkor is, ha vulgaris volt. A servusnak nem volt vérdíja, csak ára, értéke. A vérdíj a későbbiek során módosult, összegét azonban törvényesen nem szabályozták a társadalmi helyzetnek megfelelően, ez mindig egyezkedés tárgya volt. Vö. Tagányi: i. m. Társadalomtudomány, 1922. 218—220. l.

nem nélkülözhetette még a liberek legszegényebb kategóriájának, a vulgarisoknak az alkalmankénti részvételét sem a védelmi háborúkban.

A „liber” és a „libertas” fogalom belső egységét és tagolatlanságát István korában a másik póluson a „servus” és a „servitus” világítja meg.

A törvényekben a servus élesen elkülönül a libertől. A szabadokat és a szolgákat az a törvényhely állítja szembe, amelyben a szolgák felett elhelyezkedő egész lakosság „ennek az országnak a népe”-ként („gens huius monarchie”) szerepel. A szolgák más „törvény” alatt álltak, mint a szabadok: a „szolgák törvénye” („lex servorum”) alá voltak rendelve. A „szolgák törvényét” szabadra csak akkor alkalmazhatták, ha előbb büntetésből eladták.²⁰ A szolga szabad emberrel egy sorban nem állhat meg a közhatalom előtt. Ebből következik megvetett, lenézett mivolta. A nagy törésvonalat a két jogállás között az jelentette, hogy a szolga vagyontárgy volt, mindig valakinek a tulajdona, a törvények kifejezésével *proprius*. Ezért, ha valaki megölte másnak a szolgáját, másik szolgát kellett adnia helyette, vagy az értékét térítették meg.²¹ Az ókori és középkori servus helyzete maradéktalanul mégsem hasonlítható össze, mert az utóbbié különös kettősséget mutat. Részben ugyan vagyontárgy volt, részben azonban — a törvény kifejezésével — *servilis persona*. A megölt servus lelkiüdvéért — akár saját ura volt, aki megölte, akár idegen —, gyilkosának vezekelnie kellett. *Persona* mivolta ellenére mégis tilalmas volt a házasság liber és servus között. Ha szabad ember szolgát választott házastársul, maga is szolga lett, hogy a „szabadok mocsoktalanul megőrizték szabadságukat”.²²

A szolgálai állapot a törvények tanúsága szerint éppen úgy nem volt mozduatlan és merev, mint ahogyan a liberé sem. A szabad személy szolgává vált, ha pl. szolgarendővel házasodott, vagy ha többízben lopást követett el. A servus viszont liberré lehetett, ha felszabadították. Az egyik jogállásból át lehetett kerülni a másikba, de ez csak közbülső fokozatok nélkül, közvetlenül történhetett. Ez a fontos körülmény az István-kori szolgafelszabadítás módjának vizsgálatából tűnik ki.

A törvény szerint saját szolgálait és szolgálóit kinek-kinek lehetséges volt „irgalmasságból” (*misericordia ductus*), „tanúbizonysággal, ünnepélyesen felszabadítani” (*libertate feriare cum testimonio*). Az urat ebben a szándékában megakadályozhatta hirtelen halála. Ilyenkor a törvény szerint az özvegy és fiai végezheték el azt a halott lelkiüdvéért, és agapével kötötték egybe. A király tilalmazta az ilyen felszabadítottaknak bárki által való, újbóli szolgaságba taszítását. Az *articulus* azonban a „tanúbizonysággal ünnepélyesen való felszabadítás”-nak sem a formáját nem világítja meg közelebbről, sem arról nem tájékoztat, milyen minőségű szabadságot nyert általa a hajdani szolga. Erről egy másik törvénycikk ad felvilágosítást, amelyet jellegzetes módon csak a *legkorábbi* kézirat tartott fenn.

²⁰ *Závodszky*: i. m. 147. l. 20. §. A „gens huius monarchiae” áll egyfelől, a „servilis persona” másfelől. A „lex servorum”: 154. l. 7. §.

²¹ I. m. 146. l. 14. §. A servus, vagy *proprius servus*: 147. l. 18. §, *servus alterius*: 149. l. 28. §. A servus ezt a „*proprius*” jellegét s a jelzőt is viselte még a XIV. században is, pl. 1305. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I—III. ed. F. Knauz, L. Dedek-Crescens, Strigoni, 1874—1924. röv. MES. II. 552. l., 1313. uo. II. 674—675. l.* „a *vinculis proprietatis*” mentesül a servus.

²² *Závodszky* 147. l. 20. §: „*servilis persona*.” A házassági tilalomra: 149. l. 28. § és 150. l. 29. § „ut si quis liber *connubium ancillae alterius sciente domino ancillae elegerit, perdit libertatis sue industria perpetuus efficiatur servus.*” A feudalizmus kialakulásának kezdetén álló népeknél általános a hasonló tilalom. Vö. *Njeussychin*: i. m. 412. és k. l.

Ez a törvénycikk annak a büntetéséről intézkedik, aki más szolgáját visszaélészerűen, „urának tudta nélkül a király vagy az ország vénei és nemesei elé viszi, hogy megoldván a szolgaság igáját, megszerezze neki a szabadság könnyebbségét”. Ez lehetett tehát a tanúbizonysággal való ünnepélyes felszabadítás. Az aktus ünnepélyességének, feltétlen érvényének és nagyjelentőségű jogi következményének fontos bizonyítéka, hogy az általa még visszaélészerűen felszabadított személy újbóli szolgává tételét és szabadságának megsemmisítését sem rendeli el a törvény, jóllehet kárvallott, hajdani urának érdeke ezt kívánta volna.

Eme felszabadítási forma analógiáját nyugati forrásokból jól ismerjük. Ugyancsak ezekből tudjuk, hogy a felszabadításnak ez a formája mindig teljes, és nem valamilyen fokon korlátozott szabadságot szokott adni a feudalizmus korai szakaszában. A nyugati forrásokban az István-törvények keletkezése idején a szolgafelszabadításnak igen sokféle fokozata és formája volt. A X—XI. században azonban nyugaton a magyar törvényben leírt forma és jogi következménye, a „teljes” felszabadítás, azaz a közszabaddá tétel már nagyon ritka volt. A magyar törvények fogalmazója tehát ezt a nyugaton főleg a VII—IX. századra jellemző és István korára ott már elavuló formát ültette át.²³

Eljárását a korabeli hazai viszonyok magyarázzák. A törvények alkotói aligha igazodtak fikciókhoz, hanem a társadalmi valóság általuk értelmezett követelményeihez. A nyugaton már elavuló felszabadítási típus korszerű lehetett István Magyarországnak körülményei között. A felszabadítandók a korábbi körülményekhez képest jobb, magasabb helyzetbe emelő jogállásukat mindig a társadalomban ténylegesen meglevő, mások által már élvezett, kedvezőbb jogállapot elérésével szokták elnyerni. Értelmezésünk szerint a libertas István törvényeiben még tagolatlan volt. Ezért a törvény keretei közt, a bennük reflektált fogalmak szerint más libertasra, mint erre, felszabadítani nem is lehetett, más szabadságnak a hazai társadalomban még nem igen volt mintája.

Az István-kori társadalmi viszonyoknak még ez az egyféle, *teljes* szabadság adása felelt meg. A felszabadított ezzel az „eredeti”, a „született” (*ingenuus*) szabadokéval azonos libertast kapott, s jogállása azonos lett ezekével. A felszabadítást magát talán *nem* István király honosította meg. Előzményei a X. században már meglehetettek. A törvények fogalmazója ezt a régebbi, hazai gyakorlatot ruházta fel a felszabadításnak a korai feudális viszonyok közt nyugaton jól bevált, törvényünkbeli formájával.

A servusoknak uruk által „tanúbizonyság melletti ünnepélyes” felszabadításáról szóló cikkely *rubruma* egy, a XI. században egyéb forrásunk által még nem használt kifejezést alkalmaz: a libertust. Ez a szó ekkor Európában — a longobardok és a bajorok kivételével — *nem* a teljes libertasra szabadítottak jelölésére szolgált, hanem a servituson belüli emelkedés bizonyos fokát jelentette. A rubrikátor tehát a törvény egységes szabadságfogalmának megfelelően a teljes libertast nyert felszabadítotttra a kifejezést a longobard és bajor források szóhasználatának jelentésében alkalmazta.²⁴

²³ *Závodszy* 147. l. 18. § a servus felszabadításáról. 147. l. 21. § ha más servusát „ante regem, vel maiores natu et dignitate duxerit”. Az európai gyakorlatra vö. *Heinrich Brunner*: Deutsche Rechtsgeschichte. Leipzig. 1887. I. 100. és kk. l. *Henri Sée*: Les classes rurales et le régime domanial en France au moyen âge. Paris. 1901. 56. és kk. l.

²⁴ I. m. 147. l. 18. §. „De libertis”. A libertus teljes szabadságot nyerhetett a felszabadítással Itáliában és Bajorországban: *Njeussychin*: i. m. 406. és 473. l.

A „libertus”-szal ezen kívül még egyszer találkozunk István I. törvénykönyvében. Ezt az előfordulást csak az Admonti Kódex őrzi, de nem a szövegben, hanem mintegy a törvénykönyv „tartalomjegyzékeként” a decretum leg elején, a felsorolt articulus-címek között. A 22. articulus címe a „tartalomjegyzékben”: „De his, qui libertos in servitutem redigunt”. Ugyanakkor a szövegben a rubrum a „libertos” helyett „liberos”-t ír. Érdekes vizsgálni, mi lehet az érdekes kettősség magyarázata. Ez a 22. cikkely ugyanis azt tartalmazza, hogy a *jövőben* comes vagy miles „szabad személyt” („liberam personam”) ne mérészeljen szolgaságra vetni. A rendelkezés kompozíciót ír elő a törvény megsértőjére. Az addigi esetekre vonatkozóan úgy rendelkezik, hogy „ha valaki, akit *eddig* a szolgaságban *visszatartottak* (actenus in servitutum retentus), szabadságáért törvényes úthoz folyamodva igazolódott, szabadságát élvezze, az pedig, aki őt eddig szolgaságban tartotta, ne adjon semmit.”

Ez a fogalmazás amellet szól, hogy a törvény a tilalmazott szolgaságra vetésen elsősorban a szolgaságba való *visszatétel*ést, azaz a felszabadítottak *újboldi* szolgává tételét érti. Az idézett cikkben említett „libera persona” eszerint elsősorban felszabadítottat, azaz felszabadítással teljes szabadságot nyert személyt jelenthetett. Ő, mint újonnan lett, teljes jogú szabad egyszerre volt *liber* és *libertus*. Az Admonti Kódex érdekes, kettős cikkely-címei kölcsönösen magyarázzák egymást és bizonyítják a libertus által nyert libertas teljességét, és a született szabadokéval azonos minőségét. Újonnan szerzett szabadságának védelméről a törvény gondoskodott.

Ezt az értelmezést a törvényeknek a liberekre vonatkozó más rendelkezései is alátámasztják. Ha ti. a törvényhelyek szerint a libert a szolgarendűvel való házasság „bemocskolja”, és ha csak harmadszori lopása esetén adják el servusnak, akkor szinte érthetetlen lenne, hogy született szabadot — még csak nem is büntetésből — szolgává lehessen tenni minden kártérítés nélkül.

A sajátos István-kori libertus-fogalom a kézirati hagyományozás tanúbizonysága szerint eredeti értelmét később elvesztette. Ennek legfőbb jele, hogy a két későbbi kódex a XII. századi Admonti Kódexnek a király és az ország vénei előtti szolgafelszabadításra vonatkozó cikkét egyszerűen mellőzte, egyes libertus-előfordulásait pedig különféle módon elváltoztatta.²⁵ A libertus jelentésének megváltozása a libertas-fogalom István-kori egységének megbomlásával, differenciálódásával szorosan összefüggött, és a fogalmi differenciálódás alapjául szolgáló társadalmi folyamatnak, az osztályviszonyok fejlődésének másik oldalát tükrözi.

Az István-kori társadalom tehát csak egyféle libert és libertast ismert, a született szabadok teljes szabadságát. Köztük volt a helye a felszabadított szolgának is. A szabadság állapotát és minőségét akkor még az sem szüntette és változtatta meg, ha a szabad ember miles-ként, vagy hospes-ként seniorhoz állott. A törvény ugyanis nem tett különbséget sem a vérdíj, sem a bírságok kirovásában a saját földön élő és a királyhoz vagy más úrhoz állt miles között. Mind a milesnek, mind a hospesnek az úrhoz való kapcsolata kétoldalú volt, s ennek a seniort is kötelező feltételei voltak. Ezt a függést a jellege különböztette meg az úr és szolga kapcsolatától. A szabad ember függő viszonyából hiányzott a tulajdonban állás szolgai bélyege, szégyenfoltja. A hospes éppen

²⁵ *Závodszy* 142. l. A „tartalomjegyzékben” 22. §: „De his, qui libertos in servitutem redigunt”, 149. §. 22. § a szöveg címében: „liberos”. A „tartalomjegyzékben” a Turóci-kódex „liberos”-t, az Ilosvai kódex pedig „labores”-t ír. Uo. 142. l. 20. j. Vö. még 147. l. 18. §. 1. j. és 21. § 1. j.

úgy libernek tekintették, mint a milest, s nem vették ki az átfogó liber fogalomból. Az úrhoz való beállítás ténye még nem határozta meg szolgálatának jellegét: egyaránt lehetett katonai és paraszti is. Közsabad mivoltukat ez minden esetben István korában nem érintette.²⁶

A tulajdonviszonyok azonban már megteremtették a jogi elhatárolódásnak és a szabadság fogalom belső differenciálódásának az előfeltételeit.

Az itt előadottaktól talán némileg eltérően ítélnénk meg a differenciálódás fokát a korán kialakult királyi birtokon. István korában ez a birtok már erőteljesen működött és „üzemben volt”, habár szervezete és népeinek belső hierarchiája még hosszú ideig alakulóban volt és aránylag sokára jutott el a teljes kifejelettség állapotába. E birtok egyik szolgáltató rétegének, az udvarnokoknak helyzetét a II. törvénykönyv — a két későbbi kódexben — úgy írja le, hogy fontos, de világosan csak később látható változás körvonalait mutatja. Ennek lényege, hogy a királyi birtokon új, tagoltabb servitus fogalom van kialakulóban. Az udvarnokok feletti bíraskodás és tanúskodásuk szabályozása ti. arra vall, hogy jogállásukat nem lehetett ellentmondásmentesen jellemezni a törvény egyéb helyein érvényes, belsőleg tagolatlan szabad vagy servus jogi fogalommal. A királynak mint földesúrnak a hatalma alatt álló réteg jogállásánál aránylag hamar kell számolnunk a fogalmak belső differenciálódásának kezdetével. A körülmények azonban nem voltak kedvezőek ahhoz, hogy ez a folyamat már a királyi birtok kialakulásának korai szakaszában jól tükröződjék.²⁷

Keletkezése óta az államhatalom fokozatosan, egyre több vonatkozásban és növekvő intenzitással avatkozott be alattvalóinak a szokásjog által irányított, addigi életébe. Mind gazdasági, mind társadalmi tekintetben lényegbevágó intézkedés volt pl. a kereszténység terjesztésének természetes következményeként az egyházi adóztatás, a tized törvénybe foglalt bevezetése. Ezt valószínűleg már Péter idején követte a katonai szempontból kevésbé jelentős, kis közösségi vagyonnal rendelkező szabadok királyi megadóztatása, közösségeik hagyományos, belső rendjének és hitvilágának megbontása, Istvánénál is keményebb eszközökkel. Így közsabad mivoltuk társadalmi alapja került közvetlen veszélybe. Mindezeknek a Vata felkelésben robbanó ellenhatását jól ismerjük. A „régik szokások”, „a régi törvény” visszaállítását követelő, heterogén összetételű tömeg nagyobb részét az „új szokások”, rend és vallás által legjobban érintett, kisvagyonú közsabadok alkothatták. Csattanós bizonyítékát adták annak, hogy ha a szükség úgy kívánta, hadakozni is tudtak. Soraik között hadakozhattak már függésben levő elemek is. Péter uralma és az István halálát követő úri párt-harcok mindenesetre hozzájárulhattak — főként a királyi népeknél — szabad mivoltuk veszélyeztetettségének tudatosodásához. A felkelő tömeg egyszersmind új királyt segített hatalomra I. András személyében. Az általa levert lázadást nem követte nagyméretű, véres állami megtorlás. A mozgalom vezetőjének családját sem fenyegette szolgasorba taszítás, csupán a családjából való házaso-

²⁶ I. m. 148. l. 23. és 24. §.

²⁷ I. m. 156. l. 21. § és a t. c. 4. sz. jegyzete. Az udvarnokokat tolvajság esetén a két későbbi kézirat szerint „lege liberorum”, az Admonti kódex szerint azonban „lege” kell megítélni, tanúskodásuk pedig „inter liberos non recipiatur”. A legkorábbi kódex tehát *nem* utal az udvarnokok ellentmondásos és a servusétől különböző jogállására. A királyi (fejedelmi) birtok szervezetének X. századi kialakulását teszi fel Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 16. és kk. l. (a Magyar Néprajzi Társaság könyvtára); Heckenast Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970. Értekezések a tört. tud. köréből. Új sorozat 53.

dás lett tilalmas.²⁸ Az államhatalom megszilárdulása, helyi szerveinek: a megyék határainak kiterjesztése, ha lassan is, a függésbe kerülők számát és függőségük minőségét is megváltoztatta a század második felében.

A nagyméretű felkelés, valamint a lázadás előtti és utáni háborúk igen súlyosan érinthették a lakosság nagy részét. Főleg a kisebb vagyonúakat kivetették a hagyományos rokoni kötelékből. A belső és külső háborúk lakóhelyük elhagyására is kényszerítették őket. Életük pusztá fenntartása érdekében is új utak keresésére kényszerültek.

Mindez nemcsak az életük szokásos társadalmi kereteiből kiesett, eddigi egzisztenciájukat vesztő emberek és csoportjaik sürgős megoldását követelő problémája volt, hanem a királyoké is.

I. Béla az égetővé vált helyzeten a krónika szerint még archaikus népgyűlés összehívásával próbált segíteni, az ország egész szabad lakosságának képviseleti bevonásával. A minden faluból összehívott képviselők, a vének és a király tanácskozása azonban kudarcot vallott.²⁹ A Fehérvárott összegyűltek újabb lázadása és leverése csak tovább élezte a társadalmi feszültséget. Mindehhez járultak a Béla halála után ismételten kirobbant trónviszályok és úri pártharcok, valamint a nyugatról és keletről fenyegető külső támadások. A hontalanná vált vagusok, üzbégek helyzetének rendezése s a tolvajlás megakadályozása, a kezdeti feudális viszonyok megszilárdítása lett az elsőrangú feladata a László neve alatt fennmaradt törvényeknek.

A többségükben helyükből kivetett közszabadok, valamint a szökött vagy gazdátlanná vált szolgák helyzetének rendezésével maga a király foglalkozott. A „jókszedőkkel” gyűjtette őket össze a királyi várakhoz. A szolgákat igyekezett visszajuttatni tulajdonosaikhoz, a többieket viszont fennhatósága alá vonta. A kóborokat, üzbégeket augusztus 15-re Fehérvárra rendelte a király, hogy sorsukról személyesen intézkedjék.³⁰ Nem kétséges, hogy ezen vagusok, hontalanok jelentős része a függés valamely formájába kényszerült. Mindezen események nem hagyták érintetlenül az István korában még egységes liber és libertas fogalom tartalmát sem.

A László neve alatt ismert törvényekben mindenekelőtt feltűnő, hogy a liber fogalom már nem fogja át a szabadok egészét. Az István-kori liberek legfelső rétege új elnevezés alatt tűnik fel. Megjelenik a nobilis kifejezés és ellentétpárja, az ignobilis. A nobilis—ignobilis fogalom párra igen nagy jövő várt, mint a feudális társadalom alapvető osztályait majdan szabatosan jelölő kifejezésekre. László korában való feltűnése akkor is sokat mond, ha még hosszú időig nem is volt

²⁸ *Závodszy* 156. l. 18. §. „De decimacione” rendelkezik István a második törvénykönyvében. Péter király adója *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* I—II. ed. E. Szentpétery, Bp. 1937—38. röv. SRH I. 325. l.; az adó bevezetésére, mint Péter feudalizáló törekvésére vö. *Kristó Gyula*: Megjegyzések az ún. „pogány-lázadások” kora történetéhez. *Acta Univ. Szeged. de A. József nom. Acta Historica* T. XVIII. Szeged, 1965. 23—24. l.

²⁹ SRH I. 359. l. „Misit etiam rex clementissimus per totam Hungariam precones, ut de singulis villis vocarentur duo seniores facundiam habentes ad regis consilium.”

³⁰ A Szt. László neve alatt fennmaradt törvényekről a történetírásban elfogadott az a nézet, hogy a *Závodszy* i. m. kiadott 3 törvény időrendi sorrendje fordítva érvényes (I. II. III. = III. II. I.) s ezek közül a III. decr. László király előtti, legalább 2 törvényéhez emléke. Vö. *Szilágyi Loránd* időrendi beosztását: *Lederer Emma* szerk.: Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. Bp. 1964. 27. és k. l. A László neve alatt fennmaradt törvények szövegét ezen időrendi meghatározás sorrendjében használjuk. A „jókszedők”-re: *Závodszy* 177. l. 13. §, az üzbégekre, vagusokra: 173. l. 2. §.

képes kiszorítani a liber—servus jelölést. Az István korában már meglevő előfeltételek a XI. század második felében odavezettek, — szempontunkból ez lényeges mozzanat —, hogy a liberek közül a terminológiában is tükrözött módon vált ki egy, a királlyal törvényeket hozó kategória, amelyet már nem neveztek egyszerűen libernek, hanem az előkelő (optimata) mellett nobilisnek. Kiválásával és a többiek fölé emelkedésével jogállása, libertasa is el kellett, hogy különüljön a liberekétől, akkor is, ha az új jogállás tartalmát a törvények határozottan még nem fejtették ki.

Bizonyos, hogy pl. a tolvajlás esetében a nobilis rokonságot más mércével büntették, mint általában a libereket. Megvédeni ugyan nem lehetett a nobiliseket csupán azért, mert előkelők. De míg a tolvaj libert eladták, mint számkivetettet, a nobilist őrizet alatt munkára kényszerítették.

A nobilisek társadalmi összetétele igen különböző lehetett. A törvényekből kivehetően ugyanis nem minden nobilis volt egyúttal gazdag. Egyes nemsekről a mílesszel együtt feltételezi a törvényhozó, hogy nincs elegendő vagyonuk mások házának megtámadása esetén a bírság kifizetésére. Ilyen helyzetben még a nobilist is eladták szolgának.³¹

A trónviszályok idején igen megváltozhatott az előkelő (primates, nobiles, optimates) kategória összetétele. A születési előjogon alapuló, régi nemzetségi előkelők István törvényeiben terminológiailag közvetlenül nem reflektált csoportjának egy része alighanem kipusztult. Egyeseket már az államszervező harcok során kiirtottak. Számuk megfogyatkozott István utódai, a trón- és pártharcok idején is. Más részüket politikailag szorult háttérbe, kiesett az állam kormányzatában való részvételből és a király kegyéből, jóllehet nemességük, előkelő származásuk legalábbis bizonyos vidéken közismert volt és tekintélyt biztosíthatott. Ugyanakkor nagy szerephez jutottak az advenák, a külföldről jött lovagok, akiknek hatalmát és tekintélyét királyaink nagy birtokok és jelentős tisztségek adományozásával alapozták meg.

A régi, születési előkelők egy részéből és az advena nemességből új ötvözetű, tisztségviselő vezető csoport volt kialakulóban. Ők, mint a király környezetének és tanácsának tagjai, fő tisztségviselői az idegen hatásokat is könnyen befogadó és bizonyos körben szétszágázó udvarban kulturálisan és életmódban is elkülönültek az alattuk állóktól.³²

A XI. században három adományt tévő, illetve saját egyházat alapító előkelő comes okleveléből fontos körülmény derül ki. Ezeknek az előkelőknek a körében ti. már akkor megindult a rokonok közös vagyonának a megosztása. A rokonság közül egyeseket külön is hatalmas földtulajdonhoz juttattak a királyi adományok. A királyi adományokból szerzett nagy földvagyonok egybenmaradását elősegítette és az örökösök széles körének kezén való, aránylag gyors felaprózódását legalább is lassíthatta később Kálmánnak az örökösök körét és a

³¹ I. m. 173. l. 2. § „... tam nobilibus, quam ignobilibus, imprimis episcopis, abbatibus, comitibus, postea vero minoribus ...” Ez utóbbi egyeztethető az ignobilisszel. A nobilis tolvajlására: 168—169. l. 9. §, a nobilis és miles eladására: 169. 11. §.

³² Az előkelők személyi összetételében már Péter és Aba Sámuel korában nagy változás következett be. Pályájuk során nem a származás (magyar vagy idegen), hanem a politikai állásfoglalás volt a döntő. A legkorábban monostort alapító előkelők egyike, Otto comes is advena volt, a családi vagyon egésze királyi adományból eredt. (Kumoróvitz L. Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. Tanulmányok Budapest múltjából XVI. k. 1964. 66. l.) Salamon király közvetlen környezetéhez tartozott. A krónikás feljegyzés szerint jelen volt monostora felszentelésénél: SRH. l. 364. l.

szabad végrendelkezést korlátozó cikkelye. Ennek értelmében ugyanis az István utáni királyok adományaiban csak a szerző fiai, illetve fiverei és leszármazottai voltak jogosultak az öröklésre. A rokonság ennél szélesebb körét ezzel nyíltan, a végrendeleti örököseket pedig burkoltan kizárta.³³ Kategóriájuk a közszabadok tömegéből való kiválás következtében — személyi összetételének változékonysága ellenére is — mind jogilag, mind társadalmilag igazában már az Aranybulla-kori nobilis réteg előzményének tekinthető. Az ő kiemelkedésükkel tehát az István-törvények liber kategóriájának egy része már nem szerepel a közszabadok soraiban.

A *liber* kifejezés alkalmazásában László törvényei folytatták az István-kori hagyományt. Mégis többről volt szó, mint a terminológia folytonosságáról: mindenekelőtt a *liber jogállás* kontinuitásáról kell beszélnünk. Az István-kori liber és libertas fogalom továbbélésének biztos ismertető jegye a László-törvényeknek számos olyan rendelkezése, hogy a vétkes liber bizonyos körülmények között büntetésből „veszítse el” szabadságát, vagy adják el szolgának. Meghatározott esetben ugyanígy kellett büntetni a nobilist. A büntetésből való szolgává tétel, illetve eladatás mind a nobilis, mind a liber számára István-kori jelentéstartalmú liber-mivoltának elvesztését jelentette. E jogállás egységének egyik fontos István-kori bizonyítéka, a liber 110 pensás vérdíja, László törvényében is előfordul. Ennyit kellett fizetnie a libert igazságtalanul kivégeztető bírónak, amellett, hogy az áldozat vagyonát vissza kellett adnia. A gyilkosnak is kellett rendelkeznie a vérdíj összegét kitevő vagyonnal ahhoz, hogy az általa megölt ember rokonsága részére kártérítést fizethessen és javai kétharmadán kívül szabadságát is el ne veszítse. A közszabad minőség társadalmi jelentősége szempontjából lényeges az a körülmény is, hogy László törvényei szerint a felelősségre vont liber mindig *önmagáért felelt*. A liberekre megállapított büntetéstételek saját egzisztenciájú, maguk kenyerén élő emberekre vannak szabva, akiknek bizonyos önálló vagyonát a törvények eleve feltételezik. Gyakran kimondják ti. a bűnös liber javainak elkobzását a király, a sértett fél rokonsága, vagy részben ama kisebb közösség javára, amelyhez az elítélt tartozott. A megfelelő értékű jószágok hiánya az illető személy közszabadságának elvesztését okozta, ha a rárótt büntetést vagy kompozíciót képtelen volt megfizetni, eladták.³⁴

A saját vagyonnal rendelkező liberek mellett feltűnnek László korában a szegények is, ti. a szegény hospesek és villanusok. Az ő templom mellé temetésükről a falu előljárójának (villicus-nak) kellett gondoskodnia. A villanus-ok helyzetét, akik közé a törvény szerint szegény hospesek álltak, kétféleképpen is értelmezhetjük. Független, saját földjén élő kis közösséget is alkothattak, amely a hospes soraiba fogadta. Lehettek azonban úri birtokon szabadságuk sérelme

³³ 1057. Codex diplomaticus regni Hungariae ecclesiasticus a civilis. Stud. et opera Georgii Fejér. I—XI. Budae. 1829—44, röv. C.D.I. 394. I; (erősen interpolált) vö.: Lederer: A feudalizmus kialakulása 38. I. 6, 7, 8. sz. jegyzettel. Radó nádor rokonsága, vagyonának eredete nem ismeretes. Péter comes — Ottó mellett a másik monostor-alapító — már az Aba-rokonságától elkülönítette örökölt birtokait, másrészt jelentős adománybirtokokkal dicsekedhetett: 1067. Árpád-kori Új Okmánytár I—XII. közl. Wenzel Gusztáv, Bp. 1860—1874. röv. ÁUO I. 25. és k. I. — Kálmán törvényében az öröklés szabályozása az adománybirtokot illetően főleg a már birtokosztályt tett előkelők számára nyitotta meg a gazdagodás útját. Závodszy 186. I. 20. §.

³⁴ Závodszy 174. I. 4. §, 175. I. 8. §, 168. I. 6. és 9. §, 159. I. 12. §. A vérdíjra 168. I. 6. §. A jogtalanul felakasztott liberért 110 pensa járt, s javait vissza kellett állítani. Az emberölésért szintén egységesen 110 pensát kellett adni, uo. 8. §; a liber lefoglalt vagyona a királyra, 1/4 részben a közösségre háramlott: 167. I. 4. §. „Si autem reus iudicetur, omnis substantia eius vendicetur regi, unde detur IIII. pars villanis”.

nélkül elhelyezkedett közsabadok is. A törvényszöveg lehetővé teszi mindkét magyarázatot.³⁵

Aránylag többet ír a törvény az ispánokhoz, apátokhoz és püspökökhöz csatlakozott liberekről. Velük uraik „tetszésük szerint bánhattak, libertasuk épségben tartása mellett”, tanúsítja a szöveg. Egy részük már alighanem a liber-kategóriából való kiesés küszöbére juthatott. Ez *függőségük természetén* múlhatott: olyan volt-e, mint István törvényeiben a hospeseké, vagy más jellegű, olyan-e, amely közsabad jogállásukkal összeegyeztethetetlen volt. A törvényből ez egyértelműen nem derül ki. Az 1060-as évekből mindenesetre van okleveles példa arra, hogyan semmisíthette meg a közsabad mivoltot az úri függés meghatározott típusának vállalása. A százdi monostor alapítólevelének értelmében ti. a monostor földjéről az egyház szolganépének (familia ecclesiastica) kivételével távoznia kellett mindenkinek, aki a szabadságra (nomen libertatis) igényt tartott. A helyben maradás itt a közsabadság feladását jelentette. *Ilyen függés* vállalására csak a különféle körülmények nyomasztó súlya kényszeríthette a közsabadot.³⁶

Ezen túl László I. törvénye a libertas-fogalom fejlődésében *alapvető jelentőségű, új mozzanatról* is számot ad. Erre a szolgafelszabadításnak szintén új, István törvényében még nem említett változata világít rá. A zsinati határozat ugyanis olyan személyekről is intézkedik, „akiket a lelkek üdvéért szabadsággal adományoznak meg, de olyan értelemben, hogy egyháznak szolgáljanak” („pro animarum salute libertati mancipati fuerint, eo tenore tamen, ut ecclesiae serviant”). Szabadságuk nem volt azonos az István törvénye értelmében adott libertas-szal, hanem feltétel alapozta meg, ahhoz volt kötve. Ők legfeljebb az *egyház szabadjai lettek*, de nem közsabadok. Helyük az egyház szolganépe, a familia ecclesiastica közt volt. Személyüket ti. az ún. *libertasukat* megalapozó szolgálat elszakíthatatlan köteléke fűzte ahhoz az egyházi intézményhez, amely számára felszabadították. Ilyen természetű libertast István törvényeiből még nem lehetett kimutatni. Új, viszonylagos libertas-fogalom jelenik itt meg, amelyet a tőle elválaszthatatlan szolgálat határoz meg és értelmez. A törvény maga jellemzi a szolgálatot az ilyen libertas céljaként és értelmeként. Nélküle ez a szabadság értelmét veszti.

Amint az ilyen jellegű libertastól *fogalmilag* elválaszthatatlan a szolgálat, ugyanúgy a szolgálat maga is eltéphetetlen attól az egyháztól, amely azt a törvény szavai szerint kizárólagosan élvezi. Ez a kapcsolat teszi megszakíthatatlanná az ilyen libertast nyert személynek az egyháztól való függőségét: az egyházzal szemben *nem* kapott szabadságot. A százdi egyház szolganépének, a familia ecclesiasticának sem volt joga az oklevél szerint arra, hogy eltávozzék a monostor földjéről az archaikus, istváni fogalmazású szabadság, a *nomen libertatis* megszerzése érdekében. Milyen értelemben lehetett szó mégis a régebbi úr „lelkének üdvösségéért” szolgálathoz kötöttek libertasáról? Nyilván a jól ismert servusok szokványos helyzeténél kétségtelenül kedvezőbb kötelezettségek és terhek elnyerésének értelmében beszéltek *libertas* adásáról, és ilyenkor a kedvezőbb, kevésbé súlyos terhek *szakrális* rendeltetése még nyomatékosabban fejezte ki az ilyen szolgálatnak a közönséges servuséhoz képest egyenesen

³⁵ I. m. 162. l. 25. §: „Si dominus servi sui corpus, aut villicus pauperis hospitis vel villani ad ecclesiam non detulerit, tantumdem peniteat” (ti. 12 napig vezekeljen).

³⁶ *Závodszy* 162. l. 30 §; — 1067. ÁUO I. 25. l.: „Vnde ex hac die recedant, preter ecclesiasticam familiam, quicunque libertatis nomen affectant.”

megtisztelő voltát. Hozzájuk viszonyítva, a közülük és átlaguk helyzete fölé való ilyen mértékű emelkedés valóban felszabadítás, *bizonyos* libertas nyerése volt. Csakhogy ez nem *közszabadság*. A közszabadságtól eltérő, sőt ellentétes jelentéstartalmú libertasszal állunk szemben, új libertas-fogalommal, amely az egységes, régi szabadságfogalomból vált ki. Megjelenése a forrásokban a közszabad és a servus *közt*i helyzetű elemek, átmeneti rétegek jelenlétét tükrözi.³⁷

Az új libertas-fogalom elterjedését nagyban elősegíthette az is, hogy közszabadok liber-nevezetük *megtartása mellett* kerülhettek közszabad voltukat megsemmisítő, szoros függésbe. Az ilyesmi szintén a közszabadsággal igazában összeférhetetlen jogi helyzetű kategóriák liber nevezettel való jelölésének forrása és mintája volt.

Hasonló értelemben válhattak „liberré” azok is, akiket a „jókszedők” gyűjtöttek össze, s felettük a király az ispánnal 2/3 és 1/3-arányban osztozott, tizedrészüket pedig egyháznak adták. Ha voltak is köztük született liberek, ők szintén nem *maradtak* közszabadok, mint ahogy az egyháznak felszabadított szolgák nem *lettek* közszabadokká. Az úr rendelkezési joga felettük olyan szoros volt, hogy adott esetben el is adományozhatta őket, ha libernek nevezték is.

Ilyen — kötött vagy feltételes — liberekkel a korabeli oklevelekben is találkozunk. Az interpolált pécsváradi alapítólevél szerint a király libereket adott az apátságnak. László király pedig egyenesen vitézek (milesek) adományozásával gazdagította a somogyvári apátságot. A milesek személyével való rendelkezés arra mutat, hogy László korára — István idejéhez képest érdekes változásként — megjelent a vitézek közt a nem-közszabad jogállásúak csoportja is.

A közszabadságtól eltérő libertasuk lehetett — a későbbiek alapján ítélve — a László törvényeiben külön comes fennhatósága alá tartozó határőröknek is. Ők ugyanis, ha megszegték az ökrök eladásának tilalmát, elvesztették „libertasukat”, a vagyonosok pedig javaikkal együtt vesztek, csak gyermekeik maradtak a „szabadságban” (in libertate).³⁸

Ezek az elemek és libertasuk már a feudális állam és a feudális viszonyok fejlődésének termékei. Nevezetük megtévesztő a kutató számára, és megnehezíti minőségük felismerését, mivel rájuk is megkülönböztetés nélkül alkalmazták az eddig közszabadokat jelölő terminológiát. Nagy ártrendeződés még homályos körvonalai bontakoznak ki a társadalomban is és ennek tudati-jogi vetületében is.

Az új, kötött helyzetű liberek az új libertasszal fontos folyamat kezdetét jelzik. Ennek előrehaladott fokozatáról azonban jogosan még aligha lehet szó, még érlelődőben volt. A közszabadok széles rétegével kell számolnunk egyrészt a nemesség kiválása, másrészt az új libertas megjelenése ellenére. A közszabadok rétege az ország fontos elemének számított. Az általuk képviselt katonai erőt a királyi várak és curtisok szervezetének fokozatos kiteljesedése ellenére sem lehetett nélkülözni a meg-megújuló trón- és pártharcok, valamint az ellenséges támadások körülményei közt.

³⁷ *Závodszy* 162. l. 30. §: „Qui autem pro animarum salute libertate mancipate fuerint, eo tenore tamen, ut ecclesiis serviant, ipsi nemini, nisi soli presbitero administrent.” Az apátok szabadjai is hasonló libertásúak lehettek, uo. 27. §: „Abbatess de liberis suis dent decimacionem episcopis.”

³⁸ István adománya: 1015. *Szentpétery Imre*: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV. k.) Bp. 1918. 22. l.: „... tam liberis quam servis; liberis scilicet ducentis militibus.” — László adománya, 1091. *Századok*, 1906. 405—406. l.: „domus trecentorum servorum et centum militum domus”. — *Závodszy* 170. l. 17. §: „Custodes vero confinium, quo vulgo ewrii vocantur, si absque sciencia comitum tale quid commiserint, libertatem amittant...”

A közszabadok nagy jelentőségére éppen a század végén, 1092-ben tartott szabolcsi zsinat rendelkezéseinek bevezető szövege enged következtetni. A zsinat határozatait ti. a király együttesen alkotta az egyházi és világi előkelőkkel (optimates). De fontos körülmény, hogy az egész klérus és a *nép* (populus) tanúskodása mellett.³⁹ Ez a tanúskodó nép elsősorban a közszabadok széles rétege volt. Országos gyűlésen való részvétele és tanúskodása alighanem a népgyűlés utolsó maradványának tekinthető.

2. A liber és libertas fogalom Könyves Kálmántól az Aranybulláig

A szabolcsi zsinat után nagyjából egy évtizeden belül két monumentális törvényalkotás született. Kálmán király 1100 körül hozott törvényei és a korabeli zsinat határozatai mintegy összefoglalják a XI. század folyamán végbement fejlődést. A király ezen kívül e fejlődés fontos eredményeit az állam érdekeinek szolgálatába igyekezett állítani.

Minthogy Kálmán korára a libertas-fogalom differenciálódott, mindenképpen szükséges volt az „igazi” libertasnak, vagyis a közszabadság normájának a meghatározása. Ezt a normát a Kálmán-kori zsinat határozata a *plena libertas* fogalmában jelölte meg és tartalmát is jellemezte.

A zsinat a plena libertas fogalmát a szolgák klerikussá tételének kérdésére vonatkoztatva fejtette ki, a kánonjog V. századba, I. Leó és I. Gelasius korába visszanyúló anyagának felhasználásával, de korántsem szolgai másolásával. A kánonjog tekintélyeinek felhasználásánál megfigyelhető bizonyos önállóság fontos érv arra, hogy a zsinat körülmények között alkalmazta a hazai viszonyokra a tradicionális anyagot, tényleges magyarországi problémákat kívánt rendezni, latin terminológiája pedig fennálló jogviszonyok és intézmények nyelvi burka.

A servusok egyházi rendbe való felvételének két esetével foglalkozik: a servusnak ura kívánságára történő szentelésével és idegen úr szolgájának ordinálásával. A zsinat az úrtól saját szolgájának klerikussá tételéhez a *plena libertas* megadását kívánta. Az előírás világos célja az, hogy az egyházi rend tagja gazdájával ne servus-ként, vagyontárgyként álljon szemben, és a szentelés aktusa által az egyház szemében magasabb létrendbe emelt személye felett ne érvényesüljön a világi úr tulajdonosi hatalma. Itt annak a megakadályozásáról volt szó, hogy az úrnak „proprius” papja legyen, az úr visszaéléseit akarták megelőzni. Ezt az intézkedést a saját egyház elleni fellépés megfelelőjének lehet tekinteni.⁴⁰

A zsinat másik határozata a más úr servusának a tulajdonosi jogok sérelmére történő klerikussá tételével foglalkozik. Ha az aktus „az úr tudomása és megfelelően tett nyilatkozata nélkül” (absque consciencia et confessione domini sui) történt, akkor véghezvivőjének az ilyen klerikust meg kellett váltania és még 50 pensa büntetést is fizetnie. A zsinat világosan megjelöli, kik is azok az

³⁹ Závodszy 157. l.: „... cum universis regni sui pontificibus et abbatibus, necnon cunctis optimatibus, cum testimonio locius clericis et populi.”

⁴⁰ Závodszy 201. l. 30. §: „Nullius servus clericus ordinetur, nisi antea dominus eius plenam sibi dederit libertatem.” A servus pappá tévésének tilalma állandóan szerepel az egyházi rendelkezésekben az V. századtól. A felszenteléshez mindig megkövetelték a szolga urától, hogy a szentelendő személyt felszabadítsa. Ld. F. Schaub: Studien zur Geschichte der Sklaverei im Frühmittelalter, Berlin und Leipzig, 1913. 82–116. l. Az úr által adott szabadságot egy 800-ban tartott salzburgi tartományi zsinat a „libertas integra”-val fejezi ki (uo. 98. l. 2. sz. jegyzet).

elemek, és milyen természetű hatalom érvényesül felettük, akiknek tilalmas „a betűvetésre tanítása”, azaz klerikussá tétele: „*más servusát vagy olyan serviensét, aki urától annak akarata nélkül nem idegeníthető el, vagy bárkit a vár-népből*” (*alterius servum, vel servantem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest, aut quemlibet de civili populo*).

Itt aránylag részletesen megtaláljuk, milyen kötelekek, milyen tulajdonban állás megszakítása szükséges a klerikussá tételhez. A zsinati határozat szerint ezeknek a szentelés esetén *minden körülmények közt* meg kellett szűnniük: vagy az úr jószántából, vagy az ordináló által fizetendő megváltás következtében. Ezen kapcsolatok bármelyikének megszakadása volt a tartalma az előbbi kánon szerinti *plena libertas* úr általi megadásának.

A megszakítandó három kapcsolat a felsorolás tanúsága szerint egymással korántsem azonos, de abban megegyeznek, hogy mindegyikük kívül esik a *plena libertas*-on. Felölelik mindenek előtt a világi urak személyek feletti, tulajdonosi magánhatalmának körét. Az első és második eset teljesen világos: servusok urairól és a királyról van szó. Talán a második eset a legérdekesebb. Ebből ugyanis kiderül, hogy a szó szoros értelmében vett servusok mellett voltak olyan függésű kategóriák is, amelyeknek tagjait „az úrtól akarata ellenére elidegeníteni nem lehet”, azaz *plena libertast* nem élveznek, személyükkel nem rendelkeznek. Esetükben a servusénál lazább, de a *plena libertast*, közszabadságot kizáró kötöttségről volt szó. Bennük elsősorban a világi birtok kötött, nem servus helyzetű népeit láthatjuk.⁴¹

A határozat terminológiája a várnépek esetében is és az „*olyan serviens*” esetében is teljesen a hazai körülményekhez igazodik. A „*plena libertas*” a közszabadság pontos kifejezésének tekinthető. Az erre való felszabadítás az István törvényében szereplő, egyetlen típus közvetlen folytatása volt.

Ezzel a szabadsággal szemben Kálmánnál az egyházi birtokon is szintűgy feltűnik a László korában már szereplő új, korántsem *plena libertas*. Az egyház ugyanis bizonyos keretek között rendelkezhetett a saját servusaival. Servusát az egyházi rendbe is felvehette, ezzel más érdekeit nem sértette. Erről a zsinat úgy döntött, hogy a klerikussá lett egyházi servus fiai ne maradjanak meg a servus-állapotban, hanem legyenek az *egyház liberjei* (*inter liberos ecclesie habeantur*).⁴²

Kálmán törvényei már mindkét liberről intézkednek, a *plena libertas* hordozóiról, a közszabadokról éppenúgy, mint a másik típusról.

A *plena libertas* birtokosairól részben az általános intézkedések szólnak, részben pedig az első, pontosabban megszabott állami adó: a szabadok dénárainak kivetésénél olvasunk róluk.

A Kálmán-kori zsinat általánosan intézkedve a házasságtörés büntetéséről, olyan kategóriákról tesz említést, mint a László-kori. Ott előkelők és a nép szerepelt, itt nemes asszony és népből származó. A két kategória büntetése különböző. A nobilest ugyanis vezeklésre ítélték és tilalmazták számára az új házasságot. A népből való nőt (*plebeia, de plebe*) a szabadság reménye nélkül (*sine spe libertatis*) eladták. A *plebeia* közszabad kategóriát kellett, hogy képviseljen, s nem valamely személynek vagy testületnek (*pl. egyháznak*) a kötött liberája lehetett. Az utóbbi esetben ti. az eladás ténye nem csupán az eladottat, hanem sokkal inkább urait sújtotta és károsította volna.⁴³

⁴¹ Závodszy 205. l. 69. §.

⁴² I. m. 201. l. 29. §.

⁴³ I. m. 203. l. 55. §.

Kifejezetten liberekről szól Kálmán törvénye a dénáradó fizetési kötelezettségénél. Mindenekelőtt arról intézkedik, hogy a 8 dénárt, amelyet idáig minden egyes szabadtól (de liberis singulis) beszedtek, ezután ne hajtsák be. Vagyis általánosan, elvileg minden liberre nézve eltörölte. Ezután aránylag részletesen ismerteti, milyen liberektől kell mégis behajtani a 8 dénáros adót, azaz kikre *nem* terjed ki az általános mentesítés.

A szövegből megállapíthatóan dénáradót kellett továbbra is fizetnie minden olyan libernek, aki másvalakinek a földjén élt és dolgozott, az viszont mentesült tőle, aki a maga ura volt, saját földjén élt, azt művelte, vagy műveltette. A mentesítés, a megkülönböztetés szempontja tehát a liber vagyoni helyzete, önálló egzisztenciájának léte vagy hiánya lehetett. Azoknak a libereknek a jogállása, libertasa azonban, akiket a törvény adóalanyokként számbavett, úgy látszik, nem azonos. Néha nehéz meghatározni, milyen jogállást képviselhet a törvény egyes helyein az adózásra kötelezett liberek egy-egy konkrét csoportja.

A dénáradót fizető liberek közül a plena libertas alanyai, azaz közsabadok a következők lehettek. Azoknak a libereknek, akik királyi birtokra, királyi népek közé telepedtek, távozniuk kell a királyi földről, ha nem fizették meg a dénárokat. Mivel eltávozhattak, nem voltak a birtokhoz kötve. Ezért bennük a királyi birtokra telepedett közsabadokat láthatunk. A várnépek (civisek) közé telepedett hospesek szintén a plena libertas hordozói. Ők vagy 8 dénárt fizettek, vagy pedig vagyonuk felerésze arányában részt kellett vállalniuk a várnépek katonai kötelezettségéből. Fizetniük kellett továbbá a 8 dénárt mindazon libereknek, s a velük azonos jogállású (ekkor még főleg idegen) hospeseknek, akik egyáltalán más földjén éltek és azt művelték.⁴⁴

A dénáradóról szóló rendelkezés alapján a *közsabadok* két nagyobb csoportját különböztethetjük meg. Közülük az egyik más úr földjén élt, tehát dénáradót fizetett. A másik csoport viszont — s talán a jelentősebb — elvileg mentesült az adó fizetésétől. A törvény megállapítható adóztatási szempontját figyelembe véve, azt kell mondanunk, hogy valószínűleg nem mások földjein dolgozhattak, hanem a sajátjukén. Itt az azonos jogálláson belül a két csoport között a megkülönböztetés kétségtelenül vagyoni szempontból történt.

A törvény szerint azonban olyan liberek is voltak, akiknek jogállása, libertasa más lehetett, mint a fent tárgyalt, adózó közsabadoké. Ők ugyanis nem távozhattak el a földről, amelyen éltek, s személyükkel rendelkezhetett a király. Gazdasági helyzetük mégis hasonló lehetett a hospesként telepedettekéhez, mert feltételezték, hogy a rájuk rótt terhet fizetni tudják. Így adó alá vonták a hetes várnépek (civiles ebdomadarii) között élő, olyan libereket, akik eme civilisek viszonylatában liberek voltak, a király viszonylatában azonban nem (si quis liber non a rege, sed ab ipsis civibus). Ők tehát bizonyára csak alacsonyabb státusú királyi szolgáltató nép kiemelt helyzetű elemei, liberjei voltak, vagyis a király szabadjai, de nem a plena libertas, a közsabadság birtokosai. Hozzájuk

⁴⁴ I. m. 189. l. 45. §: „Denarii VIII., qui de liberis singulis colligebantur, a modo non accipiantur. „... Si autem liberi, qui regi per fines eorum transmigranti equos, currus subductories et servicia stipendiaria suppeditabant, IIII. denarios persolvant. Et similiter liberos, qui cum eis cohabitare consenserint, aut exeat.” Uo. 187. l. 35. §: „Si quis hospitum acola terram civium cohabitavit, aut iuxta medietatem substantie civilium expeditionem faciat, aut VIII. denarios solvat.” Uo. 194. l. 80. §: „Liberi quique ac hospites, sicut Sclavi vel ceteri extranei, qui in terris laborant aliorum, pro libertate tantum denarios dent, non alios eciam denarios insuper pro opere aliquo dare cogantur.” Vö. *Mályusz*: 284. l.

hasonlóak lehettek a castellanusok is, akik mind libertasuk, mind valamely munka fejében (pro opere) fizettek dénárokat.⁴⁵ Milyen munka fejében kellett fizetni, azt az alábbi liber kategória kötelezettségének ismertetéséből következtethetjük:

A törvény ti. olyan liberek dénáradózását is szabályozza, akik a királynak a határaitokon átvonulása alkalmával lovakat, szállítószekereket és zsoldos szolgálatot szoktak adni. Az ilyen szolgálatok teljesítésének a fejében nem 8, hanem csak 4 dénárt tartoztak fizetni. Liber minőségüket a törvénycikk nem világítja meg, nem lehet belőle egyértelműen megállapítani, hogy kötött liberek voltak-e, vagy közszabadok. Mindenképpen liberek kis közösségei lehettek, mert lovakat, szekereket valószínűleg csak közösség volt képes rendelkezésre bocsátani, nem az egyes egyedek. Talán szegényedő közszabadok voltak, és közülük a hadi szolgálatot az egyedek legfeljebb csak a király költségén vállalhatták. Az is feltehető azonban, hogy a királyi birtok már magába tagolta ezeket a közösségeket, szabadságuk megszűnt plena libertas lenni, a liberek pedig a király szabadjai lettek. Ebben az esetben helyzetük hasonlíthatott a XIII. században is előforduló udvarnokok szabadjaiéhoz (liberi udvornicorum): nekik a XIII. században is tizenként kellett egy lovat a király szolgálatára adniuk.⁴⁶

Hasonlóan pontosan meg nem határozható libertasúak az ispánok liberjei. Ha ugyanis a comesek falvában annyi liber élt, hogy tőlük uruk lovakat és 100 pensát kaphatott, akkor a törvény értelmében a comeseknek egy páncélost kellett kiállítaniuk. 40 pensa összegyűjtése esetén egy közönséges vitézt (miles) kellett felszerelni. Lehetek ezek a liberek akár ispánhoz, mint magánföldesúrhoz, jogállásuk megtartásával beállt közszabadok is. De lehettek akár az ispánoknak a plena libertast nélkülöző, olyan saját liberjei, akiknek személye is úri tulajdon (proprius) volt. Ez esetben hasonlóak voltak az egyház vagy a király magánhatalmának keretei között viszonylagos libertast élvező szabadokhoz.⁴⁷

Kálmán törvényeiben szabadságuk természete és az adózáshoz való viszonyuk szerint legalább 3 átfogó liber kategóriát találhatunk: a) saját vagyonnal rendelkező libereket, ők semmilyen adót nem fizettek. b) Más földjén élő közszabadokat — közéjük tartoztak a hospesek is —, akik libertasukért 8 dénár adót fizettek. c) A király, az egyház (és talán az ispán) liberjeit, akiket elszakíthatatlan személyi kötelék fűz urukhoz, és szintén mint adóalanyok szerepel-

⁴⁵ I. m. 189. l. 45. §: „De civilibus ebdomadariis octo denarios precipimus colligi, inter quos scilicet, si quis liber non a rege, sed ab ipsis civibus.” Úgy látszik, hogy a király a dénárokat nem az összes hetes szolgálatot teljesítő várnéptől szedi, csupán eme népek liberjeitől. Az „inter quos scilicet” elsősorban így értelmezhető. A magyar fordítások ehelyütt indokolatlanul — a szövegben nem levő — „és”-t, vagy „is”-t toldanak be, amely a szöveg értelmét megváltoztatja; uo. 194. l. 81. §: „De castellanis autem tam pro opere, quam pro libertate denarii accipiantur.” A castellanus kifejezés forrásainkban rendkívül ritka. Itt, és a zobori apátság 1113. évi oklevelében fordul elő: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, praep. Richard Marsina, Bratislaviae. MCMLXXI. Tom. I., röv. CD. Slov. I. 66. l.: „... sive in silva in terra, quantum habent castellani Golgocienses, tantum habet sanctus Ipolitus ... media pars est castellensium.” A várszervezethez tartozó, viszonylagos libertasu, kötött liberek lehettek, akik nemcsak a többi alantasabb várnépektől megkülönböztető libertasuk, hanem bizonyos köteles munkálatok alóli mentesség fejében is fizettek.

⁴⁶ Závodszy 189. l. 45. §. — A „liberi udvornicorum” kötelezettségére: 1240. Hazai Okmánytár. I—VIII. k. kiad. Nagy I., Paur I., Ráth K., Ipolyi A., Véghely D. Bp. 1865—91. röv. H. O. VIII. 42. l. (vö. Szentpétery—Borsa: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I—II. Bp. 1923—1961. röv. Reg. Arp. nr. 680): „ut decem homines de ipsis unum equum ad servitium domini regis deberent detinere.” A király III. Béla oklevelét írta át, lehet, hogy a ló-tartás kötelezettsége is régebbi.

⁴⁷ Závodszy 188. l. 40. §.

nek. Az ő soraik feltöltődhettek a *személyüket is* úri alávetésbe adó közsabadok közül, de — mint az egyház esetében látható — a servus státusból felemelkedők közül is. Emellett léteztek átmeneti jellegű liber kategóriák is, amelyeknek betagolódása, besorolása még nem ment végbe.

Tagányi a Kálmán törvényeiben szereplő liberek függő helyzetéből s megadóztatásából jutott arra a következtetésre, hogy ők a XII. század kezdetén már csak „félszabadok” voltak, akikre a közsabadság már nem vonatkozik. Tévedésének nyilván az a forrása, hogy a liberek egy részének valóban fennállt függő viszonyát általánosította. Ez azonban nem érvényes a liberek összességére. Másrészt Tagányi nem vette tekintetbe, hogy a függő viszonyba kerülés korántsem jelentette minden esetben a közsabadság teljes tartalomvesztését, illetve a libertas fogalom elértéktelenedését. A közsabadoktól meg kell különböztetni a kötött libereket, akik a közsabadságból már kiestek, illetve a felszabadításkor csak viszonylagos libertast kaptak.

Kétségtelen, hogy Kálmán korában a liber és libertas jelentéstartalma az István-kori állapottal ellentétben már nem volt egységes, hanem tagolt, differenciált. Ez a tény a társadalom-szerkezet átalakulásának fogalmi tükröződése. Sőt arra is gondolnunk kell, hogy ezek a törvények a liber kifejezést talán nem is használják minden lehetséges nyelvi értelemben, hanem csak egyes, a törvényhozó szempontjából fontos jelentésekben. Kálmán nem törekedhetett az összes liber helyzetének átfogó jellemzésére. Mint adóalanyokkal, kincstári szempontból elsősorban a különféle módon függésben levő, nem azonos libertasú szabadokkal foglalkozott. Bármely liber kategóriához tartoztak is, számuk annyira már gyarapodott, s gazdasági szempontból volt már akkora jelentőségük, hogy a királyi hatalom teherbírásukat igénybe vehette.

A megítélésünk szerint igen jelentős számú *vagyonos* közsabadot a törvény az adózás szabályozásánál csak említi. Mivel ők nem lettek adózók, nem is foglalkozik velük tovább. Anyagi erejükre, teherbíró képességükre az állam egészen más módon épített. Ők továbbra is annak a „populusnak” a körébe tartozhattak, amely László törvényhozásánál a klérussal együtt tanúskodott.

A XII. században és a XIII. század elején az a három legfontosabb liber kategória él tovább, amely Kálmán törvényeiből is világosan kivehető: a kötött liberek, a más úr földjén élő, de közsabadságukat megőrzött liberek, valamint a saját földvagyonnal rendelkező közsabadok kategóriája. Kálmán korától az Aranybulláig nem maradtak fenn törvények, amelyek az egyes társadalmi csoportokról általános vagy konkrét intézkedéseket tartalmaztak volna. Megnövekedett azonban az oklevelek száma. Csakhogy ezek meglehetősen egyoldalú képet adnak az egyes liber kategóriákhoz tartozókról. A XII. században ugyanis a libereket említő oklevelek adományozás és monostoralapítás alkalmával éppen a legalacsonyabb helyzetű liberekről tájékoztatnak bővebben. A másik pólusról, a tulajdonnal rendelkező közsabadokról nem igen beszélnek a források, mert jogügyleteikről oklevelek nem készültek. Ők ugyanis akkora egyházak alapításához nem voltak elég vagyonosak, hogy az alapításnak és körülményeinek írásba foglalását az egyház szorgalmazza. Életüket a szokásjog irányította, és szerepükről írásos emlék előbb nem szól, mint a XIII. század elején. A következőkben a rendelkezésünkre álló forrásanyagból, ennek szem előtt tartásával próbáljuk nyomon követni az Aranybulla keletkezéséig a különféle liberek jogi helyzetét.

Először a kötött liber-csoportot vesszük számba, amelyről a legtöbb oklevél tudósít.

Á Kálmán korában, 1111-ben és 1113-ban kelt zabori oklevelek szerint az apátságnak még István király adományozta a monostor saját servusainak és liberjeinek tizedét. 1113-ban ugyanazon egyház bizonyos emberei el akartak szakadni, mert „vakmerően libernek állították magukat” (presumptuose se liberos esse asserebant). Aligha tévedünk, ha itt a lázongó emberekben elsősorban az 1111-es oklevél liberjeit keressük. Ők ugyanis nem voltak közsabadok, hanem csak az egyház szabadjai. Bizonyára a cseh háborúk miatti helyzet készítette őket arra, hogy másféle liberként, azaz közsabadként függetlenítsék magukat az egyház kötöttségétől. A nem sokkal később keletkezett bakonybéli összeírás szintén a liberekkel kezdi népeinek felsorolását. Ők magas tisztséget viseltek ugyan a monostor birtokain és népei közt, de mégis csak az *egyház liberjei* voltak.⁴⁸

1138-ban herceg, illetve király által adományozott liberekről értesít a dömösi prépostság összeíró levele. Az eladományozott király szabadjaiból szintén az egyház liberjei lettek. A királyi, illetve hercegi birtokról a monostorhoz került liberek státusát II. Béla úgy szabályozta, hogy a liberek közül senkit ne tegyenek a servusok közé és fordítva, a servusokat se sorolják a liberek közé.

III. Béla a királyi liberek egy másik kategóriájáról intézkedett. 4 Sopron-, illetve Vas-megyei faluban élő udvarnok-szabadok (liberi udvornicorum) számát íratta össze azért, hogy a közönséges udvarnokok közül akár ki ne „bitorolhassa a szabadság nevét” (nomen libertatis). Összeíratásuk megkülönböztetett helyzetre vall és a király általi megbecsülésüket mutatja, de mégsem voltak közsabadok. „Szabadságuk” a királyi birtok keretein belül volt rang, ennek világában volt számottevő, ide pedig őket elszakíthatatlan kötelék fűzte.

Szintén nem közsabadok, hanem a király szabadjai voltak általánosságban a várjobbágyok is. Ezt éppen legelőkelőbb rétegük neve fejezi ki: liberi sancti regis. A közsabadsághoz viszonyítva ez nem jelentett társadalmilag alacsonyabb helyzetet, hanem ettől eredetében és lényegében különbözött. A várjobbágyoknak, legfőként a „szent király szabadjai”-nak libertasa már a feudális berendezkedés, a királyi birtok terméke, társadalmilag magasfokú libertas volt, de egészen más, mint a közsabadság. Az új, a királyi libertas különféle fokainak alanyai eredetüket tekintve részben a közsabadokból kerültek ki, de számuk gyarapodott alacsonyabb servus státusú királyi népek közéjük emelése által is.⁴⁹

A világi földesurak birtokain szintén találkozunk nem közsabad liberekkel. Így II. István korában Fila, mivel örököse nem volt, Őrs prédiúmat servusokkal és liberekkel (cum servis et liberis) adományozta a veszprémi egyháznak. Kikötötte, hogy a liberek olyan „conditio”-val szolgáljanak (servirent) az új egyházi uraságnak, mint azelőtt neki magának. Az 1150-es években Margit úrnő adományozott Pannonhalmának egy Péter nevű libert családjával, majd Adalbert úr Ság prédiúmot szabad emberekkel (cum liberis hominibus).⁵⁰

⁴⁸ 1111. CD. Slov. I. 64. l. „... id est populi sancti Ypoliti, servi vel liberi...” 1113. uo. 65. l.; XII. sz. A pannonthalmi Szt. Benedek Rend története. Szerk.: *Erdélyi L.* I–XII. Bp. 1902–16. röv. Ph. Rt. VIII. 269. l. „Hii sunt liberi...” Kritikájára vö. *Váczy Péter*: A bakonybéli összeírás kora és hitelessége. *Levéltári Közlemények*, (röv. L. K.) 1930. 314–333. l.

⁴⁹ 1138. Magyar Nyelv, röv. M. Ny. 1936. 54. és kk. l. „Isti sunt liberi” 1186. H. O. VI. 4. l., Á. U. O. VI. 164. l., *Fejérpataky László*: III. Béla király oklevelei. Bp. 1900. 11. l.; — „Liberi Sancti Regis” pl. 1213, 1215., 1222. *Regestrum Varadinense, curis et laboribus I. Karácsomyi et S. Borovszky edit.* Bp. 1903. röv. V. R. nr. 51. 112. 341.

⁵⁰ 1116–31. *Fejérpataky*: Oklevelek II. István korából. Bp. 1895. 49. l.: „... sed preno-

Mindezek — bár más-más fokon — a közszabadságtól eltérő jogállású, új liberek voltak. Személyük szorosabb vagy lazább módon kötve volt az egyházhoz, királyhoz vagy magánúrhoz, s az ezekhez fűző köteleket nem szakíthatták meg. Bármekkora volt közöttük a különbség uruk birtokán viselt funkciójuk, vagyonuk, vagy akár társadalmi rangjuk és szerepük szerint, a közszabadoktól jogállásuk alapján való megkülönböztetésül összefoglalóan mégis csak *feltételes vagy kötött libereknek* tekinthetjük őket. Rájuk valóban érvényes volt a Kálmán-kori zsinat összefoglaló jellemzése: „urától ennek akarata nélkül nem idegeníthető el”. Ez a kritérium a servilis jogálláshoz fűzte őket.

Kivülük egyre gyarapodó számban tűnnek fel a másik jogállás képviselői, a Kálmán-kori zsinati határozatból ismert *plena libertast* élvező, de más földjén élő liberek. Mivel közszabadok voltak, függésük és az úr hatalmához való viszonyuk jogilag más természetű volt, mint a feltételes liberek bármelyik csoportjáé.

1121-ben Atyusz említ liber hospeseket gyér népességű Mura vidéki birtokán az almádi monostor alapító oklevelében. A század közepén Színes asszonyról tudjuk, hogy liber hospeseket szokott felfogadni. Az ő hospesei azért jöttek ugyan, hogy lakják és műveljék az úrnő földjét, de kötelességük volt a király hadába is menni. Birtokát eladományozva, Színes a hospesek felfogadásának jogát és egyben a király hadába vonulásuk betartásának kötelezettségét is a pannonhalmi apátságra ruházta. Magdolna asszony oklevelében különösen érdekes az az intézkedés, hogy amikor monostorának több szolgálcsaladot adott, az egyik szolga feleségét kivette az adományozás alól, „mivel szabad nő” (*quia libera est*). Ez a nő közszabad lehetett, mert különben Magdolna ugyanúgy eladományozhatta volna, mint ahogyan pl. Margit úrnő is Péter libert feleségestől és családostól.⁵¹

A XIII. század elején sok hasonló közszabadról tudunk. 1211-ben II. András a topuszkói oklevélben említi azokat a szabad embereket (*liberi homines*), akik az egyház földjére mint *liberek jönnek*, s ugyancsak mint *liberek el is távoznak*. A Váradi Regestrumból szintén sok ilyen helyzetű, a király vagy más úr birtokán élő liberről és liber hospesről értesülünk. Szabad hospesek jellemző módon éppen várjobbágysággal szemben bizonyítják be közszabad státusukat. A várjobbágyság ugyanis őket maguk közül valónak állították.⁵² Ez a státusper a felek közötti jogi különbségre utal.

A mások földjén élő közszabadoknak az anyagi helyzete a kötött liberekéhez hasonló, vagy esetleg jóval kedvezőtlenebb is volt, különösen, ha a királyi és egyházi birtok magasabb szintű liberjeivel vetjük össze. Jogállásuk normája azonban még mindig a régi közszabadság volt. Ennek a köztudat által szentesített ismérve pontosan megfelelt személyük szabad voltának.

minatos liberos, qua michi condicione ministrabant, delegauerim.” 1152. Ph. Rt. I. 601. l. 1153, uo. 602. l.

⁵¹ 1121. M. Ny., 1927. 361. l. Az almádi monostor alapítójának leszármazottja 1164-ben szintén „liberi hospites”-t említ. L. K., 1924. 156. l., Ph. Rt. I. 598. l., 1141–61. Magyar Könyvszemle, rév. M. Ksz. 1892–93. 19. l. Itt a servus mellett a libera feleség az István-törvényekben még szigorú házassági tilalom oldódását mutatja. Az ilyen „vegyes házasságok” azonban később sem voltak problémamentesek, különösen az utódok státusát illetően.

⁵² 1211. *Smětklas: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. II—XV. Zagrabiae. 1904—34. rév. Smič. III. 105. l.: „Sicut autem liber intravit ita quando voluerit liber discedat”; — V. R. nr. 32, 74, 220, 285, 289, 336, 348. A nr. 31 feljegyzés jól mutatja, hogy a hospes „absoluta libertas”-ától azaz közszabadságától különbözött a várjobbágy libertasa.

Jogilag ugyanúgy ítélték meg a saját tulajdonnal igen különböző mértékben rendelkező libereket is. Nemesnek korántsem számítottak. Ők elsősorban hadakozók lehettek, akár személyesen teljesítették ezt a kötelezettséget, akár kollektíven. Mivel értettek a fegyverforgatáshoz, elszegényedésük esetén olykor vitézkedésük is felszínen tarthatta őket, némelykor talán éppen a király támogatásával. Ilyen szegényedő egzisztenciájú „pauper milesről” emlékezik meg a László-legenda. A vitéz apját szolgálataiért a király egy aranytállal jutalmazta. Ezt a megajándékozott fia el is zálogosította egy comesnek, hogy szegénységén enyhítsen. II. András pedig 1212-ben egy régi advena liber homo leszármazottját, Alykon fiát, Istvánt állította vissza „antiqua libertas”-ába 5 ekealjnyi földjével együtt a soproni várjobbágyok ellenében úgy, hogy minden servitustól mentes legyen. A várjobbágyok ugyanis István apját soraik közé vonták. Ugyancsak a XIII. század elején vagyonos liberek perlekedtek a Várad Regestrum feljegyzései szerint: ők ellenfeleikkel szemben mindenben szabad (omnino liber) voltak hangsúlyozták.⁵³

A közszabadok *vayonos* kategóriájára vonatkozó adatokat mintegy összefoglalja és általánosítja 1209-ben, majd 1235-ben II. András intézkedése. Ő ti. egészen általános fogalmazású okleveleiben engedte meg, hogy *bárki szabad ember (quicunque liber homo)* külön királyi engedély nélkül adományozhasson a templomos lovagoknak akár földet, akár prédiumot, akár servust, vagy libertinus mansiókat.⁵⁴ A két oklevélnek a bennük említett liber-kategória vagyonosságára vonatkozó, fontos tanulságából a terminológia régiessége semmit sem von le, sőt ez adja jelentőségét. Az oklevél éppen a régies terminológia szívósságát és életképességét bizonyítja.

Jogi szempontból tehát 2, a társadalmi és vagyoni helyzet szempontjából 3 átfogó liber-kategóriát vehetünk számba. A libereknek ezt a három fő csoportját híven tükrözik a liber nevezettel való szolgálatszabadítások típusai. Ilyen felszabadítás ti. szintén háromféle volt, mintegy a való életet tükrözve.

Benedek comes 1171-ben az egyház számára kötött liberré szabadított egyeseket servusai közül. Az egyik szolgálcsoporthoz úgy szabadította fel, hogy az egyháznak „clericaliter” szolgáljon, egy másik csoportot pedig úgy, hogy szabadon (libere) szolgáljon. III. István egy egyházi uraságnál adósság fejében lekötött várnépet szintén úgy szabadított fel a veszprémi egyház számára, hogy szabadon (libere) szolgáljon. A XIII. század elején Sebe asszony végrendeletileg egyház számára szabadított fel servusokat. Ugyancsak a XII. század végétől sok servust szabadítottak fel egyházak számára azzal a feltétellel, hogy évente

⁵³ S. R. H. II. 524. l. „Quidam itaque miles, urgente necessitate scutellam argenteam, quam patri suo pius rex donaverat, cuidam comiti venalem exposuit . . .”; — 1212. Urkundenbuch des Burgenlandes, bearbeitet v. H. Wagner I—II. Graz—Köln. 1955—65. röv. Burg. O. I. 62. l: „ . . . quidam Kaal nomine homo libere condicionis terram liberam consumpsisset et omnis servitutis expers predecessor fidelis clerici eiusdem domini Andree regis, Stephani nomine . . . libere et absque alicuius condicionem terram et locum cohabitandum elegisset.” A várjobbágyok közé kényszerített Istvánt „in pristinum libertatis titulum restituens”, s 5 ekényi földjét is visszaadta a király. — 1217. V. R. nr. 165: bihari várnépek vádoltak „quendam liberum hominem, nomine Deum, dicentes quod eorum esset concivis. Deus autem dixit, se liberum esse omnino . . . libertatem eius . . . fecit contestari.” 1222. V. R. nr. 342. A csanádi esperes bizonyos földről állította: „quod quidam liber homo, nomine Kelemen . . . eam sibi vendidisset”, s igazolódott, hogy ez az eladó hereditaria terra-já volt.

⁵⁴ 1209/10. és 1235. C. D. III/2. 420. l. „ . . . ut quicunque in regno nostro liber homo domui templi aliquam elemosynam, siue terram, siue predia, siue mansiones servorum vel libertinorum, aut aliquid erogare voluerit, libere . . . condonare valeat et legare.” Vö. Reg. Arp. nr. 251. és 542.

a felszabadítók halotti torának megtartására megszabott mennyiségű terméket és állatot adjanak az egyházi uraságnak.⁵⁵

Mindez a servus-jogálláson, az úri magánhatalom keretein belüli emelkedést mutatja. A kötött liberré tett emberek kétségkívül a *servilis* állapot kereteiben elérhető legmagasabb szintet képviselték.

A felszabadító oklevelek másik csoportja mintáját szintén a társadalmi valóságból vette, s eme felszabadítás minősége megfelelt a közsabad státusban más úr földjén élő, ismertetett liber, liber hospes kategóriáénak. Ez tulajdonképpen az István-törvények szerinti kizárólagos formának, illetve a Kálmán-kori, már jelzősített *plena libertas*ra szabadításnak az egyenes folytatója. Ez a felszabadítási forma az oklevelekből a XII. század közepétől ismeretes, de még a XIV. században is használatos volt. A formulák szerint a teljes liberré tétel lényege az, hogy a felszabadított ott telepedhetik meg, ahol akar, illetve annál az úrnál szolgálhat szabadon, akinél akar. Valóban, a formula ezt a fontos jogot is kifejezi. De azt is tartalmazza, hogy ez a libertas teljes és visszavonhatatlan, mert a felszabadítottnak megszűnik minden személyi alávetettsége, tulajdoni, proprius mivolta.

Ilyen felszabadítást tartalmaznak pl. Márton comes és felesége, Magdolna oklevelei. Sőt, Magdolna asszony felszabadítottjainak még egy-egy szolganőt is adományozott.⁵⁶ A felszabadításnak ez a teljes (*plena*) változata sokkal értékesebb volt a kötött libertas adományozásánál. Mivel a kötött liber — noha lazábban — mégis csak valakinek a tulajdonában állt, ezért vétsége esetén az ura újból alacsonyabb szintre taszíthatta. A teljes libertas esetén azonban ez az egyik oklevélben „in servitutum revocare”-nak nevezett aktus már nem volt lehetséges, mert az illető nem volt többé senki tulajdona, hanem a született szabadok jogállását nyerte el. Ennek következtében reá nézve minden szolgai eredet, s ezzel együtt lealázó szégyenfolt — *macula* — eltöröltetett. Ezt a libertast természetének megfelelően éppen a felszabadító formulák nevezik a Kálmán-kori „*plena libertas*”-on kívül „teljes”, „örök”, s a XIII. század elejétől „tiszt”, „arany” (*perpetua*, *absoluta*, *mera*, *aurea*) libertasnak.⁵⁷

Az ilyen szabadság adásának azonban a felszabadított számára egyéb szempontból súlyos hátránya is volt. Ritka esetben járt ugyanis együtt földadománnyal. Csupán a *személy* szabadságát adta, de anyagilag nem alapozta meg. Ezért a felszabadítottnak mindenképpen más földjére kellett telepednie.

⁵⁵ 1171. Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította *Jakubovich E.* és *Pais D.* Pécs, 1929. rövid. Öm. Okv. 47. l. „Manumisit quoque petrum et thomam supradicte ecclesie clericaliter servuire . . . Dimisit quinque — ut supradicte ecclesie libere serviunt.” — 1164. k. C.D. IX/7. 634. l. „Cuidam etiam serviunt suo, nomine Lilata, qui de ciuibus fuerat . . . libertatem dedi, vt in eodem predio sancto Michaeli libere serviunt . . .” — 1217. V. R. nr. 166. „duoque viri, scilicet Sekur et Lotomas liberi quidem essent, sed legatarii”; 1212. H. O. VI. 9—10. l. „Manumisi etiam unum seruum . . . (a fiaival) quod ibunt ad legacionem”, más servusokat „ut sit jobagio ecclesie”, „ut sint Tawarnici ecclesie”; — Torlóvá szabadítás pl. 1194. H. O. V. 14. l. V. R. nr. 328.

⁵⁶ 1141—61. M. Ksz., 1892—3. 17. és 49. l. Márton comes felszabadítottjai „cuiuncque nobilium vellent: libere servient.” Felesége: „Hos preterea servientes propria libertate donavi . . . ut ubicunque servire voluerint, libere serviant. Puellas vero: Hemeci, cui pro servitio puellam dedi Cusudi, Magudi cui et aliam puellam concessi Cepa.” Ld. még 1146. Ph. Rt. I. 598. l., 1208. V. R. nr. 58, 1215. uo. nr. 144, 1208—20. Burg. O. I. 78. l., 1221. CD III/1. 326—328. l.

⁵⁷ 1186. Á. U. O. VI. 161. l. „Statuimus itaque, ut nulli omnino hominum liceat iam dictos homines (ti. a felszabadítottakat), seu posteritatem eorum in servitutem revocare.” A jelzősített (*absoluta*, *perpetua*, *aurea*) libertásra pl. V. R. nr. 373, CD V/1. 74. l., uo. V/2. 417. l. A gróf Zichy család id. ágának okmánytára I—XII. k., szerk. *Nagy I., Véghely D.* 1872—1931. rövid. Zichy I. 12—13. l., II. O. VIII. 137. l., Á. U. O. XII. 331—332. l. és 595. l., uo. IV. 305. l. V. 88. l. stb.

Megválaszthatta ugyan, hogy kihez, melyik úrhoz. De számíthatott a felszabadított arra is, hogy még mindig létező szabad közösség fogadja be. Mégis a közszabadság adásának ez a fajtája a felszabadítottat gazdasági és társadalmi szempontból ténylegesen korlátozta és közszabad minőségét a későbbiekben az határozta meg, hogy önálló egzisztenciáját saját vagyon nem támasztotta alá. Az ő közszabadságuk fokozatosan olyan új tartalmat kapott, amely megfelelt az egyre jobban kiteljesedő feudális viszonyoknak. Amint a költözés szabadságának a felszabadító oklevelekben való hangsúlyozása mutatja, a közszabadság lényege az ő esetükben a patrónustól, valamely úrtól való személyes függetlenséggel azonosult, erre összpontosult. Noha az ilyen közszabad gazdaságilag korlátozva volt, a proprius viszonyból kijutva jogilag mégis a „plena libertas”-ba került.

A felszabadító oklevelek harmadik típusa mintául a vagyonos közszabad réteg helyzetét vette. Ilyen felszabadítást csak király adott. Ez a használt oklevélformulák azonossága ellenére lényege szerint volt több a világi urak által adott közszabadságnál. Első nyomait III. Istvánnál találjuk.

1162-ben a király a soproni várhoz tartozó Farkas várnépet (civilist) olyan libertasszal adományozta meg, hogy szabadon és biztonságban szolgálhat ott, ahol akar. Eddig tehát ugyanaz a formula, mint a világi urak felszabadító aktusainál. A szabadon szolgálást azonban megtoldotta a király több rét és malom adományozásával, Ugyancsak III. István szabadította fel Gab fiát, Botust. Apja Gab, „meghatározott módon” a kalocsai érsek fennhatósága alatt szolgált. Ez alól őt már II. Géza kivette, ahogy az oklevél elmondja. Fia, Botus III. István szolgálatába került. Botust most úgy jutalmazta, hogy mindenben szabad legyen (omnino liber), s a király házában szolgáljon) in domo regia deserviat). Ezen felül 5 ekealja földet kapott adományba.

III. Béla Dénes nevű kézművesét jutalmazta perpetua libertasszal, mert a szenttéavatás idején felnyitotta László király sírját. (Ezt Dénes fiának az előadásából tudjuk.) Ő minden esetre olyan anyagi helyzetbe került, hogy szolgát adományozhatott torlóul a besenyői egyháznak. 1197-ben Imre király pozsonyi várjobbágyot arra az „eximia libertas”-ra emelt, hogy felette se ispánnak, se másnak ne legyen semmiféle joga. Perpetua libertast adományozott neki és a királyi udvarba fogadta. Imre király tehát őt „király, ill. vár szabadjából” közszabaddá tette.⁵⁸

Tagányi ezt a fajta felszabadítást nemesítésnek tekintette. Felfogása azonban nem helyeselhető. A bemutatott oklevelek keletkezése idején a *nobilis* már régen ismert és használatos kifejezés volt, mert voltak nemesek. Ezek az okle-

⁵⁸ 1162. Burg. O. I. 24. l. „... hominem in Supruniensis castri manentem nomine Forcos a civili iugo subtraxi tantaque dote libertatis sublimavi, ut ubicumque vellet libere ac secure famulari posset ea videlicet, quod fidelis mihi extitit in omnibus... preterea predicto fideli meo dedi in villa Kacil unum pratum cum uno molendino et in villa Vidza similiter, in villa eciam Welen unum pratum cum II. molendinis...” — 1163—4. H. O. VI. 3. l. III. István Botust jutalmazza: „ut omnino liber et a prefato ecclesie servicio retractus in domo regia cum omni progenie in sempiternum deserviat. Insuper terram ad V. aratra sufficientem... dicto Botus et suis heredibus libere et pacifice concessi perpetuo possidere.” — 1226. V. R. nr. 352. „Tecus, filius Dionysii artificis, qui aperuit in elevatione sepulchrum Sancti Ladislai regis et a gloriosissimo rege Bela dato pro eo artifice perpetua libertate donatus est cum omni generatione ab eo successura...” — 1197. C. D. Slov. I. 96—97. l. Imre király „quemdam iobbagionem de castro Posoniensi nomine Zerkowoy, filium Zbima... ad eximiam extulimus libertatem statuentes, quod nullus comitum aut aliorum in eo sibi ius aliquod vindicare praesumat, verum in aula regia tam ipse quam sui heredes perpetua libertate gaudeant.”

velek nem az ő helyzetüket, hanem a kiadásuk idején jól ismert, kisebb-nagyobb földtulajdonnal rendelkező, hadakozó közszabad elemek állapotát vehették mintául formuláikban. Mivel az egyszerű felszabadításnál jóval többet adtak, különleges privilegiumok voltak, de nem nemesítő oklevelek. Ezekből a korai privilegiumokból valóban nemesítő formulák csak későbbben lettek, akkor, amikor a közszabadoknak ez a kategóriája maga is nemes lett. A vagyonos közszabadokat azonban a XII. század folyamán egyszerűen a *plena libertas* élvezőjeként tartották számon. Világosan mutatja ezt II. András említett oklevele is. Ez ugyanis bármely ingatlan vagy ingóvagyonnal rendelkező *liber homo* szabad adományozási jogát biztosítja a templomosok javára.⁵⁹

A XIII. századi oklevelek azt bizonyítják, hogy a liber és libertas fogalom Kálmántól a XIII. századig további nagymérvű változáson ment át. A változás egyik pólusát a közszabadságtól eltérő, lényegileg már korábban kialakult új libertas határozott elkülönülése és teljes kibontakozása képezte a XII. század folyamán. E szempontból legjelentősebb mozzanat az, hogy a XI. századi előzmények nyomán a forrásokban mind világosabban kirajzolódott a világi birtok népeinek kis részét, a királyi és egyházi birtokok „liber”-rel jelölt népeinek pedig szinte egészét érintő új (feltételes, kötött) libertasfogalom. A királyi és egyházi birtokok népeinek liberjei a közszabadságon kívül rekedtek még akkor is, ha egyes rétegeik helyzete a maguk keretei közt kiemelkedő, sőt előkelő volt. Új libertásuk a királyi és egyházi birtokok szervezetének fokozatos kiépülésével párhuzamosan öltött a közszabadságtól elütő jelleget. A királyi és egyházi birtokokon a régi közszabadságot tulajdonképpen csak a főleg csoportosan telepedő, kezdetben idegen, majd egyre több magyar hospes őrizte meg. A libernek nevezett többi réteg tagjai azonban még vagyonságuk esetén is a közszabadságtól lényegében eltérő jogállású „*király szabadjai*, vár előkelői”, illetve „*egyház szabadjai*” lettek. Tény, hogy velük az ország akkor „liber”-nek nevezett lakosságának jelentős része kanyarodott le az ősi közszabadság útjáról.

A változás másik pólusán a szintén „liber”-nek nevezett és a lakosság másik nagy csoportját képező közszabadok körében a XII. század folyamán — jogi egységük mellett — igen előre haladt a vagyoni differenciálódás. Ez oda vezetett, hogy Kálmán korától megnövekedett a „más úr földjére” telepedett közszabadok száma. Úgy látszik, Kálmán király a birtokos közszabadok közt igyekezett ezt a folyamatot meggátolni. Erre vall az a rendelkezése, amely a még tulajdonnal rendelkező közszabadokat mentesítette az adófizetéstől. A közszabadok viszonylag hamar létrejött vagyoni egyenlőtlensége bizonyára összefüggött sokuk földjének a királyi és egyházi birtok általi fokozatos felszívásával, valamint a nemesi földtulajdon bizonyos típusainak gyors növekedésével és szervezetének kiépülésével. Így szorultak egyre szűkebb keretek közé a László korától említett, földtulajdonnal is rendelkező ignobilisek, vagyis a kisebb, főleg osztatlan rokonai tulajdonnal rendelkező közszabadok.

A körükben is megkezdődő birtokosztályok, valamint a háborús pusztítások s nem egyszer az ezt követő éhínség ezt a független, közszabad réteget szintén tovább tagolta olyannyira, hogy legalább is egy része a hadi kötelezettséget véglegesen vagy átmeneti időre a régi mértékben vállalni már nem tudta. A szegény szabadokat, mint csekély értékű harcosokat a király — a krónikás hagyomány szerint Péter — valószínűleg már a XI. században megadóztatta.

⁵⁹ *Tagányi*: Történeti Szemle, 1916. 592. l. Véleménye szerint a serviens regis tartalmában is azonos a nobilissal az Aranybulla kiadása idején és előtte is. Ld. 54. sz. jegyzetet.

I. Béla — ugyancsak a krónika szerint — mindenféle adó eltörlését tervezte, ezt azonban csak Kálmán király valósíthatta meg bizonyos keretek között.⁶⁰

Kálmánnak a szabadok dénárjairól szóló rendelkezése tulajdonképpen hadszervezeti reformmal függött össze. Tartalmát nem ismerjük, de a dénáradó szedésének a törvényben olvasható indoklása kifejezetten utal rá. A más földjén élő szabadok ugyanis ilyen minőségükben sem szabadulhattak a hadfenntartáshoz való hozzájárulástól. Fizettek, vagy felerészben hadakoztak, illetve lovakat, szekereket adtak. Más tekintetben viszont a liberek urait kötelezték a liberek önálló egzisztenciájának megszűnésével kieső haderő valamilyen mértékű pótlására. A saját kisebb vagy nagyobb vagyonnal rendelkező liberek válláról azonban — alighanem katonáskodásuk reményében — a király levette ezt az adóterhet. Öccsével, Álmossal vívott harcában, a nemesek hatalmának megnövekedése idején mind hadi, mind politikai szempontból is fontos lehetett számára a még széles közzabad réteg. Az egymással szemben álló Kálmán és Álmos hívei nem voltak hajlandók egymás ellen harcolni, hanem előkelők a királyt és a herceget kibékülésre kényszerítették. Kálmán fiát és utódát, II. Istvánt ugyancsak az előkelők hagyták magára a halicsi háborúban.⁶¹ Ezért Kálmán a szegényebb, de saját vagyonú libereket nem adóztatta, hanem valamilyen fegyveres szolgálatot kívánhatott tőlük. Bizonyára a módját is megszabta, de erről közvetlen forrás nem maradt fenn. Valószínűleg az ő korára vezethető vissza az a hadszervezési forma, amely néhány évtized múlva Freisingi Ottó leírásából ismeretes. E szerint Magyarországon „a parasztok (colonusok), akik falun élnek, nem fejenként hadakoztak, hanem kilencen szokták felszerelni a tizediket a hadhoz szükségességekkel, vagy heten a nyolcadikat, vagy tovább is, ha szükséges, a többi pedig otthon maradt földet művelni”. Ez a kollektív hadviselés lehetett jellemző a kisvagyonú közzabadokra is, de a királyi népek bizonyos kategóriáira is. Freisingi Ottó szemében ez a hadszervezés azért lehetett szokatlan és feljegyzésre méltó, mert hazájában ez a forma már régen a múltba merült. Nagy Károly és Jámbor Lajos tett hasonló intézkedéseket a szegény közzabadok védelmére, elrendelve, hogy ne fejenként, hanem tehetségükhöz mérten többeknek kelljen együtt egy katonát felszerelni.

Feltehető, hogy Magyarországon Kálmán nevéhez fűződik a szegényebb közzabadok hadkötelezettségének hasonló szabályozása. Jó részük csak olyan parasztkatona lehetett, mint a Widukind által említett „agrarii milites” a Madarász Henrik-kori német hadszervezetben. A szabadok dénára adó — keletkezése idején — a vagyontalan liberek hozzájárulásaként kifejezetten hadi adó lehetett, amelyet Kálmán kiterjesztett a kötött helyzetű liberekre is.⁶² Ez a kötött

⁶⁰ S. R. H. 325. l. és 359. l. I. Béla: „Allevavit hic etiam pietatis onus Hungarorum a debito servitio, relaxans eis consueta pensiones et antiquas exactiones.”

⁶¹ Vö. 44. és 47. sz. jegyzettel. Az előkelők hadi részvételének és segítségének megtagadása Kálmánnál: SRH I. 423. l. „Quid est, quod nos pugnamus? . . . Nec nos videmus causam pugne. Sed eis si pugna placet, ipsi duo (ti. Kálmán és Álmos) pugnent, et quis eorum prevaluerit, ipsum pro domino habeamus.” Uo. 439. l. II. Istvánt figyelmezteti az előkelők küldötte: „Si oppugnare vis, solus pugna, nos autem in Hungariam recedimus et nobis regem eligemus.” Az első állami egyenes adó körül folyt vitában Hóman és Eckhart járhattak közelebb az igazsághoz, amikor a dénáradót hadmentességi adónak fogták fel. Erdélyi ezt „földbér”-nek értelmezte. *Hóman Bálint*: Az első állami egyenes adó. Történeti Szemle, 1912. 179. l. Vö. *Erdélyi*: Az első állami egyenes adó elmélete. Kolozsvár, 1912.

⁶² *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. Collegit A. F. Gombos, Bp. 1937. III. 1767. l. „Si quando vero exercitum rex ducere voluerit, cuncti sine contradictione quasi in unum corpus adunantur; coloni quidem, qui in vicis morantur, novem decimum, vel etiam septem octavum vel infra, si necesse fuerit, cum subpellectili ad bellum necessaria instruunt, ceteris pro cultura

helyzetű liberek számára a servituson belül megkülönböztető „libertasuk” kifejezése is volt.

A közsabadokból kiállított, ilyen összetételű haderő Anonymus koráig alighanem fennmaradhatott. Ő ugyanis a serviensekkel egysorban ír a rusticusokról is, mint katonákról. Mind a serviens, mind a rusticus többféle (királyi, egyházi alárendeltségű) társadalmi csoportot foglalhatott magába. Egy részét minden esetre vagyonosabb és szegényebb közsabadok képezhették. P. mester művében a nobilesoknak az egyéb kategóriáktól való megkülönböztettségét a lakomán számukra arany edényekben feltálalt étel és ital is kifejezi. A serviensek és rusticusok egymáshoz való közelállását az mutatja, hogy részükre ezüst edényben szolgáltak fel.⁶³

A XII. század folyamán a független közsabadok széles rétegével kell számolnunk. Vagyoni differenciálódásukat Kálmán adómentességi rendelkezése legfeljebb lassította, de meg nem akadályozhatta. Generációról generációra többben lehettek olyan közsabadok, akik akár mint vitézek, akár mint parasztok más úr földjére kényszerültek. Ezeknek a számát gyarapították a külföldről jött hospesek és a plena libertasra felszabadítottak. Összetételük egyre heterogénebb lett, s jelentős részük már nem tekinthető az István-kori közsabadok egyenes leszármazottjának. A közsabadok két kategóriája közt *osztálykülönbség* érelődött meg, amelyet a közsabadság, mint jogi egység, a XII. században átmenetileg még elfedett.

A XIII. század elején azután elkerülhetetlenné vált az olyan közsabadoknak, mint *úri földtulajdonosoknak* a közsabadok tömegétől való jogi és terminológiai megkülönböztetése, akik a fejenkénti, vagy legalább családonkénti hadakozás vállalásához is elegendő vagyonnal rendelkeztek.

Az Aranybulla az elkülönült, vagyonos közsabadokat összefoglalóan már nem *libereknek* hanem *királyi servienseknek* nevezte és jogaikat is kodifikálta. Jogállásuk formailag is különvált és *lényegében* haladta meg a közsabadságot. A közsabadság sorsa ilyen módon többszörösen is megpecsételődött.

Önmagában ti. már csak az úri osztályon kívül rekedt közsabadok jogállását volt képes kifejezni. Élvezői közül az úri függésbe nem jutott, átmenetileg önálló egzisztenciájú elemek száma és társadalmi jelentősége a XIII. század folyamán szemléltetést sorvadt el. Másik csoportjuknak, a függésbe jutott közsabadoknak a gazdasági helyzete hasonlóvá vált a servilis státuson belül emelkedő szolgáltatók gazdasági helyzetéhez. A szolgáltató osztály eme két elemének jogi nivellálódása azonban még váratott magára. A közsabadság relatív értékét egy ideig biztosította az a körülmény, hogy ez a jogállás az alávetett osztály másik fontos kategóriája, a servilis réteg számára még elérendő cél volt.

terrae domi relictis. Qui vero de militum ordine sunt, nulla occasione nisi gravissima domi remanere audebunt.” A bő forrásanyaggal rendelkező Karoling-kori katonáskodásra ld. Müller—Mertens: i. m. 72. és kk. l. A más úr földjére telepedett, a magukat „commendált” „liberi homines” sem mentesülhettek a katonáskodás alól. A király ebben az esetben az úrra hárította a katona kiállításának terhét. — Widukind adata: Gombos: i. m. 2661. l.

⁶³ S. R. II. I. 94. l. „Fercula, pocula portabantur duci et nobilibus in vasis aureis, servientibus et rusticis in vasis argenteis.” — A Königsfrei-teória képviselői szerint a germán haderőt már a Meroving-kortól lényegileg a király által szervezett feudális haderő alkotta, amelynek tömegét a Königsfrei-ek, valamint a király kíséretéhez tartozók képezték. Ezzel a véleményével szemben Wernli: i. m. 72. és kk. l. (Die Freien im frühmittelalterlichen Heer c. fejezet), Müller—Mertens i. m. 78. és k. l. hangsúlyozzák, hogy a IX. század végéig még egymás mellett élt a királyi birtokra épülő hadsereg s az egyre enyésző mértékben ezt kiegészítő közsabadok hadereje.

Oroszország ipari fejlődésének társadalmi-gazdasági problémái

I.

Oroszország számos más országgal együtt akkor lépett a tőkés fejlődés útjára, amikor a kapitalizmus jónéhány európai országban már megszilárdult és — létrehozván azt a történeti keretet, amelyben Európa egyéb területeinek, valamint az egész világ fejlődése előrehaladt — a történeti fejlődés fő irányának meghatározójává vált.

Mi sem könnyebb annál, hogy a XIX. század második felében Oroszországban végbemenő változásokat az élenjáró kapitalista országok által a termelés terén elért eredmények, valamint életmód egyszerű oroszországi átültetésével magyarázzuk. Az ilyen magyarázat vonzó egyszerűsége azonban számos hibás koncepciót szült, kezdve a kapitalizmus átültetéséről szóló, még elfeledett narodnyik koncepcióval s végezve a napjainkban elterjedt, s Oroszország „westernizációjáról” szóló nézetekkel. Vitathatatlan tény, hogy a világkapitalizmus jelentős hatást gyakorolt a fejlődésükben elmaradott országokra. E hatás jellege és végső eredménye azonban számos tényezőtől függött. Így az említett országok kapitalista fejlődése végeredményben egyrészt a társadalmi struktúrájukban rejlő belső erők gyarapodásának, másrészt a világkapitalizmus nyomásának az eredménye volt.

Annak lehetősége, hogy felhasználják a fejlettebb államok „példáját és segítségét”, átvégyék tőlük technikai vívmányaikat, valamint a gazdaságszervezés terén szerzett tapasztalataikat, megteremtette az előfeltételét annak, hogy azok az országok, amelyek később kezdték meg a kapitalizmusra való átterésüket, gyorsabb ütemben iparosíthassák országukat s ilyen vagy amolyan mértékben elkerüljék a nagyipari gépi termelés kialakulásának közbenső fázisait. A XX. század elejéig azonban viszonylag kevés ország élt ezzel a lehetőséggel. Az egyetemes történelem menete megmutatta, hogy a lehetőség valóra váltásához meghatározott feltételekre volt szükség.

Az ipari termelés elválása a földműveléstől a társadalom fejlődésében végbemenő, mélyenszántó folyamatok kifejeződése volt. Ez a különválás a naturálgazdálkodás előrehaladott felbomlása, valamint a társadalmi munkamegosztás formálódása kifejezésekként minőségi változást jelentett nem csupán a termelő erők, de a termelési viszonyok fejlődése terén is. Ez a magyarázata annak, hogy az elmaradott országok csak akkor vehették át sikerrel kívülről az ipari termelés — a technika, a szervezeti formák, a tőke — egyes elemeit, ha ehhez megvoltak a szükséges belső előfeltételek. Képletesen szólva, az ipari fejlődésnek a fejlett, nyugat-európai országokból importált vetőmagja csak akkor szökkent szárba, ha a talaj megfelelőnek mutatkozott a számára. Elegetmondó utalni arra, hogy az ipari forradalom Oroszországban csak a jobbágyrendszer 1861. évi felszámolása után ment végbe, holott már jóval a reform

előtt meglelt volna a lehetősége arra, hogy külföldről gépeket importáljanak avagy a külföldi tapasztalatok alapján azokat hazailag előállítsák. A gépekkel dolgozó ipar meghonosodására és további fejlődésére csak akkor kerülhetett sor, amikor a kapitalista viszonyok az ország gazdaságának az egészén belül győzelmet arattak.

A fiatal kapitalista országok gyorsított ipari fejlődése — történeti tendencia. Valóráváltásának második feltétele azonban ezen országok függetlensége, azon képességük, hogy meg tudják védelmezni saját belső piacukat az ipari tekintetben fejlettebb hatalmak konkurrenciájával szemben.

A vezető ipari hatalmak jelenléte ugyanis nem csupán arra nyújtott lehetőséget, hogy az általuk szerzett tapasztalatokat mások felhasználják, hanem arra is, hogy komoly mértékben veszélyeztessék más országok nagyiparának a kialakulását.

A szakmai irodalom már kifejtette, hogy a kapitalizmusra mintegy „a második menetben” áttért országokban az ipari fejlődés folyamata — a nemzeti variációk valamennyi sajátossága ellenére — közös vonásokkal is rendelkezik.¹

A kialakult nézetek e közös vonások közül legfontosabbnak a következőket tartjuk: 1. az állam fokozott befolyást gyakorol a gazdasági fejlődés folyamatára, ugyanakkor 2. figyelemreméltóan vesz részt e folyamatban a külföldi tőke. Az alábbiakban az említett két tényező szerepét vizsgáljuk Oroszország ipari fejlődése során.

*

Oroszországban éppen úgy, mint azokban az országokban, amelyek kapitalista fejlődése akkor zajlott le, amikor más országokban már korábban győzött a kapitalizmus, a feudális társadalmi struktúrát csak evolúciós úton lehetett átalakítani, melynek során a politikai hatalom a régi uralkodó osztály, azaz a nemesség kezében maradt.

Ez a nemesség vette kezébe a kapitalista reformok kezdeményezését, majd fokozatosan átalakította a feudális monarchiát burzsoá monarchiává. Most nem kívánunk részletesen foglalkozni ennek az okaival, ugyanis az elvezetne bennünket a kapitalizmus keletkezésével kapcsolatos vitás problémák mezejére. Megelégszünk az adott tény konstataálásával, annak következményére hívva fel a figyelmet: nevezetesen a politikai felépítmény, az állam sajátos szerepére a kapitalista fejlődés során. E jelenségnek pedig elsősorban nem a mennyiségi oldaláról van szó, nem arról, hogy az állam kisebb vagy nagyobb mértékben avatkozott-e be a gazdasági folyamatok menetébe, hanem arról, hogy milyen volt e beavatkozás sajátos tartalma és rendeltetése, azaz minőségi oldala.

Szükséges utalnunk arra, hogy mind a hazai, mind a külföldi történeti irodalom, midőn a jobbágyreformot követő oroszországi történelemről szól, általában jelentős figyelmet fordít a cárizmus gazdaságpolitikájára. Gyakran úgy

¹ Ezzel kapcsolatban az utóbbi időben érdekes elképzelésekkel találkozunk az alábbi munkákban: A. H. Чистозвонов: Понятие и критерии обратимости и необратимости исторического процесса (на материалах генезиса капитализма). Вопросы Истории, 1969. 5; И. Т. Беренд, Дб. Ранки: К вопросу промышленной революции в Восточной и Юго-восточной Европе. Studia Historica Academiae scientiarum hungaricae, 62. 1970. Т. Д. Крупина: Теория «модернизации» и некоторые вопросы развития России конца XIX. — начала XX. в. История СССР, 1971. 2; И. Ф. Гиндин: Концепция капиталистической индустриализации России в работах Теодора фон Лауэ. История СССР, 1971. 4; Н. М. Дружинин: Особенности генезиса капитализма в России в сравнении со странами Западной Европы и США. Новая и новейшая история, 1972. 4.

említik ezt a politikát, mint amelynek célja az ország kapitalista fejlődésének erőltetése, sőt az ország iparosítása volt.

Midőn a XIX. század 50-es éveinek a végén az oroszországi neméseknek választaniuk kellett aközül, hogy csatlakoznak-e a kérlelhetetlenül fejlődő kapitalizmushoz, amely mind kívülről, mind belülről bomlasztotta a feudális-jobbági rendszert, avagy elvesztik mind gazdasági, mind politikai pozícióikat, ők az előbbit választották. Feláldozták a jobbágyrendszert, majd megkísérelték korlátozni a feudális viszonyok lerombolását, s a kapitalista viszonyok létrehozását célzó spontán folyamatot, megkísérelték irányítani azt, meghatározott határokat szabni a számára azért, hogy ennek során fokozatosan átállíthassák saját gazdaságaikat a kapitalista alapra, s ugyanakkor megtartsák mind földtulajdonukat, mind uralkodó helyzetüket a társadalomban. Íme a cárizmus gazdasági, ámbr nem csupán gazdasági politikájának a tartalma. E politika az 1861. február 19-i reformmal vette kezdetét.

Ugyanaz a reform, amely megszabadította a jobbágyokat a jobbági kötelezettségektől, egyúttal megteremtette a feltételeket arra is, hogy a földbirtokos hosszú időn keresztül függő viszonyban tartva zsákmányolja ki őket. A földesurak, midőn olyan minimális telekkel látták el a parasztokat, amely a földművelési kultúra akkori viszonyai között majdnem teljesen kizárta a bővített újratermelést, arra törekedtek, hogy megakadályozzák azoknak a feltételeknek a kialakulását, amelyek a paraszti gazdaságok kapitalista fejlődését eredményezhetnék. Azért tartották fenn továbbra is a közösségi földeknek az egyenlősi elv alapján történő használatát, hogy ezzel elejét vegyék a telek-differenciálódásnak a parasztságon belül.

A földesúri gazdaságok kapitalista átalakítása nem a szabad verseny körülményei között ment végbe, hanem úgy, hogy a földesurak mesterségesen fenntartották feudális monopolhelyzetüket a föld nagyobb, még hozzá jobbminőségű része felett s amellet számos privilégiummal rendelkeztek — az ország egész népgazdaságának a kárára. Azok az improduktív kiadások, amelyek nélkül lehetetlen lett volna a földbirtokosok politikai hatalmának, valamint a földesúri földbirtoklásnak a fenntartása, felemésztették a belső felhalmozás valamint a külföldről beáramló tőke jelentős részét.

Az 1861. évi reform alig-alig mozgásképes s belülről ellentmondásos rendszert teremtett. A jobbágymunkán alapuló latinfundiumok kapitalista átalakítását csak az egész népgazdaság kapitalista fejlődése mellett lehetett megvalósítani.

Elsősorban azonban maga a földesúri földbirtok fennmaradása akadályozta ezt a fejlődést. Ilyen körülmények között a cárizmus egyrészt visszartotta a kapitalizmus fejlődési folyamatát, nehogy az olyan méreteket öltjön, amelyek már a feudális földbirtokrendszer erőszakos szétrombolását vonják maguk után, másrészt speciális intézkedésekhez folyamodott, melyek célja az volt, hogy olyan mértékben biztosítsák a népgazdaság kapitalista átalakulását, amely megfelelt a földesúri latinfundiumok kapitalista átállításának. Másképpen szólva, a fejlődési folyamat erőltetését szolgáló intézkedések csupán részét képezték a cárizmus ama gazdaságpolitikájának, melynek tartalma végeredményben a fejlődési folyamat gátlása volt.²

² И. Ф. Гиндин: К вопросу об экономической политике царского правительства в 60—80-х годах XIX. века. Вопросы Истории, 1959. 5; И. Ф. Гиндин: Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861—1862) М. 1960.

Mindehhez hozzá kell még tennünk, hogy az intézkedések során az iparfejlődést elősegítő jellegűek valójában alárendelt szerepet játszottak. A XIX. század végéig a feladatuk alapján véve kimerült az oroszországi vasúthálózat létrehozásában, amely hivatva volt kiszolgálni az árutermelésre áttérő földesúri gazdaságok érdekeit s úgyszintén biztosítani az orosz állam gazdasági, politikai és stratégiai érdekeit.³

Oroszország európai területén ezt a feladatot alapjában véve a reformot követő két évtized leforgása alatt oldották meg. A megépített vasutak összekötötték az ország földművelő körzeteit az ipari centrumokkal, a Balti- és a Fekete-tengeri kikötőkkel, a legfontosabb vízi közlekedési utakkal. A 80–90-es években a vasút áthaladt az Uralon és a Kaukázuson, megindult Észak felé, majd Közép-Ázsia irányába. Az 1861–1900 között Oroszországban megépített vasútvonalak hossza 51,6 ezer kilométert tett ki. A század végére csak az Amerikai Egyesült Államok rendelkezett hosszabb vasútvonallal, mint Oroszország.

A vasútvonalak megépítése és üzemeltetése hallatlan keresletet teremtett a nehézipar termékei iránt. Ugyanakkor az Ural-vidéki kohászat, amely korábban jobbágymunkán alapult, az 1861. évi reformot követően hanyatlóban volt, az éppen csak születőben levő oroszországi gépgyártás pedig csak nehezen tudott — a külföldi exportáló cégekkel folytatott harc mellett — életképessé válni. A 60-as években mindazt, ami a vasútépítéshez kellett, azaz a síneket, a talpfákat, a váltókat, a hidak fémkonstrukcióit, az állomások felszerelését, a vagonokat és a mozdonyokat, külföldről szereztek be.

Sokáig így azonban nem mehetett. A monarchia, amennyiben erőltetni kívánta a vasútépítést, elkerülhetetlenül kénytelen volt hozzálátni a hazai síngyártáshoz és a vagonállomány hazai előállításához. Az első ilyen irányú lépésekre a 60-as évek végén került sor, amikor is engedélyezték a fémfeldolgozó ipar számára a nyersvas és a vas vámmentes behozatalát behozatali vámot vetettek ki egyes gépekre, többek között a mozdonyokra, s korlátozták a vasútársaságoknak azt a jogát, hogy külföldön szerezzen be sín- és vagonszükségleteiket. Egyidejűleg a cári kormány jelentős állami megrendeléseket juttatott a gépgyártó, valamint a síneket előállító vállalatoknak, és a milag finanszírozta ezeket.⁴

Ennek eredményeként a 60-as évek vége, a 70-es évek első fontos szakasza volt az oroszországi nehézipar fejlődésében. Ez volt az az időszak, amikor Oroszországban kialakult a hazai vagon- és mozdonygyártás. A 70-es évek derekán a hazai mozdony- és tehervagontermelés meghaladta a behozatalt. Oroszország hozzálátott a síngyártáshoz is. 1875-ben e téren elérte a 2,7 millió pudot*. E mennyiségnek azonban több mint 2/3 részét vas-sínek képezték, amelyek nem feleltek meg az útépítési technika magasabb követelményeinek.

A cári kormány, miközben továbbra is jelentős állami megrendeléseket és állami támogatást biztosított a vasútépítést szolgáló üzemek számára, 1876–1877-ben számos új intézkedést hozott annak érdekében, hogy növelje a hazai üzemek mozdony- és vagongyártását (megtiltotta pl. az új vasúti társaságoknak, hogy külföldön szerezzen be a kocsiállományt, felemelte a behozatali vámot a

³ A vasútépítéssel kapcsolatos kormányintézkedésekről a legteljesebb áttekintést ld.: Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета министров. I–IV. СПб. 1902.

⁴ Amint I. F. Gindin fentebb említett munkái erre rámutatnak, az ilyen jellegű finanszírozás formái teljesen különbözőek voltak.

* 1 pud = 16 kg.

mozdonyokra, az orosz üzemek számára prémiumot tűzött ki minden egyes új mozdony elkészítéséért), valamint hogy megteremtse az acélsín gyártás fejlesztésének a feltételeit Oroszországban (a vasúti társaságoknak előírta, hogy a szükséges síneknek legalább a felét orosz üzemektől rendeljék, megszüntette a sínek vámmentes behozatalát, prémiumot tűzött ki a hazai üzemek által magánmegrendelésre készített acélsínek után).

Ezek az intézkedések megtették a maguk hatását. A 70-es évek második felében a mozdony-gyártás megkétszereződött, a tehervagonoké másfélszerezére emelkedett. Az oroszországi vasutak vagonigényének 3/4 részét a hazai gépgyártás elégítette ki. A síntermelés össz mennyisége majdnem ötszörösére emelkedett, s ugyanakkor a vassínék aránya 30%-ra csökkent. A 80-as évek elejére a hazai gyártású acélsínek majdnem teljes egészében kiszorították az importált acélsíneket. A síngyártással azonban elsősorban a vaskohászati üzemek foglalkoztak. A nyersvastermelés, melynek alapvető centruma az Ural-vidék volt, nehezen tért magához attól a sokktól, amelyet a jobbágyrendszer megszüntetése következtében élt át. Termelése csupán 1870-ben haladta túl az 1860-ban elért mennyiséget, az elkövetkező évtizedben pedig alig egy-negyeddel nőtt. Végeredményben Oroszország részesedése a világ nyersvastermelésében az 1860-ban elért 40%-ról 1880-ban 2,5%-ra esett. Az orosz ipar nyersvaszükségletét egyre inkább import útján fedezték. A 80-as évek elejére a nyersvas-import elérte a hazai nyersvastermelés felét.

Íme, a cárizmus ipari politikájának első szakasza a jobbágyreformot követően. Ebben a szakaszban csak néhány oroszországi iparágat érintett az állam beavatkozása az ország ipari fejlődésébe. Ez a vasútépítéshez szükséges olyan, legfontosabb objektumok hazai termelésének a meghonosítását jelentette, amelyek nélkül lehetetlen lett volna építeni és működtetni a vasúthálózatot. Azonban a jelen, szűk gyakorlati célokat szolgáló politika megvalósítása során nyilvánvalóvá vált, hogy Oroszországnak saját fémfeldolgozó bázisra van szüksége ahhoz, hogy sikeresen fejleszthesse ezeket az iparágakat.

A cári kormány politikájának a következő évtizedre eső második szakasza kronológiailag egybeesett a 80-as évek elején kibontakozó válsággal, majd az ezt követő elhúzódó depresszióval. A cári kormány legfőbb gondja most az volt, hogy fenntartsa az ipari termelés létrehozott ágazatait. Annak ellenére, hogy csökkent a vasútépítés, a cári kormány továbbra is juttatott kincstári megrendeléseket a sín-, mozdony- és vagongyártó üzemeknek, akár jelentős állami sín- és vagonartalék létrehozása árán is. Egyidejűleg a cári kormány felhasználta a kialakult helyzetet arra, hogy végre elérje Oroszországban a hazai anyagból készített sínek gyártását. 1884-től kezdve megszüntette a vaskohászati üzemek támogatását. Egyidejűleg rendkívül megemelkedtek a nyersvas behozatali vámjai. 1884—1887 között több mint ötszörösére emelkedtek a kiszabott vámok. Ugyanazon idő alatt védővámot vezettek be a szénre, a koksza és a vasércre.

Ilyen módon az iparfejlesztést támogató és erőltető politika egyre szélesebb jelleget ölt. Kiterjed a nehézipar alapvető ágazataira. Kiderül azonban az is, hogy az egész fejlesztése nélkül nem lehet fejleszteni csupán a kiválasztott iparágakat.

Ennek eredményeképpen a 80-as évek végén, a 90-es évek elején a cári kormány a speciális privilégiumokkal rendelkező üzemek létesítéséről, valamint a kevésbé gyámolított iparágak vámvédelméről áttér a széleskörű ipartámogatás politikájára. Ez a politika mindenekelőtt az 1891. évi vámtarifában nyert

kifejezést, amely mintegy betetőzése volt a fokozott protekcionizmus-rendszer kialakításának. Ezt a rendszert aztán a későbbiek során kiegészítették olyan intézkedésekkel, amelyek célja a külföldi tőke bevonása volt az oroszországi iparba.

Ennek a politikának a megvalósítása azonban — az agrárkapitalizmus fejlődésének egyidejű akadályozása mellett, — oda vezetett, hogy Oroszországban a végsőig kiéleződött az ellentmondás az ipar fejlett formái, valamint a még mindig létező, félközépkori földművelési formák között. Ez — a XX. század elején rendkívül éles társadalmi konfliktusokat okozó — ellentmondás sürgetően követelte a megoldást.

Midőn pedig a monarchia az 1905—1907. évi forradalom hatása alatt megszűntette a faluközösségeket, ezzel, V. I. Lenin kifejezésével élve, kinyitotta az *utolsó szelepet* is a kapitalizmus fejlődéséhez, *fenntartva azonban a földesúri földbirtoklást*.⁵ Ez azonban még ahhoz is kevésnek bizonyult, hogy fenntartsa az ipari növekedés korábbi ütemét. Oroszország ipari fejlődésének a további sorsa attól függött, hogy a megérett társadalmi ellentmondások megoldása milyen mértékben lesz radikális.

Az a körülmény, hogy a fiatal kapitalista országokban — a fejlettebb kapitalista országokban meghonosodott gépi, nagyipari termelés módszereinek az átvétele révén — jelentősen meggyorsult az iparfejlődés, továbbá, hogy ezekben az országokban általában az ipari forradalom együttjárt a vasúthálózat alapvető magvának a létrehozásával, rendkívül erős tőkeigényt képezett, amely tőkeigény — rendszerint — nem volt kielégíthető a belső lehetőségek felhasználása útján. Éppen ezért az ilyen típusú országok ipari fejlődése során fontos tényezővé vált a külföldi tőke behozatala.

1. sz. táblázat.

A külföldi tőkebefek- tetések ob- jektumai Év	Vasutak		Ipar		Városi gaz- dálkodás, építkezés, közlekedés		Kölcsön, biztosítás kereskede- lem		Jelzálog- kölcsön "		Államköl- csönök az „általános szükségle- tekre"		Összes
	millió rubel	%	millió rubel	%	millió rubel	%	millió rubel	%	millió rubel	%	millió rubel	%	millió rubel
					Január 1-i mu- tatók								
1861	192	35			10 millió rubel (20%)				—	—	345	63	547
1881	1969	74	53	2	18	1	27	1	—	—	595	22	2662
1893	2365	73	146	4	50	2	40	1	58	2	595	18	3254
1900	3237	68	640	14	65	1	61	1	134	3	595	13	4732
1914	3546	46	1431	19	505	7	294	4	267	3	1591	21	7634
1917	4046	26	1638	10	539	3	336	2	267	2	8841	57	15667
					A növekedési mu- tatói								
1861—1881	1777	84			88 millió rubel (40%)				—	—	250	12	2115
1881—1893	396	67	93	16	32	5	13	2	58	10	0	0	592
1893—1900	872	59	494	33	15	1	21	2	76	5	0	0	1478
1900—1914	309	10	791	27	440	15	233	8	133	5	996	35	2902
1914—1917	500	6	207	3	34	0,5	42	0,5	0	—	7250	90	8033

⁵ V. I. Lenin Művei, Bp. 1955. 18. köt. 243. Az utolsó szelep.

Oroszország sem volt e tekintetben kivétel. A külföldi tőkére fontos szerep várt Oroszország történetében a XIX. század második felében s a XX. század elején. E szerep értékelése azonban vitákat váltott ki mind a kortársak, mind a történészek körében.⁶

Az adott kérdés vizsgálatánál nem tekinthetünk el a számoktól, jóllehet a számítások még meglehetősen hozzávetőlegesek.⁷ A külföldi tőkebefektetések alapvető oroszországi objektumairól nyújt némi támpontot az 1. táblázat (35. l.).⁸ A táblázatból nyilvánvaló, hogy egészen az első világháború kitöréséig a vasútépítés volt a külföldi tőkebefektetések legfontosabb területe.

Az 1861—1881 között a külföldi tőke részesedése az oroszországi vasúti társaságoknak nyújtott, s a cári kormány által garantált kötvény-kölcsönökben több mint 4/5 részét tette annak az összegnek, amellyel az Oroszországba beáramló külföldi tőke növekedett. S jóllehet a továbbiakban csökkentek a külföldi tőkebefektetések az oroszországi vasútépítésnél, mégis az elkövetkező 20 esztendő során a nagyobb részét képezték a külföldről beáramló tőkének. Ezek a befektetések voltak túlsúlyban az oroszországi vasút-ügynél felhasznált tőkéknél is (ld. a 2. sz. táblázatot). Arányuk csupán a válságok, valamint a 80-as és az 1900-as évek depressziói idején csökkent valamelyest, amikor is megnőtt a hazai tőke aránya a vasútépítéseknél.

A vasútépítésnél folyósított tőkebefektetések mintegy utat törtek a külföldi tőkének az oroszországi népgazdaság egyéb ágazataihoz, így többek között az iparhoz is. 1893—1914 között a beáramló külföldi tőkének mintegy egyharmada ipari beruházás volt. A XX. század elején a külföldi beruházások képezték

2. sz. táblázat

Népgazdasági ágak Évek (1.1.)	Vasutak			Ipar		
	Össztőke	Ezen b. külf.		Össztőke	Ezen belül külf.	
		mill. rubel	%		mill. rubel	%
1881	2097	1969	94	331	53	16
1893	2918	2365	81	502	146	29
1900	3856	3237	85	1508	640	42
1914	4816	3546	74	3224	1431	44

⁶ A 90-es évek végén az orosz sajtóban a külföldi tőke szerepével kapcsolatban folyó vitáról ld. Ю. Б. Соловьева: Противоречия в правящем лагере России по вопросу об иностранных капиталах в годы первого промышленного подъема. Из истории империализма в России. М.—Л. 1959. A történészek körében folyó vitáról ld. Советская историография российского империализма. М. 1964.

⁷ В. И. Бовыкин: К вопросу о роли иностранного капитала в России. Вестник московского университета. Серия IX. 1964. 1.

⁸ Az 1. sz. táblázatot P. V. Olj adatai alapján állítottuk össze azokról a külföldi tőkebefektetésekről, amelyek az oroszországi részvénytársaságoknál tevékenykedtek. П. В. Оль: Иностранные капиталы в народной хозяйстве довоенной России. Л. 1925. (1. és 2. sz. táblázatok). Felhasználtuk továbbá I. F. Gindin számításait a külföldön elhelyezett oroszországi állami és garantált kölcsönökről. Ld. И. Ф. Гиндин: Русские коммерческие банки. М. 1948. 391—395, 444—445. A II. sz. táblázatban az „össztőké”-t, amely a vasútépítésbe fektetett össztkére vonatkozik, I. F. Gindin műveiből vettük (uo.). Az ipari „össztőkére” vonatkozó adatokat L. E. Sepelev legújabb számításai alapján közöljük. Ld. Л. Е. Шепелев: Акционерное учредительство в России. Из истории империализма в России. М.—Л. 1959.

az oroszországi ipari részvénytőke 2/5 részét. A külföldi tőke aránya az egyes iparágakban különböző volt. Különös magas volt a bányászatban, a kohászatban és a fémfeldolgozás terén (az össztőke összegének 3/5 részéig is felment). A XX. század elején az iparba befektetett külföldi tőke több mint 80%-a a termelőeszközök termelése terén volt foglalkoztatva.

A külföldi tőke vitathatatlanul fontos szerepet játszott egy sor olyan népgazdasági ágazat létrehozásában, amelyek megléte elengedhetetlen feltétele volt az ország ipari fejlődésének (vasúti szállítás-közlekedés, bányászati-kohászati ipar stb.). A külföldi tőke nem csupán az élenjáró ipari technológiát hozta magával, hanem a kapitalista vállalkozás évszázadok óta kialakult szokásait is, elősegítve ezzel Oroszországban a gépi ipar, a kereskedelem és a kereskedői kölcsön legújabb szervezeti formáinak a megszilárdulását.

Az oroszországi népgazdaságba befektetett külföldi tőke itt nem fenyegetett azokkal a negatív következményekkel, amelyek általában kísérték tevékenységét a függő országokban. A vasútépítés terén pl. az állam, amely garantálta a külföldi tőkekölszönzőknek a biztos jövedelem kifizetését, megtartotta a saját kezében a vezető pozíciókat. A részvénytársaság-jellegű vállalkozásoknál a külföldi tőke tevékenységének az irányát az oroszországi népgazdaság érdekei határozták meg. A külföldiek által, avagy a külföldiek részvétele mellett létesített ipari vállalkozások a belső piacra termeltek, s így szerves részét képezték az oroszországi gazdasági életnek. Ebből adódott annak feltétlen szükségessége, hogy ezek a vállalkozások együttműködjenek a helyi tőkével. Ugyanezt diktálta az ország sajátos társadalmi-gazdasági helyzete, sajátos jogi normarendszere és kereskedői tradíciója.

A 90-es években a külföldi tőkések előszeretettel tevékenykedtek Oroszországban olyan társaságok útján, amelyeket speciálisan e célból hoztak létre külföldön. Az ilyen jellegű társaságok tőkéje annak idején több mint 3/5 részét tette ki annak a külföldi tőkenövekedésnek, amely működő tőke formájában áramlott az országba. Azonban már abban az időben is gyakran előfordult, hogy a külföldi kapitalisták a helyi tőke képviselőivel együtt tevékenykedtek Oroszországban, s a közvetítő funkciót az oroszországi bankok vállalták magukra.⁹

Az Oroszországban tevékenykedő külföldi társaságok közül sokan nem állták ki a 900-as évek elején jelentkező válság megpróbáltatásait. A továbbiak során a külföldi vállalkozói tőkén belül az ilyen társaságok aránya csökkent: a külföldi tőkebefektetések előszeretettel irányultak ezután az oroszországi társaságok felé. A külföldi és a hazai tőke együttműködésében az utóbbi szerepe észrevehetően megnőtt. Egy amerikai kutató, McKay felhívta erre a jelenségre a figyelmet és megállapította: „A külföldi és a hazai vállalkozók tevékenységének az összehasonlítása az 1890-es évek végén és a háború előtti periódusban arra utal, hogy az orosz iparosoknak sikerült gyorsan és jelentős mértékben nemcsak utolérni, hanem túl is szárnyalni és sarokba szorítani a külföldieket. Hozzávetőlegesen 1908-tól kezdve pl. az orosz bankok kezdték irányítani az

⁹ Ld. erről: Ю. Б. Соловьев: Петербургский Международный Банк и французский капитал в годы первого промышленного подъема в России. Монополии и иностранный капитал в России. М.—Л. 1962; Ю. Б. Соловьев: Петербургский Международный Банк и французский финансовый капитал накануне кризиса 1900—1903 гг. Очерки по истории экономики и классовых отношений в России конца XIX — начала XX. в. М.—Л. 1964; В. И. Бовыкин: Зарождение финансового капитала в России. М. 1967; В. С. Дякин: Германские капиталы в России. Л. 1967; R. Girault: Emprunts russes et investissements français en Russie. 1887—1914. P. 1973.

ipari tőkebefektetéseket, teret keresve a tőke befektetése számára, megszervezve az előzetes felméréseket, majd bevonva a külföldi tőkét és a technikai segítséget. Ebben az időben több, orosz üzletemberek által létesített és irányított, tisztán orosz ipari korporáció érte el a teljes kifejllettség állapotát, amiről az a magas árfolyam tanúskodik, amelyet értékpapírjaik a nyugati tőzsdéken elértek. Számos esetben előfordult, hogy a külföldi kapitalistáknak ki kellett engedniük a kezükből az általuk alapított részvénytársaságokat.¹⁰

Oroszországban a külföldi tőke jelentős hasznot hozott, jóllehet tevékenységét időnként veszteségek is kísérték.¹¹ 1880—1914 között az Oroszországban tevékenykedő vállalatok részvénytőkéjébe befektetett 1764 millió rubelnyi külföldi tőkére 1050 millió rubel osztalékot fizettek ki.¹² Egyes periódusokban — 1884—1894, majd 1902—1909 — a külföldi tőkebefektetésekre kifizetett osztalék összege meghaladta a befektetések növekedését, ami azt jelentette, hogy az oroszországi részvénytársaság-jellegű vállalkozásokból az ott termelt profit külföldre áramlott. Egészében véve azonban a külföldi tőkebefektetések az országban tevékenykedő részvénytársaság-jellegű vállalkozásoknál meghaladták az ilyen befektetésekre történő kifizetéseket.

Másképpen alakult az elszámolási mérleg a külföldön felhasznált ill. a kormány által garantált kölcsönök esetében, amelyek 4/5 része a XIX. század végéig vasútépítkezésekre ment el. A rendelkezésre álló oroszországi fizetési mérlegek adatai szerint¹³ a külföldi kölcsönök utáni fizetések már a 80-as évektől kezdve meghaladták az újonnan beáramló tőke összegét. A 60—70-es évek vasútépítési programja, melynek végrehajtása az oroszországi ipari fejlődés jelentős előrevívője volt, sokba került az országnak. Csupán a következő tizenöt esztendő során (1881-től 1895-ig) Oroszország az állami, valamint a kormány által garantált kölcsönök kamatai és törlesztése fejében több mint 1,6 milliárd arany rubelnyi összeget fizetett ki, azaz többet, mint amennyit az 1881-től 1914-ig terjedő egész időszak alatt külföldről a vasútépítkezésekre kapott. Más szóval, a külföldi kölcsönök, amelyek biztosították Oroszországban a vasúthálózat létrehozását, olyan eszközzé váltak, amelynek segítségével az országból kezdett kiáramlani az itt létrehozott tőkefelhalmozás. Semmissé tette-e azonban ez azt a *felgyorsulást*, amelyet az oroszországi gazdasági életben korábban eredményezett?

Bármilyen is legyen az adott kérdésre adott válasz, feltétlenül szem előtt kell tartani azt, hogy azokon — a fentebb említett — *látható* pozitív és negatív következményeken túl, amelyek a külföldi tőke részvételét kísérték az oroszor-

¹⁰ John P. McKay; *Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885—1913.* Chicago—London, 1970. 384.

¹¹ V. P. Olj fentebb említett munkája számításokat tartalmaz az 1827—1915 közötti periódusra vonatkozóan az oroszországi részvénytársaságokba befektetett külföldi tőkék évenkénti átlagos jövedelmezőségéről (1. sz. táblázat). A veszteségekre vonatkozóan csak a bányai ipari vállalatokról rendelkezünk adatokkal. Ezek összege 1915-ben 288,5 millió rubelt tett ki (ld. a 4. sz. táblázatot). 1901—1904 során 49 Oroszországban tevékenykedő külföldi társaság, amelyek részvénytőkéje 76,7 millió rubelt tett ki, kénytelen volt beszüntetni a tevékenységét. Ld. erre vonatkozóan: В. И. Бовыкин, Т. А. Бабушкина, С. А. Крючкова, В. А. Погребинская: *Иностранные общества в России в начале XX. века.* Вестник Московского Университета. Серия IX. 1968. 2.

¹² Ld. a 7. sz. jegyzetet.

¹³ V. P. Olj számításairól van szó. Ezeket Sz. F. Sarapov publikálta az előadásához mellékelt függeléként: Цифровой анализ расчетного баланса России за пятнадцатилетие 1881—1895. СПб. 1897, valamint Т. К. Энгеев. (Cikkeit ld. a következő folyóiratokban: Вестник финансов, 1928. 5; Вопросы торговли, 1929. II.)

szági népgazdaság terén, a külföldi tőke jelenléte mintegy *láthatatlan*, vagy *nem látható* mozzanattal is bírt.

Oroszországban a belső felhalmozás elégtelen volt, s ez teremtette meg az előfeltételeket a külföldi tőke beáramlása számára. A belső felhalmozás elégtelenségének a magyarázata pedig elsősorban abban rejlik, hogy e belső felhalmozások nagyobb részét, állami kölcsönök rendszere révén, elvonták a népgazdaságban történő produktív felhasználás elől, a cári önkényuralom és a földesúri földbirtoklás fenntartására fordítva azt.¹⁴ A fejlődő kapitalizmus viszonyai között a cárizmustól hatalmas improduktív befektetéseket követelt a földbirtokosok gazdasági privilégiumainak valamint politikai uralmának a fenntartása. Ugyanakkor azonban ugyanaz a feladat készítette a cárizmust arra, hogy jelentős produktív kiadásokat is eszközöljön: vasutakat építsen, elősegítse bizonyos iparágak fejlődését stb. Az a tény, hogy külföldön meglehetősen jó lehetőségek kínálkoztak arra, hogy fedezetet nyerjen eme kiadásaira, lehetővé tette a cári önkényuralom számára azt, hogy a belső felhalmozás tartalékait a forradalmi mozgalmak elleni harc céljaira használja fel, továbbá a földesurak megsegítésére és háborúk folytatására. A külföldi tőke azonban csak részben pótolta a belső felhalmozások ezen eláramlását a népgazdaság szférájából (ld. a 3. sz. táblázatot).¹⁵

Ilyen módon az oroszországi népgazdaság terén eszközölt külföldi tőkebefektetések, midőn a földesurak és a földesúri földbirtokrendszer jelenléte mellett biztosították a kapitalizmus fejlődését, közvetett módon elősegítették

3. sz. táblázat

Év	A produk- tív kiadá- sok össz.	Ezen belül				Improduk- tív kiad. összesen	Ezen belül			
		külföldi tőke		hazai tőke			külföldi tőke		hazai tőke	
		millió rub.	%	millió rub.	%		millió rubel	%	millió rubel	%
1861	275	202	73,5	73	26,5	1356	345	25,4	1011	74,6
1881	2472	2067	83,6	405	16,4	3684	595	16,2	3089	83,8
1893	3912	2601	66,5	1311	33,5	4397	653	14,9	3744	85,1
1900	6121	4003	65,4	2118	34,6	5787	729	12,7	5058	87,3
1908	7503	4356	58,1	3147	41,9	9011	2070	23,0	6941	77,0
1914	10089	5776	57,3	4313	42,7	11069	1858	16,8	9211	83,2
Növekedés										
1861—1881	2197	1865	84,9	332	15,1	2328	250	10,7	2078	89,3
1881—1893	1440	534	37,1	906	62,9	713	58	8,1	655	91,9
1893—1900	2209	1402	63,5	807	36,5	1390	76	5,5	1314	94,5
1900—1908	1382	353	25,5	1029	74,5	3224	1341	41,6	1883	58,4
1908—1914	2586	1420	54,9	1166	45,1	2058	212	—	2270	100,0

¹⁴ Ha nem tévedek, erre elsőként I. F. Gindin hívta fel a figyelmet, midőn az oroszországi pénzpiac helyzetét elemezte alábbi művében: Русские коммерческие банки (IV. fejezet).

¹⁵ A táblázatot a 8. sz. jegyzetben említett művek alapján állítottuk össze (V. P. Olj, I. F. Gindin, L. E. Sepelev). A produktív befektetésekhöz számítottuk a vasúti és a városi kölcsönöket, valamint a részvénytársaságokba befektetett összegeket. Az improduktív kiadásokhoz számítottuk „az általános szükségleteket” szolgáló kölcsönöket és a jelzálogkölcsön-befektetéseket.

az önkényuralmi-földesúri rendszer fennmaradását, azét a legfőbb tényezőét, amely akadályozta az ország gazdasági és társadalmi haladását.

A XX. század elején a nemzetközi tőke az önkényuralomnak nyújtott közvetett támogatásról áttért annak közvetlen támogatására, amely abban nyert kifejezést, hogy kölcsönöket folyósított a forradalmi mozgalmak leverésére valamint a háborúk folytatására. Ez pedig az oroszországi külföldi tőkebefektetések sorsát közvetlenül összekapcsolta az ott fennálló politikai rendszer sorsával.

*

Az oroszországi ipari fejlődés jellegét meghatározó alapvető feltételek vizsgálata során szükséges megemlítenünk még egy nagyjelentőségű körülményt, amelyre egyébként V. I. Lenin hívta fel a figyelmet „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. munkájában. Ez pedig Oroszországnak az a rendkívül előnyös lehetősége, hogy kiszélesíthesse a kapitalizmus területi kereteit.¹⁶

A kapitalizmus horizontális terjedése olyan jelenség, amely ilyen vagy amolyan mértékben minden kapitalista országra jellemző, Oroszországban azonban ez a jelenség sajátos tartalommal bírt. Még a XIX. század első felében, a feudális-jobbágy rendszer válsága idején Oroszországban jelentkezett egy tendencia, amely a kapitalizmust olyan területeken kívánta fejleszteni, amelyek kívül estek a jobbágyi viszonyok határain. A feudális-jobbágy rendszer bomlásának azok a produktumai, amelyek az ország központi, földművelő vidékeiről az ország peremvidékeire (elsősorban a déli területekre, Novorosszijába, a Kaukázus-környéki sztyeppevidékre, a Volga alsó folyásához, valamint a Volgán túlra) települtek, ahol a jobbágyi rend gyengébb volt, s a kapitalista viszonyok már jelentkeztek, megteremtették az alapját annak, hogy később ezek a körzetek az árutermelő mezőgazdaság központjaivá váljanak.

Az 1861. évi reformot követő időszakban ez a tendencia jellemezte az oroszországi kapitalizmus fejlődési folyamatát. A feudális maradványok jelenléte miatt az ország régi, földművelő körzeteiben nehezen vertek gyökeret a kapitalista viszonyok, ugyanakkor az ország peremvidékein bőségesen kínálkozó szabad és kolonizálható területek kiváló lehetőséget nyújtottak a kapitalista viszonyok fejlődése számára. Mindez azt eredményezte, hogy a kapitalizmus fejlődése Oroszországban jelentős mértékben extenzív jelleggel bírt, továbbá az ország egyes területein a kapitalista viszonyok egyenlőtlenül fejlődtek, s gazdasági-szociális struktúrájuk heterogén volt. Míg azonban az ország központi földművelő körzetei a feudális maradványok súlya alatt elmaradtak a fejlődésben, addig az európai Oroszország déli és délkeleti, valamint szibériai körzetei fejlett kapitalista földműveléssel kezdtek rendelkezni. Alapjában véve ezek a körzetek látták el a legszükségesebb mezőgazdasági termékekkel Oroszország ipari népességét, és ezek termeltek exportra is. Egyidejűleg ugyanezek a körzetek voltak azok, amelyek a legfőbb fogyasztói voltak az oroszországi ipar által termelt közszükségleti cikkeknek.

A kapitalizmus horizontális terjedése megkövetelte a vasútvonalak kiépítését, az ország peremvidékeinek az összekapcsolását az ország centrumával. Figyelembe véve az orosz birodalom méreteit, ez meglehetősen nehéz feladat volt. A feladat megoldása azonban nem csupán azt jelentette, hogy Oroszországban viharos növekedésnek indulhattak a főbb iparágak, hanem azt is, hogy

¹⁶ V. I. Lenin Művei, Bp. 1956. 3. köt. A kapitalizmus fejlődése Oroszországban.

az orosz népgazdaság kapitalista fejlődése meglehetősen gyors ütemben haladhatott annak ellenére, hogy fennmaradtak a földesúri latifundiumok, amelyek a lehető legkárosabb hatást gyakorolták mind az egész társadalmi rendszerre, mind az ország egész társadalmi fejlődésére.

A kapitalizmus horizontális terjedésének a történelmi jelentőségét méltatva V. I. Lenin megjegyezte, hogy az — jóllehet elősegítette az ország peremvidégeinek a kapitalista növekedését — az ország központi területein bizonyos mértékig gátolta a gazdasági és társadalmi ellentmondások megoldását.

Ha az orosz kapitalizmus nem tudna továbbterjeszkedni annál a területnél, amelyet már a reformot követő periódusban elfoglalt — írta —, akkor . . . a kapitalista nagyipar és a falusi élet archaikus intézményei (a parasztok röghözkötése stb.) közötti ellentmondás hamarosan el kellene, hogy vezessen ezeknek az intézményeknek a teljes felszámolásához, az oroszországi kapitalista földműveléshez vezető út teljes megtisztításához. De mivel lehetőség van piac keresésére és találására a kolonizálandó peremvidégeken (a gyáros számára), és lehetőség van új területekre vándorolni (a paraszt számára), ez csökkenti ennek az ellentmondásnak az élességét és lelassítja annak megoldását. Magától értetődik, hogy a kapitalizmus növekedésének ez a lelassítása egyenértékű az eljövendő még erőteljesebb és még szélesebbkörű növekedésével.¹⁷ A kapitalizmus horizontális fejlődése egyrészt meghosszabbította a legmodernebb ipari formák és a félközépkori földművelő formák együttélését, másrészt magában hordta azt, hogy a közöttük fennálló ellentmondás megérlelődése után az ellentmondás megoldása elkerülhetetlenül éles formákat kell öltönn.

II.

Az alábbiakban megvizsgáljuk az oroszországi ipari fejlődés dinamikáját, valamint e fejlődés néhány következményét.

Az 1861. évi reformot követően az oroszországi ipari termelés magán viselte a jobbágysystem hosszú ideig tartó uralmának a nyomait. Mint ismert, az adott viszonyokhoz alkalmazkodva, az ipari termelés fejlődése két úton haladt. Az egyik út — a nyugati kapitalista ipar által kifejlesztett termelési-szervezeti formák felhasználása, a jobbágymunka fenntartása mellett. Ez az út vezetett el az iparnak ama „eredeti”, oroszországi rendszeréhez, amelyet olyan kitűnően jellemzett V. I. Lenin, midőn az Ural-vidéki bányaiipar hanyatlásának az okait vizsgálta.¹⁸ Egy sor más iparágban is a jobbági munka képezte a termelés alapját: így pl. a posztóiparban, az üvegiparban, a cukorgyártásban, szövődékben.

Az 1861. évi reformot megelőzően a feudális-jobbágysystem gazdasági felbomlása jelentette a másik utat, amelyen az oroszországi ipar fejlődhetett. Ezen második út megjelenési formái azok az ipari vállalkozások voltak, amelyek a dézsma fizetésére kötelezett, de a falvakból pénzszerzés céljából időszakonként elutazó parasztokat alkalmazták. A bér munkának ez a sajátos formája biztosította a XIX. század első felében az oroszországi gyapottipar gyors növekedését.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

A jobbágyrendszer megszüntetése halálra ítélte a jobbágyi munkán alapuló vállalkozásokat. Amennyiben azonban gyakorlatilag a jobbágyi viszonyok felszámolása hosszú éveket vett igénybe, az ilyen jellegű vállalkozások még bizonyos ideig fennállhattak, hogy minden remény nélkül megkíséreljenek alkalmazkodni az új körülményekhez.

Ami a második típushoz tartozó vállalkozásokat illeti, éppenséggel ezek képezték az alapját az Oroszországban kibontakozó kapitalista nagyiparnak. Ez a titka annak, hogy a 60-as években a gyapotipar viharos fejlődésnek indult, míg azok az iparágak, ahol a jobbágyi munka volt túlsúlyban, megrekedtek avagy jóval szerényebb ütemben fejlődtek. Végeredményben a 70-es évek elejére a pamutipar részesedése a feldolgozó ipar összprodukcióján belül megkétszereződött, elérve a cca 40%-ot.¹⁹

Az 1861. évi reform biztosította az állandó bér munkásság kialakulását, s ezzel megteremtette a feltételeket az ipari forradalom megvalósulása számára Oroszországban. A reformot megelőzően csupán a pamutiparban volt túlsúlyban a gépi termelés. A reformot követően a gépi technika és a vele járó termelési-szervezeti formák elterjedtek valamennyi iparágban. A 70-es évek végére, a 80-as évek elejére az oroszországi iparban alapjában véve befejeződött az átállás a manufaktúráról a gyáriparra: az orosz ipari termékek nagyobb részét gépekkel felszerelt gyárak szolgáltatták. Csupán a selyemszövő, a bőrgyártó és a feldolgozó iparban uralkodott továbbra is a kézi munka.

A végbement technikai forradalom következtében a termelés egyre inkább viszonylag csekély számú, gépesített nagyüzemben koncentrálódott. Az 1879. évi adatok szerint a pamutiparban a valamennyi vállalkozás 26%-át képező gyárakban a pamutipari munkások 78%-a nyert alkalmazást. Ők szolgáltatták értékben a pamutipar összprodukciójának 87%-át. A fémfeldolgozó iparban a valamennyi vállalkozás 25%-át képező, gépekkel felszerelt üzemekben volt alkalmazva a munkások 77%-a, s ők szolgáltatták az össztermelési érték 86%-át. A cukorgyártás és cukorfinomítás terén a vállalatok 56%-a volt ellátva gépekkel, s ezek az iparág munkásainak 53%-át foglalkoztatták és az össztermelési érték 85%-át szolgáltatták.²⁰

Az adott termelés-koncentrációs folyamat gigászi ipari vállalkozások kialakulását eredményezte, melyek évi termelése meghaladta az 1 000 000 rubelt is. 1884-ben ilyen jellegű vállalkozás a textiliparban 79 volt, az élelmiszeriparban 67, a fémfeldolgozó iparban 24. Különösen kiemelkedett ezek sorából 3 pamutipari és 5 cukorfeldolgozó üzem, amelyek egyenkénti évi termelése meghaladta az 5 000 000 rubelt.²¹

Az a körülmény, hogy a fejlettebb kapitalista országokból átvették a nagyipari kapitalista termelés legújabb technikáját valamint szervezeti formáját, meggyorsította az oroszországi ipar technikai átszervezését. Egyes oroszországi iparágak rögtön megalakulásukkor gépekkel kezdték el a munkát. A jobbágyi

¹⁹ Az oroszországi ipar legfontosabb iparágainak az 1860–1872 közötti fejlődésére vonatkozóan ld. A. Ф. Яковлев: Экономические кризисы в России. М. 1955. 91. Az európai Oroszország területén működő feldolgozó ipar tevékenységére vonatkozó, s a különböző statisztikai kiadványok alapján az 1863–1891. évekre vonatkozóan összeállított általános adatokat V. I. Lenin publikálta mellékletként közismert művéhez, „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban”.

²⁰ В. И. Бовыкин, С. С. Дмитриев, И. Д. Ковальченко, К. Н. Тарновский: Очерки истории СССР. 1861–1914. М. 1960. 90 (L. D. Kovalcsensko számításai).

²¹ В. И. Бовыкин: Зарождение финансового капитала в России. М. 1967. 55.

maradványok azonban mégiscsak hátráltatták a termelőerők fejlődését, gátolták a technikai forradalommal szerves kapcsolatban álló társadalmi folyamatokat. A feudális maradványok korlátokat szabtak a kapitalista viszonyok terjedésének, csökkentették a géppel dolgozó ipar győzelmének a méreteit, befejezetlenné tették az ipari forradalmat, s a termelés elmaradottabb formáinak engedtek teret.

A gyáripar győzelme — mint egyéb országokban, — úgy Oroszországban is periodikus túltermelési válságokhoz vezetett. A válságjelenségek az orosz iparban már az 1861. évi reformot megelőzően is érződtek. E válságjelenségek mögött a Nyugaton lezajló gazdasági válságok hatása rejlett, azonban azok arról is tanúskodtak, hogy Oroszországban olyan belső ellentétek érlelődnek, amelyek egyre inkább érzékennyé teszik Oroszországot az ilyen jelenségek iránt. Az oroszországi kapitalizmus belső ellentmondásai által kiváltott első túltermelési válság 1873-ban volt. Ez elsősorban a pamutipart érintette. Az ipari össztermelés mennyiségének a csökkenése csak rövid ideig tartott és jelentéktelen volt. A válság nyomán azonban csökkent az oroszországi ipar növekedési üteme. Csupán 1878-ban kezdett meredeken felfelé ívelni az ipari termelés görbéje. A következő válság — a 80-as évek elején — már hosszabb ideig tartott és mélyenszántóbb volt. Az egyik iparágat a másik után ragadva magával, 1883-ra általános túltermelési válsággá vált. Csupán az ifjú olajiparban nem érződött a válság hatása.

Négy évi hanyatlás után az oroszországi ipar először 1887-ben mutatott fel termelésnövekedést. Ez az év jelentette a megélénkülés kezdetét, amelyet új ipari fellendülés követett. Ezt az ipari fellendülést az egész népgazdaság fejlődése készítette elő. 1883-ban fejeződtek be a megváltások, s ezzel véglegesen megszűntek a feudális viszonyok az orosz falvakban.²² Az orosz falu kapitalista átalakulása új szakaszba lépett. Ezen új szakasz jellemző vonásaként befejeződött az egységes oroszországi piac kialakulása a földművelés által létrehozott termékek, a jószág s a munkaerő tekintetében.²³ Az a körülmény, hogy ez előző évek során Oroszországban már megteremtették a vasútvonalaknak legalábbis a legfőbb vázát, elősegítette a társadalmi munkamegosztást, az árutermelő földművelést, az egyes agrár-körzetek specializálódását, az ipari növények termelésének az elterjedését, a mezőgazdasági termékek feldolgozását.²⁴ Jóllehet a mezőgazdasági világválság gátolta az oroszországi mezőgazdasági termelés növekedését, de egyidejűleg fokozta és elmélyítette a benne rejlő társadalmi és strukturális tendenciákat.

A továbbra is folytatódó vasútépítésnek is megvolt a maga szerepe. Az 1884-től 1889-ig terjedő öt esztendő alatt Oroszországban 5283 km vasutat fektettek le, azaz átlagosan számolva évenként több mint 1000 km-t. 1893-tól pedig — néhány évi hanyatlás után — új, sohasem látott fejlődésnek indul a vasútépítés. 1893-tól 1900-ig Oroszországban 22 000 km vasutat építettek, azaz többet, mint az elmúlt 20 esztendő során. A vasúthálózat évenkénti növekedése átlagosan több mint 2700 km-t tett ki. A korabeli technikai normákat véve

²² Н. М. Дружинин: Ликвидация феодальной системы в русской помещичьей деревне (1862—1882). Вопросы истории, 1968. 12.

²³ Az oroszországi kapitalistapiac kialakulásával agrár kapcsolatban a legújabb eredményeket ld. И. Д. Ковальченко: Аграрный рынок и характер аграрного строя Европейской России в конце XIX — начале XX. века. История СССР, 1973. 2.

²⁴ Az orosz mezőgazdaságban a kapitalizmus fejlődésének ezekre az aspektusaira V. I. Lenin hívta fel a figyelmet „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. művében.

figyelembe, csupán az új vasútvonalak építéséhez évenként — nyersvasra átszámítva — több mint 15 000 000 pudra volt szükség. A vasút évenkénti össz-igénye, figyelembe véve azt a fémmennyiséget is, amely a vagonállományhoz és az egyéb felszerelésekhez kellett, elérte az 50—65 000 000 pud nyersvasat.²⁵ Igen megnőtt a kereslet a mozdonyok, a vagonok, a különböző felszerelési cikkek, az építőanyagok és a fűtőanyag iránt.

A vasúti megrendelések láncreakciót váltottak ki az egész oroszországi ipari termelés fejlődésében. Tekintve, hogy a vasúti megrendelésekkel kapcsolatban számos új üzemet kellett létesíteni és számos régi üzemet kellett bővíteni, szükségessé vált a továbbiak során a termelő eszközök termelésének a bővítése is. Jelentős követelményeket támasztott az iparral szemben — a gyári-üzemi népesség megszorodásával párhuzamosan — a városi, lakossági építkezés is. Igen jellemző, hogy a 90-es években a fűtőszervezetekhez szükséges vaselemek gyártása jobban fejlődött, mint a singyártás. Ezzel egyidejűleg a gyári-üzemi munkásság létszámának a növekedése növelte a könnyűipari termékek iránti keresletet is.

Az 1880-as évek végére már olyan mértékben megerősödtek Oroszországban az ipari fellendülés előfeltételei, hogy sem az 1889., 1891. és 1892. évi katasztrofálisan rossz terméseredmények, sem az 1890. évi világgazdasági válság nem tudta azt megzavarni. Az 1889—1890. évi átmeneti ingadozás után az ipari termelés — méreteit tekintve — hallatlan és töretlenül felfelé ívelő növekedési szakaszba lépett.

1891—1900 között Oroszország ipari fejlődésében gigászi ugrás ment végbe. (Ld. a 4. sz. táblázatot).²⁶ A tíz esztendő során az ország ipari termelése

4. sz. táblázat

Az orosz birodalom gyáripari termelésének az összértéke millió rubelben:

Iparágak Év	Bányászat		Bányász- zat és színes fémko- házat	Fém- feldol- gozás	Olaj termé- lés és fino- mítás	Vegy- ipar	Szilikát ipar	Fűrés- üzem, fafel- dolgo- zás	Termé- lési- eszkö- zök termé- lése	ua. %-ban vég- ered- mény
	Összes	Kőszén								
1890	83,0	20,4	94,1	161,3	29,8	5,9	32,6	33,5	440,2	30
1900	150,8	63,7	257,8	402,7	197,0	21,6	80,7	97,8	1208,4	39
1908	224,9	122,5	205,4	439,0	224,0	35,3	97,8	123,5	1349,9	31
1913	339,6	187,3	353,4	829,1	429,3	129,3	187,7	221,0	2489,4	38

Ágazat Év	Élelmiszeripar			Textilipar		Bőripar, cipő-, ruha- ipar	Papír- ipar és gyufa- gyártás	Köz- szükség- leti cik- kek	ua. %- ban vég- eredm.	Összes
	Összes	Ezen belül		Összes	Ezen b. pamut- ip.					
		cukor	malom							
1890	494,6	156,5	164,8	497,3	325,6	60,8	30,3	1053,0	70	1493,2
1900	897,0	234,0	234,9	805,2	526,0	118,8	63,9	1874,9	61	3083,3
1908	1524,3	286,4	479,6	1259,8	886,2	176,6	101,5	3062,2	69	4412,1
1913	1861,0	339,4	464,2	1854,9	1227,7	238,4	106,2	4060,5	62	6549,9

²⁵ И. И. Лященко: История народного хозяйства. II. М. 1952. 124.

²⁶ A táblázatot az alábbi mű anyagai alapján készítettük: Динамика российской и советской промышленности в связи с развитием народного хозяйства за сорок лет (1887—1926). М.—Л. 1927—1930.

megkétszereződött. A termelési eszközök termelése 199⁰/₀-kal emelkedett, a közszükségleti cikkek gyártása pedig 78⁰/₀-kal. Végeredményben az ipar össztermelési értékén belül a termelési eszközöket gyártó iparágak részesedése 30⁰/₀-ról 39⁰/₀-ra emelkedett.

Különösen gyors volt a termelés növekedésének az üteme a nehézipar alapvető ágazataiban. Így pl. a nyersvastermelés 57 000 000 pudról 179 000 000 pudra emelkedett (háromszorosára), az acéltermelés — 23 000 000 pudról 135 000 000 pudra (hatszorosára). Megjegyzendő, hogy a növekedés 60⁰/₀át az új ipari körzet adta, azaz Dél-Oroszország. A gépgyártó ipar össztermelésértéke 52 000 000 rubelről 227 000 000 rubelre emelkedett (több, mint négyszeresére) az általa kibocsátott hajók száma pedig 95-ről 1005-re emelkedett (tízszeresére) Az olajtermelés 226 000 000 pudról 631 000 000 pudra emelkedett (majdnem háromszorosára), a kőszéné 367 000 000 pudról 986 000 000 pudra, azaz két és félszeresére.²⁷

Jelentős változások mentek végbe az ipar területi elhelyeződésében is. Ezek közül a legjelentősebb változás az volt, hogy a déli ipari körzet vált a bányászati-kohászati ipar legfontosabb centrumává. A 80-as évek derekáig ez a körzet elsősorban mint szénbányavidék fejlődött. Mindössze két fémfeldolgozó üzem működött itt (a jekaterinoszlávi kormányzóságban a juzovói üzem és a Don-vidéken a Pasztuhov-féle üzem). Miután azonban a 80-as években felfedezték a krivoj-rogi vasérclelőhelyeket és vasutat létesítettek, amely összekötötte Krivoj Rog vidékét a Donyec-medence szénbányáival, a délvidéken kiváló lehetőségek kezdtek kínálkozni a kohászat számára. A 80-as évek második felében Jekaterinoszláv közelében két hatalmas fémfeldolgozó üzem létesült: a Brjanszki Társaság alekszandrovszki üzeme és a dnyepropetrovzski. Igazából azonban a 90-es évek közepétől indult meg az ilyen jellegű vállalkozások viharos fejlődése a délvidéken. Ebben a korszakban jönnek létre olyan gigászi vállalkozások, mint a Donyeci Vasöntő és Acélöntő Társaság druzskovói üzeme, az Orosz—Belga Társaság petrovzski kohászati üzeme, a Donyec—Jurjev-féle Kohászati Társaság jurjevi üzeme, a Nikopol—Mariupol-i Bányászati és Kohászati Társaság mariupoli csőgyártó üzeme, Mariupol közelében az „Orosz Providence” Társaság kohászati üzeme, a Taganrogi Társaság kohászati üzeme Taganrogbán, a Vas- és Acélöntő és VASFeldolgozó Üzemek Főtársaságának a kohászati üzeme Maka-jevszkben, a Kramatorszki Társaság kohászati üzeme Kramatorszkban. A 900-as évek elejére a dél-vidéken 17, befejezett termelési ciklussal rendelkező kohászati üzem volt.

A 90-es évek végén a déli ipari körzetben egy sor gépgyártó üzem is létesült, amelyek közül a legjelentősebbek a következők: Harkovban az Orosz Hajógyártó és Műszaki Társaság, Luganszkban a Hartmann-féle Orosz gépgyártó üzemek Orosz Társasága, Nyikolajevszkban a nyikolajevszki Hajóépítő, Műszaki és Öntő Üzemek Szövetségének a gyára. 1900-ra az össz-oroszországi széntermelésen belül a déli körzet aránya 69⁰/₀-ra emelkedett, a vasérc-termelésen belül 57⁰/₀-ra, a nyersvastermelés terén 52⁰/₀-ra, a vas-és acéltermelés terén 44⁰/₀-ra, a mozdonygyártás terén — 23⁰/₀-ra.²⁸

²⁷ A 90-es évek oroszországi ipari fejlődését jellemző összefoglalás: П. А. Хромов: Экономическое развитие России в XIX—XX. вв. М. 1950. 452—453, 456—461; Л. А. Менделсон: Теория и история экономических кризисов и циклов. II. М. 1959. 736—737, 751—757.

²⁸ P. I. Ljascsenkotól: История народного хозяйства СССР. II. 146—148. Az orosz birodalom ipari körzeteinek a részletes jellemzését ld.: P. С. Лившиц: Размещение промышленности в дореволюционной России. М. 1955 (IV. fejezet).

Az új ipari körzet létrejött nem csupán mennyiségi, de minőségi változásokat is jelentett az ipar területi elhelyezkedésében. Az ország észak-nyugati vidékén és a Centrumban elhelyezkedő kohászati üzemek (pl. a pétervári Putyilov gyár, a Brjanszki Társaság üzeme Bezsicében stb.) csökkentik a kohászati tevékenységet és átállnak a fémfeldolgozásra és a gépgyártásra. Fokozódik a régi ipari körzetek specializálódása, azaz a pétervári és a központi iparvidéké. A pétervári körzet válik véglegesen a gépgyártás legfőbb centrumává. A központi iparvidék megszilárdítja pozícióit, mint a textilipar alapvető központja. A fellendülés éveit alatt az ország leghatalmasabb ipari centrumává válik a bakui olajipari körzet.

A XX. század elején Oroszország az ipari össztermelés tekintetében közelített Franciaországhoz. Míg a nyersvas- és az acéltermelés terén Oroszország felülmúlta Franciaországot, addig a közszükségleti cikkek gyártása terén volt a legjelentősebb az elmaradás.

Az 1900—1903. évi válság, jóllehet a könnyűiparban indult, a legerőteljesebben a nehéziparban jelentkezett, különösen pedig az olyan ágazatokban, mint a kohászat, a fémfeldolgozás, a gépgyártás, az olajtermelés és -feldolgozás. A válság maximálisan kiélezte a konkurrenciaharcot, s ezzel számos olyan vállalat csődjét okozta, amely pénzügyi, szervezeti avagy műszaki tekintetben gyenge volt. A válság éveit mintegy 3000 üzem zártak be. A működő kohászati üzemek száma majdnem egyötödre, a működő kemencék száma majdnem egyharmadára csökkent.²⁹

A könnyűipar kevesebbet szenvedett a válságtól, s így hamarabb kezdett kilábalni abból. Kedvezett ennek az is, hogy mivel az 1905. év vívmányaként eltörölték a parasztság által fizetendő megváltási díjat (ami évente több mint 80 millió rubelt tett ki), növekedett a lakosság vásárló ereje és hozzávetőlegesen 15%-kal emelkedett a munkások munkabére is (ami az 1906-tól 1910-ig terjedő 5 év alatt több mint 57 millió évi többletet jelentett a számukra).³⁰ Míg a nehézipar legfontosabb ágazatai (a szénbányászat kivételével) a pangás állapotában voltak, addig a könnyűipar 1900-tól 1908-ig több mint másfélszeresére növelte termelését. Növekedése során a könnyűipar új felszereléseket szerzett be, növelte a munkahelyek számát, és ezzel elősegítette a nehézipar felélénkülését. Ugyanakkor 1910 körül már kezdett érződni a Sztolipin-féle reform hatása, azaz meggyorsult a kapitalista viszonyok kialakulása a falvakban. Észrevehetően megnőtt a kereslet a földművelés terén alkalmazható felszerelések és gépek, a malomipari felszerelések, az olajprésüzemi és egyéb mezőgazdasági üzemi felszerelések iránt. A XX. század elején a világpiacra emelkedtek a mezőgazdasági termékek árai, s így jelentősen fokozódott a mezőgazdaság jövedelmezősége. Egyidejűleg 1909-től kezdve Oroszországban egymást követték a kimagaslóan jó termést hozó évek. 1909-ben az összgabonatermés 4,7 milliárd pudot tett ki, majdnem 1 milliárddal többet, mint 1908-ban. Így lehetőség nyílt az export rendkívüli megnövelésére. 1909-ben Oroszország majdnem kétszer annyi gabonafélét exportált, mint az előző évben, 1910-ben pedig a gabonaexport rekorderedményt ért el: 847 millió pudot tett ki. 1909-ben az orosz export összértéke majdnem másfélszeresére növekedett, és 1,4 milliárd rubelt tett ki. Ez az összeg az

²⁹ B. E. Мотылев: Об особенностях промышленного развития России в конце XIX — начала XX. века. Вопросы истории, 1955. 7. A válság részletes leírását nyújtja A. F. Jakovlev idézett műve, VII. fejezet.

³⁰ V. I. Lenin Művei, Bp. 1955. 18. köt. 251—252. A sztrájkharc és a munkabér.

elkövetkező évek során tovább emelkedett.³¹ Mindez kedvezett a szabad tőkék felhalmozásának valamint a pénzpiac szélesedésének. 1908—1913 között a kereskedelmi bankokban a betétek és a folyószámlák 2,4-szeresére emelkedtek, elérve a 3,6 milliárd rubelt.³² Íme azok a tényezők, amelyek előkészítették az új ipari fellendülés feltételeit és meghatározták annak jellegét. A fellendülést fokozó tényezőként pedig a cárizmus megnövekedett katonai megrendelés-sorozata, valamint a külföldi tőke megújuló beáramlása szolgált.

1909—1913 között az oroszországi ipari termelés 2,1 milliárd rubellel emelkedett, vagyis majdnem másfélszeresére. A termelési eszközök termelése terén a növekedés 840% volt, a közszükségleti cikkek termelése terén 330%. A legerőteljesebb ütemben a fémfeldolgozó ipar növekedett. Annak ellenére, hogy jelentősen csökkent a mozdony- és vagonggyártás (tekintve, hogy gyengült a vasútépítés) össz-terméseredménye mégis 890%-kal emelkedett. Ez azzal magyarázható, hogy ugyanakkor fejlődött a mezőgazdasági és termelési gépgyártás, a hajógyártás és az elektrotechnikai ipar. A nyrsvastermelés 171 000 000 pudról 283 000 000 pudra emelkedett (680%-kal), az acéltermelés 166 000 000 pudról 295 000 000 pudra (780%-kal). A közszükségleti cikkeket gyártó iparágak közül a textilipar termelése emelkedett a legjelentősebben (470%-kal). Egészében véve az ipari termelés növekedésének az üteme a háborút megelőző fellendülés idején valamivel elmaradt a 90-es évek mögött.

A nehézipari termékek aránya az ipari termelés egészén belül a depresszió éveiben csökkent, azonban 1914-re ismét emelkedni kezdett és elérte a 380%-ot. Az ipari termelés legjelentősebb iparága azonban továbbra is az élelmiszeripar és a textilipar maradt. E két iparág szolgáltatta az oroszországi ipari termelési érték 280%-át. A harmadik helyen a fémfeldolgozó ipar állt (130%-kal).

1900—1913 között az iparból nyert nemzeti jövedelem 162,20%-kal emelkedett, a mezőgazdaságból nyert nemzeti jövedelem pedig 133,80%-kal, vagyis nemigen változott egyikük súlya sem a nemzeti jövedelemen belül. A mezőgazdaság részesedése 45,40%-ról 43,60%-ra csökkent, míg az ipar részesedése 21,30%-ról 24,90%-ra emelkedett.³³

Ugyanezen idő alatt nem változott az oroszországi ipar pozíciója sem a világ ipari termelésén belül. Az abszolút mutatókat tekintve Oroszország reménytelenül elmaradt az ipar fejlődése tekintetében olyan országok mögött, mint az Amerikai Egyesült Államok, Németország és Anglia. Egy sor iparág össztermelése tekintetében (vaskohászat, gépgyártás, gyapotipar, cukorfinomító ipar) Oroszország Franciaország színvonalán állt. Ugyanakkor az egy főre eső ipari termékmennyiség tekintetében Oroszország továbbra is Spanyolországgal állt azonos szinten. Az ipari fejlődésnek az az üteme, amely az 1900—1913 közötti periódusban megfigyelhető volt, még ahhoz sem volt elegendő, hogy csökkentse Oroszország elmaradását az élenjáró országok mögött, nem beszélve az elmaradás felszámolásáról.

Az oroszországi ipar története az első világháború idején — külön téma.³⁴ A háború felborította a népgazdaság szervezetében kialakult arányokat és funk-

³¹ С. А. Покровский: Внешняя торговля и торговая политика России. М. 1947. 348—349.

³² И. Ф. Гиндин: Русские коммерческие банки. 173.

³³ Альб. Вайнштейн: Народный доход России и СССР. М. 1969. 71.

³⁴ E téma néhány aspektusáról ld. A. L. Sidorov, V. I. Bovykine, P. V. Volobuev: Problèmes économiques et sociaux de la Première guerre mondiale. Comité International des Sciences Historiques. XIIe Congrès International des Sciences Historiques. Rapports, IV. Wien, 1965.

cionális kapcsolatokat, majd rendkívüli mértékben megváltoztatta a kapitalista újratermelés feltételeit. A háborús célokat szolgáló egyes iparágak lázas növekedése elkerülhetetlenül ellentmondásba került az ország gazdasági tartalékainak egyre fokozódó kimerülésével. 1916 végétől kezdve az oroszországi ipari termelés erősen csökkent. A fejetlenség katasztrófális méreteket kezdett ölteni az országban. Az 1917 februárjában hatalomra került burzsoá Ideiglenes Kormány képtelen volt arra, hogy kiutat találjon az országot átfogó gazdasági és társadalmi válságból. Ezt a kiutat a Nagy Októberi Szocialista Forradalom találta meg.

*

Oroszország ipari fejlődése nem vezetett és a társadalmi viszonyok gyökeres átalakítása nélkül nem is vezethetett el oda, hogy az ország elmaradott agrárországból ipari hatalommá váljék. Az ország ipari fejlődése azonban megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy ez szükségessé váljék, majd biztosította a lehetőséget az ilyen jellegű átalakulás számára. Az ipari termelés meglehetősen magas szintre emelte a termelés kapitalista társadalmasításának a folyamatát, s ezzel megteremtette az anyagi feltételeket a szocializmusra való áttérés számára. Egyidejűleg az ipari fejlődés létrehozta azt az osztályt, amely vezette a harcot az önkényuralom megdöntéséért, a szocialista forradalom megvalósításáért, mindannak a megsemmisítéséért, ami akadályozta az ország gazdasági haladását, s elvezette az országot a győzelemig.

.

ZIMÁNYI VERA

A XVII. századi gazdasági és társadalmi regresszió néhány aspektusa*

A jelen tanulmány keretében az ármozgásokból kiindulva szeretném meghatározni a XVI—XVII. századi Magyarország helyét a kelet-közép-európai államok között, majd a lengyel történetírás által döntően a lengyel fejlődés alapján levont tanulságokat kívánom szembesíteni egyes magyarországi jelenségekkel, végül e szembesítés alapján próbálok néhány általánosabb érvényű következtetést levonni.

Kelet-Európa történészei közül, mint ismeretes, eddig egyedül a lengyelek dolgozták ki elmélyülten országuk ártörténetét. A kutatás azonban már másutt is erőteljesen folyik és részben napvilágot láttak már kisebb publikációk, részben pedig az elmúlt évek során készülnek, ha nyomtatásban nem is jelentek meg, nagyszabású cseh ártörténeti munkák. A közép-európai fejlődés összehasonlító elemzésére alapozva már összefoglaló tanulmány is megjelent e kérdésről: Stanislas Hoszowski, *Az árforradalom Közép-Európában a XVI—XVII. században* c. munkája.¹ E kitűnő cikk értékét csak fokozza, hogy szerzőjének módjában állt a még publikálatlan cseh és jugoszláv kéziratokat is tanulmányoznia. Hoszowski e kelet-közép-európai országok ártörténeti vizsgálatánál a legnagyobb hiányosságnak azt tartotta, hogy Magyarország és Szlovákia területéről nem álltak rendelkezésére összehasonlító adatok. Az utóbbi években azonban már e téren is születtek bizonyos eredmények, s ezeknek alapján megpróbálom kiegészíteni a Hoszowski által felvázolt képet. Egyben itt szeretnék őszinte köszönetet mondani Stefan Kazimirnak, aki betekintést engedett a Szlovákia ártörténeti feldolgozását tartalmazó kéziratába.

A nemzetközi szakirodalomban már eléggé kikristályosodtak azok a kérdé-

* Az 1968. márc. 23—27. közt Budapesten megtartott első francia—magyar gazdaságtörténeti konferenciára készített referátum változatlan szövege.

¹ Hoszowski: *Revolucija cen w srodkowej Europie w XVI i XVII w.* (Kwartalnik Historyczny LXVIII (1961), 297—340. l. Olasz fordítása a R. Romano által szerkesztett gyűjteményes tanulmánykötetben: *I prezzi in Europa dal XIII. secolo a oggi.* Biblioteca di cultura storica 93. Torino, 1967. 291—314. p. — Az „Árforradalom” kérdését ugyancsak széles nemzetközi összefüggésekbe ágyazva tárgyalja a Magyarországon e témáról megjelent első munka is: Wittman Tibor, *Az „Árforradalom” és a világpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618)*, Bpest, 1967. A szovjet történészek közül idáig A. G. Mankov publikált egy kötetet a XVI. századi oroszországi árákról: *Le Mouvement des prix dans l'État Russe du XVIe siècle.* École Pratique des Hautes Études, VIe Section. Oeuvres Etrangères/II. Paris. 1957, valamint V. N. Jakovcevskijnek egy tanulmányát ismerjük, amelynek olasz fordítása az idézett, R. Romano által szerkesztett gyűjteményes tanulmánykötetben látott napvilágot: *I prezzii ed il profitto commerciale nella Russia feudale-servile.* I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi 449—479. l. Mivel a szovjet tanulmányok a XVII. század időszakával nem foglalkoznak, jelen összehasonlító vizsgálódásainknál, melyeknek középpontjában éppen a XVII. századi fejlődés áll, nem foglalkozunk velük.

sek, amelyeket az árgörbék hosszútávú alakulásának vizsgálatakor fel szoktak tenni. Így: mikor indult meg az áremelkedés, milyen cikkeknél indult meg először, melyeknél később, milyen intenzitású volt ez az emelkedés az egyes korszakokban és az egyes árufajtáknál, mikor torpant meg vagy mutatott esetleg csökkenő tendenciát, mennyiben követte a bérek mozgása az árakat?

Hoszowski említett tanulmányában megállapítja, hogy az általa ismert kelet-közép-európai államokban az árak alapvető szerkezete hasonló módon alakult az ún. árforradalom korában, mint Nyugat-Európában. Az analógia legfontosabb jellemzői:

1. A XVI. század közepéig az áremelkedés csak az élelmiszerekre korlátozódik és igen kis mértékű.

2. 1550-től a XVII. század első éveiig az emelkedés kiterjed minden cikkekre, és a vizsgált két évszázadon belül ebben a periódusban a legintenzívebb.

3. Az élelmiszerek áremelkedési görbéje a legintenzívebb.

4. A bérek emelkedése mindig kisebb fokú, mint az áraké.²

A történeti Magyarország területéről származó adatok ezeket a megállapításokat csak alátámasztják. Bécsben, Sopronban és a Szepességben (a mai Szlovákia területén) lényegében hasonló volt a gabonaárak mozgása.

A szlovákiai árak és bérek alakulásáról írt tanulmányában³ Stefan Kazimir is megállapítja, hogy a mai Szlovákiában lényegében hasonló áralakulást észlelhetünk, mint a szomszédos Ausztriában és Lengyelországban. Közlebről:

1. A gabonaárak jelentősen növekedtek a XVI. század második felében s a XVII. század elején, majd némi árcsökkenés után újabb, de kis mértékű emelkedés következett.

2. Egyéb élelmiszerek és élő állatok árai is rohamosan emelkedtek a XVI. század második felében, ha nem is annyira, mint a gabonaféléké.

3. A különféle iparcikkek (néhány kivételtől eltekintve) nem mutattak nagyobb áremelkedést.

Én az utóbbi megjegyzéshez, éppen az ő kéziratának a tanulmányozása nyomán hozzáfűzném, hogy igenis észlelhetünk számottevő áremelkedést az iparcikkeknel is, de ennek az emelkedésnek az aránya jelentősen elmarad a gabonaáraké mögött, mint ahogy ez mindenütt, klasszikusan így van. — Ugyancsak leszögezi Kazimir, hogy a bérek csupán igen kis mértékben emelkedtek az árakhoz viszonyítva.

A soproni árak alakulása is alátámasztja mindezeket a megállapításokat. A fentiekhez még néhány további szempontot is szeretnék hozzáfűzni. A történeti Magyarország területéről származó árak mozgásánál is beigazolódik az a jól ismert jelenség, hogy az egyes árucsoportokon belül (így az élelmiszerek, az iparcikkek és az építőanyagok árucsoportján belül) az elsőrendű fontosságú áruk árai nagyobb mértékben emelkednek, mint a kevésbé fontos cikkek árai (pl. a tömegigényeket kielégítő téglá nálunk is sokkal jelentékenyebben drágult, mint a luxusépítőanyagnak számító épületkő). A XVII. században jelentékenyen lelassuló áremelkedés vagy egyenesen stagnálás jelensége is megtalálható mindenütt. (E megállapítások természetesen az évszázados, hosszú trendekre vonatkoznak; egyes években lehettek és voltak is helyi eseményekkel magya-

² Hoszowski: i. m. olasz kiadás. 303. l.

³ Stefan Kazimir: K vývoju cien a miezd na Slovensku v. 16. a 17. stor. Zápisky Katedry Československých Dějin a Archivních Studia VI. Praha. 1972. 121. l.

rázható kisebb-nagyobb eltérések az általánosan jellemző iránytól.) További egyezés: a XVII. századi árak (elsősorban a mezőgazdasági termékek árai) az egymást követő években sokkal szélsőségesebb ingadozást mutatnak, mint amekkorát a XVI. századiaknál megfigyelhettünk; ez a jelenség is igen kedvezőtlenül befolyásolta a termelés biztonságát.

Mindezek alapján tehát úgy látszik, hogy *a történeti Magyarország területéről származó árak viselkedése minden lényeges vonásban egyezést mutat az összeurópai fejlődéssel*. Hoszowski saját kutatásai alapján nagy biztonsággal vonta le azt a következtetést, hogy a XVI. század második felében és a XVII. század elején az Európát összekötő, növekvő kereskedelmi kapcsolatok révén minden általános érvényű jelenség könnyű szerrel áttérjedhetett egyik országról a másikra. Ő ilyen általános érvényű jelenségnek minősítette — teljesen meggyőzően — az ún. árforradalmat is.

Hoszowski a továbbiakban foglalkozik azokkal a tényezőkkel, amelyek jelentős hatással voltak az árak alakulására. Megállapítja, hogy az árak emelkedésének irányában hatott az amerikai nemesfémek beáramlása (amelynek hatása a kelet-közép-európai területet is elérte a mezőgazdasági termények exportja révén), valamint az Európa-szerte tapasztalható erős népességnövekedés (ennek következtében nőtt meg a kereslet az élelmiszerek, a ruházati cikkek és az építőanyagok iránt). Az iparcikkek árának emelkedésére viszont fékezően hatott a termelőerők, különösen a technika fejlődése.⁴

Minden jel arra mutat, hogy Európa keleti és nyugati felében időbelileg nagyjából azonos ütemben, azonos *irányú* fejlődés játszódott le mind a demográfiai mozgás, mind az árak alakulása, az árucseré fellendülése, kiszélesedése, majd pedig mindezeknek a megtorpanása vonatkozásában. Ezt az „együttmozgást” az ártörténet segítségével tudjuk a legszembeszökőbben érzékeltetni, mert e téren állnak rendelkezésünkre a legnagyobb mennyiségben számszerűen összehasonlítható adatok, de nyilvánvaló, hogy itt nem lehet szó csupán egyes felszíni jelenségek véletlen egyezéséről, hanem sokkal mélyebb gazdasági-társadalmi összefüggéseknek kell lenniük. Az ártörténet grafikonjai mint lázgörbék — és keleten-nyugaton meglepően azonos menetű lázgörbék — figyelmeztetnek bennünket e mélyebb összefüggésekre, amelyeket ma még nem ismerünk elég pontosan. A kelet-európai társadalomtörténet kutatója szemében azért tűnik ez az együttmozgás olyan meglepőnek, mert csak az ő számára igazán világos, hogy a nyugati társadalomtól mennyire eltérő struktúrájú és fejlettségi szintű közegben zajlik le mindez.

Mivel az ártörténettel foglalkozó kutatók az évszázados trendek vizsgálatakor szükségszerűen beleütköznek abba a jelenségbe, hogy az áremelkedés üteme a XVII. században erősen megtorpan a XVI. századi felfelé íveléshez képest, rendszerint eljutnak ahhoz a felismeréshez, hogy a gazdasági-társadalmi élet egyéb vetületein is észlelhető megtorpanás, ha tetszik, regresszió. A kutatók másik csoportjához tartozók pedig, akik kifejezetten a regresszió vizsgálatának az oldaláról indulnak el, szintén óhatatlanul kénytelenek figyelembe venni vizsgálódásaik során az árak alakulását. Nem kétséges, hogy csak a problémának több oldalról való megközelítése révén juthatunk el a mélyebb összefüggésekhez.

Ennek a tanulságnak a felismerése után szeretném röviden megvizsgálni, vajon Magyarország fejlődésmenete az ármozgáson túlmenően is beleillett-e az általános európai irányvonalba. Előljáróban persze meg kell mondanunk, hogy

⁴ Hoszowski: i. m. olasz kiadás, 304—306. l.

azoknak a gazdasági-társadalmi mutatóknak a kutatása terén, amelyeknek a segítségével választ adhatunk e kérdésre, egyelőre még jóval szerényebb eredményekkel rendelkezünk, mint lengyel kollégáink. Így nincsenek megbízható országos összesítéseink a lakosság lélekszámának alakulására vonatkozóan, ugyanis az állami adóösszeírások jellege folytonosan változott, így az ezekre az összeírásokra alapozott becslések rendkívül bizonytalanok. Egyes részkutatásoknak az eredményei alapján azonban úgy tűnik, hogy az ország lakossága a töröktől meg nem szállt területen, az ún. királyi Magyarország sűrűn lakott részein a háborús visszaesések ellenére is, a XVI. század közepétől a XVII. század közepéig jelentősen emelkedett. Ezt a jelentős emelkedést a század közepén stagnálás, vagy nagyon kis fokú emelkedés váltotta fel. Egyes vizsgálatok tanúsága szerint e területeken az egy négyzetkilométerre jutó népsűrűség mintegy 24—28-ra tehető a XVII. század közepén. Az Alföldön pedig, amely a XVI. század közepe óta török uralom alatt állt, ennél jóval alacsonyabb ez a szám, mintegy 12—15. (Összehasonlításképpen: a XVII. századi Franciaországban kb. 40 fő élt egy négyzetkilométeren.) Lengyelország korabeli demográfiai mozgásáról J. Topolski tanulmányából tudjuk, hogy a népesség a XVII. század közepéig itt is jelentős növekedést mutatott, ettől kezdve azonban — a szerző szerint döntően a háborús pusztulás következtében — nagy mértékben, szinte katasztrofálisan csökkent.⁵ Az árak hasonló mozgásán kívül úgy látszik, hogy a demográfiai mozgás menete is meglehetősen közel állt egymáshoz e területeken.

De a hasonlóságok ezzel még nem merültek ki: ui. félreismerhetetlen megfelelést tapasztalhatunk a XVII. század regressziójában is. Ennek lengyelországi vonatkozásaival Topolski részletesen foglalkozik előbb idézett tanulmányában, összefoglalva az ide vágó kutatások eredményeit; előjáróban meghatározza, mit ért a regresszió fogalma alatt.⁶ Ismét csak kedvezőtlenebb helyzetben vagyunk lengyel kollégáinknál, mert a XVI—XVII. századi városok, ipar, kereskedelem kérdései még nagyon kevésbé tisztázottak történetírásunkban. Annyi azonban kétségtelenül világos, hogy a XVI. századi állapotokhoz képest a XVII. század

⁵ J. Topolski: La regression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle. *Acta Poloniae Historica* 1962, 7. sz. — Itt szeretném megkérdőjelezni a 40—60%-os pusztulásról szóló tudósításokat. Magyarországot valóban igen súlyos háborús pusztítások érték a másfél évszázados török korszak alatt, s az állandó török támadásoknak kitett területek valóban rendkívül elnéptelenedtek. De az újabb kutatások bebizonyították, hogy ha nem a közvetlenül állandóan pusztított területekről, hanem máshonnan származó források (állami adóösszeírások, tizedjegyzékek, magánföldesúri urbáriumok) a népesség irreálisan nagy fokú csökkenését mutatják, akkor általában nem a lakosság elpusztulásáról, megsemmisüléséről, vagy tömeges elvándorlásról van szó, hanem arról a jelenségről, hogy legálisan vagy illegálisan, jelentős rétegeknek sikerült kibújniuk a szolgáltatási kötelezettség alól. Tehát az emberek nem az egykorú életből tűntek el ilyen nagy számban, hanem csak bizonyos típusú forrásokból. Nem lehetséges, hogy Lengyelországban is hasonló jelenségről van szó? Magyarországon ti. a „második jobbágyság” röghöz kötő főtendenciáján kívül a XVII. század folyamán kibontakozott egy melléktendencia is: jelentős rétegeknek sikerült kisebb-nagyobb mértékben kibújniuk e rendszer kegyetlen szorításából és különböző mértékű szabadságra szert tenniük. E szabadság azonban nem hasonlítható a Nyugaton magukat pénzen megváltó parasztok szabadságához. Ezt a mellékutat nem a jólét, hanem a nyomorúság és a török jelenléte teremtette meg. (Vö. Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus késői századaiban* [1556—1767] Bpest. 1969. c. munkájával.)

⁶ „La regression considérée à l'échelle de l'ensemble de l'économie signifie la diminution du volume global de la production entière du pays considéré. Il s'agit non pas d'un effondrement passager, mais d'un phénomène de longue durée, d'une tendance décisive de baisse. Ainsi nous appellerons regression une tendance manifeste et de longue durée à la diminution du volume de la production” (i. m. 32—33. l.).

elején már erős visszaesés érezhető a kereskedelemben. Erről tanúskodik az a tanácskozás is, amelyet az egyik leggazdagabb kereskedő és udvari szállító, Henckel Lázár házában tartottak 1615-ben, bevonva a megbeszélésbe a magyarországi piaccal kapcsolatban álló legjelentősebb német és osztrák kereskedőket. Itt egyhangúan megállapították a magyarországi kereskedelem általános hanyatlását.⁷ A külkereskedelmi vámokból származó jövedelem szintén rohamos csökkenést mutatott. A források hiányossága miatt csak töredékes, de azért igen jellemző adataink vannak erre: így pl. tudjuk, hogy a magyarvári főharmincad bevétele, amely a XVI. században mindig évi 80 000 forint fölött mozgott, 1631-ben (a pénzromlás ellenére is!) csupán 54 000 forintot tett ki.⁸ A XVII. század utolsó évtizedeiben pedig a kereskedelem és hitelélet teljes tönkremeneteléről tudósítanak az egykorú források.

Történetírásunk már sokkal többet foglalkozott a regresszióknak a mezőgazdaság területén való jelentkezésével. Már évekkel ezelőtt megállapítást nyert, hogy a XVII. század során a gabonatermelés mennyiségileg csökkent a XVI. századi szinthez viszonyítva;⁹ ezt a jelenséget viszonylag védett, háborútól nem sújtott nyugat-magyarországi területek adatai is alátámasztják, és a jelen konferenciára készített egyik referátum is e kérdéssel foglalkozik. A piacra termelő, majorkodó, a jobbágyság robotmunkájára alapozott nemesi birtokról, valamint az e birtokon élő jobbágyság viszonyairól már igen kiterjedt szakirodalom áll rendelkezésünkre, amelynek alapján bizvást összehasonlíthatjuk a magyarországi állapotokat a lengyel fejlődéssel.

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy a XVI. századi nagyfokú kereslet az élelmiszerek iránt, amely mind a belső, mind pedig a külső piacon megmutatkozott, az élelmicikkek, elsősorban a gabona jelentős eladására berendezkedett nemesség komoly megerősödésére vezetett. Az áremelkedés, amely éppen a gabonánál volt a legjelentékenyebb, ezt a tendenciát csak fokozta. A XVI. század nagy fellendülésében azonban az allodizáló nemesség, valamint a már ekkor sem csekély szolgáltatásokra kötelezett jobbágyság még egymással versengve adhatott el mezőgazdasági termékeket a városi piacokon, a hadseregnek és a végvárnak; egyes termékek, főleg a bort és élő állatot, marhát jelentős mennyiségben exportáltak az országból.¹⁰ A XVII. század első évtizedeiben azonban félreismerhetetlenül megromlottak az értékesítés lehetőségei, és úgy látszik, csökkent maga a termelés is. Ezt a jelenséget, úgy gondolom, megint nem szabad döntő mértékben a 15 éves háború pusztításaival magyaráznunk, hiszen nemcsak Magyarországon, hanem Lengyelországban és Európa-szerte is ekkor tapasztalhatók a megtorpanásnak az első komoly jelei. Az csak külön kedvezőtlen tényező nálunk, hogy e kezdeti megtorpanást mindjárt jelentősen súlyosbították, elmélyítették a 15 éves háború következményei. Úgy látom, hogy amilyen mértékben

⁷ Takáts S.: A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1900, 172. l.

⁸ Takáts S.: A magyarvári főharmincad bevételei és kiadásai 1631-ben. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1899. 89. l.

⁹ Makkai László: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bpest, 1956. 22—24. l.

¹⁰ Magyarországon a gabonaexport nem volt nagyon jelentős a XVI—XVII. században; folyóink kedvezőtlen irányban folytak, kocsin pedig csak meglehetősen kis távolságra lehetett rentábilisan szállítani gabonát. A bor már elbírta e szállítási költségeket, nagybirtokosaink is kivették részüket a borexportból, de a kivitt bor zöme a parasztgazdaságokból került ki. Másik legjövedelmezőbb exportcikkünk a lábón kihajtott szarvasmarha volt, ennek döntő többsége a paraszti áruterelésből származott, a nemesek rendszerint mint közvetítők kapcsolódtak bele a marhaexportba.

romlottak az értékesítési lehetőségek és csökkent a termelés, olyan mértékben fokozta a piacra termelés előnyeinek hozzászokott nemesség nyomását piaci versenytársaira, a parasztságra, valamint a városi polgárságra. Azt hiszem, ugyancsak nem véletlen, hogy a „második jobbágyság” klasszikus, röghöz kötő szaka-sza mind Magyarországon, mind pedig Lengyelországban ekkor bonatkozott ki teljes szélességében, e rendszer minden súlyos következményével együtt, amikor az első nehézségek már komoly méreteket öltöttek. A nemesség — a hatalom birtokában — úgy igyekezett önmagát mentesíteni e nehézségek káros hatása alól, hogy amennyit lehetett, áthárított azokból a többi társadalmi osztályra, elsősorban a neki alávetett és kiszolgáltatott parasztságra, tudatosan visszacsorítva paraszti versenytársait a meggyengült felvevőképességű piacokról. De nemcsak a gabonaeladás lehetőségei romlottak meg. Az osztrák és német városok lakóinak elszegényedése miatt meggyengült a kereslet a magyarországi marha iránt is, s ez a marhakereskedelem erős hanyatlását vonta maga után.¹¹ A piacviszonyok kedvezőtlenebbé válása folytán a nemesség, amely maga is küszködött e problémákkal, a hatalom birtokában a legerőszakosabb eszközökkel igyekezett az ebből adódó káros következményeket áthárítani jobbágyságra. A növekvő szükségleteit fedezni kényszerülő nagybirtok elégséges pénz hiányában a robot fokozásával, a termények elégtelen volta következtében a méltánytalan áron való kényszervásárlással, az elégséges piac hiányában a jobbágyságnak való kényszereladással igyekezett saját megromlott lehetőségein javítani; ezzel természetesen a jobbágyok ugyancsak megromlott lehetőségeit rontotta még tovább. Ez a körvonalaiban már korábban kialakult rendszer a XVII. század elején, a gazdasági regresszió nagy arányú kibontakozásakor mintegy kiteljesedett. E jelenség megfogalmazásával találkozunk az újabb szakirodalomban: a falusi kényszerpiac feudális kiaknázása, egy-egy uradalom területének a földesuraság zárt piaci körzetévé „fejlesztése” kétségtelenül erősödött a XVII. századi Magyarországon — az árupiaci kapcsolatok kiterjedésének, az országos egységes belső piac kialakulási folyamatának a rovására.¹²

Úgy vélem, hogy e röghöz kötő, robotoltató, kényszerfelvásárláson és kényszereladáson alapuló második jobbágyságos rendszer kiteljesedéséhez a piacviszonyok megromlása szolgáltatta a döntő lökést. Ezt azzal is alátámaszthatónak vélem, hogy Kelet-Közép-Európának olyan területein, ahol az átlagosnál jóval fejlettebb volt az ipar (pl. Sziléziában), vagy igen kedvezőek voltak a kereskedelem feltételei (mint pl. Danzigban és környékén), az egész regressziós folyamat, a második jobbágyság rendszerének a kiteljesedésével együtt, jóval később és mindvégig enyhébb formák között következett be, s e területek földesurai mindvégig túlnyomórészt bér munkát alkalmaztak.¹³

E jelenségre magyarországi példát is hozhatunk: a Sopron és Bécsújhely között, közvetlenül a nyugati határszélen fekvő Eszterházy-uradalmak némelyikében, ahol szintén az országos átlagnál kedvezőbb piaclehetőségek voltak, a jobbágyok robotjuk nagy részét pénzen válthatták meg, és nagybirtok s jobbágysági

¹¹ *Makkai László*: Der ungarische Viehhandel 1550–1650. Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Köln–Wien. 1971. 483–507. l.

¹² *Pach Zsigmond Pál*: Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bpest, 1963. 241. l.

¹³ *J. Topolski* leírja e jelenséget (La regression économique... 41. 47–48. l.), bár más magyarázatot fűz hozzá, és az egész lengyelországi regressziót a robotoltató-gabonaexportáló földesúri gazdálkodás egyenes következményének tulajdonítja.

egyaránt ki tudták aknázni még a XVII. század folyamán is a viszonylag kedvező piaclehetőségeket. Véleményem szerint ezekből az adatokból a következő tanulságot vonhatjuk le: nem a gabonaexportáló-robotoltató nemesi folwark-rendszer volt a regresszió oka, amint ezt lengyel kollégáink állítják — hiszen Magyarországnak ekkor nem is volt jelentős gabonaexportja, mégis kialakult benne a második jobbágyság rendszere —, hanem fordítva: e rendszer teljesedett ki a regresszió hatására. Azokon a területeken, ahol eleve viszonylag fejletlen volt az ipar és a kereskedelem (és Kelet-Közép-Európa túlnyomó része ilyen volt!), ahol a polgárság és parasztság is aránylag sokkal kisebb vagyoni és politikai erőt képviselt a nemesekkel szemben, mint nyugaton, az általános, nemzetközi depresszió kialakulásakor a nemesség kíméletlen eszközökkel igyekezett megoldani saját nehézségeit, és pedig a jobbágyság, valamint a polgárság rovására. Ezt, erős pozíciója folytán, sokkal könnyebben megtehetette, mint nyugat-európai társai. Ahol bizonyos körülmények folytán továbbra is jó piaclehetőségek voltak, ott a nemesség, mintegy „fölsőlegesen” nem korlátozta a parasztgazdaságokat,¹⁴ mert még nem volt rákényszerülve azok korlátozására, amíg nem romlottak meg nagy mértékben saját piaclehetőségei, míg ő maga sem érezte jelentősen a depresszió hatásait. Úgy látszik tehát, hogy a nemesség „kényszerítő ok nélkül” nem teremtett olyan körülményeket a parasztok számára, amelyben azok tönkrementek, és így kevesebb jövedelmet tudtak biztosítani a nemeseknek is, hiszen hosszú távon maguk a nemesek is elszegényedtek ebben a folyamatban.

Hogy ez így volt, hogy végső soron az egész nemesség is elszegényedett, „ráfízetett” erre a fejlődésre, szintén elfogadott nézet szakirodalmunkban: „...a földesúri gazdálkodás, kivált a majorsági gabonatermelés Magyarországon a XVII. század folyamán nemcsak bizonyos kapitalista elemeket, kezdeti tőkésedő jellegét veszti el, hanem árutermelő jellege is érezhető korlátozást szenved. . . az uradalmi gazdálkodás s benne az allodiális termelés jellegét sok helyütt növekvő mértékben az önellátás határozza meg, ha megannyira is törekedett számos földesúr árueladásra.”¹⁵ Továbbá: „Az agrárfejlődés feudális földesúri tendenciájának felülkerekedése tehát nemcsak a paraszti árutermelés irányzatát vetette vissza, hanem az egész mezőgazdaság árutermelő jellegének csökkenéséhez vezetett, amennyiben a piaci tevékenység szerepét végső soron az úri gazdaság viszonylatában is korlátozta.”¹⁶ Én e jelenséget, beleillesztve eddigi gondolatmenetembe, úgy fogalmaznám meg, hogy a XVII. századi depresszió káros következményei alól még a nemesség sem tudta kivonni magát, minden áthárítási kísérlet ellenére sem, csak talán késleltette és csökkentette saját károsodását, más osztályok rovására.

A XVII. század folyamán az elszegényedés jelensége és a fejlettebb pénzviszonyok helyett a naturális formáknak előtérbe kerülése nemcsak egy-egy uradalom vonatkozásában, hanem az egész államháztartáson is megfigyelhető. Ez érthető is, ahogy a szegényebb parasztok hosszú távon minden erőltetés ellenére is kevesebb jövedelmet biztosítanak a földesuraknak, mint a tehetősek, úgy az áruforgalom hanyatlása s az ebből eredő bevételek csökkenése mellett, valamint az adózó rétegek fizetőképességének károsodása esetén maga az ere-

¹⁴ Mint Topolski megállapítja, ott a nemesség is exportál, a parasztok továbbra is eladnak a piacokon és a városok is tovább virágoznak. Én ismét megfordítanám a gondolati sorrendet: ahol valamilyen oknál fogva tovább virágoztak a városok, ott a nemesség és parasztság egyaránt továbbra is kivette részét a kereskedésből.

¹⁵ Pach: i. m. 244. l.

¹⁶ Pach: i. m. 248. l.

detileg sem gazdag állam is még tovább szegényedik. Az állam elszegényedése, fizetőképességének csökkenése a hadsereg ellátásának „naturalis” formáit vonta maga után. Így pl. a végvári katonaságot egyre rosszabbul tudták fizetni, így azok kénytelenek voltak a várak körül maguk is földet művelni, szőlőt termelni, valamint állatokkal kupeckedni. Ugyancsak a hadsereg ellátására vezették be 1602-től a gabonaadót is.¹⁷ Az államháztartás pénztelenségének és nagyfokú „naturalizálódásának” pedig szinte szimbolikus képe az a változás, amely az 1566-os és az 1680-as évek két nagy hadjáratának a lebonyolításával kapcsolatban élénk tárul. Az 1566-os török háború idején a hadiszállításokra havi 10 000 forint bérért szerződötték a dunai hajósokat, akik virágzó, önálló iparágként üzték mesterségüket. A XVII. század kezdetétől fogva azonban oly nagy mértékben lehanyatlott a dunai forgalom, hogy a vontatólovak részére szolgáló parti utak beomlottak, tönkre mentek. Amikor az 1680-as évek hadjáratái alatt ismét nagy szükség lett volna a szállításra, elrendelték, hogy jobbágyokat fogjanak be vontatásra! Ennek a megvalósítására ugyan nem került sor, és rövid időre katonalovakat alkalmaztak e célra, de még ennek a költségeit sem bírták fedezni és hamarosan felhagytak az egész kísérlettel.¹⁸

Azt hiszem, nem kétséges, hogy Magyarországon is felismerhetjük az általános fejlődésnek azt a nagy XVII. századi irányváltását, amelyben a regresszióval kapcsolatosan az osztályerőviszonyok is a nemesség javára tolódtak el. A francia történészek erre a nyugaton is jól ismert jelenségre a refeudalizáció kifejezést használják. Csakhogy ezek a lényegében *azonos irányú* jelenségek igen különböző fejlettségű és társadalmi szerkezetű országokban játszódtak le, és így hatásfokuk is igen különböző volt. Úgy tűnik, hogy azok a társadalmak, amelyeket a tőkés viszonyok kialakulásának előrehaladott fokán ért a „megtorpanás”, a „hullámvölgy-fázis”, amelyekben a tőke nemcsak az iparba, hanem a mezőgazdaságba is jelentős mértékben behatolt és ott a feudalizmust nagyjából megszüntette (mint Angliában és Hollandiában), ezek a társadalmak vészelték át a legkönnyebben és a legenyhébb következményekkel ezt a megtorpanást. A XVI. század végén nyugatról keletre haladva, az egyes országok társadalmiában a tőkésedésnek, a városiasodásnak, a társadalmi munkamegosztás fejlettségének egyre alacsonyabb színvonalát, s ennek megfelelően, a társadalmi viszonyokban a feudalizmus erőinek egyre háborítatlanabb uralmát találjuk. A regresszió nagy hulláma ezeket a sokszínű, sokrétű fokozatokban eltérő társadalmakat lényegében azonos időpontban borította el. Mennél gyengébb volt egy adott társadalomban a polgárosodás, mennél erősebbek voltak még a feudalizmus hadállásai, annál mélyebben vetette vissza a regresszió s a vele járó nemesi előretörés a társadalmi fejlődést, a feudalizmus erői annál nagyobb mértékben tudták maguknak alárendelni a parasztságot és a polgárságot.¹⁹ Az egész folyamat így sokkal tragikusabb következményekkel járt a kelet-európai társadalmakra nézve, mint a nyugatiakra. Míg Nyugat-Európában az előző korszakokban megvagyynosodott polgárság és nagyrészt szabaddá vált parasztság kibírta, átvészelte a regresszió számára is kedvezőtlen korszakát, s ha anyagi erejében meggyen-

¹⁷ Részletesen tárgyalva uo. 240. l.

¹⁸ Takáts S.: A dunai hajózás története... 151, 163–166. l.

¹⁹ A történelmi fejlődés dialektikája folytán azonban ez a szinte mindenhatóvá vált kelet-európai nemesség — végső soron — mégis szegényebb maradt nyugati társainál. Elég, ha csak összehasonlítjuk, milyen kastélyokat építettek a francia, és milyeneket a magyar nemesek a tárgyalat időszakban, — hogy életformájuk eltérő színvonalának más megnyilatkozásaira ne is utaljunk.

gölve, veszített is pozícióiból, mégsem roppant össze. Így a XVIII. század kedvező körülményei között sokkal előnyösebb hadállásokból tudta folytatni a harcot, mint ahogy a főnkrement, a nemességgel folytatott küzdelem során porba hullott kelet-európai társai tehettek.

Úgy vélem azonban, hogy ez a XVII. századi regresszió, amely Kelet-Európára nézve már önmagában is végzetes következményekkel járt, Európa e felében bizonyos okok folytán még tovább mélyült. Nem elég ugyanis, hogy itt eleve egy sokkal alacsonyabb fejlettségű ipar és városiasodás fejlődésének az elakadásáról van szó, hanem ehhez járult még, hogy a nyugati iparcikkek konkurrenciája e hanyatló ipart még tovább nyomta. A hazai városiasodás elakadása a mezőgazdasági termények piacának beszűkülése révén súlyosan érintette a parasztságot is.²⁰ A nyugati ipar ilyen módon enyhített saját gondjain — a kelet-európai városok és iparosodás rovására, vagyis saját nehézségeinek egy részét áthárította kelet felé, miként a kelet-európai nemesség is áthárította a rá nehezedő depresszió káros következményeinek egy részét saját jobbgáyságára és a városi polgárságra. Talán ezzel magyarázható, hogy benyomásom szerint az a fejlődési szintbeli különbség, amely a XVI. század végén Európa két fele között fennállt, a XVIII. század első harmadának a végén, az újabb nagy fellendülés kezdetekor sokkal nagyobbá vált, Kelet rovására és Nyugat előnyére.²¹ Az erőteljesebb polgárosodásnak a XVI. században a kelet-európai társadalmak előtt is halványan felcsillanó reménye így szinte csak évszázadokkal távolabbra tolódva realizálódhatott. Magának az egész XVII. századi regressziós folyamatnak a legnagyobb kárvallottja pedig, végső soron, a kelet-európai parasztság volt: a helyzet objektív romlásának a terheit még tetézte, hogy saját nemessége közvetlenül, a nyugat-európai társadalmak pedig közvetve is ráhárították nehézségeik egy részét. S a társadalmi-gazdasági hierarchia legalján állva, neki már nem állt módjában, hogy a nyomás továbbadásával könnyítsen sorsán.

*

²⁰ A városi polgárság azonban Magyarországon nemcsak veszített pozícióiból a nemességgel szemben, hanem maga is nagy mértékben feudalizálódott! Erre utal Sopron város fejlődése is. A város — a többi magyarországi szabad királyi városhoz hasonlóan — a kora középkortól kezdve birtokolt jobbágyságot földesúri joggal. (Ez a tény már önmagában is rávilágít a magyarországi és a nyugati városok közötti jelentős különbségre!) A XVI. század utolsó harmadától kezdve azonban nemcsak a város, mint testület, hanem annak polgárai is mind nagyobb mértékben vásároltak földet, szőlőt a XVI. század közepe óta, a városnak a mezőgazdasági termékek iránti kereslete mégsem fokozódott ezzel arányosan, mert a városi polgárok egy része nem elhanyagolható mértékben tért át a mezőgazdasági önellátásra.

²¹ Hogy a kelet-európai regresszió *nem* a robotoltató folwarkgazdaság rendszerének következtében alakult ki, arra — véleményem szerint — bizonyíték az is, hogy e regresszió Kelet-Európában is, miként Európa-szerte, az 1730–40-es években kezdett megszűnni, de maga a robotoltató majorkodó földesúri rendszer változatlanul fennmaradt, sőt, egészen újjászületett, megerősödött. Megint csak nem lehet véletlen, hogy Kelet-Európában mind a földesúri, mind a jobbági árutermelés ismét a nemzetközi gazdasági viszonyok kedvezőbbé válásával egy időben kezdett fellendülni. Úgy vélem, a lengyel történetészek túl sok mindent magyaráztak a gabonaexporttal, mint végső okkal (így magát az egész regressziós folyamatot is), miként mi is hajlamosak voltunk ugyanezt a jelenséget a gabonaexport hiányával, vagy a török hódítással és a Habsburgoknak Magyarország számára előnytelen gazdaságpolitikájával, és természetesen mindkét részről nagy mértékben a háborúkkal magyarázni. Anélkül, hogy mindezeknek a tényezőknél komoly jelentőségét lebecsülnénk, pusztán a két ország történelmének az ellenpéldáira szeretnék hivatkozni: Magyarországnak nem volt e korszakban jelentős gabonaexportja, Lengyelországnak pedig nem volt egy része török megszállás alatt. Az említett tényezők egyike sem lehetett tehát *elsődleges ok* ezeknek az azonos következményeknek a kiváltásában, legfeljebb elmélyítette, tovább színezte azokat.

E nagyon vázlatos áttekintés alapján úgy látom, hogy a XVII. századi nagy megtorpanás okát nem lehet egyedül a kelet-európai társadalmakban keresni; a regresszió kiindulópontja a nyugati gazdasági életben ered. Hogy maga a regresszió jelensége keletre is áttért, az kétségtelen.²² Persze ha valóban ilyen általános érvényű és nagy horderejű volt a XVII. századi válság, mint amilyennek egyre inkább hisszük, igazán fontos volna tudni, hogy mi váltotta ki, mi volt az oka. Úgy vélem, E. Hobsbawm elfogadható, meggyőző magyarázatot adott e kérdésre. Idézett cikkében, Marxra hivatkozva megállapítja, hogy a merkantilista vállalkozás alkalmazkodhat a feudális keretekhez.²³ Hobsbawm leszögezi: „Bizonyos körülmények között az ilyen kereskedelem még feudális állapotok mellett is elég nagy profitot halmozhat fel ahhoz, hogy azzal fellendítse a széleskörű termelést . . . A gazdasági expanzió lehetséges volt és be is következett, de addig, amíg a falusi társadalom általános szerkesztét nem forradalmasította, korlátozva volt, vagy megteremtette saját korlátait; és amikor ezekbe ütközött, bekövetkezett a krízis periódusa.”

A XV. és XVI. századi expanzió alapján véve ilyen típusú volt; és ezért megteremtette saját krízisét mind a hazai piacon, mind pedig a tengeren túli piacokon. Ezt a krízist a „feudális vállalkozók” („feudal businessmen”) — akik a leggazdagabbak és a leghatalmasabbak voltak, mert ők rendezkedtek be a legjobban arra, hogy nagy nyereségre tegyenek szert a feudális társadalomban, — nem tudták leküzdeni. Alkalmatlanságuk csak súlyosbította a krízist.²⁴

Ezután elemzi mindazokat az ellentmondásokat (a tőke nem megfelelő vállalkozásokba való investálása, a terjeszkedés ellentmondásai: Kelet-Európában a feudalizmus helyi erősödése; a tengerentúli és gyarmati piacok, a kolonizáció három fázisa, és a hazai piac ellentmondása), amelyek a krízishez vezettek. Megállapítja: „Talán Angliát kivéve, a gazdasági változásokat nem kísérte olyan kapitalista típusú agrárforradalom, mint amilyen a XVIII. században bekövetkezett.”²⁵ És: „A nem mezőgazdasági szektor (városi luxus piac, az állami kereslet stb.) részéről megnyilvánuló fokozódó kereslet egy időre elhomályosította azt a tény, hogy a kereslet lassabban növekedett, mint maga a termelési kapacitás . . . A krízisnek ezeket a különböző aspektusait egyetlen formulára egyszerűsíthetjük: a gazdasági expanzió olyan társadalmi keretben játszódott le, amelyet még nem volt ereje szétrepeszteni, és inkább alkalmazkodott ehhez,

²² A XVII. századi regresszió általános voltát bizonyítja E. Hobsbawm: *The Crisis of the 17th Century c.* alapvető tanulmányában (*Past and Present*, 1954. Nr. 5 és 6). Ugyanezen a véleményen van R. Romano is: *Fra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619—1622 c.* tanulmányában. (*Rivista Storica Italiana*, Anno LXXIV, 1962, Fascicolo III), ahol a krízisre vonatkozó megállapításait igen bőséges adatokkal támasztja alá. Az egyes gazdasági jelenségeknek egész Európára való áttérjedésével kapcsolatban pedig a következőket írja (i. m. 496. l.): „Nel mondo del secolo XVII, evidentemente, è difficile pensare che vi siano zone chiuse l'una all'altra; tuttavia, presumibile che le distanze geografiche abbiano avuto un peso importante nella trasmissione degli avvenimenti economici. Se è acquisto che, oggi, una crisi, si ripercuote a velocità fulminea negli scali americani o asiatici, si potrebbe essere tentati da credere che, al secolo XVII, questa trasmissione di movimenti economici fosse meno rapida, lontani dall'Europa, troviamo una concordanza sorprendente con le fasi, che ho fino ad oltre delineate.”

²³ Hobsbawm: i. m. *Past and Present*, 1954. Nr. 5. 40. l.; Under those conditions, as Marx showed in the case of mercantile enterprise (*Capital* III. pt. IV. Merchant's Capital) business might adapt itself to operating in a generally feudal framework, accepting its limitations and the peculiar demand for its services, and becoming in a sense parasitic on it.

²⁴ I. m. 41. l.

²⁵ I. m. 46. l.

mint a modern kapitalizmus világához.²⁶ . . . Ha egyszer megjelent az első repe-dés, az egész instabil struktúra könnyen meginoghatott. Meg is ingott, és az el-következő periódusban, melyet gazdasági krízis és társadalmi változás jellem-zett, bekövetkezett az a döntő eltolódás, amelynek során az általános feudális kerethez alkalmazkodott kapitalista vállalkozás átváltozott a világot saját ké-pére átalakító kapitalista vállalkozássá. Így Angliában a forradalom volt a krízis legdrámaibb eseménye és fordulópontja.²⁷

Erre az átállásra, amelynek során a feudális keretekhez alkalmazkodó típusú kapitalizmus a termelést és társadalmat forradalmasító típusú kapitaliz-mussá alakult át, csak a legfejlettebb angol tőkésék voltak képesek.²⁸ Részükre a krízis néhány évtizede adta a döntő lökést ehhez az átálláshoz, amelyet siker-rel végre is hajtottak. Itt a XVII. század második felében a gazdasági erők nagyfokú koncentrációjára került sor,²⁹ és a mezőgazdasági forradalomnak már régóta látható jelei a XVII. század közepétől megsokszorozódtak.³⁰

Más társadalmak részére viszont, amelyek nem tudtak átállni az új típusú gazdaságra, a XVII. század krízise — Hobsbawm szavai szerint — steril maradt, nem kényszerítette ki az új fajta fejlődést, az erők koncentrációját.³¹ Én ezt a gondolatot tovább folytatnám: az átállni nem tudó társadalmakban — és egész Kelet-Európa döntően ilyen volt — nemcsak hogy nem következett be a gazda-sági erők koncentrációja, hanem egyenesen azok *dekoncentrációjáról* beszélhetünk. Nemcsak hogy nem erősödött meg és egységesült a hazai piac, mint ahogy ez Angliában történt,³² hanem, mint láttuk, a helyi autarkia tendenciái növekedtek az egységes hazai piac kifejlődésének a rovására.

A fejlődés motorja Nyugat-Európa gazdaságilag legfejlettebb állama, Anglia volt. Amikor itt az adott magas szintű gazdasági struktúra további fejlő-dése megtorpant, mert saját belső korlátaiba ütközött, gazdasági-társadalmi krí-zis következett be. E fejlett gazdasági rendszer átadta ezt a krízist az összes európai társadalmaknak,³³ ott is indukálva a válság jeleit, ahol azok az illető társadalmak belső fejlődéséből kifolyóan még hosszú ideig nem következtek volna be. A legfejlettebb társadalom rövid néhány évtized alatt leküzdötte a krízist, sőt, új típusú gazdaságra áttérve, megvetette a modern kapitalizmus

²⁶ I. m. 48. l.

²⁷ I. m. 49. l.

²⁸ Past and Present, 1954. Nr. 6. 55. l.: Hobsbawm szerint e modern kapitalizmus kezdet-ben nem fejlődhetett ki egyszerre két vagy több országban. „It may be doubted whether before the 19th century the world market was large enough for the simultaneous industrialization of two or more countries in the modern scale. (In fact we know that the British industrialization coincided with the British capture of virtually all the world's markets for certain manufactured goods, and the control of most of the world's colonial areas.)”

²⁹ Uo. 46. l.: The 17th century crisis resulted in a considerable concentration of economic power.

³⁰ Uo. 48. l.: In the developed countries, notably in the Low Countries and England, signes of agricultural revolution had long been visible, and from the middle of the 17th century they multiplied.

³¹ Uo. 58. l.: Over part of Europe, therefore, the 17th century crisis, unlike that of 1815—48, proved economically sterile; or at any rate, the seeds then sown did not germinate until very much later.

³² Uo. 58. l.: In the maritime areas the home market unquestionably grew greatly. In England one is tempted to see the 17th century as a decisive period in the creation of national market.

³³ Hoszowski: i. m. 296. l.: ogni fenomeno di carattere generale potera facilmente passare da un paese all'altro ed estendere l'area della propria influenza a tutta l'Europa. Questo: avviene anche per la rivoluzione dei prezzi. . .

alapjait. A fejletlenebb társadalmak viszont nemhogy nem küzdötték le ezt az „importált” krízist, hanem inkább a XVI. századiaknál primitívebb formák közé kényszerültek általa. Tőkekonzentráció helyett dekoncentrációra, a feudalizmus megdöntése helyett annak rendkívüli megerősödésére, megszilárdulására került sor.

A kelet-európai társadalmak a számukra súlyos következményű regresszióból csak akkor kezdtek fokozatosan kibontakozni, amikor a XVIII. században az élen járó ország (vagy országok) már nemcsak saját társadalmát és gazdasági lehetőségeit forradalmasította, hanem egyre fokozódó mértékben átalakította a vele kapcsolatban álló rendszereket is. Most már mintegy „húzóerőt” fejtett ki ezekre (ellentétben a XVII. századi „visszalökő” erővel), és hosszú évtizedek nagyfokú belső koncentrációja után képessé vált arra, hogy az egész európai gazdaságot felfelé lendítse.

A nyugat- és kelet-európai társadalmak fejlődési szintje közötti különbség ekkorra már óriásivá nőtt. Nem tudunk szabadulni attól a benyomástól, hogy a nyugati társadalmak — elsősorban Anglia — fellendülését nemcsak a gyarmatokról származó hatalmas közvetlen jövedelmek segítették elő, hanem némileg — közvetve — az a tény is, hogy az egész fellendülés a kelet-európai társadalmak rovására, azok saját, belső fejlődésének a jelentős visszavetésével történt. Ilyen keserves előzmények után vált csak lehetségessé — de egyben szükségessé is —, hogy a nyugaton felhalmozódott gazdagság egy részét a kelet-európai társadalmakba investálják és itt is — alaposan megkésve ugyan — de mégiscsak megindítsák a tömeges termelést, a kapitalizálódást. Ére a keleti társadalmak, amelyek egyszer már behozhatatlanul lemaradtak a nagy történelmi versenyfutásban, a nyugati iparcikkek állandó konkurrenciájának a nyomása alatt, saját erejükből többé nem lettek volna képesek.

²⁴ . . . amennyiben ezek a kevésbé fejlett társadalmak hermetikusan el lettek volna zárva a fejlettebb társadalmak ráhatásától. Ez azonban természetesen nem így volt.

PETER MATHIAS

Ki szabadította meg láncaitól Prométheuszt?
(Természettudomány és technikai változások 1600 és 1800 között*)

I.

A gazdaságtörténész — szemben a tudománytörténésszel — nem önmagukért érdeklődik a természettudományok iránt, hanem saját utilitarisztikus céljait követi. Eközben kérdéseket tesz fel: milyen volt a kapcsolata valamely meghatározott időszak természettudományának a technológiával? Mennyire hatott a tudomány változása a technológiai változások folyamatára? Milyen mértékben járt együtt az ipari forradalom a tudományos haladással? Ha a középkortól a jelenkorig húzódó széles távot szemléljük, ezeknek a kapcsolatoknak igen érdekes változásait látjuk. Ennek a fejlődésnek kezdeti stádiuma általánosítva így írható le: felfedezések és tapasztalatok keletkeztek empirikus módon, a vas-, a textilipar, a serfőzés, a kelmefestés terén ipari eljárási módok alakultak ki és terjedtek el az illető anyagok jellegének és reakcióik módjának alapvető tudományos ismerete nélkül. A vaskohászatnál létrejövő vegyi folyamatok a XIX. század közepe tájáig nem voltak ismertek. Az erjedés kémiáját Pasteur alapozta meg. Lehetett ugyan némely szompontból szoros kapcsolat tudomány és technológia között, mégis egészen más volt a helyzet, mint ma. A mi világunkban az ipari fejlődés erősebben és közvetlenebbül függ a tudományos-technikai terület fejlődésétől. Ezt a kapcsolatot tudomány és ipar növekvő intézményes összefonódottsága támogatja.

A XVII. és XVIII. századi döntő periódusra vonatkozóan, amelynek folyamán rendkívüli előrehaladás történt a természettudományok területén csakúgy, mint a technológiában, gazdaság- és tudománytörténészek különböző módon válaszoltak a kétoldali kapcsolatokat érintő kérdésre. Hadd szerepeljen itt néhány. Sir Eric Ashby a következő eredményre jut: „Voltak férfiak, akik — mint mondani szokás volt —, »tudományt műveltek« és kutatásokat folytattak. De munkájuk a művelődés ügyé számára kevésbé gyümölcsözőnek, a technológiai fejlesztések számára pedig ügyszólván jelentőség nélkül valónak számított. Gyakorlatilag nem folyt eszmecsere a tudomány művelői és mérnökök között, akik ipari eljárási módokat terveztek a gyakorlat számára.”¹ Hasonló eredményre jutott A. E. Hall: „... kevés okunk van azt hinni, hogy a korai szakaszokban tanultság vagy képzettség és a technológiai változások között kapcsolat állott fenn; sokkal inkább az valószínű, hogy praktikusán néhány száz évvel ezelőtti időig a civilizáció minden technikája képzetlen és névtelen emberek

* Először megjelent „Who unbound Prometheus? Science and technical change 1600—1800” címmel a Yorkshire Bulletin of Economic and Social Research 24, 1. számában (1969 május).

¹ E. Ashby: Technology and the academics, London/New York. 1958, 50—51.

műve volt.”² D. Landes egészen 1850-ig terjedőn képviseli ezt a felfogást.³ Emellett fontos látni azt, hogy Sir Eric Ashbey főként az 1760-tól 1860-ig terjedő évszázad, Hall pedig az 1660-tól 1760-ig terjedő idő fejlesztéseiről szól.

Azonban számos kutató világosan és érthetően az ellenkezőjét állítja. „A tudományos gondolkodás folyamata Angliában” — írja Ashton — „egyike volt az ipari forradalom legfontosabb forrásainak ... A mérnökök, kohótulajdonosok, ipari vegyészek és szerszámkészítők neve jelzi a Royal Society tagsági jegyzékében, milyen szoros volt a kapcsolat abban az időben tudomány és gyakorlat között.”⁴ Rostow, aki a nyugateurópai gazdasági változások teljes tartományát szemléli, a középkor utáni Európa két lényeges ismertetőjelének nevezi „a Nyugat-Európán kívüli területek felfedezését és újrafelfedezését, és a modern természettudományos megismerés és reagálásmód kezdetben lassú, majd gyorsabb fejlődését”.⁵ A két lényeges, a gazdasági gyarapodást ösztönző kibontakozás, melyeket Rostow nem korlátoz sem meghatározott időszakra, sem pedig meghatározott területre, a következő: „a hajlandóság az alapvető tudományok fejlesztésére, és a készség a természettudományoknak gazdasági célok érdekében való alkalmazására”.⁶ E. Robinson és A. E. Musson nemrégiben megkísérelték Angliára vonatkozóan azt bizonyítani, mennyire kiterjedtek voltak a kapcsolatok az innovációk és természettudományok, a kutatók és vállalkozók között.⁷ A két szerző úgy véli, hogy ez az együttműködés segítette Angliát „megszerezni a Kontinensen azt a tudományos vezetést, amely aztán megalapozta ipari fölényét”⁸ s a Lunar Societyt — amelyről ma nagy terjedelmű dokumentumok állnak rendelkezésre —, „az ipari forradalom modellje vagy élcsapata”-ként jelölték, mivel „az iparosítás kritikus fejlődési fokozatainak a tudományos kutatás erős áramlatai szolgálnak alapul”.⁹

Felsorolhatnánk mindkét oldal részéről még több ilyen általános megállapítást. Ha a történészek szisztematikusan és a részletekre vonatkozóan növekvő pontossággal folytatják majd a vegyipar különböző ágazataiban és eljárási módozataiban bekövetkezett fejlődés feltárását más ipari ágazatokban is, vagyis követik A. és A. N. Clow útmutató művét a kémiai forradalomról (1952); ha többet tárnak fel a különböző helyi társulásokról, amelyek a XVIII. században a birminghami Lunar Society irányelvei alapján az egész ország területén kialakultak, akkor a mérleg a pozitív oldal felé hajlik majd, és világosabbá válik a szoros kapcsolat a tudományos és technikai haladás között. Nyomatékosabban: „... a találmányok anyja a természettudomány, apja a tőke”.¹⁰

² A. R. Hall: The historical relations of science and technology (székfoglaló), 1963; J. D. Bernal: Science in history, London. 1954, 345—346, 352, 354—355, 365—366, 370 hasonló véleményen van.

³ D. Landes: Cambridge Economic History of Europe, VI. kötet, T. 1, Cambridge. 1965. 550—551.

⁴ T. S. Ashton: The industrial revolution, Oxford. 1948. 15—16.

⁵ W. W. Rostow: The stages of economic growth, Cambridge. 1960, 31.

⁶ W. W. Rostow: The process of economic growth. New York. 1952, 23.

⁷ A. E. Musson és E. Robinson: Science and industry in the late 18th century, Economic History Review, XIII, 1960, 222—244.

⁸ E. Robinson: The Lunar Society and the improvement of scientific instruments II, ANNALS of Science XIII, 1957.

⁹ R. E. Schofield: The Lunar Society of Birmingham, Oxford. 1963. 410, 437. Az érvelés a 436—440. oldalakon kerül összefoglalásra. Lásd még a University of Birmingham Historical Journal, XI. 1. sz. 1967 különkiadását, amelyet a Lunar Societynek szenteltek, kiváltképp E. Robinson, M. J. Wise és R. E. Schofield cikkeit; E. Robinson: The Lunar Society. Its membership and organization. Transactions of the Newcomen Society XXXV, 1962—1963.

¹⁰ T. H. Marshall: James Watt, 1925. 84.

Ezek mellett a feltételek mellett szükséges a kérdés további vitája. Előjáróban hadd fűzzünk ehhez néhány megjegyzést. A tudományos ismeretek komplexusa és a technikai innovációk közötti egyszerű, egyenes vonalú ok-okozat-összefüggés feltevése nélkül egyetlen ok vagy egyetlen változó segítségével nem lehet elemezni az olyan sokrétű történeti fejlődést, mint amilyen a renaissance-é, a francia forradalomé, a római birodalom hanyatlásáé vagy az ipari forradalomé. Végeredményben lehetetlen e történeti fejlődések okozati összetevőinek a kvantifikációja, látván a bizonyítékok rideg természetét, s a benne foglalt közvetlen vagy közvetett kölcsönösségi kapcsolatok finomságát. Ezért nem lesz lehetséges semmilyen racionálisan kielégítő bizonyíték arranézve, hogy valamely válasz abszolút „korrekt”, a tudományos ellenőrizhetőség értelmében. A történelem sajnos nagyon pontatlan tudomány, mint azt gazdaságtudománnyal foglalkozó kutatók — a természettudományt művelőktől teljességgel eltekintve — csalódottan kénytelenek megállapítani. Emellett ezen a területen a végső következtetéseket erősen befolyásolják módszertani problémák és a meghatározás kérdései. Az ilyen általános témákról folytatott viták elhalnak a szemantikus véleménykülönbségek tömege és a szisztematikusabb kutatást szólító kiáltás mögött. Mit foglalunk bele az „innováció” fogalmába, és hogyan határoljuk körül e fogalmat? A XVII. és XVIII. század e tudósainak a ténykedései — szigorúan véve — „tudományosak” voltak-e? Valóságos tudományról volt-e szó, amelyet később valamiféle sajátos, objektív norma szerint, Bacon vagy a mechanisztikus tradíció értelmezésében ragadtak meg? Vagy szédelgésről, tévedésről, irracionalitásról volt-e szó, s benne a mágia, az alkimia vagy az okkultizmus valamiféle tradíciója talált követésre? Hová sorolható be például Jethro Tull, aki a mezőgazdasági „tudományos” technikát illetően fáradozott buzgón, de azt tettezte fel, hogy a levegő a leglényegesebb trágyázó szer, és hogy ennek következtében a talaj termőképessége egyenest és kizárólag a szántás és a talajlazítás gyakoriságától függ. Érdekes kérdéseket vet fel az, hogy tudományos szélhámosság, ál-tudomány, rosszul értelmezett tudomány és amatőr-tudomány a XVII. és XVIII. században főként a vegyészeti területén lépett fel (ott, ahol a tudomány és az ipar közötti közvetlen kapcsolat feltehetően a leglazább volt). Vajon a történész, aki *ex post facto* és a járulékos tudás előnye (egyetlen hivatásbeli előnye) alapján ítélkezik, ezeket a gyakorlati embereket szándékaik és motivációik alapján ítélje-e meg? Vagy pedig eredményeik alapján mérje fel őket — bármilyen hamisak lehettek is a hipotéziseik?

E bevezető megjegyzések után ebben a munkában először a pozitív esetet vegyük szemügyre, a tudomány és a technika meglevő kapcsolatát — majd szükség lesz néhány fenntartásra.

A kulcskérdés, melyre válaszolni kell, nem az, hogy a természettudomány és az ipar kapcsolatára nézve milyen példák találhatók a jelzett korban. Sokkal inkább azt kell kifejteni, mennyire voltak fontosak, más hajtóerőkkel összehasonlítva, a tudományos ismeretek az ipari haladás számára. Az innovációk gyarapodásának motorjaként lehet-e őket tekinteni, vagy pedig előfeltételükként? Röviden szólva, mennyire voltak kiterjedtek, fontosak, közvetlenek ezek a kapcsolatok.¹¹

¹¹ Ezeknek az összefüggéseknek a problematikájához a XVII. században, figyelembe véve a vallás befolyását, vedd össze C. Hill: *The intellectual origins of the English revolution*, Oxford, 1965; C. Hill, H. F. Kearney és T. K. Rabb: *a Past and Present-ben*, XXVIII. köt. 81; XXIX. köt. 88; XXXI. köt. 104. és 111; XXXII. köt. 110. Ez a vita, amelyet itt nem kívánunk rész-

II.

Ha a gazdaságtörténet eredmények helyett (amelyeket nehezebb felismerni) intenciókat, törekvéseket és fáradozásokat vesz szemügyre, akkor a kapcsolatok valóban igen erősnek látszanak. A XVII. század óta sok kutató, gyáros, publicista és állami hivatalnok állapította meg, hogy a tudomány és az ipar összekapcsolása fontos és buzdításra érdemes. A restauráció idejének legtöbb „hivatásos” kutatója számára a technikai eljárások javítása az anyag világához tartozott, a tudomány egy technológiai utópia szolgálatában alárendelt dolog volt, s ezért nem is becsülték sokra. Ennek ellenére sokan dolgoztak mindkét vonalon, például Robert Boyle, a tiszta tudományén, és annak a gyakorlatban való alkalmazásán. Elismerték, hogy a tudomány *egyik* feladata lehet, hogy segítsen, ahol ez lehetséges. Boyle értekezése, *Usefulness of natural philosophy* (1664), szisztematikusan áttekintést adott a módszerekről, amelyek akkor az iparban alkalmazást nyertek, a lehetőségekről, amelyek útján a természettudományok ezeket az eljárásokat megjavították, és továbbra is javítani akarták. „Ezeket a mechanikus eljárásokat”, írja, „valójában, a legtágabb értelemben, mint a természet történetének részét kell felfogni.”¹² „Sok valóságos haszon adódik, amely matematikai vagy filozófiai vizsgálódásokból meríthető”, írta J. Wilkins 1648-ban. „Ez főként azokra a férfiakra vonatkozik, akik vagyonukat olyan költséges kalandokra fordítják, mint bányatalepek, szénbányák kiaknázása, és hasonlók . . . és azokra az egyszerű kézművesekre is, akik a munkamódszer jó ismeretével bírnak.”¹³ Boyle maga különösen a bányászati és kohászati, továbbá a mezőgazdasági eljárásmódok kutatásával foglalkozott. Mások a serfőzés tudományának szentelték magukat. Hogy szándékát, ha ugyan nem eredményeit is, jelezzze, John Richardson könyvének címét: *Philosophical principles of the „art” of brewing* így változtatta meg: *Philosophical principles of the „science” of brewing*.¹⁴ Az első változatot London legnagyobb serfőzői nagy érdeklődéssel fogadták. R. Shannonnak inkább a gyakorlatra utaló címet viselő könyve: *Practical treatise on brewing*, elsősorban védőbeszéd volt amellett, hogy serfőzők és pálinkafőzők hasznot kellene hogy merítsenek a kapcsolatokból „a szellem embereivel, akik mint a legfontosabb alapelvek ismerői, a témát inkább metodikailag szemlélik”. „A kémia”, vélte Shannon, „éppenúgy alapja a kézműiparnak és a gyáriparnak, mint ahogyan a matematika alapvető elve a mechanikának.”¹⁵ Ők a hagyományos nézetet képviselték, amely csak azután került revideálásra, amikor Pasteur és mások a XIX. század végén valóban tudományos felfedezéseket tettek, amelyek az iparon belüli technológia számára nagy jelentőséggel bírtak.

Hogy a XIX. századi tendenciákat láttassuk, hadd idézzünk itt példaképpen — sokak közül — két jelentős viktoriánust. Charles Babbage, az *On the economy of machinery and manufactures* (1835) szerzője, így következtetett: „. . . lehetetlenség fel nem ismerni, hogy az ország kézműipari és gyáriipari

letezni, visszanyul R. K. Merton egy tézisére, *Science, society and technology in 17th century England*, az Osiris-ban, IV. köt. (1938), amely viszont Max Weber sokkal régebbi vizsgálódásaira támaszkodik, a protestantizmus és kapitalizmus közötti kapcsolatokról.

¹² Vö.: A. R. Hall: *Ballistics in the seventeenth century*. Cambridge. 1952. 3; továbbá G. N. Clark: *Science and social welfare in the age of Newton*, Oxford. 1937. 14.

¹³ J. Wilkins: *Mathematical, magick*, London. 1648. VI.

¹⁴ J. Richardson: *Philosophical principles of the art of brewing*, 1788; *Philosophical principles of the science of brewing*, 3. kiad. 1805.

¹⁵ R. Shannon: *Practical treatise on brewing*, 1804, 48—49.

ágazatai szorosan összekapcsolódnak az egzakt tudományok fejlődésével. A további ésszerűsítésekhez vezető út csak akkor lehet sikeres, ha ez a kapcsolat még szorosabbá válik.”¹⁶ Az 1851. évi világkiállítás egyik szervezője, a reveláló és profetikus szavai miatt híres skót Lyon Playfair így írt: „A nyersanyag, mely korábban fő előnyünk volt a többi nemzetekkel szemben, a szállítási lehetőségek javulása következtében az árban fokozatosan kiegyenlítődik és mindenki számára hozzáférhetővé válik. Az ipart a jövőben nem a helyi előnyök, hanem az intellektusok versenye kell hogy előmozdítsa.”¹⁷ Az ilyen kapcsolat léte megállapítható volt és az maradt mindmáig.

Ilyen intenciók mellett konkrét tettek is voltak. Az állam azon igyekezett, hogy a tudomány művelőit utilitarisztikus célokra állítsa be. Erre nézve példák hosszú listáját lehetne összeállítani: ballisztika, hajózás (a kartográfia tökéletesítése, tudományos műszerek, asztronómia, matematikai táblázatok, az időelemzés pontossága alkották ennek háttérét). Sok gyógyászati kísérletet támogatott az admirális, amely azzal a problémával került szembe, hogy a hosszú időn át külföldön működő flották bevetési képességét fenntartsa, a skorbut és egyéb betegségek dacára. Mind a standardizálást a termelésben, a hajógyárakban, a cserélhető részek gyártásánál, mind a pontos mérési módszerek fejlesztését erősen támogatták. Különös figyelemben részesült az az ipari és tudományos tevékenység, amely hasznossá válhatott háború idején. Egészen általánossá lett a XVII. században, hogy nemzeti rivalizálások jelentősebbé váltak, mivel számos technikailag élenjáró iparágban találmányokra ösztönöztek: az export-iparokban, a cukorfinomítóknál, a pálinkakészítésben, üvegfüvásban, a selyemiparban, a dohányiparban, könyvnyomtatásban, papírgyártásban stb.¹⁸

Amint Franciaországban az 1666-ban alapított Académie, akként testésítette meg Angliában az 1662 óta fennálló Royal Society ezt az államérdeket az utilitarisztikus kutatás terén, ámbár gyakorlatilag semmiféle közpénzekkel nem rendelkezett. Ezt a célt az első alapszabály világosan megfogalmazta. Az alapszabály bevezetőjének tervezete így szólt: „A Royal Society feladata kísérletek által jobbá tenni a természet jelenségeiről, minden hasznos kézműipar, gyáripár, a mechanikai eljárási módokat, gépek és találmányok terén való tudást. . . .”¹⁹ Világosabban nem lehetett volna kifejezni a célokat. Első krónikása, Thomas Sprat, hangsúlyozta annak szükségességét, hogy a kutatók munkája a technológiára koncentráltsá vágyis „a városok hasznára, ne pedig iskolák elkülönülésére”²⁰ szolgáljon. Pepys arra serkentette a tagokat, „alapvetően olyan kísérletek és megfigyelések felé forduljanak, amelyek nagy és közvetlen haszonnal járhatnak”, s a Társaság jegyzőkönyveinek átvizsgálását rendelte el, a hajózás megjavításának módszereit keresve. A király, akit „tervezet készítő” roha-

¹⁶ C. Babbage: On the economy of machinery and manufactures, 4. kiad. London. 1835. 379. 453. §.

¹⁷ L. Playfair: Lectures on the results of the great exhibition of 1851. 1852. Ehhez a beszámolóhoz 1864-ben különböző királyi bizottságok csatlakoznak; vö. a Taunton commission report-ot a technikai és tudományos képzésről. Mark Patteson ugyanezt a követelményt állította fel a Suggestions for academical reformban, 1868.

¹⁸ G. N. Clark: Science and social welfare in the age of Newton. 1937, 51. és következők.

¹⁹ Lásd még M. Ornstein: The role of scientific societies in the 17th century, 1928. 108—109. A francia Académie des Sciences utilitarisztikus céljai részleteit illetően vö. az 5. fejezetet.

²⁰ T. Sprat: History of the Royal Society, 1667. Lásd még J. G. Crowther: The social relations of science, London. 1967. 274—287; C. R. Weld: A history of the Royal Society, London. 1848. I. 146. és folyt., IV. 5. rész.

moztak meg valamely iparág megmentését vagy a franciák megsemmisítését szolgáló titkos fegyverekkel, az ilyen javaslatokat a Royal Societyhez utalta ellenőrzésre. A tagság ezért különböző bizottságokba tömörült. Erre az általános érdeklődésre példa a XVII. századi *Philosophical transactions*. Praktikus alkalmazás lehetőségével bíró kísérleteknek és tudósításoknak ugyanannyi, ha ugyan nem több teret biztosítottak, mint bármely más problémának. Bizonyára ez az innovációk táptalaja. A Royal Society korai szakaszában azután a szikra átpattant a fővárosból a vidékre, ahol olyan társulások, mint a Lunar Society Birminghamben, és sok más kevésbé ismert egyesülés, műkedvelő kutatókat gyártulajdonosokkal hoztak össze.²¹ Az olyan ismeretlen városok is, mint Spalding és Peterborough, büszkélkedtek ilyen csoportokkal.

Gondoljunk azokra a technikai újításokra, amelyek tudományos fejtegetések és a tudomány és ipar embereinek társadalmi érintkezése folytán keletkeztek, vagy így látszottak keletkezni. Mindenekelőtt a gőzerőre, de a felnövekvő vegyészeti iparra is, a maga klóros fehérítési eljárásával, kénsvagyártásával, szódakészítésével és szénfelhasználásával. Ezeket a kapcsolatokat James Watt, Dr. John Roebuck, Josiah Wedgewood, Lord Dundonald testesítik meg. Feltétlenül figyelemre méltó az amatőrtudomány iránti érdeklődés és a természettudomány és ipar kapcsolódására való törekvés. E tekintetben Anglia feltehetően egyedülálló Európában. Eric Robinson és A. E. Musson kutatásaik során felfedték, milyen erős volt ez az érdeklődés. Azt mondhatjuk, hogy kifejezett szubkultúrát képeztek.

Mindemellett a XVIII. század végéig a matematika nagyobb szerepet játszott, mint a természettudományok. A navigáció módszerei és a tengerhajózás terén való ésszerűsítések (amelyeket nemcsak a haditengerészet támogatott), a földmérési módszerek a tulajdonjog szempontjából, a könyvvitel az üzleti élet számára, az érc-elemzés módszere, a műszaki rajz és a szemüveggészítés, mind példa az olyan ismeretekre, amelyek a matematikai tudást hasznosították. A quäkerek és a nonkonformisták új nevelési módszereket célzó terveiben a modern tudományoknak elsőbbségük volt. Ebben is nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a matematikának, mint a természettudományoknak.²² Ezt az igazságot húzzák alá egy híres férfiú megfigyelései, aki új matematikai ismereteket praktikus célokra alkalmazott: „Képesek vagyunk kikeresni valamely hajó állomáshelyét a tengeren, legfeljebb egy-másfél fok eltéréssel; sőt, az eltérés általában fél foknál kisebb”, írta James Cook kapitány. „Jelentékeny a navigáció kifinomulása a tabellák által, amelyeket a jelenkor csillagászai a Board of Longitude irányításával közzétettek . . . Ezek a tabellák a számításokat hihetetlen módon megrövidítették és egyszerűsítették; nem lehet őket minden tengerésztisztnek eléggé a figyelmébe ajánlani . . . Nagy az érdemük a matematikai műszerek készítőinek is, a pontos és ésszerű matematikai műszerek. Mert a jó műszerek nélkül a tabellák kevésbé lennének hasznosak.”²³ Az ilyen matematikai szakismeretek szükségessége egy kereskedelmet űző, tengeren

²¹ D. Mckie: Scientific societies to the end of the 18th century, A. Feguson (kiadó) Natural philosophy through the 18th century-ban, 1848; E. Robinson: The Derby Philosophical Society, ANNALS of Science-ben, IX. köt. (1953); R. E. Schofield: The Lunar Society of Birmingham, Oxford. 1963. 29 hasonló társaságot sorol fel.

²² S. Pollard: The genesis of modern management, London. 1965. 4. feje. J. D. Bernal: Science in history. London. 1954. 346.

²³ Journals of Cpt. James Cook (1768—1779) kiad. A. Grenfell Price, New York, Heritage Press (é. n.), 112, 113 (1773. január 14-re vonatkozóan).

hajózó nemzet számára elegendő volt ahhoz, hogy ezt a tudományt a XVIII. század angol iskoláiban alaposan oktassa. A példák szaporítása helyett — ami nem lenne nehéz —, a következőkben csak néhány bekövetkezett problémával kívánunk foglalkozni.

III.

Az első nehézség ugyan összeurópai megfigyelés számára nem bír nagy jelentőséggel, de fontos kérdéseket vet fel, ha egy országon belül kapcsolatba hozzuk a természettudományokat az innovációkkal. Ha azonban az Európán belüli természettudományos megismeréseket és azok jelentőségét a technika számára (vagyis a technológia elterjedtségének általános színvonala, nem pedig optimális, gyakorlatilag lelt módszerek egyes példái számára), összehasonlítjuk más országokkal — például Kínával —, a komplikáció alapvetővé válik. Amiről szó van, az az a tény, hogy legtöbbször az egyes nemzeteknek az ipari növekedés és az innovációk terén való teljesítményeinek különbségeit vizsgáljuk akkor, amikor meg akarjuk magyarázni, miért járt ezen az úton a brit gazdaság jóval minden más ország előtt, s bírt relatíve nagy előnnyel új módszerek bevezetésében és új iparágak fejlesztésében az 1750 és 1850 közötti időkben. Ez különösen a technológia általános nívójára, a fejlődő iparok (textilipar, fémek termelése és megdolgozása, szerszámgépgyártás, gépipar, energiatermelés, vegyészeti ipar, valamint kerámia- és üvegipar) produktivitására és össztermelésére vonatkozik.

A tudományos ismeretek ellenben nem összpontosultak Nagybritanniában egyenletesen. Ez különösen a vegyészetre érvényes, ahol feltehetően a legszorosabb volt a kapcsolat a tudományos ismeretek és ipari újítás között. A tudományos megismerések fejlődése európai jelenség volt. Franciaországban sokkal nagyobb mérvű volt a tudományok állami támogatása az Académie des Sciences-on túl, a katonaság és az ipar révén. Példa erre a Sèvres-i állami porcellángyár kutatási osztálya, amelynek keretében mázakat, zománcokat, színeket kutattak. Akadémiák jöttek létre a tartományok fontos városaiban is.²⁴ Réaumur *Description des arts et métiers* című, 1761. évi műve jobban kimunkált rendszert jelez, mint az akkoriban Nagybritanniában ismertek bármelyike. Egészében, a technológia területén francia kutatók több szisztematikus munkát végeztek, mint az angolok. Olyan országok, amelyek még iparosítást nem (de nyilván szorongató katonai szükségességet) ismertek, hasonló akadémiákat alapítottak. Amellett az állam támogatta a praktikus tudományokat, különösen azokat, amelyek katonai sikerek, továbbá sok magánérdek szempontjából hasznosak voltak. Példa erre Svédország, Oroszország, Poroszország és Olaszország. Egy ír királyi akadémia is virágzott. Ezek a befektetések és fáradozások meghaladhatták az angliaiakat, akár abszolút értelemben (mint Franciaország esetében), akár pedig relatíve (egy ország gazdaságához mérten), anélkül hogy az eredmények az ipari gyarapodás számára nagyobb mértékű ösztönzést jelentettek volna.

Franciaország mérlege tudományos haladás és találmányok vonalán a XVIII. században figyelemre méltó volt.²⁵ Bertholet elsőként ismertette meg a

²⁴ F. A. Yates: The French academies of the 16th century. London. 1947; H. Brown: Scientific organisations in 17th century France 1934.

²⁵ Illusztrációként lásd. S. T. McCloy: French inventions of the 18th century, 1952 és Government assistance in 18th century France, Cambridge. 1946.

világgal a klórral való fehérités lehetőségeit, azzal a klórral, amelyet tisztán gáz formájában, első ízben 1774-ben Scheele svéd kémikus izolált. Ezt intenzív erőfeszítések követték Franciaországban a klórgyártás fejlesztése érdekében. Miután Leblanc sóból és kénsavból szódát készített, hasonló fellendülés következett be. Franciaországban igen gondos munkát végeztek festékanyagok készítése terén (lakkokkal, emailokkal és sokféle egyéb módszerrel és anyaggal). Az 1780-tól 1850-ig terjedő években mégis feltűnő különbség állapítható meg Franciaország és Nagybritannia között az iparnak az új vegyészeti ismeretekre nyugvó növekedési rátáit tekintve. Az építészetben a konstrukciók szerkezetét, teherbírását és mechanikáját illető jóformán teljes elméleti munka franciáktól származott. Amennyire a gazdasági fejlődést érintette, úgy látszik ez nemigen volt összefüggésben a fejlődés gyorsaságával, sem az e téren való innovációkkal. Ugyanez volt érvényes az energiatermelésre is. A feltárás és a felhasználás folyamata jellemző módon nem a találmányok fejlődésével párhuzamban folyt le.

A kérdés folytatása még érdekesebb lenne, azonban e helyütt nem követjük. Kínában a tudományos mechanika terén elért magas szintű tudás még kevésbé befolyásolta ez óriási terület ipari technikájának vagy ipari növekedésének általános szintjét. Tudósok, hivatalnokok és elszigetelt csoportok kicsi zárt körére korlátozódott, amely a nemesség és az uralkodó pártfogását élvezte, elszigeteltbben mint például Pétervárott. Ezért nehezen állítható, hogy új tudományos ismeretek és alkalmazott természettudományok folyamata döntő jelentőségű változó. Az ilyen fejlődés lehet előfeltétele a haladásnak, de nem feltétlenül indítja el a tudománynak a gazdaságban történő felhasználását.

Másodszor, az ismeret és cselekvés közötti időbeni különbség kétségesse teszi az egyszerű, közvetlen függő viszony létét. A gazdaságtörténészt jobban érdekli az innováció, és annak elterjedése, mint a találmányok önmagukért. Kutatja a találmányok beindítását a termelési folyamatban, s vele minden költségét és problémáját annak az átalakulásnak, ahogyan nem kereskedelmi; akadémikus környezetben kifejlesztett laboratóriumi eljárások ipari termelési eljárásokká lesznek, melyeknek a rentabilitás a létfeltételük. Nem is az új ipari eljárások egyes példái érdeklik elsősorban, sokkal inkább az innováció elterjedése, egészen addig, ameddig kezd mutatkozni egy olyan iparág általános termelési szintjén, költségein és produktivitásán, ahol az újítás alkalmazása már elég nagy ahhoz, hogy az ipar teljesítményét jelentékenyen befolyásolja. Meglepő időbeli eltolódások is adódtak, amelyek közül néhányat itt meg kell említeni. A menetvágást szolgáló esztergapadot, a precíziós eszközök készítésének alapját, amely lehetővé tette a teljesítőképes gépipart, már Leonardo da Vinci kidolgozta jegyzetfüzeteiben. Ezt a gépet a XVIII. század közepén Franciaországban újból ábrázolták a *Description des arts et métiers* órákészítő szerszámról szóló fejezetében, s ettől függetlenül Maudslay is megkonstruálta. Csak ennek innovációja tette a gépi szerszámok készítésének alapjává. Sir T. Lombe selyemcérnázógépét, amelyet első ízben angol gyárban alkalmaztak 1709-ben, már 1607 óta ismerték és használták Olaszországban. Ezt a gépet ábrázoló műves metszet már látható volt egy könyvben, amely 1620 óta állt a Bodleian Library állványain, a nyilvánosság számára hozzáférhetően.²⁶ Ugyanez érvényes a hajtóművekre, és a fogaskerekek, híd szerkezetek, szivattyúk, szállítócsigák, archimedeszi csavarok, folyamduzzasztók, a tömegprodukciónak szolgáló tűkészítő gépek

²⁶ G. N. Clark: i. h.

és egy sereg más dolog tervrajzára (amelyek mind megtalálhatók Leonardo művében).²⁷ Másik példa a gőzerő. A zsílip (Docktor/pound lock) már a XV. századi németalföldi hajógyárakban ismert volt, mint a szárazdokk alapvető technikája, s a XVI. században Anglia átvette. A technikailag ezeket alig meghaladó álló vízü csatornarendszereket csak a XVIII. században építettek.²⁸ Nagy időkülönbségek megfordítva is vannak, a technikai tapasztalat által meghatározott ésszerűsítések és az őket magyarázó tudományos érdeklődés jelentkezése között.²⁹

Az időköznek ezzel a problémájával meghatározott jelenségek kapcsolódnak össze; például egyidejű találmányok (amelyek spontán és egymástól függetlenül különböző helyeken, jóformán azonos időpontban jöttek létre), elfelejtett eljárások újra-feltalálása vagy alternatív-találmányok, amelyek időben majdnem egybeesnek, de más-más módszereket alkalmaznak a cél elérése érdekében. Mindez arra utal, hogy találmányok csak akkor alakulnak át innovációkká és új eljárások elterjedtségévé, ha a gazdasági lehetőségek adottak. Az időbeli egymást követés meghatározó tényezőit hosszú távon általában nem-technikai körülmények határozzák meg. Ezek a tényezők különböző gazdasági kritériumok lehetnek: a piac bővülése, amely indítékot ad a termelés növekedésének, és egyúttal új módszereknek is; tőke szerzésének kedvezőbb lehetőségei; egy tényező költségének változása³⁰ (ha például a munkaerő viszonylagosan megdrágul vagy kevésbé irányíthatóvá válik, vagyis érdemesnek tűnik a munkaköltségeket csökkenteni). Fellendülési körülmények, amelyek a kínálat szűk keresztmetszetét teremtik meg, nagyobb nyereségeket tesznek lehetővé és expanzióra csábítanak, vállalkozási kedvet teremthetnek. Egy dinamikus egymást követés esetében, vagyis egy népgazdasági folyamat lefutásakor, amelyben azonban még futnak bizonyos innovációk, előfordulhat, hogy egy depresszió a költségcsökkentésre irányuló nyomás miatt ugyancsak létrehozhat további innovációkat. Maga az innovációs folyamat különböző módon egyensúlytalanságot teremt; a kiiktatására irányuló kényszer megteremti további változtatások szükségét, ezek aztán önmagukat erősítik. Ezek valójában technikai jellegűek lehetnek, de ismét új szükségleteket teremtenek. A kauzális viszonyok az ipari keresletről új tudás felhasználása felé tartanak. Az időpontot inkább az ipar üteme szabja meg, mintsem kívülről az új tudomány bekapcsolása. De vannak más faktorok is, a szociálisak, politikaiak és a jogiak, amelyek befolyással vannak a kockázatra. Végül pedig, a „vállalkozás szelleme” hatalmasabbnak bizonyulhat, mint ezeknek a többi kritériumnak az összessége.

A motivációknak ez a módja valószínűleg érzékelteti az ebben az időszakban érvényesülő kritériumokat. Véleményem szerint ezek határozzák meg, hogy a természettudományos ismereteknek mely részei kerülnek elfogadásra, fejlesztésre és alkalmazásra, s melyek maradnak felhasználatlanok; meghatározzák, mely találmányok maradnak parlagon, s melyeket kapnak fel gyorsan,

²⁷ I. B. Hart: *The World of Leonardo da Vinci*, London, 1961.

²⁸ A felmérés módszerei a késői XVI században bizonyosan eléggé fejlettek voltak, hogy a csatornaépítést megkönnyítsék. A New—River-terv kivitelezése, melyen át Hertfordshire-ből Észak-Londonba kellett volna vizet áthozni, a csatorna komplikált haladási irányának meghatározásánál és az ehhez megkívánt számításoknál magasfokú tudásról tanúskodik.

²⁹ A. R. Hall, M. Clagett: *Critical problems in the history of Science*-ban, 1959. 16—17.

³⁰ „... minden átváltozás, ami egyrészt költségemelkedéseket, másrészt nyereszkedési lehetőségeket teremt, kettősen ösztönöz találmányokra.” (A. Plant az *Economic*-ban (1934), 38., idézi Clark id. h.)

esetleg a feltaláló ország határain túl. Így magyarázható a vegyi fehéritő eljárás gyors bevezetése az angol pamutiparban, Franciaországgal ellentétben. Az anyagok termelésének erőteljes bővülése folytán abszolút szükségessé vált a Franciaországnál gyorsabb fehéritő eljárás. A természettudományokkal foglalkozó történészek egy ideje nagy jelentőséget tulajdonítanak annak a hatásnak, amelyet az empirikusan kidolgozott eljárásmodok és a mechanikus iparágak kézműves-technológiája gyakorolt a tudomány fejlődésére a XVI. és XVII. században.³¹

Ez azonban nem dönti meg a „pozitív” egyenlet magvát. Az „alkalmazott tudomány”, amely a XVII. század óta kétségtelenül a könyvnyomtatásban találta meg a tudás terjesztésének alkalmas eszközét, „alaptőke”-ként az ismeretek hatalmas készletét, úgyszólván a szaktudás könyvtárát kell hogy megalkossa, ahová a vállalkozók, a nemzeti határokon túl, fordulhatnak, ha új technológiákat akarnak bevezetni — miközben az időpontot bizonyára alaposan befolyásolták az ipar intern tényezői és impulzusai. Enélkül a „készlet” nélkül, amelyet a természettudományos ismeretek fejlődése produkált, a fejlődés hatóköre — így hangzik az érvelés — korlátozott lett volna.

Ez a megállapítás újabb kérdéshez visz át: Milyen mértékben tudták az iparból kiinduló hajtóerők megteremteni az innovációk és egyéb folyamatok számára a feltételeket, amelyek lehetővé tették az egyenletesen gyarapodó haladást? Milyen fokig keletkezett az ipar tapasztalati köréből az innovációk áradata, ahelyett hogy a tudományok révén kívülről került volna be, amelyeket saját hajtóerőik összessége bírt fejlődésre? Ez megint ahhoz a kérdéshez vezet el: mennyiben adta maga az ipari kereslet, a fogyasztók szükségleteivel együtt az ösztönzést ebben az időszakban a tudás bővítéséhez, vagyis milyen visszahatások ill. ösztönzések adódtak.

Ha a természettudományok hozzájárulásainak hatékonyságát eredményeik szerint, *ex post facto* ítéljük meg, ahelyett hogy igyekezetüket vennénk alapul, akkor jelentőségük erősen kisebbedik. Például a nagyszámú mezőgazdasági kísérletek közül, amelyeket a Royal Society korai időszakában elvégzett, csak igen kevésnek volt valamelyes közvetlen hatása a mezőgazdaság termőképességének a fokozására. Ami a vegyészetet illeti, csak a XVIII. század végén mutatkoznak közvetlen kapcsolatok a tudományos haladás és az ipari terjeszkedés között. A kémia terén való tudás lényeges kibővülésének szakasza s az ipar növekedésének kezdete között tehát fáziseltolódás lépett fel. A mechanikában a XVII. században elért nagy előrelépések — amelyek azt a leginkább fejlett tudományok egyikévé tették —, a ballisztika magas szintű elméleti rendszerét hozták létre. Az eredményeken mérve mégis úgy tűnik, hogy az elmélet egészen a Krimháborúig nem hatott észrevehetően a fémgyártás vagy fém-megmunkálás, a lövedék öntése vagy a kilövés innovációs folyamataira.³²

³¹ Például P. Rossi: Francis Bacon, London. 1968, 9; E. J. Dijksterhuis: The mechanisation of the world picture, Oxford. 1961. 243—244; A. R. Hall: From Galileo to Newton, 1630—1720, London. 1963. 329—343; A. R. Hall: The scientific revolution, London. 2. kiad. 1962. 221, 225, 236; J. D. Bernal: Science in History. London. 1954, 345—346, 371. Nem tudom magamévá tenni a doktrinér marxizmus álláspontját, amely szerint a természettudományos ismeretekben való haladást közvetlenül a burzsoázia kereskedelmi és ipari érdekei határozták meg. Lásd B. Hessen: Science at the cross-roads és a vita, amely összefoglalva G. Basallanál (Kiad.), The rise of modern science . . . , 1968, található.

³² A. R. Hall: Ballistics in the seventeenth century, Cambridge. 1952. A „tudomány” majdhogynem teljesen elvont maradt. Egy löveg öntése és furata egyedi volt, csakúgy mint minden egyes lövedék és minden löportöltet. Ezáltal az ágyúkészítés módszerei szorosan a tapasztalathoz igazodottak maradtak.

Az empirikus szükségszerűségek és megismerések, mint a változtatások ösztönzői, a termelés közvetlen területén véleményem szerint sokkal fontosabbak voltak, mint azt általában elismerik. Erre a faktorra vezethető vissza nemcsak a produktivitás fejlődésének igen nagy része, még hozzá azokban az iparágakban, amelyek a természettudományok befolyását leginkább érezhették, de ez a faktor határozta meg döntően az új technikai eljárások időpontját és elterjedésük sebességét is. A XIX. század második feléig — ha inkább az eredmények szerint ítélünk, szándékok és igyekezetek helyett —, a haladás nagy területei maradtak viszonylag érintetlenek a tudományos megismerésektől: mezőgazdaság, csatornaépítés, gépgyártás, anyagok készítésének mechanizálása (szemben a fehéritéssel és a festéssel), a vas- és acélgyártás. Az 1851. évi foglalkozás-felmérésből kitűnik, hogy a munkásságnak csak nagyon kis százalékát foglalkoztatták olyan szakmák, amelyekben tudomány és gyakorlat kötései — felületesen szemlélve — szorosak voltak, mint például a kémiai iparban.

IV.

A gőzerő annyira fontos, hogy megkülönböztetett figyelmet érdemel. Gyakran nyert megállapítást, hogy ez esetben a tudomány részéről az iparnak adott legfőbb ajándékról van szó, hogy ez a találmány a Royal Society világából, a nemesek laboratóriumából, és a tudományt művelők és jómódú mecénásai közötti nemzetközi versenyből született meg a XVII. század folyamán. A maga idején James Watt megerősítette a szoros kötést a természettudományos ismeret és annak gazdasági alkalmazása között, amikor egy sor kísérletet vitt végbe, a gőz tulajdonságait és a fémek vezető-képességét illetően. Ezek a kísérletek adják az alapot Watt találmányához, a szeparált kondenzátorhoz, s a voltaképpeni gőzerő hasznosításához (megkülönböztetendő az „atmoszférikus” energiától). Ez az, amit a tudomány és gyakorlat szövetségének klasszikus példaként lehet megjelölni. De még ha ezzel a megállapítással egyet is értünk, akkor is figyelembe kell venni azokat a tényezőket, amelyek meghatározták a gőz hajtóerejének növekvő teljesítőképességét és az újítás fejlődésének egyes állomásait. Thomas Newcomen és Savary nem álltak olyan közvetlenül ebben a kultivált tudományos tradícióban, s a természettudomány történései a gőzerőről való olyan elméleti-tudományos alapismeretekről fedeztek fel bizonyítékokat, egyre korábbi korszakokban, amelyek nem jutottak el gyakorlati kísérletekig.³³ Thomas Newcomennek nem voltak kapcsolatai kora vezető tudósaival, s hirtelen vált ismertté egy sikeres kereskedelmi találmány révén.³⁴ Az egzakt fém-megmunkálás és fémfeldolgozástól függött a találmány effektív gazdasági használhatósága. Megállapítható, hogy az ilyen problémák minden másnál inkább szabtak határt az effektivitásnak. Newcomen mint kovács került szembe velük, számára a Royal Society világa idegen volt. Watt találmánya is a hatékonyság növelésének új lehetőségeit nyitotta meg; ennek realizálása azonban beleütközött a fémmegmunkálás mindenkor elérhető precizitásának határába; abba a

³³ A. R. Hall odáig megy, hogy megállapítja: „A gőzgép létrehozásához nem volt szükség tudományos forradalomra. Amit Newcomen megcsinált, Alexandriai Hero is megcsinálhatta volna 17 évszázaddal ezelőtt. Ő jóformán minden lényeges alaptételt ismert; vö. From Gallileo to Newton. 1630—1720. London. 1963. 333.

³⁴ D. S. L. Cardwell: Steampower in the eighteenth century, London. 1963. 18.

lehetőségbe, hogy egy dugattyú teljes hosszában egy hengerbe illeszthető-e vagy gőzálló szelepek és tömítések készíthetők-e. Ekkor kerültek sorra John Wilkinson és Matthew Boulton gyakorlati tapasztalatai; növekvő minőségi követelmények és a szaporodó standardizálás világának az exponensei, akikről azonban még mindig távol volt a módszeres tudományos gondolkodás.

A magasnyomású kazán terén végzett úttörő munka legnagyobb része, amely James Watt örökségeként került megvalósításra; a gőznek vontatóerőként való alkalmazása, s szerszámgépek és hajók meghajtására; mindez csakúgy mint a Watt-féle gép folyamatos tökéletesítése maga is túlnyomórészt ismeretlen bányamérnökök vagy olyan kiváló mechanikusok tapasztalati világából származott, amilyen Murdock volt. Néhány ezek közül az ország legjobb precíziós üzemeiben, például Maudslay-nél nyertek kiképzést. Mégis teljes hiányában voltak a tudományos alapoknak, s így meg sem kísérelték, hogy munkájuk során elméleti ismereteket alkalmazzanak. De nagyon nagy jelentőségű volt a folytonos innovációk növekvő tömege, amely lépésről-lépésre alakult a fejtési fronton vagy az esztergapadok mellett. Megint csak a gőzgép teljesítménynövekedését³⁵ lehet példaként felhozni: Newcomen első gépe körülbelül 4,5-ös menetsebességgel³⁶ bírt, ami Smeaton tökéletesítései által 1770-ig 12,5-re emelkedett. Watt első gépe a leválasztott kondenzátorral körülbelül 22-t ért el, s folyamatos tökéletesítésekkel végül 1792-ig 30 fölé jutottak. Egy Watt-típusú gép, amely 1811-ben Cornwallban működött, s amelyre vonatkozóan igen jó anyag áll rendelkezésre, 22,3 menetsebességgel bírt. Folytonos fokozatos tökéletesítések eredményeként 1842/43-ban legmagasabb teljesítményként 100-at mértek. A folyamatos tökéletesítések által 1811-től 1850-ig a gépek átlagos teljesítményhányada Cornwallban megnégyszereződött.

V.

A természettudományok intézményes fejlődése ugyancsak problémákat teremtett, mivel a természettudományok fejlődési menete nem mindig felel meg az innovációk sorrendjének és az ipar fejlődésének. A Royal Society és a Lunar Society megalapítását idézik állandóan mint a tudomány és ipar között kifejlődő kapcsolat bizonyítékát. De figyelembe kell venni a tényállást, hogy 1670 után a Royal Society elfordult az alkalmazott természettudományokra irányított utilitarisztikus orientációtól, hogy a XVIII. század második felében s részben a XIX. században jelentősége csökkent, s hogy a megfelelő francia akadémiaival összehasonlítva, nagyon gyenge pontjai voltak. 1790 után a Lunar Society is hanyatlani kezdett. Még az is lehetséges, hogy több generáció felgyülemlett tudományos eredményei, mégha messzemenően intézményesítettek voltak is, nem bírtak nagyobb befolyással. Más területek mellett érvényes ez a gyógyításra, mint a gyakorlat által erősen orientált tudományra, amely a halandóságjelzők, vagy betegség-kimutatások nemzeti demográfiai trendjét, ismereteink szerint

³⁵ D. B. Barton: The cornish beam engine. Truro. 1965, 28, 32, 58. Ezek a számok kérdésesek, mégis hitelük az idő múlásával nyilván inkább erősödik mintsem csökken. Egyéb faktorok ugyanúgy befolyásolják ezeket a teljesítmény-méréseket, mint a gépek voltaképpeni technikai potenciálját.

³⁶ Ez megadja, hogy egy véka (36,39 l.) szén, mint a gőzkazán alatti tüzelő anyag, hány millió fontnyi vizet (à 453,59 g) emelt egy lábnyi (30,48 cm) magasba.

csak a XIX. század második felében volt képes statisztikailag jelentős módon befolyásolni — talán eltekintve a himlő elleni oltások programjaitól, s mindez olyan területen, amelynek élénk érdeklődés, jelentékeny pénz-áramlás, jelentős tudományos eredmények, és nagyobb tudományosan képzett személyzet állt rendelkezésére, mint a többi területnek együttvéve.³⁷

A tudományos dolgozók száma ugyancsak jelentős. A Royal Societyben alig akadt maroknyi szakmailag jól képzett orvos, vegyész és „tudományos” munkatárs (szemben a specifikus hivatásbeli elfoglaltsággal nem bíró „gentleman”-ek jóval nagyobb számával). A XVIII. század korai szakaszában a Royal Society-be nem választottak be átlagosan tíznél több személyt. A College of Physiciansbe (orvosok testülete) 1700 előtt öt vagy hat főt választottak, s még egyenlő arányban azok közül, akik külföldi egyetemek tudományos fokozatával bírtak. 1760 után ezek a számok növekedtek, de még így is nagyon csekélyek maradtak. Ez „a tudomány professzionalizálása” mutatójaként fogható fel, amennyiben ez a modern kifejezés a XVIII. századra egyáltalán alkalmazható. Ezen kívül természetesen lényegesen nagyobb számban adódtak amatőrök és gyakorlati emberek, például optikusok és szeszpárlók, akik a tudományt kereskedelmi célból gyakorolták. Hall ehhez hozzáfűzi: „... az elvont tudomány valamely kérdésfeltevésének befolyása emberi szellemre rendkívül ritka volt: talán százezer közül egynél ha fellelhető. A technológia történetét nézve azonban egészen más a helyzet. Olyan emberek aránya, akik igen jól tudtak kezelni kézimalmokat, ekéket, textilkészítő eszközöket és lószerszámokat — mindig — igen nagy volt nyugaton, kerek száz évvel azelőttig. Bár ezek közül az emberek közül csak igen kevesen változtattak, akár csak csekély mértékben, valaha is valamilyen eljárás. De a törekvés a változtatásra gyakorlatilag határtalan volt. Az innovációk potenciálja csak akkor korlátozott, amikor először vezetnek be viszonylag ismeretlen gépeket vagy módszereket.”³⁸

Ha eltekintünk az amatőrök és a népszerű tudománnyal foglalatosskodók csoportjaitól, Angliában ebben a periódusban a Royal Society-n kívül sem az egyetemeken, sem azokon kívül alig haladt előre a hivatásossá lett tudomány eszközeinek elterjesztése. A természettudományok nem váltak a nevelési rendszer szilárd részévé, sem a hagyományosan intézményes hierarchián belül, sem a különleges szervezetekben. Egyetlen kivételt képeztek a mechanikus-intézetek, de ezek a haladni vágyó, művelt kézművest képezték ki, nem a kutató vegyészt. A legnagyobb kontraszt alakult ki az angliai gyakorlat és a francia és német intézmények, az École Polytechnique és a Technische Hochschule között. A School of Mines és a Royal College of Chemistry Londonban volt az a két intézmény, amelyet ebből az általánosításból ki kell emelni. Azonban mindkettő nagyon kicsi maradt. Emellett földrajzilag, társadalmilag és technikailag túlságosan elszigeteltek voltak ahhoz, hogy valami jelentős hatást gyakorolhattak volna a bányászatra vagy az iparra Nagybritanniában a XIX. század első felében.

VI.

Összefoglalva meg kell mondani: Egy és ugyanaz a nyugateurópai társadalom volt az, amelynek különböző területein a XV. századtól a XIX. századig egyfelől a természettudományok, másfelől a technikai nagy előrelépések végbe-

³⁷ Ezt a végkövetkeztetést talán modifikálni kell azoknak a kutatásoknak a fényénél, amelyeket rövid ideje folytat New Yorkban E. Sigsworth.

³⁸ A. R. Hall: The historical relations of science and technology, 1963.

mentek. Bizonyára nem lehet ezt *csak* véletlennek tekinteni, ámbár Kína példáján látható, hogy magas fejlettségű tudományos és technikai ismeret jóformán eredménytelen maradhat az ipari technika általános színvonalának emelése szempontjából. Aligha tarthatók fenn az olyan szimplifikáló elképzelések, amelyek direkt és egyetlen pályán mozgó kauzalitást, vagyis tudomány és ipar között közvetlen és egyértelmű kapcsolatot tételeznek fel. Inkább az fogadható el, hogy a technikai változás sok más meghatározó tényezője az iparosítás első századában együttvéve sokkal nagyobb jelentőséggel bírt, s hogy tudományos megismerések a gyártás szűkebb területén sokkal kisebb stratégiai szerepet játszottak a gazdasági eredmények meghatározásánál, mint azt némely újabb vizsgálódás megállapítja. Hosszabb távot tekintve megállapítható, hogy a szisztematikusan alkalmazott természettudományok fő ösztönzése az innovációra egyre bővülő gazdasági ágazatokban, csak 1850 után következett be, olyan szituációban, amely sok más szempontból különösen előnyös volt. Hogy itt volt a valódi fordulópont a természettudományok és az ipar közötti kapcsolatokban, az világosan megmutatkozott Anglia negatív példáján, ahol technikai újítások éppen azokon a területeken maradtak ki, amelyeken különösen szorossá vált az összefüggés tudomány és ipar között.

Azonban sok múlik azon is, hogy az innovációk közvetlen befolyását nézzük-e, vagy pedig az egész társadalmat és annak szellemi klímáját, amelyben csírázott az ipari haladás. G. N. Clark már régebben arra a következtetésre jutott, hogy „tudomány és technika kapcsolatát nem szabad úgy elképzelnünk, mint ezeknek az elemeknek a társadalomban való lépésenkénti általános, kölcsönös közeledését, hanem mint kontaktusok kialakulását, előbb egyes elszigetelt pontokon, azután több ponton, s végül csaknem mindenütt.”³⁹ A XVIII. század végéig, vagyis jóval azután, hogy bizonyos mértékben szisztematikus, halmozódó változások következtek be, amelyek jóval felülmúlták a középkori technikai változásokat, ez a kölcsönös behatolás egészen kicsi — ha részben talán stratégiaiailag fontos — területekre korlátozódott.

A *stratégiai* jelentőség kérdése egészen más problémát rejt magában. Bár az erre a kapcsolatra visszavezethető egész technikai változás százalékaránya nem volt nagy. Az innovációkat nagyobb mértékben tarthatta vissza kisebb akadály az újítási potenciál stratégiai pontján. De lehetetlen kimutatni egy ilyen akadály potenciális, kvantitatív jelentőségét azzal, hogy megadjuk egy, kitérésí lehetőségek vagy kerülő utak nélküli általános zárlat következményeit. Azt is el kell ismerni, hogy tudományos reagálásformák sokkal elterjedtebbek voltak, mint a tudományos felismerések. Ezek a reagálásformák bizonyosan erősödtek. Általuk hívtak ki hagyományos szaktekintélyeket, rögzítettek fejlődési irányokat megfigyelés, próbálkozás, kísérletezés és átvétel útján; sőt, aktívan támogatták az olyan tudományos műszerek fejlesztését, mint a hőmérő és a vízmérő, ami a gyakorlati embereknek lehetővé tette, hogy a tapasztalatot törvényszerűségekké pótolják. A pontosabb mérésekre irányuló igyekezet és az ezek keresztülvitelét szolgáló eszközök kutatása bizonyára jellemezte ezeket a kapcsolatokat, akkor is, ha nem az volt a cél, hogy kiküszöböljenek olyan empirikus reagálásmódokat, amelyeknek a kémiai alapjai ismeretlenek voltak, hanem csak annyi, hogy ezek közül az eljárások közül a legjobbakat standardizálják. Így gyakran alkalmaztak tudományos berendezéseket és módszereket arra, hogy rögzítsenek a tapasztalatból származó módszereket, nem pedig, hogy kérdésessé

³⁹ G. N. Clark, i. m. 22.

tegyék őket. Ebből a szempontból a kísérleti természettudományban keletkezőben levő Bacon-tradíció, a szisztematikus kísérletezésre alapozott kutatás tradíciója (ahogyan ez volt a helyzet a késő XVIII. századi vegyészeten) szorosabb kapcsolatban volt az innovációs folyamattal, mint a XVII. század kozmológiájának, mechanikájának vagy fizikájának a fejlődése. Ezeknek a kapcsolatoknak az útján a természettudományok egészen a XIX. századig valószínűleg ugyanannyit tanultak a technikától, mint ez a természettudományoktól: A kutatókat nagyon foglalkoztatta az, hogy kérdésekre, amelyek ipari eljárásokból adódtak, válaszokat keressenek. „A technológiai haladás magában foglalta a szellemi haladás eszméjét, ugyanúgy, ahogyan a véletlen adta felfedezések magukban foglalták a szisztematikus felfedezések lehetőségét.”⁴⁰

Levonhatjuk a következtetést, hogy mind a természettudományok, mind a technológia olyan társadalomról adnak tanúbizonyságot, amely növekvő mértékben kíváncsi volt, kérdéseket tett fel; amely mozgásban volt, „tettrekész” volt, előretörésekre vállalkozott, mindig készen a kísérletezésre és az újításra. Ez volt — véleményem szerint — a centrális jelentőségük azoknak, akik a természettudományokat és technikát népszerűsítették, az enciklopédiáknak, az olyan intézményeknek, mint a Society of Arts (1754-ben alapítva), a Royal Institution (1796-ból), a Lunar Society, és a különböző helyi filozófiai és természettudományi társaságok; az új művelődési mozgalmaknak, az érdekes kapcsolatoknak radikális nonkonformista természettudományi csoportok és üzletemberek között a XVIII. században, vagy a puritánok és a Royal Society alapítói között a XVII. században. Valamennyien a bővülés irányába hatnak. Ők, azok, akik befolyásolják a motivációkat, az értékeket, általános beállítottságok problémák megoldásának módját. Inkább ebben van jelentőségük, mint a tudománynak a gyakorlatba történő direkt átvitelében. Ebben az értelemben természetesen banális a végkövetkeztetés, hogy a haladást a természettudományok és a technikai változások terén mint a nyugateurópai társadalom karakterisztikáját kellene tekintetbe venni, s hogy az egyik területen való előbbre jutás nemcsak következménye volt egy másik terület fejlődésének.

⁴⁰ A. R. Hall: The scientific revolution. London. 1962, 369.

KOVÁCS ENDRE

A magyar szabadságharc mérlege a francia sajtóban

1849. június 13-án a francia Hegypárt — az Új Montagne — Párizs népét az utcára szólította, hogy felvonulásával tüntessen a kormány olaszországi intervenciója ellen. A szocialista lapok ezen a napon tették közzé a baloldal 184 tagja által aláírt kiáltványt, mely közölte a néppel, hogy az alkotmány megsértése miatt Louis Napoléont és minisztereit alkotmányon kívülieknek nyilvánítják, és lépéseikért, melyek ellenkeznek a februári forradalom célkitűzéseivel, bíróság előtt kell felelniük. A forradalomra, felkelésre buzdító sajtó hangjából arra lehetett következtetni, hogy a reményeiben sokszorososan csalatkozott demokratikus-republikánus és szocialista tábor kész a maga elveiért akár a halálba is menni. Lelkesült szavak hangzottak el arról, hogy ez lesz az utolsó összecsapás, mely a nép erejével elsöpri a Rend pártjába tömörült reakciót, utat nyit a demokratikus Franciaország politikájának mind a belső, mind a nemzetközi kérdésekben.

Június 13-án azután bebizonyosodott, hogy a Montagne csak szavaiban volt forradalmár. A rosszul előkészített tüntetés néhány óra alatt összeomlott. A Boulevardokon felvonuló tömeget a fegyveres erő szétkergette, a vezetők egy része nyomban külföldre menekült, sokakat elfogtak és börtönbe zártak. Azokat a lapokat, amelyek helyet adtak a Montagne felhívásának, a kormány felfüggesztette. Elhallgatott ennek következtében a *La Vraie République*, a *Le Peuple*, a *La Révolution démocratique et sociale*, a *La Réforme* és a *La Tribune des Peuples*. Megritkult azoknak az orgánumoknak a sora, amelyek következetes harcot folytattak Louis Napoléon és a köréje tömörülő reakció ellen. A jobboldal, a royalista és klerikális irányzatok, a kormány fizetett sajtója vették át a szót: a *Journal des Débats*, a rendpárti reakció legfőbb szócsöve, a katolikus *L'Univers*, a feudális-pénzmágnás szövetséget képviselő *Le Constitutionnel*, a royalista *L'Union*, a rendpárti *L'Assemblée Nationale*, a Napoléon-párti *La Presse*, Delamarre bankár lapja, a royalista *La Patrie*, a konzervatív *Gazette de France*, a *Le Pays* szabadon folytathatták a közvélemény megdolgozását, aminek szerkesztésére volt a június 13-át szervező demokraták és szocialisták pellengérre állítása.¹

A baloldal legharcosabb orgánumai tűntek el máról holnapra. Végleg megszűnt R. P. J. Proudhon lapja, a *Le Peuple*, s helyébe csak 1849. október 1-én lép a *La Voix du Peuple*, mely 1850. május 14-ig jelent meg. Ugyancsak végleg

¹ A franciaországi sajtóviszonyokra lásd. *E. Hatin*: Bibliographie de la presse périodique française. Paris. 1866. *H. Izambard*: Statistique bibliographique et alphabétique de tous les journaux nés, morts, ressuscités ou métamorphosés à Paris, depuis 22 février 1848 jusqu'à l'Empire. Paris. 1853. *H. Avenel*: Histoire de la presse française depuis 1789 jusqu'à nos jours. Paris. 1900.

megszűnt a *La Révolution démocratique et sociale*, Delescluze lapja. Nem támadt fel többé a *La Vraie République* sem, melyet Thoré, Pierre Leroux, Barbès és Georges Sand nevei fémjeleztek. De azért a baloldal nem maradt teljesen sajtó nélkül. Csak számuk fogyott meg. A baloldal lapjai közül a nagy múltú és kiemelkedő érdemekkel rendelkező *La Réforme* 1849 júliusában már ismét rendszeresen megjelenik. Mellette a *La République* képviseli leghatározottabban a francia baloldalt, melynek képviselői továbbra is ott ülnek a nemzetgyűlésben, és vívják a reménytelen harcot február vívmányaiért, így a sajtó szabadságáért, ami február után még hosszú időn át viszonylag zavartalanul fennállott, noha a baloldali lapok szerkesztőit nem egy esetben szőlítették az ún. jury elé, s el is ítélték. Szeptember 1-től ismét megjelenhetett a *La Tribune des Peuples* is, de most már sokkal kedvezőtlenebb körülmények között, ami meg is látszik a lap stílusán, hangján. A Montagne vezetői emberei közül sokan már külföldön, Brüsszelben és Londonban vannak, onnan figyelik a hazai eseményeket, ott alakítják meg emigráns szervezeteiket, keresik egymással a kapcsolatot a különböző nemzetek fiai, és sűrűn küldözgetik haza írásaikat, melyeket a baloldali lapok egyelőre még akadálytalanul közölhetnek. A nagy per ugyanis, melynek feladata ítélni június 13-ának szervezői felett, csak októberben kezdődik meg. Ledru-Rollin, Considérant, Delescluze külföldön tudják meg, hogy életfogytiglani deportálásra ítélték őket. A pert a kormány nem a fővárosban folytatja le, hanem 20 kilométerre tőle, Versaillesban. Tehát egy csendes, kihalt kisvároskában, mely már régóta nem székhelye az udvarnak. Hatvanhét vádlottja volt a nagy pernek, melyet októberben és novemberben folytattak le; ebből 53-at ítélték deportálásra, hármát ötévi börtönre, 11-et felmentettek. Harminc ellenzéki képviselő tűnt el ezáltal a nemzetgyűlésből. Ebben benne foglaltatott az új Hegypárt politikájának egész ügyetlensége. A június 13-i tüntetés ugyanis, a szép forradalmi szavak ellenére, nem irányult a rendszer léte ellen, és ennek megfelelően nem is tudta magával ragadni a francia proletariátust. A nép nem volt bizalommal iránta, a kormány pedig nem rémült meg tőle. A felkelést szító baloldali lapok elfeledkeztek arról, hogy felkelést csak fegyverekkel lehet csinálni. Kispolgári utcai tüntetésről — mint Marx mondotta „processzióról” volt tehát szó — a polgári rend keretei között. Éltették az alkotmányt, melyet a kormány megsértett, éltették a Római Köztársaságot, és lelkesedtek ezzel együtt a magyarok forradalmáért csakúgy, mint a német demokratákért. A római, német és magyar forradalmárok szoros szövetségét hirdették a francia baloddallal; ettől remélték a forradalmi hullám elindítását, mely képes felvenni a harcot a Bourbon-Hohenzollern-Habsburg-Romanov szövetséggel.²

Június 13-a után a megfogyatkozott baloldal életben levő sajtóorgánumai súlyos körülmények között folytatták a harcot. A betiltás, felfüggesztés Damokles-kardja lebegett fejük felett. De a jobboldal lapjaival folytatott vita ezután sem csendesedik. A *Le Constitutionnel*, a *L'Assemblée nationale*, a *La Patrie* és egy sor jobboldali orgánum továbbra is heves támadások középpontja. Emellett változatlanul folytatja a baloldal a kormány külpolitikájának bírálatát. Különösen az olasz és a magyar kérdés kapnak nagy helyet, jóllehet ekkor már nem arról van szó, hogy a francia politikát fordulatra kényszerítsék, hiszen az olasz függetlenség elbukott és nyomában a magyar forradalom is. A baloldal a saját

² A. Mauersberger: Ideologia polityczna Mickiewicza w 1848 i 1849 roku. Twórczość, 1954. 9. sz. 139—156. Lásd még ugyanattól a szerzőtől a Mickiewicz Művei XII. kötetéhez írt jegyzeteket: A. Mickiewicz: Dzieła XII. Warszawa. 1955. 346. sk.

tételét látja igazolva akkor, amidőn a cári hatalom győzelmet arat Magyarországon, és 1849 őszétől kezdve az ún. keleti kérdésre irányítja a figyelmet; az orosz—török feszültségtől remél nemzetközi bonyodalmat, amelyből nem maradhatna ki Franciaország sem.

Ami a magyar szabadságharc eseménytörténetének végső sommázatát és tanulságait illeti, a megosztottság, mely 1848/49-ben kezdettől fogva jellemezte a francia közvéleményt, tovább tart. A baloldal nem hajlandó tudomásul venni, hogy a demokrácia, a republika, a szocializmus ügye vereséget szenvedett, bízik a népek összefogásában, a szocializmus mielőbbi győzelmében. A jobboldal viszont saját korábbi jóslatainak bekövetkeztét látja, s leginkább azon töpreng, mit tanult Ausztria a forradalmi eseményekből. A magyarok iránt érzett sajnálat azonban minden táborban könnyen felismerhető.

Az egész francia sajtó áttekintése külön könyvet tenne ki, így be kell érünk azzal, hogy a baloldal 3 legexponáltabb orgánumát, a *La République*-et, a *La Réforme*-ot és a *La Tribune des Peuples*-t vizsgáljuk meg Világos időszakában. A konzervatív lapok közül a legtöbb figyelmet a kitűnő szakértőkkel rendelkező *Revue des Deux Mondes* érdemli meg.

La République

1849. július 7-én — tehát nagy időbeli késéssel — közli a lap a magyar kormány május 18-i keltezésű kiáltványát Batthyány Kázmér mint külügyminiszter és Kossuth Lajos mint kormányzó aláírásával a cári intervenció ellen. Teleki László juttatta el a szöveget a lap szerkesztőségéhez, mely megjegyzés nélkül adta közre a magyar kormány tiltakozását. A proklamáció a nemzetközi politika vonatkozásait nem érinti azon túl, hogy élesen támadja a Habsburg-házat és szövetségését, a cárt. Nem beszél az európai forradalmak ellen szövetkezett ellenforradalmi erők együtteséről és nem említi a francia kormányt sem.

„A szíven talált magyar nemzet a Mindenható segítségével úrrá lett az esküszegő uralkodóház cselszövései és az erőszak által törvény- és alkotmányellenesen előidézett lázadás felett.

A nemzet szabadságának és függetlenségének elnyomására betörő osztrák csapatokat az országhatárokig szorította vissza.

A magyar nemzet, elévülhetetlen nemzeti jogai alapján, a szükségszerű, törvényes önvédelem alapján egyhangúlag trónfosztottá nyilvánította az esküszegő és bűnös Habsburg-Lotharingiai házat.

Soha nemzet igazabb ügyért nem harcolt;

Soha uralkodóházat jogosabb büntetés nem ért;

Soha nemzet több joggal nem reménykedhetett, hogy kormánya, a nemzet egyhangú akaratának képviselője a rend és a béke beálltával el tudja majd törölni egy hosszú önkényuralom nyomait.

S határainknál, Galíciában, Krakkóban mégis ott állnak a cár seregei, készen arra, hogy a Habsburg-ház első szavára megtámadják Magyarországot, minden hadüzenet nélkül.

Ezek az előkészületek azt bizonyítják: a Habsburg-ház nem riad vissza az orosz segítségtől, hogy Magyarország romjain visszaállíthassa zsarnoki uralmát.

A magyar nemzet eltökélt szándéka, hogy ezt az új támadást is visszaveri.

Kész utolsó csepp vérét is kiontani, de nem fogadja el urául a királyt, ki népeinek gyilkosa.

Elhatározása megdönthetetlen; rendületlenül hisz ügyének győzelmében, mert ügye szent, de Isten és a civilizált nemzetek színe előtt tiltakozik Oroszország jogtalan beavatkozása ellen, az ellen, hogy egy hitszegő önkényuralom érdekében lábbal tiporja a nemzetközi jogot és a legelévülhetetlenebb emberi jogokat. Tiltakozik, annak tudatában, hogy rákényszerítették az önvédelemre, s kötelessége védekezni.

Tiltakozik az örökérvényű nemzetközi jog, az államok becsületes kapcsolatainak e szent alapja nevében.

Tiltakozik az egyezményekre, nyilatkozatokra, garanciákra hivatkozva, melyek a nemzetek igazságérzetének oltalma alá helyezik azt, aki közülük életveszélyben van.

Tiltakozik az európai egyensúly, a szabadság és a civilizáció nevében.

Tiltakozik az emberiség és az ártatlanul kiontott vér nevében, mely boszszúért kiált.

A magyar nemzet számít rá, hogy erre a kiáltásra a jog- és szabadságszerető népek rokonszenve válaszol.

De hagyja el akár az egész világ, igazsága tudatában akkor is kijelenti Isten és ember előtt, hogy soha nem enged a zsarnoki erőszaknak, s jogai védelmében utolsó lehelletéig harcolni fog az önkény csapásai ellen.

Felettünk és elnyomóink felett ítéljen Isten, ítéljen a művelt világ.”

Július 9-én a lap megírja, hogy nincs kapcsolata Magyarországgal. Az osztrák lapok győzelmi dalokat zengenek, s ezeket másnap rendszerint cáfolni szokták. Így hát a brüsszeli *Nation* alapján számol be arról, hogy a cár egész hadereje még nem jelent meg a hadszíntéren, a magyar hadsereg viszont teljes egészében mozgásba van helyezve. A lap részletes ismertetést nyújt az angol alsóházban július 21-én lefolyt vitáról, melynek tárgya a magyar kérdés volt. Ott Palmerston a békés megegyezés mellett foglalt állást, Dudley Stuart pedig magyarbarát szellemben szólt. Ismerteti a petíciót, melyet a magyar kormány elismerése érdekében de Baumont lord tett le a „chambre des pairs” bureaujának asztalára. London lord-majorja bankettet adott az ír képviselők tiszteletére, melyre meghívták Teleki Lászlót és éltették.³

Louis Blanc, aki 1848 nyarától száműzöttként élt Angliában „*Le nouveau monde*” címmel küldte el fejtegetéseit a lapnak. Mint írja, barátai börtönökben ülnek vagy külföldre menekültek, a párt, melyet szolgált, úgyszólván minden vezetőjét elvesztette, a lapokat megszüntették, Párizst ostromállapotba helyezték, a reakció „sans contradiction” nyilatkozhatik meg a conseils de la République-ben. Mégsem vesztette el a reményt — sőt!

„Soha, nem, még soha nem volt így telve a szívem bátorsággal, bizalommal és reménnyel.

Hogy is mondjam? Tegyük fel, hogy a balsors csapásai még rettenetesebbek, tegyük fel, hogy századunknak ez az Európát bezengő indulója hirtelen elhallgat, Magyarország nemes seregeit eltiporja az orosz, minden szabad város védői vérébe fúl, a köztársasági Franciaország zászlaja a Vatikán romjain kallódik. . . az eszme, melyet a XIX. század hozott az emberiségnek, akkor is fennmarad és győzedelmeskedik. . .”⁴

Az új eszme, melyet nem lehet eltiporni, a szocializmus, melynek győzelme oly biztos, mint volt a XVII. században a politikai protestantizmusé.

³ La République, 1849. júl. 23., 28.

⁴ La République, 1849. aug. 2.

„Nos, ami a protestantizmus volt a XVII. században, az a szocializmus a XIX.-ben. Az egyik az individualizmus akkoriban szükséges és törvényes ellenállása volt a tekintélyi elv túlkapásai és tombolása miatt, a másik a testvériség elvének nem kevésbé szükséges és törvényes szembeállása az individualizmus túlkapásaival és tombolásával. E két mozgalom közül a második, csakúgy, mint az első, gondviselészerű és megférkezhetetlen. Igen, itt az idő: az emberiség új fejlődése megindult. Északról délre, keletről nyugatig óriási nyugtalanság lett úrrá a lelkeken; a februári Franciaország hangot adott ezeknek a szavaknak, minden vihar ellenére; mert egész Magyarország felkelt, Olaszország teljes egészében megremegett, — a beteg Európa ide-oda forgolódik előregedett civilizációjában és a változástól várja a felüdülést.”⁵

Nagy késéssel, augusztus 6-án közölte a lap Batthyány Kázmér június 10-i körlevelét valamennyi diplomáciai ügyvivőhöz. Ebben arról a kegyetlen bánásmódról esik szó, amelyben az osztrák katonai hatóságok részesítik a kezükbe esett forradalmárokat.

„Ebből az iratból láthatják olvasóink, hogy az abszolutizmus hívei miként értelmezik a becsületességet és a mértéktartást.”

Augusztus 12-én megjelent a lapban az Assemblée législative augusztus 8-i ülésére benyújtott javaslat Magyarországról. Az aláírók teljes névsorát közli a lap.⁶ Sűrűn foglalkozik az újság a magyarországi hírekkel, noha ezek nagy késéssel érkeznek. De az érdeklődés abból a meggyőződésből fakad, hogy a Dunánál és a Tiszánál döntenek Európa sorsáról.

„Napjainkban tulajdonképpen nem a Szajna, hanem a Duna és a Tisza partján dől el Európa sorsa és a mi sorsunk is.”⁷

Augusztus 22-én a lap, mely eddig főleg győzelmeiről számolt be és elégtétellel nyugtázta Bem moldvai betörését, a *La Patrie*-ra hivatkozva közli a magyar ügy vereségének hírét. Egyelőre nem tud hitelt adni neki, ezért újabb hírekre vár.

„Nem, a nemes és hősies Magyarország nem arra van hivatva, hogy újra a barbárok kancsukája alá kerüljön.”⁸

A lap abban bízik, hogy nem az egész magyar hadsereg tette le a fegyvert, hanem csupán egy tábornok a sok közül. Görgey neve 30 ezer főt jelent, de Kossuth serege 170 ezer főből áll. Maradt tehát 140 ezer fő és ott vannak Bem, Dembinski, Aulich, Klapka, Guyon és Kossuth.

Augusztus 24-én vezércikk foglalkozik a Görgey árulásáról keringő hírekkel. Felteszi a kérdést a lap:

„Tréfán kívül: fel lehet-e tételezni ekkora aljasságot olyan emberről, aki minden rangját harctéren szerezte?”

⁵ Ibid.

⁶ Aláírták a javaslatot: A Testelin, Saint-Ferréol, Salmon (Meurthe), Savoye, A. Clement, Mathieu (Drôme), Racouchot, Combier, Bard, Dufrasse, Delbetz, Duche, Greppo, Chovelon, J. Faure (Rhône), Dussours-Gaston, C. Dulac (Dordogne), Jollivet, Amédée Bruys, Fond, Breynaud, E. Duputz, Monnier, E. Chouvy, A. Soamier, Perdiguier, Boyssset, C. Delevallade, Michel (de Bourges), Louis Vasseur, G. Lasteyras, Nadaud, H. Arnaud (Var), Benoit (Rhône), Renaud, Montagut, N. Labrousse, Carlos Forel, A. Baudin, H. Sartin, A. Bouvet, Viguiet, Saint-Romme, Robert (Yonne), Jules Leroux, Moreau (Creuse), Doutre, Lamennais, P. Lafon, E. Baune, Rochut, Théodore Bac, L. Latrade, P. Joigneaux, E. Quinet, Auguste Mie, Bandsept, Laclaudure, Jehl, J. Miot, Morellet, Benjamin Raspail (fils), V. Versigny, Chevassien, Gillaud, Gindriez, C. Chaix, Malardier, Frichon (ainé), L. Belin, Santeyra, Delebecque, Vendois, Charras, Pénieres, Bochart, Tanton, Denayrouse, A. Lamarque, Richardet.

⁷ „Les Hongrois en Moldavie”. La République, 1849. aug. 15.

⁸ Ibid. 1849. aug. 22.

Görgey életrajza s jellemzése következik ezután, de a lap még mindig nem veszi készpénzként a híreket, azt írja, hogy Görgey alatt nem voltak jelentős erők. Nehezen, vonakodva kénytelen végül is számot vetni a valósággal. Augusztus 28-án mérleget készít a februári forradalom elindította hullámmászról. A magyarok bukása ennek a „commotion”-nak a kimerülését jelzi. Közel van Velence kapitulációja is. Látszatra tehát nyoma sem marad a nagy nemzeti mozgalomnak, mely átjárta Itáliát, Magyar- és Lengyelországot és egységes német államot kívánt alkotni. A nemzetek erői korlátozottak, akárcsak az egyéné; pihenés kell. A történelem nagy drámájában, akárcsak a színpadon, kellenek a felvonásközi szünetek. A februári forradalom által felvetett problémák közül egyetlenegyét sem sikerült megoldani, a munka megszervezése, a munka és a tőke viszonya, a vallási kérdés, a közoktatásügy — mind megmozgatta az embereket, új aperçue-ket, új elveket hozott, de megoldásra nem talált. Egyetlen eredménye mutatkozik a februári forradalomnak:

„... s ez az, hogy hitelt érdemlően megállapította a monarchia minden formájának halálát.”⁹

Szeptember 1-én a Magyarország leverése utáni helyzettel foglalkozik a lap vezércikke: hírek érkeznek arról, hogy az oroszok Vorarlberg, Svájc felé törnek elő. Kérdés, eltűri-e Franciaország, hogy határait fenyegezzék. A lap szerint még segítséget is nyújtana ehhez, ha szükségesnek látja. Amit Rómában elkövetett, azt kész megtenni Svájc esetében is. Nem szövetségese Franciaország Ausztriának? És Lamoricière tábornok nincs-e legjobb viszonyban Miklós cárral?

A forradalmi mozgalmak bukása a nemzetközi emigrációra, mindenekelőtt a Londonban élő emigránsokra tereli a lap figyelmét, hiszen a vesztes ügy vezetői nem mondanak le reményeikről, hanem szervezkednek, készülnek egy új összecsapásra. Londonban adnak találkozt egymásnak a június 13-i párizsi megmozdulás elmenekült vezetői, ott vannak a német emigránsok: Karl Marx, Karl Blind, Arnold Ruge, Sebastian Seiler. A londoni munkás-szervezetek összeköttetésben állnak a brüsszeli, párizsi, lyoni és más munkás-egyesületekkel. Egy nagy nemzetközi összefogás körvonalai bontakoznak ki. Francia részről kiegészítik a sort a Montagne-nak azok a vezetői, akiket június 13. miatt fogtak perbe: Ledru-Rollin, Etienne Arago, Martin Bernard, Landolphe, Rattier, Ribeyrolles, ifj. Ed. Madier de Montjan Londonból küldenek választ a miniszternek, mely felszólította őket, hogy jelenjenek meg a versaillesi tárgyaláson. Megindokolták, miért nem jelennek meg az október 10-én kezdődő tárgyaláson:

„... mert nem fogadhatjuk el vádlóként azokat, vagy azok kiszolgálóit, kikről az ország színe előtt kijelentettük, hogy az alkotmány megsértésével gyanúsított és az alkotmány megsértésének vétségében elmarasztalt egyének, mert nem fogadhatjuk el törvényes bíráinkként a kivételes és alkalmi törvényszékek bíróit, kiket egy önhatalmú törvényszéki hatalom nevezett ki egy megsértett alkotmány alapján, maguknak a törvénysértőknek a megbízásából, az ő felszólításukra és meghívásukra, mert szilárd meggyőződésünk, hogy ha — a jelen helyzet diktálta ésszerűség ellenére — ellenségeink kezére adnánk magunkat, törvényszéki csapdába kerülünk. A kormány ugyanis nem engedné, hogy megvádoljuk az alkotmány megsértésével, s hogy rábizonyítsuk azt, védekezésünk tehát csak a június 13-i tényekre, a jogainknak megfélemlően, feladataink körén belül véghezvitt cselekedeteinkre szorítkozhatnánk; ezekkel kapcsolatban pedig

⁹ „De la soumission de la Hongrie”. La République, 1849. aug. 28.

sem önigazolásra, sem védekezésre nem vagyunk hajlandók; s végül, mert pártunk — a republikánus Európa pártja — érdekeivel ellentétesnek találjuk, hogy fegyvereinket letegyük, erőfeszítéseinket, propagandánkat az ellenforradalom fellegvárainak mélyébe temessük, vagy a tengerentúlra száműzzük, s ezáltal meddővé váljanak, éppen akkor, mikor a francia köztársaságnak — a többi nemzet mind iga alatt nyögven — rövidesen utolsó csatáit kell megvívnia a belső árulókkal és a külső ellenséggel. Vajon Ausztria félelmesebbnek találná-e Mazzinit, Bemet, Kossuthot és Garibaldit saját börtöncellái mélyén, mint így, idegen földön, ahol szabadságuk a jövőt készíti elő?”¹⁰

A *La République* megszűntéig (1850. március 15.) az Európa-szerte szervező republikánus, demokrata és szocialista emigráció fontos orgánuma volt. A magyar emigráció ügyét különösen szívén viselte. Ezért közölte minden kritika nélkül Kossuthnak egy Új Orsován augusztusban Adam Potockihoz intézett levelét, melyben a volt kormányzó megkísérli a lengyel politikus előtt igazolni saját politikáját, s egyben azt bizonygatta, hogy változtatlanul bízik a magyar ügy győzelmében. Ezt a győzelmet természetesen nem remélheti a magyar hadseregtől, mely már nincs; nem is remélheti az osztrák uralkodóháztól vagy a bécsi kormányzattól, hiszen Magyarországon megindult már a bosszuló hadjárat, és nem is várhatja valamelyik távoli európai hatalomtól. Kossuth — és a levélben ez a legbizarrabb sok bizarr eszmefuttatás mellett — a kibontakozást magától az orosz cártól reméli:

„Gróf úr, Miklós cár tudja, hol a világosság; tudja, hol az igazi fény, vagy nagyon tévedek. Higyjen nekem, nagy dolgok vannak készülöben. . . Az oroszok Lipótváron, Pozsonyban, Budán, sőt még Bécsben is erőszakoskodások nélkül fognak táborozni. Oroszország politikája megváltozott attól a naptól fogva, hogy ügyeinkbe beleavatkozott. Meg akarja szerettetni magát, s félek, ez sikerülni is fog. A legoroszellenesebbek lesni fogják kegyeit és mosolyát, s Oroszország, az eddigi parvenü — miután végre polgárjogot nyer nála az igaz, a helyes, a szép, a nemes — tíz éven belül a magyar demokrácia élére áll, s mi — milyen változékony a sors — talán majd áldani fogjuk, Ön is, én is.”¹¹

Kossuthot nem kis mértékben a csalódás vezeti, amikor e szavakat leírja. Csalódás a nyugati hatalmakban, melyek veszni hagyták a magyar ügyet, s amelyeknek majd azt kell látniuk, hogy a demokráciát Kelet-Európában az orosz cár fogja megvalósítani. Hogy ezt a gondolatot Kossuth honnan szedte, kiviláglik magából a Potockihoz írt levélből. Kétségtelen, hogy a Magyarországra benyomuló cári csapatok emberséges magatartása nagy meglepetésként hatott, mint ahogy nemsokára meglepetést okoztak a hírek arról is, hogy a cár interveniál Ferenc Józsefnél, és humánusabb magatartást kíván az osztrák hatóságoktól a magyarok irányában. A következtetés, melyre Kossuth fanyalodik, irreális; a cár nem lehet a demokrácia bajnoka még azon az áron sem, hogy valóban szeretné kivívni az itt lakó népek — köztük számos szláv nép — rokonszenvét, és úgy tünni fel Európa szemben, mint emberséges uralkodó s nem despota, ahogy a közvélemény tartotta.

A *La République* a nemzetközi emigráció egyesülési törekvéseit támogatta. Ellenezte azt, hogy az emigránsok nagy tömegei Amerikába vándoroljanak ki; véleménye az volt, hogy az emigráció Európában még mindig veszélyt jelent az abszolutista rendszerek számára. A magyar menekültek sorsa is foglalkoztatta

¹⁰ La République, 1849. okt. 5.

¹¹ Kossuth levele Adam Potockihoz. La République, 1849. szept. 7.

Miért oly fontos a cárnak és az osztrák császárnak, hogy a Porta szolgáltatssa ki a magyar menekülteket?

„Mert nem nagyon biztosak benne, hogy elfojtották a demokrácia minden csíráját, s nem szeretnének újabb belső harcra kényszerülni, ami megbénítja a kifelé irányuló tevékenységüket.”¹²

A francia radikálisok lapja meg volt győződve arról, hogy miután az európai reakció az egész vonalon győzött, Európában csak egyetlen akarat van, s ez a cáré. Persze, Franciaország és Anglia is beleszólhat a Törökországba menekült forradalmárok sorsába. A cár jegyzékben fordult a Portához (Ausztiria hasonlóan). De számíthat-e a Porta Anglia támogatására, ha megtagadja a kérést és ebből háborús bonyodalom származik? A szultánnak átnyújtott jegyzéket provokációnak nevezi a lap, mert a magyar menekültek nem orosz állampolgárok, de nem tekinthetők ilyeneknek azok a lengyelek sem, akik több mint 20 éve emigráltak és nem tettek hűségesküt a cárnak.

„Ha egy kormánytól olyan dicső száműzöttek fejét kéri, kiket az egész világ tisztelete és csodálata védelmez, az illető kormány kénytelen választani a háború és a becstelenség között. Becsülete elvesztésére kényszeríteni a szultánt, vagy hadat indítani — ez lehetett a cári koronatanács előre elfogadott alternatívája. Az orosz ügynökök módszereinek kiszámított arcátlansága is azt bizonyítja, hogy Oroszország döntött, és nem fog meghátrálni. Konstantinápolyban az orosz kormány ügyessége abból áll, hogy csak óvatosan halad előre, de soha nem hátrál. . . Úgy látszik, előre látta Anglia határozott ellenállását, s mindezt követőleg a francia követ ellenállását, tehát nagyon valószínűnek tartjuk, hogy szükség esetén fegyverrel támogatja majd az Ausztriával egyetértésben benyújtott ocsmány kiszolgáltatási követelést.

Ez a magatartás a magyarországi intervenció ára. Egy idő óta sok szó esik egy szerződésről, melyben Ausztiria és Oroszország felosztja egymás között az oszmán birodalmat. Több mint valószínű, hogy ilyen szerződés létezik. Oroszország, biztos lévén Ausztiria közreműködésében — földrajzi helyzeténél fogva egyedül Ausztiria támadhatta volna oldalba a Konstantinápoly ellen vonuló orosz csapatokat — talán most akarja megvalósítani a Boszporusszal kapcsolatos évszázados terveit. Felkészült Anglia ellenállására, de bízik a francia kormány habozásában és a harmadik párt gyávaságában. Nincs-e igaza? Politikusaink tehetetlensége, hogy ne mondjam árulása tette lehetővé Piemont és Magyarország eltiprását, s a római Köztársaság megfojtására és az inkvizíció felújítására küldött francia sereggel még az ellenfelei ostobaságán elámuló Oroszország várakozását is felülmúlták. Az orosz tervekkel szemben Franciaország tehetetlen, ha csak nem áll be komoly forradalmi változás.”¹³

Az emigráltak jövődjéről nézve biztató előjeleket olvas ki az angol sajtó reagálásából, dicséri lord Canninget is, amiért eréllyel lép fel Konstantinápolyban az orosz és osztrák követelésekkel szemben, ami pedig Palmerstont illeti, „szükség esetén van kellő elszántsága és merészsége is”, lord Russel nem hasonlítható Odilon Barrothoz, sem Palmerston egy Tocquevillehez vagy Drouyn de Lhuys-hoz, mert a brit államférfiak mindenkor figyelemmel vannak a közvéleményre. Október hónapban a lap folytatta a fennálló francia kormány kritikáját, támadta a Rend pártját, melyet helyesebb volna a Félelem pártjának nevezni (a félelem a szocializmusnak szól), hangoztatta a lap, hogy a köztár-

¹² La République, 1849. okt. 3.

¹³ „Question d'Orient”. La République, 1849. okt. 4.

óság és a monarchia között nincsen juste milieu, mint ahogy nincsen a jó és a rossz között sem.¹⁴

Teleki a Habsburg-ház újabb gazzette láttán nem hallgathatott: emelkedett és szenvedélyes szavakkal bélyegezte meg. Akik egyébként egy becsületes ember életét semmibe se veszik, s mással, mint a formák törvényességével nem törődnek, Teleki bizonyítékokkal alátámasztott érvelésére még azok is kénytelenek elismerni, hogy Batthyányt nem a birodalom törvényei és proklamációi értelmében ítélték halálra. A Habsburg-ház minisztere, Latour gróf meggyilkolásáért — mondja Teleki — egy magyar miniszter és gróf feláldozásával akart bosszút állni, nem törődve annak ártatlanságával. Batthyány meggyilkolásának ez a magyarázata talán megfelel a valóságnak, de a politikai mendemondák egy másik, nem kevésbé hihető magyarázattal is szolgálnak, melyet Teleki talán érthető tartózkodásból nem említett. A közvélemény azzal vádolja az osztrák udvart, hogy Batthyányt egy régi egyéni haragnak, örök, engesztelhetetlen aszszonyi gyűlöletnek vetette oda áldozatul. Állítólag az osztrák birodalom jelenlegi irányítója, a fiatal Napóleon halálában bűnrészes, borzalmas Messalina volt az, aki parancsolólag megkövetelte a minisztertanácstól a neki nem tetsző ember kivégzését. Bécsben köztudomású, hogy a Victor Hugo által oly jogosan megbélyegzett, minősíthetetlen méltatlanságok legfőbb szerzője Zsófia főhercegnő.¹⁵

Az aradi 13 kivégzéséről és a magyar forradalmárok ellen foganatosított retorziókról a bécsi lapok vagy semmit vagy csak nagyon keveset írtak; a még meglevő és megjelenő francia baloldali sajtó annál nyíltabban szellőztette a bécsi hatóságok felháborító cselekedeteit. Mindez nem is nagyon titkolt módon kapcsolódott egybe a Napóleon neve alatt folytatott monarchista propaganda kegyetlen bírálatával. A magyar szabadságharcot leverték, már csak a részvét hangjai hallatszottak a demokrata sajtóban, de a figyelem őszől mindinkább a hazai eseményekre irányult. Világosan kirajzolódott a reakciónak az a terve, hogy a köztársaságot parlamentáris úton semmisítse meg. A La Montagne vezetői szétszóródtak vagy bírósági ítéletre vártak, de maga a Montagne nem szűnt meg, mint ahogy a fulmináns hangú támadásoknak is majd csak egyes lapok betiltása vethet véget. A *La République* 1850 elején még egyszer illőnek látja fejet hajtani a magyar forradalom emléke előtt. Január 5-i számától kezdve közli folytatásokban Clémence Robert *Les Hongrois* c. történelmi regényét, mely a magyar szabadságharcban résztvett franciák kevésbé ismert történetébe vezette be az olvasót. A napi hírek rovatából azonban a magyar események most már kiszorultak.

La Réforme

A *La Réforme* egyike volt azoknak a baloldali lapoknak, amelyek a magyar forradalom sikeréhez a legvérmesebb reményeket fűzték, majd, amikor a katasztrofá bekövetkezett, sokáig nem akartak hitelt adni a Párizsba érkező jelentéseknek. Augusztus végén azonban már nem lehetett vitás, hogy Világosnál nem a magyar hadsereg egy része tette le a fegyvert, hanem a magyar forradalmi harc véget ért. A lap ugyan arról írt, hogy a magyarok küzdelme még nem ért véget, de ez már csak afféle szólamként hatott. Szinte egyidejűleg érkezett meg a híre

¹⁴ La République, 1849. okt. 21, 22.

¹⁵ La République, 1849. okt. 22.

annak, hogy Velence sem bírta tovább tartani a függetlenség zászlaját, és Manin, mint a *La Réforme* augusztus 31-én megírta, „surneageait au milieu des lagueux”. Ezekután felmerültek a szokásos kérdések: ki volt a hibás a magyar forradalom aláhanyatlásáért? Szeptember 1-én a lap úgy látta, hogy Magyarország ügye nem veszett volna el, ha Paszkievics erősebb ellenállásba ütközik. Kossuth viddini levele új szempontokat vegyít bele a végső helyzet megítélésébe: „Kossuth megindító búcsúja megvilágítja előttünk az egész helyzetet. Ha minden magyar vezető támogatta volna ezt a nagy embert, az osztrák—orosz erők nem győzedelmeskedhetnek a magyar függetlenségen.”¹⁶

A magyar vezérek egymás közti torzsalkodását, a vezetésben megmutatózó széthúzást kellő súllyal mérlegeli a lap. Viszont a *La Pologne* egyik cikke nyomán hevesen kikel ama közkeletű megállapítás ellen, mintha a magyar vezetőket a rájuk bízott nemzetiségek elnyomásával lehetne vádolni. Teljesen a magyar kormány által sugalmazott szellemben tárgyalja a magyar országgyűlés 1848 márciusi határozatát a polgári egyenlőségről, melyben valamennyi nemzetiség részesült. Elutasítja a lap a nemzetiségi vezetők nyelvi panaszait és helyesli, hogy Magyarországon a magyar legyen a hivatalos nyelv. Megvádolja a szláv vezetőket, amiért Bécs és Pétervár kegyeit keresték, jóllehet a magyar diéta minden jogot megadott a magyarországi népeknek.¹⁷

Szeptembertől a *La Réforme*-ot is gyakran foglalkoztatja a törökországi menekültek sorsa, jövője. Megnyugtatta az a hír, hogy Kossuth és társai a brit nagykövetség támogatását élvezik, ami valószínűvé teszi, hogy a magyar szabadsághőst nem fogják kiszolgáltatni az osztrák és orosz hatóságoknak.

„... mert az angol kormány soha nem száll szembe a közvéleménnyel, mint a mi kormányaink itt a kontinensen; valószínűleg pontos utasításokat küldött konstantinápolyi képviselőjének.

A menekültek, a legyőzött hősök egykor a francia zászló alatt kerestek védelmet, ma Anglia fogadja be e tiszteletreméltó kisemmizetteket. Isten adja, hogy kereskedelmi ügyek ne kerüljenek szőnyegre, s Kossuth meg van mentve.”¹⁸

Szeptember 23-i számában a *La Réforme* szenvedélyesen támadja a francia külpolitikát, mely közönnyel nézi az európai eseményeket, holott ezek őt magát is fenyegetik. A francia—magyar érkazonosság nem lehet vitás.

„Nem volt kétséges, hogy Franciaország érdekelve van Magyarországon. Egy bátor nép évszázadok óta sakkban tartotta a nagyravágyó osztrák birodalmat; iszonyodott az orosz autokráciától, mint a civilizáció minden barátja. Kormányunk ezt a népet magára hagyta, anélkül, hogy legalább diplomáciai eszközökkel próbált volna segítségére lenni, sőt seregeink nevetséges római intervenciójával még elő is segítette pusztulását. Valójában ez az intervenció tette szabaddá Ausztria hadait, és szolgáltatott újabb ürügyet az orosz intervencióhoz.”¹⁹

Volt-e valami haszna Franciaországnak a Róma elleni intervencióból. A lap szerint semmi; sem anyagi, sem katonai, sem diplomáciai. Oroszország ezzel szemben jelentős hasznot húz a magyarországi intervencióból.

¹⁶ *La Réforme*, 1849. szept. 1.

¹⁷ „Les Magyars et les Croates”. *La Réforme*, 1849. szept. 6. „De quoi pouvaient se plaindre, en effet, les Slaves et les Roumains? La diète a proclamé l'égalité civile de tous les habitants de la Hongrie, sans distinction de races et de croyances. Tous étaient également soumis à l'impôt, également admissibles aux emplois civils et militaires, également représentés à la Diète.”

¹⁸ *La Réforme*, 1849. szept. 17.

¹⁹ „La Russie et l'Élysée”. *La Réforme*, 1849. szept. 23.

„(Oroszország) kiszolgáltatta a magyarokat Ausztriának, és ez a nép a bécsi udvar kegyetlenkedései miatt máris vonzódik Oroszországhoz és gyűlöli elnyomóit. Az orosz csapatok meg fogják szállni az országot, megtanulják nyelvét, és kötelességszerűen megvédik majd azokat, akiket Ausztria el akart nyomni. Az erkölcsi győzelem később hozza meg gyümölcseit, s ez a győzelem Oroszországé, melynek szellemi hatása már régóta terjed Szerbia, Horvátország és a Bánát szláv népei között. A bécsi kormány tehát elkerülhetetlenül Miklós cár befolyása alá került, de a cár ugyanezzel a sakkhúzással megnövelte erkölcsi befolyását is Magyarország népei között. Nem csoda hát, ha meg van elégedve magával. Franciaország azonban...! A magyarok jakobinusok voltak, anarchisták! — kiáltanak fel a francia konzervatívok. Micsoda tudatlanság! Lehetett egyébként bármilyen felfogásunk a belső államrendről, a magyarok Franciaország természetes szövetségesei voltak. Ez a szövetség egész II. Henrikig vezethető vissza, s nem riadt vissza tőle sem I. Ferenc, sem XIV. Lajos, pedig kétségtelenül legalább annyira hívei voltak a rendnek, mint a forradalom ezen emancipáltjai, kik megtagadták felszabadítójukat. Nagy Frigyes után maga Napóleon is kereste Magyarország szövetségét, de Bonaparte Lajosnak ez a szövetség nem volt elég előkelő.

A pártszellem szánalmas előítéletei! Ugyanekkor a magyarországi szlávok — a párizsi szlávoknak a La Pologne c. lapban megjelent helyeslése mellett — segédkezet nyújtottak az abszolutizmusnak, mely rövidesen el fogja őket tiportni.”²⁰

1849 októberében Lamennais lett a *La Réforme* főszerkesztője. Szerkesztett már lapot jóval korábban is, előbb a *L'Avenir*-t, melyben a júliusi monarchia ellen folytatott harcot, 1848-ban pedig a *Le Peuple Constituant*-nak volt igazgatója. A *La Réforme*-ba írott vezércikkek a gyakorlati politika síkján mutatják meg a hajdanában misztikus nézeteket hirdető gondolkodót, a *Les Paroles d'un croyant* nagynevű szerzőjét. A *La Réforme* a parlamenti reakció győzelmének időszakában is hirdette a februári forradalom szellemének legitimitását, a közvetlen kinevezési rendszer helyében minden vonalon — állami, községi igazgatás — a demokratikus választásokat sürgette. Mint Lamennais írta a lap vezércikkében:

„Demokráciát akarunk, komoly demokráciát, annak minden politikai és gazdasági következményével együtt, mert ma ez a tényleges rend és a tartós béke egyedüli alapja.”²¹

A francia külpolitika mérlege szomorú képet mutatott: a kormány egyetlen helyen tudott interveniálni, s ez megmutatta teljes tehetetlenségét. Mint Lamennais írta, nem Párizstól várja Róma a súlyos kérdések megoldását, hanem Gaetától, Nápolytól, Béctől, Pétervártól és talán Berlintől és Londontól. És mit tett a magyarországi intervenció után?

„Varsóban még meghallgatásra sem méltatták Lamoricière tábornok félnék titlakozását Magyarország orosz megszállása ellen.”²²

Franciaország forrásai a lap szerint érintetlenek, a demokráciát a nép elfogadta, megvalósította, a népek rokonszenve nőni fog a forradalom nemzete iránt, de a francia nép hivatalos képviselői nem képesek felhasználni a rendelkezésre álló erőket a külfölddel szemben, mert gyengék és alkalmatlanok a feladatra.

²⁰ Ibid.

²¹ La Réforme, 1849. okt. 1.

²² Ibid.

Milyenek ezeketán a nemzetközi kilátások? Németországban még érződik a francia forradalom hatása, bár a rendet brutális eszközökkel visszaállították. Németország nem lép a demokratikus útra. Ausztria mindinkább Oroszország karjaiba esik; nem választja a szabadság útját. Oroszországtól a magyarországi győzelem után félni kell, mert agresszív lesz, s előretör Konstantinápoly irányában. Olaszország sorsát nem saját területén döntik el, Garibaldival és Mazzinival együtt kiűzték Olaszország szellemét is. A római intervenció által a kormány saját elveivel került összeütközésbe, a francia kabinet becsapta az alkotmányozó gyűlést, a nemzetet. A római alkotmányos rendszer legázolása a modern eszmék eltiprása. Bonaparte önmagát dezavualta Európa előtt.²³

Október 4-én a lap felteszi a kérdést; mi lett a februári forradalomból? Mi van ma Franciaországban?

„Franciaország ma egy minősíthetetlen kormány igája alatt él, kifelé megalázva, mint még soha; a zsarnokság, melyet léte nyugtalanít, megsemmisítésére tör, ki van szolgáltatva a katonai hatalomnak, a régi anarchiák emberei által irányított államrend titkos akcióinak, mindannak az elnyomásnak és erőszaknak, amit egy zavaros rémuralom sugallani képes.”

Ostromlott városhoz hasonlít Franciaország, miközben Olasz-, Német- és Magyarország mint királyságok visszanyerték erejüket. Mindezekért nagy mértékben felelős a francia kormány.

„Az ideiglenes kormányból hiányzott a hit; meg kell mondani, ez volt a demokrácia ügyét ért vereségek legfőbb oka. A jövőt nagyon is a múlthoz akarták fűzni, túlságosan is ragaszkodtak a régi törvényhozó, gazdasági és diplomáciai hagyományok kitaposott útjaihoz. Teljes egészében új rendet kellett volna teremteni, s a régi rendbe temetkeztek, belefeküdtek a sírba.”

A francia kormány lefékezte a tömegek lendületét, elismervén a királyokat, kölcsönös legitimizálásra törekedett velük, a népek joga üres szó lett, és a francia kormány egy felkelt Európában akciók nélkül maradt.

A francia kormány nem kívánt többet, csak hogy élni hagyják. Hivatalos viszonyba lépett az uralkodókkal, ügyelvén arra, hogy panaszra semmi ürügyet ne szolgáltatasson nekik. Ezért nem rokonszenvezett a felkelt népekkel, s lett „saját értéktelenségébe zárkozva félénk szemlélője a régi hatalmak elleni harcnak”. Pedig ez a kormány a nép akaratából jött létre. A felkelt népeknek egyesülniük kellett volna, közös akcióban, ám ezt elmulasztották.

„... míg a szabadság ellenségei, a sötétségnek a világosságénál okosabb gyermekei gondosan megállapodtak egymással, s egyetértésben cselekedtek. Így győzték le egymás után Olaszországot, Magyarországot, Németországot. Jaj az egyedülállóknak!”

Európában csak két tábor van: a királyi tábor és a szabad embereké, vagy azoké, akik szabadok akarnak lenni.

„Meg kell alapítanunk az egyetemes Köztársaságot, meg kell valósítanunk a demokráciát, mely következményeiben mindama javakat magába foglalja, amire ma a nemzetek törekednek, magába foglalja a világ jövőjét.”²⁴

A lap figyelme őstől érthetően a keleti kérdésre irányult. Titov és Stürmer konzulok erőyes fellépése ellenére sem tartotta valószínűnek, hogy a Boszporusznál hamarosan háborúra kerüljön a sor. Figyelemmel kísérte a lap a Magyarországon folyó vérengzéseket, cikket szentelt Batthyány Lajos kivégzésének.

²³ La Réforme, 1849. okt. 2.

²⁴ La Réforme, 1849. okt. 4.

Batthyányról az volt a véleménye, hogy sem demokrata, sem forradalmár nem volt, de hazaszeretete és halála révén ott van a helye a dicső mártírok között, akik vérükkel szentelték meg ama ügy igazságát, amelyért a *La Réforme* is küzd.²⁵ A Törökországba menekült magyar és lengyel forradalmárok kiadatása körüli vitákat a lap ugyancsak rendszeresen ismertette. Helytelenítette, hogy a szultán választ küld a cárnak, amikor egyszer már formálisan elutasította a kiadatást. A francia külügyminiszter Aupickon keresztül azt tanácsolta a szultánnak, hogy humanusan bánjék a menekültekkel, de hozzátette „semmi tekintetben se kerüljön ellentétbe a szomszéd hatalmak törvényes jogaival”. Ez természetesen nem váltja ki a lap tetszését.²⁶ De bírálta a *La Réforme* Palmerstont is, aki Dudley Stuart interpellációjára azt válaszolta 1848-ban, hogy az orosz cár a rend helyreállítása után nyomban visszaszólítja seregét a dunai fejedelemségek-ből. Később a brit külügyminiszternek nem volt semmilyen ellenvetése akkor, amidőn Lüders orosz hadteste benyomult Erdélybe — Havaselvén keresztül. Pedig ez a népek jogának kiáltó megsértése volt. Soha korábban a nemzetközi jogok ilyen megsértésére nem volt példa. S végül itt van Palmerston legutóbbi jegyzéke az orosz és az osztrák kormányhoz.

Azzal kezd, hogy gratulál Miklós cárnak a magyarországi intervencióhoz, majd a közrend iránti szeretetére hivatkozva kéri, ne követelje a lengyel és magyar menekültek kiadatását.²⁷

Az angolok keleti politikája a lap szerint reális, s a francia támaszt nyerhetne benne egy erőteljes intervencióhoz.

„Most Franciaországról beszélünk, s nem arról a szánnalmas diplomáciáról, mellyel külföldön képviselteti magát.”²⁸

A lap komolynak látja az orosz terjeszkedést, Lüders Moldvában fenyegető pozícióban van, s lehet, hogy az oroszok az 1828-as tervet kívánják megvalósítani: átlépni a Dunát, s egyben elfoglalni Costangalja kikötőt. Viddinnel és Szilisztriával szemben is erős orosz különítmények állomásoznak. De mégsem hiszi a lap, hogy Miklós rövidesen háborút kezd, erre mutat az, hogy Magyarország gyorsan visszahívja seregét. Ez arra vall, hogy pénzügyi okokból, meg a lakosság hangulatára való tekintettel is nem tudja seregét hosszú időn át idegenben állomásoztatni. Ha összezsapásra kerül a sor, Franciaországnak nem lesz szüksége Angliára; számíthat a németekre, akik készek harcba indulni az északi despotizmus ellen. Itt vannak a magyarok

„... kiknek bátorságát nem fékezte, hanem fokozta annyi vértanú halála; nem kelnének-e fel egy emberként a szerződés ellen, mely Haynau akasztófáira juttatta vezetőiket?”²⁹

Az új szent háború, a jog háborúja az erőszak ellen, az „utolsó háború” számíthat az olaszok, a lengyelek segítségére is.

Október 31-én a beérkező jelentések arról számolnak be, hogy az emigránsok javarésze már Sumlában tartózkodik.

„Még bízunk benne, hogy Kossuth jogtalan kiadatása nem fog megtörténni. A látszólag nagy merészséggel kezdeményező angol és francia követ legalább ezen a ponton érvényt tud majd szerezni az emberi jogoknak.”

²⁵ *La Réforme*, 1849. okt. 16.

²⁶ *La Réforme*, 1849. okt. 18.

²⁷ *La Réforme*, 1849. okt. 27.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Ibid.*

Bizonyos elégtétellel nyugtázta a lap, hogy az osztrák kormány lemondott a menekültek kiadatásáról, s csak azt kérte, hogy erődökben tartsák őket fogva. Ami a lengyeleket illeti, jobban jártak, mert a francia kormány megadta az engedélyt, hogy Aupick útleveleket adjon nekik, és így Franciaországba utazhasanak. De Tocqueville korlátozta e rendeletet azzal, hogy csak kivételesen, ideiglenesen adhatók ki útlevelek.

„Biztos tehát, hogy kormányunk nem akarja többé megadni a vendégjogot a lengyeleknek, pedig ez Franciaország részéről több jogcímen is megilleti őket, s még Lajos-Fülöp sem merte soha megtagadni tőlük.”³⁰

Az európai demokraták nehezen nyugodtak bele a forradalom ügyének vereségébe. Londonban, ahol Louis Blanc, Ledru-Rollin, Ribeyrolles, Barthélémy, Armand Lévy már Mazzinival, a német és a lengyel demokratákkal szövetkezett, és Párizsban, ahol ideig-óráig még megtörte a kormány a demokratikus lapokat — a legkisebb olyan hír, mely a levert lakosság elégedetlenségét tükrözte, elég volt a vérmes remények ébrentartásához. Ausztria pénzügyi, közigazgatási nehézségei a levert területeken éppúgy jelentőseknek látszottak, mint az, hogy a bécsi diákok megkoszorúzták Blum és Messenhauser sírját. A *La Réforme* szerkesztőségében is arra figyeltek, ami a népek elégedetlenségére és nyugtalanságára mutatott, és bíztak abban, hogy valahol, Európa valamelyik csücskében csak kipattanik az a szikra, amelyből nagy háború lángja támad. November 27-án az európai helyzetről adott áttekintést a lap, s megállapította, hogy Európában néhány — brutális hóhéroktól körülvett — uralkodó nyomja el a népek millióit. A magyarokról szólván, itt merül fel első ízben Görgeynek, mint árulónak a neve.

„Magyarországot elárulta a becstelen, kit itt a földön Görgeynek hívtak — valódi nevét csak a poklok ismerik —, s Magyarország most egy időre dicsőséges sírjában pihen.”

Keleten a despotizmus halad előre, fenyegeti a Duna két partját és az ott lakó népeket. Különös látványt nyújt ebben a helyzetben Franciaország:

„A régi kormányzatok kezébe került, általuk szüntelenül fenyegetett Köztársaság most a jogaik és létük forrását jelentő elvek és intézmények ellen küzdő hatalmak harcainak színtere.”³¹

1850. június 6-án jelenti a *La Réforme*, hogy egyesült a *La Révolution démocratique et sociale*-l. Még januárban bekövetkezett a *La Réforme* betiltása. A februári forradalom szellemének legfőbb ápolója tűnt le a színről.

La Tribune des Peuples

A június 13-i események afféle próbakövet jelentettek a Mickiewicz által szerkesztett *La Tribune des Peuples* életében. A lap szerkesztőségének összetétele ideológiailag nem volt egységes: fourierizmus, proudhonizmus, ikarizmus, saint-simonizmus, Mazzini és Bakunyin hatása volt érezhető az egyes munkatársak megnyilatkozásaiban. Maga a szerkesztő, Mickiewicz, szembefordult az utópista szocialisták (Proudhon, Pierre Leroux és Fourier követői) álláspontjával; támadta az új Hegypárt kispolgári, forradalomellenes fellépését. Neki tudható be, hogy a *Tribune*-ben az elnyomott népek emigránsainak hangja lett domináló.

³⁰ *La Réforme*, 1849. okt. 31.

³¹ „État de l'Europe”. *La Réforme*, 1849. okt. 27.

A nemzeti felszabadulás és a társadalmi forradalom igénye gyakran együtt jelentkezett a lapban. Mickiewicz ehhez hozzáadta a maga bonapartizmusát, melynek ellenforradalmi értelmét nem ismerte fel. A bonapartizmus katonai erejétől remélte a fegyveres segítséget az európai forradalmak számára. Ezek az illúziók egymagukban is meghasonlást idéztek elő a lap belső életében: Chojecki, Pauline Roland, Lechevalier, La Sagra, Ivan Golovin és Lacaussade elfordultak a költőtől. A június 13-i nap mégsem a bonapartizmus és ellenzőinek harcát hozta előtérbe. Sokkal inkább a forradalmi és a kispolgári irányzat mérkőzött meg egymással.

Mickiewicz a drámai eseményeket megelőzően megbetegedett (egyesek szerint csak diplomáciai betegségről volt szó), s átadta a lap irányítását Lechevaliernek, aki a *Tribune*-t az új Hegypárt irányelveinek szolgálatába állította. Június 4-én a *Tribune* is közölte a Louis Napoléon és miniszterei elleni éles támadást, amiért a nemzetgyűlés határozatát megcsúfolva nem utasították Oudinot tábornokot a Római Köztársaság ellen irányuló haditevékenység felfüggesztésére. Követelte, hogy Napóleont és minisztereit állítsák bíróság elé. Ugyanakkor, amidőn Ledru-Rollin a parlamentben kijelentette, hogy fegyverrel a kézben is készek védelmezni a meggyalázott alkotmányt. A június 13-i tüntetés kudarcha fulladt. A manifesztaációban a kispolgárság vett részt, s mellette kisebb munkáscsoportok. A katonaság pár óra alatt végzett a tüntetőkkel. Megkezdődött a vezetők összefogdosása. A szocialista lapokat nyomban felfüggesztették, a *Tribune* szerkesztőségében fél zászlóaljnyi katonaság és 40 titkos rendőr jelent meg, letartóztatták Carpentier felelős szerkesztőt. Mickiewicz július 7-ig rejtőzködött, közben Lechevalier levelet intézett a kormányhoz, s ebben teljesen magára vállalta a felelősséget a lap irányításáért, majd, Ledru-Rollin, Considérant és Delescluze példáját követve, külföldre szökött. Az októberben és novemberben lefolytatott versaillesi perben mindnyájukat életfogytiglani deportálásra ítélték.³² A június 13-i tüntetés előkészületeiről Mickiewicznek a *Tribune* szeptember 1-én bekövetkezett újbóli megjelenése után volt alkalma elmondani véleményét. Noha szerinte semmi sem volt legálisabb, mint ez a tüntetés, a kormányt nem rémisztette meg, a nép pedig nem bízott benne. Végeredményben a közvélemény megtévesztéséről volt szó; hiszen a tüntetés szervezői nem a kormányzó rendszert kívánták megváltoztatni, csak a kormányzat személyi összetételét.

Az alatt a két és fél hónap alatt, míg a *Tribune* szünetelt, az európai helyzetben súlyos változásokra került sor. A magyar és az olasz nép szabadságharcát leverték. Franciaországban a katonai bíróságok hajtóvadászatot rendeznek a Hegypárt és a proletariátus szószólói ellen. A demokratikus és szocialista köztársaság éltetése bűnnek számít. A lengyel emigráns vezetőket eltávolították az országból. Július 27-én bevezetik az új sajtótörvényt. A *Tribune* megjelenése után Branicki — a lapot alapító gazdag lengyel mágán — megvonja az anyagi támogatást a laptól, a rendőrség megfenyegeti Mickiewiczet, hogy kiutasítja, ha rajtakapják, hogy együttműködik a *Tribune* szerkesztőivel. Mickiewicz ettől kezdve idegen kézzel másoltatja le cikkeit. S ezekben a támadó hang, a pamflet mindinkább kifejezésre jut. Az egyházi és bonapartista kapcsolatok elhalványodnak; a nép érdekeinek kifejezése viszont világosabbá válik. Mickiewicz szembe fordul az egyházi hierarchiával, elfordul IX. Pius pápától, hirdeti, hogy az egyház szerepe visszavonhatatlanul a múlté. Konkrét politikai és gazdasági kér-

³² A. Mickiewicz: Dzieła XII, 346. sk.

dések kerülnek előtérbe a lap hasábjain 1849 őszén. Mindeme írásai élénken tanúskodnak arról, hogy a költőt az 1848/49-es események kiábrándították illúzióiból: már nem tulajdonít megváltó szerepet a Bonaparte-családnak, sőt ellenkezőleg, helyteleníti azt, hogy Louis Bonaparte elnöksége élete végéig szóljon, de nem hisz az egyház szociális szerepében sem, mert most már tisztán látja a kor alapvető osztályellentétét, s a burzsoázia és a nép harcában ez utóbbinak ad igazat.

Ez a tisztánlátás érvényesül a *Tribune* külpolitikai rovatában is. Az európai nemzeti mozgalmak bukása újból és újból arra ösztönzi, hogy visszatérjen e mozgalmak elemzéséhez, és feltegye a kérdést, hogy vajon a magyar, az olasz, a német nemzeti mozgalmak egyszersmindenkorra elnémultak-e avagy van remény arra, hogy e népek kedvezőbb körülmények között újra felvehessék a küzdelmet elnyomóikkal. A *Tribune* cikkei abból az alapmeggyőződésből indulnak ki, hogy a XIX. század nagy eszméje a nemzeti eszme, nagy törekvése a nemzeti függetlenségi küzdelem — s ez minden átmeneti bukás ellenére tovább él Európában, útját állni nem lehet.

„A népi hadseregeket mindenütt legyőzték vagy megadásra kényszerítették. Velence elveszett. Szó van Komárom kapitulációjáról. Ha Olaszország és Magyarország csupán néhány család, vagy valamilyen politikai párt érdekeiért küzdött volna, a harcot befejezettnek lehetne tekinteni.

De ezekben az országokban nemzetek érdekeiért harcoltak. Az ilyen háború sorsát nem egy szabályos csata vagy ostrom dönti el.

A novarai csatában nem az egész olasz nép vett részt, s nem mindenki volt bezárva Róma öreg falainak övezetébe sem. A magyar nemzeti szellem túl fogja élni vereségeit. Fél évszázada állítják már, hogy Lengyelország hivatalosan nem létezik, s a lengyelek mégis ott voltak Lonatonál, Kápolnánál és Nagyszében előtt. A Lengyelország ellen azóta is folyó háborúból következtetni lehet, hogy meddig tart majd az, melyet Olaszország és Magyarország ellen kell viselni. Ezek — ismétlem — nemzeti háborúk.”³³

Nápoly, Piemont, Lombardia népi mozgalmai egyetlen gondolatból táplálkoztak, s ez a gondolat a „nationalité”. Az olasz királyságok, fejedelemségek és köztársaságok egyetlen óhaja az volt, hogy a nemzeti gondolathoz hozzáadják az államtestet. Emellett másodrendű kérdés volt az, hogy többé-kevésbé liberális alkotmány jöjjön-e létre az általános választói jog alapján vagy más kormányforma.

„Ha Olaszország uralkodói között akadt volna olyan, aki lelkesedni tud a nemzet eszméjéért, s azt fel is tudja használni, az olasz nép szívesen megadott volna neki minden elképzelhető jogot.

Biztos forrásból tudjuk: a magyarok nem idegenkedtek tőle, hogy Szent István koronáját egy olyan uralkodóházbeli herceg fejére helyezzék, aki hajlandó ügyüket felkarolni.

Az olaszok és a magyarok csalódtak reményeikben. A pápa, a monarchia és a régi arisztokrácia végleg cserbenhagyták a nemzetiségek ügyét. Valójában ez hozta létre az olaszországi és a magyarországi republikánus pártot. Ez a párt Ausztria erőszakosságainak, a pápa rosszhiszeműségének és a piemonti uralkodók minősíthetetlen viselkedésének köszönheti létrejöttét és gyors fejlődését.

Kétségtelen, hogy a nagy olasz nemzeti párt most meg van győződve egy olasz köztársaság létrehozásának elkerülhetetlen szükségéről. Tegyük hozzá,

³³ La Tribune des Peuples, 1849. szept. 2.

hogy az olaszok elképzelése szerint a köztársaság egységes államot jelent, egyetlen fővárossal és központi igazgatással.

Valószínű, hogy hamarosan a magyar és szláv népek is rátérnek erre az útra. A nemzetek ébredése új tény. Ha egy nemzet — elsőnek felismervén a tény jelentőségét — erre alapozta volna politikáját, a modern Európa központjává válik, új korszakot nyit. Két állam lett volna alkalmas ilyen állásfoglalásra, ezek közül Oroszország nem tudta, Franciaország nem akarta megtenni.”³⁴

Mickiewicz azt veti a nagyhatalmak szemére, hogy nem ismerték fel a nemzeti érzés és a nemzeti gondolat nagy jelentőségét; mivelhogy az általános erkölcsi süllyedés közepette a nemzeti eszmében él tovább a vallásos érzés, a szervezői képesség és a családi érzés kibővített tartalma. A nemzeti elvért folyó harc még hosszú lesz, de nincs más kiút. A nemzetiségek ügyét nemcsak a pápa és a régi monarchiák utasították el, hanem a Köztársaság is — értve ezen a francia köztársaságot, s ennek súlyos következményei máris meglátszanak: nemcsak a királyok és papok ellen gyűlik az ellenszenv, hanem mindenfajta hatalom ellen, minden ellen, ami törvény és szabály.

Szeptember 3-án nagy cikket szentelt a *Tribune* a német kérdésnek szemlét tartva a frankfurti gyűlés óta eltelt események felett. Szomorúan állapította meg, hogy míg Olasz- és Magyarországon az idegen túlerő győzött, a németek hagyták magukat németek által legyőzetni.

„Ha a közös eredetű népek tűrik, hogy egymás kiirtására használják fel őket, akkor igen távol állnak még a nemzetté válás lehetőségétől.”

A kép, melyet a német eseményekről rajzol a lap, a nemzeti eszme szempontjából lesújtó: a porosz ezredek támadása Drezda ellen, a porosz, hesseni, mecklenburgi csapatok fellépése a badeni nagyhercegség ellen, már nem polgárháborúra vall, hanem egyenesen a középkori expedíciókra emlékeztet, amelyekben néhány főnök zsoldos seregei harcoltak az ébredező városok és a vidék lakossága ellen. Az új Németország gondolata még nem hatolt el a porosz hadseregbe. A német parlament férfiai joggal érheti a vád, hogy nem voltak tisztában a hadsereg hangulatával, nem tudták egybekapcsolni a fegyveres erőt a nép ügyével, nem tudták megszervezni hazájuk pénzügyeit, s ezáltal megszabadulni uralkodóiktól. A frankfurti gyűlés alapjaiban elhibázott lépéseket tett:

„Erkölcstelen, népelnemő intézkedéseiket a célból szavazták meg, hogy legyezzék a nemzeti hiúságot, s egyben megnyerjék az uralkodó jóindulatát is. Beszéltünk gyümölcstelen munkájukról, olyan törvények létrehozásáért, melyeket semmiképpen nem lehetett volna szentesíteni. Mindez már a múlté. Maga a gyűlés sem létezik többé — de az elméleti téboly, melyben ez a gyűlés szenvedett, még mindig él. Most a berlini és bécsi parlamentet fertőzte meg.”³⁵

A *Tribune* egy új Szent Szövetséget lát kialakulni, mely fegyveresen fordul szembe minden nemzeti eszmével. Poroszország — Németország nevében — segítséget ígér Ausztriának a magyarok, a szlávok és az olaszok ellen, Ausztria pedig korábbi hódításainak birtokában magyar, szláv és olasz ezredekett küld segítségül Poroszországnak. Oroszország, mely saját határain belül nem tart a népek háborújától, ügyelni fog afelett, amit újabban a diplomáciában Európa morális érdekeinek neveznek; szabad kezet tart magának, hogy ott harcoljon az ellensége ellen, ahol azt találja.³⁶

³⁴ Ibid.

³⁵ TP, 1849. szept. 3.

³⁶ Ibid.

A *Tribune* magát a köztársasági forma rendíthetetlen hívének nyilatkozta, hangsúlyozva, hogy példát a királyoktól kell venni. A magyarországi példa azt mutatja, hogy Európában továbbra is családi háborúk folynak: a nagy, egységes, oszthatatlan királyi családok küzdenek a népek ellen, mely utóbbiak szét vannak szóródva. A győzelem azé, amely jobban teljesíti a testvériség szabta feladatokat. De a népek között is szorosabbá váltak a kapcsolatok; közös a szeretet és a gyűlölet, amely egybefűzi őket.³⁷

„Manapság minden polgár szövetségi kapcsolatban vagy politikai viszályban áll a kereszténység valamennyi nemzetével. Személyes kötelességének érzi, hogy tájékozódjék viselkedésükről, s lelkiismeretesen felbecsülje annak erkölcsi értékét. Példákat, magatartási szabályokat igyekszik levonni belőlük.

A kormányzat keresi a nép erkölcsi nevelésének eszközeit. Mi sem egyszerűbb és eredményesebb eszköz, mint az erkölcsi példamutatás. . . Panaszkodtok a hit gyengülése, az önzés, a felebaráti szeretet hiánya miatt? Nincs hozzá jogotok! A gyilkos, akitől számonkértek, mit tett az öccsével, a szívtelen apa, kinek szemére vetitek gyermekei elhagyását, a könyörtelen uzsorás, kit szomszédja tönkretételével vádoltok — válaszul töledek kéri majd számon, mit tettetek Rómával, Lengyelországgal és Magyarországgal.”³⁸

Szeptemberben a *Constitutionnel* a francia közvélemény elé tárta az oszt-rák diplomáciai aktákat, melyekből az derült ki, hogy Ausztria a területén lezajló forradalmi mozgalmaktól való félelmében időnyerés céljából fokozott diplomáciai tevékenységet fejtett ki, és csalárd módon függetlenséget ígért Lombardiának, és nagy engedményeket helyezett kilátásba Velencének. A *Tribune* megvilágította ennek az időnyerést célzó taktikának valódi értelmét. Hevesen szembefordult a *Constitutionnel*-nek az olasz hazafiak ellen irányított vádjával, mintha a lombard hazafiak maguk okozták volna szabadságuk elvesztését.³⁹ Október elején azután a *Tribune* figyelme is a törökországi emigránsok sorsa felé fordult. Elismeréssel nyugtázta a török kormány ellenállását az orosz nyomással szemben, de szemére vetette, hogy ugyanezt a keménységet nem tanúsította már korábban is.

„Ha a török kormány nem látta is meg, hogy Magyarország bukása saját országuk közeli megszállásának előhírnöke, az európai történelemben járatosabb angol és francia követeknek figyelmeztetniük kellett volna a divánt erre a veszélyre. Még ha — tegyük fel — Anglia és Franciaország részéről nem is kapna semmilyen támogatást, Törökországnak a magyarországi háború tanulságai alapján akkor is kísérletet kellett volna tennie függetlensége visszaszerzésére.”⁴⁰

Nem valószínű, hogy még egy hasonló alkalom kínálkozik Törökország számára; ha egyszer nem tudta egybekötni sorsát egy baráti és igazságtalanul üldözött néppel, kénytelen lesz egymaga harcolni, magára hagyatva valamennyi szomszédja által.

Október 8-án a *Tribune* azzal vádolja a brit és a francia kormányt, hogy a török—orosz konfliktus kapcsán nem tudnak képet alkotni maguknak azokról az elvekről, amelyek Pétervárt irányítják. Pedig ezek az elvek minden átmeneti nehézség ellenére az orosz külpolitika állandó jellemvonását alkotják.

³⁷ TP, 1849. szept. 4. 5.

³⁸ TP, 1849. szept. 5.

³⁹ TP, 1849. szept. 17.

⁴⁰ TP, 1849. okt. 4.

„Oroszország abban a hiszemben él, hogy a sors őt szemelte ki a keleti birodalom meghódítására. Bár tevékenységét az európai politika közvetlen szükségleteihez szabta, mindig e cél érdekében cselekedett. Oroszország közvetlen érdeke azt kívánta, hogy Európában az abszolutizmus elve kerüljön győzelemre.

Oroszország uralkodója ezt fennén hirdette; áldozatokat hozott az eredmény érdekében, s úgy érzi, el is érte azt. Magyarország meghódítása, Olaszország leigázása, s Franciaország politikájának végleges megsemmisítése után joggal mondható, hogy az elvek kérdése megoldódott.”⁴¹

Október 11-én a lap szerkesztője úgy ítéli meg a török kormányhoz intézett orosz—osztrák fenyegetéseket, mint amelyek egy nagy háborúba torkollhatnak. Mit tesz ez esetben a francia kormány? Azok, akiknek — helyzetüknél fogva — a leginkább tudniuk kellene a választ erre a kérdésre, a legkevésbé sem tudják.

„Politikájuk az alkalmi megoldások politikája, istenük, a vakszerencse vezérli őket s nem a nemzeti méltóság.

Abban azonban mindenki egyetért, hogy azok a minősíthetetlen körülmények, melyek közt Franciaország tengődik, sokáig nem tarthatók fenn; a belső és a külső helyzet egyre feszültebbé válik; Európa mostani politikai problémáira megoldást kell találni.”⁴²

A külpolitikai nézőpontot a lap a korábbi irányához híven, továbbra is kiegészítette a francia belpolitika kritikájával, de valamivel óvatosabban, mint június 13. előtt. Szemben állott a kormánnyal és a nemzetgyűlési többséggel, megbélyegezte a republikánusokat ért sérelmeket, állást foglalt az oktatás egyházi befolyás alá helyezése ellen. Nagy figyelmet fordított a munkásosztály sorsára, védelmezte a sztrájkhoz való jogot s rámutatott arra, hogy a munkásosztály és az európai forradalom érdekei fedik egymást. A versaillesi per egész ideje alatt szüntelenül hangoztatta a lap, hogy június 13-a teljesen legális megmozdulás volt.

Mindez érthetővé teszi, hogy a hatóságok rossz szemmel nézték a *Tribune*-t, és megszüntetésére törekedtek. A hangjában mérsékelt lap természetesen nem jelentett komoly veszélyt a kormányra vagy a Rend pártjára. A hatalomnak igen hatásos eszköz állott rendelkezésre ahhoz, hogy a lap radikális elemeit — valójában a lengyel emigránsokat — eltávolítsa. Az a körülmény, hogy Branicki október 1-én megvonta támogatását a *Tribune*-től, nem a lap irányától való eltávolodással magyarázható, hanem egyszerűen arról volt szó, hogy Branicki a kiutasításától tartva hagyta el a lapot. Felajánlotta Mickiewicznek egy új, most már teljesen francia szerkesztőkből álló lap megindítását, de a költő ragaszkodott a lap lengyel jellegéhez. Így a *Tribune*-nek a saját pénzügyi erejéből kellett továbbra is megjelennie. Megszüntetését mégsem pénzügyi nehézségek okozták, hanem a rendőrség fellépése: közölték a szerkesztőséggel, hogy ha a lengyelek nem szüntetik meg kapcsolataikat a lappal, akkor a lap Igazgatóságának tagjait is kiűzi Franciaországból. Olizar és Mickiewicz nyilatkozatban jelentették be kiválásukat a laptól (okt. 16.), a francia szerkesztők pedig úgy nyilatkoztak, hogy külső segítség nélkül is folytatják a vállalkozást. A tisztán francia szerkesztésben megjelenő *Tribune* nem változtatott irányt: védelmezte a lengyel és az olasz ügyet, hirdette a népek szolidaritását. A rendőrség azonban rajta tartotta szemét a lapon, melynek belpolitikai kommentárjai alkalmat adtak

⁴¹ T P, 1849. okt. 8.

⁴² TP, 1849. okt. 11.

az elkobzásra. Foglalkozott a lap ügyeivel a versaillesi Haute Cour is. A *Tribune* napjai meg voltak számlálva. Kiadóját, Hermant-t egy havi elzárásra és ezer frank pénzbüntetésre ítélték, s ez óriási megterhelés volt a lapnak, mely kénytelen volt lemondani az esti kiadásról. Még néhány nap és a *Tribune* beszünteti megjelenését. Megszűnése egybeesik Louis Napoléon személyi kormányzásának kezdetével, tehát azzal a belpolitikai változással, melyhez Mickiewicz — aki a napóleoni eszmétől a *Tribune* időszakában sem tudott megszabadulni — annyi reményt fűzött. A lap utolsó számában (november 10.) közölt felhívás közli, hogy a *Tribune* egy időre elhallgat, majd ismét leszögezi azt a tételt, hogy semmilyen forradalom sem tarthatja magát, ha nem egyetemes. A munkások címére azt üzeni, hogy őrizték meg hitüket s bizalmukat az általános választói jog iránt.

A *La Tribune des Peuples* nem tartozott a legelterjedtebb francia baloldali lapok közé, s nem volt mentes a tévedésektől, illúzióktól, de az európai haladó erők együttműködésének olyan példáját nyújtotta, amellyel egy más párizsi lap sem dicsekedhetett.

Revue des Deux Mondes

A kéthetenként megjelenő *Revue des Deux Mondes* külpolitikai rovata a nemzetközi politika minden fontosabb eseményét felölelte. Színvonalban, érte-sültségben messze felülmúlta a napilapok külpolitikai rovatát. A *Revue*nek régtől fogva megvoltak a szakértői, akik támaszkodhattak korábbi ismereteikre, és az 1848/49-es forradalmi zajlás mögé odarajzolták a hátteret, a napi politika változó eseményei mögött érzékeltették az egyes országok társadalmi viszonyait. Így volt ez a keleteurópai kérdések megítélésénél is. Hippolyte Desprez, Cyprien Robert, Alexandre Thomas, V. de Mars, E. de Langsdorff írták a lap keleteurópai szemlecikeit, melyekben Ausztria és a török birodalom nemzeti-ségeinek belső problémáit azzal a szakismerettel tárgyalták, amelyet a személyes tapasztalat tágitott s mélyített el. Egyikük-másikuk éppen a szláv kérdés tanulmányozása során ismerkedett meg a magyar társadalom problémáival, ami nagyban rányomta bélyegét írásaik tónusára is. A Collège de France volt szellemi bölcsőhelyük, osztották Michelet, Quinet és Mickiewicz szláv rajongását, valamint a román nép iránti őszinte szimpátiát, s ebben a sorban a magyarok számára már kevés hely jutott. Desprez és Robert kifejezetten szláv szemüvegen át tekintették a magyar kérdést. Az 1848-as forradalomban a fajok harcát látták. Ebben a küzdelemben a magyarokra csak bukás várt. A forradalmakkal szemben a *Revue* elutasító magatartással viseltetett. Ausztria fennmaradását európai szükségletnek tartotta, de híve volt az alkotmány liberális átalakításának. Ami ezen túlmutatott az egyes népek önállósága irányában, azt a *Revue* kárhoztatta.

A magyar szabadságharc kiemelkedő, de kezdettől halálra ítélt epizód volt a *Revue* íróinak szemében. Az 1849. évi tavaszi magyar győzelmek katonai teljesítménye kivívta a lap elismerését, de egy pillanatra sem ébresztett illúziókat a magyar forradalom végső kimeneteléről. Már július 1-én leszögezte a lap, hogy a magyarok számára a győzelem lehetetlen; csak gerillával próbálkozhatnak még egy ideig. A július 31-i *Chronique* így festi a magyarországi helyzetet:

„A magyaroknak csak két választásuk maradt: harcban vagy fogságban elpusztulni. Ők a haretéri halált választották a haditanácsokadta halál helyett.

Az ereje végéhez közeledő Kossuth megfúvatta a végső harci riadót, megtette kétségbeesett intézkedéseit; tömegfelkelést, szent háborút hirdetett. Keleti ékesszólása minden eszközt, egyénisége minden költőiségét latba vetve sikerült magával ragadnia a lakosságot: a magyarok boldogsága és vagyona most Kossuth kezében van. E döntő küzdelemre a nép fennmaradásának talán utolsó lehetőségét teszi fel. S bár nagyon igazságtalan ügyért, de — el kell ismerni — szenvedélyesen harcol. Ezt a magyarok élénk és tüzes természetéhez olyan jól illő páros viadalok, lovassági és tűzérési harcok, meglepetésszerű és merész portyák csak még jobban kiemelik. A magyarokat minden valószínűség szerint le fogják győzni, ha nem is 15 nap múlva, ahogy azt — kissé vakmerően — Paszkiewicz ígéri, de mindenesetre a közeljövőben”⁴³

A magyarok ellenállását a lap „brillant”-ként jellemzi, s két főokra vezeti vissza: az osztrák és orosz tábornokok tapasztalatlanságára, más részről pedig Dembinski, Bem és Görgey erélyére.

A magyarországi harcokról, politikai viszonyokról Hippolyte Desprez fest széles tablót egy tanulmányában, melyben a lengyelek szerepét vizsgálja az európai forradalmakban. Bevezetőben foglalkozik a lengyelek múltjával, majd megállapítja, hogy e népnek van jövője. Sorra veszi a lengyelek részvételét az 1848-as forradalmi eseményekben, szót ejt a konzervatív és demokrata párt ellentéteiről, hangsúlyozván, hogy mindkét tábor programjában szerepel a parasztok felszabadítása. A Kollár által hirdetett pánszlávizmust elítéli. Utal arra, hogy nem volt könnyű szerepük a lengyeleknek, akik midőn a nemzeti jogokat hangoztatták, a magyarok oldalára állottak. A magyarokról Despreznek az a véleménye, hogy elvakult nép („peuple aveugle”). Kollárral szembeállítja Mickiewiczet: míg amaz a szlávokat „materialista” módon kívánja megmenteni, a lengyel költő számára a kard egyenlő az eszmével. Míg Kollár ruszofil, Mickiewicz ellenállt az orosz hatásoknak. Kollár az összes szláv népet össze akarta keverni, Mickiewicz és Czartoryski differenciáltan nézték a szlávok, románok és más népek kérdését. A nagy szláv egyesülés nem reális program. Desprez ezután részletesen szól Towiańskiról, a lengyel misztikusról, aki oly nagy befolyással volt Mickiewiczre s akit a francia kormány kiutasított. Ismerteti a Mester életútját, vándorlásait az európai országokban; kiemeli, hogy nem vett részt fegyveres felkelésekben és zavargásokban, hanem belső tökéletesedést, a lélek megújulását, a Szép és Igaz kisugárzását hirdette tanítványainak.⁴⁴

A világosi fegyverletétel után ismét Desprez az, aki megvonja a magyar forradalom végső mérlegét a *Revue*-ben. Elismeri, hogy a magyarok harca a horvátok, az osztrákok és az oroszok ellen „bizonyos fokig tiszteletreméltóvá teszi a nép bátorságát, mely vállalta, s tábornokait, kik vezették ezt a harcot. Ha komolytalanul kezdődött is, volt egy ragyogó pillanata; miután megnevetette, meglepte, s talán meg is hatotta Európát.”⁴⁵

Mint írja, az ausztriai forradalom és a császár menekülése után a magyar sereg csak Kossuth képzeletében élt és hiábavalók voltak a tervek, hogy Windischgrätz és Jelačićot Bécs falai alá szorítják:

„Kossuth és csapatai nevetségessé váltak.”⁴⁶

⁴³ *Revue des Deux Mondes*, 1849. aug. 1. 529—530.

⁴⁴ „Les Polonais dans la révolution européenne”. *RdDM*, 1849. aug. 1. 537—558. Andrzej Towiański tevékenységére lásd Mickiewicz levelét L. Cavaignac tábornokhoz 1848. aug. 12-ről.

⁴⁵ A. Mickiewicz: *Dzieła* XVI, 305—307. „La fin de la guerre de Hongrie”. *RdDM*, 1849. szept. 1. 856—865.

⁴⁶ *Ibid.* 856.

Végigkísérve a fő hadi eseményeket a bécsi őszi forradalomtól, megállapítja, hogy amikor a magyar kormányt és seregét a Tisza mögé szorították, a háború befejezettnek látszott, Windischgrätz már a magyar arisztokratákkal tárgyalt egy magyar—osztrák szövetségről, hogy megakadályozza riválisa, Jelačić terveit és letörje a szlávok ambícióit. Nem félt, hanem feloszlatta Krem-siert, mire a szlávok elárulva érezték magukat, és sokan önként elhagyták a birodalmat. E hibákat használták ki a magyarok, akiknek a lengyel emigráció két kiváló tábornokot adott, Bemet és Dembinskit. Ezek egy tekintélyes hadsereget szerveznek, és tudnak hasznat húzni a szlávok elégedetlenségéből is. Visszaverik Windischgrätzet a Tiszánál, mialatt Jelačić délen vonul vissza. Egy rövid időn át a magyar hadsereg kezében tartja a birodalom sorsát, csak néhány méterre van Pozsonytól, Bécs kapujától. Ekkor Bécs a cári segítséghez folyamodik. Görgey váci visszavonulását eleinte csodálat kísérte, nagy stratégiai kombinációt láttak benne, vagyis azt, hogy becsalja az osztrák—orosz sereget a Tiszához, hogy ott leljék sírjukat. Egy hónap alatt vége lett az illúciónak. Desprez nem hiszi, hogy Görgey volna a bűnös; példákat hoz fel arra, hogy a nép mindig árulót keres, ha elmarad a győzelem. Custozza és Novara után Károly Albertet is bűnösnek mondták ki. Az okokat nem keresték. Desprez ezután szembefordul a Görgeyt ért vádakkal:

„Valóban sok mindent meg kell bocsátanunk egy legyőzött nép fájdalmainak. A magyarok szerencsétlensége olyan nagy, hogy nincs bátorságunk mindazért szemrehányást tenni, amiért megérdemelnék. Azonban — bár soha nem mutattunk, s nem éreztünk semmi rokonszenvet Görgey tábornok iránt, mert megítélésünk szerint igazságtalan s Európa számára végzetes ügyet szolgált — nagy kísértésben vagyunk, hogy megrójuk a magyarokat iránta tanúsított hálálanságukért; ő volt az egyetlen magyar tábornok, ki ebben a háborúban hadseregükre némi fényt vetett. Bem és Dembinski hírneve Lengyelországé, Kossuth is csak szláv oltvány a vén magyar fán. Mije maradna a magyar patriotizmusnak, ha Görgey nagy fáradsággal kivívott dicsőségét nem képesek tisztán megőrizni? . . . Nem, Görgey akkor sem mutatkozott gyengének a ráruházott felelősség súlya alatt, mikor Kossuth maga már lemondott Magyarországról, melyet az ő megalapozatlan politikája juttatott a szakadék szélére.”⁴⁷

Görgey — mint Desprez írja — pénztelen, kimerült sereget kapott, mely képtelen 15 napon túl állni az egyenlőtlen erőkkal folytatott harcot. A háború utolsó szakaszában a magyarok bátor, de eredménytelen ellenállást tanúsítottak. Mindenütt túlsúllyal állottak szemben Haynau, Paszkievics, Jelačić és Kničanin között. Amikor Görgey letette a fegyvert, katonái éheztek; a további harc csak óriási tömegmészárlást hozott volna. Messze kiemelve Bem és Dembinski érdemeit Desprez rámutat, hogy a lengyelek nagy szerepet játszottak és lehet, hogy Görgey utolsó elhatározásában részük volt. A cár számára a lengyelek részvétele csak ürügy volt a beavatkozáshoz. Görgey nem bánt szépen a lengyelekkel. Megnyilvánult a Dembinski—Görgey ellentét a Bécs ellen való nyomulásban is, mert a lengyel hadvezér el akarta foglalni Bécset, míg Görgey nem. Feltételezi a szerző, hogy Görgey maga beszélt rá Kossuthot, hogy ejtsék el a Bécs elleni előnyomulást. Világos előtt Görgey nem volt abban a helyzetben, hogy fegyverszüneti feltételeket szabhasson.

Felmerül Desprez előtt a gondolat: mi lett volna, ha a magyarok győznek? Valóban győzelem lett volna? Megoldódott volna ezzel a Monarchia népei-

⁴⁷ Ibid. 858.

nek egymással folytatott küzdelme? Desprez számára a válasz csakis tagadó lehetett. Tétele: a magyarok akkor is vesztek volna, ha győznek. A magyarság és a nemzetiségek (szlávok, románok) aránya 8 : 13 millió. A magyarok magukhoz ragadnák a vezetést a legfőbb közigazgatásban; egy végzetes cél (le buta fatal) hajtja őket, a „nationalité” elve. 1848-ban tettek ugyan lépéseket, amikor meghirdették a polgári és politikai jogok egyenlőségét (a francia forradalomban gyökerező liberális elvek hatására), de a szlávokat és a románokat eltaszították maguktól. Miféle egyenlőség volt ez?

„... ők (ti. a szlávok és a románok) nem ilyen egyenlőséget akartak, mely örök időkre összeolvasztaná őket a magyarokkal; ők az összes nemzetiség egyenlőségét és autonómiáját követelték, egy tisztán szövetségi kapcsolat létrehozását az alárendeltség és elnyomás helyett, mely inkább odaláncolta, mint hozzáfűzte őket a királysághoz. A magyarok a demokráciát kínálták alattvalóiknak. Az adomány gazdag volt, de ők többet követeltek. Kossuth, a magyarok eszméinek képviselője, kihívta a szlávokat, s azok olyan sietve fogadták el a kihívást, ahogy csak régóta és türelmetlenül várt alkalmat ragad meg az ember. A szlávok tehát az egységes Magyarország kialakulásának megakadályozásáért, a régi magyar egység megbontásáért harcoltak, egyszóval azért, hogy Magyarország nemzetiségek szerint négy részre szakadjon. Elég világos? A szlávok és a szlavisták azt akarták, hogy Magyarország romjain egy Magyarország, egy Horvátország, egy Erdély és egy Szlovákia jöjjön létre. A horvátok, az erdélyiek és a szlovákok — hacsak később nem csatlakoznak valamely más kombinációhoz — teljesen és véglegesen el akartak különülni a magyaroktól.”⁴⁸

Bécs támogatta ezeket a törekvéseket, megtalálta bennük saját számításait. Jó megoldásnak kínálkozott volna a federáció, a népek egyesítése a dinasztia körül bizonyos helyi autonómiával. Ezzel be is érték volna a horvátok, csehek, lengyelek, mivel fennmaradt volna a központi parlament, melyben a szlávok túlsúlyba kerülnének. De győzött a centralista elv.

„Úgy látjuk, a magyarok helyzete olyan, hogy nincs más választásuk: vagy Magyarország azonnali felbomlása, vagy a további harc a szlávok és a románok ellen.”⁴⁹

Ez a harc — Desprez szerint — sokáig fog még dúlni, s lehet, hogy az orosz is igyekszik belőle hasznot húzni. Jobb lett volna még az ellenségeskedések megindulása előtt megadni a szlávoknak és a románoknak mindama jogot, melyet követelnek. Mert milyen következményei lettek volna ennek?

„A magyar nép elveszti hatalmát, de megmarad a nemes fajta; jobb neki, ha most végérvényesen megfosztják ettől a hatalomtól, mint ha — kezében e baljós eszközzel — új sorscsapásokat idéz magára, s azok végeznek vele.”⁵⁰

„... felvilágosult arisztokráciája, megerősödött polgársága, bátor, nagylelkű, lelkes népe van, az alkotmányos uralom hosszú gyakorlatában megismerte a szabadságot, vannak politikai hagyományai és van politikai érzéke — még ragyogó szerep várhat rá Ausztria népei között.

Íme a kivezető út, ami a sors jóvoltából még nyitva áll előtte.”⁵¹

Mindeme *aperçue*-k arra vallanak, hogy Desprez nem volt elvakult magyarellenes, noha az eseményeket szláv szemszögből nézte és ítélte meg. Egy felosz-

⁴⁸ Ibid. 862.

⁴⁹ Ibid. 863.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid.

tott Magyarország és egy federált Ausztria jelentették számára az alapot ahhoz, hogy a Dunamedencében egy békésebb, nyugodtabb korszak következék. A nagy-szláv eszme úgy, ahogy Kollár hirdette, nem ragadta meg fantáziáját; ellentmondásosnak, kivihetetlennek látta. Bizalommal volt azonban minden olyan terv iránt, amely az osztrák államkeretben a szlávok federációját szolgálta volna s éppen ezért elítélőleg szól a lengyelekről, akik nem követték Czartoryski intését, nem mentek a cseh képviselőkkel együtt Kremsierbe, hanem a magyarokhoz csatlakoztak.

Október 14-i keltezéssel a *Revue Chronique*-rovata foglalkozik az orosz és az osztrák kormány kérésével Bem és Kossuth kiadatására vonatkozólag. Mint írja, Bemre Szibéria, Kossuthra akasztófa várt. A lap messzemenően helyteleníti ezt a tervet:

„Bűnös gondolat ez a két nagyhatalom részéről, hitványság és kegyetlenség; Törökországnak viszont jó alkalom, hogy becsületesen és nagylelkűen viselkedjék.”⁵²

Oroszország nem kért Ausztriától rekompenzációt Magyarországért. De lehet, hogy az osztrákoknak tett szolgálat árát most Törökországon hajtja be, ezért vitatkozik kitartóan a Portával. Az Aldunát szeretné magának biztosítani. A török kérdéssel kapcsolatban leszögezi a lap, hogy Anglia szeretné berántani Franciaországot is egy háborúba. A francia kormány hajlamos is a szövetségre Angliával, de a *Revue* emlékeztet arra, hogy 1840-ben Anglia már tíz év óta intim szövetségese volt Franciaországnak, és mégis feláldozta „a legfesztelenebbül és rendkívül lenézően”; olyannyira, hogy Franciaország egész Európával szembeállta magát — Anglia hibájából. És erről nem szabad megfeledkezni! Továbbá: Törökország védelmére Franciaország, csak tengeri akcióra vállalkozhat, kontinentális háborút nem kezdhet. A háború Anglia háborúja lenne. Francia részről csak egy *guerre de protection*-ról lehet szó. A magyar szabadságharc idején Anglia „une joie maligne”-t tanúsított Ausztria nehézségei láttán. Angliában a magyar forradalmárokat rokonszenv-tüntetésekkel fogadták, az angol kormány félhivatalos bátorítást nyújtott a magyar felkelőknek. Nehéz volna megmondani, milyen impulzusok hatására cselekedett így Anglia. Hozzájárult ahhoz is, hogy Ausztria a cárt hívja segítségül a magyarok ellen. Amíg a magyarországi tűzvész ki nem hunyt, és Ausztria diplomáciai elszigetelődése Nyugat felé meg nem szűnt, a bécsi kabinet kénytelen volt „átengedni az időszerű dolgokat a cári birodalomnak és megalázó módon hozzáláncolva maradni az orosz szövetséghez”.

Kérdés most: Ausztria tud-e hasznot húzni a szlávokból Magyarország sirja felett vagy beéri önmagával? Elszigeteltsége függ Franciaországtól is, de főképpen Angliától.

„Kossuth, kinek hiúsága Viddinben nem talál kielégülést, nemsokára Albion vendégszerető partjaihoz ér, nemsokára megismerkedik elnéző csodálóival, s miután néhány napig mutogatta magát, el fog oszlani minden illúzió, még Cobdené, a meetingek e harcias és egyben békés királyáé is, aki nem tudja elhinni, hogy egy agitátor nem ókori hős.”⁵³

Az ötvenes években a *Revue des Deux Mondes* hasábjain gyakran találkozhatunk a magyarországi forradalmi eseményeket érintő cikkekkkel. Bizonyítéka

⁵² RdDM 1849. okt. 15. 377.

⁵³ „La Turquie et l'alliance Austro-Russe”. II. Desprez tollából RdDM, 1849. okt. 15. 547—548.

ez annak, hogy a lap nem tekintette egyszersmindenkorra elintéztett kérdésnek a magyar problémát. Visszatérnek a szerzők 1848/49 katonai történetére, különösen amikor a mindinkább terebélyesedő hadászati és emlékirattirodalom egy-egy újabb termékét teszik kritika tárgyává, de foglalkoznak a magyar kérdéssel az abszolutista módszerekre visszatérő Ausztria többi népeihez való viszonylatban is. Idővel új, jeles szakértők tűnnek fel a lap hasábjain (Saint-René Taillandier, Édouard Sayous) s biztosítanak a magyar kérdéseknek kiemelkedő helyet a kelet-európai népek között.⁵⁴

1849. december 31-én a *Revue des Deux Mondes* krónikarovatában Desprez folytatta fejtegetéseit a lengyel tábornokok magyarországi szerepéről, s ezúttal részletesen kitér a magyar hadvezetés és a lengyel tábornokok ellentéteire. Mi volt a lengyelek célja? kérdezi. Azt akarták, hogy a magyarok minden áron előzék meg a cári csapatok előnyomulását, ezzel szemben a magyarok

„... valami megmagyarázhatatlan tévedés folytán úgy képzelték, hogy ha csak kimondottan nem provokálják őket, az oroszok nem szándékoznak bejönni Magyarországra.”⁵⁵

A magyarok — Desprez szerint — egyedülálló naivitással hittek a liberális Európa tiltakozásának hatásosságban, a be nem avatkozás elvének jegyében.

„Ez a különös félreértés készítette a magyarokat, hogy gyermekes diplomáciai lépéseket próbáljanak tenni Anglia és Franciaország felé, abból kiindulva, hogy ellenségeik hamis politikája hozzásegíti őket ahhoz, hogy az elvesztett területeket nehézség nélkül visszaszerezzék.”⁵⁶

1849 májusában a magyarok rosszul ítélték meg a helyzetet. Az osztrák sereg visszaszorítása a Tiszától a határig, fontos eredmény volt, de a magyarok nem tudták kihasználni az időt — Bécs viszont igen. A bécsi udvar kedvezni kezd a szlávoknak, felfigyel a csehek és a horvátok panaszaira (lásd a *Südslavische Zeitungot*). Bécs arra törekedett, hogy hízelgéseivel feloldja a szláv lakosság idegenkedését a kormánnyal szemben, és elfojtsa a magyar forradalmat.

Foglalkozik Desprez a cári politikával is, melynek kettős célt tulajdonít: a belső biztonság megőrzését és a kifelé irányuló befolyás növelését. A cárnak megvoltak a belső nehézségei. A galíciai parasztfelszabadítás (mely a márciusi forradalom hatására következett be), maga után vonta a mozgolódást az orosz parasztság körében is. A cár az Ausztriának nyújtott segítséggel meg akarja vetni lábát az Osztrák Monarchia területén. A Monarchia szlávjainak ugyanis Béccsel és a magyarokkal szemben szükségük van a külső támaszra. Kossuth tévedései közé sorolja Desprez azt, hogy nem hitt a cári intervencióban, és a nyugati diplomáciához fordult, holott a kérdés nem volt elintézhető diplomáciai úton, hanem csakis a harctereken. A pesti kormány egyidejűleg kompromittálta saját diplomáciáját a hálátlan tárgyalások által, de kompromittálta hadseregét is olyan tapogatózásokkal és ingadozásokkal, amelyeket a per súlyossága nem enged meg. Dembinski 12 ezer emberrel meg akarta kísérelni a galíciai betörést, Görgey visszavonulást rendelt el neki. Dembinski mélyen tisztelte a hierarchiát,

⁵⁴ Saint-René Taillandier tevékenységével részletesen foglalkozik *E. Birke: Frankreich und Ostmitteleuropa. Köln—Graz. 1960. 245. sk.* Éd. Sayous életére és munkásságára lásd *Fr. d'Olay: Un maître français de l'histoire hongroise: Édouard Sayous. Bp. 1933* (S. műveinek bibliográfiájával). Saint-René Taillandier tanulmányainak jegyzékét tartalmazza a *Table générale de la RdDM, 1831—1874. Paris. 1895. 137. sk.*

⁵⁵ H. Desprez tanulmánya: „Les généraux polonais dans la guerre de Hongrie”. *RdDM, Chronique. 1849. dec. 31. 1850. 292.*

⁵⁶ *Ibid.*

egy lépést sem tett előre, hanem elküldi Pestre lemondását, melyet ott elfogadnak. Ez már a második eset, hogy Görgey elveti a lengyel tábornok tervét; csoda, hogy ezek után Bem nem mondott le. Bem is azt sürgette, hogy az orosz-szal szemben kell pozíciót elfoglalni, de a magyarok — különös dolog — nem hittek a közeli intervencióban. Wysocki, aki a Kárpátokban tartózkodott néhány lengyel zászlóaljjal, jelentette, hogy orosz avant-garde-dal volt találkozása, de Pestről azt üzenték neki, hogy képzelődik: osztrák ulánusokat néz kozákoknak.

Rendkívül figyelemreméltó az, amit Desprez Kossuth diplomáciájával kapcsolatban mond. A frankfurti küldöttség nem hozhatott eredményt, mivel az ottani központi hatalom csupán egy „raison d'être” volt, reális lét, hadsereg, kincstár nélkül, éppoly kevésbé elismerve a külföld által, mint a magyar kormány. A parlamenti szélső bal klub-szónokokat és barikádharcosokat irányított Bécsbe, ott volt a magyarok oldalán az akadémiai légio is, de a frankfurti Németország ennél többet nem tehetett Magyarorszáért. És Franciaország?

„Franciaországban legelőször Bastide hol tréfás, hol komor érzéketlenségébe ütköztek. Cavaignac különben is rátapintott a magyar felkelés gyöngé oldalára: „Mi — mondta — megpróbáltuk megismerni a magyarok elképzeléseit és terveit; sohasem sikerült megtudni, hogy mit is akartak.” Kossuth diplomáciája végső soron Drouyn de Lhuys mesterkélt közömbösségén bukott meg. Miután a francia kormányra már nem számíthattak, a magyarok a közvéleményt igyekeztek megmozgatni. Az egyidejű diplomáciai és tollharcot párizsi képviselőjük, Magyarország egyik legművészeletesebb és legtiszteletreméltóbb fia, gróf Teleki László vívta. A háború kezdetekor a magyar kormány nevében kiáltványt intézett a civilizált népekhez. 1849 májusában és júniusában kettőzött buzgalommal látott hozzá, hogy jelezze Európának egy orosz intervenció minden veszélyét. „Már nincs veszténivaló idő — írta — ,eljött a végső óra, és Napóleon jóslata beteljesedik. A cáρ kijelenti, hogy megvédi az orosz nép becsületét és határai sérthetetlenségét, de ha megvolna még Lengyelország, Oroszország határaihoz érne-e Magyarország? Nem Oroszország jött-e közelebb mihozzánk? S ha majd megszállják Ausztriát, leigázzák Németországot, hol lesznek akkor Oroszország határai?” — Ilyen érvekkel akarták a magyarok Franciaország érdeklődését felkelteni. Hogy kielégíthessék hódító fajuk büszkeségét, Ausztriára kényszerítették az orosz intervenció terhét, s eltúlózva mind a veszélyt, mind saját jelentőségüket, a szabadság jelszava alá rejtve hatalmi törekvéseiket, elvárták volna, hogy Franciaország felelősséget vállaljon cselekedeteikért, s az egyes államok kormányainál diplomáciailag, a hatalmas, nagylelkű szláv fajnál pedig erkölcsileg kompromittálja magát miattuk.”⁵⁷

Angliában — fejtegeti tovább Desprez — több sikere volt a magyar diplomáciának, mint Franciaországban, mert ez utóbbi helyen az általános békét tartották szem előtt

„anélkül, hogy tiszta képük lett volna a szláv szellemről, valahogy mégis úgy érezték, hogy a civilizáció érdekei nem a magyarok oldalán kerekednek”.⁵⁸

Ezzel szemben Anglia, szilárdan ülve régi alkotmányán, nem félt az európai megrázkódtatásoktól, másrészt

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

„az Írországot leigázó, nagyhatalmú arisztokráciát kellemesen érintette Magyarország és Nagy-Britannia törvényeinek rendkívüli hasonlósága, s nem tudta megtagadni a magyarok iránt érzett előszeretetét.”⁵⁹

Akik a magyar népet felkarolták Angliában, „csak egyoldalúan szemlélték őket. Készpénznek vették Kossuth ügynökeinek minden állítását. Hittek a 14 milliós, a szabadelvű, a civilizátori hivatású Magyarországnak; új Lengyelországnak vélték, mely felemelvén a nemzetek lehanyatló zászlaját, védőbástyaként veti magát Oroszország és Európa közé.” Azok álltak az élre, akiket a Lengyelország melletti tüntetéseken szokás látni, „sok szabadelvű jellem”, akik szívesen tiltakoznak az abszolutista kormányok ellen, és végül „meetingek néhány hőse; nekik ez csak jó alkalom volt a mozgolódásra, és arra, hogy beszél- tessenek magukról”.⁶⁰

A magyarok háborúja népszerű lett az angol arisztokrácia soraiban, a Foreign Office főnöke is bátorította a magyarokat, de a magyar felkelők ennél többet akartak. A német és a francia lapokban Kossuth és kormánya mint republikánusok szerepelnek, de hogy megnyerjék maguknak Angliát, Kossuth azt sugallja Angliának, hogy a királyi trón megürült, és semmi kifogása az ellen, hogy egy Coburg herceget ültessenek oda. Biztos volt abban, hogy Palmerston felkarolja az ötletet, de a magyar politikusok kevésbé ismerték Angliát — de Oroszországot és Ausztriát is —, ha azt hitték, hogy e két utóbbi figyelembe veszi az elszigetelt Anglia fenyegetését. Sőt: minél inkább eltávolodott London Bécs- től, annál inkább szüksége volt az orosz szimpátiára. És a konklúzió?

„Anglia rokonszenve tehát még inkább kárára vált Magyarországnak, mint Franciaország közönye; ez a szerencsétlen nemzet a határain kívül és belül egyaránt a lehetetlenbe ütközik.”⁶¹

A hadiesemények részletezése után Desprez a forradalom vezetői közt érthetően nagy figyelmet szentel Görgey alakjának. Érdekes behatóbban ismertetni, mert a francia társadalmon belül annak a kornak kétségtelenül legtájékozottabb keleteurópai szakértője mond véleményt egy olyan történelmi szereplőről, akinek jellemét és tetteit még száz év múlva is vitatja az utókor. Desprez szerint nem képet rajzolni Görgeyről; gondterhelt homloka, fátyolos tekintete, mely hátsó gondolatokat látszik takarni, egy bizonyos érzelmi keserűség olvashatók le róla. Hat hónap alatt minden rangot elért, de szellemének nyugtalan- sága nem csökkent. Zavarja a lengyel tábornokokkal való együttműködés, de irritálja Kossuth is. Ez az „elégedetlenkedő és alattomos viselkedés” vajon hon- nan ered? Jellemhibából-e vagy a Kossuthal való nézeteltérésből? Mind a ket- tőnek lehet szerepe, írja Desprez.

„Lehet, hogy Görgey pontosabban ismerte hazája erőforrásait és érdekeit, mint a szélsőséges lelkesedők.

Mi hiányzott belőle? Az őszinteség a bátor színvalláshoz s ahhoz, hogy tettetés nélkül kijelentse: milyen úton akar haladni. Legjobban így jellemez- hetném Görgeyt: hamis jellem által félrevezetett józan értelem.”⁶²

Ebben az ellentmondásban látja a szerző Görgey viselkedésének magya- rázatát. Görgey pozitív és gyakorlatias álláspontot képviselt („représenta l’opi- nion positive et pratique”), melynek szellemében kitűnőnek tartott egy szövet-

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

séget Ausztriával, ha ez biztosítja Magyarország önállóságát. Az osztrákokkal tárgyalni: magyar érdek volt. Utal Desprez arra, hogy Dembinski is helytelenítette a trónfosztást. Buda visszafoglalása után Görgey is gondolt a kibékülésre, de nem mert vele előállni. Ezért folyamodott teljesen személyi ravaszsághoz, hogy félreszorítsa a lengyeleket és letegye Kossuthot. Az orosz hadseregnek volt ideje az előnyomulásra, nem sietett. Görgey látta a végén, hogy Béctől nincs mit remélni, ezért enged az orosz csábításnak, de ebből nem csinált titkot, a katasztrófa előtt közölte a kormánnyal szándékát. Dembinski és Görgey haditervei közül a szerző a lengyel tábornok tervét tartja életrevalóbbnak. Vagyis azt, hogy a magyar erőket a Maros és a Duna közt, a Tisza mögött összpontosítsák, s a hadművelleti bázis Erdély és Komárom legyenek. (Ezzel szemben Görgey minden erőt Komárom, Győr, Vác közé kívánt tömöríteni, és egy kétségbeesett kísérletet tenni Bécs felé.) Kossuth terve: teljes illúzió. (Galíciai betörés, olaszországi felkelés felszítása, támadás Bécs ellen.) Az oroszok már *en ligne* vannak, az osztrák offenzíva elkezdődik, a magyar sereg demoralizálva, a vezetők anarchiába sülyedtek, és szemben a félelmetes ellenség. Az utolsó napok történetét teljes hűséggel adja vissza a francia szerző.

Nagy figyelmet szentel Desprez a lengyel diplomácia békítő tevékenységének. Közli Czartoryski 1849. június 5-i levelét Dembinskihez, melyben emlékezteti kötelezettségvállalására, vagyis a magyarok és a szlávok megbékítésének fontosságára. A Czartoryski-féle elgondolás lényegét abban látja a francia szerző, hogy a szlávok ismerjék el Magyarországot, mint a konföderáció központját; de nem a magyarok faji szupremáciáját, hanem a kezdeményezés jogát, aminek eredményeként a románok, a délszlávok komoly, provinciális autonómiát kapnának, míg a kevésbé kompakt s a magyarokkal elkeveredett nemzetségek: a szlovákok és a németek nemzeti igazgatást, nyelvük szabad használatát és szabad vallásgyakorlatot nyernének. Ez teljesen kielégíti a *Revue* cikkíróját, viszont Batthyány június 10-i körlevelét erősen bírálja.

A *Revue* 1850. évfolyamában jelent meg Desprez nagy tanulmánya Oroszország és az európai válság címmel.⁶³ A szlávok jellemzése teljesen a Mickiewicz által megadott nyomokon halad, és változatlanul a Collège de France szellemét lehel. Desprez is úgy látja, hogy az orosz nép spiritualista. A kormány nagy erkölcsi nyomás alatt tartja a népet az ortodoxia segítségével; ez félelmet kelt, de e félelem lelkesedéssel vegyül. A nép tudatvilágában a cár nem más, mint *goszudar* („grand juge”). A háborút megjárt orosz az európai civilizációval szembeni gyűlölettel szívében tér vissza hazájába. Patrióta ő, akit a gloire lelkesít. A Duna völgyében nagyszerű alkalom nyílt a cárnak, hogy olesón arasson győzelmet; az orosz néppel elhitegetik, hogy uralkodója már több mint fél Európát kezében tartja, s elég, ha csak megmutatja magát, s az egész világot meghódította. A cárizmus protektorátusokat alapít a dunai fejedelemségekben és Szerbiában; onnan egész Törökországra ki tud hatni. Mint a keresztény hit egyetlen igaz védelmezője lép fel, s hirdeti, hogy vissza kell szorítani a törököt Ázsiába. De kedvez a nemzeti elvnek is a pánszlávizmus és a görög ortodoxia felkarolásával. Desprez 1850-ben a Collège de France-on azt tanítja, hogy a cárizmus elve az abszolút egység, a szláv faj teljes azonosítása a Szent Oroszországgal. Célja a cári központosítás, a szlávizmus megszemélyesítése az autokráciában. Desprez nem áll meg az orosz autokráta rendszer módszereinél, a kérdést Oroszország és az európai szlávizmus egymáshoz való viszonyává szélesíti ki, és így tárgyalja.

⁶³ H. Desprez: „La Russie et la crise européenne”. RdDM, 1850. 1100–1123.

Ismét Mickiewicz nyomdokain haladva keresi a szláv mozgalmak jeleit a különböző népek gondolkodásában. Úgy látja, hogy a szlávizmus: reakció az oroszországi intézmények mechanizmusa és Nyugat absztrakt racionalizmusa ellen; inkább vallási, mint filozófiai jellege van; többé-kevésbé az ortodox miszticizmus nyomja rá bélyegét, de alapvetően keresztény.

Sűrűn visszatér a *Revue* a magyar forradalom kérdéséhez, figyelemmel kíséri az osztrák hatóságok terrorintézkedéseit és a forradalom mártírjainak sorsát. Igazságtalannak tartja Batthyány Lajos kivégzését, mert Batthyány nem is vett részt a forradalomban, hanem az alkotmányos szakaszban tevékenykedett; nem azonos Kossuthtal, mert ez utóbbi mindig demokratának vallotta magát, mialatt Batthyány a legalitáson belül maradt. A magyarok a megszokott jelzőt kapják: „peuple conquérant” (hódító nép), de most már egyben „peuple conquis” (legyőzött nép) is. Kossuth irányzatáról csak mint demagóg pártról tesz említést.⁶⁴ Sorra veszi a *Revue* az 1848/49-es hadjárattal foglalkozó műveket is. Elsőnek az *Esquisse de la guerre de Hongrie en 1848 et 1849* c. félhivatalos feldolgozást, melyet Bécs után franciául is kiadtak. Az osztrák Militär-Almanach egyik munkatársa írta, s a *Revue* recenzense meglehetősen tárgyilagosnak találja. Beszél például az osztrák hadvezetés hibáiról a hadjárat első szakaszában, bírálja Windischgrätz fellépését Jelačić-csal szemben, és megírja, hogy Welden sem volt jó választás. A könyv bírálója foglalkozik Ausztria belviszonyaival, s megállapítja, hogy Ausztria már nem abszolutista állam. Nem is volna helyes centralizálni, írja figyelmeztetésül, hanem meg kell engedni, hogy az egyes tartományok a saját hagyományaik szerint éljenek, mint ahogy már Metternich is tervbevette (!), Franciaországnak — konkludál a lap — újból kell állást foglalni a keleti kérdésben és Ausztria irányában. Ausztria azáltal, hogy az oroszok előnyomulását fékezi a Dunánál, valójában Franciaország szövetségese lett.⁶⁵

Desprez és a *Revue* többi krónikáirója vajmi nehezen akarták elhinni azt a rideg tényt, hogy Ausztria 1849 után korántsem lépett a liberalizmus és a federáció útjára, hanem nagyon is szilárdan lekötötte magát a centralizmus elve mellett. A politikai liberalizmus győzelmében a *Revue* környezetében nem sokáig reménykedhettek, s így a liberalizmus győzelméről táplált illúziókat elsősorban a forradalmak nyomán meggyengült birodalom gazdasági és pénzügyi politikájával kötötték egybe. Ipari és kereskedelmi kérdések állottak az előtérben, s ha a federalista elv egyáltalán szóba került, ezt elsősorban Ausztria és Poroszország erős vám- és kereskedelmi szövetségében remélték megvalósulni. D. Zedlitz könyve (*Soldaten-Büchlein*) alkalmat ad a recenzensnek arra, hogy elégedetlenül nyilatkozzék a március 4-i alkotmányról, s kifejezze reményét, hogy ennek hiányait Bécsben is észreveszik.

Az 1848/49. év forradalmi eseményei közt a magyarországi események a *Revue* részéről élénk kommentárokra adtak alkalmat, s a forradalom irányította a figyelmet irodalmunk egyes jelenségeire is. A *Revue*-nek nem volt a magyar szellemi életben járatos munkatársa. Desprez megállt a szláv kultúráknál, a magyar — melyet elnyomó népként tartott számon — közelről nem érdekelte. Saint René Taillandiernek kellett jönnie ahhoz, hogy a franciák bizonyos képet alkothassanak maguknak a magyar irodalom súlyáról. Az első tanulmány mind-

⁶⁴ H. Desprez recenziója S. Horwath: Graf Ludwig Batthyány, ein politischer Märtyrer (Klincsick kiad.) könyvéről. RdDM, 1850. 381—383.

⁶⁵ V. de Mars recenziója. RdDM, 1850. 957—960.

járt a legbiztatóbb módon Petőfit mutatta be a *Revue* olvasóinak. Német irodalmi művek ismertetése során — Carl Gutzkow, Caroline an Goehren (valódi nevén Frau Zoellner), Moritz Hartmann munkái után — került sor Petőfi János vitéze bemutatására a műnek Stuttgartban megjelent német fordítása alapján. A cikk írója kifejezetten utal arra, hogy a magyarországi események keltették fel az érdeklődést a magyar irodalom iránt, s a titkokkal teli világ lassan megnyílik a külföld előtt. Röviden utal a magyar népdalok gazdagságára, s máris elmélyed a János vitéz meséjének ismertetésébe. Az ismertetés nyomban megteklik rajongó elragadtatással.

„Vidámság, egyszerűség, őszinteség, rettenthetetlen lelkesedés, heves és büszke patriotizmus, leplezetlen faji büszkeség — mindez megtalálható ezekben a költői jelenetekben.”⁶⁶

Különösen tetszik Taillandiernek az, amit Petőfi Franciaországról írt. A középkori Franciaország! A francia regények a középkorról szólván mindig úgy ábrázolták Franciaországot, mint Európa ítélőbírját. Mindenütt a francia fegyverek győztek. Arthur és társai, Nagy Károly pair-jei. De a magyar költő szemében a magyar fajta áll az első helyen az ég alatt, a magyar lovagok feladata bosszút állni az elnyomottak nevében, elfojtani a barbárságot. Még Franciaországot is ők mentik meg megszabadítván őt a töröktől. Naiv emlék a XV. századból! Hunyadi János és Korvin Mátyás katonái védelmezték Európát a török invázióval szemben, de mit jelentett Európa a középkorban a magyarok számára? Európa Franciaországgal volt egyenlő, s innen datálódik a hagyomány, hogy a török rablókkal szemben a magyarok védik meg Franciaországot.

Kertben fordításáról csak elismerő szavai vannak Saint René Taillandiernek.

„A stílus tökéletesen alkalmazkodik a tárgyhoz; vidám, könnyed, helyenként kissé ironikus, jól érzékeli, és jól tolmácsolja az író váltakozó emócióit. A munka számos jó tulajdonsága közül a legkiemelkedőbb az a vidám tónus, az a derűs öröm, ami az egészséges, bátor humor természetes ékessége.

Nem érződik benne semmi németes; a meghitt jelenetekben nyomát sem látom melabúnak, nyugtalan vagy borongós gondolatoknak; a csataképek ábrázolásánál az elbeszélés erőteljes, mint a harci mének dobogása, gyors, mint a kardvillanás.”⁶⁷

Kertben alapján rajzol némi képet a magyar irodalomról, említi Kisfaludy Károlyt, Vörösmartyt, Császárt. A forradalmi események, mint írja, nem hatnak ki szerencsésen a költőkre. Majd mind részt vettek a harcban, egyesek elesetek, mások elbújdostak. De a szabadságharc céljáról Taillandiernek sincs hízelgőbb véleménye, mint Despreznek, V. de Marsnak. A magyarok továbbra is mint elnyomók szerepelnek; forradalmuk demagógiába torkollott.

„Míg a nemzeti ügyet támogatták — noha ők maguk is a szlávok elnyomói voltak — nehéz volt nem csodálni vakmerőségüket; büszkeségük őszintesége, gőgös előítéleteik naiv kirobbanása mentségükre szolgálhatott. Az volt az ország balszerencséje, hogy utolérte a forradalom, és a fajok küzdelme demagóg háborúvá alakult. Ettől kezdve minden veszélyben forgott; a közszellem ilyen forrongása közepette hogy ne érték volna hát a költészetet is végzetes sérülések? A forradalom alatt az inspiráció nem fejlődhetik szabadon, a magyar irodalom eredetiségét a pusztulás fenyegeti. Amúgy is erős hajlamuk volt Franciaország után-

⁶⁶ „Revue littéraire de l'Allemagne”. RdDM, 1851. 769.

⁶⁷ Ibid.

zására; tudjuk például, hogy a János vitéz költőjének néhány éve kiadott munkája a mi esküdszéki regényeink túlzó utánzata. Az ilyen szenvedélyes melodramák másolásánál nincs könnyebb; Petosi (!) is ennek a kísértésnek engedett, s a Hóhér kötele c. versénél, úgy mondják, Rétif de la Bretonne mai örököseit vette mintául. Mi történne tehát, ha továbbra is az európai demagógia szelleme lengené körül őket? Hamarosan vége lenne mind a nemzeti jellegnek, mind a költészetnek, melyben az tükröződik. Pedig az osztrák birodalom népei úgy őrizhetik meg legjobban jogaikat, ha tiszteletben tartják a maguk sajátosságait, ha hűek maradnak őseik hagyományaihoz és szelleméhez. Vetélkedő küzdelem indult e népek között: ha valamelyikük elvesztené megkülönböztető jellegét, elvesztené erejét is; a kormányzat nem volna kénytelen többé számolni vele. A magyar írók ne engedjenek hát ennek a baljós csábításnak; Magyarország békés katonái óvakodjanak attól, hogy az erőt adó nemzeti hagyományukat forradalmi lelkesedésre cseréljék, mert az az ország halálát jelentené.”⁶⁸

A forradalmi költészetet alacsonyra értékelte a *Revue*. Nemcsak a magyar forradalmi költészettel szemben voltak fenntartásai, hanem hasonló mértéket alkalmazott a hazai irodalomnál is. Béranger-ban azt hangsúlyozta, hogy noha népi költő kívánt lenni, valójában nem volt az, nem volt „poète de parti”, még ha a szociális tónus nem hiányzott is nála; kikerülte a politikai pártokat, liberalizmust, republikanizmust, egyszerűen csak patrióta volt.⁶⁹ A kortársak közül Pierre Dupont költészetében a politikai chansonokat taksálta legalacsonyabbra.⁷⁰ A *Revue* a forradalmak lehanyaglása után is hű maradt eredeti álláspontjához: a forradalmat minden formájában elítélte. Akár a nagy francia forradalom Hegypártjáról, s ennek triumvirátusáról (Danton, Robespierre, Marat), akár 1848 francia kispolgári és utópista szocialistáiról volt is szó, a *Revue* a konzervativizmus szószólója volt. Támadta tehát Louis Blanc-t, Ledru-Rollint, Proudhont, nem kímélte meg Victor Hugot sem. A nagy forradalomban csak a vérengzést látta, csak azt, hogy ötezer fő vérzett el a gilottin alatt; 1848 forradalmárait pedig egytől-egyig demagógoknak ábrázolta, mert olyat ígérnek a népnek, amit nem tudnak adni.

1851-ben a *Revue* hibáztatta Schwarzenberg centralizáló politikáját, megjósolta, hogy ez nem fog simán menni, mert mit keresnek a magyarok, horvátok, szlovákok Linz és Salzburg képviselőivel közös birodalmi gyűlésben? A harc tehát tovább folyik. Az öreg konzervatívok által javasolt federatív program jobban kielégítené a lapot, noha azt is látja, hogy Bécsben a magyar arisztokraták az abszolutizmus legmakacsabb képviselőire támaszkodnak, és Oroszországgal paktálnak, mely kedvez nekik. A centralista politikát egyszerűen keresztülvihetetlennek tartotta a *Revue*, mert lehetetlen, hogy a bécsi parlamentben 5–6 nyelven beszélő követek legyenek együtt.⁷¹ De augusztus 20-án a bécsi udvar annulálta a március 4-i oktrojált alkotmányt, s ami ezt megelőzte, az a párizsi tekintélyes lap szerint sem volt egyéb, mint „az abszolutista reakció puszta államcsínye”.

1851 novemberétől az Angliába érkező Kossuth is a brit kormány által megtúrt, s ott szervezkedő forradalmárok fekete listájára került a *Revue des*

⁶⁸ Ibid. 770.

⁶⁹ *Émile Montagu* cikke, „La poésie et les poètes populaires”. RdDM, 1851. 1145.

⁷⁰ Ibid. 1146.

⁷¹ *Chronique*, 1851. jún. 30. RdDM, 1851. 186.

Deux Mondes szerkesztőségében. Propaganda útjáról Angliában és az Egyesült Államokban a lap csak ellenszenvvel volt képes írni.⁷²

1852-ben Görgey önéletírása (Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849) ismét alkalmat ad a lapnak, hogy a Görgey által nyújtott tükörben még egyszer végigpillantson a forradalom történetén. A recenzió szerzője H. Blaze de Bury, előbb a politikai csoportokat, pártokat mutatja be, majd a két nagy ellenfelet, Kossuthot és Görgeyt. Görgey Perczel móri veresége után a Tisza mögé akart menni, védekező háborút folytatni, mint az oroszok Napóleon ellen 1813-ban. Kossuth fordítva képzelte el, s támadni akart. Görgey útja a Kárpátokon át a recensens szerint teljes elismerést érdemel, Moreau tábornok visszavonulására emlékeztet. Ezzel az ügyes taktikával egy időre megmentette Magyarországot. Négy hadsereg közé volt ugyanis szorítva (Csorich, Simunics, Goetz, Schlick). A váci kiáltvány: világos beszéd volt. A lap cikkirója a március 4-i alkotmányt tartja a legjobb megoldásnak a magyarok számára. Viszont mit jelentett április 14-e? A trónfosztás feltételezett egy új európai egyensúlyt, például egy federatív köztársaságot a monarchia helyébe. Innen kezdve már nem védekező háború folyt, át kellett lépni a határokat, Galícia, Lengyelország felé. A detronizáció kérdésében a szerző elfogadja Görgey érvelését, vagyis azt, hogy Magyarország mint független állam nem tudna megállni. A napról napra gyengülő, az európai közösségből kiszakadt Magyarország végül is az európai egyensúly megzavarójaként tűnnék fel a nagyhatalmak szemében. A Görgey szerepét tisztára mosni kívánó munka bírálata egyetlen pontban sem kérdőjelezi meg a Görgey által elmondottakat. De magáról Görgeyről nem a leghízelgőbb jelzőket olvashatjuk: szarkasztikus, „Miltiade sardonique”, a büszke, hideg, arisztokrata Görgey, aki egy vegyész szenvtelenségével nézi az egyéneket és csemenyeket, megveti a halált és az embereket, ő maga csak „de juste mesure” (éppen csak hogy) magyar, távol a nemzeti gyengeségektől. Megveti Perczel dicsekvéseit, Kossuth lírai pompáját és „le fracas déclamatoire”-ját.⁷³

Ezután Irányi és Chassin 1859-ben megjelent munkájáig nincs átfogóbb ismertetés a magyarországi forradalmi eseményekről.

*

KOSSUTH LAJOS—ADAM POTOCKI

New Orsova, août 1849

Mon cher ambassadeur,

Vous êtes torrent, et comme tel au-dessus des vanités que reflète le miroir du lac le plus uni. Aussi si je vous nomme encore: Mon cher ambassadeur! c'est qu'au temps de nos légitimes espérances vous avez rempli une mission avec l'éclat du mérite, l'esprit d'un homme franc et habile, et qu'en face de celui près de qui vous arrivez, et le trouvant autre qu'il avait promis d'être, vous avez rappelé, noble

⁷² Chronique, 1851. nov. 14. RdDM, 1851. 764. Chronique, 1852. apr. 14. RdDM, 1852. 390—391. Chronique, 1852. jún. 14. RdDM, 1852. 1249. Chronique, 1852 aug. 14. RdDM, 1852. 814.

⁷³ H. Blaze de Bury recenziója Görgey könyvéről. RdDM, 1852, 891—937.

fils de Pologne, l'action de Skarbek Habedank ; ce dont j'ai été triplement fier : comme Hongrois, comme Slave, comme chef d'un gouvernement libéral ! Merci ! encore une fois, par Saint Étienne, merci ! Soyez béni !*

Dès l'an dernier, comte, je vous avais fait dépositaire de mes plans, de ma politique, que le fils de la forteresse n'a jamais su ou voulu franchement seconder, que le descendant du vieux cheval n'acceptait qu'en hennissant et se cabrant, que vous seul saviez par coeur ; qu'Henri devinait ; que Joseph pressentait ; mais qu'un autre, hélas ! n'avait ni comprise, ni secondée, ni partagée. Je le savais, mais je ne pouvais pas faire croire à mon coeur que le dompteur du dragon pût un jour plier devant l'aigle et se laisser enlever dans ses serres ! Ma pensée se refusait à croire que je serais un jour forcé de dire à ce fils si beau et si vaillant : et toi aussi ! . . . Reproches sans amertume ! regrets sans remords ! . . .

. . . Pendant que j'ai été, j'ai bien vécu, parce que j'ai cherché à faire le bien en dévoilant la mal ; à conquérir la paix en essayant de combattre un état de choses qui est la guerre vivantes ; à raviver les coeurs en appelant à nous tous ceux qui souffraient et desquels je pouvais dire avec le sage : Spes illorum immortalitate est plena ! J'ai cherché les moyens d'imiter Christ, d'en sauver le temple, d'en défendre le pontife en prenant le drapeau de la Croix, d'étendre sa puissance par une croisade démocratique ; et, je dois le dire, prêchant de sincérité et l'abnégation, j'ai réussi à m'effacer et à me considérer comme récompensé au-delà de mon mérite, en voyant quels astres resplendissaient autour de moi et illuminaient jusqu'à mon ombre même. . . Mais tout soleil a des taches, et nul esprit fort n'y fera rien.

Je ne vous rappellerai rien de nos actes, de nos héroïques promesses, comte, vous les connaissez comme moi ; mais, abîmé par une vie qui me fatigue, je veux, avant de déposer le fardeau, dire, à qui les comprendra bien, des choses suprêmes et que je voudrais ne pas confesser en pure perte. Qu'elles soient le grain de mil et puisse-t-il fructifier ! car la vie de l'homme utile sur la terre doit produire, ou bien elle a été maudite !

Certains de vos compatriotes m'ont assimilé à Thadée Kosciusko. Dans une certaine sphère, c'est trop ! mais dans une autre mesure, ce n'est pas exact.

Si, avec l'autorité souveraine que j'ai eue dans notre nation, j'eusse obtenu la prépondérance militaire du vainqueur de Raclawice et de Szczekociny, l'Europe était appelée à jouir, d'ici à peu d'années, de destinées aujourd'hui illusoires, mais réalisables un jour néanmoins. Mais je n'étais pas soldat, et si parfois j'ai désiré brandir une épée, j'ai dû me rappeler que je tenais le sceptre. „On me faisait maudire la grandeur qui me retenait au rivage !” Je n'ai donc pu être guerrier, et ici je m'incline devant Thadée.

Mais, ce qu'il n'était pas, et ne pouvait pas être, je le suis, moi ! CHRÉTIEN DÉMOCRATE ! ne me révoltant pas contre l'oppresseur, mais contre l'oppression ! ne provoquant pas en gentilhomme, mais appelant en apôtre !

Dites, comte, pouvez-vous me refuser cette justice ?

Kosciusko, succombant à Maciejowice, s'est avoué vaincu ; c'était vrai ! Mais il a désespéré de sa patrie par un mot que je ne rappellerai pas. Ah ! jamais pareille exclamation ne sortira de ma poitrine ! !

* *Skarbek Habedank* — célzás egy lengyel történelmi anekdótára. Skarbeket Ferdeszájú Boleszláv követségbe küldte V. Henrik császárhoz, ez egy arannyal telt ládikát kínált fel, ezzel akarta megvenni a lengyeleket. „Az arany arannyal egyesüljön”, felelte a követ, és odahelyezte újjáról levett aranygyűrűjét a ládikához. „A szabad ember a vásnál marad”, tette hozzá büszkén. Mire a császár Habe-Dank-kal — köszönömmel — felelt. Az esetet Marcin Kromer krónikás jegyezte fel.

... Napoléon le disait : „Alexandre et César ont passé ; mais le monde a marché sans eux.” Si je pouvais ajouter à cette parole pleine de justesse, je dirais ; „et à cause d’eux ! Car rien de ce que Dieu a créé ne peut être détruit ; rien ne se perd ! Le mal même ne s’efface que lentement, bien qu’il ne soit pas œuvre divine, et quand il a cessé, c’est comme ces matières subtiles qui se volatilisent, pour aller dans les nues se relier à quelque puissant et nouvel orage.

Donc, à ceux qui croient : espérance à ceux qui ont du cœur : notre exemple ! à ceux qui sont justes : l’amour de Dieu ! à ceux enfin qui souffrent, pleurent et gémissent des ténèbres et du fiel du Vendredi Saint : les splendeurs de plus en plus certaines de la Grande Nuit !

Rien n’est perdu ! L’oppression nous a devancés d’une étape ; mais cette marche hâtive, prématurément aidée, sera pour elle la Capoue énervante ; l’Annibal qui a soumis la Hongrie en 1849 sera lui-même, dans un proche avenir, dans la situation où réduisit cet grande capitaine et Carthage, l’homme de vingt-six ans, Scipion, qui n’avait eu pour lui que la foi et le droit, et qui courait au Capitole en rendre grâce aux cieux !

Vous n’avez pas su, mais je veux vous le dire, comte, qu’un haut et puissant seigneur m’avait fait l’honneur de m’écrire. Je dis : m’avait fait l’honneur, parce que, en vérité, les termes de la lettre, les pensées y émises (Dieu sonde seul le cœur), les appréciations et les désirs mêmes n’avaient rien que de fort honorable pour moi. . . Comte, l’empereur, Nicolas sait où est la lumière ; il sait où est le vrai, ou je me trompe grossièrement. Croyez-moi, de grandes choses se préparent ! Tout ce qui s’est produit, il faut le reconnaître aujourd’hui, a été conduit par une main plus étendue que la nôtre. Il me paraît démontré, que beaucoup d’entre nous avaient un rôle assigné déjà dès leur adolescence quand on possède par toute la terre des personnes chargées de tout connaître, depuis le sol jusqu’au pic le plus élevé ; que les unes sont contrôlées sans cesse par les autres ; que cette situation revêt mille transfiguration, et que l’en sait et peut attendre, on finit inévitablement par savoir au juste la vérité. . . Mettre en querelle Paul et Jean, arriver pour les séparer et prendre pied chez eux, n’est pas chose nouvelle, mais peut se produire avec un nouvel à-propos. Les Russes camperont à Léopol, à Presbourg, à Bade, à Vienne même, sans y commettre d’excès ! La politique de la Russie a changé du jour où elle s’est immiscée dans nos affaires. Elle veut se faire aimer, elle y parviendra, je le crains ! Les plus antipathiques rechercheront ses faveurs et son sourire, et, de parvenue qu’elle était, arrivant enfin à naturaliser chez elle le vrai, le juste, le beau, le noble, la Russie, avant dix ans d’ici, sera à la tête de la démocratie hongroise et bénie peut-être, tant les destins sont changeants, de vous et de moi-même !

De moi-même, hélas ! ce serait d’au delà de la tombe ; mais de vous, comte, de vos enfants, de tous ces semi-concitoyens qui s’égorgent au lieu de s’éteindre dans un saint embrassement. Oui ! certainement ! le sang, beaucoup de sang encore doit amener ce résultat.

Ce sera la punition de ces peuples corrompus qui nous ont laissé périr ! Abâtardis par l’égoïsme et le mercantilisme, ils ne pouvaient être sauvées que par dévouement !. . .

Adieu, mon cher ambassadeur, je suis heureux de vous avoir connu et de vous dire que je vous aime si vous étiez mon enfant : j’ai tant vieilli !

Adieu !

La République, 1849. okt. 7

Louis Kossuth

NEVELŐ IRÉN

A magyar kisiparosság társadalmi-politikai arculatának néhány jellemző vonása a felszabadulás után (1945—1948)

A két világháború között Magyarország gazdaságában lelassult a kapitalizmus fejlődése: a gyáripari termelés a korábbiaknál mérsékeltebben növekedett. A Monarchia felbomlása, a vesztes háború utáni gazdasági újjászerveződés nehézségei, a rövid ideig tartó fellendülést követő gazdasági válság a dinamikus fejlődést visszafogták. Ugyanezek a tényezők a kisipar viszonylag nagy súlyát konzerválták.¹ E jelenség nem a kisipar nagy életerejéről tanúskodott, hanem a hasznosíthatatlan energiák levezetését szolgálta, olyan körülmények között, mikor a falu és város nagy tömegeinek fogyasztása megrekedt a minimális szükségleteknél. Tükrözte a gazdaság: a nagy- és kisipar gyengeségét. Becslések szerint az 1930-as években az iparból származó nemzeti jövedelemnek hozzávetőlegesen 28—30%-át, az egész nemzeti jövedelemnek pedig 8—10%-át a kisipar termelte. Az ipari munkaerőnek viszont kb. 60%-át foglalkoztatta.

A kisipar közgazdasági körülhatárolása, fogalmi leválasztása és megkülönböztetése a középipartól egyértelműen elfogadott elvek szerint történt. Nehezebb volt a kisiparosság társadalmi elhelyezése. A kisiparosság jogi státusából, felső rétegének szociális viszonyaiból kiindulók a középosztály részének tekintették a kistermelők ezen csoportját. Mások, a kisiparosság alapvető tömegeinek reális körülményeit számbavéve, az „alsó osztályokhoz” sorolták.² A vélemények megoszlása a kisiparosság társadalmi alkatának ellentmondásait közvetítette. Valójában a kispolgárság népes mezőnyének alsó csoportját alkották, amelynek mind felfelé, mind lefelé voltak nyúlványai. Nagy tömegeinek életviszonyai a munkáosztályéhoz álltak közelebb, életszemlélete viszont kistermelő létéből következő önálló egzisztencia öntudaton alapult. Utóbbira apellált a polgári társadalmi rend. A tudat képviselte határtalan lehetőségek és a körülmények szűkre szabott realitásának aszinkronjából táplálkozó nagytőkeellenességet pedig a nyilas demagógia igyekezett kiaknázni.

A második világháborúba való bekapcsolódás után a gyáripar termelése megsokszorozódott, a kisipar azonban csak mérsékelten növelte kapacitását, de ekkor sem alakulhattak ki a gazdaság egészséges arányai, hiszen a gyáripari termelés a hadikonjunktúra függvénye volt, a német érdekeknek megfelelően fejlődött. Az ország hadszíntérre válása pedig e külső és ideiglenesen ható tényezők érvényesülését is megszüntette.

¹ A kisipar helyét befolyásoló gazdasági-társadalmi tényezőkkel foglalkozik *Ránki György*: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben c. cikkében. *Történelmi Szemle*, 1964. 2. sz. 423—451.

² *Haidekker Sándor*: A magyar középipar helyzete. Bp. 1939. *Dr. Laký Dezső*: Az iparosok szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Bp. 1929. 3—5. *Weis István*: Hazánk társadalomrajza. Bp. 1942. 107—109.

Az ország területén folyó hadműveletek a kisipari műhelyeket sem kímélték. Mivel a kisipar háborús káraitól nem készítettek adatfelvételt, becslések alapján, a nagyipar analógiájára állapították meg, hogy a kisiparosok kb. 90%-át érte kisebb-nagyobb károsodás a háborús események következtében. A kisipar gazdasági kárait azonban nem lehet összehasonlítani a gyáriparával, egyebek között azért sem, mert vesztesége elsősorban a felszerelési és nyersanyagok hiányában mutatkozott meg.³ A kisipar termelőeszközei technikailag viszonylag egyszerűek voltak, ezért a műhelyek elég gyorsan újjászerveződtek.

A háború után, mivel nyersanyag kevés volt, azok az iparágak fejlődhettek, amelyeknek termékeiben a munkaerő alkotta az áruérték nagyobbik felét, mivel a gyáripár gépparkja részben megsemmisült, részben erősen megrongálódott, a manuális és primitív technikájú munka jelentőssé vált. A viszonylag gyorsan reorganizálódott kisipar szerepe a nemzetgazdaságban átmenetileg, szükségszerűen megnőtt. A kisipar közreműködhetett egyrészt a nagyipar helyreállításában, másrészt a gyáripár kiesése következtében hiányzó termékek pótlásában.

A háború befejezésével, a gazdasági erők, faktorok számbavételekor a jelentős károkat szenvedett nagyipar helyzete reménytelennek tűnt, az újjáépítés nehézségeinek optikáján keresztül a kisipar jelentősége abszolút és relatív mértékben felnagyítódott. Úgy tetszett, hogy a kisiparra, általában a kisegzisztenciákra komoly feladatok hárulnak az elkövetkező gazdasági fejlődésben.⁴

A kisiparosság az ágyúk elhallgatása után szinte azonnal hozzáfogott a romok eltakarításához, a termelés megszervezéséhez. Fontosságának, megnövekedett szerepének tudatában igyekezett bekapcsolódni az újjáépítés nagy jelentőségű munkálataiba. Az ország nemzeti jövedelmének alakulásáról szóló különböző jelentések 1946-ban 13,4%-ra becsülték a kisipar hozzájárulását, a termelés megindításához, folytatásához nagyobb ráfordításokat igénylő gyáripárét pedig 17,9%-ra.⁵ Ha figyelembe vesszük azt, hogy a nemzeti jövedelem számítása — különösen az infláció körülményei közepette — elég sok tényező bekalkulálását feltételezte, s ezáltal sok hibalehetőséget rejtett magában, akkor is a kisipar és gyáripár által előállított tiszta jövedelem megoszlása utal a kisiparnak a gazdaság általános leromlása folytán megnövekedett szerepére. A stabilizáció termelést serkentő hatásával számoló adatok 1946/1947. évre a gyáripári részesedést már 27,6%-ban állapították meg, a kisipárét pedig 15,1%-ban, amely egyben azt jelentette, hogy a kisipar termelte tiszta jövedelem meghaladta a gyáripár által produkálnak a felét.⁶

A gyáripár helyreállítása sokkal gyorsabban történt meg, mint várták. A kevés tőkét, amellyel az ország rendelkezett, legnagyobb részét a gyáripár rekonstrukciójára fordították, a kisipar igényei szükségszerűen háttérbe szorultak.

³ Dr. Szeghalmi László: A kézműves- és kisipar. Ipari újjáépítésünk. 1945—47. Szerk. Tonelli Sándor. Bp. 1947. 54.

⁴ Iparos Újság, 1946. máj. 18. Weiner Zoltán: Kisiparunk szerepe jövődő külkereskedelmünkben.

⁵ Dr. Szeghalmi László: i. m.

⁶ Adatokat lásd: „Jelentés a hároméves terv első évről.” Közli Ránki György: Magyarország gazdasága az első hároméves terv időszakában. (1947—1949) Bp. 1963. 136. A gyáripár 3760 millióval, a kisipar pedig 2062 millió forinttal járult a 13 635 millió forintot képező nemzeti jövedelemhez. Másutt a gyáripár nettó termelési értékét 4107 millió forintban állapították meg, a kisipárét pedig a fentiek szerint. Így is az ipar termelte nemzeti jövedelem 33%-a a kisipari műhelyekből származott. Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban: UMKL) M. 13. — 11. tétel. lp. M. „A kisipar helyzetképe”. 1948. febr. 23.

A kisipar munkalehetőségei — a korábbi várakozások ellenére — nem szélesedtek, hiszen nyersanyaghoz, tőkéhez, nagyobb munkához, megrendeléshez nem igen jutott, sőt azáltal is csökkentek, hogy az újjáépítés idején a tömegek élet-színvonala csak elenyésző mértékben emelkedett. A kisipar felvevőpiacát e körülmények olyannyira beszűkítették, hogy 1947 elején már a kisipar válságáról beszéltek.⁷ 1947/48. évben a gyáriparból származó nemzeti jövedelem majdnem elérte a háború előtti, 1938-as abszolút értéket, a kisipar viszont, a termelés növekedésének lelassulása következtében, annak csak valamivel több mint 2/3 részét produkálta. Így a gyáripár részesedése meghaladta nemcsak a megelőző évi, hanem a háború előtti arányt is, a kisipar hozzájárulása pedig ellenkező irányba változott, azaz kevesbedett.⁸

A korán bekövetkező funkcióváltás, a gazdaság normális működési mechanizmusának fokozódó helyreállása, ezzel együtt a kisipari termelés érezhető megrekedése, a kisiparosok nagyraötött önbizalmának a zavarát idézte elő. A gazdasági nehézségeket társadalmi problémák tették teljessé. A kisiparosok gyakorta feltették a kérdést, és nem éppen jószándékú jobboldaliak — különösen az államosítások megindulásával — még mélyítették kínzó bizonytalanságukat: mi lesz a kisiparral? A tervgazdálkodás, a hároméves terv megindulása csak súlyosbította a kisiparosok gondját, élesztette gyanúját, hogy az elkövetkező fejlődési szakaszban a kisipart a politikai erők küzdelmében győztesnek mutatózó baloldaliak felszámolják.

A kisiparnak közvetlen a háború utáni mélypontról induló prosperitása csak rövid ideig tartott, amelyet felváltott a kisipari termelés növekedésének a lelassulása, helyenként stagnálása. A gazdasági folyamat ilyen alakulását a háború utáni rendkívüli körülmények magyarázzák. A kisipar „válságát” a fogyasztópiac leromlottsága, a szűkében levő nyersanyagoknak a racionálisabb gyáripari felhasználás következtében előállott nyersanyaghiány idézte elő.

A kisiparosok mint termelők

A kisiparban lejátszódó gazdasági folyamatok, a kisiparosok termelési kedvét, közérzetét befolyásoló politikai körülmények és a nyomukban kialakult hamis vagy valós helyzetértékelések a kisiparosok társadalmi állapotát, mozgását is szabályozták.

A kisiparban foglalkoztatottak létszáma a háború alatt még emelkedett, ám 1945-re a háborús károk következtében megközelítőleg 18%-kal kevesebb lett, mint az utolsó békeévnél számító 1938-ban volt. Az 1946–47-es évek folyamán újból felfelé ívelt a kisipari termelésben résztvevők létszám-görbéje, noha alatta maradt az 1938-asnak. Majd az ismét bekövetkezett csökkenés miatt 1948 decemberére majdnem a közvetlen háború utáni helyzet állt vissza. A kisipar összlétszámának alakulása 1938–1948 között.⁹

⁷ Iparos Újság, 1947. máj. 2. *Bihari Sándor*: A kisipar válsága.

⁸ *Ránki György*: Magyarország gazdasága . . . 136. 1947/48-ban a nemzeti jövedelem 18 247 millió forintot képezett, amelyből 6277 millió forintot a gyáriparban, 2481 millió forintot a kisiparban termeltek meg.

⁹ A számításokat az Ipartestületek Országos Központjának a jelentései alapján készítettük, amelyekben az ipartestületekhez tartozó iparosok év végi adatait rögzítették. Egyedül az 1945-re vonatkozó, becsült mennyiségi mutatók tükrözik az év közepi, nyári állapotokat. Az 1938. év adatai: Az Ipartestületek Országos Központja VI. évi jelentése az 1939. évi november

Év	Abszolút számokban	Viszonyyszámokban
1938	404 681	100,0
1943	432 721	106,9
1945	330 988	81,8
1946	360 013	88,9
1948	323 840	80,3

Ha a kisiparnak a háborús károk okozta összeszűkülését, ezt követően újjászerveződésének megindulását tükröző létszám gyarapodását, de végeredményben válság hangulatot kiváltó, szinte kronikus fogyását közelebbről megvizsgáljuk, és a kisipari összlétszámot részeire bontjuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a mesterek 1938. évhez viszonyított száma csak rendkívül kis mértékben változott. A létszám alakulásába a konjunkturális lehetőségek primér szerepe mellett, a természetes és a háború idején az erőszak okozta elhalálózások révén előállott fogyások is belejátszottak.

A mesterek, segédek, tanulók számának alakulása a kisiparban:

Év	Mester		Segéd		Tanuló	
	abszolút számban	%-ban	abszolút számban	%-ban	abszolút számban	%-ban
1938	189 214	100,0	147 154	100,0	68 313	100,0
1943	192 875	101,9	171 232	116,4	68 614	100,4
1945	175 966	93,0	106 190	72,1	48 832	71,4
1946	186 960	98,8	123 556	83,9	49 497	72,4
1948	182 678	96,5	94 351	64,1	46 811	68,5

Tulajdonképpen a segédek foglalkoztatásának vizsgálata ad magyarázatot a kisipari összlétszám csökkenésének igazi okára. A segédek száma a háború után ugyanis jelentősen megfogyatkozott, 1945 nyarán megközelítőleg 28%-kal volt kevesebb, mint 1938-ban. 1946-ban a konjunkturális lehetőségeket kihasználva, fellendült a kisipari termelés, az 1938-as foglalkoztatási szintet mintegy 83,9%-ra közelítette meg. 1948 végére azonban még az 1945-ös állapotokat is meghaladta a segédek alkalmazásának ritkulása.

Hasonló képet kapunk, csak sokkal kiegyensúlyozottabbat, az ipari tanulók, a tanoncok adataiból. A tanulók száma 1945 nyarára kb. ugyanolyan mértékben csökkent, mint a segédeké, az 1938-as létszámnak mindössze 71,4%-át szerződtették a kisipari műhelyekben. A konjunkturális időkben, 1945–1946-ban, sem emelkedett az ipari tanulók száma olyan viszonylag jelentős mérték-

hó 26-án tartandó közgyűlés elé. Bp. 1938. 93. 1938–1945-re lásd: *Laky Dezső: Magyarország ipara 1945 nyarán. Ipari újjáépítésünk*. 23. Közli: *Gervai Béla: A kisipar fejlődése, helyzete és szerepe népi demokráciánkban*. Bp. 1960. 110. 1946. évi adatok: *Kézműiparunk az 1945–1946 években*. IPOK XIII–XIV. évről szóló jelentése. Bp. 1947. 117. 1948-ra lásd: *UMKL. M. 624. IPOK. 7. doboz. Budapesti kézműiparosok statisztikája, szakmai részletezésben az 1948. december 31-i állapot szerint, valamint Kézműiparosok országos statisztikája. Vidéki szakmai összesítés. A továbbiakban számításaink az itt felsorolt anyagokra támaszkodnak.*

ben, mint a segédeké. A kisipari termelés beszűkülésével szinkronban, ismét negatív tendenciát mutatott a szerződttetések alakulása, 1948-ban az 1938-as tanonc létszámnak pusztán 68,5⁰/₀-át számlálhattuk a kismesterek műhelyeiben. Az ipari tanulók száma azért alakulhatott így, mert a tanulók munkaereje nem volt a pillanatnyi helyzet diktálta szabad adás-vétel tárgya, míg a segédek bevonása a termelésbe mindig tükrözte a kisipar konjunkturális viszonyait. Az ipari tanulók szerződttetésének alakulása csak nagyobb periódusban jelezte a termelési körülmények változását. Egyébként, a korábbiakhoz hasonlóan, a felszabadulás után is a kisiparban nevelődött az ipari utánpótlás, a tanulók 81,7⁰/₀-a a kisiparban sajátította el szakmáját.¹⁰ Ezért a kisipari tanulóképzés iparpolitikai szempontból országos jelentőségre tett szert. Míg a tanonctartást nem szabályozták, addig elég jelentős számú szerződttetésre került sor, olyannyira, hogy a szakszervezetek kénytelenek voltak megállapodni a munkaadókkal a tanoncfelvétel korlátozásáról. Miután azonban megjelentek a tanoncvédő rendelkezések, a tanoncok bérét kollektív szerződésben szabályozták, munkaidejüket, fizetett szabadságukat is rendezték, sem a kisiparban, sem a gyáriparban nem nőtt a tanuló foglalkoztatás. A kisiparban viszonylag kisebb mértékben csökkentették a szerződttetést, de előfordult, hogy egyáltalán nem vettek tudomást a tanoncok érdekében kiadott rendeletekről.¹¹

A részletes adatokat elemezve megállapíthatjuk, hogy bizonyos mozgás játszódott le a kisiparban foglalkoztatottak fővárosi és vidék szerinti elosztódásában. A háború után a kisiparban dolgozók száma a fővárosban, a mesterek gyarapodása következtében azonos volt a háború előttivel, csak vidéken fogyatkoztak meg a kisipari keresők. A rövid ideig tartó kisipari konjunktúra elmúltával viszont a fővárosban fordultak kedvezőtlenre a foglalkoztatási viszonyok, mégpedig a segédek száma csökkent elsősorban.

A kisipar jelentőségének háború utáni megnövekedését a kisipari összlétszám fővárosi állandósága reprezentálta. A háború után a fővárosnak nagy szüksége volt kvalifikált munkaerőre, a háború pusztításainak mielőbbi felszámolása a munkaalkalmak bővülését eredményezték, amelyek a fővárosba vonzották a mestereket és segédeket. Az iparosoknak a nagyobb városokba, főleg a fővárosba költözése már a háború idején elkezdődött,¹² amelyet az ostrom alatti és a felszabadulás utáni visszaáramlás részben ellensúlyozott. A fővárosi iparosmesterek számának a megnövekedéséhez minden bizonnyal hozzájárult az, hogy a zsidó vallásúak elhurcolása és megölése a vidéki iparosok között nagyobb rendet vágott. A fővárosi iparosok soraiba — potenciónálisan — nagyobb mértékben léphettek deklasszáldott elemek is, hiszen a tisztikarból, rendőrségtől, közhivatalokból stb. kiszorított jobboldaliak egyik gyűjtőhelye szintén Budapest volt.

A kisiparban foglalkoztatottak területi megoszlása:

¹⁰ Szakasits Antal: A szakmunkásképzés. Ipari újjáépítésünk. 147.

¹¹ UMKL. M. 13. 9. tétel. Ip. M. Pintér János nemzetgyűlési képviselő, a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Országos Szabad Szakszervezete elnökének levele Bán Antal iparügyi miniszterhez. 1946. febr. 20.

¹² Az Ipartestületek Országos Központja X. évi jelentése. Bp. 1944. 85.

Év	abszolút számban ¹³		‰-ban		évi átlagban		
	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Bp	vidék	összesen
Mester							
1938	29 498	159 716	100,00	100,00	15,6	84,4	100,0
1946	37 505	149 455	130,18	93,58	20,0	80,0	100,0
1948	35 732	146 946	121,12	92,01	19,5	80,5	100,0
Segéd							
1938	82 147	65 007	100,00	100,00	55,8	44,2	100,0
1946	79 495	44 061	96,82	67,78	64,3	35,7	100,0
1948	53 640	40 711	65,33	61,86	56,9	43,1	100,0
Tanuló							
1938	16 685	51 628	100,00	100,00	24,4	75,6	100,0
1946	11 409	38 088	68,31	73,81	23,0	77,0	100,0
1948	10 784	36 027	64,57	69,81	23,0	77,0	100,0
Együtt							
1938	128 330	276 351	100,00	100,00	31,7	68,3	100,0
1946	128 409	231 604	100,08	83,82	35,7	64,3	100,0
1948	100 156	223 684	78,06	80,95	30,9	69,1	100,0

A fővárosi kisipar háború utáni intaktsága felborította a béke idején kialakult foglalkoztatási arányokat. 1946-ban Budapesten relatíve megnőtt a kisiparban dolgozók fajsúlya, 1948-ra azonban visszaállt a békebeli helyzet, amelyet részben az váltott ki, hogy a fővárosban gyorsabb ütemben fogyott a kisiparban foglalkoztatottak száma, mint vidéken.

Az 1938-as és 1948-as területi megoszlás egyik szembeeszkő különbsége, hogy a háború után a mesterek aránya a fővárosban javult, 15,6‰-ról 20,0‰-ra nőtt és stabilizálódott. A tanulók szerződötési viszonyai nem sokat változtak, a felszabadulás után a vidék vezető szerepe a tanulóképzésben csak megerősödött.

Amit általában megállapítottunk a kisipari összlétszám alakulásáról, hogy ti. fogyásának legjelentősebb összetevője a segédek foglalkoztatásának ritkulása volt, azt konkretizálhatjuk és körülhatároltabban megfogalmazhatjuk: a háború utáni években főleg a fővárosi segédek száma csökkent. Egyébként a segédek több mint fele, 1946-ban közel 2/3-a különben is a fővárosban lett munkaalkalmat. E jelenség okát abban kereshetjük, hogy egyrészt a konjunkturális lehetőségekkel a fővárosi kisipar tudott legjobban élni, mert nagyobb fogyasztópiacal rendelkezett, amelyet főleg a tehetősebb kisiparosok tudtak kihasználni, következőleg a dekonjunktúrát is a fővárosban észlelték a legerősebben. Másrészt Budapestre tömörült az ipar általában is, az iparfejlesztés politikája és programja, amely a 3 éves tervben — a helyreállításon túl — kibontakozott, munkalehetőséget biztosított a kisiparból a munkanélküliség, vagy egyéb dekonjunkturális okok, anyagihiány miatt kiszorult szakmunkásoknak.

¹³ Abszolút számokkal nehéz a kisiparosság soraiban végbement változásokat ábrázolni, mert ahány forráscsoportot találunk, annyi létszám meghatározást is. Ha a társadalomtörténeti analízisek alaptörvénye, hogy csak azonos minőségeket hasonlítsunk össze, akkor vizsgálatunkban e szabályt a forráscsoportokra is kiterjeszthetjük, azaz csak egy helyről származó adatokat vethetünk össze, feltételezve, hogy valószínűleg egyforma elvek szerint rendszereztek az információkat. Eddig ipartestületi jelentések alapján összeállított statisztikákat használtunk.

Milyen változások következtek be e néhány év alatt a kisiparban foglalkoztatott keresők struktúrájában? Egyik jellemző sajátosság, hogy a háború után, 1938-hoz viszonyítva állandóan és fokozatosan emelkedett a mesterek részaránya a foglalkoztatottak között, a segédek és tanulók által elfoglalt hely pedig ellenkező irányban változott, állandóan szűkült, mégpedig a segédek esetében jelentősebb mértékben. Ez az általános kép földrajzi megoszlásban eltéréseket mutatott. Budapesten 1938-ban a kisiparban dolgozók majdnem 2/3-a, pontosan 64,00%-a segédekből verbuválódott, a kisiparos mesterek létszáma csak a keresőknek közel 1/4-e, 23,00%-a volt. Egészen másképpen alakult a keresők összetétele vidéken, ahol a mesterek és segédek közötti budapesti arányok fordítva érvényesültek, az összlétszám 58%-a mesterekből és 23%-a segédekből állt.

A háború után a kisiparban valamelyest megváltozott a termelésben résztvevők összetétele. Budapesten a foglalkoztatottaknak még mindig több mint felét a segédek alkották, de az intenzív létszám-csökkenés következtében nőtt a mesterek aránya, 1948-ban több mint 1/3-ot, 35,7%-ot képezett. Vidéken a kisipari keresők 1948-ban nagyjából ugyanolyan összetételt alkottak, mint 1946-ban, csak 1938-cal összehasonlítva beszélhetünk az általános fejlődési iránynak megfelelő elmozdulásról.

A kisipari keresők megoszlása 0%-ban:

	1938			1946			1948		
	Bp.	vidék	együtt	Bp.	vidék	együtt	Bp.	vidék	együtt
Mester	23,0	58,0	46,7	29,1	64,5	51,9	35,7	65,7	56,4
Segéd	64,0	23,4	36,4	61,9	19,0	34,3	53,6	18,2	29,1
Tanuló	13,0	18,6	16,9	9,0	16,5	13,8	10,7	16,1	14,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A keresők foglalkoztatási viszony szerinti megoszlását vizsgálva ugyanazt állapíthatjuk meg, mint korábban. A segédek számának csökkenése miatt a keresők között nőtt a mesterek viszonylagos súlya, végeredményben szűkült a kisipari üzemek kapacitása, számuk nem változott jelentősen, csak nagyságuk. Különösen a fővárosban zajlottak le erőteljesebb elmozdulások, ahol a mesterek száma meghaladta a háború előtti, a keresők közötti aránya pedig 1/4-ről 1/3-ra emelkedett.

Egymást átszövő politikai és gazdasági okok váltották ki az említett strukturális elmozdulást. Egyes területeken értékesítési nehézségek mutatkoztak, másutt nyersanyaghiány gátolta a termelés bővítését és számításba kell venni a politikai körülményeket is, amelyek a nagyüzemek kisajátítása nyomán kialakultak, befolyásolták a kisiparosok foglalkoztatási kedvét, törekvését.

Az üzemnagyságról az 1949-es népszámlálási statisztika ¹⁴ alapján a követ-

¹⁴ A népszámlálási statisztika, amelynek adatait 1949. január 1-i eszmei időpontban vették fel, több kisiparost tüntet fel, mint az ipartestületi. A kisiparosok számának a megnövekedése annak tudható be, hogy a népszámlálási statisztika felöleli az ipartestületeken kívüli iparokat, házi és vándoripart is, valamint a népszámlálási kérdőívek a főfoglalkozással számolnak, és így valószínűleg azok is az iparosok létszámában szerepelnek, akik iparukat adott pillanatban szüneteltették, tehát az ipartestületek feltehetően nem, vagy pontatlanul regisztrálták. (A szezonális és a dekonjunkturális szakmákban elég gyakran előfordult az iparszüneteltetés.) (A Budapesti Ácsmesterek, Ácsiparosok és Hajóépítők Ipartestülete jelentette pl. 1949 márciusában a KIOSZ

kező képet kapjuk:¹⁵ országos viszonylatban a népszámlálás idején a kisiparosoknak mintegy 79,70%-a nem, 20,30%-a pedig foglalkoztatott alkalmazottati. A döntő többség, 11,10% csak egy munkással dolgozott, kettővel 4,70%, a tovább. 4,50% megoszlott. A hatnál több alkalmazottat foglalkoztató kisiparosok aránya rendkívül alacsony volt, a kimutatás szerint 1,30%-ot ért el.

A valóságban ennél valamivel nagyobb lehetett az idegen munkaerőt foglalkoztatók aránya. A kisiparosokat ugyanis éppen az jellemezte, hogy többségük nem dolgozott állandóan munkásokkal, a szakmától és a munka-ellátottságtól függött a foglalkoztatottság.¹⁶ A kisegítőként, rendszertelenül foglalkoztatott alkalmazottakat gyakorta nem jelentették be az OTI-nak, ezért a statisztikai adatgyűjtőknek sem. Különösen a szakképzetlen munkaerőt alkalmazták ideiglenesen, ezért a segéd munkások a statisztikában — feltehetően a népszámlálásiban — sem szerepelnek. Pedig, egyes becslések szerint, ebben az időszakban a kisipar körében, kivált az építő-, vas- és gép-, valamint a vendéglátóiparban, a segéd munkások száma a tanulókéval vetekedett.¹⁷ A Statisztikai Időszaki Közlemények 44. kötetében — 1948. október 1-i felvétel alapján — a tanulót és alkalmazottat foglalkoztató kisiparosok arányát 40%-ban határozzák meg.¹⁸ Az igazságot nagy valószínűséggel megközelítve mondhatjuk, hogy a kisiparos-

Közigazgatási Osztályának, hogy 178 olyan ács mestert, ill. ácsiparost tudnak az ipartestületben, akiknek nincs alkalmazottjuk. „Mint hogy az ácsiparban az ipar sajátos volta miatt egyedül dolgozni nem lehet, közzelkvő az a feltevés, hogy a 178 iparos egyáltalán nem dolgozik.” UMKL. M. 624. IPOK. 7. doboz. A Budapesti Építő mesterek Ipartestülete ugyanabban az időben, tél végén, ugyancsak értesítette a KIOSZ-t, hogy az építő mesterek közül 96 szünetelteti iparát. UMKL. uo. o.) Egyes szakmákban a kisiparosok munkaeszközeinek zárolása következtében szintén iparszüneteltetés állt elő. (Lásd a budapesti kútfúrókat. UMKL. uo. A Budapesti Tetőfedők, Fazekasok és Cserépkályhakészítők, Kútesinálók, Ártézi és Kútfúrók Ipartestületének jelentése a KIOSZ Ipari Közigazgatási Osztálynak. 1949. márc. 21.) Az ipartestületek hiányos nyilvántartásához hozzájárulhatott az a körülmény is, hogy 1948-ban megszűntek az ipartestület kényszerszolgálat jellegét, és ezért sokan kimaradtak. (A Budapesti Bádogosok, Gáz-, Vízvezeték- és Központi Fűtő szerelők Ipartestülete írta 1949. március 22-én a KIOSZ Országos Központjának, hogy a nyilvántartott munkaadók száma 1026, „akik természetesen 2/3 részben nem ipartestületi tagok”. A Budapesti Kővezők Ipartestülete szintén arról tudósította, hogy 1948. évi adatai szerint 116 tagja volt, de a kényszer tagság megszűnése következtében a jelentésében említett kisiparosok sem tartoznak az ipartestület kötelékébe. UMKL. uo.)

¹⁵ Népszámlálás 1949. VIII. köt. 11. Az adatokban szerepelnek a 10—19 munkást foglalkoztatók is, akik inkább a vállalkozó iparosok kategóriájába sorolhatók. Egyébként az ipartestületi statisztikában is bőven találunk ilyeneket, hiszen még egyes középiparosok is ipartestületi tagok voltak. A Budapesti Kelme- és Fónalfestők, Vegytisztítók Ipartestülete jelentette pl. 1949. március 22-én, hogy „... 20-on felüli munkavállalót foglalkoztatók száma 8”. Vagy a Budapesti Építő mesterek Ipartestülete ugyanekor a 20 munkások felül foglalkoztató építő mesterek számát 6-ban jelölte meg. A Budapesti Fehérnemű tisztítók Adóközössége a következőket írta a KIOSZ Országos Központjának 1949. márc. 23-án: „... 20-nál több munkavállalót foglalkoztató iparűzők száma 4.” (A jelentéseket lásd: UMKL. M. 624. IPOK. 7. doboz.) A népszámlálási statisztika szerint az iparosok 0,50%-a tartozott soraikba.

¹⁶ Iparos Újság. 1947. szept. 26. Ki a kisiparos.

¹⁷ UMKL. M. 624. IPOK. 8. doboz. Kézművesipari kataszter. Országos összesítő adatok. 1948. dec. 31-i állapot szerint 43 696 segéd munkást számoltak.

¹⁸ A magyar magánkisipar (1938—1960). Bp. 1961. Statisztikai Időszaki Közlemények, 44. sz. (atovábbiakban SIK. 44.) 17. A háború idején Budapesten tanuló szerződött iparosok többsége segéddel dolgozott. A felszabadulás után, a kisipari konjunktúra elmúltával a munkaalikalom csökkenése következtében növekedett a segéd nélküli műhelyek száma, így szerepe is a tanuló képzésben. 1943-ban a községi ipariskolák tanoncainak 6,80%-a tanult egyedül dolgozó mesternél, 1947 tavaszán pedig 16,6 %-a. Dr. Szántó Emil: Az iparos- és kereskedő tanuló szociális helyzete 1947-ben Budapesten. Bp. é. n. 96.

ságnak körülbelül 40%-a vagy állandóan, vagy ideiglenesen szakmunkást, segéd munkást, illetve ipari tanulót alkalmazott műhelyében.

A mesterek többsége rendkívül kis munkáslétszámmal termelt, 1—2, esetleg 3 alkalmazott serénykedett a kisipari műhelyekben. Egy 1955-ös KSH kimutatás szerint 1948-ban a kisiparosok 30,8%-a 1—2 alkalmazottal, 7%-a 3 alkalmazottal dolgozott, pusztán 3,1% foglalkoztatott 4 és annál több munkást.¹⁹ 1948. október 1-én 100 alkalmazottat tartó kisiparosra 239 munkás és ipari tanuló jutott,²⁰ ami azt jelenti, hogy a kisipari műhelyekben kettő, vagy annál valamivel több lehetett az átlagos munkáslétszám. A kisipari üzemek valóban kisipari jellegűek voltak.²¹

Budapest kisiparosairól a már korábban említettek a népszámlálási statisztika alapján is bizonyíthatók. A fővárosi iparosságnak ugyanis a népszámlálás szerint mintegy 1/3-a foglalkoztatott munkavállalót, közülük 42%-a, a fővárosi iparosok 14%-a egy alkalmazottal dolgozott. A mesterek 2,2%-a hat-kilenc munkást, 1,6%-a pedig már tíz-tizenkilencet vont be a termelésbe,²² utóbbiak a vállalkozók közé sorolhatók.

A kisipari üzemek mérete, terjedelme sok tényezőtől függött. Befolyásolta mindenekelőtt a szakma jellege, voltak olyan szakmák, amelyekben egyedül nem lehetett működni, csak állandó kisegítővel. Befolyásolta továbbá a termelési lehetőség, azaz az a körülmény, hogy anyag-igényes, avagy munka-igényes szakmával rendelkezett-e az iparos, amely a háború után a termelés méreteinek kiterjesztése szempontjából különösen nagy szerepet játszott. Jelentős tényező volt, hogy a műhelyben milyen szükségletekre termeltek. Kereslet úgyszólván majdnem mindenből jelentkezett, de a pusztta létfenntartási javak megszerzése elsődlegessé vált, a társadalomnak csak nagyon vékony rétege gondolt luxuscikkek beszerzésére. Végül függött az iparos szociális, vagyoni viszonyaitól is, tehát, hogy tőkeerős volt-e az üzem, mennyire szerelték fel gépekkel, a gépeket mennyire használták fel a kézimunka helyettesítésére, avagy a termelés fokozására, mennyi nyersanyagot tudtak beszerezni a drágább fekete piacon. Mindenesetre az üzem nagysága utalt arra, hogy a tulajdonos viszonylag kedvező anyagi körülmények között él.

¹⁹ Gervai Béla: i. m. 138.

²⁰ SIK. 44. 17.

²¹ Ha az 1949-es állapotokat az 1930-assal vetjük egybe, akkor konstatálhatjuk, hogy, eltekintve a háború alatt rövid ideig tartó és ható konjunktúra diktálta foglalkoztatási fellendülestől, a háború után a kisipari üzemek nagysága nem változott számottevően. Az 1930-as népszámlálás adatait itt nem használjuk, egyrészt általános módszertani, másrészt konkrét technikai okok miatt. Az 1930-as felvétel az 1949-estől merőben eltérő politikai-gazdasági körülmények között született. 1948/49 fordulójának politikai miliójében a bevállalshivatalos jellege hozzájárulhatott ahhoz, hogy az iparosmesterek — valószínű — limitálták alkalmazottaik számát. Az 1930-as népszámlálás vállalatok, az 1949-es pedig iparosok szerint közli a részletes adatokat, így a két felmérés összevetése technikailag is lehetetlen. A vállalatok száma meghaladta az iparosokét, valószínű özvegyi jogon ipart gyakorlók, illetve jogi személyek műhelyei, vagy részvénytársasági alapon működő üzemek adták a többletet. Azok a vállalatok, ahol a tulajdonos nem rendelkezett iparigazolvánnyal, eleve alkalmazott, illetve alkalmazottak foglalkoztatásával működtek. Az 1930-as népszámlálás szerint a kisipari műhelyek (20 munkásig) 60,9%-ában a mester egyedül dolgozott, 28,7%-ában 1—2 segédet, 7,3%-ában 3—5 segédet alkalmaztak. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 86. kötet. Az 1930. évi Népszámlálás. II. rész. 243.) Az arányok megegyeznek az 1949-es népszámlálás adataiból számítottakkal. 1930-ban az alkalmazottat tartó kisipari műhelyek 73,5%-ban 1—2 segéd dolgozott, és 1949-ben is az idegen munkaerőt foglalkoztató iparosok 76,3 %-a 1—2 munkást alkalmazott csak. (Népszámlálás 1949. VIII. 11.)

²² Népszámlálás, 1949. VIII. 23.

Budapesti 1948-as adatokat vállalva, a foglalkoztatottság mértékét a nagyobb szakmákban vizsgálva, az üzemnagyság és a szakma közötti összefüggések alapján négy csoportra oszthattuk a kisiparosokat:

Szakma	Egyedül	1—3 munkással	4—20 munkással
	dolgozó mesterek aránya		
		A	
Kőművesiparos	90,8	4,2	5,0
Női kalapos	90,4	9,6	—
Női szabó	84,1	14,7	1,2
Férfiszabó	82,8	16,1	1,1
Órás	81,7	17,8	0,5
Mű- és aranyhímző	81,2	16,9	1,9
Hentes	78,6	19,3	2,0
Építőmester	77,8	8,6	13,6
Fogműves	77,5	20,6	1,9
Villanyszerelő	76,5	20,9	2,6
Szűcs	76,0	20,6	3,4
Kesztyűs	74,4	21,9	3,7
		B	
Szobafestő	73,9	18,9	7,2
Cipész	69,6	17,4	12,9
Műszerész	68,8	26,2	5,0
Szűgyártó	68,2	27,8	4,0
Üveges	65,5	25,4	9,1
Fehérneműtisztító	61,2	23,1	15,7
Kárpitos	60,7	33,5	5,8
Lakatos	54,7	30,0	15,3
Látszerész	54,2	45,0	0,8
		C	
Bádogos	47,7	42,9	9,3
Fodrász	44,6	48,1	7,2
Kelmefestő	42,0	33,8	24,2
Kötszővő (gépíhurkoló)	41,7	42,0	13,3
Cukrász	41,0	42,3	16,6
		D	
Könyvkötő	34,2	36,2	29,6
Fémestergályos	20,0	46,6	33,3
Sokszorosító (nyomdász)	15,2	44,6	40,2
Sütő	3,6	51,0	45,4
Kéményseprő	—	100,0	—

Az első csoportba soroltuk azokat, akiknek többsége, 75—90%-a egyedül, alkalmazott nélkül dolgozott. E szakmai csoportot még az is jellemezte, hogy a 4—20 alkalmazottat foglalkoztatók aránya az egyes szakmák iparosai között jelentéktelen, mindössze 1—3% volt. Az 1—3 munkással dolgozók pedig a szakmák iparosainak körülbelül 15—20%-át adták. Kivételt képeztek a kőművesiparosok és az építőmesterek, akik rendhagyó módon 1—3 munkást a csoport átlagánál kisebb mértékben foglalkoztattak, de a 4—20 munkást alkalmazók között magasabb arányban képviseltették magukat, mint a csoport többi szakmája. Véleményünk szerint utóbbiak véletlenül, a téli időszak miatt szerepeltek e

helyütt, az építőipari munkák szezonja idején a néhány alkalmazottal dolgozó építőmesterek száma valószínű megnövekedett. A foglalkoztatási körülmények megközelítőleg hasonló volta alapján ebbe a csoportba tartoztak a ruházati ipar szakmái, ezenkívül a vas- és fémipar, illetve műszeripar néhány szakmája, mint órás, fogműves, villanyszerelő, amelyben a mester magasszintű szaktudása az iparüzés szinte kizárólagos feltétele volt.

A másik, általunk megállapított szakmai csoportban még jelentős számú iparos dolgozott egyedül, az egyes szakmákban az iparosok több mint fele, 55—57%-a. Ezekben a szakmákban valamit emelkedett az 1—3 munkással dolgozóknak a súlya, az iparosok 20—30%-a foglalkoztatott néhány kisegítőt. A 4—20 alkalmazottal termelő iparosok száma viszonylag több volt, mint a megelőző csoportban, de az egyes szakmákban nem haladta meg a 15—16%-ot. Szakmailag nagyon vegyes képet mutatott: a ruházati iparosok közül egyedül a cipészek sorolhatók ide, inkább a fogyasztók közvetlen környezetét alakító, részben építőipari szakmák iparosai, mint szobafestők, kárpitosok, lakatosok, üvegesek tartoztak e csoportba, valamint a szolgáltatóiparból a fehérneműtisztítók.

A harmadik csoportban megoszlott az egyedül és a néhány munkással dolgozók aránya, a mestereknek körülbelül 40—50%-a egyedül volt műhelyében, az 1—3 alkalmazottal működők aránya pedig 40% körül járt. A több munkást foglalkoztató mesterek súlya, ha emelkedő tendenciát mutatott is, de nagyjából a megelőző csoportok szakmaival azonos szinten maradt. Kivételt képeztek a kelmefestők, akiknek mintegy 1/4-e 4—20 alkalmazottal működött. Ipari, élelmiszeripari és szolgáltatóipari szakmák tartoztak ebbe a csoportba.

Végül az utolsó csoportba soroltuk azokat a kisipari szakmákat, amelyekben az egyedül dolgozó iparosok kisebbségben voltak. E csoportban az 1—3 alkalmazott dominált, a mesterek megközelítőleg fele 1—3 munkást foglalkoztatott. Ide tartoztak mindenekelőtt a kéményseprők, akik egyedül nem, csak 1—3 alkalmazottal végezték munkájukat. Ugyanakkor rendkívül erőteljessé vált a 4—20 munkást foglalkoztató iparosok tömbje, arányuk az egyes szakmákban elérte a 30—45%-ot. A legkvalifikáltabb iparosok: fémestergályosok, könyvkötők, könyvnyomdászok és az élelmiszeriparból olyan tömegtermelésre dolgozók, mint a sütők, tömöríthetők ebbe a csoportba.²³

Az üzemnagyság szerinti szakmai csoportosítás országos szinten nyilvánvalóan egészen más képet mutatna, hiszen pl. egyes szolgáltatóipari szakmák, amelyeket a nagyobb üzemműködők közé soroltunk, mint a fodrászok, fehérneműtisztítók, kelmefestők, vagy az élelmiszeriparhoz tartozó cukrászok, jobára olyan szakmák, amelyeknek városban volt fogyasztópiacuk, kisközségekben, falvakban ezek a szakmák vagy nem léteztek, vagy nem a fővárosihoz hasonló üzemnagyságban, mivel a kereslet határozta meg az üzem terjedelmét. Az ugyancsak magas foglalkoztatottsággal említett könyvkötő, nyomdász szakmákat is főleg a fővárosban, illetve nagyvárosokban üzték, falvakban elvétve fordultak elő, vidéken nemcsak a fővárosihoz hasonló terjedelmű iparos-műhely, de jóformán iparos sem volt.

A kisiparosok ágazati megoszlását vizsgálva konstatálhatjuk, hogy a tulajdonképpeni iparban 1938 és 1948 között lényeges változás nem történt. Az épí-

²³ Az egyes szakmákban az iparosok megoszlására vonatkozó számításokat az UMKL. M 624. IPOK. 7. dobozban található kimutatás alapján végeztük. Kimutatás a Budapest területén egyedül dolgozó, 1—3 munkavállalóval és 4—20 munkavállalóval dolgozó önálló iparosok számáról.

tőiparban és a szolgáltatóiparban csökkent az iparosok száma, az építőiparban mintegy 25,8%-kal, a szolgáltatóiparban pedig 39,8%-kal.²⁴ Rendkívül érdekes, hogy a háború után, amikor nagy építőipari lehetőségek mutatkoztak, megfogyatkozott az építőmesterek száma. A háborús károk következtében a leggyengébbek elszegényedtek, ezek feladták iparukat. Az építőiparban azonban csak a mesterek száma csökkent, az alkalmazottak száma éppen ellenkezőleg, növekedett. Feltételezhetően, a mesterek egy része a tőkeerősebb, a keresletet kielégíteni képesebb iparosokhoz segédként szegődött. Még jelentősebb volt a létszámcsökkenés a szolgáltatóiparban. A kisiparosok távozását ebből az ágazatból azzal magyarázhatjuk, hogy közvetlenül a háború után a fogyasztópiac rendkívül összeszűkült, lényegében naturálgazdálkodás alakult ki, a szolgáltatóipari termékek bizonyos fokig luxusnak számítottak, amelyre a beszűkült fogyasztópiacra kereslet nem nagyon mutatkozott.

Az építő- és szolgáltatóiparban bekövetkezett komoly létszámcsökkenés kiváltotta a kisipar ágazati struktúrájának módosulását. 1938-ban, a békeidőnek megfelelően, a kismesterek több mint 70%-a az iparban, valamint több mint 15%-a az építőiparban és megközelítőleg 12%-a a szolgáltatóiparban működött. 1948-ra, éppen az iparban tevékenykedő mesterek számának a viszonylagos stabilitása következtében, rendkívül megnőtt az ipariak aránya, majdnem elérte a 80%-ot, az építőipariaké és a szolgáltatóipariaké viszont aláhanyatlott. A mestereknek mindössze 8%-a működött a szolgáltatóiparban.²⁵

Az iparban dolgozó kisiparosok számának a viszonylagos intaktsága, 1938 decembere és 1948 decembere között bekövetkezett rendkívül kis arányú, mintegy 2,5%-os csökkenése nem jelenti azt, hogy az iparon belül bizonyos mozgások nem játszódtak le. E mozgások elemzéséhez az Ipari Adattárban közzétett évi állományi létszám-statisztikát használtuk. Az évi állományi létszám vizsgálatakor az is kitűnt, hogy a mesterek évi átlagban valamivel nagyobb arányban veszítették el önálló egzisztenciájukat, mint amekkoráról a két összeírás időpontjában rögzített adatok árulkodnak. 1946-ban az állományi létszám nagyjából azonos volt az 1938-assal, attól pusztán 1,2%-kal maradt el, de 1948 végére már 8,5%-ot tett ki az 1938-hoz viszonyított évi létszámingadozás.

Az ipari ágazatban végbement változásokról vallanak az ipari főcsoportok szerinti létszám vizsgálatok.²⁶ Figyelemmel kísérve a kisiparosság megoszlását 1938-, 1946- és 1948-ban, észlelhetjük, hogy bizonyos arány-eltolódások következtek be, a fém, föld, vegyianyagokkal dolgozók súlya fokozatosan növekedett.

A fém, föld, vegyianyagokkal dolgozó kisiparosok abszolút és relatív számának emelkedése elsősorban a fa-, bőr-, textil-nyersanyagot felhasználók rovására következett be. 1946-ban az arány-eltolódás még az élelmiszeripariakat is érintette, de 1948-ra az élelmiszeripar visszaszerezte eredeti súlyát, sőt a korábinál valamivel jobb pozíciót foglalt el a kisiparos mesterek táborában.

²⁴ SIK. 44. 11.

²⁵ SIK. 44. 11—12.

²⁶ A számításaink statisztikai nyersanyagát az Ipari Adattár. I. köt. KSH. Bp. 1966. (a továbbiakban Adattár I.) 688—689. oldalain találhatjuk. Az Adattár a gyápiparban használatos nehézipar, könnyűipar, élelmiszeripar főcsoportokat különböztet meg. A főcsoportok szerinti osztályozást a kisiparban is indokoltnak tartjuk, egyrészt a termékek napi felhasználhatósága, másrészt a szükséges nyersanyagok minőségének különbözősége alapján. Hogy a gyáripartól elkülönítsük az említett ipari főcsoportokat, de ugyanakkor a szakmai rokonságot se tagadjuk, a felhasznált nyersanyagok szerint nevezzük meg őket. A nehéziparhoz tartozó iparscsoportokat a fém, föld, vegyianyagok címszó alá soroljuk (I.), a könnyűipar helyett pedig a fa, bőr, textilipar (II.) elnevezést használjuk.

Főcsoport	1938	1946	1948	1938	1946	1948
I. Fém, föld, vegyi anyagok	19,4	21,4	23,3	100,0	108,7	109,3
II. Fa, bőr, textil	67,5	66,1	63,2	100,0	96,7	85,6
III. Élelmiszer	13,1	12,5	13,6	100,0	94,8	95,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	98,7	91,4

1946-ban a közlekedési eszközök készítésével foglalkozó kisiparosok évi átlagos létszáma, abszolút számban több mint 31⁰/₀-kal, meghaladta az 1938. évi átlagos létszámot. A jelenség magyarázatát a háborús károk adják, a közlekedési eszközök javítására közvetlenül a háború után égető szükség volt, és a kisipar elsősorban erre vállalkozott. 1948-ban a különböző nagyobb ipari objektumok helyreállításában is elég jelentős szerepet vállalt a kisipar, a tervgazdálkodás megindulásával speciális gépeket és műszereket készített. A műszeriparban foglalkoztatottak évi állományi létszáma 1948-ban 19⁰/₀-kal volt több, mint 1938-ban.

A II. ipari főcsoportban 1946-ra lényeges változások nem következtek be, a fafeldolgozó, a bőr-, szőrme- és cipőiparban, valamint a textilruházati iparban valamit növekedett a kisiparosok aránya. Ismét arra kell utalni, hogy a háború után a bútorok javítása, a fa építőanyagok gyártása, a cipő, egyéb bőr, valamint textilruházati anyagok készítése és javítása jelentékeny kisipari munkaalkalmat nyújtott. 1948-ban a kisiparosok aránya a textilruházati iparcsoportban nagyjából megmaradt az 1946-ban elért szinten, a bőr-, szőrme- és cipőiparban valamelyest csökkent, de a II. ipari főcsoportban ekkor is meghaladta az 1938-ban elfoglalt helyét.²⁷

1938. december 31. és 1948. október 1. között, tehát majdnem 10 év alatt a kisipari műhelyekben az alkalmazottak létszáma közel 18⁰/₀-kal csökkent, mintegy kétszer gyorsabban, mint a mestereké. A tulajdonképpeni iparban ugyancsak sok alkalmazott hagyta el mesterét, 1948-ban mintegy 21⁰/₀-kal kevesebb munkást találunk az iparban. A szolgáltatóiparban csökkent legnagyobb mértékben az alkalmazottak létszáma, mivel sok kismester becsukta műhelyét, az alkalmazottak közel 3/4 része kiszorult a termelésből. A hallatlan létszámcsökkenés az alacsony életszínvonallal függött össze, a szolgáltatóipar fogyasztópiaca a háború után jelentősen összeszűkülött. Az életszínvonalemelkedés minden ágazatban növeli a fogyasztóképes keresletet, de a szolgáltatások igénybeviteléhez az életszínvonalnak legalább egy minimuma szükséges.

Az építőiparban viszont az újjáépítés kiváltotta kereslet éppen ellenkező irányú tendencia érvényesülését eredményezte. Bár az építőmesterek száma csökkent, az alkalmazottaké azonban közel 80⁰/₀-kal emelkedett.²⁸ A drága építőipari nyersanyagárak mellett csak az erősek tudtak önállóként megmaradni.

Az iparban alkalmazottak többsége a fa, bőr, textil nyersanyaggal dolgozó ipari főcsoportban talált munkaalkalmat. Minden vizsgált időmetszetben: 1938-, 1946- és 1948-ban 60⁰/₀ fölött foglalkoztatta a kisipari alkalmazottakat. A fém, föld és vegyi anyagokat feldolgozó ipari főcsoportban, a mesterek számának gyarapodása ellenére, állandóan süllyedt a foglalkoztatási színvonal, a mun-

²⁷ Adattár I.

²⁸ SIK. 44. 18. Az alkalmazottak létszámadatai.

kásokat valószínű felszívta a gyáripár. Az élelmiszeriparban, mindaddig míg az élelmiszer-valutát fel nem váltotta a forint, majd az 1947-es rossz termésű esztendő nemileg ki nem heverte a gazdaság, a foglalkoztatás beszűkült, de 1948-ra az élelmiszerkisipar rentábilissá vált.

A magánkisipari alkalmazottak megoszlása ipari főcsoportok szerint:²⁹

Főcsoport	1938	1946	1948	1938	1946	1948
I. Fém, föld, vegyianyagok	20,4	17,2	14,7	100,0	66,2	48,3
II. Fa, bőr, textil	62,5	66,7	61,1	100,0	83,9	65,3
III. Élelmiszer	17,1	16,1	24,2	100,0	74,5	94,8
Ipar összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	78,7	66,9

Az I. ipari főcsoportban az alkalmazottak több mint fele mindvégig a fémtömegcikkiparba tömörült. A legkevesebb munkás a műszeriparból távozott el, a legtöbb pedig a közlekedési eszközöket készítő, hagyományosnak számító iparcsoportból, érthetően, mivel a nagyüzemi munkalehetőségek e területen megsokszorozódtak.

A II. ipari főcsoportban a fafeldolgozó, a bőr-, szőrme-, cipőipar, valamint a textilruházati ipar foglalkoztatta 1938-ban az alkalmazottak több mint 91⁰/₀-át. E három iparcsoport megtartotta vezető szerepét, noha fajsúlya 1948-ban valamit csökkent. A textilruházati iparban 1946-ban abszolút számban is gyarapodtak a munkások³⁰

A kisipar szakmai struktúrájában alapvető változások nem, csak kisebb elmozdulások mentek végbe a háború után. A szakmai struktúra mobillá válásának feltétele a termelés módjának a megváltozása lett volna, de mivel a kisiparban a termelés kézműipari maradt, ezért a kisipar szakmai struktúrája is alapjában megegyezett a korábbival. 1938 végén lényegében 14 szakmában:³¹ 10 ipari, 3 építőipari és 1 szolgáltatóipari szakmában tömörült a kisiparosság több mint 3/4 része, 76,6⁰/₀-a. A háborús pusztítás a nagy létszámú szakmákat érintette legnagyobb mértékben, és ezért a béke beköszöntével e szakmákban visszaesett az iparosok aránya. 1946 decemberében azonban ismét a régi szakmai megoszlás körvonalai bontakoztak ki, az iparosok 74,9⁰/₀-a az említett 14 szakmában dolgozott, 1948-ban pedig 75,0⁰/₀-a.³²

A nagy szakmákban az iparosok tényleges létszáma a foglalkoztatottság és termelés emelkedő periódusában, 1946 végén, a háború előtti színvonalon mozgott és 2 év múlva is csak 2⁰/₀-kal kevesebb iparos tevékenykedett ezeken a területeken. Egyes szakmákban a mesterek száma szisztematikusan emelkedett, 1948 decemberében a női szabó, molnár, darálós, cipész és csizmadia, férfiszabó

²⁹ A számításokat az Adattár I. 690—691. oldalakon közölt táblázatok alapján végeztük.

³⁰ Uo.

³¹ Ezek a szakmák a következők voltak: cipész, férfiszabó, női szabó, asztalos, lakatos, kocsigyártó, kovács, hentes és mészáros, molnár és darálós, sütő, valamint ács, kőműves, szobafestő és fodrász.

³² Számításaink nyersanyaga a következő kiadványokban, ill. levéltári fondokban található: 1938 és 1945 évekre lásd: *Laky Dezső*: i. m. 23. Az 1946. évre: *Kézművesiparunk az 1945—46 években c. kiadvány* 68—69, 111, 116—117. oldalait. Az 1948. évre: *UMKL. M. 624. IPOK. 7. doboz*. Budapesti kézműiparosok statisztikája szakmai részletezésben az 1948. dec. 31-i állapot szerint, valamint *Kézműiparosok országos statisztikája. Vidéki szakmai összesítés*.

mesterséget többen űzték, mint 10 évvel korábban. Még fényesebb karriert ért el a cukrász szakma, amelynek szintén országosan gyarapodott létszáma, 1948-ban a békebelinél 36⁰/₀-kal több cukrászt számolhattunk. Nyilvánvaló a fenti szakmák termékei vidéken és a fővárosban egyaránt keresettek voltak. Általában az élelmiszeriparban és a napi szükségleteket kielégítő iparokban töltődött fel a létszám új és új elemekkel.

A háború után létrejött iparüzési körülmények, termelési és piaci viszonyok kisebb mozgást idéztek elő a szakmák területi elhelyezkedésében. Általában a háború után — mint már korábban megállapítottuk — az iparosmesterek száma a fővárosban emelkedett, de a kereslet alakulása 1947—48 folyamán egyes szakmákban ellenkező irányú mozgásokat is kiváltott. 1948 decemberében a fővárosban pl. a fodrászok, műszerészek, vendéglősök vesztek 1946-ban regisztrált tömegükből, ugyanakkor e három szakmában elég jelentősen szaporodtak vidéken az iparosok. A fővárosban még más fontos szakmákban is megfigyelték a mesterek, így a cipészek, villanyszerelők, lakatosok, bádigosok közt. Utóbbiak létszáma vidéken általában nem változott, pusztán a cipészek kivételek, akik kevesebben lettek, bár továbbra is meghaladták békebeli számukat. E jelenséget egyrészt a nyersanyaghiánnyal, másrészt a gyári cipőipari termelés megindulásával magyarázhatjuk.

Az alkalmazottak számának alakulása elsősorban a kisipar termelési, konjunkturális viszonyaira világít rá, de minthogy a nemzetgazdaság fokozatos társadalmasítása a gazdaságpolitika szocialista irányultságát eredményezte, ez utóbbi komolyan befolyásolta a kisipar termelési kereteit. Nem mintha a kisipart közvetlenül érintő gazdasági intézkedések láttak volna napvilágot, hanem a nagyüzemek államosítása, a szövetkezeti propaganda erősödése, a hatalmi viszonyokban beállt változások, ezt követően a szövetségi politikában kezdődő új irányzat kialakulása, a politikai atmoszférát megtöltötte olyan impulzusokkal, amelyekre a kisiparosság egy része az üzemnagyság szűkítésével reagált. Ilyen gazdaságon kívüli, politikai okokkal magyarázhatjuk az alkalmazottak szélnek eresztését, pl. a budapesti villanyszerelők és műszerészek esetében. 1948-ban a fővárosban az 1946-os alkalmazotti létszámnak csak kb. 4⁰/₀-a dolgozott az említett szakmákban.³³ Vidéken, ahol eleve alacsonyabb volt a foglalkoztatottság, a villanyszerelő-műhelyekben csak 12⁰/₀-kal, a műszerész-műhelyekben pedig 24⁰/₀-kal kevesebb munkást számolhattunk. A vidéki munkaerő mozgásának nagysága meg sem közelítette a fővárosit. Ugyancsak országos méreteket öltött a könyvkötő, nyomdász, férfiszabó, kötszővő szakmákban a segédszemélyzet megfogyatkozása.

Egyes, mindenekelőtt építőipari szakmákban a fővárosban csökkent, vidéken viszont növekedett az alkalmazottak létszáma, pl. a kőműves, mázó, fényező, asztalos iparban. Valószínű a fővárosi segédek egy része vidéken helyezkedett el. Ugyanakkor más építőipari szakmákban is felduzzadt a munkások száma vidéken, a kőfaragók, ácsmesterek, építőmesterek, ácsiparosok sorolhatók ide. Ebből arra következtethetünk, hogy 1948-ban vidéken a kisipar nagyobb arányban vett részt az építési munkálatokban. Budapesten részben szintén építőipari szakmákban, de inkább javításokkal foglalkozó üzemekben: az épületburkolók, tetőfedők, építőmesterek, vízvezeték-szerelők, galvanizálók, gumi-javítók továbbra is mind több segédet foglalkoztattak.

³³ A fővárosban 1946-ban e két szakmában dolgozott a kisipari segédek közel 1/3-a, Ha elfogadjuk a szinte hihetetlen megfogyatkozást, akkor arra a következtetésre kell jutnunk hogy a fővárosi segédek számának csökkenése elsősorban innen adódott.

A vendéglősök, sütők üzeimben az alkalmazottak száma mind a fővárosban, mind vidéken emelkedett.

Érdekes összefüggésre utal a mester és segéd létszám háború utáni alakulásának összevetése. Budapesten pl. nem találunk egyetlen jelentősebb szakmát sem, amelyben a mesterek és segédek létszáma egyaránt emelkedett volna. A szakmák egy részében a mesterek száma nőtt, a segédek száma viszont fordítva, csökkent. E szakmákban: cukrász, szobafestő, asztalos, férfiszabó, a segédek egy része is feltehetően iparendélyt váltott és mesterként működött tovább. Néhány szakmában fordított helyzet alakult, fogyott a mesterek és gyarapodott a segédek száma, így a cipészek, vendéglősök, lakatosok esetében. Ezekben a szakmákban a gyengébb, tőkeszegényebb iparosok tönkrementek, sokan alkalmazottá váltak. Az arany-ezüstműves, fodrász, villanyszerelő, műszerész szakmában a mesterek és segédek száma egyaránt csökkent, jelezve, hogy e területeken a termelési lehetőségek eléggé mostohává váltak. A termelés egyértelmű bővülésével, nagyobb üzemmel számolhatunk a mesterek számának stabilitása és több munkás foglalkoztatása esetén. Időszakunkban ilyen szakma volt a sütő.

Vidéken — a fővároshoz hasonlóan — a legjobban prosperáló szakmáknak a cukrász, hentes és mészáros, sütő számított, de ide sorolhatjuk a vendéglősöket is. Ezekben a szakmákban a háború után a mesterek és segédek száma egyaránt növekedett. Üzemnagyság-bővülést állapíthatunk meg az építőiparral kapcsolatos szakmákban: a kőműves iparosok, mázolók, fényezők és asztalosok esetében, ahol a mesterek száma csökkent, a segédeké pedig növekedett. A vidéki kisiparos szakmák e csoportjához tartoztak még a kárpitosok, molnárok, kőfaragók. A mesterek számának emelkedését, de a segédek alkalmazásának ritkulását észlelhetjük a fodrász, férfiszabó, műszerész szakmában, amelyet az elerőtlenedés, elszegényedés biztos jeleként értékelhetünk. Ugyanezen az úton haladtak a létszámukban ugyan stagnáló villanyszerelő, kovács, kötszővő kisiparosok, akiknek műhelyeiben a munkások szintén megfogyatkoztak.³⁴

A szakmák háború utáni helyzetének vizsgálata megerősíti az ágazati viszonyok elemzésekor megállapítottakat: az élelmiszerhiány, a hadieseményekről valló épületkárok és a felszámolásukat célzó újjáépítés a kisiparban az élelmiszeripari és építőipari szakmák termékei iránti kereslet megnövekedését, következőleg a termelés fellendülését váltotta ki.

A kisipar területi megoszlása hasonlóságot mutatott a gyáriiparral, az eltérés a kisipar és gyáripar jellegéből következő méretekre korlátozódott. 1948 végén a foglalkoztatottak nagy része a fővárosba, illetve környékére, Pest megyébe összpontosult: a mesterek 35%-a, a tanoncok hasonló, 36,5%-a dolgozott ezen a területen. A segédek eloszlása megközelítette a gyáripari arányokat, 68,3%-a Budapesten és környékén lelt munkaalkalomra. A kisiparosok megyei részaránya meghaladta a lakosságét, az össznépességnek ugyanis 1/4-e lakott itt, nem számítva a fővárost, Pest megyében még szembeszökőbb volt a helyzet.³⁵

A mesterek közel 2/3-a élt Pest megye határain kívül, legtöbben Somogy (az összes iparosok 5,3%-a), Borsod-Abauj-Zemplén, Győr—Sopron, Szabolcs—Szatmár, Szolnok, Csongrád, Zala, Békés, Baranya megyében laktak, a leg-

³⁴ A számításokat az Ipartestületek Országos Központjának már említett 1946-os és 1948-as statisztikai összeállításai alapján végeztük.

³⁵ Pest megye és Budapest lakosságáról lásd: Népszámlálás, 1949. VIII. 138—139, valamint 220.

kevesebben viszont Csanád, Komárom, Nógrád megyében. A segédek és a tanulók nagyjából a mesterek területi elosztódását követték.³⁶

Az 1949-es népszámlálás idején az iparosok többsége, mint már utaltunk rá, 80%-a, Budapest nélkül, csak a megyékben pedig 84%-a nem tartott alkalmazottat.³⁷ A megyék többségében általában az országos vidéki átlag körül ingadozott az egyedül dolgozó kismesterek aránya. Békés, Somogy, Pest,³⁸ Nógrád, Szabolcs-Szatmár megyében számuk azonban valamivel meghaladta a fenti mutatókat. A megyék átlagánál kevesebb segéd nélkül dolgozó mestert viszont Vas, Győr-Sopron megyében találhattunk.³⁹

Az 1930-as és 1949-es népszámlálás közötti időben a foglalkoztatási mutatók területileg valamelyest módosultak. Észak- és Nyugat-Dunántúlon megmaradt az idegen munkaerő felhasználásának nagyobb mértéke, bár Zala megyében kissé lanyhult a foglalkoztatási kedv. Az 1930-as állapotoktól eltérően az ország északkeleti területein: Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar megyében a mesterek az országos átlag felett foglalkoztattak alkalmazottakat. 20 évvel korábban e területeken, hozzászámítva még Nógrád, Heves megyéket, élt a legtöbb egyedül dolgozó kisiparos. 1949-ben — Pest és Nógrád megye kivételével — csak a jobbára mezőgazdasági termeléssel foglalkozó megyékben tevékenykedtek az átlagosnál nagyobb mértékben a kismesterek egyedül. A háború után a vidéki ipari centrumokban — éppen a kereslet növekedése miatt — a mesterek kevésbé szűkítették termelésüket, mint a mezőgazdasági területeken.⁴⁰

A kisiparosok elhelyezkedése a társadalomban

Tanulmányunkban az iparosok társadalmi csoportjában lezajlott változásokat csak annyiban vizsgáljuk, amennyiben a választott időhatárok keretei lehetővé teszik, és módot adnak a szocialista átalakulásra való átmenet küszöbén e társadalmi rétegnek az arculatát megismerni.

Vidéken, a kisközségekben, falvakban általában egyedül dolgozó kismesterek egy részét iparigazolvánnyal és iparos öntudattal rendelkező parasztnak is tekinthetjük. Ezek a kisiparosok tulajdonképpen kétlaki életet éltek, ha ipari munkaalkalom adódott, akkor ipari tevékenységet folytattak, ha nem, akkor kis földtulajdonukat művelték, amellyel a legtöbb esetben rendelkeztek.

³⁶ UMKL. M. 624. IPOK. 7. doboz. Kisiparosok országos statisztikája. Vidéki területi összesítés vármegyei csoportosításban, 1948. dec. 31-i állapot szerint — összeállítás alapján végeztük számításainkat.

³⁷ A népszámlálás időpontjában a foglalkoztatást beszűkítő körülményekre korábban már többször utaltunk.

³⁸ Hogy Pest megyében kevés mester dolgoztatott idegen munkaerővel, ez nem áll ellentétben azzal, hogy a megyében viszonylag sok segédet számlálhattunk, ugyanis elég sok kismester több segédet foglalkoztatott.

³⁹ A foglalkoztatásra vonatkozó felmérés a Népszámlálás 1949. VIII. köt.-ben található. Az önálló iparosok az alkalmazottak száma szerint részletezve megyei elosztásban. 33, 43, 53, 63, 73, 83, 93, 103, 113, 123, 133, 143, 153, 163. 173, 183, 193, 203. 213. oldalakon.

⁴⁰ Az 1930-as népszámlálás szerint a mesterek 66,40%-a, Budapestet leszámítva pedig 67,64%-a segéd nélkül dolgozott. A szélső pólusokon Bács-Bodrog és Sopron megye helyezkedett el, előbbiben az egyedül dolgozó mesterek aránya 71,16% volt, utóbbiban 60,40%. (A segéd nélkül dolgozó vállalatokban az iparos gyakorlatilag egyedül működött, ezért a segéd nélkül dolgozó vállalatok számát összevethetjük az ipari önállóak számával). — Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 86. köt. Az 1930. évi Népszámlálás. II. rész. 94, 99, 103, 105, 107, 119, 123, 127, 139, 145, 159, 161, 165, 169, 171, 173, 175, 177, 183, 197, 199, 205, 211, 215, 219, 227, 233, 239, 243. oldalak.

A népszámlálási kötetekből megközelítőleg pontos képet nyerhetünk a kisiparosok földbirtokviszonyairól. Megállapítható, hogy a kisiparosok 28,87%-a rendelkezett földtulajdonnal, természetesen többségük vidéken élt. A fővárosban az iparosok mindössze 3,88%-ának volt földje, így tehát a vidéki mesterek az országos átlag fölött részesedtek a földből, 37,16%-uknak jutott földbirtok.

A népszámlálási összeírás nem tett különbséget dolgozó és vállalkozó iparos között. Kiszámítottuk, hogy országosan az iparosok kb. 0,75%-a sorolható az utóbbiak kategóriájába. Természetesen az a kisiparos mester, aki az iparigazolvány mellett még 10, vagy annál több katasztrális hold földdel rendelkezett, nehezen képzelhető el tipikus kisiparosnak, hiszen a falusi körülmények közötti iparüzés esetén is, a 10 hold föld megművelése kissé nehéz volt, vagy a földműveléshez fogadott bér munkást, vagy pedig iparát szüneteltette egyes időszakokban. Budapesten az önálló mesterek 0,36%-a, vidéken pedig 2,12%-a 10 katasztrális holdnál több földtulajdonnal rendelkezett. Valószínű, hogy a fővárosban a több munkással dolgozó, tehetősebb iparosoknak volt jelentősebb földtulajdonuk. Tehát a földbirtokokat is figyelembe véve, a vállalkozó iparosok arányát 1—1,5%-ra módosíthatjuk.

A földtulajdonosok közt a legszármottevőbb réteget az 1—3 katasztrális holddal rendelkezők alkották. Az iparosok 10,36%-a — mintegy reprezentálva a tipikus falusi kismestereket — tartozott e csoportba. Majd az 1 katasztrális holdnál kevesebb földet bírók következtek, az iparosok 8,57%-át képviselték. 3—5 kat. holdat az iparosok 4,74%-a és 5—10 kat. holdat pedig 3,49%-a mondhatott magáénak. Egy részük még haszonbérletet vagy részesbérletet is vállalt. Vidéken az egyes nagyság-kategóriák gyakoriságának sorrendje megegyezett az országgal, de a különböző csoportokba az iparosok nagyobb hányada tartozott.⁴¹ A népszámlálási adatok is dokumentálják, hogy a kisiparosok döntő többsége valóban a keze munkájából élt. A földtulajdonnal rendelkező vidéki iparosok 65,50%-a csak 0—3 kat. hold földet birtokolt. E kategóriába részben azok a falusi mesterek tartoztak, akik önmagában sem iparukból, sem földtulajdonukból nem tudtak megélni, birtokukhoz gyakran öröklés, házasság révén jutottak, továbbá kisebb részben azok a falusi és kisvárosi iparosok, akik ipari tevékenységük hasznát nem üzemük bővítésére, hanem ingatlanba fektették.

A megelőző, az 1930-as népszámláláshoz⁴² viszonyítva a kisiparosok soraiiban — mind abszolút, mind relatív értelemben — emelkedett a földtulajdonosok száma. Jóllehet 1949-ben 7,44%-kal kevesebb önálló iparost számlálhattunk, a földdel rendelkezők 6,37%-kal többen voltak, mint korábban. A kisiparosok földtulajdon gyarapodásának egyik legjelentősebb forrásaként a földreformot említhetjük. A földhöz juttattottak 3,45%-át a szegődményes iparos, kisiparos kategóriába sorolták, akik a kiosztott földterület 1,70%-ából részesültek.⁴³ A nagybirtokok megszűnése után a szegődményes iparosok egy része valószínű önállósította magát, megmaradt falusi bognárnak, kovácsnak stb., más része ipari munkássá vált, egy harmadik — becslésünk szerint — elenyésző csoportja pedig a mezőgazdaságban juttatott földbirtokán dolgozhatott. A felszabadulás előtt

⁴¹ Népszámlálás, 1949. VIII. 8—9, 20—21.

⁴² A számításaink nyersanyagául szolgáló adatokat közli: 1930. évi Népszámlálás. IV. rész. 172, 184—185.

⁴³ Mezőgazdasági Adattár. I. Bp. 1965. 46. Közli: Orbán Sándor: A demokratikus agrárforradalom és a parasztság rétegződésének problémái a felszabadulás után. Századok, 1970. 4. sz. 965, valamint: Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945—1961. Bp. 1972. 42.

a falusi kisiparosok legszegényebb rétegei, ipari munkaalkalom híján, nyáron mezőgazdasági bér munkát végeztek, gyakorta családtagjaikkal együtt.⁴⁴ Ezek a falusi nincstelenekkel egysorban jogosan kértek és kaptak a földigénylő bizottságoktól juttatást. Ha figyelembe vesszük a volt uradalmi szegődményes iparosok körében lejátszódott foglalkozási változásokat, és a vidéki, falusi iparosok között ható egyéb, az iparúzés elhagyását eredményező mozzanatokot, akkor a népszámlálás idején a kisiparosok társadalmi csoportjához a juttatásban részesülők kb. 70%-át számíthatjuk csak. Az igazság megközelítésére törekedve elmondhatjuk, hogy az 1949-es népszámlálás idején kisiparosként egzisztálók hozzávetőlegesen 8%-a a földreform során juttatásban részesült.

A földreform — céljának megfelelően — nem olyan módon gyarapította a földdel rendelkezők számát, hogy a parcella birtokokat növelte, ellenkezőleg. 1930-hoz viszonyítva közel 20%-kal csökken a kisiparos tulajdonosok között az 1 kat. holdon aluliak száma. A statisztikák szerint az általunk vizsgálat társadalmi kategóriában 1 földhöz-juttatottá átlagban 2,4 kat. hold esett,⁴⁵ így érthető, hogy az 1 katasztrális holdnál kevesebbet birtoklók körében bekövetkezett — 1930-hoz viszonyított — kb. 4300 főt felölelő fogyás az 1—5 kat. holdasok körében jelentkezett többletként. Kisebb mértékben, de a több földdel rendelkezők csoportjaiban is a kisiparos tulajdonosok gyarapodását észlelhetjük, így az 5—10 kat. holdasok látszáma 2/3-dal meghaladta a korábbi népszámláláskor regisztráltakét. Csökkenés a 25 kat. holdnál többet birtoklók kategóriájában állt elő, akiket igazából nem is tekinthetünk a kisiparosság soraiba organikusán beletartozóknak.

A két népszámlálás közötti időben a kisiparos földtulajdonosok száma, a birtok terjedelme, természetesen nemcsak a földreform hatására változott, sok egyéb — már említett — módon került a kisiparosok kezébe mind több föld. A földbirtokreformnak azonban tagadhatatlanul nagy szerepe volt a kedvező folyamatok előidézésében. A magyar társadalomban jelentős strukturális változásokat eredményező földreform a kisiparosságot mind gazdaságilag, mind társadalmilag pozitívan érintette.

1949-ben az iparosok több mint fele, 55,27%-a rendelkezett valaminő ingatlannal. E tekintetben is a kisiparosság számottevő gyarapodását konstataálhatjuk. A 19 évvel korábbi népszámlálás idején az iparosok kisebb részét, 43,53%-át számolhattuk az ingatlantulajdonosok közé.⁴⁶ A kisiparosok vagyonosodásának egyik tényezőjéről, a földreform következtében a földbirtokosok számának emelkedéséről már tettünk említést. A földreform másik kihatásaként sok kisiparos házhely igényét elégitették ki a földigénylő bizottságok. A háború kiváltotta gazdasági konjunktúrában való részvétel növelte a kisműhelyek jövedelmezőségét, és mivel a nyersanyagok beszerzésére felette korlátozott lehetőségek nyíltak, a pénzfelesleget — az inflálódástól megóvni akarván — ingatlanba fektették. A háború után pedig a kivándorlók ingatlantulajdonának megvételében, általában az ingatlanforgalomban a kisiparosság nem jelentéktelen faktor volt.

Az iparosok ingatlanvagyonának legjelentősebb tételét 1949-ben a háztulajdon képezte, az ipari önállók 33,21%-ának volt háza, majd a földtulajdon következett, 11,31% házrészt vagy öröklakást, 11,40% házhelyet, telket tudott

⁴⁴ Az Ipartestületek Országos Központja X. évi jelentése. Az 1944 évi február havában tartandó közgyűlés elé. Bp. 1944. 87.

⁴⁵ Lásd *Orbán Sándor*: i. m.

⁴⁶ Lásd a 41., 42. jegyzetet.

magáénak. A fővárosban az iparosoknak csak 29,29%-a rendelkezett ingatlannal. Itt is legnépesebb csoportot a háztulajdonosok alkottak: a fővárosi iparosok 13,46%-ának volt saját háza. Az iparosok főleg arra törekedtek, hogy saját házra tegyenek szert, önálló műhelyt tartsanak fenn, valamint lakrészt biztosítsanak a maguk és családjuk számára. A falusi, illetve vidéki kisiparosok nem egészen 2/3-a, 63,88%-a mondhatott magáénak valamilyen, leginkább ház- és földtulajdont. Vidéken az iparosok 39,76%-a rendelkezett házzal, a házrész-, házhelytulajdonosok aránya nagyjából az országos átlag szintjén mozgott. Önálló iparosok %-os megoszlása vagyoni helyzet, földtulajdon szerint 1949. január 1-én:⁴⁷

	Budapest	Vidék	Összesen
Általában ingatlannal rendelkező	29,29	63,88	55,27
Házzal	13,46	39,76	33,21
Házrészrel (öröklakással)	9,88	11,78	11,31
Házhellyel (telekkel)	11,07	11,51	11,40
Földtulajdonnal	3,88	37,16	28,87
0—1 kat. hold földtulajdonnal	1,63	10,86	8,57
1—3 kat. hold földtulajdonnal	1,04	13,44	10,36
3—5 kat. hold földtulajdonnal	0,47	6,16	4,74
5—10 kat. hold földtulajdonnal	0,33	4,54	3,49
10—25 kat. hold földtulajdonnal	0,28	1,83	1,44
25—50 kat. hold földtulajdonnal	0,07	0,25	0,20
50— kat. hold földtulajdonnal	0,03	0,04	0,04
Haszonbérlettel	0,12	3,49	2,65
Részesbérlettel	0,03	0,69	0,53

Látható, hogy a vidéki iparosok vagyoni helyzete kedvezőbben alakult, mint a fővárosiaké, jelentősen több iparos rendelkezett ingatlannal: földtulajdonnal, házzal. A fővárosi és falusi iparosok között a tulajdonviszonyok területén mutatkozó különbségek tükrözték egyben az életmódban megnyilvánuló eltéréseket.

A vidéki iparosság vagyoni helyzetének ilyen alakulása azzal magyarázható, hogy az iparosság egy része paraszti környezetből indult pályájára, örökölte a föld- vagy háztulajdonát.

Az 1949-es népszámlálási felmérésből kiderül, hogy a kisiparos keresők és segítő családtagok 36,1%-a a mezőgazdaságból jött. Nyilvánvaló, a kisiparosok eltartott családtagjai között is szép számmal voltak a mezőgazdaságból származók, ami valamivel még növelte a mezőgazdasági ingatlanra családi kapcsolatok révén szerttezők arányát.

A kisiparos mesterek eredetéről, származásáról a népszámlálási felmérésekből kitűnik, hogy döntő többségük, 45,86%-uk az ipar, 4,17%-uk a kereskedelem és 3,22%-uk pedig a közlekedés területéről került a kisiparosok közé.

⁴⁷ Számításainkat a Népszámlálás 1949. VIII. köt. 8—9, 20—21. oldalakon közölt táblázatok alapján végeztük. — Többször említést tettünk már az 1949-es népszámlálás adatainak a bevallásból következő pontatlanságaira. A félrevezető közlések azonban — véleményünk szerint — nem az ingatlan létére, hanem nagyságára, konkrétan a földbirtokok katasztrális holdjainak számára vonatkozhattak. A földtulajdonosok száma ugyanis 1930-hoz viszonyítva emelkedett, ugyanígy a ház- és házrésztulajdonosok száma is. Utóbbi növekedése még erőteljesebb is volt, mint a földtulajdonosoké. (1930-ban az iparosok 38,17%-a rendelkezett házzal vagy házrészrel, 1949-ben jelentősen több: 44,17%.) Budapesti adatok ugyanezt tükrözik.

Nem gazdasági, hanem társadalmi csoportosítás szerint a kisiparosok több mint fele, 58,56⁰/₀-a önálló egzisztenciával rendelkező atyától származott. A kisiparosok 20,19⁰/₀-a 25 kat. holdnál kevesebb földtulajdonú parasztcsaládból és 0,34⁰/₀-a 20 kat. holdnál többet birtokló családból került az iparosok sorába. Valószínű, hogy ha több fiúgyermek volt a családban, akkor léptek ipari pályára a tehetősebb parasztcsaládok gyermekei, ilyen módon is a földbirtokosztódást igyekeztek mérsékelni. A kisiparosok mintegy 34,5⁰/₀-a ipari, bányászati önálló gyermekeként tanulta meg szakmáját. Ez azt jelenti, hogy a kisiparosság 1/3-a kisiparos családból is származott, ugyanazon társadalmi rétegből érkezett. Még megemlíthetjük a kereskedelmi önállóakat, amelyekről 1949 elején, a népszámlálás időpontjában a kisiparos keresők 2,97⁰/₀-a származott.

Ugyancsak jelentős társadalmi forrás volt a munkásosztály, a kisiparosok valamivel több mint 1/3-a, 35,11⁰/₀-a munkás környezetből jött. A munkásszülők közt a vezető helyet a mezőgazdasági munkások foglalták el, majd az ipari munkások, végül a közlekedésiek következtek.

A legjelentéktelenebb társadalmi utánpótlást az alkalmazottak adták, a kisiparosok 3,89⁰/₀-a került ebből a környezetből ipari pályára.

Önálló iparosok származás szerinti megoszlása ⁰/₀-ban:⁴⁸

Az apa foglalkozási viszonya

<i>Munkás:</i>	35,11%	
A mezőgazdaságban	15,19%	
A bányászatban, az iparban	11,31%	
A kereskedelemben	0,49%	
A közlekedésben	2,50%	
A közszolgáltatásban	1,57%	
Az egyéb népgazdasági ágakban	4,02%	
<i>Alkalmazott:</i>	3,89%	
A mezőgazdaságban	0,38%	
A bányászatban, az iparban	0,36%	
A kereskedelemben	0,71%	
A közlekedésben	0,20%	
A közszolgáltatásban	1,39%	
Az egyéb népgazdasági ágakban	0,82%	
<i>Önálló:</i>	58,56%	
A mezőgazdaságban birtokos vagy bérlő		
25 kat. holdon alul	20,19%	
25 kat. holdon felül	0,34%	
A bányászatban, az iparban	34,19%	
A kereskedelemben	2,97%	
A közlekedésben	0,52%	
Az egyéb népgazdasági ágakban	0,32%	
<i>Ismeretlen:</i>	2,46%	

Azt lehet tehát mondani, hogy a kisiparosok valamivel több mint 1/3-a önmagát reprodukálva, saját társadalmi rétegéből, egy másik, szintén valamivel több mint 1/3-a proletár sorból került az ipari kistermelők kategóriájába. A fennmaradó kevesebb mint 1/3 egyéb önálló, alkalmazott és ismeretlen társadalmi eredetű volt, közöttük legszámosabban (a kisiparosok 1/5-e) parasztcsaládból érkeztek a kisiparosok közé.

⁴⁸ A számításokat a Népszámlálás 1949. VI. köt. 88—89 old. közölt adatok alapján végeztük.

Mint láthatjuk, e társadalmi csoport határai nyitottak voltak, mintegy 1/3 részben termelte újjá önmagát. A mobilizáció fő irányait szükségszerűen az alulról, a nagy tömeg köréből elinduló mozgások határozzák meg. A kisiparosok társadalmi csoportjába is jelentős számban jöttek az alsóbb rétegekből, hiszen a beáramlás a társadalom egészében lejátszódó alapvető mozgások függvénye volt. A fő irányok kitapintását lehetővé teszi az 1930-as népszámlálás megfelelő adatainak felhasználása.⁴⁹ Kitűnik, hogy az 1930-as, 1940-es években növekvő mértékben váltak kisiparossá a munkás és alkalmazott környezetből kikerülők, és csökkent az iparos pálya vonzása az önállóak körében. A munkások közül az iparban dolgozók gyermekei törekedtek nagyobb számban a kisiparosság soraiba. Őket követték a szakmai ismereteket ugyancsak sokszor a családból hozó közlekedési munkások utódai.

A mezőgazdasági proletárok, az általános tendenciával ellentétben, csökkenő mértékben táplálták a kisiparosságot. E jelenség valószínű oka a földreformban keresendő, a nagybirtokok felosztása után eltűnt ugyanis a szegődményes iparosok kategóriája, amely — véleményünk szerint — jelentős utánpótlást nyújtott a kisiparosságnak. Ugyanezen okból kifolyólag viszont emelkedett az iparos pályára lépők között a birtokos parasztszülők gyermekeinek száma. A kisiparosság sorainak feltöltésében a mezőgazdasági proletárok részvételének észlelhető csökkenése, és a birtokos paraszti rétegek aktivizálódása egyben jelezte azt, hogy a parasztságon belül is a gazdaságilag erősebbek orientálódtak az iparos pályákra, különösen a kisebb befektetést is igénylő (hentes és mészáros, sütő, kovács stb.) szakmákba.

Az 1930-as adatok arra is fényt derítettek, hogy az iparosság jelentős, de egyre apadó forrását képezte önmaga reprodukálásának, 1930-ban ugyanis a kisiparosok közel 40%-a rekrutálódott önön társadalmi kategóriájából, 1949-ben viszont csak 34,19%-a. Ugyanezeket tapasztaltuk a kereskedelmi önállók le származottai belépési migrációjának vizsgálatakor.

Az alulról felfelé igyekvők növekvő táborában az önálló iparossá válás mind szociális, mind társadalmi tekintetben kétségtelenül emelkedést jelentett. A társadalmi haladás menetében, az adott migrációs struktúrában a kisiparosság azonban átmeneti réteget képezett, hiszen a kiáramlás, úgy tetszik, még nagyobb mértékű volt, mint a bejövétel.

Az 1949-es népszámlálás idején az összes keresők 8,95%-a kisiparos atyától származott, azaz kisiparos környezetből került ki. A kisiparos-családok gyermekeinek többsége, 46,29%-a munkássá vált. Ha az önálló kisiparos létből az utódok vissza is estek a függő, bér munkás termelési kapcsolatba, a társadalmi grádicson nem a nagyapák nyomdokaiba léptek, mert a kisiparos apáktól származó keresők 1/4-e ipari munkássá lett, azzal a nem titkolt reménnyel, hogy kedvező körülmények előálltával kövesse apját és önállósítsa magát.

A kisiparos családokban, paradox módon, szinte gyakoribb volt az ipari munkássá váló gyermek, mint az atya társadalmi státusát megtartó. A kisiparos atyáktól származó keresők 18,56%-a lett a bányászatban és iparban önállóvá, tehát a kisiparosok gyermekeinek még 1/5 része sem maradt meg atyja társa-

⁴⁹ Az 1930. évi Népszámlálás. VI. rész. 168—171. A két felvétel értékelésével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az 1949-es számlálás ipari önálló kategóriája egyértelműbben csak a kisiparosok adatait közli, mivel a nagyiparosokat az államosításokkal társadalmilag likvidálták. Ugyanakkor figyelembe véve 1948—49 fordulójának politikai atmoszféráját, feltételezhető, hogy egyes iparosok demokratikus beállítottságukat bizonyítandó, a valóságosnál szegényebb családból eredeztették magukat.

dalmi pozíciójában. Igaz, az önálló iparosszülőtől származó munkás-keresők 54,55%-a az iparban helyezkedett el.

A kisiparos eredetű keresők társadalmilag elég nagy csoportja, 17,14%-a alkalmazotti foglalkozást választott, amelyeknek 2/5 része közszolgálati pályán működött.

A kisiparos családból származók másik jelentős része a mezőgazdaságban vált keresővé. A kisiparos gyermekek 4,22%-a mezőgazdasági munkás, 9,14%-a pedig birtokos paraszt lett, amelyek között a legjelentősebb kategóriát az 1—10 kat. hold birtokkal rendelkezők képviselték.

Önálló iparos származásúak foglalkozás szerinti megoszlása 1949-ben:

<i>Munkás:</i>	46,29%	
mezőgazdaság		4,22%
Bányászat, ipar		25,25%
Kereskedelem, bank és biztosítás		2,15%
Közlekedés (posta)		1,99%
Közszolgálat		3,18%
Egyéb		9,48%
<i>Alkalmazott:</i>	17,14%	
Mezőgazdaság		0,13%
Bányászat, ipar		3,19%
Kereskedelem, bank és biztosítás		1,36%
Közlekedés (posta)		1,11%
Közszolgálat		6,85%
Egyéb		4,32%
<i>Önálló és segítő családtag:</i>	36,72%	
Mezőgazdaság összesen		11,87%
0—1 kat. hold birtokkal, vagy bérlettel		1,11%
1—10 kat. hold birtokkal, vagy bérlettel		6,73%
10—25 kat. hold birtokkal, vagy bérlettel		1,11%
25— kat. hold birtokkal, vagy bérlettel		0,18%
Együtt:		9,14%
0—1 kat. holdas birtokos, v. bérlő segítő családtagja		0,15%
1—10 kat. holdas birtokos, v. bérlő segítő családtagja		1,95%
10—25 kat. holdas birtokos, v. bérlő segítő családtagja		0,43%
25 kat. holdas birtokos, v. bérlő segítő családtagja		0,07%
Együtt		0,10%
Egyéb önálló		0,09%
Egyéb önálló segítő családtagja		0,00%
Bányászat, ipar		18,56%
Kereskedelem, bank és biztosítás		4,71%
Közlekedés		0,31%
Egyéb		1,25% ⁵⁰

Mondhatjuk-e, hogy a kisiparosság körében proletarizálódás játszódott le? Ha a kisiparosság mobilitását horizontálisan szemléljük, akkor egyértelműen proletarizálódást állapíthatunk meg. Ha viszont a gyermekek elosztódását vertikálisan, időben vizsgáljuk, már korrigálni kell fenti következtetésünket. A kilépési mobilitás 1949-es mutatószámait összehasonlítva a közel 20 évvel korábbiakkal, észlelhetjük, hogy önálló státusban mindkét népszámláláskor szinte azonos arányban találhattunk kisiparos leszármazottakat, az alkalmazott és munkás

⁵⁰ Adatokat lásd: Népszámlálás, 1949. VI. köt. 88—89.

kategóriában azonban jelentős változások zajlottak le. A 1930 és 1949 közötti években csökkent a munkássá váló kisiparos gyermekek száma és aránya, de egyre többen léptek tisztviselői pályára. Az önálló egzisztenciák gazdasági megoszlása is átrendeződött. Már korábban említettük, hogy a két népszámlálás között növekedett a kisiparosok földtulajdona, ennek megfelelően a kisiparos származású keresők soraiban — az ipariak rovására — emelkedett a mezőgazdasági önállók képviselője.⁵¹

A kisiparos családok gyermekei, bár nagyobb arányban kerültek segédszemélyzeti pozícióba, mint amilyenben nagyapáik voltak, a vertikális vizsgálatok azonban arra is utalnak, hogy a deklasszáció mértéke lefelé csökkent és felfelé emelkedett.

A kisiparosok társadalmi mozgása tehát egy sajátos körforgásban játszott le. A legfőbb feltöltődési forrása önmaga, a mezőgazdasági és ipari munkásság, valamint a kisbirtokos parasztság volt. Innen verbuválódott az önálló kisiparosok többsége. A proletárok soraiból — jellemzően — elég sokan léptek be a kisiparosok társadalmi csoportjába. Az utódok nagyjából hasonló társadalmi kategóriákba áramlottak szét, de javuló szociális megoszlásban. A kisiparos-szülők gyermekeinek döntő többsége ismét munkássá vált, ám ezeknek több mint fele ipari munkás lett. Kisebb méreteket öltött a parasztság soraiba történő visszaáramlás is. Míg parasztsaládból az iparosok mintegy 20%-a érkezett, addig ismét paraszti sorsot az iparos eredetű keresők 9 (segítő családtagokkal együtt 11,87) %-a választott.

Hogy a kisiparosság a dolgozó osztályokhoz tartozott, hogy a középosztálynak mintegy alsó rétege volt csupán, mobilizációs karaktere is bizonyítja, hiszen mind a beáramlás, mind a kilépés színterévé inkább a társadalom alsóbb régiói váltak. De, hogy e társadalmi csoportba kerülés egyben a további társadalmi emelkedés potenciális lehetőségét is nyújtotta, arra az alkalmazotti rétegbe való áramlás felerősödése figyelmeztetett. Míg az alkalmazottakból rendkívül kis számban töltöttek fel a kisiparosok, addig a kisiparosok utódaiból közel annyian mentek alkalmazotti pályákra, mint amennyien megmaradtak az önálló kisiparos lét társadalmi keretei között. A feltörekvésnek ez az útja szintén jellemezte ezt a társadalmi csoportot.

A paraszti léthez való visszatérés természetesen elsősorban vidéken fordult elő, ahol az iparosok rendelkezésére földtulajdon állt. Városokban, így a fővárosban is inkább az ipari munkássá válás volt gyakoribb. És méginkább nagyvárosi, fővárosi iparoscsaládokban számíthatjuk emelkedési alternatívaként az alkalmazotti, nevezetesen a köztisztviselői pályára lépést. Igen jól jellemzi a fővárosi kisiparos családok ilyen törekvését az, hogy a háború után a kisiparos származású, nem elemi iskolába járó tizenévesek leggyakrabban gimnáziumba iratkoztak be. A fővárosban az 1945/46-os tanévben a középfokú és középiskolába járó kisiparos származású diákok 46,02%-a a középiskolát, 29,00%-a a polgári iskolát, 23,27%-a pedig a szakiskolát látogatta. Nyilvánvalóan az utóbbiakból a kisiparosság utánpótlása került ki, hiszen a szakiskolások döntő többsége, 94,25%-a ipariskolába és ipari szakiskolába járt. Természetesen a polgári iskolában tanulók egy része szintén atyja nyomdokaiba lépett, a polgári iskola elvégzése után szakiskolába iratkozott és mesterlevelet szer-

⁵¹ Lásd *uo.*, valamint: Az 1930. évi Népszámlálás. VI. rész. 168—170. — 1930-ban a kisiparos származású keresők 37,19%-a az önállóakhoz, 9,49%-a a tisztviselőkhöz, 51,52%-a a segédszemélyzethez tartozott. Mezőgazdasági önállóvá csak 3,91% vált.

zett. Így tehát ebből az iskolatípusból is sokan kerültek az iparos pályára. A középiskolások majdnem $2/3$ -a, $61,36\%$ -a gimnáziumi tanulmányokat folytatott, több mint $1/4$ -e, $27,44\%$ -a kereskedelmi középiskolába és csak $6,31\%$ -a járt ipari középiskolába.⁵² Ez azt mutatja, hogy azok az iparoscsaládból származó fiatalok, akik középiskolába iratkoztak, az esetek többségében nem atyjuk foglalkozását kívánták folytatni, hanem vagy kereskedelmi, vagy állami tisztviselőként szerettek volna a továbbiakban tevékenykedni.

A kisiparos családoknak az a törekvése, hogy az utódok kiemelkedjenek a kisiparos műhelyekből, a társadalmi elhelyezkedés egy magasabb grádusára kerüljenek, nem mindig valósult meg. A középiskolát végzettek, vagy középiskolába iratkoztak egy részének anyagi és egyéb körülmények miatt nem sikerült a szülői tervet realizálni, többen a tisztviselői elképzelésektől visszatértek a kisipari műhelyekbe. A kisiparosok iskolai végzettségéről az 1949-es népszámlálás alkalmával végzett fölmérés igazolja állításunkat. A fővárosi iparosság iskolai végzettsége magasabb volt, többen közülük felsőbb iskolába jártak, speciális szakképesítést szereztek. Általában a kisiparos szakmák nem igényeltek felsőfokú szakképzettséget, a főiskolát végzetek viszonylag nagy számát gyakorlati okok magyarázzák. A fővárosban jelentős volt az érettségizett kisiparosok száma is, a középiskolai végzettség tekintetében óriási különbségek mutatkoztak a fővárosi és vidéki iparosok között.

A fővárosban egyrészt jobbak voltak az iskoláztatás lehetőségei, amelyek a kisiparosság forrásául szolgáló kisemberek anyagi megterhelését csökkentették, másrészt komoly igény mutatkozott, hogy a gyermekeket középiskolába járassák. A fővárosban az egyetemet végzetek, érettségizettek arányának a viszonylagos nagyságához hozzájárult az is, hogy többen a közszolgálatból visszatértek az iparosság soraiba. A B-listázásokkal a hivatalnokok egy részét, többnyire a reakciós magatartásaikat, a közszolgálatból eltávolították, ezekből sokan kisiparossá váltak. Az Építés és Közmunkaügyi Minisztériumban rendelkezettervezet is készült, hogy a B-listázott és más szolgálaton kívül helyezett személyeket ipari átképzésben részesítsék.⁵³ A szabályozástól függetlenül főleg azok a tisztviselők, akiknek valamilyen, akár családi, akár pedig szakmai kapcsolata volt a kisiparral, a kisiparosság soraiba mentek. Az önálló kisiparos keresők iskolai végzettség szerinti megoszlását 1949. január 1-én a túloldali táblázat mutatja.⁵⁴

A fővárosban megoszlott a középiskolába beiratkozottak és a 6 elemi iskolai osztályt elvégzettek aránya, az iparosoknak valamivel több mint $1/3$ -a a középiskola néhány osztályát és ugyancsak valamivel több mint $1/3$ -a az elemi iskola 6 osztályát végezte el. Vidéken a legjelentősebb kategóriát a 6 elemi ki jártak alkották, az iparosok $58,24\%$ -a tartozott közéjük.

Országosan a kisiparosok több mint fele az elemi iskola 6 osztályát végezte el. Jelentős volt még — különösen a fővárosban — a középiskolába beiratkozottak és néhány osztályát elvégzeteknek az aránya, megközelítette a 20% -ot. A magasabb iskolai végzettségre szert tevők súlyának a növekedése, a fentebb említett és elsődlegesen ható politikai tényezőkhöz kívül, még a technikai haladással magyarázható. Összehasonlítva az 1930-ban rögzített állapotokkal, még

⁵² Lásd: Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. XXXIII. évf. Bp. 1948. 186, 192—193, 197, 202—203. oldalakon közölt adatokat.

⁵³ Kisiparos, 1947. márc. 28. Az iparosság tiltakozik a B-listásokkal való benépesítés ellen.

⁵⁴ A számításokat a Népszámlálás 1949. VIII. köt. 10. és 22. oldalain közölt statisztikai táblázatok alapján végeztük.

	Budapest	Vidék	Magyarország
Főiskolát végzett (okl., végbizonyítv.)	2,32	0,27	0,79
Érettségizett (képesítőzött)	6,53	1,18	2,51
Középiskolát végzett	34,74	14,82	19,79
8 osztályt	0,44	0,10	0,19
6 osztályt	1,70	0,40	0,73
4 osztályt	25,16	9,28	13,23
4-nél kevesebb osztályt	7,44	5,03	5,63
Középfokú szakiskolát végzett	2,68	0,86	1,31
4 osztályt	0,86	0,29	0,43
4-nél kevesebb osztályt	1,80	0,57	0,87
Általános, vagy elemi iskola			
8 osztályát végezte	2,03	1,15	1,37
6 osztályát végezte	34,92	58,24	52,42
4 osztályát végezte	15,12	18,09	17,35
4-nél kevesebb osztályt	1,13	2,32	2,02
Ír, olvas általában	99,76	97,13	97,78
Csak olvas, nem ír, nem olvas	0,29	2,92	2,25

inkább aláhúzhatjuk a tendenciát: a kisiparosság között egyre többen végeztek középiskolát.⁵⁵ Megközelítőleg hasonló volt a kisiparosság soraiban az érettségizettek és az analfabéták, ill. csak olvasni tudók aránya.

Mindezek szemléltetően bizonyítják, hogy a fővárosi és — analóg megállapíthatjuk, — általában a nagyvárosi iparosság nagyobb kulturális poggyászzal érkezett a kisipari műhelyekbe, magasabb iskolai végzettséggel bírt, kulturáltabb és az élet új jelenségei iránt érdeklődőbb volt. A nagyvárosi iparosság viszonylag magasabb fokú politikai műveltségre is szert tett. Alaposabb általános ismereteket birtokolva, a politikai élet központibb forgatagában részt véve, átfogóbb politikai tapasztalatokat szerzett. Bár tapasztalatokkal, politizálási rutinnal a kisközségekben és falvakban élő kisiparosok sem voltak híján, mert éppen az iparosok képezték a kisközségek, kisvárosok politizáló rétegét, politizáló elemét. A felszabadulás után bekapcsolódtak a politikai életbe, részt vettek a különböző igazgatási szervezetek, Nemzeti Bizottságok, városi, községi képviselőtestületek, törvényhatósági bizottságok munkájában.

A kisiparosság politikai vonzalmai

Politikai arculatát tekintve, a kisiparosság sajátos társadalmi réteg volt. Mint kistermelők a polgári mentalitást és törekvéseket képviselték, életmódban és életformában a polgárságot követték. E mellett a kisiparosok egy — megállapíthatatlan nagyságú — része önállósodása előtt szervezett munkás volt, ha rövid ideig is, de szocialista nevelésben részesült, amelynek hatása nem maradt észrevétlen, sokakban soha el nem felejthető emlékeket hagyott.

A kisiparosok az ipartestületekbe tömörültek. Jóllehet e szervezetek kényszerársulásként működtek, mégis az ipartestületi tisztségviselők politikai pártállása nagyon jól mutatta a kisiparosság gravitálását a különböző politikai pártokhoz, ugyanakkor a politikai pártok befolyását is a kisiparosságra. Az ipartestületi életet a Kommunista Párt szervezte újjá. Később, miután az iparügyi miniszter felfüggesztette az ipartestületek autonómiáját és szociáldemokrata

⁵⁵ 1930. évi Népszámlálás. IV. rész. 10—13.

miniszteri biztost nevezett ki központjuk élére, a Kommunista Párt, nem értve egyet az iparügyi miniszter intézkedésével, kivonult az Ipartestületek Országos Központjából. A Kommunista Párt elsősorban a Szabadszervezet kiépítésére vett irányt, megfélemlítve arról, hogy az ipartestületeknek komoly funkciójuk és befolyásuk volt a kisiparosság körében. A kommunisták e lépése következtében az IPOK a szociáldemokraták és részben a kiskgazdák befolyása alá került. Miután a KP felismerte politikája helytelenségét, változtatott álláspontján, 1946 elején a szűcsök ipartestületének kommunista párti elnökét delegálta az IPOK-ba. Ekkorra azonban a szociáldemokraták már megerősítették vezető szerepüket az ipartestületekben. Egyébként is az Ipartestületek Országos Központjában a tisztviselők többsége a Szociáldemokrata Párt tagja volt: a 18 alkalmazottból 13, közülük 1—1 alkalmazott kiskgazdának, illetve kommunistának vallotta magát.⁵⁶

A fővárosi ipartestületekben a munkáspártok elég jelentős befolyással rendelkeztek. A szociáldemokraták a legtöbb fővárosi ipartestületben a legnagyobb bizalmat élvezték. A kommunistáknak számottevőbb befolyásuk a cipészek és csizmadiák, fodrászok, könyvkötők, bórdíszmővesek, női szabók, szűcsök, cukrászok, textílesek, fényképészek, kalaposok között volt. A kiskgazdák néhány ipartestületben, így mindenekelőtt az asztalosok között tettek szert erős pozícióra. Négy asztalos kisiparos nemzetgyűlési képviselő lett, ez emelte a Kiskgazdapárt ázsíóját ebben az ipartestületben.⁵⁷

Az ipartestületek vezetőinek pártállásáról 1945-ből úgyszólván semmi, 1946-ból pedig csak töredékes adatok állnak rendelkezésünkre, amelyek a vidéki ipartestületek nem egészen 1/4-étől érkeztek.⁵⁸ Ezek az adatok inkább tájékoztató jellegűek, kiderül belőlük, hogy mind az ipartestületi elnökök, mind az al-elnökök döntő többsége, 60%-nál nagyobb aránya a Szociáldemokrata Párt tagjaiból került ki. A következő, nagyobb befolyással bíró párt a Független Kiskgazda Párt volt, amely ezen ipartestületekben az elnöki pozíciók 17,4%-ával, az al-elnöki pozícióknak pedig 14,1%-ával rendelkezett. A Magyar Kommunista Párt tagjai töltötték be az elnöki tisztséget az ipartestületek 9,5%-ában, az al-elnököt pedig — megelőzve a Kiskgazdapártot — az ipartestületek 16%-ában. Nagyságrendileg a pártonkívüliek 6,3%-os, majd a polgári demokraták 3,1%-os képviselettel következtek az említett ipartestületek elnöki tisztségeiben, az al-elnöki pozíciókban megközelítőleg hasonló helyzet állt fenn. A töredékes adatokból megállapított képviseleti részarányok, noha eltérnek az 1947-es év teljes adataisoraiból kiszámítottaktól, de — eltekintve a pártonkívüliektől — nem alapvetően.

Az 1946-os részleges adatok az előjárósági tagok pártállásáról is tartalmaznak információkat. Számításaink szerint ezekben az ipartestületekben az előjárósági tagok közel 70%-a szociáldemokrata volt. Az ipartestületek 14,2%-ában pártonkívüliek, 4,5%-ában kiskgazdák, 1,5%-ában pedig polgári demokraták uralták a terepet. Mint említettük, az ipartestületek 24%-áról rendelkezünk adatokkal, köztük egyetlen egy sem akadt, amelyben az előjárósági tagok között kommunista többség lett volna. Az ipartestületek 9,5%-ában paritásos alapon töltötték be a vezető tisztségeket a nagy pártok képviselőivel.

⁵⁶ Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban PI. Arch.) 283. f. 353. cs. Kimutatás.

⁵⁷ PI. Arch. 274—17/12. Jelentés a kisiparosok és kiskereskedők közötti munkáról. Keltezetlen.

⁵⁸ PI. Arch. 283. f. 353. cs.

Az 1947-es ipartestületi választások után kialakult pártviszonyokról, a vezetők pártállásáról részletes adataink vannak. A vidéki ipartestületekben minden fontos pozícióban levő iparos pártállását ismerjük, Budapesten azonban csak a szociáldemokrata ipartestületi elnökökről mondhatjuk el a fentieket.

Vidéken 1947-ben 273 ipartestület működött. E 273 ipartestületben az elnöki tisztségek a következőképpen oszlottak meg: 59,3%-ot, az elnöki tisztségek több mint felét a szociáldemokrata pártiak birtokolták. Majd a pártonkívüliek következtek 13,5%-kal, de ha ide soroljuk azt a néhány ismeretlen pártállású elnököt is, akik — mint későbbi adatokból kiderült — többségében pártonkívüliek voltak, akkor mintegy 15,3%-ra emelhetjük a pártonkívüliek részesedését. Harmadik helyen 12,4%-kal a Független Kisgazda Párt állt. Őket követte 7,3%-kal a Kommunista Párt, 4,7%-kal a Polgári Demokrata Párt, 0,7%-kal pedig a Nemzeti Parasztpárt.

Fentiektől némileg eltért az alelnöki tisztségek megoszlása, mégpedig oly módon, hogy a koalíció két szélső pólusának, valamint a pártonkívülieknek a részaránya a Szociáldemokrata Párt rovására megnövekedett. Az alelnökök 49,9%-a a szociáldemokrata pártbeliek, 15,2%-a a kisgazdapártiak, 12%-a a kommunista pártiak, 5,3%-a a polgári demokraták, 0,4%-a a Nemzeti Parasztpárt tagjai közül került ki. A pártonkívüliek az alelnöki tisztségek 13,7%-át töltötték be, de ha az ismeretleneket újfent hozzájuk számítjuk, akkor részarányuk 17,2%-ot elérve, meghaladta a kisgazdákét és a második legszámottevőbb csoportot alkották.

Az 1947-es teljes és az 1946-os töredékes adatok összehasonlítása a politikai vonzalmak változásának irányára enged — bizonyos fenntartásokkal — következtetni. Azokban az ipartestületekben, amelyekben 1946-ban kommunista párti elnök szerepelt az iratokban, az 1947-es választás után a Szociáldemokrata Párt térnyerését konstatálhatjuk, hiszen többségükben 1947-ben szociáldemokrata elnököt választottak. Persze, ebből messzemenő következtetést nem vonhatunk le, mert lehetséges, hogy 1946-ban is azért érkeztek a szociáldemokrata adatgyűjtőkhöz ezekből az ipartestületekből jelentések, mert már 1946-ban is erős volt a szociáldemokraták befolyása. Az esetek többségében feltehetően nem alapvető változásról, hanem pusztán kádercseréről lehetett szó. A Szociáldemokrata Párt pozíciói általában megmaradtak, de ha a korábbi elnök helyett 1947-ben nem szociáldemokratát választottak, akkor az új elnök pártállás szerint leggyakrabban pártonkívüli, vagy néhány esetben kisgazda lett. A független kisgazdapárti elnököket 1947-ben — ha változás történt — általában szintén pártonkívüliek követték. Mindebből egy olyan általános következtetést azért levonhatunk, hogy kisiparos körökben a politikai mozgás semleges és jobboldali irányba tendált.

A Szociáldemokrata Pártnak az ország egész területén, minden körzetben nagy befolyása volt az ipartestületekben. A Kisgazdapárt fő bázisaként Pest megyét említhetjük, majd Bács-Kiskun, Szabolcs, Hajdú, Baranya, Tolna, Veszprém és Komárom megye következett, a hagyományos kisgazda területeken: Debrecen, Pécs környéki községekben és városokban a Kisgazdapárt eléggé táborába vonta az iparos vezetőket. Az északi, részben ipari, részben bányászati területeken a kisgazdák nem szereztek elnöki pozíciókat az ipartestületekben. Viszont az MKP éppen Észak-Magyarországról: Pest, Nógrád, Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, másrészt a Viharsarokból, Dunántúlról: Győr, Vas, Somogy, Baranya és Veszprém megyében kapott elnöki tisztségeket. Egyetlen kommunista ipartestületi vezetőt sem választottak a Kisgazdapárt bázisaként

említett kelet-magyarországi területeken: Hajdúban, Szabolcsban, valamint Heves, Bács-Kiskun, Csongrád, Zala, Tolna és Fejér megyében. A Polgári Demokrata Párt választási területei Nyugat-Dunántúlon: Győr, Veszprém, Vas megyében, másrészt a Kisgazdapárttal hasonló területeken: Baranya, Tolna, Bács-Kiskun, Csongrád, Szabolcs, valamint Békés és Szolnok megyében — utóbbiakban kommunista befolyással is találkozhattunk — voltak.

Budapesten szakmák szerint tömörültek az iparosok. A budapesti 44 ipartestület elnöki tisztségviselőinek pártállásáról csak annyit tudtunk megállapítani, hogy az elnöki pozíciók 56,81%-át szociáldemokraták töltötték be, százalékosan valamivel kevesebbet mint vidéken. Az MKP viszont a fővárosban ért el jobb képviseleti arányt az ipartestületi elnökök között, kb. 11,36%-ot, a cipész, fényképész, női szabó, szűcs és építőmester szakmában kommunista elnököt választottak.

A budapestitől és a vidéki ipartestületek átlagától is eltért valamivel a helyzet a nagy ipartestületekben. Ezren felüli taglétszámú ipartestületek a vidéki nagyvárosokban és Budapesten a nagy szakmákban léteztek. Sajátos módon a nagy ipartestületek elnökei között szociáldemokrata valamivel kevesebb volt, mint a kisebbekben, az elnöki tiszte 42,85%-ban töltötték be szociáldemokrata párttagok. A pártönkíüliek hallatlanul megerősödtek ezen ipartestületekben, az elnökök több mint 1/4 része, 26,10%-a — az ismeretlenek ide számításával — tartozott közéjük. A nagy ipartestületekben a vidéki átlagnál valamivel jobb helyezést foglaltak el a kisgazdapárti elnökök: 14,25%-ot. Az országos vidéki és a budapesti képviseleti aránynál is sokkal kedvezőbbet ért el az MKP, ugyanis a nagy ipartestületek 11,90%-ban kommunista elnököt választottak.

A nagy ipartestületek alelnöki tisztségviselői között megfogyott az SzDP tagok aránya, 39,16% volt. A koalíció két szárnyán levő párt súlya viszont még nagyobb lett: 18,33%-kal a kisgazdák és 14,46%-kal a kommunisták részesedtek az alelnöki pozíciókból. Ugyancsak jelentős csoportot alkottak a pártönkíüliek, akik az alelnöki tisztségek 23,33%-át töltötték be.

Budapesten a nagy ipartestületekben — ha az elnöki tisztséggel mérjük —, viszonylag kisebb volt a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazdapárt befolyása, mint vidéken. Az MKP-nak viszont a budapesti nagy ipartestületekben sikerült jobb eredményt elérni, hiszen a cipész és női szabó szakmában kommunista ipartestületi elnököt választottak. Egyébként a fővárosi nagy ipartestületekben a baloldali erők, a munkáspártok elsőpró arányú képviseletet szereztek. Elég jelentős szerepet kaptak a pártönkíüliek, a 12 nagy ipartestület közül 5-ben pártönkíüli elnökről tudunk. Az alelnöki pozíciókban azonban vidéken sikerült a munkáspártoknak fölényre szert tenni. Budapesten a Kisgazdapárt tört előre a nagy ipartestületekben, az alelnöki pozíciók 28%-át megszerezte.

A Szociáldemokrata Párt vidéki viszonylatban elért nagy elnöki részaránya a falusi iparosokat képviselő, nagyközsegekben székelő kis ipartestületekből adódott. A kis ipartestületekben ugyanis az elnökök több mint 61%-a a Szociáldemokrata Párt soraiból került ki. Ezekben az ipartestületekben az alelnökök több mint fele is szociáldemokrata párttag volt.

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy az ipartestületekben a Szociáldemokrata Pártnak volt legnagyobb befolyása, főleg a kisvárosokban, községekben, de a fővárosban is elsősorban a kis ipartestületekben az elnökök több mint 60%-a, az alelnököknek pedig megközelítőleg fele a Szociáldemokrata Párt soraiból került ki. Az MKP a nagy ipartestületekben az elnöki pozíciók több mint 10 %-át szerezte meg, és a fővárosban tett szert legnagyobb befolyásra. Buda-

pesten a kommunista elnökök aránya meghaladta a vidéki átlagot, de alelnököt a vidéki nagyvárosokban gyakrabban választottak a párt tagjai közül. Kisgazdapártiak az ipartestületi elnökök között valamivel nagyobb számban szerepeltek mint kommunisták, a többség főleg a vidéki nagyvárosokból adódott. Az alelnöki pozíciókban sokkal több kisgazdával találkozhattunk, mint az elnökiében és különösen a fővárosban volt jelentős a részarányuk. A szociáldemokrata funkcionáriusokat — ugyan messze leszakadva — a pártonkívüliek követték. A pártonkívüli elnökök és alelnökök viszonylagosan legmagasabb arányát szintén a főváros adta.⁵⁹

A nagyvárosokban, ahol elég élesek voltak az osztályellentétek, jobban — bár nem egyértelműen — megmutatkozott a Kisgazdapárt befolyása. A fővárosban a baloldal országosan és az ipartestületekben is elég nagy erőt képviselt, ezért a kisgazdák inkább a háttérben, az alelnöki pozíciókban és a pártonkívüli elnököket támogatva politizáltak. A vidéki nagyvárosokban viszont, ahol egyrészt nagyobb politikai hagyományokkal, másrészt az iparosok közt is „paraszi háttérrel” rendelkeztek, közvetlenebbül színre léptek az ipartestületekben.

A Szociáldemokrata Párt a kisiparosok között elég nagy népszerűsége tett szert. Sok vidéki kisvárosban az iparosok kezdtek hozzá a párt szervezéséhez, és az első években a szociáldemokrata pártszervezetek derékhadát alkották. A kisvárosi ipartestületekben a Szociáldemokrata Párt rendkívül nagy szerepe részben azon alapult, hogy a pártszervezetekben a kisiparosok figyelemre méltó számban és aktivitással vettek részt. A kisiparosok első pillanattól úgy látták, hogy a Szociáldemokrata Pártban politikai mozgásterük lehet. Régebbi nevelésük alapján egy részük közvetlenül és meggyőződéssel csatlakozott a munkáspárthoz. A pártszervezetekbe beiratkoztak más része azonban nem számított valóban szocialistának, hiszen szocialista nevelésben még segéd korukban sem részesültek, a későbbiekben közülük többen elmaradtak a pártból.⁶⁰ A párt befolyása szempontjából nem volt mellékes az a körülmény, hogy az Iparügyi Minisztérium vezetője a szociáldemokrata Takács Ferenc, majd Bán Antal lett. Ha az iparosság működéséhez támogatást, nyersanyagot, hitelt várt a kormányszattól, akkor szociáldemokrata iparügyi miniszterhez fordult, és intézkedéseiben reménykedett. Az iparigazgatásban a Szociáldemokrata Párt komoly szereppel rendelkezett, amely a kisegzisztenciák pártbeli elhelyezkedését lényegesen befolyásolta. Azonban miután kiéleződtek a társadalomban, így a kisiparosság soraiban is a politikai küzdelmek, polarizáció indult meg, teret nyertek a polgári pártok.⁶¹ A szocialista meggyőződés nélkül csatlakozó kisiparosok kihullottak a politikai és ideológiai harcok rostáján. Erre a sorsra jutottak azok is, akik a Szociáldemokrata Pártot a jobbszárny törekvései alapján, nevének csak egyik felére gondolva értékelték, ezek a szocialista átalakulás aktuálisává válásával csalódottan távoztak. De akik meggyőződéssel vállalták a munkásosztály politikájának

⁵⁹ Számításaink a Szociáldemokrata Párt Kisiparos Osztályának felméréseire alapozódnak. PI. Arch. 283. f. 355. cs.

⁶⁰ PI. Arch. 283. f. 356. cs. Nyírbátor, 1947. nov. 11.

⁶¹ 1947 tavaszán, amikor a Kisgazdapárt a kisiparosság között erősebb agitációba kezdett, néhány szociáldemokrata ipartestületi elnök átpártolt a kisgazdákhöz: pl. a Budapesti Lakatos Ipartestület, valamint a törökszentmiklósi ipartestület elnöke. A renegát elnökök bevallották, hogy nem meggyőződéses szocialisták, elméleti, elsősorban nacionalista fenntartások távoltartják és elidegenítik őket az internacionalista Szociáldemokrata Párttól. PI. Arch. 283. f. 354. cs. A Kisiparos Osztály levelei. 1947. máj. 6.

tudatos támogatását, a munkásosztállyal való szövetséget, azok nem tántorodtak el a munkáspártoktól, sőt, segítették alakítani a kölcsönös kapcsolatokat szabályozó politikai normákat.

*

Láthattuk, hogy a kisiparosság a társadalmi hierarchiában egy önmagában is differenciált közbülső réteget képezett, amelynek gazdasági, társadalmi fejlődési lehetőségei rendkívül korlátozottak, osztályhatárai — főleg lefelé — meglehetősen nyitottak voltak. A háború után társadalmi differenciálódása nem folytatódott, a kisipar szinte minden ágazatában csökkent a foglalkoztatottság. A háborús károk, munkaalkalom, még inkább a nyersanyaghiány miatt gazdasági helyzetén gyökeresen javítani — kevés kivételtől eltekintve — nem tudott. Szociális arculatának egyre inkább domináns vonásává vált dolgozó mivolta: a városokban növekedett a segéd nélküli kisműhelyek száma, a falvakban az eleve kisebb foglalkoztatottság körülményei nem változtak.

Történetírásunkban eléggé elfogadott az a vélemény, hogy mivel a monopóliumok világában a kisműhely a jövőt nem reprezentálhatta, a kisiparosság társadalmilag-gazdaságilag már régóta inkább a múlt maradványa. A termelési struktúrában elfoglalt helye, gazdasági kiszolgáltatottsága következtében könnyen a szélsőjobboldali politikai áramlatok zsákmányává válhatott.

A háború után a kisiparosság politikai állásfoglalásában nem érhetjük tetten az említett feltételezéseket. Igaz, a meghatározott társadalmi csoportoknak nemcsak önmozgásuk van, hanem a társadalmi csoportok között egyidejű kölcsönhatások is érvényesülnek. A kisiparosság gazdasági és politikai tekintély híján önálló faktorként nem szerepelhetett, ezért fejlődését elsősorban a többi társadalmi osztályhoz való viszonya határozta meg.

Mivel a forradalmi átalakulás folyamán fokozatosan megsemmisültek az uralkodó osztályok, és így valamennyi fejlődési szakaszban módosult az osztálystruktúra, a mind egyértelműbb társadalmi keretek közt erősödött és felerősödött a kisiparosság demokratikus orientációja. Félelme, idegenkedése a szocializmustól azonban arra készítette, hogy figyelő szemait a munkáspártokra vesse, érdekeinek érvényesítését ott keresse. Egyébként az 1945 után kialakult politikai szituációban a szocializmus ellen a siker reményében küzdeni, csak a demokrácia táborából lehetett.

A felszabadulás után a társadalmi és politikai körülmények tehát a kisiparosság politikai arculatát demokratikusra formálták.

PARÁDI NÁNDOR

Tata várábrázolása Matrakesi Nászuhan krónikájában

A magyar vonatkozású török miniaturák XVI—XVII. századi történelmünk egyelőre kevésbé ismert, azonban annál értékesebb forrásának tekinthetők.

Matrakesi Nászuhan — az 1543. évi magyarországi török hadjáratot is magábanfoglaló — „Szülejmánnáma” c. krónikájából ez alkalommal csupán a 113 b. oldal tatái várat bemutató miniatúrájával kívánok részletesebben foglalkozni (1. ábra).^{*} Ezen ábrázolás elemzésével egyben rámutatnék a török miniatúráknak váraink építéstörténeti tanulmányozása során megnyilvánuló szerepére. Mint a témához szervesen kapcsolódó ábrázolást, a krónika 114 a oldalán helyet foglaló Tóvárosról készült miniatúrát is bemutatom (3. ábra).

A tatái vár építését már a XIV. században elkezdték. Zsigmond, de főként Mátyás uralkodása alatt nagy pompával és gazdagon kialakított királyi várat Mátyás történetírója, Antonio Bonfini érdekesen és színesen írta le.¹ „Ha tovább haladsz, Tatát találod, melyet ítéletem szerint, egész röviden, valóban minden más vár elé helyezhetünk. A számos egymást érő hegyszakadékról aláfutó víz lenn megáll, s körülbelül hétezer lépés átmérőjű területen állandó tavat alkot. A víz lefolyásánál gabonaörlő malmok vannak, sorjában kilenc. Ezek a várhoz tartoznak; háborúban sem szakíthatók el tőle. Az erődítés félkör alakú és magas; kettős fal, elővéd és sáncárok védi. Oszlopcsarnok zárja be a kicsiny udvart, mely körül aranyozott ebédlők és pompás hálósobák vannak; rekeszes mennyezetüket gazdag aranyozás és faragványok ékesítik. A tóból többhelyütt elvezetik a vizet, s így könnyedén számtalan halastavat képeznek. Sok a sügér és a ponty. Két bazilikája van. Kétfelől egy-egy csinos falu. Kiterjedt erdős hegyek veszik körül minden oldalról, nagyszámú vaddal.”

Nagy Szulejmán szultán 1543. évi Magyarország elleni hatodik hadjáratával újabb jelentős területet, köztük több fontos várat (Valpó, Siklós, Esztergom, Székesfehérvár) foglalt el, s a Dunántúl ÉK-i része nagyjából török uralom alá került. Matrakesi Nászuhan az 1543. évi hadjárat leírásában a tatái vár színes ábrázolása ellenére Tata elfoglalását és az ezzel kapcsolatos eseményeket nem említi. A hadjárat tatái eseményeit ezzel szemben több török történetíró (Lutfi pasa, Dzselaalzade Musztafa, Szinán csaus) is leírta.² A legrészletesebben és legHITELESEBBEN a hadjárat résztvevője, egyik szemtanúja és hivatalos történetírója, Szinán csaus emlékezett meg róla.³ Elbeszéléséből megtudjuk, hogy a várat

^{*} Az ábrákat lásd a 144–145. l. közt.

¹ Bonfini A.: Mátyás király. Tíz könyv a Magyar történetből. Fordította Gereb L. Monumenta Hungarica II. (Bp. 1959) 302.

² Török történetírók II. Fordította és jegyzetekkel kísérte Thury J. (Bp. 1896) 34, 246, 347–349.

³ Török történetírók II. 280, 347–349.

őrsége a török sereg odaérkezésekor átadta, s őrségét a törökök Komárom váráig kísérték. Magát a várat pedig megvizsgálása után teljesen lerombolták. A vár lerombolása azonban nem lehetett teljes. Ellene mond ennek az a körülmény, hogy itt a törökök rövid ideig, csupán két-három napig táboroztak. Lerombolását csak a második napon kezdték el, s ennyire rövid idő alatt a kőből erősen épített várat egészen lerombolni nem lehetett. Mindenesetre ekkor nem csekély rombolást végezhettek rajta, mert őrséget sem volt érdemes benne hagyniuk. Néhány évvel később — valószínűleg felismerve a vár fontos szerepét az ekkor kialakuló dunántúli végvárrendszer első vonalában — a töröktől üresen hagyott várat Ferdinánd őrséggel látta el. Bizonyára ekkor a rombolások egy részét is kijavították.

Mielőtt a tatai vár miniatűrúja részletesebb vizsgálatára rátérnénk, a XVI—XVII. századi várábrázolásokról általánosságban el kell mondanunk, hogy különböző céllal, igénnyel készültek. Ez természetesen egyúttal pontos és hiteles kivitelük mértékét, számunkra pedig a kutatásnál való felhasználhatóságukat is alapvetően meghatározza. Első helyen a Bécsi Haditanács rendeletére idegen, nagyobbreszt olasz hadmérnökök által készített, egészen pontos és részletes felméréseket (alaprajz és nem ritkán távlati rajz is) kell említenünk, amelyek nemcsak a várak akkori állapotát, hanem tervezett átépítését, bővítését, megerősítését is mutatják, s ezért várkutatásunk egyik legértékesebb forrásának tekintjük.⁴ A török miniatűrúak nem készültek ilyen igénnyel, s váraiknál az előbb említett pontos és részletes, az akkori valóságnak mindenben megfelelő ábrázolást legtöbbször nélkülözik. Itt a főhangsúly nem annyira a valósággal mindenben egyező bemutatáson, hanem sokkal inkább a szultán haditetteinek, a hadjáratok fontosabb eseményeinek, ütközetek, a hadjáratok útvonalába eső jelentősebb városok, várak színes rajzban bemutatásán van, s a szöveggel összhangban, a történetet illusztrálja, színesebbé teszi. Értékelésüknél, az egyes ábrázolások valóságának megítélésénél mindezen körülményeket figyelembe kell vennünk. Ugyanakkor azonban azt is le kell szögeznünk, hogy a szóbanforgó ábrázolások sok hitelesnek elfogadható elemet, részletet tartalmaznak. Ez érthető is, ha meggondoljuk, hogy a miniatűrúak készítői gyakran a hadjárat, az esemény résztvevői voltak (pl. Dsélálzáde Musztafa, vagy Matrakcsi Nászuhan), tehát az ábrázolt eseményt, várat vagy helyet maguk is látták, megjelenítését személyes élmény alapján készítették el. A magyar vonatkozású török miniatűrúak tehát múltunk megismerésének rendkívül becses emlékei. Egyes ábrázolások ugyanis olyan helyeket vagy történelmi eseményeket mutatnak be, amelyeket a tárgyalt korból máshonnan nem ismerünk. Ezek tehát az adott hely vagy esemény egyedülálló ábrázolásai.⁵

A dolgozat tárgyát képező miniatűrú jelentősége mindenek előtt abban rejlik, hogy a tatai vár legrégebbi ábrázolása. Az eddig legrégebbinek ismert, Süess Orbán építészeti felügyelőnek,⁶ újabban pedig Giulio Turconak tulajdoní-

⁴ A külföldi várépítések XVI. századi magyarországi működésére: *Pataki V.*: A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. 1 (1931) 98—132; *Gerő L.*: Magyarországi várépítéset. Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről. (Bp. 1955) 331—337, 350.

⁵ A magyar vonatkozású török miniatűrúak témájára és hitelességére: *Parádi N.*, JPMÉ 1967. 179—180.

⁶ *Pataki V.*: i. m. 116 a 113. oldalnál levő alaprajz: *Dornyay B.*: Tata várának Süess Orbán-féle alaprajza 1572-ből (Tata, 1935); *Faller J.*: Süess Orbán építészeti főfelügyelő 1577 évi jelentése Tata várának építkezéseiről (Tata, 1936).

tott? és valószínűleg 1570-ben készült, egészen részletes és pontos alaprajzánál (2. ábra) ugyanis majdnem három évtizeddel régebbi, s így a várnak még a török hódoltság előtti, lényegében tehát még a XV. század végi — XVI. század eleji állapotát mutatja be. A Matrakcsi Nászuhan-féle ábrázolás vizsgálatát az 1570-ben készült egészen hiteles alaprajz, valamint a vár ma is látható részeinek összehasonlításával végezzük el.

A miniatúra részben távlati rajzot, részben pedig alaprajzot tár elénk, s ennek megfelelően benne alap- és a távlati rajz érdekesen ötvöződött egybe. A várépületet, a két kaputornyot, a külső kaputorony melletti épületeket, a vár körül táborozó török sereg sátrait és a fákat, a Nagy tó vizét levezető árok fölött átvezető hidat és a fallal körülvett templomot távlati rajzban, a pártázatos várfalakat és a rondellát viszont egyszerre alap- és távlati rajzban is bemutatni igyekszik. A várat a miniatúrán — az 1570-ben készült alaprajzhoz és a későbbi időben készült metszetekhez hasonlóan — ÉNy-i irányból szemléljük. Téglalap alaprajzúnak mutatja be, melyet kettős pártázatos várfal határol, s a két falat mindegyik oldalán árok választja el egymástól. A kettős várfallal határolt terület belsejében téglalap alakú várépületet figyelhetünk meg, melynek ÉNy-i pártázatos falát, Ny-i saroktoronyát és DK-i egyszintes, hét árkáddal tagolt hosszukás épületszárnyát, az udvarán pedig kockás kövezetét látjuk. A téglalap alakú belső várfal ÉK-i oldalán két, a DK-i, tő felőli oldalán pedig három kisebb bástyatorony helyezkedik el. A téglalap alakú külső várfal DNy-i és ÉNy-i oldalán még egy széles várárok figyelhető meg, amely a külső várfal D-i sarkától az ÉNy-i fal É-i feléig terjed. Ezen a szakaszon az árkot kívülről még egy, enyhén ívelődő — a téglalap alakú kettős falhoz hasonló pártázatos várfal határolja le, s az árokhoz hasonlóan, a téglalap alakú külső várfal is a D-i sarkától az ÉNy-i fal É-i feléig tart. Ehhez a kissé ívelődő falhoz, a téglalap alakú külső várfal Ny-i sarkánál háromnegyed kör szerű pártázatos bástya kapcsolódik. Az ÉNy-i téglalap alakú belső várfal É-i sarka közelében hid vezet át a két téglalap alakú várfal közötti keskenyebb árok fölött, és a téglalap alakú külső várfalon keresztül egészen a rondellához csatlakozó ÉNy-i külső fal É-i végéhez. A hid mindkét végén, így a téglalap alakú belső várfalban kétszintes, míg a külsőnél egyszintes, felül pártázatos kaputorony van, mely utóbbi kapuját csúcsíves kiképzéssel ábrázolta. A miniatúra a külső kaputorony mellett, tőle ÉK-re négy épületet mutat be. A vár körül, a D-i sarkától kezdve, egészen az É-i sarokig, fák között — a török hadsereg sátrait tüntették fel. A téglalap alakú belső várfalon belül és a váron kívül mindenütt füves terület figyelhető meg. A miniatúrát készítője álló téglalap alakú keretben helyezte el, amelyről a Nagy tó vizét É-i irányban levezető árok és a rajta levő háromnyílású híd, D—DNy-ról pedig a fallal kerített templom — a vártól távolabb levő, de az ábrázolás készítője szerint mégis kiemelt, fontos építmények — kerültek kívül. A keret felső részének közepén arab betűkkel Kal'e-i Tata (Tata vára) szöveg olvasható.

A következőkben Matrakcsi Nászuhan krónikás miniatúráját az 1570. évi alaprajzzal és a ma is álló épület- és falmaradványokkal hasonlíthatjuk össze.

² Sch. Pusztai I.: Komárom megyei Múzeumok Közleményei 1 (1968) 263—270; Rados J.: Tata (Bp. 1964) c. könyvében az alaprajzot Giulio Turco felvételi rajza, illetve Süess Orbán terve a tatái vár erődítményeinek átépítéséről 1572-ből aláírással közli (5. kép), s a szövegben is egy helyen (24) így említi. Az alaprajz — a várból 1568 augusztusában folytatott vizsgálat javaslatát (Károlyi Ö., HK 19 (1918) 138—142) és az alaprajzon megépítettnek jelölt részeket figyelembe véve — valószínűleg 1570-ben készült. Ezért a következőkben 1570. évi alaprajznak említem.

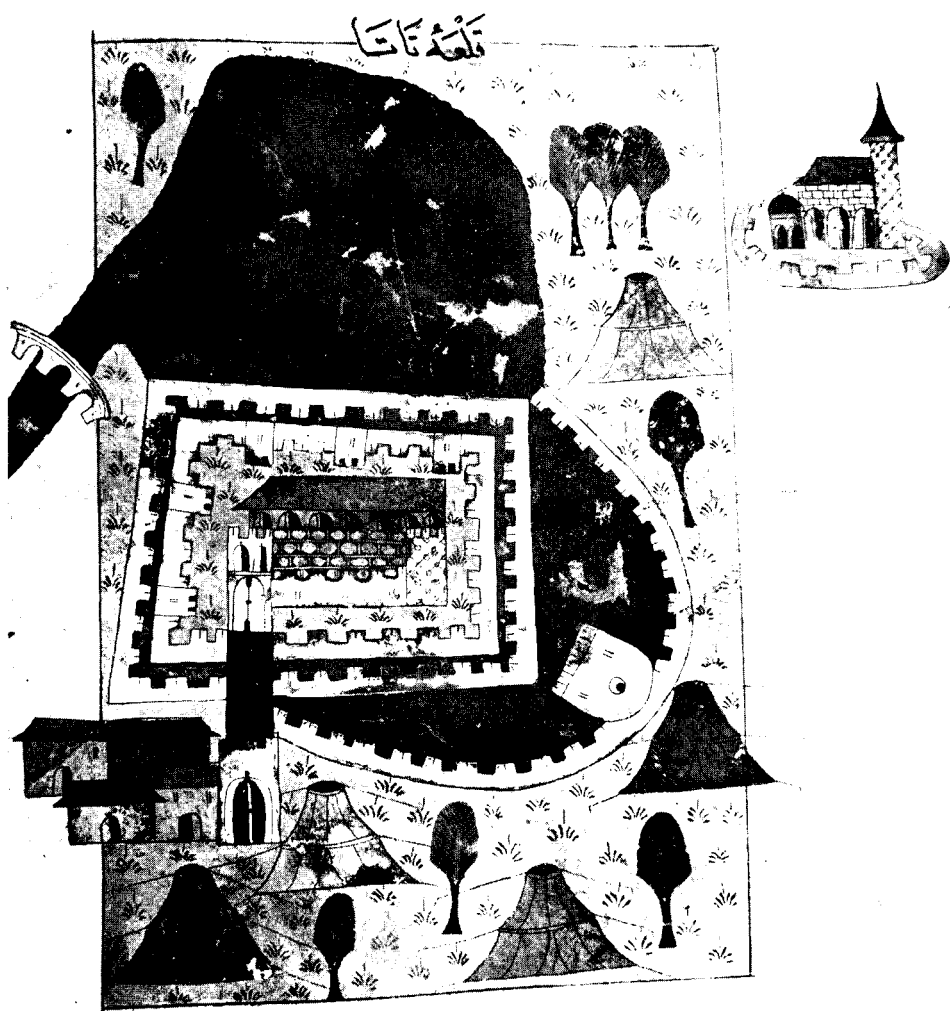
Az 1570. évi alaprajzon a várépületet négyzetalaprajzúnak ábrázolták, négy saroktoronnyal. Miniatúrákon is nagyjából ugyanez a helyzet, mivel itt is négyzetalaprajzúhoz közelálló beépítést figyelhetünk meg. A legszembeütőbb a várépület DK-i oldala, amelyen az egyszintesnek rajzolt épületszárny udvari homlokzatán a valóságos öt helyett hét árkádot látunk. A várépület ÉNy-i oldalán az ÉNy-i beépítés ÉNy-i külső falát, és a hozzá kapcsolódó Ny-i saroktoronyt, a tornyok egy részénél másutt is látható hálós minta díszíti. Az ÉNy-i és a DK-i épületszárny közti beépítést, az ÉK-i és a DNy-i épületszárnyat, valamint a másik három (É-i, K-i és D-i) saroktoronyt a miniatúrán nem sikerül beazonosítanunk. Az É-i saroktoronyt és az ÉK-i épületszárnyat ugyanis a belső kaputorony, a DNy-i épületszárnyat a Ny-i saroktorony takarja el. A K-i és a D-i saroktoronyt a miniatúrán nem találjuk; úgy tűnik, mintha ezt a két tornyot nem ábrázolta volna, s megelégedett az ÉNy-i nézetből jól látható Ny-i saroktorony bemutatásával. A négyzetalaprajzú, négysaroktoronyos várépületet körülvevő várfal ÉK-i oldalán két, a DK-i oldalán három négyszögletes bástyatornyot figyelhetünk meg. Hasonlóan látszanak ezek az 1570-es alaprajzon, az ÉNy-i fal közepetáján ábrázolt kisebb és a Ny-i sarok közelében látható, nagyobb méretű, a várfal síkjából kiugró bástyatoronyhoz. Arra vonatkozóan, hogy ezek a bástyatornyok valóban fennálltak-e, az itt végzendő ásatástól várhatunk feleletet.

A miniatúrán a várépületet mind a négy oldaláról árok és kettős várfal veszi körül. Ezzel szemben az 1570. évi alaprajzon csak az ÉNy-i és DNy-i oldalon látunk árkot, de addigra annak is a Ny-i sarkát és a D-i végét betemetették. Ennek a valószínűleg a XVI. század utolsó harmadában betemetett ároknak az egykori fennállását kisebb szakaszon végzett ásatás is bizonyította.⁸ A téglalap alakú belső várfal É-i sarka közelében, az ÉNy-i falban kétszintes kaputorony van, amelynek helye pontosan egyezik az 1570-ben készült alaprajzon levővel.

A téglalap alakú külső várfal D-i sarkától az ÉNy-i fal É-i feléig kissé íves hajlásúnak ábrázolt várfal húzódik, amelyhez a téglalap alakú várfal Ny-i sarkánál köralakú védőmű, rondella csatlakozik. A várfal ÉK-i vége, a vár É-i részének ÉK-i felében a külső, egyszintesnek rajzolt kaputoronyhoz kapcsolódik hozzá, amelyik a téglalap alakú belső várfalnál levő belső, kétszintes kaputoronnyal követ egy irányt. A két kaputoronyt híd és út köti össze egymással. A kissé íves hajlású külső várfallal együtt a külső, széles várárok is a külső kaputoronyig húzódott. Különös módon, a külső széles várárok a várfalon belül, a téglalap alakú várfal és a kissé íves hajlású, a Ny-i rondellához kapcsolódó külső várfal között van elhelyezve, azon a részen, ahol aligha lehetett. Bizonyosra vesszük, hogy ezt a külső, széles várárkot a miniatúra készítője tévesen tüntette fel: A külső, széles várároknak ugyanis a miniatúra elkészítése idején is a mai helyén, a külső várfalon és a rondellán kívül kellett lennie. Ezt a következtetésünket az is alátámasztja, hogy az 1570. évi alaprajz tanúsága szerint a várárok DNy-i és ÉNy-i oldalon volt a legszélesebb.

A miniatúrán látható, kissé íves hajlású külső várfalat, a hozzákapcsolódó külső kaputornyot és a köralaprajzhoz hasonló védőépítményt az 1570. évi alaprajzzal és a ma is álló maradványokkal összehasonlítva arra következtethetünk, hogy a téglalap alakú várfal Ny-i sarka irányában ábrázolt köralaprajzú építmény az 1570. évi alaprajzon ábrázolt és a vár Ny-i sarkán ma is álló rondellával

⁸ Rég. Füz., Ser. I. 19 (1966) 80; Rég. Füz., Ser. I. 20 (1967) 103; Rég. Füz., Ser. I. 21 (1968) 80–81; Rég. Füz., Ser. I. 22 (1969) 94.

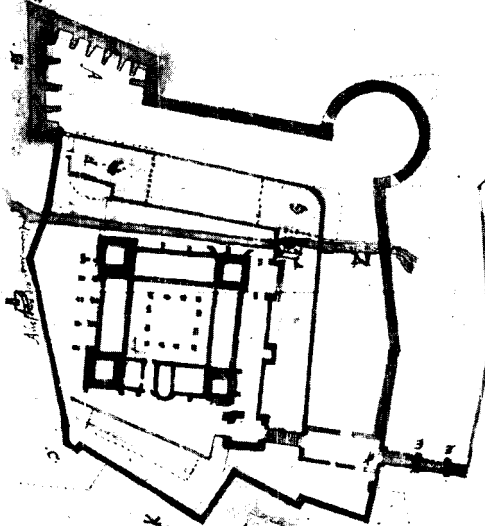
L. alba

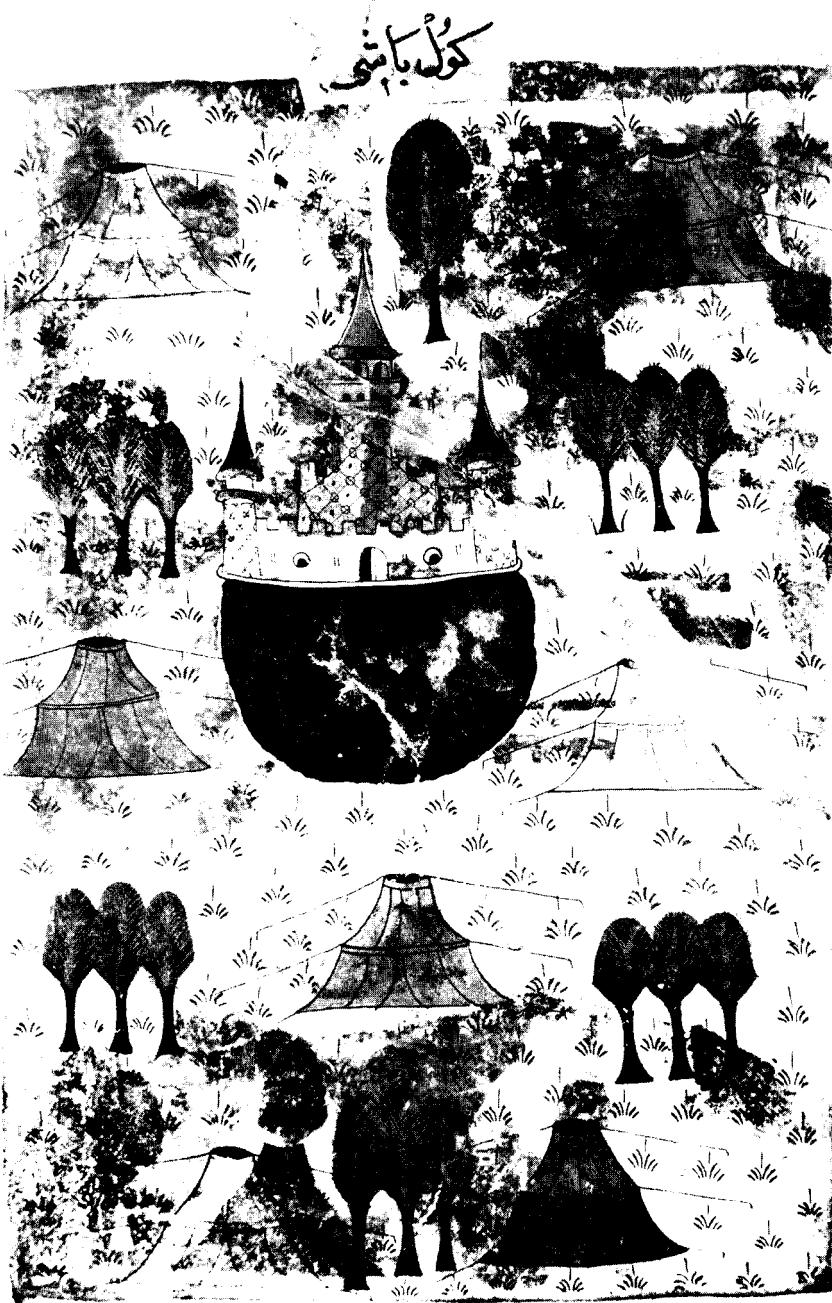
3 mittel. kly's

Tafel V. 3

Lehrst.

2. d. d. d.

azonosítható. Az ÉK-i és DK-i irányból hozzákapszolódó, a miniatúrán kissé íves hajlásúnak feltüntetett várfal pedig az 1570. évi alaprajzon látható, a rondellához csatlakozó, s ma is álló várfallal egyezik. A várfal ÉK-i végéhez a külső kaputorony kapcsolódik hozzá. A miniatúrán a várfal ÉK-i végéhez kapcsolódó kaputornyot látjuk, s bizonyára ennek befalazott kapuzatát és részben eredeti helyén megmaradt keretköveit figyelhetjük meg ma is az ÉNy-i (külső) várfal ÉK-i felében.

A DNy-i és ÉNy-i várfal és a Ny-i sarkánál álló rondella szabálytalanul hasított kövekből készült egységes s a sarokbástyáktól részben eltérő falszövetéből arra következtethetünk, hogy a vár külső DNy-i és ÉNy-i falát a rondellával egyidőben építették, s feltehetően az ÉNy-i fal ÉK-i felében levő külső kaputorony is ekkor készült. A Ny-i rondellának a DNy-i és az ÉNy-i várfallal egyidejű építését a rondellának a DNy-i és ÉNy-i falba illeszkedése mellett az 1570. évi alaprajz is megerősíti, amelyen a D-i, ekkorra már megépült Ferrando bástyától kiindulva, a Ny-i rondellát is beleértve, falazása egészen az É-i sarok közepében levő külső kaputoronyig teljesen egységes. Az alaprajzon itt egészen vastag, a várépület négy saroktornyával nagyjából egyező (s tegyük hozzá, az ÉK-i és a DK-i külső várfalnál sokkal szélesebb) falvastagságot ábrázoltak.⁹

A vártól ÉK-re, a Nagy tó vizét É-i irányban levezető árok fölött a háromnyílású híd a vár és Tóváros között az átjárást biztosította.¹⁰

A vártól D—DNy-ra, a fallal körülvelt egytornyos templom teljes biztonsággal nem azonosítható. A bizonytalanságot az okozza, hogy a vártól Ny-ra, csaknem egyirányban két templom is állt a középkorban. A közelebbi — s első sorban ennek rajzára gondolhatunk — Tata középkori, Szent Kelemen, később pedig Szent Balázs tiszteletére emelt plébániatemploma, a mai, XVIII. század közepén épült plébániatemplom közelében állt.¹¹ Nem hagyhatjuk azonban teljesen figyelmen kívül a vártól távolabbi és magasabb, a Kálvária hegyre települt Szent Iván hegyi középkori falu Szent Ivánnak szentelt templomát sem, melynek a XVIII. században újjáépült szentélye ma is áll, hajójának kiásott romjait pedig nemrég konzerválták.¹²

Néhány szóval a másik, a tatai vártól K-re fekvő Tóvárost ábrázoló miniatúrát is érinteni kívánjuk. Itt a nagyjából ovális alaprajzú tó partján két toronnyal és pártázatos fallal körülvelt várost figyelhetünk meg. Ennek a tó felőli fal közepetáján kapuja van. A fallal körülvelt város belsejében erős falú, csúcsos sisakkal fedett torony látszik, melynek felső részén körbenfutó erkélyt figyelhetünk meg. A tornyot is pártázatos fal határolja. Az előbbihez hasonlóan, ez a miniatúra is álló téglalap alakú. A tó és a város körül — a mindenütt füvesnek ábrázolt terület fái között —, a török sereg sátrait találjuk. A keret felső részén középen arab írással Göl Basi (Tó menti hely) szöveg olvasható.

Az ábrázolás hitelességéről egészen keveset mondhatunk. A középkori várost — úgy gondoljuk, hogy a valóságnak megfelelően — a Nagy tó É-i

⁹ Ennek a falnak a vizsgálatával kapcsolatban, az 1570. évi alaprajz pontosságáról el kell még mondanunk, hogy a D-i Ferrando bástyának a DNy-i és a DK-i várfalhoz való hozzáépítését, a falcsatlakozásnál, a fal vastagságában elválasztó vonallal jelölték.

¹⁰ A várról és a tatai malmokról 1587-ben készített alaprajzon is ezen a részen találjuk a hidat. Csupán az a különbség, hogy ezen a rajzon egészen egyszerű, egyenylású fahidat ábrázoltak. *Biró E.*: Komárom megyei Múzeumok Közleményei, 1 (1968) 325.

¹¹ *Mohl A.*: Tata plébánia története (Győr. 1909) 18—26; *Rados J.*: i. m. 19, 84, 88, 104. jegyz.

¹² *Mohl A.*: i. m. 18—26; *Rados J.*: i. m. 19, 85—86, 103—105. kép.

partja mellett, nagyjából DNy-i irányból mutatja be. Elképzelhető, hogy a várost valóban fal vette körül. Jelentőségét mutatja a XVI. század elején, hogy 1510-ben a pestis járvány elől II. Ulászló ide hívta össze az országgyűlést, amelyen a pápa, Velence, a német császár és a francia király követe is részt vett.¹³ A városfalon belül ábrázolt toronyban feltehetően a Szűz Mária plébániatemplom, vagy esetleg a ferencrendi templom tornyát sejtethjük.

*

A tatai vár miniatúrájának vizsgálatát a következőkben foglalhatjuk össze:

Az 1543-as miniatúrával a tatai vár aránylag csekély hiteles ábrázolás anyaga igen becses, s egyben a legkorábbi példánnyal gazdagodott. A török miniatúra tanulmányozásával hasznos és fontos adatokat kaptunk a vár korábbi, XV. századi — XVI. század eleji állapotára. Bár ez utóbbi — mint láttuk — korántsem olyan részletesen és hitelesen mutatja a várat, mint az 1570. évi alaprajz, ennek ellenére igen jó tájékoztatást nyújt a török hódoltságot megelőző, aránylag kevésbé ismert korszak építéstörténetére. A miniatúráról első látásra megállapíthattuk, hogy a vár fő méretei, alapterülete nagyrészt még a XV. században, de legkésőbb a XVI. század elejére kialakultak. A miniatúra ismeretében ezt Bonfini leírásának „Az erődítés félkör alakú és magas; kettős fal, elővéd és sáncárok védi” mondata is megerősíti. Az ábrázolásban bizonyítékot kaptunk arra is, hogy a vár DNy-i és ENy-i külső fala a Ny-i sarkon levő rondellával együtt legkésőbb a XVI. század első évtizedeire, de még valószínűbben a XV. századra keltezhető. Csaknem biztosra vesszük, hogy „Az erődítés félkör alakú és magas” a Ny-i sarkon álló rondellára, a „kettős fal” a várépületet körülvevő belső és a rondellához csatlakozó külső falra, a „sáncárok” pedig a ma is álló külső várárookra vonatkozik. Az is kitűnt, hogy a vár területe a XVI. század hetvenes éveiben végzett megerősítéskor lényegesen nem változott: a három sarkára épített olasz bástyákat nem számítva, területe a régebbivel lényegében azonos maradt. Megállapítást nyert továbbá, hogy a Ny-i rondellával épült DNy-i és ENy-i külső várfal és a külső kaputorony — vastag falaival és építményeivel — az 1568 utáni erődítési munkákat, területi kiterjedését igen nagy mértékben határozta meg: a megerősítés munkája nagyrészt ezekhez a falakhoz és építményekhez igazodott. Feltehetően ezen a szakaszon csak a Ny-i rondella ó-olasz bástyás átalakítását tervezték, de ez sem valósult meg, valószínűleg részben azért, mert a várnak kerek alaprajzú erős falai később is megfelelő védelmet nyújtottak. Az sem lehet véletlen, hogy az 1568 után elkezdett erődítési munkák során — az 1570. évi alaprajz tanúsága szerint — a három olasz bástya közül a legerősebbnek a DNy-i külső várfalhoz csatlakozó Ferrando bástyát építették fel legelőször. Felépítésénél ugyanis a vár körüli terepviszonyok döntő módon játszottak közre. A vár környékén csupán egyetlen helyen, a vártól D-re,

¹³ *Fraknoi V.*: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440—1526). A Magyar Nemzet Története. IV. Szerk. Szilágyi S. (Bp. 1896) 389—392. Ezen az országgyűlésen, a ferences templom előtti téren adták át azt a pompás díszkardot, melyet II. Gyula pápa politikai célok elérése érdekében küldött II. Ulászló királynak. A díszkard a Magyar Nemzeti Múzeum középkori gyűjteményének egyik kiemelkedő darabja. Az 1510. évi országgyűlés és a díszkard részletes leírása: *Kalmár J.*: II. Ulászló pápai díszkardja 1509-ből. A Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum műkincsei (Bp. 1958).

a Nagy tó Ny-i partja felett van nagyobb méretű emelkedés, ahonnan a várat jól át tudták tekinteni s tüzéséggel eredményesen löni.¹⁴

A fentiek ismeretében remélhetjük, hogy a tatai vár legrégebbi, 1543-ban készült miniatúrája — az ábrázolás anyag gyarapítása mellett — a vár néhány évvel ezelőtt megkezdett régészeti és építéstörténeti kutatásának is értékes forrása lesz.¹⁵

¹⁴ A bástyának a környező területtel, a vártól D-re levő emelkedéssel és a tüzéséggel kapcsolatos szerepére már *Dornyay Béla* is utalt: i. m. 11.

¹⁵ Matrakesi Nászuhi krónikájából a tatai várat és Tóvárost ábrázoló miniatúra feldolgozásra átengedését, s szövegük fordítását ifj. Fehér Gézának ezúton is köszönöm.

IFJ. FEHÉR GÉZA

Az 1543. évi hadjárat XVI. századi török forrása: Matrakcsi Nászuhan krónikája

A magyar kutatás a török történeti források feltárásában is éppen úgy élen járt, mint a turkológia egyéb területein.

A „Török—Magyarkori Történelmi Emlékek” második osztálya, az „Írók” számos kitűnő részlettanulmány után látott napvilágot. A tizenhat elsőrendű török forrást feldolgozó ötkötetes sorozat első két kötetének kiadása *Thúry József* nevéhez fűződik (Bp. 1893 és 1896). A negyedik és ötödik kötetben *Karácson Imre* a XVII. század híres török világutazója, Evlija Cselebi hatalmas magyarországi anyagát dolgozta fel (Bp. 1904 és 1908). Végül a harmadik kötetet — a tragikus sorsú, életét kutatásáért Konstantinápolyban feláldozó — *Karácson Imre* kéziratban ránk maradt művét *Szekfü Gyula* rendezte sajtó alá (Bp. 1916).

Kitűnő történészeink múlhatatlan érdeme, hogy a magyar eseményekhez fűződő legfontosabb török forrásokat hozzáférhetővé tették a későbbi kutatás számára.

Az elsőrendű török írott források közreadása nem tette azonban feleslegessé az itt-ott még felbukkanó, magyar tárgyú krónikák tanulmányozását, szövegük fordítását, miniatűrük vizsgálatát.

A leírásokhoz ugyanis szervesen hozzátartozik az illusztráció, a kötettel egykorú ábrázolás-anyag.

A korábban feldolgozott török forrás viszonylag kevés miniatűrjén kívül számos kisebb-nagyobb színes ábrázolás élénkít más műveket. Függetlenül egyenlőtlen művészi és forrásértéküktől, az említett miniatűrök igen fontosak, mivel hasznosan egészítik ki a történelmi leírásokat. Nehezen nélkülözhetők egyszerűen az iszlám kultúrtörténet, díszítőművészetek, építés-, viselet-, fegyver- és hangszertörténet kutatói számára.

Vitathatatlan tehát, hogy párhuzamosan el kell végeznünk a krónikák képanyagának értékelését szövegük fordításával. Magyar tárgyú török miniatűrök közzétételére mindeddig csekély kísérlet történt.¹

¹ Itt legelsősorban a „Tabakat ül memalik ve deredzsát ül meszalik” c. Dzselaázade Musztafa-féle krónika *Thúry József* által lefordított (Török Történetírók II. 112—178) magyar történelmi forrásul szolgáló részhez tartozó — s a mohácsi csata jelenetét bemutató — miniatűréről kell megemlékeznünk. Az *Ibráhím bin Ali* nevéhez fűződő, Szolnokon 1575-ben készült krónika-másolatot a bécsi Staatsbibliothek őrzi, Osm. Hist. 41. leltári számmal. A kötetnek ezen szép illusztrációjáról a millennium táján *Thúry Gyula* festő készített másolatot, amely a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokába került. A *Thúry J.* i. m.-ben (II. 115) a krónika 104. lapjaként említett ábrázolással először *Szendrei J.* foglalkozott [Magyar Hadtörténelmi Emlékek az Ezredéves Országos Kiállításon (Bp. 1896) 166—168., 534. kép], nem sokkal később *Acsády I.* közölte a kétoldalas miniatűrát [A Magyar Nemzet Története V. (Bp. 1897) 10. és 11. oldalak közötti képen], majd *Ambrózy Gy.* [A magyar csatakép (Bp. 1900) 57—58], a *Lukinich I.*

Történelmi események, városok és várak ábrázolásai azok, amelyekkel a korábbiakban a régi kitűnő forráskiadványhoz, a „Török Történetírók”hoz csekély mértékben hozzájárulni igyekeztem.²

*

Egy Nagy Szulejmán-kori krónika mind írott forrásanyagával, mind gazdag illusztrációival hasznosan szolgálja eddig ismereteink bővítését.

Matrakcsi Nászuhan műve, a „Szulejmánnáma” a nagy uralkodó történetét trónralépésétől, 1520-tól 1551-ig tárgyalja.³ Harmadik kötetét, amely bennünket a legközelebből érint, a Top Kapu Szeráj Hazine (= Kincstár, tehát Szultáni) Gyűjteménye őrzi.⁴

A krónika 1542–1543. évi eseményeket tárgyaló, Szerájban őrzött, viszonylag csekély terjedelmű, magyar szempontból jelentős kötetét a Barbarosz Hajreddin pasa parancsnoksága alatt Franciaország megsegítésére siető, Toulonig

szekesztésében, Bp-en 1926-ban megjelent Mohácsi Emlékkönyv fedőlapjának pedig belső oldalát díszíti; újlag közli C. Wilhelm G. [Magyarország történetének Képeskönyve 896–1849 (Bp. 1962) 89], végül a Szejjid Lokman-féle Hünernáma II. kötetének mohácsi csatát ábrázoló miniatúrájával párhuzamba állítva, elemző közlését adja Parádi N. [Janus Pannonius Múzeum 1967. évi Évkönyve (Pécs 1968) 175–181]. A Szejjid Lokman-krónika mohácsi csata ábrázolását Arseven, C. E. [Türk Santi Tarihi (Istanbul é. n.) II. k. II. f., 215. kép] és Ettinghausen, R. — Ipsiroğlu, M. S. — Eyuboğlu, S. [Turkey. Ancient Miniatures (Unesco World Art Series) New York 1961. XVIII. t.] is közli. — A közelmúltban, bécsi tanulmányutamon sikerült a Dzselaizade-féle krónika miniatúráiról fényképfelvételt készíttetnem. Az alábbi ábrázolásokat azonosíthatam: Szabács vára (38 a o.), Nándorfehérvár (45 a o.), a mohácsi csata jelenete (103 b–104a o.), Buda (1929 b o.), Siklós (248 b o.), Esztergom (252 a o.), Szeged (291b o.). — A „The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Turkish Manuscripts and Miniatures by V. Minorsky. With an introduction by the late J. V. S. Wilkinson (Dublin 1958)” c. munka egy Szulejmán történetét tárgyaló perzsa nyelvű krónika számos magyar tárgyú miniatúráját mutatja be és még több ábrázolásnak adja a jegyzékét. Ifj. Fehér G. az Ahmed Feridun-féle — szigetvár hadjárat történetét tárgyaló — XVI. századi mű miniatúráit ismertette [Művészet 7 (1966) 9. sz., 2–5]. A Russzák L. szerkesztésében megjelent Szigetvári Emlékkönyv 56–57. o. Gökbilgin, T. cikkéhez mellékelten, a fentebb említett dublini perzsa nyelvű krónika két ábrázolása (átkelés a Dráván; Szigetvár) képezi a mellékletet. Kovács V. az Ahmed Feridun és Szejjid Lokman-féle krónikák szigetvári ábrázolását [A Szigetvári Zrinyi Miklós Múzeum Kiállításai. A Janus Pannonius Múzeum Füzetek 10 (Pécs 1966)], Dankó I. a Szejjid Lokman-féle krónika gyulai várarábrázolását közli [Ismeretlen török kép Gyula váráról (Gyula 1966) c. füzetben].

² „Scènes historiques représentées par des miniatures turques du XVIe siècle. Quelques données relatives à l'iconographie de Jean Sigismond, Prince de Transylvanie” c. előadásban, 1967. VII. 26-án Cambridgeben, a III. Nemzetközi Török Művészeti Kongresszuson (sajtó alatt); „A magyar történelem XVI. századi török ábrázolásai” c. előadásban, 1969. V. 14-én a székesfehérvári Alba Regia Napok tudományos ülésszakán (sajtó alatt); valamint a „Miniatures turques du XVIe siècle relative à l'histoire de Hongrie” c. előadásban, 1969. VI. 12-én, a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum alapításának 50. évfordulója alkalmából Budapesten rendezett nemzetközi tudományos ülésszakon (sajtó alatt).

³ Egyelőre négy kötete van meg. Az 1520–1537. évi események kötetét a Szeráj Könyvtár Revan Gyűjteményében 1826. leltári szám alatt tartják nyilván; az 1538. évi hadjárat történetét, a „Fetih-name-i Karabügdan”-t ugyanez a gyűjtemény őrzi 1284/2 leltári tételeként. Az 1539–1542. évek eseményének kötete egyelőre hiányzik, feltárása a további kutatás feladata. Az 1542–1543. éveket öleli fel az a kötet, amelyet a jelen írás ismert. A krónika — 1543 őszétől 1551-ig terjedő időszakokkal foglalkozó — befejező kötete az isztanbuli Régészeti Múzeum Könyvtárában van, 379 leltári szám alatt.

⁴ Leltári szám: 1608. Karatay, F. E.: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu (= A Top Kapu Szeráj Múzeum Könyvtára török kéziratának katalógusa) (Istanbul 1961) II. 218, 667 katalógus sz. alatt közli. Mérete: 225×175 mm. Terjedelme: 146 l. — A kis kötet 32 miniatúrája közül az Esztergomot, Tatát, Székesfehérvárt megörökítőket fentebb említett két magyarországi előadásomban mutattam be.

nyomuló oszmán-török hajóhad felvonulásának ismertetése vezeti be. Második felében viszont az 1543. évi magyarországi hadjárat útvonalát követhetjük, Székesfehérvár szeptember 3-i elfoglalásáig.⁵

A különösebb érdeklődésünkre számot tartó és a korábban feldolgozott krónikák adatait kiegészítő, színes képekkel illusztrált leírást a mű 70. és 86. lapjai után következő részletekben találjuk.

A krónika ezen helyei megjelölik az ország belseje felé vonuló török hadak táborhelyeit, a köztük megtett távolságot, valamint a hozzájuk érkezés pontos keltét; egy-két esetben a táborozás időtartamát is.

A mű szövegének és miniatúráinak részletes elemzése tehát az 1543. évi hadjárat eseményeinek pontosabb megismerését, útvonalának az eddiginél részletesebb kijelölését fogja eredményezni.

*

A „Szülejmánnáme” szerzője, Matrakcsi Nászuh, igen érdekes egyéniség volt. Nevét a „matrak” elnevezésű vívás-szerű játéktól nyerte, amelynek a legjelesebb művelője volt Nagy Szulejmán udvarában. A szultán mellett hosszú ideig töltötte be a fegyverhordozói tiszteket is. — A kéziratos krónikái illusztrációját is elvégző, tehetséges, rendkívül művelt, sokoldalú Nászuh történelmi és földrajzi munkái mellett két matematikai művét is számon tartja a kutatás. Egyik-másik krónikájáról már a múlt század tudományos irodalma is megemlékezett, évszázadunk harmincas éveiben működésével általánosságban is foglalkoztak,⁶ a „Szülejmánnámé”-nek pedig — különösen a legutóbbi másfél évtizedben — jelentős irodalmat szenteltek.⁷

⁵ Az esemény korábban feldolgozott török forrásai: Lutfi pasa (*Thúry J.*: i. m. II. 32—36), Dzselaázáde Musztafa (uo. 237—255), Szinán csas (uo. 292—361), valamint Kjátib Mohamed záim (uo. 379—383).

⁶ Matrakcsi Nászuh személyéről — fentebb hivatkozott műve 136 a és b oldalain — már a XVI. század kiváló krónikása, Dzselaázáde Musztafa is hosszan megemlékezik. A múlt század nyolcvanas éveiben nyilvántartották a szerző British Museumban található egyes művei [*Rieu, Ch.*: *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum* (London 1888) 22, 45, 46]. Munkásságára, életére ld. *Gabriel, A.*: *Les Étapes d'une Campagne dans les deux 'Iraq d'après un Manuscrit Turc du XVIe siècle*. Syria IX (1928) 346; *Babinger, F.*, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig 1927) 66—67; *Selen, H. S.* XVI. Asırda Yapılmış Anadolu Atlası: Nasûh Salâhinin „Menâzil”i. (= Anatólia XVI. században készített atlasza: Nászuh Szalahi „Menâzil”-je). II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri (= A II. Török Történettudományi Kongresszuson tartott előadások) Istanbul 1937.

⁷ *Decei, A.*: *Un „Fetih-nâme-i Karaboğdan”* (1538) de Nasûh Matrakçi. *Fuad Köprülü Armağanı* (= *Fuad Köprülü Emlékkönyv*) Istanbul 1953; *Gökbilgin, T.*: *Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar* (= *Rüstem pasa és az ellene irányuló vádak*) *IÜEF Tarih Dergisi* (Az isztanbuli egyetem Bölcsészkarának Történeti Dolgozatai) VIII (1955. IX) 11—12; *Taeschner, F.*: *The Itinerary of the First Persian Campaign of Sultan Süleyman, 1534—1536, according to Masûh el-Matraki*. *Imago Mundi*, XII (MCMLVI); *İpşiroğlu, M. S.*—*Eyuboğlu, S.*: *Sur l'Album du Conquerant* (Istanbul 1956); *Yurdaydın, H. G.*: *Matrakçi Nasûh'un Süleyman-nâmesi* (= *Matrakcsi Nászuh Szülejmánnámé-je*) V. Türk Tarih Kongresi, Ankara 12—17 Nisan 1956. *Kongreye Sunulan Tebliğler* = V. Török Történettudományi Kongresszus, Ankara 1956. április 12—17. A kongresszusra benyújtott előadások (Ankara 1960) 374—388; *R. Ettinghausen—M. S. İpşiroğlu S. Eyuboğlu*, i. m. 22—23: a „Menâzilnâme” Matrakcsi történet és földrajztudós munkája Nagy Szulejmán első perzsi hadjáratairól (1534—1536). A munka Matrakcsi Nászuh következő miniatúráit közli: Isztanbul-Galata (XIII. t.), a „Hattıyık tava hid” az Asszi folyón át (XIV. t.), Zarândoklat helye (XV. t.); *Yurdaydın H. G.*: *Matrakçi Nasûh* (Ankara 1963); *Yurdaydın, H.*: *Two new illuminative works of Matrakçi Nasûh*. *Atti del secondo congresso Internazionale di Arte Turca* (Venezia 26—29 Settembre 1963) Napoli 1965. 283—286. CXLV—CXLVII. t.

BÚZA JÁNOS

ÖREG GARAS

(A hódoltság utolsó éveinek pénzforgalmához)

A XVII. század vége felé meglehetősen tarka képet mutatott a magyarországi pénzforgalom. Ha a királyi Magyarország s Erdély pénzforgalmát pontosan ismernénk, azt mondhatnánk, hogy a török uralom alatt levő országrész sajátos színeket vonultatott fel a palettán. Mivel összefoglaló irodalom e témakörben még nem született, meg kell elégednünk azzal a feltételezéssel, hogy a hódoltság pénzforgalma valószínűleg eltért a töröktől mentes területekétől.

Kecskemét monográfiája az alábbi pénzféleségeket gyűjtötte össze: „Arany-Tallér, Forint, Timon, Lepér, öreg Garas, apró Garas, Oszpora, Dénár, Poltura”;¹ ha az idézetek között szereplő forintot a rénes forinttal azonosítjuk, akkor megállapíthatjuk, hogy valamennyi valóban létező pénz volt, mindegyik fizetési eszközüll szolgált. Gazdaságtörténeti szempontból rendkívül izgalmas kérdés, hogy milyen szerepet játszottak e pénzek az egykori pénzforgalomban, milyen viszonyban álltak egymással. E kérdés Hornyik János figyelmét sem kerülte el: „Az 1670—1685 évekről fennlevő adó és számviteli könyvekből e pénznemek forgalmi értékét kipuhatolni ügyekeztem, de nem kielégítő sikerrel, mert a beszámításnál többnyire önkény határozza meg az értéket, . . .”² Ez alkalommal e sorok írója sem vállalkozik az említett pénzek forgalmi értékének meghatározására, csupán az öreg garas identifikációját tekinti feladatának.

Szakirodalmunk eddigi megállapítása szerint az öreg garas „Török ezüst pénz. A XVI. században tallérral veszik egynek, de a XVII. sz. második felében már jóval kevesebbet ér.”³ Az idézetből kitűnik, hogy az öreg garas az átlagosnál nagyobb formátumú s értékű aprópénz lehetett. Hornyik is „öreg”, illetve „apró” garasról írt, az öreg jelző tehát nem a pénz kibocsátási idejére utalt, hanem méretét jelölte. Kecskemét számadáskönyveiből vett példák egyértelműben bizonyítják ezt: „Hogy Budára által költöztünk magunktol es portekánktol a Révésznek adtunk 3 öreggh Garast q. facit d. 120”,⁴ „Kötő fekeket, hevederekett tarisznyákat vedtünk 6 Garason id est fl. 2 d. 16”,⁵ és végül „Szabo Mihály Uram Fiainak ugyan 134 Pulturás garast q. facit fl. 1 d. 16.”⁶ Adataink alapján Budán az öreg garas 40 dénárral, a garas 36 dénárral volt egyenlő 1677 tavaszán, a polturás garast pedig 1,16 dénáron számították ugyanezen évben Kecskemé-

¹ Hornyik János: Kecskemét város története oklevéltárral, Kecskeméten. 1861. II. 200.

² Uo. II. 201.

³ Horváth Tibor Antal: Régi magyar pénznevek. Numizmatikai Közöny, 1953—1954.

⁴ Kecskemét város számadáskönyve: 1867. 86. Országos Levéltár, Filmtár: 3402. sz. tekercs. (A továbbiakban: Kecskemét szk. évsz. old. OL. tekercsszám.)

⁵ Uo. 92.

⁶ Kecskemét szk. 1677. 45. OL. 3402.

ten; ez utóbbi árfolyam alapján az apró garas — feltételezve, hogy a polturás garas a megfelelője — élesen elkülöníthető az öreg garastól, illetve a garastól.

A 36 dénárral egyenlő garas, valamint a 40 dénárral egyenlő öreg garas láttán azonban joggal vetődhet fel az a kérdés, hogy ismét két eltérő pénzféleséggel van dolgunk, annál is inkább, mert mind megnevezésük, mind átszámított értékük különböző. Ennek ellenére az a véleményünk, hogy a garas és az öreg garas azonosnak tekinthető. Állításunkat ugyancsak 1677. évi kecskeméti példával kívánjuk igazolni: „Die 10. Mens. Octobr. . . . fizettünk 30 Eöreggh garast q facit fl. 10. id est tiz, d. 80.”⁷ vagyis ebben az összefüggésben 1 öreg garas 36 dénárral egyenlő. Ez utóbbi fizetési akció Kecskeméten történt, a 40 dénárban számított öreg garas pedig először Budán fordult elő, s így arra a következtetésre is lehetőség nyílik, hogy az öreg garasnak helyi piaconként eltérő árfolyama volt, de Hornyik megállapítását — ti. azt, hogy az átszámításoknál önkényes módon jártak el — sem kell teljesen figyelmen kívül hagynunk.

Az árfolyamok eltérő voltának harmadik okát a pénz minőségében kereshetjük. 1678 szeptemberében a Kecskeméttel szomszédos Nagykőrösön egy elszámolás alkalmával tallérok és aprópénzek között 4 db rossz öreg garast is említettek forrásaink,⁸ átszámításukkal azonban adósa maradtak.

1678-at megelőzően Nagykőrös számadáskönyveiben sem garasról, sem öreg garasról nem tesznek említést, a későbbiekben azonban — szinte kizárólagosan csak garas néven — oly gyakran fordul elő, hogy bízvást állíthatjuk a pénznemről, hogy legkésőbb a XVII. század hetvenes éveinek végétől jelentékeny szerepet kellett játszania a korabeli pénzforgalomban. Ugyancsak 1678. évi számadáskönyvi bejegyzésben olvasható az is, hogy nagykőrösiek Budán „Márton Sidotul . . . vettek fel Varas fejében két száz tiz öregh garast”,⁹ a mennyiség mindenképpen figyelemre méltó.

Az 1679. év anyagából kiragadott alábbi két példa: „Kész pénz ment rea Nro 425 Garast Facit fl. 127 d. 50”¹⁰ illetve „Erdős András Tavalyi Posonyi Kölcsigire Szivos Jánosnak attunk 8 öregh Garast fl. 2 d. 40”.¹¹ az átszámítás alapján — mindkettő 30 dénárral egyenlő — egyfelől megerősíti az öreg garas és a garas azonos voltát, másfelől az eddigiekhez képest új, már a harmadik, árfolyam miatti magyarázatot is követel. Fentebb, az 1678. évi kecskeméti számadáskönyvekből vett példák alapján észlelhető árfolyamkülönbséget részben helyi piaci eltéréssel magyaráztuk, kézenfekvő lenne ez alkalommal is erre hivatkozni, hiszen az utóbbi két idézet más forrásból, másik — ha úgy tetszik ugyan csak — helyi piacról származik. Kecskemét és Nagykőrös azonban túlságosan közel fekszik egymáshoz, gazdasági szerkezetük, jogállásuk között számottevő eltérés nem volt, a körülöttük levő településhálózat s azok népességének valószínűleg gyér száma miatt nehéz lenne piackörzetük eltérő voltára hivatkozni, éppen ezért irreális lenne a két mezővárost önálló helyi piacok központjaiként felfogni.

Több figyelmet érdemel azonban az, hogy az 1679. évi 8 öreg garast *pozsonyi költségre* adták, tehát a pénzt nem a török uralom alatti területen, hanem a királyi Magyarországon használták fel, ebből adódóan az öreg garas, illetve a

⁷ Ua. 92.

⁸ Nagykőrös város számadáskönyve: 1678. 168. Országos Levéltár, Filmtár: 3416. sz. tekercs. (A továbbiakban mint Kecskemét a 4. sz. jegyzetben.)

⁹ Uo.

¹⁰ Nagykőrös szk. 1679. 194. OL. 3416.

¹¹ Ua. 201.

garas 30 dénáros árfolyama nem tekinthető sem helyi — azaz nagykőrösi —, sem pedig hódoltsági kurzusnak. Hasonló jelenség néhány évvel később, 1683-ban Kecskemét anyagából is kimutatható: „Az kuruczoknak adtam portapénzt, imponálván minden portára fl. Nro. 20. facit fl. Nro. 380. NB. itt az garast vették el in denariis 30.”¹² A garas 30 dénáros árfolyamának nyomatékos kiemelése egyértelműen arra utal, hogy Kecskeméten ettől eltérő átszámítás volt gyakorlatban, s a töröktől mentes magyarországi területeken a garas dénárértéke lényegesen kisebb volt.

Hány dénárt számítottak a garasért az egykoriak Nagykőrösön, illetve kimutatható-e a nagykőrösi számadáskönyvekből is a korábban Kecskeméten megfigyelhető helyi, illetve budai árfolyam közötti különbség? Vásárlási adatok hiányában, amelyeket erre a célra a legalkalmasabbnak vélünk, az adóbefizetések adatainak bevonásával kívánunk válaszolni e kérdésekre. Móricz János 1682-ben adóját a helyi lakosokhoz hasonlóan több részletben rótta le, egyik befizetési aktusa álljon itt példaként:¹³

„Rest. fl. 1 d. 26 Item 2 Gar.

Adot 4 Gar.

Rest. d. 54.”, amelyből kitűnik, hogy 2 garast 72 dénárban fogadtak el tőle, azaz 1 garasért 36 dénárt számítottak. Ugyancsak 1682-ből származik Siket Nagy Miklós befizetése:¹⁴

„Rest. fl. 1 d. 41.

Adot 4 Garast

Resol. d. 3. Satt”. Ebben az összefüggésben 144 dénár egyenlő 4 garassal, vagyis 1 garast szintén 36 dénárba tudtak be. Ugyanezen évben Budán „. . . Márton Sidotul vötenek föl. . . Garast 530. . . per. d. 40. Facit fl. 212”¹⁵ mivel az árfolyam itt az eredetiben adott, a 36 dénáros helyi kurzust pedig az imént igazoltuk, elmondhatjuk, hogy Kecskeméthez hasonlóan a nagykőrösi számadáskönyvekből is kimutatható a budai és a helyi kurzus közötti 4 dénáros eltérés.

A történeti hűséghez azonban hozzátartozik az is, hogy Budán a 40 dénáros kurzusnál magasabb is előfordult, a török rendre fizetett költségek között olvasható: „Csősz pénztis attunk 36 Garast pro. fl. 14. d. 94”,¹⁶ vagyis a török 41,5 dénárban fogadott el 1 garast. A másfél dénár különbözet enyhe ázszió a 40 dénáros budai üzleti kurzushoz képest, tetemesen eltér azonban mindkettő a királyi Magyarország 30 dénáros garasárfolyamától.

Alhoz, hogy kitűzött célunkhoz, az öreg garas identifikálásához közelebb jussunk, nem elégséges a nevezett pénz dénárértékének bemutatása. Az előbbrejutáshoz szükséges a garas és a kor legértékesebb ezüstpénze, a tallér, egymáshoz való viszonyának érintése is.

Kecskeméten 1678-ban 1 tallérba 6 garast számítottak: „Garast hatával olvasván 1 Tallér számban volt Tall 8,”¹⁷ (azaz 8,5 tallér), ugyanez tűnik ki Nagykőrös anyagából is: „. . . vettek fel öreg Garast 6-tával számlálván Czédulával együtt Summa 75 Tall”, illetve „Fizettünk erre Garast 6-tával 41 Tall.”¹⁸ E nagykőrösi számadáskönyvben azonban arra is van példa, hogy a tallért 6,5

¹² *Hornyik*: i. m. 202.

¹³ Nagykőrös szk. 1682. 43. OL. 3417.

¹⁴ Ua. 70. A példák szaporítása lehetséges lenne, de szükségtelen.

¹⁵ Ua. 183.

¹⁶ Nagykőrös szk. 1681. 297. OL. 3416.

¹⁷ Kecskemét szk. 1674. 107. OL. 3402. 1678. évi bejegyzés az 1674. évi kötetben!

¹⁸ Mindkét idézetre: Nagykőrös szk. 1678. 178. OL. 3416.

garasban számították: „Garasul Tizen hármával tudván ket Tallér számban, Attak 18 Tall. 12 Garast”.¹⁹ Ez utóbbi gyakorlatra az 1683-ig terjedő évekből szép számmal hozhatunk példákat. 1679-ben Deák István adóra „Garast Adot Tizen haramával 8 Tall.”,²⁰ illetve Budán a töröknek fizettek be „Garast minden ket ket talért Tizenharom Garast számlalvan Nro. 190 Tall.”, de ugyanitt, ugyanezen befizetés során a fél garassal mérsékeltebb átszámítás is előfordul, az évenként esedékes vaj helyett „...Garast hat, hat Garassaval 6 Tall”-ért²¹ fizettek. Az egymás mellett párhuzamosan előforduló hat, illetve hat és fél garasos tallérérték oka az önkényes átszámítási gyakorlat mellett a különböző tallérveretekben keresendő, ugyanis a mindennapi forgalomban figyelembe vették a tallér fajtáját, ép vagy hiányos voltát. 1680-tól kezdődően kizárólagossá válik a 2 tallér egyenlő 13 garas átszámítási mód: „Haracsra pro fl. 1170 fizetünk Garast 13-mával nro 278 Tall. 5 Garast,”²² 1681-ben sem látunk változást „...Garast 13-mával 396 Tall”.²³ s ennek megfelelően az egyes tallért 6,5 garassal vették egyenlőnek: „NB. Kis Biro Uram mellől is loptanak el 6 Tall.”... „Az elvesztet 6 Tallerra Nro 39 Garast”²⁴ számítottak.

Mind Nagykőrösről, mind Kecskemétről²⁵ hozhatnánk hasonló példákat az 1682. évből is, de ezt már nem tartjuk szükségesnek. Fontosabbnak tűnik viszont az, hogy mindkét település 1682. évi anyagából kimutatható a tallér 7 garassal történt számítása. Oláh János, az egyik leggazdagabb nagykőrösi civis, adójára többek között „Adot Gar. 7-tével 12 Tall.”,²⁶ Kecskeméten pedig „Garasul hetével Tallér 488.”²⁷ szerepel az elszámolásban. A 7 garas = 1 tallér arány azonban még 1683-ban sem vált általánossá, a nagykőrösiek ebben az évben még „13-mával” fizetnek 22 tallért az őrző tatároknak,²⁸ Kecskemét 1683. évi anyagából viszont megállapítható, hogy az előző év 7 garasos tallér-számítása nem tekinthető egyetlen év véletlen előfordulásának „...elsőben adtak kis bírák 100 garast, másodsor Marko adott 75 garast, Summa 25 Tallér,”²⁹ aránypárban kifejezve: $175 : 25 = 7 : 1$. Ugyancsak Kecskemét anyagán továbbhaladva „1684. die 8 Január. Az Budai Uraktul az Harácspénz imponáltatott minden Adóra 230 oszpora, facit fl. 538 den. 20. facit grosso 1345 den. 20. facit Talleros 192 den. 40”³⁰ s ebből megállapítható, hogy 1 tallért 280 dénárban, 1 garast pedig 40 dénárban számítottak, azaz 7 garas volt egyenlő 1 tallérral.

A tallér és a garas dénárértékének meghatározása jelen esetben nemcsak a két pénz nem egymáshoz való viszonya miatt fontos, hanem azért is, mert az tűnik ki belőle, hogy Budán a garas dénárértéke 1677–1684 között gyakorlatilag nem változott, a talléré viszont feltehetően emelkedett, hiszen egy tallérba mind több garast számítottak.

¹⁹ Ua. 169.

²⁰ Nagykőrös szk. 1679. 156. OL. 3416.

²¹ Mindkét idézetre; ua.; 189.

²² Nagykőrös szk. 1680. 107. OL. 3416.

²³ Nagykőrös szk. 1681. 190. OL. 3416.

²⁴ Ua. 297.

²⁵ *Hornyik*: i. m. II. 202.

²⁶ Nagykőrös szk. 1682. 14. OL. 3417.

²⁷ *Hornyik*: i. m. II. 201.

²⁸ Nagykőrös szk. 1683. 239. OL. 3417.

²⁹ *Hornyik*: i. m. II. 202.

³⁰ *Hornyik*: i. m. II. 203.

A 7 garasos tallérkurzus a török kiűzése után is kimutatható a Duna—Tisza közén, 1690-ben Kecskemét város tanácsa kihirdettette, hogy ... a Császár eő Fölsege Tallérát minden ember hét-hét öreg garasban elvegye; ... sub poena fl. 12.”³¹ A büntetés kilátásba helyezése sejteti, hogy a forgalomban már nyilván 7 garasnál többet számítottak 1 tallérba, a rendelkezés tehát a hivatalos kurzust tükrözi, azaz a kényszerárfolyamot, amelynek fenntartása már nem volt sokáig lehetséges. 1693-ban hivatalosan is elismerték, hogy a „... Császár Tallér 8 garas.”³²

A tallér és a garas egymáshoz való arányának bemutatására felhozott példáink kellőképpen tanúsítják, hogy az öreg garas — bár többnyire csak garas néven említették — gyakran fordult elő az egykori számadáskönyvekben. Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy a *penzforgalomban is nagy tömegben szerepelt*. Ami a rendelkezésünkre álló darabszámot illeti, eddigi idézeteinkből az 1684. évi kecskeméti jelentette a csúcsot, amikor is egy összegben 1345 garast adtak harácsra.³³

Az alábbiakban azt kívánjuk dokumentálni, hogy a garas ilyen nagyszámú előfordulása nem volt egyedi jelenség. Nagykőrös derék summára 1682-ben 1250 tallért fizetett a töröknek, ebből tallér in specie 1070 darab volt, az összeg 85,60%-a, garas pedig 1170 db., amely 180 tallérral azonos, tallérban számított részesedése 14,40%.³⁴ Ugyanebben az évben a tisztkről leköszönő bírák 2200 tallért és 80 dénárt adtak át hivatalba lépő utódaiknak. Eltekintve a különböző aprópénzekről s a 237,5 tallér értékű bortól, garasban és tallérban 1912,5 tallérnyi összeg átadására került sor, ez utóbbi megoszlása a következő: a garast legkevesebb hat és felével számítva egy tallérba, 6825 garas, azaz 1050 tallér (550/0), a ténylegesen tallérban átadott pénz ennél már kevesebb 862,5 tallér (450/0).³⁵ 1682/83. évi kecskeméti elszámolás szerint 1764 tallérból 1339-et garasban — hetesével számítva ez 9373 garas — fizettek (760/0), s az összeg 240%-a, azaz 425 db érme, volt valóságos tallér.³⁶ Nagykőrösön az 1683. évi tisztújítás után 2 zacskóban 800, illetve 650 tallért érő garast — átszámítva 10.150 garast — valamint 200 „jó tallért” vettek fel az új bírák, tallérértékben számítva a garas részesedése itt már 87,90%.³⁷

Forrásaink túlnyomó többsége a Duna—Tisza közéről származik, ebből azonban hiba lenne arra a következtetésre jutni, hogy a garas csak e térségben volt elterjedt fizetőeszköz. Székesfehérvárról 1681. november 20-án kelt levélben „Hatsi Mumin olaj bék” többek között a következőket írta Pázmándi Gergely Győr megyei nemesnek: „... kérem kegyelmedet tovább való barátságomért, most fiam szabadulására adgyon nékem költsön kétszáz aranyat ... ha pedig kegyelmed azzal mentené magát, hogy nintsen aranya, noha tudom én, hogy vagyon, *egy arany helyett tizenöt öreg garast vagy két egész tallért* számlálván is elveszem.”³⁸ (Kiemelés tőlem — B. J.)

³¹ *Hornyik*: i. m. III. 1862. 282.

³² Uo.

³³ Ld. a 30. sz. jegyzetet.

³⁴ Nagykőrös szk. 1682. 184. OL. 3417.

³⁵ Ua. 181.

³⁶ *Hornyik*: i. m. II. 201.

³⁷ Nagykőrös szk. 1682. 287. OL. 3417.

³⁸ *Ráth Károly*: A Komárom megyei hódoltságról (kézirat), Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár: Tört. 2 r. 205. f. 10.

A garas gyakori és tömeges előfordulása, az a tény, hogy kurucok fogadták el adóban, szpáhi kérte kölcsön királyi Magyarországon élő nemestől, oly széles-körű elterjedtségre vall, hogy *kétségesnek tartjuk török mivoltát*.

A pénztörténeti irodalomban jártas olvasónak már bizonyára feltűnt a garas és a tallér viszonyának bemutatása során megfigyelhető értékváltozás, pontosabban a tallér garasban is mérhető drágulása. A tallér árfolyamának emelkedése általános jelenség volt a XVII. század második felében. Sopron pénzforgalmát vizsgálva Huszár Lajos az alábbi táblázatot tette közzé³⁹ a tallér árfolyamának változására:

Névérték	Tallér kurzus Ausztriában	Soproni adatok a tallér árfolyamára
1659 90 kr.	1659—1666 93 —96 kr.	1662 92 kr
1667 96 kr.	1667—1682 96—102 kr.	1671—1683 96 kr.
1683 105 kr.	1683—1692 105 kr.	1686 105 kr.
1693 120 kr.	1693—1750 120 kr.	1695—1750 120 kr.

Fentebb az 1693-ban Kecskeméten kihirdetett rendelet szerint a tallér hivatalosan 8 öreg garassal volt egyenlő, azt megelőzően, 1683/84-ben, — miként fennebb példákkal illusztráltuk — 7 garasban számították a tallért, az 1670-es évek második felében pedig 6—6,5 garas tett 1 tallért.

Osszuk el az 1 tallért kitevő garasok számával az idézett táblázatban feltüntetett krajcárösszegeket, hiszen azok is egy-egy tallérral egyenlők az adott időmetszetekben. Ha elvégezzük a műveleteket, akkor azt láthatjuk, hogy 1693-ban a hányados 15; 1683—1692 között az osztó 7, ismét 15 a hányados, tehát mindkét esetben 15 krajcárral egyenlő egy garas! 1683-tól időben visszafelé haladva már csak 6,5 illetve 6 garasos osztóval számolhatunk, a hivatalos 96 krajcáros tallérkurzus esetében a hányados 14,76 illetve 16,0 krajcár, az ausztriai 102 krajcáros kurzusmaximumra is kivetítve a megfelelő hányados pedig 15,7 és 17 krajcár között ingadozik. Noha a 1683 előtti kecskeméti és nagykőrösi tallér—garas arány mutatószámait alapján nem pontosan 15, hanem attól \pm kisebb eltéréseket mutató krajcárértékek jöttek ki egy garasra, mégis arra az álláspontra helyezkedünk, hogy nem véletlen hasonlóság nyomaira bukantunk, hanem az 1683. és 1693. évi hivatalos és közforgalmi árfolyamok pontos egyezése alapján, *az öreg garast a 15 krajcárossal azonosíthatjuk*, ez egyben azt jelenti, hogy az öreg garas, illetve az a garas, amely a számadásokban 36—42 dénár közötti értékben fordul elő a XVII. század utolsó harmadában, az semmiképpen sem lehetett török pénz.

A soproni számadásokban ritkán szerepelnek a 15 krajcárosok, ennek ellenére az *éremletek alapján* Huszár Lajos arra a következtetésre jut, hogy a 6 krajcárosokkal együtt „... feltétlenül jelentős tényezői kellett, hogy legyenek a pénzforgalomnak... ”⁴⁰ Az öreg garas jelenlétét, tömeges előfordulását a pénzforgalomban már kellőképpen bizonyítottuk, az éremletek felhasználását azon-

³⁹ Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban. Századok, 1971. 1179.

⁴⁰ Huszár: Pénzforgalom ... 1180.

ban szükségesnek tartjuk abból a szempontból, hogy az *öreg garassal azonosított 15 krajcáros* a Duna—Tisza közének — illetve török uralom alatt volt helységeinek — leleteiben előfordul-e.

15 krajcárosok megoszlása

Lelőhely ⁴¹	Legkésőbbi adat	Darab-szám	15 kraj-cárosok száma	%	kül-földi	%	magyar	%
Kecskemét	XVII. sz. II. fele	879	879	100	479	54,5	400	45,5
Kecskemét	1706	170	140	82,3	79	56,4	61	43,6
Solt	1717	170	149	87,6	82	55,0	67	45,0
Nagykőrös	1717	237	149	62,9	66	44,3	83	55,7
Veresegyház	1735*	227	144	63,4	87	60,4	57	39,6
Összesen:	—	1683	1461	86,8	793	54,3	668	45,7

* XVIII. századi veretek nélkül!

Mint táblázatunkból kitűnik, az összesen 1683 érem, közel 87⁰/₀-a 15 krajcáros; az 1/4-től egészig terjedő tallérveretek és dukátok száma 17 db — 1⁰/₀! —, s alig több mint 12⁰/₀ a 15 krajcárosnál kisebb 205 db egyéb fizetési eszköz részesedése. Ha most felidézzük, hogy 1683-ban Nagykőrösön a tallérértékben számított garasok részesedése 87,9⁰/₀ volt az elszámolt „tallérok” között, akkor az éremleletek és a pénzforgalom adatainak nagyfokú hasonlósága alapján is bizonyítottnak tekintjük, hogy az *öreg garas* a 15 krajcáros érmével azonos.

Az *öreg garas*, alias 15 krajcáros, tömeges kibocsátása, miként ez a szakirodalomban általánosan ismert,⁴² 1659-ben vette kezdetét, az ezt követő negyedszázadot az osztrák pénztörténetírás az aprópénzkibocsátás okozta infláció iskola-példájaként tartja számon.⁴³ Hogy fogalmunk legyen a forgalomba pumpált pénzmennyiségről, megemlítjük, hogy egyedül a bécsi pénzverde több mint 26 millió 15 krajcárost bocsátott ki csupán 1660—1665 között.⁴⁴ 1661-től kezdődően a magyarországi pénzverdékben is megindult a karjcarveretek tömeggyártása, a 15 krajcárosokat 1661—1665 között, 1667-ben és 1669-ben, illetve

⁴¹ Az éremleletek adatai a Numizmatikai Közlönyből (NK.) származnak. Megtalálhatók a táblázat sorrendjében: Kecskemét (NK. 1907. 66. Közlötte (K.): *Gohl Ödön*: Kecskemét — 1706/NK. 1942. 67. K.: H. L. (*Huszár Lajos*): Solt/NK. 1963—1964. 95. K.: K.; Nagykőrös/NK. 1959—1960. 76. K.: K.; Veresegyház/NK. 1943. 69—70. old. K.: H. L.; Táblázaton kívül említendő még egy kecskeméti éremlelet a XVII. sz. második feléből, amelynek összes darabszáma: 197, ebből 1/4—1/1 tallér 29 db. „... a többi magyar, szilézia—liegnitzi, württemberg—ölsi, osztrák, cseh, tioli, steier, karinthiai, olmützi XV-kros volt az 1662—1698. közti évekből” — szám szerint 168, azaz a 15 krajcárosok részesedése 85,3⁰/₀, összhangban van a táblázat hasonló mutatószámával! A táblázatból azért maradt ki, mert nem különíthető el a magyarországi XV-ös veretek száma a külföldiekétől. NK., 1912. 19. K.: *dr. Harsányi Pál*.

⁴² *Eduard Holzmair*: Die Münzstätte Wien unter Andrea Cetto (1660—1665). Numismatische Zeitschrift, 1934. Wien; *Dr. Rudolf Geyer*: Münz- und Geldgeschichte c. fejezet az Alfred Francis Pribram szerkesztette: „Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich” c. kötetben, Wien. 1938; *Paul W. Roth*: Münzwesen und Türkennot c. fejezet az Othmar Pickl szerkesztette: „Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege” c. kötetben. Graz. 1971; illetve *Huszár Lajos*: Pénzforgalom... Századok, 1971.

⁴³ *Dr. Rudolf Geyer*: i. m. 42.

⁴⁴ *Eduard Holzmair*: i. m. 85.

1674-től 1699-ig terjedően 27-féle variánsban bocsátották ki Magyarországon.⁴⁵ Ez utóbbiak mennyiségét sem szabad lebecsülnünk, elég, ha csak azt vesszük figyelembe, hogy a fentebb bemutatott Duna—Tisza közti éremleleteinkben közel 460/0-ban magyarországi 15 krajcárosok szerepeltek.

Az öreg garas és a 15 krajcár azonosságát bizonyító állításaink sorát a soproni pénzrendszer egyik elemének és egy — már a szakirodalomban is idézett — nagykőrösi példa összehasonlításával zárjuk le. A soproni pénzrendszerben 1 császári forint, amely a rénes forint származékának tekinthető,⁴⁶ 4 db 15 krajcárossal volt egyenlő⁴⁷, Nagykőrösön pedig az 1679-ben Nagyszombatba küldött puszta bérre „... öreg garasul⁴⁸ (negyivel szamlalva Forint számra) f. 8. : fl. 9 d. 60 fizettek, amikor is különbséget tettek a helyi 1 forint = 100 dénár (számítási forint!) és a királyi Magyarországra jellemző császári vagy rénes forint között, ui. ez utóbbi 60 krajcárral volt egyenlő; témánk szempontjából mindebből az a kiemelendő, hogy a soproni példa alapján 1 császári forint = 4 db. 15 krajcárossal, illetve a királyi Magyarország területére küldött „forint”-ba Nagykőrösön 4 öreg garast számítottak.

Gyűjtőmunkánk során — az éremleletek átnézése közben — felmerült még az a gondolat is, hogy az öreg garas az 1676—1679 közötti 1/6 tallérok megfelelője is lehetne. Az ebből a szempontból konkrétan megvizsgált éremleletekből⁴⁹ leszűrhető következtetések alapján ezt a lehetőséget elvetettük, részben azért, mert részesedésük az összes érmén belül 10/0 alatt maradt; 22 érme brandenburgi, 16 pedig brandenburg-ansbachi, tehát a kibocsátási helyek száma is csekély. Ezen kívül a legtöbb 1/6 tallért tartalmazó nagybányai leletben is több mint négyszer annyi a 15 krajcárosok száma mint az 1/6 talléroké, tehát e pénznem felbukkant a magyarországi pénzforgalomban, a 15 krajcárosokhoz képest azonban alárendelt szerepe lehetett csupán, s márcsak azért sem lehetett az öreg garas megfelelője.

Félévszázaddal ezelőtt Kováts Ferenc elvi és módszertani szempontból egyaránt kiváló tanulmányában rámutatott az aprópénz-értékarányok megállapításának fontosságára. Amit a különböző forintok összevetésének mikéntjéről

⁴⁵ Huszár Lajos: Újkori magyar aprópénzek. Az érem, 1958. 9. sz. (7.) 135.

⁴⁶ Huszár: Pénzforgalom ... 1177—1178.

⁴⁷ Uo. 1180.

⁴⁸ Szilády Áron—Szilágyi Sándor: Okmánytár a török hódoltság történetéhez Magyarországon I—II. Pest, 1863 c. műve alapján idézi: Horváth Tibor Antal, I. 3. sz. jegyzet; illetve Nagykőrös szk. 1679. 201. OL. 3416.

Lelőhely	Darabszám		Legkésőbbi érem kibocsátási ideje
	összes	1/6 tallér	
Detrekőcsütörtök	298	6	1683
Balatonmagyaród	261	7	1685
Nyírbogdány	921	9	1686
Berhida	105	1	1697
Nagybánya	3379	15	1704
—	4964	38 (0,760/0 !)	—

Forrás a lelőhelyek sorrendjében: NK. 1917. 125. K.: Harsányi Pál: NK., 1949—1950. 57. K.: Huszár Lajos: NK., 1959—1960. 75. K.: Huszár Lajos: NK., 1965—1966. 93. K.: Gedai István: NK. 1910. 74—77. K.: Harsányi Pál.

írt, sorait idézve „...nem szabad a források forintjait gondosabb vizsgálat nélkül egymással összehasonlítani vagy éppenséggel identifikálnunk,”⁵⁰ az más pénzféleségek értékviszonyainak megállapítása során is irányadó; az öreg garas identifikálásakor magunkra nézve pedig kötelezőnek tartottuk.

Végezetül utalni kívánunk arra, hogy a 15 krajcárosok meghatározó szerepének kimutatását a török megszállta országrész pénzforgalmában azért is fontosnak véljük, mert ebből következtetni lehet arra, hogy a török pénzek alárendelt szerepet játszottak a magyarországi pénzforgalomban; illetve a királyi Magyarország területével az 1670-es —80-as években is élénk kereskedelmi kapcsolatban kellett állnia a Duna—Tisza közti települések lakosságának, különben nehéz lenne megmagyarázni a 15 krajcárosok tömeges előfordulását e tér-ségben.

Összefoglalás: Az 1676. évi kecskeméti és az 1678. évi nagykőrösi számadáskönyvekben „öreg garas”, illetve többnyire csak „garas” néven említett pénz tűnik fel. A helyi forgalomban árfolyama 36 dénár, Budán 40—42 dénár között változik, a királyi Magyarország területén 30 dénárban fogadják el. Az 1670-es évek végén 6—6,5 garas 1 tallérrel egyenlő, illetve többnyire úgy számítják át, hogy 13 garast fogadnak el 2 tallérban. Az 1680-as évek elején a garas mind nagyobb szerepet játszik a pénzforgalomban, s így a tallérhoz viszonyítva inflálódik, 1682—1684 között, s hivatalosan még 1690-ben is 7 garas tett 1 tallért, 1693-ban rendeleti úton 8 garassal teszik egyenlővé a tallért.

A garas — esetenként öreg garas — és a tallér egymáshoz való viszonya pontosan azokat az arányokat tükrözi, amelyeket a szakirodalom Ausztria, illetve Nyugat-Magyarország pénzforgalmának, pénzértékviszonyainak elemzése során a tallér és a 15 krajcárosok értékviszonyáról megállapított.

A levéltári forrásokkal földrajzilag egyeztethető területekről származó éremleletek adataiból az tűnik ki, hogy a 15 krajcárosok tömege volt forgalomban a török uralom alatti területen. Az éremleletek adataiban a 15 krajcárosok megközelítően azonos gyakorisággal fordulnak elő a levéltári forrásokban szereplő öreg garasokkal. Kézenfekvő tehát, hogy az *öreg garas, illetve a vele azonos árfolyamú garas a 15 krajcáros éremmel azonosítható*, ebből adódóan nem fogadható el az a korábbi megállapítás, mely az öreg garast török pénznek tekintette.

Az éremleletekben előforduló 15 krajcárosok 54⁰/₀-át külföldön, 46⁰/₀-át Magyarországon — zömmel Körmeöbányán, illetve Nagybányán — verték. E pénzek minden bizonnyal kereskedelmi kapcsolatok révén kerültek a török uralom alatti területekre, ahol meghatározó szerepet játszottak a pénzforgalomban, olyannyira, hogy a XVII. század 70-es éveitől mellettük a török pénzek forgalmi szerepe másodlagosnak tekinthető.

⁵⁰ Kováts Ferenc: Forint és krajcár, Az érem, 1922. 20.

TEKE ZSUZSA

Velence adriai gazdaságpolitikája és a Frangepánok a XV. században

Velence gazdaságpolitikájának legfőbb törekvése volt az Adrián, hogy az itteni területek kereskedelmét saját piacára irányítsa. E politikája kettős célt szolgált: egyrészt biztosítani kívánta monopolisztikus helyzetét Kelet—Nyugat áruinak összegyűjtésében és szétosztásában, megakadályozva, hogy más tengerparti városok konkurrenséivé fejlődjenek, másrészt saját jelentős élelmiszer és egyéb nyersanyag szükségletét kívánta fedezni az itáliai és dalmát tengerpartok gazdag kínálatából. Különböző megszorító rendelkezéseivel, a nyugat-adriai városokra erőszakolt szerződéseivel, ellenőrző szerveinek kiépítésével már a XIII. század második felében sikerült ellenőrzés alatt tartania Itália és Európa Adria felé tartó kereskedelmét. A keleti parton a tengeri kijárók, partszegélyek birtoklása nemcsak a tengeri átkelés biztonságát szolgálta, hanem lehetővé tette, hogy rendelkezzenek az itteni piacok termékei felett, amelyek javarészt a balkáni és Duna-menti országokból származtak. Velencének ez a kereskedelmi politikája azonban nem szüntette meg teljesen a kereskedelem szabadságát az Adria térségében, csak bizonyos termékek vonatkozásában — elsősorban a levantei árucikkek esetében — tarotta fenn saját kereskedői számára a forgalmazás kizárólagos jogát, másrészt rendelkezéseinél az a szempont is vezette, hogy előmozdítsa a város élelmezését szolgáló termékek Velencébe önlését.¹

A magyarok dalmáciai hódításai, majd ezt követően az újabb háborúskodást lezáró torinói béke, bár nem szüntették meg az öböl felett élvezett jogait, s alapvető kereskedelmi érdekeit sem sértették,² mégis az adriai kereskedelmi forgalom irányításában, ellenőrzésében betöltött korábbi szerepe némiképp módosult. A dalmát partvidék elvesztése fontos támaszpontok elvesztését is jelentette, és így Velence nem tudta a térség kereskedelmét oly mértékben, mint korábban saját érdekeinek megfelelően irányítani, és a számára kedvezőtlen kereskedelmi kapcsolatok kialakulását (firenzeiek adriai próbálkozásai) megakadályozni.

Velence az elkövetkezőkben diplomáciáját és katonai erejét is latbe vetve arra törekedett, hogy Dalmácia visszahódításával, uralmának mind a Dalmáciától délre fekvő partszegélyen, mind pedig az itáliai szárazföldön történő megszilárdításával visszaállítsa az Adrián megrendült politikai és gazdasági egyensúlyát. A XV. század folyamán megvalósította ezeket a törekvéseit és a küzdelem javára dönt. Uralma a térség felett — amit az elfoglalt területeken kiépített, központi irányítás alatt álló adminisztráció, az öbölben állandó felügyeletet

¹ R. Cessi: *La Repubblica di Venezia e il problema adriatico*. Napoli, 1953. 89.

² Torinói béke, 1381. aug. 8. *S. Ljubić*: *Listine o odnosajih izmedju ecc.* (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium. A továbbiakban MSM) Zagreb, 1868—1891. IV.

tartó erők mellett, a Balkán félsziget különböző kisebb-nagyobb hatalmasságai-val kötött szerződésekkel is igyekezett biztosítani — sohasem volt oly szilárd, mint éppen ebben a században.

Hogyan jelentkezett Velencének ez a megnövekedett politikai és katonai súlya adriai gazdaságpolitikájában, hogyan szabályozta a fennhatósága alá kerülő adriai városok kereskedelmét, és ezzel egyidőben tulajdonképpen a fennhatósága alá nem tartozó adriai területekét is, és mennyiben voltak törekvései sikeresek, ezek azok a kérdések, amelyeket röviden érinteni szeretnék.

A velencei kormányzat röviddel azután, hogy a dalmát városok fennhatósága alá kerültek, kísérletet tett, hogy kereskedelmüket³ rendeletileg Velencére korlátozza. Amikor a városok tiltakoztak, annyiban módosította elhatározását, hogy ugyan kereskedhetnek más városokkal, de ilyen esetekben a szokásos vámok⁴ megfizetése mellett a velencei vámtételek megfizetésére is kötelesek, ami gyakorlatilag más irányú kereskedelmük teljes megbénítását jelentette. A külön vámok kivetése újabb elégedetlenséget vont maga után, egyes városok⁵ a Velence által jóváhagyott privilégiumaikra hivatkozva próbálták magukat kivonni a rendelkezés hatálya alól. Velencének természetesen nem állott érdekében, hogy a dalmát városokkal elmérgesítse kapcsolatait, hisz még csak rövid ideje tartotta kézben Dalmáciát és Zsigmonddal sem zárult le a háborúskodás. Ugyanakkor számolt a városok azon jogos érveivel is, hogy rendelkezései következtében anyagi helyzetük erősen megrendülne, ami megnehezítené, hogy az állam által rájuk rótt kötelezettségeknek eleget tegyenek. Mindez arra készítette, hogy lemondjon ellenőrző tevékenységének ilyen módon történő gyakorlásáról, újra megengedve a dalmátoknak, hogy felvegyék a kapcsolatot elsősorban a túlsó part (Márka, Apulia, Abbruzzo) kereskedőivel.⁶

A látszólag nagylelkű engedmény mögött azonban számtalan egyéb rendelkezés biztosította időről időre, hogy a velencei piac élelmiszerekben, vagy más, a város számára szükséges cikkekben ne szenvedjen hiányt. Ügyelt arra is, hogy a Kelet—Nyugat közötti közvetítő kereskedelembe számottevő cikkek (fémek, viasz) forgalmazása kizárólag saját kereskedői hasznát gyarapítsa.

Így rendeli el pl. Dalmácia rektorainak,⁷ hogy Pulmontorion belül közlekedő hajók élelmiszer (sajt, olaj stb.) szállítását csak Velence felé engedélyezzék. Hasonló utasítást kap 1440-ben⁸ Zára comese is, hogy a szurok kivitelét csak Velencébe engedélyezze. Azonos céllal — hogy tudniillik Velence borellátása kielégítő legyen —, ha nem is oly egyértelműen parancsoló módon, mint az előző esetekben, engedélyezi, hogy a dalmátok fél vám fizetése mellett hozzassák borukat Velencébe,⁹ de mihelyt a velencei piac borellátása kielégítőnek mutatkozott, visszavonta ezt a rendelkezését. Az olyan létfontosságú termék, mint a gabona vonatkozásában — amelynek beszerzésébe és forgalmazásába a velencei állam

³ 1422. márc. 27. Zára város nemeseinek küldöttsége. 1422. április 7. Zára népének küldöttsége. MSM XVII. Listine.

⁴ 1422. márc. 17. „... solventibus tamen ipsis pro dacio ad illa loca de quibus extraherent illa datia que solverent Venetiis ... Et hoc observari in ceteris nostris locis Dalmatic.” M.S.M. Listine.

⁵ 1422. aug. 7. Sebenico. MSM Listine.

⁶ 1422. szept. 12. Egész Dalmácia viszonylatában visszavonja Velence a külön vámok fizetési kötelezettségét és egyben helyreállítja a kereskedelem szabadságát. MSM Listine.

⁷ 1424—25. „Prohibitum rectoribus Dalmacie dare licentiam conducendi de oleo, caseo et aliis rebus intra Polmentorias pro portando alio quam Venetias”. 1425. okt. 27. Zára kormányának adott rendelkezés ugyanerről.

⁸ 1440. okt. 7. MSM Listine.

⁹ 1431. aug. 23., 1437. ápr. 5. MSM Litine.

maga is tevékenyen részt vett — sem beszélhetünk a kereskedelmi szabadság teljes érvényesüléséről. A dalmát városok gabona beszerzését, illetve sok esetben annak helyét és gyakran mennyiségét is Velence rendeletileg szabályozta, valamint gabonakereskedelmüket — itt elsősorban a fennhatósága alatt levő albán városokról van szó, amelyek maguk is jelentős gabonakészletekkel rendelkeztek — a város, illetve a többi alávetett terület szükségletei szerint irányította.¹⁰

A vas, vasárúk, réz, bőr, viasz, kender, sőt az 50-es évek végétől a fa forgalmazását, amelyek egyrészt a velencei ipar számára voltak fontosak, másrészt a keleti piacokon is jelentős keresetnek örvendtek és amelyek beszerzése a források tanúsága szerint az Adria térségében elsősorban Zengg, Buccari, Fiume piacairól volt lehetséges, számos rendelkezés szabályozta. 1433—36-ban¹¹ Dalmácia és Isztria rektorainak adott utasítás szerint, azok „non possint facere alicui bulatum aliquod quo possit extrahi de Segna et Flumine ferrum vel alie mercationes prohibite”, majd mikor a dalmát városok több ízben panaszkodtak emiatt, engedélyt¹² adott a saját használatukra szükséges árumennyiség behozatalára, de csak azzal a feltétellel, ha a dalmátok ezeket a termékeket nem továbbítják más (Márka, Apulia stb.) piacok felé, miként egyéb terményeiket (olajat, bort, mézet, sajtot stb.).

Annak illusztrálására, hogy a rendelkezések nem mindig valósultak meg maradéktalanul a gyakorlatban, illetve, hogy mennyiben sikerült e fontos termékek vonatkozásában Velence monopolisztikus törekvéseinek érvényt szerezni, elég, ha figyelembe vesszük az 1452 januárjában¹³ kelt tanácsi határozatot. Ennek értelmében Velence megtiltja, hogy Dalmáciából szurkot, vasat, viaszt, bíort, rezet máshová (Apulia, Márka) mint Velencébe vigyenek és hasonlóképpen Apuliából és Márkából nem lehet Dalmáciába fűszert, gyapotot és különböző kelméket forgalmazni. Ez a rendelkezés együtt járt a dalmát városok kereskedelmi szabadságának felfüggesztésével és kereskedelmüknek — miként a század elején is — Velencére korlátozásával. Összevetve a két szabályozást — a század elejét és az utóbbit — azt kell látnunk, hogy indítékaik alapvetően különböznek. Míg az első esetben a város élelmiszer ellátásán van a főhangsúly,¹⁴ illetve Velence

¹⁰ 1422. máj. 30. Velence engedélyezi Sebeniconak, hogy gabonát Albániában szerezzen be; 1452. máj. 31. megszünteti Spalato gabonakereskedelmét Márkával és Apuliával. 1465. máj. 30. hozzájárul, hogy buduai alattvalói meghatározott mennyiségben szerezzenek be gabonát „ex locis nostris intra culphum”; 1414. nov. 5. az albániai részeken termelt gabonát csak Velencébe lehet szállítani; 1437—40 a tengeri részek rektorainak elrendeli, hogy ne engedjenek „extra here frumentum de locis sibi commissis nisi pro Venetia . . . et Dalmatia”; 1449. dec. 16. Antivari számára engedélyezi, hogy gabonájával szabadon kereskedjék; 1463. dec. 11. Nona gabonakereskedelmét Zarára korlátozza. MSM Listine.

¹¹ MSM Listine.

¹² 1437. április 5. Zára nemességének és népének engedélyezi, hogy Zenggből és Fiuméből saját szükségletük fedezésére behozhassanak „linum, telas, ceram . . . sed tantum ad beneplacitum nostri domini”; 1438. jún. 16. „Permissum fuit Jadratinis ut possint de Segna et Flumine extrahere ferrum et laboreria ferri pro usu Jadre et districtus erga contra litteras rectorum Jadre; nec audeant talia asportare in Marchiam et Apuleam in pena contrabani”; 1437—40. „Concessum caligariis de Jadra quod de Segna et Flumine possint habere coria pro usu suarum apothecarum.” MSM Listine.

¹³ 1452. aug. 16. MSM Listine

¹⁴ 1422. márc. 27-én Velence azzal utasítja vissza a záraiak követeléseit kereskedelmi szabadságuk visszaállítását illetően „quod sicut sciunt quia civitas nostra Venetiarum circumquaque habet de huiusmodi rebus opportunitatem sumus contenti quod possint illud quod habent ex introitibus suis ac ex dictis victualibus rebus et mercantiis conducere ad civitatem nostram.” 1417. jún. 9. Zára rektorát megbízza, hogy a morlachok kereskedelmét Zarába illetőleg Velencébe arányítsa „pro utilitate introituum nostrorum.” MSM Listine.

vámbevételének növelése, most viszont oly áruk kereskedelmét próbálja megszüntetni, illetve Velencére korlátozni, amelyek forgalmazása arra utal, hogy az itáliai szárazföldön más centrumok is kialakultak,¹⁵ amelyek a keleti kereskedelembe bekapcsolódva, veszélyeztették Velence eddig javarészt zavartalanul élvezett egyeduralmiságát a nagy csereforgalom lebonyolításában. Elsősorban Firenzéről van itt szó, amely a keleti kereskedelemben már a század¹⁶ 20-as éveire jelentős pozíciókat szerzett és ezúttal is megkísérelte, hogy behatoljon a legszorosabb értelemben vett velencei érdekterületre, az Adriára. A firenzeiek áruikat Keletről Anconába viszik és innen anconai hajókon „ea mittunt Segnam Flumen et alibi” — állapítja meg egy 1452 júliusában¹⁷ kelt velencei szenátusi határozat, és egyben utasítja az öböl kapitányát, hogy fegyveres erejével akadályozza meg „ne species, gothoni vel alio contra ordines nostros Segnam Flumen vel alio conducantur, nec ferrum, curamina vel aliud de Segna, Flumine vel alio ad partes Marchie vel alio”.

A dalmátok kereskedelmének ez az újabb korlátozása tehát arra szolgált volna elsősorban, hogy megszüntetve a két part érintkezésének lehetőségét, gátat szabjon a számára nem kívánatos áruk behozatalának, illetve kivitelének. Az újabb elégedetlenségi hullám¹⁸ miatt azonban most sem került sor a rendelkezés hosszabb távon történő érvényesítésére. Egyes városok kérelmének engedve kénytelen visszaállítani az élelmiszer-kereskedelmet a két part között,¹⁹ sőt újra hozzájárulni a tiltott árucikkek saját használatra történő forgalmazásához.²⁰ Mindez lényegében a január előtti állapothoz jelentett visszalépést, amit 1452 augusztusában kiadott rendelkezésével szankcionált. Ennek indoklásából kiderül, miért volt szükség a korábbi rendelkezés visszavonására.²¹ Ugyanis a dalmátok kereskedelmének korlátozása nemcsak a városok jövedelmének csökkenését vonta maga után, ami nem lehetett közömbös Velence számára sem, hisz ebből kellett fedeznie a városokkal kapcsolatos különböző kiadásait, de ugyanakkor Raguzát is nem kívánt előnyökhöz juttatni, „... quia per responsionem sibi datam quod possint navigare cum suis navigiis disarmatis, certissimum est quod Ragusei remaneant soli mercatores et quia tota cera, cremexi et alie mercationes... que conducebantur ad terras nostras conducuntur decetera Raguseum...”²²

¹⁵ Erre utal Velence 1451. máj. 12-én kötött szerződése Forli úrnőjével, amelyben többek között az említett család kötelezi magát, hogy nem enged területein sem áthaladni sem kikötni Lombardiába vagy Romagnába irányuló olyan keleti eredetű árut, amelyet nem Velencéből exportáltak. Predelli. I libri commemoriali della Repubblica di Venezia. „Regesti” Venezia, 1901. XIV.

¹⁶ 1422. szept. 25. Egyiptom szultánja által adott privilégiumok a firenzei kereskedők részére. Libri Comm. XI.

¹⁷ 1452. júl. 22. MSM Listine.

¹⁸ 1452. márc. 13. Zára kormányának adott utasítás, amelyben engedélyezi a szabad élelmiszer kereskedelmet, mivel értésére jutottak „... murmuraciones ibi ortas post devetum (jan. 19.) contrarium concessionibus ipsis factis...” MSM Listine.

¹⁹ 1452. márc. 13., máj. 31., jún. 27. Zarának, Spalatónak és Cattarónak adott engedélyek. MSM Listine.

²⁰ 1452. máj. 31., jún. 28. Chersonak, Ausserónak és Arbenek lehetővé tette, hogy Zenggből, Fiuméből és Buccariból saját használatukra exportáljanak „ferrum, curamina, tellas, canevas... solummodo cum bulleta semper sive contralittera comitis... qui habeat terminare et limitare quantitatem rerum predictarum necessariam...” MSM Listine.

²¹ 1452. aug. 16. „Ista prohibitio destruit Dalmatiam” — állapítják meg a szenátusban. MSM Listine.

²² 1452. aug. 16. M. S. M. Listine.

A január előtti állapotok visszaállítása természetesen a korábbi tiltó rendelkezések életbelépését is jelentette és Velence továbbra is nagy figyelemmel kísérte Zengg, Buccari és Fiume kereskedelmének alakulását, saját kereskedői számára igyekezve fenntartani az itteni piacok áruinak forgalmazását. Erre enged következtetni az 1455-ben²³, szeptember havában Dalmácia rektoraihoz intézett szenátusi utasítás is, amely szerint egyesek „ultra mare contra hanna nostra” szállítanak hajóikkal Zenggből és Fiuméből vasat és egyéb tiltott árut a velencei kereskedők nagy kárára. Velence e kedvezőtlen forgalom megszüntetését Zengg és Fiume kereskedelmének zárolásával véli elérni, illetve azzal, hogy a tiltások ellenére behozott vagy kivitt árut — vigyék azt az öblön túlra vagy annak belső területeire — csempészárunak nyilvánította és elrendelte elkobzásukat. Ez a rendelkezés elsősorban az idegen kereskedők ellen irányulhatott, mivel dalmáciai alattvalói²⁴ számára továbbra is lehetővé tette — habár nem azonnal és nem minden város számára — a szokásos, csupán saját szükségletük fedezésére szolgáló, Zenggből és Fiuméből származó áruk behozatalát.

Velence tehát nem tudta keresztülvinni, hogy a dalmát városok kereskedelmét teljes egészében saját piaca számára sajátítsa ki. Mégis az időről időre életbe léptetett korlátozások, az egyes áruk forgalmazásának letiltása, illetve Velencébe irányítása biztosították kereskedelmi érdekeinek alapvető érvényesülését, a város élelmiszerekkel, szükséges nyersanyagokkal történő ellátását.

Egyetlen termék, a só vonatkozásában azonban, amelynek termelése, illetve forgalmazása a velencei fennhatóság alatt levő területek egyik legfontosabb jövedelemforrását alkotta, maradéktalanul érvényesült Velence ellenőrző, szabályozó tevékenysége, mivel ennek termelését és kereskedelmét egyként az állam tartotta kézben. Az Adria térségében felügyeletet tartó velencei flottának egyik fontos feladata volt, hogy megakadályozza, nehogy más területekről (elsősorban Apuliából, Raguzából) velencei fennhatóságú, vagy olyan területekre kerüljön só, amelyek ellátását Velence a maga számára kívánta fenntartani. Így szabályozta Márka, Romagna²⁵ területeinek sóellátását is és így kötelezte a tőle bizonyos mértékben függésben levő szerb, boszniai,²⁶ albán főurakat — gazdasági tőkét kovácsolva azok Velencére utaltságából — hogy sószükségleteiket velencei területekről szerezzék be, megtiltva alattvalóik és saját sókereskedelmüket, elrendelve sóbányáik lerombolását. Hasonló törekvéseket találunk az egyes albán főurak gabonakereskedelmét illetően is, amelyet Velence megpróbált saját szükségletei szerint irányítani.²⁷

Míndezek a rendelkezések bizonyos mértékig egyúttal a raguzaiak ellen is irányultak, akik hasonló termékek forgalmazásával Velence riválisainak számítottak ezeken a területeken. A magyar fennhatóság alatt álló köztársaság adriai

²³ 1455. szept. 12. M.S.M. Listine.

²⁴ 1456. ápr. 26. A zárai alattvalók importálhatnak „ferrum laboratum et non laboratum, ceram, curamina laborata et non laborata, laboreria curaminis, lini, lignaminis, canipatias . . .” 1458. jún. 2. Sebenico számára is hasonló importot (vas, fa) engedélyez. MSM Listine.

²⁵ 1458. nov. 3. MSM Listine.

²⁶ 1404. júl. 8. Nicheta albán főúr sószükségletét Durazzoból köteles beszerezni, maga nem termelhet; 1424—25. Juan Castriota köteles sóbányáit leromboltatni; 1452. okt. 26. Boszniai István alattvalói nem kereskedhetnek sóval; 1455. nov. 7. Boszniai István csak velencei területekről vásárolhat sót; 1455. márc. 13. Egyes albán urakat, mint Scanderbéget és Topiát kötelezte Velence, hogy megfelelő provízió ellenében területeik kereskedelmi karavánjait velencei fennhatóság alatt levő területekre irányítsák sóért; 1467. okt. 26. Scanderbég nem eszközölhet Apuliában sóbeszerzést. MSM Listine.

²⁷ 1404. júl. 8. Nicheta gróf csak velencei kereskedőknek adhatja el gabonáját. MSM Listine.

pozícióit Velence hatalma nem ingathatta meg. Az Adria mindkét partjával szabadon kereskedhettek, természetesen Velencével is, amely nem mondhatott le a raguzaiak értékes, Bosznia és Szerbia bányáiból származó fémszállítmányairól.²⁸ Velence csak arra szorítkozhatott, hogy vámpolitikájával²⁹ akadályozza a raguzaiak egyik fontos exportcikke, a szövet forgalmazását, illetve a fejlődő velencei szövetipar³⁰ védelmében megtiltsa, hogy alattvalói Raguzából szerezzenek be szövetet, valamint az öbölben gyakorolt jogainál fogva, ha csempészetten kapta rajta a raguzaiakat (só, szövet), áruikat elkobozza.³¹

Ugyanez nem mondható el a magyar korona másik adriai hűbérese, a Frangepán család és területeik tengeri kereskedelméről. A család gazdasági, politikai súlyát tekintve jóval mögötte maradt Raguzának, és ennek megfelelően Velencével való kapcsolatai is másként alakultak. A területek különböző nyersanyagokban, állati, növényi eredetű termékekben való gazdagsága — ami részben annak is tulajdonítható, hogy piacai, Zengg, Buccari vásárai, a környező területek áruit is felszívták — Velence érdeklődését már korán felkeltette és a tengeren szerzett hatalmánál, illetve a Frangepán grófok felett élvezett jogainál³² fogva igyekezett a kereskedelmet³³ saját érdekeinek megfelelően kiaknázni és ellenőrzése alatt tartani. Az Anjouk előretörése az Adrián és különösen a torinói béke által nyújtott biztosítékok jótekonon járultak hozzá a tengeri kereskedelem szabadabb kibontakozásához, ami itt is Velence pozícióinak megingásához vezetett. A grófok ugyan nem szüntették meg a velencei konzulátust Zenggben, illetve a velencei kereskedők itt élvezett privilégiumait — holott erre a torinói³⁴ béke módot adott — mivel ily módon elvesztették volna Velencében élvezett kiváltságait —, de kihasználták az új erőegyensúly adta lehetőségeket és más olasz városokkal,³⁵ különösen Firenzével,³⁶ létesítettek élénk kereskedelmi kapcsolatokat. Ez a grófok és Zengg városa számára is oly kedvező állapot — hisz a megélénkült kereskedelmi forgalom jótekonon éreztette hatását a város és ezen keresztül a grófok bevételeire³⁷ — addig tartott, míg Velence nem tette meg az

²⁸ D. Kovačević: Les mines d'or et d'argent en Serbie et Bosnie. Annales, E. S. C. 1960. N. 2. 256—258.

²⁹ 1430—33. „Mandatum comiti Spaleti... et aliorum locorum... quod nullus pannus alicuius consortis qui non fuerit extractus de Venetiis possit illuc conduci nisi solvendo decem pro C.”; 1437—40. „Panni qui extrahentur aliunde quam de Venetiis et conducentur ad partes Albanie et Slavonie solvere debeant duc. 25 pro cent.”; 1452. júl. 27. Raguzaiaknak egy rövid háborús periódus után „permittitur... quod navigare possint... per omnes portus, loca et jurisdictiones nostras ac Venetias sicut consueverunt...” megfizetve a megfelelő vámot (decem pro C.) szövegeik után. MSM Listine.

³⁰ 1462. szept. 28. MSM Listine.

³¹ 1453. okt. 4., 1463. jún. 23. MSM Listine.

³² A grófok a XIII. században Veglia sziget után adóval és „fidelitas”-szal tartoztak Velencének. *Thallóczy és Barabás*: Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus (C. D. F. Budapest, 1913. I. X., 1213. május).

³³ A velencei kereskedelem jelentőségére ezeken a területeken, illetve arra, hogy Velence milyen befolyással rendelkezett a grófok felett, utalnak a velencei konzulátus felállítása valamint Szent Márk zászlajának kitűzése Zenggben. C. D. F. I. CXLI; 1381. aug. 8. MSM Listine.

³⁴ 1381. aug. 8. MSM Listine.

³⁵ Így például Ancona 1390. márc. 11-én kéri a grófokat, hogy itt kereskedő alattvalóit méltányosan kezeljék, miként ők is hasonlóképpen viselkednek a zenggiekkel. C. D. F. I. CLXI.

³⁶ A városban sok firenzei tartózkodott, akik itt kereskedtek exportálva a területek árucikkeit. Jelentőségükre utal, hogy Firenze 1396-ban a grófok kegyeibe ajánlja kereskedőit... *R. Cusina*: Il confine orientale d'Italia nella politica europe del XIV e XV secolo. Milano. 1937. I. 207.

³⁷ A grófoknak Zenggből származó jövedelmére fényt vet egy 1403. máj. 13-án kelt dokumentum, amely szerint Zengg grófja 20 000 ducátos kölcsönt kér Velencétől, és ennek fejében a városból származó bevételét ajánlja biztosítéknak. MSM Listine.

első lépéseket, hogy az Adrián elvesztett pozícióit újra visszaszerezze. Ez a restaurációs folyamat 1409 augusztusában kezdődött, amikor a Nápolyi Lászlóval kötött szerződés értelmében birtokba vette Zárát, valamint Arbe, Pago, Cherso szigeteit és lényegében 1420-ban, hatalmának mind Dalmáciában, mind pedig Friuliban történő megerősödésével végződött. Ezzel egyidőben, majd az ezt követő időszakban egymást érik a grófok és alattvalóik kereskedelmét korlátozó és szabályozó rendelkezések, amelyek ugyan súlyosságukat tekintve különböztek egymástól, mivel Velence a keleti határokon saját biztonsága érdekében követett egyensúlypolitikájában a Frangepánoknak fontos szerepet szánt, és így nem volt érdeke a kapcsolatok teljes elmerésítése, de amelyek egyként arra irányultak, hogy ezt a fontos kereskedelmet, hacsak egyes termékek vonatkozásában is, saját piaca számára sajátítsa ki, megszüntetve, vagy csak igen szűk keretek között engedélyezve a túlsó part városaival folytatott kereskedelmet.

A Zsigmonddal fennálló hadiállapot, valamint a gróf Velence ellenes lépése Isztriában³⁸ — amely jelentőségét tekintve nem áll arányban a rákövetkező retorzióval — jó ürügyül szolgáltak, hogy a lehető legradikálisabb módon szerezzon érvényt törekvéseinek. Zenggbé más hajók „cum aliquibus mercantiis” mint a velenceieké és a grófé — amelyek azonban csak Velencéből jöhetnek — nem köthetnek ki és Zenggből vagy a gróf más területeiről kifutó hajók” „cum suis mercantiis” máshová nem mehetnek, mint Velencébe.³⁹ Velence ezt a rendelkezését a gróf felé, aki már tisztázta szerepét az isztriai incidenst illetően⁴⁰ és méltán elvárta a blokád beszüntetését, azzal indokolta, hogy az öbölből sok olyan áru kerül Zenggbé, amelyet innen Magyarországra visznek és ez „habet redundere in maximum comodum et utilitatem inimicorum nostrorum”.⁴¹ Majd 1421 februárjában,⁴² midőn a gróf az ő és területei kereskedelmével szemben alkalmazott szigorú rendszabályok lazítását kérte,⁴³ panaszolva a Zenggből származó vámjövedelmeinek nagyfokú csökkenését, Velence a kérelmet arra való hivatkozással utasítja vissza, hogy Zsigmond is súlyos korlátozásokkal élt a velencei kereskedelemmel⁴⁴ szemben és ezek megtorlására volt kénytelen hasonló korlátozó rendelkezésekkel élni.⁴⁵ Kétségtelen, hogy mindez belejárt a rendelkezések megszületésébe, de a fő mozgatórugót nem ebben a tényezőben kell keresni. Velence hagyományos adriai gazdasági törekvéseinek érvényesítéséről van itt szó, amire következtethetünk egyrészt abból, hogy a dalmát városokkal szemben ugyanezt a politikát követte, másrészt azokból a grófok és területeik kereskedelmét szabályozó rendelkezésekből, amelyek már

³⁸ 1412. júl. 1. MSM Listine.

³⁹ 1412. okt. 18. MSM Listine.

⁴⁰ 1412. aug. 12. MSM Listine.

⁴¹ 1412. okt. 18. MSM Listine.

⁴² 1421. febr. 15. MSM Listine.

⁴³ 1421. febr. 15. „... mercationes non possint extrahi de Segna pro conducendo alio nisi Venetias... de aliquibus partibus mercationes Segnam conduci non possint.” MSM Listine.

⁴⁴ A császár megtiltotta rajnai és általában a birodalom összes városainak, hogy Velencével kereskedjenek (1418. júl. 2., aug. 18.). *R. Cusin*, i. m. I. 308. 1421. febr. 15. „... rex Hungarie fecit prohibitionem quod de partibus Hungarie et aliis locis sibi subiectis mercationes non possint conduci Venetias...” MSM Listine.

⁴⁵ *Ibid.* „... deliberavimus similem prohibitionem facere, quod per maria nostra non possint conduci mercationes aliquae ad aliquas terras et loca de quibus possint postea conduci in Hungariam et alia loca dicti domini regis nec de locis eiusdem extrahi pro conducendo ad alias partes quam Venetias.”

a Zsigmonddal való konfliktus lezáródása, Zsigmond és Velence kapcsolatainak normalizálása után keletkeztek és lényegében a korábbi rendelkezések megújítását tartalmazták.

A Frangepán grófok velencebarát politikája, amely gazdasági és politikai helyzetükből egyként adódott, valamint az a tény, hogy Velencének magának is szüksége volt a grófok szolgálataira Magyarországgal szemben követett politikájában, a megszorítások mérsékléséhez vezettek. Így még 1421 februárjában⁴⁶ engedélyezte Velence, hogy fát „possint extrahi, sicut poterant per elapsum”, olaj és bor szükségleteiket viszont alattvalóikkal együtt csak Isztria és Dalmácia velencei fennhatóság alatt levő területeiről szerezhetik be. E részleges engedményeket újabbak követik, amelyeket összefoglalva, illetve módosított formában megtalálunk az 1422 novemberi⁴⁷ szabályozásban, amely gyakorlatilag a későbbiekben, 1431–34-ben,⁴⁸ majd 1455 júniusában⁴⁹ alapul szolgált a további hasonló jellegű szabályozásokhoz.

A fa szabad exportálása mellett, ami az egyetlen lehetőség volt eddig, hogy a túlsó parttal is felvegyék a meglehetősen egyoldalú kapcsolatokat, mivel onnan be nem hozhattak semmit és az ottani kereskedők sem látogathatták a grófok területeit,⁵⁰ még 1421 folyamán⁵¹ hozzájárult, hogy bort importálhatnak Apuliából, Márkából. A borimport szabályozása egyébként jól tükrözi, hogyan törekedett Velence, hogy a márkai és apuliai bort saját piacára irányítsa, illetve annak továbbítását velencei közvetítésre utalja. A grófoknak először csak meghatározott mennyiségű bor beszerzését engedélyezi (1000 caratelli) és ezt is csak „cum navigiis venetis” szállíthatják, majd az 1422 novemberi rendeletében olyan módosítást tesz, hogy „ultra mille caratelloso posse conduci Segnam. . . omnem quantitatem vini pro eius terris necessariam”. A behozatalt azonban ebben az esetben is csak velencei hajókon lehetett lebonyolítani „cum litteris nostris bulla plumbea bullatis”, amelyben a behozott bor mennyiségét kellett feltüntetni. Az 1431–34 közötti periódusban újra visszatér az eredeti megszorítás — amelynek értelmében csak 1000 caratelli-t szerezhetnek be — de hogy ez sem sokáig maradt életben és hogy újra helyreállt a korábbi gyakorlat, erről ad hírt az 50-es⁵² évek elején egy dogei utasítás, valamint az a tény, hogy a grófok kereskedelmét szabályozó rendelkezés 1455-ben is ezt az állapotot rögzítette. Az 1452-es utasítás egyben arra is rávilágít, hogy a grófok nem mindig tartották magukat az eredeti rendelkezésekhez és Velencének nemcsak azt kellett eltűnnie, hogy szükségleteik kielégítése címén nagy mennyiségű bor érkezik Zenggbé az említett területekről „in maximum damnum datii nostri vini”, de gyakran még a mennyiséget sem ellenőrizhette, mivel „contra deliberationes nostri consilii rogatorum sine litteris nostris” folyik a szállítás és nem is mindig velencei hajókon. Annak bizonyítására, hogy Velence legszívesebben beszüntette volna ezt a borimportot, idézhetjük az 1459 szeptemberében⁵³

⁴⁶ 1421. febr. 15., 17. MSM Listine.

⁴⁷ 1422. nov. 7. MSM Listine.

⁴⁸ MSM Listine.

⁴⁹ 1455. jún. 30. MSM Listine.

⁵⁰ Ancona város a gróf kérésére követelt a pápához küldi, hogy az interveniáljon Velencénél annak érdekében, hogy Romagna, Ancona, Abruzzo kereskedői újra kereskedhessenek birtokain. 1421. dec. 21. C. D. F. I. CCXVII.

⁵¹ 1422. febr. 17. Libri Comm. XI.

⁵² 1452. aug. 4. F. Foscari rendelete Zára grófjához és kapitányához. MSM Listine.

⁵³ 1459. szept. 27. MSM Listine.

kelt tanácsi határozatot. Miután a tanácsban mérlegelték, hogy a borbehozatal engedélyezése — legyen az csak „1000 caratelli” is — milyen nagy károkat okoz Velencének, leállították a grófok ilyen irányú kereskedelmét. 1460 májusában,⁵⁴ midőn a Frangepánok Velencéhez való hűségüket hangoztatva tiltakoztak az eljárás ellen, újra engedélyezték a borbehozatalt, de most már csak „500 caratelli” mennyiségben.

A bor mellett a grófok és alattvalóik gabona és liszt szükségleteinek fedezésére tetszés szerinti mennyiségben még 1421 folyamán nyílik lehetőség Márka, Abruzzo, Apulia piacairól, a borhoz hasonló szállítási formaságok mellett, és mindez a vizsgált időszak egészében fennállott. Olaj beszerzésüket azonban csak Dalmácia és Isztria velencei fennhatóság alatt levő területeiről engedélyezi, azzal a záradékkal, hogy ha ezt Velencéből kívánnák beszerezni vám nélkül tehetik „cum navigiis venetis”. Ami a kivitelről illeti, a fa mellett 1424-től⁵⁵ kezdődően bármely viszonylatban engedélyezi állatexportjukat is.

Zengg és Veglia kereskedelmének szabályozása nagy vonalakban követi a grófokét, csak néhány vonatkozásban még jobban kidomborodik Velencének az a törekvése, hogy a zenggieket és a vegliaikat lehetőleg távoltartsa Apulia, Márka, Abruzzo piacaitól, illetve, hogy innen származó áruk, akár dalmáciai közvetítéssel is, ne kerüljenek területeikre. A zenggi bárkák áruikkal jöhetnek a velencei fennhatóság alatt levő Dalmáciába, Isztriába és itt kereskedhetnek. Az itt vásárolt árukat Zenggen kívül máshová mint Velencébe nem vihetik és Zenggebe csak olyan árukat vihetnek „que nascuntur in terris et locis predictis” és semmiképpen olyan eredetűeket, amelyek „conductas de partibus Apulite, Marche v. Abbruzzi sive de aliis partibus ad terras et loca nostra” kivéve azokat az árukat, „que conducuntur de Venetiis ad terras et loca predicta” — így rendelkezik az 1422 novemberében kelt határozat. Ez a megszorítás ugyan jelen esetben beleilleszkedett a Zsigmond által elrendelt kereskedelmi korlátozásokra életbeléptetett retorziós intézkedések sorába, de az a tény, hogy érvényét a későbbiekben (1455) sem vesztette el, jelzi, hogy nemcsak átmeneti jelenségről van szó, hanem egyazon politika tudatos megnyilvánulásáról, amely az áruközvetítést lehetőleg saját piaca számára kívánta fenntartani.

Ha az egyes rendelkezések között voltak is eltérések a kivihető, illetőleg behozható áruk vonatkozásában, abban azonban valamennyi megegyezett, hogy a kivihető áruk között nem szerepelnek a fémek, a bőr, a viasz, hogy csak a legfontosabbakat említsük, amelyek pedig a zenggi piac legértékesebb termékei közé számítottak és valamikor jelentős mennyiségben áramlottak a szomszéd part városai felé. Most azonban a tiltott áruk „mercationes prohibite” sorába kerültek, melyek forgalmazását Velence, miként már szó volt róla, a saját piaca számára kívánta kisajátítani, és ennek megfelelően mindannyiszor meghagyta a grófoknak és alattvalóiknak, hogy a kivitelre engedélyezett árukkal együtt ne hozzanak tiltott árukat is forgalmazzanak, mert ez csempészetnek tekintendő. Hasonlóképpen tilalmazta, hogy a behozott áruk között tiltott áruk szerepeljenek, azaz olyan Márkából, Abbruzzóból származó cikkek, amelyek behozatalát nem engedélyezte és főként, amelyek máshonnan, így például Firenzéből, vagy Firenze közvetítésével kerültek ezekre a területekre.

A Frangepánok és alattvalóik kereskedelme tehát csak Velence ellenőrzése és szabályozása mellett bontakozhatott ki a tengeren, ami azonban nem

⁵⁴ 1460. máj. 24. MSM Listine.

⁵⁵ 1424. ápr. 4. MSM Listine.

jelentette egyúttal, hogy Velencének teljes mértékben sikerült kizárnia területeikről, elsősorban Zengg piacáról, a túlsó part kereskedőit,⁵⁶ illetve megakadályozni,⁵⁷ hogy olyan termékeket vigyenek ki, vagy hozzanak be, amelyek forgalmazását Velence a zenggieknek, sőt dalmáciai alattvalóinak is tiltotta. A XII. század folyamán, miként erre már utaltam, több ízben megkísérelte, hogy beszüntesse ezt a számára kedvezőtlen forgalmat, de hogy ilyen irányú törekvései maradéktalanul nem érvényesülhettek, erre fényt vet ezen korlátozó rendelkezések időről időre történő megismétlése.

⁵⁶ 1452. jún. 28. Utalás található a márakaiak zenggi kereskedelmére. MSM Listine.

⁵⁷ 1452. júl. 22., 1455. szept. 1. MSM Listine.

RÉTI R. LÁSZLÓ

A Rimamurány - Salgótarjáni Vasmű Rt. a második világháborúban

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. a múlt században keletkezett vasgyártó vállalkozások ismételt egyesüléséből — az iparági fejlődés szerves részeként — a banktőke tevékeny közreműködésével alakult 1881-ben.

A vastermelés legfontosabb feltételeivel bőségesen rendelkező kohászati kombinát gerincét a törzsművek: az ózdi, a salgótarjáni, a borsodnádasdi üzemek, valamint a hozzájuk kapcsolt borsodi-nógrádi szénbányák és a gömöri-szepesi ércbányák alkották.

A századfordulón a vállalat a Wiener Bankverein pénzügyi támogatásával megszerezte a válság következtében tönkrement Hernádvölgyi Magyar Vasipari Rt., az Unió Vas- és Bádogyár Rt., 1906-ban pedig már a Kaláni Lemezgyár részvénytöbbségét is. Erőforrásait szorosan a törzsművek termelő szervezetébe integrálta. Korszerű és eredményes termelési-fejlesztési, üzemszervezési, kereskedelmi és üzletpolitikai tevékenysége következményeként az első világháborút megelőzően már a hazai nyersvastermelés 57, az acélttermelésnek pedig 56⁰/₀-át tartotta kézben.

Hatalmas gazdasági ereje, valamint a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal egyre szorosabbá váló kapcsolatai révén mind vitathatatlanabb vezető szerepet vívott ki a magyar vaspiacon. Kezdeményezője volt az osztrák vasműveket egyezményre kényszerítő magyar vaskartell megalkotásának, s jelentős tényezője az iparág nemzetközi monopolszervezetei közép-európai („ZEG”) csoportosulásának is.

Az első világháború idején a hadiszállításokból messzemenően részesedő vállalat a Tanácsköztársaság leverése, Magyarország új határainak megvonása után, 1919 és 1925 között, fennállásának egyik legsúlyosabb szakaszát élte át. Erdőbirtokai, vasérc, mészke és magnezit bányái Csehszlovákia területére estek. A bánya, a kohó és a gyári üzemek organikus együttműködése felbomlott. E rendkívül súlyos helyzetből az 1922 szeptemberében létrejött magyar—csehszlovák államszerződés jelentett kiutat. A Rimamurányi Vasmű a megváltozott feltételekhez igazodó termelési szervezetét a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz, valamint e bank érdekkörébe tartozó tőkeerős nagyvállalatokhoz fűződő szorosabb kapcsolatait az 1920-as években alakította ki.

1925 után, a mérsékelt gazdasági fellendülés idején, a vállalat termelése emelkedett, áruforgalma nőtt. Kereskedelempolitikáját kartellkapcsolatainak felújítása, megszilárdítása jellemezte.

Az 1929—1933-as világgazdasági válság éveiben termelését lépcsőről-lépésre redukálni kényszerült. Kapacitásának mindössze 25⁰/₀-át hasznosíthatta. Ez időszakban a vasipari kartell-tevékenység megerősödött, a kartelizálási folyamat meggyorsult. Hazai és nemzetközi (főként balkáni) pozícióit a vállalat „még áldozatok árán is” megtartani igyekezett.

A válságból való kilábalást meggyorsította, hogy a háborús készülődés jegyében 1935-től mind nyiltabbá váló fegyverkezési konjunktúra a kapacitás teljes kihasználását, sőt — többek között a minőségi acélok és acélszármazékok keresletének kielégítése céljából — nagyarányú bővítést is igényelt. A kohómű kapacitás-kihasználása 1938-ban már elérte a 96, a martinmű pedig a 91⁰/₀-ot. A Rimamurányi az ország nyersvastermelésének nem kevesebb, mint 73⁰/₀-át adta. Új beruházásokra és rekonstrukciókra 1933 és 1938 között mintegy 20 millió pengőt fordított, melynek nagy részét vállalati felhalmozásból fedezte. Termékeinek többségét belföldön értékesítette, de erőfeszítéseket tett a kivitel fokozására is.

A győri program meghirdetése után a fegyverkezés üteme meggyorsult. A politikai jobbrafordulást, a gazdaság militarizálásának előrehaladását a nemzetközi események is inspirálták. Németország befolyása hazánk gazdasági és politikai életében döntő tényezővé vált. 1938 második felétől — az 1940 ősztől 1941 tavaszáig tartó átmeneti megtorpanástól eltekintve — a hadikonjunktúra kibontakozását figyelhetjük meg, s ez a háború kitörésével éppen a legérdekesebb vas- és fémipar, valamint a gépgyártás területén újabb lendületet kapott. Magyarországnak

a szovjetellenes háborúba való belépésével a hadigazdálkodásra való átállás teljessé vált. A legfontosabb üzemek, így a Rimamurányi művei is, katonai ellenőrzés alá kerültek. Előrehaladt az állami beavatkozás erőteljes kiépülése a gazdaságban s a szociálpolitika legfontosabb területein. A gazdaság feletti ellenőrzés mindinkább a leghatalmasabb finánciókés csoportok kezében összpontosult. Ugyanakkor az „őrségváltás” keretében — több fokozatban — lezajlott a „zsidó tőke” kiszorítása, s az ún. „árja”, korábban főként másodvonalbeli tőkés csoportoknak a felsőbb gazdasági és politikai kulcspozíciókba való kerülése is. Az ország náci megszállásával az ipari üzemek egész sora került német kézre.

Tanulmányunk Magyarország második világháború alatti gazdaságtörténetének és munkásmozgalomtörténetének teljesebb feltárásához kíván hozzájárulni.

A termelés alakulása

A Rimamurányi Vasmű második világháború alatti történetét alapvetően a háborúban álló ország gazdasági és politikai helyzetének mindenkor változásai határozták meg. Gazdálkodásában ugyanakkor az iparág általános problémái is tükröződtek.

A vállalat pénzügyi konszolidáltsága lehetővé tette, hogy a haditermelés fejlesztése által igényelt nagy beruházásokat elsősorban a Kereskedelmi Bankra támaszkodva, részben pedig saját forrásból finanszírozhassa. Banktartozásai — beleértve a Wiener Bankvereinnél fennállókat is — évi átlagban három-három és fél millió pengőt tettek ki. Ötszáz-hétszázezer pengőre rugó idegen fizetési eszköz-szükségletét a Pozsonyi Általános Bank, a Živnostenská Banka, továbbá a Tatra Bank biztosította.¹

A Rimamurányi Vasműnek a magyarországi finánciókés legfelsőbb köreihez, mindenekelőtt a Kereskedelmi Bankhoz fűződő kapcsolatai nem szenvedtek törést annak ellenére, hogy a német befolyás és az azt feltételező támogató belső erők előretörésével személycserékre került sor a vállalat és ugyanígy a Kereskedelmi Bank vezetésében is.²

1942 tavaszán a Kereskedelmi Bank segítségével és a Magyar Nemzeti Bankkal is egyetértve az alaptőkét 4,8 millió pengővel, 24,2 millió pengőre emelték.³ A beruházások nagyságrendjének érzékeltetésére megemlítjük, hogy a Rimamurányi Vasmű 1938 és 1943 között összesen 38,3 millió pengőt fordított a termelés fejlesztésére, felújításokra és beruházásokra. Ennek nagy része a vállalat termelő szervezetének magát képező Ózdi Vas- és Acélgyárra esett. 1939—1940-ben itt a gyári telephelyre 2,6 millió pengőt, új szivattyúgépek, légsűrítő és csiszológépek, valamint más berendezések beszerzésére 778 ezer pengőt fordítottak. 1941-ben 16 ezer pengő költséggel új raktársarnokot építettek a finomhengerműnek, 23 ezer pengőért átépítették a gyári pályaudvart, és 22 ezer pengő ráfordítással a gépműhelyt is felújították. 1942-ben az ózdi gyárra 5,7 millió, a kohóra pedig 2,8 millió pengőt költöttek. Az 1942—1943-as évben a Rimamurányi Vasmű összeruházásainak 24,5%-a, 4,8 millió pengő a kohóműre; 43,4%-a, 8,6 millió pengő pedig az ózdi gyárra esett. 1944-ben a kohóműbe újabb félmillió, a gyárba pedig több mint kettőszázezer pengőt invesztáltak. Ugyanezen évben 1,2 millió pengő költséggel bővítették a kohóerőműt, 10 500 KW teljesítményű gőzturbinát állítottak munkába. Mind a négy olvasztót pneumatikus csapolónyílás-tömítő géppel látták el. Az új, harmincezer köbméteres laboratórium építésére 91 ezer pengőt fordítottak.⁴ E beruházások együttes összege időszakunkban kb. 27,3 millió pengőt tett ki, a Rimamurányi Vasmű összeruházásainak 71,2%-át. 1932 és 1938 között ugyanez az arány (húsz millió pengőből) 47,5% volt.

A vállalat pénzügyi helyzetét a különböző címen képzett *tartalékokkal* is biztosítani törekedett. Ezek összege (melynek főbb tételei a tőketartalék, az értékesítkelési és érték-különbözeti tartalék, a kétes követelések tartaléka, a különtartalék, a megadózott tartalék stb. voltak) 1941-ben 69,4; 1942-ben 72,6; 1943-ban pedig már 89,3 millió pengőt tett ki. Különösen a nyilvános és belső („titkos”) leírásokból képzett amortizációs alap jelentősége nőtt. A vállalati érdek, miként ezt az illetékes Miskolci Kerületi Iparfelügyelőséghez intézett beadványok sora

¹ Országos Levéltár, Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság Levéltára (OL RMSV). Főkönyvelés. Bankkövetelések, banktartozások. Vállalati mérlegek 1938—1943. 3—6. cs. Z 377.

² Bíró Pál képviselői mentelmi jogát jogtalan valutafelhasználás címén már 1938-ban felfüggesztették. Quirin Leó vezérigazgató 1939-ben ugyanakkor a Magyar Élet Pártja képviselője lett. A Vasmű alkalmazottainak 12%-át „zsidó származásúnak” minősítették, 1939-ben a Rimamurányi elnökül Chorin indítványára gr. Zichy Jánost választották. Weiss Fülöp alelnök 1942-ben hunyt el. Uo. Igazgatósági ülések jegyzőkönyvei (Ig. jkv.) 1938. okt. 20., dec. 7., 1939. jan. 7., nov. 18., 1942. okt. 20. 4. cs. 2. sz. Z 368. A magyarországi finánciókés összefonódásaira vonatkozóan ld. Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919-1929. Bp., 1966. 77, 213, 219—222, 229, 232, 234.

³ 97 720 db., 50 P/db. névértékű részvényt bocsátottak ki. OL RMSV. Ig. jkv. 1941. okt. 30., 1942. máj. 4. 4. cs. 2. sz.

⁴ Karbantartási és beruházási kiadások, költségelírványzatok. 1942—1944. Uo. Főkönyvelés. 3, 5—6. cs.; uo. Ig. jkv. 1937. okt. 20., 1942. okt. 10., 4. cs. 2. sz.; Beruházási költség-számlák alakulása 1932—1939. Uo. Építési Osztály Iratai (Ép. ir.) 1—3. cs. Z 374.

is igazolja, a fokozottan igénybe vett épületek, gépek és berendezések leírási kulcsának mind magasabb megállapítását kívánta meg. Nemegyszer előfordult az is, hogy a vagyonszaporulatnak egyébként nem minősülő kisebb beruházásokat karbantartási munkáknak tüntettek fel. Ezek leírását az iparfelügyelőség ui. egyetlen év alatt engedélyezte. Az épületek és gépek értékleírása 1942-ben 2—5%, 1942-ben pedig — a karbantartási költségen felül — 11,5%- volt. A titkos leírás már 1942-ben 7,5%-al számolt. A legfontosabb beruházások amortizációs kulcsa — pl. az ózdi 2. sz. martin kemence, a salgótarjáni száz tonnás sajtológép, továbbá a Hétesen épült ózdi rendezőpályaúdvár esetében, a háború utolsó évében elérte a 30%-ot. Az iparfelügyelőség az ózdi törömi és a nemesacélgyártó berendezések tíz, a gözdaru, a blokkhengermű daru és gépészeti berendezései értékleírását tizenkét év alatt engedélyezte. A salgótarjáni szerárugyár racionalizálási munkálatai, s ugyanúgy a munkáslakóházak építése után a Rimamurányi 1943-ban adómentes leírási kedvezményt kapott. Az amortizáció összege 1938 és 1944 között évi átlagban hat—hat és félmillió pengő volt. A légoltalmi beruházások együttes összege 1938 és 1944 között 4,2 millió pengőre rúgott. Ebből hat év alatt, évi 20%-al számolva, mintegy 560 ezer pengőt irtak le. A Miskolci Bányakapitányság 1942-től a bányák légoltalmi berendezései és a velük összefüggő felszerelések éves értékcsökkenési kulcsát 33%-ban szabta meg.⁵

A háború alatt a nagyvállalat egész termelési szervezetét a gyorsan növekvő igények mind teljesebb kielégítésére irányuló törekvés jellemezte. Emelkedtek a *szénbányászati* iránt támasztott követelmények is. A termelés „általában zavartalan” volt, de a munkateljesítményt csökkentette, hogy a bányászok egy részét mind gyakrabban hívták be fegyvergyakorlatra. Egyes bányák elmeddültek, az üzemanyagok beszerzése nehézségekbe ütközött, s árak is nőtt. A Rimamurányi bányáinak össztermeléséből az Ózd-vidéki bányák részesedése fokozatosan emelkedett: az 1939—40-es évben volt 77,6%-ról 1941—1942-re 79,4%-ra. A készárutermelés emelkedése folytán a gyárak szénfelhasználása az említett években 7,9, illetve 13%-al haladta meg az előző évi igényüket: 5,9 millió mázsáról 6,8 millió mázsára nőtt. Így a termelésnövekedés ellenére a kizárólag a cséptelekai bányából eszközölt széneldás csökkent, mennyiségét 700 ezer mázsa körül kívánták tartani. Ugyanitt a szénosztályozás megkönnyítésére az 1939—1940-es üzemévben szénszeparációs berendezést állítottak munkába.

A Rimamurányi hatalmas, 350—400 millió mázsára becsült szénvagyonnal rendelkezett. Fokozott jelentőséggel bírt ez azért, mert 1942 második felétől az ipar számos területén szénhiány lépett fel. A szénigények 1943—1944-re súlyos válságba került, esetünkben viszont szénhiányból eredő termeléskorlátozásokra adataink nincsenek.⁶

Az ózdi kohók működésének legfőbb feltétele a zavartalan kokszellátás volt. A világháború kitörésekor átmenetileg a nyersvastermelést 20%-al csökkentették, hogy a felhalmozott kokszkészlet minél tovább tartson. Ez azonban csak elővigyázatossági intézkedés volt, mert a vállalat kokszellátása lényegében szállítóeszközökön múltott.⁷

Ugyanakkor már 1939-től, különösen az *ércellátás* vonatkozásában mind élesebben jelentkeztek azok az akadályozó tényezők, amelyek a német katonai illetve gazdasági agresszió következtében álltak elő. A német diplomácia még Lengyelország lerohanása előtt, 1939 tavaszán nyomást gyakorolt a jugoszláv kormányra a boszniai érc nagy részének megszerzése céljából, „hogy a jugoszláv vasérctermelés jelentős része a német művek részére biztosíttassék.”⁸ Ez a körülmény rendkívül megnehezítette, hogy a vállalat a Jugoszláviával korábban kötött ércszállítási szerződését meghosszabbíthassa. De a tárgyalások végül is sikerre vezettek. Jugoszlávia 1939 április 1-től öt éves időtartamra évi 150 ezer tonna vasérc szállítására vállalt kötelezettséget, jöllehet a korábbinál 20%-al magasabb áron.⁹ A nehézségeket fokozta, hogy a vállalatvezetés helyzetelemzése szerint „Szlovákia megalakulása és a német befolyásnak ezen országra előrelátható megnövekedése folytán valószínűnek látszik, hogy a Szlovenszókban maradt vasércbányáink termelésének Magyarországra való szállítása terén a jövőben nagy nehézségekkel kell majd megküzdeni” — mondotta Mátyás Jenő vezérigazgató az igazgatóság 1939. jan. 7-i ülésén.¹⁰

⁵ A leírásokat a 2000/1940 PM. sz. rendelet 55. §-ának alapján az illetékes Miskolci Kerületi Iparfelügyelőség jóváhagyásával határozták meg. A pénzügyminiszter 1943. márc. 26-i 12 906/VIII/1943. sz. határozata. A Kerületi Iparfelügyelőség 1942. júl. 29-i, 1378/1942. sz., 1943. júl. 31-i, aug. 2-i, továbbá a Miskolci Bányakapitányság 1944. jún. 30-i, 19438/44. sz., a Rimamurányihoz intézett ügyiratai. Tartalékok, leírások. OL RMSV. Főkönyvelés. 2—6. cs. 195. cs. 209. sz.

⁶ A feltárt szénvagyon 1939-ben 363, 1942-ben pedig 354 millió mázsát tett ki. Leggazdagabbak a farkaslyuki, a borsodnádasi és a kurityáni, valamint a somsályi szénletelek voltak. A szénkihozatal 35—40%-a a somsályi bányából származott. 1939—1942. évi igazgatói jelentések. Uo. Ig. jkv. 4. cs. 2. sz.; Éves adatok. Uo. Főkönyvelés. 3—6. cs.

⁷ OL RMSV. Ig. jkv. 1939. szept. 21. 4. cs. 2. sz.

⁸ A kiváló minőségű bosnyák vasérc felfedezése óta (1904) élenk foglalkoztatta a magyar vasipari tőkét. A Rimamurányi vezetői már az első világháború idején a magyar vasipar „boldogulásának egyik alapját” látták az egymilliárd mázsára becsült, kiválóan kohósítható hatalmas ércvagyonban. Hasznosítását kezdetben az osztrák és a magyar kormányok részesedési vitája késleltette, később pedig az a körülmény, hogy Bosznia a Jugoszláv királysághoz került. Dr. Biró Pál vezérigazgató félhivatalos levelezése. Uo. Titkársági iratok. (Titk. ir.) 36. cs. 145/1. sz. Z 372.

⁹ Uo. Ig. jkv. 1939. szept. 21. 4. cs. 2. sz.

¹⁰ Uo. 1939. jan. 7. 4. cs. 2. sz.

A csatlós országokat érdekeikben egymás ellen kijátszó német politika a vállalat és a szlovák kormány közötti kapcsolatok alakulásában is kifejezésre jutott. Saját vasérc a bányák fejlesztése következtében ui. kellő mennyiségben állt a Vasmű rendelkezésére, de az ércszállítást elsősorban nem is az egyébként problémákat okozó vasúti kocsihány, hanem a szlovák—magyar kapcsolatokat tudatosan élező német politika akadályozta.¹¹ A vállalatvezetés célja — amint azt Quirin Leo műszaki vezérigazgató kifejtette — az volt, hogy a csehszlovák kormánnyal 1923. június 7-én kötött megállapodás érvényességét Szlovákia új vezetőivel is elismertesse. A magyar és szlovák kormányképviselők tárgyalásai 1939 júniusában megegyezéshez vezettek. A megállapodás — bizonyos szénmennyiség Szlovákiába szállítása ellenében — szabaddá tette az érc útját az ózdi kohók felé.¹² Magyarországnak a Szovjetunió elleni háborúba való bekapcsolódása után a vastermékek iránti hadikereslet még inkább emelkedett. Ugyanakkor a *külföldi ércbeszerzés* egyre nehezebbé vált, s mindemellett a Rimamurányinak kellett fedeznie az Állami Vasművek szükségletét is. A vállalat, hogy e követelményeknek megfelelni tudjon, a termelés fokozását, az *érc minőségének* javítását, illetve ércvagyonának bérlet útján történő bővítését tűzte ki célul. Kísérleteket folytattak a rudabányai pátvasérc pörkölésével, de a „német háború miatt” e kísérleteket befejezni nem tudták.¹³ A kohómű az 1940-es években már 55—56%-ban pörkölt ércel dolgozott. De az ércet osztályozatlanul érkeztek, s a gyakran poros pörkölt érc lassította a nagyolvasztók adagerését, növelte a kohógázzal eltávozó szállópor mennyiségét. A szemesenagyság javítására és a rudabányai pátvasérc pörkölésére 1939—1940-ben egy Greenvalt-rendszerű pörkölőtelep létesítést határozták el. A költségelőirányzat 4,5 millió pengőtt tett ki.¹⁴ (A zsugorító és osztályozómű azonban csak 1950-ben indult meg.) Tervebe vették a laboratórium átépítését is. Az erőfeszítések eredménnyel is jártak. A pörköltérc-termelés jelentős mértékben előrehaladt. 1939-ben 27%-al hagyta el az 1929-es év hasonló eredményét: 2,9 millió mázsát tett ki, 1942-ben pedig már 3,9 millió mázsát. De a vasérc-minőség javítása csak a termelés mennyiségi fokozásával együtt vezethetett kielégítő eredményhez. Ezért a vállalat-vezetés 1942 végén tárgyalásokat kezdett Dobsina város ércbányáinak *bérlése* tárgyában. Ugyancsak kedvezően alakultak a Felsőmagyarországi Bánya és Kohó Rt.-gal 1942 októberében folytatott megbeszélések is a szomolnoki bányák *megvételéről*. A stószói ércvonalat Szomolnok irányából ui. könnyen hozzáférhető, illetve feltárható volt.¹⁵ A gömöri érctermelést a munkáslétszám emelésével is fokozni próbálták.

Időszakunkban a vasérctermelés, miként a pörkölt érc termelése is folyamatosan emelkedett, s visszaesést — a széntermeléshez hasonlóan — csak 1943—1944-ben tapasztalunk. A termelés átlagos önköltsége ugyanakkor jelentős mértékben nőtt — az 1939-ben volt 1,41 P/q-ról 1942-re 1,91 P/q-ra, vagyis 35,4%-kal.¹⁶

A folyamatos *nyersvastermelés* érdekében a vállalat 1939-től nagy *kokszkészlet* felhalmozására törekedett. Ebbeli igyekvése az adott körülmények között nem járhatott tartós eredménnyel. A készletek folyamatosan csökkentek, de az ellátást, növekvő árakon, mindvégig sikerült biztosítani.¹⁷ A koksz egyre nagyobb hányada (1939—1940-ben pl. 58%-a) a megszállt Csehszából, a „Protektorátusból”, s kisebb részben Németországból, a Ruhr-vidékről érkezett.¹⁸

Az import-kohóbetét-anyagokkal kapcsolatban megemlítjük, hogy az éves változások mind a mennyiség, mind az egységár tekintetében nemcsak a vállalati szükséglet, hanem mondhatni a háborús események alakulását is tükrözik. Egyértelműen folyamatos növekedést kizárólag a cseh koksz-szal kapcsolatban tapasztalunk. A német kokszbehozatal a szovjetellenes háborútól kezdődően nagyfokú visszaesést mutat, s időszakunkban mindvégig erősen ingadozik. A cseh és a német koksz növekvő egységár-különbsége a háború első évében a legkisebb, mind-

¹¹ A visszacsatolt területeket Rozsnyón, Dernőn, Luciabányán és Rufuson; a Szlovákiában maradt Rimabirtokon pedig Vashegy-Bákonon, Alsósajón és Oláhpatakon folyt ércbányászat. Vasérctermelés volt még Rudabányán, és mangánérctermelés Eplényben. Az említett ércbányák termelése 1939—1940-ben 4,7, 1941—1942-ben 6,5 millió mázsa volt, az összes nyersérctermelés (fenti sorrendben 7,2, illetve 9,6 millió mázsa) 65,2, illetve 67,7%-át adták. Éves adatok. Uo. Főkönyvelés. 3—6. cs.

¹² OL RMSV. Ig. jkv. 1939. jún. 28. 4. cs. 2. sz.

¹³ 1939—1940. évi igazgatói jelentés. Uo. 4. cs. 2. sz.

¹⁴ Uo. 1942. jún. 30. 4. cs. 2. sz.

¹⁵ A Pyrit Rt. 15 ezer db. részvényét 1,29 millió pengőért vásárolták meg. E vállalatnak a Rimamurányi bányabirtokai közelében, Szomolnokon és Szlovenszókban 75 hektáros, 93 kisebb-nagyobb üzemi épülettel, 17 tisztviselői és munkáslakással rendelkező kénkovand bányája volt. Emellett kiterjedt vasérc és kénkovand kutatási területtel rendelkezett. Berendezései „nagyobb bányüzem folytatására is alkalmasak voltak”. A Pyrit kb. 5 millió mázsára becsült érckészletével, továbbá a feltárásokkal és vásárlásokkal gazdagodott rimai ércvagyon az 1939-ben volt 161-ről 1942-re 390 millió mázsára nőtt. Magnezitvagyon 2—2,5 millió mázsa körül volt. OL RMSV. Ig. jkv. 1942 október 10. 4. cs. 2. sz.; a Pyrit kénkovand, vasérc és rézbánya rt. részvényeinek megszerzéséről szóló iratok. Uo. Főkönyvelés. 5. cs.

¹⁶ Uo. Ig. jkv. 1942. jún. 30., okt. 10. 4. cs. 2. sz.

¹⁷ Uo.

¹⁸ A vállalat kokszellátásának zavartalan biztosítására a diplomáciai utat is igénybe vette. A magyar hivatalos szervek által Clodius budapesti német követhoz eljutott memorandumára kielégítő választ azonban nem kapott. Mátyás Jenő vezérigazgató félhivatalos levelezése. Dr. NicklAlfréd rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter 1942. febr. 22-én kelt levele Mátyás Jenőhöz. OL RMSV. Titk. ir. 39. cs. 158/2. sz.

össze 15 fillér. 1944-ben a különbség már több mint kilenceszerese az 1939-ben tapasztaltnak, 140 fillér. A jugoszláv *ércbehozatal* nagyarányú visszaesése ugyancsak a világháború kitöréséhez kapcsolódik. Az öntődei nyersérc-import is rendkívül ingadozott. Az egységár, a priedori ércbehozatalnál tapasztaltakkal ellentétben, 1940–1941-ben rendkívüli mértékű, majd éves megszakítással folyamatosan emelkedett mutat. Kétségtelen, hogy ebben jelentős szerepet játszott a szállításokkal járó kockázat is.¹⁹

Miként a fentiekből kitűnik, a Rimamurányi Vasmű a háború időszakában biztosítani tudta a működéséhez nélkülözhetetlen legfontosabb alapanyagokat. Ebből következően, bár növekvő önköltségi áron, a *nyersvastermelés* is folyamatosan emelkedett. Jelentős visszaesést, miként a szén és az érc esetében, csak 1943–1944-ben tapasztalunk. A nyersvas önköltségét leginkább a koks szakadatlan drágulása, valamint a vasérc minőségének folytonos romlása terhelte. A foszfor- és mangándús ércek gazdaságos kohósítására ugyan készítettek terveket, de megnyugató megoldás nem született. Száz kg nyersvas előállításához 1939-ben 235, 1941-ben 244, 1942-ben pedig már 257 kg vasércre volt szükség.²⁰ Az ércek magas kén- és foszfortartalma nemcsak a kohóüzem hatásfokát rontotta, hanem — miként azt a gyárvezetőség és egy kohászati szakemberekből álló német bizottság 1944 április 25-i tárgyalási jegyzőkönyve megállapítja — akadályozta a minőségi acélok gyártását is. „A német urak”, miután „igen nagy csodálkozással vették tudomásul a magas kén- és foszfortartalmat”, javasolták, hogy a kohóbetétben az ócskavas arányát 40–50%-ra növeljék. Ám, fűzi hozzá a jegyzőkönyv, Özdon még ilyen technológiát nem alkalmaztak, s véleményük szerint „az ilyen kohó már inkább átolvasztókemence.” A német küldöttség azonban jobb megoldást ajánlani nem tudott, mert — mint mondták — „foszforszegény ércben nagy a hiány Európában is.”²¹

Az özdi kohászat jelentőségét növelte, hogy a rohamosan emelkedő keresletet lényegében változatlan termelési kapacitással kellett az ország vasiparának kiegészítenie. A hazai nyersvas-termelésnek, amely 1939-től a korábbiakhoz hasonlóan 400–450 ezer tonna körül mozgott, a Rimamurányi 1938-ban 73, 1943-ban pedig 68%-át adta²².

A vas- és fémiparra háruló nagy feladatok különösen az *acéltermelés* fokozását követelték meg. Kihasztnatlan kapacitással az özdi és salgótarjáni martinüzemek azonban már alig rendelkeztek. Ez esetben is meg kellett küzdeni az akadályozó tényezők gátló hatásával, ugyanakkor ki kellett elégíteni a hadsereg fokozódó minőségi acélszükségletét.

Növelték tehát az acélgyártáshoz szükséges *adalékanyagok*, főként az ötvöző anyagok importját, továbbá — elsősorban az elektroacélgyártás területén — szükségessé vált az özdi martinüzem műszaki fejlesztése is. Az *ötvözőanyagok* közül egyedül a ferroszilícium-ellátás volt hiánytalan. Ferromangánt csak saját termelésű nyersmangán exportálása ellenében tudtak beszerezni. A legtöbb ötvözőanyagot azonban csupán silány minőségű pótnanyaggal sikerült helyettesíteni.²³

Hasonlóan nehéz volt az *ócskavas-ellátás* helyzete is. Belföldön a vashulladék-beszerezés korábbi szervezetét, a Magyar Vastermék és Vashulladék Kereskedelmi Rt-ot, az ún. első „zsidótörvény” diszkriminációs rendelkezéseinek megfelelően át kellett alakítani. A három magyar vasmű tárgyalásainak eredményeként az ún. „keresztény tőke”, vagyis jelen esetben a „Hangya” szövetkezést és a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete bevonásával, a részvények kétharmados átengedése útján, új részvénytársaság alakult. A továbbiakban a vasművek ezzel a Rt.-gal kötöttek megállapodást.²⁴ A behozatal 1938–1940 között feltűnően magas volt, ami nyilvánvalóan a koks esetében is tapasztalt készletgyűjtési törekvésekből adódott. 1943–1944-re az állami készletek kimerültek, s az import ismét felfutott. A beszerzési ár a világháború kitörésekor, valamint a szovjetellenes háború megindulásával jelentősen emelkedett. Ezt követően viszonylag azonos szinten mozgott.

1939–1940-ben Özdon a tízből már kilenc martinchemice üzemelt, míg az előző évben átlagosan csak nyolc. A termelés 12%-kal haladta túl az 1938–1939-es eredményt. Az acélmű teljesítőképességének műszaki fokozásával első ízben érték el az évi négy millió mázsát. Új kemence építését határozták el. Időszakunkban egy kemence éves termelése 440–450 ezer mázsa között mozgott. Az *elektroacél-termelés* két martinchemice elektromos berendezéssel történő kiegészítése útján növelték. Az elektrokészáru mennyisége 1939-ben jelentősen megemelkedett, 83%-kal haladta meg a megelőző év termelési szintjét: 14 ezer mázsát tett ki. 1,

¹⁹ A háborús kockázat nagy megterhelést rótt az anyagbeszerzésre és az exporttevékenységre is. A biztosító intézetek a háború előtt, háborús kockázatra az áru értékének 1,3%-át, normál biztosításra pedig 1%-át számolták fel. A Hadikockázati Iroda, mellékletek nélkül, 10, illetve 5%-os díjtételekkel számolt. Uo. 39. cs. 151/1. sz.

²⁰ Az 1941–1942. évről szóló igazgatósági jelentés. Uo. Ig. jkv. 4. cs. 2. sz.

²¹ Német bizottság özdi és borsodnádasdi gyárlátogatásáról és tárgyalásairól felvett jegyzőkönyvi feljegyzés. 1944. ápr. 25. Uo. Özdi Vas- és Acélgár Iratai (OVA ir.). Titk. ir. 1. cs. 7. sz. 2. 383.

²² Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944) Bp., 1958. (Berend—Ránki: Magyarországi gyáripara 1933–1944) 241.

²³ OL RMSV. Ig. jkv. 1939. jan. 7. 4. cs. 2. sz.

²⁴ Mátyás Jenő vezérigazgató beszámolója az igazgatóság ülésén. 1939. jan. 7. Uo. 4. cs. 2. sz.

illetve 1,4⁰/₀-kal (46, illetve 33 ezer mázsára) nőtt az elektroacélból készült nyersblokk és féltermék előállítására is. Ez azonban még messze elmaradt a készáru gyártás fejlődési üteme mögött, amely 1942-ben már 235⁰/₀-kal szárnyalta túl az 1941-es év eredményét: 41 ezer mázsát ért el. A martinacél-termelés 1942-ben 4,2 millió mázsára nőtt.²⁵ Ezen csúcsteljesítményt 1943-ban megismételni nem lehetett. A kemencék kibéleléséhez szükséges („Radex”) tűzálló téglák minősége romlott, az acéllal szemben támasztott követelmény nőtt, s így a gyártás gondosabb előkészítése több időt vett igénybe. A kemencék teljesítményét rontotta, hogy a hiányzó ferromangánt nyersmangánnal pótolták. Az elektroacél-termelést 1942-ben újabb 30⁰/₀-kal kellett fokozni. Átépítették a kemencéket, így a hadügyi vezetés által előírt 30⁰/₀-kal szemben 100⁰/₀-kal tudták a termelést növelni. Az új módszer segítségével a kapacitás 150 ezer mázsára bővült. A gyártás tényleges mennyisége 1939—1940-ben 48 ezer, 1940—1941-ben 76 ezer, 1941—1942-ben pedig már 109 ezer mázsát tett ki. Az elkövetkezendő években azonban már egyre több esetben kellett a nikkellel, molibdénnel, vanádiummal és más fémekkel ötvözött acélokat olyan ötvözetlen acélokkal helyettesíteni, melyek minősége elmaradt a kívánalmak mögött. Ez a körülmény számos nézeteltérésre vezetett a hadsereg és a vállalat között. 1944-re az elektroacélgyártás 150 ezer mázsára nőtt, a martinacél-termelés viszont visszaesett.²⁶ A termelési tényezők általános rosszabbodása: az anyagihiány és a rendelkezésre álló anyagok minőségi romlása, a felhasználható energia hatásfokának csökkenése a termelési költség emelkedésében is kifejezésre jutott.

Az ország martinacél-termelésének 1938-ban a Rimamurányi Vasmű 58⁰/₀-át adta. Miután azonban e termék gyártását a már említett okoknál fogva az előirányozottnak megfelelően növelni nem tudta, részesedése 1943-ra 56⁰/₀-ra csökkent. Ugyanezen években elektroacélból az országos termelés 11,6, illetve 18,7⁰/₀-át adta.²⁷

A haditermelésre való áttérés legszembetűnőbben az ózdi hengerüzem munkaprogramjában jutott kifejezésre. A hengeráru döntő többségét 1939-től a hadsereg kötötte le. A gyártási programot, az árutermelés mennyiségét és a minőségi előírásokat is, az illetékes hadügyi közegek hagyták jóvá. A hengermű rendelésekkel túl volt halmozva, de szabad piacra mind kevesebb áru került, annak ellenére, hogy Észak-Erdély és a Székelyföld az országhoz csatolása révén újabb jelentős piacterületekkel bővült az ország, mégpedig hengerművek nélkül.²⁸ Ennek következtében már a Felvidék és Kárpátukrajna fogyasztóterületének korábbi megszállása óta is túlterhelten dolgozó termelőkapacitás bővítése elengedhetlenné vált. Minthogy a legnagyobb mennyiségben igényelt hengeráru finomsorozaton készült, a vállalatvezetés Észak-Erdély visszacsatolásakor egy második finomsor legsürgősebb létesítését határozta el. Az 1943-ban Schloemann-tervek alapján felépült és beindított új sorozat korszerű felszerelésére ötmillió pengőt irányoztak elő. Kapacitását 700 ezer mázsában szabták meg.²⁹ A meglevő ózdi finomsorozat leginkább az 1937—1938-as üzemmévben beindított új albronszor közel évi 200 ezer mázsás termelésére támaszkodva, addigi legmagasabb csúcsteljesítményét 1939—1940-ben érte el: 1,5 millió mázsás hengerárut állított elő, 15⁰/₀-kal haladta túl előző évi eredményét.³⁰ Határidőre szállítani azonban még így sem tudott. Az új sorozat megépítését az indokolta, hogy a finomhengermű meglevő kapacitásával a már felvett rendeléseket csak két év alatt tudta volna teljesíteni. A hengerüzem általános túlterheltségét mutatja, hogy 1941-ben az elfoglaltság más sorozatokon is több mint egy évre előre biztosítva volt.³¹ Nem változott a helyzet az 1941—1942-es üzemmévben sem. A szállítási követelmények nőttek, a megrendelések még inkább felhalmozódtak.

Az a körülmény, hogy egyre inkább a háborús gazdálkodás szempontjai irányították a termelést, az állami beavatkozás elmélyülésében is kifejezésre jutott. A termelést, a termelt anyagfajták mennyiségét, s azok előállításának időbeni sorrendjét még fokozottabban irányították a Honvédelmi Minisztérium közegei, továbbá az anyaggazdálkodás vas- és acélipari bizottságai. Ez természetesen alapvető változást abban, hogy Magyarországnak a háborúban való aktív részvétele folytán „az üzemek termelési viszonyai mind inkább nehezebbekké váltak” nem eredményezhetett.³² S bár az ózdi hengerüzem minden sorozata a háború időszakában teljes kapacitással dolgozott, nőtt a kielégítetlen szükséglet is. Nem tudtak ezen úrrá lenni sem az új finomsorozat beindításával, sem pedig azzal, hogy a blokkos kapacitását — melyhez új mélykemencéket is építettek — 1944 első felében már havi kétezer tonnára sikerült növelni. A Rimamurányi üzemek közül egyedül a borsodnádasdi gyár termelése csökkent, miután „az áru-

²⁵ Uo. 1942. okt. 20. 4. cs. 2. sz.

²⁶ Uo. Továbbá Uo. ÓVA ir. Titk. ir. 1. cs. 7. sz.

²⁷ Az országos adatokat ld. Berend—Ránki: Magyarország gyáripara 1933—1944. 422.

²⁸ Mátyás Jenő vezérigazgató felhivatalos levelezése. A vasfogyasztási fejkvóta alakulása Magyarországon és Erdélyben. Bizalmas adatok. OL RMSV. Titk. ir. 39. cs. 158/1. sz.

²⁹ Az 1940—1941. évi igazgatói jelentés. 1941. okt. 20., 30. Uo. Ig. jkv. 4. cs. 2. sz.

³⁰ Az Ózdi Vas- és Acélgyár hengerművének termelésére vonatkozóan 1940-től adataink hiányosak. Uo. Statisztikai és Tanulmányi Osztály Iratai. (Stat. és Tan. Oszt. ir.) 2. cs. 8. sz. Z. 373.

³¹ Uo. Ig. jkv. 1941. okt. 20., 30. 4. cs. 2. sz.

³² OL RMSV. Ig. jkv. 1942. okt. 10, 20, 30. 4. cs. 2. sz.

ellátást szabályzó állami hatóságok megítélése szerint” ezen üzem gyártmányai nem tartoztak az elsőrendűen fontos áruk csoportjába.³³

A feldolgozott alapanyagok legfőbb mutatóinak romlása a hengeráru minőségére is kihatott. A már említett német bizottságnak az ózdi gyárban tett látogatása kapcsán felvett jegyzőkönyvből az is kitűnik, hogy — egyebek mellett — különösen a vashüvelytárcsák minőségét kifogásolták. Ugyancsak elégedetlenek voltak az alkalmazott technológiával, amely véleményük szerint pl. a tartósor nem kellő kihasználtságát eredményezte. Általános következtetesként vonták le, hogy a német technológia pontosabb, teljesítményképesebb, s hogy az ózdi gyár „béketechnológiája” nem kellő mértékben alkalmazkodott a háború kívánta követelményekhez.³⁴ Bíráltnál és „jótanácsnál” azonban, miként az acélgyártásnál is tapasztaltuk, itt sem futotta többre.

Az ózdi hengermű felszereltsége, a rendelkezésünkre álló adatok tanúsága szerint, leginkább a működtetett villanymotorok száma és lőereje tekintetében mutatott változást: 1939-ben 659 darab volt, összesen 35,3 ezer lóerővel, 1943-ban pedig a már 1040 darabot kitevő villanymotor-park együttesen 41,3 ezer lóerőt képviselt. A gőzkazánok száma ugyanezen időben 24-ről 27-re nőtt, fűtőfelületük 3890m²-ről 4271 m²-re. A hat áramfejlesztő géppel felszerelt hengermű 100%-os kapacitással dolgozott, szénszükséglete 3,2 millió mázsáról 3,8 millió mázsára emelkedett.³⁵

A kohászati termelést akadályozó már felsorolt tényezők együttes hatása következményeként nőtt a hengerártermelés önköltsége. A vállalatvezetés ugyan gyakran túlhangsúlyozta a munkabér-emelések árdrágító hatását, de az 1940-ig rendelkezésünkre álló adatok arról tanúskodnak, hogy a 100 kg. hengerelt árura számított munkabér-különbözet 1938 és 1940 között mindössze kettő fillért tett ki.³⁶ A drágulás alapvető oka — az 1942-ig rendelkezésünkre álló folyamatos

A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. főbb termelési eredményei, kohóbetét és martin-adalékanyag vásárlásai (ezer q-ban) ³⁷ 1938—1944

Termelés (Önköltség P/q-ban)	1938—1939	1939—1940	1940—1941	1941—1942	1942—1943	1943—1944
Vasérc	8 830	10 065	11 714	12 988	14 164	12 807
Szén	6 735	7 052	6 888	7 801	8 429	8 144
Nyersvas	2 500	2 900	3 000	2 900	3 000	2 800
önköltség	8,91	9,19	10,90	13,90	16,98	21,49
Martinacél	3 545	3 972	3 832	4 017	3 920	3686
önköltség	10,96	11,82	13,23	15,65	18,56	24,56
Hengerelt készáru	2 100	2 295	2 400	2 497	2 200	2 000
Import anyagok (Egységár P/q-ban)						
Cseh koks						
mennyiség	1 538	1 872	2 396	2 689	3 127	3 657
egységár	3,81	3,85	4,92	5,50	6,08	6,52
Német koks						
mennyiség	1 000	1 316	746	217	373	199
egységár	4,22	4,00	5,93	6,53	7,02	7,92
Cseh, bolgár, görög öntődei vasérc						
mennyiség	168	132	61	153	456	399
egységár	4,47	4,58	8,11	9,24	8,79	9,37
Priedori (varesi) vasérc						
mennyiség	1 197	583	419	293	318	—
egységár	2,59	2,84	2,95	3,50	3,21	—
Ócskavas						
mennyiség	140	208	7,5	51,5	84,6	130,1
egységár	9,73	14,02	20,42	16,75	14,71	14,71

³³ Mátyás Jenő vezérigazgató beszámolója az 1941—1942. üzémv eredményeiről. 1942. okt. 10. Uo. 4. cs. 2. sz.

³⁴ A német bizottság ózdi és borsodnádasdi gyárlátogatásáról és tárgyalásairól felvett jegyzőkönyvi feljegyzés. 1944. ápr. 25. Uo. ÓVA ir. Titk. ir. 1. cs. 7. sz.

³⁵ Uo. Stat. és Tan. Oszt. ir. 2. cs. 8. sz.

³⁶ 1939—1940. évi igazgatói jelentés. Uo. Ig. jkv. 4. cs. 2. sz.

³⁷ Éves adatok 1938—1944. Uo. Főkönyvelés. 2—6. cs. Éves termelési adatok 1938—1944. Uo. Ig. jkv. 4. cs. 2. sz.

adatok szerint — nyersacél drágulása volt. Ózdon a platina, a durvasori-, finomsori hengeráru, továbbá a finomsori lemez mázsánkénti önköltsége 1939 és 1942 között — a fenti sorrendben (16,30 P/q-ról 23,14-re) 41,9, (19,47 P/q-ról, 27,95-re) 43,5, (19,93 P/q-ról 27,25-re) 36,7, illetve (30,01 P/q-ról 45,57-re) 51,8%-kal nőtt. A salgótarjáni drótáru, a huzal és a sodronyszeg előző évhez viszonyított termelési költségemelkedése 1941—1942-ben 39,50 P/q-ról — 19,90%, 33,42 P/q-ról — 20,6%, 45,16 P/q-ról — 20%-ot; a borsodnádasi horganyzott lemez 54,63 P/q-ról — 14,60%, az ónozott lemezé pedig 90,03 P/q-ról — 13,60%-ot tett ki.³⁸

Áruértékesítés, kartellkapcsolatok

A gazdálkodás eredményessége

A Rimamurányi Vasmű 1938—1939-es üzletve kedvezően alakult. A termelés költségei emelkedtek, de a megnövekedett belföldi forgalom és a javuló exportárak lehetővé tették, hogy a vállalat, miként korábban, részvényeseinek 50%-os — együttes összegében 1938-ban 1,9, 1944-ben pedig már 2,3 millió pengőt kitevő — osztalékot fizessen.³⁹ Az áruszállítások sorrendje a *hadsereg igényeire* igazodott. A hadiszállítás elsőbbséget élvezett, de az export is a kormány intencióinak megfelelően alakult. Így pl. a Jugoszláviába irányuló kivittelt a vasércimport, a román export további fenntartását pedig az olaj- és faáruhozatal tette elengedhetlenné. A nyersanyagban szegény hadigazdaság nem nélkülözhetette a tengerentúli kereskedelmi kapcsolatokat sem. A polgári piacra történő szállítás így mindinkább az utolsó helyre szorult.⁴⁰

Magyarországnak a Szovjetunió elleni háborúba való bekapcsolódásával a kormányok gazdaságpolitikáját még fokozottabban a háborús gazdálkodás követelményei határozták meg. Ösztönözték a nyersanyagtermelést, a katonai erőfeszítéseket szolgáló iparágak termelését. A háborús gazdálkodás szempontjából nem elsőrendűen fontos ipari kapacitást a hadiüzemek nyersanyag- és munkaerő-ellátásának biztosítása céljából korlátozták. E szempontok egyre erősödő tendenciával érvényesültek a vasiparban, s így a vállalat termelési és üzleti tevékenységében is. Lemérhető ez azon, hogy az 1941—1942-es üzletévben a megelőző évhez képest 50%-kal magasabb ózdi félkész- és késztermékmennyiség 94,30%-a már *belföldre* gravitált, s döntően a katonai potenciált erősítette. 1940—1941-ben a belföldi eladás az össz-szállítások 76,30%-át tette ki.⁴¹ A készárueladás mind nagyobb hányada irányult belföldre, de a félkésztermék-szállítások földrajzi iránya még ennél is jobban megváltozott. Amíg 1939-ben ezen áruk 80,50%-át értékesítették külföldön, addig 1944-ben már az egy százalékát sem. A Rimamurányi törzsművei közül az Ózdi Vas- és Acélgár készáru és féltermék-eladásokból származó nyeresége 1938 és 1944 között 63,9 millió pengőt tett ki. Ennek 71,4, illetve a közvetett kivittel együtt 73,80%-a belföldi értékesítésből eredt.⁴²

A vállalati *összforgalom* értéke 1938—1939-ben 80,7, 1942—1943-ban pedig — az előző évinél 2,5 millióval kevesebb — 121,2 millió pengő volt, 50%-kal haladta meg az 1938—1939-es év eredményét. Az eladások ilyen mértékű emelkedése révén befolyt nyereség sem tudta ellensúlyozni a termelési költségek általános növekedését, annak ellenére, hogy a kormány — részben a pénz inflálódása miatt — áremeléseket engedélyezett. A vállalat mérlegdeficitjéből eredően már 1941—1942-ben 5,3 millió pengőt tett ki. E tény elemézve Chorin Ferenc az igazgatóság ülésén kifejtette, hogy a Rimamurányi „épp úgy, mint a többi nehézipari vállalat is veszteséggel dolgozik. Szükségesnek látja, hogy ezen körülményre a kormányzat figyelme minden alkalommal nyomatékosan felhívassék”.⁴³

Az árpolitikával elégedetlen ipari körök ostromát a kormány csak időlegesen tudta kivédeni. Az 1941—1942-es üzletévben a Rimamurányi — az egyszerűen már 1939 augusztusában jóváhagyott általános árrevízió után — belföldön további 15—20%-kal emelte termékei árát. A vállalatvezetés megítélése szerint a termelési költségek 1943 júliusában újabb áremelést indokoltak volna. Pedig ez évben az 1,3 millió mázsát kitevő ózdi készáruszállítások előző évhez

³⁸ Termelési költségek alakulása 1939—1941. Uo. Főkönyvelés. 1—3. cs.

³⁹ OL IV. oszt. Salgótarjáni Köszénbánya Rt. levéltára. Ig. Fel. biz. jel. 1939.

⁴⁰ 1938-ban a magyar és román kormány kereskedelmi megállapodást kötött. A magyar kormány a vas-terjedő egy esztendő alatt Magyarországra cca négyezer mázsa vasfegyártmányt szállít Romániába az onnan behozatalra kerülő nyersolaj, fa és egyéb nyersanyagok kompenzációjaképpen. OL RMSV. Ig. jvk. 1939. jan. 17., szept. 21. 4. cs. 2. sz.

⁴¹ Uo. 1942. okt. 20. 4. cs. 2. sz.

⁴² Készáru- és félkésztermék-eladások földrajzi megoszlása 1938—1944. Az ózdi gyár készáru és féltermék-eladásaihoz származó nyereség alakulása 1938—1944. Uo. Főkönyvelés. 1—6. cs.

⁴³ Uo. Ig. jvk. 1942. okt. 10. 4. cs. 2. sz.

viszonyított eladási áremelkedése (28,8 millió pengő) jóval túlhaladta a termelési költség-emelkedés (18,9 millió pengő) mértékét. Annak ellenére, hogy a készárueladás 1942-höz képest 140%-kal csökkent.⁴⁴

A termelési költségek, s részben a szociális és közterhek általános emelkedése miatt a vállalati *gazdálkodás rentabilitása* összüzemi méretekben 1943-ra mégis *visszaesett*. A Rimamurányi Vasmű osztókéjének rentabilitása, azaz a bruttó nyereség viszonya az osztókéhez, 1937—1938-ban még 15,9, 1942—1943-ban viszont már csak 3,10%-ot tett ki. Annak ellenére, hogy az összárueladások számlaösszege ugyanazon időszak alatt 13,8 millió pengőről 15,8 millióra nőtt, a bruttó forgalom pedig 76 millió pengőről 121 millióra emelkedett. Amennyiben a bruttó nyereséget a vagyon saját tőkeértékéhez viszonyítjuk, vagyis a vagyon rentabilitását tekintjük mutatónak, az osztóke rentabilitása változásával megegyezően, csökkenő tendenciát tapasztalunk. Eszerint a vagyon rentabilitása az 1938—1939-es 16,60%-ról az 1942—1943-as üzletévre már 6,30%-ra esett. A bruttó nyereség ugyanezen idő alatt 11,7 millió pengőről 6,7 millióra csökkent.⁴⁵

A termelési költségek és az egyéb kiadások növekedésének a gazdálkodás rentabilitására, gyakorolt káros hatását nem módosította lényegesen a szén, a vasérc, a nyersvas, az elektroacél, az öntvény, valamint a samott-tégla értékesítéséből befolyt — évi átlagban 4,4 millió pengőre rugó — jövedelem sem. E cikkek eladása ugyanis nem volt minden esetben kifizetődő, sőt a szén esetében veszteséggel is járt. A leggazdaságosabb elektroacél- és nyersvas-eladásokat az üzemi szükséglet emelkedése miatt sem lehetett tovább fokozni.⁴⁶ Az idegen vállalatok értékpapírai után befolyt jövedelem 1943—1944-re az 1941—1942-ben volt egymillió pengőről 1,4 millióra nőtt.⁴⁷

Nem váltak valóra a hadseregszállításokkal kapcsolatos kezdeti remények. A rendkívüli viszonyok *változást* idéztek elő a tőkés gazdaság *monopolizervezelei és az államhatalom* addig viszonylag zavartalan *kapcsolataiban*. Amíg a nagyburzsoázian belül is külön csoportot alkotó hadiszállítók a háborús konjunktúra kihasználásának legmegfelelőbb módozatait kutatták, a katonai kiadások növekedése miatt az állam eladósodása fokozódott. A költségvetés deficitjét sem új hitelakciókkal, sem kamatozó hadikölcsönöknek a belföldi pénzpiacon történő elhelyezésével nem sikerült eltüntetni. A kormány az első világháború idején alkalmazott módszereknek burkoltabb formában megcsapolta a nagyburzsoázia profitját is: honvédelmi hozzájárulások címén elvonta a hadiszállításban legérdekeltebb vállalatok jövedelmének egy részét.

A győri program bejelentését követően Laky Dezső árkormánybiztos a kormány azon kívánságát terjesztette a vasüzemek elé, hogy a program keretében eszközölt szállításaikat 20%-os árengedménnyel végezzék. A számlázás rendes kartelláron történt, az árengedmény összegét utólag, időszakonként térítette meg a kincstár. Ezt az eljárást a kormány a nagyarányú hadseregszállítások önköltségsökkentő hatása révén előálló nyereségtöbblettel indokolta. Úgy vélték, hogy a hadseregszállításban legérdekeltebb vasipari tőke ily módon „lényeges áldozatok nélkül” vehet részt a „közös erőfeszítésben”. Ám a győri program hamarosan túlhaladottá vált, s így a vállalatok által korábban „elviselhetőnek” ítélt befizetések összege is jóval meghaladta a vállalatok mértékét. Továbbá az ország gazdaságának kimerülése miatt, a hadseregszállítások rohamos emelkedése ellenére nemcsak hogy nem nőtt, hanem — mint a Rimamurányi Vasmű esetében tapasztaltuk — egyenesen csökkent a vállalatok gazdálkodásának rentabilitása. Nem tették gazdaságosabbá a termelést a fizetett felárak sem. Ez a helyzet a vasiparnak mind érzékenyebb veszteségeket okozott. A Rimamurányi Vasmű nevében Mátyás Jenő vezérigazgató több esetben is e problémakör felülvizsgálását indítványozta. Adataink viszont csak a „tényállás rögzítéséről”, illetve „a felülvizsgálat kilátásba helyezéséről” vannak.⁴⁸ Eredmény e kérdésben nyilvánvalóan nem született.

⁴⁴ Mátyás Jenő vezérigazgató félhivatalos levelezése. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részére készült évi összesítő jelentések 1940—1943. Uo. Titk. ir. 39. cs. 158/1. sz.; az ózdi gyár termékeinek termelési és eladási árszámlája 1941—1943. Uo. Főkönyvelés. 6. cs.

⁴⁵ Éves mérlegek alapján készült összehasonlító táblázatok, mérleganalízisek. Éves mérlegek, nyereség-vesztégszámlák 1937—1943. Uo. 1—5. cs.

⁴⁶ 1939 és 1944 között mintegy 276 ezer mázsa elektroacélt értékesítettek — 19,8 millió pengőért. 1938-tól a kb. húszféle elektroacélgártmány különféle változatát állították elő. Eladások összesítése 1939—1944. Uo. Főkönyvelés. 1—5. cs.

⁴⁷ A Rimamurányi Vasmű 1938-ban az általa 1935-ben megvásárolt Magyar Vagon és Gépgyár Rt. részvényeinek 83, a Salgótarjáni Köszénbánya Rt. részvényeinek 10, a Romeiser és Fiai Rt. részvényeinek 100, az Ipari Robbanóanyag Rt. részvényeinek 9,5, a Magyar Vasótvözetgyár részvényeinek pedig 33%-át tartotta kézben. A részvények együttes mérlegértéke 1938-ban 3,2, 1944-ben pedig 60,7 millió pengő volt. Értékpapírok és kötvények kimutatása. Nyereség-vesztégszámlák, vállalati mérlegek 1933—1944. Uo. Főkönyvelés. 1—3. cs.; OL IV. oszt. Salgótarjáni Köszénbánya Rt. Fel. biz. jel. 1933—1938.

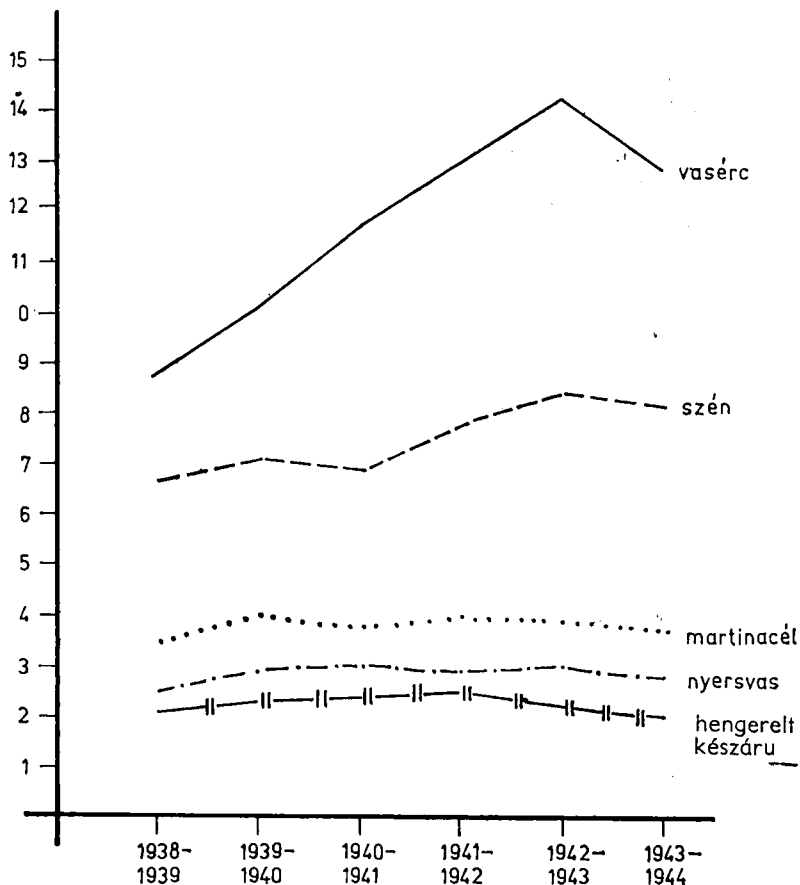
⁴⁸ A Rimamurányi 20%-os HM-befizetéseinek összege 1939-ben 1,4, 1940-ben 1,5, 1941-ben 2,2, 1942-ben 3,8, 1943-ban pedig 5,9 millió pengő volt.. Mátyás Jenő vezérigazgató félhivatalos levelezése. OL RMSV. Titk. ir. 3g cs. 158/1. sz.

A háború korlátlan anyaghiánya, a kielégítetlen piaci szükséglet emelkedése, a gazdaság mind érezhetőbbé váló általános kimerülése *változást* okozott a vasművek egymás közötti kapcsolatában, a magyar és a külföldi monopolista csoportosulások kontaktusában is.

A Rimamurányi hazai és nemzetközi kartellkapcsolatait 1919 után szervezte újjá. 1926-ban a MÁVAG-gal árkartellt, 1927-ben, illetve 1928-ban pedig a Weiss Manfréd Művekkel és a Lipták-féle gyárral háromévenként automatikusan meghosszabbodó kontingentáló kartellt alkotott. A piac monopolizálása a verseny főként „profitisztítás” útján történő maximális korlátozása, a nagyvállalatok érdekköréhez tartozó kereskedő cégek (a Ferroglobus és a Szindikátus) 1928-as különmegállapodása, továbbá a vasművek 1938-ig érvényes bevásárló kartelljének megalakulása révén vált teljessé. A Rimamurányi nemzetközi tevékenységében egymással szorosan összefüggő *kettős tendencia* érvényesült. A tizenkét jelentősebb nemzetközi szervezetben, pl. a Franciaország, Németország, Belgium, Luxemburg és a Saar-vidék által alapított Nyersacélegyezmény (IRG) közép-európai csoportjában (ZEG), a Nemzetközi Sinkartellben (IRMA), s ugyanúgy az Acélhuzalegyezményben (IWEKO) is, kvótáreszesedésének emeléséért vívott folyamatos harcot. A Balkán irányában pedig — a harmincas években megalakult ro-

A Rimamurány-salgótarjáni Vasmű RT. termelési eredményei 1938-1944

1mm = 100 000 q

1. ábra

mán és jugoszláv monopolcsoportosulásokkal kötött megállapodásaiban is tükröződő — különösen expanzív politikát folytatott. Nemzetközi tevékenységével a belső piac monopolizálásának internacionális feltételei megteremtésére is törekedett. A vaskartell működését az 1930-as kartell-törvény nem korlátozta.⁴⁹

A háború időszakában a kartellkötelékek fellazultak, a kartell lényegében feleslegessé vált. A Rimamurányi kartellkapcsolataiban — belföldön — mindössze annyi változott, hogy a WM-el együtt az újvidéki vasgyárral megállapodott, miszerint a Rimamurányi és a WM vas-huzal, horganzott huzal, sodronyszeg és bútorrugó össztermelésének 3,39%-át az újvidéki gyár szállíthatja.⁵⁰ 1941—1942-ben az összes hazai vas- és acéltermelés (7,9 millió mázsá) 52,9%-át a Rimamurányi Vasmű, 28,5%-át az Állami Vasmű, 16,7%-át pedig a Weiss Manfréd Művek (WM) adták. A háborús körülmények között a magyar kartellnek a német (osztrák), a cseh és a lengyel, valamint más idgen gyárakkal kötött megállapodásai is feleslegessé váltak, nem hosszabbították meg azokat. „Gyakorlatban azonban nagyjában és egészében”, formailag érvényben maradtak.⁵¹

A hazai gyárak érdekében állt az egymással való „jóviszony ápolása”. A hadigazdaság által támogatott növekvő igényeket csak egymást segítve tudták még megközelítően is kielégíteni. Az együttműködés alapelveit Mátyás Jenő, a Rimamurányi vezérigazgatója, egy 1940. december 20-i, Weiss Alfonzhoz írott levelében foglalta össze. Ezen alapelvek a december 19-én lefolyt Rimamurányi—WM tárgyalások eredményeit rögzítették. Kimondták a jóviszony ápolásának szükségességét, s azt, hogy erősíteni fogják az együttműködést a csepeli gyár, valamint a haditermelésben mind nagyobb szerepet játszó, 1935 óta a Rimamurányi érdekköréhez tartozó Győri Vagon- és Gépgyár Rt. között.⁵² Megállapodtak abban, hogy a Rimamurányi a legnagyobb mértékben igyekszik kielégíteni a csepeli gyár nyersvaszükségletét. A csepeli gyár éppen a Rimamurányi által szállított — 1941 januártól évi tizenöt, illetve húszezer mázsát kitevő — fehérsavas és féltérmék egy részének exportja révén tudott csak nélkülözhetetlen vasipari importanyagokhoz jutni. A WM-konzern a MÁVAG támogatását is igényelte. Diósgyőr nyersvasat azonban csak ócskavas ellenében volt hajlandó szállítani. A Rimamurányinak Győr zavartalan anyagellátása megszervezése miatt így különösen érdekében állt, hogy az ócskavasszállítások felosztásáról megindult tárgyalásokon a csepeli gyár igényét támogassa.⁵³

A vasgyártó vállalatok közötti együttműködés elmélyítését az állam maga is ösztönözte. Az állami beavatkozás bizonyos tervszerűséget kívánt vinni a termelésbe és az elosztásba. Az iparügyi miniszter 1943. június 13-án felhívta a vasművek figyelmét, hogy a nyersanyagbeszerzés, a gyártási kapacitás, a műszaki eljárások, a megoldandó feladatok, az exportszállítások, s általában a termelési eredményeket fokozó elgondolások kimunkálására közös, a minisztérium által is jóváhagyandó programot készítsenek. Az állami hadimonopolista kapitalizmus kiépülésének előrehaladását a vasipar területén is megalakult különféle központok, fő-, illetve albizottságok jelezték. Létrehozták az Acélművek Főbizottságát, valamint ennek szerveként a műszaki-kereskedelmi- és anyagbeszerzési albizottságokat. Működési mechanizmusuk lényegében az első világháború idején létrejött hasonló rendeltetésű szervekével volt azonos. A főbizottságban a Rimamurányi Vasműt Mátyás Jenő, a MÁVAG-ot Bornemissza Béla vezérigazgatók, a WM-et pedig Weiss Jenő igazgatósági tag képviselte. A bizottság első ülését Mátyás Jenő elnöklétével 1943. augusztus 18-án tartotta.⁵⁴ Ezeken az üléseken tárgyalták meg az együttműködés aktuális

⁴⁹ A Rimamurányi két világháború közötti kartell-tevékenységére, továbbá a vaskartell működésére vonatkozóan az alábbi főbb forrásokat kívánjuk megjelölni: OL RMSV. Ig. jkv. 1920. okt. 27., 1921. okt. 12., 1922. máj. 30. 3. cs. 2. sz. 1931. okt. 19., 1932. júl. 28., 1933. okt. 19. 4. cs. 1. sz. 1937. okt. 20., 1938. febr. 25., nov. 11. 4. cs. 2. sz. Uo. Titk. ir. Kartell-iratok. 1. cs. 19. sz.; 6. cs. 48. sz.; 7. cs. 50/1, 50/2. sz.; 8. cs. 53. sz.; 9. cs. 54. sz.; 55. sz.; 10. cs. 56. sz.; 12. cs. 61, 62. sz.; 38. cs. 156. sz.; a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. levéltárából (OL IV. oszt.): Ig. Fel. biz. jel. 1930; a Weiss Manfréd Művek Okmánytárából (WM Okm. OL IV. oszt.): 45. cs. 638. sz.; 51. cs. 697. sz.; 108. cs. 1051. d.; 138. cs. 1244. sz. Z 402. Továbbá: Tőzsdei Kurir, 1928. szept. 29., Budapesti Közlöny, 1931. okt. 10. A munkásajtó reagálásából: Népszava, 1929. ápr. 17., máj. 27-i számai. (A kartellek kalózpoltikájáról. A GyOSz a kartell-törvény ellen.)

⁵⁰ Mátyás Jenő vezérigazgató beszámolója az 1941—1942. üzletév eredményeiről. 1942. okt. 20. OL RMSV. Ig. jkv. 4. cs. 2. sz.

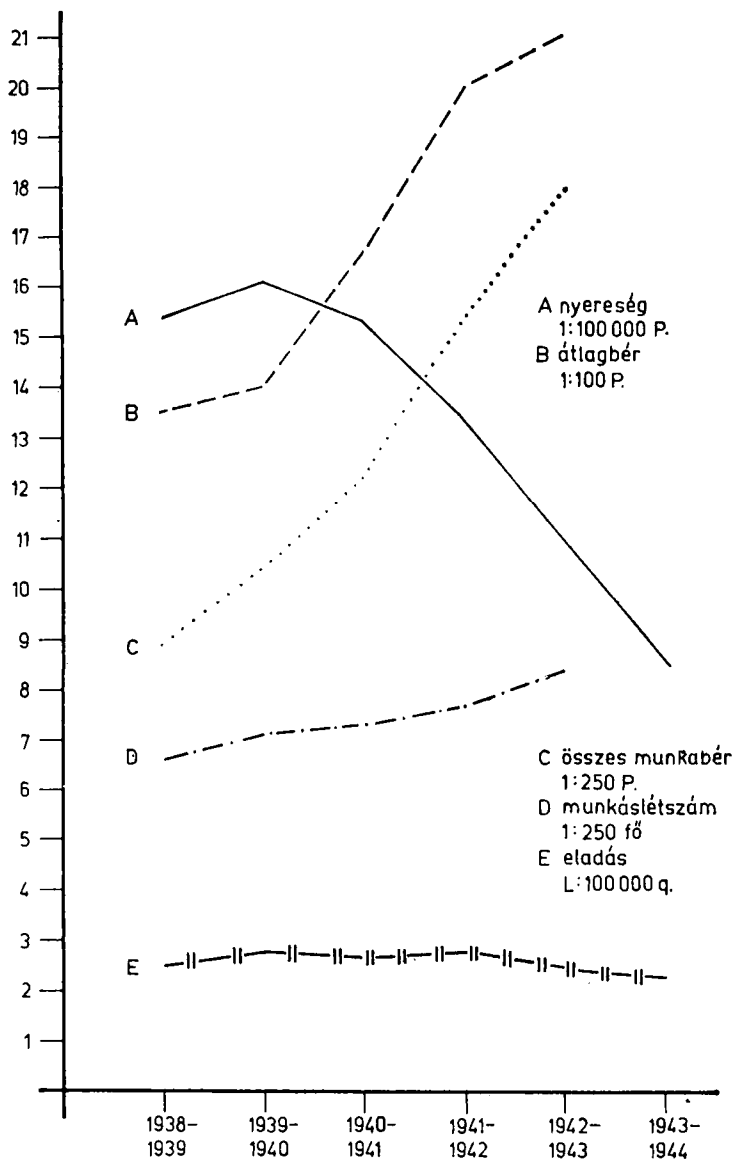
⁵¹ Uo. 1942. okt. 10. 4. cs. 2. sz.

⁵² A Rimamurányi Vasmű a Győri Magyar Vagon és Gépgyár Rt. megvásárlásával befolyását a vassfeldolgozás területére is kiterjesztette. Célja a gyár külföldi kézre kerülésének, s ezáltal — tervezett — likvidálásának, így a belső piac további szűkülésének, valamint annak megakadályozása volt, hogy versenytársai épp a vassfeldolgozó ipar koncentrációja révén előnyökhöz jussanak. E tranzakciót a Rimamurányi vezetői „önvédelmi rendszabálynak” tekintették, s a győri gyárat egyben „egy koncentrációs folyamat középpontjává” kívánták fejleszteni. OL RMSV. Ig. jkv. 1935. febr. 12. 4. cs. 1. sz.; 1938. nov. 11. 4. cs. 2. sz.; Mátyás Jenő és Weiss Alfonz levélváltása az együttműködésről. 1935. márc. 10. Munkaközösségének iratai. 108. cs. 1051. d. Z 402.

⁵³ A Rimamurányi—WM együttműködésre vonatkozó hivatalos jegyzőkönyvi feljegyzést a Rimamurányi Vasmű levéltárában nem találunk. A WM Okmánytárában őrzött levélváltás anyaga feltehetően ez, vagy a formális jegyzőkönyvi megállapodást a kölcsönös érdekek tárgyalt módon való rögzítése helyettesítette. Uo. WM Okm. 108. cs. 1051. d.

⁵⁴ Uo.

Munkáslétszám és munkabér 1938-1943,
 Összeladás és nyereség 1938-1944
 a Rimamurány-salgótarjáni Vasmű RT. üzemeiben

2. ábra

problémáit. Így a diósgyőri gyár termelését akadályozó acélöntecsek Ózdon történő lehengerlését, illetve új tűzállóanyagok kikísérletezését stb. De megvitattak olyan messzetekintő problémákat is, mint amilyen pl. a háború utáni üzleti kapcsolatok újrafelvételéhez nélkülözhetetlennek ítélt svájci vasexport folyamatos fenntartásának kérdése volt. Egy 1943. november 26-án kelt feljegyzés szerint a Rimamurányi Vasmű erre különösen nagy súlyt helyezett.

A vasipari termelés szervezetsége további koordinálásának igényét mutatta, hogy a műszaki albizottság az Anyaghivatal 1943. november 23-i felszólításának megfelelően, az 1944-es évre már részletes, a gazdálkodás minden területét átfogó, a gyárak együttműködésére is kiterjedő tervkészítést írt elő a vasművek számára.⁵⁶

Az áruértékesítés és a nyereség alakulása a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság üzeimeiben⁵⁶ 1938—1944

Megnevezés	1938—1939	1939—1940	1940—1941	1941—1942	1942—1943	1943—1944
<i>Összeladás (ezer q)</i>	2 521	2 826	2 726	2 777	2 496	2 348
Ebből készárú (%)	83,3	81,3	87,6	89,9	88,2	85,0
féltermék (%)	16,7	18,7	12,4	10,1	11,8	15,
<i>Belföldön adták el</i>						
a készárú %-át	73,2	85,0	87,8	91,4	93,0	93,9
a féltermék %-át	19,4	91,0	91,8	91,3	99,5	99,9
<i>Össznyereség (ezer P.)</i>	15 400	16 100	15 300	13 444	?	8562
készárúból (%)	90,9	92,1	93,8	96,6	?	98,1
féltermékből (%)	9,1	6,9	6,2	3,4	?	1,9

A munkásság helyzete

Munkáslétszám, munkabér, munkaintenzitás

A második világháború idején a Rimamurányi Vasmű *munkáslétszáma* folyamatosan emelkedett: 1938 és 1944 között 28,3, 1940 és 1944 között pedig csökkenő ütemben — 18,4%-kal nőtt. Forrásaink szerint a munkásság közel 40%-a az ózdi régióban dolgozott. Az ózdi üzemeknek a Rimamurányi termelő szervezetében, sőt ezen túlmenően az ország bánya- és kohóiparában a háború idején különösen megnövekedett jelentőségét illusztrálja, hogy a munkásság létszáma itt az összüzemi mutatót jóval meghaladva, 1940 és 1944 között 48,6%-kal emelkedett, túlhaladta az iparági létszámemelkedés 1938 és 1943 között volt 42%-os átlagát is. A Vas- és Acélgyár üzeimeiben a munkáslétszám általában 1943-ban tetőzött, de a termelést kiszolgáló ágazatokban még 1944-ben is emelkedést tapasztalunk.⁵⁷

⁵⁶ Feljegyzések az Acélművek Főbizottságának 1943. nov. 26-i és dec. 22-i üléséről. OL IV. oszt. WM Okm. 108. cs. 1051. d.

⁵⁶ A Rimamurány—Salgótarjáni Vasmű Rt. készárú- és féltermék-eladásai. Az áruértékesítés földrajzi iránya és megoszlása. A késztermék és félkészgyártmányok eladásaiából származó nyereség alakulása. OL RMSV. Főkönyvelés 1—6. cs.

⁵⁷ Az ózdi gyár munkáslétszáma 1940 és 1944 között — a Kohómű nélkül, ahol megközelítően 700-an dolgoztak — az alábbiak szerint alakult:

Üzem	1940	1941	1942	1943	1944
Martinmű	490	423	589	708	672
Durvahengermű	912	897	1111	1269	1247
Finomhengermű	951	882	1297	1439	1437
Műhely	1044	1032	1289	1523	1624
Iparvasút	671	686	862	978	1006
Generátorüzem	84	89	99	118	251
Samott-tégla-gyár	233	215	257	284	180
Készáruraktár	86	80	107	151	151
Anyagraktár	161	150	196	212	203
Kőművesek	95	94	152	146	144
Térüzem	271	311	419	508	555
Élelmezés, egyéb	82	90	—	—	79
Összesen	5080	4949	6351	7336	7549

Havi jelentések. Uo. Stat. és Tan. Oszt. ir. 8. cs. 31. sz.; uo. Szociális Osztály Iratai. (Szoc. Oszt.) 1. cs. 6. sz. Z 378 Az országos adatokat ld. Berend—Ránki: Magyarország gyáripara 1933—1944. 545—546.

A gyár dolgozóinak 1942-ben 61, 1943-ban pedig már csak 56,8%-a lakott helyben. Az összmunkáslétszám ugyanakkor 15,5%-kal nőtt: 6351-ről 7336-ra emelkedett. A létszámemelkedés 1944-ben tovább folytatódott, de az előző évhez viszonyított növekedés mértéke 3,5%-ra csökkent. A városban lakó dolgozók aránya ugyanakkor 3,1%-kal emelkedett. Ez a jelenség abból adódott, hogy a vállalatvezetés — miután a világgazdasági válság idején keletkezett munkanélküliséget a fegyverkezési konjunktúra már korábban megszüntette — az egyre súlyosbodó munkaerőgondok megoldásának legalkalmasabb módszerét a környékről és a tágabb régióból az iparba áramlottak letelepítésében látta.

1940 és 1944 között az Ózdi Vasmű munkásainak 13,3%-a vállalati, 43,02%-a saját, 43,29%-a bérelt, 0,24%-a a vállalat által bérelt, 0,12%-a pedig munkásbarakkokban lakott.⁵⁸ A fentebb elmondottak miatt, valamint azért, mert a Társulat képzett dolgozóit még a válság idején is összetartani törekedett, joggal tételezzük fel, hogy a létszámemelkedés alapvetően a képzetlen dolgozók arányát növelte.

A munkásság szociális helyzete különösen Magyarországnak a háborúba való aktív bekapcsolódásától kezdődően egyértelműen rosszabbodott, annak ellenére, hogy a munkanélküliség megszűnt és a névleges bérek is gyorsabban emelkedtek mint a háború előtt. Ám a különféle korlátozó intézkedések: az üzemek katonai ellenőrzésének rendszere, a munkaidő meghosszabbítása, a megélhetési költségek általános emelkedése, a fegyvergyakorlatok, s a mind gyakoribbá váló behívások 1942-re már visszájára fordították a dolgozók helyzetében a konjunktúra alatt bekövetkezett javuló tendenciát. A bérek alakulására előnyösen hatott a munkanélküliség megszűnése, valamint, hogy a termelés iránti követelmények szakadatlanul nőttek. Emellett a háborús erőfeszítések hatékonyságának fokozása céljából (1940-ben, 1941-ben és 1943-ban) sor került a bérek állami rendeletek útján történő szabályozására is. 1939. január 1-től a Rimamurányi üzemében is bevezették a kormány által megállapított minimális béreket. 1941. december elseji hatállyal pedig további 15%-os béremelést hajtottak végre. A fizetési pótlék nagyságát 1942-ben az alaphér 26,5%-ában határozták meg.⁵⁹ 1939 és 1941 között az egy munkásra számított évi átlagkereset összege a Rimamurányi Vasműben 1355, 1454, illetve 1675 pengő volt: meghaladta az ország iparában fizetett 1307, 1386, illetve 1660 pengős átlagot. 1942 és 1943-ban fordított volt a helyzet. Az egy dolgozóra eső 1997, illetve 2138 pengőt kitevő éves átlagbér még 1944-ben sem érte el az 1943-ban már 2776 pengőre rúgó ipari átlagot — 2751 pengő volt.⁶⁰

Fenti globális összehasonlítás nem tükrözi, hogy a dolgozók évi átlagkeresete a Rimamurányi Vasműben üzemenként is eltéréseket mutat. Így pl. az ózdi hengerüzem egy munkására eső évi átlagbér 1939-ben 1249, 1940-ban pedig 1340 pengő volt: mindkét esetben az országos, illetve társulati-összüzemi átlag mögött maradt. 1943-ban az itt fizetett évi átlagkereset már 2366,1 pengőt tett ki, de a gyáripari átlagot még így sem érte el. Amíg az ipari átlagbér 1939 és 1943 között 111,6%-kal nőtt, a Rimamurányi Vasműben mindössze 57,7%-kal, s ezen belül az ózdi hengerüzemben is csak 74,8%-kal emelkedett. Az aktivizálható munkaerőforrások kimerülésére, nemkevésbé a megélhetési költségek növekedésére utal, hogy az évi átlagbéremelkedés, miként országosan, esetünkben is a foglalkoztatott munkásság létszámemelkedésének mértékét meghaladóan nőtt.

A Rimamurányi Vasmű dolgozóinak *bérkategóriák* szerinti rétegződését 1938-ban és 1942-ben reprezentáló adatainkból kitűnik, hogy a gyárakban foglalkoztatott ifjúmunkások műszakbérére a két említett időpont között 116%-kal nőtt: 150-ről 324 fillérre emelkedett. A bérnövekedés nagysága minden más kategóriában jóval a 116% mögött maradt, ami arra is utal, hogy a termelés növekvő munkaerőszükségletét mindinkább csak a fiatalabb korosztályok munkábaállításával lehetett kielégíteni. A vajúrók és segédvajúrók műszakbérére (537 fillérről 720-ra) 34,2%-kal, a föld alatti és külszíni segédmunkásoké (341 fillérről 560-ra, illetve 310 fillérről 466-ra) 64,2 illetve 50,3%-kal; az ipari dolgozók, a bányákban foglalkoztatott ifjúmunkások, továbbá az iparostanoncok műszakbérére (346 fillérről 635-re, 177-ről 327-re, illetve 180-ról 266 fillérre) 83,5, 84,7, illetve 47,7%-kal emelkedett.⁶¹ A vajúrók és ipari dolgozók között, a vajúrók javára fennálló bérkülönbség 191-ről 85 fillérre csökkent. Az egyéb föld alatti és külszíni segédmunkások esetében a bérkülönbség a föld alatt dolgozók javára 300%-kal nőtt. A vállalatvezetés az országosan ez időben már erőteljesen felszínre kerülő szénellátási problémákat üzemében a bérghátrahagyó eszközökkel is igyekezett elkerülni. Többek között ez, valamint a szénkonjunktúra révén befolyt kiegészítő jövedelemnek a vállalati gazdálkodás rentabilitására gyakorolt jótékony hatása volt a magyarázata, hogy bár az egy műszakra eső vajúr teljesítmény 1940 és

⁵⁸ Havi jelentések az Ózdi Vas- és Acélgár állapotáról 1940—1944. OL RMSV. Stat. és Tan. Oszt. ir. Műszaki Titkárság. 8. cs. 31. sz.

⁵⁹ Uo. Ig. jkv. 1942. okt. 10. 4. cs. 2. sz.; Uo. Főkönyvelés. 5. cs.

⁶⁰ Éves kimutatások az átlagos munkáslétszám, a kifizetésre került összes munkabér és az egy dolgozóra eső évi átlagkereset alakulásáról. 1939—1944. Uo. 6. cs.; *Besend—Ránki*: Magyarország gyáripara 1933—1944. 553.

⁶¹ Statisztikai kérdőívek adatai 1939—1944. OL RMSV. Stat. és Tan. Oszt. ir. 2. cs. 2, 8. sz.

1942 között Bánszálláson pl. 14,47, Salgóbányán pedig 8,11%-kal (44,11 mázsáról 33,94-re, illetve 41,32 mázsáról 37,97-re) csökkent, az átlagos műszakbér Bánszálláson 13,26, Salgóbányán pedig 21,80%-kal (641 fillérről 726-ra, illetve 577 fillérről 703-ra) nőtt. Míg a fentieknek egyébként kedvezőbb körülmények között dolgozó salgóbányai és farkaslyuki vájárak 22,24, illetve 2,46%-ot kitevő (22,03 mázsáról 26,96-ra, illetve 18,30 mázsáról 18,75-re nőtt) munkateljesítmény-emelkedése is elmaradt — különösen Farkaslyukban — a 22,57, illetve a 31,96%-ot kitevő (607 fillérről 774-re, illetve 582 fillérről 768-ra nőtt) műszakbéremelkedés mögött.⁶²

A névleges bérek emelkedése lényegében csak Magyarországnak a háborúba való bekapcsolódását megelőzően volt jelentősebben pozitív hatással a munkások életkörülményeire. Ettől kezdve ugyanis a rimai dolgozók életszínvonala több tényező hatására már egyértelműen csökkent. Az 1939 március egytől kötelezően bevezetett *nyolcórás munkaidőt felfüggesztették*. Megjegyeztük, hogy még a nyolcórás munkaidő bevezetése sem járt kimondottan pozitív hatással, tudniillik csökkent a kereset is. A kieső munkaidő pótlására újonnan munkába állított dolgozók lakásigényének kielégítésére azonban már nem volt lehetőség. A lakásuzsora nőtt, „amely körülmény a munkásokban . . . érthető elégedetlenséget váltott ki”.⁶³

A nyolcórás munkaidő felfüggesztése, a hajszolt munkatempó, a *munkaintenzitás növekedése* fokozta a dolgozókra nehezedő terheket. Az 1941—1942-es üzemeiben a Rimamurányi Vasmű munkaslétszáma pl. az előző évhez képest 5,40%-kal, ezerrel emelkedett, ugyanakkor a hengerelt készáru-termelés 3,9, a pörköltércé 10,7, a nyersacélé 14,1 és az Ózd-vidéki szénbányák termelése is 10,50%-kal nőtt. Az átlagbéremelkedés 7,40% volt.⁶⁴

A Rimamurányi Vasmű dolgozóinak, a gyárak és a bányák munkásságának életkörülményeit rendkívül megnehezítette, hogy az üzemeket katonai felügyelet alá helyezték, s az élelmszerellátás is mind nagyobb nehézségekbe ütközött. Csökkent a bérek vásárlóereje, a létfenntartási költségek nőttek.⁶⁵ Az egyébként is rendkívül korlátozott szervezkedés lehetősége tovább csökkent, s a munkások megtévesztésére fokozódott a nacionalista, szovjetellenes uszítás. A Rimamurányi Vasműt az 1939. II. törvényi alapján *hadüzemmé* nyilvánították, üzeméhez katonai megbízottakat neveztek ki. Minden alkalmazott „nemre való tekintet nélkül, 60 éves korig a vállalathoz honvédelmi munkára kirendelt egyénnek” minősült. 1942. október 12-ig az összmunkaslétszám (18 291) 7,80%-a rendszeres fegyvergyakorlatokon vett részt, 8,80%-a (1604) pedig katonai szolgálatot teljesített. A 156 tiszviselőből 20 (12,80%), a 79 tanító közül 19 (24,0%), a 15 orvosból 1 (7,0%) és 469 altisztből 26 (5,50%) vonult be katonának. A katonai felügyelet minden kötelemsértést szigorúan megtorolt.⁶⁶

A Rimamurányi munkáspolitikája

A háború éveiben a *munkásság életviszonyai mind súlyosabbakká váltak*. Mátvás Jenő vezérigazgató már 1942-ben elismerte, hogy az üzemek munkásai „munkaképességüket egyre jobban igénybe vevő fokozott erőfeszítés és a megélhetési viszonyok egyre jobban súlyosbodó nehézségei” közepette élnek.⁶⁷ A vállalatvezetés, a múlt század végéig visszanyúló munkáspolitikai gyakorlatának megfelelően, a dolgozók feletti tőkés ellenőrzés megszilárdításához *szociális eszközöket* is igénybe vett.

Nagy figyelmet fordított a munkások életkörülményeinek „saját rendszerű” megszerzésére: a szociális és jóléti, a művelődési, a sport és „szabadidő intézmények” széles hálózatát építette ki. Ezek sorában kiemelkedő helyet foglalt el a rendkívül szorosan ellenőrzött Társ-láda, később *Társpénztár*, amely funkcionális-szervezeti fejlődése eredményeként átfogta a betegsegélyezés, a nyugdbérellátás és a balesetelhárítás területeit. A második világháború idején az Ózd-vidéki bányák, az ózdi, a borsodnádasi üzemek, továbbá a rudabányai ércbánya együttesen 15 815 (családtaggal 41 422) dolgozója az Ózdi Bányatársaságnál, 1562 (családtaggal 3229) bányász pedig a Rozsnyói Bányatársaságnál volt biztosítva. Az Ózdi Bányatársaság pénztár Ózdon, Borsodnádason, Salgótarjánban és Rudabányán együttesen 164 ágyval rendelkező négy kórházat, 14 orvosi rendelőt tartott fenn; tizenöt orvost alkalmazott. A Rozsnyói Bányatársaság pénztár két rendelőjében négy orvos dolgozott. A betegsegélyező, a nyugdíj- és balesetbiztosítási ágazatok évi költségvetésének megközelítően 500%-a (3,1 millió pengő) a vállalatot terhelte.⁶⁸

⁶² Mátvás Jenő vezérigazgató beszámolója az 1941—1942. évről. 1942. okt. 10. Uo. Ig. jkv. 4. cs. 2. sz.

⁶³ Uo. 1939. márc. 7. 4. cs. 2. sz.

⁶⁴ Uo. 1942. okt. 10. 4. cs. 2. sz.

⁶⁵ A létfenntartási költségek országos alakulását ld. Berend—Ránki: Magyarország gyáripára 1933—1944. 555—557.

⁶⁶ OL RMSV. Ig. jkv. 1939. szept. 21., 1942. okt. 10., 12. 4. cs. 2. sz.; uo. Stat. és Tan. Oszt. ir. Műszaki Titkárság. 8. cs. 31. sz.

⁶⁷ Uo. Ig. jkv. 1942. okt. 10. 4. cs. 2. sz.

⁶⁸ A Rimamurányi—Salgótarjáni Vasmű Rt. jóléti intézményei és szociális jellegű kiadásai 1941—1942. Uo. Elismert Vállalati Nyugdíjpénztár Iratai (Nyugdíjpénztár) 1. cs. 1—6. sz. Z 381.

A Rimamurányi csekély bérű, egészséges lakások építésével biztosított mindenkor megfelelő számú és összetételű munkaerőt üzemének. De ugyanezt a kétségkívül hatékony módszert alkalmazta az elégedetlenség leszerelésére, vagy kitörésének meggátolására. Az 1940-es években a munkásság egyharmada vállalati tulajdonban levő és általa karbantartott családi házban lakott. A kolonizált nemzedék olcsó tüzelővel és ingyenes világítási árammal, saját erőből és szövetkezeti keretben történő házépítéshez pedig tíz év alatt törlesztendő kamatmentes hitellel, építőanyag- és telekségellyel a vállalat látta el. Kert- és földhasználatra is jogot kapott.⁶⁹

Időszakunkban emelkedtek a fizetett szabadság költségei, a gyermeknevelési pótlék, az egyszeri kegydíjak, valamint a bevonult munkások családja számára folyósított segélyek összege is. A munkások lojalitását a Rimamurányi a Vasmű volt vezérigazgatójáról elnevezett „Köveskallai Borbély Lajos segélyalap” juttatásaival is biztosítani igyekezett.⁷⁰ A dolgozó és felnövő nemzedék tudatának formálására az intézmények egész sorát építette ki. *Iskoláiban*, melyek tanszemélyzetét az országos átlagnál magasabb bérezésben részesítette, nem kellett tandíjat fizetni. Támogatta a hatókörében működő községi iskolákat; templomokat és paplakokat építtetett. A nyolcosztályos általános képzést — az országban elsőként — a salgótarjáni gyári iskolában vezették be. Ezt 1940-ben telephelyein általánossá tették. A Rimamurányi tizenkét elemi és iparostanonc iskolát tartott fenn — 69 tanteremmel. 1942-ben 74 tanítót és 28 hitoktatót alkalmazott. A tanulók száma 3432 volt. Ózdon — 59 hallgatóval — bányászati és kohászati szakiskola működött. Ezen intézmények fenntartására ebben az időszakban évenként több mint félmillió pengőt fordított.⁷¹ Szellemi befolyását árvaház és kisdudóv fenntartásával a legfiatalabb generációkra is kiterjesztette.

A dolgozóknak a „felforgató eszméktől” való távoltartása céljából nagy figyelmet fordított a „hazafias szellemű nevelést” biztosítani hivatott ún. „testnevelésügyi és szabadidő intézmények” hatékony működésére is. A tíz fiú és a hat leány levente-egyesület, valamint a nyolc cserkész csapat vállalati sportegyletbe tömörült. Tornatér, lőtér, leventeotthon, sportpálya, öltözők, sportfürdők álltak rendelkezésükre. 1940-ben ezer társulati sportoló részvételével ún. „Rima-olympiát” rendeztek. Az Olvasóegyletnek több mint nyolcezer tagja volt. Az 1923-ban épült ózdi gyári Olvasóban színház és mozielőadásokra alkalmas játék- és táncterem voltak. A dolgozók gondolkodásának „formálásában” nagy szerepet játszottak a gyári zenekarok, a dalárdák és a tűzoltó egyletek is. A szociális kiadásokra fordított „kötelező- és önkéntes terhek” együttes összege 1940-ben öt, 1941-ben 5,7, 1942-ben 8,1, 1943-ban 11,1, 1944-ben pedig 12,5 millió pengőt tett ki, melynek 10—18%-át „önkéntes terhek” rovatban számlolták el.⁷²

A háború időszakának egyik legégetőbb, s mind súlyosabbá váló problémája — különösen a bányászok esetében — a dolgozók élelmiszerellátása volt. A vállalatvezetésnek az Iparügyi Minisztériumhoz írott beadványa már 1940-ben megállapította: „A bányamunkás nyugodt és megelégedett voltát a bányaaigazgatási jelentések alapján annyira labilissá látjuk, hogy tartanunk kell attól, hogy az ellátásban beálló legelső és legcsekélyebb hiány, vagy késedelem olyan helyzetet teremtené, mint elmúlt ősszel, amelyért a felelősséget már előre is el kell hárítanunk.”⁷³ A szóban forgó beadvány elzménye az volt, hogy az Iparügyi Minisztérium a zsírkészletek két százalékának beszállítását rendelte el. A Földművelésügyi Minisztérium 240 254/1940—IX.-a-2. sz. rendelete viszont kimondta, hogy a bányászok ellátásához szükséges zsírkészletből három havi tartalékot kell felhalmozni. A vállalat készletei legfeljebb csak egy hónapra voltak elegendőek. Hasonló volt a helyzet a liszt, a textiliák és a szappanellátás területén is. E problémák megoldásához hatékony segítséget a különféle anyag- és elosztó-központok sem tudtak nyújtani. A bányászok életkörülményeinek enyhítése, a hadigazdaság szénszükségletének zavartalan biztosítása céljából az iparügyi miniszter 7209/1940. ME. sz. rendelete 70%-os bérpótlékot írt elő. A pénzromlás ellenesúlyozására ugyanezen év november 19-én elrendelték az elsőrendű élelmiszerek (burgonya, kenyérliszt, zsír, cukor stb.) árainak az október elsejei szinten való maximalizálását. Rögzítették a legfontosabb ruházati cikkek árait. A nyolc órán felüli munkáért 250%-os bérpótlékot fizettek. Zsírból, cukorból és szalonnából havonként a föld alatt dolgozók

⁶⁹ Uo. Nyugdíjpénztár. 1. cs. 1—6. sz.; vezérigazgatói beszámoló az 1941—1942-es évről. 1942. okt. 10. 4. cs. 2. sz.

⁷⁰ „Borbély Lajos Segélyalap” ügye. 1943. aug. 8. OL RMSV. Szoc. Oszt. ir. 1. cs. 3. sz.

⁷¹ Nyugdíjpénztár. 1. cs. 1—6. sz.

⁷² A mérlegekben az ún. „szociális terhek” rovat két fő részre oszlott. A „kötelező terhek” rovatába a bányanyugbér, a betegsegélyző, a balesetelhárítási, az OTI és MABI, a nyugdíjpénztári járulékok és illetékhozzájárulás, a dolgozók fizetett szabadságának költségei, a szlovákiai és magyar üzemi munkások, továbbá nyugbérések és bevonult dolgozók számára fizetett kegydíjak és segélyek, valamint az ezeket kiegészítő drágasági pótlékok, az altiszti nyugbérkiegészítések, az iskolafenntartási költségek és a bányanyugbér-felár tartoztak. Az „önkéntes terhek” közé a „szociális és szabadidő intézmények” fenntartására és működtetésére fordított költségeket sorolták. OL RMSV. Ig. jkv. 1942. okt. 12. 4. cs. 2. sz.; uo. Főkönyvelés. 3—5. cs.

⁷³ Az említett bérsztrájk 1939 augusztusában a vashegyi ércbányában tört ki, és egy hétig tartott. Ennek politikai jellegét is adott, hogy az alacsonyabbban bérezett szlovák bányamunkások a magyar nemzetiségű vezetők, altisztek eltávolítását kérték. A Rimamurányi igazgatósága a sztrájk eme vadhajását hangsúlyozta. A megoldás módja azonban mutatta, hogy tisztában volt a sztrájk valódi indítékaival. A munkások bérét emelték, s a legjobban rászorulóknak segélyt utaltak ki. Uo. Ig. jkv. 1939. szept. 21. 4. cs. 2. sz.; uo. Szoc. Oszt. ir. 1. cs. 6. sz.

részére másfél, egy, illetve kettő és fél kg havi fejadagot állapítottak meg. A felszíni dolgozók fejadagja ezen cikkekből másfél, háromnegyed, illetve másfél kg-ot tett ki. A bányászok családtagjai zsírból és cukorból fél, szalonnából pedig havonta negyed kg-ot kaptak. Az árellenőrzés országos kormánybiztosa 26 500/1940. AK. sz. rendeletének 1. és 2. §-a a szalonna kiskereskedelmi árát Budapesten 2,12, a zsírt pedig 2,24 P/kg-ban határozta meg.

A mind nehezebbé váló munkásélelmezés megoldására a vállalat vezetői többféle javaslatot dolgoztak ki. A feladat nehézségét mutatja, hogy az Ózdi Élelmezési Főüzlet — melyhez az Ózdi Vas- és Acélgyár, a vasolvasztók, az Ózd-vidéki bányagazgatóság, továbbá a Borsodnádasdi Lemezgyár tartozott — 10 708 (családtagokkal 31 555) dolgozóról gondoskodott. A Salgótarjáni Élelmezési Főüzlet az acélgyár és Salgóbaranya 3119 (családtagokkal 10 000) munkása élelmezését szervezte. Rudabányán Élelmezési Raktár működött. A rudabányai vasérc-, a kurittányi szén- és a Veszprém megyei magnezit-bányák együttesen 1023 (családtagokkal 3826) dolgozóját látta el. A rozsnyói, a dernői és luciabányai vasércbányák 1419 (családtagokkal 4782) munkása a Rozsnyóbányai Élelmezési Raktár hatókörébe tartozott. A Rimamurányi itt említett 16 269 (családtagokkal 50 163) dolgozójának havonta 375 mázsa zsír, 200 mázsa szalonnára, 40 vagon lisztre és 6820 kg szappanra volt szüksége.⁷⁴

Az élelmiszerbeszerzést hátráltatta, hogy a magasabb exportárak miatt a termelők a kivittl részesítették előnyben, „mindenki külföldre akart dolgozni”. A beszerzési nehézségeket a növekvő árak miatt az első világháború tapasztalatait felhasználva, részben saját sertéshizlalás útján kívánták megoldani.⁷⁵ A húsellátás biztosítására feldolgozó üzem létesítését vették tervbe. A megoldás azonban, hogy a vállalat a felvásárolt sertéseket hizlalja, feldolgozza, számos szervezési probléma miatt nem bizonyult jónak. Ezért, bár a felvásárlást és a takarmányellátást maga végezte, a hizlalást és feldolgozást bérben végeztette. Ez utóbbi módszerre akkor tértek át, amikor a Bánya- és Kohóvállalatok Egyesületének 1940. szeptember 18-án e tárgyban írott felterjesztésére sem született olyan állami megoldás, amely lehetővé tette volna, hogy a vállalatok „ne foglalkozzanak olyan gazdasági ügyekkel, amelyek a bányászati és kohászati termeléstől távol esnek”. A Magyar Bánya- és Kohóvállalatok Egyesületének a Földművelésügyi Minisztériumhoz intézett felterjesztése, s az FM válaszevele bizonyítja; általános gyakorlattá vált, hogy a vállalatok saját hatáskörükben igyekeztek megoldani a munkásélelmezéssel összefüggő kérdéseket.⁷⁶ Ezt a megoldást a Közélelmezési Hivatal 200.951/1941. K. e. II/3. sz. rendelete 1941-től kötelezővé is tette. Az élelmiszerellátás fokozódó nehézségeit mutatta, hogy 1942 február 20-án a Serma Közlöny (a Sertéskereskedők, Tenyésztők és Vágók Országos Egyesületének lapja) már a zsírjegy bevezetéséről tudósít. A hizlalási szerződések teljesítése is komoly nehézségekbe ütközött. Az állami takarmánykészletek kimerültek, a kiutalásokat a Közellátásügyi Minisztérium beszüntette. Ilyen körülmények között a Bánya- és Kohóipari Vállalatok e téren is igyekeztek együttműködést kialakítani. Céljuk a felfező árak elleni közös védekezés, valamint a hadsereg rekvirálási elleni közös fellépés volt. A Rimamurányi Vasmű e téren is szoros kapcsolatokat épített ki a Salgótarjáni Kőszénbányával. Együttesen 1942–1943-ban mintegy 35 ezer db. sertés beszerzésére, takarmányozására, hizlalatására és feldolgozására kötöttek közös szerződéseket. Többek között az egri Főkáptalannal, a Zirci Apátsággal, a Garamvölgyi Cukorgyárral stb. A két vállallathoz a Magyar Általános Kőszénbánya Rt., és természetesen a MÁVAG is csatlakozott. Megemlítjük, hogy e három vállalat alkalmazásában 1942-ben a magyar bánya- és kohóipari munkásság mintegy 40%-a dolgozott, 46 ezer ember. Családtagokkal együtt ez 121 773 főt jelentett (a MÁK adatai nélkül).⁷⁷ 1943-ban az élelmezés helyzete tovább súlyosbodott. A Rimamurányi dolgozói hús helyett már csak egyre rosszabb minőségű, „mindössze pár napig élvezhető”, kolbászt kaptak. A fejadagokat, az egyre ritkuló hússzállítmányok beérkezésekor, esetenként állapították meg. A dolgozókra nehezedő rendkívüli terhek 1944 nyarán már az élelmiszerellátással kapcsolatosan is szinte elviselhetetlenné váltak. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a több mint tízezer nehéz fizikai munkát végző bányász és kohász fejenként havonta már csak 120 dekagramm erősen változó minőségű húst fogyasztott.⁷⁸

A háború alatt, miként ez az első világháború időszakában is történt, az alkalmazotti réteg belső tagozódásának merevsége is fellazult. Ez a jelenség leginkább a nem „tisztí karhoz” sorolt,

⁷⁴ Vezérigazgatósági levelezés. Jelentések, kimutatások 1940–1944. Uo. Szoc. Oszt. ir. 1. cs. 6. sz. Z 371.; Feljegyzések az élelmiszerellátás ügyében 1938–1944. Ózdi Élelmezési Főüzlet Iratai. Z 379.

⁷⁵ 1940. aug. 29-i feljegyzés. Uo. Szoc. Oszt. ir. 1. cs. 6. sz.

⁷⁶ Adataink szerint a Rimamurányi megközelítően száz gazdasággal, segítségülzve, illetve magántermelől tartott fenn üzleti kapcsolatot, köztük az egri érseki uradalommal is. 1940–1941-ben 13 656 sertés jelenhizlalására és feldolgozására kötött szerződést. A Közélelmezési Hivatal 1/4 Főosztályának 1941. márc. 31-én küldött tés. Uo. 1. cs. 7. sz.

⁷⁷ Válasz a Közélelmezési Hivatal 1941. márc. 31-i köriratára. A Közellátásügyi Minisztérium 1942. márc. 24-én kelt 678 K/o. sz. „Szigorúan bizalmas” feljegyzése; sertés- és lóvágások ügye 1941–1943. Uo. 1. cs. 6–7. sz.

⁷⁸ Feljegyzés a húsfejadagokról. 1944. jún. 1. Levelezések, jelentések, kimutatások. Uo. 1. cs. 6–7. sz.

s így a javadalmazás nagysága, ebből következően a szociális juttatások mértéke és formája tekintetében hátrányosabb helyzetben levő főiskolát végzett alkalmazottak elégedetlenségében nyilvánult meg. Hogy ezen „igen értékes alkalmazotti kar” lojalitását a vállalat megtarthassa, távozásuknak elejét vegye, 1941. október 18-án a Tiszti Nyugdíjintézet Elismert Vállalati Nyugdíjpénztárrá alakult. A Nyugdíjpénztár felvette tagjai sorába azokat is, akik előzőleg a Magánalkalmazottak Biztosító Intézetéhez (MABI), illetve az OTI-hoz tartoztak. 1942-ben 470, 1943-ban pedig már 521 aktív tagja volt. Vagyona 7,9, illetve 18,7 millió pengőt tett ki. A főtisztviselőket — évi tizenkettő, tíz, illetve nyolcezer pengős fizetésük alapján — három kategóriába sorolták. A gyárak és bányák igazgatói az első, a kohók igazgatója a második kategóriába tartozott. Az altisztek korábbi alapfizetését változatlanul hagyták. A Nyugdíjpénztár ügyvitelét a módosított alapszabályzat értelmében Végrehajtó Bizottság ellenőrizte, melynek mindenkori elnöke a Rimamurányi Vasmű vezérigazgatója volt. A rosszabbodó életviszonyok ellensúlyozását, az alkalmazotti réteg hűségének megőrzését is célozta, hogy a nyugdíjkiadás alapját 1941-től a nyugdíjazás évében kapott alapfizetés 150%-a alkotta, míg korábban ez 125%-os volt.⁷⁹

A munkáslétszám és a munkabér alakulása a Rimamurány-Salgotarjáni Vasmű Részvénytársaság üzemében. 1938—1943⁸⁰

Megnevezés	1938—1939	1939—1940	1940—1941	1941—1942	1942—1943
Összes munkáslétszám	16 425	17 798	18 228	19 220	20 948*
hazai üzemekben (%)	85,0	91,8	98,7	89,7	87,4
szlovákiai üzemekben (%)	15,0	8,2	10,3	10,3	12,6
Összes munkabér (ezer P.)	22 249	25 923	30 535	38 391	44 794
hazai üzemekben (%)	84,9	91,8	98,2	89,8	87,5
szlovákiai üzemekben %	15,1	8,2	10,3	10,2	12,5
Egy munkás évi átlagkeresete					
hazai üzemekben (P.)	1 992	1 473	1 672	2 014	2 138
szlovákiai üzemekben (P.)	1 175	1 298	1 699	1 868	2 128

* A Rimamurányi összmunkáslétszáma 1944-ben 20 766 volt.

⁷⁹ OL RMSV Nyugdíjpénztár 1. cs 1—5. sz.; uo. Ig. jkv. 1939. fekr. 3., máj. 28., 1940. nov. 8. 4. cs. 2. sz.; uo. Főkönyvelés. 2. 5. cs.

⁸⁰ Évi kimutatások az átlagos munkáslétszám, a kifizetésre került összes munkabér és az egy dolgozóra eső évi átlagkereset alakulásáról 1938—1944. OL RMSV. Főkönyvelés 3—6. cs.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

HECKENAST GUSZTÁV

Iparfejlődés a Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományaiban a XVIII. században (1670—1790)*

I. Az újkori iparfejlődés kezdetei a Habsburg-birodalomban

A XVII. század második fele és az 1700-as századforduló szemtanúja volt a kelet-közép-európai Habsburg-nagyhatalom megszületésének. A francia és a török háborúk, a spanyol örökségért és a Magyarország birtokáért folytatott évtizedes diplomáciai és fegyveres küzdelmek látványos eseményei elfedték a kortársak szeme elől, hogy a Habsburg-birodalom megerősödése nemcsak katonai és politikai folyamat volt; egyidejűleg fejlődésnek indultak a Habsburg-tartományok ipari termelőerői is, és megalapozták a dunai monarchia kétszáz esztendőös nagyhatalmi állását. A kezdeményezés a gazdasági életben sem a belső erőktől indult ki. Mint I. Lipót nagy hadvezérei, Hermann és Lajos bádeni örgróf, Károly lotharingiai vagy Eugén szavójai herceg, mint a Habsburgok szolgálatába szegődött annyi kiváló spanyol és birodalmi német államférfi és diplomata, a születőben levő nagyhatalom kiemelkedő közgazdászai is idegenek voltak, akik német birodalmi szülőföldjüket elhagyva Ausztriát választották hazájuknak, és többnyire idegenek, franciák, svájciak, birodalmi németek, olaszok voltak azok a vállalkozók és szakmunkások is, akik a kor legfontosabb iparágait meghonosították a Habsburgok országaiban.

A Habsburg-tartományok társadalmi képletéből hiányzott a kereskedelemből meggazdagodott és ipari vállalkozások felé forduló angol—holland típusú burzsoázia, és nem volt olyan belföldi uzsoratókés adóbérlő réteg sem, mint Franciaországban, amely kölcsöneivel az államot finanszírozhatta volna. Az ausztriai kereskedők külföldi tőkések faktorai voltak, akiknek megélhetését az importált áruk forgalomba hozataláért járó jutalék biztosította, így semmi érdekük nem fűződött a belföldi manufaktúraipar megteremtéséhez. Ipari vállalkozások kezdeményezése és finanszírozása ezért Ausztriában (és más hasonló helyzetű országokban, pl. Poroszországban) állami feladat lett, a magánvállalkozás is csak az államkincstár hathatós segítségével volt életképes; az iparosítás költségeit részben külföldi tőke megnyerésével, részben az állami adóbevételekből kellett előteremteni. A gazdasági élet, főleg az egykorú szóhasználatban *commerciale*-nak, *Kommerz*-nak nevezett kereskedelem és ipar fejlesztésének elmélete így az állami pénzügy- és közgazgatásban, a kameralisztika része lett:

* Mutatvány „a Magyarország története” IV. kötetéből. — Folyóiratunk eddig is igyekezett beszámolni a Magyarország története I—X. készülő történeti szintézis előmunkálatairól. A következőkben folyamatosan szeretnénk a munka egyes kötetéből fejezeteket közzétenni, melyek — esetleg a tervezettnél nagyobb terjedelemben, tehát a végleges formábaöntés előtt — az elmúlt évek során elkészültek és melyeket a kötetek szerzői kollektívái már megvitattak. — A szerk.

a Habsburg-állam gazdasági felvirágoztatásának propagátorai e tudományág művelői, a kameralisták voltak.

Az ausztriai kameralizmus alapvetése Johann Joachim Becher (1635—1682) nevéhez fűződik. A mainzi születésű orvos szerteágazó életművében irreális elképzelések keveredtek nagyjelentőségű közgazdasági felismerésekkel. Nyugtalan és nyugtalanító egyéniség lehetett; sokat utazott, már fiatalon éveket töltött Svédországban, Itáliában is járt, közgazdasági elméleti megállapításait pedig ismételt németalföldi tanulmányútjainak tapasztalataiból vonta le. *Politischer Discours* című, 1668-ban kiadott kereskedelempolitikai munkájában az államok gyarapodásának, illetve lehanyatlásának okaival foglalkozott. Kifejtette, hogy a népesség szaporítása és a lakosság jóléte az államkincstár érdeke. Produktív társadalmi osztályoknak a parasztokat, az iparosokat és a kereskedőket tekintette. Egyformán károsnak tartotta a vagyon kevesek kezében való felhalmozását (monopolium), a tőkeszegény kiskézművesek túlsúlyát (polypolium), és a verseny mesterséges korlátozását (propolium). Az iparfejlesztés, manufaktúraalapítás szerinte nemcsak azért szükséges, hogy a pénz import árúkért külföldre ne menjen, hanem a belföldi pénzforgalom növelése, a közjólét emelése érdekében is. A külkereskedelmet az állam által irányított kereskedő társaságok kezébe kívánta adni. Tanításai néhány évtizeddel halála után a német és osztrák merkantilista gazdaságpolitika közkincsévé lettek.

Elméleti felismeréseit Becher megpróbálta a gyakorlatban is érvényesíteni. 1666-tól 1676-ig működött Bécsben, jelentősen befolyásolva az udvar gazdaságpolitikáját. Az ő ösztönzésére került sor 1666-ban az udvari kamara keretei között a kereskedelem és az ipar fejlesztésére hivatott kormány szerv, a *Commerz-Collegium* létrehozására, amely megszakításokkal 1678-ig működött; személyes alkotása az első osztrák selyemmanufaktúra Sinzendorf kamaraelnök Sankt Pölten melletti walpersdorfi birtokán (1666-tól 1682-ig működött), majd egy manufaktúra mintaüzem a Bécs melletti Taborban (1675), ugyancsak Sinzendorf-birtokon, ahol olvasztó- és üveghuta, gyógyszerészeti kémiai laboratórium, majolikaedény-, posztó- és selyemgyártó részleg működött, s egyaránt lett volna termelő üzem és szakmunkásképző intézet. A szükségszerűen jelentkező kezdeti nehézségekkel, az udvari kamara bizalmatlan maradiságával, Sinzendorf kamaraelnök rosszindulatával és a Tabor konkurenciájától tartó bécsi céhek ellenállásával végül is Becher — bár I. Lipót kedvelte alkimista kísérletei miatt — nem tudott megküzdzeni; 1676 végén elhagyta Ausztriát.

A kameralista szempontok képviselését és egyben a tabori mintaüzem vezetését Wilhelm von Schröder (1640—1688) vette át. A gothai kancellár fia ugyancsak színes és ellentmondásos egyéniség volt. 1673 óta állt Lipót szolgálatában, éveket töltött Angliában, ahol a textilipart tanulmányozta. Tudományos érdeklődése a nagy angol fizikus, Robert Boyle barátságát, alkimista próbálkozása Lipót császár rokonszenvét biztosította számára. Mint elméleti közgazdász az angol merkantilista Thomas Mun (1571—1641) műveiből tanult, *Fürstliche Schatz- und Rentkammer* (1686) című munkájában a felvilágosult abszolutizmus előfutáraként az abszolút uralkodó és a nép valódi érdekeinek egybeesését akarta kimutatni. Felismerte az iparstatisztika (a Mária Terézia idejében megvalósított manufaktúra tabellák) gazdaságpolitikai fontosságát és a bankhitel szerepét az ipar finanszírozásában. Gyakorlati gazdasági tevékenységét viszont nem kísérte siker. Miután a tabori mintaüzem Angliából betelepített szakmunkásait 1679-ben elragadta a pestis, a vállalkozás 1681-ben végleg elbukott, Bécs 1683-iki török ostroma idején az épületek is elpusztultak. Schröder terveit Tabor fel-

támasztására az udvari kamara nem támogatta; a tönkrejutott vállalkozó félreállítva, a magyarországi szepesi kamara tanácsosaként halt meg. Ötletekben oly gazdag életének utolsó javaslatát, a bombagyártás meghonosítását Magyarországon névrokona, Sréter János brigadéros valósította meg a Rákóczi-szabadságharc alatt.

Elméleti jelentőségében nem ért fel Becherhez, még Schröderhez sem, de tömeghatásával messze felülmúlta őket a harmadik osztrák kameralista, Philipp Wilhelm von Hörnigk (1640—1714), Becher sógora és tanítványa, Becher pártfogójának, Royas y Spinola császári diplomatának közel húsz éven át titkára. Becher — egyébként meg nem valósult — adóreformjavaslatának előkészítése során Hörnigk 1673-ban hivatalos megbízásból beutazta Ausztriát, Cseh-Morvaországot és Sziléziát. 92 várost és 16 mezővárost látogatott meg, hogy felmérje az iparosok számát és az ipari termelőerők állapotát. Fennmaradt útijelentésében Hörnigk helyszíni vizsgálódás és becslések alapján mintegy 82 000-re tette az adófizetésre képes mesterek és legények számát; a főváros, Bécs iparosainak száma ugyanekkor megközelítette a 6000-et. A Habsburg-birodalom messze legvirágzóbb tartománya a jelentés szerint Szilézia; különösen kiemelkedik gyapjúszövet- és vászonipara. Az osztrák tartományokban ezzel szemben a kézművesség hanyatlik, a szabaddá váló munkaerő pedig a vasiparba áramlik. A Becher környezetében töltött évek — Hörnigk tisztázta le a nyomda számára 1672-ben a *Politische Discours* új kiadásának kéziratát — és az 1673. évi utazás készítették fel Hörnigket *Oesterreich über alles, wenn es nur will* (1684) című munkájának megírására, amely száz év alatt 16 kiadást ért meg, és a XVIII. századi osztrák gazdaságpolitikának legfontosabb alapvetése és kézikönyve lett.

„A munkám címében megnevezett Ausztria alatt én nem csupán a világszerte dicsért, a Duna-folyam két partján elterülő ilyen nevű főhercegséget értem; hanem emellett a német osztrák uralkodó ház minden és valamennyi örökös királyságát és országát a római birodalmon belül és kívül, tehát Magyarországot is beleértve.” Becherrel és Schröderrel ellentétben Hörnigk személyesen nem vett részt az osztrák gazdasági élet fejlesztésében, de ő ismerte fel, hogy a Habsburg-monarchia gazdasági egység, hogy a Habsburg uralkodó különböző országai gazdaságilag egymásra vannak utalva és kiegészítik egymást, és hogy ez országok együttesen lényegében autarkiára képesek. Ausztria tehát — Hörnigk szerint — riválisai fölé emelkedhetik, ha akar, vagyis ha kifejleszti iparát. A teen-dőket kilenc pontba foglalva adja elő:

1. minden művelhető földet meg kell művelni, minden arany- és ezüstbányát fel kell tárni;
2. minden feldolgozható hazai nyersanyagot itthon kell feldolgozni;
3. ezek megvalósításához dolgozó emberekről kell gondoskodni;
4. az aranyat és ezüstöt nem szabad felhalmozni, hanem forgalomba kell hozni;
5. a lakosságnak be kell érnie belföldi termékekkel;
6. a szükséges külföldi árukat cserekereskedelem útján kell megszerezni, nem pénzéért;
7. importált nyersanyagot kell belföldön feldolgozni, és a munkabért belföldön kell kifizetni;
8. nem a nyersanyag-, hanem a készárukivitel növelésére kell törekedni, s az árut aranyért és ezüstért kell exportálni; végül

9. ami belföldön előállítható, azt nem szabad importálni, mert jobb két tallért fizetni belföldi áruért, mint egy tallért külföldiért.

Számbavéve ezek után a Habsburg-országok termékeit, behozatali tilalmat javasol minden posztó-, vászon- és selyemárúra, továbbá a francia fényűzési cikkekre, mert másként a belföldi ipar nem születik meg. Konkrét javaslatokat tesz arra, hogy milyen ipart mely tartományban érdemes fejleszteni, s e javaslatok megtételénél kitűnően hasznosítja 1673. évi utazása során szerzett helyismeretét.

Az osztrák kameralisták működését a magyar történeti irodalom eddig eléggé negatívan értékelte. Nem vettük figyelembe jelentőségüket a közgazdasági elmélet fejlesztésében; terveikben az elnagyoltságot, gyakorlati kezdeményezéseikben a kudarcokat hangsúlyoztuk, pedig az újkori iparfejlődés kezdetén többnyire elnagyolt terveket, kudarcha fulladt kezdeményezéseket találunk. Szemükre szokás vetni „magyarellenességüket” is, alaptalanul, hiszen ők saját koruk gazdasági valóságából indultak ki, a magyar rendiségre nem voltak, a magyar nemzetállam XIX. századi eszméjére nem is lehettek tekintettel. Szinte minden, e korrall foglalkozó magyar történeti munka idézi Hörnigk szavait arról, hogy „Magyarország valóságos kenyér-, zsír- és húsbánya”, de nem szokták idézni Magyarország bányakincseinek, az aranynak, ezüstnek, sónak számbavételét. Hörnigk valóban nem ír arról, hogy Magyarországon manufaktúrákat kellene létesíteni, csupán a dohány- és selyemtermesztés fejlesztését, az északi országokba irányuló magyar borkivitel előmozdítását ajánlja, de egyrészt ő a Habsburg-monarchia gazdasági egységéből indul ki, másrészt Magyarországról nem rendelkezett személyes benyomásokon alapuló helyi ismeretekkel. Mivel az iparfejlesztést lehetőleg mindenütt a meglevő kézművességhez kívánta kapcsolni, munkájából értelemszerűen a magyarországi bányászat és kohászat fejlesztése következik, s ezt a Hörnigken nevelkedett későbbi osztrák gazdaságpolitikusok nem is hanyagolták el. A kameralisták érdeme, hogy felismerve az egész Habsburg-birodalom gazdasági fejlesztésének szükségességét, ehhez koruk elméleti színvonalán álló javaslatokat tettek, Becher és Schröder pedig javaslataik gyakorlati megvalósításával is megpróbálkoztak.

Becher és Schröder ausztriai tevékenységének kudarcra csupán egyéni bukás volt. Elméleti munkásságuk, de gyakorlati vállalkozásaik is a társadalmi haladást mozdították elő, s a Habsburg államérdeknek is megfeleltek. A francia áruk behozatalát tiltó, időnként megismételt császári rendeletek, bár elsődleges céljuk csak az volt, hogy akadályozzák a pénz kiáramlását az ellenséges Franciaországba, ösztönzően kellett, hogy hassanak az osztrák manufaktúraalapításokra. A XVII. század utolsó évtizedeiben egy sor textilmanufaktúra létesült állami támogatással az udvarhoz közelálló arisztokraták és az egyház birtokain, elsősorban az osztrák és cseh tartományokban. Úgy látszik, ebbe a korai sorozatba tartozott az első magyarországi textilmanufaktúra is, a Pozsony megyei Gombán, Szelepcsényi György esztergomi érsek alapítása, amelyről azonban közelebbi adataink nincsenek. Egyes létesítmények életképesnek is bizonyultak, mint a holland és angol áruk vámjának 20–30%-os felemelését követően 1672-ben polgári tőkével kezdeményezett felső-ausztriai, linzi, vagy az 1697-ben alapított csehországi, oseeki kolostori posztómanufaktúra. A textiliparon kívül manufaktúraalapításokra került sor a fényűzési cikkeket előállító iparágakban, az üveg-, a papír-, a dohánygyártásban.

A manufaktúraalapításokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy bár legtöbbjük császári-királyi privilegizált manufaktúraként szerepel a forrásokban,

valójában nem, vagy csak részben tekinthetők állami vállalkozásoknak. Az udvari kamara — állandó pénzhiánnyal küzdve — nem szívesen investált kétéves jövőjű ipari vállalkozásokba, legfeljebb néhány ezer forint támogatást nyújtott. Az állami protekcionizmus a szóban forgó vállalkozás privilegizálásában nyilvánult meg: bizonyos áruk előállítására husz-harminc esztendőre szóló monopóliumot biztosított, eltiltotta a konkurrens külföldi áru behozatalát, vámkedvezményt, esetleg adókedvezményt is engedélyezett. A privilégiummal ellátott manufaktúra császári-királyi vállalkozásnak nevezhette magát, bejárata fölé kitehette a császári sást, s ezzel mentesült a katonai beszállásolás, munkásai pedig a hadkötelezettség alól. A XVII. század vége és a századforduló császári-királyi manufaktúrái mind ilyen privilegizált magánvállalkozások. A privilégiumukban biztosított kedvezmények ellenére általában súlyos termelési és értékesítési nehézségekkel, szakmunkáshiánnyal, és főleg idült tőkeelégtelenséggel küzdenek, aminek szembetűnő jele a tulajdonosok és a mögöttük álló tőkések gyakori változása.

A Habsburg-birodalom elmaradott ipari potenciáljának kifejlesztésében nagy szerep várt — ahogy ezt Hörnigk felismerte — az egyes országok hagyományosan fejlett kézműiparára, a sziléziai vászon-, a csehországi üveggyártásra, az észak-itáliai tartományokban meghonosított selyemtermesztés pedig lehetővé tette a XVIII. század elejétől kezdve a bécsi selyemipar kibontakoztatását. Az olasz vállalkozók kezdeményezésével 1697-ben létesült első bécsi selyemmanufaktúra számára a munkaerőt a bécsi szegényház lakói biztosították.

A manufaktúraipar megjelenése szükségessé tette a manufaktúra és a céhek viszonyának rendezését. A kameralisták a céhekben a termelés fokozásának és modernizálásának akadályozóit látták, ezért elvileg ellenük foglaltak állást; Schröder egyenesen eltörlésüket követelte. Az állami gazdaságpolitika beérte a céhek lassú korlátozásával: a különböző városi céhszabályzatokat igyekeztek tartományi szinten egységesíteni, a céhprivilegiumok kibocsátása pedig 1708-tól kezdve uralkodói előjog lett. A céhek fokozódó elzárkózásán azonban a még gyenge központi hatalom nem tudott úrrá lenni; Becher becslése szerint az osztrák tartományokban minden két céhes iparosra egy kontár esett, akit a céh nem volt hajlandó befogadni. A manufaktúrák vállalkozóira és munkásaira nem vonatkozott a céhkényszer, s mentesek voltak ez alól az udvar számára dolgozó, többnyire külföldi származású és protestáns vallású kereskedők és kézművesek (Hofbefreite, Niederlagsverwandte) is. A céhes ipar mellett kezdett tehát kialakulni a céhen kívüli iparosok egyre erősödő, a céhmestereket szakmai tudásban és tőkeerőben egyaránt felülmúló rétege.

A XVII. század második felében a fellendülés jelei mutatkoztak az osztrák tartományok bányászatában. Nemzetközi jelentőségre emelkedett a krajnai, idriai higanybányászat; részben idriai higanyt használtak a dél-amerikai ezüstkohászatban is. A sóbányászatnak az 1650-es években végrehajtott szervezeti reformja és a bányák technikai felszerelésének modernizálása után sikerült a külföldi sóot kiszorítani a Habsburg-országokból. Az 1678—1679. évi igazgatási reformmal a stájerországi vasbányászat és kohászat is túljutott a század eleje óta tartó válságon, termelési volumene egyenletesen emelkedett, s a XVIII. század közepére újra elérte a XVI. század végi termelési szintet (a legfontosabb bányaterületen, Innerbergben az évi százezer bécsi mázsát). A bányászat hozamának állandó emelkedését előmozdította a robbantással való ércjövésztes elterjedése: az első, 1627-ben Selmechbányán végrehajtott robbantás után az új eljárás fokozatosan terjedt el Közép-Európában, s az ausztriai bányászatban

1700 körül lett általánossá. A higany-, a só- és rézbányászat az osztrák tartományokban a kincstár monopóliuma volt, a vasbányászat és kohászat magánkézen volt, de mind a termelés, mind az értékesítés az állam ellenőrzése alatt állt.

A Habsburg-monarchia az *Oesterreich über alles* megjelenése utáni évtizedekben rendkívül lassan, de mégis már észrevehetően megindult a Hörnigk javasolta úton. Az egymásra utalt és egymást kölcsönösen kiegészítő országok és tartományok egyelőre még lazán összefüggő együttesébe a XVII. század végére betagozódott a török uralom alól felszabadult Magyarország és Erdély is.

II. Az ipar fejlődése a Habsburg-monarchiában a Pragmatica Sanctio évtizedeiben

Osztrák történészek megítélése szerint I. Lipót gazdaságpolitikája eredményesebb volt, mint a fiaié. Szívesen idézik I. József kaján megjegyzését, hogy ti. legeredményesebb gazdasági intézkedése a bécsi zálogház létesítése volt, VI. Károly gazdasági terveit pedig, éppúgy mint politikáját, mértékelt nem ismerő, irreális voltuk miatt marasztalják el. Az elképzelések és a valóság közötti ellentmondás valóban lenyűgöző; de ha figyelmünket arra fordítjuk, ami megvalósult, a reális lehetőségeknek megfelelő iparfejlődést látunk.

A Habsburg-birodalom valamennyi tartománya közül Szilézia volt iparilag a legerősebb. Az udvari kamara már 1698-ban kamerateista szemmel mérte fel a tartomány szükségleteit; a textilipar további fejlődését mozdította elő I. József 1708-ban, majd VI. Károly 1718-ban és 1738-ban kibocsátott vámrendelete, amely megnehezítette a külföldi áruk behozatalát, és ugyanakkor exportra ösztönzött. Az 1720-as években új vászon-, posztó- és bőrgyártó manufaktúrák keletkeztek (Neustadt, Brieg, Glatz, Boroszló), a posztóipar termelése 1720 és 1735 között 59 000 végről 95 700 végre, tehát másfélszeresére nőtt, s a tartomány egy évi exportjának értéke az 1730-as évek végére elérte a 8 millió tallért. Mint-hogy azonban Szilézia rögtön az osztrák örökösödési háború elején végleg porosz kézre jutott, I. József és VI. Károly helyes gazdaságpolitikája nem a Habsburg-birodalom számára hozott maradandó eredményeket.

Osztrák-Németalföld tengerentúli kereskedelmét virágoztatta fel rövid időre az 1722-ben császári privilégiummal és 6 millió forint alaptőkével megalakult ostendei Keletindiai kereskedőtársaság; kereskedő telepek létesültek Elő-India és Kína partjain. A gyarmati kereskedelemben jelentkező új aspiráns azonban felidézte a régebbi gyarmatosítók együttes fellépését. VI. Károly kénytelen volt 1727-ben a társaság privilégiumát öt évre felfüggeszteni, majd 1731-ben a Pragmatica Sanctio nemzetközi elismertetése fejében a társaságot megszüntetni.

Az ostendei Keletindiai kereskedőtársaság sorsa azt mutatja, hogy életrehívásakor helytelenül ítélték meg a nemzetközi politikai erőviszonyokat. Nem a politikai, hanem a gazdasági erőviszonyok helytelen megítélése alapján került sor az 1715–1718. évi török háború győzelmes befejezése után, 1719-ben, az Orientalische Compagnie megalapítására Bécsben.

Az Orientalische Compagnie feladata az lett volna, hogy a pozsareváci békét követő kereskedelmi szerződés révén uralkodó helyzetet foglaljon el a balkáni és levantei kereskedelemben. Ennek azonban nem voltak meg sem a gazdasági, sem a technikai előfeltételei. Magyarországot a kereskedelmi szerződés alapján előzönlötték a török (görög és szerb) kereskedők, s ha a császári hatalom politikai nyomása arra rá tudta is kényszeríteni Velencét, hogy eltérje az

osztrák tengeri kereskedelmet az Adrián, ettől még éppúgy nem született meg az osztrák kereskedelmi flotta, mint ahogy Trieszt és Fiume szabad kikötővé nyilvánítása (1719) nem jelentette ezeknek a kikötőknek a kiépülését és a nemzetközi áruforgalomba való bekapcsolódását. A bécsi kormány törekvése, hogy az itáliai kereskedelmet a hagyományos linz-bolzanói, a török kereskedelmet pedig a dunai útvonalról az adriai kikötőkbe irányítsa át, nem járt eredménnyel. A kikötők későbbi fejlődését szolgálta a Triesztet az osztrák tartományokkal, Fiumét Károlyvárossal összekötő utak kiépítése. Az Orientalische Compagnienak a Törökországgal való kereskedelemre kizárólagos privilégiuma volt; hogy ezzel élni is tudjon, ipari vállalkozásokba kezdett, s végül is ezekkel, és nem kereskedelmi tevékenységével járult hozzá elsősorban a Habsburg-monarchia gazdasági fejlődéséhez.

Az Orientalische Compagnie első ipari létesítményei az 1720-as évek elején a trieszti hajóépítő műhely, valamint a csak néhány évig működő fiumei gertyaöntő és hajókötélverő manufaktúrák voltak. Valóban jelentős vállalkozásnak a linzi posztómanufaktúra megvásárlása (1722) és a schwechati textilmanufaktúra megalapítása (1724) bizonyult.

Érdeemes röviden megismerkednünk a linzi posztómanufaktúra tulajdonviszonyainak alakulásával, mert ennek a kimagasló fontosságú üzemnek a viszonyosságai rendkívül szemléletesen mutatják az ausztriai iparfejlődés tökehiány okozta nehézségeit; sorsának majd minden fordulatához más manufaktúrák története kínál párhuzamokat, úgyhogy fejlődésmenetét joggal tekinthetjük tipikusnak.

A linzi posztómanufaktúra felvirágoztatását a bécsi kormány szinte kezdettől fogva szíven viselte; polgári tulajdonosait megneemesítette, és következetesen védte az üzemet a felső-ausztriai rendeknek a linzi céheket támogató politikájával szemben. Fenntartotta az udvar a manufaktúra érdekében kibocsátott behozatali tilalmakat is, nem engedve ebben a kérdésben sem a bécsi kereskedők, sem az általuk közbelépésre biztatott bécsi angol követ nyomásának. Mindez nem biztosította azonban az üzem fenntartásához szükséges tőkét. Ezért az 1710-es években az udvari kamara rávette két zsidó hitelezőjét, hogy folyósítsák a kormány szemében legfontosabb két ausztriai manufaktúra, a linzi posztó- és a neuhausi tükörgyártó üzem számára a szükséges tőkét. Így lett Simson Wertheimer Neuhaus, Abraham Spitz pedig Linz Verlegere. A zsidó uzsoratóke befektetése az iparba oly messzire előremutató, haladó lépés volt, amilyenre az ausztriai feudális társadalmi viszonyok még nem voltak megérve. Zsidó tőkések ipari vezetőszerpe az érintett kézművesek és kereskedők középkori hagyományokban gyökerező mentalitása számára elképzelhetetlen volt, így a kormányzat hamarosan más megoldásra kényszerült. A neuhausi manufaktúrát 1725-ben az állami bank szerepét betöltő Wiener Stadtbanco vette át, a linzi posztómanufaktúrát pedig 1722-ben az Orientalische Compagnievel vásároltatták meg. Minthogy zsidó tőkések nem lehettek a társaság tagjai, a polgári kereskedőtőke pedig egyrészt erőtlén volt, másrészt tartózkodó, s 217 000 Ft alaptőkét is csak úgy tudtak összeszedni, hogy a Wiener Stadtbanco kormányutasításra 100 000 Ft-ot adott, az Orientalische Compagnie lottóspekulációba kezdett, rövid ideig virágzott, de az 1730-as évek közepére fizetéseképtelenné vált. A társaság két textilmanufaktúrája a lottó hitelezőinek tulajdonába ment át, akik a schwechati üzemet 1740-ben eladták egy bécsi kereskedőkből alakult társaságnak; a linzi posztómanufaktúrát 1754-ben az állam vette át. (A schwechati manufaktúra 1819-ig, a linzi 1851-ig állt fenn.)

VI. Károly uralkodása alatt az Orientalische Compagnie ipari vállalkozásain kívül is szép számmal keletkeztek manufaktúrák különböző tartományokban, Szilézia mellett elsősorban Bécsben és környékén, valamint Csehországban. A teljesség minden igénye nélkül, csupán a fejlődés érzékeltetésére soroljuk fel a megítélésünk szerint fontosabbakat.

1717-ben alapította meg a hollandi Claude du Paquier Európának — az úttörő szászországi meissenai (1708) után — második porcellán- és majolikaedény manufaktúráját Bécsben. A következő évben kizárólagos privilégiumot kapott, egy Meissenből odaszökött mester szakmai irányítása alatt kiváló minőségű árut állított elő, mégis veszteséges vállalkozásnak bizonyult, úgyhogy az üzem fennmaradását csak állami kezelésbe vételével (1744) sikerült biztosítani. Ugyancsak külföldi vállalkozó, a genfi François Dunant alapította 1717-ben az első bécsi tafota manufaktúrát, Lyonból hozatott szakmunkásai és a számára folyósított jelentős állami támogatás ellenére is nagy nehézségek között. Alsó-Ausztriában az Orientalische Compagnie schwechati textilmanufaktúrája mellett és privilégiuma sérelmével néhány kisebb üzem is működött, így Pottendorfban, Trumában, Hainburgban; ez utóbbi (1727) magyarországi nyersanyagot dolgozott fel a magyar piac számára. A magyarországi dohány feldolgozására alapították a hainburgi (1722) és a stájerországi fürstenfeldi (1723) dohánymanufaktúrát, az 1730-as években pedig két papírgyártó manufaktúra is létesült Alsó-Ausztriában. Csehországban ezekre az évtizedekre esik néhány főúri textilmanufaktúra születése: Martinitz gróf 1710-ben Plánicén, Waldstein gróf 1715-ben Horní Litvínovban fejlett munkamegosztással dolgozó, néhány száz munkást foglalkoztató posztómanufaktúrát alapított; ugyanekkor Gallas gróf posztómanufaktúrája a schwechati üzem kizárólagos privilégiumának esett áldozatul. Városi kereskedők vállalkozásai közül megemlíthetjük a prágai damaszt- és az olomouci posztómanufaktúrát a 20-as évek végén.

Más tartományokban csak egy-két manufaktúráról tudunk ezekben az évtizedekben. Grazban néhány kereskedő barchentszövő manufaktúrát alapított 1720-ban a stájerországi szükséglet kielégítésére; az üzem ennek a feladatának megfelelt, egyébként nem volt jelentős, exportra nem termelt, s valószínűleg 1760 körül szűnt meg. Karintiában és Krajnában a tartományi rendek foglalkoztak posztómanufaktúra alapítással: a klagenfurti üzem nem bizonyult életképesnek, a ljubljanai 1728-tól termelt. Görzben kamarai selyemfilatorium működött.

Ez a kétségkívül hiányos áttekintés is tanúsítja, hogy az osztrák—cseh tartományok manufaktúraipara a XVIII. század első négy évtizedében határozottan fejlődött; szó sincs stagnálásról, nem hogy visszaesésről a XVII. század utolsó évtizedeihez képest. Ennek ellenére nem beszélhetünk ekkor még a Habsburg-monarchia manufaktúra-korszakáról. A kereskedelem és ipar céltudatos fejlesztésére csak tartományi szinten alakultak Commerz-Collegiumok, így 1724-ben Csehországban; a manufaktúraiparral foglalkozó központi kormány-szerv VI. Károly egész uralkodása alatt nem jött létre. Az új iparágak meghonosítása, a céhek elzárkózásának leküzdése terén a kormányzat a manufaktúraalapítások nem mindig kielégítő támogatása mellett fokozottan élt az udvari mentesítő- és védlevelek kibocsátásának hagyományos eszközével. A Hofbefreite, Niederlagsverwandte s hasonló céhen kívüli iparosok sorában 1725-ben új színfoltként jelenik meg a Schutzverwandte kategória: VI. Károly bizonyos pénzösszeg lefizetése ellenében évről évre 4—5000 kontárnak és protestáns vál-lása miatt céhen kívül maradt kézművesnek engedélyezte az iparúzást, s 1733-tól

kezdve arra kényszerítette a céheket, hogy e védlevéllel rendelkező kézműveseket fokozatosan fogadják be a mesterek sorába.

Országos érvényű iparstatisztikai adatokkal a XVIII. század első feléből nem rendelkezünk. Nem tudjuk megmondani, hány manufaktúra működött a Habsburg-monarchiában, a manufaktúrák munkáslétszámáról is csak egyedi adataink vannak, üzemenként tízestől ezres nagyságrendig; a céhes és céhen kívüli kézművesség számáról ugyancsak nincsenek még becsléseink sem. Bécsnek és elővárosainak kézműveseit azonban 1736-ban összeírták, s ezek a hiteles statisztikai adatok azt mutatják, hogy a birodalmi főváros iparos népessége az 1670-es évek óta megnégyszereződött; az akkor közel 6000 iparúzóval szemben 1736-ban mintegy 12 000 kézművesmestert vettek számba, s a mellettük dolgozó segédek és inasok körülbelül ugyanennyire becsülhetők. A 12 000 mesternek csupán egyharmada volt céhpolgár, a többiek különböző udvari védlevelek birtokában, mintegy 3000-en pedig nyilvánvaló kontárokként folytatták mesteriségüket.

VI. Károly halála után az osztrák örökösödési háború alapjaiban rendítette meg a Habsburg-államot. Hogy Mária Terézia birodalma fennmaradt, gazdasági ereje, ipari potenciálja Szilézia elvesztése ellenére is megnövekedett, nem utolsósorban a magyarországi ezüsbányászat felvirágzásának következménye volt. A magyarországi bányászat rekonstrukciója volt VI. Károly gazdaságpolitikájának legnagyobb horderejű, szinte egyedül maradandó teljesítménye.

III. A manufaktúra-korszak első szakasza Ausztriában

Közel száz éves előzmények, számos rövidéletű és néhány életképes manufaktúraalapítás után, a XVIII. századnak pontosan a derekán, 1750 körül, megkezdődött a Habsburg-birodalom osztrák—cseh tartományaiban a manufaktúra-korszak. A legújabb gazdaságtörténeti vizsgálatok szerint Ausztria és Csehország iparfejlődésének manufaktúra-korszaka 1750 tájától az 1830-as évekig tartott, és az 1790-es, 1800-as évekkel, az első gépek megjelenésével és elterjedésével tagolható két szakaszra. Az első szakasz, vagyis a XVIII. század második felének iparfejlődése a Habsburg-birodalom nyugati felében rendkívül szembeötlő, akár a század első felének osztrák—cseh állapotaihoz, akár az egyidejű magyarországi és erdélyi helyzethez viszonyítjuk. A régebbi osztrák gazdaságtörténetírás e nagyarányú gazdasági növekedést érzékelve — határozott túlzással — egyenesen a nagyipar kezdeteit emlegette. Pedig a kibontakozó osztrák és cseh manufaktúraipar, bármilyen fejlettnak hatott is a magyarországihoz képest, és bármekkora fejlődést jelentett saját előzményeihez viszonyítva, egyetemes történeti távlatból tekintve, Nyugat-Európa egyes országaihoz képest erős lemaradásban volt. A XVIII. század második fele Angliában az ipari forradalom időszaka. Azok az évtizedek, amelyek a Habsburg-birodalomban a manufaktúra-korszak kibontakozását jelzik, Angliában a gyáripar születésének évtizedei.

Az angol ipari forradalom tárgyalása nem feladatunk; nem azért, mert Magyarország, illetve a hazánkat akkor magába foglaló Habsburg-birodalom ipartörténetét tekintjük át, hanem azért, mert azok a jelenségek és problémák, amelyek az angol ipari forradalmat jellemzik, Kelet-Közép-Európában általában csak 80—100—120 év múlva fognak felvetődni. Nem foglalkozunk tehát most

sem a munkásosztály kialakulásával, sem az ipari tőke eredetével, sem a mindennapi élet minden eddigi változásnál rohamosabb és mélyrehatóbb átalakulásával. Ezek a mi országunk történelmében egy következő korszak alkotóelemei. Nem térhetünk ki azonban néhány találmány megemlítése elől, mert a világszínvonalától való lemaradást éppen azon tudjuk a legszemléletesebben megmutatni, hogy az ipari forradalom legfontosabb találmányai mikor, mekkora késéssel terjednek el nálunk.

A textilipart a fonás gépesítése forradalmasította. James Hargreaves kézzel hajtott 8 orsós fonókerekét, a „Jenny”-t (1764) Richard Arkwright vízikerekkel hajtott fonógépe („Water”, 1769) követte; ezek még viszonylag durva és egyenetlen fonalat készítettek, de 1779-ben Samuel Crompton e két találmány kombinációjával („Mule” = öszvér) megalkotta a finomfonásra alkalmas gépet. A fonal ára ennek következtében 1780-tól 1800-ig ötödére, majd tizedére esett, s Robert Owen megállapítása szerint 2500 munkás termelt annyi fonalat, mint azelőtt hatszázezer.

Az angliai fonógépek csak ipari kémkedés és lopás útján juthattak el a kontinensre. Franciaországban 1773-ban, Ausztriában 1783-ban jelent meg az első jenny, az Arkwright-féle gép egy változatát Magyarországon báró Vay Miklós 1789-ben szabadalmaztatta. De a szabadalom korántsem jelentette még az elterjedést. A jennyt még a XVIII. század végén is csak elvétve használták Alsó-Ausztriában, a fonógépekkel elsőnek kísérletező magyarországi textilmanufaktúrák pedig egy-két év alatt csődbe jutottak. A fonógépek szórványos feltűnése Kelet-Közép-Európában még nem indította meg az ipari forradalmat.

A fonás gépesítését szükségszerűen nyomon követte Angliában a szövőgép (Edmund Cartwright, 1784) és a hengernyomógép (Bell, 1785) feltalálása. Ezek a találmányok Kelet-Közép-Európában egyelőre éppúgy ismeretlenek maradtak, mint a vaskohászatot forradalmasító köszénkokszolás (Abraham Darby, 1735), tégelyacélöntés (Benjamin Huntsman, 1742) és kavarási (Henry Cort, 1784).

A gyáripar legjellegzetesebb termelőeszközének, a gőzgépnek az előtörténete a XVII. század végére nyúlik vissza. Papin találmányát (1690) Newcomen tette alkalmassá 1712-ben bányaszivattyúk hajtására. Ez a korai gőzgép gyorsan megjelent és meg is honosodott Magyarországon. Isaac Potter 1722-ben, tehát Newcomen után 10 évvel helyezte üzembe „tűzgép”-ét Újbányán; tökéletesített változatait a század folyamán rendszeresen használták a magyarországi bányászatban.

Az első egyenletesen működő, tehát az ipari termelésben használható gőzgépet James Watt 1769-ben alkotta meg, majd tovább tökéletesítette, úgyhogy 1787-től kezdve Angliában már tömegesen alkalmazták mindenféle iparágban. A Watt-féle gőzgép azonban sokkal lassabban jutott el Kelet-Közép-Európába, mint kezdetleges őse: Csehországban az 1810-es, Ausztriában az 1820-as, Magyarországon az 1830-as években helyezték üzembe az első gőzgépeket; elterjedésük Ausztriában a polgári forradalom előtti évtizedben, Magyarországon pedig csak a polgári forradalom után indult meg.

Az ipari forradalom legfontosabb találmányainak elterjedési adatai azt mutatják, hogy a Habsburg-birodalom iparfejlődése a manufaktúra-korszak nagy fellendülése idején, a XVIII. század második felében egy teljes fejlődési szakasszal volt lemaradva az élenjáró Angliához képest.

a) *A gazdaságpolitika*

A Habsburg-birodalom kormánya számára azonban természetesen nem a Habsburg-országoknak Angliához vagy más nyugat-európai országokhoz viszonyított elmaradottsága, hanem a birodalom legfejlettebb tartományának, Sziléziának porosz uralom alá kerülése tette elodázhatatlaná az erőteljes iparfejlesztést. Mária Terézia már 1746-ban, vagyis egy évvel a Sziléziáról történt kényszerű lemondás után, életre hívta az Universal-Kommerz-Directoriumot, mint összbirodalmi hatáskörrel felruházott központi hivatalt Philipp Kinsky gróf, 1749-től Rudolf Chotek gróf vezetése alatt; a tényleges irányítás azonban a többnyire jól értesült udvaroncok szerint Mária Terézia férje és uralkodótársa, a gazdasági ügyekben nagyon tehetséges Lotharingiai Ferenc császár kezében volt. Mint a központi kormányzervek általában, az Universal-Kommerz-Directorium is több közigazgatási reformot élt meg, 1762-től Kommerzhofrat néven működött, s 1776-ban beolvadt az osztrák—cseh udvari kancelláriába. Feladatai: a külkereskedelem, az egyes Habsburg-országok közötti kereskedelem, a közlekedés, a manufaktúrák és általában az iparfejlesztés ügyeivel való foglalkozás és javaslattétel, az átszervezések ellenére sem módosultak lényegesen. Hatásköre Magyarországra csak fennállásának első időszakában terjedt ki, de javaslataival más központi kormányzerveken keresztül később is befolyásolni tudta az udvar magyarországi gazdaságpolitikáját; minthogy tagjai az iparfejlesztésben érdekelt osztrák és cseh arisztokraták közül kerültek ki, a Kommerzhofrat — feladatától eltérve — általában nem összbirodalmi, hanem alsó-ausztriai, cseh- és morvaországi tartományi érdekeket képviselt, és minden tőle telhetőt elkövetett a számára nem kívánatos, többek között a magyarországi konkurrencia háttérbe szorítására. Egész politikáját jellemző példa, hogy csak egyetlen esetben emelt szót a magyarországi textilipar fejlesztése érdekében, amikor (1774) ettől az ausztriai és cseh—morvaországi munkabérek leszorítását várta. Végül is a tartományi érdekeket követő egyoldalúság volt az oka, hogy a bécsi udvar gazdaságpolitikáját az Universal-Kommerz-Directorium, illetve a Kommerzhofrat (Hofkommerzienrat) csak befolyásolta, de irányát meghatározni nem tudta.

A birodalmi iparpolitika Mária Terézia és II. József uralkodása idején két korszakra osztható. 1770-ig ez az iparpolitika kifejezetten merkantilista jellegű volt, s az ipari termelés központi irányítására törekedett. 1770 után a merkantilista szempontok mellett esetenként fiziokrata és szabadkereskedelmi elvek is befolyáshoz jutottak, s az állami gyámkodás mértéke csökkent. Az iparpolitika végső célkitűzése, a birodalom gazdasági egységének megteremtése és autarkiajának lehető biztosítása, mindkét korszakban változatlan maradt.

Ez a végső célkitűzés vezetett 1754-ben az ipar két szektorra osztásához. Azokkal az iparágakkal szemben, amelyek csak helyi szükségleteket elégítettek ki, az állam megelégedett a céhszabályzatok némi lazításával, s felügyeletüket a helyi közigazgatásra bízta (Polizeigewerbe). A tágabb piacörzetek vagy pláne az export számára termelő iparágak fölötti felügyeletet az Universal-Kommerz-Directorium és a tartományi Kommerz-Konsess-ek látták el, akár kézműves céhekről, akár manufaktúrákról volt szó (Kommerzgewerbe). A céhkötöttségeket ez utóbbi szektorban erőteljesen lazították, 1780-ban megszüntették a legények kötelező vándorlását, a textil- és a vasiparban II. József uralkodása alatt a céhkényszert is eltörölték. A Kommerzgewerbe szektorában így az is lehetővé

vált, hogy némi tőkével rendelkező céhmesterek kézműves műhelyüket manufaktúrává fejlesszék (gewachsene Manufaktur).

Állami támogatásban csak a Kommerzgewerbe szektora részesült. E támogatás leghatékonyabb formái a pénzsegélyek és a behozatali tilalmak voltak. Az államkinestár az 1760-as évek közepétől évi 50—80 ezer forintot fordított iparfejlesztésre. Pénzsegélyben, legtöbbször soha vissza nem fizetett előlegek és kölcsönök formájában, főleg az udvari arisztokrácia manufaktúraalapításai részesültek. A protekcionizmusnak ez a formája számos esetben indokolt volt, de egyre több visszaélésre is alkalmat adott, úgyhogy 1770 után már csak elvétve került rá sor. Az 1770-es években és a 80-as évek első felében inkább a polgári eredetű kisvállalkozókat támogatta segélyeivel az állam, ami a tőkés fejlődésnek egyrészt kiszélesítése, másrészt azonban fékezése irányában hatott. 1785-től viszont a polgári tőke nagyméretű manufaktúraalapításait ösztönözték államsegéllyel.

A behozatali tilalmak rendszere a külföldi konkurrenciát kívánta kikapcsolni a hazai manufaktúrafejlődés erősítése érdekében. A tilalmak mindig olyan, pontosan körülhatárolt árucsoportokra vonatkoztak, amelyek hazai gyártása már biztató kezdeti eredményeket mutathatott fel. Serkentő hatásuk különösen a textiliparban kétségtelen volt, de nem ellentmondás nélküli: egyrészt kiszolgáltatták a vásárlóközönséget a belföldi tőkésnek, másrészt szükségszerűen ösztönözték a csempészetet.

Az iparfejlesztés érdekében kidolgozott konkrét elképzelések és javaslatok összhangban álltak a birodalmi politikával: a Habsburg-állam megerősödését és egységesülését kívánták előmozdítani. Az elveszett sziléziai ipari bázis pótlására mindenekelőtt a textilipar fejlesztésére törekedtek Alsó-Ausztriában, Cseh- és Morvaországban. Az előkészítés alaposságára jellemző, hogy Ferenc császár személyesen tanulmányozta 1748-ban Csehországban a manufaktúraalapítások lehetőségét. 1749 és 1755 között Csehországban 7, Morvaországban 3, Alsó-Ausztriában 20 új manufaktúra kapott császári privilégiumot. Az udvari arisztokrácia intenzíven bekapcsolódott az állam iparpolitikai célkitűzéseinek megvalósításába, így pl. a Kinsky-család egyik tagja az iparfejlődést erősen fékező hétéves háború ellenére 1756 és 1762 között tíz különböző manufaktúrát alapított csehországi birtokain.

A hétéves háború befejezése után, az 1760-as évek derekán mindenütt meggyorsult a manufaktúrafejlődés. Ezért 1770-ben a Kommerzhofrat időszerűnek tartotta az iparfejlesztés birodalmi tervének elfogadtatását. Kiindulva a Habsburg-állam gazdasági egységének követelményéből úgy gondolták, hogy nem ajánlatos minden egyes tartományban ugyanazokat a manufaktúrákat életre hívni. Javaslatuk figyelembe vette a tartományok különböző adottságait, s a legsokoldalúbb fejlesztést az amúgy is legfejlettebb Alsó-Ausztriában, Cseh- és Morvaországban akarta megvalósítani. Magyarországnak csak a mezőgazdasági termékek és ipari nyersanyagok előállítását szánták. A Kommerzhofrat terve nem valósult meg: a gazdasági autarkiajukhoz ragaszkodó tartományok partikuláris érdekei erősebbnek bizonyultak a centralizáló törekvéseknél.

1770 körül általában megfigyelhető az iparfejlesztés átmeneti megtorpanása. 1769-től kezdve, igaz, többnyire eredménytelenül, a kormány szabadulni akar az állami manufaktúráktól; vásárló azonban csak elvétve jelentkezik, s a vételárral az is adós marad, mint az alsó-ausztriai nadelburgi tűgyártó manufaktúrát átvevő gróf Batthyány Tódor. 1771-ben pedig minden manufaktúra-

alapítást császári engedélytől tesznek függővé. Ennek a rendelkezésnek a közvetlen célja ugyan a magyarországi iparfejlődés akadályozása volt az osztrák—cseh manufaktúrák érdekében, de hatása a birodalom egész területén érzékelhető.

A Habsburg-birodalom iparfejlődését Mária Terézia uralkodásának évtizedeiben három súlyos hiányosság lassította: a tőkehiány, a szakmunkáshiány és a vállalkozási kedv hiánya. A tőkehiányt az államkincstárból folyósított segélyek nem enyhítették lényegesen, a szakmunkáshiányon külföldi szakemberek behívásával lehetett segíteni, de az osztrák örökösödési háború majd a hétéves háború idején az idegenekkel szemben megnyilvánuló bizalmatlanság, továbbá a protestáns bevándorlóktól való idegenkedés az adott lehetőségek kihasználását is sokáig fékezte. Vállalkozási kedv csak a földbirtokosok egy részében volt, akik azonban manufaktúraalapításaik ellenére is megmaradtak feudális uraknak; ipari vállalkozásaik csak birtokuk jobb kihasználását célozták. A kereskedők óvakodtak tőkéjüket ipari vállalkozásokba fektetni, mert továbbra is nagyobb hasznot reméltek a már bevezetett külföldi áruk importjából. Mária Terézia kormánya ebben a helyzetben egyrészt vallási toleranciára kényszerült, hogy vissza ne riassza az érvényesülést kereső idegen vállalkozót és szakembert, másrészt fonó- és szövőiskolák alapításával, termelőeszközök (orsók és szövőszékek) kedvezményes vagy ingyenes kiosztásával törekedett egy belföldi szakmunkás réteg kinevelésére.

Ilyen körülmények között szinte felmérhetetlen hatással voltak az iparfejlődésre II. József rendeletei. A jobbágyrendelet (1781) az örökös jobbágyság megszüntetésével és a jobbágyok helyváltoztatásának biztosításával további munkaerőforrásokat bocsátott a manufaktúrák rendelkezésére. A türelmi rendelet (1781) szabaddá tette a protestáns tőkések és szakemberek előtt az érvényesülés útját, a zsidórendelet (1781) elhárította az akadályokat a zsidó tőke ipari érvényesülése előtt. A prohibítív vámrendszer (1784) kizárta a birodalom piacáról a belföldi vállalkozó idegen versenytársait, az uzoratilalom megszüntetése (1787) pedig megkönnyítette a tőke szabad mozgását. A szerzetesrendek feloszlásával elnéptelenedett kolostorépületeket az állam olcsó áron, nem egyszer ingyen bocsátotta az ipari vállalkozók használatába, egy csapásra megoldva ezzel a manufaktúraalapítók üzemelhelyezési gondjait. Az állam most már — a merkantilizmus gyakorlatával szakítva — csak kivételesen és nagy ritkán részesítette az ipari vállalkozásokat közvetlen támogatásban, de egyetlen életképes üzem fejlődését nem akadályozta. A XVIII. század második felében, a manufaktúrakorszak fellendülésének időszakában az 1780-as évtized a csúcspont.

b) Az iparfejlődés

A gazdaságpolitika iparfejlesztő célkitűzései és a ténylegesen megvalósult iparfejlődés csak részben fedik egymást. Az egyes tartományok gazdasági egymásrautaltsága erősödött, de a birodalom gazdasági egysége nem valósult meg. Ha tehát át akarjuk tekinteni a Habsburg-birodalom iparfejlődését a XVIII. század második felében, ezt országonként és tartományonként kell megtennünk. Az összehasonlító vizsgálatot rendkívül megnehezíti a forrásadottságok tartományonként eltérő volta, és ami ebből szükségszerűen következik, a történeti feladatok különböző szintje. Még a manufakturális fejlődés számadatait sem tudjuk megnyugtató alapossággal összehasonlítani, mert a különböző források, de az egyes történészek is más és más kritériumok alapján tekintenek egy-egy üzemet manufaktúrának. Manufaktúra tabellák ugyan a birodalom minden

egyes országában készültek, de nem mindig azonos szempontok szerint, adatközlésük pedig, különböző országokban végzett forráskritikai vizsgálatuk egybehangzó eredménye szerint, csak tájékoztató és nem statisztikai értékű. A különböző iparágak történetének feldolgozása is egyenetlen. Általában jól vagyunk tájékozva a textilipar, részben a vasipar és a cukorgyártás történetéről, de számos más iparág, így a bőripar, a luxusipar, a kezdeteit élő vegyipar története még feldolgozatlan. Nagyon keveset tudunk a céhes iparokról, mert a kutatók érdeklődése ebben a korszakban már természetszerűen a születőben levő új termelési formára irányul; tudatában kell azonban lennünk, hogy az előállított összes ipari termék nagyobbik részét ekkor még a céhek és a céhen kívül dolgozó magános kézművesek produkálják. A céhkereteken kívül folyó nem manufaktúrális termelés adatai csak hozzávetőlegesen becsülhetők, és itt olyan jelentős iparágak teljesítményeiről van szó, mint a céhkényszer alól felszabadított textil- és vasipar. Ezért az itt következő áttekintés, bár elkészítését néhány, éppen az elmúlt évtizedben megjelent alapvető fontosságú munka nagyon megkönnyítette, végül mégis csak tájékoztató értékű lehet.

A Habsburg-birodalom országai között iparilag — és különösen manufaktúraiparát tekintve — Alsó-Ausztria volt kimagaslóan a legfejlettebb. A XVIII. század második felében végbement rohamos növekedést bizonyos fókig megalapozták a már csaknem száz évre, Becher és Schröder tevékenységéig visszanyúló ipartörténeti előzmények, de a fejlődés leghatékonyabb tényezőjének a kor gazdasági és társadalmi viszonyai következtében különös erővel érvényesülő kedvező földrajzi helyzet látszik. Az alsó-ausztriai manufaktúrák szinte korlátlan felvevőképeségű piacra találtak egyrészt Bécsben, másrészt Magyarországon. Élveztek a Bécsben székelő birodalmi kormány támogatását, elsősorban nekik állt rendelkezésükre a bécsi nagykereskedők által közvetített külföldi eredetű tőke, a birodalmi főváros és környéke rohamosan növekvő lakossága biztosította számukra a munkaerőt, úgyhogy viszonylag kevésbé érezték meg az ipar fejlődését másutt gátoló tőke- és szakemberhiányt, s a polgári tőke vállalkozó kedve is erősebb volt itt, mint más tartományokban. Ehhez járult a bécsi medence egyenletes éghajlata, a télen-nyáron közel egyforma hőmérsékletű, bővíző folyók, amelyek biztosították az ipari üzemek egész éven át megszakításatlan, egyenletes termelőmunkáját. A bécsi piac nemcsak az áruk elhelyezését, hanem a munkások olcsó élelmezését is lehetővé tette. Alsó-Ausztria manufaktúráinak száma 1762-ben legalább 11, 1783-ban legalább 90, 1790-ben legalább 140 volt. Az 1790-ben számontartott 109 privilegizált manufaktúra több mint fele (57) textilmanufaktúra volt, ezek több mint 18 000 munkást foglalkoztattak, nem számítva a közel 90 000 bedolgozó fonót Alsó-Ausztria és Nyugat-Magyarország különböző uradalmaiban. A textilipar ágazatai között a pamutszövet- és a selyemgyártás koncentráltabb erre a területre mintegy 17, illetve 29 manufaktúrával. A pamutszövetgyártásban a schwechati manufaktúra 1762-ig monopolhelyzetben volt, kizárólagos privilégiumának megszüntetése után, 1763-tól kezdve egymás után alakultak a pamutszövet- és kartonmanufaktúrák, amelyek közül a Sankt Pölten melletti Fridauban létesült vállalkozás lett a legjelentékenyebb. Mindezek tulajdonképpen szórt manufaktúrák voltak, maga a központi üzem a fonókörczetekbe szervezett háziipari bedolgozók termékeinek csak a végső kidolgozást adta meg. Általában különböző részvénytársaságok tulajdonában voltak, a részvényeket főleg bécsi bankárok (így a lotharingiai származású, később bárósított Johann Fries) és nagykereskedők jegyezték, de nem maradt távol az udvari arisztokrácia sem. Míg a pamutszövetgyártás Alsó-Auszt-

ria vidéki kisvárosaiban talált otthonra, a selyemipar Bécs kül- és elővárosaiban koncentráldott. 1790-ben itt 8000 selyemszövőszék dolgozott. A bányakincsekben szegény Alsó-Ausztriában jelentős fémipar bontakozott ki, 12 vas-, 8 rézhámorról és mintegy 25 fém-, vas- és acélmanufaktúráról tudunk, amelyek idegen, stájerországi és felső-ausztriai nyersanyaggal dolgoztak. Természetesen képviselve volt a birodalmi fővárosban a luxusipar is, a leoni (arany- és ezüstdrót), nürnbergi (sárgaréz) és galantéria árukat előállító manufaktúrák száma 10 körül járt. 1790-ben Alsó-Ausztriában a Kommerzgewerbe szektorában foglalkoztatottak mintegy 38%-a manufaktúramunkás volt. Az alsó-ausztriai iparfejlődés eredményeinek ismeretében érthető, hogy Bécs uralkodó helyzetre tett szert a birodalom gazdasági életében; megkülönböztetett helyét az udvar Magyarország irányában folytatott vámpolitikája még meg is erősítette: Magyarország pamutszövetbehozatalának 91%-át Alsó-Ausztriából, selyemárubehozatalának 92%-át Bécsből fedezte (1782).

Felső-Ausztria ipara ehhez képest szegényesnek mutatkozik. 1783-ban 4, 1790-ben 6 manufaktúrát vesznek számba, a fejlődés itt majd csak a századforduló után lendül fel. Egyetlen jelentős manufaktúrája a XVIII. század második felében is az 1672-ben alapított, 1754 óta állami tulajdonban levő linzi posztómanufaktúra, amelynek virágkora az 1780-as évekre esik. Ekkor évenként több mint egymillió forint értékű árut állított elő. Legfontosabb piaca Bécs és Magyarország volt; a magyarországi posztóbehozatalnak 1748-ban 30%-a, 1782-ben 66%-a származott Felső-Ausztriából, nyilvánvalóan főleg a linzi manufaktúrából. 1790-ben a Kommerzgewerbe szektorában foglalkoztatottak 10%-a volt manufaktúramunkás, a többiek nagyrésze céhes keretek között vagy azon kívül vászonszövással és vASFeldolgozással foglalkozott. A stájerországi Innerbergben kiolvasztott vasércet Felső-Ausztriában közel 300 vashámor dolgozta fel; az ybbi és kirchdorf-micheldorf-i sarló- és kaszagyártók, a steiry penge- és késművesek termékei egész Kelet-Európát elárasztották.

Csehországot, Morvaországot és Osztrák-Sziléziát helyesnek látszik együttesen tárgyalni, mert az iparfejlődés menete és jelenségei e három tartományban nagyon hasonlóak. Középponti helyet itt is a textilipar foglalt el, a Kommerzgewerbe szektorában foglalkoztatottaknak több mint 80%-a valamelyik textilipari ágazatban dolgozott, de csak 5%-uk volt manufaktúramunkás. A manufaktúrális fejlődés tehát gyengébb volt, mint Ausztriában. A manufaktúrák száma Csehországban 1780/81-ben 30 körül járt, a 80-as évek nagy fellendülésében megháromszorozódott, 1794-ben 89 volt, ehhez jön Morvaországban 19, Sziléziában további 3, a manufaktúra tabellákból kimaradtakkal együtt tehát összesen mintegy 130–140, mintegy kétharmaduk textilmanufaktúra. Ezek mellett változatlanul virágoztak a Verlag hagyományos formái is. A textilipar ágazatai között a posztó- és a vászonszövés volt a legfejlettebb, a pamutszövetgyártás csak a 80-as években lendült fel, a selyemgyártás mindvégig háttérbe szorult. Csehország legnagyobb posztómanufaktúrája, az 1715-ben Horní Litvínovban alapított gróf Waldstein-féle üzem, az egész XVIII. századon át virágzott. A példát követve, főleg a század harmadik negyedében sok nagybirtokos alapított posztómanufaktúrát; ezek bér munkásai legnagyobbbrészt a jobbágyi függésben élő zsellérek közül kerültek ki, sőt a földesurak éppen ebből a megfontolásból kiindulva szaporították zselléreik számát. A cseh nagybirtok iparosodására jellemző, hogy az 1750-es évek második felében a földesúri jövedelmek 43%-a sörfőzésből és más ipari vállalkozásokból eredt, míg a földművelésből 38%-a, robotból és illetékekből csak 19%-a. Ennek ellenére sem indult meg a

feudális földesúr átalakulása ipari tőkessé: az üzemek csupán a földbirtok jövedelmezőbb kihasználását célozták, s az örökös jobbágyság megszüntetésével (1781) észrevehetően alábbhagyott az arisztokrácia iparosító tevékenysége. A polgári eredetű tőke posztómanufaktúra alapításai az 1760-as évektől kezdve szaporodtak el, főleg Morvaországban, elsősorban Brünnben. Nem hozott létre manufaktúrát a kereskedőtőke a kézműves posztószövés hagyományos városi központjaiban, de a libereci vagy jihlavi takácsok termelése több virágzó manufaktúráéval is felért. A vidéki háziipar széles bázisán szervezett vászonszövést pedig csak kivételesen lehetett manufaktúrák köré csoportosítani, mint Lotharingiai Ferenc császár potštejni üzemében, amelyet 1761-ben az addigi igazgató, Chamaré gróf vásárolt meg, s itt sem tartós eredménnyel. Megindult a manufaktúra-fejlődés a hagyományosan fejlett cseh papír- és üvegiparban, és új jelenségeként a textiliparnak fehérítő- és festőanyagokat szolgáltató vegyiparban. Cseh- és Morvaország manufaktúra- és kézművesmunkásainak száma a felgyorsuló iparfejlődést tükrözi: az 1780. évi 72 ezerről 1798-ig több mint kétszeresére, közel 150 ezerre nőtt, ezen belül a mesterek száma 58, a segédeké 91, az inasoké 136%-kal növekedett, a tanulatlan segédmunkásoké megháromszorozódott. Az ipar mellett a bányászat háttérbe szorult. A nemesfém-bányászat eljelentéktelenedett, a vaskohászat fejlődött, egymásnak ellentmondó statisztikai adatai egybehangzóan növekedésről vallanak, de a termelés nem fedezte a szükségleteket, így a cseh vasipar rá volt utalva az osztrák, a morva a magyarországi vasexportra. A cseh-morvaországi bányászat történetének legnagyobb horderejű eseménye a XVIII. század második felében az ostravai széntelepek felfedezése.

Tirol és Vorarlberg távoli, az iparfejlődésben elmaradt, az 1775. évi egységes osztrák—cseh vámterületből kihagyott tartományok voltak; a birodalom gazdasági vérkeringésébe csupán a dél-tiroli selyemfilatoriumok kapcsolódtak be, részben ők látták el Bécs selyemiparát finom minőségű nyersanyaggal.

Az ipar tekintetében egyébként fejletlen Stájerország, Karintia és Krajna (Szlovénia) gazdasági jelentőségét vastermelésük határozta meg. Az Itáliába és a kelet-európai országokba irányuló vasáruexport az állami bevételek nem elhanyagolható tétele volt, s a mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas hegyvidékeken is lehetővé tette jelentős számú lakosság megélhetését. A vastermelés rendje (Eisensystem) Stájerországban középkori alapokon nyugodott, a bányahatóságok a mindenkor piaci szempontokat mellőzve bürokratikusán ragaszkodtak a pénzügyi szempontokhoz; elképzelhetetlennek tartották például az áraknak a piaci viszonyokhoz igazodó változtatását. Karintiában, közelebb lévén az itáliai piachoz, az ilyenfajta megkötöttségek csak Mária Terézia 1759. évi rendeletének végrehajtása során jutottak érvényre. Stájerország és Karintia vastermelési rendjének ez az egymáshoz közelítése a karintiai vasexportra gátóan hatott, ugyanakkor Stájerországban lehetővé tette a középkori munkamódszerekkel való szakítást, az indirekt módszer meghonosítását. Így került sor az első nyersvasolvasztásra Stájerországban 1760 táján, majdnem kétszáz évvel később, mint Karintiában. A vashányászat és vaskohászat időszerűtlenné vált megkötöttségeit 1781-ben II. József hatályon kívül helyezte. Véletlenül ugyanebből az évből maradt ránk az egyetlen XVIII. századi összesítő termelési kimutatás. E szerint Stájerország kb. 320 ezer, Karintia 155 ezer, Krajna 20 ezer bécsi mázsa nyersvasat állított elő. A következő évek részleges termelési adatai szerint a vastermelés, különösen Karintiában, tovább növekedett. A manufaktúrai par

ezekben a tartományokban gyengén fejlett maradt, csak Klagenfurtban és környékén alakult ki egy kisebb textilipari centrum az 1760-as évektől kezdve; 1792-ben itt 7 textilmanufaktúra működött, ezek már használták a jenny kézzel hajtott, egyszerűbb változatát. Ugyancsak angliai eredetű fonógépekkel dolgozott gróf Batthyány Károly textilmanufaktúrája (1790—1808) a stájerországi Burgauban, a magyar határon.

Az Adriai-tenger vidékén Görzben selyemfilatoriumok és néhány selyemmanufaktúra, Triesztben szappanfőző-, textil- és bőrmannufaktúrák működtek, és volt néhány különböző méretű manufaktúra az 1776-ig Ausztriához tartozó Fiumében is, amelyek közül az 1752-ben alapított, nyugat-indiai örölt cukornádat feldolgozó cukorfinomító, egy antwerpeni bankárok tőkéjével működő vállalkozás volt a legjelentősebb.

A Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományainak iparfejlődése a XVIII. század második felében ezek szerint változatosan egyenlőtlen volt. A fejlődés legszembeötlőbb jele a manufaktúrák számának növekedése, 1780 után rohamos szaporodása, úgyhogy a legmértéktartóbb számítás szerint is 1790 körül legalább 280, de valószínűleg ennél több manufaktúra működött a birodalom nyugati felében, mintegy 50%-uk Alsó-Ausztriában, 30%-uk Csehországban. Ebben nincsenek benne az egész korszakon át jelentős, s 1781 után ugyancsak fellendülő stájer, karintiai és krajnai vaskohászati üzemek, s az ipar fejlődésének nem a manufaktúra az egyetlen lehetséges formája. A sokoldalúan fejlődő Alsó-Ausztria és Csehország mellett mindenesetre megtaláljuk az egy iparágban kiemelkedő Stájerországot, vagy az általában visszamaradt Tirolt és Vorarlberget, amelyek csak ezután lépnek majd a modern iparosodás útjára. A Habsburg-tartományok e színes együttesét történetírásunk eddig így nem vizsgálta. Nekünk meg kellett ezt tennünk, hogy tudjuk mihez hasonlítani, és képesek legyünk reálisan értékelni a magyarországi iparfejlődést.

JEGYZETEK

I.

A Habsburg-birodalom XVIII. századi bányászat- és ipartörténetének monografikus feldolgozása még nincsen. A problémák és a legfontosabb folyamatok jó áttekintését adja *Gustav Otruba: Zur Entstehung der „Industrie“ in Österreich und zu deren Entwicklung bis Kaiser Joseph II. Österreich in Geschichte und Literatur* 11 (1967) 225—242. Az összefoglaló osztrák történeti munkák közül a következőkre építtem: *Karl und Mathilde Uhlirz: Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nebenländer Böhmen und Ungarn. I. Graz—Wien—Leipzig. 1927; Erich Zöllner: Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Wien. 1966. 3. kiad.; Hanns Leo Mikoletzky: Österreich. Das grosse 18. Jahrhundert. Von Leopold I. bis Leopold II. Wien—München. 1967. Felső-Ausztriára külön is Alfred Hoffmann: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. I. Werden, Wachsen, Reifen. Von der Frühzeit bis zum Jahre 1848. Salzburg. 1952.*

A Habsburg-tartományok társadalmi képletének összehasonlítása Nyugat-Európával *Hans Hausserr: Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit vom Ende des 14. bis zur Höhe des 19. Jahrhunderts. Köln—Graz. 1960. 3. kiad. 267—268. A XVII. század végének osztrák iparfejlődésére Zöllner: i. m. 282—289, Mikoletzky: i. m. 52, 92—93, Hoffmann: i. m. 107—108, 144. Az osztrák kameralisták jellemzésére a következő életrajzokat vettem alapul: Herbert Hassinger: Johann Joachim Becher 1635—1682. Ein Beitrag zur Geschichte des Merkantilismus. Wien. 1951. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. Bd. 38); Heinrich Ritter von Srbik: Wilhelm von Schröder. Ein Beitrag zur Geschichte der Staatswissenschaften. Wien. 1910 (Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-Historische Klasse. Bd. 164/1; Fritz Posch: Philipp Wilhelm von Hörnigk. Werdejahre und österreichisch-steirische Beziehungen. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte*

forschung 61 (1953) 335—358. Schröder javaslata a magyarországi bombagyártásról *Srbik*: i. m. 84. Hörnigk 1673. évi utazása *Hassinger*: i. m. 184. A Hörnigk-idézetek az Oesterreich über alles ... I. és X. fejezetéből valók, Magyarország bányakincseinek méltatása ugyancsak a X., a magyar borkivitel előmozdításának javaslata a XXXI. fejezetben. Az osztrák kameralisták tárgyilagos értékelésére a magyar irodalomban az első, úttörő tanulmány *Imre Wellmann*: Merkantilistische Vorstellungen im 17. Jahrhundert und Ungarn. *Nouvelles Études Historiques* ... Budapest. 1965. I. 315—354., aki azonban Hörnigket nála egy árnyalattal kevésbé kedvezően ítéli meg. A korai osztrák manufaktúrák általános jellemzéséhez *Heinrich R. von Srbik*: Die kaiserliche Spiegelfabrik zu Neuhaus 1701—1725. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 32 (1911) 294—317. Vö. még *Viktor Hofmann*: Beiträge zur neueren österreichischen Wirtschaftsgeschichte. I. Die Wollenzeugfabrik zu Linz an der Donau. Archiv für Österreichische Geschichte 108 (1920) 345—778, ebből az első félszázad története 355—382. A bécsi selyemiparra legújabban *Margarete Bucek*: Geschichte der Seidenfabrikanten Wiens im 18. Jahrhundert (kézirat disszertáció). Wien. 1968. A vasiparra *Anton Pantz*: Die Innerberger Hauptgewerkschaft 1625—1783. Graz. 1906 (Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark. Bd. VI/2). *Faller Jenő*: Adatok a bányabeli robbantás fejlődéstörténetéhez. Történelmi Szemle, 4 (1961) 56—75.

II.

A Pragmatica Sanctio évtizedeinek iparfejlődéséről rövid és világos tájékoztatást ad *Uhlirz*: i. m. 301—302 és *Zöllner*: i. m. 282—289. VI. Károly kedvezőtlen megítélése *Otruba*: i. m. 231 és *Mikoletzky*: i. m. 155. Szilézia fejlődéséről *Mikoletzky*: i. m. 156. 230, továbbá *Theodor Schönborn*: Die Wirthschaftspolitik Oesterreichs in Schlesien im 17. und Anfang des 18. Jahrhunderts. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik 43 (1884) 295—340 és *H. Fechner*: Der Zustand des schlesischen Handels vor der Besitzergreifung des Landes durch Friedrich den Grossen. Uo. 44 (1885) 209—236. A kereskedelmi társaságokról *Franz Martin Mayer*: Die Anfänge des Handels und der Industrie in Oesterreich und die orientalische Compagnie. Innsbruck 1882 és *Josef Dullinger*: Die Handelskompagnien Oesterreichs nach dem Oriente und Ostindien in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Zeitschrift für Social- und Wirthschaftsgeschichte 7 (1900) 44—83. Az adriai kikötőkről ezeken kívül még *Franz Martin Mayer*: Zur Geschichte der österreichischen Handelspolitik unter Kaiser Karl VI. Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung 18 (1897) 129—145 és *Peter Gasser*: Die Handelsbeziehungen des Litorale zu den Ländern der böhmischen Krone im 18. Jahrhundert. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 14 (1961) 88—99. A linzi posztómanufaktúráról *V. Hofmann*: i. m. 355—417, Abraham Spitzről a 375. sk. l-on; a neuhausi manufaktúráról *Srbik*: Die kaiserliche Spiegelfabrik ..., benne Wertheimerről; a schwechati textilmanufaktúráról *V. Hofmann*: Beiträge ... II. Die Anfänge der österreichischen Baumwollwarenindustrie in den österreichischen Alpenländern im 18. Jahrhundert. Archiv für Österreichische Geschichte 110 (1926) 477—491; a bécsi porcellánmanufaktúráról *Mikoletzky*: i. m. 157—158, *Haussherr*: i. m. 150, a meissen szökött mesterről *Rudolf Forberger*: Die Manufaktur in Sachsen vom Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts. Berlin. 1958. 45. Egyéb bécsi és alsó-ausztriai manufaktúrákról *Mikoletzky*: i. m. 94. *Takáts Sándor*: Az első tafota- és szövő-gyár Ausztriában. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 6 (1899) 437, Geschichte der Stadt Wien. Bd. IV. Wien. 1911. 424, *Takáts Sándor*: A hainburgi posztógyár és Magyarország. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 9 (1902) 285—286. *Takáts Sándor*: Az első magyar dohány-monopólium bajai. Uo. 9 (1902) 393. A csehországi manufaktúrákról *Mikoletzky*: i. m. 93, *Arnošt Klíma*: Über die grössten Manufakturen des 18. Jahrhunderts in Böhmen. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 12 (1959) 146—148 és uő.: Die Textilmanufaktur in Böhmen des 18. Jahrhunderts. Historica 15 (1967) 128. sk. I. és *Gasser*: i. m. A grazi barchentszövő manufaktúráról *V. Hofmann*: Beiträge ... II. 462—476. A bécsi kézművesek kategóriáiról és számukról Geschichte der Stadt Wien. Bd. IV. Wien. 1911. 419—430.

III.

A Habsburg-birodalom osztrák és cseh tartományainak manufaktúra-korszakáról alapvető *Herbert Hassinger*: Der Stand der Manufakturen in den deutschen Erbländern der Habsburgermonarchie am Ende des 18. Jahrhunderts, a „Die wirtschaftliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert” (Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Hrsg. von *Friedrich Lütge*. Bd. 6.) Stuttgart. 1964 c. kötetben.

Az angol ipari forradalomról többé-kevésbé részletesen minden, a XVIII. századot tárgyaló egyetemes történeti és technikatörténeti összefoglalás megemlékezik. A szövegben felsorolt találmányokat *Friedrich Klemm*: *Kurze Geschichte der Technik*. Freiburg i. Br. 1961 és (*Wellmann Imre*)—*Endrei Walter*: A termelőerők fejlődése az ipari forradalom korában. (Kézirat gyánt.) Budapest. 1964 alapján ismertetem. A közölt évszámok általában csak tájékoztató jellegűek, mert a feltalálás, üzembehelyezés, szabadalmaztatás és további tökéletesítés a legtöbb esetben nem is néhány éves, hanem egy-két évtizedes folyamat volt. A fonógépek lassú elterjedéséről Alsó-Ausztriában *V. Hofmann*: *Beiträge . . .* II. 440, magyarországi megjelenésükről *Endrei Walter*: Textilipari szabadalmak Magyarországon a nyugat-európai ipari forradalom idején. Történelmi Szemle, 4 (1961) 80—83. Hogy a fonógépek szórványos megjelenése még nem jelenti az ipari forradalom kezdetét, tisztázta *Jaroslav Purš*: K problematice průmyslové revoluce v českých zemích a na Slovensku. Historický časopis, 3 (1955) 553—618.

A bécsi udvar iparpolitikájának hatalmas irodalmából *Karl Přibram*: *Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860*. Erster Band. 1740 bis 1798. Leipzig. 1907, folytatás nélkül maradt monográfiáját vettem alapul. A régebbi irodalomból *August Fournier*: *Maria Theresia und die Anfänge ihrer Industrie- und Handelspolitik* c. tanulmányát (*Historische Studien und Skizzen. Zweite Reihe*. Wien—Leipzig. 1908. 29—92, előzőleg *Handel und Verkehr in Ungarn und Polen um die Mitte des 18. Jahrhunderts* címen, *Archiv für Österreichische Geschichte*, 69 (1887) 373—436) és *Adolf Beer*: *Studien zur Geschichte der österreichischen Volkswirtschaft unter Maria Theresia*. I: Die österreichische Industriepolitik. *Archiv für Österreichische Geschichte* 81 (1894—1895) 1—133 c. munkáját használtam, az újabb feldolgozásokból *Gustav Otruba*: *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias*. Wien. 1963 c. összefoglalását. A behozatali tilalmakról itt a 143. lapon. *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest. 1922 és A bécsi udvar gazdasáspolitikája Magyarországon 1780—1815. Budapest. 1958 c. monográfiái a bizonyos körökben valóban meglevő gyarmatosító törekvéseket abszolutizálják, így anyaggazdagságuk ellenére a tárgyalagos olvasó számára elfogadhatatlannak. Az ún. gyarmatosítás kérdéséről objektív képet ad *Konrad Schünemann*: *Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft*. *Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung* 47 (1933) 13—56, a Kommerzhofratnak a magyarországi textilipar fejlesztését javasoló 1774. évi fellépése itt az 52. l-on. Lotharingiai Ferenc gazdasági szerepéről *Hanns Leo Mikoletzky*: *Franz Stephan von Lothringen als Wirtschaftspolitiker*. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 13 (1960) 231—257. A Habsburg-iparpolitika periodizációja és az 1770 körüli korszakhatár már *Přibram*: i. m.-ből is kiolvasható, éles megfogalmazása *Herman Freudenberger*: *Industrialization in Bohemia and Moravia in the Eighteenth Century*. *Journal of Central European Affairs*, 19 (1959—1960) 349. A Polizeigewerbe és Kommerzgewerbe szétválasztása *Přibram*: i. m. 38. sk. 1., a „gewachsene Manufaktur” fogalma *Hassinger*: *Der Stand . . .* 115. A szövegben említett adatok általában *Přibram*: i. m.-ből valók, így a Kommerzhofrat 1770. évi terve 203. sk. 1., II. József rendeleteinek az iparfejlődés szempontjából való értékelése 356. sk., stb. Batthyány Tódor tűgyártómanufaktúra vásárlásáról *Beer*: i. m. 8.

Az iparfejlődés országokénti áttekintéséhez *Hassinger*: *Der Stand . . .* szolgált alapul. A manufaktúratábellák forrásértékéről *Přibram*: i. m. 403. sk. 1. és *Hassinger*: i. m. mellett *Jaroslav Purš*: *Struktur und Dynamik der industriellen Entwicklung in Böhmen im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts*. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1965. I: 160—168. Hasonló a helyzet a magyarországi tábellákkal is.

Alsó-Ausztriára *Hassinger*: *Der Stand . . .* 130—147. A bécsi medence éghajlati tényezőiről *Ferdinand Tremel*: *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs*. Wien 1969. 263, a bécsi nagykereskedők szerepéről *Otruba*: *Zur Entstehung . . .* 233, a pamutszövet-manufaktúrákról *V. Hofmann*: *Beiträge . . .* II. 574—684, a bécsi selyempiparról *Bucek*: i. m. 151. sk. és 182. Bécs uralkodó helyzetéről Magyarországgal szemben *Herbert Hassinger*: *Der Aussenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. „Die wirtschaftliche Situation . . .” c. kötetben 89, a magyarországi import-adatok uo. 88.

Felső-Ausztriáról *Hassinger*: *Der Stand . . .* 148 és uő.: *Der Aussenhandel . . .* 88. A linzi posztómanufaktúráról *V. Hofmann*: *Beiträge . . .* I, *A. Hoffmann*: i. m. 322, 414, 447—448; a három-adatok *Přibram*: i. m. 406, vassfeldolgozás *A. Hoffmann*: i. m. passim és *Tremel*: i. m. 260. sk. 1.

Csehországról, Morvaországról és Osztrák-Sziléziáról *Hassinger*: i. m. mellett a következő munkákat használtam: *Arnošt Klíma*: *Manufaktúrní období v Čechách*. Praha. 1955, uő.: *Über die grössten Manufakturen . . .* és uő.: *Die Textilmanufaktur in Böhmen . . .* (benne Horní Litvínov és Potštejn üzemtörténete); *Herman Freudenberger*: *Industrialization . . .* 347—356. uő.: *The Woolen-Goods Industry of the Habsburg Monarchy in the Eighteenth Century*. *The Journal of Economic History*, 20 (1960) 383—406 és uő.: *The Waldstein Woolen Mill*. Boston. 1963. *Purš*: *Struktur . . .* I: 160—196, II: 103—124, a munkáslétszámok innen. Fenti irodalom

kiválasztásában nagy segítségemre volt *J. Kočí*: Nové práce k dějinám manufaktur v Čechách v 18. století. Československý časopis historický, 18 (1970) 318—324.

A többi tartományról *Hassinger*: Der Stand . . . 166. sk. I., a vastermelésről *Elisabeth Reiner*: Karl von Zinzendorf und das Eisenwesen in Innerösterreich. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 13 (1960) 258—330, az 1781. évi vastermelési adatok *Hassinger*: Der Aussenhandel . . . 73. A fiumei cukorfinomítóról *V. Hofmann*: Beiträge . . . III: Die Anfänge der Zuckerindustrie in Österreich und Ungarn. Archiv für Österreichische Geschichte 112 (1932) 1—210.

VÖRÖS KÁROLY

A parasztság útja a polgári forradalomhoz

A változás tendenciái

Ha a nemesség átalakulása a gazdasági fejlődés lehetőségeinek csábítása és nyomása alatt elsősorban a középbirtokos nemesség érdekében, s éppen ez által kezdeményezve, megindította a nemesség öt uralkodó osztályá tévő s e minőségében még fenntartó intézményeinek felszámolását — ezáltal végül is majd magát az osztályt szüntetve meg —, a parasztságon belül a hazai feudalizmus e 6 utolsó évtizedében végbemenő fejlődés is magát az osztályt: a parasztságot fogja felszámolni. Természetesen nem mint falusi agrárnépességet, hanem mint a feudális társadalm szerkezet egy részét, — s az e szerkezet összeomlásával osztályként széthulló parasztságot ugyanezen 6 évtized alatt (a nemesihez hasonlóan) szintén egy új, alapjában már a tőkés gazdasági fejlődés törvényei szerint formálódó paraszti osztály kereteibe kezdve meg újjárendezni. Olyan keretbe, melynek kategóriáiban 1848 után egymás mellé fognak kerülni hajdani jobbágyok, zsellérek, szabadparasztok és hajdani nemesurak —, hiszen e kategóriákban a feudalizmus parasztsága átalakulásának és széthomlásának végeredményeként már a falusi közép- és kispolgárság helyezkedik el: gazdag-, közép- és kisparasztok —, s a földműves szegénység: az agrárproletariátus és az annak már határán álló, vagy feltartóztathatatlanul e felé haladó elemek. Új gazdasági alapokon álló szerkezet ez, mely azonban érzékelteti: a feudalizmus parasztságának felbomlása és a kapitalizmus parasztságának kialakulása nem önmagában álló, csak a feudalizmus jobbágyparasztságára korlátozódó, elszigetelt folyamat: számos, elsősorban agrár, és általában falusi vonatkozásban szerves része a feudális társadalmi szerkezet más osztályai, így mindenekelőtt a nemesség felbomlási folyamatának is.

A falusi nem nemesi agrárnépesség most átalakuló és végül felbomló legtagabb kategóriájába úrbéres és nem-úrbéres, de még ugyancsak földesúri kötöttségben élő parasztság éppúgy beletartozik, mint ahogy beletartoznak a földesúri kötöttségekből már többé-kevésbé kiemelkedő, vagy azoktól már teljesen szabaddá is vált, ill. éppenséggel eleve is szabad elemek.

A gerincét e kategóriának természetesen továbbra is az úrbériség államilag többé-kevésbé szabályozott és korszakunkban alapjaiban változatlanul maradt keretein belül álló jobbágyparasztság, ill. úrbéri zsellérség alkotja. Sajátos módon lélekszámukat illetőleg pontos adatokkal nem rendelkezünk, még az általában, legalábbis elvben földesúri hatalom alatt álló, ill. legáltalánosabban valamely fokon még földesúri bíraskodás alá tartozó elemek (ideértve tehát a mezőgazdasági bér munkásságot, éppúgy, mint az ún. majorsági zselléreket: az úrbéres viszonyon kívülálló, de nem nemesi rétegeket is) összességének létszámalakulását egyelőre nem tudjuk nyomonkövetni; — feltételezhetjük azonban, hogy ez legalább területi megoszlását tekintve általában azonos a teljes népesség-

szám régiók szerinti általános alakulásával. A regionális megoszlás ilyen alakulása azonban nemcsak mennyiségi, hanem minőségi változássá is szélesedik: legalábbis az Alföldre és annak déli részére újonnan betelepülők — mint arra már a népmozgalomról szólva is céloztunk — ugyanis még korszakunkban is kedvezőbb úrbéri viszonyok és általában termelési és munkafeltételek közé: nagyobb és jobb talajú jobbágytelkekre kerülnek, mint az elhagyott volt; kedvezőbb gazdálkodási és értékesítési körülmények, több és bővebb munkaalkalom közé. A jobbágyság ilyen anyagi erősödését azonban másfelől — mint még látni fogjuk — kezdettől jelentősen korlátozza a jobbágytelki állomány kétségtelen aprózódása.

A parasztságon belül a rendileg elismert szabadparaszti elemek: jászok, kunok, hajdúk, székelyek, erdélyi szászok, egyes kiváltságolt kerületek lakóinak pontosabban elhatárolható körében, települési területén és társadalomszerkezetében az előző korszakhoz képest változás ugyancsak nem történik; a hajdúvárosok és a jász kunok pedig ugyanekkor megkapják az országrendiséget jelentő országgyűlési képviselő jogát. E szabadparaszti csoportok esetén éppen úgy, mint a horvát és a magyarországi határőrvidéken, adataink alapján korszakunkban a lélekszámnak az átlagosnál erősebb emelkedésével számolhatunk, — ami (mint láttuk is) kétségtelenül e terület erős szívó hatását is bizonyítja. A székely és a besztercei román határőrvidék vonatkozásában azonban — lévén, hogy ott a népesség teljes területi elkülönítését nem hajtották végre és így egy településen egymás mellett határőri és nem határőri népesség is előfordulhatott —, nehéz lemérni a fejlődést, ám e nem teljes adataink alapján is — mint utaltunk is rá — itt is és joggal, a népességnek korszakunkban az országos átlagnál erőteljesebb növekedését tételezhetjük fel.

A gazdasági fejlődés által a nem nemesi társadalmi szerkezet polgárvá alakítására nyújtott lehetőségek persze eltérőleg hatnak annak különböző elemeire, függően attól, hogy közvetve, a földesúri gazdálkodáson át, vagy (a szabad és felszabad-paraszti elemek esetén) már többé-kevésbé közvetlenül jutnak el hozzájuk. A változás egészének a szerkezetben annak összetevői szerint történő és ezeknek súlyához képest arányos, egyenletes bemutatása így, e sokoldalúság folytán inkább csak a változás főbb tendenciáinak szintjén kísérelhető meg, míg részleteiben sokhelyütt még majd külön kutatások itt csak jelezhető feladatai kell hogy legyenek.

A parasztság állam és földesúr nyomása alatt

Az e sok különböző helyzetű és lehetőségű elemből összetevődő parasztság átalakulási folyamatának alapját — ugyanúgy, mint a nemesség esetében is — a mezőgazdasági ártermelés lehetőségeinek kibontakozása alkotja. Megfelelően az ártermelés a fejlődés oly sok elemével való összefüggésének, összefonódásának, nem meglepő, ha e 6 évtized átalakító hatása a különben is oly összetett szerkezetű parasztság vonatkozásában is sok és egyre többféle módon fog érvényesülni: hol terhelve, hol emelve azt.

Az úrbéres jobbágyság — a parasztságnak e végül is gerincét alkotó, klasszikusan feudális eleme — felé érvényesülő földesúri nyomás kétségtelenül az átalakulás egyik legjelentősebb tényezője márcsak azért is, mert a földesúr — jobbágy viszony igen széles volta folytán igen széles fronton is érvényesülhetett. Konkrét megnyilvánulásait és az ezek sorában megnyíló főbb változásokat a

gazdaságtörténet regisztrálja, hiszen maga a nemesi mezőgazdasági árutermelés is végül e vonatkozásokban, a lehetőségek minél jobb kihasználására törekvő földesúri szakmai és szervezési intézkedéseken át válik a legkonkrétabban megragadhatóvá. A nagybirtok és a nemesi középbirtok ilyen, a Magyar Királyságban és Erdélyben, az úrbéri rendszer egyes eltérései ellenére is érvényesülő törekvései (mint főbb típusaikban láthattuk: a határ legjobb földjeinek tagosítás és regulációk útján való megszerzésére; egyes területek úrbéres voltának vitatására és megszüntetésére; korábban a jobbággyal közösen használt, vagy használatra a jobbágynak átengedett területekről a jobbágy kitiltására, ill. az így földesúri rendelkezés alá került földeknek új, magasabb munka- vagy pénzszolgáltatások fejében paraszti kézre juttatásával új vagy emelt szolgáltatások bevezetésére) a földesúri polgárosodást szolgálták, — a paraszt szempontjából csekély érzékelhető különbséggel a nagybirtok, vagy a nemesi középbirtok módszerei között. Legfeljebb azzal a mégsem lényegtelen eltéréssel, hogy a nagybirtok törekvései általában nagyobb egységek: egész falvak vagy falucsoportok ellen irányulván, a földesúr nagyobb súlya ellenére is kísérletezni lehetett ellene széles, nagyszabású ellenállás megszervezésével (nem véletlen, hogy a később ismerttetendő nagyszabású szervezkedések, parasztmozgalmak legnagyobb része nagybirtokon bontakozott ki); — ezzel szemben a kisebb birtokossal szemben, annak gyengébb pozíciója ellenére is, az érintett csekélyebb számú jobbágy inkább ki van szolgáltatva. (Mert nem igen hallunk arról, hogy egy falun vagy régióban belül a jobbágyok egymásnak egymás urai ellen is adtak volna tényleges segítséget.) A maguk nemében azonban e földesúri konkrét törekvések többé-kevésbé sikerrel jártak, — és ha a parasztság helyzetének alakulását a mezőgazdasági árutermelés erősödésének viszonyai között akárcsak a jobbágy — földesúri kapcsolat kereteiben is csupán e törekvéseken keresztül mérnők le, kétségtelen, hogy a jobbágyság keretein belül végbemenő változásokról bontakozó képünk a szűk faluhatár abszolút és viszonylagos értelemben egyaránt szűkülő kereteibe beszoruló jobbágyságot és helyzetének egyértelmű romlását, elnyomorodását mutatná.

És e hátrányosra változó helyzetképet csak erősítenék az olyan adatok, amelyek a földesúri viszonyoktól legalábbis jogilag már többé-kevésbé megszabadult, vagy ilyen viszonyoktól eleve mentes szabad-paraszti területeken a vezető osztály feudalizálódásáról, ill. az uralkodó osztály helyileg adott egyetlen lehetséges modelljéhez, a feudális uralkodó osztályhoz való hasonulásáról szólnak.

Mert akár a Jászkunságot, akár a Hajdú-kerületet, akár — és talán legjellegzetesebb példaként — a székelységet (és ezen belül is külön a székely határőrséget) nézzük is, erőteljes hasonló jelenségekkel találkozunk. E szabadparaszti közösségek vezetőrétegei gyakran igyekeznek a kezükbe került adminisztratív hatalmat legalábbis gyakorlatilag örökösíteni, ill. feudális urak módjára használni, miközben maguk is nem egyszer nemesség szerzésére törekednek (aminek pl. az 1819. évi, a kerületi hatóság ellen támadó jászapáti paraszt-zendülésben, vagy a hajdúszoboszlói „Doró láрма”-ban lesz nagy szerepe), bár végül is csak korlátozott sikerrel, — vagy (mint a székelyeknél) egyrészt a székely társadalmi struktúra vezető elemének, a primoroknak egyrészt országos nemességet is szerző törekvésein, másrészt az alacsonyabb kategória tagjait: a közsékelyeket és a lófőket részben (határőrvidéken) a határőrségnek átadó, magukat ellenben abból kimentő, részben (a nem militarizált területeken) egyre inkább szabályos jobbágyságba hajtó magatartásán válik érzékelhetővé. Külön problémát jelentenek ezek mellett a különböző típusú kiváltságolt

(a sz. kir. városnál alacsonyabb, de a mezővárosnál már magasabb rangú) városok: a társadalmukban kibontakozó konfliktusok bővebb ismertetésére azonban már a városi fejlődés, a városi népesség bemutatásánál szándékozunk kitérni. Így vagy úgy: mindez együttesen és elég egyértelműen az uralkodó osztály, vagy a helyi nem nemesi vezetőréteg a falusi agrárnépességre irányuló nyomásának különböző erejű és sikerű, de általános és valamilyen módon mindig a mezőgazdasági árutermelésre visszavezethető erősödését mutatja.

És ezt a helyzetet most már rendi állásától függetlenül az egész nem nemesi agrárnépesség, sőt a nemességnek a rendi előjogoktól korszakunk során egyre inkább megfosztott legalsóbb rétegei számára is, az elsősorban vagy éppen kizárólag ismét csak ezt az osztályt sújtó állami terhek teszik még súlyosabbá.

Az állami, ill. a sajátlagosan megyei terhek rendszere a XVIII. sz.-hoz képest korszakunk kezdetén alapjában még változatlan — mintegy negatív lenyomata a nemesség szabadságainak. Az úrbéres jobbágyot és zsellért az állami adózás és — már a falu egész nem nemesi földön lakó népességével együtt — a katonatartás terhei nyomják. Mivel az utóbbi költségének térítéseként fizetett, utoljára 1751-ben megállapított hivatalos összeg és a követelt szolgáltatások valóságos értéke közötti különbséget soha meg nem térítik, e különbség, a deperdita végül is mintegy második és nem kevésbé nyomasztó adót jelent. A paraszt ezenkívül állami adója bizonyos hányadának megfelelő összeget a megye igazgatási költségeire fizet az ún. házi adóban. Emellett köteles megyei közmunkát is végezni, hivatalos utazók számára ingyen előfogatot szolgáltatni és külön kivetés alapján, ő viseli a megye országgyűlési követei eltartásának költségeit is. Végül nem kevésbé súlyos teherként ő adja a katonát is: olyan teher ez, mely a napóleoni háborúk növekvő újoncszükséglete mellett egyre nyomasztóbbá válik. Összességében csak a fizetni valókat tekintve is nyomasztó teher ez: 1820 körül József nádor egy kimutatása szerint a Magyar Királyság adózóit az 5 millió forint hadiadón kívül a megyei háziadóra fizetendő 6 millió 277 ezer ft, s a verbung költségeire fizetendő 200 ezer forint adó is terheli; ezen túl az egyházi kiadások kb. 1 millió 70 ezer, s a földesúrnak az urbárium alapján készpénzben fizetendő tartozások 983 ezer forintot tesznek ki: összesen akkori folyó pénzben, 13,5, ezüst értékben kb. 5 milliót. Ehhez járul azonban a só mint állami monopólium végül is ugyancsak adóként számított hozadékának kb. 3/4 részeként több mint 5 és félmillió ezüst forint.

Kétségtelen — mint már a nemességről szólva a nemesi jogok lebontásánál említettük —: korszakunk folyamán a nemesség nagy tömegei lassan bevonódnak a paraszti terhek hordozói közé, 1840-től a nemesség vállalja az országgyűlési követek költségeit, és módosul a katonaállítás embertelen rendszere is. Am földesúri és hatósági terhek ilyen együttes nyomása alatt csodálható-e, ha a XVIII. sz. végén a magyarországi paraszt helyzetének minden bemutatója — még a jóindulatúak, mint akár Berzeviczy, akár Tessedik, de még a 30-as évek elején Berzsenyi is —, a parasztság demoralizálódásáról ad hírt: a paraszt tudatlan, maradi, csökönyös, durva, helyenként cinikus, rosszindulatú, gyanakvó, aki még a saját sorsát csakis egyértelműen javítani alkalmas felsőbb rendelkezést, földesúri kísérleteket sem hajlamos sem elismerni, sem átvenni, szinte tudatosan és szándékkal tartva fenn gazdaságának szervezetlenségét, mint ahogy általában képtelen az összehangolt tervszerű munkára. És ha e leírók józan és felvilágosodott pillantása mindebben felismeri is a paraszt ha nem is annyira nyomasztó, mint inkább egyszerűen reménytelen és kilátástalan, élete fenntartását még igen, de annak valamelyes emelkedését biztosítani már nem képes

helyzetének: végül is a feudalizmus válságának hatását, — közvetlen megoldás-ként, kivált Tessedik (terveinek kudarcát sokban magyarázva is) a paraszttal szemben csupán adminisztratív rendszabályok alkalmazását tudják javasolni, őt tehetetlen, holtponthelyzetéből kimozdítandó —, meg kell mondanunk: önmagában eleve reménytelen és nem sok sikert biztosító megoldásként.

A parasztság és az árutermelés lehetőségei

Hogy azonban a XVIII. század végével kezdődő korszak magyarországi falujának képe mégis, a földesurak vagy a helyi közrendű elit nyomásának ill. az állami terheknek ilyen erőteljes növekedése mellett sem csupán (és nem is elsősorban) a növekvő nyomorúságnak, a parasztság fokozódó elnyomódásának és demoralizálódásának jegyeit viseli magán, annak egyik legfőbb okát ismét csak az árutermelésnek, ám ekkorra annak már paraszti szinten is lassan megnyíló lehetőségeiben, s nyomukban az árutermelés apránként meg is induló kibontakozásában kereshetjük. Tulajdonképpen nem meglepő jelenséggént, hiszen végül is számolni lehetett vele, hogy a nagybirtok és a középbirtok: a nemesi allodium után előbb-utóbb a paraszti föld is belép a kereskedelem áruigényét kielégíteni képes tényezők sorába. A XVIII. század végétől kezdődően érezhetővé váló háborús konjunktúra — láttuk — mindenféle terményre megnövelte a keresletet és ez a kereslet immár, ha a dekonjunktúra korszakaiban csökkent és vesztett is erejéből, véglegesen már nem szűnt meg létezni és ezáltal hatni. Persze immár annak az európai gazdaságnak, piacnak igényei szerint ingadozva, melynek a háború következményeképpen sok szempontból, szinte észrevétlenül, immár Magyarország is tagjává vált — s melynek egyik apró jeleként a 40-es évekre a váltótörvénykönyv már nem csak Európa, de Európán kívüli területek váltóinak érvényességi idejét is pontosan szabályozza.

A paraszti termelésnek közvetlen, immár a földesurat kikerülő bevonását e piac ellátásába kezdetben a hadseregellátás növekvő igényei mellett — feltehetőleg — az a körülmény is kifizetődővé tette a kereskedelem számára, hogy a paraszttól — ideértve persze már a paraszti módon élő kisnemest is — olcsóbban lehetett vásárolni: közvetlenebbül kiszolgáltattott partner lévén, mint a hatalmas nagybirtokos. Igaz, ennek az előnynek kiaknázása fejében a kereskedelmet is közelebb kellett vinni a paraszthoz, kinek korábbi áruértékesítésében elsősorban a lábon hajtott állat, vagy legfeljebb a kis mennyiségben is viszonylag nagy értéket képviselő s így tengelyen is haszonnal szállítható termékek: bor, esetleg némi gyapjú, gyümölcs, vagy szárnyas játszották a főszerepet. S még ez is csak viszonylag vékony, vagyonosabb réteg esetén, — míg a többség szerény készpénzigényeit csak csekély, kiterjedtebb árutermelést nem követelő terményfeleslegének alkalmi piacra vitele is már fedezte.

A kereskedelem a faluban a vándorkereskedők révén persze már korábban is megjelent, nagy lendületet azonban a viszonylag olcsó, a paraszt számára is megfizethető gyári áruk megjelenésével ugyancsak most kapott. Megszaporodnak a kereskedők panaszai a hálalókkal szemben; — de a 40-es években pl. a Rábaköz falvaiban már a hét meghatározott napjain egymást váltó kereskedők jelennek meg: a kezdeti háti láda helyett ekkor már kocsikkal hozva az árut —, és sűrűsödnek a falusi boltocskák is. Kivált azután, hogy az 1836. évi VI. tc. a jobbgát számára is engedélyezi bolt nyitását, ill. ilyen jogának hasznabérbe adását — még ha az 1840. évi VII. tc.-vel ezt ismét földesúri jognak nyilvánít-

ják is. A fejlődés (és kivált a paraszti társadalom és gazdaság fejlődése) szempontjából azonban még jelentősebb az, hogy az így kiépülő csatornákon megindul a paraszti termékek felszívódása is a kereskedelem áramlatába. A kereskedelem hálózatának ilyen szélesebb kiépülése: elsősorban az árutermelő uradalom központjaiban a földesúr védőszárnya alatt létesített és rohamosan fejlődő gyűjtő- és elosztóhelyek sűrűsödése és specializálódása a parasztok számára először most tette szélesebben hasznosíthatóvá az eddig a bármely szegényes és kevésbé differenciált falusi életmód mellett is, de már képződő használhatatlan hulladékokat: rongyot, csontot, dögbőrt, tollat, — majd a parasztnak korábban csak a falutól viszonylag nagy távolságra és így kevésbé kifizetődve értékesíthető kevés termésfeleslegét is. A vándorkereskedő most már font számára, tehát kis tételben is megveszi a gyapjút a juhásztól, paraszttól, kisnemesi birtokostól, — de az igény és a lehetőség lassan megteremti az effajta áru felvásárlására, felmérésére, vagy legalábbis lekötésére — nem egyszer valóban csalárd eszközökkel is, de a monopol helyzetével való visszaélés gyanújától amúgy sem szabadulhatva — vállalkozó immár helyi, települt ügynököt is, a helyi boltos, vagy még inkább a kocsmáros személyében.

Az e hálózaton át végig áramló paraszti áru értékesítési folyamatát egyelőre inkább csak e közvetítőinek létén, a hálózat kiépülésén, és a hozzátartozó, azt kiegészítő elemek megjelenésén és gyarapodásán át tudjuk lemérni, mintsem konkrét működésében. Az eredmény azonban egyértelmű, — ill. a jelenség maga ettől az októl többé már nem függetleníthető. A parasztságba: a falusi nem-nemesi és kis-nemesi agrárnépességbe a XIX. század elejétől kezdve kétségtelenül pénz jut le, még hozzá úgy látszik egészében elég tekintélyes mennyiségben. És rajta keresztül a tőke működése immár nemcsak a polgárosodni akaró földesúrnak a parasztot nyomon magatartásán, hanem a pénzhez jutva emelkedő vagy legalábbis emelkedni akaró, és minden szempontból igényekre ébredtetett paraszt törekvésén át is hatva kezdi meg a parasztság társadalmi szerkezetének átalakítását is. Mégpedig kétféle irányban: alapvetően a lehetőségek kitágításával, majd a földesúri korlátok megszüntetésével fokozatosan szabadabbá téve az utat a vagyonszerzés sajátosan paraszti: majdani falusi kispolgári módozatai, és ennek során többek között a falusi vállalkozó típusa előtt is, — rajta keresztül azonban közvetve a paraszti gazdaságba is behozva — bár persze csupán módjával — a bér munkaerőt. A két irány következménye egészében a falu társadalmának erőteljes, minőségileg is új szerkezetet eredményező széthúzódnása lesz majd.

Ahhoz, hogy ezt az alakuló falusi, immár inkább kispolgári mintsem régifajta gazdag paraszti réteget nyomon követhessük, konkrét paraszti biográfiák és birtoktörténetek legalább minimális ismeretére lenne szükségünk. Ilyen mélységű kutatásoknak egyelőre csaknem teljes hiánya folytán, inkább csak példászerűen rajzolhatjuk fel egy-egy ilyen magát felferő parasztember útját. Ezen az úton az alkalom szerepe persze óriási: „alig evezett a világban” mígnem két fia menyét hozott a házba: ezután kezdett vagyonosodni menyei hozomány-marháinak és azok szaporulatának segítségével, — mondják a 30-as években a zalaszántói Adorján Benedekről. Máshol az átgondoltabb üzletelés és mellette a kuporgatás az emelkedés alapja. Az ország másik felében, a Hernád mentén öreg Gyűker József 1808-ban féltelkesként kezdi pályáját —, igaz, van némi remanenciális földje is. 1819-ben szőlőt vesz hozzá; 1822-ben testvéreivel megosztottnak a családi vagynonon és ő anyja tartása fejében átveszi az egész úrbéres földet, öccsét pedig neki házat vásárolva elégíti ki. Később 52 forintért újabb szőlőt vásárol, 1842-ben 80 forintért burgundia kertet vesz. Közben kupeckedik

is: gabonát vásárol, majd magasabb áron továbbadja. A mezőgazdasági árutermelés lendítő erején túl persze emelkedni lehet valamely ügyes, de végül ugyan csak idekapcsolódó paraszti tudománnyal is. Püspökladányból Lóherélő Nagy Sándor számára szép vagyont szerző tisztas mesterségbeli ügyességére ragadvány neve utal — ,máshol a szállítás lehetőségei fejlesztik ki, különben szegény vidékeken is, a már földbirtok nélkül is emelkedni képes szállító, fuvarozó, a Duna mentén hajóvontatást vállaló —, mindenképpen azonban ennek során táguló látókörű, a hagyományos paraszti keretből kilépő falusi ember típusát. A gyapjúkonjunktúrában megnő a juhokkal bántni tudó emberek becsülete. Vállalkozó szellemű és kis tőkét már összekuporgatott pásztorok (és nem kis számban külföldről érkező kisvállalkozók is) illő fizetés és részesedés fejében átveszik az urasági birkanyájak gondozását. A vagyonosodó birkás így válik jellemző alakjává a korra emlékező, azt idéző számos irodalmi alkotásnak, — de hogy nemcsak legendák ezek, azt nem egy, különösen meggazdagodott birkás által vásárolt nemeslevél is bizonyítja.

Ilyen vagy olyan úton, a XIX. sz. fordulójától kétségtelenül egyre nagyobb számban bukkannak fel ezek az árutermelésbe bekapcsolódni kívánó, és erre végül képesnek is bizonyuló parasztemberek. Segítik őket az árutermelés megnyílt lehetőségei, de alapjában ügyességük, energiájuk, szívósságuk játssza a fő szerepet. Sokan már olvasni is megtanulnak, sőt öreg Gyüker és Lóherélő Nagy Sándor maga kezével írott feljegyzéseket is hagyott ránk. És azok a könyvek, melyek — mint Nagyváthy Jánosnak még a 10-es években írott könyvei, — a kis gazdaság állattenyésztése, növénytermelése és gazdasszonyi munkája számára adnak praktikus, egyszerű tanácsokat (Nagyváthy saját bevallása szerint nagyban támaszkodott e könyvei megírásában a jómódú csurgói parasztgazdák példájára), nyilván e réteg érdeklődésére is támaszkodva érnek meg 2—3 kiadást még a 30-as években is. A szerény vagyonosodás útjai a megnyílt lehetőségek sodrában a szőlőtermesztéstől kezdve az állattenyésztésen, gabonával, gyümölcs-csel való kereskedésen át a fuvarozásig, mint láttuk, igen sokfélék lehetnek. De az eredmény egyértelmű: a mezőgazdasági árutermelésnek ez a kétségtelen nekilendülése, kibontakozása a paraszti társadalmat is meglendíti, kizökkentve — ha természetesen nem is minden elemében egyformán — a XVIII. sz. végének demoralizált stagnálásából.

Persze ez az átalakulás a feudalizmus várható összeomlásának perspektívájában, ahogy a józanabb nemesség elé már világosan felrajzolja az egyén lehetséges útjaiként a polgárosodás, vagy az elparasztosodás alternatíváját, úgy itt a paraszt elé is két út lehetőségét állítja: a parasztpolgárrá, falusi kispolgárrá, — vagy az agrárproletárrá válás útjait. Hogy az egyes ember melyikhez fog végül is elérni, abban — ugyanúgy, mint a nemesség esetén — már most, még az átalakulás sodrában kialakított pozíciójának mint további útja nem jelentéktelen meghatározójának —, az egész osztály viszonylatában pedig az egyes sorsok összegezeként most kialakuló belső arányoknak — igen nagy szerepük lesz.

A paraszti birtokállomány alakulása: a telki állomány szűkülése

Persze a lehetőségek, melyeket az árutermelés kibontakozása nyújt a parasztnak, korszakunkon végig e növekvő igényekhez képest elég korlátozottak. — döntően az árutermelés feltételeinek függvényei. A számba jöhető fel-

tételeket illetőleg elsősorban az úrbéri telki állománynak, mint a paraszti árutermelés kétségtelenül leglényegesebb mennyiségileg meghatározó elemének vonatkozásában rendelkezünk adatokkal.

Ezek az adatok első látásra a feudális szerkezetnek (az úrbéri telki állomány mennyiségének 1767 után bekövetkező általános megmerevedését hangsúlyozó korábbi feltételezésekkel szemben) szinte meglepő s az árutermelésnek kedvező feltételeket biztosítani látszó rugalmasságáról tanúskodnak. Az 1780-as években a Magyar Királyságban (Horvát-Szlavonországot ide nem számítva) a kb. 6 millió 170 ezer magyar holdra tehető 193 506 egész telket kitevő szántó- és rétállomány ugyanis 1848-ig mintegy 125 ezer teleknyi, 3 millió 700 ezer holddal növekedett. 1848-ban eszerint (leszámítva a mintegy 2400-ra tehető, addigra a parasztok által örökre megváltott telkekből álló állományt is) mintegy 316 ezer-nyi telek szabadult fel, az 1780-as évek állományához képest mintegy 62%-kal több.

A telki állománynak csupán ilyen, a népesség számáénál nem rosszabb arányú növekedéséből levonható, a feudális szerkezet alkalmazkodóképességét és az árutermelés lehetőségeit illetően kétségtelenül kedvező következtetés azonban jelentősen módosul, ha figyelembe vesszük azt, hogy e valóban jelentős arányok mögött azoknak csak mintegy 18—20%-ában tételezhetünk fel valódi növekedést: ténylegesen új, jobbágysággal először most betelepített földterületek bevonását a telki állományba. A növekedés mintegy 80%-a mögött ui. megállapíthatóan különböző típusú, már korábban, az úrbér-rendezés idején is paraszti birtoklásban levő urasági földeknek: eleve is irtásoknak, ill. az úrbéri telek megállapításánál feleslegben talált paraszti birtokoknak, az ún. maradványföldeknek a telki állomány kereteibe való bevonása áll. Ami bár a paraszti birtoklást most már e földterületek esetén is végső fokon stabilizálta, a földesurak számára annak lehetőségét teremti meg (és innen az ezeket lehetővé tevő, ezeket bevezető regulációk, tilalmazások körüli konfliktusok nagyrésze), hogy e területek után ettől kezdve igényt tarthassanak minden jobbágyszolgáltatásra, elsősorban a robotokra is.

Éppen ezért, mivel az úrbéres állományba és így a feudális viszony körébe bevont földterület növelése többnyire a rajtaülő, azt birtokló népességgel együtt történt, az úrbéri állomány ilyen mennyiségű növekedése végül is nem sokat változtatott az állomány keretei megmerevedésének az így még rendkívül aktív-nak bizonyult feudális szerkezetbe ezáltal bevont parasztság és árutermelési lehetőségei szempontjából elsősorban nyomasztó, sőt még nyomasztóbbá váló valóságán.

A keretek ilyen megmerevedésének és ennek legjellegzetesebb következményeként az úrbéres parasztság erőteljes polarizálódásának, ezáltal pedig széles tömegek erősödő szegényedésének jellegzetes példáját a Pest megyei parasztság 1770 és 1828 között az úrbéri teleknagyság szerinti rétegződését a forrásanyag közvetlen összehasonlíthatóságának minden korlátja ellenére is sikeresen összehasonlító kép mutatja be. Az úrbéres háztartások számának e közel 60 év alatt 25 098-ról 47 955-re (bár ezen belül a telkes jobbágyságnak 17 062-ről már csak 17 785-re) történt emelkedése mellett a telki állomány mindössze csak 318 telekkel nő. Ez egyrészt igen jelentős, a népességszám általános emelkedését messze meghaladó létszámú tömegnek az úrbéres viszonyba, tehát a feudális társadalom szerkezetébe való belépését mutatja, — ám döntő többségében már csupán zselléri (mégpedig csaknem kizárólag házas zselléri) szinten —, míg másrészt a telkes jobbágyság kategóriában határozott lefelé mutató nivelláló-

dás észlelhető. És ha e tendencia kibontakozva egyelőre még inkább csak a szerényebb alsó közép-rétegek: az $1/4$ és kisebb részben $1/2$ telkesek szintjén hoz is létre gyarapodást, az már kétségtelen, hogy a paraszti társadalmi szerkezet e legszorosabban vett feudális szektorában, az úrbéri viszonyokon belül a keret megmerevedik és ennek következtében a szerkezet súlypontja a legszegényebb elemek oldalára csúszik át. Amit nem képes, de nem is kívánhat ellensúlyozni, az így természetsszerűleg kieleződő polarizálódás ellenpólusa: a gazdag parasztok számának 1772-höz képest nemcsak aránylag, hanem számszerűleg is igen erős növekedése.

E tendenciának ha nem is egyértelműen bizonyított, de országos szinten is kétségtelen meglétét igen jellegzetesen mutatja be az a Magyar Királyság teljes úrbéres állományának teleknagyság szerinti megoszlását tartalmazó összeállítás, melyet 1848-ban készítettek, igaz, hogy csupán mintegy 260 ezer teleknyi (nagyon bizonytalan becsléssel, mintegy 7 millió magyar holdnyi szántó és rét) úrbériség megoszlásáról 624 ezer jobbágyi és 914 ezer zselléri háztartás között. Ebben ugyanis a fél- és negyedtelkesek egyaránt 42, ill. 45%-os részesedése mellett az egész-, ill. nyolcadtelkesek ugyancsak nagyjából azonos: 6,3, ill. 40%-os arányban szerepelnek. Területre átszámítva ez a Dunántúlon és az Alföldön nagyjából egyformán egy jobbágyháztartásra átlag 16–17 holdas jobbágytelket mutat, — az átlag a hegyvidéken azonban a 13 hold alá süllyed, ami annál is súlyosabb, mert a föld kedvezőtlenebb minősége mellett a zsellérek aránya is itt, ezeken a területeken a legnagyobb.

Az úrbéres parasztságnak ilyen, az egy háztartásra jutó telkiállományt illetően lefelé mutató nivellálódását, más országrészekre vonatkozó kutatások is igazolják. Erdély vonatkozásában legvilágosabban az 1847. évi III—XVI. tc.-ben az úrbéri szabályozás alapjául felvett egész telkeknek még (vagy kivált) a Magyar Királyság egész teleknagyságához képest — mint arra még kitérünk — abnormisan csekély és ráadásul megyénként változó méretei sejtetik a differenciálódásnak és ennek során az átlagos telek kiterjedése csökkenésének is előrehaladott voltát. A már idézett 1848. évi telek kimutatással együtt készült erdélyi kimutatás különben a nagyfejedelemségben 63 940 telkes jobbágyinak, mintegy 670 ezer magyar holdnyi úrbéres birtokáról tudósít: a magyarországi viszonyokhoz, ill. az erdélyi terhekhez képest az egy háztartásra jutó birtok valóban rendkívül csekély (10, 5 magyar holdnyi) átlag kiterjedésével. És bár ennek az adatnak téves voltát az erdélyi jobbágyfelszabadítás végeredményei világosan bizonyítják (hiszen végül is 1 millió 384 ezer — mások szerint azonban kb. 230 ezer holddal több — kataszteri hold kiterjedésű 179 681 jobbágybirtoknak felszabadításáról számolnak be), az átlag jobbágybirtok mindössze 7,7 kat. holdnyi kiterjedését ezek, az előző kimutatás átszámítva 7,8 kat. holdnyi átlagával pontosan megegyező adatok is megerősítik. És bár ennél az idézett kimutatásban megadott királyságbeli telekátlag sem sokkal nagyobb kiterjedésű (9 kat. hold), de még látni fogjuk: az 1847. évi erdélyi úrbéri szabályozásban megállapított teleknagyság mellett az erdélyi paraszt a királyság parasztjához képest legalább harmadannyival több szolgáltatással tartozott földesurának. Ráadásul Erdélyben a telekmegoszlás arányai is kedvezőtlenebbek: a jobbágyháztartások többsége 5—10 holdas, még elég jelentős a 10—15 holdas kategória is, 20 holdasnál nagyobb azonban gyakorlatilag szinte nem is létezik, — igen sok viszont a mindössze egy-két holdnyi úrbériséggel bíró gazdaság. Az erdélyi jobbágy kedvezőtlenebb helyzetét végül jól mutatja az is, hogy míg Magyarországon az 1848-ban ténylegesen felszabaduló 318 ezer telek után legfeljebb mintegy 34 millió kézi napszámot

lehetett követelni, addig a sokkal kisebb Erdélyben a robotveszteség 18 és negyed millió napot tesz ki, és ebből csak 9 millió 700 ezer napot számítottak kézi nap számnak.

Az emelkedés útjai

Ha csupán úrbéres viszonyaink alapján mind a Magyar Királyság, mind (és kivált) az Erdélyi Nagyfejedelemség parasztságának sorsát 1848 felé közeledve egyre nyomasztóbbnak, árutermelésének lehetőségeit egyre szűkősebbnek láthatjuk is, mégsem szabad azt hinnünk, hogy a parasztságnak a polgári forradalom felé vezető útját csak sorsának és lehetőségeinek megnehezédése jellemzi. Mert ugyanakkor a rétegződésnek egy más, immár az úrbéres, tehát legsajátlagosabban feudális kereteken túltekintő elemzése a parasztságnak egy, az úrbéres viszonyokon alapuló rétegződéstől meglehetősen és jellegzetesen eltérő szerkezetét tárja fel. Olyan tendenciának meglétét, mely a paraszt birtoklásának az úrbériség kereteiből kilépve már a földesúri allódiúmra is kiterjedő bővülésén alapszik, s mely ennél fogva mind mennyiségében, mind belső arányaiban jelentősen módosíthatja a paraszti társadalomszerkezet csupán az úrbéres keretek által meghatározott képét. És nem is kevésbé, hiszen az újabb kutatások eredményeképpen a ténylegesen paraszti kézen levő föld csak a Magyar Királyságban (és óvatos becsléssel is) mintegy 3 millió 700 ezer hold szántófölddel és réttel (jogilag elsősorban földesúri, allodiális földdel, — de beleszámítva mintegy 1 millió 870 ezer holdnyi maradvány- és 460 ezer holdnyi irtványföldet is) bővül: ezzel együtt pedig a királyság paraszti kézen levő földállománya már eléri a mintegy 13 millió 380 ezer holdat: az ország egész szántó- és rétföld állományának 72⁰/₁₀₀-a ez. Erdélyből hasonló kutatásokkal egyelőre még nem rendelkezünk, a kortársak azonban, ha határozatlan formában is, de már célzásokat tesznek a paraszti földnek a telki állománynál nagyobb tényleges kiterjedésére: ezt különben a jobbágytelek már említett abnormisan csekély méretei igen valószínűvé is teszik.

Abban, hogy a földesurak szántó- és rétterületük ilyen nagy hányadát végül is telki állományként, vagy más formákban parasztjaiknak adják át — ugyanakkor, mikor más oldalon (mint láttuk) a legváltozatosabb módokon is földesúri bevételeiknek és ennek során nem utolsósorban az allodiális területnek is növelésére törekednek — a döntő szerepet már említett tőkehiányuk játszotta. Ez ugyanis a növekvő kiterjedésű majorságok intenzívebb megművelése érdekében végül is a nem készpénzigényes munkaszolgáltatások előnyben részesítésére kényszerítette őket. A maradványföldek és az irtványok telkesítése, ill. kivált a 30-as évektől urasági földek munkaszolgáltatás fejében paraszti kézre juttatása azonban a feudális társadalomszerkezet hatósugarának látszólag kétségtelen tágítása ellenére is végső fokon és mélyebben éppenséggel a szerkezet és általában a feudális viszony fellazulását indította el. A Magyar Királyságban az úrbérrendezés után is bizonytalan státusú földek telkiállománnyá nyilvánítása nemcsak, hogy gyakorlatilag erősen csökkentette felettük a földesúr rendelkezési jogát, — de végül elvileg is (1840-ben törvényesen is kimondva) a földesúri jogot csupán a telek haszonvételeivel való rendelkezésre korlátozta. Ez az elv pedig — nem hiába küzdött törvénybe foglalásáért a feudalizmus felbomlasztásában a jogi ideológia bomlásának oly nagy szerepet tulajdonító óvatos Deák — a feudális viszonyokat alapjukban támadta meg. Urasági földnek a jobbágyok számára munkajáradék fejében történő átadása viszont a földesúr – jobbágy viszonylatában egyfajta, már éppenséggel a bérletihez hasonló, mindenesetre a

feudalizmuskereteiből kimutató szerződéses jogviszonyt hozott létre. Ha tehát nem is azonos módon és intenzitással, de mindkét lépés végül is a feudális viszony fellazulását indította meg, a jobbágyparasztság nagy tömegeinek a feudális szerkezetből való kezdődő kilépését hozva magával. Ennek jelentőségét pedig csak fokozta, hogy ekkorra — mint még látni fogjuk — a feudális szerkezet változatlan alapokon történő újjáteremtésére, újjászervezésére (az eleve halálra ítélt erdélyi úrbérrendezési kísérletet leszámítva) már senkinek nem volt sem igénye, sem képessége. A mély ellentmondás: az, hogy a feudális úr gazdálkodásának fenntartása érdekében végül is a feudális rendszer alapjainak gyengítésére kényszerül, különös erővel érzékelteti az egész formáció válságának mélységét, megoldhatatlan belső ellentmondását. Olyan tényezőként, amely nemcsak közvetlenül, de közvetve is végső fokon a földesúri nyomás csökkenését és a paraszt emelkedési igényének általános erősödését fogja eredményezni. Ez utóbbi tendencia konkrétan — egyszerre okként és okozatként — a paraszti társadalomnak e tágabb birtoklási keretekben természetesen módosuló differenciálódásán át érvényesül, válik érezhetővé és megfigyelhetővé, — olyan rétegek kialakulásán és megerősödésén, melyek azután — mint fába vert ékek — tovább erősítik magukat és a hozzájuk hasonló tendenciákat: igen jelentős elemként a feudalizmus korhadó fájának szétrepesztésében. És ha — mint említettük — az újalapú rétegződést, annak méreteit és irányát illetően országos adatok nem állnak is rendelkezésünkre, a területileg eléggé változatosan válogatott részletelemzések a szerkezetnek kétségtelenül máris erős módosulását mutatják, — talán még nagyobb arányban is, mint azt az idézett óvatos becslés adatai sejtetnék.

A legnagyobb összefüggő terület, melyen az úrbéres állomány és ténylegesen paraszti kézen levő föld nagysága közötti különbséget és ennek megfelelően e két szempontból nézve a paraszti rétegződés eltérését a kutatás megvizsgálta, Fejér megye. A megyében 7080 úrbéres háztartásnak a földbirtoklás nagysága szerinti rétegződése először 97 622 magyar holdnyi úrbéres illetményföld kereteiben, majd ehhez 22 184 hold még régi maradványföldet hozzá számítva került vizsgálat alá. (E maradványföldnek kétségtelenül paraszti birtoklását a jobbágyszabadítás utáni perekben a földesurak nem tudták megcáfolni.) E földmennyiség vizsgálata világosan mutatja, hogy a telki állomány mintegy 22%-ával egyenlő nagyságú maradványföld bevonása egyrészt az 5 hold alatti és az 5—10, másrészt a 15—20 holdas gazdaságok számát csökkentette: előbbieket általában 10—15, utóbbiakat a 20 hold feletti birtokkategóriákba emelve. Jellemző, hogy ennek során a 10—15 holdas háztartások száma 421-ről 1188-ra, a 20—25 holdasoké 198-ról 1012-re emelkedett. S ami nem kevésbé figyelemre méltó: nagy mértékben, 115-ről 381-re nőtt a 35 holdnál nagyobb földbirtokú háztartások száma: ezen belül a 150 holdon felülieké 14-ről 113-ra. Ami világosan mutatja egyrészt, hogy a lehetőségek kihasználásában részint a szívos kisparaszt, részint az eleve vagyonosabb gazdagparaszt vesz részt leginkább: végül is végig gondolva nem is meglepő jelenséggént — másrészt, hogy mindegyik most milyen széles lehetőség nyílik. Ha persze e lehetőség kibontakozásában nem hagyhatjuk is figyelmen kívül Fejér megyének a pesti piachoz való közelsége folytán különösen előnyös helyzetét sem.

És e lehetőség képe nyilván csak még tovább szélesednék akkor, ha a teljes birtokukkal földesúri földön élő, így a jobbágyszabadításból végül is kimaradt, egyértelműen majorsági zsellér földbirtoklását is figyelembe vehetnők. Ha erre vonatkozóan adataink csak igen hézagosak is, nyilvánvaló, hogy hatalmas tömegről van szó: 1848-ban e kérdésnek a jobbágyszabadítás továbbfej-

lesztésében játszott nagy szerepe és e réteg helyzete Táncsics lapjában oly nagy súllyal történő tárgyalásának ideges fogadtatása a nemesség részéről mutatja e réteg méreteit és a probléma fontosságát. Ennek, a Magyar Királyság egészében mintegy fél millió főre becsülhető rétegnek Sáros megyében és a Felvidék azzal határos részein, a Dunántúlon Veszprém, Fejér, Győr, Komárom, Somogy, Vas, — az Alföldön Pest, Szabolcs, Szatmár megyében bukkannak fel nagyobb csoportjai. — Erdélyből hasonló kutatásokkal nem rendelkezünk, de a kortársak világosan beszélnek a kurialistáknak a magyarországi majorsági zsellérékéhez hasonló rétegről, s a nagyobb földesúri udvarokon, allodiális telkek végében vagy közföldeken felépített, robot és egyéb szolgáltatások (ill. ezeket készpénzben rendszeresen megváltó taksa) fejében átadott házakról és hozzájuk tartozó földekről, melyeket a rátelepült paraszt nem egyszer nagy munkával tesz használhatóvá. Az ezeken lakó népesség számát a kortársak már a jobbágyfelszabadítás után visszatekintve mintegy 200 ezer főre becsülték. Hogy az árutermeletésbe mennyire bekapcsolódott rétegekről van szó, azt csak olyan sajátos kategóriáinak esetén tudjuk világosan meglátni, mint a kertészek, dohányosok, — de az emelkedés szándéka: a törekvés a nincstelenségből való kiemelkedésre nyilvánvaló.

De nem kevésbé érezzük jellemzőnek az emelkedés szívós igényére (és ugyancsak lehetőségeire is) a több százezer főnyi úrbéres zsellérség igen kiterjedt, bár kétségtelenül apró parcellás föld- és főleg szőlőbirtoklását. Utóbbi erejét jól mutatják azok a XVIII. század végétől egyre ismétlődő és egyre eredménytelenebb tilalmak, melyek pl. a szőlőtelepítésre oly alkalmas lehetőségekkel bíró keszthelyi uradalomban a zsellérségnek szőlőhegyekre való végleges kiköltözése ellen irányultak és a hagyatéki leltárak, melyek néhány év múlva az ilyen szőlőhegyi zsellérek szépen gyarapodó vagyonáról, itt-ott már állatállományáról is számolnak be. Lehetőségekről szólva persze itt most már nemcsak a földesurak nagylelkűségére gondolunk, hanem a mezőgazdasági árutermeletés által teremtett olyan feltételekre is, melyek az ilyen majorsági minősítésű földeknek nyilván nem kis teherrel összekötött felvételét a zsellér, vagy a töredéktelkes jobbágy számára végül is érdemessé, kifizetővé tették. De szélesben találkozunk ezzel a jelenséggel Fejér megyében is. Nemcsak Keszthely környéki, vagy Fejér megyei jelenségként: az ország különböző területeiről vett hasonló, bár egész megyére ki nem terjedő méretű további ilyen kutatások e tendencia általános meglétét sejtetik. Töredékes adataikon át is jól érzékeltetve: a parasztság átalakulásának a mezőgazdasági árutermeletés lehetőségeitől is befolyásolt folyamatában a parasztbirtoknak az úrbériség és ezáltal a tipikusan feudális termelési viszony kereteit túllépve végbemenő terjeszkedése a feudális rendszer fellazulásának, majd felbomlásának szempontjából már milyen nagy jelentőségű. Még akkor is így értékelhetjük, ha a parasztbirtok e hányadának teljes kiterjedéséről, a tisztán majorsági zsellérháztartások földterületének kiterjedését nem ismerve, egyelőre nem tudunk is képet alkotni magunknak.

Az emelkedés kollektív útjai: a mezővárosodás és a megváltakozás

Párhuzamosan az egyéni emelkedésre tett ilyen, országszerte erősödő erőfeszítésekkel, ugyancsak a mezőgazdasági árutermeletéssel megnyílt lehetőségek bázisán jelentősen megerősödnek a parasztságban a kollektív, egész közösségek és immár jogi státusuk megváltoztatásával történő emelkedését célzó erőfeszítések is. Az emelkedés útja itt is az úrbéres viszonyoknak mint a feudális rend legfonto-

sabb elemének fellazítása, — csak kollektív módon; — jogilag is formulázva, absztrakt módon fogalmazva: bizonyos földesúri jogosítványok a község által történő időleges bérbevétele által. Az így elnyert mezővárosi jogállás azonban — nem hiába hiányzik a mezőváros szabatos meghatározása a kor jogi kézikönyveiből éppúgy, mint a törvénytárból — önmagában még távolról sem jelent egyértelmű helyzetet: tartalma minden esetben konkrétan attól függ, hogy milyen jogosítványt és mennyi időre vesz kezébe a község, — de tulajdonképpen függ a földesuraság jellegétől is. Nyilván ez a bizonytalanság is okozta, hogy 1848-ig mindössze egyetlen kísérlet történt a mezővárosok ilyen szempontú rendszeres felmérésére és minősítésére: egy Bárándy János nevű, feltehetően hivatalos források alapján dolgozó statisztikus munkájában. Rendszerének szempontunkból igazi előnye — sajátos módon — szilárd formális jogi megalapozottsága: ez teszi lehetővé ugyanis, hogy a jobbágyfalu és a szabad királyi város kategóriái között lebegő végül is meglehetősen sokféle községtípust, mellyel II. József népszámlálása éppoly kevésbé tudott bármit is kezdeni, mint a nem nemesi népesség későbbi összeírásai, világosan elkülönítse egymástól. Igazi mezővárosként Bárándy végül is csak két kategóriát fogad el, valóban azt a kettőt, mely legközvetlenebbül nő ki a parasztfaluból és melyek a kollektív paraszti emelkedésnek korszakunkban is első lépcsői. E két kategória — Bárándy terminológiájával — az úrbéri mezőváros és a bérlős mezőváros. Bárándy munkája az 1840-es évek első felének viszonyait tükrözi; ekkor az első fokozatba a Magyar Királyságban 327 helység tartozott 647 ezer lakossal, a bérlős mezővárosok száma csaknem ugyanennyi: 314, de bennük a lakosság száma jóval több: 723 ezer. II. József népszámlálása összesen is még csak 428 ilyen kategóriájúnak tekinthető mezővárost számolt össze: a növekedés ilyen módon nagyméretű. De megvan ez a tendencia Erdélyben is, ahol II. József összeírása mindössze 45 mezővárost talált. Az 1840-es évekig a mezővárosok száma ui. Erdélyben már elérte a 65-öt, népességszámuk pedig a 130 ezer főt: ebből a magyarföldre 35, a székelyföldre 13, a szászföldre pedig 17 város jutott. A Magyar Királyságnak tehát 643 helységében összesen kb. 1 millió 370 ezer lakos (ebből Horvát-Szlavonországban 47 helység 63 ezer lakossal), Erdélyben 65 helység 130 ezer lakossal: a polgári forradalom előestéjén jogilag még jobbágyként, tehát a feudalizmus rendszerében, de annak szorítását maga körül már meglazítva másfél millió ember készül további emelkedésre, felszabadulására.

Mindkét várostípusnak — legalábbis Magyarországon (Erdély a három nemzet sajátos külön útjai által bonyolított archaikusabb viszonyai e helységek esetén is mélyebb tanulmányozást érdemelnek) — lakossága továbbra is szabályszerű úrbéres robotköteles jobbágyokból áll. E közös ismérven belül az úrbéri mezőváros az alacsonyabbfokú s kevesebb jogosítvánnyal rendelkező. Belső szerkezetében továbbra is közösleges parasztfalu, ám népessége bizonyos úrbéres szolgáltatásoknak (többnyire a robotnak) időleges és a földesúr által végül is bármikor felmondható megváltását vállalja, — és vállalja a földesúri járandóságok egyösszegben való befizetését is. Ezért cserébe megkapja a jogot az adók és a szolgáltatások saját kezelésében való kivetésére és behajtására. A bérlős mezőváros helyzete már szilárdabb: velük a földesúr meghatározott időre szerződik, a lazulás itt állandóbb és bizonyos tervezést is lehetővé tesz, — a földesúr vásárlást is kieszközöl számukra, ami az úrbéri mezővárosoknál még nem általános. Mindkét esetben azonban a szerződés és az általa biztosított kedvezőbb helyzet még csak magánjogi és végül is időleges természetű, — még hozzá egy olyan magánjognak keretében, mely az egyik félnek eleve különleges jogokat

biztosít. A számok azonban azt mutatják, hogy már a némileg is szabadabb élet lehetősége — az árutermelés közvetlen vagy csak közvetett lehetőségével — 5/4 millió embernek, túlnyomó részében parasztnak számára így is már megéri az ezzel járó költségeket. És az a tény kétségtelen, hogy az így nyerhető nem egyszer jelentős készpénzjáradék a tőkehiányban szenvedő földesurak számára is megéri legvállalkozóbb, legfejlődőképesebb községeiknek közvetlen kizsákmányolásuk alóli kivételét, — a feudalizmus válságának újabb, a paraszt számára ismét csak biztató jele lehet ez.

E városok területi elhelyezkedése és népességszámuk ezzel kapcsolatos alakulása már magában sok mindent elmond a mögöttük álló erőkről is. Az 1840-es évek elején az úrbéres mezővárosok lakossága átlagban 1960, a bérlős mezővárosoké éppenséggel a 2300 lélek körül jár; ezt a státust: kivált az előnyösebb bérlős mezőváros rangját tehát általában már inkább csak a népesebb helységek voltak képesek megszerezni maguknak. Az átlag lélekszámok területi megoszlása is jól mutatja az Alföld nagyszabású fejlődését és ennek társadalmi kihatását: a legnépesebb mezővárosok a Tisza vidéken találhatók, a Tiszán inneni és a Tiszán túli kerületekben; a másik két kerületben a népességszámok átlagai alacsonyabbak. Ennél mélyebbre menő következtetésekbe egyelőre bocsátkozni nem tudunk, a kérdés részletesebb vizsgálata azonban a hazai városfejlődésnek éppúgy, mint a parasztságtörténetnek is egyik központi feladata kell, hogy legyen, — kivált a mezővárosok valóban városias funkciói szempontjából: Korszakunkon végig ui. legfeljebb a déli Alföld egyes igen nagy népességű bérlős, vagy úrbéres mezővárosainál (pl. Orosháza, Békés, Mezőberény stb. esetén) és talán az erősebben tagolt erdélyi tájon beszélhetünk erről, hogy már e faluból kinövő mezővárosok is alkalmasak saját feudális függőségük lazításán túl legalábbis egyes, már a valódi városra jellemző és ott még részletesebben említendő központi funkciók ellátására.

Az úrbéres viszonyokon kívül álló földek egyre növekvő szerepe a paraszti földbirtoklásban; 1844 után már a föld teljes jogú, de az ősiség fennmaradása folytán még mindig bizonytalan tulajdona is; a feudális személyi korlátozásoktól szabad, (bár az úriszék illetékessége alól még 1848-ig sem mentes) személyi állapot; az úrbéres viszonyok közvetlen szorításának lazítása mezővárosi jogok szerzése folytán: e nem jelentéktelen, de még mindig csak részeredményeken messze túlmenőleg a nagy minőségi változást, a feudális viszonyoknak a parasztság számára 1848-ig legteltesebb megszüntét kétségtelenül az örökváltság jelenti: az egyszer lefizetett váltságösszeg fejében 1844-től a végleges felszabadulást, ha nem is a földesúri hatalom teljessége, de legalább a feudális szolgáltatások alól.

Elvben tulajdonképpen soha nem volt akadálya annak, hogy jobbágyközségek magukat legalábbis a földesúri szolgáltatások alól örökösen megváltsák és így legalábbis gyakorlatilag földjeiknek szabad birtokosaivá legyenek. A gyakorlati megvalósítás akkor vált időszzerűvé, mikor részint az egy-egy helység örökváltságából egyszerre vagy belátható időn belül nyerhető összeg egyenlővé vált az így elvesztett járadék értékével: ez végül is akkor következett be, mikor a földesúrnak egyszeri nagyobb beruházáshoz nagyobb tőkére, vagy felveendő kölcsönökhöz biztos fedezetre volt szüksége — részint (s mintegy a váltság előfeltételeként is) akkor, mikor az érintett helység lakosságának számára is már lehetővé és kívánatosná vált a megváltás. Világos, hogy ennek előfeltételei mindkét oldalról csak a mezőgazdasági árutermelés kibontakozásával értek meg. Az első szörványos példák után (melyeket a nagy alföldi parasztvárosok: Nagykőrös, Kecskemét már korán meginduló, bár véglegesen szintén csak korunkra

lezáruló megváltásai szolgáltattak) a folyamat így nagyobb lendületet csak a XVIII. sz. végén kezdett venni, mikor az árutermelés lehetőségei, ill. igényei az örökváltságot mindkét fél szempontjából kívánatosná, ill. lehetségessé tették. Az ekkorra már központi funkciókat is ellátó parasztvárosok leginkább ismert megváltásáról még később beszélünk, — de a lehetőség már korán megnyílik a kisebb helyiségek előtt is. Persze az ezekkel való egyezkedés kisebb összeget eredményezett, de épp ezért kevesebb huzavonát is jelentett, és a földesúr is gyorsabban jutott pénzhez. És ha egyes, éppen a mezőgazdasági árutermelés segítségével meggazdagodott parasztfalvak már a XVIII. sz. végén megváltják is magukat e terhek alól (az élen a Csákyak egy szepességi faluja és a Festeticsek néhány muraközi faluja áll: előbbi 32 év alatt fizetendő 120 ezer forintot vállal, utóbbiak közül az egy falura 24 év alatt kifizetendő 3167 forint jut), a feudalizmus fellazításának e legteljesebb, már az egész rendszer megszüntetését jelző útja inkább csak 1836 után fog szélesebbre tárulni. Végig nem rossz üzletként a földesurak számára, akik közül pl. 1834-ben a Csákyak Nagyszalók váltságáért 72 ezer forintot kapnak, míg az adósságokban fuldokló Szirmay grófnő az Abaúj megyei Szepsi váltsága fejében 25 600 pengőforintot kap. Ám e terhek vállalása nemcsak a parasztság felszabadulási igényeinek erejét, hanem a terhek vállalásának érdemes voltát, s ezáltal a mezőgazdasági árutermelés sodrában a parasztság előtt is megnyíló lehetőségeket is jól és újabb oldalról érzékelteti. Az átalakulás valóban már a polgárosodás felé mutató jellegét világosan bizonyítva azzal, hogy a falun s méginkább a mezővárosban belül, új, és immár a polgári társadalomra jellemző konfliktusok kibontakozását is megindítja a státuszváltozás hasznát elsősorban élvező és ezzel a szegények és jövevények rovására immár energikusan élni is törekvő, lassan törzsszerű őslakónak minősülő rétegek és a növekvő számú szegények, jövevények között.

Földesúri nyomás—paraszti emelkedés: a parasztmozgalmak

Ez a két körülmény: a földesúri és paraszti érdekellentétnek: a földesúri árutermelés a parasztot elnyomó és a paraszti árutermelési igények és az erre felépülő paraszti törekvések (vagy legalábbis a paraszti önvédelem) a földesurat ezzel szemben közvetve vagy közvetlenül, de mindenképpen visszaszorítani, vagy legalább megállítani, feltartóztatni törekvő tendenciáinak ilyen széles frontja, széles érintkezési felülete; a felhasznált módszerek és eszközök sokfélesége, s ugyanakkor annak is egyre erősebb felismerése, de legalábbis igénylése, hogy a feudalizmus teljes felszámolása belátható időn belül sorra fog kerülni és így nem közömbös, hogy az átalakulás időpontjában ki és milyen mértékben lesz birtokon belül: mindez csakhamar megsokasítja, és a feudalizmus válságának egyre érezhetőbb körülményei között — e válság elmélyítésének egyre jelentősebb tényezőjeként — tovább is élezi, szervezetté és immár nyílttá is teszi a földesúr és paraszt közötti régi, de sokáig csak lappangó konfliktusokat.

E nagyon is konkrét és természetükből következően az aktuális valóságban gyökerező konfliktusok azonban a parasztság esetén nem is kis hányadukban részint igen mély gyökereket eresztenek a múltba: megfogalmazásukban, érzékelhetővé tételükben régi paraszti szabadságlevelek, szerződések éppúgy nagy szerephez juthatnak, mint ezek rovására esett évszázados sérelmek, — részint nem egyszer sajátos váradalmakat is kiformálnak: reményeket és illúziókat a konfliktus megoldását illetően, bennük — mint erre még kitérünk — jelentős pozitív szerepével az udvarnak és az uralkodónak. Mert a parasztok elsősorban

még ekkor is (a szatmári parasztlak 1790. évi dekrétumától az ausztriai urbárium bevezetését kérő 1815. évi dunántúli proklamációig) végső fokon tőle várják az igazságot, mely természetesen mindig csak az ő igazságuk lehet; — ezt állítja helyre és igazolja a földesurakkal szemben a király, az áldott emlékü Mária Terézia és II. József a parasztlak védelmét földesuraival szemben nyilván méltóan folytató utóda. Így azután nem meglepő, ha a mozgalmak nem kis részét a konkrét kiváltó okon, mint vezető motívumon kívül még számos más, néha már irracionális, sőt sokszor irreális gyökerű tényező is befolyásolni fogja. Nem téveszthetnek meg azonban bennünket e konfliktus már nagyon is modern, az átmeneti korszakra jellemző voltát illetően.

Áttekintve a korszak ismert jelentősebb paraszti mozgalmait, azok jellemző módon a rendszer válságára, a kor 3 legfontosabb, bár nem azonos jellegű csúcspontját jelző időpontok körül csoportosíthatók. Az első csomópont 1790 körül alakul ki: nagyjából a jobbágyságról jozefinista fellazításának végső, s a várható földesúri reakciótól csak erősített hullámként. A második, a XIX. század első évtizedeiben áll elő, a parasztlak itt már a napóleoni háborúk növekvő konjunktúrájának a parasztlak fokozottan kizsákmányoló és az induló paraszti árutermelést korlátozó földesúri tendenciái: az úrbéri regulációk, földesúri terhek növelése ellen lép fel. A harmadik az 1832—36. évi országgyűlés után az országgyűlés a jobbágyszolgáltatásokat újból szabályozó törvényeinek hatására bontakozik ki: ennek központjában már a jobbágyságtól állománynak, irtásoknak és maradványföldeknek a törvény hatására a birtoklásban egyértelműen tisztázott és a maguk számára kész helyzetet teremteni akaró földesúri törekvésekkel szemben szükséges védelme mellett egyre nagyobb szerephez jutnak a feudális rendszer teljes felszámolását célzó tendenciák és váradalmak is. A válság erősödésére különösen jellemző, hogy e nagy, a csomópontokban felerősödő hullámok után a nyugalom már nem áll helyre maradéktalanul, sőt az 1820-as évek elején például egy negyedik, kisebb hullám is megfigyelhető, 1836—38 után pedig a konszolidáció évekig elhúzódik: még 1840—45-ben is sűrűn ismétlődnek a kisebb-nagyobb mozgalmak — miközben széles rétegekben él a hit, hogy a király már 1836-ban eltörölte a jobbágyságot, csak az urak nem engedik kihirdetni. A magyar feudalizmus utolsó félszázadát így már nemcsak a parasztlak egyre sűrűbb, állandósuló jogkereső szervezkedése, hanem a türelmüket vesztett és egyre bizalmatlanabb emberek kisebb-nagyobb erőszakos megmozdulásai is állandó feszültséggel fogják betölteni.

Ám e mozgalmakról, a feszültség állandósulásáról hallva, csupán az esetek igen kis hányadában kell végsőkéig elkeseredett, egyéb kiutat már nem találó parasztlak valóban véres, tumultuózus jelenetekbe torkolló zendülésére gondolnunk. Ha ui. a konfliktus középpontjába végül az úrbéres viszonyok kereteiben absztrahálható problémák kerülnek, az általában már meghatározza a konfliktus esetleges kitörésének módját, erejét is. Az úrbéres viszony sokoldalúan szabályozott, intézményes viszony, mely így intézményes megoldást is követel és a konfliktusok esetén a kirobbanó szenvedélyek helyére, a megoldás keresésében elsőben is a parasztlak igazságról kutatásának szívós szenvedélye lép. És mivel az urbárium viszonyai között a sérelem világosan megfogalmazva jelentkezik, úrbéri ügyekben a parasztlak az ország legkülönbözőbb vidékein egyforma módon egyre inkább a jogi megoldások felé hajlanak. Egyre sűrűbben fogadnak ügyvédek (ennek során nem egyszer esve ravasz szélhámosoknak áldozataivá), kérvényeket írnak: deputációik olykor még levéltárakat is felkutatnak vélt, vagy valódi privilégiumaik után, de ott találkozhatunk velük a Helytartótá-

nács előszobáiban, — vagy a Burg híres kihallgatási folyosóján is. A nyílt konfliktusok itt már csak akkor jelentkeznek, ha maguk a földesurak sértik meg e játékszabályokat: erőszakkal lépnek fel a küldöttségeket szervező, ügyvédet fogadó parasztok ellen, vagy egy valóban, vagy legalábbis a parasztok szerint még le nem zárt ügyben idő előtt próbálnak kész helyzeteket teremteni: felméretik, vagy cserére bocsátják, tilalmazzák, vagy éppen saját birtokukba veszik a vitás földet, legelőt, vagy megkezdik a vitatott robotok vagy szolgáltatások behajtását. Ilyenkor csakhamar félreverődnek a harangok, botok és villanyelek emelkednek, hogy elűzzék az urasági hajdúkat és az inzselléreket, — néha még a megye hivatalos urait is. Jókai egy ilyen jelenetről a Kis királyokban olvasható remek leírásának hitelét számtalan hasonló per tanúvallomásai hitelesítik. Szelidebb esetben egyszerűen megtagadják a segítséget, vagy a közreműködést a föld felmérésében, a csereföldek kiosztásában és felvállalásában, — ám gyakran a passzív ellenállás is valamilyen tettelegességbe torkollva ér majd véget. Mert az elzavart, vagy legalábbis dolguk végezetlenül hazatérő urak persze végül is mindig visszatérnek, megyei hajdúkkal, vagy éppen császári katonákkal, — bár nem egy esetet ismerünk, ahol még ekkor sem hajlik meg az igazsága tudatában magát megmakacsoló falu. Van hely, ahol a fél falu kíséri el beidézett vezetőjét és letáboroznak az őt kihallgatásra rendelve feltűnés nélkül elfogatni akaró szolgabíró háza körül, — másutt az egész falu sorakozik fel némán, de fenyegetően a templom előtt, hogy rákényszerítse a végrehajtásra érkezett urakat legalább a Bécsből oly várva-várt küldöttek bevására (kik többnyire persze a parasztok kárára szóló, vagy még inkább semmitmondó döntéssel, vagy üzenettel érkeznek vissza) — vagy megzabolázza azokat, akik már készek lennének megalkudni a földesúrral: felvenni a robotot, vagy elfogadni az újonnan kimért telket. Megint máskor a parasztok szinte tüntetően provokálják a karhatalom beavatkozását, hangsúlyozottan azért, hogy így erőszakra hivatkozva tarthassák fenn szabad kezüket ügyük újra-felvételére; mintha Deáknak az önként levetett, ill. erőszakosan lehúzott kabátokról szóló híres hasonlatának lennének előképei. Ilyen, vagy olyan formában: az ellenállásban és a helytállásban egyaránt a parasztságnak nemcsak szívóssága, hanem szolidaritása is jó kifejezésre jut: jellemző bizonyítékeként az úrbéres viszony a kereteiben végül is azonos feltételek mellett, azonos birtoklási rendszerben összefogott teljes népeséget egyfajta, s alkalmilag, a rendszer sérelme esetén, a földesúr ellen is jól felhasználható egységbe szervező voltak.

A paraszti ellenállásnak ez a típusa, mint említők, a szigorúan az úrbéri viszonyok keretein belül maradó konfliktusokra jellemző: már pedig a konfliktusoknak egyre nagyobb hányada ebben a körben keletkezik. A magatartást így ilyenkor az akár csak szerény vagy vonó, de valamivel már bíró ember helyzete határozza meg, akinek van már veszteni valója és így lehetőleg nem akar megdolgoztatlanul kilépni a jog biztonságot nyújtó keretei közül. Nem is véletlen, sőt természetes, hogy a mozgalmak irányításában az urbárium keretein gyakorlatilag kívülálló, s a problémákban legfeljebb csak részlegesen (közös legelő, bizonyos haszonvételek) érdekelt falusi szegénységnek: zselléreknek, cselédeknek többnyire nincs jelentősebb szerepe, — csupán a konfliktus kirobbanásakor lép színre: a dühödten, vagy a jó mulatság egyfajta derűjével urakat kergető tömegben már a pásztorok, a szőlőmunkás napszámosok, zsellérek, zselléraszonyok veszik át a szót. Ami persze nem jelenti azt, mintha az úri megtorlásból az eredeti indító, az emelkedő birtokos paraszt ezáltal ki tudná húzni magát, — de az is kétségtelen, hogy ha felelősségre vonva, szerepét persze csökkenteni akarja

is, és általában készségesen tesz vallomást, a falu igazsága mellől már nem akar elpártolni. A vagyoni differenciálódás ekkorra még csak az igen nagy helységeken, mezővárosokban lesz olyan élessé, hogy a falu érdekközösségéből olykor képes legyen kiszakítani a legmódosabbakat, nyíltan is szembe fordítva őket a falu érdekeivel. Hangsúlyozandó azonban, hogy a mozgalmaknak ebben a típusában végül is az úrbéri és az árutermelés teremtette viszonyok együttes, ezáltal viszont eleve ellentmondásos, feszítő hatása érvényesül: olyan jogilag, vagy spontán szabályozott helyzetet teremtve, melyben az erőszakos kísérletek — kivált a gyengébb fél számára — már nem jelenthetnek megoldást.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a parasztság egy széles rétegének az úrbéres viszonyok kereteibe, — és jórészt ezen belül egy már jóval keskenyebb rétegének éppenséggel az árutermelés folyamatába — történt bevonódása végül is letompította volna az egész parasztság osztályharcának életét, elvette volna annak erejét. Jól mutat rá erre az a körülmény, hogy korunkon át a nemesség magatartásában mindvégig már ott lappang egyfajta félelem is a parasztoktól, mely félelmet a korszak kezdetén az erdélyi Hóra felkelés még friss emlékei, a korszak folyamán pedig az 1831. évi felvidéki kolerazendülés keserű tapasztalatai látszanak igazolni és növelnek nagyra. Ha a XVIII. század végén a művelt Czindery Pál, Berzeviczy felvilágosodott levelezőtársa somogyi megyegyűlési beszédében országos visszhangot keltve utal a parasztjaitól körülvevett falusi birtokos nemesség aggodalmaira; ha 1809-ben a nemességnek az inszurrekcióba történő bevonultatásakor az ország egyes vidékein szinte menekülés-szerűen indul meg a férfi nélkül maradt nemesi családok behúzódása a városokba; ha még Berzsényi is észreveszi a paraszt tekintetének éhségét és vadságát; ha a 20-as évek végén a kapuvári úriszék a „történet tapasztalataira” hivatkozva állítja, hogy a paraszti zendülésnél nincs rémületesebb dolog, — és ha 1848 márciusában a Rákoson gyülekező parasztság rémhíre oly kész hitellel talál az országgyűlés urainál, — ez mind azt mutatja, hogy a nemesi kortársak egyáltalán nem tartották kizártnak a paraszti elégedetlenség valamely váratlan kitörését.

Igen jellemző azonban, hogy ezekre a kitörésekre, amennyiben végül is helyenként sor került rájuk, már nem, vagy csak másodlagosan az árutermelés szférájában jelentkező konfliktusok adták az alkalmat. Az alkalmak mindenestre változatosak: köztük nem kis szerepet játszanak azok, melyekben a paraszt fegyvert érez a kezében. A francia háborúk alatt — kivált azoknak kezdetén — több olyan kisebb-nagyobb mozgalomról hallunk, melyet a hadbavonulni nem akaró, vagy nem képes nemesség helyett (vagy egyes megyékben nemességnek egyszerűen nem léte folytán) erőszakkal, vagy különböző ígéretekkel inszurgensnek állított, vagy (s még gyakrabban) befogott parasztok robbantanak ki. Az effajta mozgalmak veszélye persze kezdettől fogva nyilvánvaló lehetett, hiszen itt a hadsereg embertelen fegyvelmezésén még át nem esett, egy tájról való és így azonos sérelmeket is hordozó emberek kezébe került fegyver. A szenvedélyek pedig gyorsan fellángolnak. 1797 őszén a leszerelő baranyai lovas inszurgensek (csaknem kizárólag parasztok) zendülnek fel, mikor kiderül, hogy a töborzásukkor hangoztatott ígéretekkel ellentétben mégis csak vissza kell adniuk ruháikat és lovukat. A francia példát emlegetve, vagdalkozva és rombolva rohannak végig a megrémült városokon, majd kívül a mezőn ütnek táborn. Igazságukat a nádor is elismeri: követelésük így végül teljesül. Ugyancsak ez évben a nyitrai ezred két zászlóalja lázad fel, már menetben: őket végül reguláris katonaság kényszeríti engedelmességre.

A legnagyobb szabású mozgalom azonban a somogyi inszurgens gyalogság 1800. évi zendülése. A kötéllel befogott parasztújoncok a birodalom e megrendültnek érzett helyzetében (miközben elterjedt közöttük a híre annak, hogy a németek eladták őket az oroszoknak) megölik tisztjeiket, a kísérő német vasasokat levágják, majd csoportokban szétrohannak a környéken és órák alatt (és nem a parasztok segítségével nélkül) lángba borítják a fél megyét, kastélyokat égetve, dúlva fel, és (nyilván jórészt a parasztok útmutatása nyomán) megölve egyes urasági embereket — így a megye főispánjának, az inszurgensek kiállítását kíméletlen energiával hajszoló gróf Széchenyi Ferencnek egy gazdatisztjét is. A mozgalmat végül is reguláris katonaság bevetésével sikerül csak elfojtani. De hogy a feszültség nem kisebb a szabad paraszti területeken sem, jól látszik abból, hogy az inszurrekcióba ugyanígy erőszakkal befogott hajdú huszárezred katonái, mikor 1800 karácsonyán egész inszurgens ezredek tagadják meg az országhatár átlépését és kezdenek vissza özönlenni az ország belseje felé, öreg és ravasz huszártisztek vezetése alatt megkerülve a felfogásukra sebtében felállított reguláris katonai kordont, visszatérnek Hajdúböszörménybe, a kerületi vezetőkön akarva megtorolni sérelmeiket. A Debrecenből kihívott német katonaság végül is kifosztott és felgyújtott házak között, szabályszerű utcai harcban tudja csak leverni őket. Óvójelül szolgál ez az uraknak egyrészt arra, hogy többé parasztnak ne igen adjanak fegyvert a kezébe: és indokként az 1809-es inszurrekció idején a jobbmódú nemesség családjai már említett városba húzódásának.

A kor legnagyobb kiterjedésű, vagy különösen véres, pusztító paraszti „kiszökései”-re azonban általában már az uralkodó osztály sokáig rendíthetetlennek, szilárdnak, ellenállónak látszó rendjének valamilyen megingása adta az alkalmat: vagy legalábbis olyan situációk, melyekben az e szokott hagyományos rend magatartásnormái már alkalmatlannak bizonyulnak ahhoz, hogy a szükséges cselekvésnek normáiként szolgálhassanak. Legjellegzetesebb példáját ennek a még külön tárgyalandó 1831. évi felvidéki kolerazendülés nyújtja, ahol az addig soha nem hallott betegség kísérteties és tehetetlen várásában, majd a tömeghalál apokaliptikus napjaiban teljesen felbomlanak a társadalmi, — s kivált a jobbágy — földesúri — kapcsolatok. De ugyanígy hivatkozhatunk az anyagilag tönkrement ember szenvedélyeinek olyan esztelen kirobbanására, melynek esetén egy tűzkárosult kicsiny Vas megyei falu, Sitke parasztjai megtámadnak és majdnem agyonvernek egy, a falun a tűzvész után áthajtó, teljesen ártatlan, de talán dohányzó arisztokratát. E néhány példa is jellegzetesen mutatja azt, ami az uralkodó osztályt feltétlenül aggodalomba kellett, hogy ejtse: az ország különböző pontjain a társadalmi rend adminisztratív, vagy magatartásbéli kereteinek akárcsak átmeneti megingása is azonnal együtt jár a földesurak és egyáltalán az államrend elleni elementáris erejű támadás lehetőségével.

De ugyanígy azonnal fellobban a földesúri viszonyok megszüntetésének igénye minden olyan, akár legcsekélyebb jelre, vagy csupán mende-mondára is, melyből az udvarnak a parasztok helyzetét könnyíteni akaró, tehát ugyancsak a feudális rendszert megrendíteni látszó szándékára lehetne következtetni. Így veszik készpénznek — a hasonló okból kiinduló Hóra-világra emlékező nemesség legnagyobb rémületére — Erdély román s magyar parasztjai a határőrség kibővítéséről szóló — persze végül alaptalannak bizonyuló — mendemondákat, és készülnek majd minden hírre tömegekben felvenni a határőri szolgálatot. De sajátos módon ugyanezzel a szabadparaszti katonai igénnyel találkozunk 1840-ben a Somogy megyei színmagyar Mesztegyőn is, ahol a parasztok a katonaállítás rendszerének megváltoztatásából merítik, különben

teljesen alaptalan reményeiket. Azt hiszik, hogy határőri státusba helyezik őket és így rövidesen hasonlóak lehetnek a szentgyörgyi horvát határőrezred, tőlük alig 30 km-re végződő területének földesúri szolgálatoktól valóban szabad népéhez. Majd ha ők is felakaszthatják a kardot szobájukban, — fantáziálnak, s e szilárd hitük, mellyel végül is szembeszállnak a megrendszabályozásukra kiküldött megyei karhatalommal, a kor egyik legvéresebb, 8 paraszt halálát követelő összeütközésébe fog betorkollni. És hasonló fajta illúziókat kergetnek a szarvasiak is, kik — valójában soha nem volt — nagykun privilégiumaikat kutatva akarnak kiszabadulni a földesúri hatalom alól. Az instanciázáson túl azonban már az erőszak gondolata is felmerül bennük: „kurucság fog lenni, meztláb, éhbel, bunda nélkül nem fogok járni... az urakat fogjuk ölni s rablani, az olyanoktól, akiknek több van, a vagyont el fogjuk szedni — fenyegetődzik egy földet bérlő, bérést tartó szarvasi házas zsellér, bizonyára nemcsak saját elszigetelt véleményének adva ezzel hangot, „és ez nem magam, hanem sok más emberek gondolatja volt” — teszi hozzá.

Tragikus, hogy mindezek a nem egyszer alapjában véve értelmetlen és a józan ésszel ellentétes, vagy legalábbis teljesen valószínűtlen motívumok ekkora szerephez jutnak a paraszti ellenállás szervezésében. Hiszen józan ésszel átgondolva nyilvánvaló, hogy a földesurak nem fogják megmérgezni jobbágyaikat, hogy nem Nádasdy Lipót gróf gyújtotta fel Sitkét, — és teljesen valószínűtlen, hogy éppen egyetlen somogyi falucska kapjon határőri szabadságot, amit különben soha nem is kért. Az azonban, hogy e motívumok a gyanakvó parasztok között ésszerű formákban jelentkeznek, jól érzékeltetheti a földesurak előtt, hogy bár a bontakozó áruterhelés során keletkezett konfliktusok jelentős részben kétségtelenül sikerült az ellentétet szabályozva azt a kitöréstől visszatartani, az alapvető konfliktust kiküszöbölni teljesen mégsem sikerült és az állandó fenyegetésként kitörésre készen továbbra is még sokáig ott lappang majd úr és paraszt érdekellentétének mélyén.

A potenciális robbanásnak, ha valószínűségében e szélsőséges helyzetek alapján kétségtelenül erősen túlbecsült, ám a válságra jellemzően, a földesuraknak immár rossz lelkiismeretét, vagy legalábbis elbizonytalanodását érzékeltető ilyen veszélytudata mintegy újabb alátámasztást kapott a közbiztonságnak a XIX. sz. első negyedében országszerte érezhetővé váló rendkívüli meggyengülésében: egyfajta népi banditizmusnak, a betyárvilágnak gyorsan és szélesen, szinte már egyetlen széles paraszti mozgalommá összeolvadva végbemenő kibontakozása által.

Az ellenállás tévútjai: a betyárvilág

Kétségtelen: a közbiztonság korábban sem állt erős lábakon Magyarországon: kisebb-nagyobb lopások, betörések, útonállások és rablások nem voltak ritka jelenségek és közben könnyen megesett az emberhalál is. A XIX. sz. fordulójától azonban egyrészt erőteljesen megnövekszik a bűnözők száma, másrészt megnövekszik a lehetőség és az alkalom is: a bűnözésben új motívumok jelentkeznek. A napóleoni háborúknak majd a szentszövetségi rendszer fenntartásának hatalmas újonc szükségletei és ugyanakkor a hadkiegészítésnek egyre szilárduló, a sorköteles — kivált a magát helyettes állítása által még megváltani sem képes szegény ördög — köre egyre erősebb és egyre jobban záró kört kiépítő rendszere szükségképpen nagyra növeli a katonaállítás alól magukat kivonó fiatalok számát. Ez azonban éppen a hadkiegészítési rendszer kiépülése folytan

egyszersmind azt is jelenti, hogy az ilyen fiatalember már gyorsan a törvényen is kívül kerül, — ez pedig logikusan előbb-utóbb ennek megfelelő életmódra, végül is a társadalom szabályozott keretei közül való kilépésre is fogja kényszeríteni.

De ha e magyarázat helyességében nem kételkedhetünk is, a számbajöhető motívumok körét mégis ki kell egészíteni. Mert nemcsak a társadalmon kívülré taszító, hanem az oda vonzó alkalmak köre is megnő: a tőkés viszonyok kibontakozása megteremti a jómódú, otthonában némi pénzt, értéktárgyat, vagy egyáltalán értékes, kíváncsolt holmit tartó nemesurat, gazdag parasztot, árut tároló, vagy szállító kereskedőt és (részben e kategóriákon belül) megteremti a tőkeerős, nem egyszer kifelé a tisztességes polgár életét élő orgazdát is. Ami — ha kivált az Alföldön, melyet még ekkor is sűrűn járnak át a lopott állat gyors eltüntetésére kiválóan alkalmas, Bécs felé hajtott hatalmas marhacsordák, ahol követhetetlen a gyorsan tovább vitt ló, és ahol a hatalmas tömegű birkabőrt, vagy gyapjút felvásárló kereskedők ellenőrzése gyakorlatilag lehetetlen, hallatlanul nagyra fogja növelni, valóban már nagy üzletté is fogja tenni az állatlopást, — az ország más részeiben is meg fogja könnyíteni a bűnözés elterjedését. És harmadik, mindennél általánosabb motívumként meg kell látni azt is, hogy a feudális társadalomszerkezet átalakulása során a parasztság társadalmi emelkedésének igényei is, energiái is már egyre kevésbé szoríthatók be a paraszti társadalom hagyományos kereteibe: a betyárrá állásban, és a népi betyár-kultuszban egyfajta új, a kötöttségtől már szabad élet igénye is ütközik össze a társadalom által kínált szűkös lehetőségekkel: jobbik esetben a falurosszaság, végső fokon a betyárélet (jellemző módon a betyár szó eredetileg szabad munkavállalót jelentett), végül egyszerűen ennek az igénynek az adott társadalmi rendben belül szükségképpen bűnözésbe torkolló frusztrálódását is jelenti.

Az így létrejövő konfliktusok olykor már a katonaiállásnál kiélesednek, kenyértörésre jutnak: az alföldi tanyavilágban olykor szabályszerű tűzharccal ostromolnak meg a hatóságok egy-egy tanyát, ahová a sorozásnak ellenálló fiatalok vették be magukat. Máshol azonban csak akkor tűnnek fel, amikor már szervezett bandák kezdik meg működésüket, eleinte apró-cseprő lopásokkal, később útonállástól, udvarházak megtámadásától, egész nyájak elhajtasától sem riadva vissza. Sokarcúan bontakozik ki a bűnözés, kibontakozása során hosszasan felszínre vetve, országosan is híressé téve nem egy jeles rabló, betyár nevét és személyét is. Angyal Bandi, Zöld Marci: több, részben regionális, részben már az országos hírnév felé is tartó hírhedt betyár felszámolása ellenére is a banditizmus a hatóságok számára különösen aggasztóvá az 1830-as évek elejére válik: az ekkor támadó betyárbandák sikerei ugyanis egyrészt alkalmasak arra, hogy a hatóságok tehetetlenségét bizonyítva, mintegy biztassanak a zendülésre, másrészt így megszerzett népszerűségük körülöttük szervezheti meg az elégedetlen falusi elemeket. És elégedetlenségben, nyugtalanságban éppen ekkor nincs hiány: részint az országgyűlésen az ellenzék rohamai a feudális viszonyok és az abszolutista belpolitika felszámolására (amire a Lovassy per, majd Kossuth és Wesselényi elfogatása lesz a kormány válasza), — részint az új úrbéri törvények körül országszerte kibontakozó paraszti nyugtalanság teszik feszültté a légkört. Érthetővé tévén, miért éppen ekkorra, ebben a légkörben, hangulatban válik — túlmenően bátorságán és ügyességén, mely leveréséhez az egész Dunántúlon át hajszoltan, végül katonai erő bevetésére készíti a hatóságokat — gyorsan országos hírűvé Sobri Jóska. Roppant népszerűsége, nevének a ponyván való halhatatlanulása és a még a halálát is kétségbevonó szívós életű mende-mondák azt mutatják, hogy a társadalomban — elsősorban a parasztságban,

de már áterjedve a városi-mezővárosi kispolgárságra is — a feudalizmus válságának további jellegzetes jeleként nemcsak, hogy kialakult az igény a modern népi hősré, — de azt is, hogy e hős már csak a társadalmi renden kívül, sőt az-
 zal szembenálló alakként képzelhető el. Hogy vele népszerűségben és hírbén versenyképes, sőt őt majd el is homályosító újabb betyárvezér már csak a 40-es évek közepére támadjon: immár az Alföldön, Rózsa Sándor személyében.

Kétségtelen azonban, hogy bármilyen oknál fogva szakadt is ki az egyes ember a társadalomszervezet keretei közül, a betyárságban végül is egyértelműen bűnöző lett belőle. Bűnöző még akkor is, ha a modern népi hős tömegigénye a kezdődő romantikának tömegekhez leszálló eszközeit is felhasználva csakhamar valamely hamis dicsfényt kezdett vonni alakjuk köré, és e dicsfényt csakhamar el is fedezte a hősök által végbevitt rengeteg közönséges bűncselekményt és brutalitást. Kétségtelenül a szegénység körében volt bizonyos nimbuszuk, — ami onnan is származott, hogy a szegény ember kifosztása már csak a várható haszon csekély volta folytán is nemcsak hogy kevésbé állott a betyárok érdekében (bár tudjuk, szükség esetén ettől sem riadtak vissza), hanem mint lehetséges informátornak éppen a szegényeknek bizonyos korrumpálásában váltak érdekeltté. A betyárok tetteiknek ilyen kedvező fogadtatása és megszépítése révén kialakuló képében így nem a történeti valóság, mint inkább az az ösztönös ellen-szenv tükröződik, mely a parasztban a földesurak ellen mindvégig megvolt, — szinte csak a kitörésre alkalmas pillanatra várva.

Ha az uralkodó osztály a közbiztonság helyreállítása érdekében a XIX. sz. első felében szívesen folyamodik is a statárium, a „talponálló törvény” hirdetéséhez: a tetten kapott bűnözővel szemben a leggyorsabb és legradikálisabb eljárás, az azonnal végrehajtható halálos ítélet fegyverétől sem riadva vissza, — a rendszer válságát (és ennek egyik, már említett jeleként a földesurak rossz lelkiismeretét és félelmét) illusztrálva, jellemzőnek kell találnunk, hogy ugyanakkor éppen a legvéresebb és legszélesebb parasztmozgalmak esetén a hatóságok már nem merik vállalni a véres megtorlást, — de még az anyagi kártérítés következetes, a bosszúszomjas károsultak által valóban tájékozva követelt végrehajtását sem. A somogyi inszurgensek zendülésének leverésekor az udvar azonnal felfüggeszti Somogy megye statáriális jogát és maga Széchenyi Ferenc gróf főispán fogja vállalni a kártérítésért jajongó és megtorlást sürgető helyi kis- és középbirtokos nemesek meglehetősen brutális leintését. Ugyanígy a hatalmas felvidéki kolera-zendülés után sem következik be a közvetlen rémület hatása alatt álló helyi nemesek vágyainak megfelelő méretű, vérfürdőbe torkolló bosszúállás: a kiküldött királyi biztos által végrehajtni engedett 86 halálos ítélet csekélynek érzett számában a helybeli nemesség éppúgy (és nem is teljesen alaptalanul) az államhatalom belső bizonytalanságát látja tükröződni, mint 30 évvel korábban a somogyiak is ezt látták Széchenyi magatartásában. De tulajdonképpen óvatos az uralkodó osztály a kisebb helyi parasztmozgalmak vezetőinek, résztvevőinek megbüntetésében is: az engedetlen jobbágy legkézenfekvőbb és még törvényesen is minden bonyodalom nélkül alkalmazható büntetését, a kibecsültetést is már csak igen ritkán alkalmazták és a hosszabb, de inkább rövidebb (és ezt ellensúlyozandó sokszor bűjtökkel súlyosbított) börtönbüntetések mellett a leghatékonyabb, mert legkevésbé költséges és a jobbágygazdaság tcherbíróképességét legkevésbé érintő megtorló eszköz így 1848-ig a testi büntetés: a bot, a korbács és a pálca marad. A törvény teljes szigora így végül is csak a társadalmon kívülre sodródott betyárok atomizálódott világára sújt le kérlelhetetlenül, — még mielőtt bekövetkeznék a banditizmusnak és a társadalmi-politikai ellenállásnak olyan, már a pa-

raszti mozgalom keretein is túlmenő közeledése, mint amilyen Olaszországban ekkorra már kialakulni látszott. A kisebb-nagyobb bűnözők, betyárok számára így azután könnyen — bár nem is mindig indokolatlanul — terem a kötél, de emléküket, kétségtelen valódi szépszámú bűneiket elfelejtve és részben anekdotává szelidítve, csupán mint egy, a feudális renddel szemben álló magatartás emlékét, megőrzi a néphagyomány még akkor is, mikor testük már régen elporladt a faluvégi akasztófák tövében.

A jobbágys viszonyokat szabályozó intézmények válsága

Az urbárium, ill. az úrbéri viszonyok értelmezése körül elmérgesedett vitás helyzetek, — a fennálló rend, intézmények, magatartásnormák vélt, vagy valódi megrendülése, — a feudális társadalomszervezet hatóerejének csökkenésével e szervezet periferiáin vagy éppen rajta már kívül kivirágzó paraszti bűnözés: az ilyen ingatagga váló alapon könnyen kirobbanó konfliktusok és az ezeknek együttes nyomán egyre érezhetőbben erősödő, az egész társadalmat egyre mélyebben átjáró feszültség elsimítására, intézményes megoldására a feudalizmus rendszerében, annak válságára a fenti jeleknél már nem kevésbé jellemző módon, az évek múltával egyre kevesebb lehetőség nyílik. Még a tisztán úrbéres viszonyokban előállt problémák esetén, és még a Magyar Királyságban sem, hol pedig a konfliktus megoldása, — lévén, hogy 1767-ben az úrbérrendezés során a paraszti és földesúri földek világos elhatárolása és a munka- és termékszolgáltatások világos és áttekinthető rendszerének a paraszti birtoklás alapegységeül szolgáló telek nagyságától függővé tétele itt már végbement — elvben viszonylag egyszerűen megoldható lett volna. Ám alig néhány, a mezőgazdasági árutermelés növekvő lehetőségeinek jegyében elmúló évtized után egyre világosabbá lett, hogy a birtoklás időközben, (vagy nem egyszer még 1767 előtt, de az úrbér-rendezéskor tudomásul nem véve) kialakult viszonyai ezeknek az egyszerű kategóriáknak kereteibe többé nem illeszthetők bele. A feudalizmus válságának, a rendszer bomlásának legkétségtelenebb jeleként a feudális viszonyok alapján álló, ezeket fenntartani, erősíteni kívánó utolsó nagy, átfogó rendszer és a ráépített jogszabályok a ténylegesen kialakult viszonylatoknak és a már belőlük kinövő problémáknak eldöntésére egyre nehezebben használhatók. Az úrbéri jog — az urbáriumnak konkrét kérdések kapcsán szükséges értelmezése, magyarázata — egyre áttekinthetetlenebb lesz és főleg egyre nehezebben alkalmazható. Pauly már a gabonakonjunktúra végén, a tízes évek utóján megjelent *Constitutio rei urbarialis Regni Hungariae*-ja, éppúgy mint alig másfél évtized múltán Pfahler *Jus Georgicum*-a rendet próbál teremteni az időközben felhalmozódott kiegészítő jogszabály anyagban. Nem sok sikerrel: és hogy a fejlődés milyen erővel képes átalakítani és összebonyolítani az alig félévszázada még oly egyszerűen szabályozhatni vélt viszonyokat, azt végül is az úrbéri perek számának megnövekedése és ugyanakkor elintézésük roppant elhúzódása érzékelteti. 1848 tavaszán pl. egyedül Vas megyéből 22 per fekszik a Helytartótanács előtt, 25 helység, valamint az egész pornói uradalom és az egész Őrség nevében; — közöttük nem egy már 10—15 éves múltra tekinthet vissza. Zala megyéből 29, Fejér megyéből 41 per vár elintézésre. Festetics gróf magukat 1799-ben megváltó muraközi falvainak az őket a válság visszafizetésével ismét jobbágysorra kényszeríteni akaró gróf ellen 1819-ben indított perében az uralkodói döntés után, — miszerint a per eldőltségig a falvak szabad állapotban maradnak — a Helytartótanács 1848-ig nem hoz ítéletet, — mintha maga is érezné, hogy az

egész rendszer amúgy sem tart már soká. S a kései feudalizmus kezdetben oly tiszta kategóriáinak 1848-ig e perek során még további összekuszálódását az effajta perek nagyrésznének még az 1848 utáni, a neoabszolutizmus immár polgári szemléletű szakkbiróságai előtt is sokszor évekig tartó elhúzódása mutatja, érvek és ellenérvek kifogyhatatlan és bizonyos szempontból mindkét oldalon jogosnak tűnő áradása közben.

E szempontból az egész rendszer válságát végső fokon az mutatja, hogy az úrbéri viszonyoknak a feudalizmus, az 1767-ben meghatározott jobbágy — földesúri viszony alapján álló újabb teljes rendezésére és — amint láttuk — az árutermelés kibontakozása során jelentkező problémáknak e feudális jogrendszer kereteibe történő szerves beintegrálására már kísérlet sem történik. Az 1790—91. évi országgyűlésből az intézmények reformálására kiküldött rendszeres bizottság úrbéri kérdésekkel foglalkozó munkálata magát a rendszert illetőleg még nem tartalmaz azt módosítani akaró érdemi javaslatot. A megyék részéről érkező javaslatok és hozzászólások egyelőre inkább a rendszer megmerevítése, visszafejllesztése irányában mutatnak: ehhez képest még jó, hogy az országgyűlés legáltalább átmenetileg, a majdani törvényes szabályozásig, az urbáriumot elfogadja, — hogy annak hatályát országgyűlésről országgyűlésre, egészen 1832—36-ig állandóan meghosszabbítsa. Ám 1828-ra, mikor az új bizottságok átveszik a közel immár négyévtizede heverő munkálatok gondozását, az úrbéri bizottság javaslatai már az úrbéres viszony fellazításának irányába mutatnak: mint még látni fogjuk, az úrbéri állományt és a hozzákötött jogosítványokat — ha óvatosan, még csak haszonvételnek tekintve is — gyakorlatilag már a jobbágy olyan tulajdonaként fogva fel, mellyel az szabadon rendelkezhet, és amely többé már nem is kerülhet vissza a földesúr tényleges birtokába. Az 1832—36. évi úrbéri törvények — ha a bizottság javaslatait nem emelik is törvényerőre — a kérdések megválaszolásánál, már szintén nem az urbáriumhoz lépnek vissza, hanem azon túl, előre: mégis csak lazítva az urbáriumban rögzített úrbéres viszonyokon. Deák ügyességének, ha egyelőre elvben is, de az úrbéres állomány haszonvétel jellegét már sikerül törvény szövegében is rögzíteni. Az így elfogadott elv gyakorlati következtetéseinek levonása a további országgyűlésekre marad, melyek az örökváltság engedélyezésén át azután 1844-re el fognak jutni már a paraszt birtokképeségének kimondásáig is, országgyűlésről országgyűlésre fokozatosan lazítva fel és bontva le az úrbéres viszonyok egyre újabb meg újabb elemeit, — valóban egyetlen lehetséges — legfeljebb még így sem elég gyors és mélyreható — válaszként a gazdasági és társadalmi viszonyoknak az urbárium kereteit már szétfeszítő változásaira. És alkalmasan arra, hogy benne majd polgárosodó parasztok és polgárosodó nemesek törekvései paraszti és nemesi árutermelés ellentétes tendenciáinak körét végül is összekapcsolva összehatalálkozhassanak.

Az, hogy a fejlődés minden efféle, a feudalizmus XVIII. századi kategóriáiban maradó rendszeres, merev szabályozás lehetőségén már mennyire túllépett, azt az úrbéri viszonyok ilyen szabályozására és ezzel megmerevítésére tett erősen elkésett erdélyi kísérlet viszontagságai mutatják. A nagyfejedelemségben ugyanis, ahol a jobbágyterhek: robot és termékszolgáltatások bizonyos, még 1769-ben kihirdetett, de csupán elvi szabályozásán túl valódi úrbérrendezésre, tehát a jobbágyi földbirtoklás mértékének konkrét megállapítására, valamint ennek és a terheknek arányosítására és háztartásonként való rögzítésére már Mária Terézia korában sem került sor, a félévszázad múltán kénytelenségből végül is mégis megindított rendezés csakhamar a szabályozandó, megoldandó

problémák olyan, az archaikus birtokviszonyok és a rájuk épülő, ennek folytán különösen zavaros szolgáltatási rendszerek által még csak megsokszorozott tömegét veti fel, hogy az udvar már a ténymegállapító Cziráky-féle összeírás után jobbnak látja az egész kísérlet felfüggesztését és a jobbágyviszonyoknak végül is lényegében továbbra is szabályozatlanul hagyását. A falvak osztályozásán túl a telki állomány háztartásonkénti konkrét kiterjedését megállapító és így tulajdonképpen szabályos telkeket kialakító urbáriumaiknak elkészítésére már nem került sor. Így maradt szabályozatlanul Erdélyben korszakunkon végig az úrbéri szolgáltatás mindkét fajtája: a valóságos napszámszolgálat, éppúgy, mint a termékszolgáltatás. A teleknagyság pontos megállapításának hiányában mindkét szolgáltatás az említett 1769. évi „Bizonyos punctumok” ellenére is gyakorlatilag továbbra sem állott általános, s főleg törvényben meghatározott arányban a jobbágytelek nagyságával. Megállapításuk a földesúr önkényétől függött, és mindennapos volt az olyan eset, mikor hasonló minőségű és nagyságú birtok után az egyik úrbéres háromszor annyi szolgálatra volt kötelezve, mint a másik. De ez Erdélyen belül is csak a magyar-földre volt érvényes, mivel a szászföldön a jobbágyok már csak tizedet adtak, a székelyföldön viszont, ahol a tizedet törvény tiltotta, éppen erre is hivatkozva, nagy volt a robot.

Természetes ezután, hogy az így oly sokáig szabályozatlanul maradt jobbágyviszonyoknak végül az 1847. évi III—XIV. tc.-ben végrehajtott szabályozása már csupán annak szolgálhatott bizonyítékaul, hogy ekkorra minden merev kategóriákra építő szabályozási kísérlet már régen elkésett ahhoz, hogy akár a jobbágyot, akár a földesurat kielégítse. Mert bár az úriszékek úrbéri ügyekben való illetéktelenségét kimondó XIV. tc. kétségtelenül eléje lépett a királyságbeli joggyakorlatnak, a jobbágytelkek és terheik nagyságát megállapító szabályok már amellet, hogy a földesúri érdekek meglehetősen egyoldalú nyers érvényesülését tükrözik, végül éppen ezáltal a problémák értelmes és eredményes szabályozásának, a feszültség a rendszer keretein belül történő levezetésének lehetetlenségét is mutatják. A törvény ugyanis visszanyúlva az 1819—20. évi Cziráky-féle összeíráshoz, ennek alapján az egész jobbágytelek kiterjedésének 3 ill. 4 kategóriáját határozta meg, majd minden megyére, ill. székre, kerületre vonatkozólag, ugyancsak az összeírásra hivatkozva, rögzítette az egyes osztályokba sorolt helységek számát. Ha ez persze az egyes helységek nagyságának ismerete nélkül nem mond is sokat, nem kevésbé jellemző, hogy a 4—10 kataszteri hold kiterjedésű szántó-, és 2—4 holdnyi rétterületből álló I. osztályú egész telek a szabályozott 2300 helységből több mint 1100-ban, a 6—12 kataszteri holdas szántóval bíró II. osztály is, mintegy 800-ban került bevezetésre; a 7—14 hold szántójú III—IV. osztályú telek pedig csak 400 helységben volt meghatározó. Ám a teher továbbra sem a birtoknagyságtól függött, hanem fordítva: a parasztot eddigi terhei alapján minősítették egész ill. töredék telkesnek, amit annál kevesebb kockázattal tehettek meg, mert a szabályozás lehetővé tette igen jelentős korábbi jobbágyföldek allodiummá minősítését, tehát a földesúri földrablást. Nem véletlen, hogy az 1848-as erdélyi törvények már minden, a törvény meghozatalakor ténylegesen jobbágykézen levő földet úrbéri, tehát felzabaduló földnek tekintettek. A feudalizmusnak az a fajta fellazítása, mely a királyságbeli szabályozáshoz hasonlóan 1844-ben kimondta a nem nemes szabad ingatlanszerzését, ilyen körülmények között már csak egy igen keskeny — még a királyságbelinél is keskenyebb paraszti réteg számára nyitott bizonyos emelkedési lehetőségeket. Ráadásul végeredményben a kicsiny egész telkek a királyság legalább kétszer ekkora kiterjedésű egész telkeivel azonos robot- és termékszol

gátlatási terheket hordoznak. Olyan körülmény ez, mely — részben visszamenőleg is — világosan meghatározza majd az erdélyi — kivált a földesurával már semmiféle, még csak nyelvi, vagy vallásbéli közösségben sem élő román — jobbagyság különös elkeseredését és mozgalmainak rendkívüli dinamizmusát.

Földesúr és paraszt rendkívül egyenlőtlen eszközökkel és igen különböző alapállásból folytatott, korszakunk folyamán egyre erősödő harca az árutermelés lehetőségeinek kihasználásáért — a feudális rendszer éppen e lehetőségek kapcsán kibontakozó, majd elmélyülő válsága és a parasztság emelkedési törekvéseitől siettetett és erősített rohamos fellazulása, — ennek során földesúr és paraszt konfliktusának kiéleződése, melyben nyilvánvalóvá válik, hogy a feudalizmusnak nemcsak restaurációja lehetetlen, de már modernizálása, felbomlásának megállítása és szabályozása is csak ideiglenes eredményeket hozhat: ezek az összetevői annak a fejlődésnek, mely a nemesség átalakulásával immár összefonódva, a paraszti társadalomszerkezet átalakulását elindítva és meggyorsítva 1848 tavaszára a parasztságban is létrehozta a polgári forradalom ha még nem is kezdeményezésének, de a már végbement politikai átalakulás helyes felhasználásának előfeltételeit.

A paraszti életmód változásai: a ház

A kor parasztsága útjának-ábrázolásának ilyen természetű leegyszerűsített, sematikusnak tűnő volta ellenére is — alapjában valóban a fenti séma szerinti kialakulását végző fokon a paraszti életmód átalakulásának egyes, e folyamatba szervesen és természetesen, — sőt *így* csak ebbe a folyamatba — beilleszkedni képes jelenségei is bizonyítják. Mert — immár konkrétan részletezve — e folyamat olyan fontos összetevői, mint az, hogy a mezőgazdasági árutermelés lehetőségeinek kibontakozása során valóban pénz jutott a paraszthoz; hogy ennek során a parasztság egyre szélesebb rétegei valamilyen formában, ill. bizonyos határig már kiléptek a feudalizmus kereteinek közvetlen szorításából: összegezve, hogy tehát szoros korlátjai ellenére is megindult és jelentősen előrehaladt a parasztság polgárosodása és a feudalizmus jobbágy és zsellér kategóriái mögött már felbukkantak és egyre határozottabb formát öltöttek a falusi kispolgár, a kisparaszt és az agrárproletár: immár egy polgári társadalomszerkezet parasztságának körvonalai: — mindez világosan meglátszik részint a paraszt általános magatartásának, részint a paraszti életmód két, az ilyen változásokra viszonylag élénken reagáló elemének: a lakásnak és főleg a viseletnek átalakulásán. Ha képünk egyelőre az e kérdésekkel elsősorban foglalkozó néprajz kutatási területének döntően a magyar etnikumra korlátozott volta folytán az egész országra egyik vonatkozásban sem terjedhet ki, a változás jegyeit már a területileg kétségtelenül legszélesebben kiterjedt és legdifferenciáltabb magyar etnikum esetén az általánosítást is lehetővé tevő mértékben találhatjuk meg. Mégpedig a dolog természetéből következően immár nemcsak a sajátlagosan paraszti: a falusi nem nemesi agrárnépesség szintjén, hanem a vele azonos anyagi, vagyoni helyzetben élő kisnemesség hatalmas tömegeinek esetében is.

A lakást illetőleg legnehezebb a ház változásainak megragadása és főleg időhöz kötése, hiszen a ház az ország különböző tájegységein már csak a helyileg rendelkezésre álló építőanyagok különbözőségétől is befolyásolva meg lehetőséltéréseket mutathat és a nagyszámú ránk maradt kortársi leírás, ill. a még álló régi épületeken végzett utólagos felmérések eredményeinek összegezésére és főleg sajátlagosan történeti, társadalmi-gazdasági összefüggésű fejlődésükben

való ábrázolásra jóformán kísérlet sem történt. Így tehát itt legfeljebb bizonyos tendenciák általános megjelenéséről beszélhetünk — sokban inkább a hipotézis jellegével.

A kor paraszti épületeinek építési módja hagyományosan sokféle: alapvetően korszakunkban is természetesen a rendelkezésre álló olcsó nyersanyag függvénye. Fában szegény, homokos sík vidéken szegényebb helyeken általában összeguzsolt gerendák közé feszített deszkával bevert földfalat készítenek, máshol ugyancsak hasonló körülmények között, nem csekély leleménnyel megdolgozott sárból tapasztott, rakott falat emel a paraszt. Igényesebb házat már vályogblokkokból készítenek; korszakunkban az Alföld módosabb parasztjainál a téglá is megjelenik. Ám az Alföldön és a Kisalföldön, vizes nádas területeken még nádházat is épít a paraszt, és a nádfalat ugyancsak sárral tapasztja be. Elsősorban már a síkságok és az erdős vidékek: a földházak és a faházak vidéke közötti övezetben: a Dunántúl nagyobb felében, az Alföld peremvidékén és az erdélyi Mezőségben megjelenik a karóvázra fonott vesszőfal, amit sárral tapasztanak be. Az erdős vidékeken: Vas, Zala, Somogy, Baranya erdőborította tájain, a Palóc-földön és Erdélyben, ott kivált a Székelyföldön: tájakon, ahol ekkor még bőven van faanyag, a parasztház építőanyaga is a fa lesz. Részben a boronafal rakásának különböző változatos helyi technikájával, részben azonban — ott, ahol a földesúri tilalmak már lezárják az erre alkalmas faanyagot szolgáltatni képes erdőket — zsilipeléssel összeillesztett deszkafalakkal. Fából épít, etnikai különbség nélkül, a hegyvidék minden parasztja, pásztora, — a követ azonban a magyar paraszti építészet általában — már csak a fejtési technika szokatlan vagy ismeretlen volta miatt is — nem szereti. Csak az erdők pusztulása, a faanyag egyre érezhetőbb hiánya következtében fanyalodik rá, miután előzőleg néha inkább még sövényfallal is próbálkozik. A Balatonfelvidék, a Mátra, a Bükk, a Hegyalja és Erdély magyar paraszti kőépületei így általában inkább a szükség, mintsem valamely magasabb építési igény termékei, — bár ott, ahol (mint pl. a Balatonfelvidéken) réteges, tehát könnyen kinyerhető kőanyag áll rendelkezésre, már régtől fogva figyelemreméltó helyi paraszti kőtechnika is kialakult. Föld, fa, nád, sövény, kő: az e természetes építőanyagok felhasználásával kialakított, ma már alig fellelhető, vagy csak rekonstruálható szerkezeti megoldások gazdag változatai azt bizonyítják, hogy egyes tájak népi építészeti műszaki tudása: anyag- és szerkezetismerete olykor igen magas fokot ért el.

A parasztházak alaprajzában e korszakra már csak két, még ekkor is a fűtőberendezés különbsége szerint elváló nagy alaptípus marad meg: a kelet-európai belső kemencés (egy tűzhelyes) és a külső fűtésű, középmagyar (kemencés) ház típusa. A fűtőberendezés ilyen különbségei persze a ház belső tagozódásának, a házszerkezet differenciálódásának részint rendező tényezői, részint függvényei is. Az egy tűzhelyes ház kezdeti alaptípusában egysejtű, egy helyiséges (korunkra azonban általában már legalább pitvarral bővült) ház, melyben az egyetlen tűzhely a kemence: ez a tűzhelyegyüttes teljes funkcióját ellátja. A külső fűtésű középmagyar (kemencés-kályhás és tűzhelyes) házakban viszont a kétféle fűtési funkció már külön helyiségben jelentkezik: két osztatú, differenciálódott szobás-konyhás ház igényeinek felelve meg.

A két háztípus, ill. a típuson belüli változataik területi elterjedésüket illetően jellemző módon nagyjából egybeesnek a századelő mezőgazdasági konjunktúrájából kinövő paraszti árutermelés lehetőségeinek területi érvényesülésével. Az archaikusabb, keleteurópai belső kemencés (egy tűzhelyes) típus elterjedésének határa ugyanis már Nyítrától keletre kezdődve a zárt erdőterület övezetében

majd az árutermelésből legtovább kieső keleti országrészeken: a Sajó torkolatától a felső Tisza vidéken, Szatmáron, a Szilágyságon, Bihar keleti hegyvidékén át húzódva ér le a Székelyföldre. E területen belül az Alföld északkeleti szegélyén és főleg Erdélyben a típusnak ún. „cserepes” (kandallós) fűtésű igen egészséges szellőzést biztosító válfaja alakul ki nemcsak a magyarok, hanem a románok között is. Jellemző, hogy ennek az archaikus típusnak e területen kívüli válfajai közül a délnyugat dunántúli göcseji és őrségi típusok ekkor már eltűnőben vannak; Hevesben és Nógrádban pedig a „palóc” típusú házak a füstelvezetés kürtös módszerének bevezetése során modernizálódnak.

Az ország többi területén a középmagyar háztípus (ezen belül a néprajz az alföldi-kisalföldi, alsódunántúli és középdunántúli háztípusokat különbözteti meg) fejlődése ugyan szintén egy egysejtű, bár már kemencés típusból indult ki, a fejlődés során azonban egy ebből szervesen elkülönülő, ugyancsak tüzelős helyiséggel, konyhával bővült: láthatólag a ház funkcióinak — nyilván az igények hatására bővülő — differenciálódási folyamatában. A XIX. sz. első felére így az ország nagyrészen már ez a két-, és a jobb módúaknál a három helyiséges háztípus lesz az általános: szobával, konyhával, kamrával, — a paraszti familia bővülésének megfelelően bővülni is képesen. E háztípus archaikus formáit körültekintően jellemző módon már csak az elmaradottabb délkeleti Dunántúlon: Somogy, Tolna és Baranya egyes, a forgalomból kieső vidékein: a Zselicsegyben, az Ormánságban találhatjuk meg. A középmagyar ház ilyen átalakulásának útján figyelemreméltó, hogy a fűsttelenítés kérdését, mely már a ház ilyen, részekre tagolódásának is egyik legfőbb hajtóereje volt, legsikeresebben az Alföld éppen korszakunkban rohamosan benépesülő, bár saját építészeti hagyomány nélküli területén oldotta meg a nép, — ezzel együtt egész életmódjának is jelentős változásával, színvonaletemelkedésével. Oly tanulságként, mely területi egybeeséseiken, ill. a ház így kialakult sajátosságain át a fejlettebb háztípusok és az árutermelési lehetőségek kapcsolatát legalábbis valószínűsíti és a ház szerkezeti differenciálódásának a tüzelőberendezés átalakulásával összefüggő folyamata mögött e sajátos, autonomnak vélt néprajzi jelenségnek a gazdaság és társadalom átalakulásával, a lakással kapcsolatos életmód által meghatározott igények átalakulását át létrejött szorosabb kapcsolatát érzékelteti, vagy legalábbis sejteti.

A ház ilyen belső szerkezeti változásaival párhuzamosan a XVIII. sz. végétől meginduló nagy gazdasági fejlődés természetesen lassan: a paraszti árutermelés kibontakozásával, a népi építészet egyéb területein is érezhetővé válik. Már a század elején a munkamegosztás fokozódásának következtében a hagyományos falusi barkácsolók mellett egyre nagyobb szerephez jutnak a hivatásos építőmesterek is: munkájuk nyomán is immár nemcsak alaprajzban fejlettebb, de már az építőanyagra és szerkezetre nézve is egyre időtállóbb, szilárdabb alapozású, jobban megépített formás falusi lakóházak és gazdasági épületek keletkeznek. Zárt beépítés esetén országszerte a tűzveszélyek csökkentésére megkezdik a kémények falazását; vannak adatok a jobb módúak különben nem fából épült parasztházainak padlózására is. A Balatonfelvidéken az átlagos helyzetű jobbágy háza már kőből van, de még nádfedeles; háromosztatú, — éppúgy, ahogy Hatvanban az 1/4 telkes jobbágyinak, vagy a tiszántúli parasztnak vályogháza is ugyancsak három osztatú és nádfedeles; az ablakok négy apró üvegtáblával fedvék. A házakhoz a gazda vagyoni állapotától függő toldalékok, gazdasági célú melléképületek csatlakoznak: istálló, kocsiszín; a jobb módúak udvarán éppenséggel istálló, szekérszín, pajta, fahidas, kőől együttese emelkedik;

krumpliverem nyílik; egyes helyeken, különösen zsúfolt települési szerkezetben, a háztartásban maradó ifjabb nemzedékek számára a főépülethez hozzáépített kisebb házakat is találhatunk.

Az elsősorban az árutermelés által erőteljesebben érintett vidékeken már korábban megfigyelhető volt az úri építkezés egyes formai elemeinek elkésztet megjelenése a kisnemesség és a vagyonosabb parasztok házain, — még pedig immár nemcsak a különben is nagyon elterjedt, vakolatból húzott felületi dekoráció, hanem immár új architektonikus elemek formájában is. A folyamat részint a rendelkezésre álló mintáktól, részint a terület az árutermelésbe való bekapcsolódásának idejétől is függ. A Sajó, a Boldva és a Hernád völgyében látható gazdag és változatos alakítású barokk és copf-jellegű parasztházak, — ugyanúgy ahogy Eger, Győr, vagy Sopron környékén, a Csallóközben, vagy a Szigetközben is barokk, Pápa, Szombathely, vagy Sárospatak környékén, a Hegyalján copf-stílusú díszítő elemek megjelenése a különben hagyományos formájú parasztházakon azonban sokáig inkább a közeli város nagy épületeinek hatását, mint a falu az árutermelésbe történt bekapcsolódásának idejét mutatja. A klasszicizmusnak a falusi építészetre a nagy stílusok közül legjellegzetesebbnek és legelterjedtebbnek bizonyuló, már az architektúrát is megváltoztató, befolyásoló hatása azonban már annak a nagy változásnak jelzése, amit a falu építészetében a mezőgazdasági árutermelésnek e stílus uralma által jelzett kora hozott a parasztszámára is. A nyugati Dunántúl, a Balaton felvidék köépületein éppúgy, mint szerte a földből, sárból építő rideg Alföldön, vagy általában is a nagyobb kereskedelmi központok környékén ui. a század első felében egyre sűrűbben jelennek meg a parasztházakon is a klasszicizmusnak — nem utolsósorban nyilván a stílus egyszerűsége, olcsósága, így könnyen utánozható volta következtében is kedvelté váló — de már architekturális jegyei: talán elsősorban a stílusra oly jellemző, a falusi építők által is elsősorban átvett tornácok. A tornác funkcionálisan persze régebben sem volt ismeretlen a népi építészetben — hiszen a védett munkahely bizonyos bővülését jelentette: de a korábbi építésznek a falakat kőből vagy téglából kellett falaznia, ami az alkalmazást kétségtelenül korlátozta. A klasszicista oszlopok azonban ezt a nehézséget kiküszöbölték: az egyes áthidalást fából is lehet készíteni, az oszlopok nyitott állásúakká lesznek, így a tornác is nyitottabbá, könnyedebbé válik: a jobbmódú nemesi kúriák portikuszainak hatására most a falusi tornácok is kiugranak a ház tömegéből, hangsúlyt adva a bejáratnak. Persze a stílus megvalósítását, ill. a megvalósítás minőségét nagyban korlátozzák az építetők anyagi viszonyai, de az igény erejére jellemző a korlátokat áttörni akaró lelemény, vagy éppen a tökéletlenség is. Mert van ahol persze csak a régi tornácok farúdjait takarják be szalmával és ezt sártapasszal vastagítva majd meszelve érik el az oszlopszerű hatást, máshol még timpanon is kerül a tornác fölé, ha olykor csak rossz utánzataként is az igazi timpanonnak: kifalazás helyett primitív fapárkányzattal, túl magasra szorult timpanonnal. A tornácok technikai megoldása, megformálása különben a primitív építészeti tudás mellett (vagy talán éppen ezért is) igen változatos: alig találni egy-egy faluban azonos megoldásokat; — a jász szabadparasztok nagy házain a tornácok léptéke helyenként már éppen túl igényessé is válik.

A ház, — általában az építkezés — változásával összhangban áll a paraszti munkaeszközkészlet gyarapodása is. Az árutermelést folytató bortermelő, fejlett balatoni felvidéken, ahová a 30-as években már importálni kell a gabonát, a jobbágy és zsellér hagyatéki leltárakban előnyomulnak a kisipari, sőt már a gyáripari termékek; töredéktelkes jobbágyok és zsellérek kamráiban sokféle és

differentiált gazdálkodásra valló eszközöket találunk, egyre többet vasból. 1847-ben egy a balatoni felvidéken, Reziben elhalt házaspárnak, — kinek földdel, szőlővel és házzal való ellátottsága kb. azonos szintű lehet a még bemutatandó hatvani negyedtelkesével — hagyatékában szekercét, láncot, szánt, vésőket, fűrőt, vasfazekat, káposztás hordót, rostákat, szitákat, prést, eketaligát, boronát, hét, összesen 53 akós hordót, ecetes hordót, csöbröt, kapákat, kaszát, fűrészt, gyékényvágó vasat, és vaskapcsot írnak össze. De ugyanígy a francia szociológus Le Play által (valószínűleg Horváth Mihály adatszolgáltatása alapján) 1846-ban megvizsgált 1/4 telkes hatvani jobbágnak udvarán, színjében is 4 kerekű szekér és 2 szán állt; eke, henger, borona, csép sorakozik 2 ásó, 3 kapa, kasza, sarló és 2 igavonó ökréhez való járom, 2 fejsze, 2 balta mellett; véka szolgál a gabona mérésére, 6 vászonzsák a gabona és a liszt szállítására és nagy hombár a tárolásra. Egy ötöd hektárnyi szőlő borának pedig préselésére 1 sajtó, tárolására faedények és hordók szolgálnak; 100—150 literes hordóban káposztát tart a gazda. Hatvan és Rezi persze csak kiragadott példák, de általában is megállapítható: a paraszti hagyatékok, összeírások tanúsága szerint a paraszt, természetesen gazdasága jellegének megfelelően, akkorra már mindazon, meglehetősen differenciálódott eszközkészlettel rendelkezik, mely egy gazdaság viteléhez szükségesnek bizonyult: ha kétségtelen is, hogy eszközeit, kivált a vasból készűlteket még akkor is nagy becsben tartja, ha azoknak állapota avittas, ócskás.

És kétségtelen az is, hogy az úrbéri státusát tekintve legfeljebb közepes módú jobbágy, vagy csak kis szőlővel ellátott zsellér vagyona is már meglehetősen értékes — még ha az infláció szerepét leszámítjuk is. 1811-ben egy féltelkes jobbágnak csak szőlőbeli hagyatéka 3640 forintot ér, 1819-ben egy, a Keszthely melletti Cserszegtomaji hegyben levő hagyatékot: szőlőt, présházat és hozzávaló felszerelést 2044 forintért árvereznek el; 1831-ben egy zalaszántói féltelkes hagyatékát ugyancsak 2167 forintra becsülik, 1834-ben egy meszesgyöröki házaspárnak hagyatékát 1184, 1845-ben egy féltelkes zalaszántói jobbágyét 3000 forintra becsülik. 1834-ben csak a jobbágytelek ingatlan értékét már 800—2000 forintra tartják, hozzátevé, hogy örökváltság alapján ez az érték 2—3-szorosára nő. És hogy mindennek alapján már a parasztok között is megjelenik a tőke. azt ugyancsak a hagyatékok mutatják. A XVIII. sz. végén 1785-ben egy féltelkes kisparaszt 136 forintot tart kihitelezve 3 embernél és további 20-at 4 személynél; 1824-ben egy jobbágnak összesen 980 forint „kamatlehetősége” van.

A házak belsejének elrendezése az egyre egységesedő háztípus adottságain belül nagyjából már az egész országban azonosnak látszik. A szobában a Dunántúlon éppúgy, mint az Alföldön vagy a Palócföldön sarkos elrendezésben állnak a bútorok: egyik sarokban az ágyi ruhával magasan megrakott ágy, másikban a két fal mellett, néha a harmadik falra is átnyúlva húzódó padoktól körülvéve az asztal; a berendezést, ahol a hely engedi, láda, vagy később kommod egészíti ki, a falon pole, vagy téka, üvegnemű, vagy díszes cserépedény, a módosabb házakban képek. A kamrában, mely sok helyütt már a nők lakóhelye, ágyak vannak és valamilyen ruhatároló alkalmatosság; ezt a kamrát a konyhával közös kemence fűti.

A berendezés maga, már a külső dekorációhoz hasonlóan, gyorsabban változó elem: ha nem is funkciójában, hanem (és annál inkább) megjelenésében. Az árutermelés, a paraszthoz leszívargó pénz hatása itt viszonylag hamar megindít egyfajta átalakulást, mely a berendezés díszesedésében, modernizálódásá-

ban nyilvánul meg, — ha a változás ugyanakkor nem is tökéletes: régi és új sokáig él még együtt térben és időben egyaránt. A változás kezdetei itt is visszanyúlhatnak csaknem a XVIII. század közepéig, általános tömeges jellege azonban térben és időben egyaránt az árutermelés előrehaladásától függően a XVIII. század végétől bontakozik ki. A Dunántúlon, a balatoni felvidéken már a XVIII. század végén megjelenhet a festett bútor: kék karszék, sárga láda, fekete tálas szerepel a leltárakban, az 1790-es években már fiókos sublótról, sifonérről is hallunk, terjed a kétajtós szekrény is. A Tisza vidéken 1810 körül még nem igen használnak asztalos csinálta bútort, kivéve az archaikus ládaformájú szökrényt, amit szlovák parasztok hoznak és gabonáért cserélnek; még kecskelábakra fektetett falapon áll az ágy, előtte bevert lábú, támla nélküli pad; az asztal alacsony, egyenes lábú, fiók nélküli. A 30-as évekre azonban a gazdagoknál már itt is felváltja a szökrényt a tulipános láda; gombos nyoszolyáról hallunk, saroklócáról, támlás karszékről, az új bútorok már éppúgy asztalosmunka termékei, mint ahogy a házak maguk is hivatásos építőmesterek munkái. Az új bútor emellett festett, virágdíszes. Egy ilyen, a parasztság általános emelkedésétől már elválaszthatatlannak látszó változás után továbbfejlődve, a 40-es évek végére a gazdagoknál már nagyméretű lesz a láda, a korábbi kis tulipános ládák most már a szegényeknél tűnnek fel, itt is kiszorítva a szökrényt éppúgy, amint a gombos nyoszolya a szegényeknél is általánossá válik, — bár a többi darab már itt sem mindig régi fajta, részben házimunka. Ekkorra, 1846-ra, Le Play már a hatvani 1/4 telkes parasztnál is festett bútorokat talál: ágyakat, padokat, székeket, tálast, ládát, — sőt a két, négy szemű üvegablak fatáblái is festettek, éppúgy, mint a konyhában is festett az edénytartó fapalc. A fapalcon pedig, tehát immár a paraszti háztartásban is megjelennek a díszesebb, csak a század elejével készülni kezdő mázas technikájú tányérok, edények is. Már 1824-ben egy Keszthely környéki féltelkes jobbágy hagyatékában 8 fehér cifra korsó, egy zöld magas korsó, 12 fehér mázas cifra tányér és egy ugyanilyen levesestál, 9 festett tányér és 4 festett tál, 4 fatányér fordul elő; egy másik jobbágnál ugyancsak fehér mázas cifra tányérok, tálak és korsók lógnak szegekre akasztva. A falakat sok parasztházban már üvegeképek (Hinterglasmalerei) díszítik, van ahol 4—5 is. De Le Play Hatvanban is nagy mázas cseréptálat, 12 közönséges cseréptányért (rózsaszínű zománcsal), 3—5 mázas cserépbögrét, csuport vehet számba. S a változás üteme gyorsuló: a forradalom előestéjén egyes helyeken már eltűnik a festett bútor is, hogy helyére a polgári empire egy népies változata lépjen. Az elmaradott és a mezőgazdasági árutermelésbe be még nem kapcsolódott vidékeken persze mindez a változás is késik: a tulipános láda Baranyában csak a XIX. század második felében veszi át a szökrény funkcióit, a palócoknál még később; s míg Hódmezővásárhelyen az 50-es évekből valók az utolsó festett bútorok, a palócoknál még csak ekkor jönnek divatba.

A paraszti viselet változásai

Így változik meg a XIX. század első felében — nem kevésbé érzékletesen fejezve ki az általános változás menetét és tendenciáit — a paraszti viselet is. Időbeli éles határvonalakról természetesen itt sem beszélhetünk: már csak az árutermelés lehetőségeinek a ruházati átalakulás alább ismertetendő területi különbségeiben is jelentkező, időben eltérő érvényesülése is ezt igazolja. De ha az átalakulás nem egy jegyével már a XVIII. század közepétől kezdve is találkozzunk, kétségtelen, hogy — továbbra is összhangban a gazdasági és társa-

dalmi átalakulás menetével — tömegessé és általánossá a jegyek, valamennyi forrásunk egybehangzó tanúsága szerint, kétségtelenül most válnak. És nemcsak a ház esetén: itt is nemcsak a szó jogi értelmében vett parasztság, hanem az egész falusi agrárnépesség vonatkozásában is, — ezen belül a paraszti sorban élő nemesek egyre csekélyebb, már csak apró rangjelző különbségekben érvényesülő megkülönböztetésével. A XVIII. század végétől kezdve ugyanis az agrárnépesség mind női, mind férfi ruházata fokozatosan eltávolodik attól a viselettől, amelyre még a természetes gazdálkodás, ill. azon belül a ruházati önellátás volt a jellemző. Megváltozik mindenekelőtt az anyag: az árutermelés révén befolyó pénz és bővülő választékkal a paraszti lehatoló kereskedelem háttérbe szorítva a korábbi házi vásznat és a szűrposztót, a paraszti viseletbe is beviszi a tőkés textilipar finomabb, immár színes anyagait: a falusi szűrposztó helyére lépő kék-, és színes mintás karton, selyem és gyolcs árukat. Férfiaknál elsősorban télire és ünneplőre elterjed a kék posztónadrág csizmával, a dolmány, ill. a mándli: utóbbi az előbbinek díszítésével gazdagodva, előbbi pedig utóbbinak alakját véve át, — a legtehetősebbeknél pedig már a posztóköpeny is megjelenik.

Ezzel együtt megindul a viselet formáinak átalakulása is: a könnyebb anyagból készülő ruhadarabokhoz már többféle anyagot használnak fel; elterjednek a bővebb, ráncosabb, lengőbb formák: a bő sok szoknyák, lobogós ingek, gatyák divatja köszönt be. Ugyanakkor az anyagok megváltozása révén általában a viselet színesebbé, de emellett díszítettebbé s cifrábbá is válik: a zsinórzat, fémgomb, csipkeszalag megjelenik a kor új paraszti ruhadarabjain is. Persze az így végbemenő változás — már itt utalnunk kell rá — nem jelenti a régi háziipari anyagok teljes és gyors elhalását, a régi viseletek radikális megszűnését. A parasztság tömegei között még sokáig élnek a házilag előállítható anyagok, elsősorban a vászon, vagy az olcsó szűrposztó; az ing és gatyá viselete még sokáig elterjedt maradt, hiszen sokan télen is gatyában járnak, (a nagy hidegben esetleg kettőt húznak fel egymás fölé), vagy bőr, máshol esetleg szűrposztó nadrágban. A szűr és a guba ugyancsak általánosan elterjedt viselet maradt, néha télen is ezt hordják a bunda helyett. Az asszonyok viselete, már csak azért is, mert olcsóbb anyagokból készül, hamarabb alkalmazkodott ugyan a divathoz, — a hagyományos viselet azonban itt is sokáig továbbélt. Mind a férfiaknál, mind az asszonyoknál elsősorban a vagyoni helyzet különbségei által — néha a hagyomány áttételesen is érvényesülő befolyása alatt — meghatározott ütemben adva helyt az újnak, általában az új beszerzések, az ünneplőruhák esetén kezdve meg az új anyag, forma és ezen át az új divat átvételét.

A viselet átalakulásának ilyen menete szinte minden vonatkozásban összegeződve jól követhető annak a parasztcsaládnak életében, melyet Le Play már idézett 1846. évi hatvani felmérésében ismertünk meg. Az 1/4 telkes hatvani jobbágy, noha az asszony évi 113 napot tölt el kendermunkával és varrással, a család ruházatát már csak 25%-ban tudja természetben fedezni, készpénz jövedelmének pedig 39%-át költi ruházatkódásra. Vagyoniának készpénzre átszámított összegében azonban a ruházat csupán mintegy 7,5%-ot tesz ki. Különbiben ebben a sok szempontból tényleg átlagos színvonalúnak tekinthető parasztcsaládban 1846-ban, a polgári forradalom előestéjén, a paraszti viselet átalakulásának is már meglehetősen előrehaladott stádiumában, a gazda hétköznapi ruhátára vászonból készült 6 ingből és 4 bő gatyából, kapcákból, valamint hűvösebb időre ócska posztómellényből áll: ezt csizma, kalap, ócska szűr, pirossal szegett fehér posztó, — télire egy öreg suba egészíti ki. Vasárnapra ellenben

már fémpitykés kék posztó ruhába öltözik (mellény, szoros, zsinóros-szegélyes magyar nadrág), huszáros csizmát húz, fekete kalapot vesz és hegyibe ünneplő báránybőr subát. Feleségének fehérneműje 6 ingből és 4 alsószoknyából áll, hétköznapra elviselt ünneplőjét használja. Ünneplő ruhatára kartonszoknyát, karton- vagy selyempruszlikot, karton nyakbavalót foglal magába, — télire félhosszú, pirossal szegett báránybőr ködmönt és ugyancsak már kékposztó kartonbélésű ujjast, posztó pruszlikot vesz magára. Van csizmája, nyárra sarkos cipője és harisnyája. Hasonló jellegű a nagypa és a 3 gyerek ruházata is.

A főtrendencia ilyen érvényesülése mellett a ruházat változásaiban az áru-termelés hatását igen jellegzetesen és konkrétan mutatják a változás megjelenésének időpontjában, méretében és jellegében mutatkozó területi eltérések. A kutatás e kérdéseket ugyancsak elsősorban a magyar etnikum, ill. a mai államterület vonatkozásában vizsgálta, az összefüggés azonban így is nyilvánvaló. A változás legkorábban és legerősebben azokon a területeken jelentkezik, ahol korszakkunkban részint a népességszám növekedése, részint pedig olyan jelek, mint a népi építkezés átalakulása különös hangsúllyal utalnak a paraszti árutermelés lehetőségeire. A viselet átalakulásában ugyanis egyrészt az alföldi mezővárosoknak, ill. a kiváltságolt kerületek szabadparaszti lakosságának, másrészt az északnyugati Dunántúlnak és a Kisalföldnek paraszti viselete az, mely a magyar paraszti ruházat általános fejlődésének élén áll. A paraszti polgárosodás jellegzetes viseleti velejárói: a posztóruha, ezüstgomb, ezüstsarkantyú, posztóköpenyeg, mándli, rékli, gyolcsing, gyolcsigatya, suba, csizma e területeken jelentkezik először és válnak a paraszti viselet egyre inkább terjedő elemeivé. És az 1850-es évek elejének nyilván legalábbis a 40-es évek második felére is érvényesnek tekinthető leírásai is e területekről szólva emelik ki a paraszti immár kispolgárosodásának olyan jellemző jegyeit, mint a Jászkunságban, vagy Makón a női viselet roppant megdrágulását: a bokáig érő, finom kelméből készült szoknyákat, vagy a napernyőt, finom glasszé kesztyűt és csipkés batiszt kendőt a kecskeméti „pórhölgyek”-nél. Ugyanez áll az áruterelésben a bécsi piachoz való közelség miatt igen kedvező helyzetre szert tett északnyugati Dunántúlra és a Kisalföldre is. Sopron megyében „a közrendű nép a bámulásig affectálja a piperét” — írják 1823-ban; — 10 évvel később már a Répce melléken a jobbágyok és majorsági zsellérek asszonyai között olyanok vannak, „kik viseletben a birtokosabb nemes asszonyoknak a legkevesebbet sem engednek”. „A gabonapiacokat közel érezzük: ellenben mindenféle fényűzés, pazar pompázás és valami csak ezek kíséretében az erkölcsökre és életmódra is járni szokott, itthon vagyon.” A posztóruha az egész északnyugati Dunántúlon és a Kisalföldön is elterjedt, — vászonruháról, rövid derekú ingről, boeskorrról itt már nem igen beszélnek a kortársak. Az ünnepi öltözet kellékei közül annál sűrűbben fordul elő a gyolcs, a patyolat, és muszlin: fehér, hímzéssel kivarrott ingről olvasunk, kivarrott fehér vállkendőről, kivarrott fejkendőről; a selyem, sőt a szintjatszó-selyem a kedvelt női ruhaanyag. És meglátjuk ennek a gazdag öltözködésnek nyomait a Dunának mint fő szállítási vonalnak mentén végig, a szőlőbirtokos és Pestre gyümölcssel kereskedő, valamint hajós szállítást vállaló nógárdverőceiek viseletén éppúgy, mint Tolnából a bölcskeieknek a kisalföldiekével rokon ruházatán. Megjegyzendő, hogy a verőceiek esetén a kortárs a sok drága ruha szemrehányó emlegetése mellett sorolja fel a „sok és csinosabb ízlésű építések”-et és a „jó életet”: jó szemmel mutatva rá ezzel az életmód végül is oszthatatlan voltára és mindezeknek az áruterelés lehetőségeivel való kapcsolatára.

Ugyanakkor a — mint láttuk — népességszámának gyarapodásában is

megakadt, sőt itt-ott már elért életszínvonalának fenntartásában a születéskorlátozáshoz is folyamodó olyan régióban, mint a délkeleti Dunántúl (Somogy, Baranya), vagy akár a Göcsej, vagy az Alföld és a hegyvidék peremén húzódó, ugyancsak stagnáló lélekszámú tájon, a palócoknál és a matyóknál a viseletek is sokkal archaikusabbak és differenciáltabbak, — mindenekelőtt pedig előállításukban a háziiparnak még viszonylag nagy a szerepe. A baranyai nagybirtok nyomasztó túlsúlya, vagy másutt az árutermelésnek a rossz közlekedési viszonyok, vagy a hegyes vidék által erősen gátolt lehetőségei egyaránt magyarázzák ezt az elmaradottságot, és a táj csekély vonzó, ill. nagy tasztító erejét.

A déli és északnyugati Dunántúl viseletének eltérései ui. majd minden ismertetőnek feltűnnek: itt délen a lakosság túlnyomó része még a 30-as években is télen-nyáron vászonruhában jár: a vászon-, kender- és lenmunkának, a paraszti háziiparnak is nagy jelentősége van. Így a nők viselete is sokáig fehér, és csak a 40-es években jelentkeznek itt is a színes pamutanyagok, — a férfiaknál még sokáig általános a bocskor. Ezzel az elmaradottsággal éppúgy egybevágna Csokonainak a somogyi kedvezőtlen művelődési viszonyokról szóló sorai, mint a baranyaiak szegényes étkezését rajzoló orvos leírása a 40-es évekről: „többnyire egész héten át csak hagyma- és gombából áll eledelük, míg ritkaság az ecetes leves is. . . hogy élnek ezen, nem tudni, elég hogy éhen nem halnak”. Ugyanígy sokáig archaikus és szegényes a palóc viselet is: a század első negyedében még szűrnadrág, röviddereké gallértalan ing, tüsző, bocskor, ködmön és szürkankó a férfiak, egyszerű vászon ingváll, kötényes vászonypendely, rókamálás mente, a lányoknál még párta, fejkendő, fátyol, melegítőnek lepedő a nők öltözete.

Erdélyben a parasztságnak — itt is elsősorban a magyar etnikumról szólva — ruházódását nyilván az erdélyi társadalmi szerkezet ugyancsak számos archaikus elemének megmaradása, — ill. ennek okaként a paraszti és a nemesi árutermelés gyengébb lehetőségei, — ugyanakkor a jobbágyságnak a királyságbeli jóval kedvezőtlenebb viszonyai befolyásolták. Korszakunkon végig így Erdélyben is megmaradt a ruházati önellátás jelentős szerepe. Amellett, hogy még több olyan archaikus ruhadarab élt tovább, mely másutt már kiveszőben volt (mint a durva posztóból való harisnya, a condra, a zeke, a szokmány), fennmaradt a háziposztó használata és sem a kék posztó nem terjedt el, sem a háziposztóból készült harisnya mellett általában úgylátszik a gatyá viselete sem vált szokássá, — még nyáron sem. Ezért az életmódnak az a változása, amit a királyságban a viselet vonalán a kékposztó és a bolti-gyári anyagok megjelenése hozott magával, Erdélyben sokáig nem jelentkezett. Csak a 40-es évekre hallunk a székelyeknél is bolti-gyári textilanyagok megjelenéséről, és jellemző, hogy a birtok elaprózódásától még adminisztratív eszközökkel is oly szigorúan megvédett, tehát magukat viszonylag jól bíró határőr népességnél olvasunk — ugyan csak a 40-es években — az olyan polgári női viselet megjelenéséről, mint a bár még ügyetlenül szabott, gyenge anyagból készült és viselőik magatartásával sem összhangzó, de már terjedő viganó.

Az átalakulásnak a táji eltérések ellenére is, azoknak mélyén lassan csak érvényesülő közös vonásai azonban az anyag és a forma változásai által és azokon túl már általában is országosan azonosuló irányba mutatnak: a ruhák anyaga és az anyagok által érvényesíthető új formák már a polgárosodás: elsősorban egyfajta, a polgárosodó vidéki köznemesre, ill. annak feleségére jellemző urbánusabb, legalább is egyre több elemével (kivált férfiak esetén) a városival rokon viselete irányába mutató divatot tükröznek. A XIX. sz. közepének jó, vagy akár csak közepes módú kékbeli, bundás parasztagdáját a vidéki nemesség felette

álló rétegétől öltözködésében már egyre keskenyebb határ fogja elválasztani: a mezőgazdasági kisárutermelés egységében a viselet különbsége ünneplőben éppúgy tűnőben van, mint a munkamegosztásban, — már közel ahhoz, hogy rövidesen teljesen meg is szűnjék.

Természetes azonban, hogy a paraszti ruházat fenti átalakulása — fő-tendenciájában kétségtelenül a paraszti árutermelés kibontakozásának lévén függvénye — társadalmilag nem egyenletesen érvényesül a parasztság különböző rétegeinél. A viselet ilyen átalakulása az egyén esetében is attól függött: mennyire tudott ő maga is bekapcsolódni az árutermelésbe. A kép e szempontból a parasztság két rétegében jelez erősebb változást. Egyrészt a gazdag parasztnál és családjánál, ahol a viselet átalakulása még a különben csak lassan változó, elmaradotabb területeken is szinte általános. De a kék posztóruha, a „kékbéliség” bizonyos fokig státusszimbólummá is válik már nemcsak vagyoniilag, hanem egyfajta hivatali tekintély, vagy polgárosodottság szempontjából is: kékbelt hordanak az esküdtek, a jobb iparosok és a kismemesek is, így tehát ha nem is mindig és okvetlen nagyobb, magasabb, de másféle, szubjektíve mégis csak a szorosabban értelmezett paraszti felett állónak érzett státus képviselői. A Csallóközben a kismemesek, vagy a vagyonos parasztok hordanak kék köpenyeget, — a szűcs készítette cifra bundákat Sopron megyében a nemes helységek lakói viselik és ezenkívül nyilván mindazok, akik e rétegekhez kívánnak hasonlítani. E viseletet ezután már valóban a vagyoni helyzettől függő díszek: ezüst gombok, sarkantyúk, nyakravalók, bundácskák differenciálják tovább, — az alapvető különbség határa azonban mégis a kék posztónál húzódván.

Másrészt azonban megtaláljuk a változást a cselédség, a paraszti bér munkae- erő egy rétegében is: azoknál, akiknek a konjunktúra sodrában megemelkedő konvenciói — ugyanakkor saját, beruházásigényes gazdaság hiánya — lehetővé tette bizonyos szerény fényűzés kifejtését. A pásztorok bizonyos rétege, vagy a szolgáló lány, mindazt, amit szerény béréből félre tud tenni, most éppen olyan könnyű szívvel költi öltözködésre: cifra szűrre éppúgy, mint szalagra, selyem kötényre, stb. mint az a közepes módú nemes, aki árutermelésének hasznából a gazdaság újratermelésén túl annak bővítésére hatékonyan fordítható többlettel már nem rendelkezvén, a szerény és másra nem fordítható felesleget fogja életmódjának némi gazdagítására felhasználni. Méltán, bár némileg túlzottan vonva ezáltal fejére a luxus hajhászásának azt a vádját, mely ettől kezdve oly sokszor fog majd felhangzani vele szemben, — éppúgy mint az ő szájából a szerény jövedelemtöbbletét öltözködésre fordító szolga vagy szolgáló láttán is. A Tolna megyei Tamási napszámjuktól új divatosan cifra ruhákat beszerző leányainál éppúgy, mint a nyitramegyei Pográny napszámos lányainál, vagy azoknál a hódmezővásárhelyi szolgálóknál, kiknek cselédbérében járandóságként már cifra rokolya, török kasmirkendő, miskolci pamuk kendő is kell hogy szerepeljen.

Sokféle körülménytől befolyásolva, területileg és társadalmilag egyaránt egyenetlenül, — de a fő-tendenciájában már feltartóztatathatatlantul bontakozó mezőgazdasági árutermelés bázisán, a magyarországi falusi agrárnépesség a társadalmi szerkezet változásait öltözetében is tükrözve lépi át a polgári társadalom küszöbét.

A paraszti polgárosodás korlátai

Ház, lakás, bútorzat, viselet: a paraszti — és tegyük hozzá: kismemesi, általában tehát a falusi agrárnépesség egészére jellemző életmód e kellékeinek és ezáltal egyszersmind részben meghatározóinak is keretében lefolyó mindennapi életnek, évszakoknak és hétköznapiaknak rendjéről kevés a kortársi tudósítás. A kortársat is jobban érdekelték ennek az életmódnak ünnepei: a lakodalmak és paraszti multság egyéb ritka alkalmai, vagy éppenséggel a gyászhoz kötődő ritkaságai, kuriózumai: magáról a hétköznapiak rendjéről, szokásairól, táplálkozásáról, munkabeosztásáról stb. még csak kevésé általánosítható forrásokkal rendelkezünk. E hétköznapi rendet persze nagyrészen (és rekonstruálhatóan is) pontosan megszabták a paraszti munka, döntően a mezőgazdaság még emberöltőkkel később sem sokat változó követelményei, állandó tengelyeként a kor falusi agrárnépessége mindennapi életének.

Olyan életnek azonban, melyben az emelkedés minden kétségtelen jelének ellenére is erős a bizonytalanság. Nemcsak Berzeviczy Gergely — aki 1802 tájt először készít tételes mérleget a paraszt bevételeiről és kiadásairól, — de majdnem félévszázad múlva, 1846-ban a konzervatív, de hideg pillantású józan Le Play is, miután számbaveszi a hatvani 1/4 telkes jobbágy összes elképzelhető értékét, bevételét és kiadását, kénytelen megállapítani, hogy a család háztartási mérlegében 1400 ténylegesen ledolgozott munkanap után a természetbeni bevétellel 886 és a pénzbeli 292 franknyi értéke fillérig kiegyenlíti a kiadásokat, amiből — Berzeviczyvel összhangban, bár őt nem ismerhetve — magától látja meg a tanulságot: a felhalmozás ilyen korlátai mellett a paraszt számára 3870 frank értékű vagyonának megterhelésén túl semmiféle más lehetőség nincs birtokának, gazdálkodásának bármilyen modernizálására, — következésképpen jövedelmének szaporítására. De ugyanezt a paraszti tőkehiányt kénytelen megállapítani már a 30-as évek legvégén Fáy András is, mikor a Pesti Hazai Első Takarékpénztár alakítását tervezi. És valóban, ha csak csekély mértékben is, és csupán kis összegek erejéig, de a takarékpénztár már hitelt nyújt parasztoknak is. Persze eközben már lassan létrejönnek a paraszti hitelezés más formái is — talán leghozzáférhetőbb módon a községi árvapénztárak készletei: a nagyobb, főleg egyházi hitelforrásokra addigra a nemesség teszi rá a kezét. De ami hitel-igény még felmerülhet, azt már csak uzorakamat mellett elsősorban a falusi boltos, kocsmáros révén elégítheti ki a paraszt: szórványos adataink az effajta kamatlábak valóban abnormis magasságáról tanúskodnak. Mindebből persze az is látszik, hogy a paraszti gazdaság ilyen módon végül is igen bizonytalan alapokon áll, hiszen — és ebben Le Play számításai nagyon igazolják azt a képet, melyet a délzempléni paraszt idézett feljegyzései tükröznek — a felhalmozás szinte lehetetlen volta folytán minden tartalék nélküli gazdálkodása, és így egész egzisztenciája is teljes mértékben az időjárás, áringadozás függvénye: a tartalék felhalmozására képtelen kisgazdaságot egy rossz termés évekre tönkre teheti. Ami végül is ismét csak az egyén emelkedésének állandóan fenyegető csődjét jelenti: s az emelkedésnek az egész osztály számára kétségtelenül megnyílt lehetőségei mellett ténylegesen rendkívüli nehézségeit is; talán újabb, s nem is csekély elemét annak az immár alapjában az emelkedés során előálló feszültségnek, mely a kor paraszti társadalmát — a nemességre is kihatva a magyar társadalom pszichikumának legáltalánosabb jellemzőjeként — el fogja tölteni.

*

Életmód és az életmódot meghatározó társadalmi rétegződés, az annak kereteiként szolgáló intézmények válsága és végül a mindezeket mozgató és befolyásoló gazdasági fejlődés: immár visszafelé is átgondolva a kor parasztságának útját, sorsának alakulását, az eredmény a mezőgazdasági árutermelés hatására a régi életmóddal, a régi intézményes keretek közt élni már nem képes, arra egyre kevésbé hajlandó és így, a feudális társadalom belső ellentmondásaitól már amúgyis repedezni kezdő szerkezetét már — ha egyelőre inkább ösztönösen is —, de már aktívan szétbontani kezdő, és saját fejlődésének számára egy annak keretein kívüli, immár egy polgári társadalomszerkezet majdani építőköveiül is szolgálni képes kategóriákat megteremtő osztály képét mutatja. Természetesen erősen differenciálódott osztály ez: hagyományok, előjogok, a földrajzi keret, földesúri viszonyok és mindenekelőtt az azok együttes hatására kialakult vagyoni különbségek egyaránt erősen — és kivált az új viszonyok között egyre erősebben — tagolják. Talán ilyen irányú növekedésének, fejlődésének gyorsasága folytán is — s erre éppen az életmód vizsgálata során előbukkanó jelenségek figyelmeztetnek — a polgári átalakulás esetére továbbfejlődésének alapjai még nincsenek megszilárdulva: hiszen felhalmozási lehetőségei, mint láttuk, még meglehetősen korlátozottak. De már átlépte a XVIII. század végének demoralizálódott, zsákutcába jutott és — részben ennek jeleként is egyedüli segítséget már csak az udvarban látó, attól váró — állapotát. Nem mentesen a belső ellentmondásoktól, de a polgárosodás nagy áramába annak gazdasági bázisán át a nemességgel végül is azonos módon, bár mindvégig sokkal szerényebben bekapcsolódva, és így immár ugyancsak és egyre inkább a saját, a polgári társadalomszerkezet szabályai szerint kezdődő átrétegződésével, egészében kétségtelenül emelkedő és újuló osztály áll előttünk. Újulva és tömegeiben így emelkedve alkalmasan arra, hogy bázisa legyen azoknak az erőeknek, melyek az elavult feudális formáció végső szétrombolására emelik fel kezüket, — és hogy az így kialakuló polgári rend végül kivívott eredményeinek majd értelmes felhasználója lehessen.

Elmélet és módszertan*

NIEDERHAUSER EMIL

A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában (Az összehasonlító történetírás módszertanához)

Nyilván hálás és mutatós feladat volna az összehasonlító történetírás módszertanának kérdéseivel foglalkozó tanulmány elején áttekintést adni a módszer előzményeiről, a polgári történetírás kísérleteiről mondjuk Voltaire-től kezdve a pozitivistákon keresztül Toynbee-ig, azután a marxista összehasonlítás fejlődéséről Marxtól napjaink szovjet történettudományáig. Csakhogy ebből nem egy tanulmány bevezetése, hanem külön tanulmány kerekednék ki, netán kisebb-fajta könyv is. Ezért legyen szabad megelégednünk, hogy egy konkrét téma kapcsán fejtsük ki elképzeléseinket az összehasonlító módszer eredményeiről, előnyeiről és korlátairól, annak jelzésével, hogy ez a módszer csak egyike a történettudományban használt eljárásoknak, sok szempontból hasznos, mert új összefüggéseket villanthat fel, de sok szempontból elégtelen, és nyilvánvalóan nem pótolhat, nem helyettesíthet egyéb módszereket.

A konkrét téma: a nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Nem áll módunkban persze, hogy ebben a tárgykörben végzett kutatásaink végeredményét összegezzük ezen a helyen, erre más alkalmat kell találnunk. Pusztán arra törekszünk, hogy az egyéb formában feldolgozott anyag segítségével az összehasonlító történetírás módszeréről adjunk néhány szempontot, esetleg vitát is kiváltva, amely elősegítheti a módszer további fejlődését, kifinomulását.

Kezdjük talán ott, miért éppen ezt a témát választottuk egy nagyobb arányú kutatás tárgyaként. A nemzeti megújulás, megújhodás, újjászületés fogalmát jónéhány kelet-európai nemzet történetírása már régóta használja, a polgári történetírás már ezen a néven ismerte, a marxista történettudomány is átvette a fogalmat, gazdagította a gazdasági-társadalmi alap vizsgálatának bevonásával. A legnagyobb hagyománya néhány szláv nemzetnél van ennek a fogalomnak. A csehek obrození néven ismerik, a szlovákoknál obrodenie, a horvátoknál

* A szerkesztőség e címmel új rovatot indít, melyben a történeti irodalmunkból annyira hiányolt elméleti és módszertani kérdések iránti érdeklődést kívánja fokozni, ugyanakkor ösztönözni is történészeinket: kutatásaik során felmerült általánosabb érvényű elképzeléseiket igyekezzenek végiggondolt, vagy éppen vitára ösztönző formába önteni, s ezzel hozzájárulni a marxista történetírás alapkérdéseinek behatóbb tisztázásához. Mint ebből is látszik, e rovat keretében nem annyira történetfilozófiai szinten kívánjuk megközelíteni a történetírás jelzett problémáit, hanem sokkal inkább a kutatás-módszertan, a történeti látásmód „gyakorlatibb” területéről szeretnénk írásokat közölni. Vagyis megfelelni annak a mind sürgetőbb igénynek, amely a marxista társadalomelmélet alkalmazását sürgeti a történettudomány mint sajátos eszközökkel, kutatási eljárásokkal dolgozó szaktudomány területén.

Noha e célkitűzésünk része a Történettudományi Intézetben meginduló elméleti-módszertani kutatásoknak, az egyes kérdések kimunkálása előkészítésének, a szerkesztőség természetesen örömmel közölne hasonló természetű cikkeket többi történész kollégáinktól, sőt a társatudományok kutatóitól is. — A szerk.

preporod, a bolgároknál vázrazsdane néven ismeretes. Ha nem is annyira elfogadott fogalomként, de előfordul a románoknál, az albánoknál, a balti kis népeknél. A polgári tudományosság a felépítményben megmutatkozó jelenségeket foglalta így össze: a kelet-európai kis népek történetének az a szakasza ez, amelyben először néhány ember tevékenysége révén megindul a nemzeti öntudat kialakulása, egyre szélesebb körökben való elterjedése, a mintegy alvó nemzetet vezetői „felébresztik”, öntudatra hívják. A mozgalom a kultúra különböző területein indul el, a nyelvújítással, vagy egyáltalában irodalmi nyelv megteremtésével, a szépirodalom, a művészetek, a nemzeti tudományok kiépítésével, majd később politikai követelésekkel, a nemzet elismerésének igényével, ez pedig végső soron az önálló nemzetállam követelésével (és megvalósításával) éri el tetőpontját és ezzel befejezését is. Minthogy a polgári történetírás — és az illető népek társadalmi gondolkodása általában — a nemzetet régtől fogva meglevő történeti kategóriának tartotta, egészen természetes volt az a koncepció, amely szerint adva volt a nemzet, amelynek tagjai különböző történeti okoknál fogva elfelejtették, hogy ehhez a nemzethez tartoznak, és az „ébresztők” tevékenységére volt szükség, hogy ismét ráébredjenek ennek tudatára.

A marxista történettudomány már mélyebbre pillantott, meglátta azt, hogy a kérdés lényege a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet, ill. ennek felépítményi tudatosodása, a burzsoá nemzet kialakulása. A különböző kelet-európai nemzetek marxista történettudománya ezen az elvi alapon vizsgálta az egyes megújulási mozgalmakat, rámutatott ezek progresszív jelentőségére, helyére az illető nemzet történeti fejlődésében.

Csakhogy minden esetben az illető nemzet saját nemzete megújulási mozgalmát vette szemügyre, tárta fel a mélybe ásva, és ha tudomást is vett arról, hogy ez a jelenség más nemzeteknél is megmutatkozik, ezt legfeljebb hűvös érdeklődéssel regisztrálta, de nem mélyedt el más mozgalmak kutatásában.

Van azután jónéhány nemzet Kelet-Európában, amelynek a történetírása nem ismeri ezt a fogalmat, vagy csak a jelenség egy részére használ valamilyen általános elnevezést, mint a magyar a reformkor fogalmát, de futólagos megtekintésre is nyilvánvaló, hogy hasonló jelenségekről van ezeknél is szó. A kultúra fejlődésében épp úgy találkozunk a nemzeti nyelv megteremtésének gondjával, vagy a szépirodalom politikai szerepével, mint a nemzeti különállásra, sőt idővel teljes önállóságra irányuló igényekkel. Ez adja meg tehát az alapot, hogy az első, futó pillantáson túlmenően valamelyest részletesebben is megnézzük a kérdést valamennyi kelet-európai nemzet esetében.

Rögtön felvethető természetesen az ellenkérdés: jogosult-e az összehasonlítás az egyes nemzetek fejlődésében megnyilvánuló hasonló jelenségek közt? Hiszen a közelebbi vizsgálódás rögtön lényeges különbségeket is felszínre hoz. Az alap is bizonytalan, amelyből kiindulunk, hiszen a „nemzeti megújulás” végül is szubjektív vélekedések eredménye is lehet, néhány kortárs, vagy később néhány történetíró kezdte használni az elnevezést, de van-e mögötte azonos tartalom? Még szubjektívebbnek tűnhet, ha a jelenséget olyan nemzetek esetében is vizsgáljuk, amelyek nem is használják a fogalmat. Vajon nem csupán az összehasonlítást végző szubjektív elképzeléséről, magyarán tévedéséről van szó? És ha az egyes nemzeteknél külön-külön meg is van az alapja, hogy ilyen mozgalmról beszéljünk, van-e valamilyen objektív alapja annak, hogy együttesen is vizsgáljuk a problémát?

Az objektív alap, amely véleményünk szerint lehetővé teszi az összehasonlító vizsgálatot, az a tény — éppen a marxista történettudomány által alaposan

felkutatott tény —, hogy Kelet-Európa valamennyi nemzete a feudalizmusból átkerült a kapitalizmusba. Ha így fogalmazunk, akkor persze egyenesen triviálisnak tűnik a kérdés. Végül is ezen a folyamaton minden európai nép átment, előbb vagy utóbb, akkor mit kell itt összehasonlítani?

Egyrészt: akkor is érdemes összehasonlítani. De ezen túlmenően az átmenet Kelet-Európában mégis sajátos formákat öltött, tehát indokolt az összehasonlítás.

Természetesen ezt az összehasonlítást érdemben kell elvégezni, vagyis nem választhatunk ki egy zárt kronológiai keretet, mondjuk a XIX. század első felét vagy első két harmadát, amelyben egyébként a legtöbb esetben a jelenség lezajlott, hanem minden nemzet esetében azt az időbeli szakaszt, korszakot kell kiválasztanunk, amelyben a folyamat lezajlott. Vagyis nem szinkron jelenségeket fogunk megvizsgálni. Hiszen, hogy csak néhány példát ragadjunk ki, a lengyelek esetében a folyamat (amelyet egyébként ők nem neveznek megújulásnak, konkrét történeti okokból), a XVIII. század utolsó harmadában már megindul, és a XIX. század derekéra zárul le. A bolgároknál kezdeti jelenségeit ugyancsak a XVIII. század második felére szokták datálni, zömében azonban a XIX. század középső harmadának az eseményeiről van szó. Az albánok esetében viszont a mozgalom nagyjából akkor indul meg, a berlini kongresszus táján, amikor a bolgároknál véget ért, a lengyelek meg már régen túl vannak rajta. Az időbeli kereteknek ez a rugalmassága — ha úgy tetszik, bizonytalansága —, az első pillanatra talán visszatetszőnek tűnik a szilárd periodizációhoz és kronológiához szokott történész számára, azonban elkerülhetetlen, mert csak így tudunk jelenségeket összehasonlítani. Nyilván csak formális összehasonlítás volna, ha a XVIII. század végének a helyzetét valamennyi érintett nemzet esetében összehasonlítanánk, mert akkor okvetlenül csak különbségekre bukkannánk, a lengyel vagy cseh fejlődésben már a tőkés formáció kezdeteire, az oroszban inkább csak a feudális rendszer bomlásának első jeleire, az albánoknál pedig a hagyományos társadalom érintetlenségére.

Az időben rugalmas összehasonlítás viszont minden esetben ott indulhat, ahol a feudális viszonyok bomlása és — kisebb mértékben — a tőkés rendszer első jelenségei megmutatkoznak. Ez még egy-egy országon belül sem jelent azonos időpontot, ha különböző nemzetekről van szó, mert pl. Oroszország vonatkozásában egészében a XVIII. század végétől, még inkább az 1840-es évektől beszélhetünk erről az időpontról, de a balti népek esetében ugyanakkor még csak nagyon csekély kezdetekről: a tőkés rendszer behatolása ezeknek a nemzeteknek a társadalmába az 1860-as években indul meg, és a megújulás tipikus jelenségei inkább már csak az 1880–90-es években mutatkoznak meg.

A gazdasági fejlődés összehasonlítása természetesen óhatatlanul felhívja a figyelmet a különbségekre is, de ezek különösen a *társadalmi struktúrában* jelentkeznek igen élesen. Két nagy típust kell elkülöníteni: azokat a nemzeteket, amelyeknek van saját feudális uralkodó osztályuk (orosz, lengyel, cseh, magyar, horvát, román a két dunai fejedelemségben, albán), és azokat, amelyeknek nincs (ukránok, balti nemzetek, balkániak, a Habsburg-birodalom kisebb nemzeti-ségei). Valójában még egy harmadik típus is létezik, hiszen a cseheket csak részben sorolhatjuk a feudális uralkodó osztállyal rendelkező nemzetek közé, mert a csehországi feudális uralkodó osztályon kívül kelet-európai viszonylatban jelentős polgárságuk is van. Ugyanez a helyzet a görögöknél. Minthogy azonban témánk nem a társadalmi struktúra összehasonlítása, hanem egy felépítményi folyamaté, ebben pedig a görög és a cseh fejlődés nagyjából azoknak a nemzetek-

nek a fejlődésével mutat párhuzamosságokat, amelyeknek saját feudális uralkodó osztályuk van, csak ezt a két típust különböztették meg. Nemesi és nem nemesi nemzeteknek neveztük ezeket, már eddig is több félreértésre adva ezzel okot, de ezt tartottuk a legrövidebb és ennek megfelelően a legalkalmasabb kifejezésnek. Nyilván mást is lehetne alkalmazni, a lényeg azonban nem az elnevezésen múlik.

Az összehasonlítás alapjául szolgáló másik jelenségcsoport a *nemzetek politikai helyzetében* mutatkozó hasonlóság. Az a körülmény ti., hogy egy kivételével — ez az orosz — valamennyi nemzet egy nagyobb, soknemzetiségű birodalmon belül élt az adott korszakban, vagy legalább is annak az elején, egyiknek sem volt önálló állama. Ezen a hasonlóságon belül ismét nagy különbségek is adódnak, a nemesi nemzetek általában valamiféle feudális, rendi jellegű önkormányzattal rendelkeztek, egyes kérdésekben beleszólhattak a politikai élet irányításába, míg a nem nemesi nemzetek kívül maradtak a politikai intézményeken. Ez persze már az indulástól kezdve megszabta politikai igényeik különbségeit is, az alullevők először jóval csekélyebb követelésekkel léptek fel, mint azok, akik már bizonyos politikai hatalom birtokában is voltak. A lengyelek 1795 után, ha időnként kompromisszumokra voltak is hajlandók, alapvetően mégis az önálló állam visszaállítását tartották az egyetlen fontos feladatnak, a szlovákok vagy a szlovének hosszú időn keresztül megelégedtek volna azzal, ha a közigazgatás alsó és középső szintjein használhatják saját nyelvüket, és még 1848-ban is a Habsburg-birodalmon belül valamiféle tartományi elkülönülés, autonómia jelentette igényeik maximumát, nem az önálló nemzetállam. A balkáni népek közül a legtöbb elég hamar eljutott az önállóság követeléséig, valószínűleg azért, mert a török birodalom felbomlása sokkal közelebbi lehetőségnek tűnt, mint mondjuk a Habsburg-birodalomé. De azért köztük is akadt olyan nemzet, az albán, amely szinte az utolsó pillanatig megelégedett volna a birodalmon belüli autonómiával, ha ugyan nem sokallotta volna ezt is. Az egyetlen fogas kérdés itt a már jelzett kivétel, az orosz, erre a kérdésre majd még később visszatérünk.

Az orosz sem tér el viszont, ha a kulturális fejlődést nézzük meg. A nyelvújítás, ill. az irodalmi nyelv megeremtése mindenütt megtalálható jelenség, a nyelvet oktató iskolarendszer kiépítése, más szóval az anyanyelvi oktatás igénye, a szépirodalom nemzetébresztő szerepe, a nemzeti tudományok, első helyen és hangsúlyozottan, a többiek őseként a történettudomány, amely a nemzet eredetéről és világtörténelmi szerepéről alakítja ki első koncepcióit, a művészeti ágak, amelyek ugyancsak keresik helyüket a „nemzeti hivatás”-ban. A különbségek persze itt is eléggé jelentősek, hiszen nem egy nemzet akad, elsősorban a nem nemesiek közül, amely pl. a zenében vagy a képzőművészetekben nem tud érdemleges eredményeket felmutatni, a nemzeti tudományok köre is változik, színvonaluk még sokkal inkább. Hiszen, ha csak a történettudománynál maradunk, szerepelnek itt olyan történetírók, akik még a középkori krónika szintjén állnak, olyanok, akik a modernebb, kritikus irányzatot képviselik, eredeti forrásokat tárnak fel, de munkájukat azzal késznek találják, ha ezeket a forrásokat egymás után felsorakoztatják, és olyanok, akik már a korabeli európai történetírás minden mesterségbeli fogását is jól ismerik, és ezen a szinten tudnak egységes koncepciót kialakítani múltjukról. Mennyiségi és még sokkal inkább minőségi különbségek tehát természetszerűen bőven adódnak, a lényeges vonások azonban hasonlóak, párhuzamosak, néha meglepően azonosak.

Adva van tehát egy olyan fejlődési folyamat minden egyes nemzetnél, amely éppen a lényeges vonásokban párhuzamokat mutat, bár ezek a párhüza-

mok kronológiai szempontból különböző pontokon helyezkednek el. Az összehasonlító vizsgálatnak tehát ezt a fejlődési folyamatot kell összehasonlítania.

Itt adódik rögtön az első nagy nehézség. Mert elvben talán az eddig elmondottak is elfogadhatóvá tették, hogy a jelenségek összehasonlíthatók, ha ezt nem is igazolták kellő alapossággal. De hogyan menjen végbe az összehasonlítás, mit is hasonlítsunk össze? A logikus válasz az lehetne: az egész folyamatot, természetesen. De ezzel megkerültük a kérdést. Mert hogyan lehet az egész folyamatot összehasonlítani?

A magunk részéről az erőszakos beavatkozás módját választottuk. Az egész folyamatból kiemeltük, elszigeteltük az egyes problémákat, és ezek rendjében építettük fel a tárgyalást. Tehát külön beszéltünk a felvilágosodás korszakáról, amely megelőzi, előkészíti a nemzeti megújulást, voltaképpen beletorkollik — vagy egyszerűen hiányzik. Mert a lengyel, a cseh, az orosz, a magyar fejlődésnél nyilvánvaló, hogy a felvilágosodás korszaka számos olyan kérdést vetett fel, az anyanyelvűtől a racionálisan berendezett államig, amely a megújulási mozgalmakban is nagy szerepet játszik. De mondjuk az észet vagy az albán mozgalom esetében már nem számolhatunk ezzel, egyszerűen azért sem, mert a mozgalom olyan időpontban indul meg, amikor Európa már rég túl van a felvilágosodás korszakán. Külön tárgyaltuk a megújulás egyéb forrásait, a külföldi utazásokat, tanulmányokat, amelyek a nyugati helyzet ismeretét közvetítették, és így mintát, példát nyújtottak. Ugyancsak külön tárgyaltuk a kulturális fejlődés egyes kérdéseit, pl. a zenét, és azután a politikai igényeket, az alkotmányosság kérdését, a nemzeti önállóság vagy autonómia problémáját, a gazdasági és társadalmi változásokkal foglalkozó elképzeléseket, a forradalmak és szabadságharcok kérdését.

Ezzel voltaképpen felboncoltuk az egyes mozgalmakat, kipreparáltuk az egyes szerveket, a mozgalom összetevőit. A barbár beavatkozásnak megvolt az az eredménye, hogy a hasonló, sőt majdnem azonos vonások épp úgy kiderültek, mint a fontos, olykor lényeges különbségek. Világossá vált pl., hogy az egész folyamat lényegét kitevő polgári átalakulás, vagyis a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet kérdése az egyes mozgalmakban mindig alárendelt szerepet játszott, nem ez állt az előtérben, hanem a nemzeti igények, a nemzeti követelések. A polgári átalakulás egyes kérdései csak ennek kapcsán, a nemzeti követelések mellett, vagy inkább után kerültek elő. Még további különbségek is adódtak. Agrártársadalmakról lévén szó, a polgári átalakulás fő kérdése, vagy legalább is egyik fő kérdése az volt, mi lesz a parasztsággal, milyen lesz a helye az eljövendő nemzetállamban (itt teljesen közömbös volt, hogy ez a nemzetállam teljesen önálló lesz-e, vagy egy nagyobb birodalom része). Még konkrétan: kinek a kezébe kerül a föld? A nem nemesi nemzetek esetében adva volna az egyértelmű válasz: csak a parasztok kezébe. A bolgároknál ez pl. így is volt. De még a nem nemesi nemzetek jelentős részénél is egyéb aggályok, taktikai megfontolások szóltak közbe, és így elképzeléseik nem különböztek lényegesen a nemesi nemzetek vezetőinek elképzeléseitől. Ezeknek a lényege pedig az volt, hogy a földet fel kell osztani az egykori földesurak és a parasztok között. Vagy, hogy egy más példát hozunk: a nemesi nemzeteknél, amelyek mindenképpen fejlettebb szinten álltak, az a körülmény, hogy a nemzet tagjai több vallásfelekezet között oszlanak meg, nem jelentett komoly akadályt a nemzeti probléma kibontakoztatásában, a nemzeti program elfogadásában, míg az elmaradottabb nemzeteknél ez már súlyos teherterheléssel volt. Az albánoknál pl. a három vallás (katolikus, pravoszláv és mohamedán) közti megosztás messzemenően kihatott

a politikai elképzelésekre, a legnagyobb súlyt jelentő mohamedán népességnél az autonómia igényét jelentette a török birodalmon belül, sőt a határozott ragaszkodást a török birodalomhoz (ezzel is indul a mozgalom a berlini kongresszus után), míg a katolikusok hajlandók a legkorábban a birodalomtól való elszakadásra gondolni, de saját gyengeségük tudatában az Osztrák-Magyar Monarchia vagy Olaszország védelme alatt. A reformkori Magyarországon ezzel szemben a vallási megoszlás már csak nagyon halvány színárnyalatokat rakott fel a mozgalom arculatára.

Az egyes kérdéskörökön belül tehát nagyon jól elképzelhető az összehasonlítás, az egyező és különböző vonások kidomborítása, a különbségekre mindig adódnak egészen plauzibilis magyarázatok is. De itt jutottunk el az egész módszer leggyengébb pontjához. Mert azt, miben közösek az egyes megújulási mozgalmak, és miben térnek el egymástól, ezzel a módszerrel, úgy véljük, eléggé érthetően meg lehet világítani. Csakhogy ilyen formában nem egy élő folyamatot tudunk összehasonlítani, hanem annak egymástól mechanikusan, bonckéssel elkülönített egyes részeit, amelyek önmagukban már halottak. Mert éppen az hiányzik ebből a vizsgálódásból, ami az egyes nemzetek történetírásában eddig mindig az előtérben állt, az élő folyamat, az, miként illeszkednek össze az egyes, így külön megvizsgált láncszemek egységes folyamattá, ilyen vagy olyan nemzeti megújulássá. Mert a szerb megújulásban, hogy megint csak egy példát hozzunk, a folyamat egy nemzeti szabadságharccá váló parasztfelkeléssel indul, és a kulturális szakasz egyes problémái csak ennek során, még inkább ennek részleges győzelme után kerülnek elő.

Csakhogy éppen ez a körülmény, hogy a megújulási mozgalom kulturális szakasza a politikai szakasz után következett be, nyilvánvalóan alapvetően módosította a kulturális fejlődést. A török fennhatóság alatt levő, gyakorlatilag majdnem önálló szerb fejedelemségben nyelv, közoktatás és tudomány kérdései másképpen vetődtek fel, mint mondjuk az ukránoknál, hiszen most már nem egy idegen hatalon tilalma zárta el a nemzeti művelődés útját, hanem éppen a nemzeti állam feladata volt ennek a megteremtése.

És éppen ezek a nemzetenként különböző módozatok, ahogy a mozgalom egyes elemei egymásra épülnek, ezek sikkadnak el az adott összehasonlításban. Vagy egy másik példa: az irodalmi nyelv megteremtése mindenütt a kulturális szakasz egyik első teendője. A szlovákoknál viszont a Štúr-féle megoldás, a közép-szlovák nyelvjárás irodalmi rangra emelése nem egyszerűen a kulturális teendők egyike, hanem elsőrendűen politikai lépés, nem is annyira a magyar uralkodó osztállyal szemben, hanem cseh vonatkozásban, mert a cseh fejlődéstől való végleges elkülönülést jelenti, az önálló szlovák nemzet kialakulásának egyik alapvető feltételét. Ha a nemzeti nyelvvel kapcsolatban tárgyaljuk, elsikkad politikai jelentősége, ha a politikai teendők közt esik csupán szó róla, kimarad a nyelvkérdésnél, holott ott is lényeges. Ha mindkét helyen megemlítjük, fölöslégsen kettőzzük a mondanivalót.

Valamelyes megoldás persze csak úgy képzelhető el, hogy bizonyos dolgokat két helyen is megemlítünk. Nemcsak ebben a konkrét szlovák vonatkozásban, hanem mindenben. Az imént vázolt nehézség elkerülésére választottuk azt a módot, hogy mintegy bevezetőként az egyes nemzetek fejlődéséről adtunk áttekintést, ott éppen arra ügyelve, hogyan kapcsolódnak egymáshoz az egyes tényezők, persze csak jelezve az összefüggéseket, hogy azután a második részben, mint már említettük, problémánként vigyük végig a tárgyalást. Így nemzetenként megkapjuk a sajátosságokat, az egyedit, problémánként a hasonlóságokat

és a különbségeket. Óhatatlanul azzal a következménnyel, hogy — még ha csak futólag is — de mindenről két helyen esik szó.

A nehézséget általánosítva úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy struktúrák egyes alkotóelemeit vetjük össze egymással, de kimaradnak az elemek közti belső összefüggések a struktúrán belül, és ugyanakkor a struktúra dinamikája sem látszik meg.

Az összehasonlító módszer legnagyobb nehézségéről szóltunk, de messze-menően nem az egyetlenről. Nekiütköztünk a módszer egyik korlátjának, de akad még belőle néhány.

Mindjárt itt van még egy, amelyet munkánkban sem tudtunk megoldani: a hatások és kölcsönhatások kérdése. A problémát már érintettük, amikor a megújulási mozgalmak forrásairól szóltunk. Az egyes nemzetek történetírása is szemben találja magát azzal a problémával, hogy a nemzettévalás, a polgári átalakulás olyan időpontban következik be, amikor ennek gazdasági-társadalmi előfeltételei még korántsem bontakoztak ki teljesen. Pusztán a hazai fejlődésből sok jelenség nem magyarázható meg kielégítő módon. A nyugati példa, nemcsak a polgári átalakulás, hanem a polgári nemzetállam példája roppant fontos. Ez a hatás mindenütt érvényesül, bonyolódik hamarosan azzal, hogy az egyes mozgalmak közt is kialakul a hatás és visszahatás bonyolult szövevénye. Csakhogy ennek akárcsak olyan mérvű kifejtése, mint a többi kérdéscsoporté, még legalább olyan terjedelmet igényelt volna, nem is szólva arról, hogy a hatások területén igen sok a véletlenszerű, az esetleges, amit nehéz volna valamilyen törvényszerűség alá foglalni. Minden jelenséget amúgy sem lehet ilyen külső hatásokkal megmagyarázni. A marxista történettudomány maga is sokáig idegenkedett ezeknek a hatásoknak a feldolgozásától. Persze lehetséges az, hogy a hatás kérdése csak az adott témánál olyan jelentős, hogy nem oldható meg egyértelműen, és ez talán még nem az összehasonlító módszer korlátja.

Akad azonban még olyan, amely feltétlenül magából a módszerből következik, nem az adott témából. Ilyen az, hogy az összehasonlító vizsgálatnak óhatatlanul igen takarékosan kell bánnia a közölhető anyag mennyiségével. Hogy az adott példánál maradjunk ennek illusztrálására: az egyes nemzetek megújulási mozgalmának roppant nagy irodalma van, még egy olyan összefoglalás is, amely csupán a fontosabb adatokat foglalja össze kerek egésszé, egy nemzet esetében is takaros kötetet tesz ki. Ami önmagában véve, minthogy 15 nemzet fejlődését vetettük össze, 15 kötetet tenne ki, nemzetenként, és még néhányat, ha az ott részletesen elmondott adatokat problémánként összevetnénk. Nyilvánvaló: olyan hatalmas méretű munka jönne létre, amely nagyságánál fogva már értelmetlenné válnék. Ilyen terjedelmű munkát senkisésem olvasna el, nem is volna használható még részleteiben sem.

Akkor viszont mi a megoldás? Az adatokkal való nagymérvű takarékoság, csak a legszükségesebb megemlítése, az is inkább jelzésszerűen. Aki egy-egy nemzet esetében akárcsak valamelyest is kíváncsi a részletekre, azt már valamilyen kész munkához kell utalnunk. Ez a takarékoság viszont arra is vezet, hogy a történész a forrásoknak csak egészen kis köréig férhat le, arról szó sem lehet, hogy levéltári forrásokig menjen el, hiszen az még egy nemzet viszonylatában is minden problémakör esetében teljes részletességgel egy ember erejét meghaladó erőfeszítés. Tehát meg kell elégedni a kiadott forrásokkal, azok közül is a legfontosabbakkal, felépítményi jelenségről lévén szó, politikai munkákkal, röpiratokkal, programokkal, eszmefuttatásokkal, szépirodalmi alkotásokkal (főként versekkel, amelyekben a legvilágosabban és legegységesebben tükrö-

zódtek mindenütt a megújulási mozgalmak kérdései), és a velük foglalkozó szakirodalommal, feldolgozásokkal. A történész számára, aki hozzászókkott ahhoz, hogy forrásait közvetlenül tárja fel, levéltárak mélyéből bányássza elő, illessze egymáshoz és hámozza ki belőlük a tényleges folyamatot, nyilván ez is visszatetsző. Hogyan lehet az ilyen feldolgozásnak tudományos értéke, ha csak szinte taláalomra tallóz a források közt? Nyilvánvaló viszont az is, hogy aki akár csak néhány nemzet történetének egyik vagy másik kérdését vizsgálja összehasonlító módon, nem mélyedhet el a forrásokban olyan mértékben, mint az a kutató, aki a nemzeti történelem egyik vagy másik fejezetét búvárolja. Még ha rendelkezik is a kellő nyelvismerettel.

Elképzelhető persze az összehasonlításnak egy másik módszere, amely valamelyest kiküszöböli az említett nehézségeket. Akár az itt tárgyalt témát, akár bármely más témát úgy is lehet összehasonlító módon vizsgálni, hogy a kutató egy nép történetét állítja a vizsgálódás középpontjába, alkalmasint saját népét, ennek a megfelelő problémáját dolgozza fel a hagyományos módon, lehatolva a forrásokig, és lehetőleg minden forrást számbavéve, és ehhez, mint alaphoz méri a többi összehasonlítandó nép megfelelő problémáját. Ez is összehasonlító történetírás, csak hogy azzal, hogy egy népet kiemel, azt eleve nemcsak alappá, hanem egyúttal mércévé is teszi, akarva-nem akarva ahhoz méri a többi. Ezzel eleget tesz a hagyományos követelményeknek, hiszen elsődleges források alapján dolgozik, eleget tesz az összehasonlításnak is, hiszen valóban összeveti más népek hasonló problematikájával. Csak hogy véleményünk szerint azzal, hogy egy népet tesz meg mércévé, eleve eltorzítja az összehasonlítást, vagy legalább is nagy lehetőséget ad valamiféle torzításra. Mert lehet, hogy az összehasonlítás alapjául és mércéjéül olyan nép történetét teszi meg, amely esetleg a legmesszebb áll attól a fejlődési modelltől, amely az általunk javasolt összehasonlítás eredményeként megkonstruálható. Az adott példánál maradva: ha valaki a bolgár nemzeti megújulási mozgalmat veszi alapul, eléggé közel áll a modellhez, viszont a nemesi nemzetek esetét eleve valamiféle anomáliának fogja tartani. De ha például az orosz fejlődést veszi alapul (ami persze kevésbé valószínű), éppen a legmesszebb kerül a modelltől.

Ezzel ismét a módszernek olyan korlátjához vagy nehézségéhez érkeztünk, amely témánk esetében igen szembeötlő, korábban egyszer már utaltunk is rá. Az orosz fejlődés ugyanis valóban erősen más, mint a többi kelet-európai nemzeté, mert hiszen az adott politikai alapszituáció igen lényeges eleme hiányzik belőle, az a körülmény, hogy a nemzet egy soknemzetiségű birodalmon belül alárendelt helyzetben van. Mert az orosz nemzet el volt ugyan nyomva földesurai által, belső tatárjai által, ahogy Dobroljubov nevezte őket, de az egész megújulási mozgalom lényeges eleme, sőt a kortársak szempontjából leglényegesebb eleme, a nemzeti elnyomás itt nem volt meg, Oroszország, mint az oroszok birodalma, önálló állam, sőt nagyhatalom volt. Az egész, a nemzeti lét és nemlét körül forgolódo problematika, amely másutt az alaphangot adja meg a mozgalom számára, itt értelmetlen. Ezért is van az, hogy az orosz mozgalom, vagy amit annak tekintünk, nem a nemzet, hanem az egész emberiség kérdéseit szereti napirendre tűzni. Az alkotmányosság, vagy a kulturális kérdések, vagy akár a polgári átalakulás kérdései tekintetében persze már nem lényegesek a különbségek. De hogy ezek elegendők-e arra, hogy az orosz fejlődést idesoroljuk, az mindenképpen vitatható.

Van még egy, megint csak általánosabb, a módszerből adódó korlát. Az előbb már említettük, hogy a feldolgozás során takarékoskodnunk kellett — és

kell minden ilyen összehasonlító feldolgozásban — a konkrét anyaggal. Amiből persze menthetetlenül adódik, hogy a feldolgozás leegyszerűsít, összerosmó dolgokat. Nyilvánvaló, hogy egy pusztán valamelyik nemzet megújulási mozgalmával foglalkozó munka lényeges különbségeket lát az illető korszakban az egyes politikai áramlatok közt. Vegyünk egy lengyel példát: az 1830-as novemberi felkelés leverése utáni időszakban, a „nagy emigráció” idején, nyilván egészen más irányzatot jelent Adam Czartoryski herceg és a Hôtel Lambert, a maga konzervatív, az európai diplomácia rezdüléseire ügyelő és a megoldást most már szinte kizárólag attól váró politikájával, ismét mást a Demokratikus Társaság polgári demokratikus programjával, meg Edward Dembowski vagy Piotr Ściegienny utópikus szocializmusával, földosztó programjával. Éles ellentétek ezek, nemcsak a maguk korában nem akartak egymásról hallani, utólag is pontosan el kell őket különíteni egymástól. Csakhogy az összehasonlító vizsgálatban mégis csak mind beletartoznak a lengyel megújulási mozgalomba, csak annak különböző szárnyait jelentik. A nemzeti történelemben az ilyesfajta összerosmó megbocsáthatatlan. Az összehasonlító vizsgálódás azonban madártávlatból kell, hogy nézze az eseményeket, a részleteket nem veheti szemügyre, sőt, talán megkockáztathatjuk, nem is szabad szemügyre vennie, mert csak az általános nagy vonalakat kísérheti figyelemmel. Madártávlatból pedig a kis vonalak összekuszálódnak, a különbségek elmosódnak. Az összehasonlító vizsgálat tehát egyáltalában nem pótolja a nemzeti szempontú vizsgálódást.

Konkrét témánknál még egy bökkenő akad, amely megint csak nem írható általában a módszer rovására, de meggondolkoztató. Ha ismét végiggondoljuk a nemzeti megújulási mozgalom fő szakaszait és ismérveit, akkor nem sok töprengés után rá kell jününk arra: olyan jelenségről van szó, amelyet egyéb népek történetében is láthatunk. És nem csupán azért, mert mindegyik nép végigment a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető úton. A nemzeti öntudat kialakulásának a folyamata a nagy európai nemzetek esetében is megtalálható, csak éppen ezeknél a kulturális szakasz időben sokkal hosszabb távon oszlik meg, nem kapcsolódik a nemzeti alárendeltség problémájához, a politikai szakasz esetleg ugyancsak hosszabb távon bonyolódik le, a nemzeti egység megteremtésének sarkpontja körül, mint a német és az olasz példa esetében nyilvánvaló, de ha nagyon utánanézzünk, még a franciában is láthatunk hasonló mozzanatot.

Másrészt néhány európai kis nemzet esetében vagy nagyjából abban a korszakban, amelyet magunk is tárgyalunk kelet-európai vonatkozásban, vagy később, éppenséggel napjainkban találkozunk a nemzeti ébredés jelenségével, gondoljunk csak az előbbinél mondjuk a norvégokra, az utóbbinál a baszkokra. És ha már idáig eljutottunk, akkor arra is fel kell figyelnünk, hogy szemünk látára a harmadik világban ma hasonló jelenségek mennek végbe.

Ebben az esetben persze joggal felvethető a kérdés: miért csak Kelet-Európában vizsgáltuk ezt a jelenséget, ha általános európai érvényű? Az egyik ok, amelyet mentségünkre felhozhatunk, hogy éppen a megújulási mozgalmakban jelentős szerepet játszanak nemcsak a nyugatról jövő hatások, hanem az egyes kelet-európai népek közt érvényesülő hatások, kölcsönhatások, kapcsolatok. Egyrészt a szláv népek egymás közti kapcsolataira kell gondolnunk, arra, hogy a lengyelek kivételével valamennyi szláv nép az oroszoktól várt segítséget, onnan vett példát, onnan kapott támogatást. Az korántsem volt egyértelmű, hogy ezen a hivatalos Oroszországot, vagy a vele szemben ellenzékben álló mozgalmat értették. Az ukránok nyilván csak ezzel az utóbbival létesíthettek kapcsolatokat, egyszer az 1820-as években, aztán újra az 1840-es és 1850-es

években. A csehek vagy a horvátok inkább a hivatalos Oroszországgal, a szerbek főképp azzal. A korszak a szláv nemzetek nagyobb egységben való összefogásának a különböző tervezeit is felvetette, a szláv kölcsönösséget Kollárnál, az ebből kialakuló pánszlávizmust később, oroszoknál és másoknál egyaránt, a dél-szláv egységet az illirizmus formájában horvát vezetéssel és Nagy-Szerbia formájában szerb vezetéssel, az ausztrioszlavizmust, a kis szláv népek egyenrangú szövetségét a Habsburgok uralma alatt. Másrészt arra is kell gondolni, hogy a később jövő nemzetek az előttük jártak példáján is okultak, a baltiak például a Habsburg-monarchia kis nemzeteinek a példáján. Politikai és kulturális kölcsönhatások egyaránt kifejlődtek.

Gondolni kell ugyanakkor egy másik, kevésbé pozitív tényezőre is, amely egységbe foglalja a kelet-európai nemzeteket. Arra ugyanis, hogy e mozgalmak politikai szakaszában, amikor már a nemzet egészének közös állami szervezetben való összefogása vetődött fel követelésként, akár önálló államban, akár autonómiával, a nemzeti igények az egész nemzet által lakott területre terjedtek ki. Csakhogy ez már önmagában is, tekintettel Kelet-Európa vegyes betelepültségére, azt jelentette, hogy a nemzeti igény beteljesítése óhatatlanul szembekerült egyéb nemzetek igényeivel, egy-egy vegyes lakosságú területre két, néha több igénylő is akadt. A nemesi nemzetek pedig még ennél is szélesebb körű igényekkel léptek fel, meglevő vagy egykori államiságuk alapján, a lengyelek az egykori lengyel—litván állam egész területét kívánták önálló államként felújítani, az 1772 előtti határokkal, a magyarok az egész történeti Magyarországot jogos birtokuknak tekintették, a görögök Bizáncra emlékezve az egész Balkán-félszigetet szerették volna bekebelezni a görög államba. Ezek az egymást keresztező igények nem is egyszeres konfliktusokra, fegyveres összecsapásokra is vezettek. Úgy véljük, ez lényeges jelensége volt a megújulási mozgalmaknak, és egymagában is indokolná Kelet-Európa elkülönített tárgyalását.

Ezen túlmenően pedig még azt is figyelembe kell venni, hogy Kelet-Európa már évszázadok óta úgy fejlődött, hogy számos gazdasági-társadalmi, sőt politikai jelenség párhuzamos vagy hasonló volt, fejlődésében éppen a hasonló vonások uralkodtak, ezeket végső fokon a területi összetartozás is erősítette, mondhatnánk azt is, hogy Kelet-Európa funkcionális egységet alkotott. Noha, ha egész Kelet-Európa három alrégióra oszlott, a közép-kelet-európaira a Baltikumtól Horvátországig, arra a területre, amely a XIX. században az európai Oroszország, és a Balkán-félszigetre, hogy ezen a három alrégióon belül a korai középkortól kezdve a fejlődés mégis sok azonos vonást tartalmazott, ezt talán nem is kell különösebben bizonygatnunk.

Hadd utaljunk még egy további nehézségre, a módszer újabb korlátjára, a konkrét témával kapcsolatban, de ez ugyancsak általánosabb érvényű is. Egyetlen folyamatot vettünk itt vizsgálat alá, már esett szó róla, hogy ez közel két évszázadon keresztül húzódik, mert a különböző nemzeteknél különböző időpontokban lépett fel. Csakhogy egy-egy nemzetnél sem olyan egyértelműen meghatározható, mikor is indult meg, és mikor tekinthető lezártnak a megújulási mozgalom. Még a lezárás időpontja viszonylag könnyebben elhatárolható a legtöbb esetben, mert a polgári forradalmat, vagy az azt helyettesítő reformot, ill. reform-sorozatot tekintettük ilyen végpontnak, orosz vonatkozásban tehát az 1861-es jobbágyreformot, a Habsburg-birodalom népeinél az 1848-as forradalmat. Ahol a megújulás fogalma általánosan elfogadott fogalom az eddigi történetírásban, ugyancsak így szokták elhatárolni a következő szakasztól. Persze a Habsburg-birodalom népeinél arra kell gondolni, hogy az 1849—1867

közi szakaszban még találkozunk olyan jelenségekkel, amelyek a megújulási mozgalmakra emlékeztetnek, különösen a kulturális fejlődésben, de egészében a polgári forradalom után mégis már más helyzet alakult ki.

Jóval bizonytalanabb viszont a kezdeti időpont, hiszen általában nincs olyan dátum, amelyhez a mozgalom megindulását kötni lehetne. A bolgár történetírásban ugyan általánosan elfogadott dátum 1762, Paiszij Hilendarszki Szláv—bolgár történetének a megírása, valójában azonban a mozgalom néhány évtizeddel később bontakozott ki. Önkényes dátumokat persze mindenféle lehetne találni, csak hogy akkor esetleg még vissza kell nyúlni egyes kérdések vonatkozásában korábbi időszakhoz, tehát nem láttuk sok értelmét a pontos kronológiai elhatárolásnak. Ez a nehézség alkalmasint jónéhány más jelenségsor vizsgálata során is felmerülhet, különösen ha gazdasági vagy társadalmi kérdésekről van szó. Megnyugtatósságunkra szolgálhat viszont, hogy ez a bizonytalanság már az egyes nemzeti történetekben is megmutatkozik, gondoljunk csak arra, hányféle koncepció létezik arra vonatkozólag, mikortól számíthatjuk mondjuk Oroszországban a tőkés viszonyok kialakulásának kezdetét. A nehézség tehát általánosabb, nem az összehasonlító módszer sajátossága.

A konkrét témával kapcsolatban még arra is lehetne utalni, hogy felépítményi jelenséget tárgyal, és csak igen lazán találja meg a kapcsolatot az alaphoz végbemenő folyamatokkal. Könnyű volna itt persze egyszerűen arra utalni, hogy ha csak a felépítmény valamelyik jelenségét tárgyalja, akkor nincs is szükség arra, hogy pontosan, a részletekbe menően világítsa meg a gazdasági-társadalmi alappal fennálló összefüggéseket. Itt azonban megint az összehasonlító módszer kérdésén túlmenő általánosabb történeti problémáról van szó, arról ti., hogy általában sok esetben alap és felépítmény kapcsolata meglehetősen deklaratív, tudományunk még nem dolgozta ki elvileg a kettő közti kapcsolat mechanizmusát.

Miután így elég hosszan sikerült, úgy véljük, felsorakoztatni a nehézségeket, a korlátokat, voltaképpen az összehasonlító módszer ellen szolgáló érveket, fel kell vetnünk a kérdést, mi értelme van akkor egyáltalában a módszer használatának. Ha, durván fogalmazva, ennyire ingatag talajon lépkedünk itt, érdemes-e egyáltalában megkockáztatni a kutatást.

A konkrét témával kapcsolatban legyen szabad a módszer védelmében is néhány szempontot felvetni. Végül is fontos jelenségről van szó az egyes megújulási mozgalmak esetében. A XIX—XX. századi nemzeti ideológia, nacionalizmussá fajulva vagy patriotizmussá szelidülve, egyaránt ebben a korszakban veszi kezdetét, innen indul ki, ezt tartja a nemzeti fejlődés egyik haladó hagyományának, ápolását a történetírás fontos kötelességének. Ha a megújulási mozgalmak annak idején számos nemzetet szembefordítottak közvetlen szomszédjaival, akkor ennek következményei még nem tűnhettek el nyomtalanul, nemzeti előítéletek, bizalmatlanság formájában ott lappanganak még ma is. És ennek egyik lényeges oka az, hogy pusztán nemzeti keretekben szemlélve a történelmet, a nemzeti történetet a főhelyre téve, az egyes mozgalmak egyéni, vagyis nemzeti sajátosságai tűnnek elsősorban elő. Az a körülmény, hogy másutt is akadnak hasonló jelenségek, a legjobb esetben deklaratívan kerül előadásra, de nem hatja át sehol a nemzeti történetírást. A polgári történetírásban ez természetesen így volt, de marxista történettudományunk sem mentes ilyen maradványoktól, sem nálunk, sem egyéb kelet-európai nemzeteknél. Az olyasfajta vizsgálódás, amely a közös vonásokat hangsúlyozza, hozzájárulhat azoknak a téves elképzeléseknek az eloszlatásához, hogy ez vagy az a kelet-európai nemzet egészen sajátos helyzet-

ben volt, netán egyedül állt, kudarcai mások, vagyis a szomszédok rosszindulatának tulajdoníthatók. Ha azt figyeljük meg, hogy egy-egy nemzet bukásokkal és tévelygésekkel is terhelt sorsa nem egyedülálló, hanem ebben éppen szomszédai-val közösen részesült, hol egymás mellett, hol egymás ellen, akkor a nemzeti történelem jobb megértését is elősegítheti ez a módszer.

Nem is beszélve arról, hogy ilyen, már-már politikai jellegű következmények mellett egyszerűen tudományos szempontból arról is szó van, hogy az összehasonlító vizsgálat a nemzeti történelem egyes jelenségeit is érthetőbbé, világosabbá teheti. Ahol egyes jelenségek összefüggése esetleg a források hiánya miatt, vagy egyszerűen csak feldolgozások híján nem tisztázható, ott az összehasonlítás, az analógia nyújthat segítséget. Az események és jelenségek értékelését is megkönnyíti ez. Ismét hangsúlyozzuk, a módszer korántsem pótolja a nemzeti történelem kutatását, csak nagyobb távlatokat nyit számára.

Az egyetemes történeti szemlélet szükségességét történettudományunkban sokszor szoktuk hangoztatni, teljes joggal, és nemcsak a magyar történetírásnak van ilyen egyetemes szemléletre szüksége. Az összehasonlító módszer, és éppen elsősorban a kelet-európai összefüggésekre kitékintő összehasonlító módszer, úgy véljük, minden nehézségei és korlátai ellenére alkalmas segédeszköz lehet ennek a szemléletnek a meggyökerezéséhez. A további összehasonlító kutatások nyilván magát a módszert is finomítják majd, kiküszöbölik a nehézségeket, vagy legalább is szűkebb térre szorítják zavaró hatásukat. Az itt felvetett gondolatokkal is ehhez kívántunk csekély mértékben hozzájárulni.

SZABÓ MIKLÓS

Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések 1896—1914

Az ezernyolcszázkilencvenes évek első felében kibontakozott egyházzjogi harc volt az az esemény, amely mintegy gyújtópontban összefogta mindazokat a problémákat, melyeket a katolikus egyházi tevékenység számára a rohamosan kiépülő kapitalizmus társadalmi, szellemi, politikai viszonyai felvetettek. Talán az új polgári feltételekhez való alkalmazkodási válságnak nevezhetnők leginkább ezt az ekkor megindult folyamatot. Átfogó újraátgondolás tárgya lett az egyház elhelyezkedése a magyar társadalom életében, felvetődtek az egyház vagyonzjogi problémái: a katolikus autonómia kérdésköre; az egyházzjogi törvények revíziójáért folyó harc életre hívta az első magyar katolikus politikai mozgalmat: a Néppártot; mindezen túl a liberális polgári világias közszellemmel való éles összeütközés új igényeket támasztott a pasztorizációs munkával szemben: a lelkipozítási, az apologetika, a szegénygondozás módszereinek gyökeres megújítása vált sürgetővé.

Az egyháznak ez a krízise része volt az egész magyar társadalmat átfogó erjedésnek. Ha az egyház esetében az előbb alkalmazkodási válságról beszéltem, úgy ez a válság része volt annak a jóval szélesebb válságos folyamatnak, melyet a nemesi eredeti birtokos, továbbá értelmiségi és hivatalnok rétegeknek, és rajtuk túl széles tradicionális kötöttségű paraszti és kispolgári rétegeknek a kiépülő kapitalista viszonyokhoz való asszimilálódása jelentett. A politikai gyakorlat és a politikai gondolkodás terén ez a krízis egy új arculatú konzervatív áramlat kialakulásában mutatkozott. Az új irányzat — továbbiakban újkonzervativizmus — fő jellemzője az a törekvés volt, hogy a fejlettebb országokban kialakult tömegpropaganda- és szervezési technika segítségével széles tömegekre ható populáris konzervatív politikai mozgalmat hívjon életre. A mozgalom eszmei orientációját a liberális szabadversenyos kapitalizmus Magyarországon kiépült formájának konzervatív pozícióból elvégzett összefüggő bírálata adta; ez a bírálat ekkoriban formálódott ki világos körvonalakkal az újkonzervatív publicisztika tevékenységében. A mozgalom vezérkara Apponyi Nemzeti Pártjába tömörült, fő politikai osztaga a Károlyi Sándor körül kiépült agrárius mozgalom volt. Ebbe az újkonzervatív frontba illeszkedett bele második döntő súlyú politikai osztagként a Katolikus Néppárt is.

Az egyházi tevékenység több területén kibontakozó katolikus megújulási törekvések metszéspontján a visszatekintő szem előtt Prohászka Ottokár alakja áll. Az utókor közvéleménye szemében ő maradt meg, szinte osztatlanul a katolikus reformtörekvések reprezentálójaként, mondhatni szimbolikus megismerőjeként. Megújulást kereső tevékenysége átfogta a hitvédelem, pasztorizáció és a katolikus politika területét: tevékenységének szakaszait belső mozgásokban nézve éppen annak alapján határozhatjuk meg, hogy melyik időszakban milyen tevékenység kerül előtérbe.

A pálya első nagyobb szakaszának esztergomi hittanári működése idejét tekinthetjük. A szakasz lezárulását két jelentős életrajzi dátummal határolhatjuk: 1904-el, budapesti teológia tanári kinevezésével, vagy 1903-al, a Diadalmas világnézet.¹ legjelentősebbnek tekinthető műve

¹ Diadalmas világnézet. Esztergom, 1903. IV. 1.

megjelenési dátumával. Utóbbi adat már jelzi, hogy ez a pályaszakasz elsősorban az elméleti író működésének időszaka. Hozzátehetjük, egyben Prohászka közvetlen politikai működésének időszaka is. A határoló dátumokat szemügyre véve az se kerülje el figyelmünket, hogy a pályaszakasz lényegében egybeesik az újkonzervativizmus kibontakozásának s első fellendülésének időszakával. Élénken közreműködve az újkonzervatív front részét képező Néppárt politikai tevékenységében, szellemi horizontként körülvéve a katolikus megújulási törekvések újkonzervativizmussal átszőtt áramlataival kézenfekvőnek tűnik és termékenynek ígérkezik, hogy a pályaszakasz is az újkonzervatív irányzathoz való viszony alapján jellemezzük.

Elméleti munkásságának alapkérdése, egész munkásságán végighúzó vezérfonala — ezt előrebocsáthatjuk — az a törekvés volt, hogy a szellemi élet különböző területein megkeresse a kapcsolatot, az igazodást, sőt a kiegyezést és megbékélést lehetőségeit az egyházi álláspont s a modern kor szelleme között. Mottójának tekinthető a Diadalmas világnézet bevezetésének mondata: „... állítsuk a régi igazságokat modern megvilágításba, hozzuk közelebb a mai kor érzéseihez s mi is föllendítettük a vallásosságot.” Ezt a célt, a „régie igazságok” modern megvilágításba helyezését, kívánta szolgálni első két elméleti műve. A természettudományos világkép problémáival foglalkozott a Föld és ég, a századvég impresszionista és szimbolista művészet-szemléletével a Diadalmas világnézet; a korszak alapvető politikaelméleti problémáinak: a liberalizmus és szocializmus kérdéskörének több jelentősebb folyóirat-tanulmányt szentelt. Ezek probléma-kezelését közelebről megnézve már a viszonylag legelvontabb természetfilozófiai tanulmány esetében is azt láthatjuk, hogy szemléletmódja erősen eltért az egykorú újkonzervatív problémá felvetéstől azáltal, hogy a liberalizmus világnézeti alapját képező természettudományos evolúcionizmust egyértelműen a kor filozófiai főáramlatának tekintette. Tette ezt akkor, amikor az újkonzervatív publicisztikában már napi zsurnalisztika szintjén szerepelt a természettudományos szcientizmus hanyatlásának hirdetése s egy új idealista korszak várása. Az agráriusok napilapjának, a Hazánkban alig volt valamirevaló vezércikke, mely ne idézte volna Brunetiere szállóigévé vált mondatát a tudomány befolyásának csökkenéséről s a vallás befolyása növekedéséről. Még inkább szembeszökik az eltérés a modern művészet megítélésében. Prohászka az impresszionizmust és a fin de siècle gyűjtőnévén összefoglalt irodalmi áramlatokat a reneszánsz természet felé fordulásából magyarázza, ennyiben tehát a liberális világkép művészetfelfogásának tekinti, nem pedig valamiféle új romantikus hullámnak, a természettudományos szcientizmus spiritualista-idealista ellenreakciójának, amint ezt az újkonzervatív felfogás tette. Ez utóbbi a francia dekadens irodalom egészében való elfogadásához ugyan nem jutott el, de élénken törekedett spiritualistának nyilvánítható korszerű művészi irányzatok felfedezésére. Természetesen bonyolultabb a viszony az újkonzervatív felfogás és Prohászka szemlélete között a közvetlenül politikai kérdésekben. Az alapkérdésben, a liberalizmus megítélésének kérdésében osztja az újkonzervatív liberalizmus-kritika fontosabb nézeteit: ő is elítéli a szabadversenyes kapitalizmus haszonelvi szemléletét, individualizmusát, antiszociális gyakorlatát. Lényegében újkonzervatív érveléssel állítja szembe frásaiban a politikai és a szociális szabadság követelményét, azaz a vállalkozás szabadságával a szociális kiegyenlítődés igényét. 1896-os átfogó liberalizmus-bírálatában így összegezi a problémát: „Az embernek, hogy a társadalomban szabad s ne szolga legyen, kétirányú szabadságra van szüksége: politikai és szociális szabadságra. . . A politikai szabadság abban áll, hogy mindenki résztvegyen a kormányzásban, vagyis hogy a nép önmagát kormányozza, mindenki résztvegyen a törvényhozásban . . . résztvegyen az adminisztrációban, hogy a nép maga végezze ügyeit, amennyiben választott tisztviselői által, kik tehát valahogyan tőle függenek, végzi. Ebben áll a politikai szabadság. A szociális szabadság pedig az egyének s tehetségeinek érvényesítésében, erőinek kifejlesztésében, érdekeinek a társadalom érdekeivel való harmóniájában áll. Mindenki érvényesül tehetségeinek megfelelőleg saját boldogulására; ezt az individuális, szabad erő kifejtést szociális szabadságnak hívjuk. Eddig nem létezett társadalom, melynek szociális szabadsága lett volna; az emberek erőiknek megfelelőleg nem érvényesülhettek; az egyik elnyomta a másikat; elfoglalta tereit; kiszorította s munkájának

gyümölcsseit megette . . . A szociális szabadság ennek a legvitálisabb egyenlőtlenségnek a megszüntetését célozza; mindenkinek visszaadni készül azt, ami az övé . . .” — A fejtegetés az újkonzervatív publicisztika zsargonjában végződik: „A szociális szabadság létesítésében ugyanis, egész működése és kihatása [ti. a liberalizmusnak — Sz.M.] a vagyonszerzés korlátlan szabadságának kimondására szorítkozott. . . a liberalizmus a monopóliumot, a kiváltságot nem törölte el, hanem a rendi és állapotszerű monopóliumok helyébe a kozmopolitikus, mozgó monopóliumot, a tőke monopóliumát állította.”² — Az alapvonásokban való egyezés mellett azonban a liberalizmus kritikus megítélésében is találunk eltérő vonásokat Prohászka nézetei s az újkonzervatív felfogás között. Ez elsősorban bizonyos hangsúlyok eltolódásában mutatkozik. Prohászka fejtegetései a bírálat mellett általában nagy teret adnak a kapitalizmus történeti értéke elismerésének összehasonlítva a feudalizmussal. E téren Prohászka a francia forradalom történeti értékének feltétlen elismeréséig megy, ugyanakkor az újkonzervatív felfogás a francia forradalmat s általában a forradalmakat inkább Burke szemüvegén át szemléli s a kiegyensúlyozott, organikus fejlődést megszakító voltukat hangoztatja, a harmónikus társadalmi és gazdasági fejlődés szempontjából szükségesnek tekintett kööttgazdálkodási intézmények, például a céhek túlkorai lerombolását rója fel neki. Prohászka a liberalizmus bírálatának kifejtésekor sem a konfrontációt, hanem a közeledés lehetőségét keresi az ellenféllel. Kifejtésében a szabadversenyt korlátozó szociális reformok inkább a liberális szisztéma azonos történeti fejlődésirányban való továbbépítésének követeléseként jelennek meg, semmint egy minőségileg ellentétes konzervatív alternatíva éles szembeállításaként. A magyarázat azonos a filozófiai kérdésekben való eltérés magyarázatával. Prohászka — eltérően az újkonzervatívoktól — még mindig a liberalizmust tekinti a kor uralkodó áramlatának. Velük szemben nem észleli valamiféle gyökeresen új konzervatív és idealista korszak közeledésének előszeleit, mint például Bodnár Zsigmond a maga ciklikus elméletében. Világosan kifejti véleményét ezeknek a várakozásoknak kérdésében a keresztény ébredésről írott tanulmányában 1899-ben. A keresztény ébredés a konzervatív irányú általános fordulat katolikus színezetű szinonimája volt a kor publicisztikájában. Prohászka a modern keresztény megújulási törekvése történeti előképének a XIII. századi katolikus vallási megújulást, a populáris kereszténységet: a koldulórendek, Asszisi Szt. Ferenc megjelenését tekinti. Ennek társadalmi bázisát a következőben jelöli meg: „A középkor mély vallásos árama Itália, Franciaország, Holland, Németország városaiiban kavart magának mélységeket. . . Szent Ferenc és Szent Domonkos mély kihatása a városok polgárságán tükröződött; az a nyüzsgő, öntudatos, gazdag, vállalkozó, önértékes polgári elem volt az Ecclesia militans talaja. Tudjuk, hogy Itáliában a pápa is rájuk támaszkodott. Ez a demokratikus kereszténység volt az erőszakos hatalmaskodás jégtörője s a zsarnokoskodás ellensúlyozója.”³ Az utalás aktualitása félreérthetetlen. A fejtegetést író Prohászka Magyarországon a polgári demokrácia további kifejlődését várja — tehát nem valamiféle konzervatív fordulatot —, s az egyház hajóját az erősödő nagypolgársághoz kívánja kötni, nem a nemesi eredetű rétegek oppozíciójához. Alapfelfogása eltéréseinek megfelelően eltérések mutatkoznak szociális reform-követeléseiben is. Míg az újkonzervatív tábor az agrárius reformokat követeli: elsősorban hitelszövetkezetek szervezését; tehát konzervatív reformtevékenységét a parasztság megnyerése szolgálatába akarja állítani, Prohászka — amellet, hogy ilyen irányú megnyilvánulásai neki is vannak — elsősorban a munkások megnyerését célzó reformokat szorgalmaz.

Összegezve tehát még egyszer megállapíthatjuk: természetfilozófia, művészetfelfogás és politikai gondolkodás terén egyaránt az érintkezést, a közeledést keresi a liberális koreszméhez, s nem élesen fogalmazott konzervatív ellenvélemény szembeszegezésére törekszik. A Néppártot uraló újkonzervatív szemlélettől való eltéréseinek magyarázatát az eltérő általános világ-

² A liberalizmus utópia. Magyar Sion. 1896. Korunk lelke. Bp. 1928. 6—7.

³ A keresztény ébredés nehézségei Magyarországon. Katolikus Szemle, 1899. Korunk lelke. 66—67.

nézeti orientációban találhatjuk meg. A Néppárt politikai vezetői a magyar politikai élet problémáiból kiindulva példaképpül a hasonló problémákkal birkózó szélsőségesen antiliberális osztrák néppártot tekintették. Prohászka ezzel szemben, írásaiból, utalásaiból jól kivehetően — közvetlenül az egyházjogi harc fejleményeitől indítva a német kultúrharc tanulságait igyekezett hasznosítani a magyar egyház számára, s példaképpül az ekkor még erősen liberális, sőt polgári demokratikus szellemű német centumpártot tekintette. A századfordulón írt tanulmányait nézve az évek előrehaladtával a liberális korszellemmel való kompromisszum iránti hajlandóság erősödését észlelhetjük. Az egyházi életnek a modern élethez való közelebbhozására irányuló törekvése új, szélesebb működési teret nyert 1904 márciusában, amikor elnyeri a budapesti hit-tudományi kar dogmatikai katedráját, s végleg elköltözik Esztergomból. Erre egy évvel pedig bekövetkezik a pálya nagy fordulója: a fehérvári püspöki székhely elnyerése. A megváltozott helyzet új feladatokat jelent. A püspök tevékenységének homlokterébe nem az elméleti munkásság, hanem a gyakorlati lelkigondozói tevékenység kerül. A felső hierarchiába való váratlan felemelkedés a tekintélyes, de a politikai és az egyházi élet eseményeinek fő sodrán mégis kívülálló egyházi író az egyház megújulási mozgalmainak egyik vezérévé avatja. Az elméleti író nézeteit elég volt egy szellemi áramlattal összehasonlítani. A gyakorlati vezető személyiség működésének keretét, feltételeit megszabja a felső egyházi hierarchiában való elhelyezkedése, az egyházon, a katolikus életen belüli irányzatokhoz való viszonya. Vessünk tehát egy pillantást Prohászka helyzetére a katolikus egyház és katolikus politika áramlatai között.

Esztergomi hittanári éveit során Prohászka nem alakított ki szoros kapcsolatot a felső klérussal. A püspöki trón elnyerése váratlan fejlemény volt. Azt megelőzően senki sem tekintette püspökség várományosának. Általában azt mondhatjuk, a magyar hierarchia gyakorlatában nem volt szokásos sem egyházi írókat, sem szakteológus professzorokat püspökséggel honorálni. A felső klérus a püspök-várományosoktól sokkal inkább gyakorlati képességeket: adminisztratív és politikai érzéket várt, mint tudósi vagy éppen írói kvalitásokat. A literátus püspököt a felső hierarchia idegenkedéssel fogadta, ezt az idegenkedést reformtörekvései csak elmélyítették. Helyzete a hierarchiában elszigetelt volt; súlyos árnyékot vetett rá közismert régi rossz viszonya a nagytekintélyű Samassa egri érsekkel.

Nem állott **kegyben** az udvarnál sem. Ferenc József nem szívelte. A püspököknek mintegy automatikusan kijáró v.b.t.t. címet csak 1917-ben kapta meg, már IV. Károlytól.

A politikai katolicizmus terén Prohászka a kilencvenes években a Néppárthoz tartozott. Noha a Néppárt volt a katolikus párt, a hozzátartozás nem volt automatikus a katolikus papság részéről. A püspöki kar zöme nem támogatta a Néppárt alakulását, s annak létrejötte után is a szabadelvű kormányzathoz állott közelebb. Az alsó papság jelentős része is szabadelvű volt, sőt itt a függetlenségi pártnak is jelentős számmal akadtak hívei. Prohászka nem játszott ugyan jelentős szerepet a Néppárt alakításában, de azonnal csatlakozott hozzá; az 1896-os választáson fellepett néppárti képviselőjelöltként, s ugyanebben az évben Esztergom címmel néppárti helyi lapot alapít. Ennek ellenére a Néppárt újkonzervatív vezérkarában ugyanolyan elszigetelt volt, mint a felső klérusban. A munkásság felé irányuló szociálpolitika követelése elválasztotta a Néppárt politikai vonalától. A kilencvenes évek végétől a párton belül Giesswein keresztényszocialista törekvéseit támogatja, s amikor az önálló keresztényszocialista párt megalakul, útja végleg elválik a Néppártétól.

A Giesswein-féle keresztényszocialista irányzatnak, majd pártnak kezdettől ő a patrónusa a hierarchiában. Patrónusa, de nem vezére. Erre a szerepre alkalmatlan. Nem politikus alkat, egy párt iránvításhoz szükséges szervezőkészség hiányzik belőle. De más tényezők is akadályozzák abban, hogy a keresztényszocialista párt élére álljon. Prohászka reformtörekvése, beleértve szociális nézeteit, szorosan egyházi s nem politikai indíttatású. Sokirányú, politikai térre is messze kiterjedő elméleti tevékenysége az egyháznak a modern világhoz való alkalmazkodását célozza; ennél többet s mást nem. Egy balfélé, a kombattáns liberalizmus és esetleg a polgári radikalizmus felé is nyitott keresztényszocialista párt eszméjével nem tud benseg azonosulni.

A szociális jelszavakkal tömegeket mozgósító újkonzervatív katolikus tömegpárt programja a századforduló után amúgy is elhalványul. Az 1905/06-os közjogi válság újra a közjogi politikát helyezi előtérbe. A Néppárt maga is átáll a közjogi vágányra. A kereszténydemokrata párt soha nem válik a Néppárttal konkurálni képes erővé. A tömegeket toborzó szociális program mellé — s részben helyére — az cserkilencszázás, majd a tizes években új feladat lép, mely egyszerre jelentkezik mind a katolikus hitélet megújítására törekvő reformerek, mind pedig a katolikus politika számára: az értelmiség megnyerése a katolikus egyháznak és a katolikus politikának, illetve az értelmiség visszahódítása az egyre nagyobb tért nyerő polgári radikalizmustól. E felé a feladat felé fordul a századforduló után Prohászka teljes energiájával. E fronton riválisként ott áll mellette, illetve inkább vele szemben a politikai katolicizmus századforduló után színre lépett s a polgári radikalizmus elleni harc frontvonalán egyre nagyobb szerephez jutó új osztaga: a jezsuita irányítás alatt szerveződő Mária Kongregációk mozgalma. A Tomcsányi Lajos jezsuita tartományfőnök, Bangha Béla, Bus Jakab, Martinovich Sándor jezsuita lelkészek vezetése alatt álló kongregáció mozgalom az osztrák néppárt legreakciósabb ideológusai: Joseph Eberle, Richard von Kralik eszmei befolyása alatt szerveződik; tevékenységében az újkonzervatív irányzat fokozatosan jobboldali radikalizmusba megy át. Prohászka, a római jezsuita kollégium egykori neveltje, ki felszentelésekor a Jézustársaság tagja óhajtott lenni, maga is a jezsuiták hagyományos szervezési és propaganda-módszereit igyekszik felhasználni az értelmiség visszahódítására. 1903-ban a budapesti ifjú papok egyesületéből, a Filippinumból, mely már 1899 óta befolyása alatt áll, a Jézustársasághoz hasonló kötött életrendű papi társaságot szervez, a Regnum Marianumot. Ez a szervezet lesz értelmiségi pasztorizációs tevékenységének és agitációjának szervezeti bázisa. 1904—05-ben, rövid budapesti tartózkodása idején, a társaság Damjanich utcai székházában lakik. Prohászka s vele a vezetése alatt álló Regnum szintén kongregációk hálózatának kiépítésére törekszik. Kísérleteik ezen a területen nem eredményesek. A kongregációk szilárdan a jezsuita szervezők kezében vannak. Ők építik ki a magasabb társadalmi állású értelmiséget s felső középosztályt szervező Urak Kongregációját — ez a hagyományos neve az értelmiségi kongregációknak. Ez. világi vezetője, Barkóczy Sándor kultuszminisztériumi tanácsos révén jelentős befolyáshoz jut a középiskolai tanárság körében. A jezsuita irányítás alatt álló kongregáció-mozgalom jut pozíciókhoz az egyetemi ifjúság körében is. Ezekkel az eredményekkel Prohászka tábora a katolikus cserkészmozgalom megszervezését és ellenőrzését állíthatta szembe. Mi sem mutatja szemléletesebben politikai képessége gyengeségeit, mint az, hogy a széles középiskolás tömeget átfogó, nagy társadalmi hatású cserkészmozgalomból sem volt képes hatékonyan politikai tökélt kovácsolni jezsuita riválisai ellen.

Az értelmiség ellenőrzéséért folyó harc fontos területe volt a korszerű katolikus sajtó megteremtéséért folytatott agitáció. Az egyházon belüli ilyen irányú törekvések fóruma az 1907-ben alakult Katolikus Sajtóegyesület volt. Prohászka patrónusai közé tartozott, alakulásától kezdve társelnöke volt. Tomcsányi és Bangha csoportja e téren is hatékonyabban működött. 1911 decemberében Bangha a vezetése alatt álló hölgykongregáció égisze alatt megalakítja a sajtóegyesület budapesti hölgybizottságát. Az új szervezet rövidesen az akcióképes katolikus napisajtóért folyó agitáció centruma lesz. Bangha agitációja hozza létre 1918-ban a nagy katolikus kiadvállalkozást, a Központi Sajtóvállalatot.

Az egyetlen terület, ahol Prohászka és a Regnum köre eredményeket könyvelhetett el a Mária utcai riválissal szemben, a modern katolikus irodalom és művészet megteremtéséért és támogatásáért folytatott küzdelem volt. Ez a munka ugyanúgy a polgári radikális értelmiségi mozgalom elleni harc része volt, mint a fentebb ismertetettek. Ahogy a Társadalomtudományi Társasággal és a Galilei Körrel a politikai katolicizmus kongregációkat szegezett szembe, ahogy a nagy liberális tendenciájú napilapok ellensúlyozására korszerű katolikus politikai napisajtót kívánt létrehozni, ugyanúgy szükséges volt az is, hogy a Nyugat irodalmi forradalmával szembe is hasonló erejű ellensúlyt támasszanak. Azoknak a magasabb műveltségű értelmiségi rétegeknek megnyerésére, melyek a Nyugat és köre bázisát alkották, szükséges volt modern katolikus mű-

vészetet fejlesztő forumok megteremtése. Ezt a feladatot a két rivalizáló katolikus csoport egyaránt felismerte, s létrehozta a maga ilyen célzatú orgánumait. Bangha saját folyóiratát, a Magyar Kultúrát igyekezett a baloldali eszmék hatása alatt álló literátus értelmiség között folytatott propaganda szolgálatába állítani. Ezt a kísérletet eleve kudarcra ítélte azonban a jezsuita kör alapvetően ellenséges beállítottsága a modern kultúra minden irányzatával szemben. A Magyar Kultúra szerkesztőit az osztrák néppártnak azok a körői inspirálták, melyek a modern irodalomban még az első világháború idején is csak pornográfiát láttak, s a dekadens irodalom megítélésében még mindig a Taxil pamfletek szelleme vezette őket. Ez természetesen lehetetlenné tett minden megértést azokkal szemben, akiket meg akartak nyerni. Prohászka köre az 1909-ben megvásárolt Élet című irodalmi folyóiratot igyekezett a modern katolikus kultúra forumává kiépíteni. A folyóiratnál is jelentősebb volt a vele párhuzamosan alapított Élet Könyvkiadó vállalkozás a Révai cég pénzügyi támogatásával, melynek valóban sikerült színvonalas, nagypéldányszámú, katolikus tendenciájú tudománynépszerűsítő könyvsorozatot szerkesztenie. Ez a két vállalkozás ugyan maga is távol állott attól, hogy magyar Claudeleket és Péguyeket fedezzen fel és segítsen kibontakozáshoz, de bizonyos megértést tanúsított Ady és Babits költészete s általában a Nyugat kör iránt, s tevékenységében annak a katolikus irodalmi mozgalomnak távoli előzményét láthatjuk, mely jóval később, a harmincas évek második felében bontakozott ki Sik Sándor, Rónay György és köre körül a Jelenkor, Új Korszak és a Vigilia hasábjain.

A két rivalizáló katolikus csoport, mint mondtuk, a polgári radikális mozgalom befolyásának immunizálására törekedett, azonban eltérő eszközökkel. A jobboldali radikális tendenciájú jezsuita csoport az éles konfrontációt kereste, propagandája az ellenfél diszkreditálására tört, céljuk leplezetlenül a polgári radikalizmus, sőt a liberalizmus politikai megsemmisítése, radikális jobboldali politikai fordulat előkészítése volt. Prohászka ezzel szemben a polgári radikális ellenféllel szemben is a kompromisszumra törekedett, igyekezett az éles ütközéseket kikerülni. Módszerét anakronisztikus szóhasználatlaltal a párbeszéd módszerének nevezhetnők. Kereste a lehetőséget, hogy ellenfele fórumain szólaljon meg, s ilyenkor nem provokált, hanem megkereste az érintkezési pontokat a szembenálló álláspontok között. Részt vett a Társadalomtudományi Társaság nevezetes vitájában a társadalmi fejlődés irányáról; jelen volt a pécsi szabadtanítási kongresszuson, cikket adott a polgári radikálisokhoz közel álló A Nap húsvéti számába 1909-ben. Az ellenfél maga is így méltatta, s gyakran állították szembe tevékenységét a Néppárt és a kongregációk politikai tevékenységével. Püspöki rangját is elsősorban a liberális körök rokonszenvének köszönhetette. Az ezirányban erősen elkötelezett Fejérváry-kormány ennek a közvéleménynek tett gesztust a haladó hírből álló püspökségre jelölésével.⁴

Összegezve tehát az eddigieket: Prohászka a tízes évek kezdetéig az a belátás irányította, hogy a liberalizmust s a szélesebb világnézeti háttérét jelentő naturalista szcientizmust — eltérően a politikai katolicizmus újkonzervatív orientációjú áramlataitól — a korszak uralkodó irányzatának tekintette; befolyását, hatalmát növekedni s nem csökkenni látta, sőt írásaiból kivehető, hogy egy távoli jövőben a szocializmus uralmát sem látta kizártnak. Prohászka feladatát abban látta, hogy előmozdítsa az egyház beilleszkedését ebbe a vele alapjában ellenséges, számára alapjában idegen világba. A kompromisszumot kereste a legtávolabb álló eszmékkel s irányzatokkal is, valamiféle univerzális, az eszmékre és világnézetekre is kiterjedő konkordátum lehetőségét. Kiegyezést keresett egy lényegében idegen, sőt ellenséges világgal. Nem arról volt tehát szó, hogy ezzel a világgal, ennek eszményeivel, világnézetével bensőleg azonosult. Ez válsztotta el élesen és egyértelműen egy Lammenais veretű baloldali katolicizmustól is, sőt saját liberális színezetű politikai katolikus kortársaitól, amilyen Giesswein Sándor volt. Ugyanakkor éles különbség választja el a politikai katolicizmus kombattáns konzervatív áramlataitól is.

Míg a politikai katolicizmus csekély baloldalával a püspök viszonya a legszívélyesebb volt, az egyházi politika többi tényezőjével szemben a mindig is meglevő rezervált elszigeteltség

⁴ Schütz Antal: Prohászka Ottokár pályája. Bp. 1929. 64.

a tizes évek kezdetére állandó konfliktusokban fellángoló ellentété érlelődött. A nevezetes index-ügy régóta feszülő ellentéteket robbantott ki. Az inkriminált írások, elsősorban természetesen az Intellektualizmus túlhajtásai címen megjelent akadémiai székfoglaló ellen felhozott vádak nem egy-egy írás ellen szóltak, hanem summázták a püspök egész addigi működése elleni panaszokat. Mindezeket világosan fogalmazta meg a Tátrai Félix álnéven Ausztriában megjelent német nyelvű röpirat, mely a jezsuita csoport támadásának adott hangot — a kortárs liberális közvélemény Tomcsányit gyanította az álnév mögött.⁵ Az itt felhozott kifogások két lényeges pontban összegezhetők: először: Prohászka ugyanevezett kultúrteológus, aki az úgynevezett (sic!) katolikus világnézet összebékítésére törekszik a modern filozófiával és kultúrával; másodszor: a teológiai terminológiát felcseréli a világi filozófia terminológiájával; ez magában félrevezető s eleve tévtanokhoz vezet. A támadások, mint említettem inkább vonatkoztak a püspök korábbi munkásságára, mint magára az érintett tanulmányra. Mindenesetre figyelmen kívül hagyták azokat a vonásokat, melyek által a székfoglaló lényegesen különbözött Prohászka addigi írásaitól. A helyzet ironiája volt ugyanis, hogy a Prohászka elleni támadás éppen azt az írást vette célba, amely első szimptomája volt a pálya alapvető fordulatának, olyan fordulatnak nevezetesen, ahonnan az út a támadók tábora felé vezetett — legalább is az annak egy lényeges csoportját képező Magyar Kultúra kör felé. A székfoglalóban már maga az is új jelenség volt, hogy nem kiegyezést keresett a tárgyalt irányzattal, hanem bírálta. A bírált filozófiai áramlat, a racionalista szcientizmus — melyet Prohászka a liberalizmus világnézeti alapjának tekintett — bírálatában is nézeti változását jelentette, hiszen korábban ezt a szcientizmust respektussal kezelte. 1903-ban még így határozta meg viszonyát a már ekkor is intellektualizmusnak nevezett racionalizmushoz: „A modern kornak iránya az intellektualizmus s eszménye a humanizmus. Az intellektualista irányzat abban jelentkezik, hogy érteni, tudni s látni akar. Cseppet sem akarom ez irányát elítélni, sőt értem szimpátiáját a tudomány iránt, miután vívmányait neki köszönheti s számtalan nyomorúságának földi megváltóját üdvözli benne . . . Ez irány áthat a tudás sokféle terére s azt megakasztani nem lehet, sem tilalommal, sem elzárkózással, sem ignorálással. Nemcsak hogy nem lehet, de a hívő világnézetnek be kell állnia e korszakembe. . . Így tettek a Gergelyek, Vazulok, Ágostonok az antik kultúrával, így Szent Tamás az arabs-zsidó világnézettel s mit tegyünk mi? Kövessük őket.”⁶ Az alapvető szándék a székfoglalóban is változatlan abban az értelemben, hogy most is az egyház csatlakozását keresi egy új koreszméhez; a következményekkel terhes változás abban áll, hogy a liberalizmus eszmei hátterét jelentő racionalista szcientizmust most már meghaladott koreszmének tekinti, s vele szembeállítja az újonnan felfedezett James-féle pragmatizmust és a bergsoni intuicionális szemléletet. Bergson ráirányítja figyelmét a francia szellemi életre, s az új ösztönzés nyomán most, elkésve fedezi fel a francia újkonzervatív gondolkörnek a maga nemében gazdag eszmekincsét, melyet az újkonzervatív agrárius tábor már a kilencvenes években ismert, és használt. 1914-ben nagyobb tanulmányban dolgozza fel az újonnan felfedezett gondolati anyagot. Most jut el az idealista korforduló eszméjéhez, melyet, mint láttuk a századfordulón még elvetett. Ezt írja: „A francia géniusznak a XVIII. és a XIX. század végén sajátos és mindkét esetben egymáshoz nagyon hasonló világtörténelmi szerep jutott, melyet a fölszabadítás munkájának nevezhetnénk. A XVIII. század végén ugyanis a politikai szabadságokért hevült; letörte a tehetetlen királyság nehéz igáját s a feudális osztályok kiváltságait; kiterjesztette az alkotmányos jogokat a nép szélesebb rétegeire s talpraállította a harmadik rendet; a XIX. század végén s a XX. század elején pedig szintén valami hasonlót művelt s művel, mikor összetöri a szellemi világnak jármát, mely a pozitivisták s modernista filozófia alakjában üli meg az európai gondolatot, mikor szét akarja szórni az irányzatos materialista tudományosság varázsát s meg akarja szabadítani Francia-

⁵ *Felix Tátrai*: Mehr Klarheit! Gedanken über den Prohaska-Kultus in Ungarn. II. n. (1913) 9—10.

⁶ Diadalmas világnézet. VIII—X.

országot s vele az egész világot a monista tévelyektől s az általános erkölcsi bénulástól.”⁷ A fordulat társadalmi hordozóit pedig már a francia jobboldali radikális irányzatokban ismeri fel. Ezt írja: „Ebben a fiatal, materialista dogmatizmust megtörő Franciaországban voltaképp három áramlatot különböztethetünk meg: a forradalmi idealistáknak, a katolikusoknak s a nacionalista pragmatistáknak táborát.”⁸ Itt — mint az írásból kiderül — a forradalmi idealistákon a szellemi felvilágosítók: Bergson, Boutroux és a fizikus Poincaré, a nacionalista pragmatizmuson pedig az Action Française, Maurras integrális nacionalizmusa értendő.

A jellemzett fordulattal lezárult tehát Prohászka pályájának első nagy szakasza; működése további etapjait az az új eszmei elkötelezés irányította, melyet ez a fordulat érlelt meg benne.

Az itt röviden jellemzett fordulat megnyitotta az utat az I. világháború, s még inkább az ellenforradalmi kurzus alatt kialakuló, és az eddigtől teljesen eltérően értékelhető pályaszakasz felé. Az ellenforradalmi kurzusban játszott politikai szerepe már nem tartozik az egyházi reformtörekvések témakörébe. Erre itt kitérni nem feladatunk, mint ahogy nem térhetünk ki a halála után kialakult Prohászka-kultusz egészen más jellegű probléma-körére sem.

⁷ Franciaország újjászületése. Katolikus Szemle. Korunk lelke. 132.

⁸ Uo. 138.

LITVÁN GYÖRGY

Az első világháború és az 1918–19-es forradalmak magyar vonatkozású anyagai a francia levéltárakban*

Nem szorul bizonyításra, hogy a címben megjelölt, Magyarországra nézve sorsdöntő évek történetének mélyebb feltárásában különleges jelentősége van a külföldi források, mindegyik az akkori nagyhatalmak törekvéseit és politikáját közvetlenül tükröző diplomáciai és katonai dokumentumok megismerésének. A korszak magyar kutatói az utóbbi időben ki is használták a sorra megnyíló határok és levéltárak nyújtotta lehetőségeket, és túllépve a diplomáciai forráskiadványok hasznosításán, önálló kutatásokkal, különösen az osztrák, német, angol és amerikai levéltárak feltárásával gyarapították eddigi ismereteinket.¹

A francia (és jórészt az olasz) forrásanyag feldolgozására azonban mindmáig nem vagy alig került sor, holott köztudomású, hogy a kérdéses időszakban a francia (és részben az olasz) politika többnyire közvetlenebbül szólt bele hazánk és a Duna-medence sorsának alakulásába, mint az angol vagy az amerikai. E mulasztásnak persze komoly objektív okai is voltak. Franciaországban és Olaszországban a legújabb kori levéltári anyag lassabb ütemben nyílik meg a kutatás számára, mint Angliában vagy az Egyesült Államokban, ahol már a második világháború iratanyaga is hozzáférhető.

Franciaországban tudomásom szerint Vadász Sándor folytatott először levéltári kutatásokat 1918–19 magyar történetére illetve ennek francia vonatkozásaira. „Vix és Károlyi” c. cikkében,² elsősorban a Vincennes-i katonai levéltár anyagára támaszkodva, igen fontos és érthetetlenül kevésbé méltányolt megállapításokra jutott, amennyiben — egyebek között — bebizonyította, hogy a Károlyi-kormánytal szembeni mostoha bánásmód a részben máig is uralkodó közhiedelemmel ellentétben nem Franchet d'Esperey tábornok és Vix alezredes, de még csak nem is a francia tábornokok, hanem a francia politikai vezetés számlájára írandó. Hasonló következtetésekre jutott, főként Vix vonatkozásában, Peter Pastor magyar származású amerikai történész is, akinek ugyancsak módja volt megismerni a katonai levéltár iratait.³ Mindkettőjük cikkei segítségemre voltak 1973 végi franciaországi tanulmányutamon, amelynek során elsőként tekinthettem be a francia külügyminisztérium levéltárának 1918 és 1929 közötti, a kutatás számára 1972-ben megnyitott magyar vonatkozású anyagába. (1918 májusáig a külügyi anyag eddig is kutatható volt, de magyar részről a századeleji és a világháborús időszak tudtommal eddig feldolgozatlanul maradt.)

Kutatómunkám fő célja a Magyarországgal, különösen pedig a Károlyi Mihály vezette demokratikus ellenzékkel, majd kormánnyal, végül emigrációval szembeni francia álláspont és magatartás lehető tisztázása, a kutatás két időhatára pedig 1912 és 1920 volt. A húszas években

* *Kutatási beszámoló.*

¹ Itt említendőek elsősorban Gábor Sándorné és Szinai Miklós osztrák, Hajdu Tibor és Karsai Elek angol és amerikai, L. Nagy Zsuzsa olasz, Galántai József német levéltári kutatásokon alapuló publikációi.

² Hadtörténeti Közlemények, 1969/2.

³ Feldolgozását lásd „The Vix Mission in Hungary, 1918–1919: a Re-Examination” c. cikkében a Slavic Review 1970. szept.-i számában.

már csak a Károlyival és a franciaországi magyar emigrációval kapcsolatos szálat követtem a külügyi levéltárban és az Archives Nationales-ban. Áttekintést nyertem végül a katonai levéltár részben már feltárt 1918–19-es anyagáról is.

Nyomban hozzátennem, hogy ebben az anyagban még rengeteg feltárni való maradt, különösen hadtörténeteink számára. Az *Armée Française d'Orient* (AFO) és a későbbi *Groupe d'armée de Hongrie* iratdobozaiban 1916-tól 1920 tavaszáig sorakoznak a részletes, térképmellékekkel is felszerelt hadműveleti, katonapolitikai és politikai helyzetjelentések, a magyar Vörös Hadsereg szervezeti felépítéséről, parancsnoki állományáról szóló tüzetes elemzések, ismertetések. Külön dossziében őrzik az aradi és szegedi ellenforradalmi kormányokkal kapcsolatos jelentéseket, e kormányok tagjainak a francia hatóságokhoz intézett memorandumait, egy másikban a Belgrádban parancsnokló De Lobit tábornok levelezését, egy harmadikban pedig a Vix-féle budapesti szövetséges katonai misszió teljes irattárát, a levelezésen kívül magyar hatósági beadványokkal és civil kérelmekkel, be- és feljelentésekkel, minden jel szerint a március 21-i íjedelmet követő gyors távozás okozta eredeti rendetlenségben. A sokat szidalmazott Vix alezredes portréjának kiegészítésére hadd idézzek itt egyetlen dokumentumot.

Vix 1919. február 7-én összefoglaló jelentést készít az AFO parancsnoka számára Apáthy István volt erdélyi főkormánybiztos letartóztatási ügyéről. Ismerteti a helyszínre küldött Ameil kapitány véleményét a román hatóságok által felhozott vádak alaptalanságáról, majd általános megjegyzéseket fűz az ügghöz. Megállapítja, hogy a katonai fegyverszüneti megállapodásokat magyar részről szigorúan betartották, „a magyar hatóságok a jelek szerint a vérontás elkerülésére törekedtek” még azután is, hogy „a magyar kormány a román csapatmozdulatokra vonatkozólag semmiféle jelzést vagy figyelmeztetést nem kapott az illetékes szövetséges hatóságoktól. . . . Románok és magyarok ma is hadiállapotban vannak egymással. Újabb incidensek is adódtak, s ezek újabb vizsgálatot tesznek szükségessé. Fájdalmas beismerni, hogy ilyen tehetetlenek vagyunk.”⁴ Hajdu Tibor kitűnő intuíciójával sejtette meg ezt a motívumot, amikor úgy vélte, hogy Vix a kisebb kérdésekben tanúsított arroganciájával „talán a nagy kérdésekben való tehetetlenségét kompenzálta”.⁵ A külügyi anyag is megmutatja, mennyire megkötötte a katonák, legalábbis a helyszínen tartózkodó és ezért realisabban látó katonák kezét a francia nagypolitika.

Helyénvaló itt néhány szót szólni a két levéltár anyagának kapcsolatáról is. Franciaországban az első világháború idején, és különösen annak végén rendkívül szoros volt az együttműködés a külügy- és a hadügyminisztérium között, s ez levéltáraik anyagában is tükröződik. Kölcsonosan megtalálhatók bennük az egymást és a miniszterelnököt tájékoztató feljegyzések, jelentések, és természetesen az egymáshoz intézett átiratok. (A külügyi anyagban különösen nagy tömegben szerepelnek a vezérkar illetve a *Deuxième Bureau* rendszeres helyzetjelentései, de a hadilevéltárban is megtalálhatók a diplomaták jelentéseinek másolatai.) Mivel pedig egyik anyag sem teljes, a kettő viszonylag szerencsésen kiegészíti egymást, és mindenképpen csak együtt értelmezhető.

Vadász Sándor például idézi említett cikkében Clémenceau-nak és Pichon külügyminiszternek Franchet d'Esperey-hez intézett 1918. december 1-i és 5-i nagyjelentőségű táviratait, amelyekben felháborodott, sőt durva hangnemben vonják felelősségre a győzelmes tábornokot a belgrádi fegyverszünet megkötéséért, közelebről Szlovákia területének magyar közigazgatás alatt való meghagyásáért és — főként — a Károlyi-kormány *de facto* elismeréséért. Vadász azonban 1969-ben nem ismerhette még az ügy háttérét: Beneš tiltakozó beadványait és a francia kormány ezt követő magyarellenes állásfoglalását és nemzetközi konzultációját, amelyről a későbbiekben még szó lesz.

Átérve a külügyminisztérium példásan rendezett és kezelt anyagának ismertetésére, néhány szót kell ejteni annak levéltári csoportosításáról. A rendszer végtelenül egyszerű. A szó-

⁴ Archives du Ministère de la Guerre (ezentúl: AG), CCA 7 N 1357. Doss. 4—5.

⁵ Párttörténeti Közlemények, 1973/3., 132.

banforgó időszakban lényegében három sorozattal van dolgunk. Az első a *Correspondence Politique. Nouvelle Série*, amely a háború kitöréséig terjed, a második a háború időszaka (*Guerre 1914—1918*), a harmadik a most megnyitott anyagrészt: *Europe 1918—1929*. Mindhárom országonként és kronológiusan van rendezve. Ennek a rendszernek súlyos hátránya ugyan, hogy az iratok ki vannak ragadva összefüggésükből, s így az előzmény vagy a folytatás néha homályba vész, vagy — ami még nagyobb baj — nem mindig állapítható meg, hogy egy-egy iratnak — pl. egy nagyon okos vagy éppen nagyon ostoba elemzésnek — mekkora a tényleges súlya: kívülről érkezett magánvélemény-e, a *Direction Politique* (Politikai Osztály) tervezete vagy a hivatalos kormányálláspont kifejeződése; nagy előnye viszont, hogy a szigorú időrendben azonnal megtalálható a francia reakálás minden jelentős eseményre. Ennél is fontosabb, hogy az országonként csoportosított és bekötött anyagban nem csupán az illető országban működő francia külképviseletek és a külügyminisztérium levelezése szerepel, hanem — elvben — az országra vonatkozó minden irat eredeti vagy másolati példánya: így a Deuxième Bureau, a francia sajtóügynökségek, a környező vagy éppen távoli országokban működő francia diplomaták információi, továbbá az ország viszonyaival ismerős magánszemélyek, újságírók stb. kért vagy kérés nélkül memorandumai. (Ilyen „magyar szakértőnek” számított az első világháború táján Rauol Chélard francia publicista, aki évekig élt Magyarországon, kitűnően megtanulta nyelvünket, sok személyes kapcsolattal rendelkezett, s így még a háború alatt is, amikor Lausanne-ban a magyar lapokból készített sajtószemlét a francia sajtóiroda számára, Svájcba látogató magyar vagy osztrák ismerősei révén sok hasznos — és még több téves — információval szolgálhatott. A háború előtt és után több könyvet írt Magyarországról.)

A levéltári anyagnak ez a csoportosítása szerencsésen tükrözi egyébként az akkori francia diplomácia tényleges szervezetét és mechanizmusát, nevezetesen azt a gyakorlatot, hogy a vezető diplomaták egy-egy csoportját általában hosszabb ideig egyazon térségben, pl. Közép-Európában működtették, ezen belül viszont, mintegy rotációs rendszerben, elég sűrűn változtatták állomáshelyeiket. Így a magyar vonatkozású követjelentéseken a század elejétől a húszas évekig 4—5 névaláírás szerepel a leggyakrabban: Allizé, Fontenay, Saint-Aulaire, Clément-Simon a bécsi, prágai, budapesti, belgrádi és bukaresti követségek illetve főkonzulátusok élén váltogatták egymást, s természetesen szakértőivé váltak a térség problémáinak. A miniszter vagy a Politikai Osztály vezetője gyakran kifejezetten az ő megítélésüktől tette függővé a döntést a nem elsőrangú kérdésekben, vagy ők adtak — sokszor kérés nélkül is — tanácsot. A viszony a jelek szerint nem hierarchikus, hanem kollegiális volt.

A „döntés-struktúráról” szólva, nem lehet említés nélkül hagyni egy zavarbaejtő körülményt. A külügyi anyag túlnyomórészt „beérkező” iratokat, jelentéseket tartalmaz. „Kimenő” utasításokat, táviratokat sokkal gyérebben, a legfelső szintű döntéseket tükröző dokumentumokat, pl. a miniszterelnökkel folytatott levelezést még kevésbé. (Maga a miniszterelnökségi anyag viszont nem található meg az Archives Nationales-ban sem, legfeljebb véletlenszerűen és töredékesen, egyes politikusok magán-hagyatékaiban.) Ilyenformán a döntéshozatal folyamata nem követhető végig, s gyakran kiálló ellentét mutatkozik egyfelől az információk bősége, a beérkező helyzetjelentések vagy elemzések árnyaltsága, realizmusa, másfelől a megvalósult francia külpolitika merevsége között.

A háborús anyagban például található egy 1916 augusztusában készült, „Andrássy—Károlyi” című hosszabb elemzés, amelyet, mint máshonnan kiderül, Fontenay volt budapesti főkonzul, majd albániai követ írt. Figyelemre méltó, hogy már az önálló Károlyi-párt megalakulásának másnapján világos különbséget tesz a pacifizmussal kacérkodó, de konokul németbarát Andrássy (akire „soha sem számíthatunk”) és „a bécsi udvar bűvköréből kiszabadult” Károlyi között, akivel kapcsolatban azért felteszi az *akkor még* érthető kérdést, igazán más akar-e, mint Tisza vagy Apponyi, vagy csak holmi cinkos munkamegosztásról van szó, s Károlyi amolyan második vas szerepét játssza antantgyőzelem esetére. De nyomban hozzáteszi: „nem lenne okos elkedvetleníteni azokat, akik őszinte szeparatistákká lehetnek”. Ezért végül azt java-

solja: „Helyezkedjünk Magyarországgal szemben várakozó álláspontra, s ne az arisztokráciára számítsunk, hanem szuggéráljuk egy magyar köztársaság gondolatát, és várjuk meg, hogy az emberek feleszméljenek”.⁶ Egy évvel későbbi, 1917. július 20-i memorandumában még nyomatékosabban megismétli: a magyarság, bár nemzetiségeitől megfosztva, a háború után is megmarad egy magyar köztársaság keretében. Nem szabad tehát elvadítani, hanem hasznosítani kell Franciaország szempontjából, elősegítve kormányzatának demokratizálódását.⁷ Nagyjában ez a szemlélet fejeződik ki, ha nem is ilyen színvonalon és tudatossággal, a legtöbb ekkori — tehát 1918 előtti! — jelentésben.

1917-ben még találkozunk Magyarországnak a háborúból való kiugratására irányuló, néha elképesztően romantikus és irreális tervekkel. November 5-én Beau berni nagykövet, a Monarchiával kapcsolatos információk ekkori legfőbb francia letéteményese, ismerteti a már említett Chélard értesülését egy titkos magyar „függetlenségi bizottság” megalakulásáról, amely az antant anyagi és erkölcsi támogatásával rövid idő alatt — állítólag — komoly tömegmozgalmat tudna felidézni. Minthogy azonban a támogatás lényege a magyar területi integritás elismerése volna, a nagykövet aggodalmát fejezi ki, nem ellentétes-e az egész elképzelés az antant politikájával. A maga részéről, írja, nem tudja ezt megítélni, „mivel teljesen tájékozatlan vagyok a román és szerb szövetségeseinkkel kötött megállapodásokról”.⁸

Valóban, ekkor kerül le végképp a napirendről a magyar függetlenségi ellenzékkel való összefogás lehetősége, egyszóval az az elgondolás, amelyet még a háború előtt, 1912 őszén Károlyi kezdeményezett Poincaréhoz intézett levelében. Ennek a koncepciónak azonban, mint az iratokból is kitűnik, 1917 végén már nem is egy, hanem két esélyesebb vetélytársa volt.

A Monarchia, s ezen belül Magyarország jövőendő sorsával kapcsolatos francia politika ekkori bizonytalanságát ellenkező oldalról mutatja be egy másik, ugyancsak diverziós tervekkel foglalkozó dokumentum. A kezdeményező ezúttal maga Foch tábornok, aki 1917 decemberében érkezettnek látja az időt zavargások és szabotázsakciók szervezésére a Monarchia területén. Mivel e tevékenységet cseh nacionalista csoportok segítségével kívánja kibontakoztatni, a külügyminiszterhez intézett leveléhez csatolja Beneš részletes véleményét is. A párizsi Cseh Nemzeti Tanács főtitkára itt, úgy látszik, megragadja az alkalmat, hogy Foch ötleténél sokkalta fontosabb kérdésben fejtse ki a francia kormánynak nemzete és saját nézeteit. „Általános forradalomba, írja, a cseheknek csak akkor vihetné bele az antant, ha egyértelmű és világos magatartást tanúsítana velük szemben. A csehek látják, mi történt Szerbiával és Romániával. Szerintük az antant cserbenhagyta ezeket az országokat, s attól félnek, hogy ők is erre a sorsra jutnak. Félelmük onnan ered, hogy az antant Ausztria-Magyarországgal szemben, véleményük szerint, nem folytat határozott és egyértelmű politikát.”⁹ Ezután a maga részéről is szemére veti az antant politikusainak, hogy nem használják ki a Monarchia nemzetiségeiben feszülő energiákat, hogy kímélik és meg akarják menteni a pusztulástól a Monarchiát. Ha ezen a politikán nem tudnak vagy nem akarnak változtatni, a csehek részéről csak korlátozott méretű akciókat tart kívánatosnak és lehetségesnek.

A külügyminiszter válaszában teljes mértékben egyetért Beneš gyakorlati következtetéseivel, de csak azért, mert *nem* tartja kívánatosnak a Monarchiát szétvető forradalom kirobbantását, s főként: „a jelen nemzetközi helyzet, egyes szövetségeseink mai beállítottsága semmiképpen nem engedi meg az Ausztria-Magyarországon belüli forradalom előzetes politikai feltételeinek megvalósítását” (vagyis előzetes kötelezettségvállalást a Monarchia feldarabolására).¹⁰

1918 tavaszáig még nem lehetett biztosan tudni, hogy IV. Károly és Czernin békekísérletei

⁶ Archives du Ministère des Affaires Etrangères (ezentúl: AE), Guerre 1914—1918, Autriche—Hongrie, 150. köt. 33—42.

⁷ Uo. 152. köt. 55.

⁸ Uo. 152. köt. 4—6.

⁹ Uo. 56—59.

¹⁰ Uo. 72—73.

végképp zátonyra futottak, s így az angolok hagyományos Habsburg-barát politikájától és a wilsoni irányvonaltól függetlenül is érthető, hogy az antant minden szempontból jobban rokon-szenvezett volna az egész Monarchiával kötendő, Németországot elszigetelő különbéke, mint — az orosz Októberi Forradalom után — egy újabb, bizonytalan következményekkel járó nemzetiségi forradalom gondolatával. De az is világos, hogy ebben a konstellációban a magyar függetlenségi-egyesülések végképp két szék közt a pad alá kerültek. Ha abban bizonytalan volt is még a francia politika, hogy végül IV. Károlyt vagy Benešt, a Monarchiát vagy a nemzeti államokat, a későbbi kisantantot fogja választani, abban biztos lehetett, hogy a Béccsel és a nemzetiségi törekvésekkel egyaránt szembenálló magyar függetlenségi párt támogatása mindkét lehetőségnek csak árthat.

Ebbe az összefüggésbe ágyazva kell majd értelmeznünk azt az érdeklődéssel vegyes, de tartózkodó, sőt, kelletlen magatartást, amelyet ekkoriban a franciák a magyar függetlenségi és béketörekvések, elsősorban Károlyi Mihály antantbarát gesztusai irányában tanúsítottak. Noha a diplomáciai levelezésben igen sokat foglalkoznak személyével, mintha maguk sem tudnák pontosan, hányadán állnak vele. „Sürgös” jelzésű táviratok cikáznak például Bern és Párizs között 1917 végén, azt latolgatva, hogy Duverdier professzor, aki azelőtt a budapesti egyetemen tanított és jól ismeri Károlyit, talán érdekes információkat szerezhetne az éppen Svájcban tartózkodó magyar ellenzéki politikustól. Eközben Károlyi egy berni szállodában pontosan azt várja növekvő türelmetlenséggel, hogy végre ne csak szenzációéhes újságírókkal, hanem néhány felelős antant-, s mindenekelőtt francia politikussal vagy diplomatával is tárgyalhasson — hiszen ezért viaskodott hónapok óta egy kiutazási engedélyért Czernin külügyminiszterrel. Végül csalódottan utazik vissza Bécsbe, mert csak az amerikai ügyvivővel és az angol katonai attaséval beszélhetett: a francia nagykövetség kapui zárva maradtak előtte. Nem tudhatta, ami az iratokból most kiderül, hogy svájci tartózkodása idején Beau nagykövet néha naponta kétszer is külön jelentésben tájékoztatta Párizst, hogy minden szavát mérlegelték, amelyet félhivatalos vagy magánbeszélgetések során elejtett.

A bizalmatlanságnak még egy külön oka is lehetett. Az antanthatalmak igen rossz szemmel nézték azt a pacifista mozgalmat, amelynek kongresszusára — a Tartós Béke hágai Ligájának meghívására — Károlyi, Jászi, Giesswein, Bédy-Schwimmer Rózsa és Makai Ödön, sok egyéb nemzetiségű, de zömmel osztrák és német tudós és politikus társaságában ekkor Bernbe érkezett. Amint egy külön, „Paix” (Béke) elnevezésű sorozat ezzel foglalkozó irataiból kiderül, német manővernek tekintették az egész pacifista mozgalmat, és a maguk részéről egyetlen meghívott angol és francia személyiségnek sem adtak kiutazási engedélyt. Még azt sem engedték meg, hogy az antant-országok pacifistái a semlegesekkel együtt külön, Genfben tanácskozhassanak. Bizalmatlanságukat nyilván a mozgalom résztvevőire is kiterjesztették.

Károlyi legközelebb egy évvel később, 1918 novemberében került közvetlen érintkezésbe a franciákkal. Ekkor már Magyarország miniszterelnöke, aki Belgrádban keresi fel a Keleti Szövetséges Haderők főparancsnokát, ám a fogadtatás most sem túlzottan barátságos. Károlyi nem tudhatta, hogy Franchet d'Esperey a maga katonás pattogásával valójában korrekt, sőt megértő tárgyaló partner azokhoz képest, akikkel ténylegesen szemben áll és tárgyal. A katonai levéltárban fennmaradt Franchet-nek az a távirati jelentése, amelyet a belgrádi tárgyalások közben, november 7-én küldött Párizsba, s amelyben igen tárgyilagosan ismerteti a magyar kormány nehéz gazdasági és politikai helyzetét, majd továbbítja Károlyi táviratát, amely a fegyverszüneti szerződés aláírása előtt választ kér arra a kérdésre: garantálja-e az antant a békeszerződésig az eredeti magyar határokat? Erre a táviratra jött Clémenceau ismert, lakonikus és dodonai válasza Franchet-hez: „Felkérem, hogy gróf Károlyival csak a katonai kérdéssről tárgyaljon, minden más kérdés kizárásával. Ez véglegesen irányadó.” A magyar kormány és a Nemzeti Tanács november 10-i együttes ülése, mint Károlyi leírja, nagyjából tisztában volt a válasz kedvezőtlen értelmével, de végül is utasítást adott Linder Bélának a fegyverszüneti szerződés aláírására.¹¹

¹¹ Károlyi Mihály: Az Új Magyarországért, Bp. 1968. 425—428.

Károlyit évtizedeken át azzal vádolta az ellenforradalmi propaganda, hogy Belgrádban — a Diaz tábornok és a Monarchia képviselői között aláírt padovai szerződés után — felesleges és kedvezőtlen fegyverszünetet kötött. A francia külügyi és hadügyi levéltár irataiból viszont egyértelműen az tűnik ki, hogy e fegyverszünet magyar szempontból „túlságosan”, azaz irreálisan kedvező volt, mert ellentétben állt az antant e térségben folytatott politikájával, és csehszlovák, jugoszláv és román szövetségeseinek adott garanciáival. A fegyverszünetet ugyanis, Clémenceau már említett, 1918. december 1-i levele szerint, Franchet egy „állítólagos magyar állam” képviselőivel kötötte, olyan államéval, „amelyet a Szövetségesek nem ismertek el, s amely nemzetközileg nem létezik”. Ezt a fegyverszünetet, folytatja a „Tigris”, „haladéktalanul érvénytelennek kellene nyilvánítani, mivel a francia tábornoknak nem volt rá semmiféle joga, hogy a Szövetségesek határozata nélkül elismerjen egy új államot és tárgyalásokat folytasson vele. Mindazonáltal gyakorlati okokból, és hogy elkerüljük az újabb bonyodalmakat és nehézségeket, a minisztérium jogtanácsosa úgy ítéli meg a kérdést, hogy ezt a szerződést nem kell szabályszerű fegyverszünetként elismerni, hanem a tényleges helyi hatóságokkal kötött megállapodásnak lehet tekinteni, pontjait pedig, amennyiben nem állnak ellentétben a november 3-i szabályszerű fegyverszünettel, végre lehet hajtani.” Nyomban ezután ő maga ad utasítást a fegyverszünet egyik legfontosabb pontjának felrúgására, amennyiben a magyar csapatok szlovákiai „behatolására”, „fosztogatásaira”, sőt, „vérengzéseire” és a csehszlovák vezetők efölötti felháborodására hivatkozva, felszólítja Franchet-t, hadd hasson oda, hogy a magyar csapatok haladéktalanul vonuljanak ki a szlovák földről.¹² Ezekután érthető, hogy Franchet és beosztottai (köztük Vix) nem sokat hederítettek azokra a panaszokra, amelyekkel egy „alkormány” (pseudo-gouvernement) bombázta őket egy nemlétező, érvénytelen szerződés sorozatos megsértése miatt.

Pichon külügyminiszter levelezésén is lemérhető, hogy Párizsban ezekben a napokban — 1918 november végén és december elején — fordult közönyösről ellenségesre a Károlyi-kormánnyal szembeni hangulat. A közvetlen kiváltó ok ismét egy Franchet-től érkezett távirat volt, amelyet november 26-án adtak fel Szalonokiban, s a hadügy 29-én tette át a külügynek. A tábornok ezúttal a magyar hadügyminiszternek azt a bizonyára nem túlzottan taktikus kérését tolmácsolta, hogy a Németországban élő magyar állampolgárok védelme érdekében engedélyezzék a magyar—német diplomáciai kapcsolatokat újrafelvételét.¹³ Pichon még aznap táviratot intéz Franciaország londoni, római és washingtoni nagyköveteihez, s ismertetve a belgrádi tárgyalásokon, a fenti kérdésben, valamint Bedy-Schwimmer Rózsa berni követi kinevezésében megnyilvánult magyar „taktikát”, felszólítja őket, figyelmeztessék a szövetséges hatalmak kormányait „a magyarok, különösen pedig Károlyi gróf perfid és alattomos politikájára”, amelynek „ultrademokratikus homlokzata” kizárólag azt a célt leplezi, hogy továbbra is elnyomhassák a nem magyar nemzetiségeket.¹⁴

Ugyanaznap Pichon a hadügyminisztériumot és a vezérkart is felkéri, utasítsák Franchet-t, hogy a jövőben egyszerűen ne vegyen tudomást a magyar hatóságok olyan kéréseiről vagy átiratairól, amelyek nem szorosan a fegyverszüneti feltételek alkalmazására vonatkoznak. Itt is éberségre hív fel a magyar kormány „megismétlődő kísérleteivel” szemben, amelyek célja a háborús felelősség alóli kibuvás.¹⁵

Alig néhány nap múlva az ország nemzeti érdekeiért küzdő Károlyi-kormány újabb „mánnal” haragítja magát a francia külügyminisztert. Svájci párizsi követsége december 6-án közvetíti hozzá, illetőleg az összes szövetséges hatalmakhoz a magyar kormánynak azt a kérését, hogy engedélyezzék különleges missziók küldését fővárosaikba. E kérést a Károlyi-kormány a rendkívül súlyos élelmezési és szénhelyzet megoldásának szükségessége mellett azzal indokolta,

¹² AG CCA 7 N 1357. Doss. 6.

¹³ AE Europe 1918—1929. Hongrie. 44. köt. 151.

¹⁴ Uo. 165—167.

¹⁵ Uo. 168.

hogy közvetlenül szeretné előadni a győztes hatalmak kormányainak a demokratikus rend fenn tartásának a december 4-én lejáró fegyverszünet miatt különösen sürgető egyes problémáit.¹⁶ Pichon december 9-én körtáviratban értesíti erről az összes érdekelt francia külképviselőket, közli, hogy a francia kormány nem szándékozik válaszolni a kérésre, az angol, amerikai és olasz kormánnyal pedig külön is tisztázandónak tartja: egyetértenek-e a francia állásponttal, amely szerint „ilyen kísérletekre csak hallgatás lehet a válasz”.¹⁷ Washington és London hamarosan ki is fejezte egyetértését.¹⁸ A Károlyi-kormány nemzetközi elszigetelése ezzel lényegében teljessé vált. Ezen nem változtathatott az a szívós és ötletes diplomáciai és propaganda-tevékenység sem, amelyet Károlyiék a semleges országokban (elsősorban Svájcban) és Olaszországban a legkülönbébb húrokon játszó missziók és egyes küldöttek — többek közt Ignotus, Kéri Pál, Adorján Andor és Fülep Lajos — révén kifejtettek. Nem használt Kunfi fellépése sem a Szocialista Internacionálé 1919 februári berni kongresszusán. A kerülőutakon küldött memorandumok, kérések és sürgetések is eljutottak Párizsba, sőt, egyes francia ügynökök is igen kedvező jelentéseket küldtek a magyar kormány törekvéseiről. A jelek szerint mindez egy elhatározottan ellentétes célkitűzésű politikába ütközött, és hatástalanul pattant le róla.

Egyetlen esemény tudta kilendíteni pályájáról az e térségben folytatott francia politikát, s ez március 21-e volt. A Tanácsköztársaság kikiáltása valóban a bombarobbanás erejével hatott Párizsban. A levéltári anyagban semmi nem támasztja alá azokat a feltételezéseket, amelyek szerint az ún. Vix-jegyzék célja a kommunista forradalom kiprovokálása volt, hogy ez aztán ürügyül szolgáljon a fegyveres beavatkozásra. Ellenkezőleg, több jelentésben — nem minden bűntudat nélkül — Károlyit vádolják azzal, hogy az antant politikája feletti végső elkeseredésben, „utolsó ütőkártyaként” vagy „bosszúból” adta át a kommunistáknak a hatalmat.

A Magyar Tanácsköztársasággal szemben folytatott antant-politika bonyolult és sokszorososan feldolgozott problémakörét itt csak egyetlen szempontból kívánom érinteni, és pedig abból, hogyan oszlott meg a francia politikusok és tábornokok véleménye a vele szemben követendő magatartásról.

Március 21-e kétségtől a kelet-európai francia politika versége is volt. Mint köztudomású, ekkor kerülnek előtérbe — Smuts tábornok missziójával kezdődően — az angol, amerikai és olasz közvetítési és megoldási kísérletek. A francia hadvezetés — a kínos presztizsvesztésért helyrehozandó — a gyors katonai beavatkozás híve. Pichon külügyminiszter is melléjük szegődik, s 1919. március 31-i levelében azt fejtegeti Clémenceau-nak, hogy a tanácskormánnyal való tárgyalás „valóságos kapituláció” lenne.¹⁹ Clémenceau azonban nem hajlandó a fegyveres akció felelősségét és bonyodalmait vállalni, s a kivárás, a blokád, tehát a közvetett eszközök alkalmazásához ragaszkodik. Már március 29-én utasítja Franchet-t, hogy Besszarábiában és Magyarországon egyaránt szorítkozzék „minden bolsevista előrenyomulás megállítására”. A tábornok március 26-i javaslatával ellentétben, írja, „nem lehet szó Budapest megszállásáról”.²⁰ Franchet azonban hamarosan újra hozzálatott egy nagyszabású, több irányból kiinduló hadművelet előkészítéséhez, ezuttal a Prágában állomásozó Pellé tábornok bevonásával. Április 8-án Clémenceau, Pellétől nyert értesülésére hivatkozva, rendkívül éles hangon vonja felelősségre az április 10-re kitűzött koncentrált támadás előkészületeiért, és megismétli utasítását, hogy defenzívában kell maradnia.²¹ Csak hónapokkal később, július 13-án közli Pichon a bécsi francia főbiztossal, Allizével: a külügyminiszterek tanácsa megbízta Foch marsallt „egy Kun Béla elleni katonai akció tanulmányozásával”.²² Clémenceau taktikája azonban végül is eredményesnek bizonyult.

¹⁶ Uo. 172.

¹⁷ Uo. 173.

¹⁸ Uo. 177. és 184—185. Római válasz nincs az iratok között.

¹⁹ AE Europe 1918—1929. Hongrie 55. köt. 11—13.

²⁰ AG CCA 20 N 687 Doss. 1.

²¹ AE Europe 1918—1929. Hongrie. 45. köt. 36.

²² Uo. 152.

Az 1919-es év magyar vonatkozású francia dokumentumai természetesen számos más, itt nem is érintett, de nem kevésbé fontos kérdésben is támpontul szolgálnak. Ilyenek, hogy csak néhányat említsek, a Tanácsköztársaság alatti magyar—osztrák és magyar—olasz kapcsolatok alakulása, a Bóhm Vilmos által folytatott bécsi tárgyalások ügye, majd az ellenforradalmi kormányok politikája és egy „demokratikusabb” színezetű megoldás keresése. Mindezeknek, valamint a további évek anyagának feldolgozása és eddigi ismereteinkkel s más külföldi források adataival való konfrontálása hosszú és nehéz, de annál hasznosabb munkának ígérkezik.

A fasizmus kérdései a nyugatnémet történeti irodalomban

Megjegyzések H. C. F. Mansilla könyve kapcsán

A fasizmus, különösen a német fasizmus története a kortörténeti kutatás legizgalmasabb s legvitatottabb problémái közé tartozik. Időben távolodva a fasizmus korszakától — amennyiben a fasizmust a kapitalista társadalom két világháború közötti válságokkal terhes időszaka, s az első világháború valamint az európai forradalmak eredményeként kialakult új nemzetközi hatalmi konstelláció sajátos politikai termékének, a válság egyfajta megoldásának tekintjük — egyre inkább veszít erejéből a megközelítés szubjektivitása. Teret kap az objektívebb, differenciáltabb látásmód, a nemzetközi összefüggésekben való szemlélet, a tudományos igényű és módszerrel történő vizsgálat. Mutatja ezt a fasizmuskutatás rendkívül széleskörű és mindig gazdagodó irodalma összetételének változása. A német fasizmus összeomlása után a nyugati, s elsősorban a német irodalomban részben leleplező és tényfeltáró, részben apologetikus — memoár jellegű — munkák jelentek meg. Sem a fasizmus történelmi közelsége, sem a hidegháborús politikai légkör nem mozdította elő a tudományos vizsgálódást. Csak a 60-as évek elején-közepén jelentkeznek az igényesebb politika-történeti, a fasizmus ideológiájával foglalkozó tanulmányok, ami nyilvánvaló összefüggésben volt az európai politikai helyzet változásával és azzal az — egyáltalán nem elhanyagolható körülménnyel is —, hogy nagyjából erre az időszakra esett a nyugatnémet történész közéletben egy új történész-nemzedék felnövése, amely Németország politikai múltjának súlyos terhét már nem, vagy legalábbis nem a személyes felelősség tudatával viseli a vállán, s így a fasizmus problematikájához már kívülről, annak lényegét, belső összefüggéseit, történeti előzményeit kutatva közelít. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a fasizmus kérdéskörének kutatása az utóbbi egy-másfél évtizedben nem hordoz politikai jelentést, hiszen ebben a történeti irodalomban nagyon is megfogható a politikai alapállás különbözősége, sokszínűsége.

A nyugati fasizmusirodalomban a polgári társadalommal szembeni kritikai magatartása, társadalmi „outsidersége” következtében az egyik legtávolabbra mutató, legnyitottabb irányzatot az úgynevezett frankfurti iskola követőinek felfogása, koncepciója képviseli. Érdekesnek tartjuk, hogy — H. C. F. Mansilla: *Faschismus und eindimensionale Gesellschaft* című szintetizáló igényű munkája alapján — felvessük és kiemeljük e koncepció néhány, általunk lényegesnek tartott elemét.*

1. *A fasizmus gyökereiről és funkciójáról.* A „kritikai — dialektikus elmélet” — ahogy a frankfurti iskola képviselői saját álláspontjukat megjelölik — lényege az, hogy a kapitalizmus — fasizmus — és a mai egydimenziósnak nevezett polgári társadalom között társadalmi-gazdasági fejlődésen alapuló *kontinuitást* lát, s e kontinuitás, valamint politikai követelményei feltárására törekszik. Mint Mansilla megfogalmazza: „A társadalom kritikai-dialektikus elmélete a fasizmust nem a kapitalizmus egyszerű üzemi balesetének tekinti, hanem egy olyan történelmi konstelláció termékének, amely mélyen gyökerezik társadalmi rendünk fejlődésében.”

A kontinuitást a totalitarizmus és irracionalitás tendenciájának érvényesülése adja, mely tendenciák fellelhetők és kitapinthatók a monopolkapitalista fejlődési szakaszba lépő kapitalista

* Megjelent: Hermann Luchterhand Verlag GmbH. 1971. Neuwied und Berlin.

társadalomban, érvényre a fasizmusban jutottak, de megnyilvánulnak a mai polgári társadalomban is. A totalitarizmus ebben a felfogásban a késői polgári társadalom domináns megjelenési formája: politikai, társadalmi és gazdasági valamint szociálpszichológiai síkon megnyilvánuló uralmi forma és gyakorlat. Alapvető fontosságú: hogyan történik a kapitalizmus és fasizmus összekapcsolása, az egymásraveztetés? H. C. F. Mansilla könyvében végig azt hangsúlyozza, hogy a kapitalizmus és fasizmus összefüggését a „nem azonos azonosság” dialektikájában kell vizsgálni, kapcsolatuk így fogható csak meg. A „nem azonos azonosság” dialektikája módszer és következtetés is egyben. Alapvetően azonos a kapitalizmussal, abból nő ki a fasizmus: „... a fasizmus lehetőségének a feltétele a kapitalista fejlődésben található” és e lehetőség tendenciaként vezet a totális jóléti társadalomhoz. A „nem azonos azonosság” tartalmazza tehát egyfelől az azonosság mozzanatát; a kapitalista társadalomban potenciálisan megtalálható a fasizmus feltétele, másfelől a fogalom jelzi azt, hogy kapitalizmus és fasizmus csupán ellentmondásosan azonos, hogy kapitalizmus és fasizmus viszonya ellentmondásokat rejt magában. Mindebből az következik, — s ez a „kritikai — dialektikus elmélet” egyik alapgondolata —, hogy a fasizmusnak egyértelműen a kapitalizmust megőrző, végső soron a nagytőke érdekeit szolgáló szerepet tulajdonít.

E felfogás értékét és eredményeit véleményünk szerint éppen ez a dialektikus megközelítési mód adja. Pozitív vonása ezen túlmenően a társadalmi-gazdasági alaphól történő kiindulás és a történelmi-politikai konzekvenciák levonásából történő mozgósítani akarás.

2. *A fasizmus ideológiájáról.* A német fasizmus ideológiájának, a nemzeti szocializmusnak, véleményünk szerint is leglényegesebb vonása: ellentmondásossága, kétarcúsága kerül előtérbe, kap hangsúlyt. A nemzeti szocialista propagandagépezet — mint az ideológia általában — mindvégig össznemzeti érdekeket hirdetett és igényt tartott a nemzeti egységre partikuláris érdekek: a feltörekvő, majd uralomra került új politikai elit és a mögötte meghúzódó, azt támogató hagyományos uralkodó rétegek érdekeinek védelmében. Kihangsúlyozódik ebben a felfogásban a náci ideológia egy másik lényeges vonása is: kispolgári ideológiaként indult, a középrétegek ellentmondásos, válság súlyosbította helyzetéből, a jobb- és balfelé egyaránt védekezni akarás szükségességéből fakadt romantikus antikapitalizmusa. A kispolgárság érdekeit kifejező programpontok azonban korántsem tartoznak a náci ideológia alapelvei közé, amelyeket mindvégig megtartott. A náci ideológia ezen alappilléreiként a szerző a szocializmus ellenességet, agresszív nacionalizmust és antiszemizmust — ami már közismertnek és elfogadottnak tekinthető — jelöli meg, olyan elveket, amelyek nem álltak ellentétben a hagyományos uralkodó osztályok érdekeivel.

3. *Párt és állam.* A fasiszta párt és a fasizmus államának kapcsolata az irodalom legkevésbé feltárt és legnehezebben megfogható kérdései közé tartozik, amely egyszersmind politikai szempontból is éles vitákat vált ki. Ez nem véletlen, hiszen a fasizmus párt- és állami gépezete az áttekinthetatlenségig agyonbürokratizált volt, kutatási szempontból tehát rendkívül nehezen megközelíthető. A nyugati irodalomban eléggé általánosnak tekinthető az a felfogás, amely szerint az állam a párt érdekeinek lett alávetve, s ez jelentette az egyik kiindulási pontot ahhoz, hogy analóg vonásokat mutassanak ki a fasizmus és a proletárdiktatúra államgépezete, annak működési mechanizmusa közt. Mansilla elutasítja ezt a felfogást, úgy véli, a fasizmus csupán intenzívvé tette azokat a totalitarista tendenciákat, amelyek rejtetten megvoltak a polgári államban. Bizonyítja ezt azzal, hogy minden fasiszta rendszer átvette és integrálta az állami bürokráciát s a hadsereget. Leváltások csak a vezető apparátus szintjén történtek. (Németországban pl. vidéken a fasizmus uralomra jutásakor szinte érintetlen maradt a bürokratikus apparátus.) Egészében változatlanul fennmaradtak és integrálódtak a rendszerbe az ipar, a pénzügy, a nagybirtok hatalmi csoportjai, oly módon, hogy képviselőik részben magas pártfunkciókat töltöttek be, melyeket azonban nem pártbeli pályafutásuknak, hanem gazdasági hatalmi pozícióiknak köszönhették. Részeseivé váltak a politikai hatalomnak, s a hatalom kiterjesztette rájuk ellenőrzését: politikai befolyásuk, tényleges aktivitásuk **korlátozott volt**; a politikai hatalmat.

új elit gyakorolta, új eszközökkel és új formában. A pártapparátus gigantikus és tökéletes hálójával összefogta az állami életet és biztosította — az eddiginél hatékonyabban — az uralkodó osztályok érdekeinek érvényesülését, de egyszersmind hozzá is láncolta növekvő irracionális musához.

4. *Gazdaságpolitika.* A fasiszta gazdaságpolitika vonatkoztatásában is kimutatható a történelmi kontinuitás a kapitalizmus fasizmust megelőző és követő fejlődési szakasza közt. Lényegében tehát a fasizmus csupán egy közbeeső, de — a gazdasági válság miatt — szükségszerű fejlődési szakaszt jelentett, amely valójában szankcionálta az évtizedek óta tartó monopolista fejlődési tendenciákat, a nagytőke érdekeinek megfelelően politikailag, a terror eszközeivel biztosította e tendenciák érvényre jutását. A fasizmus és kapitalizmus között azonban változtak a relációk, eltolódás következett be a nem azonos azonosság felé. Míg a közkeletű felfogás számára a fasizmus gazdasági életében 1936, és a második 4 éves terv (a gazdaság háborús átalállításának kezdete) jelenti a fordulópontot, Mansilla ezt csak a háború kitörésétől számítja: a fasizmus ekkortól már gazdasági értelemben is elvált a nagytőke érdekeitől, mivel mindinkább elvesztette racionalitását. A politika teljes mértékben kibontakozó irracionálitása szembefordult a gazdasági racionalitással. A háború kezdetéig a gazdaság átszervezése csak kvantitatív, akkor azonban minőségi fordulat következett be. Mindez azt jelenti, hogy egészen a háborúig a fasizmus a lehető leghasznosabb volt a burzsoázia érdekei szempontjából. Biztosította a profit maximalizálását: nem korlátozta a termelést, az árakat a kartellek szabták meg, a munkásmozgalmat felszámolta, a gazdaság háborús átalállításával konjunktúrát támasztott elsősorban a nehézipar számára, a politikai agresszivitás fokozásával egyre nagyobb piaci lehetőségeket teremtett. De mindez kiélezte a monopóliumok közti versenyt, a háborús átalítás és ipari termelés egymást kölcsönösen meghatározó öncéllá vált. Bűvös kör keletkezett, amelyből többé már nem volt kiút, s amely a gazdaság teljes szétzilálásához vezetett.

A Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte és a fasizmus problematikája

A müncheni Institut für Zeitgeschichte 1953-tól megjelenő folyóiratában központi helyet foglal el a fasizmus problematikájának, pontosabban a fasizmus korszakának irodalma.¹ A gazdag és meglehetősen heterogén cikkanyag és dokumentáció áttekintését megnehezíti az a körülmény is, hogy — különösen az 1950-es években — a középpontban a német fasizmus korszakának politikatörténeti feldolgozása állt, így a cikkek többsége ezen időszak többé-vagy kevésbé fontos kül- és belpolitikai eseményével, pártok és személyek, nemzeti szocialista mozgalomhoz való kapcsolatával, abban betöltött szerepével foglalkozik, azt dokumentálja.² A tanulmányok túlnyomó része a kialakulás és hatalomrajutás szakaszával, a nemzeti szocialista mozgalom kezdetével, az 1929—34 közti időszakkal foglalkozik. (24 kifejezetten politikatörténeti tárgyú cikkből 17 vonatkozik erre a korszakra.) A szűk értelemben vett politikatörténeti tárgyú cikkanyag ismertetését nem tartjuk feladatunknak. Érdeklődésünk előterében azok a tanulmányok állnak, amelyek a fasizmushoz, mint komplex történelmi jelenséghez közelítenek, politikai struktúráját, intézményrendszerét, társadalmi szerkezetét és bázisát, történelmi szerepét és funkcióját, uralmi módszereit vizsgálják. Fő törekvésünk — a fentiek szem előtt tartásával — a folyóirat gondolati eredményeinek ismertetése.

A folyóirathoz is, mint a történeti irodalom egészében, az 1960-as évek elején jelennek meg az elméleti jellegű és igényű kérdésekkel foglalkozó tanulmányok, ekkor veszi kezdetét a tényszerű politikatörténeti ábrázolástól való elkanyarodás. A fasizmus komplex kutatása kerül az érdeklődés középpontjába, pontosabban a komplex kutatás lehetőségeinek feltárása, kísérletek a kutatási módszer kidolgozására.

¹ Az 1953—55-ös számok nem állnak rendelkezésünkre.

² Nem tartoznak vizsgálódásunk körébe a háborús korszakra, ill. kifejezetten a II. világháborúra vonatkozó tanulmányok.

Alapkérdésként jelentkezik maga a *fogalom értelmezésének problémája*. E. Nolte: „Zur Phänomenologie des Faschismus” c. cikke³ „hangos gondolkodás” e témakörben; kísérlet a történelmi jelenség definiálására, a definíció módszerének kialakítására, miközben eljut saját módszerének: a tipológiának tagadásához és egy új módszer, a fenomenológia kialakításának szükségességéhez. Definíciója végül is ennek megfelelően fenomenális szintű. Tanulmányával mégis érdemes behatóbban foglalkozni, mert a fasiszmus polgári történeti irodalmának egyik jelentős irányzatát, és annak az 1960-as évek első felére elért eredményeit és korlátait reprezentálja.

Kiindulásként rámutat arra, hogy a fasiszmus rendkívül vegyes képlet országokként, mind az egyes országok gazdasági, társadalmi, politikai struktúráját illetően, mind a vezetők és követők, mind az ideológia vonatkozásában. Az időbeni elhatárolás kérdése is vitákra ad alkalmat, a regionális csoportosítást szinte lehetetlennek tartja. Nolte helyesen kiindulva abból, hogy a heterogenitásból fakadó megfoghatatlanság egyik sarkkérdése a fasiszmus történeti irodalmának, szükségesnek látja egységes fogalom kialakítását azon rendszerek és politikai irányzatok jelölésére, amelyek különböznek a demokratikus-parlamentáris polgári államtól, másrészt a proletárdiktatúrától, de nem egyszerűen katonai diktatúrák. A hatalomra jutás módjából, illetve a hatalmi potenciálból kiindulva kísérletet tesz a fasiszmus valamennyi megjelenési formájának csoportosítására és ezen az alapon a fasiszta rendszerek és mozgalmak négy csoportját különbözteti meg. 1. Olyan rendszerek, amelyek önállóak, vagy relatíve önállóak, 2. mozgalmak, amelyek a háború folyamán olasz vagy német támogatással jutottak hatalomra. 3. Oppozícióban levő pártok, melyek saját arculattal és a hatalom megragadásának bizonyos lehetőségével rendelkeztek, 4. jelentőség nélküli töredék csoportok. Nolte az első két csoportnál nagyon tágan fogalmazza meg a kritériumokat, nem húz éles határt köztük, s lényegében ez teszi problematikusá a csoport-képzést: valamennyi jobboldali rendszert fasisztának minősít és ide sorol. Így kerül egymás mellé az első csoportban: Salazar, Franco, Gömbös és Pilsudsky, Primo de Rivera, a jugoszláv királyi diktatúra, a balkáni államok „irányított demokráciái”, valamint a peronizmus Argentínában, Vargas braziliai kísérlete és Konoye rendszere Japánban.⁴ Külön tanulmányt igényelne eldönteni, hogy a fenti rendszerek melyike volt fasiszta, hiszen Nolte a csoportosítást megelőzően ugyancsak tágan vonja meg a fasisztának nevezhető rendszerek és mozgalmak határait, s neki is kétségei vannak az iránt, hogy Salazar és Franco rendszere fasiszta-e, mert nem voltak mozgalmak — jegyzi meg. Primo de Rivera, a jugoszláv királyi diktatúra és a balkáni államok „irányított demokráciái” szerinte is csak nehezen sorolhatók ide. A mi kétfelcink első sorban Gömbös és Pilsudsky kormányzati rendszerének fasiszta jellegét illetik, különösen, ha mint kiteljesedett, totális rendszereket értelmezi azokat a szerző.

A fasiszmus, mint történeti jelenség körülhatárolása ezen a módon nem sikerül. Maga Nolte is megállapítja, hogy a fogalom a konkrét történelmi feltételek között más-más értelmet kapott, tartalma időben is változott. Ezek után logikus lenne a konkrét történelmi vizsgálat alapján való fogalommeghatározás — ennek szükségességére az előbbi konklúzió kapcsán rámutat a szerző — helyette azonban, miután segítségül hívja a különböző politikai irányzatok fasiszmus definícióit, egy fasiszmus tipológiát alakít ki. Jobban mondván egy tipológiai sort, a következő szempontok alapján: 1. autoritarizmus-totalitarizmus megkülönböztetése és egymásba való átmenete (ez a leglényegesebb sorképző szempont), 2. nemzeti és szociális motívum összekapcsolódása, 3. antiszemitizmus megnyilvánulása. Így négy típust állapít meg: a) még nem fasiszta (prä-), b) korai fasiszta (früh), c) normál fasiszta, d) radikális fasiszta jellegű, következőképpen a Nolte-i tipológia is egyszempontúvá válik: figyelmen kívül hagyja a társadalmi-gazdasági motívumokat. Ugyanakkor magából a tipológia, mint módszer abszolutizálásából

³ E. Nolte: Zur Phänomenologie des Faschismus, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 1962/4. 373—407.

⁴ A második csoportba a következő mozgalmakat sorolja: Quisling, a román Vaszgárda, Szálasi, a horvát Pavelić, Tiso, Pétain.

következik, hogy a történelmi-politikai mozzanatok és indítékok is elsikkadnak, mivel absztraktá emelt, a konkrét történelmi szituációból és annak összetettségéből kiszakított fogalmakhoz, mint vezérfonalakhoz rendeli hozzá a történelmi jelenségeket. A tipológia legnagyobb gyengesége az tehát, hogy történelmileg nem konkrét, nem képes bizonyos általános vonások kiemelésén túl többet adni. Tetszetős elméleti konstrukció, amely azonban nem képezhet elméleti kiindulópontot a továbbjutáshoz. Meghaladására van szükség — ezt Nolte is felismeri —, olyan módszerre, amely eredményesen kapcsolja össze a gyakorlatot (a konkrét változó történelmi jelenséget) és elméletet. Végső konklúziója az, hogy fenomenológiai megközelítésre van szükség, mert véleménye szerint ez felel meg az előbbi kritériumnak. Nolte tehát a fasizmus-problémakör szinte valamennyi lényeges kérdését felvetve, egyetemes szempontból vizsgálva és egyféléképpen végiggondolva a fasizmus polgári történeti irodalmában egy jelentős: szellemtörténeti közelítésű, a fenomenális szinten maradó irányzat megfogalmazójává válik.

Nem érdektelen éppen ebből a szempontból a fasizmus és marxizmus viszonyának felfogása. Szerinte „a fasizmus antimarxizmus, amely az ellenséget egy radikálisan ellentétes s mégis vele rokon ideológia kialakításával, valamint közel azonos és mégis jellegzetesen megformált módszerek alkalmazásával szándékszik megsemmisíteni, de mindig a nemzeti önfenntartás és autonómia áttörhetetlen keretei között”. Nolte itt a fasizmust a marxizmus ellenpárjaként fogja fel, a marxizmusra vonatkoztatva határozza meg. Marxizmus és fasizmus tehát tézis és antitézis, melyek rokonvonásokat mutatnak fel, bár a szerző nem tér ki arra, hogy szerinte konkrétan melyek ezek a hasonló vonások. Szellemtörténeti ízű felfogásában a fasizmus ily módon elmélettű és módszerrű „szegényedik”. Keletkezését, létrejöttét illetően csak közvetve hivatkozik az első világháborút követő nagy társadalmi és politikai megrázkódtatásra. Már meghatározása is implicite a marxizmust jelöli meg a fasizmust kiváltó okként. A marxizmus, amely szerinte szintén csak következmény, a kapitalizmus alapvető ellentmondásainak és pozíciói megrendülésének terméke, s mint ilyen a háború okozta válságból való kilábalás forradalmi útja.

A polgári szerzők idegenkedését a fasizmus társadalmi szempontú közelítésétől ma is tudatosnak lehet tekinteni. E. Nolte említi, hogy a szociológikus közelítés, mivel az osztálymeghatározottságból indul ki, jut legközelebb a marxista felfogáshoz, a nyugati irodalomban e szemléletmód hívei pótolják az „általában hiányzó kommunista hangokat”.

A Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte-ben is csak néhány, az utóbbi években megjelent tanulmány képviseli a *szociológiai szempontú* közelítést. Gondolatgazdagságával, az elemzés mélységével kiemelkedik M. Broszat cikke,⁶ amely következtetéseiben a legmesszebbre megy, s amely összegzés is egyben. Broszat is a totalitarizmus-elmélet képviselője, de nála ezen elmélet korlátai — elsősorban a fenomenális szint — kevésbé érezhetőek, mint Nolte-nál. A társadalmi folyamatokat mélyebben, differenciáltabban képes megragadni, — hozzá kell tennünk: anélkül, hogy újat mondana a fasizmus társadalmi jellegéről. Broszat tanulmánya a társadalmi motiváció és kötődés problémáját állítja középpontba, s azt vizsgálja, hogyan egyeztethető ez össze Hitler abszolút vezéri szerepével és a nemzeti szocializmus világnézetének alapvonásaival. Felhívja a figyelmet arra, hogy sem a marxista, sem a polgári irodalom nem veszi jelentőségéhez mérten figyelembe a nemzeti szocializmus mögött álló reális társadalmi motiváltságot. Mindvégig erőteljesen aláhúzza a fasizmus tömegmozgalom jellegét. Hangsúlyozza, hogy Hitler és pártja szuggesztív és ügyes propagandájával sem teremthette meg a tömeghatás feltételeit, ezek a feltételek objektíve adottak voltak. Másfelől, az objektív feltételek megléte mellett sem jött volna létre egy-egy jobboldali radikális nacionalista tömegmozgalom, ha Hitlerék propagandája nem elégíti ki egyidejűleg a tömegek hagyományos és új iránti vágyát. (Tömegeken, szóhaszná-

⁵ E. Nolte: i. m.

⁶ M. Broszat: Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus, VfZ, 1970/4. 392—420.

lata szerint a szélesen felfogott középrétegek értendők. E rétegeket a szervezett baloldal nem tudta megnyerni, maga mögé állítani, mivel propagandája nem is vette figyelembe őket, hanem a proletariátushoz szólt, annak szemléletét fejezte ki és célul a proletariátus társadalmi emancipációját tűzte ki.) A középrétegek hagyományos és új iránti egyidejű igénye, mely a proletár helyzet és polgári mentalitás keveredéséből származott, kifejezésre jutott a nemzeti szocialistákat hatalomra juttató tömegmozgalomban, e mozgalom lendületében, vitalitásában, és bizonyos fokig abban is, hogy a fasizmus végsőkéig tudta fokozni és majd ezen a felfokozott szinten tartani a „nemzeti teljesítő képességét”. Az NSDAP hálóként fogta át az államot és társadalmat, hogy „nemzeti” célok elérésére mozgósítsa és összpontosítsa erőforrásait, eltakarva ily módon a társadalom horizontális tagolódását. Broszat nagyon fontos szempontra hívja fel a figyelmet, amikor hangsúlyozza, hogy a fasizmus nem döntötte meg ugyan a régi társadalmi rendet — s ennyiben elfogadja a marxisták véleményét —, de támaszainak működési körét, lehetőségeit korlátozta és permanensen „forradalmi veszéllyel” fenyegette, szétszórta azokat. Megteremtette a társadalmi felemelkedés új, származástól és anyagi helyzettől független útjait, új hatalmi elitet hozott létre. Pszichológiai egyenlősítés és eddig nem politizáló néprétegek bekapcsolása a politikai életbe járultak hozzá társadalmi hatékonyságához, ahhoz, hogy a szellemi és politikai szabadság hiánya ellenére társadalmilag nyitottabbnak tűnhetett a korábbi német társadalmi rendszereknél. Társadalmi energiákat szabadított fel, de oly módon, hogy ezeket az energiákat és erőket kaotikusan szétforgácsolta és megfosztotta a politikai felelősség és beleszólás lehetőségétől. Broszat ebből az alapállásból szemléli a fasizmus és monopoltőke kapcsolatát. Erre nem a monopoltőkének a marxisták által vallott döntő meghatározó jelentőségű befolyása a jellemző, hanem hatalmuknak és érdekeiknek a gazdasági szférára, annak szervezésére történő fokozatos korlátozása. A gazdaságpolitika vonatkozásában is döntőek voltak azonban a politikai célok — ezen a ponton tehát Broszat a totalitarizmus-elmélet ismert álláspontjára helyezkedik, mely szerint a gazdaság az állam, a hatalmi politika függvénye volt, a fasizmus úgynevezett „befehlswirtschaft”-ot teremtett. A fasizmus haszonélvezővé tette a monopoltőkét, érdekeit szolgálta, de egyszersmind korrumpálta, szétszórta erőit. Mivel politika és gazdaság kapcsolatában a politika primátusa érvényesült, a politikai döntések elszakadtak a gazdasági érdekek befolyásától és kontrolljától, egyre irracionálisabbakká váltak, s ez a fokozódó irracionalitás végül a gazdaság teljes szétzilálásához vezetett. Broszat felfogásában így az jut kifejezésre, hogy a fasizmus korszakában a gazdasági élet vezetőinek politikai befolyása csökkenő tendenciát mutatott.

Az egész fasizmus-problematika egyik sarkkérdése az, hogy milyen mértékű volt a *monopoltőke tényleges befolyása* a politikai életben, mennyiben volt részese a politikai hatalomnak, az irodalom alapján általában — és ez a Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte-re is vonatkozik —, megválaszolatlan. A folyóirat cikkanyagában egyetlen tanulmány D. Petzina: „Hauptprobleme der deutschen Wirtschaftspolitik 1932—33”⁷ adhat közvetett választ, amelyből azonban nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, mert egyrészt csupán a nemzeti szocialista uralom első nyolc hónapját vizsgálja, másrészt kifejezetten gazdaságpolitikai szempontok (munkaalkalmak teremtése és a mezőgazdaság-politika kérdései) állnak középpontban. Petzina tanulmányában kimutatja, hogy Hitler a hatalomra jutást közvetlenül követő időszakban nem inaugurált alapvetően új gazdaságpolitikát, de uralmával új, agresszív bel- és külpolitika kezdődött, amely feltételezte az újrafelfegyverzés megindítását, következésképpen a gazdaság átállítását is. (A gyakorlatban a munkaalkalmak teremtése kezdettől összekapcsolódott az újrafelfegyverzéssel.) A nemzeti szocialisták és monopoltőke kapcsolatára ebben az időszakban — efelől Petzina cikke nem hagy kétséget — az együttműködésre való törekvés a jellemző. Hitler rendkívül óvatos volt a konkrét gazdaságpolitikai irányelvek kidolgozását illetően. Erre csak három-négy hónap után, Fritz Reinhart, a pénzügyminisztérium nemzeti szocialista államtitkárának kivitelezésében került sor. Jellemző pl., hogy Hitler a munkaalkalmak teremtésének alapelveit és lehetőségeit (az általa ekkor legfontosabbnak tartott gazdasági problémát) a nagyipar vezetőivel tanácskozta meg 1933. május 29-én, és csak hozzájárulásukat megnyerve, 2 nappal később terjesztette a

kabinet elé.⁷ Messzemenően figyelembe véve a vezető tőkések érdekeit, korlátozta a szociális kiadásokat, hogy adókedvezményeket nyújthasson a nagytőkének. (Ígéretet tett, hogy a magántőke adóterhei az elkövetkezendő 5 évben nem haladhatják meg a legsúlyosabb válságév, 1932 szintjét, jóllehet az adókból származó állami jövedelem a 20-as években sohasem ismert alacsony szintre süllyedt. A későbbiekben ez pénzügyi okokból nem is valósulhatott meg.) Erre az időszakra nézve le lehet vonni azt a következtetést, hogy míg a politikai életben pontosan ezekben a hónapokban lejátszódott a gleichschaltolási folyamat első nagy hulláma, a gazdaság vonatkozásában ez nem történt meg. A gazdasági döntéseket az ipar vezető köreinek jóváhagyásával, kölcsönös konzultációk útján hozták. A gazdaságpolitikában tanúsított óvatosság nyilvánvalóan a nagytőke politikai támogatásának biztosítását célozta, s az már csak feltételezés lehet, hogy egyszersmind a politikai életben való közvetlen részvételük elhárítása érdekében is történt. Tény, hogy a konszolidáció rendkívül ellentmondásos, az események menetét felgyorsító szakaszában, amely a jövőre nézve oly fontos volt, a nagytőke — mivel a rendszer politikája érdekeinek megfelelt — a nemzeti-szocialisták mögött állt. Nem szabad megfeledkeznünk azonban arról sem, hogy az új gazdaságpolitikai lépések az állam aktivitásának fokozódását, a gazdasági életbe való közvetlen beavatkozást jelentették (pl. maga az újrafegyverkezés is), ezt vetítették előre. Az ipari érdekek favorizálását mutatja a mezőgazdaság-politikában az autark törekvések ideiglenes háttérbeszorítása. Politikai síkon ez a német nemzetieknek a hatalomból való fokozatos kiiktatását jelentette (Hugenberg—Darre váltás, 1933 szeptember).

Broszathoz visszatérve, Hitler abszolút vezérsége és a *nemzeti szocialista világnézet* kapcsolatát vizsgálva, a szerző arra a megállapításra jut, hogy Hitler integrációs figura volt, mozgatórugó, aki szubjektíve alkalmas volt arra, hogy elsősorban a középrétegek tömegeit megnyerje, s mozgásban tartsa, ugyanakkor, mint a nemzet egésze érdekeinek képviselője és egyetlen lehetséges megvalósítója lépjen fel. Ugyanilyen szerepet töltöttek be a nemzeti szocialista világnézet alapelvei: antiszemitizmus, antibolsevizmus és élettér-elmélet, melyekhez Hitler mindvégig ragaszkodott, éppen azért, mert ezeket az elveket változatlanul fenn lehetett tartani, kifejezték a nemzeti és szociális „megújulást”, úgy lehetett megfogalmazni azokat, hogy nem tárták fel a követők objektív érdekeinek különbözőségét és — nem utolsósorban — fanatikusan lehetett hinni bennük. Mind Hitler vezérségének, mind az említett világnézeti alapelvek hatékonyságának meg voltak azonban az objektív társadalmi feltételei — hangsúlyozza ismételten Broszat. A szerző az élettér elméletet emeli ki, mint amely kezdettől nemcsak világnézeti, hanem konkrétan és következetesen végigvitt politikai célkitűzés is volt, és melynek megvalósítását Hitler szükségyszerűnek tartotta.

Ezt támasztja alá Trevor-Roper „Hitlers Kriegsziele” című cikkében.⁸ A keleti terjeszkedés politikáját a nemzeti szocializmus lényegének tekinti, konstans célnak, melynek meglétét nagy meggyőző erővel bizonyítják a különböző időben keletkezett Hitlertől származó dokumentumok: a Mein Kampf. Rauschning: Gespräch mit Hitler (1932—34 közti beszélgetéseket tartalmazza), 1941—42 közti és az 1959-ben felfedezett, 1943 februárban folytatott „Tischgespräche”. Trevor-Roper tanulmánya adalék Hitler egyéniségéhez illetve egyéniségének felfogásához is: a szerző a célhoz való ragaszkodásból kiindulva rámutat a gondolkodás és a cselekvés következetességére.

Szintén a politikai célok folyamatosságát támasztja alá K. Lange, amikor az élettér kifejezés előfordulását bizonyítja a Mein Kampf-ban filológiai elemzéssel, bemutatva a fogalom politikai eredetét is.⁹

⁷ VfZ, 1967/1. 18—56.

⁸ VfZ, 1960/2.

⁹ K. Langes: Der Terminus „Lebensraum” in Hitlers „Mein Kampf”. VfZ, 1965/4.

Csak részben kapcsolódik a témakörhöz, de érdemes megemlíteni H. Hammer tanulmányát,¹⁰ amely cáfolja, hogy Hitler az 1930-as évek második felében a megváltozott politikai szituációnak és az ehhez mért saját tetteinek megfelelően változtatott volna a Mein Kampf eredeti szövegén, azaz a megvalósításhoz igazította volna a célt. Az 1925–27-ben keletkezett első, az 1930 és 39-es kiadások szövegének aprólékos vizsgálatával bizonyítja, hogy minden tárgyi változtatás 1925–27 és 1930 között történt. Erre az időszakra esett az egyetlen lényeges, a párt felépítését és szabályzatát érintő tárgyi módosítás is, amelyet a szerző szerint valószínűleg a Strasser-vonallal szemben háttérbe szorításának céljával foganatosítottak. Minden szervezeti egység élére felülről kinevezett — választott helyett! — vezetőt állított, kivételt csak a pártvezér jelentett, akit az összes ülés választott és akinek feltétlen tekintélyét és legnagyobb felelősségét rögzítette a módosítás.

*

Mint láttuk, Broszat tanulmányában kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a *fasiszmus tömegmozgalom jellege* hangsúlyozásának, annak, hogy a fasiszmus a középrétegek szociálisan motivált tömegmozgalma volt. M. A. Kater: Zur Soziographie der frühen NSDAP¹¹ című tanulmányában a középrétegek szerepének, részvételének differenciált vizsgálatával foglalkozik. Kater az NSDAP 1923 szeptember végi—november eleji tagsági listájának számítógépes adatfeldolgozása alapján bizonyítja, hogy a nemzeti szocialista párt tagjai elsősorban az „alsóbb középrétegekből” (unterer Mittelstand) verbuválódtak. Értékes Kater tanulmánya, mert adatszerűen, s a nemzeti szocialista mozgalom kezdeti és egyben kritikus, a sörpuccsot közvetlenül megelőző időszakában határozza meg a mozgalom társadalmi képletét. A tagsági lista, amely feltünteteti a sorszámot, elő- és utónevet, foglalkozást, születési időt, lakhelyet és az NSDAP helyi szervezetét (Ortsgruppe), az akkori 55 787-es taglétszám 8,5%-át tartalmazza. A százalékos arányt meghaladó mértékben nyújt azonban keresztmetszetet a mozgalomról, mivel a fellendülés 1923-as nagy hullámának idejéből származik: 1923 elejéig mindössze kb. 15 000 tagja volt az NSDAP-nak, november 9-ig pedig mintegy 40 000 fő lépett be a pártba. A lista tehát képet adhat a taglétszám mintegy 70 %-áról, az eredmények mindenféle erőltettség nélkül általánosíthatók. Módszertanilag is újszerű a folyóiratban ez a tanulmány, jelzi a továbblépés és fejlődés útját: a tények, adatok szakszerű sokoldalú elemzését. Húsz foglalkozási csoportot állapít meg, 11 táblázatban tünteti fel lakhely, foglalkozás, életkor, nem és szervezeti hovatartozás kapcsolatát. Legfontosabb megállapítása, hogy a tagság 62,6%-a az unterer Mittelstand-ból, az egzisztenciálisan leginkább fenyegetett rétegből származott. (A következő foglalkozásokat sorolja ide: kézművesek és szakmunkások, kereskedők, gazdák, kishivatalnokok, alkalmazottak, tanoncok.) Hitler 25 pontja tehát elsősorban nekik szólt és nem mindenkinek, hangsúlyozza a szerző. Számításai szerint a munkás-ság 9,5%-os arányban tartozott az NSDAP-hoz. Cáfolja az irodalom eddigi feltételezését, hogy a mozgalom ebben az időszakban alig terjedt túl Bajorország határain: a tagság 18,9%-a Észak-Németországban élt, de 62,3%-uk a müncheni csoportba lépett be, ez okozta a fenti feltételezést. Az adatok bizonyítják, hogy az NSDAP 1923-ban nem főként városi mozgalom volt. A nemzeti szocialisták 53,7%-a élt falun, 22,1%-a kisvárosban, s mindössze 24,2%-a nagyvárosban. A tagság életkora 27,5 év volt, a mozgalom tehát a politikailag iskolázatlan, tapasztalatlan rétegeket vonzotta, tömörítette.

A középrétegek tömegbázis alkotó szerepét erősíti meg Hentig dokumentációja,¹² mely a mozgalom illetve rendszer egy sajátos, a hatalmat gyakorló rétegének, az SS-nek szociális összetételét vizsgálja. Az SS két csoportja: a koncentrációs táborok igazgatásával és őrzésével megbízott s a megsemmisítő táborok személyzete életrajzi adatainak elemzése alapján mutatja be, hogy a vizsgált személyek többsége az „alsóbb középrétegekből” származott. Jelentős részüknek

¹⁰ H. Hammer: Die deutschen Ausgaben von Hitlers „Mein Kampf”. VfZ, 1956/2.

¹¹ VfZ, 1971/2. 124—160.

¹² Hentig: Beiträge zu einer Sozialgeschichte des Dritten Reiches. VfZ, 1968/1.

nem volt tanult szakmája, s tekintélyes a munkanélküliek aránya (az első csoportnál 35 főből 25 munkanélküli).¹³ Az SS-be való belépést így — az életrajzok tanúsága szerint — részben anyagi okok, részben a társadalmi felemelkedés lehetőségei motiválták, illetve a két tényező együttesen. Ezen adatok szerint is túlnyomórészt a századforduló táján született generációról van szó.

A nemzeti szocialista mozgalom módszereiről, a tömegmozgalommá válás folyamatáról ad képet Broszat dokumentumközleménye.¹⁴ Reinhold Muchow, a berlini, erősen Strasser-befolyás alatt álló NSDAP neuköllni csoportjának szervező és propaganda felelőse 1926 június—1927 március közti időszakból, hónapról-hónapra írt helyzetjelentéseit közli. Különösen érdekesek az 1926 novemberétől keltezett jelentések, amikor Goebbels lett Berlin gauleitere. Goebbels kinevezése fordulatot jelentett az NSDAP berlini szervezetében, kezdetét vette a mozgalom fellendülése: kidolgozottabbá váltak az akciók, látogatottabbakká a rendezvények, fokozatosan emelkedett a taglétszám. S a dokumentumok szerint pontosan ez volt a cél: a szervezett mozgalommá válás, az aktivitás és aktivizálás. Az aktivitás tartalmát egyedül és kizárólag a KP elleni harc adta. A helyzetjelentések felépítése is tükrözi ezt: két részből állnak, az ellenség és az NSDAP helyzetének, havi tevékenységének, összeütközéseiknek leírásából. Nem fogalmazódik meg egyetlen alkalommal sem semmiféle pozitív társadalmi vagy politikai célkitűzés. A mozgalom tartalmát maga a mozgalom adja, amely tagadásra épült. Az egyes akciók célja nyilvánvalóan a munkásnegyedekbe való behatolás (Wedding, Neukölln, Spandau stb.), erőfitogtatás, pozíciók elnyerése a KP-től és felkészülés a következő akcióra.

Érdekes néhány mondat erejéig a helyzetjelentések szerzője, Reinhold Muchow személyére kitérni. Indíttatása, a mozgalomba való bekapcsolódása tipikusnak tekinthető — ő is az „alsóbb középrétegekből” származik (kereskedő alkalmazásában állt) — gyors karrierje jelzi e réteg társadalmi felemelkedésének lehetőségeit. A dokumentumok megírásakor a neuköllni csoport propagandistája és szervezője, Goebbels 1928-ban a berlini gau szervezeti felelősvé nevezi ki. Ő dolgozza ki azt a szervezeti felépítést, amelyet később az egész birodalomban bevezetnek (Zelle, Unterzelle, Sektion, Bezirk, illetve Kreis, Gau). Muchow kezdeményezésére történt az NSBO (Nationalsozialistische Betriebszellenorganisation) kialakítása, amelynek szervezeti vezetője, sajtóorgánumának („Das Arbeitertum”) kiadója lett. Ő a szakszervezeti székházak elleni 1933. május 2-i akció tervezője, eszmei irányítója, majd a Deutsche Arbeitsfront szervező hivatalának vezetője. A Strasser-irányvonal képviselője. A DAFN keresztül megpróbálkozik a Gregor Strasser-féle elképzelések realizálásával. Nyílt összeütközésre a pártvezetéssel 1933 szeptemberi halála miatt nem került sor, de 1937-ben Ley a pártnapon mint Strasser hívét bélyegezte meg.

A *politikai struktúrát, intézményrendszert* illetően nagyon csekély anyagot van módunkban ismertetni. Kifejezetten ezzel a kérdéskörrel mindössze két cikk foglalkozik: G. Plum terjedelmes bevezetővel ellátott dokumentumközleménye „Staatspolizei und innere Verwaltung (1934—36)” címen¹⁵ és H. Buchheim tanulmánya: „Die Höheren SS- und Polizeiführer”.¹⁶ Mindkét cikk értékes támpontul szolgálhat a fasiszta államnak az áttekinthetatlenségig bonyolult intézményrendszerében való tájékozódáshoz és fényt vet párt és állam kapcsolatára.

G. Plum azt az igen összetett, sok szálon futó folyamatot vizsgálja, amelynek során az 1934—36 közti időszakban végbement a rendőrség centralizálása és az állami irányításból való kivonása, majd betagolása az SS-be. Konkrétan a Göring által létrehozott Gestapo, a közigazgatás — élén Frick birodalmi és porosz belügyminiszterrel —, és a Himmler vezette SS hatalmi harcát ábrázolja. Poroszországban Göringnek sikerült létrehoznia egy, az államigazgatástól független hatalmi szervezetet, mely összefogta az államigazgatási szervek hatásköréből kivont

¹³ Hentig: i. m.

¹⁴ M. Broszat: Die Anfänge der Berliner NSDAP 1926/27. VfZ, 1960/1.

¹⁵ VfZ, 1965/2.

¹⁶ VfZ, 1963/4.

politikai rendőrségi szervezetet (1934. március 14-i törvény).¹⁷ Ellenerőként hatott azonban mindvégig egyfelől Frick decentralizálással és a rendőrségi szerveknek az államigazgatástól való elszakításával szembeni kísérlete, másfelől Göringgel és Frick-kel szemben Himmler törekvése a politikai rendőrségi szerveknek az SS befolyása alatti centralizációjára (Himmler 1934. április 26-tól a Gestapo inspektora, mint Reichsführer-SS). A kötérlúzásból Himmler került ki győztesen. A Gestapo vezetése fokozatosan átsúszott a kezébe, s 1936-ban a Gestapo központi irodáján keresztül már összefogta valamennyi tagállam politikai rendőrségét. Legfelső szinten így biztosított volt a Gestapo szervezeti függetlensége az államigazgatástól, melyet jogilag az 1936. február 10-i törvény támasztott alá, megfogalmazva, hogy a Gestapo rendelkezései nem tartoznak a közigazgatási bíróságok hatáskörébe, kontrollja alá. Közép és alsó szinten azonban a párt és állami szervek ilyen mértékű kettéválasztása, amely kettéválasztás — ezt látnunk kell — sajátos módon pontosan a dualizmus megszüntetését, politikai ügyekben a pártszervek befolyásának teljes érvényesülését, az államiak alárendelését szolgálta és célozta, sohasem valósult meg. Megyei szinten a rendőrségi szerveket nem sikerült kivonni az államigazgatás hatásköréből. H. Buchheim gazdag forrásanyagra épülő tanulmányában az 1937. november 13-án mozgósítás esetére létrehozott, az SS és rendőri szerveket koordináló és irányító központi szerv, „die Höheren SS- und Polizeiführer” funkciójával, szerepével, a hadsereghez és államigazgatási szervekhez való kapcsolatával foglalkozik. A HHSPF közvetlenül Himmler fennhatósága alá tartozott, megőrizte viszonylagos (jogi) függetlenségét a Wehrmachtól és teljes függetlenségét a közigazgatástól.¹⁸ Fő feladata a politikai irányítás volt, ami széleskörű és tág tevékenységi és befolyási lehetőséget jelentett. Így pl. tevékenységi körébe tartozott Himmler megbízásából a magyarországi nyilas-keresztesek támogatása a Szálasi puccs előkészítésében. Konkrét tevékenységétől eltekintve, mint szervezet, véleményünk szerint azért figyelemreméltó, mert létrehozása, feladatköre pregnánsan mutatja a fasiszta politikai struktúra sajátosságát: szinte áttekinthetetlen *rendszer*, látszólag partikuláris szervek egymásmellettsége, melyeket mégis zárt, szigorúan hierarchikus rendbe tömörített, ahol a különböző apparátusok hatalmi versengése is a központi akarat és hatalom érvényesítését biztosította.

*

A Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte igen gazdag anyagot nyújthat a szakembereknek e témában való tájékozódásához, ismeretei elmélyítéséhez, akkor is, ha elméleti közelítésével, alaphangjával nem értünk egyet, s gondolati eredményei többé-kevésbé ismertek a szakirodalmat olvasók körében. Az 1960-as évek módszertani szempontból is gazdagodást jelentenek, jelzik az előrelépés lehetőségét, útját. Egyre inkább teret kap a szociológiai érdeklődés, a bő forrásanyagra való építés, az az értékes dokumentumközlemények száma.

¹⁷ G. Plum: Staatspolizei und innere Verwaltung. VfZ, 1965/2. 191—224.

¹⁸ H. Buchheim: Die Höheren SS- und Polizeiführer. VfZ, 1963/4. 362—392.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>И. Болла</i> : Вольности в XI—XII веках (понятия <i>liber</i> и <i>libertas</i> в период династии Арпадов)	1
<i>В. И. Бовыкин</i> : Общественно-экономические проблемы промышленного развития в России	30
<i>В. Зимани</i> : Некоторые аспекты экономического и общественного регресса в Венгрии в XVII столетии	49
<i>П. Матиас</i> : Кто освободил Прометей от оков? (Развитие естественных наук и техники между 1600 и 1800 годами)	61
<i>Э. Ковач</i> : Отражение восстания за независимость Венгрии во французской печати	76
<i>И. Невелё</i> : Некоторые характерные черты общественно-политического облика венгерских мелких ремесленников (1945—1948 гг.)	110

СООБЩЕНИЯ

<i>Н. Паради</i> : Изображение крепости Тата в хронике Матракчи На ух	141
<i>Г. Фехер мл.</i> : Исторический источник похода турецкой армии 1543 г.: хроника Матракчи Насух	148
<i>Я. Буза</i> : Гроши (к вопросу денежного оборота последних лет турецкой оккупации Венгрии)	151
<i>Ж. Теке</i> : Экономическая политика Венеции на Адриатическом море и семейство Франгепан в XV столетии	160
<i>Л. Р. Рети</i> : Металлургический комбинат Римамурань—Шалготарян в годы второй мировой войны	170

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ ПО НОВОМУ СИНТЕЗУ ИСТОРИИ ВЕНГРИИ

<i>Г. Хекенаст</i> : Развитие промышленности в австрийских и чешских провинциях Габсбургской империи в XVIII столетии (1670—1790 гг.)	188
<i>К. Вереш</i> : Путь крестьянства к буржуазной революции	208

ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА

<i>Э. Нидергаузер</i> : Движения национального возрождения в Восточной Европе (к сравнительно-историческому методу)	245
---	-----

ОБОЗРЕНИЕ

<i>М. Сабо</i> : Оттокар Прохаска и стремления к реформе католической церкви (1896—1914 гг.)	257
<i>Д. Литван</i> : Документы I мировой войны и революций 1918—1919 гг., касающиеся Венгрии, в архивах Франции (доклад о научной командировке)	265
<i>Ю. Феёш</i> : Вопросы фашизма в исторической литературе ФРГ	273

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>I. Bolla</i> : Die allgemeine Freiheit im 11—12. Jahrhundert (Der Begriff liber und libertas in der Arpadenzeit) Erster Teil	1
<i>W. I. Bowikin</i> : Die sozial-wirtschaftlichen Probleme der industriellen Entwicklung Rußlands	30
<i>V. Zimányi</i> : Einige Aspekte der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Regression im 17. Jahrhundert	49
<i>P. Mathias</i> : Wer befreite Prometheus von seinen Fesseln? (Naturwissenschaftliche und technische Veränderungen zwischen 1600 und 1800)	61
<i>E. Kovács</i> : Bilanz des ungarischen Freiheitskampfes in der französischen Presse	76
<i>I. Nevelő</i> : Einige charakteristische Züge des gesellschaftlich-politischen Antlitzes der ungarischen Kleingewerbetreibenden nach der Befreiung (1945—48)	110

BEITRÄGE

<i>N. Parádi</i> : Die Darstellung der Burg von Tata in der Chronik von Nasuh Matrakschi	141
<i>G. Fehér jun.</i> : Die aus dem 16. Jahrhundert stammende türkische Quelle des Feldzugs vom Jahre 1543: Die Chronik Nasuh Matrakschis	148
<i>J. Buza</i> : Alter Groschen (Zum Geldumlauf der letzten Jahre der Türkenherrschaft)	151
<i>Zs. Teke</i> : Die adriatische Wirtschaftspolitik von Venedig und die Frangepáns im 15. Jahrhundert	160
<i>R. L. Réti</i> : Die Rimamurány—Salgótarján Eisenwerke A. G. im zweiten Weltkrieg	170

VORBEREITENDE ARBEITEN DER NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

<i>G. Heckenast</i> : Industrielle Entwicklung in den österreichischen und böhmischen Provinzen des Habsburgerreiches im 18. Jahrhundert (1670—1790)	188
<i>K. Vörös</i> : Der Weg der Bauernschaft zur bürgerlichen Revolution	208

THEORIE UND METHODOLOGIE

<i>E. Niederhauser</i> : Die nationalen Erneuerungsbewegungen in Osteuropa (Zur Methodologie der vergleichenden Geschichtsschreibung)	245
---	-----

RUNDSCHAU

<i>M. Szabó</i> : Ottokár Prohászka und die katholischen kirchlichen Reformbestrebungen 1896—1914	257
<i>Gy. Lútván</i> : Ungarn betreffende Materialien über die Epoche des ersten Weltkriegs und der Revolution der Jahre 1918 und 1919 in den französischen Archiven (Forschungsbericht)	265
<i>J. Fejes</i> : Die Fragen des Faschismus in der westdeutschen Geschichtsliteratur	273

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES

<i>I. Bolla</i> : La liberté publique aux XI ^e et XII ^e siècles. (Les notions <i>liber</i> et <i>libertas</i> à l'époque arpadienne) 1 ^e partie	1
<i>V. I. Boouikine</i> : Les problèmes socio-économiques du développement industriel de la Russie	30
<i>V. Zimányi</i> : Quelques aspects de la régression économique et sociale au XVII ^e siècle	49
<i>P. Mathias</i> : Qui avait délivré Prométhée de ses chaînes? (Changements dans le domaine de l'histoire naturelle et de la technique entre 1600 et 1800)	61
<i>E. Kovács</i> : Bilan de la guerre d'indépendance hongroise de 1848 dans la presse française	76
<i>I. Nevelő</i> : Quelques traits caractéristiques de l'aspect sociopolitique de l'artisanat hongrois après la libération (1945—48)	110

COMMUNICATIONS

<i>N. Parádi</i> : La représentation du château-fort de Tata dans la chronique de Matrakchi Nasoukh	141
<i>G. Fehér cadet</i> : Une source turque au XVI ^e siècle de la campagne de 1543: La chronique de Matrakchi Nasoukh.	148
<i>J. Buza</i> : Le sol vieux (Sur la circulation monétaire des dernières années de l'occupation turque)	151
<i>Zs. Teke</i> : La politique économique de Venise et les Frangepans au XV ^e siècle	160
<i>L. R. Réti</i> : La S. A. Usine Sidérurgique de Rimamurány—Salgótarján dans la seconde guerre mondiale	170

PRÉPARATIFS DE LA SYNTHÈSE NOUVELLE DE L'HISTOIRE HONGROISE

<i>G. Heckenast</i> : Développement industriel dans les provinces autrichiennes et bohémiennes de l'empire des Habsbourg au XVIII ^e siècle (1670—1790)	188
<i>K. Vörös</i> : La voie de la paysannerie menant à la révolution bourgeoise	208

THÉORIE ET MÉTHODOLOGIE

<i>E. Niederhauser</i> : Les mouvements de renouvellement national en Europe Orientale (Données concernant la méthodologie de l'historiographie comparative)	245
--	-----

REVUE

<i>M. Szabó</i> : Ottokar Prohászka et les aspirations de l'Eglise Catholique vers la réforme 1896—1914	257
<i>Gy. Litván</i> : Matières dans les archives françaises, ayant rapport à la Hongrie et couvrant la première guerre mondiale et les révolutions de 1918—1919	265
<i>J. Fejes</i> : Sujets de fascisme dans la littérature historique de l'Allemagne de l'Ouest	273

CONTENTS

STUDIES

<i>I. Bolla</i> : Public liberty in the 11th and 12th centuries. (The concept of "liber" and "libertas" in the age of the Arpadian dynasty)	1
<i>V. I. Bovikin</i> : Socio-economic problems of the industrial development of Russia	30
<i>V. Zimányi</i> : Some aspects of the economic and social regression in the 17th century	49
<i>P. Mathias</i> : Who has delivered Prometheus of his chains? (Changes in science and technology between 1600 and 1800)	61
<i>E. Kovács</i> : The balance of the Hungarian War of Independence in the French press	76
<i>I. Nevelő</i> : Some characteristic features of the socio-political aspects of Hungarian handicraft after the liberation (1945—1948)	110

COMMUNICATIONS

<i>N. Parádi</i> : Representation of Tata Castle in the Chronicle of Matrakchi Nasoukh	141
<i>G. Fehér, jr.</i> : A Turkish source of the campaign of 1543 from the 16th century: The Chronicle of Matrakchi Nasoukh	148
<i>J. Búza</i> : Old farthing. (About the currency of the last years of the Turkish occupation)	151
<i>Zs. Teke</i> : The economic policy of the Adrian Sea of Venice and the Frangepans in the 15th century	160
<i>L. R. Réti</i> : The Rimamurány—Salgótarján Ironworks Ltd. during the second World War ...	170

PREPARATORY WORKS TO THE NEW HUNGARIAN HISTORICAL SYNTHESIS

<i>G. Heckenast</i> : Industrial development in the Austrian and Bohemian provinces of the Habsburg Empire in the 18th century (1670—1790) (Specimen from the 4th Volume of the "History of Hungary")	188
<i>K. Vörös</i> : The deal of the peasantry to the bourgeois revolution	208

THEORY AND METHODOLOGY

<i>E. Niederhauser</i> : Movements of national renewals in Eastern Europe (To the methodology of the comparative history)	245
---	-----

REVIEW

<i>M. Szabó</i> : Ottokár Prohászka and reform trends in the Catholic Church, 1896—1914	257
<i>Gy. Lítván</i> : Materials in French archives related to Hungary and covering the First World War and the revolutions of 1918—19	265
<i>J. Fejes</i> : Topics of Fascism in the historical literature of West Germany	273

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1974. IV. 8. Terjedelem: 25,20 (A/5 ív)
Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓnál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

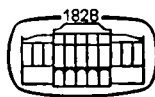
Telefon: 185—612

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KIII 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KIII. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 28,— Ft,

Előfizetési ára egy évre 44,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1973 XVI. ÉVFOLYAM 3-4. SZÁM

Gyárfás

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

BARTHA ANTAL, GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS,
LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI
MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZSA

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 160—160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 44,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

KELET-KÖZÉP-EURÓPA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

<i>Ránki György</i> : Kelet- Közép-Európa második világháborús történeti irodalmának kérdései ..	289
<i>Juhász Gyula</i> : Politikai és diplomáciatörténeti irodalom Magyarország második világháborús történetéről ..	312
<i>Pintér István</i> : Adalékok a magyar ellenállási mozgalom historiográfiájához ..	330
<i>Tóth Sándor</i> : Magyarország katonai szerepe a második világháborúban ..	339
<i>W. Schumann—A. Wappler</i> : Második világháborús történeti irodalom az NDK-ban ..	356
<i>K. Jonca</i> : A „völkerrechtliche Grossraumordnung” elmélete, különös tekintettel a dunai és a Balkán-államokra ..	372
<i>J. I. Korabljev</i> : A szovjet történetírás a Szovjetunió részvételéről a kelet- és délkelet-európai országok új típusú fegyveres erőinek kialakításában, a második világháború idején ..	376
<i>G. Zaharia, G. Unc, P. Ilie, B. Iani</i> : A román történetírás Közép- és Délkelet-Európának a második világháború előestéjén és a háború alatt betöltött szerepéről ..	379
<i>Chr. Mihova—V. Toskova</i> : A bolgár történetírás és a délkelet-európai nemzetközi kapcsolatok kérdése, valamint Bulgária külpolitikája a második világháború alatt ..	394
<i>J. Marjanović</i> : A jugoszláv történetírás a háborúról és a forradalomról ..	402
<i>A. Faltys</i> : A csehszlovák történetírás és a cseh határmenti területek története, 1938—1945 ..	406
<i>M. Pacor</i> : Az olasz történetírás a második világháborúról a Duna völgyében és a Balkánon ..	411
<i>Boros Zsuzsa</i> : Német fogságból menekült francia hadifoglyok Magyarországon a második világháború alatt ..	429
<i>C. A. Macartney</i> : Hozzászólás a Ránki György és Juhász Gyula előadásáról folytatott vitához ..	437
<i>A. Konieczny</i> : A második világháború historiográfiája a külföldi kényszermunkások ellenállásáról a Harmadik Birodalom hadigazdálkodásában ..	440
<i>J. Mirnić</i> : A bácskai németek a Magyarországi Németek Népi Szövetsége kereteiben ..	443
<i>Glatz Ferenc</i> : A második világháborús historiográfiai konferencia főbb vitakérdései ..	468

KÖZLEMÉNYEK

<i>Juhász Gyula</i> : Két tárgyalás 1943 tavaszán (Feljegyzések Kállay Miklós 1943. április 1-i római és Horthy Miklós 1943. április 16—17-i klessheimi tárgyalásairól) ..	488
--	-----

SZEMLE

Tanulmány a Komintern VII. Kongresszusának előkészítéséről (<i>Fejes Judit</i>) ..	531
Visszaemlékezés és történelem (Megjegyzések Vas Zoltán memoárja kapcsán) (<i>Glatz Ferenc</i>) ..	532
OROSZ NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ ..	536
ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ ..	546

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

KÉLET-KÖZÉP-EURÓPA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN*

RÁNKI GYÖRGY

Kelet-Közép-Európa második világháborús történeti irodalmának kérdései

Van-e létjogosultságuk speciális területi tanulmányoknak a második világháború története kérdésében? A kérdés már nem egyszer feltevődött, s a — többnyire igenlő — válasz is gyakran elhangzott. A második világháború történetével foglalkozó rendezvények sorában nem egyszer lehettünk tanúi a területi leszűkítésnek; hogy csak a legsikerültebbet említsem, pl. a Párizsban a Földközi-tenger térségéről rendezett tanácskozás esetében. A probléma megközelítése ennek ellenére újabb és újabb vitát vált és válthat ki, s újból és újból felveti a kérdést: miként lehet egy olyan kisebb — és nem is döntő — egységet, mint a Duna-völgye, kiemelni a háború egész történetéből. Vajon nem vezet-e egy ilyen megközelítés valamiféle szemléleti torzulásra, esetleg a térség jelentőségének eltúlzására, az összefüggések félremagyarázására, vagy olykor egyenesen valamiféle nemzeti beszűkülésre. Ha mindezen nehézségeket világosan látjuk is, akkor sem hallgathatjuk el a lehetséges ellenérvek hosszú sorozatát. Végső soron bármily komplex jelenség volt a második világháború, a megjelent művek jelentős része az események egy — többnyire valamelyik nemzethez kapcsolódó — vonulatát szokta megragadni, és többnyire mindenki természetesnek veszi ezt a nemzeti megközelítést. Ha tehát a Duna-völgy (vagy bármely más területi egység) bizonyos beszűkülést is jelent, még mindig alkalmasabb a második világháború problematikájának megközelítésére, még mindig többet, világosabbat adhat, az egyes országok történetére is, mint az egyes országokra korlátozódó elemzés. Nem kétséges ugyanakkor, hogy azok a munkák, melyek egyes országok történetére vonatkoznak, képesek a részletkérdések sokkal alaposabb, sokoldalúbb kidolgozására. Ezen munkák beható ismerete és tanulmányozása nyújthat regionális feldolgozásra alapot. A regionális feldolgozás tehát nem megy részletekbe, viszont éppen az összefüggések, kapcsolatok feltárásával, elemzésével bizonyos kérdések mélyebb megvilágítására is alkalmasabb, mint a részletekben esetleg gazdagabb ország-monográfia.

Ténylegesen ha áttekintjük a második világháborúval foglalkozó, egyedülállóan gazdag történeti irodalmat, regionális elemzéssel csak elvétve találkozunk. Akár a régebbi, akár az újkeletű (a legutolsó öt esztendőben megjelent) munkákat soroljuk fel — és előadásunkban természetesen csak az utóbbiak áttekintésére törekszünk —, a Duna-völgy egészének történetét átfogó munkát aligha említhetünk. Még talán leginkább azok a művek nyújtanak ilyen benyomást, vagy ölelik

* A Történelmi Szemle 1973. 3—4. speciális számának Tanulmányok rovatát a „Kelet-Közép-Európa második világháborús historiográfiája” címmel 1973. szeptember 27—29-én Budapesten tartott nemzetközi történész konferencia előadásaiból és hozzászólásaiból állítottuk össze. (Szerk.)

fel a térség, ha nem is egészét, de legalábbis nagy részét, melyek a hitleri szövetségi rendszer kialakulásával és szétbomlásával foglalkoznak. Ebből a szempontból *Maxime Mourin* „Le drame des Etats Satellites de l’Axe de 1939 à 1945” című¹ munkáját illeti a kezdeményezés dicsősége. Azon a tényen túl, hogy a térség egészére kiterjed s megpróbálja összefoglalni az addig megjelent meglehetősen gyér irodalmat, kevés dicséretet mondhatunk róla. Inkább ügyes politikai zsurnalizmus, semmint mély történeti elemzés. A térség egészét felöleli, de természetesen történeti mélységű elemzés *Iszraeljan-Kutakov* „A diplomácia kulisszái mögött”² című könyve. Tárgyánál fogva azonban az egész hitleri szövetségi rendszert kívánja bemutatni, ezért érthető módon elsősorban Olaszországnak és Japánnak biztosít figyelmet és csak másodsorban foglalkozik a kelet-európai csatlósállamokkal. A munka tudományos érdeme, hogy nem elsősorban emigráns kelet-európai politikusok Nyugat-Európában publikált visszaemlékezéseire támaszkodik — melyek zöménél nem nehéz fellelni a háború alatti politika mentegetésének, magyarázásának a hidegháború éveiben nem is titkolt szándékát —, hanem részben nyugaton publikált levéltári forrásokra, és olyan szovjet levéltári anyagokra is, melyek más kutatók és történésznylvánosság előtt eddig nem voltak hozzáférhetőek. Sajnálatos viszont, hogy *Iszraeljan* és *Kutakov* tanulmánya a kelet-európai emigráns szerzők által leírt alkudozásokat olykor készpénznek veszi, így elemzésük az amerikai vagy az angol Duna-völgyi politika céljainak és elképzeléseinek elemzésében még erős kiegészítésre és korrekcióra szorul. Megközelítésük — a munka címéből és célkitűzéséből következően is — nem regionális jellegű, így érthető, hogy nem adnak világos választ a Duna-völgy térségének második világháború alatti problémáira és szerepére a nemzetközi politikában. Nem is beszélve arról, hogy a térség két olyan alapvető országát, mint Csehszlovákia és Jugoszlávia, nem vehették figyelembe.

M.M. Minaszjan „Délkelet-Európa népeinek felszabadulása”³ című munkája túllép a hadtörténeti igényen és megpróbálja Románia, Bulgária, Jugoszlávia és Magyarország felszabadításának teljes képét nyújtani. E tekintetben egyedülállóan gazdag szovjet levéltári anyagra és hadtörténeti irodalomra támaszkodik. Emeli a munka igényességét, hogy egy viszonylag terjedelmes bevezető fejezetben Délkelet-Európa két világháború közötti politikai képét is igyekszik megrajzolni. Jóllehet a politikai, diplomáciatörténeti részek második világháború alatti vonatkozásai a munkában kevésbé kidolgozottak, mégis sajnálatos, hogy új anyagok és új szempontok alapján a munka nem nyert folytatást.

Ha még hozzátesszük, hogy *Minaszjan* könyve sem az utolsó pár év terméke, akkor nyugodtan megállapíthatjuk, hogy az elmúlt pár esztendő összefüggő jelleggel nem sokban gyarapította a Duna-völgyi térséggel foglalkozó nemzetközi irodalmat. Természetesen a második világháború egész történetét feldolgozó munkák hosszabban-rövidebben foglalkoznak e térséggel is. Ez érthető, hiszen néhány olyan momentuma a második világháborúnak, mint a náci csatlós rendszer, a jugoszláv partizánháború, az angol—szovjet ellentétek és megegyezés, Jalta és Potsdam jónéhány fontos határozata kapcsolódik közvetlenül ehhez a térséghez. De mégis, ha figyelembe vesszük, hogy itt zömmel az írott források rövid összefoglalásáról és kivonatolásáról van szó, akkor érthető, hogy az összefoglaló hábo-

¹ *Maxime Mourin*: A tengely csatlós államainak tragédiája 1939—1945. Párizs. 1957.

² Diplomáciaja agresszorov. Moszkva. 1967.

³ Moszkva. 1967.

rús irodalom Duna-völgygel foglalkozó részétől eltekinthetünk, mivel többnyire sem anyagban, sem szempontban nem gazdagították ismereteinket és tudásunkat.

Mi lehet az oka annak, hogy az utóbbi évek történeti irodalma oly keveset produkált ebben a vonatkozásban. Talán már annyira kiaknáztuk volna a forrásokat, hogy nem lenne lényeges új mondanivaló? Aligha. A források egy része még feltáratlan. Egyébként is, ha valaki nem óhajt a részletkutatásokba bocsátkozni, az utóbbi évek nemzeti irodalma jócskán produkált újat, mely egy jövőbeni áttekintést alaposabbá, sokoldalúbbá tehetne. Igaz, ez az irodalom sok vonatkozásban új⁴ (a bolgár történészek elsősorban az utóbbi években koncentráltak a második világháborúra), máskor egyenetlen (a román történészek a háború kezdetének diplomáciáját és az 1944 augusztusi fordulatot és következményeit dolgozták fel inkább, és meglehetősen elhanyagolták az 1941–44 közötti időszakot).⁵ Más esetekben éppen az utolsó pár év irodalma kevesebbet hozott, mint a 60-as évek második felének feldolgozásai⁶ (a magyar történészek újabban erősebben a belpolitikára tekintettek), végül az igen gazdag irodalommal rendelkező országok (Jugoszlávia,⁷ ahol elkészítették és közzétették többek között az ellenállás teljes dokumentumanyagát) esetében is egyes problémák, pl. a gazdaságtörténet feldolgozása messze elmarad a kívánt mértéktől.

Ha eltekintünk — és az előadás terjedelméből adódó követelmény ez — mindazon kisebb-nagyobb, önmagukban bármily színvonalas és értékes cikkektől, melyek egy-egy ország második világháborús történetének bizonyos részlet-aspektusait mutatják be, akkor az elmúlt évek terméséből szükségszerűen nem annyira a feldolgozó irodalmat, hanem inkább az új forrásanyagot (jóllehet részben ez is feldolgozásban jelentkezik) értékelhetjük, mely többnyire a térség egészére vonatkozik. Ez az irodalom és anyag, melynek egyik központi forrása a Szovjetunióban évekkel ezelőtt közzétett Sztálin-Roosevelt-Churchill levél- és üzenetváltás a háború időszakában, valamint a szövetségesek tárgyalásairól, konferenciáról (Teherán, Jalta, Potsdam) közzétett szovjet, angol, amerikai dokumentumok, még csak a kutatás alapjául szolgál és számos fontos, a történeti irodalomban kellően ki nem aknázott problémát tartalmaz. Újabban, az angol levéltárak megnyitása eredményeként különösen az angol külpolitikára vonatkozóan gazdagíthatjuk ismereteinket, és lehetővé válik, hogy — az egyoldalú, akár pozitív, akár negatív értelemben apologetikus írásoktól elvonatkoztatva — az angol politika Duna-völgyi céljait, perspektíváit világosabban feltárjuk. Az angol külügyminisztérium anyaga természetesen tartalmazza a szövetségesek közötti tárgyalásokat is, így részben az amerikai és a szovjet politikát is megvilágítja. Az ame-

⁴ Néhány fontosabb könyvet kiemelve: *G. Dimitrov*: A polgári ellenzék Bulgáriában, Szófia. 1969. *Sz. Petrov*: A Bolgár Kommunista Párt stratégiája és taktikája a monarchofasizmus elleni harcban. Szófia. 1969. Bolgár—német kapcsolatok 1972. Továbbá: *G. Dimitrov, D. Szinkov, D. Koen, J. Ivanov, N. Gormenszki, N. Gencev, V. Toskova* tanulmányai.

⁵ Az *Etudes d'Histoire contemporaine de la Roumanie II.* kötete (București. 1970) mellett néhány más tanulmány és gyűjteménykötet kiemelendő. *Din lupta antifascista pentru independente și suveranitatea României*. București. 1969.

⁶ Részletesen lásd Juhász Gyula, Tóth Sándor és Pintér István korreferátumait.

⁷ A hatalmas jugoszláv irodalom az ellenállási mozgalom kérdéseit összefoglalóan és helytörténetileg gazdagon dolgozza fel. Újabban *V. Strugar*: Jugoszlávia 1941–1945. Beograd, 1970 c. munkája átfogó jellegű, továbbá *E. Čulinović*: Okupatorska podjela Jugoszlavija. Beograd, 1970, továbbá *Pero Moraca* munkájának első kötete. A csehszlovák irodalom középpontjában elsősorban a szlovák nemzeti felkelés áll. *Slovenské národné povstanie*. Bratislava. 1969, továbbá *G. Husak* és *J. Jablonský* munkái.

rikai Foreign Relations of the United States háborús éveket tartalmazó kötetei pedig több száz dokumentumot tesznek közzé az amerikai külpolitika Duna-völgyi kapcsolatairól, elképzeléseiről (sok esetben ennek hiányáról). Amennyiben a jövőben a szovjet dokumentumok is hozzáférhetővé válnak, úgy azt mondhatjuk, a kutatók teljesebb képet nyerhetnek majd a szövetséges hatalmak és az egyes Duna-völgyi államok viszonyáról. Tekintettel arra, hogy az újabb irodalom, elsősorban egyes tanulmányok erejéig, már bőven merít a román, csehszlovák, jugoszláv levéltárak eddig kevésbé használt vagy hozzáférhető anyagából, a feldolgozás forrásbázisa és lehetősége jelentősen kibővült. Az utóbbi években nemcsak hadtörténeti, hanem külpolitikai források is kitarultak, melyek a kutatás és feldolgozás újabb irányait is kezdik mutatni.

Mindenesetre — jóllehet fenyegethet az egyoldalúság veszélye — ezeknek a részben feltárt vagy hozzáférhető anyagoknak az ismerete is jónéhány alapvető kérdésben kiegészítheti, pontosabbá teheti, számos kérdésben pedig új megvilágításba helyezheti a Duna-völgy második világháború alatti történetét.

A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának 1961-ben megjelent, teljességre törekvő hat kötetes összefoglalója részletesen foglalkozik a Duna-medence történetével, különösen abban az időpontban, midőn megkezdődött a térség felszabadítása, midőn a Duna-medence a szovjet hadsereg harcainak és egyben a II. világháború egyik legfontosabb területévé vált. Ami a hadtörténetet illeti, az angol felhivatalos hadtörténet, a *Grand Strategy*⁸ *Michel Howard* tollából elkészült — s a korábbi köteteknél jóval vaskosabb és alaposabb — negyedik kötete a sorozatot teljessé tette és lehetővé teszi, hogy az angol hadvezetés e térségre vonatkozó terveibe, elképzeléseibe is bepillantsunk.

A Délkelet-Európára vonatkozó szovjet irodalom az ismert szovjet történész, *A. Puskás* Magyarország második világháborús történetével^{9a} foglalkozó, régebben megjelent könyve után az elmúlt esztendőben elsősorban a térség hadtörténeti irodalmát gazdagította. A megjelent munkák közül a legjelentősebb a *M. V. Zacharov* marsall szerkesztésében megjelent „A második és harmadik ukrán front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában 1944—45”^{8b} c. vaskos kötet. Maga a kötet sajátos keveréke a rendkívül alapos hadtörténeti tudományos munkának és a memoárnak, melyből ugyanakkor olykor szépirodalmi részek és leírások sem hiányoznak. A kötet jelentőségét mindenekelőtt az adja meg, hogy soha ilyen részletesen nem dolgozták fel történetileg az 1944—45-ös hadműveleteket; rendkívül sok új levéltári forrást mozgat meg; a felsőbb hadvezetéstől az alsóbb hadműveleti szintekig mutatja be a szovjet hadsereg tevékenységét, ugyanakkor részletesen elemzi a német stratégiát és taktikát, szembeesíti azt a szovjet elképzelésekkel. A munka lényegében az egész térségre kiterjed; a Románia területén folytatott hadműveletekkel indul, majd ábrázolja Bulgária felszabadítása katonai vonatkozásait; a szovjet hadsereg részvételét és segítségét Jugoszlávia felszabadításában. A vaskos kötet legnagyobb részét a közel fél évig tartó magyarországi hadműveletek teszik ki, befejező része pedig Csehszlovákia és Ausztria felszabadításával foglalkozik. Úgy véljük, ez kötet még gazdag tárháza lehet további részletkutatásoknak, és a korszak átfogó történetét megíró történészek megfelelő bázist találnak benne, mind forrásanyagaiban, mind értékelésében a hadtörténeti kép megrajzolásához. A szerzők, bár figyelmet szentel-

⁸ The Grand Strategy IV. Michel Howard. London. 1972.

^{8a} Budapest. 1968.

^{8b} Budapest. 1972.

nek az országok belső viszonyainak, a politikai-diplomáciai történet elemzésében nem lépnek túl a korábban megjelent művek idevonatkozó megállapításainak nem eléggé kritikus átvételén.

A másik jelentős szovjet munka, mely nem annyira a térség egészének, mint inkább a magyarországi felszabadító hadműveleteknek szentelte figyelmét, *Sz. Sztjemenko* hadseregtábornok tollából származik.^{8c} Sztjemenko korábban megjelent emlékiratában, mely benyomásom szerint a legjobbak közé tartozik a szovjet katonai memoáriródalomban, szintén foglalkozott a magyarországi hadműveletekkel, de ott természetesen csak mint a hadművelet tervezésének részeként, viszonylag rövidebben tárgyalta a kérdéseket. Az elmúlt esztendőben a Znamja című folyóirat mellékleteként Európa szívében címmel részletesen megírta a magyarországi hadműveletekre vonatkozó visszaemlékezését, melyben maga is bőven merít a rendelkezésre álló levéltári forrásokból, hadműveleti utasításokból stb. Sztjemenko, bár Zacharovnál rövidebben tárgyalja a dolgokat, mégis rendkívül lényeges szempontokat vet fel, rendkívül fontos kiegészítéseket nyújt Zacharov könyvéhez. Sztjemenko ugyanis bizonyos összefüggéseket szélesebben vet fel, s a szovjet hadvezetés dilemmáit és alternatíváit is tárgyalja, és alaposabban veti fel a védekező német hadsereg feltételezéseit és csalódásait a szovjet hadsereg támadási irányával kapcsolatban. Ebből a szempontból különösen fontos, amit a második ukrán front átcsoportosításáról ír 1944 szeptember elején. A szovjet hadvezetés evvel keresztül húzta Hitler azon feltételezését, hogy a szovjet hadsereg a régi orosz célok irányába, dél felé fog előretörni, ami esetleg a szövetséges koalíció felbomlásához vezethetett volna. Sztjemenko emlékiratának fontos elemét képezi a balatoni hadműveletek leírása, a szovjet hadsereg mellé átálló magyar önkéntesek tevékenységének bemutatása. Sajnálatos, hogy bár megemlíti, hogy személyesen is részt vett az 1944 októberi angol—szovjet tárgyalások egyes megbeszélésein, de erről részletesebben nem szól.

Forrásbázisunk gazdagodott a német történészek munkája eredményeként is. Andreas Hillgruber 1970-ben tette közzé a „Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler” (Államférfiak és diplomaták Hitlernél) második, 1942 és 1944 közötti beszélgetéseket tartalmazó kötetét. A közel 70 diplomáciai beszélgetés jegyzőkönyvét tartalmazó könyv forrásértékét különösen emelik, hogy éppen azokat az esztendőket öleli fel, amelyekre vonatkozóan a német külügyi iratok még nem nyertek publikálást. (Igaz, a német külügyi iratok hozzáférhetőek a kutatás számára, de Magyarországtól eltekintve — ahol a Wilhelmstrasse és Magyarország című kötet⁹ néhány száz legfontosabb iratot közzétett — a szélesebb olvasóközönség nem ismerheti azokat.)

Végül, ha horderejében és méreteiben az előbbi új forrásanyagokhoz nem is mérhető, mégis a Duna-völgyi politika szempontjából jelentős *V. Mastný* kis közleménye, amely Beneš titkárának feljegyzéseit tartalmazza a Szovjetunióban 1943 decemberében tett látogatásáról, a Sztálinnal illetve Molotovval folytatott tárgyalásairól.¹⁰

^{8c} Európa szívében. Megjelent a Fáklya című folyóirat mellékletében Budapest, 1972.

⁹ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula. Budapest. 1968.

¹⁰ *V. Mastný: The Beneš—Stalin—Molotov Conversation in December 1943. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1972. September.*

Előadásomban ezeket az új forrásokat kihasználva szeretnék néhány problémát felvetni, főként a háború második szakaszával kapcsolatban. Elsősorban azt vizsgálom, miként kapcsolódott egybe a térségben élő népek és országok sorsa, miként volt párhuzamos történelmük és miért nem lehet viszonylag teljes képet kapni politikájukról, ha azt csak önmagában vizsgáljuk, akár Németországhoz, akár a szövetséges hatalmakhoz való kapcsolataikban.

Alapvetően újat sem az utóbbi évek irodalma, sem a feltárt vagy közzétett források a németek Duna-völgyi céljairól nem adtak. Az NDK-ban kiadott dokumentumkötet¹¹ néhány érdekes iratot tartalmaz gazdasági elképzelésekről. Részben a Grossraumwirtschaft, a hitleri Neue Ordnung gazdasági részletterveibe nyerünk bepillantást, másrészt egyes országokra vonatkozóan is feltárt némi új anyagot a kötet, melynek érdeklődése azonban természetesen nem erre a térségre koncentrálódik. Azok az újabb írások és kutatások, melyeket bolgár és román történészek végeztek országuknak a náci hadigépezet által való kifosztásáról,¹² segítettek abban az összefoglalásban, melyet *Berend T. Iván — Ránki György* könyvének¹³ idevonatkozó fejezete tartalmaz. Ez a háború alatt követett német gazdaságpolitikát, a térség országainak gazdasági fejlődését három típusba sorolja.

Ausztria és a cseh területek, melyek a német hadigépezet teljes részévé váltak;

Magyarország, Románia, Bulgária, Szlovákia, csatlós gazdaságok, bizonyos háborús konjunktúrával, mindinkább a német hadigazdaság függvényévé válva; végül Jugoszlávia, ahol a gazdaság az országgal együtt teljesen szétesett.

A zsidókérdés vonatkozásában szintén igen szegényes az irodalom, a standard munka továbbra is *G.Reitlinger* könyve, és sajnálatos, hogy az egyes Duna-völgyi országokban végrehajtott zsidóüldözés forrásanyagainak közzététele és feldolgozása is jórészt megállt. E tekintetben a Magyarországon megjelent „Vád-irat a náciizmus ellen” sorozat (szerk.: Karsai Elek) újabb 3 kötetét említhetjük meg, de ennek megjelenése is már több mint öt esztendő. Bulgáriában újabb egy kisebb dokumentumgyűjtemény jelent meg erről a kérdésről.¹⁴

Talán ez az a pont viszont, ahol a Hitler-beszélgetések nyújtanak bizonyos új mozzanatokot. A zsidókérdés németek által javasolt megoldása ugyanis állandó témája volt a Duna-völgyi politikusokkal folytatott beszélgetéseknek. A kérdés különböző súllyal és jelentőséggel merült fel, de általában megállapítható, hogy a kezdeményezés, sőt nyomás egyértelműen mindig Hitlertől származott, s nemcsak Horthy, hanem olykor Antonescu és Tiso is inkább az ellenérveket hangoztatta, vonakodva Hitler kívánságának az Endlösung kérdésében eleget tenni.

Az újonnan közzétett iratokban — mint Hillgruber kiemeli — elsősorban az figyelemre méltó, hogy az 1943. április 17-i beszélgetés egyike azon kevés forrásoknak, amikor világos megfogalmazást nyert náci vezetők szájából, hogy az Endlösung értelme a zsidóság kiirtása.

¹¹ Anatomie des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges. Herausgegeben und eingeleitet von Dietrich Eichholtz und Wolfgang Schumann. Berlin. 1969.

¹² *N. N. Constantinescu*: L'exploitation et le pillage de l'économie roumaine par l'Allemagne hitlerienne dans la période 1939—1944. Revue Roumaine d'Histoire, 1964/1. Monografikus feldolgozás viszont csak az 1939-es német—román szerződésről született. *V. Niri*: Istoricul unui tratat inrobitor, București. 1963, továbbá Bulgária; A bolgár gazdaság kirablása és tönkretétele a német imperialisták által a második világháborúban. Sofia. 1966 (bolgárul).

¹³ *Berend T. Iván—Ránki György*: Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX—XX. században. Budapest. 1969.

¹⁴ A Bulgár Kommunista Párt harca a fajgyűlölet és antiszemitizmus ellen (1971) (bolgárul).

„Horthy kérdésére, hogy mit lehet a zsidókkal tenni, miután szinte minden életlehetőséget megvontak tőlük — agyonütni mégsem lehet őket —, a birodalmi külügyminiszter kijelentette, a zsidókat vagy meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborba kell őket vinni.”¹⁵

A zsidókérdés mellett a Hitlerrel való beszélgetéseknek alapjában három fő témája van:

1. a csatlós államok katonai részvétele a Szovjetunió elleni háborúban;
2. a Duna-völgyi országok egymáshoz való viszonya, pontosabban egymás ellen folyó állandó intrikálás;
3. a kezdődő béketárgyalások, nyugati hatalmakkal való tárgyalások.

Ismeretes, hogy a csatlós államok katonai részvétele a német hadsereg moszkvai veresége után merült fel újabb formában. Az 1941-es hadjáratához a németek eredetileg a román hadsereg részvételét kérték, a szlovák és magyar hadsereg részvétele csak a Szovjetunió megtámadása után merült fel, akkor is inkább a szimbólikus formában, nem túl jelentékeny erővel; a bolgár vezetés a Szovjetunió elleni háborúban nem kívánt részt venni.

1942 elején azonban új helyzet alakult ki. Ribbentrop, majd Keitel budapesti látogatása a magyar hadsereg részvételét új formában vetette fel. Bár Hitler, amikor 1942. február 11-én Antonescu őt meglátogatta, már ismertette az ún. második magyar hadsereg frontraküldésére vonatkozó megállapodást, a román vezető mégis, megállapítva, hogy „Románia a közös háború érdekében eddig 200 milliárd leit adott ki és 700 000 embert mozgósított. A román veszteségeket, 5400 tiszt, a tisztikar 25%-a, és 130 000 katona, az állomány 23%-a, lehet megadni” állandóan a magyar veszélyt és a magyar hadsereg jelentéktelen részvételét hangoztatta. Antonescu a továbbiakban még arról is szólt, hogy Románia gazdaságilag is mennyivel többet nyújt a német hadseregnek mint Magyarország. Hitler viszont, részben hivatkozva a Magyarországgal kötött megállapodásra, közölte: „Az a célja, hogy Magyarországot áldozatok hozatalára szorítsa és ne engedje, hogy lustán távolmaradjon a harctól.”¹⁶

Bulgária katonai távolmaradása hasonlóan szerepelt Antonescu panaszaiban között, ha nem is a magyar problémához hasonló mértékben és jelentőséggel.

Ha nem is ilyen éles formában — Magyarország 1941-es katonai részvétele ezt nem tette lehetővé — de hasonló kérdések, Románia elleni vádaskodások foglaltak el jelentős helyet Bárdossy László miniszterelnök 1941 november végi látogatása alkalmából folytatott megbeszéléseken. Bárdossy azzal vádolta Romániát, hogy „a románok még Washingtonba is megüzenték, hogy felmondják a bécsi döntést... az új Európa építésében nem vehet részt az, aki nem hajlandó elfogadni a már világosan eldöntött dolgokat.”¹⁷

Az ilyen jellegű beszélgetések sorozatát hosszan folytathatnánk, leginkább azonban Antonescu 1944. február 27-i tárgyalását emelhetjük ki, amelyet közvetlenül Magyarország megszállása előtt folytatott, s melynek során kijelentette: „egy millió román katona állna harcra készen, ha a magyar veszély ki lenne küszöbölve”. Sőt továbbment, amikor felkérte Hitlert, foglalkozzék komolyan Magyarországgal: „Magyarországon be kell avatkozni, lehetőleg gyorsan, mivel

¹⁵ A. Hillgruber: Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. 257.

¹⁶ Uo. 54—56.

¹⁷ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 627.

ha a keleti fronton a helyzet rosszabbodik, egy bizonytalan Magyarország a front mögött igen veszélyessé válhat.”¹⁸

Az 1944. március 23-i megbeszélésen Antonescu nemcsak a meglévő magyar hadsereg leszerelését és Észak-Erdély visszaadását követelte — utóbbit Hitler meg is ígérte —, de Bulgária ellen intézett támadást, utalva az ott uralkodó bolsevista és oroszbarát tendenciákra.

Valójában a magyar és román politikát jól ábrázolta. Sismanov bolgár külügyminiszter, mondván, hogy az kölcsönösen egymás vádolásából áll és a szófiai követek arra is pontosan ügyelnek, nehogy „a külügyminiszter (ti. a a bolgár) egyiket a másiknál akárcsak egy perccel hosszabb ideig fogadja”.¹⁹

Mindez újabb adalék ahhoz, hogy a Duna-völgyi országok szűklátókörű, nacionalista politikája lényegesen megkönnyítette Németország uralmát, és bár olykor az ellentét nehézségeket is okozott, alapjában alkalmas volt arra, hogy a németek ezt kijátsszák. Ribbentrop megjegyzése — „a bécsi döntés mindkét fél szempontjából helyes volt. Mi sem mutatja ezt jobban, hogy amikor kihírdették, a román külügyminiszter elájult, a magyar külügyminiszter pedig le akart mondani”²⁰ — világosan tükrözi, hogy a náci külpolitika egyik pillére volt a Duna-völgyi országok egymás közötti ellentéteinek a kijátszása.

Az állandó ellentét és saját pozíciójukat gyengítő marakodás ellenére a történeti párhuzamosság nemcsak abban tükröződött, hogy mennyire egyformán próbálkoztak a hitleri új rendbe beilleszkedni, de abban is, hogy milyen egyforma eszközökkel és módszerekkel próbáltak elszakadni attól. Hitler 1943. április 12-i beszélgetése Antonescuval, illetve április 16–17-i megbeszélése Horthyval — jól lehet volt különbség a két politikus politikai arculatában, céljában és világnézetében — szinte félelmetesen azonos. A nevektől eltekintve szinte az egész beszélgetés során párhuzamosan sorolódtak fel semleges országokban élő román illetve magyar diplomaták tapogatózásai a nyugati hatalmakkal való érintkezéskeresésben, illetve a háborúból való kilépés előkészítésében.

Egyoldalúság lenne csupán a román — magyar ellentétet kiemelni, jóllehet ebben mint cseppben a tenger, tükröződik a Duna-völgy egyik leglényegesebb problémája. A másik állam rovására való előnykeresés valamelyik nagyhatalom támogatása által ugyanúgy jelentkezik az emigráns csehszlovák és jugoszláv kormány londoni követeinek állandó aggódó intervenciójában, nehogy az angol külpolitika Magyarországnak bármiféle engedményt tegyen, vagy még inkább abban a feljegyzésben, melyet Beneš moszkvai tárgyalásairól készítettek. Ha a csehszlovák államférfi tagadhatatlan érdeme, hogy ellentétben egyes londoni lengyel emigráns kollégáival, felismerte, hogy tragikus lenne az új Csehszlovákiát bármiféle szovjetellenes tervbe belevonni — s hogy a lengyel-csehszlovák föderáció terve nem volt mentes ilyen elgondolásoktól, az aligha vonható kétségbe —, s hogy München tanúságaként Csehszlovákia biztonságát erősebben a Szovjetunió támogatására akarta építeni, akkor a másik oldalon, a Duna-völgyben maradva lényegében ott akarta folytatni, ahol 1938-ban abbahagyta, újból valamiféle magyar-ellenes Kisantantot kívánt életre kelteni. (Pedig München bebizonyította, hogy a nagyhatalmi imperializmus veszélye a magyar revíziós törekvéseknél lényegesen nagyobb veszélyt jelentett Csehszlovákia számára.)

¹⁸ A. Hillgruber: i. m. 362–363. 1942 májusában Kállay Miklós miniszterelnök Hitlerrel folytatott beszélgetése során kijelentette: „a német csapatok ne távozzanak ... Romániából, mert jelenlétük nélkül nem képzelhető el békeség a délkeleti térségben”. A Wilhelmstrasse... 664.

¹⁹ A. Hillgruber: i. m. 344.

²⁰ Uo.

Ebből következett, hogy Beneš mind a Sztálinnal, mind a Molotovval folytatott beszélgetései során, sokat foglalkozott Magyarországgal. Követelte, hogy Magyarországon belső demokratizálódás menjen végbe — *ami feltétlenül helyes volt* —, és hogy Csehszlovákia kapja meg a München előtti határokat, ez szükségszerű volt a háború jellegéből (bár az angol külügyminisztérium irattárában feltehetően olyan iratok, melyek szerint az angolok remélték, hogy „a csehek lesznek olyan okosak, hogy nem 100 százalékgig fognak ehhez ragaszkodni”,²¹ de Magyarország megbüntetését is. Itt azonban világossá vált, hogy nem a háború jellegéből adódó szempontok vezették Benešt, hanem a Kisantant helyreállítására irányuló elképzelése. Beneš ugyanis Magyarország megbüntetését akkor követelte, midőn Románia esetében más elbírálást javasolt. Erdély kérdésében a Szovjetunió vezetőit a román igények teljes támogatására kérte, sőt magyarellenés politikájában odáig ment, hogy szeretett volna támogatást szerezni a magyar lakosság Csehszlovákiából való kitelepítéséhez is.²²

A Beneš kíséretében készült feljegyzés szerint Molotov az első kérdésben egyetértett, a második kérést annyiban tette magáévá, hogy Erdély Romániának juttatandó, bár nem kötelezte el magát az 1918-as határok mellett, a magyarok kitelepítése ügyében azonban határozottan elutasító választ adott.

Mindez azonban átvezet a szövetséges hatalmak Duna-völgyi politikájához, amelyre vonatkozóan — elsősorban a nyugati országok terveit illetően — gazdag új anyag vált hozzáférhetővé az utóbbi években. Ami az angol külpolitikát illeti, ez *Sir E. Llewellyn Woodward* háromkötetes munkájának²³ megfelelő részeiben feldolgozást, illetve összefoglalást is nyert már. Talán azért használnám inkább az utóbbi mint az előbbi kifejezést, mert Woodward, ki még a levéltár megnyitása előtt hozzájutott az angol külügyminisztérium irataihoz, elsősorban az ottani iratanyag szisztematikus összefoglalására és áttekintésére törekszik, munkája az angol külpolitikáról inkább leíró, semmint valamennyi forrást egybevető analitikus munka. Ez az egyoldalúság részben az angol nyag felhasználásában is jelentkezik, méginkább érezhető viszont, hogy az angol külügyi anyagot az egyes országok illetve térségek vonatkozásában nem veti össze az illető ország külpolitikájának — esetleg ismert irodalmának — elemzésével. Ezért bármennyire alapos és tájékoztatóan úttörő a könyv, egy-egy ország külpolitikájának kutatója a levéltári anyagot áttekintve, hamar juthat olyan következtetésre, hogy a neves szerző a másik oldal törekvéseinek, külpolitikájának nem kellő ismeretében jónéhány fontos kérdésnek nem tulajdonította az őt megillető jelentőséget, még akkor sem, ha ez az angol — magyar stb. viszonylat alakulására, s így az angol külpolitikára is erősen visszahatott.

Hiányosságaitól eltekintve Woodward könyve, kiegészítve az eredeti levéltári anyaggal és a *Foreign Relations of the United States* kötetivel, mindenesetre az eddigieknél jóval alaposabb bepillantást nyújt az angol külpolitika folyamatába és lehetővé teszi — különösen, ha a *Grand Strategy* katonai vonatkozásait hozzátesszük —, hogy néhány kérdést, így a balkáni partraszállás, a csatlós országokkal való háború alatti érintkezés, továbbá a szövetségesek (beleértve részben a Szovjetuniót) külpolitikai összhangjának a kérdését az eddigieknél pontosabban megvilágításban láthassuk.

²¹ PRO (Public Record Office) Foreign Office 341 34 995 — 6684.

²² V. Mastný: The Beneš—Stalin—Molotov Conversation in December 1943.

²³ *Sir E. Llewellyn Woodward: British Foreign Policy in the Second World War I—III.* London. 1970.

A balkáni partraszállás kérdésének meglehetősen széles irodalma van. Az egyik nézet, némileg leegyszerűsítve így foglalható össze: Churchill kizárólag vagy elsősorban szovjetellenességtől vezettetve minden áron a Balkánon való partraszállás révén kívánta megvalósítani a második frontot, jóllehet ez katonai szempontból távolról sem nyújthatta azt a segítséget, mely egy nyugat-európai inváziótól várható lett volna. A nézet amerikai változata azt hangoztatja, hogy a brit miniszterelnököt elképzeléseiben nem annyira a szovjetellenesség, mint a földközi-tengeri uralom egyoldalú brit érdekei vezették.

Ezzel szemben különösen az angol hadtörténeti irodalom — hadd utaljak itt *Michel Howard* kis könyvére²⁴ — azt hangoztatja, hogy

1. a balkáni partraszállás katonai és politikai jelentősége nagyobb lehetett volna, mint akár a szovjet, akár az amerikai vezetés feltételezte;
2. Churchillnél a terv nem mindig és nem mindenkor a nyugati invázió helyett, sokkal inkább annak kiegészítéseként jelentkezett;
3. a brit hadvezetés 1943 folyamán akárcsak egy alaposabb tervet sem dolgozott ki a balkáni partraszállás realizálására;
4. a politikai szempontok legfeljebb 1944 tavaszától kezdték Churchillt a Balkán (Duna-völgy térsége) tekintetében erősebben foglalkoztatni.

A magam részéről egyetértek abban, hogy a Balkán félsziget feletti uralom és általában Délkelet-Európa birtoklása rendkívül lényeges eleme volt a hitleri elképzeléseknek, ezért egy balkáni partraszállás rendkívül érzékenyen érintette volna a német katonai vezetést, és jelentősége, habár a nyugati invázióval nem mérhető, (katonai és politikai szempontból egyaránt) nem becsülhető le.

Kétségtelen, hogy Hitler 1943-ban kibocsátott hadművelati utasításai még inkább egy balkáni, mint nyugat-európai partraszállástól tartottak, s ennek megakadályozását látta egyik legfontosabb katonai feladatának.

Bizonyos, hogy Hitler döntésében nemcsak esetleges értesülései az ilyen irányú angol szándékokról, nemcsak azon feltételezés, hogy Churchill, aki már az első világháború idején is támogatta a balkáni második frontot és 1940–41-ben újra kísérletet tett megteremtésére, — vissza fog térni kedvenc eszméjéhez — vezették. Mivel kül- és katonai politikájának mindig lényeges — bár sokszor irreálisan eltúlzott — eleme volt a szövetségesek közötti ellentét, a Führer számolt azzal az esetleges angol szándékkal, hogy politikai okokból a szovjet csapatok előtt szeretnének erre a területre lépni.

Mindezen szempontok mellett azonban Hitler feltételezésében — mely szerint a partraszállás a Balkánon várható — lényeges szerepet játszott az a tény, hogy úgy vélte, a német pozíciók sokkal erősebbek nyugaton (Atlanti Fal), mint a Balkánon, így a szövetségesek érthetően — áldozataik minimalizálása érdekében is — a németek európai erőinek leggyengébb pontját fogják támadni. Továbbá Hitler stratégiaileg és gazdaságilag is rendkívül lényeges szerepet tulajdonított a Balkánnak, mindenesetre jóval nagyobb, mint Olaszországnak.

„A legrosszabb esetben az olasz félszigetet el tudjuk szigetelni. Számunkra a legdöntőbb fontosságú viszont a Balkán, olaj, réz, bauxit, króm és mindenekelőtt biztonság szempontjából”,²⁵ — írta egyik utasításában.

Ugyanezt a gondolatot a német hadvezetés így fejezte ki: „a Balkán, — mint az európai erődtény integráns része — feletti uralom döntő jelentőségű

²⁴ *Michel Howard: The Mediterranean Strategy in the Second World War.* London. 1968.

²⁵ Hitler's Weisungen. 1942. dec. 28.

a háború megnyerése szempontjából, katonai, politikai és gazdasági okokból egyaránt.”²⁶

Nem véletlen tehát, hogy már a szicíliai kampány idején, de még Mussolini bukása előtt Rommelt nevezték ki annak az új hadseregcsoportnak a parancsnokává, melynek feladata Görögország védelme lett volna.

Nyilván elfogadhatjuk az angol irodalom azon állítását is, mely szerint az angol hadvezetés nem dolgozott ki tényleges katonai terveket egy balkáni partraszállásra.

Vitathatóbbnak tűnik viszont a gondolatrendszer második és negyedik pontja. A balkáni terv benyomásom szerint ugyanis Churchillnél nem annyira az esetleges nyugat-európai invázió kiegészítése, hanem sokkal inkább alternatívája, sőt preferált alternatívája volt.

M. Howard szerint az angol hadvezetés úgy látta, hogy 1942-ben nem lehetséges nagyobb európai hadművelet, de 1943-ra „az út szabaddá válhat a kontinensre való visszatérésre vagy a Földközi-tenger térségéből, Törökországból a Balkánra vagy nyugat-európai partraszállásra”.²⁷

Az angol hadvezetés álláspontja, mely szerint nem kell végleges döntést hozni a partraszállás helyét illetően, hanem előbb mobilizálni kell az erőket és csak a későbbi körülmények döntsék el, hol kerülnek ezek döntő bevetésre, nem csupán egy, az amerikaiakétól eltérő stratégiai elv volt — az amerikai hadvezetés úgy látta, el kell döntenie a bevetés helyét, mivel ettől függnének az előkészületek is, hanem egy szélesebb stratégiai megfontolás, amely a földközi-tengeri vagy balkáni partraszállásra lehetőséget nyújthatott. Churchill 1943 nyarán stratégiai elképzelését a következőkben összegezte: „Nincs kétségem afelől, hogy a leghevesebb stratégia 1943-ra a Husky-terv²⁸ messzemenő kiaknázása egészen a Pó-vidékig, feltételezve egy korábbi támadást vagy nyugati irányban Dél-Franciaország vagy észak-keleti irányban Bécs felé, egyidejűleg pedig megkezdeni az ellenség kiűzését a Balkánról és Görögországból.”

Ha figyelembe vesszük azokat a rendkívül komoly vitákat, amelyek az angol-amerikai hadvezetésben folytak, s melyeken 1943 őszéig többé-kevésbé mindig az angol elképzelés — többnyire Roosevelt támogatásával — került ki győztesen, akkor 1943 nyarán a balkáni partraszállás lehetősége Churchill előtt még teljesen plauzibilisnek látszhatott. Hiszen 1941 decemberétől különböző módszerekkel ugyan, de végsősoron stratégiai kérdésekben ismét és ismét érvényesíteni tudta akarátát. Kezdve a „Németország először” stratégia elfogadásától, mely ugyan alapjában helyes, a Szovjetunió megsegítését legjobban szolgáló elképzelés volt, de az amerikai hadvezetés többségétől távol állt, s az amerikai politikai közvélemény jelentős része is, nem annyira Európában mint világpolitikában gondolkodva, Ázsiában látta az amerikai hatalom közvetlen kihívását. Folytatva az 1942-es kisméretű nyugat-európai partraszállás amerikai javaslatának elvetésétől és helyette az észak-afrikai hadműveletekre való koncentrálásig, továbbmenve, amikor sikerült a vonakodó és tiltakozó amerikai hadvezetést a Husky-tervnek, majd pedig az olaszországi partraszállás tervének megnyerni. (Ez természetesen nem a stratégia feletti ítéletét jelenti, csupán annyit, hogy Churchillnek 1943 nyaráig lépésről lépésre, terveit messzetávon el nem árulva — ahogy erre Casablancában utasította is kíséretét — sikerült elképzeléseit érvé-

²⁶ Kriegstagebuch des OKW. Bd. III. 1061, 1092. idézi: M. Howard *The Grand Strategy*. 42.

²⁷ M. Howard: *The Mediterranean Strategy* 26.

²⁸ A szicíliai hadjárat fedőneve.

nyesítenie. 1943 nyarán tehát — bármennyire is folytak még a nyugat-európai invázió előkészületei — Churchill még erősen számolhatott avval, hogy a balkáni alternatívát tudja érvényesíteni.)

1943 augusztusában az angol hadvezetésben még úgy látták, hogy fontosabb és katonailag előnyösebb lenne, ha nem Olaszországban, hanem a Balkánon nyomulnának előre. Alexander szerint ez „a legjobb rendelkezésre álló alternatíva”.

A balkáni partraszállás tervének elejtésében három tényező játszott szerepet:

1. a szovjet ellenzés (Itt egy érdekes és egyenlőre nem tisztázott kérdés van: mi az oka, hogy a külügyminiszterek 1943 őszi értekezletén Molotov vetette fel Törökország hadbalépésének kérdését, jöllehet ez világosan angol csapatok Balkánon való partraszállását is maga után vonhatta?).

2. Talán méginkább az amerikai ellenzés. Ebben Rooseveltet nemcsak a szovjet kívánság vezette. Legalább annyira aggasztotta őt az a gyakori hazai kritika, mely szerint az amerikaiak az angol érdekekért harcolnak. Különösen a haditengerészet volt ellene, hogy az amerikai erőket Japán és a csendes-óceáni hadjárat helyett valamiféle obskurus balkáni hadműveletre használják. Végsősoron az amerikai politika meglehetősen kevésbé érdeklődött korábban Kelet-Európa iránt. (Az első világháborút követő években is csak a forradalom terjedésének megakadályozása szempontjából tartották e térséget lényegesnek. Anyagi érdekelttségük e térségben teljesen minimális volt, exportjuk nem egészen 10%-a, tőkebefektetések 30%-a volt található ebben a térségben.²⁹ Roosevelttel joggal tartott attól, ha az angol érvelésre változtatnak a jóváhagyott nyugat-európai inváziós terven, az ismét vitára tűzte volna az egész stratégia kérdését.

3. Az olaszországi hadjárat katonai sikertelensége. Az angol partraszálló erők (járművek, hajók) szempontjából az amerikaiakra voltak utalva, a balkáni hadművelet szárazföldi erőkkel való megindítására azonban még nyílt volna lehetőség. Ha vagy Törökország belép a háborúba, melyet 1943 őszén sem sikerült elérni, vagy az olaszországi hadjárat sikeresen halad előre, s még 1943 késő őszén elérnek a Rimini vagy a Pó vonaláig. Mivel az olaszországi hadjárat alapján katonai kudarc volt, ez az alternatíva is elesett.

A Balkán illetve a Duna-völgy felé történő előretörés komolyabb formában csak 1944 nyarán merült fel ismét, amikor a szövetséges csapatok Rómát elfoglalva nagyjából az Arnoig jutottak. Ekkor azonban már semmiképp sem a nyugat-európai invázió helyett, hanem a mellett, a dél-franciaországi partraszállás alternatívájaként, nem balkáni hadjárat célkitűzéssel, hanem elsősorban Ausztria, esetleg részben Magyarország feletti ellenőrzés biztosítására. Viszont most már világos és egyértelmű politikai szándékkal.

A terv elutasítása ismét amerikai részről történt. Nemcsak a közös hadvezetőség hátrította el, de a hosszas Roosevelt – Churchill táviratváltások sem vezettek eredményre. Az amerikai elnök ezúttal megmakacsolta magát és kijelentette: „Nem tudok egyetérteni azzal, hogy amerikai csapatokat vessenek be Isztria ellen és a Balkánon”, „márcsak itthoni politikai megfontolásokból sem, mivel politikailag nem élném túl, ha az Overlord-terv végrehajtásában a legkisebb prob-

²⁹ Robert H. Ferrell: The U. S. and East Central Europe 1941 in *S. Kertész: The fate of East Central Europe*. Notre Dame. 1956. 96. 3349 millió összes és 1359 millió európai exportból mindössze 28 millió \$ jutott a Duna-völgyi országokra, 13 542 millió össztőkebefektetésből, melyből Európára 4418 millió dollár jutott, a Duna-völgyi országok részesedése csak 476 millió dollár volt (Ausztria 138, Bulgária 12, Csehszlovákia 148, Magyarország 62, Románia 66, Jugoszlávia 50 millió dollár).

léma merülne fel és kitudódnék, hogy ennek oka jelentős csapatok elvonása a Balkán felé”.³⁰

Az amerikai elnököt Churchill utóbbi politikai érvelése sem tántorította el. „Katonai szempontból ő (Sztálin) nagymértékben érdekelve lehet Alexander hadseregének kelet felé való előnyomulásában, mely anélkül, hogy ténylegesen a Balkán területére lépne, mélyen érintené az itt lévő német erők helyzetét, és kapcsolatban azzal a támadással; melyet ő (ti. a Szovjetunió) Románia ellen vagy Romániával együtt a magyar Erdély ellen intézhet, rendkívül nagyjelentőségű hatást válthat ki. Hosszútávú politikai szempontokat figyelembe véve ő (ti. Sztálin) talán inkább azt választja, hogy az angol-amerikai erők inkább Franciaországban tevékenykedjenek abban a nehéz harcban, amely most következik, s Kelet-Közép- és Dél-Európa inkább az ő ellenőrzése alá kerüljön. Azonban úgy gondolom, helyesebb, ha a dolgokat a magunk szempontjából és magunk között intézzük el.”³¹

Mindez átvezet ahhoz a kérdéshez, vajon elfogadhatjuk-e azt a nézetet, mely szerint Churchill terveit 1944 tavaszáig nem vezették volna a Balkánon politikai szempontok. Ezt a nézetet gyakran támasztják alá Maclean ismert idézetével, mely szerint midőn Tito főhadiszállásán szerzett első benyomásait jelentette a miniszterelnöknek, közölve, hogy Tito kommunista és a háború után feltehetően szovjet rendszert akar bevezetni Jugoszláviában, Churchill a következőképp válaszolt: „Jugoszláviában óhajt a háború után élni? Nem, uram — hangzott a válasz. — Én sem. S mivel ez így van, annál kevésbé kell, hogy Ön és én azzal törődjünk, hogy milyen kormányt fognak felállítani, ezt nekik kell eldönteniük. Ami minket érdekel: ki az, aki többet árt a németeknek.”³² Aligha vitatható, hogy ez a megjegyzése Churchillnek, ha bírt mélyebb értelemmel, akkor legfeljebb arra utalt, hogy a németek elleni háború megnyerése *pillanatnyilag* a legfontosabb kérdés, semmi esetre sem arra, mintha az angol államférfi ténylegesen közömbös lett volna a háború után a Duna-völgyben kialakuló politikai rendszert illetően.

Wilson tábornok 1943. május 8-án a következő érveléssel állt ki egy balkáni hadjárat terve mellett: „Egy ilyen hadművelet nemcsak annak a lehetőségét teremti meg, hogy végleges vereséget mérjünk az ellenségre, de jelentős erőknek a jelenléte török csapatokkal együtt Kelet-Európában nagymértékben megerősíti helyzetünket a kelet-európai problémák végleges rendezésében az oroszokkal.”³³

Feltételezhető, hogy az angol államférfi ezt a kérdést kevésbé látta volna mint a tábornok? Aligha. Egyébként annak olyan konkrét tények, mint Eden 1943 tavaszi washingtoni tárgyalásai és Majszkij szovjet nagykövettel való ismételt megbeszélései is ellentmondanak. E tárgyalások során Eden már 1943 augusztusában is felvetette: „Koordináljuk politikánkat a Balkánon.”³⁴

Az angol külügyminisztérium iratai egyértelműen tanúsítják, hogy az angol politika nagyonis céltudatosan törekedett balkáni pozícióinak megőrzésére, sőt megerősítésére. Ebben viszont egyfelől nagyfokú, majdnem teljes amerikai kö-

³⁰ W. Churchill: Triumph and tragedy 57. Macmillan emlékirata szerint, amikor Alexander terve a Ljubljana-i síkság irányába való előretörésre felmerült, Marshall megkérdezte tőle: „Hol van ez a Ljubljana? Ha a Balkánon, úgy nem mehetünk oda.” (Harold Macmillan: The Blast of War 1939—1945. New York. 1968. 503).

³¹ Grand Strategy IV. 345.

³² Fitzroy Maclean: Eastern Approach, 1961. 339.

³³ Grand Strategy IV. 373.

³⁴ Eden: The Reckoning. London. 1965. 371.

zömbösséggel kellett szembenézni. (Az amerikaiak 1944 májusában leszögezték, hogy nem hajlandók csapatokat adni a térség esetleges megszállásához, s csak 1944 őszén kezdtek olyan álláspontra jutni: „Ebben a világméretű háborúban ténylegesen nincs olyan kérdés, sem katonai, sem politikai, amelyben az Egyesült Államoknak ne lenne érdekeltsége.”³⁵ Másfelől 1944 tavaszáig, de legalábbis 1943 végéig úgy vélték, hogy pozíciójuk jóval előnyösebb, mint a Szovjetunióé, melynek csapatai, midőn az angolok a balkáni partraszállást mérlegelték, illetve Olaszországban harcoltak, még több ezer kilométerre voltak a térségtől. A politikai motívum előkerülése 1944 tavaszán azért feltűnő — Eden — Churchill levélváltása, Eden memoranduma a háborús kormánynak és javaslata Guszev szovjet követnek bizonyos megegyezés érdekében —, mivel az 1943 augusztusától 1944 májusáig eltelt mintegy fél-háromnegyed év a helyzetet lényegesen megváltoztatta, a szovjet csapatok a román és magyar határokon álltak, ezzel szemben az angolok nagyjából ott, ahol 1943 őszén. Ha mindehhez még azt a rendkívül lényeges problémát — ami a Duna-völgyi térség osztrágainak baloldali és kommunista erőinek megerősödésében rejlett — is hozzávesszük, akkor az angol megnövekedett aggodalom és politikai megegyezési javaslat mindenképp érthető. Ez a javaslat viszont mindenképp egy másik problémát is magában rejtett, amely szinte 1942-től vitakérdés volt az angol politikában. Nevezetesen az, hogy a Duna-völgyi angol politika a háború után milyen mértékben épüljön a Szovjetunióval való együttműködésre. Azok a tervek, amelyek a Duna-völgyi problémákat valamiféle föderáció, illetve konföderáció útján kívánták megoldani, lényegében két forrásból származtak. Az egyik, melynek hírdetője az ismert angol történész, E.H. Carr volt, abból indult ki, hogy a két világháború közötti rendszer alapján elhibázott volt, s a kis nemzeti államok megteremtése nem oldotta meg a problémákat, sőt újabb ellentétek magvát hintette el. Eszerint Anglia „azért veszítette el a békét Közép-Európában, mivel a politikai és gazdasági dezintegráció politikájának elvét folytatta egy olyan korban, mely nagyobb és nagyobb egységeket kíván”.³⁶ Ez a nézet azt hangoztatta, hogy a korszak „az önrendelkezés válsága, mivel a kis önálló államok fenntartása mint politikai egységeké problematikusává vált a katonai technikai fejlődés következtében”.³⁷

A jeles történész sok szempontból — különösen gazdasági összefüggésekben — megfontolandó érvelése nem takarhatta el, hogy a konföderációs terveknek, akár a lengyel-csehszlovák konföderációnak egy élesen szovjetellenes Sikorszki-kormánnyal, akár valamiféle török vezetésű balkáni föderációnak végsősoron szovjetellenes éle van a nemzetközi politikában, s a két háború között fennálló cordon sanitaire-t kellene helyettesíteniük. Nem kétséges, hogy tekintélyes politikai körök álltak a tervek mögött, amelyek „vagyódva tekintettek vissza arra a korszakra, amikor az első világháború után Oroszország helyzete kaotikus volt”.³⁸

A szovjet kormány mindenképpen elsősorban ezt az utóbbi tendenciát látta a konföderációs tervekben, és némi megfontolás után elutasította azokat. 1943 nyarán még elsősorban azt tették szóvá, hogy az esetleges Balkán-föderáció miért foglalja magában Ausztriát és Magyarországot is,³⁹ a moszkvai külügyminiszteri konferencián viszont már egyértelműen leszögezték: a szovjet kormány a kis

³⁵ R. E. Sherwood: The White House papers of Harry L. Hopkins. London. 1948. 825.

³⁶ E. H. Carr: The Twenty Years crisis. London. 1939. 294.

³⁷ E. H. Carr: The Future of Nations. London. 1944. 28.

³⁸ Uo. 16.

³⁹ Foreign Relations U. S. 1943. I. 762 (az angol követség az amerikai külügyminisztériumhoz, 1943. aug. 28.).

országok felszabadítását látja egyik legfontosabb feladatának. Feltehető viszont, hogy időbe telik, míg a kis országok alkalmazkodni tudnak az új helyzethez. „Bármiféle elhamarkodott és mesterséges egybeolvasztása ezeknek az országoknak elméletileg megtervezett csoportosulásokban, mind a kis ország számára, mind Európa jövőbeni békés fejlődése szempontjából sok veszélyt tartalmaz.” A szovjet kormány egyébként arra is utalt, hogy egy ilyen előzetes döntés lényegében az illető népek megkérdezése nélkül történnék, az emigráns kormányoknak aligha van elég hatókörük ennek igenlésére. Végül a szovjet álláspont azt sem hallgatta el, hogy „néhány föderációs terv a szovjet népet arra a cordon sanitaire politikára emlékezteti, amely közismerten a Szovjetunió ellen irányult.”⁴⁰

Tekintettel arra, hogy az angol tervek az amerikaiak támogatását nem élvezték, s arra, hogy az angol politika is a kompromisszum útját kereste, a föderációs terv lekerült a napirendről. A felismerés nyomán „Oroszország gyengeségének és függőségének időszakát nem lehet visszahozni. Semmilyen más nemzet nem tud érvényre juttatni bármiféle döntést, amely a Szovjetunió akarata ellen irányul” — erősödött az a nézet is, hogy alapjában csak olyan terv érvényesülhet, amely a Szovjetunió biztonságát garantálja.

Az 1944 tavaszi tervek tehát lényegében arra alapozódtak, hogy kudarcra van ítélve minden olyan terv, amely nem nyeri el a Szovjetunió teljes támogatását, hiszen Anglia vagy Amerika, még ha akarná sem lenne abban a helyzetben, hogy Kelet-Európát szovjetellenes hídfőállásnak építhesse ki. Egyértelmű és határozott szándék erre az ismert források bizonyítéka alapján 1943-ban még nem is volt, ekkor a németellenes együttműködés volt a domináns elem, s az angol külügyminisztérium iratai arról tanúskodnak, hogy ez a nézet határozta meg végső soron az angol külpolitikát a csatlós államok béketapogatásai, kiugrási kísérletei során. Tekintettel arra, hogy ezek a kiugrási kísérletek, legalábbis ami a román, bolgár, magyar vezetőrétegeket illeti, többé-kevésbé mindig egybekapcsolódtak az uralkodó jobboldali konzervatív rendszerek átmentési kísérletével, a szociális változások messzemenő megakadályozásának törekvéseivel, kommunista- és szovjetellenességgel, a szövetségesek közötti érdekelletétek kiaknázásával, a tárgyalásokra vonatkozó anyagok érdekes képet nyújtanak egyfelől az angol hatalmi érdek, a háború utáni tervek, másfelől a szövetséges antifasiszta koalíció fenntartásának igénye közötti összeütközésekre, kompromisszumokra, s végső soron az utóbbi vonal fenntartására.

Tekintettel arra, hogy az anyagok hangja, jellege nagyjából azonos, a kérdést mindenekelőtt az angol—magyar kapcsolatok dokumentumai alapján kívánom bemutatni.

E tekintetben két — részben azonos forrásból származó — egyoldalúság jelentkezett számos történetíró munkájában. Az egyik, mely a kelet-európai emigráns politikusoknak nyugaton — zömmel a hidegháborús években — megjelent emlékiratai alapján a nyugati hatalmakkal való, 1943 elejétől gyakori s egyre gyakoribbá váló titkos tárgyalásoknak a jelentőségét, tényleges eredményeit mértéken felül felnagyította, s ténylegesen a csatlós államok külpolitikáját szinte teljesen angol-amerikai orientációjúnak kívánta beállítani. A másik, lényegében ugyanerre a forrásra támaszkodó nézet az emigráns emlékiratok állításait a másik oldalról közelítette meg, s ezeknek a kapcsolatoknak a jelentőségét hasonlóan eltúlozva, a nyugati hatalmak tevékenységét úgy próbálta beállítani, mintha az a háború alatt nem elsősorban a Szovjetunióval együtt a német náciizmus megtöré-

⁴⁰ Foreign Relations U. S. 1943. I. 762 (szovjet memorandum).

sére összpontosította volna erejét, hanem a Szovjetunió háta mögött, az ellen elsősorban balkáni pozíciói biztosítására törekedett volna, s ennek érdekében tevékenysége elsősorban a Duna-völgyi országok reakciós kormányainak és társadalmi berendezkedésének átmentésére irányult.

Az angol külügyminisztérium iratai szerint 1943 elején, a titkos kapcsolatkeresések kezdetén az angol álláspont lényegében a következő volt: „Magyarország most egyszerűen kétkedni kezd a német győzelemben, és most megpróbálja magát velük is bebiztosítani ... mindaddig, amíg Magyarország a mi szövetségeseink ellen harcol, nem várhat tőlünk sem szimpátiát, sem megfontolást”.⁴¹

Természetesen ez inkább egy szép, a casablancai deklaráció szellemében fogant elvi álláspont volt, semmint gyakorlati külpolitika. A gyakorlati külpolitikának, akár a háború minél előbbi befejezését s a náci blokk gyöngítését tartotta szem előtt, akár már a háború utáni kérdésekre gondolt — az elvi álláspontot legjobb esetben iránytűnek tekintve —, konkrét megközelítéseket kellett keresnie.

Az angol külügyminisztérium tehát 1943 márciusában kérdést intézett mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió külügyminisztériumához, mely szerint az új katonai helyzetnek megfelelően, s a csatlós államok diplomatái részéről jelentkező igényből következően, idősebb lenne, ha a szövetségesek kidolgoznák Németország szövetségeseivel kapcsolatos közös álláspontjukat.⁴²

Az USA májusban válaszolt, elsősorban azt emelve ki, hogy míg a szövetséges csapatok távol állnak ezen országok területétől, addig csak előkészítő tárgyalásokra van szükség, valamiféle fegyveres ellenállás kirombantását nem lenne helyes sürgetni, mivel ez a demokratikus erők idő előtti és fölösleges megsemmisüléséhez vezetne.

A szovjet válasz még váratott magára, s ténylegesen Molotov 1943 júliusi nyilatkozatát tekintették ennek.⁴³

Ez a nyilatkozat angol feljegyzés szerint leszögezte, hogy a szövetségesek kapcsolatát a náci csatlós államokkal a következő elvekre kell helyezni:

1. Feltétel nélküli megadás
2. A megszállt területek kiürítése
3. Kártérítés az okozott háborús károkért
4. Háborús bűnösök megbüntetése.

Egyidejűleg a szovjet álláspont leszögezte, hogy „a szovjet kormány a csatlós államok nemzeti függetlenségének fenntartása mellett van”, nem tud viszont egyetérteni a különböző — angolok által is táplált — föderációs tervekkel.

Jóllehet a feltétel nélküli megadás formuláját az angol kormány is elfogadta, érezhető törekvés mutatkozott a külügyminisztérium részéről a formula rugalmasabb értelmezésére. A rugalmasabb értelmezés az angol külpolitika számára kedvezően köthette volna össze a rövid lejáratú háborús és hosszabb lejáratú politikai szempontokat. Egy rugalmasabb értelmezés ugyanis megkönnyíthette volna az angol politika helyzetét pl. Kállayval való tárgyalásokban. Az angol politikában ugyan semmi jele nincs, hogy Kállayt vagy Horthyt kívánták volna hatalmon tartani, de arra törekedtek, hogy Magyarország kilépését az angolok irányítsák, mivel ez feltétlenül befolyásolta volna a háború utáni fejleményeket. A szovjet politika viszont ragaszkodott a feltétel nélküli megadás formulájához. Az anglo-

⁴¹ PRO. FO. 371 34495/C 483.

⁴² PRO. FO. 371 34495 C 6684.

⁴³ PRO. FO. 371 34495/C 6684.

lok tehát szükségszerűen zsákcúba kerültek a szövetségi hűség és saját elképzeléseik között ingadozva.

Eden a moszkvai külügyminiszteri értekezleten ismét felvetette Molotovnak a Magyarországgal való tárgyalásokat, Molotov azonban ismét megerősítette: „csak a feltétel nélküli megadás; félmegoldások nem elégségesek”.⁴⁴

Az angol kormány végül is elfogadta a Szovjetunió álláspontját, „el kell fogadnunk — írták —, mivel végül is ők harcolnak a magyarokkal és nem mi. Az oroszoknak tehát minden okuk megvan arra, hogy nekik legyen döntő szavuk a szövetségesek politikájának meghatározásában”.

Woodward könyve az angol külpolitika áttekintéséről végső soron ezt a tendenciát emeli ki. Meglehetősen elméleti viszont az angol külpolitika összevetőinek elemzését, s jónéhány fontos részletet hagy teljesen figyelmen kívül, így mindenekelőtt azt a magyar szándékot, melyről egy amerikai külügyi feljegyzés is megállapította: „ezek a közeledések elsősorban az angolokkal és amerikaiakkal való alkudozásokat szolgálják és nem őszinte szándék vezeti őket mindhárom szövetséges előtti megadásra”.⁴⁵

Az új dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy a feltétel nélküli megadás kérdésében 1944 tavaszán újabb tárgyalásokra került sor. Ismét angol kezdeményezés volt. Eden március 20-án küld táviratot mindkét szövetségesehez, mely a náci csatlós államok esetében javasolja, hogy ne ragaszkodjanak a formulához, s mindhárom kormány — kölesönös konzultáció után — maga dönthesse el, hogy ragaszkodik-e hozzá. Hull külügyminiszter egyetértett a javaslattal, de Roosevelt álláspontja nemleges volt.

A szovjet nagykövet, nyilván kormánya álláspontját tolmácsolva — az amerikai dokumentumok szerint — részben egyetértett az angol javaslattal, annyiban, hogy a formulához való ragaszkodás értelmetlen lenne, ha ez erősíti a náci szövetségi rendszert, azt viszont továbbra is lényegesnek tartotta, hogy a szövetségesek együttesen cselekedjenek, s közösen alakítsák ki álláspontjukat.⁴⁶

Roosevelt azonban még eddig sem ment el, csupán azt fogadta el, hogy a csatlós államoknak bizonyos kedvezményeket lehet a megadás után biztosítani.⁴⁷

Kétségtelen viszont, hogy a szovjet kormány nyilatkozata Romániával kapcsolatban rugalmasabb értelemben fogalmazódott, és azokon a tárgyalásokon, melyek Romániával folytatódtak Kairóban, ezeket az elképzeléseket tükrözték az átnyújtott szovjet javaslatok.⁴⁸

Valójában a nagyobb rugalmasság a szövetségesek részéről nem sok eredményt hozott. Románia esetében ugyan 1944 tavasza óta folytak a tárgyalások Maniu s az általa képviselt nyugati orientációjú politikai csoportok nevében — de minden valószínűség szerint Antonescu tudtával — a szövetséges hatalmakkal. Ezeken a tárgyalásokon a Szovjetunió is képviselve volt Novikov követ által (Novikov a Kairóban székelő jugoszláv és görög kormány mellett képviselte a Szovjetuniót), de hosszú ideig nem tudtak eredményre jutni.

1944 márciusában ugyanis a román ellenzéki politikusok Maniu vezette csoportjának álláspontja az volt, hogy ha az angol csapatok partraszállnak Bulgáriában, akkor Románia is megadja magát az angoloknak, nem fogadja el vi-

⁴⁴ PRO. FO. 371 39952 C 2125.

⁴⁵ PRO. Foreign Office 371 39952 C 2125.

⁴⁶ Foreign Relations US III. 1944. 926.

⁴⁷ Foreign Relations US 1944. I. 584, 586, 588, 593.

⁴⁸ Foreign Relations US 1944. IV. 164. 1944. ápr. 8-i jelentés.

szont a feltétel nélküli megadás elvét a Szovjetunióval szemben. Később ez az álláspont ugyan gyengült, de továbbra is igen messzemenő követeléseket támasztottak a háborúból való kilépés feltételeként (cobelligerent status, népszavazás Besszarábiában), így 1944 nyaráig nem tudták a kérdéseket dűlőre vinni.

Ami Magyarországot illeti, ha igaz, hogy 1943-ban a magyar kormány az elsők között állt a béketaogatásban és az 1943 szeptemberi előzetes fegyverszünet messzemenőbb volt, mint a többi náci csatlós ország hasonló diplomáciai lépései, úgy 1944-ben itt határozott visszaesés, illetve visszalépés volt tapasztalható.

Egyrészt már a Kállay-kormány idején kialakult egy bizonyos holtponthoz. A magyar kormány nem merte vállalni a kiugrás előkészítésének kockázatát, s ténylegesen nem teljesítette azokat a kötelezettségeket, melyeket az 1943 szeptemberi előzetes egyezményben vállalt. Másrészt, bár az angol csapatok Dél-Olaszországban való elakadása s a szovjet csapatok rohamos előrenyomulása világosan mutatta az új katonai helyzetet, Kállay nem volt hajlandó a következtetések levonására, s nem bocsátkozott tárgyalásokba a Szovjetunióval.

Mindezt a régebbi történeti irodalom igen alaposan bemutatta. Lényeges új elemként e tekintetben talán csak Veres Lászlónak, a magyar külügyminisztérium tisztviselőjének 1944 márciusi tárgyalásait illetve az erről szóló Londonban talált iratokat lehet tekinteni. Ezek szerint ugyanis magyar hivatalos körökben felmerült az a gondolat, hogy mivel a németek nem engedik a Szovjetunióban harcoló magyar csapatok visszavonását, azok esetleg egységesen megadják magukat a szovjet hadseregnek.⁴⁹

Újabbban jobban megvilágosodott viszont előttünk a kérdés másik oldala. Nevezetesen, hogy 1943–44 fordulóján az angol külpolitika is holtpontra jutott Magyarországgal kapcsolatban. A katonai helyzet alakulása mindenképpen alátámasztotta azt a szavakban elismert elvet, hogy a tárgyalásokban a döntő szót a Szovjetunióval kell biztosítani.

Az angolok 1943 végére a következő két lehetőséget latolgatták: vagy közöljék a magyar kormánnyal, mivel az nem teljesíti vállalt kötelezettségeit, a szeptemberi előzetes egyezményt érvénytelennek tekintik, vagy egyelőre még tartózkodjanak minden állásfoglalástól, mivel politikailag úgysem tudnak mondani semmit Magyarországnak. E tekintetben ugyanis az angol politikát nemcsak a Szovjetunióval, de Jugoszláviával és Csehszlovákiával szemben vállalt kötelezettségei is kötötték.⁵⁰

A döntés a második variáció mellett szólt. Az ország német megszállása azonban minden tekintetben új helyzetet teremtett.

Az ország német megszállását követően ugyanis minden tárgyalás és kapcsolat megszakadt. 1944 március közepétől augusztus végéig, öt rendkívül fontos hónapban, midőn mind Románia, mind Bulgária intenzív tárgyalásokat folytatott a kiugrás előkészítésére, hazai magyarországi erőknél semmiféle hivatalos érintkezésük sem volt a szövetséges hatalmakkal.

1944 késő tavaszától egy újabb fázis tapasztalható az angol politikában a Duna-völgyi térséggel kapcsolatban. A gondolat, hogy külpolitikailag és katonailag elkéstek,⁵¹ egyre jobban erősödött, egyidejűleg a félelem is, hogy a Szovjetunió előnyös katonai helyzete folytán esetleg figyelmen kívül hagyja az angol érdekeket.

⁴⁹ PRO. Foreign Office 371 39251 C 9566.

⁵⁰ PRO. FO. 371/3925/C 639.

⁵¹ H. Macmillan: i. m. 478.

Az 1944 május eleji Eden—Guszev megbeszélés, mely az angol javaslatot tartalmazza, hogy Görögországban Anglia, Romániában pedig a Szovjetunió a felelős, eléggé ismert. (A feljegyzés szövege eredetben is megtalálható,⁵² Woodward könyve is idézi, de Eden és Churchill emlékirata, valamint a Sztalin—Roosevelt—Churchill levelezés is.) Egyszerűsítés lenne viszont a kérdést úgy látni, hogy ebben a szakaszban már kizárólag a kompromisszum gondolata állt az angol politika fókuszában. Illetve a kompromisszum gondolata ugyan már elfogadható volt, de ennek értelmezése és erőviszonyai még távolról sem. Az amerikai külügy-minisztériumnak átadott angol jegyzék még arról beszél, hogy „az angoloknak kötelességük a béke és a biztonság fenntartása Délkelet-Európában, s ez szükségessé teszi az itteni angol akciókat”.⁵³

Ez az általános elv a továbbiakban úgy konkretizálódott: „Az az érdekünk, hogy megakadályozzuk a szovjet befolyás kiterjedését a szorosok és a Földközi-tenger irányába.”⁵⁴ A földközi-tengeri érdekek azonban nem korlátozódtak csak Görögországra, a memorandum a továbbiakban főleg Bulgáriával foglalkozik. Bulgária helyzete természetesen speciális volt. A bolgár kormány, ismerve a bolgár nép baráti érzelmeit a Szovjetunió iránt, a Szovjetunió elleni hadbalépésre nem szánta el magát, csak a nyugati hatalmakkal állt hadban. Ilyen körülmények között érthető — s a hasonló román és magyar lépésektől eltérő kategóriába tartozó — volt, hogy a háborúból való kiugrásra irányuló bolgár kísérletek és tárgyalások kizárólag a nyugati hatalmak felé összpontosultak. Az angol külpolitika Bulgáriát — a Földközi-tengerhez való közelségére hivatkozva — Romániánál erősebb érdeklődéssel kezelte, s úgy vélte, szükséges, hogy a kiugráshoz bizonyos angol csapatokat küldjenek Bulgáriába,

„a) megmutatni a zászlót,

b) demonstrálni az angol érdeklődést,

c) kikényszeríteni a görög és jugoszláv területek kiürítését”.⁵⁵

Egyidejűleg azonban leszögezték, hogy — s ez az álláspont Magyarországra is vonatkozott — kizárólagos angol megszállás nem elképzelhető. Az 1944 májusi amerikai álláspont leszögezte: semmiféle amerikai hadsereget nem adnak abból a célból, hogy Délkelet-Európában mint megszálló erő tevékenykedjék, s ha a katonai hadműveletek folytán amerikai csapatok idekerülnének, akkor ezeket a hadműveletek befejeztével hamarosan visszavonják.⁵⁶

Edennek az angol háborús kabinet elé terjesztett memorandumja még három alternatívát állít fel az angol külpolitika lehetőségeként:

1. határozott és erős antikommunista külpolitika,

2. bizonyos támogatás, ha szükséges, a kommunista erőknél, ha azok harcolnak a németek ellen, megkísérelve azokat az angoloknak kedvezően befolyásolni,

3. a Szovjetunióval megegyezésre jutni.⁵⁷

Ehrmann szerint az angol politika 1944 júniusáig csupán arra törekedett, hogy kihasználjon bizonyos, az események alakulásából következő előnyöket, s csak 1944 augusztusától törekedett tudatosan ezen előnyök megteremtésére.⁵⁸

⁵² PRO. Foreign Office 371 43646 B 8916.

⁵³ Foreign Relations US 1944. I. 596.

⁵⁴ Foreign Relations US 1944. I. 596] 1944. ápr. 18-i memorandum.

⁵⁵ Foreign Relations US 1944. I. 596.

⁵⁶ Grand Strategy V. 388. Az amerikai álláspont az Ausztria megszállásában való részvételt illetően hamarosan módosult.

⁵⁷ PRO. War Cabinet 44/304 1944. jún. 3-i ülés.

⁵⁸ The Grand Strategy V. 393.

Ez a finom megkülönböztetés azonban aligha elfogadható. Sokkal inkább plauzibilis, hogy az angol politika nem szögezte le magát az Eden által felvetett három alternatíva közül az egyik mellé sem, hanem a lehetőségeknek megfelelően törekedett a három lehetőség egyidejű alkalmazására. A lehetőségek határait azonban a dokumentumok szerint Németország leverésének, a Szovjetunióval való szövetség fenntartásának pillanatnyi igénye szabta meg és végül, nem utolsósorban saját katonai erőforrásai korlátai is, melyeknek elosztásába az amerikaiak is erősen beleszóltak.

Angol csapatok bevetése a Duna-völgyi országokban katonai és politikai okokból tehát még 1944 nyarán is napirenden volt, sőt augusztusban Alexander tábornok terve a ljubljanai síkság felé való előretörésre, határozott formát és lehetőséget kívánt ennek teremteni. Az előretörés legdöntőbb célja természetesen Bécs lett volna, de feltétlenül számoltak azzal is, hogy az angol pozíciókat erősen megjavítja Magyarország és Jugoszlávia vonatkozásában is. Churchill Roosevelt-hez intézett levelében ezt világosan leszögezi: „Bizonyos vagyok abban, hogy egy jelentős hadsereg Triesztbe és Isztriába való megérkezése 4–5 héten belül a tisztán katonai szempontokon túlmenően is igen nagy jelentőséggel bírna. Nem lehetünk bizonyosak abban, hogy milyen lesz ezek után a magyarországi helyzet, de feltétlenül abba a helyzetbe kerülünk, hogy bármiféle új lehetőség esetén azt előnyösen a magunk javára fordíthatjuk.”⁵⁹

Az angol politika tehát erősen aktivizálódott 1944 augusztusában. Eden augusztus elején újabb előterjesztést készített a háborús kabinet számára az európai szovjet politikáról. Ebben leszögezte, hogy mindenekelőtt nyugaton, Skandináviában és a földközi-tengeri térségben kell konszolidálni a nyugati pozíciókat, de „anélkül, hogy nyíltan megsértenénk a szovjet érdekeket, a Szovjetunióval határos közép-európai országokban meg kell ragadnunk minden lehetőséget az angol befolyás erősítésére ezekben az országokban”.⁶⁰

Eden felfogása szerint, mivel a szovjet—csehszlovák viszony kitűnő, Ausztriával pedig úgy számoltak, hogy oda mindenképp angol csapatok vonulnak be, a közép-európai pozíciók konszolidálása szempontjából Magyarország foglal el kulcspozíciót. Annál is inkább, mivel leginkább „Magyarországon van meg a veszélye a szovjet és angol érdekek összeütközésének”.⁶¹

Anglia nemcsak az Alexander-féle terv révén akart újabb kísérletet tenni a magyarországi események döntő befolyásolására. Augusztus második felében — jóllehet, mint jeleztük, Magyarország német megszállása óta az érintkezés a hivatalos magyar szervekkel megszakadt — az Európai Tanácskozó Testület angol tagja javasolta, hogy a testület tárgyalja meg a Magyarországnak átnyújtandó fegyverszüneti feltételeket, melyeket az angol külügyminisztériumban dolgoztak ki. Amikor a hivatalos javaslat az amerikai, illetve szovjet külügyminisztérium elé került megfontolás céljából, akkorra a helyzet már annyiban változott, hogy Horthy megbízottai ismét felvették az érintkezést a nyugati hatalmak képviselőivel. Bár az angolok világosan látták, hogy Horthy szándéka továbbra is az a kísérlet, hogy „az angolszász hatalmakat Oroszország ellen kijátsszák”,⁶²

⁵⁹ W. Churchill: i. m. 108–109.

⁶⁰ PRO. War Cabinet 44/436. 1944. aug. 4.

⁶¹ Uo. Félremagyarázások elkerülése végett, hamisak azok a feltételezések, melyek szerint az angol külpolitika Magyarországon a Horthy-rendszer átmentésére törekedett volna. Eden leszögezte, hogy „az angol és szovjet politika együtt mehet egy messzemenő földreform s a jelenlegi oligarchikus politika és társadalmi rendszernek egy demokratikus rendszerrel való felváltása tekintetében”. Az angol politika viszont minden forradalmi erőttől tartott.

⁶² PRO. Foreign Office 371 39253 11632 11833.

mégis leszögezve, hogy a tárgyalások feltétele, hogy Magyarország mind a három szövetséges hatalomtól kérjen fegyverszünetet, szívesen ragadták volna magukhoz a kezdeményezést.

Az amerikaiak beleegyezését, hogy a 12 pontos angol fegyverszüneti egyezmény-tervezetet Horthy hivatalos megbízottainak átnyújtsák, szeptember közepére megkapták, s a szovjet külügyminisztérium is hozzájárult, hogy a javaslatot az Európai Tanácskozó Testület szeptember végi ülésén vitassák meg.

Az az esemény azonban, mely Horthyt közel öthónapi passzívítás után újból a nyugati hatalmakkal való titkos kapcsolatfelvételre ösztönözte, sokkal alapvetőbb változásokat hozott a Duna-völgy katonai, politikai helyzetében, semhogy nem érintette volna az angol politika lehetőségeit is. A romániai felkelés — melynek igen gazdag és sokoldalú irodalma talán éppen a nemzetközi összefüggésekben hagy még hátra kívánnivalót⁶³ — az egész Duna-völgy katonai és politikai helyzetét módosította. Szeptember elején nemcsak azok az angol csapatok, melyeket Churchill Bécs felé akart irányítani, harcoltak a dél-franciaországi térségben, nemcsak a gyengébb erőkkel megindított olaszországi offenzíva akadt el ismét, hanem a szovjet csapatok már Bulgária határán álltak és a Kárpátokat megkerülve Erdélyben a magyarországi felszabadító hadműveletek megindítására is kedvező pozícióba kerültek. A szovjet deklaráció 1944. augusztus 25-én — megismételve a korábbi, áprilisi nyilatkozatot — leszögezte: „amennyiben a román hadsereg megszünteti katonai akcióit s csatlakozik a Vörös Hadsereghez Magyarország ellen, Erdély felszabadítása érdekében, úgy a szovjet hadsereg nemcsak nem fegyverzi le őket, de segíti őket e megtisztelő feladat végrehajtásában”.⁶⁴

A szovjet hadsereg számára tehát csak idő kérdése volt, hogy mikor kezdi meg Magyarország felszabadítását, mi több, mivel szeptember elején a németekkel együttműködő bolgár kormánynak is hadat üzentek, világossá vált, hogy Bulgária kiválása a náci csatlós rendszerből és felszabadítása hasonlóan a szovjet hadsereg tevékenységének lesz az eredménye.

Churchill szeptember elején világosan látta, hogy új helyzettel kell szembenézni. „Románia átállása a szövetségesek oldalára az oroszok számára rendkívül nagy előnyöket hozott, mindenekelött ők fognak elsőként Belgrádba és Budapestre és feltehetően Bécsbe érni, mielőtt a nyugati hatalmaknak sikerül a Sigfried-vonalat áttörniök. Bármennyire is kíváncsok katonai szempontból ez az orosz előretörés, ennek politikai hatása Közép- és Dél-Európa szempontjából végső soron rendkívül veszélyes lehet”⁶⁵ — írja egy levelében.

Churchill felismerése világos volt, s az elkövetkező napok még egyértelműbben mutatták az angol külpolitika teendőinek irányát és lehetőségeit. A bolgár népi felkelés belpolitikailag szorította háttérbe a liberális, angol orientációjú erőt, a kommunista vezetésű népfront győzelme radikális baloldali fordulatot jel-

⁶³ Constantinescu cikke mellett: Le 23 Août à la lumière de la histoire. Etudes d'histoire contemporaine de la Roumanie, București, 1970, jelezni kívánjuk, hogy az ugyanebben a kötetben megjelent historiográfiai tanulmány (*Mihail Rusenscu: L'Historiographie Roumaine relative à l'insurrection antifasciste d'août 1944 et à ses conséquences*) adatai szerint a felkelés előkészítésére, központi, továbbá az ország egyes vidékein történő lefolyására, valamint a Kommunista Pártra vonatkozó cikkeik, tanulmányok száma többszázra tehető. Összefoglaló nagyméretű monografikus feldolgozás azonban még nem született.

⁶⁴ Vnesnjaja politika Szovjetszkogo Sojuza v period Otecsestvvennoj vojnü. 11. 172. Moszkva, 1946. Foreign Relations US IV. 1943. Harriman jelentése Hullhoz 1944. aug. 25-én. A kérdés bizonyos vitát váltott ki a szövetségesek között.

⁶⁵ The Grand Strategy V. 402.

zett a bolgár belpolitikában és ennek megfelelő változást a külpolitikában.⁶⁶ A Szovjetunió természetesen támogatta ezt a fordulatot. Hamarosan megnyilvánult ez a támogatás olyan tényekben is, mint a szovjet javaslat a Bulgáriával kötendő fegyverszüneti egyezmény szövegének megváltoztatására. (A korábbi javaslatot az angol külügyminisztérium készítette elő, s a szöveg természetesen még a szovjet hadüzenet előtt készült.) Milyen lehetősége maradt ezek után az angol külpolitikának? Az Eden által még 1944 nyarán felvetett három alternatíva közül csak az utolsó, a Szovjetunióval való megegyezés lehetősége. Churchill ezt ismerte fel szeptember végén, s ezért döntött moszkvai látogatása és Sztálinnal való közvetlen tárgyalások mellett. Igaz, tárgyaló pozíciója e tekintetben talán a legrosszabb volt a második világháború folyamán. Néhány adúval azonban még ő is rendelkezett. Mindenekelőtt azért, mert a szovjet külpolitikától mi sem állt távolabb, mint a németellenes koalíció felbontásának vagy esetleges gyengítésének szándéka. Szeptemberben folyamatosan folytak a tárgyalások a bolgár és a román fegyverszüneti egyezmény aláírásáról, melyhez október elején — Molotov október 6-án értesítette az angol és amerikai követet a magyar fegyverszüneti delegáció Moszkvába érkezéséről — már a magyar fegyverszüneti tárgyalások is kapcsolódtak.⁶⁷ A szeptember végi kísérlet, hogy a Horthy üzenetével Nápolyba repült Náday tábornok személyén keresztül az angolok irányítsák a fegyverszüneti tárgyalásokat, a Faraghó-féle delegáció Moszkvába érkezésével megghiúsult. (A Náday-féle üzenet szovjetellenes részével a nyugati szövetségesek nem is voltak hajlandók foglalkozni.)⁶⁸

Nemcsak időbeli egybeesésről, nemcsak arról a körülményről van szó, hogy Délkelet-Európa felszabadítása a szovjet hadsereg által 1944 őszétől indult, hanem arról is, hogy a három országgal kötött egyezmény nagyjából hasonló problémákat vetett fel. Ami pedig a problémák megoldásának módját, a fegyverszüneti egyezményekkel kapcsolatos nézeteltérések áthidalását illeti, az nagyon sok esetben a három ország együttes összefüggésében érthető csupán. Nem egyszer fordult elő, hogy az egyik vagy a másik tárgyaló fél ezért volt hajlandó engedni az álláspontjából egyik érintett ország esetében, hogy jobban érvényesíthesse véleményét a másik országgal kapcsolatos vitás kérdésben.

Az 1944-es Churchill—Sztálin tárgyalások néhány mozzanata már az angol miniszterelnök emlékiratából ismeretes. Most a következő új forrásokkal egészült ez ki: az amerikai külügyminisztérium kiadott iratainak idevonatkozó dokumentumaival, az angol külügyminisztérium anyagából Eden jelentéseivel, melyek elsősorban Molotovval folytatott tárgyalásairól szólnak, továbbá Churchill személyes irataiból az ún. Tolsztoj anyaggal (ez volt moszkvai látogatásának fedőneve), melyben bizonyos protokoll stb. kérdésekről van szó, de Harry Hopkinshez írt levelei is találhatók.

Az első levél még így fogalmazódik: „Minden a legbarátságosabb itt, csupán a Balkán ügye néz ki nagyon szomorúan”, pár nappal később viszont már ezt táviratozza: „Az ügyek tegnap jelentősen javultak, úgy néz ki, hogy a Balkán ügyeit egyenesbe hozhatjuk.”⁶⁹

⁶⁶ A kérdés központi helyet foglal el a második világháborúval foglalkozó bolgár irodalomban.

⁶⁷ A magyar fegyverszüneti tárgyalások magyar résztvevőinek feljegyzését ujatt C. A. Macartney tette közzé. *Viertelsjahrshefte für Zeitgeschichte* 1969. — Gosztönyi Péter számos cikke is figyelemre méltó ebben az összefüggésben. Az angol külügyminisztérium iratanyaga viszont a szövetségesek oldaláról az eddigieknél átfogóbb képet biztosít.

⁶⁸ Az angol külpolitika ezen kísérletére lásd PRO Foreign Office 39254 C 13223.

⁶⁹ PRO Foreign Office 371/43647 Churchill Hopkinshez 1944. okt. 13. és okt. 15.

Ugyanezt a véleményt tükrözi Eden október 17-i távirata is, melyet a külügyminisztériumhoz intézett, mondván: „Ön látni fogja további táviratomból, milyen megfelelő egyezményt sikerült létrehozni Jugoszlávia, Bulgária és Magyarország vonatkozásában.”⁷⁰

A moszkvai angol—szovjet tárgyalások után a bolgár fegyverszüneti egyezmény viszonylag gyorsan tető alá került, és csupán a magyar egyezmény ügye húzódott el még néhány hónapig. Ebben azonban jóval nagyobb szerepet játszott a Horthy-féle kiugrási kísérlet megghiúsulása, mint a szövetségesek között egyes kérdésekben — pl. a magyar jóvátétel nagysága — felmerült tényleges nézeteltérések. Azok az írások, melyek különösen magyar vonatkozásban újabban nyugaton megjelentek — így Gosztunyi Péter *Endkampf an der Donau* című könyve⁷¹ — 1944 őszének ezen nemzetközi összefüggését mellőzik, és bár hadtörténeti vonatkozásban sok új, érdekes részadatot tárnak fel, ezt az egyoldalúságot azonban nem tudják leküzdeni.

A második világháború katonai és politikai fejleményei az 1944-es esztendő folyamán úgy hozták meg Délkelet-Európa felszabadítását, hogy számos vonatkozásban előrevetítették a jövő fejleményeinek útját. Az a tény, hogy a szovjet hadsereg hárult a terület felszabadításában a döntő szerep, nemcsak azt jelentette, hogy nem lesz többé lehetőség az ittlévő országoknak bármiféle szovjetellenes politika céljára való felhasználására, de azt is jelentette, hogy a forradalmi erők szabad utat, sőt támogatást kapnak az országok társadalmi-gazdasági struktúrájának átalakítására, hogy a *térség külpolitikai mozgását a Szovjetunió* biztonsága mindig erősen meghatározza, hogy a Szovjetunió és a nyugati hatalmak kapcsolatában a térség az ellentétek elsőszámú forrásává csak akkor válhat, ha a kialakult kompromisszum alapvető felrugására kerül sor.

A Duna-völgyi országok sorsa a korábbi állandó belső ellentét és nézeteltérés ellenére szorosan összefonódott. Összefonódott nemcsak a *náci Németországgal való kapcsolatukban*, de nemzeti függetlenségüknek a felszabadítás utáni helyreállításában is. Összekapcsolódott nemcsak gazdasági és társadalmi fejlődésük számos azonos vonása, érintkező civilizációjuk folytán, de a nemzetközi politikában játszott szerepük következtében is. Az újabb irodalom és források elsősorban ezt a nemzetközi szerepet világítják meg és figyelmeztetnek bizonyos nem kellően kimunkált külpolitikai összefüggésre.

*

A történészek hatalmas munkát végeztek a második világháború történetének feltárásában. Akár a háború eredetére és előzményeire, akár brutalitására vonatkozóan hatalmas anyagmennyiség áll rendelkezésünkre, talán több, mint bármely más korszakára a történelemnek. Vajon nagyobb megértését eredményezte-e ez a történelmi folyamatoknak és a szomszédos népek törekvéseinek? Azt hiszem, ez különböző kérdés. Félő, hogy a csökkenő hozadék elve itt is érvényesült, s a munka és eredménye nem áll feltétlen arányban. De ki tagadhatja, hogy sok még a tennivalónk, ha azt akarjuk, hogy korunk története eme döbbetenes eseményének minden tanulsága rendelkezésére álljon a ma és a jövő új nemzedékeinek? Ki tagadhatja, hogy a probléma még sok lehetőséget nyújt új kutatásokra, melyek szükségszerűen új szempontok, szélesebb összefüggések figyelembevételét, új célok kitűzését is igénylik.

⁷⁰ PRO Foreign Office 371/39255 C 14110.

⁷¹ P. Gosztunyi: *Endkampf an der Donau 1944/45*. Wien. 1969.

JUHÁSZ GYULA

Politikai és diplomácia-történeti irodalom Magyarország második világháborús történetéről

A konferenciára kiadott bibliográfia a második világháború magyarországi irodalmáról szembeötlően tükrözi azt a tényt, hogy Magyarország második világháborús története a felszabadulás óta változatlanul a kutatók és a történeti irodalmat olvasó közönség érdeklődésének homlokterében áll. Az érdeklődés koncentrálódása — a második világháborús történetünkre — természetes igénye volt a háborút átélt nemzedékeknek. A bibliográfiát lapozgatva az is szembeötlő, hogy a háborút követő esztendőekben a publikációk többsége a magyar ellenállás történetével foglalkozott, s csak jóval később, igazában csak a hatvanas években kezdődött meg a háborús évek gazdaságtörténetének, kül- és belpolitikájának, hadtörténetének elmélyültebb vizsgálata.

Ezt a historiográfiai tényt sokféleképpen magyarázhatjuk. Nyilvánvalóan szerepet játszott ebben mindenekelőtt Magyarország valóságos háborús története, továbbá az újjászülető Magyarország közvéleményének elemi és jogos igénye, a közvetlen hagyományok megtalálására és felmutatására. Az sem vitás, hogy a politikai, diplomáciatörténeti, gazdaságtörténeti irodalom elmélyültebb vizsgálatát az ötvenes években akadályozták a dogmatizmus béklyói. Féligazság lenne azonban csak a fentiekre rámutatnunk, s saját szakmánk, — a történettudomány — lebecsülése, ha nem utalnánk a tudományunk viszonylagos időigényességéből fakadó körülményekre, a források hozzáférhetőségének az időfaktort ugyancsak nem nélkülöző problémáira, a metodológiai kérdésekre. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint saját Nemzetközi Bizottságunk története, amely maga is Nemzetközi Ellenállástörténeti Bizottságként kezdte működését, s csak később alakult át a Második Világháború Történetének Nemzetközi Bizottságává, amikor arra a feltételek megérették.

Az elmúlt tíz évben megjelent hazai politika- és diplomáciatörténeti irodalom a felületes szemlélet megnyugvással töltheti el: okmánykiadványok, monográfiák, visszaemlékezések, tanulmányok jelentek meg szép számmal, átfogva Magyarország második világháborús történetének egészét. Ennek az irodalomnak mélyebb analízise azonban világossá teszi, hogy még az eseménytörténetben is vannak nagy fehér foltok, különösen ami a belpolitika történetét illeti; tisztázatlan egy sor olyan téma, amely nélkül egy alapos szintézis a második világháborús Magyarországról elképzelhetetlen, amelyek további alapos részletkutatásokat is igényelnek.

Korreferátumomban ezekről szeretnék elsősorban beszélni. Mielőtt a téma érdemi tárgyalásába kezdenék, el kell azonban mondanom, hogy eredeti feladatom csak a hazai politika- és diplomáciatörténet számbavétele lett volna. Mivel

azonban külföldön Macartney professzor alapvető műve az: „October fifteenth”¹ megjelenése óta, — különösen az utóbbi években — több jelentős monográfia jelent meg Magyarország második világháborús történetéről (hadd utaljak csak A. Puskas; Mario D. Fenyő; T. L. Sakmyster munkáira),² amelyek jelentős új anyagokat tartalmaznak, úgy vélem, a számvetés téves következtetésekre vezetne, ha ezeket kihagynám vizsgálatom köréből. Annál inkább, mert a 60-as évek nagy lendülete után a hazai publikációk száma az utóbbi 2—3 évben lecsökkent, s éppen a külföldi szerzők tollából megjelent munkák hasznosították részben azokat az új elsődleges forrásokat, amelyek ez időszakban váltak hozzáférhetővé.

1956-ban C. A. Macartney volt az első, aki tartalmas 2 kötetes munkájában megírta Magyarország második világháborús történetét, s amely munka igen részletesen vázolta azt az utat is, ahogy Magyarország a háborúig eljutott. Macartneynek megvoltak a maga szempontjai, a munka a hidegháború legkritikusabb éveiben íródott, ami otthagya kézjegyét a könyv lapjain, de az vitathatatlan, hogy a mű igen gazdag forrásanyagra támaszkodik, s a két világháború közötti magyar politikai élet mély ismeretéről tanúskodik. Pedig a hatalmas forrásanyag többsége nem ún. elsődleges forrás volt. Sem a magyar levéltári anyag, sem a német, illetve a szövetséges hatalmak levéltári állagai a mű megírásakor még nem álltak a szerző rendelkezésére mai gazdagságukban.

Magyarország második világháborús történetének kutatása néhány koraszülött, anémiás munkát leszámítva, az ötvenes évek végén kezdődött meg, amikor a Történettudományi Intézet munkaközössége Zsigmond László irányításával hozzálátott az egykori Magyar Külügyminisztérium iratainak feltárásához, s a „Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához” c. sorozat kiadásához.³ A fiatal munkaközösség benjáim munkája, első számvetése a „Magyarország és a második világháború” c. bevezető tanulmányokkal ellátott dokumentumkötetete volt. A három kiadást megért munkának megvoltak a gyengéi, de érdeme, hogy idehaza először igyekezett dokumentumokkal alátámasztott átfogó képet adni Magyarország háborús külpolitikájáról, s elsőnek tett közzé olyan perdöntő okmányokat, mint pl. az első és második bécsi döntésre vonatkozó bizalmas iratok; a Teleki Pál búcsúlevelének eredeti és hiteles szövege, fontos minisztertanácsi jegyzőkönyvek stb.

A hatvanas évek elején aztán egymás után jelentek meg a háborút megelőző évek s a világháború egyes periódusainak magyar külpolitikájával foglalkozó monográfiák. Ezeknek a munkáknak alapforrása a magyar külügyminisztérium iratanyaga volt, kiegészülve az akkor közzétett német, olasz külügyi iratokkal.⁴ Átfogó, az egész korszakot felölelő munkával elsőnek Ránki György jelentkezett.

¹ C. A. Macartney: „October Fifteenth, a history of modern Hungary 1929—1945” — Edinburgh. 1956. 1961.

² A. Puskas: *Vengrija v godi vtoroj mirovoj vojni*. Moszkva. 1966. Mario D. Fenyő: *Hitler—Horthy—Mussolini*, Yale University Press. 1972. T. L. Sakmyster: *Hungary and the coming of the European crisis 1937—1938*. Indiana University. 1971.

³ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945. A sorozat szerkesztője Zsigmond László. A sorozat eddig megjelent kötetei: I. „A Berlin—Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója. 1936—1938 (Kerekes Lajos); II. A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája. 1936—1938 (Ádám Magda); III. Magyarország külpolitikája 1938—1939 (Ádám Magda); IV. Magyarország külpolitikája a második világháború kitörésének időszakában 1939—1940 (Juhász Gyula).

⁴ Kerekes Lajos: *Anschluss 1938*. Bp. 1963; Kiss Aladár: *Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén*; Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941*; Bp. 1964. Ádám Magda: *Magyarország és a Kisantant a harmincas években*. Bp. 1968.

Az „Emlékiratok és valóság” c. munkája (Bp. 1964) tulajdonképpen vitairat. A magyar és német levéltári anyagok alapján feltárt tényeket szembesíti benne a horthysta emigráció emlékirataival. Ugyancsak az ő munkája az „1944. március 19.” (Bp. 1968), amely döntően német külügyi forrásokra támaszkodva a magyarországi német megszállás analízisét adja. A német megszállást követő zsidó-deportálások forrásanyagát a „Vádirat a náciizmus ellen” c. 3 kötetes okmánygyűjtemény tartalmazza. (Szerk: Karsai Elek — Bencsovsky Ilona — 1960—1967. Bp.)

A fentebb felsorolt munkák jelentették tulajdonképpen az alapvetést Magyarország háborús történetének kutatásában. Ahogy a részletek egyre világosabbá váltak és ahogy egyre gazdagabb forrásanyag vált ismeretessé, úgy kerültek szembe a történészek egy sor vitathatatlan ténnyel, amelyeket már nem lehetett a korszakról alkotott sablonos képbe beilleszteni. Egyre sürgetőbbé vált a „mélyfúrások” elvégzése; az ellenforradalmi rendszer hatalmi szerkezetének, politikai struktúrájának feltárása, társadalmi viszonyainak, a társadalmi és politikai gondolkodás fejlődésének vizsgálata. Vissza kellett lépni tehát a két világháború közötti időszak olyan éveinek történetéhez, s olyan témákhoz, amelyek látszólag távol állnak ugyan a közvetlen háborús évek történetétől, de amelyek nélkül komolyabb előrelépés e tekintetben is már lehetetlen.

További problémaként merült fel, hogy amíg a diplomáciatörténeti és gazdaságtörténeti kutatások⁵ eredményei könyvek és tanulmányok tucatjában kerültek megfogalmazásra, a háborús Magyarország belpolitikájának feltárása késett, illetve sok vonatkozásban mindmáig fehér folt maradt. Első kísérletként Korom Mihály: „A fasiszmus bukása Magyarországon” (Bp. 1961) c. munkájában foglalkozott belpolitikai kérdésekkel, de ő is inkább az ellenállás, a „másik Magyarország” oldaláról közelítve. A hatvansa évek második felében jelentek meg aztán olyan fontos munkák, amelyek a magyar politikai élet és társadalmi valóság egy-egy szeletét vizsgálták, mint pl. Lackó Miklós alapmunkája a nyilas mozgalom történetéről; Sípós Péter könyve az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártjáról; Tilkovszky Lóránt és Csatári Dániel művei és tanulmányai a háború alatti nemzetiségi politikáról stb.⁶ Mindez azonban csak nagyon fontos részfeladatok megoldását jelentette, s voltaképpen ma sincs olyan munka, amely a magyar háborús kormányok belpolitikáját szisztematikusan és részletesen feltárná és elemezné. S ez ma már komoly akadályt jelent.

A hazai diplomáciatörténeti munkák nagy eredménye volt, hogy a revíziós külpolitika tényeit és összefüggéseit alaposan feltárta, rámutatott a területi revíziós politika felelősségére a németbarát külpolitika felülkerekedéséért, Magyarország háborúba lépéséért a fasiszta Németország oldalán. A belpolitika alaposabb elemzése nélkül ez azonban bizonyos egyoldalúságra vezetett, mert a tények arra mutatnak, hogy pusztán a revíziós törekvések nem adnak kellő magyarázatot a külpolitika vonalvezetésére és taktikai lépéseire sem a harmincas évek második felében, sem a háború alatt. Előadásom következő részében ezekhez a kérdésekhez szeretnék néhány gondolatot hozzáfűzni.

⁵ Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában 1933—1949. Akadémiai Kiadó. 1958. Magyarország a fasiszta Németország „életterében”. 1933—1939. Akadémiai Kiadó. 1960. Berend T. Iván—Szuhay Miklós: A tökéletes gazdaság története Magyarországon 1848—1944. Kossuth. 1973

⁶ Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták. 1935—1944. Bp. 1966. Sípós Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai Kiadó. 1970; Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941. Akadémiai Kiadó. 1967. Csatári Dániel: Forgószeiben (Magyar—román viszony 1940—1945). Akadémiai Kiadó. 1969.

Az 1966-os budapesti nemzetközi konferencián „A német—magyar viszony sajátosságai” címmel tartott előadásomban már utaltam arra, hogy ezeknek a sajátosságoknak az alapvető oka az volt, hogy Magyarország esetében a szövetséget Németországgal nem a szélsőjobboldali erők kötötték meg, hanem a rendszer hagyományos garnitúrája, azok az erők, amelyek a politikai és gazdasági hatalom attribútumait az ellenforradalmi rendszer konszolidációja óta kezükben tartották. Azok az eredmények, amelyeket az ellenforradalmi rendszer történetének kutatásában, főleg a genezis konkrét körülményeinek feltárásában, és a kül- és belpolitika-történetben elértünk, tették lehetővé a két világháború közötti és a második világháború alatti magyar külpolitika funkcióinak részletesebb elemzését.⁷ Kitűnt, hogy az ellenforradalmi Magyarország külpolitikájának a békeszerződés revízióján, az elvesztett területek visszaszerzésén túl volt még egy funkciója, nevezetesen: külpolitikai biztosítása az ellenforradalmi rendszer megszületésével és konszolidációjával párhuzamosan kialakult sajátos belpolitikai, hatalmi és társadalmi viszonyok fenntartásának, lényegi eltolódások, minőségi változások nélkül. Vagyis nem egyszerűen a társadalmi rendszer védelméről volt szó a külpolitika eszközeivel is (ez beletartozik minden államvezetés külpolitikájába), hanem egy zárt, sajátos ellenforradalmi uralmi struktúra fenntartásáról.

Tudom, vannak olyan nézetek, amelyek nem hisznek a kül- és belpolitika direkt összefüggéseiben, illetve a belpolitikai hatalmi rendszer meghatározó szerepében a külpolitikában. Nem tagadom e nézetek jogosságát, de tagadom kizárólagosságát. Mert igaz az, hogy mindenre kiterjedő, általános tételként elfogadni a belpolitika illetve a rendszer meghatározó szerepét a külpolitikára erős vulgarizálást jelent, mert a történelmi tények sokasága bizonyítja, hogy a külpolitikára ható döntő erők az államok tényleges vagy vélt (hogy melyikből, az már nagymértékben függ a politikusok képességeitől) hatalmi érdekeiből fakadnak, erre a II. világháború történetéből igen sok példát hozhatunk fel. De az is vulgarizálás lenne, ha tagadnánk, hogy lehetnek olyan sajátságos politikai-hatalmi viszonyok egy országban, amelyek kényszerítő hatást gyakorolhatnak a külpolitikára, túl az államok nemzetközi, földrajzi helyzetéből, az államok tényleges vagy vélt hatalmi érdekeiből fakadó hatásokon. S én itt természetesen nem valami morális kényszerre gondolok, mert arra is számtalan bizonyítékot lehet felhozni, hogyha a külpolitikában a morális okok szembekerülnek a hatalmi érdekekkel, akkor az utóbbi felülkerekedése aligha kétséges. Persze a kettő egybeesése sem lehetetlen. Én a sajátságos belpolitikai hatalmi viszonyokból fakadó sajátságos és valódi kényszerítő hatásokra gondolok, amelyek adott esetben a valóságos belpolitikai érdekek felett is győzedelmeskednek.

Kétségtelen, hogy a revíziós politika határozta meg szinte kizárólagosan Magyarország viszonyát a szomszédos országokhoz a két világháború között épp úgy, mint a második világháborúban. Ez a politika zárta el alapvetően a közeledés útjait a szomszédos országokhoz, igaz, ezek az utak a Kisantant országok kormányainak „mindent megtartani” alapállásból fakadó magatartása és a magyar kisebbségekkel szembeni — különösen Romániában és Jugoszláviában — érvényesülő elnyomó nemzetiségi politikája miatt alig járható hegyi ösvények voltak.

Az ellenforradalmi rendszer kialakulása és konszolidációja éveiben a revíziós politika, az integrális revízió hirdetése azonban még nem annyira a külpolitikai orientációt megszabó külpolitikai gyakorlatot jelentett — hiszen a nemzetközi erőviszonyok arra lehetőséget nem adtak —, mint inkább az volt az eszme-

⁷ Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919—1945 (Bp. 1964).

kör, amellyel a forradalmak és a békeszerződés okozta mélyreható társadalmi és nemzeti megrázkódtatás állapotában lévő országban a rendszer belső tartását kívánták biztosítani, lévén az egyetlen olyan politikai cél, amelyben a magyar uralkodó osztályok egésze egységes álláspontot foglalt el, amit az egész ellenforradalmi közvélemény igényelt, s amellyel a tudatos meggyőződésű baloldaliak nem túl széles táborát kivéve, az egész társadalomra hatást lehetett gyakorolni. A külpolitika ezekben az években elsősorban a rendszer konszolidációját elősegítő lépéseket jelentett. Vagyis ekkor főleg az ellenforradalmi külpolitika „rendszerbiztosító” funkciója érvényesült. Ez mindenekelőtt az adott nemzetközi erőviszonyokba való kényszerű beilleszkedést követelt. A revíziós törekvések a külpolitikai orientáció kialakításában akkor váltak döntő tényezővé, amikor az első világháború utáni nemzetközi erőviszonyok kezdtek megváltozni, amikor a revíziós törekvéseknek már a fasiszta nagyhatalmi partnerek jelentkezése kölcsönzött realitást. Ez alapozta meg a huszas évek utolsó harmadában az együttműködést Olaszországgal, majd a fasiszta tengelyen belüli német vezetőszerép kialakításával párhuzamosan a külpolitikai orientáció fő vonalát: a német barátságot. Ha azonban a magyar külpolitika alakulásában csak ezt vennénk figyelembe, akkor nehezen lelnénk magyarázatot arra a jelenségre, arra a különleges ritmusra, amely az egy mást követő Darányi—Imrédy—Teleki-kormányok kül- és belpolitikájában figyelhető meg. Gömbös után ugyanis minden új kormány mérsékeltebb kül- és belpolitikai programmal kezdte működését, annál, mint ahova az előző kormány eljutott, de aztán rövid idő múltán elődjénél sokkal tovább ment a Németországgal való együttműködésben, s a belpolitikai életben is fokozódott a jobbratolódás.

Magyarázható-e ez a jelenség pusztán azzal, hogy az említett kormányok működése alatt — vagyis 1936—1941 között — a nemzetközi erőviszonyok Németország javára tolódtak el, s Közép-Európában, majd az egész kontinensen a La Manche csatornától a szovjet határokig megvalósult a német hegemonia? Úgy vélem nem. Mert igaz az, hogy a német hatalmi túlsúly kialakulása Európában együtt járt a fasiszta Németország egyre fokozódó gazdasági, politikai és ideológiai nyomásával. Ez a nyomás Kelet-Közép-Európa minden országára ránehezedett, s ez a fasiszta hatalmakhoz való bizonyos idomulást mindengyikükre rákényszerítette. Magyarország esetében azonban éppen az a sajátos, hogy amíg a német hatalmi túlsúly megvalósulása 1936-tól egy állandóan felfelé ívelő folyamatban ment végbe, addig a magyar kormányok politikájára éppen a ciklikusság és a spirális fejlődés volt a jellemző.

Nem magyarázható mindez csupán a revíziós politikával sem. A fent vázolt jelenség okaira csak akkor lelünk magyarázatot, ha az ellenforradalmi rendszer politikai-hatalmi szerkezetének, uralmi struktúrájának, politikai hitvallásának lényegét világosan látjuk, ami viszont lehetetlen az ellenforradalmi rendszer előzményeinek, létrejötté sajátos körülményeinek figyelembe vétele nélkül. Világosan kell látnunk, hogy a magyarországi ellenforradalom — századunk történetében azóta is egyedülállóan — nem megtartotta, megmentette az uralkodó osztályok hatalmát a szocialista forradalommal szemben, hanem *visszaszerzte* egy megvalósult proletárdiktatúra után, még hozzá aktív külső, nemzetközi hatalmi beavatkozás révén. Ez tette lehetővé, hogy egy olyan ellenforradalmi rendszer jöjjön létre, amely *Kelet-Közép-Európában sehol másutt nem tapasztalható* zárt politikai konstrukcióra támaszkodott, amely teljesen zárt volt balfelé, s belülről lehetetlenné tette a legesekélyebb demokratikus irányú eltolódást is, de amely a szélsőjobboldal felé csak bizonyos határig volt nyílt uralmi struktúra. Olyan rendszer, amely létezésének, fennmaradásának biztosítékát nem csak a mozdulatlan,

még mindig feudális elemekkel terhelt társadalmi szerkezetben, de a *politikai mozdulatlanság állapotában* is látta. A dolgok logikájából következett, hogy a konszolidációs ellenforradalomban nemcsak a gazdasági hatalom lényegi pozíciói maradtak a magyar nagybirtokosok és nagytőkések kezén, de a politikai hatalom lényegi pozíciói is. Ugyanakkor a rendszer sajátosságaihoz tartozott, hogy azoknak a politikai erőeknek, amelyek a bázisát alkották, amelyekre támaszkodhatott, s csak ezekre támaszkodhatott, nem csekély, sőt a harmincas évektől növekvő hányada, a *rendszer szélsőjobboldali ellenzékeként funkcionált*.

A huszas években kialakult hatalmi szerkezet elég szilárdnak látszott ahhoz, hogy az ellenforradalmi hatalmat belpolitikailag biztosítani lehessen. S jól is funkcionált közel negyed századon át. Mindebből viszont az következett, hogy a politikai ellenzék a szélsőjobboldalon is céljai megvalósítását, hatalomra kerülésének biztosítékát a nemzetközi körülmények megváltozásától, a *külső nemzetközi tényezők hatásától várta és remélte*. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a területi revízió megvalósulása is a nemzetközi körülmények alakulásától függött, akkor joggal juthatunk arra a következtetésre, hogy az ellenforradalmi korszakban a magyar politikai élet egésze nagyon nagy mértékben a nemzetközi helyzet alakulásának rendelő-dött alá.

A nemzetközi erőviszonyok változásai a többi kelet-európai országban is döntő faktort jelentettek — különösen a második világháború előtt és alatt —, de sehol sem szabták oly szűkre a kül- és belpolitikai mozgás lehetőségeit, mint Magyarországon — a fentebb vázolt sajátos körülmények között.

A német orientáció felülkerekedése a magyar külpolitikában — amely a területi revíziós politikából fakadt, amelynek sikere csak Németországgal együtt látszott megvalósíthatónak — együtt járt a fasiszta Németország egyre fokozódó gazdasági, politikai és ideológiai nyomásával. S ez Magyarországon azért vált különösen veszélyessé, mert a német hatalmi túlsúly gravitációs erőterében fel-futó szélsőjobboldali erők éppen ennek a nyomásnak a révén, a külső német segítséggel remélték, s csak azzal remélhették hatalmi törekvéseik megvalósítását. Reményük a hatalomra jutásra csak külső, német segítséggel lehetett. „Vigyázó szemüket” ezért ők Berlinre vetették, minden német gazdasági, bel- és külpolitikai követelésnek fenntartás nélküli híveivé, a fasiszta Németország külpolitikájával való teljes azonosulás szószólóivá váltak. Milotai István 1940. április 21-én az Új Magyarországon ezt a magatartást a „nemzeti érdek” rangjára akarván emelni, így fogalmazott: „Egy kis nemzet sokszor olyan helyzetbe kerülhet, hogy nem is nagyon válogathat se a barátok, se a barátság feltételei között. Meg kell adnia magát a nálánál hatalmasabb fél barátságának, s minden árat meg kell ezért fizetnie.” A német erő árnyékában a szélsőjobboldali csoportok ereje és befolyása rohamosan növekedett, ez ismét tovább szélesítette a német nyomás és behatolás lehetőségeit. A kör bezárult.

Amikor ez a helyzet kialakult, a külpolitika „rendszervédő” funkciója erősödött fel, ami azt jelentette, hogy a külpolitika taktikai lépéseivel is biztosították a hagyományos uralmi struktúrát lényeges eltolódások, minőségi változások nélkül. A hatalmat minden áron kézben tartani, majd 1939-től a rendszert átmenteni a háború utáni Európába; a revízió mellett, azzal párhuzamosan, majd a háborúban bekövetkezett fordulat után még a revízió rovására is — ez vált most már a fő külpolitikai programmá.

Ezért következett be Gömbös után sorra a kormánybuktatás, remélve, hogy az új miniszterelnök mérsékeltebb kül- és belpolitikával megakadályozhatja a gátszakadást. Az új miniszterelnök viszont — mivel politikájának bázisát csakis

a rendszer zárt keretein belül találhatta meg — a fokozódó külső német és belső szélsőjobboldali nyomás közepette csak úgy tudta magát fenntartani, hogy engedményt engedmény után téve igyekezett kifogni a szelet a szélsőjobboldal vitorláiból. Szükségszerűen alakult ki e politika lényege: teljesíteni a német kormány kül- és belpolitikai kívánságait bizonyos fenntartásokkal, vagy akár a várható követeléseknek elébe is menni szelidítettebb formában, még mielőtt a túl makacs vonakodás ürügyül szolgálhatna a külső német beavatkozáshoz, amely párosulva a szélsőjobboldal erőfeszítéseivel — ezek hatalomátvételéhez vezetne.

Ezért veti a magyar külpolitika „vigyázó szemét” Londonra, attól kezdve, hogy a német — olasz szövetség létrejött — de nem két egyenrangú nagyhatalmi partner szövetségeként, hanem úgy, hogy Olaszország a szövetség kezdetétől Németország nyomasztó fölényének csúszott alá: mennyire toleráns az angol kormányzat Hitler törekvései iránt, meddig mehet el Magyarország a németekkel való együttműködésben — ami a revíziós sikerek biztosítója volt — anélkül, hogy egy általános európai háború kockázatát kelljen vállalnia — mert ez a rendszer fennmaradását kérdőjelezné meg.

A háború 1939 őszén kitört, s első esztendei a német sikerek jegyében teltek el. Teleki, illetve a rendszer vezető politikai képviselői előtt ettől kezdve már csak egyetlen cél lebegett: a hatalom döntő pozícióinak megtartása minden áron a háború folyamán, bármilyen nagyfokú idomulást is jelentett ez a fasiszta Németország érdekeihez. Ezért kellett szükségszerűen kudarcot vallani a Teleki-féle koncepció ama követelményének, hogy Magyarországnak kívül kell maradnia a háborún, amit oly határozottan fogalmazott meg Londonba és Washingtonba küldött üzenetében egy hónappal öngyilkossága előtt. Ez a követelmény, mint stratégiai cél a hatalom megtartása és a háború utánra való átmentése érdekében szöges ellentétben állt ugyan ezen érdekek taktikai követelményeivel. 1940 őszén a nyíltan vállalt német szövetséggel sikerült ugyan a szélsőjobboldali hatalomátvételt elkerülni, de ennek ára a háborúba lépés volt Németország oldalán, alig fél-évvél később, majd az egyre mélyebb belesodródás a fegyveres konfliktusba. Ettől kezdve a rendszer átmentésének igénye külpolitikai síkon már csak arra volt elég, hogy Magyarország a „vonakodó csatlóssá” váljék.

Beléptek más országok is 1941-ben a Duna-medence térségében a német oldalon a háborúba, de nem azzal a zárt hatalmi struktúrával, ami Magyarországon a külpolitikai mozgás lehetőségeit oly szűkre kényszerítette. Mert míg más országokat a nemzetközi erőviszonyokból fakadó külpolitikai érdekek 1941-ben Hitler háborús táborába készítettek, a nemzetközi erőviszonyok megváltozásával ugyanazok a külpolitikai érdekek párosulva a nemzeti érdekekkel, ezeket az országokat ki tudták ragadni Hitler hálójából, addig Magyarország külpolitikai és nemzeti érdekeinek érvényesülését éppen az a belpolitikai hatalmi struktúra akadályozta, amelyről fentebb szóltunk.

Igyekeztem bizonyítani, hogy az ellenforradalmi rendszer külpolitikájában nemcsak a revíziós törekvések, hanem a rendszer védelme is valóságos funkció volt, hogy a külpolitika e két funkciója nem egymástól függetlenül, hanem elválaszthatatlan egységben, egymásra utalva érvényesült, hogy a két külpolitikai cél sajátos fékező szerepet töltött be egymással szemben, akadályozva egyik vagy másik vonal lehetséges kifutását, ami rendkívül merevvé, rugalmatlanná tette a külpolitikai gyakorlatot.

Jellemző példaként említhetjük meg ebből a szempontból azt az ismert tényt, hogy a magyar külpolitika sohasem vette komolyan fontolóra azokat a lehetőségeket, amelyeket Erdély vonatkozásában a szoviet külpolitika nyújtha-

tott volna, a háború előtt Besszarábiával kapcsolatos álláspontja miatt, a Szovjetunió elleni német támadás napjaiban pedig a háborútól való távolmaradás méltánylásaként.

Voltak periódusok, amikor a „rendszer védő” funkció együtt haladt a rendszer külpolitikai dogmájával: a revíziós követelésekkel, az utóbbiak részleges sikerét is eredményezve. (Első és második bécsi döntés.) S eljött az ideje, amikor a külpolitikának e két funkciója szembekerült egymással: 1941-ben.

Mert a Horthy-rendszer belülről nemcsak a szélsőjobboldal szorította, de annál is jobban szorította az igazi ellenféltől való félelem: a félelem a baloldaltól, amely béke-időben, „normál körülmények között” akutan nem veszélyeztette a hatalom pozícióit, de rendkívüli időkben igen. S ilyen rendkívüli idő volt a háború. Részt venni Németország oldalán a háborúban, rövid távon mind a két külpolitikai funkció sikerével járhatott, de hosszú távon, Németország várható vereségével, a teljes bukás lehetett az eredmény. A kívül maradni a háborún Teleki-féle elképzelése érvényesülhetett mindaddig, amíg a háború el nem érte Dél-Kelet-Európát. Amikor ez bekövetkezett, a háborút elkerülni Magyarországnak sem lehetett, hiszen az ország földrajzi helyzete azt eleve lehetetlenné tette. Csak egy alternatíva volt: vagy a németekkel, vagy a németek ellen. De akkor azt is el kell mondani, hogy az előbbi rövid távon még fenntarthatta a rendszert minőségi változások nélkül, az utóbbira azonban csak egy más rendszer lett volna képes. Rövid távon az együtt menetel a németekkel hozhatott még revíziós sikereket, hosszú távon azonban 1941-től a trianoni határok módosítása már csak a németek elleni alternatívában volt elképzelhető.

Felvetődhet a kérdés, ha az az út, amelyet Jugoszlávia választott 1941-ben nem volt járható út, — mert ahhoz nemcsak a revízióról kellett volna lemondani, hanem „balra kellett volna nyitni”, az egész ellenforradalmi konstrukció s a Teleki-koncepció viszont végső fokon azt volt hivatva megakadályozni, hogy az ország demokratikus baloldali erőinek döntő befolyásuk lehessen a jövő formálásában a háború végén —, még mindig ott volt az az út, amelyet De Gaulle választott 1940-ben. Ismeretes, hogy 1940 tavaszán voltak ilyen elképzelései Telekinek, s ez találkozott is az angol és francia kormány ajánlatával egy emigrációs kormány létrehozásáról. Ez az elképzelés azonban akkor a háború gyors, nyugati győzelemmel való befejezéséhez fűződő hiedelemmel kapcsolódott össze, amit Franciaország leverése szertefoszlított. Az emigrációs kormány 1941 elején újból felmerült, amikor a német prés egyre jobban ránehezedett a háromhatalmi egyezményt aláírni vonakodó Jugoszláviára. A terv kivitelezésére tett kezdő lépésekkel egyidőben Telekiék azt kérték az angol kormánytól, hogy előzetesen ismerje el: az emigrációs kormányt fogja Magyarország legális, hivatalos kormányának elismerni, s ehhez tartani fogja magát később is, történjék bármi az országban azután.

A terv azonban csak terv maradt, döntő mértékben azért, mert nagyon féltek attól: ha a hatalmat kiengedik a kezükből a háború alatt, s az a szélsőjobboldal ölébe hullik, a háború után a hazai szélsőjobboldali politikát nem válthatja fel egy külföldről visszahozott horthysta politika, még akkor sem, ha a kért angol nyilatkozat megérkezett volna. Hiszen Teleki tudta, hogy 1941-ben a háború kiterjedése már nemcsak a Balkánra, hanem a Szovjetunióra is valószínű, s ezzel a nagy antifasistza koalíció létrejötte bizonyossá válik. Birtokában volt bizonyos információknak a szovjetellenes német támadás előkészületeiről, s ennek következményeivel a tengelyhatalmakra nézve tisztában volt. Ez „Németország végét jelenti”, mondta gróf Eszterházy Móricnak. Ezért is merült fel benne még a

jugoszláv—német viszony kiéleződése előtt a meg nem támadási egyezmény megkötése a Szovjetunióval, a szovjetellenes háborúba belesodródást elkerülendő.^{7a} A javaslat azonban Horthy határozott ellenállásába ütközött.

1941 március végén a jugoszláviai események következtében a fontolgatás ideje lejárt. Dönteni kellett. Mivel az ellenállás feltételei nem voltak adottak — mint arról már szóltunk —, maradt volna az emigrációs megoldás, ez viszont a hatalomból való kiesést jelentette volna. A döntés eredménye ismeretes. A félelem, hogy a hatalom kicsúszhat a kezükből, az taglózta le később is, az antifasiszta nagy koalíció kialakulása után a politikai cselekvésben az értelem mechanizmusát a hivatalos magyar politikában. Utalhatunk arra a példára, hogy amikor 1942-ben gróf Bethlen István üzenetet kapott az Egyesült Államokból, hogy ha elhagyná az országot és a kormánytól független politikusként lépne fel, az elnök lehetőséget látna a vele, mint Magyarország képviselőjével való tárgyalásokra, Bethlen csak két dolgot tudott válaszolni: Nem akar emigráns politikus lenni, s hogy az érintkezés felvételét a szövetséges hatalmakkal még túl korainak tartja.⁸

Mindezek alapján leszögezhetjük, hogy Magyarországon a kül- és belpolitika viszonyában a háború alatt fordulat következett be a háború előttihez képest. A háború folyamán a külpolitika nagyon nagy mértékben alárendelőtt a belpolitikának, olyan helyzetben, amikor pedig már a külpolitikának kellett volna az elsődleges szerepet játszania. Ez a helyzet rendkívül szűk mozgási lehetőséget hagyott a külpolitikai gyakorlat számára, még akkor is, amikor 1942/43 telén bekövetkezett a fordulat a második világháború menetében, s a tengelyhatalmak szövetségi rendszere kezdett összeomlani az antifasiszta koalíció csapásai alatt, amikor már elsődleges követelménnyé lépett elő a Németországtól való elszakadás.

Mivel a kormánypolitika számára ez a követelmény döntő mértékben a hatalom átmentésének érdekeiből fakadt, csak egyetlen alternatívát tudtak elképzelni Kelet-Közép-Európában a németek veresége után: nemzetközi tekintetben az angol-amerikai érdekszférát, belpolitikai tekintetben a konzervatív erők győzelmét. Amikor pedig 1943 telétől egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Magyarország a szovjet hadsereg hadműveleti zónájába fog tartozni, éppen a rendszer fenntartásának igénye vált olyan vonzerővé, amely szinte odatapasztotta a Horthy-rendszert a fasiszta Németországhoz, bármennyire is a háború utáni Európába való átmentés volt a cél. A taszító erő most már csak a háború utáni — trianoni határokhoz képest kedvezőbb román—magyar határ lehetett. Erre azonban, mint azt az újabb források bizonyítják, biztosítékot nem kaptak a szövetséges hatalmaktól, mégpedig nemcsak a feltétel nélküli megadás elve miatt, hanem mert Románia pozíciói e tekintetben kedvezőbbek voltak. A kedvező területi státusz ígérete tehát már nem játszhatott szerepet a külpolitikai döntések meghozatalában.

Az ellenforradalmi rendszer háború alatti külpolitikájának ugyanakkor voltak olyan sajátos belpolitikai következményei is, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni, vagy a külpolitikától függetlenül vizsgálni, ha Magyarország háborús történetének egészét a maga valóságában akarjuk megismerni és megérteni.

Mint láttuk: a Horthy-rendszer külpolitikai orientációját alapvetően meg szabó revíziós politika és az ellenforradalmi rendszer jellege, szerkezetének zárt-sága vezetett oda, hogy a harmincas évek végén a hatalmat húsz év óta kézben

^{7a} C. A. Macartney: i. m. 2. kiadás. 1961. I. köt. Kiegészítés a 468. oldalhoz. 508.

⁸ St. Antony's College, Oxford. Macartney collection.

tartó uralkodó körök kötöttek szövetséget a hitleri Németországgal és vállalták legalább is részben annak belpolitikai következményeit a fokozatos jobbratolódásban. Ez viszont egyben a háború alatti német—magyar viszonyban sajátos vonásokat eredményezett, s ennek volt köszönhető, hogy 1944-ig itt nem következett be a hatalmi viszonyokban, sem gazdasági, sem politikai téren egy teljes „örségváltás” a szélsőjobboldali erők javára. Bármilyen nagy volt is — Németország valamint a magyar szélsőjobboldal nyomásának eredményeként — a hivatalos politika jobbratolódása, 1944-ig érvényesülni tudott a hatalmat kézben tartó erők azon törekvése, hogy uralmuknak a háború utánra való átmentése érdekében fékezzék a belpolitikai élet német mintájú fasiszta átalakulásának ütemét és gátat vessenek a fasiszta diktatúra bevezetésére irányuló kísérleteknek.

Így vált lehetővé, hogy a háború alatt Magyarországon az ellenforradalmi rendszer politikai berendezkedése lényegében változások nélkül fennmaradhott: hogy a parlamenti rendszer a háború alatt is megmaradt; hogy az egész Közép- és Kelet-Európában a háború alatt (1944-ig a megszállásig) egyedül itt működött legális szociáldemokrata párt parlamenti képvisellel; hogy bármilyen megszorításokkal is, de a kormánynak volt nemcsak szélsőjobboldali, de legális baloldali ellenzéke is; hogy a szakszervezetek így vagy úgy, de tevékenykedtek, s megjelentek baloldali napilapok, mint a Népszava és a Magyar Nemzet; hogy a zsidótörvények ellenére — amelyek elsősorban a zsidó kisemberek és értelmiség helyzetét tették kiszolgáltatottá — a kormányzat a német megszállásig nem tett eleget a „zsidókérdés” radikális megoldására irányuló és különösen 1942-ben szorgalmazott német követeléseknek (sárga csillag kiűzetése, deportálás) s amelynek társadalmi berendezkedése és politikai viszonyai a 20-as és 30-as években a legretrográdabbak voltak Közép-Európában, a nagy világégés küszöbén és alatt — 1944-ig — a környező, leigázott vagy német befolyás alatt álló országokhoz képest *viszonylag* kedvezőbb politikai és társadalmi körülményeket tudott fenntartani.

Mindez persze a legkevésbé sem azt jelenti, hogy Magyarországon valamilyen liberalizálódási folyamat ment volna végbe a háború alatt. Nem a magyarországi állapotok javultak meg, hanem a német megszállás és befolyás alatt nyögő Európa, s főleg Közép-Európa helyzete romlott gyors ütemben. Másszóval a külső és a magyarországi viszonyok között fáziseltolódás következett be. Ez a fáziseltolódás, bár Magyarország háborús szövetségese lett Németországnak, bár a szélsőjobboldal nyomása és a németek mind nyíltabb és brutálisabb követeléseinek eredményeként a belpolitikai viszonyok egyre elviselhetlenebbé váltak, egészen a német megszállásig megmaradt. Az elnyomó apparátus jobban működött, mint valaha. De az üldözések, a megtorlások teljes súllyal a baloldali ellenzéki erők közül elsősorban — 1944-ig szinte kizárólagosan — a kommunistákat sújtották. A polgári, sőt a népi és még a szociáldemokrata ellenzéknek is volt legális lehetősége nézeteinek képviselésére. Nem kétséges, hogy ezek a körülmények is fékezőleg hatottak a közvélemény jelentős részére, gátolták az antifasiszta, németellenes összefogás és harc kibontakozását.

A háború alatti német—magyar viszony sajátosságai között kell megemlíteni, hogy a hitleri kormányzat 1944-ig sohasem vette fontolóra komolyan egy szélsőjobboldali hatalomátvétel lehetőségét Magyarországon, és ezt nem is igen szorgalmazta. A németek, amikor a magyar belpolitikai élet náci mintájú átalakítását követelték, és a szélsőjobboldalt támogatták, azt inkább csak azért tették, hogy gazdasági és katonai követeléseiknek érvényt szerezzenek. A háromhatalmi egyezményhez való csatlakozástól 1943 tavaszáig még attól is tartózkodtak.

Hitler számára mindaddig, amíg gazdasági és katonai igényeiket a magyar kormányok, ha vonakodva is, kielégítették, jobban megfeleltek Magyarország adott hatalmi viszonyai és kormányzati formái, mert viszonylag szilárd bázist biztosítottak a hatalom képviselőinek. Bizalmasai előtt erről több alkalommal nyilatkozott.⁹

A német—magyar viszony sajátosságaiból következett az a tragikus jelenség, hogy Magyarországon a második világháború első éveiben a németbarátságból származó látszatelőnyöknek a nép nagy részében még sikerült elhomályosítania a fasiszta Németországhoz fűződő csatlós politika veszélyeit a nemzeti függetlenségre. Ebből következett az is, — bár nem lehet ugyan lebecsülni a két évtizedes szovjetellenes propaganda hatását sem —, hogy noha a Szovjetunió elleni hadbalépés korántsem örvendett népszerűségnek, a hadüzenetet a lakosság mégis meglehetősen passzívitással fogadta.

A német segítséggel visszaszerzett területek a húsz éves revíziós-irredenta propaganda által felszított nacionalizmust erősítették. S a polgári és kispolgári rétegekben, de a munkásság és parasztság soraiban is egy ideig táplálták azt a hamis tudatot, hogy a német—magyar kapcsolatok nem ellentétesek a nemzeti érdekekkel. A nemzeti elem a háború első éveiben éppen ezért Magyarországon nem válhatott az antifasiszta függetlenségi mozgalom kialakításának és kibontakozásának olyan lendítő erejévé, mint Közép-Európa más országaiban. A fasiszta Németország igazi arca — éppen mert a szövetséges Magyarországon a nemzeti szuverenitás és függetlenség megsértése, a nemzetgazdaság alárendelése a német érdekeknek, a nemzeti érzés megalázása természetesen nem volt olyan nyílt és brutális, mint Csehszlovákiában, Jugoszláviában vagy Európa más *leigázott* országaiban — hosszú ideig nem vált ismeretessé a maga teljes szörnyűségében az ország lakossága előtt.

Ehhez járult az is, hogy a háború igazi súlyát és borzalmait 1939—1942-ben a lakosság még nem nagyon érezte. Bár a megélhetési gondok a németek fokozott gazdasági kiszolgáltatása következtében mind súlyosabbá váltak, a gazdasági kiszolgáltatás méretei nem voltak ismeretesek a nyilvánosság előtt. Ugyanakkor a hadikonjunktúra hatására megszűnt a munkanélküliség. 1942 közepéig Magyarország katonailag csak korlátozott méretekben vett részt a harcokban, s így a családfők, a keresőképes férfiak bevonulása nem érintette általában a lakosságot. Ezek a körülmények a háború első éveiben inkább erősítették, mint gyengítették a kormányzat bázisát, és átmenetileg illúziókat ébresztettek a rendszer iránt a lakosság jelentős részében.

Mindezekből a tényezőkből fakadó hatásokat a magyar antifasiszta demokratikus és szocialista tábor — nem utolsósorban a baloldal széttagoaltsága és gyengesége miatt is — a hőies helytállás és küzdelem ellenére sem tudta kellően ellensúlyozni a tömegek körében. Nem tudta például hatásosan ellensúlyozni a revíziós sikereket, mert a nacionalista-irredenta szellemben befolyásolt közvéleményre — az adott körülmények között — nemigen gyakorolhatott mozgósító hatást egy elfogulatlan álláspont a határok kérdésében. Ez a probléma az egész háború alatt súlyos tehertétel volt a németellenes harc tömegbázisának szélesítése tekintetében. Az antifasiszta ellenállás szélesebb arányú kibontakozása szempontjából mindezen túl különös tehertételt jelentett 1942—1943 fordulójától a Kállay-kormánynak az a törekvése, hogy a német szövetségtől való elszakadást a baloldali ellenzék és a néptömegek kizárásával, kizárólag diplomáciai manőverek útján

⁹ Hitler's Secret Conversations 1941—1944. New York. 1961. 227, 327.

valósítsa meg, valamint a német megszállásnak az a sajátos formája, amelyet éppen ezen törekvések tettek lehetővé.

A fentiekkel függ össze az a másik téma is, amelyet korreferátumomban érinteni szeretnék. A Magyarország második világháborús szerepével foglalkozó irodalom igen nagy teret szentel a Kállay-kormány béketapogatózásainak, s ezzel összefüggésben annak, hogy 1943 őszén miért nem történt meg a fordulat Magyarországon. (Ismeretes, hogy volt olyan nyugati álláspont, mindenekelőtt az amerikaiaké, amely Magyarország kilépését a háborúból az olasz kapituláció idején vélte szükségesnek. S az is, hogy hasonló javaslatot tettek a kormánynak a magyar antifasiszták képviselői (Bajcsy-Zsilinszky memorandum), sőt egyes, a kormányhoz közelebb álló konzervatív politikusok is (gróf Eszterházy Móric). Egyes művek, mint pl. Macartney, Fenyő D. Mario munkája nem megy túl e témával kapcsolatos források gondos leírásánál és csoportosításánál. A hazai művek hasonlóképpen elemzik a forrásokat, de nagy súlyt helyeznek a kérdés morális oldalára. Anélkül, hogy a történeti irodalom eddigi eredményeit vitatnám, úgy vélem, az újabb nemzetközi források és hazai kutatások új szempontokat vethetnek fel.

Ránki György előadása részletesen foglalkozott ennek a kérdésnek nemzetközi vonatkozásaival, a szövetséges hatalmak ezzel kapcsolatos, s újonnan feltárt tárgyalási anyagai alapján. Magam inkább ennek a témának magyar belpolitikai oldalához kívánok néhány gondolatot fűzni.

Mai ismereteink alapján nem vitás, hogy a fordulattal a német megszállás feltétlenül bekövetkezett volna. Ezzel a kor szereplői is tisztában voltak. A fordulat tehát akkor mindenképpen a megszállás vállalását, azaz az aktív németellenes harcot jelentette volna, méghozzá bizonyos értelemben Lengyelországhoz vagy Jugoszláviához hasonlóan. Egyetértek a főreferátum szerzőjével abban, hogy az 1943-as teheráni konferencia még nem zárta ki teljesen annak lehetőségét, hogy az angol—amerikai hadsereg szerepeljen a Duna-medence térségében, de az tény, hogy 1943 őszén a hadszínterek helyzete nem tette lehetővé egy akkor végrehajtott fordulattal egyidőben akár az angol—amerikai hadsereg, akár a szovjet hadsereg megjelenjék az ország határainál.

Ha megvizsgáljuk, hogy a második világháború idején a csatlós országokban milyen feltételek mellett következett be a fordulat, illetve a megszállt országokban a felkelés, akkor a következőket látjuk: Olaszországban 1943 nyarán a szicíliai, illetve a milánói partraszálláskor; Romániában 1944 augusztusában, amikor a szovjet hadsereg már román területen harcolt, a párizsi felkelés 1944 augusztusában, amikor a szövetséges haderő Párizs felé menetelt. Bulgáriában 1944 szeptemberében, amikor a szovjet hadsereg felvonult Bulgária határaihoz; a szlovák felkelés hasonló körülmények között; a prágai felkelés 1945 májusában, amikor Németországtól feltétel nélkül kapitulált.

Kétségtelen, hogy Magyarország esetében 1943 őszén vagy 1944 elején a fordulatot végrehajtani sokkal nagyobb kockázatot jelentett volna, mert a döntő pillanatban nem lehetett azzal a lehetőséggel számolni, ami az ingadozók tömegét átlendítette volna aggodalmaikon, a fasisztákat, németbarátokat pedig meghunyászkodásra, színe-változásra kényszeríthette volna, hogy ti. a szövetséges haderők gyors bevonulása az országba megelőzheti a német megszállást, illetve a bekövetkező megszállást rövid időre korlátozná. Ezért hangsúlyoztam az előbb, hogy a szakítás Németországgal 1943 őszén egyben az aktív németellenes harc vállalását is jelentette volna azzal a perspektívával — ha a háború kimenetelét tekintve már sokkal kedvezőbb körülmények között is —, amit Jugoszlávia népei vállaltak 1941-ben.

Ezt, az adott körülmények között egyetlen lehetséges utat vállalni Kállay kormánya nem merte és nem is akarta, Horthyék egy ilyen fordulatra nem voltak képesek, elsősorban azért, mert maga az ellenforradalmi rendszer, a maga zárt politikai struktúrájával, huszonötéves fejlődésének következményeivel volt képtelen a fordulatra. Mert képviselői a rendszert magát akarták átmenteni a háborún, ezért a kilépést a csatlós államok sorából csak egyetlen esetben tudták elképzelni, ha az ország területére angol—amerikai hadsereg lép és annak bekövetkeztéig is a politikai-hatalmi struktúra érintetlen marad, s nem omlik össze sem egy német megszállást követő szélsőjobboldali hatalomátvétel, sem egy baloldali, demokratikus fordulat következtében.

Az 1943 nyarán készült — Stockholmon keresztül Angliába juttatott — ún. Szegedi-Maszák memorandum ezzel kapcsolatban többek között a következőket is tartalmazza: „... Magyarországtól azt kívánják, hogy forduljon szembe Németországgal, szakítson meg minden kapcsolatot a tengelyhatalmakkal és késői bűnbánata jeléül pusztítsa el magát Németországgal. Ha ez mind megtörtént, akkor majd hajlandók lesznek a másik oldalon »to consider discussion«... A diszkussió kilátásba helyezése mindezt nem látszik egészen adekvát kárpótlásnak vagy ellentételnek. Magyarország nem követ el öngyilkosságot azért, hogy a nemzetközi sajtónak néhány napra megfelelő headlinet biztosítson. Magyarország a háború utáni időkre is gondol, arra, hogy ezeket a közép-európai területeket majd a háború után is kormányozni kell... Az ellenségeskedések befejezésének pillanatában — folytatódik a memorandum — az anarchia veszélye a megszállt területeken, valamint a németeknek teljesen behódolt államokban rendkívül nagy lesz, majdnem elkerülhetetlen. Magyarországnak komoly kilátásai vannak a tekintetben, hogy sikerül az átmenetet nagyobb zökkenők nélkül eszközölnie. Ha pedig Magyarországon rend van, akkor már jóval nagyobbak a kilátások arra, hogy az egész Kárpát-medencében sima lesz az átmenet, hogy a háború borzalmaait nem fogják még egy anarchikus összeomlás borzalmai fokozni. Egy állami szervezettel bíró Magyarország mindenképpen kívánatosabb tárgyaló fél.

Egyelőre tehát Magyarország folytatni fogja eddigi politikáját, mert nincs más választása. Ha lesz más választása — új helyzet előtt áll, amelynek következményeit le fogja vonni... Magyarország nem harcolt az angol-szászok ellen és nem kíván a jövőben sem harcolni. Az orosz támadás ellen, vagy szomszédok rohama ellen azonban minden erejével védekezik, még akkor is, ha ez az öngyilkosság határán mozogna.”¹⁰

Az elmondottakból két kérdés következik és vár megválaszolásra:

1. A szakítás Németországgal — mivel az adott körülmények között a hivatalos kormány a fordulatot vállalni nem merte — csak úgy képzelhető el, hogy a háborúból való kilépéssel egyidejűleg, vagy inkább azt egy pillanattal megelőzően fordulat következik be a kormányzásban, azaz az adott rendszer megdöntése a „második Magyarország”, az ellenzéki erők részéről. A kérdés tehát az, hogy ehhez a döntő lépéshez, a hatalomátvételhez megvoltak-e a kellő feltételek a németellenes erők részéről 1943 őszén, méghozzá úgy, hogy a bekövetkező német megszállással szembeni ellenállás megszervezésére is képes legyen annak minden politikai és katonai következményeivel együtt.

A szakítás Németországgal — mint tudjuk — Európában egyetlen esetben sem ment végbe úgy, hogy azt azok hajtották volna végre, akik az országot a

¹⁰ St. Antony's College. Oxford. Macartney Collection.

háborúba belevitték. Ez politikai képtelenség lett volna. A fordulathoz mindenütt kormányváltozás és hatalomátvétel kellett. Jugoszláviában is 1941 márciusában, Olaszországban is 1943 nyarán, Romániában, Bulgáriában is 1944 augusztus—szeptemberében. Ez a fordulat még nem kellett, hogy okvetlenül és azonnal baloldali fordulatot is jelentsen a belpolitikában, de fordulatot legalább a liberalizmus irányában, a demokratizmus felé és a legszélesebb összefogását minden Hitler-ellenes erőnek.

Ami 1943 őszén Magyarországon a háborúból való kilépéssel egyidejűleg végrehajtandó belpolitikai fordulat feltételeit illeti — úgy vélem, nem túlzás azt mondani, hogy ezek a feltételek a hadszínterek akkori körülményei között — nem voltak meg, nem volt meg mindenekelőtt ennek katonai feltétele: a hadsereg képessége a fordulatra.¹¹ Szent-Györgyi professzor 1943 tavaszán az angolokkal folytatott törökországi tárgyalásai alkalmával ugyan kijelentette, hogy egy általa vezetett kormány az angol—amerikai hadseregnek a magyar határokon való megjelenése esetén képes lenne belpolitikai fordulat végrehajtására, a hadsereg átszervezésére két hét alatt, a szélsőjobboldal leverésére.¹² Ez a kijelentés azonban akkor hangzott el, amikor általános volt az a hit, hogy Sztálingrádot egy gyors angol—amerikai partraszállás fogja követni a Balkánon, s Németország összeomlását a volgai események tükrében sokkal közelebbinek látták, mint a valóságban bekövetkezett.

1943 őszén és telén az angol—amerikai hadsereg nem jelent meg a határon, s mint később Kállay írta, a partner, akire számítottak, „nem materializálódott”.¹³ Mindez azt jelenti-e, hogy azoknak, akik 1943 augusztusában—szeptemberében követelték a háborúból való kilépést, nem volt igazuk, és Kállaynak lett volna igaza? Nem! Morálisan azoknak volt igazuk, akik a fordulatot követelték. (Megint csak Jugoszlávia példáját kell felhoznom. Kinek volt igaza, ki volt realpolitikus ott 1941-ben? Cvetković miniszterelnök-e, aki hosszú huza-vona után aláírta a háromhatalmi egyezményt abban a reményben, hogy így elkerülheti Jugoszlávia megszállását, vagy azoknak volt igazuk, azok voltak a realpolitikuskok, akik Cvetković kormányát elzavarták, tudatában annak, hogy napokon belül Jugoszláviát letapossa a náci hadigépezet? Nyilvánvaló, hogy ez utóbbiak igaza diadalmaskodott.)

Kétségtelen, hogy egy fordulat végrehajtásának Magyarországon 1943 őszén igen nagy morális jelentősége lett volna, s az a hatás is kiszámíthatatlan, melyet Magyarország kiválása a frontok alakulására gyakorolhatott volna. Amikor ezt leszögezzük, azt is meg kell azonban állapítanunk, hogy — nem utolsósorban — az 1944-es események ismeretében: illúzió volt bármiféle reményt fűzni ahhoz, hogy Horthy és környezete képes lenne a fordulatra a nyugati hadseregek jelenléte nélkül, illetve, hogy a fordulat velük együtt végrehajtható az adott körülmények között.

A dolgok végiggondolása újabb és újabb kérdések felvetésének kényszerével jár. Az előbbieik alapján a második kérdés:

¹¹ *Pintér István*: Magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért c. munkájában (Bp. 1968) írja: „A Békepárt Központi Bizottsága világosan látta, hogy a tömegek nagy része még nem érett arra, hogy fellépjen a Hitlerrel való szakítás és különösen nem a Kállayval való szembefordulás mellett” (266—267).

¹² *Sir Llewellyn Woodward*: British Foreign Policy in the Second World War. London 1971. vol. III. 141—143.

¹³ *Kállay Miklós*: 1944. március 1. levele a semleges országokban működő követekhez. *Kállay*: Hungarian Premier. New-York. 1954. 397—406.

2. Ha a baloldali ellenzék egyes képviselői helyesen látva a legfőbb követelményt, a háborúból való kilépést, de annak megvalósulását nem tartották elképzelhetetlennek a rendszer képviselőivel, a hatalmon lévő kormánnyal és kormányzóval együtt (akivel kapcsolatban még a nyugati hatalmak is leszögezték az 1943-as tárgyalásokon, hogy nem maradhat az állam élén a háború után), akkor azt a kérdést is fel kell vetni, hogy miből fakadtak ezek az illúziók.

A legszembetűnőbben nyilvánvalóan abból, hogy nálunk a hatalom csúcsán állók — a miniszterelnök a kormányzó beleegyezésével — kezdték meg titkos tárgyalásaikat a szövetséges hatalmakkal. Ennek megértése viszont megint lehetetlen a rendszer lényegének megértése, feltárása nélkül. Anélkül — amit már korábban kifejtettem —, hogy az ellenforradalmi rendszerben a hatalom döntő attribútumát a konzervatív reakciós erőknek sikerült megtartaniuk a háború alatt is, egészen 1944-ig, a német megszállásáig, sőt a kormányzó pozícióján keresztül, részben még az után is. Ők voltak azok, akik az országot hatalmi pozíciójuknál fogva a háborúba belevitték, ezáltal fenntartva azt az Európában csak Finnországban hasonló, de nem azonos belpolitikai állapotot, hogy egy, a fasiszta hatalmak oldalán harcoló ország kormányzatának nemcsak legális és illegális baloldali ellenzéke, de rendkívül erős, részben a kormánypárton belül, részben pedig legális, külön ellenzéki pártokba szerveződő, szélsőjobboldali ellenzéke is volt. Vagyis egy *olyan skizoid* politikai helyzet teremtődött, amikor a fasiszta Németország legelszántabb hívei, a honi fasiszták, a Németországgal szövetséges háborús kormányok ellenzékeként léteztek.

S ebből következett a magyar ellenállásnak egy újabb problémája. Az ugyanis, hogy amikor a háború folyamán a döntő pillanatok elérkeztek, a Németországgal való szakítás belső feltételeként nem lett volna elegendő a háborús kormány leváltása vagy elzavarása, de az uralkodó osztályokban, főleg az „úri középosztályban” nagy bázissal rendelkező szélsőjobboldal egyidejű szétverése is az elemi követelményekhez tartozott, vagyis itt nem lett volna elegendő azoknak az erőknek az egyetértése, amelyek a németekkel való szakítást kívánták, hogy a nemzeti egység a németekkel való szakítás szmepontjából megteremtődjék. Itt Magyarországon a hatalmon lévők helyébe még jöhetett a politikai erőt jelentő szélsőjobboldal. (Velük kapcsolatban a „quisling” fogalom használata nem is helyes, mert a „quislingek” sehol sem képeztek számottevő politikai erőt.)

Erre a szélsőjobboldali erőre számított Hitler is, amikor Magyarország német megszállását előkészítette. 1944 februárjában Antonescuval folytatott tárgyalásain arról beszélt, hogy Magyarországot úgy akarja megszállni, hogy a német megszálló erők hátterében maradhassanak, s a megszállási funkciókat a szélsőjobboldali erőből alakult kormány hajtja végre.¹⁴ Vagyis nálunk nemcsak abban kellett egyetérteni, hogy harcoljunk az idegen megszállás ellen, itt a fordulat harcot jelentett az adott körülmények között, amikor a szövetséges hadseregek közeli támogatására számítani nem lehetett, a hatalmra törő szélsőjobboldali erőkkel szemben is, tehát egy polgárháború vállalását. Itt nem volt elegendő éppen ezért a Hitler-ellenesség, itt ebben az időben legalább is a politikai demokratizmus álláspontján kellett lennie annak, aki a harcot a németek ellen vállalta.

A szélsőjobboldal törekvéseivel szembeni alkalmi összefogás a konzervatív reakciós erőktől — a demokratikus ellenzékig, a harmincas években még sikerre vezethetett abban az értelemben, hogy bukniuk kellett azoknak a miniszterelnök-

¹⁴ A. Hillgruber: Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Band II. Frankfurt am Main. 1970. A német megszállás sajátosságairól ld. Juhász: Magyarország külpolitikája 1919–1945.

köknél, akik a nyílt fasiszta diktatúra megteremtésére törekedtek, vagy a hatalom sáncait meg akarták nyitni a szélsőjobboldal előtt, mert a közös cél mögött még meghúzódhattak egymással szögesen ellentétes indítók. Közös pontban találkozhattak a liberális és szociáldemokrata ellenzék ellenállásával, lévén számukra még mindig elviselhetőbb a politikai hatalom „bethleni szerkezete”, mint amit a nyílt fasiszta diktatúra jelentett volna, a reform demagógiától megriadó nagybirtokos arisztokrácia és nagyburzsoázia önvédelmi reflexziói. A metszéspontok 1943 őszén azonban már nem voltak közösek a szélsőjobboldallal szemben. Abban a helyzetben, amikor a külpolitika fő funkciója már a rendszer átmentése volt, amikor kettős félelem szorította a hatalom képviselőit: egyrészt a félelem a német megszállástól, amely a szélsőjobboldal hatalomrajutását jelentette volna, annak minden politikai, gazdasági, katonai következményeivel együtt; másrészt a még nagyobb félelem a szovjet hadsereg megjelenésével egy baloldali fordulat lehetőségétől az önvédelmi reflexzék zavarát eredményezte, és ez alakította ki azt a holtponthoz, amelyről a politikai vezetés már képtelen volt elmozdulni.

A nem provokálni a németeket jelszó szükségyszerű belpolitikai vetülete volt a „nem provokálni a szélsőjobboldalt”, vagyis minden olyan intézkedés elhalasztása, amely politikailag és katonailag a szövetséges hatalmakhoz való átállást készíthette volna elő. Sőt túl ezen, a szovjet hadsereg előrenyomulása a magyar határok felé inkább közelítette a konzervatív reakciós erőket a szélsőjobboldalhoz; ezek politikai katonai befolyása növekedett. Ennek a folyamatnak lényegét Kállay egy 1944. február 2-i levelében így fogalmazta meg: „Ha nekünk választani kell — míg más tényező nem jelentkezik — egy lényegében defenszív Németország és egy expanzív Oroszország között, mi nem tehetünk mást, mint kitarunk Németország mellett.” A nagy tranzakció, az ellenforradalmi rezsim átmentése, 1944 elején már csak irreális tervekben volt elképzelhető. Irreális tervek csak irreális feltételezésekre épülhetnek. Így tért le 1944-ben a magyar politikai vezetés végleg a realitások útjáról. Képtelen volt Németország szövetségéből kiszakadni. Nem volt erre képes még akkor sem, amikor a fordulat nemzetközi feltételei 1944 őszén a szovjet hadsereg jelenléte következtében már biztosítva volt. A rezsim politikai csődje bekövetkezett.

A harmadik téma, amellyel kapcsolatban szeretnék néhány szempontot felvetni a kor társadalomtörténetével függő össze. A társadalomtörténeti kutatásokban vannak biztató kezdeményezések. Ami azonban a társadalmi-politikai gondolkodás történetének feltárását illeti, még alig tartunk a kezdeteknél. Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelem szemlélet nemzeti látószöge (Bp. 1970) c. munkájának befejező részében vet fel néhány fontos gondolatot, és újabban Lackó Miklós tanulmányai tartalmazzak e témával kapcsolatos konkrét kutatásokat. Ennél többre nem hivatkozhatunk. Pedig hogyan lehetne enélkül igazán megérteni emberek és embercsoportok háború alatti magatartását, az ellenállás egész történetét. Különösen ma már, amikor tovább élő hagyományként valójában nem annyira a tényleges tettek, az események története hat, mint inkább azon ideológiai áramlatok leszűrődése, tovább élése, amelyek a második világháború hatalmas kohójában kristályosodtak ki. A háború, amely irtózatossá embertömegeket és emberi energiákat mozgósított a rossz ügy és a jó ügy szolgálatában egyaránt, eszmék nagy csatája is volt, eszméké, amelyek mozgósíthattak és béníthattak. A háború óta felnőtt nemzedékek, és a kor (akkor még fiatal) átélői számára az eléggé tudatosult már, hogy a fasiszmus — antifasiszmus nagy párharca a baloldaliság — jobboldaliság, vagy általánosabban a reakció — progresszió összecsá-

pása volt. De kevesebbet tudunk arról, hogy mindez milyen szűrőkön, milyen áttételeken keresztül érvényesült. Arról például, hogy amikor a náci hadigépezet ökölcsapásai alatt a szó szoros értelmében nemzetek fizikai léte került veszélybe, amikor emberek nagy tömegeire várt a megsemmisülés, vagy semmisültek meg pusztán nemzeti hovatartozásuk miatt, hogyan vált maga a nemzeti történelem, a történelmi hagyományok ébresztése a náciizmus elleni harc mozgósító erejévé.

Különösen fontos e kérdések vizsgálata Kelet-Európa soknyelvű, nehéz történeti múltú országaiban, ahol a második világháború alatt nem volt olyan természetes, mint a szerencsésebb fejlődésű nyugat-európai országokban, hogy amikor az igazi veszély óráiban az emberekben felébredt az angol, a francia, a holland, vagyis a nemzeti hovatartozás tudata, akkor ez a többségnél természetesen tudott összefonódni az antifasizmussal, a közös szellemi haza védelme a demokratikus hagyományokkal, mert voltak ilyen hagyományok. Mindez nem volt ilyen természetes Kelet-Közép-Európa országaiban, ahol háborús katasztrófákkal, hódító szándékokkal, a politikai és gazdasági fejlődés — a fentiekől nem független — sajátos mutációival keresztül-kasul szőtt közös történelmi múlt előzte meg a modern nemzetek születését; ahol a második világháború idején csak alig évtizedek távlatából sugárzott vissza, hogy még nem régen „a nemzeti keret valami olyan volt, amit meg kellett csinálni, helyre kellett állítani, ki kellett harcolni és állandóan féltetni kellett, nemcsak a meglévő dinasztikus, állami keretek hatalmi eszközeitől, hanem a saját népesség egy részének a közönyétől, s a nemzeti tudat ingatag voltától is” (Bibó), amely régióban, a százados, különböző indítékú görcsös félelmi állapotok, „félelmi komplexumok”, imaginárius veszedelmek is befolyásolták a politikai mozgást, nemcsak a politikai, gazdasági, társadalmi realitások; s ahol éppen az elmondottak miatt a nemzeti kérdés éppúgy összefonódhatott a fasiszta, mint az antifasiszta eszmeáramlatokkal és cselekvéssel. Különösen azokban az országokban, amelyek nem leigáztak voltak, hanem szövetségesei Németországnak (Magyarország, Románia, Bulgária) vagy amelyek formai államiságukat Hitler segítségével kapták (Szlovákia, Horvátország).

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy ezekben az országokban a történeti múlt volt az a nagy medence, amelyből igyekezett érveket meríteni minden szellemi-politikai áramlat. E régióban különösen, ahol a történelem volt az az ideológiai faktor, amelynek szűrőin, áttételein keresztül folytatta harcát a fasiszmus és antifasiszmus, de amely vita területe volt konzervatív reakció és szélsőjobboldal összecsapásának éppúgy, mint a progresszió különböző áramlatainak.

Úgy vélem, érdemes tehát a szellemi élet minden szférájában vizsgálni e témakört: irodalomban, művészetekben éppúgy, mint társadalomtudományokban. S nekünk történészeknek különösen fontos kell legyen a háború alatti történetírás történetének, valamint a történeti-publicisztika, történeti esszé történetének vizsgálata.

Néhány példára szeretnék utalni a fentiekkel kapcsolatban Magyarország második világháborús történetéből.

Az 1943-as balatonszárszói találkozón, amely formailag ugyan egy szellemi politikai áramlat, a népi-mozgalom jegyében toborzódott, de ahol a nyíltan kimondott „hogyan tovább” keretében politikai álláspontok csaptak össze a zavaros jobboldali nézetektől a polgári demokrata és szociáldemokrata felfogáson át a kommunista meggyőződésig, a vitaindító előadások a történeti-szociológia, a gazdaságtörténet, a régészet, a néprajz tárgykörébe tartoztak.

A magyar antifasiszta ellenállás egyik legszebb megmozdulása a „Történel-

mi Emlékbizottság” névhez fűződik, de a háborúból való kilépés dilemmája előtt álló Kállay-kormány is Kossuth évfordulót és filmet készített elő, neves művészek és történész szakemberek közreműködésével.

A háború előestéjén a magyar történelemről vitatkozik egyáltalán nem vírágnyelven Németh László és Szekfű Gyula és vív borotvaéles karddal csatát a háború alatt Bajcsy-Zsilinszky és Szekfű.

Az antifasiszta összefogás érdekében ír négyszáz év küzdelméről Mód Aladár, de történelmi áttekintést ad ki Málnási Ödön is a nyilas ideológia „igazát” keresve, és Magyarország Mohács után „elfelejtett évtizedét” írja meg Bárdossy László is, az országot háborúba vívő, éppen lemondott miniszterelnök.

E néhány példával csak jelzésszerűen utalni kívántam arra, hogy mennyi komoly kérdés vár kutatásra és tudományos elemzésre a társadalmi-politikai gondolkodás történetének témaköréből: kidolgozatlan a baloldali erők szellemi színskálája; vizsgálni kellene az ellenállási mozgalomban érvényesülő szellemi-ideológiai áramlatokat; kutatni, mikor milyen körülmények között történt a nemzeti problematika adaptálása stb. Úgy vélem, ezek a kérdések kutatásra érdemek mindenütt, nemcsak Magyarországon, s olyan munkaterületet jelentenek, amelyek új lendületet adhatnának a második világháború történetének kutatásában.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni: meggyőződésem, hogy a kutatási terület, amely Magyarország másik világháborús történetének feltárásában a további előrelépést biztosíthatja a nemzetközi összefüggésük vizsgálata mellett a kor belpolitikájának, társadalomtörténetének analízise és megértése.

PINTÉR ISTVÁN:

Adalékok a magyar ellenállási mozgalom historiográfiájához

A magyar antifasiszta ellenállási mozgalom is, hasonlóan a többi országokéhoz, szerves része a nemzetközi ellenállási mozgalomnak. Azonos volt jórészt a kiindulópontja, célja, hasonlóak voltak harci eszközei. Sok rokonvonást mutat a nemzetköziével a mozgalomban résztvevők tábora, nagyrészt azonosak a mozgalomban részt vett társadalmi osztályok, rétegek, politikai pártok és csoportosulások is. Jórészt ugyanazok a belső és külső erők motiválták sikereit és sikertelenségeit, mint általában az ellenállásban részt vett összes országokét. Az ellenállási mozgalom nemzetközi volt olyan értelemben is, hogy nem ismert határokat, egyes országok fiai ott és úgy harcoltak, ahogy számukra lehetőségek adódtak, hogy harcuk nemcsak a nemzeti, hanem az egyetemes haladás, a fasiszmus megdöntésének ügyét szolgálja. Nem véletlen tehát, hogy az ellenállási mozgalom történetével foglalkozó történészek időről időre összejönnek, hogy kicseréljék tapasztalataikat, összegezzék és összehasonlítsák kutatási eredményeiket, tisztázzák a felmerült nézeteltéréseket. Konferenciánk különösen a kutatási eredmények összegezése, a módszertani tapasztalatok megvitatása szempontjából is nagy jelentőségű, hiszen az egyes országok ellenállási mozgalma historiográfiájának áttekintése nemzetközileg közkinccsé teszi az immár csaknem 30 esztendő alatt összegyűjtött, felhalmozott és részben feldolgozott, az ellenállási mozgalomra vonatkozó anyagokat.

A fentieknek nem mond ellent, hanem azzal dialektikus egységben van az a megállapítás is, hogy a magyar ellenállási mozgalom a sok hasonlóság ellenére, sok egyedi, kimondottan nemzeti karaktert tükröz. Ez összefügg Horthy Magyarországnak a náci Németországhoz fűződő „baráti”, valamint a szomszédos országokkal kapcsolatos ellenséges viszonyával. Összefügg ez a magyarországi forradalmi és haladó erőknek 1919-ben és azt követően többször megisméltódott nagyarányú vereszettségével, ebből következően a forradalmi és haladó erők gyengeségével, más országoknál nagyobb fokú szervezetlenségével, szétszórtságával. Motiválta a mozgalom helyzetét Magyarországon a trianoni békeszerződés adta nagyfokú nacionalista, sovíniszta áramlatok tömeghatása, a hamis és igazi nemzeti érdekek felismerésének és tudatosításának súlyos problémái stb.

Ugyanakkor a magyar ellenállási mozgalom egyetemes és nemzeti jellege alapján szerves része, egyenes folytatása annak a küzdelemnek, amelyet népünk évszázadokon át folytatott szabadságáért, az ország függetlenségéért, a társadalmi haladásért. De nemcsak „passzív” formában kapcsolódott össze ellenállási mozgalmunk haladó múltunkkal, hanem aktív formában is. Hisz szabadságharcos hagyományaink, elsősorban az 1848—49-es magyar szabadságharc elméleti és politikai ihletője volt a Hitler-ellenes antifasiszta nemzeti küzdelemünknek.

Így kapcsolódott össze a magyar ellenállási mozgalomban a haladó múlt és a jelen, a sajátosan nemzeti és az egyetemes haladás ügye.

Az ellenállás fő erejét Magyarországon is, hasonlóan Európa más országaihoz, a dolgozó osztályok képezték, motorja és legfőbb szervezői pedig a munkásosztály pártjai, elsősorban a kommunista párt volt. Oldalukon vagy mellettük, néha mint utitársak, de a legtöbb esetben mint ideiglenes szövetségesek ott küzdöttek más — főként polgári — pártokhoz, csoportokhoz, egyesületekhez tartozók, akik egyetértettek akkor a kommunistákkal a legfontosabb feladatban: a nácik elleni harc szükségességében. Természetesen a harc útjairól, módjairól alkotott elképzeléseik, s jövőbeni szándékuk nemegyszer keresztezték egymást. Az a sok ezernyi magyar, aki határainkon innen és túl fegyvert fogott, vagy tízezerével vállalta az ellenállás egyéb formáját, népünk jobbik lelkiismeretét, a másik Magyarországot testesítették meg.

Az ellenállási mozgalmaknak a fentiekben jelzett összetettsége és célja ad magyarázatot arra, hogy a története iránti érdeklődés — időben való távolodás ellenére — sem csökkent, sőt fokozódik. Kisebb könyvtárat tenne ki az a sok dokumentumkiadvány, tanulmány, monográfia és memoár, amelyek hol átfogóan, hol egyedi eseteket vizsgálva tárják fel a mozgalom történetének szűkebb vagy átfogóbb eseményeit, történetét. A legtöbb országban már megkezdték, egyes helyeken befejezéshez közeledik az ellenállási mozgalom forrásanyagainak összegyűjtése, rendezése, s több kötetben való publikálása, s ennek alapján a tudományos összegező munkák elkészítése.

Hol tartunk mi, magyar történészek az ellenállási mozgalom történetének kutatása, feldolgozása terén? S amit közreadunk milyen értéket képvisel? — erre kívánunk a továbbiakban vázlatosan választ adni.

A magyar ellenállási mozgalom anyagainak összegyűjtése, rendezése és feldolgozása általában lépést tartott a második világháború és az azt megelőző-követő évek magyar vonatkozású résztémáinak rendszerezésével és feldolgozásával. Sőt több vonatkozásban előbbre is tartunk; 1945 és 1973 között 150 olyan önálló munka jelent meg, amely témájánál fogva kapcsolatban áll a vizsgált területtel. Ezek műfajilag az okmány- és forrásgyűjtemények, tudományos értekező feldolgozások, monográfiák, visszaemlékezés-kötetek, memoárok, népszerű történeti munkák, bibliográfiák és a valóság ihlette irodalmi feldolgozások csoportjába sorolhatók. Az újságokban, folyóiratokban is sok száz — részben új tényeket feltáró — kisebb feldolgozás, cikk kapott helyet témánkról.

A feltáró, rendszerező és feldolgozó munka azonban nem volt folyamatos. Az 50-es évek politikai körülményei nem kedveztek sem az anyaggyűjtő, sem a feldolgozó munkának. Az írott források, okmányok és a partizánharc feldolgozásához szinte nélkülözhetetlen *élő források* egy — és nem is jelentéktelen része — sajnos örökre elveszett a kutatók és a téma iránt érdeklődők számára. A tudományos munka fő akadályát a kezdeteknél — és ma is — a források gyér és szét-szórt állapota okozta és okozza. Amit azonban a háború után még sok utánjárással, szorgos munkával, az élő forrásanyag felhasználásával biztosítani lehetett volna, ma már kevésbé pótolható. Az élő forrásanyag forrásértéke az idő távolodásának arányában csökken is. Ezt előljáróban azért is hangsúlyozni kell, mert — szemben számos ország jól szervezett ellenállási mozgalmával, s a szervezettség fokának megfelelően gazdag írott forrásokkal — a magyar mozgalom szervezettségének gyengesége és a mozgalom sok tekintetben spontán jellege miatt kevés az írott, dokumentált anyag. Ezt csak tetézi az ellenállási mozgalom centralizált-ságának gyengesége, a sok apró, adatok nélküli részterület, ami az alapkutatáso-

kat ugyancsak nehezítette és nehezíti. Az igazsághoz tartozik az is, hogy közvetlenül 1945 után a viszonylagosan gyenge mozgalom küzdelmének hasznosítását nem tekintették országos ügynek, az 1950-es években pedig a kezdeti feltáró munkát is visszafogták. Ilymódon csak az 1950-es évek második felétől kezdődhetett meg egy szisztematikus gyűjtő és feldolgozó munka ezen a téren.

Mégis az ellenállási mozgalom történetének feltárása, anyagának összegyűjtésére a *kísérletek* viszonylag korán, közvetlenül a felszabadulást követő években megkezdődtek. A munkában az ellenállási küzdelmek, a partizánharcok résztvevői jártak élen, akik részben rövid — jelentésszerű — leírásokban összegezték csoportjaik tevékenységét, részben pedig újságcikkekben tették közzé harcaik egy-egy fontosabb epizódját. Az „utolsó csatlós” erkölcsi teherterele is arra ösztönözte a mozgalom volt harcostársait, hogy — miközben vállalnunk kellett a súlyos történelmi örökséget és következményeit, — megmutassák népünknek és a haladó világnak a másikat, a fasiszmus elleni harcot vállaló Magyarországot is. Így született meg már 1945-ben *Darvas József*: „Város az ingoványon” (Szikra, 1945) című könyve, amely a háború alatti antifasiszta mozgalom első gazdagon dokumentált — a történetírói, írói és a memoár műfaját egyaránt magán viselő értékes könyve. Az ellenállási mozgalom történeti áttekintése mellett külön érdeme a szerzőnek, hogy a munkájában felhasznált alapvető dokumentumokat ő gyűjtötte össze. Azóta ez a mű 3 kiadást ért meg.

Darvas könyvéhez hasonló népszerű munkák születtek az egyes területeken folyó fegyveres partizánharcok történetének összefoglalására. Ezek közé tartozik *Fehér Lajos*: „Harcunk Budapestért” [(Szikra, 1946) című könyve, amelyben a fővárosi kommunka fegyveres partizáncsoportok harcainak, akcióinak eseményeit összegezi, dokumentumértékű feldolgozásban. Az újpesti partizánok történetét *Földes Mihály* még 1945-ben összefoglalta. A felszabadulást követő években az egyes partizáncsoportok tevékenységét örökítették meg — legtöbb esetben a résztvevők visszaemlékezéseire és a csoportok írott emlékeire támaszkodva — a különböző történeti értékű, de a későbbi alap kutatásokhoz nélkülözhetetlen forráskiadványok, mint pl. *Lévai Jenő*: „A Margit körúti vészbírák” (Légrády Nyomda, 1945), „Magyar partizánok a salgótarjáni szénmedencében” (Szikra, 1945), *Kovács István—Florián János*: „Magyar szabadságharcosok a fasiszmus ellen” Adatok a magyar partizánmozgalom történetéhez (Athenaeum, 1946), *Révay Kálmán*: „A szabadság négy vértanuja”, *Dezsényi Miklós*: „Hősök és árulók” (Magyar Téka, 1948), *Szakasits György*: „Törvényen kívül” (Dolgozók Könyvszolgálat, 1947).

Az 1946 és 1948 között az ellenállási mozgalomról megjelent összefoglaló jellegű munkákban a koalíciós küzdelmek éreztették hatásukat. Így több munka egyes pártok részvétele alapján vizsgálta az antifasiszta küzdelem történetét. 1946-ban jelent meg „A reakció ellen. Az SzDP harca. Hősköltemény és krónika” (Népszava Könyvkiadó), majd a kisgazdapárti feldolgozás „Pártunk harca a demokráciáért” (A FKGP története) — Kisgazdapárt kiadványa, 1947. Ugyancsak 1947-ben látott napvilágot *Paál Jób—Radó Antal*: „A debreceni feltámadás” című könyve, amely az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Nemzeti Kormány történetét elemezve, rövid összefoglaló áttekintést nyújt az 1944-es esztendő antifasiszta küzdelmeiről. Ezt követte *Szekfü Gyula*: „Forradalom után” (1947), amelyben a szerző a háború alatt a társadalom különböző rétegeiben végbement átorientálódás problémáján keresztül vizsgálja a felszabadulás után végbement forradalmi változásokat.

1948-ban, a Szikra kiadásában jelent meg *Kállai Gyula*: „A magyar függet-

lenségi mozgalom 1936—1945” c., lényegében a feltárás és feldolgozás első periódusát lezáró, tudományos szempontból is nagyértékű munkája. Kállai Gyula, — mint az ellenállási mozgalom egyik vezető egyénisége — e munkájában jól ötvözte személyes emlékeit az 1948-ig összegyűjtött dokumentumokkal és a már megjelent munkákkal. A munka elsősorban politikai aspektusból vizsgálja a korszak, az ellenállási mozgalom eseményeit, a magyar antifasiszta mozgalom bonyolult, ellentmondásoktól nem mentes történetét. Mivel vizsgálódása mindvégig a realitások talaján matad, Kállai Gyula munkája számos következtetésben azonos, vagy közelít a tudományos megállapításokhoz. A szerző művében az első népfrontos kísérletről, a náciellenes nemzeti egység politikájának meghirdetésén, a kezdeti eredményeken át a mozgalom visszaesésének bemutatásán keresztül vezet el az olvasót a fegyveres partizánharc kibontakozásáig, az ország felszabadulásáig. A könyv értékére és népszerűségére jellemző, hogy eddig már 5 kiadást ért meg.

Az ötvenes évek első felében ez a munka megrekedt. Ez érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a dogmatizmus jelentkezése, majd a törvénytelenések során éppen az ellenállásban részt vett kommunista, szociáldemokrata és más pártállású vezetők kerültek a vádlottak padjára, így érthető, hogy az akkori politikai vezetőknek nem volt érdeke, hogy azok antifasiszta érdemeit népszerűsítse.

Hazánk felszabadulásának 10. évfordulója vetett véget a kényszerű hallgatásnak, megnyitotta az utat a magyar antifasiszta mozgalom kutatása és feldolgozása előtt. 1954 és 1955-ben több olyan dokumentumkötet jelent meg, amely első ízben közölt alapvető forrásokat a magyar ellenállás történetéből. Ilyenek: „Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. V. kötet” (Szikra, 1955), „Felszabadulás 1944. szeptember 26.—1945. április 4.” (Szikra, 1955), „Előre, harcra ifjúnunk” (Ifjúsági Kiadó, 1954). — Ugyancsak a felszabadulás évfordulójára jelent meg az ellenállási és partizánharcok sajtóbibliográfiáját is tartalmazó kiadvány „Hazánk felszabadulása” (1944—1945). A felszabadulás évfordulójára jelent meg néhány partizáncsoport történetének visszaemlékezésszerű, illetve irodalmi feldolgozása is. Közülük említést érdemel *Fekete Mihály*: „Partizánok az Ávas alján” (Szikra, 1955) a Miskolc környéki partizánok történetéről, *Baltai Ferenc*: „A kőbányai előőr” (Szikra, 1956), a kispesti-kőbányai partizáncsoport történetéről; *Molnár Zoltán*: „Fegyver ropog a Buzsórán” (Szikra, 1956), a Rákóczi partizánegység történetét eleveníti fel stb. 1955-ben történt első kísérlet a magyar ellenállási harcok résztvevői visszaemlékezéseinek gyűjteményes kiadására „Hősi harcok emlékei” címen.

Ugyancsak a felszabadulás 10. évfordulójára készült el az első tudományos igényű írott munka, *Nemes Dezső* tollából „Magyarország felszabadulása” címen (Szikra, 1955). A könyv a háború alatti demokratikus erők küzdelmét s ezen belüli különböző irányzatok szerepét vizsgálva jut el arra a megállapításra, hogy az ország forradalmi átalakulásának a külső és belső feltételek kedveztek, majd ennek nyomán azt elemzi, hogy a lehetőségeket hogyan hasznosították a kommunista párt vezetésével a dolgozó tömegek a demokratikus, majd a szocialista forradalom során. A könyv II. kiadásában, 1960-ban a szerző sok tekintetben tovább fejlesztette, tudományosan jobban megalapozta munkáját. A könyv értékét az is növeli, hogy utat nyitott az általunk tárgyalt téma tudományos igényű feldolgozásához.

Az 1956-os ellenforradalom ugyan átmenetileg ismét visszavetette a kutatásokat, de az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején végre megteremtődtek

a politikai és tudományos feltételek az ellenállás történetének széles körű feltárására is. Ezekben az években számos tanulmány, kisebb forráspublikációk, újabb memoárok, irodalmi igényű feldolgozások láttak napvilágot. Erőteljesen bekapcsolódott a munkába a sajtó is. Így például 1959-ben, illetve 1960-ban a Népszabadság és a Magyar Nemzet cikksorozatban foglalkozott a magyar ellenállás problémájával, amelyek ugyan magukon viselték a zurnalisztika fogyatékoságait, de jelentős szerepük volt a téma iránti érdeklődés felkeltésében.

A magyar ellenállás történetével kapcsolatos kutatások nagyjából a hatvanas évek közepétől kezdenek „termőre” fordulni. Ezt jelzi az a tény is, hogy az elmúlt 10 évben az eddig elkészült összes feldolgozásnak kb. 60%-a erre az időszakra esik (vagyis 150-ből mintegy 90 mű ebben az időben jelent meg). Az eredményt a politikai, tudományos feltételek változása mellett két egyéb tényező is kedvezően befolyásolta.

1. A kutatók számára megnyíltak a hazai és külföldi levéltárak kapui, s így hozzáférhetővé váltak az ellenállási mozgalomra vonatkozó legfontosabb írott források. Ezzel párhuzamosan megkezdődött — sajnos nem elég tervszerűen — a visszaemlékezések és a még magánszemélyeknél levő iratok, fényképek, egyéb tárgyi vagy írott források összegyűjtése. Ennek nyomán az alapkutatáshoz szinte nélkülözhetetlen két dokumentumkötet jelent meg: „Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1935—1945” (Kossuth, 1964) és *Harsányi János*: „Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen 1941—1945” (Zrínyi, 1965). Különösen az utóbbi jelentett nagy segítséget, mert a benne közzétett mintegy 250 dokumentum a magyar, szovjet, csehszlovák, jugoszláv és más országok archivumának magyar vonatkozású dokumentumait öleli fel. A munka iránti nagy érdeklődést az is jelzi, hogy már második kiadásban is elfogyott. Két értékes visszaemlékezés-kötet is megjelent „A szabadság hajnalán” 1965-ben és a „Harcok, emlékek” 1969-ben.

2. A fejlődést előmozdító másik tényezőt abban lehet megjelölni, hogy a 60-as években a második világháború történetéről több olyan monográfia és szintézis jelent meg, amelyek ugyancsak megkönnyítették a kutatásokat és a feldolgozással kapcsolatos gondok egy részének feloldását. Ezek lehetővé tették a korszak általános problémáinak feltárását és tudományos megközelítését, esetenként már választ is adtak eddig feltáratlan kérdésekre is. Másrészt lehetővé tették, hogy magát az ellenállási mozgalmat is, a magyar és részben az egyetemes történet szerves részeként vizsgáljuk, s ennek során keressük annak sajátos és általános vonásait. Ezek között a munkák között említést érdemel: „Magyarország története” II. kötet (Gondolat, 1964) és „A magyar forradalmi munkásmozgalom története” II. kötet (Kossuth, 1967) megfelelő részei.

Az 1960-as évek elején a tudományos monográfiák sorát *Korom Mihály*: „A fasizmus bukása Magyarországon” (Kossuth, 1961) c. könyve nyitotta meg, amely értékes, eddig jórészt ismeretlen adatok alapján adott áttekintést a magyarországi ellenállás történetéről. A szerző azonban túlzottan a forradalmi átalakulás kérdésének rendeli alá az antifasiszta mozgalmat, s ezzel szűkíti annak társadalmi bázisát. A könyv értékelése körül kialakult széles körű vita nagyban segítette a téma kutatóit a helyesebb álláspont kialakításában. *Ságvári Ágnes*: „Népfront és koalíció Magyarországon” c. monográfiája 1936—1948 (Kossuth, 1967) ugyancsak értékes adalékokat tartalmaz az ellenállás történetének megértéséhez, s az ország történetének nagyobb periódusába helyezve keresi annak történeti szerepét. Az erdélyi ellenállási mozgalom történetéről, a magyar és

román antifasiszták kapcsolatáról nyújt átfogó, a részleteket is aprólékosan megvilágító képet *Csatári Dániel*: „Forgószélben” (Akadémiai Kiadó, 1968) c. könyve.

Több résztanulmány publikálása után jelent meg *Pintér István*: „A magyar kommunisták harca a Hitler-ellenes nemzeti egységért” (Kossuth, 1968) a KMP vezette antifasiszta nemzeti egységfrontpolitikájának átfogó értékelését nyújtó monográfiája. Majd ezt követte „A Magyar Front és az ellenállás” (Kossuth, 1970) c. szintézise, amely a nemzeti erők összefogását mutatja be a német megszállás után, új megvilágításba helyezve a kormány kiugrási kísérletét. A szerző egyben összegezi mindazokat a katonai, politikai kísérleteket, a partizánharcokat, amelyek célja volt az ország leszakítása a náci Németország oldaláról. A magyar ellenállási mozgalom sajátosságainak, a nemzetközitől részben eltérő vonásainak bemutatásával megkísérli a választást arra: miért nem sikerült Magyarországon is fegyveres felkelést kirobbantani. A szovjet levéltárak anyagát is hasznosítva ad bizonyos kiegészítést az elmondottakhoz *A. Puskás*: „Magyarország és a második világháború” (Kossuth, 1972) c. munkája.

A fentebb említett monográfiák tudományos szinten kísérlik meg a választást az olyan problémákra: mit jelentett a magyar ellenállás szempontjából az 1938—1941-es területátcsatolás, a német alárendeltség helyett a „szövetségi viszony”, a magyar uralkodó osztályok nyugati orientációs szárnyánál és a közép- és kispolgári rétegeknél a félelem 1918—1919-es forradalmak megismétlődésétől. Ezek a művek feltárják Kállay miniszterelnök kétarcú politikáját, amelynek lényege volt: Nyugat felé tapogatózni, Hitlert pedig Kelet felé kiszolgálni. Ezek a művek megvilágítják Kállay politikájának következményeit, az ország 1944. március 19.-i német megszállását; 1944. október 15-én a náci quislingek hatalomra segítését és a már szervezett politikai erőként jelentkező Hitler-ellenes csoportok szétverését. Választ adnak arra is, milyen politikai platformon bontakozott ki az antifasiszta mozgalom, milyen politikai pártok, csoportok, milyen mértékben vettek részt benne. Melyek voltak azok a közös érdekek, amelyek, ha lazán is, de összetartották a rendkívül heterogén tábort és melyek azok, amelyek az összefogás ellen hatottak és lehetővé tették, hogy a közös érdekek ellenére is — főként az aktív cselekvés frontján — a széthúzó, az összefogást akadályozó tényezők legyen a döntő szó. Tudományosan is bizonyított, hogy a magyar ellenállás szellemi és politikai fő ereje, a KMP által befolyásolt és vezetett mozgalom erősödése vagy visszaesése kihatott az összes náciellenes erők tevékenységére. Választ adnak ezek a munkák arra is, milyen társadalmi problémák foglalkoztatták az ellenállás táborát, s ezek mennyire voltak előrevivői, esetenként pedig fékezői a közös harcnak. A monográfiákban mindezek a fontos elvi kérdéseken túl bőséges tényanyag, esemény található a témára vonatkozóan.

A magyar partizánharcokra vonatkozó ismeretanyag rendszerezését, összegezését és e témakörben vitatott kérdések közül egy sor tisztázását tűzte ki célul a *Gazsi József* és *Pintér István* szerkesztésében megjelent „Fegyverrel a fasiszmus ellen” (Zrínyi Kiadó, 1968) c., a mozgalom történetével foglalkozó legismertebb szakemberek által írott 10 tanulmány, amely átfogja az országban és az ország határáon túl — szovjet, lengyel, csehszlovák, jugoszláv, francia, belga földön — küzdő magyar partizáncsoportok történetét. „A tanulmánygyűjtemény nem reprezentálni akarja a magyar ellenállási mozgalmat — írják a szerkesztők a bevezetőben —, hanem munkakötet kíván lenni, amely lépcsőfokot alkot eddigi és leendő ismereteink között. Célunk volt az is, hogy összefogjuk és együttes munkára ösztönözzük az e témakörben dolgozó történészeket. A résztanulmányok

közzétételével egy később megszületendő monográfia munkálatait is segíteni akarjuk.

Az 1960-as évek nemcsak az ellenállási mozgalmak történetét szintetizáló munkák megjelenésének kedveztek, hanem olyan részmunkák megjelenésének is, amelyek egy-egy partizáncsoport, vagy egy ellenállási „góc” történetét dolgozták fel tudományos eszközökkel. Az 1970-es évek elején e munkákból mind jelentősebb szerepet vállal a helytörténetírás is. A sorozatot még az 1960-as évek elején *Pintér István* tanulmánya nyitja meg, amely a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága és Katonai Vezérkara történetéhez nyújt alapvető ismereteket. (Hadtörténelmi Közlemények, 1961. 2. szám). *Tóth Sándor*: „Budai Önkéntesek” (Zrínyi Kiadó, 1961) c. könyve a szovjet hadsereg oldalán átállt magyar katonákból alakult budai önkéntes ezred harcait dolgozza fel. *Nagy Sándorné* tanulmánya a baranyai partizánharcok történetét és azok társadalmi feltételeit elemzi („Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944–1946”. Pécs, 1961). *Buzás Endre*: „Partizánösvényen” (Zrínyi Kiadó, 1962) c. népszerű feldolgozásában az Ungvár környékén bevetésre került Bujanov-Lencsés ejtőernyős partizáncsoportról ír. *Baktai Ferenc*: „Az égből hulltak” (Kossuth, 1959) c. regényében a Petőfi partizánbrigád naplója alapján dolgozza fel — tudományos hitelességretőrekedve — a Szlovákiában harcoló magyar partizánegység történetét. *Keserű Ernő*: „Különös katonák” (Zrínyi Kiadó, 1963) c. munkájában a Ságvári partizáncsoportnak, *Pásztor János*: „A tárnák katonái” (Zrínyi Kiadó, 1964) a sárisápi bányászpártizánoknak, *Csillik Gábor*: „Budapesten harcoltunk” (Magvető, 1964) a fővárosi partizánakció-gárdáknak állít emléket. A közelmúltban került sor egy, az antifasiszta ellenállás oldalára átállt, rendfenntartó zászlóalj, a XIII/1-es KISKA-alakulat történetének monografikus feldolgozására *Gazsi József* révén: „Egy zászlóalj krónikája” címen (Zrínyi Kiadó, 1962). Ugyanabban az évben jelent meg *Godó Ágnes* tollából „Magyarok a jugoszláv népfelszabadító háborúban” (Zrínyi Kiadó, 1973) népszerű tudományos feldolgozása, amely az első kísérlet a jugoszláv földön harcoló több ezer magyar antifasiszta küzdelmének átfogó feltárására. *Komját Irén—Pécsi Anna*: „A szabadság vértanúi” (Kossuth, 1973) népszerű feldolgozása pedig a francia földön harcolt magyaroknak állít emléket. A tudományos népszerű feldolgozások sorában említést érdemel *Hollós Ervin*: „Rendőrség, csendőrség, VKF 2” (Kossuth Kiadó, 1971) c., a magyar antifasiszta és partizánmozgalom felszámolásával foglalkozó szervek történetét, módszereit elemző és feldolgozó könyve.

Mint világszerte, úgy nálunk is rendkívül fellendült a memoáriródalom s vele együtt az irántuk való érdeklődés. Ez alól nem kivétel az ellenállási mozgalom sem. Fellendülését a fokozott érdeklődés mellett az is magyarázza, hogy a résztvevők, akik eddig zömében aktív politikusok voltak, nyugalomba vonulásuk után megfelelő idővel, a memoárokhoz szükséges alapvető dokumentumanyaggal, a kiadók részéről pedig kellő támogatással rendelkeznek.

A korszak antifasiszta ellenállási mozgalmának átfogó vizsgálatához nyújt segítséget a még 1947-ben, a volt náciellenes honvédelmi miniszter, *Nagybacsoni Nagy Vilmos* gazdagon dokumentált, valóságghű memoárja, amely a Körmen-di Kiadónál „Végzetes esztendő” címen jelent meg. Értékes adatokkal gazdagítja az antifasiszta harcra vonatkozó ismereteinket a Kisgazdapárt baloldali vezetőjének, az Elnöki Tanács volt elnökének, *Dobi Istvánnak* „Vallomás és történelem” (Kossuth, 1964), a Szociáldemokrata Párt háború alatti titkárnak, *Marosán Györgynek* „Tüzes kemence” (Magvető, 1969), *Markos Györgynek*, a Magyar Front szervezőjének a „Vándorló fegyház” (Magvető, 1971) c. memoárja. A partizán-

harc történetéhez nyújt nélkülözhetetlen ismereteket az egykori partizánparancsnok, *Nógrádi Sándor* „Emlékeimből” (Kossuth, 1961) c. memoárja, a szovjet földön harcoló magyar partizáncsoportok vezetőjének, *Földes Pálnak*: „Partizánemlékek” és *Dékán Istvánnak*: „Hazatérés” (Zrínyi Kiadó, 1960) c. visszaemlékezése. Fábri József, Z. Nagy Ferenc, Keresztes Mihály, Roják Dezső, Dékány Sándor, Illés Béla, Kossa István, Vadász Ferenc különböző, memoárszerű írásai ugyancsak értékes adalékokat nyújtanak az antifasiszta mozgalom történetéhez.

Az eddigi — elsősorban tudományos — feltáró és feldolgozó munka olyan szakaszhoz érkezett, amikor megteremtődtek egy többkötetes szintetizáló mű létrehozásának a feltételei. A magyar ellenállási mozgalom méretéről, jellegéről, sajátos vonásairól, a főbb harci területekről a történészek munkája nyomán már eddig kialakult és ismertté vált kép alapvetően alig fog változni. Egyes csoportok történetének átfogóbb ismerete, s főként a polgári vonalon szervezett ellenállás jelent még fehér foltot az ellenállás történetében. Utóbbi munkálatai is folyamatban vannak. Az említett átfogó, többkötetes szintézis megírásához még szükséges ismeretanyag összegyűjtéséhez, az egyes részkérdések alaposabb kidolgozásához kíván segítséget nyújtani a Magyar Partizán-Szövetség és a Magyar Történelmi Társulat által meghirdetett pályázati felhívás. A sajtó, rádió, televízió — ha nem is mindig szerencsés — de a tudományos munkát segítő eszközökkel jelentős szerepet vállalt és vállal az ellenállási mozgalomra vonatkozó adatok felkutatásában, harcosok megszólaltatásában és a zszurnalisztika és a televízió sajátos nyelvével a dokumentumok és emlékek feldolgozásában.

Összegezve: a magyar történetírás — itt részben vitatkozva is Gazsi Józsefnek a tárgykörben a Hadtörténelmi Szemle 1972. 4. számában megjelent, az eredményeket kicsit lebecsülő írásával — sokat tett és még kíván is tenni az antifasiszta mozgalom igaz történetének feldolgozásáért. A szintézis megírása előtt és főként már az ellenállási mozgalmat népszerűsítő irodalmi és zszurnalisztikai feldolgozások szempontjából egy kérdés mindenképpen sürgős tisztázásra vár, mégpedig az *antifasiszta ellenállás és partizánharc fogalma*. Ez nemcsak magyar, hanem — úgy véljük — az ellenállási mozgalom feldolgozásában is általános probléma. Mégis nálunk, ahol az ellenállási mozgalom éppen viszonylagos gyengesége folytán számos olyan, még határozottan ki nem fejlődött vonást mutat, amelynek megítélése sokkal problematikusabb, mint ott, ahol az ellenállás nagyrészt aktív eszközökkel folyt, s így antifasiszta volta egyértelműen kimutatható. Ehhez járult még az ötvenes évek hibás politikai szemlélete, amely az ellenállást lényegében csak a fegyveres harcra korlátozta. Ennek reakciójaként az utóbbi években fordított jelenség is megfigyelhető, amely minden náciellenes tevékenységet az antifasizmusmal s az ellenállással akar azonosítani.

A történészkörökben is vita tárgya — s még inkább az a népszerűsítő formában —, hogy antifasizmusnak tekinthető-e önmagában a náciellenesség. Mert találkozunk ilyen törekvésekkel is. Közelebb áll az antifasizmushoz, de még mindig vitatható az értéke, ha valaki azt csak propaganda, vagy szellemi síkra korlátozta és elzárkózott a cselekvő részvételtől. Vagy hogyan értékeljük a Magyarországon különösen erőteljes Hitler-, de egyben kommunistaellenes irányzatokat, amelyek a legtöbb esetben a náciellenes harcot alárendelték a belső társadalmi átalakulás küzdelmeinek, és az utóbbtól való félelem visszatartotta őket az aktív antifasiszta harctól is? Nálunk Magyarországon a polgári vonalon kifejlődő ellenállásban főként ez utóbbiak játszanak meghatározó szerepet. Vannak törekvések arra, hogy a polgári csoportok tevékenységében csak a Hitler-ellenessé-

get lássák és eltekintsenek annak egyéb vonatkozásaitól. Véleményünk szerint e kérdéseket a leegyszerűsítés helyett a maga ellentmondásosságában kell feltárni éppúgy, mint a fegyveres harcot tudatosan vállalók vagy abba belesodródók, esetleg éppen saját életüket mentők tevékenységét. A fegyveres partizánharc vállalásában végső soron a harcban való részvétel a döntő, mégsem lehet eltekinteni attól, hogy tudatosan, ösztönösen, vagy véletlenszerűen került valaki, vagy valakik a fegyveres harc katonáinak sorai közé. Még fontosabb, főként visszaemlékezések, memoárok, később keletkezett iratok esetében — a lehetőségek határain belül — a megfelelő *forráskritika*. Az antifasiszta ellenállás és partizánharc fogalmának tág, nem eléggé tudományos értelmezésében éppen a nem megfelelő forráskritika jelenti a legfőbb veszélyt. A többkötetes szintézis elkészülése előtt az ellenállás kérdésével foglalkozó történészek fontos feladata lesz tehát ezekre a kérdésekre a tudományos értékű válaszadás, és az utóbbi években keletkezett nagyszámú memoár és újságcikk megfelelő forráskritika alapján történő összegezése, értékelése.

E nemzetközi kollokviumon szerzett tapasztalatok minden bizonnyal nagy segítséget jelentenek majd számunkra a magyar ellenállási mozgalom története további önálló és összehasonlító kutatásának és feldolgozásának munkájához.

TÓTH SÁNDOR:

Magyarország katonai szerepe a második világháborúban

(Historiográfiai áttekintés)

A trianoni békeszerződés területi revíziójának délibábját kergető magyar uralkodó körök, a Jugoszlávia elleni agresszióban történt részvétellel belesodorták Magyarországot a második világháborúba a fasiszta Németország oldalán. Alig telt el két és fél hónap e lépés után, mikor a kormány, engedve a katonai vezetés nyomásának, hadat üzent a Szovjetuniónak, attól félve, hogy lemarad a csatlósok versenyfutásában Hitler kegyeiért. A Szovjetunió elleni támadásba az ún. Kárpát-csoport kapcsolódott be, melynek állományába a két gépesített és egy lovasdandárból álló gyorshadtest, valamint egy hegyi és egy határvadász dandár tartozott. Összlétszáma mintegy 44 és félezer főt tett ki. Az utóbb említett két dandár, megszálló feladatok ellátására hamarosan kivált a Kárpát-csoportból. A gyorshadtest azonban a német „Dél” hadseregcsoport alárendeltségében tovább nyomult előre Ukrajna területén, egészen a Donyec folyóig. A „Dél” hadseregcsoport parancsnoksága a gyorshadtestet — amely a magyar haderő legjobban felszerelt, legkorszerűbb magasabbegysége volt, — csupán kisebb jelentőségű harcászati feladatokra alkalmazta. Ezek során is bebizonyosodott, hogy a magyar csapatok szervezése, kiképzése, harci technikája és vezetése nem felel meg a korszerű háború követelményeinek.

A gyorshadtest maradványait 1941 november közepén kivonták az arcvonalból és hazaszállították. Ám a Wehrmacht Moszkva alatti nagy veresége hamarosan arra készítette a német hadvezetést, hogy a csatlós országok fokozottabb résztvállalását követelje a háborúban. Így került sor 1942 tavaszán Magyarországon is a kilenc könnyű gyalogos és egy páncélos hadosztályból álló, 200 ezer főnyi 2. hadsereg mozgósítására és frontra küldésére.

A 2. hadsereg a Don folyóhoz vonult fel (több hadosztálya 1000—1200 km-t tett meg gyalogmenetben) a Voronyezstől Pavlovszkig terjedő 208 km-es szakaszra. A nyár folyamán és kora ősszel tetemes veszteségekkel járó hídfőharcokban vett részt, majd folyamvédelemre rendezkedett be. Ebben a helyzetben érte 1943. január 12-én a szovjet csapatok nem várt támadása. A jól szervezett és céltudatosan vezetett szovjet hadművelet során a 2. hadsereg rövid idő alatt katasztrofális vereséget és százezres nagyságrendű veszteséget szenvedett.

A 2. hadsereg veresége után a hátszországban jóformán csak kiképzési célokra megfelelő minőségű és mennyiségű hadianyag maradt. A veszteség pótlására a zömmel német megrendelésre termelő magyar hadiiparnak huzamosabb időre volt szüksége. Ezért a kormány — az időközben kilenc könnyű hadosztályt kitevő megszálló erőn kívül — nem tudott újabb harcoló csapatokat küldeni a keleti hadszíntérre. A kialakult helyzetben a magyar uralkodó körök visszatértek eredeti katonapolitikai koncepciójukhoz. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy Németország katonai erőfeszítéseit elsősorban anyagi

eszközökkel kell támogatni, a haderő zömét pedig a háború végére tartalékolni, a területi igények érvényesítése és a belső rend fenntartása céljából. E koncepció jegyében folyt a hadseregszervezés Magyarország német megszállásáig.

Az így felállított katonai erőt azonban a kormány nem a saját katonapolitikai koncepciójának megfelelően használhatta fel. 1944. március 19-ét követően rövidesen sor került az 1. hadsereg mozgósítására, melynek létszáma csakhamar elérte a 300 000 főt. Az 1. hadsereget Galíciában vetették harcba, hogy lezárja a német „Észak-Ukrajna” hadseregesoport veresége által keletkezett 200—300 km-es hézagot az arcvonalon. Támadása rövid idő múltán kifulladt, majd veszteségteljes védelmi harcokra kényszerült. Eközben fokozatosan visszavonult az Északkeleti-Kárpátokban kiépített állásokba.

Romániának a fasiszta blokkból történt kiválása hatására a magyar kormány 1944 augusztus végén felállította a 2., alig egy hónappal később pedig a 3. hadsereget is. A mozgósítások következtében 1944 szeptember végén, mikor a szovjet csapatok Románia felől átlépték a magyar határt, a magyar haderő összesen 27 hadosztályból állt, állományába több mint egymillió ember tartozott. 1944 őszén három hadsereg egyidejű fegyverben tartásával Magyarország elérte a katonai erő kifejtés maximumát. A 27 hadosztály zöme azonban nem volt teljes harcértékű. Személyi állományának többségét tartalékos és póttartalékos korszálybeli katonák tették ki; fegyverzete és felszerelése elavult; csökkentett mennyiségű és korszerűtlen, fogatolt vontatású löveganyaggal rendelkezett; hatékony páncélelhárításra nem volt képes.

Harcértéküknek megfelelően a magyar csapatok szerepe a németek oldalán, csakúgy mint korábban, 1944 őszét követően sem volt jelentős. A katonák döntő többsége csupán kényszerből harcolt. Szülőhelyükhöz közeledve mind nagyobb számban otthagyták a frontot, illetve éltek az alkalommal és megadták magukat. A Magyarország és Szlovákia területén vívott harcokban több magyar hadosztályt szétverték a szovjet csapatok. Mégis, elsősorban nem az így elszenvedett veszteség nagysága, hanem a katonák háborúellenes magatartása vezetett oda, hogy 1945 március elején már csupán öt magyar hadosztály harcolt a Wehrmacht oldalán.

Időközben a Hitler-ellenes, antifasiszta, demokratikus erők összefogásából Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány, az 1945. január 20-án aláírt Fegyverszüneti Egyezmény értelmében az ország felszabadított területein megkezdte egy új hadsereg szervezését, hogy bekapcsolódjék a fasiszmus elleni háborúba. Öt hadosztály felállítása indult meg, de a szervezés elhúzódása következtében csupán két hadosztály jutott ki osztrák hadművelleti területre. A Wehrmacht feltétel nélküli kapitulációja azonban már szükségtelenné tette bevetésüket. A sajátosan alakult körülmények miatt a fasiszmus elleni harcban csak azok a magyar reguláris egységek vettek részt, amelyek a szovjet csapatok oldalán jöttek létre, önként jelentkező katonákból. Ilyen volt a Budai Önkéntes Ezred és több műszaki alakulat.

A második világháború méreteihez képest Magyarország katonai szerepe nem volt számottevő. A résztvállalással azonban az uralkodó körök teljesen a hitleri érdekeknek rendelték alá az ország gazdaságát, feladták nemzeti önállóságát, függetlenségét. Hadszíntérre vált az ország, a háborús emberáldozatok száma — beleértve a polgári lakosság veszteségeit is — elérte a 600 ezer főt, s elpusztult a nemzeti vagyon 40%-a. Kormányaik katasztrófpolitikájáért ily nagy árat fizettek a magyar dolgozó tömegek.

E historiográfiai áttekintés két részre tagolódik. Az első rész azokat a külföldi forrásműveket, feldolgozásokat és memoárokat ismerteti, amelyek valamely mértékben foglalkoznak Magyarország második világháborús katonai szerepével. A második rész a téma magyarországi forrásairól és irodalmáról ad áttekintést. A politikai történet és az antifasiszta ellenállási mozgalom történetének feltárása terén végzett munkáról és elért eredményekről külön referátumok számolnak be. Ezért a jelen áttekintés e témakörök irodalmát csupán annyiban érinti, amennyiben az egyes munkák esetleg lényeges adatokat vagy figyelemre-méltó szempontokat tartalmaznak Magyarország katonai részvételének megítélésére a második világháborúban.

A külföldön megjelent művek ismertetését a szovjet hadtörténeti irodalommal kezdjük, mivel a magyar uralkodó körök háborús erőfeszítései 1941–1945 között döntően a Szovjetunió ellen irányultak.

A szovjet hadtörténetészek munkái közül elsőként érdemel említést a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának történetét összefoglalóan tárgyaló magyar nyelven is kiadott hat kötetes reprezentatív feldolgozás.¹ E műben a magyar kutatások eddig elért eredményeire is támaszkodva, valamint a feltárt forrásanyag alapján elsőként esik szó, viszonylag részletesen, Magyarország és hadserege szerepéről, a háborúba történt bekapcsolódástól az ország felszabadításának befejezéséig eltelt időszakban. Az első kötetben ábrázolást nyer az a folyamat, melynek során a területi igényeik kielégítését remélő és annak érdekében mindenre kész magyar kormányok fokozatosan lecsatlakoztak a fasiszta Németország mellé, s hadbaléptek a Szovjetunió ellen. A második kötetben a dél-nyugati irányban támadó ellenséges erők között tévesen történik említés többször is a VIII. magyar hadtestről, a Kárpát-csoport, illetve a gyorshadtest helyett. A harmadik kötetben kapott helyet a 2. magyar hadsereg Don menti harcainak tárgyalása. Az itt közölt adatok, az annakidején tudatosan keltett és még ma is élő tévhittel ellentétben, világosan érzékeltetik, hogy a 2. magyar hadsereg nem jelentős túlerőben lévő, hanem jobban vezetett és képzettebb, magasabb erkölcsi-politikai szinten álló, tervszerűen tevékenykedő, a lehetőségek teljes kihasználására törckvő szovjet csapatok mérték megsemmisítő vereséget. Az adatok e mellett megcáfolják a hitlerista vezérkar korabeli, és a német tábornokok munkáiban ma is lépten-nyomon fellelhető ama kedvenc vádjait, mely szerint a vereségeért elsősorban a csatlós — köztük a magyar — csapatok a felelősök. A 4. és 5. kötet egy-egy fejezete a szovjet hadsereg magyarországi felszabadító hadműveleteivel foglalkozik. A legfontosabb összefüggéseket feltárva, a lényeges sajátosságokat bemutatva és a problémákat érzékeltetve, elsőként ad az alapvető forrásokra épülő tudományosan megalapozott képet e hadműveletekről anélkül, hogy részletesen tárgyalná az eseménytörténetet.

Magyarország második világháborúban való részvételének történetéről A. I. Puskás tollából jelent meg az első részletes marxista elemzés és összefoglalás.² Magyar nyelven is kiadott monográfiájában a szerző teljességre törekvő forrásfeltárás eredményeként, sokoldalúan bemutatja a magyar kormányok politikáját a háború előtt és alatt, annak összes következményeivel; árnyaltan ábrázolja a háborúellenes erők tevékenységét s a forradalmi helyzet érelődését Magyarországon. A magyar csapatok tevékenységét nem ismerteti részletesen.

¹ A Nagy Honvédő Háború története 1941–1945. 1–6 k. Bp. 1964–1967. Zrínyi Katonai Kiadó.

² A. I. Puskas: Magyarország a második világháborúban. Bp. 1971. Kossuth Kiadó.

Annál nagyobb gondot fordít a katonatömegek között végbement politikai erjedés folyamatának és mélységének feltárására. Számos, korábban ismeretlen adatot közöl a magyar katonák — sok esetben szervezett és zárt kötelékben végrehajtott — átállásáról és bekapcsolódásáról a fasizmus elleni harcba.

Mint ismeretes, a második világháború utolsó hadjáratának időszakában Magyarország területe is hadszíntérre vált, amelyen heves és nehéz harcok dúltak fél esztendőn át. A szovjet hadsereg magyarországi harctevékenységeivel a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának történetét tárgyaló valamennyi szovjet feldolgozás kisebb-nagyobb terjedelemben foglalkozik. Ezek felsorolásától eltekintünk, mert a témát egy külön korreferátum tárgyalja részletesen. Szükségesnek tartjuk azonban e helyütt is megemlíteni a legfontosabb monográfiákat, tanulmányokat és memoárokat.

M. M. Malahov a magyarországi hadműveletek történetének ismert kutatója elsősorban a hadművészeti problémákat elemezte írásaiban. Ezek közül összefoglaló kismonográfiáját és a dunántúli harcokat részletesen tárgyaló értékes tanulmányát emeljük ki.³ M. M. Minoszjan Délkelet-Európa felszabadítását tárgyaló művében⁴ jelentőségének megfelelő teret szentel a 2. és 3. Ukrán Front Magyarország területén vívott harcainak. Érdeme, hogy a vezetést és a csapatok tevékenységét kritikusan ábrázolja, bár helyenként az elkövetett hibáknak tényleges hatásuknál nagyobb szerepet tulajdonít. S. P. Taraszov a Budapest felmentését célzó német ellencsapások elhárítását,⁵ D. F. Loza a Nógrád-megye felszabadítását eredményező harccselekményeket,⁶ I. A. Plijev a vezetése alatt harcolt lovas-gépesített csoport magyarországi működését,⁷ egy szerzőpár pedig az 53. hadsereg 57. hadtestének Tiszán végrehajtott átkelését⁸ dolgozta fel.

Forrásértékét tekintve a szovjet hadtörténeti irodalomnak, az említetteken kívül, több olyan terméke van, amely nélkülözhetetlen a magyarországi hadműveletek történetének teljes megismeréséhez. Azok a művek tartoznak ide, amelyek műfajilag a memoár és a tudományos feldolgozás szerencsés ötvözeteként tárják fel sokoldalúságukban a történeteket, illetve azok különböző részleteit. Közülük első helyen érdemel említést a Malinovszkij és a Zaharov marsall vezette két szerzői kollektíva munkája.⁹ Mindkét kötet a szovjet—német arcvonal délnyugati szárnyán vívott hadműveletekkel foglalkozik, ezen belül adja részletes rajzát és szakszerű elemzését a magyarországi hadszíntéren lezajlott harccselekményeknek. Közös jellemzőjük, hogy őszintén feltárják a vezetés gond-

³ *M. M. Malahov: Oszvobozsdenie Vengrii i vosztocsnoj Ausztrii.* Moszkva, 1965. Voenizdat. *M. M. Malahov: Ot Balatona do Veni.* Moszkva, 1959. Voenizdat.

⁴ *M. M. Minoszjan: Oszvobozsdenie narodov Jugo-vosztocsnoj Jevropi.* Moszkva, 1967. A mű magyarországi hadműveletekkel foglalkozó fejezetei magyar nyelven: *Hazánk felszabadulása 1944—1945.* Bp. 1970. Zrínyi Katonai Kiadó.

⁵ *S. P. Taraszov: Boj u ozera Balaton.* Moszkva, 1959. Voenizdat.

⁶ *D. F. Loza: Nógrád megye felszabadítása. — Hadtörténelmi Közlemények,* 1967. 4. sz.

⁷ *I. A. Plijev: A Tisza völgyében.* Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 1. sz.

⁸ *T. Ribin—V. Ogarjov: Az 57. lövészhadtest átkelése a Tiszán 1944 novemberében* Egertől 50 km-re délkeletre. Lásd Fejezetek hazánk felszabadításának történetéből. Bp. 1960. Zrínyi Katonai Kiadó.

⁹ Budapest, Vena, Praga. Isztoriko-memuarnuj trud. Avt. koll. *R. Ja. Malinovszkij, M. V. Zaharov* itd. Moszkva, 1965. Voenizdat. A budapesti hadművelettel foglalkozó fejezete magyarul megjelent a *Hazánk felszabadulása 1944—1945* című kötetben, Bp. 1970. Zrínyi Katonai Kiadó. *Oszvobozsdenie Jugo-vosztocsnoj i Centralnoj Jevropi vojszkami* 2-go, 3-go Ukranszkij Frontov 1944—1945. Avt. koll. *M. V. Zaharov, Sz. Sz. Birjuzov* itd. Moszkva, 1970. Izd. Nauka. Magyar nyelven A 2. és 3. Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet-és Középeurópában, 1944—1945 címmel 1973-ban jelentette meg a Zrínyi Katonai Kiadó.

jait, problémáit és önkritikusan tárgyalják az eseményeket. A két munka mondanivalóját jól kiegészíti Sz. M. Styemenko újabb memoárja,¹⁰ amely számos, eddig ismeretlen részletet közöl a hadműveletek tervezésével és szervezésével kapcsolatban. Több csapattörténet is érdemben foglalkozik a magyarországi hadműveletek egy-egy fázisával. Az 57. hadsereg,¹¹ a 4. gárdahadsereg,¹² a 20. gárda lövészhadtest,¹³ a 23. lövészhadtest,¹⁴ és a 316. lövészhadosztály¹⁵ harci útját felelevenítő kötetek, értékes adataik mellett hűen ábrázolják a csapatok nehézségeit és a katonák hősiességét. Ez a jellemzője az A. M. Szamszonov szerkesztésében megjelent visszaemlékezésgyűjteménynek is.¹⁶

Mint az eddigiekből látható, a szovjet hadtörténetírás Magyarország második világháborúban játszott katonai szerepének témaköréből, ezideig legtöbbet a magyar hadszíntéren lezajlott harcok történetével foglalkozott.

Magyarország felszabadításában a szovjet hadsereg oldalán részt vettek bolgár, jugoszláv és román csapatok is. Bulgária, Jugoszlávia és Románia részvételét a hitleri Németország elleni háborúban az említett országok hadtörténetészei részletesen feldolgozták. Forráskiadványok, monográfiák, tanulmányok és népszerűsítő feldolgozások hosszú sora jelzi munkásságuk eredményeit. E művek közül elegendőnek tartjuk csupán azokra hivatkozni, amelyek önmagukban is reprezentálják az elért eredményeket, illetve speciális magyar vonatkozásaik miatt különös érdeklődésre tarthatnak számot.

1966-ban jelent meg az addigi kutatásokat összegezõ három kötetes kiadvány Bulgária honvédõ háborújáról.¹⁷ A nagyszabású vállalkozás 3. kötete harcászati részletességgel tárgyalja az 1. bolgár hadsereg csapatainak résztvételét Magyarország dunántúli területeinek felszabadításában, a 3. Ukrán Front hadműveleti alárendeltségében.

A Horthy-hadsereg második világháborús szerepléséhez szervesen hozzátartozott a megszálló tevékenység a Magyarországhoz visszacsatolt területeken és Ukrajnában. E tevékenység feltárása terén a jugoszláv történészek és hadtörténészek érték el a legfigyelemreméltóbb eredményeket. Több értékes, adatokban gazdag monográfia és tanulmány foglalkozik a megszállási rendszer kiépítésével, funkcionálásával és a megszálló erők partizánok elleni harcaival. E tekintetben a jugoszláv történészek és hadtörténészek között különösen J. Mirnić, Z. Atanacković, F. Godina és V. Strugar munkássága jelentős. Mirnić a magyar levéltárakban végzett széleskörű anyaggyűjtés eredményeként több tanulmányban¹⁸ részletesen feldolgozta a bácskai katonai közigazgatás történetét, a megszálló csapatok működését. Atanacković több könyvében¹⁹ a vajdasági ellenállási mozgalom oldaláról, Godina pedig a Muraközben²⁰ mutatja be, elemzi és értékeli ugyanezeket a kérdéseket. Strugar könyvében²¹ egyéb fontos adatok

¹⁰ Sz. M. Styemenko: V szerdce Jevropi. — Znamja, 1972. 2—3. sz.

¹¹ M. N. Sarohin—V. Sz. Petruhin: Puty k Balatonu. Moszkva. 1966. Voenizdat.

¹² Ot volzsszkih sztepej do avsztrickih Alp. Red. T. Voroncov. Moszkva, 1971. Voenizdat.

¹³ N. J. Birjukov: Trudnaja auka pobezdaty. Moszkva. 1968. Voenizdat.

¹⁴ Sz. A. Andrjuscenko: Dunajskie volni. Lvóv, 1967. Izd. Kamenjar.

¹⁵ G. Sz. Csebotarjov: Szoldati mira. Dnyepropetrovszk, 1970. Izd. Promin.

¹⁶ Oszvobozsdenie Vengrii ot fasizma. Moszkva. 1965. Izd. Nauka.

¹⁷ Otecsestvennata vojna v Balgarija 1944—1945. Szófia. 1966. Drzsavno Voenizdat.

¹⁸ Lásd pl. J. Mirnić: Sisten jedinstvennog rukovodstva madarskog okupatora i borbi protiv NOR u Backoj. — Vojnoistoricki Glasnik, 1968. 2. sz.

¹⁹ Lásd pl. Z. Atanacković: Vojvodina u borbi. Novi Sad. 1963.

²⁰ F. Godina: Prekmurje 1941—1945. Murska Subota. 1967.

²¹ V. Strugar: Rat i revolucija Jugoslavije 1941—1945. Beograd. 1970.

mellett pontos kimutatást találunk a jugoszláviai magyar megszálló erőkről. Az említett szerzők művei a jugoszláv történészek körében elfogadott, reális álláspontot tükrözik a megszállók tevékenységéről. A jugoszláv nép antifasiszta harcát összefoglalóan tárgyaló kétkötetes kiadványban²² pontos leírást és értékelést olvashatunk a jugoszláv csapatok szerepéről a magyarországi hadműveletekben. A román hadtörténeti irodalom nagyszámú termékei közül egy szerzői kollektíva 1966-ban kiadott részletes, adatgazdag monográfiáját említjük.²³ A munka az addigi kutatások eredményeit összefoglalva ad képet Románia bekapcsolódásáról és részvételéről a fasiszta Németország elleni háborúban. Ezen belül tárgyalja a 2. és 3. magyar hadsereg támadásának elhárítását, majd a román csapatok szerepét a debreceni és budapesti hadműveletben.

Az eddigiekkel ellentétben, az egykori antifasiszta koalíció nyugati tagállamainak hadtörténeti irodalma Magyarország második világháborús katonai szerepével mindezeidig keveset foglalkozott.

Az amerikai és angol hivatalos kiadványok: Az USA Army in World War II. csaknem száz és a Grand strategy hat kötetében például egyetlen olyan utalás sem található, amely a pusztá adatközlés, vagy legjobb esetben az elvi általánosítás szintjét meghaladóan foglalkoznék Magyarországgal. Ugyanez a megállapítás érvényes az egyéb hadtörténeti feldolgozásokra is. Ismereteink szerint az egyetlen kivételnek Fuller, a nemrégiben elhunyt ismert angol hadtörténész tekinthető. Az ő munkájában olvashatunk bizonyos hadművészeti értékelést a magyarországi harcokról. Fuller úgy ítéli meg, hogy hadászati lag helyes volt Friessner vezérezerdes, a „Dél” hadseregcsoport parancsnokának védelmi terve 1944 december végén, amely Budapest keleti felének feladására és a nyugati oldal, illetve a dunántúli részek megtartására irányult.²⁴ Mint ismeretes, ezt a tervet Hitler mereven elutasította és Budapest keleti hídfőjének végsőkéig való tartását követelte meg. A többi angol, amerikai és francia szerző: Liddell Hart, C. Falls, Montgomery, Esposito, Chassin és mások, lényegében nem mennek túl az események szűkszavú, többnyire másodlagos források alapján történő regisztrálásán.

Hasonló helyzettel találkozunk a memoáriróadalom terén is. A hadvezérek és politikusok emlékiratai jóformán semmi lényeges újat nem tartalmaznak Magyarország katonai szerepéről. Churchillt tekinthetjük az egyetlen kivételnek. Műve III. kötetében²⁵ értékelő megállapításokat tesz Magyarországnak a német hadigépezetben elfoglalt helyéről, a VI. kötetben²⁶ pedig arra utal, milyen fontossággal bírt a magyarországi hadszíntér Hitler terveiben.

Külön érdemel említést a Magyarország két világháború közötti történetét személyes tapasztalatai alapján is jól ismerő Macartney angol professzor nagy erudícióval megírt munkája.²⁷ A könyv elsősorban politikatörténeti jellegű, de számos, máshol nem található adatot tartalmaz a magyar hadsereg és a katonai felsővezetés szerepére is. Különösen a háborúba való belépés, a 2. hadsereg frontra küldése, Horthy kormányzó kiugrási kísérletének tárgyalásakor szólaltat meg

²² Oslobođilacki rat narodna Jugoslavije 1941—1945. Beograd. 1965.

²³ Romania in razboiul antihitlerist 23. august 1944—9. mai 1945. Autori: V. Anescu, C. Antip etc. Bucureşti, 1966. Editura Militara.

²⁴ J. C. Fuller: The Second World War 1939—1945. A strategical and tactical history. New-York. 1962. Duell, Sloan, Pearce, 351.

²⁵ W. S. Churchill: The Second World War. Vol. III. The Grand Alliance. Boston, 1950. Houghton Mifflin. 527.

²⁶ I. m. VI. 180—181.

²⁷ C. A. Macartney: October Fifteenth. History of Modern Hungary 1929—1945. Vol. 1—2. Edinburgh. 1957.

több egykori résztvevőt, így téve árnyaltabbá, differenciáltabbá a Magyarország katonai szerepéről alkotott képet. A visszaemlékezések bőséges használata egyik értéke, egyúttal azonban alapvető hiányossága is Macartney munkájának. Informátorainak közléseit ugyanis a szerzőnek esetenként nem állt módjában egybevetni más, hitelesebb forrásokkal. Ennek következtében a forráskritika hiánya, minden értéke mellett is egyoldalúvá teszi a könyvet.

Az a tény, hogy a nyugati szövetséges hatalmak második világháborús szakirodalma Magyarországgal alig foglalkozik, alapvetően két okkal magyarázható:

a) Magyarország valóban nem tartozott a háború jelentősebb szereplői közé;

b) a nyugati szövetségesek — légierőiktől eltekintve — nem állottak közvetlen harcrintkezésben a magyar hadsereggel, s nem vettek részt az ország területén lezajlott harcokban sem.

Véleményünk szerint ezzel függ össze az a tény, hogy azok az amerikai, angol és francia munkák, melyek Magyarország második világháborús katonai szerepével egyáltalán foglalkoznak — csekély kivétellel — mennyiségüket és minőségüket tekintve sem jelentősek. Általában másodlagos forrásokra támaszkodnak, következtetéseikben ritkán lépik túl az általánosítás szintjét, önmagukban csak elvétve forrásértékűek.

Az eddigiektől eltérő módon és más oldalról mutatják be Magyarországot és hadserege szerepét a Német Szövetségi Köztársaságban kiadott forrásművek és különféle feldolgozások. E munkák jelentőségét külön emeli, hogy míg az antifasiszta szövetséges hatalmak második világháborús katonai iratai ma még nem teljesen hozzáférhetők, addig a vesztes fél: a hitleri Németország levéltári dokumentumai alapján kutathatók, illetve tekintélyes részük kiadott, vagy mikrofilm formában a kutatás rendelkezésére áll.

Magyarország katonai részvételére vonatkozóan rendkívüli jelentőségű és nagyértékű forrás a Wehrmacht főparancsnokság hadinaplója,²⁸ a hitleri helyzetmegbeszélések töredékesen fennmaradt anyaga²⁹ és a „Heeresgruppe Süd” kiadatlan hadinaplója. E forrásokban bőséges és pontos adatok találhatók a magyar csapatok szerepére, helyzetére, harcértékére, valamint a német hadvezetés magyarországi hadszíntérhez fűződő érdekeire, elgondolásaira és terveire vonatkozóan.

Az egykori német katonai vezetők közül Friessner,³⁰ Fretter-Pico³¹ és Guderian³² foglalkoznak sokat memoárjaikban a magyar csapatok szerepével, helyzetével és a magyar hadszíntér jelentőségével a magyarországi harcok időszakában. A szerzők szubjektív beállítottsága, írásaik önigazoló jellege számos esetben megkérdőjelezi állásfoglalásaik, értékeléseik helyességét. Ennek ellenére emlékirataik sok, máshol nem fellelhető adatot tartalmaznak. Friessner és Fretter-Pico számos alkalommal a valóságnak megfelelően ábrázolják a magyar csapatok egyre csökkenő harcértékét. A tényekből azonban mindketten túlzott követke-

²⁸ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940—1945. (Hrsg. P. E. Schramm.) Band 1—4. Frankfurt am Main. 1961—1965. Bernard-Graefe Verlag.

²⁹ Hitlers Lagebesprechungen. Die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen 1942—45. (Hrsg. Helmut Heiber.) Stuttgart. 1962. Deutsche Verlags-Anstalt.

³⁰ H. Friessner: Verrätene Schlachten. Die Tragödie der deutschen Wehrmacht in Rumänien und Ungarn. Hamburg. 1956. Holsten Verlag.

³¹ M. Fretter-Pico: Missbrauchte Infanterie. Frankfurt am Main. 1957. Bernard-Graefe Verlag.

³² H. Guderian: Erinnerungen eines Soldaten. Neckargemünd. 1960. Vowinkel Verlag.

tetéseket vonnak le, a magyar csapatokat okolva az elszenvedett vereségekért. Guderian könyvében többször hivatkozik a közte és Hitler között kialakult ellentétre a magyar hadszíntér szerepének megítélése tekintetében. Végső fokon elismeri a magyarországi olaj birtoklásának jelentőségét, de túlzottnak tartja Hitler erőfeszítéseit Magyarországon.

Az egykori katonai vezetők memoárjai mellett a különféle német hadosztálytörténetek³³ is hasznos forrásanyagot tartalmaznak részint a magyar csapatok harctevékenysége a Szovjetunió területén, részint pedig a magyarországi hadműveletek számos mozzanatára vonatkozóan. Ez utóbbi tekintetben főleg a helytörténetések számára értékesek.

Ismereteink szerint az NSzK-beli hadtörténeti irodalomban nincs olyan feldolgozás, amely önállóan, összefoglaló módon tárgyalná a magyar haderő második világháborús szereplését. Ezideig olyan munkáról sem tudunk, amely akárcsak a 2. hadsereg Don-menti, vagy az 1. hadsereg szlovákiai harcait ábrázolná részletesen. Ezeket a tudományos feldolgozások viszonylag röviden elintézik, mélyebb elemzésre egyetlen szerző sem vállalkozik. Jó példa erre, hogyan kommentálja Tippelskirch a 2. hadsereg katasztrófális vereségét. Mint írja: „A magyar hadsereg teljesen elvesztette minden tartását és pánikszerűen menekült nyugatra és északra az oroszok támadása elől.”³⁴ Hasonló szemlélettel találkozunk Jacobsen,³⁵ Philippi-Heim,³⁶ Görlitz³⁷ és más szerzők műveiben.

Lényegesen gazdagabb a magyarországi harcok történetének és tapasztalatainak feldolgozása. Az említett szerzők a szovjet—német arcvonal egészének helyzetébe ágyazva tárgyalják a magyar hadszíntéren lezajlott eseményeket, értékelik a felek terveit és tevékenységét. A hadszíntér fontosságát elismerik, bár túlzottnak ítélik Hitler erőfeszítéseit a kezdeményezés visszanyerésére. A monografikus feldolgozások közül Hans Kissel munkája³⁸ érdemel említést, a debreceni hadműveletről közölt értékes adalékai miatt. Erich Kern könyvében³⁹ is található néhány használható adat, a szerző nyíltan fasiszta szemlélete miatt azonban az események teljesen torz formában nyertek ábrázolást.

³³ Ezek közül a jelentősebbek: *R. Stoves*: Die 1. Panzer-Division 1935—1945. Chronik einer der drei Stamm-Divisionen der deutschen Panzerwaffe. Bad Nauheim. 1961. Podzun Verlag. Geschichte der 3. Panzer-Division Berlin—Brandenburg 1935—1945. Berlin. 1967. Verlag Günter Richter. *E. Rebentisch*: Zum Kaukasus und zu den Tauern. Die Geschichte der 23. Panzerdivision 1941—1945. Esslingen, 1963. *F. M. v. Senger und Etterlin jr.*: Die 24. Panzer-Division, vormals 1. Kavallerie-Division 1939—1945. Neckargemünd. 1962. Vowinkel Verlag. *P. Strasser*: Europäische Freiwillige. Die Geschichte der SS-Panzerdivision Wiking. Osnabrück, 1968. Munin Verlag. *H. Lanz*: Gebirgsjäger. Die 1. Gebirgs-Division 1935—1945. Bad Nauheim. 1954. Podzun Verlag. *P. Klatt*: 3. Gebirgs-Division 1939—1945. Bad Nauheim. 1958. Podzun Verlag. *J. Braun*: Enzian und Edelweiss. Die 4. Gebirgs-Division 1940—1945. Bad Nauheim. 1955. Podzun Verlag. *H. Pohlman*: Geschichte der 96. Infanterie-Division 1939—1945. Bad Nauheim. 1959. Podzun Verlag. *H. Kriegsheim*: Getarnt, getauscht und doch getreu. Die geheimnisvollen Brandenburger. Berlin. 1959.

³⁴ *K. v. Tippelskirch*: Geschichte des zweiten Weltkriegs. 3. Aufl. Bonn. 1959. Athenäum Verlag. 19.

³⁵ *H. A. Jacobson*: 1939—1945. Der zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten. Darmstadt. 1961. Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft.

³⁶ *A. Philippi—F. Heim*: Der Feldzug gegen Sowjetrußland 1941 bis 1945. Stuttgart, 1962. Kohlhammer Verlag.

³⁷ *W. Görlitz*: Der Zweite Weltkrieg. Band 1—2. Stuttgart. 1951—1952. Kohlhammer Verlag.

³⁸ *H. Kissel*: Die Panzersechslachten in der Puszta im Oktober 1944. Neckargemünd, 1960. Vowinkel Verlag.

³⁹ *E. Kern*: Die letzte Schlacht Ungarn 1944—45. Welsermühl. 1960. Wels Verlag.

A Magyarország második világháborús katonai szerepével foglalkozó, külföldön megjelent feldolgozások között külön kell említeni a nyugati emigrációban élő horthysta katonák írásait. A horthysta katonai emigráció hadtörténetírói tevékenységét alapvetően a következő alapállás jellemzi:

- a) annak bizonyítása, hogy Magyarország a második világháborúból nem maradhatott ki, és hadbalépése a Szovjetunió ellen csupán preventív lépés volt;
- b) a magyar csapatok a Wehrmacht megbízható szövetségeseiként az utolsó pillanatig végrehajtották a rájuk szabott, erejüket meghaladó feladatokat;
- c) a német katonai vezetés nem bízott a magyarokban, nem teljesítette vállalt kötelezettségeit, ez a kudarckok alapvető oka.

Ezek a tendenciák a legpregnansabban megmutatkoznak Adonyi Ferenc hidegháború légkörében fogant munkájában, amely első és szakmailag eléggé gyengén sikerült kísérlet az emigráció részéről, a Horthy-hadsereg második világháborús szerepének bemutatására.⁴⁰ Az erősen fasiszta szemléletű, minden tárgylagosságtól nélkülöző könyv szerzője, az előbb említett tételek igazolása érdekében, esetenként még a tényeket is durván meghamisítja. Munkájából csupán az eredeti dokumentumok használhatók. Nem sokkal jobb a helyzete Adonyinak a témával foglalkozó, nemrégiben megjelent másik könyvével kapcsolatban sem.⁴¹ Ebben is erősen eltúlozza a magyar csapatok szerepét. Így pl. az 1944 őszen fegyverben állt 27 magyar hadosztálynak fontos hadászati jelentőséget tulajdonít. Véleménye szerint: „Ezek akadályozták meg, hogy a szovjet hadseregek nem érték el hamarabb Dél-Németországot. Nélkülük kérdéses, hogy sor került volna a jaltai konferenciára, mert a szovjet hadseregek nem adtak volna lehetőséget, hogy a nyugati hadseregek kelet felé nyomuljanak előre.”⁴² A tények ismeretében megállapítható, hogy Adonyi véleménye nélkülöz minden reális alapot.

Az utóbbi években dálnoki Veress Lajos egykori vezéreztudományi vezetésével egy szerzői kollektíva vállalkozott rá, hogy három kötetben feldolgozza Magyarország második világháborús katonai szerepének történetét. Ez évben jelent meg a munka első kötete.⁴³ A könyv három részre tagolódik. Az első rész Magyarország két világháború közötti katonai helyzetét tárgyalja meglehetősen alacsony színvonalon, tendenciózus beállítással; átlátszóan bizonygatva a háborúra való felkészülés és a hadbalépés szükségességét, jogosságát. A második rész a hadiiparról és a légierőről ad rövid, visszaemlékezéseken alapuló, csekély forrásértékű áttekintést. A harmadik rész a 2. magyar hadsereg és az 1. páncélos hadosztály Don menti harcaival foglalkozik. Dálnoki Veress Lajos a 2. magyar hadsereg helyzetét és tevékenységét szélesebb keretekbe helyezve, a nagyobb összefüggéseket bemutatva, eléggé szakszerűen ábrázolja. Erősen szovjetellenes beállítottságú írásának fő célja annak bizonyítása, hogy a magyar csapatok bátran harcoltak a legkedvezőtlenebb körülmények között. Elismeri, hogy a 2. hadsereg vereségének oka nem a nyomasztó túlerő, hanem a helyesen alkalmazott szovjet súlyképzés és a jó vezetés. A támadás váratlanságának okát a felderítés elégtelenségében és a hadsereg vezérkari főnökének téves helyzetmegítélésében látja. Ugyanakkor Jány Gusztáv hadseregpáncsnokot eléggé naív módon mentegeti.

⁴⁰ *Adonyi Ferenc: A magyar katona a második világháborúban.* Klagenfurt. 1954. Kleinmayr.

⁴¹ *F. v. Adonyi-Naredy: Ungarns Armee im zweiten Weltkriege.* Neckargemünd. 1971. Vowinkel Verlag.

⁴² I. m. 161.

⁴³ *Magyarország honvédelme a második világháború előtt és alatt (1920–1945).* München. 1973.

Az eddigiekben említett összefoglaló munkán kívül még néhány tanulmány jelzi a horthysta katonai emigráció hadtörténetirói tevékenységét. Lengyel Béla erősen felnagyítva, kisebb-nagyobb pontatlanságokkal dolgozta fel a gyorshadtest szereplését⁴⁴ és az 1. hadsereg Kárpátokban vívott harcainak történetét.⁴⁵ Kisbarnaki Farkas Ferenc írása naplószerűen ad képet az 1. hadsereg visszavonulásáról.⁴⁶ Darnóy Pál cikksorozata a Magyarország területén 1944/1945-ben vívott harcok történetét tárgyalja.⁴⁷ Munkájának egyetlen értéke az, hogy levéltári források alapján ad folyamatos képet a magyar csapatok helyzetéről.

A horthysta katonai emigráció hadtörténetirói tevékenységétől elkülönítve kell említeni a Svájcban élő Gosztónyi Péter munkásságát. Gosztónyi a nyíltan fasiszta tendenciáktól magát elhatárolva de erősen szovjetellenes állal dolgozta fel publicisztika ízü írásaiban az 1944—45. évi magyarországi harcok történetét.⁴⁸ E munkái csupán a feltárt, korábban ismeretlen forrásanyag miatt használhatók, szakmai értékük igen kevés. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945 eleji hadsereg-szervező tevékenységét tárgyaló tanulmánya pedig lényegében a kiadott magyar forrásokra és feldolgozásokra támaszkodik, azokhoz képest újat nem ad.⁴⁹

Az eddigiekben felrajzolt vázlatos körképen arra törekedtünk, hogy a teljesség igénye nélkül érzékeltessük, milyen szemlélet és tendenciák jellemzik azokat a külföldön megjelent munkákat, amelyek valamilyen formában foglalkoznak Magyarországon második világháborús katonai szerepével.

*

A következőkben röviden áttekintjük, mit végzett el eddig a téma kutatása terén a magyar hadtörténetírás. Mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy a kutatók munkájának eredményességét jelentősen nehezíti a rendelkezésre álló magyar katonai iratanyag hiányos volta. A Horthy-hadsereg iratait, köztük a második világháborúban való részvételének megmaradt dokumentumait a Hadtörténelmi Levéltár őrzi. Az egykori Honvédelmi Minisztérium Elnöki 17. osztálya és a Vezérkari Főnökség Anyagi Csoportfőnökségének anyaga — a hiányok ellenére is — meggyőzően bizonyítja, hogy a Horthy-hadsereg harci technikája és felszerelése teljesen korszerűtlen volt, s Magyarország felkészületlen katonai erővel kapcsolódott be a Szovjetunió elleni háborúba. Sajnos, a csapatok iratanyaga a harcselekmények következtében jórészt megsemmisült, illetve nyugatra került. Csupán a Kárpát-csoport és a 2. hadsereg dokumentumainak egy része, köztük a hadművelleti napló és mellékletei maradtak itthon. Ezeket egészítik ki a Vezérkari Főnökség napi jelentései, a békétárgyalást előkészítő bizottság katonai iratai és a budapesti I. hadtestparancsnokság parancsai. Töredekességük ellenére is rendkívül értékesek a hadbíróságok iratai. Ezekből képet alkothat a kutató a háborúval való szembefordulás fokozatosan növekvő mérté-

⁴⁴ Lengyel Béla: Die ungarischen Truppen im Russland-Feldzug 1941. — Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift. 1960. Nr. 10—11.

⁴⁵ Lengyel Béla: Die ungarische Verteidigung der Karpaten 1944. — Allgemeine Schweizerische Militärzeitschrift. 1956. Nr. 2, 3, 4.

⁴⁶ Kisbarnaki Farkas Ferenc: A Tatár-hágó visszanéz. Buenos Aires. 1952.

⁴⁷ Darnóy Pál: A Budapestért vívott harc. Hadtörténelmi részletek a magyar térségben lefolyt küzdelem döntő szakaszáról 1944—1945. — Hadak Útján. München. 1962. és köv. évf.

⁴⁸ P. Gosztónyi: Der Kampf um Budapest 1944/45. München. 1964. Verlag Schnell—Steiner. P. Gosztónyi: Endkampf an der Donau 1944/45. München. 1969. Verlag Fritz Molden.

⁴⁹ P. Gosztónyi: Die Debrecener Regierung und ihre militärischen Anstrengungen im Frühjahr 1945. — Österreichische Militärische Zeitschrift. 1965. Nr. 3—4.

kérő a lakosság és a katonák soraiban. Végezetül meg kell említeni a háborús bűnösök perének ma már kutatható, és mikrofilmen az Országos Levéltárban őrzött anyagát is. Ezek az iratok segítséget nyújtanak a háborús kormányok katonai politikájának megismeréséhez és választ adnak más, lényeges katonai kérdésekre.

Az eddigiekben ismertetett, eléggé szűk hazai forrásbázisra támaszkodhattak a magyar kutatók mindaddig, amíg a külföldi lelőhelyek meg nem nyíltak előttük. 1958-ig a második világháború magyar katonai vonatkozásainak feltárása terén vajmi kevés történt Magyarországon. Ennek oka a forrásanyag nem kielégítő mennyisége mellett a fiatal marxista történet- és hadtörténettudomány kezdeti nehézségeiben keresendő. De szerepet játszott benne egyfajta dogmatikus szemlélet is, amely nem tartotta szükségesnek az ellenforradalmi-fasiszta Horthy-hadsereg történetének mélyreható tanulmányozását.

Alapvetően ezek vezettek oda, hogy 1959 előtt a háborús bűnösök peranyagán,⁵⁰ Kelemen István⁵¹ és Szirmai Dezső⁵² háborús bűnösökkel folytatott beszélgetéseit tartalmazó riportkönyvein, Czebe Jenő és Pethő Tibor közös munkáján,⁵³ Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszter memoárján⁵⁴ és Tóth Sándor két tanulmányán⁵⁵ kívül nem jelent meg munka Magyarország második világháborús katonai szerepéről.

A háborús bűnösök peranyagai, melyek az Ítélet a történelem című sorozatban jelentek meg, feltárják a magyar uralkodó osztályok háborúhoz vezető és háború alatti politikájának mozgó rugóit, legfontosabb állomásait, valamint a német segédlettel hatalomra jutott Szálasi-rezsim bűneit. Kelemen István és Szirmai Dezső könyveinek anyaga lényegében kiegészíti a főbb háborús bűnösök vallomásait.

Czebe Jenő és Pethő Tibor 1946-ban megjelent közös munkája az első feldolgozás Magyarország második világháborús katonai szerepéről. A szerzőket az a cél vezette, hogy csökkentse a magyar uralkodó osztályok háborús felelősségét a közelgő béketárgyalásokon. A háborús politikáért alapvetően a szomszédos országokat okolják, melyek kormányainak merev és ellenséges magatartása kényszerítette bele Horthy-Magyarországot a hitleri Németországgal kötött szövetségbe. A magyar csapatok háborús tevékenységével nagyon röviden foglalkoznak.

Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszter eléggé korán, 1946-ban megjelentette a háborús évekre vonatkozó memoárjait. Nagy érdeme, hogy rendkívül őszintén és sok adattal érzékelteti a német, nemkülönben a hazai szélsőjobboldali pártok térhódítását, befolyását a tisztikarban. Plasztikus képet ad a hadsereg korszerűtlenségéről, a katonai felsővezetésnek a politika alakulására gyakorolt káros hatásáról. Sajnálatosan keveset foglalkozik azonban a harcselekményekkel.

⁵⁰ A Bárdossy-per. 1. A vád. 2. A tárgyalás és az ítélet. Bp. 1945. Az Imrédy-per. A vád, a vallomások és az ítélet. Bp. 1946. A Szálasi-per. A vád, a vallomások és az ítélet. Bp. 1945.

⁵¹ Kelemen István: Interjúk a rács mögött. Bp. 1946. Müller Kiadó.

⁵² Szirmai Dezső: Fasiszta lelkek. Bp. 1946. Faust Kiadó.

⁵³ Czebe Jenő—Pethő Tibor: Magyarország a második világháborúban. A háborús évek katonai története. Bp. 1946. Új Magyarország kiadása.

⁵⁴ Nagybaóni Nagy Vilmos: Végzetes esztendő 1938—1945. Bp. 1946. Körmendy Kiadó.

⁵⁵ Tóth Sándor: A Horthy-hadsereg szervezete 1920—1944. Hadtörténelmi Közlemények, 1958. 1—2. és 3—4. sz. Tóth Sándor: Magyar katonák a hitleri fasiszmus ellen. Hadtörténelmi Közlemények, 1957. 1—2. sz.

Tóth Sándor 1957-ben megjelent tanulmánya azt a folyamatot vázolja fel, melynek során sok magyar katona az ösztönös háborúellenességtől eljutott a fasizmus elleni fegyveres harc tudatos vállalásáig. Egyben választ ad arra a kérdésre: miért nem fordultak a magyar csapatok 1944 őszén szervezeten a németek ellen. Másik tanulmányában a szerző bemutatja a Horthy-hadsereg fejlődését 1920–1944 között. Meggyőzően bizonyítja, hogy a hadsereg fejlesztése nem nyugodott megfelelő gazdasági és haditechnikai alapokon.

A második világháború magyar vonatkozásainak feltárása 1959-től vett új lendületet. Erre az időre a magyar marxista történet- és hadtörténettudomány túljutott a kezdeti nehézségein, és művelői is leküzdötték a korábbi szemléleti korlátokat. A Magyar Tudományos Akadémia kormány által jóváhagyott távlati terve tehát kedvező körülmények között állíthatta egyik fő feladatként Magyarország második világháborús szerepének tanulmányozását a kutatók elé.

Az eredmények között mindenekelőtt az azóta közzétett, igen értékes okmánypublikációkat kell megemlíteni. 1961-ben jelent meg Csima János adatokban gazdag, terjedelmes összeállítása.⁵⁶ A szerző széleskörű kutatások eredményeként, esetenként alegységig vagy egységig bezárólag ismerteti a magyar csapatok tevékenységét a bécsi döntésekkel visszacsatolt területeken, a Jugoszlávia elleni agresszió és a Szovjetunió elleni háború során, a megszállt szovjet területeken s kitelepüléseket Németországba. A munka rendkívül hasznos segítséget jelent a témával foglalkozó kutatók számára. Ugyanez mondható el Csima János másik publikációjáról is, amely Magyarország második világháborús katonai szerepének legfontosabb statisztikai adatait tartalmazza.⁵⁷

Kun József tette közzé Percy Ernst Schramm naplóját,⁵⁸ amelyből megismerhető a német és a magyar katonai vezetés együttműködése abból a célból, hogy Magyarország önként lépjen be a Szovjetunió elleni háborúba. Horváth Miklós dokumentumköteté⁵⁹ megismerteti az olvasót a 2. hadsereg frontraküldésének körülményeivel, a Don-mentén vívott harcaival s a katasztrofális vereség okaival, felelőseivel. A dokumentumok képet adnak a hadsereg korszerűtlenségéről, kritikus ellátási-utánpótlási helyzetéről, a katonák erkölcsi-politikai és fizikai állapotáról, mérhetetlen szenvedéseiről, a németek velük szemben tanúsított brutalitásairól. Gazsi József⁶⁰ és Morva Tamásné⁶¹ okmánypublikációi szemléletesen érzékeltetik a Horthy-hadseregben végbement bomlási folyamatot, a háborúellenesség fokozódását és a németekkel való szembefordulás méreteit.

Az ismertetett forrásközlések jelentős segítséget nyújtottak a második világháború számos magyar vonatkozásának megismeréséhez és ösztönzőleg hatottak a téma további kutatására. Ennek során az elmúlt években több tanul-

⁵⁶ *Csima János*: Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945). Bp. 1961. Honvédelmi Minisztérium Központi Irattárának kiadása.

⁵⁷ *Csima János*: Magyarország katonai részvétele a második világháborúban. Okmánytár. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 3. sz.

⁵⁸ *Kun József*: A német hadvezetés magyarországi politikájához. 1941. március–július. Századok, 1965. 6. sz.

⁵⁹ *Horváth Miklós*: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. 2. bőv. kiad. Bp. 1959. Hadtörténelmi Intézet — Zrínyi Kiadó.

⁶⁰ *Gazsi József*: Magyar katonák átállásai a Vörös Hadsereghez hazánk felszabadítása során. Hadtörténelmi Közlemények, 1964. 4. sz.

⁶¹ *Gazsi József*: Adatok és dokumentumok a Szálasi-hadsereg bomlásának történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1960. 2. sz. *Morva Tamásné*: Dokumentumok az ellenforradalmi rendszer utolsó napjainak történetéhez (1944 november–1945 február). Hadtörténelmi Közlemények, 1960. 1. sz.

mány és néhány monográfia látott napvilágot, melyek feltárják Magyarország katonai szerepének több vonatkozását.

E munkák közül elsőként érdemel említést Godó Ágnes és Sztana Béla könyve,⁶² amely az ideológiatörténet oldaláról világítja meg a háborúra való felkészülés és a részvétel főbb problémáit. A szerzők rámutatnak a háborús politika okaira, ismertetik a lakosság és a hadsereg eszméi, politikai felkészítésének módszereit, a rendszer katonai politikájának főbb jellemzőit, s a hadsereg technikai korszerűtlenségének erkölcsi ellensúlyozására irányuló erőfeszítéseket.

Csima János a katonai vezetésnek a politikára gyakorolt befolyását tárgyalja terjedelmes tanulmányában.⁶³ Egy másik írásában a háború alatti hadseregfejlesztés problémáit elemzi.⁶⁴ Mindkét anyag jól szemlélteti a magyar uralkodó körök végzetesen rövidlátó politikáját és háborús erőfeszítésének méreteit, hatását.

Tóth Sándor tanulmánya a hadsereg helyzetét a háborúba lépés időszakában mutatja be.⁶⁵ Értékeli szervezetét, harci technikáját, felszerelését, a különböző fegyvernemek állapotát, a kiképzés színvonalát, a katonák erkölcsi-politikai állapotát. Kimutatja, hogy a politikai és katonai vezetés a német villámháborús sikerek bűvöletében, teljesen felkészületlenül vitte bele az országot a háborúba.

A hadsereg gépesítésére irányuló erőfeszítéseket tárgyalja Dombrády Loránd értékes, rengeteg új adatot feltáró tanulmányaiban.⁶⁶ Kutatásának eredményei sokoldalúan bizonyítják, hogy a Horthy-hadsereg, az ország anyagi teherbírását maximálisan igénybevevő fejlesztés ellenére, mindvégig korszerűtlen maradt. Tényekkel igazolja azt is, hogy a németek ismételt ígéreteik ellenére sem nyújtottak számottevő segítséget a magyar haderő korszerűsítéséhez.

Magyarország második világháborús szerepének egyik leglényegesebb kérdése a Szovjetunió elleni háborúba való bekapcsolódás. Érthető, hogy e kérdésnek több kutató is figyelmet szentelt. Juhász Gyula monográfiájában⁶⁷ és Ránki György tanulmányában⁶⁸ elsősorban a hadbalépés körülményeinek politikai problematikáját tárják fel. Kun József⁶⁹ és Tóth Sándor⁷⁰ tanulmányai ezzel szemben a katonai és katonapolitikai vonatkozásokat mutatják be. Az említett munkák lényegében teljes képet adnak a kérdésről. Világossá teszik azokat a körülményeket, melyek oda vezettek, hogy a kormány — a katonai vezetés nyomásá-

⁶² Godó Ágnes—Sztana Béla: A Horthy-rendszer katonai ideológiája. Bp. 1965. Zrínyi Katonai Kiadó.

⁶³ Csima János: Adalékok a horthysta vezérkarnak az ellenforradalmi rendszer háborús politikájának betöltött szerepéről. Hadtörténelmi Közlemények, 1968. 3. sz.

⁶⁴ Csima János: A magyar hadseregfejlesztés távlati terveinek kudarca a második világháború alatt. Hadtörténelmi Közlemények, 1962. 1. sz.

⁶⁵ Tóth Sándor: A Horthy-hadsereg helyzete a Szovjetunió elleni háborúba lépés idején. Hadtörténelmi Közlemények, 1961. 2. sz.

⁶⁶ Dombrády Loránd: A horthysta katonai vezetés erőfeszítései a páncélos fegyvernem megteremtésére 1938—1940. Hadtörténelmi Közlemények, 1970. 4. sz. Dombrády Loránd: Adalékok a Horthy-hadsereg gépesítésének történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1971. 1. sz. Dombrády Loránd: A Horthy-hadsereg tábori tüzéségének anyagi-technikai állapota 1940-ben a háborúba lépés előtti időszakban. Hadtörténelmi Közlemények, 1972. 4. sz.

⁶⁷ Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919—1945. Bp. 1969. Kossuth Kiadó.

⁶⁸ Ránki György: Magyarország belépése a második világháborúba. Hadtörténelmi Közlemények, 1959. 2. sz.

⁶⁹ Kun József: Magyarország második világháborúba való belépésének katonapolitikai vonatkozásai. Hadtörténelmi Közlemények, 1962. 1. sz.

⁷⁰ Tóth Sándor: Horthy-Magyarország felkészülése és bekapcsolódása a Szovjetunió elleni háborúba. Hadtudományi Közöny, 1971. 1. sz.

nak engedve — minden külső kényszer nélkül, önként belépett a Szovjetunió elleni háborúba. A szerzők kutatási eredményeit felhasználva írta meg egy riport-naplóban Pintér István a háború első két hetének történetét.⁷¹

A hadműveleti iratok hiányos volta miatt mindezekig kevés tanulmány készült el a Horthy-hadsereg harcairól. Tóth Sándor a rendelkezésre álló források alapján viszonylag részletesen feldolgozta a Kárpát-csoport, illetve a gyorsadtest részvételét az 1941. évi hadjáratban.⁷²

Horváth Miklós korábban említett dokumentumkötetén kívül a 2. hadsereg Don-menti harcaival Görgényi Dániel memoárja⁷³ és Gindert Károly tanulmánya foglalkozik.⁷⁴ Görgényi személyes élményei és a megmaradt hadműveleti iratok alapján ad megrázó erejű képet a 2. hadsereg helyzetéről, a hídfőharcokban elszenvedett veszteségeiről és a szovjet támadás eredményeként bekövetkezett pusztulásáról. Gindert Károly az 1. páncélos hadosztály szerepét mutatja be, elemzi és értékeli a Don-menti hídfőharcokban.

Mint ismeretes, Magyarországon új helyzetet teremtett az 1944. március 19-én minden ellenállás nélkül végrehajtott német megszállás. A megszállás politikai és katonai előkészítésének, végrehajtása tervének legfontosabb dokumentumai két okmánykiadványban is helyet kaptak.⁷⁵ A megszállás katonai vonatkozásait első ízben Kun József dolgozta fel tudományos igénnyel, rendkívül alapos tanulmányában, német és magyar levéltári források felhasználásával.⁷⁶ A témáról 1968-ban megjelent Ránki György monográfiája.⁷⁷ A szerző az alapvető összefüggések gondos és mélyreható elemzésével mutatja be a megszálláshoz vezető utat, az uralkodó körök illúziókra épült felemás politikáját és a megszállás összes következményeit. Kun József és Ránki György adatokkal alátámasztva foglalnak állást a megszállással szembeni ellenállás reális, objektív lehetősége mellett.

A német megszállás mellett Magyarország sorsára tragikusan kiható esemény volt Horthy kormányzó 1944. október 15-i sikertelen kiugrási kísérlete és Szálasi Ferenc hatalomra jutása. E kérdés-komplexummal több kutató foglalkozott. Rozsnyói Ágnes,⁷⁸ Ölvedi Ignác⁷⁹ és Tóth Sándor⁸⁰ pontosan rekonstruálták az eseményeket s gazdag tényanyaggal illusztrálták, milyen kapkodás, felelőtlenység és vétkes könnyelműség jellemezte az uralkodó körök magatartását e sors-

⁷¹ *Pintér István*: 14 nap (1941. június 22. — július 5.) Bp. 1966. Gondolat Kiadó.

⁷² *Tóth Sándor*: A Horthy-hadsereg gyorsadteste a Szovjetunió elleni rablőháborúban. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 2. sz.

⁷³ *Görgényi Dániel*: Signum laudis. Egy katona emlékiratai. Bp. 1968. Zrínyi Katonai Kiadó.

⁷⁴ *Gindert Károly*: Az 1. páncélos hadosztály harcai a 2. magyar hadsereg doni hídfőcsatáiban 1942. július—október. Hadtörténelmi Közlemények, 1961. 2. sz.

⁷⁵ Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Az iratokat összegyűjtötte és a bevezető tanulmányokat írta: *Ádám Magda, Juhász Gyula, Kerekes Lajos*. Bp. 1962. Kossuth Kiadó. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933—1944. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányokat írták: *Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkowszky Lóránt, Juhász Gyula*. Bp. 1968. Kossuth Kiadó.

⁷⁶ *Kun József*: Magyarország német katonai megszállásának előkészítése és lefolyása 1943 szeptember—1944 március. Hadtörténelmi Közlemények, 1963. 1. sz.

⁷⁷ *Ránki György*: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Bp. 1968. Kossuth Kiadó.

⁷⁸ *Rozsnyói Ágnes*: A Szálasi-puccs. Bp. 1962. Kossuth Kiadó.

⁷⁹ *Ölvedi Ignác*: A budai vár és a debreceni csata. Bp. 1970. Zrínyi Katonai Kiadó.

⁸⁰ *Tóth Sándor*: A horthysta klikk 1944. október 15-i kiugrási kísérletéről. Hadtörténelmi Közlemények, 1965. 3. sz.

döntő időben, miközben a németek a leggondosabban felkészültek az ellenlépésekre.

Romániának a hitleri Németországgal történt szembefordulása után került sor Magyarországon a 2. hadsereg újbóli mozgósítására. A hadseregparancsnokságon szolgált Welser Tibor naplója⁸¹ bepillantást enged a Dél-Erdély ellen indított támadás eddig ismeretlen momentumaiba.

Mint arról az előzőekben már szó esett, Magyarország az uralkodó körök felemás, ingadozó politikája következtében 1944 őszén hadszíntérré vált, s fél esztendőn át szenvedte a háború pusztításait. A magyarországi harcok történetének feltárásával kezdettől fogva számos kutató foglalkozott. A rendelkezésre álló másodlagos forrásanyag azonban nem tette lehetővé időálló tudományos eredmények megszületését. Erre csak azután kerülhetett sor, mikor a szovjet, majd később a német hadművelleti dokumentumok kutatása megkezdődhetett.

A kutatások első eredményeit jelzi Tóth Sándor összefoglaló munkája⁸² és Godó Ágnes népszerű monográfiája,⁸³ mely utóbbi harcászati részletességgel tárgyalja az 1. bolgár hadsereg magyarországi harctevékenységet. Ölvedi Ignác a 2. Ukrán Front debreceni hadművelését dolgozta fel könyvében,⁸⁴ hadművészeti elemzését és értékelését adva a témának. Az önálló kötetek között szerepel még Árokey Lajos⁸⁵ és Csima János⁸⁶ népszerű munkája.

Az említett műveken kívül az elmúlt években több olyan tanulmány jelent meg, amely jelentős előrelépésnek tekinthető a magyarországi hadműveletek történetének teljességre törekvő tudományos feltárása terén. E tekintetben Nagy Gábor kutatási eredményei első helyen érdemelnek említést. A szerző Fejér megye felszabadításával,⁸⁷ a 46. hadsereg bécsi támadó hadművelletben játszott szerepével⁸⁸ és a 3. Ukrán Front magyarországi hadműveleteinek első szakaszával⁸⁹ foglalkozó tanulmányaiban napi részletességgel tárgyalja az eseményeket, elemzi és értékeli a szemben álló felek helyzetét és terveit. Szabó Balázs a budapesti hadművellet 1944. október 29-től november 26-ig tartó két szakaszának feltárásában ért el figyelemre méltó eredményeket.⁹⁰ Borus József két helytörténeti jellegű tanulmányban⁹¹ Borsod és Fejér megye felszabadításának történetét dolgozta fel. Száva Péter rövid írásában a magyarországi hadműveletek helyéről

⁸¹ Welser Tibor: 37 nap a kolozsvári főhadiszálláson. Hadtörténelmi Közlemények, 1968. 3. sz.

⁸² Tóth Sándor: A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. Bp. 1965. Zrínyi Katonai Kiadó.

⁸³ Godó Ágnes: A Drávától a Muráig. Bp. 1965. Zrínyi Katonai Kiadó.

⁸⁴ Ölvedi Ignác: A budai vár és a debreceni csata.

⁸⁵ Árokey Lajos: Emlékező tájak. Bp. 1970. Zrínyi Katonai Kiadó.

⁸⁶ Csima János: Makótól Sopronig. Bp. 1970. Móra Kiadó.

⁸⁷ Nagy Gábor: Fejér megye felszabadítása 1944. december 2.—1945. március 23. Fejér megyei történeti évkönyv. 4. Székesfehérvár. 1970.

⁸⁸ Nagy Gábor: A 46. hadsereg tevékenysége 1945. március 16.—április 4-ig a bécsi támadó hadművelletben. Hadtörténelmi Közlemények, 1970. 1. sz.

⁸⁹ Nagy Gábor: A 3. Ukrán Front felszabadító hadműveleteinek első szakasza (1944. november 27.—december 9.) Hadtörténelmi Közlemények, 1972. 2. sz.

⁹⁰ Szabó Balázs: A 2. Ukrán Front budapesti támadó hadműveletének I. szakasza (1944. október. 29.—november 4.) Hadtörténelmi Közlemények, 1969. 4. sz. Szabó Balázs: A 2. Ukrán Front budapesti támadó hadműveletének II. szakasza (1944. nov. 4—26.) Hadtörténelmi Közlemények, 1970. 1. sz.

⁹¹ Borus József: Felszabadító hadműveletek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1944. november 6.—december 24.); Történelmi Évkönyv 1. Miskolc. 1965. Borus József: Fejér megye felszabadítása 1944. december 2.—1945. március 23. Fejér megyei történeti évkönyv. 4. Székesfehérvár. 1970.

és szerepéről fejt ki értékes gondolatokat.⁹² Váradi György a budapesti utcai harcok történetéhez szolgált számos ismeretlen adalékot.⁹³

Az említett munkák szinte mindegyikében találhatók adatok a Horthy-hadsereg Magyarország területén vívott harcaira és bomlási folyamatára is. E fontos téma részletes, önálló monográfiában történő feldolgozása azonban még a megoldandó feladatok közé tartozik.

Végezetül az új hadsereg megszervezésének problémáival foglalkozó fontosabb munkákról kell említést tenni. Mucs Sándor monográfiája és több tanulmánya elsősorban a szervezés és alkalmazás oldaláról mutatja be a Néphadsereg történetének 1948 nyaráig terjedő periódusát.⁹⁴ Munk Károly ugyanezt az időszakot a politikai fejlődés aspektusából elemzi.⁹⁵ Kis András utóbbi években megjelent tanulmányai⁹⁶ a hadseregszervezés nehézségeinek hadművelleti, gazdasági és személyi okait elemzik mélyen szántóan, valamint értékes gondolatokkal járulnak hozzá a hadsereg jellegének helyes tudományos meghatározásához. A sort egy, a határőrség megszervezését és tevékenységét bemutató dokumentumkiadvány,⁹⁷ továbbá egy memoárkötet⁹⁸ zárja le, mely utóbbi lapjain a magyar néphadsereg több egykori szervezője ír tevékenységéről és élményeiről.

*

Mint az eddigiekből kiderül, a magyar hadtörténetírás Magyarország második világháborús katonai szerepének tudományos szintézisét még nem készítette el. Ezideig csupán résztanulmányok és monográfiák jelzik a munka eredményeit, továbbá egy népszerűsítő célú összefoglalás.⁹⁹

A tudományos szintézis hiánya ellenére is megállapítható, hogy az adott körülmények és lehetőségek között a magyar kutatók az utóbbi években számottevő előrelépést tettek a téma feltárása terén. Még biztatóbb a kép, ha figyelembe vesszük a lezáratlan, folyamatban levő kutatások előrelátható eredményeit.

Természetesen még sok tennivaló van hátra. Nem kevés a fehér folt Magyarországi második világháborús katonai szerepének történetében. A kezdeti ered-

⁹² Száva Péter: Az 1944–45-ös magyarországi hadműveletek helye és szerepe a német fasizmus elleni háború befejező szakaszában. Akadémiai Közlemények, 1970. 1. sz. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia Kiadása.

⁹³ Váradi György: A Budapesten körülrzárt fasiszta csoportosítás felszámolása. Akadémiai Közlemények, 1970. 1. sz. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia Kiadása.

⁹⁴ Mucs Sándor: A magyar néphadsereg megszervezése (1944. december 21.—1945. május 8.) Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 19. sz. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. Mucs Sándor: Magyar műszaki csapatok a német fasizmus elleni harcban. Hadtörténelmi Közlemények, 1964. 4. sz. és 1965. 1. sz.

⁹⁵ Munk Károly: A fegyverszüneti szerződéstől a szocialista hadseregig. Bp. 1964. Zrínyi Katonai Kiadó.

⁹⁶ Lásd köztük: Kis András: Létszámcsoökkentések a Magyar Néphadseregben 1945 május—1946 június. Hadtudományi Közlöny, 1967. 3. sz. Kis András: A hadseregszervezés néhány problémája 1945-ben. Hadtudományi Közlöny, 1968. 2. sz. Kis András: Haladó katonai hagyományunk: a népi demokratikus hadsereg. Hadtudományi Közlöny, 1970. 2. sz. Kis András: Az 1945-ben született hadsereg jellegéről. Az MSzMP Hajdú-Bihar megyei Bizottsága és Oktatási Igazgatóságának kiadványa a debreceni jubileumi tudományos ülészakról. 1944—1969. Debrecen. 1970.

⁹⁷ A határőrség megalakulása és harca a népi hatalomért 1945—1948. Belügyminisztérium kiadványa. 1970.

⁹⁸ Új haza, új hadsereg. Visszaemlékezések az 1945—47-es évekre. Szerk. Nagy Gábor—Móricz Lajos. Bp. 1970. Zrínyi Katonai Kiadó.

⁹⁹ Karsai Elek: A budai Vártól a Gyepűig. Bp. 1965. Táncsics Kiadó.

ményekre alapozva monografikus formában fel kell dolgozni a háborúba való felkészülés komplex történetét. Fontos feladat a 2. és az 1. hadsereg harcainak részletes feltárása. Önálló tanulmányt igényel a magyar csapatok magyarországi harcokban való részvételének és felbomlásának problematikája. Ugyancsak részletesen fel kell tárni és elemezni a katonai vezetésnek a politika alakításában betöltött szerepét, amely véleményünk szerint egyik kulcskérdése a Horthy-rendszer történetének. Ezek azok a legfontosabb résztémák, amelyek feldolgozása lehetővé teszi a második világháború magyar katonai vonatkozásainak a teljesség igényével történő összefoglalását.

Második világháborús történeti irodalom az NDK-ban

Délkelet-Európa országainak — elsősorban gazdasági, hadászati és politikai jelentőségük miatt — már eleve döntő szerepük volt a német imperializmus expanziós terveiben. Európa feletti egyeduralmát biztosító annexiók programjának középpontjában évtizedek óta fontos tényező volt ezeknek az országoknak az irányítása. Az NDK-ban az utóbbi években folytatott kutatások ezért helyezik előtérbe azokat a szándékokat, hadászati célkitűzéseket és taktikai módszereket, amelyek megvalósításával a német fasizmus Délkelet-Európa meghódítására tört.

A második világháború időszakának eseményeiről, egyrészt a német imperializmusnak a délkelet-európai országokkal szemben követett politikájáról, másrészt az ezekben az országokban történekről több, a második világháború össz-történetével foglalkozó általános és összefoglaló ismertetés áll rendelkezésre.

A „Lehrbuch der deutschen Geschichte (Beiträge) — Deutschland von 1939 bis 1945”¹ 12. kötete tárgyalja a délkelet-európai államok bevonását a fasiszta blokkba, az 1941-ben Jugoszlávia és Görögország ellen elkövetett agressziót, a megszállás során követett politikát, valamint a fasizmus által elnyomott népek ellenállását.

A „Kleine Militärgeschichte” sorozatban megjelent „Der zweite Weltkrieg”² című könyv túlnyomóan hadtörténelmi szempontokból foglalkozik azzal az időszakkal, amely az egyes államok német katonai megszállásától és a délkelet-európai államok ellen elkövetett agresszióktól ezeknek az államoknak a felszabadításáért folyó küzdelemig tartott.

A délkelet-európai államok történelméhez számos adalékot tartalmaz az a négy kötet, amelyek jegyzőkönyvként közlik az NDK és Szovjetunió történész-bizottsága 1959 évi berlini, „Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg”³ témájával foglalkozó tudományos konferenciájának anyagát.

¹ W. Bleyer—K. Drechsler—G. Förster—G. Hess: Deutschland von 1939 bis 1945 (Deutschland während des zweiten Weltkrieges) [Németország 1939-től 1945-ig. Németország a második világháború idején]. Berlin 1970, 463.

² G. Förster—H. Helmert—H. Schnitter: Der zweite Weltkrieg. Militärhistorischer Abriß [A második világháború. Hadtörténelmi áttekintés]. Berlin 1972, 487.

³ Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg [A német imperializmus és a második világháború] I. kötet: A konferencia főreferátumai és dokumentumai, Berlin 1960, 344; II. kötet: Adalékok a „Die Vorbereitung des zweiten Weltkrieges durch den deutschen Imperialismus [A második világháború előkészítése a német imperializmus által] témához, Berlin 1961, 794; III. kötet: Adalékok a „Der deutsche Imperialismus während des zweiten Weltkrieges und seine militärische, wirtschaftliche und moralisch-politische Niederlage” [A német imperializmus a második világháború idején és katonai, gazdasági, és erkölcsi-politikai összeomlása] témához, Berlin 1962, 493. IV. kötet: Adalékok a „Die Innenpolitik und die Besatzungspolitik des deutschen Imperialismus und die antifaschistische Widerstandsbewegung in Deutsch-

Egyes forráspublikációk és dokumentumkötetek ugyancsak tartalmaznak újabb anyagot a német imperializmusnak Délkelet-Európával szemben folytatott általános politikája kérdéséhez. A nürnbergi perek ítéleteire és dokumentációira vonatkozó publikációk sorozatában a „Fall 7”⁴ közli az Amerikai Egyesült Államok V. katonai törvényszékének ítéletét az úgynevezett tús-gyilkossági perben. Az ugyancsak a „Kleine Militärgeschichte” sorozatban megjelent „Der zweite Weltkrieg. Dokumente”⁵ c. kötet, amely terjedelmes szinkronoptikai áttekintést ad, számos olyan katonai és politikai vonatkozású dokumentumot közöl, amelyek egész Délkelet-Európára, vagy annak egyes országaira vonatkoznak. Az „Anatomie des Krieges”⁶ és az „Anatomie der Aggression”⁷ c. forráskiadványok eddig nagyrészt még nem publikált dokumentumokat közölnek arról a szerepről, amelyet a német monopolkapitalizmus játszott a második világháború előkészítésében és végrehajtásában, valamint a német fasiszta imperializmus háborús célkitűzéseinek megállapításában; számos új dokumentumot ismertetnek a német Délkelet-Európa politikáról, így a Reichsgruppe Industrie, a Mitteleuropäische Wirtschaftstage és a bécsi Südosteuropa-Gesellschaft iratanyagából is. Kizárólag a német imperializmusnak a második világháború idején a délkelet-európai államokkal szemben folytatott politikájával foglalkozik a „Griff nach Südosteuropa” c. forráskiadvány.⁸ A könyv 132 db eddig még nem közölt, különböző állományokból származó dokumentumot közöl, többek között a Reichsgruppe Industrie, annak Délkelet-Európa Bizottsága, az IG Farbenindustrie AG Délkelet-Európa Bizottsága és más konszernek iratait; megismertet a Közép-Európai Gazdasági Napok, a birodalmi gazdaságügyi és a birodalmi pénzügyminisztérium, valamint a Külügyi Hivatal állományából válogatott anyaggal, és végül a tús-gyilkossági perben (Fall 7) előterjesztett Wehrmacht-parancsnoksági dokumentumokkal.

Eddig ismeretlen, Délkelet-Európát is érintő okmányokat ismertettek K. Drechsler, H. Dress és G. Hass „Europapläne des deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg”⁹ című forrásközleményükben Ugyanezt a problematikát

land und den besetzten Gebieten” [A német imperializmus külpolitikája és megszállási politikája, és az antifasiszta ellenállási mozgalom Németországban és a megszállott területeken] témához, Berlin 1961, 694.

⁴ Fall 7. Das Urteil im Geiselmordprozeß, gefällt am 19. Februar 1948 vom Militärgerichtshof V der Vereinigten Staaten von Amerika [7. sz. eset. Az Amerikai Egyesült Államok V. katonai törvényszékének 1948. február 19-i ítélete a tús-gyilkossági perben]. Kiadták M. Zöllner és K. Leszcynski. A bevezetést és a jugoszláviai, görögországi és albániai felszabadítási harc krónikáját M. Zöllner írta. Berlin 1965, 250.

⁵ Der zweite Weltkrieg. Dokumente [A második világháború. Dokumentumok]. Vál. és bev. G. Förster, O. Groehler. Berlin 1972, 587.

⁶ Anatomie des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Durchführung und Vorbereitung des zweiten Weltkrieges [A háború anatómiája. Újabb dokumentumok a német monopolpoltökének a második világháború előkészítésében és végrehajtásában vitt szerepéről]. Kiad. és bev. D. Eichholtz, W. Schumann. Berlin 1969, 524.

⁷ Anatomie der Aggression. Neue Dokumente zu den Kriegszielen des faschistischen deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg [Az agresszió anatómiája. Új dokumentumok a fasiszta német imperializmus hadicéljairól a második világháborúban]. Kiad., bev. G. Hass, W. Schumann. Berlin 1972, 239.

⁸ Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im zweiten Weltkrieg [Hódító törekvések Délkelet-Európában. Új dokumentumok a német imperializmus és militarizmus Délkelet-Európával szemben folytatott politikájáról a második világháborúban]. Kiad. és bev. W. Schumann. Berlin 1973.

⁹ K. Drechsler—H. Dress—G. Hass: Europapläne des deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg [A német imperializmus Európa-tervei a második világháborúban]. Megjelent: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (a továbbiakban ZfG), 1971. 7. sz. 916. és köv.

tárgyalja a szerzők egy másik munkája, „Der Platz Zentraleuropas in der Konzeption der Grossraumwirtschaft (Zum Problem der Kriegsziele des faschistischen deutschen Imperialismus in Europa 1939—1945)”.¹⁰ W. Schumann elsősorban a Reichsgruppe Industrie Délkelet-Európával kapcsolatos terveivel foglalkozik a „Die »Neuordnungs«-Pläne des faschistischen deutschen Imperialismus in Europa”¹¹ c. értekezésében.

Az NDK levéltáraiban a német—román kapcsolatokra vonatkozó iratállományról tájékoztat M. Hegemann¹² cikke, míg E. Kalbe¹³ a bolgár történelemre és a német—bolgár kapcsolatokra vonatkozó anyagra hívja fel a figyelmet.

I. Hadtörténelem

A német imperializmus messzetekintő terjeszkedési célkitűzései elsősorban azért vonták be a délkelet-európai országokat a második világháborús tervekbe, mert azokat, kedvező földrajzi fekvésük folytán, a Szovjetunió elleni hadjárat felvonulási részterületének tekintették. A tervezés, valamint az ebben a térségben folytatott harci cselekmények áttekintését szolgálják a bevezetésben már közölt művek.¹⁴

A délkelet-európai térségre vonatkozó hadtörténelmi kutatások sajátosan eltérő eredményei híven tükrözik a hitleri Németországnak az e térség egyes országaival fenntartott kapcsolatainak különböző formáit.

Egy alkotó kollektíva Jugoszlávia és Görögország 1941-ben történt lerohását választotta hasonló című munkája tárgyául.¹⁵ Ebben részletesen feltárják, milyen szerepe volt e támadásoknak a Szovjetunió elleni agresszió előkészítésében. Jugoszlávia és Görögország meghódítása erősítette a hitleri Németország hadigazdasági potenciálját, és előnyösebb hadászati helyzetet biztosított a Szovjetunió elleni közvetlen támadáshoz.

E két ország legyőzése után kegyetlen megszálló-uralom kezdődött. N. Müller és M. Zöller „Die Okkupationsverbrechen der faschistischen Wehrmacht gegen-

¹⁰ Ugyanazoktól a szerzőktől: Der Platz Zentraleuropas in der Konzeption der Großraumwirtschaft (Zum Problem der Kriegsziele des faschistischen deutschen Imperialismus in Europa 1939—1945). [Közép-Európa helye a nagytérség-gazdálkodásban (A fasiszta német imperializmus európai háborús céljainak kérdéséhez 1939—1945)]. Megjelent: Bulletin des Arbeitskreises zweiter Weltkrieg [A második világháborúval foglalkozó munkaközösség közleményei] (a továbbiakban Bulletin zweiter Weltkrieg), 1970. 1—2. sz., 2. és köv.

¹¹ W. Schumann: Die „Neuordnungs“-Pläne des faschistischen deutschen Imperialismus in Europa [A fasiszta német imperializmus újjárendezési tervei Európában]. Megjelent: Bulletin zweiter Weltkrieg, 1971. 3—4. sz. 7. és köv.

¹² M. Hegemann: Bericht über die Quellenlage in den Archiven der DDR zur Geschichte der deutsch-romänischen Beziehungen [Közlemény a német—román kapcsolatok történetére vonatkozólag az NDK levéltáraiban található forrásanyagról]. Megjelent: ZfG, 1957. 4. sz. 849. és köv.

¹³ E. Kalbe: Aktenbestände zur bulgarischen Geschichte und Geschichte der deutsch-bulgarischen Beziehungen in staatlichen Archiven der DDR [A bolgár történelemre és a német—bolgár kapcsolatok történetére vonatkozó okiratok az NDK állami levéltáraiban]. Megjelent: Jahrbuch für Geschichte der deutsch-slavischen Beziehungen und Geschichte Ost- und Mitteleuropas, Halle 1958, 2. sz. 396. és köv.

¹⁴ Vö. 1, 2, 3, 5—7. lábj.

¹⁵ G. Förster—H. Helmert—H. Schnitter: Der Überfall Hitlerdeutschlands auf Jugoslawien und Griechenland im Frühjahr 1941 [A hitleri Németország támadása Jugoszlávia és Görögország ellen 1941 tavaszán]. Megjelent: Militärwesen, 1961. 3. sz. 358. és köv.

über der serbischen Bevölkerung im Herbst 1941" c. munkájukban újabb dokumentumokat mutatnak be.¹⁶ A Szovjetunió ellen bevetésre kerülő katonai alakulatok nagyrészenek távozása után a szerb területek egy különleges katonai parancsnok irányítása alá kerültek, aki a polgári hatóságokkal együttműködve gyakorolta a legfelső végrehajtó-hatalmat. Az ezután elkövetett bűntények megszervezésében vezető, aktív szerepet vitt ez a katonai parancsnok. V. Glišić „Der Terror und die Verbrechen des faschistischen Deutschland in Serbien 1941—1944" c. disszertációja komoly kutatómunka eredménye.¹⁷ A katonai parancsnokságoknak a bűntettek szervezésében és végrehajtásában vitt szerepe mellett vizsgálja a polgári megszálló hatóságok és azok készséges kiszolgálóinak közreműködését is. H. Fischer „Probleme des militärischen Einsatzes der faschistischen Wehrmacht im Kampf gegen die Partisanen"¹⁸ c. értekezésében a villámháborústratégia Moszkva előtt történt összeomlása következtében a hátszágban, a Szovjetunióban csakúgy, mint a délkelet-európai megszállt országokban fokozódó partizánháborúval foglalkozik. A fasiszta Wehrmacht arra kényszerült, hogy a partizánmozgalom leverésére bevetett jelentős erőn és anyagon túl új, eredménnyel kecsegtető harci módszereket dolgozzon ki és alkalmazzon. A Wehrmacht, az SS egységek és rendőri alakulatok ezt követően megkezdett partizánellenes harca szervez alkotó-eleme volt annak a fasiszta politikának, amely a Szovjetunió és a Balkán népeinek kiirtására irányult. De a német katonai egységek fokozott mértékű bevetése sem tudta a partizánmozgalom elterjedését megakadályozni. E. Kalbe is ezt bizonyítja „Die Politik der faschistischen deutschen Okkupationsmacht gegenüber der jugoslawischen Volksbefreiungsbewegung im sogenannten Unabhängigen Staat Kroatien 1942—43"¹⁹ c. dolgozatában.

A hitleri Németország katonapolitikája szempontjából Magyarországnak különleges jelentősége volt. A fasiszta uralom németországi hatalomra jutásának kezdetén Magyarország külpolitikai céljaiban, a közös szovjetellenesség folytán, Németországgal azonos platformra jutott. J. Borus „Die militär-geographische und kriegswirtschaftliche Bedeutung Ungarns für das faschistische Deutschland"²⁰ c. tanulmányában írja le, milyen szerepet szánt a hitleri Németország Magyarországnak. Németország különös fontosságot tulajdonított Magyarországnak, mert egyrészt kedvező földrajzi fekvése következtében alkalmas volt a Szovjetunió elleni felvonulásra, másrészt az összekötőkapocs szerepét töltötte be Német-

¹⁶ N. Müller—M. Zöller: Okkupationsverbrechen der faschistischen Wehrmacht gegenüber der serbischen Bevölkerung im Herbst 1941 [A megszálló fasiszta Wehrmacht bűnei a szerb lakosság ellen 1941 őszén]. Megjelent: Zeitschrift für Militärgeschichte (a továbbiakban ZMG), 1970. 6. sz. 704. és köv.

¹⁷ V. Glišić: Der Terror und die Verbrechen des faschistischen Deutschland in Serbien 1941—1944 [A fasiszta Németország rémuralma és bűnei Szerbiában 1941—1944]. Böles. értekezés. Humboldt-Universität Berlin, 1968. MS.

¹⁸ H. Fischer: Probleme des militärischen Einsatzes der faschistischen Wehrmacht im Kampf gegen Partisanen [A fasiszta Wehrmacht partizánok elleni katonai bevetésének problémái]. Megjelent: ZMG, 1968. 4. sz. 467. és köv.

¹⁹ E. Kalbe: Die Politik der faschistischen deutschen Okkupationsmacht gegenüber der jugoslawischen Volksbefreiungsbewegung im sogenannten Unabhängigen Staat Kroatien 1942/4 [A fasiszta német megszálló hatalomnak a jugoszláv népi felszabadítási mozgalommal szemben követett politikája az úgynevezett független horvát államban 1942/43]. Megjelent: Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas, Berlin 1969. 13/2. sz., 57. és köv.

²⁰ J. Borus: Die militärgeographische und kriegswirtschaftliche Bedeutung Ungarns für das faschistische Deutschland [Magyarország jelentősége a fasiszta Németország számára katonai földrajzi és hadigazdálkodási szempontból]. Megjelent: Bulletin zweiter Weltkrieg, 1971. 3—4. sz. 45. és köv.

ország és a balkáni államok között. Ezen túlmenően, további hadviselés céljaira, Németország teljesen kimerítette Magyarország gazdasági teljesítőképességét. A magyar nehéz-, fegyver- és lőszeripar vállalatai elsősorban hadicélokra termeltek. „Ungarns Eintritt in den zweiten Weltkrieg” c. munkájában Ránki Gy. rávilágít a katonapolitikai aspektusokra is.²¹ Részletesen foglalkozik ugyanezzel a problematikával M. Horváth „Zur Militärpolitik des Horthy-Faschismus im zweiten Weltkrieg und zum Charakter des faschistischen deutsch-ungarischen Militärbündnisses” c. írásában.²² A szerző munkájával megerősíti azt a tényt, hogy külpolitikájával a Horthy-rezsim, Németországgal együttműködve, előkészítette a háborút azért, hogy részt kapjon a hadizsákmányból. Így a Szovjetunió elleni, 1941. június 27-i magyar hadüzenet egyenes következménye volt Magyarországnak, német részről támogatott, imperialista külpolitikájának. A német agressziós hadsereg részeként kényszerítették a magyar katonákat a háború folytatására, majd annak későbbi, bűnös szakaszában való részvételle.

A Vörös Hadsereg győzelmei, a fasiszta koalíció válságai és kezdődő bomlása, valamint a magyar fasizmus kritikus helyzete döntő fordulatot jelentettek a háborúban, és arra kényszerítették Németországot, hogy előkészítse Magyarországnak nyílt megszállását. Ezt, a fasiszta német hadsereg 1944. március 19-én bekövetkezett bevonulásáig tartó időszakot kutatja M. Korom „Die Krisenerscheinungen der faschistischen Koalition in Ungarn 1943 und Anfang 1944” c. munkájában.²³ Ugyancsak Magyarország német megszállásának előzményeivel foglalkozik R. Door.²⁴ Ez a szerző egy másik munkájában „Wesen und Besonderheiten des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in Ungarn”²⁵ Németországnak az egyes megszállt és függő viszonyban álló délkelet-európai országokkal szemben tanúsított eltérő magatartásának megértéséhez ad segítséget.

Az NDK néhány hadtörténésze a fasiszta koalíció hadvezetésének kérdéseit tárgyalja. Ezek közül G. Förster és H. Otto „Zur Koalitionskriegsführung des deutschen Imperialismus im ersten und zweiten Weltkrieg”²⁶ c. munkája elméleti értékű, mert hozzájárul annak a történelmi törvényszerűségnek a bizonyításához, amely szerint „a német imperializmusnak két világháborúban kellett megtanulnia, hogy a rablőhadjáratra alakult koalíciókat elkerülhetetlenül felbomlasztják a mélyen gyökerező belső ellentmondások, és ezért nem sikerül szilárd, tartós és egységesen fellépő koalíciót alkotni”.

²¹ Gy. Ránki: Ungarns Eintritt in den zweiten Weltkrieg [Magyarország belépése a második világháborúba]. Megjelent: Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg, III. köt., 415. és köv.

²² M. Horváth: Zur Militärpolitik des Horthy-Faschismus im zweiten Weltkrieg und zum Charakter des faschistischen deutschen-ungarischen Militärbündnisses [A Horthy-fasizmus második világháborúban követett katonai politikájához és a német—magyar fasiszta katonai szövetség jellegéhez]. Megjelent uo. 439. és köv.

²³ M. Korom: Die Krisenerscheinungen der faschistischen Koalition in Ungarn 1943 und Anfang 1944 [A fasiszta koalíció magyarországi válságtünetei 1943-ban és 1944 elején]. Megjelent: uo. 547. és köv.

²⁴ R. Door: Zur Vorgeschichte der deutschen Besetzung Ungarns am 19. März 1944 [Magyarország 1944. március 19-i német megszállásának előtörténetéhez]. Megjelent: Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas, Berlin 1967, 10. sz., 107. és köv.

²⁵ Ua.: Wesen und Besonderheiten des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in Ungarn [A magyarországi fasiszta német megszállási rezsim lényege és sajátosságai]. Megjelent: Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas, Berlin 1971. 15/2. sz., 37. és köv.

²⁶ G. Förster—H. Otto: Zur Koalitionskriegsführung des deutschen Imperialismus im ersten und zweiten Weltkrieg [A német imperializmus koalíciós hadvezetése az első és a második világháborúban]. Megjelent: Militärwesen 1963. 10. sz., 1612. és köv.

H. Helmert és H. Otto forráskiadványának „Zur Koalitionskriegführung Hitler-Deutschlands im zweiten Weltkrieg am Beispiel des Einsatzes der ungarischen 2. Armee”²⁷ a címe. A válogatás újból kiemeli, milyen szerepe volt Magyarországnak a fasiszták koalíciós szövetségében. Az ország uralkodó körei úgy vélték, Magyarország jelentős szerephez jut a Szovjetunió elleni fasiszta támadóháborúban, és miután részt vett a villámháborúban, gazdag zsákmányra tesz szert.

II. Politika- és diplomáciatörténelem

A második világháború kirobbantása után, mikor a német imperializmus egyre fokozódó mértékben tört a délkelet-európai államok leigázására, ezeknek az országoknak bizonyos körei a Balkán-antant évente megtartott konferenciáján, 1940 februárjában arról tárgyaltak, hogy semleges országok részvételével és a nyugati hatalmak befolyása alatt álló Balkán-blokk megalakításával igyekeznek ezt a veszélyt elkerülni, vagy legalább bizonyos ellenállást szervezni. E. Campus dolgozata „Der Balkanblock der Neutralen (September 1939—März 1940)”²⁸ rámutat, miért maradt ez a kísérlet teljesen eredménytelen a hitleri Németországból kiinduló, de a két tengelyhatalomra — Németországra és Olaszországra — egyaránt jellemző expanziós és agressziós politikával szemben.

A Szovjetunió megtámadásáig, 1941 nyaráig sikerült a német politikának a délkelet-európai országok zömét a fasiszta államok blokkjába besorakoztatni, azokat gazdaságilag és politikailag függő helyzetbe hozni, vagy katonailag megszállni, mint az Jugoszlávia és Görögország esetében történt. Hogy miként törik szét a fasiszta országok blokkja az orosz—német arcvonalon a Vörös Hadsereg csapásai alatt, és miként lépnek ki abból Románia, Bulgária és Magyarország, azt írja le „Der Zerfall des faschistischen Blocks im Ergebnis der militärischen Niederlagen des deutschen Imperialismus 1944”²⁹ c. értekezésében W. Izraeljan.

Szorosra fogott áttekintést ad C. Einhorn „Die volksfeindliche Politik des deutschen Faschismus gegenüber Bulgarien im zweiten Weltkrieg”³⁰ c. munkája erről a témáról. W. Bozinov tanulmánya „Der Kampf des bulgarischen Volkes gegen den Eintritt Bulgariens in den Dreimächtepakt und die verräterische Politik der bulgarischen Bourgeoisie in der Zeit des zweiten Weltkrieges”³¹ azt bizo-

²⁷ H. Helmert—H. Otto: Zur Koalitionskriegführung Hitler-Deutschlands im zweiten Weltkrieg am Beispiel des Einsatzes der ungarischen 2. Armee [A hitleri Németország koalíciós hadviselése a második világháborúban, amint azt a 2. magyar hadsereg bevetése példázza]. Megjelent: ZMG 1963. 3. sz., 320. és köv.

²⁸ E. Campus: Der Balkanblock der Neutralen (September 1939 — März 1940) [A semlegesek Balkán-blokkja (1939 szeptember—1940 március)]. Megjelent: Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, 1956/57, 1. sz., 16. és köv.

²⁹ W. Izraeljan: Der Zerfall des faschistischen Blocks im Ergebnis der militärischen Niederlagen des deutschen Imperialismus 1944 [A fasiszta blokk széthullása a német imperializmus 1944. évi katonai vereségei következtében]. Megjelent: Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg, III. köt., 391. és köv.

³⁰ C. Einhorn: Die volksfeindliche Politik des deutschen Faschismus gegenüber Bulgarien im zweiten Weltkrieg [A német fasizmus népellenes politikája Bulgáriával szemben a második világháborúban]. Megjelent: Deutsche Außenpolitik, 1960. 4. sz., 440. és köv.

³¹ W. Bozinov: Der Kampf des bulgarischen Volkes gegen den Eintritt Bulgariens in den Dreimächtepakt und die verräterische Politik der bulgarischen Bourgeoisie in der Zeit des zweiten Weltkrieges [A bolgár nép harca Bulgáriának a háromhatalmi paktumhoz való csatlakozása ellen és a bolgár burzsoázia áruló politikája a második világháború idején]. Megjelent: Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg, III. köt., 407. és köv.

nyítja, hogy a tömegek ellenállása miatt a bolgár uralkodó osztály csak 1941 márciusában csatlakozhatott a háromhatalmi egyezményhez, és miként törekedett a Szovjetunió kormánya, hogy eltérítse Bulgáriát a hitleri Németországgal kötendő szövetségtől. T. Wlachoff „Die politische und wirtschaftliche Orientierung Bulgariens auf das imperialistische Deutschland”³² tematikájával foglalkozó, részben történelmi visszapillantású cikke arról számol be, hogyan igazodott a bolgár burzsoázia politikája a hitleri uralomhoz. W. Franz „Die Entwicklung der deutschen Bulgarienforschung im Faschismus und in Westdeutschland, sowie ihr Geschichtsbild zur neuen und neuesten bulgarischen Geschichte”³³ c. disszertációjának egyik fejezetében foglalkozik a fasiszta diktatúrában élő, és annak világhódító terveit szolgáló Bulgáriára vonatkozó kutatások eredményeivel. A német imperializmus Bulgáriával kapcsolatos politikájából kiindulva tér rá azokra a kutatásokra, melyeknek tárgya a fasiszta Délkelet-Európa és Bulgária, elsősorban a Bulgária újabb történelmével összefüggő német elképzelésekre vet fényt.

A Jugoszláviával szemben folytatott német politikát tárgyalja S. Beer, „Die Jugoslawienpolitik des faschistischen deutschen Imperialismus in der Zeit von 1935 bis zum 6. April 1941”³⁴ c. értekezése. Beer előbb Jugoszláviának a németek „Neuordnung”-jában betöltött szerepét vizsgálja, majd ezt követően a németek politikáját a világháború előestéjéig; így pl. részletesen kitér rá, milyen következményekkel járt a müncheni egyezmény Jugoszláviára. Abban a részben, amely a német külpolitika 1941. március 27-ig terjedő időszakát elemzi, Beer többek között ír arról az ellentétéről, amelyet az a kérdés váltott ki a tengelyhatalmak között, hogy melyiküket illeti a főhatalom Jugoszláviában. Végezetül ismerteti a Jugoszláviát ért fasiszta támadást, kiindulva a német—jugoszláv kapcsolatból, amint az a jugoszláviai államesíny után alakult. Ennek az időszaknak a problematikájával foglalkozik M. Zöller „Über die Politik des imperialistischen Deutschland gegenüber Jugoslawien bis zum 6. April 1941”³⁵ c. tanulmánya. Kiindulópontja S. Dimitrijevič másutt tárgyalásra kerülő könyvének megjelenése. Zöller főként a német politika gazdasági aspektusait helyezi előtérbe.

E. Campus „Die Hitlerfaschistische Infiltration Rumäniens 1939—1940”³⁶ c. írásában a romániai különböző fasiszta szervezeteknek — köztük a NSDAP külföldi szervezetének, valamint a bukaresti német követségnek az 1939 évi német—román szerződés megkötése utáni időszakban folytatott — fokozott tevékenységéről számol be. Az 1940—41 évek német—román kapcsolataira vonatko-

³² T. Wlachoff: Die politische und wirtschaftliche Orientierung Bulgariens auf das imperialistische Deutschland [Bulgária politikai és gazdasági orientációja az imperialista Németország felé]. Megjelent: uo. II. köt., 521. és köv.

³³ W. Franz: Die Entwicklung der deutschen Bulgarienforschung im Faschismus und in Westdeutschland, sowie ihr Geschichtsbild zur neuen und neuesten bulgarischen Geschichte [A Bulgáriára vonatkozó német kutatások fejlődése a faszizmusban és Nyugatnémetországban, valamint az új, ill. legújabb bolgár történelemre vonatkozó elképzelések]. Bölcs. disszertáció. Leipzig, Karl-Marx-Universität, 1964, 274 és 102 MS.

³⁴ S. Beer: Die Jugoslawienpolitik des faschistischen deutschen Imperialismus in der Zeit von 1935 bis zum 6. April 1941. [A fasiszta német imperializmus Jugoszláviával kapcsolatos politikája az 1935-től 1941. április 6-ig terjedő időszakban]. Bölcs. disszertáció, Leipzig, Karl-Marx-Universität, 1968, 355 MS.

³⁵ M. Zöller: Über die Politik des imperialistischen Deutschland gegenüber Jugoslawien bis zum 6. April 1941. Zum Erscheinen eines Buches von Sergije Dimitrijevič [Az imperialista Németország politikája Jugoszláviával szemben 1941. április 6-ig. Sergije Dimitrijevič könyvének megjelenéséhez]. Megjelent: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (a továbbiakban JfW), IV. köt. 291 és köv.

³⁶ E. Campus: Die hitlerfaschistische Infiltration Rumäniens 1939—1940. [A Hitlerfaszizmus beszivárgása Romániába 1939—1940]. Megjelent: ZfG, 1957. 2. sz., 213. és köv.

zólág M. Hegemann folytatott széleskörű kutatást. „Das Diktat von Wien (1940) und seine Bedeutung für die Umwandlung Rumäniens in eine militärische Aggressionsbasis Hitlerdeutschlands”³⁷ c. értekezésében, a Romániában létrehozott fasiszta uralomból kiindulva, különböző szempontok figyelembe vételével részletesen tárgyalja az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés előzményeit és a magyar–román határ kitűzésének kérdését. Vizsgálja, miként reagáltak erre az eseményre a különböző romániai társadalmi osztályok és rétegek, és tárgyalja a fasiszta katonai diktatúra bevezetését Romániában. Ugyanehhez a kérdéshez kapcsolódó két további munkája jelent meg e szerzőnek: „Die ungarisch–rumänische Grenze und die Politik des deutschen Imperialismus im Jahre 1940”³⁸ és „Die ungarisch–rumänischen Verhandlungen von 1940 im Schatten der deutsch-faschistischen Balkanpolitik”³⁹. A Jugoszlávia és a Szovjetunió elleni hadjárat szempontjából Románia fontos felvonulási terület volt a német imperializmus számára. A német csapatok bevonulását gondosan készítették elő. Erről ír H. „Einige Dokumente zur »Deutschen Heeresmission in Rumänien« (1940–41)”⁴⁰ c. tanulmányában. „Die »Deutsche Volksgruppe in Rumänien« — eine Fünfte Kolonne des deutschen Imperialismus in Südosteuropa”⁴¹ c. munkájában azt tárgyalja, miként készítették elő belülről Romániát a német fasizmus terjeszkedésére. „Versuche zur Rehabilitierung der Nazidiplomatie in der westdeutschen Geschichtsschreibung. Zur Frage der Auslieferung polnischer Flüchtlinge an Hitlerdeutschland durch faschistische rumänische Staatsbehörden in den Jahren 1940–41”⁴² c. munkája érdekes anyagot nyújt a nyugatnémet történetészekkel, főleg A. Hillgruber-rel fennálló vitához.

A Magyarországgal kapcsolatos publikációk két súlypontra vonatkoznak: egyik a német–magyar kapcsolatok a második világháború kitörésétől Magyarországnak a Szovjetunió elleni háborúba történt belépéséig, a másik az ország megszállása a német haderő által 1944-ben. Magyarországgal céljait és törekvéseit

³⁷ M. Hegemann: Das Diktat von Wien (1940) und seine Bedeutung für die Umwandlung Rumäniens in eine militärische Aggressionsbasis Hitlerdeutschlands [A bécsi döntés (1940) és jelentősége Romániának a hitleri Németország agressziós katonai támaszpontjává alakulásában]. Böles. disszertáció, Leipzig, Karl-Marx-Universität. 1960. 373 MS.

³⁸ Ua.: Die ungarisch-rumänische Grenze und die Politik des deutschen Imperialismus im Jahre 1940 [A magyar–román határ és a német imperializmus politikája 1940-ben]. Megjelent: Jahrbuch der Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas, IX. köt., Berlin 1966, 55. és köv.

³⁹ Ua.: Die ungarisch–rumänischen Verhandlungen von 1940 im Schatten der deutsch-faschistischen Balkanpolitik [A magyar–román tárgyalások 1940-ben, a német-fasiszta Balkánpolitika árnyékában]. Megjelent: Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, Beiträge zur Entwicklung der Balkanzivilisation, 1966, 3. sz. 453. és köv.

⁴⁰ Ua.: Einige Dokumente zur „Deutschen Heeresmission in Rumänien” (1940/41) [Néhány dokumentum a „Német katonai misszió Romániában” témához (1940/41)]. Megjelent: Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas, V. köt., Berlin 1961, 315. és köv.

⁴¹ Ua.: Die „Deutsche Volksgruppe in Rumänien” — eine fünfte Kolonne des deutschen Imperialismus in Südosteuropa [A „Német népcsoport Romániában” — a német imperializmus ötödik hadoszlopa Délkelet-Európában]. Megjelent: uo., IV. köt., Berlin 1960, 371. és köv.

⁴² Ua.: Versuche zur Rehabilitation der Nazidiplomatie in der westdeutschen Geschichtsschreibung. Zur Frage der Auslieferung polnischer Flüchtlinge an Hitlerdeutschland durch faschistische rumänische Staatsbehörden in den Jahren 1940/41 [A nyugatnémet történetírás kísérletei a náci diplomácia rehabilitálására. A román fasiszta állami hatóságok által 1940/41-ben a hitleri Németországnak kiszolgáltató lengyel menekültek kérdéséhez]. Megjelent: Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg, IV. köt., 89. és köv.

G. Juhász világítja meg „Zu einigen Fragen der Aussenpolitik Ungarns von 1939 bis 1941”⁴³ c. írása. A Teleki- és Bárdossy-kormányoknak a Hitler-klikk oldalán megtett és a Szovjetunió ellen 1941. június 27-én megindított háborúhoz vezető út hátterét és annak egyes szakaszait vizsgálja G. Ránki „Ungars Eintritt in den zweiten Weltkrieg”⁴⁴ c. munkája.

Eredményekben gazdag kutatómunka az alapja R. Door értekezésének, melynek témája „Die Politik des faschistischen Deutschlands gegenüber Ungarn 1943—44”⁴⁵. Door előljáróban Magyarország útját vizsgálja a hitleri Németország oldalán, majd az országnak a német háborús politikába történt bevonását tárgyalja. Ezután részletesen elemzi azokat az okokat, amelyek miatt a Hitler-rezsim megváltoztatta politikáját a német hadsereg által meg nem szállt Magyarország-szal szemben. Bőségesen foglalkozik a magyarországi megszálló-uralommal, valamint a magyar népnek a megszálló erővel és a magyar fasisztákkal szemben tanúsított ellenállásával. A szerző megvilágítja a magyarországi belső politikai változásokat is, amelyeket a német megszállás és a német—oroszc arcvonal eseményei váltottak ki. Az e tárgykörben végzett kutatásainak eredményeit Door néhány különálló munkájában publikálta.⁴⁶

III. Gazdaságtörténet

A német imperializmus Délkelet-Európával és annak egyes országaival folytatott gazdasági és külkereskedelmi politikájának dokumentált anyaga a már a bevezetésben említett „Anatomie des Krieges”, „Anatomie der Aggression” és „Griff nach Südosteuropa” c. művekben található. „Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft”⁴⁷ c. munkájának I. kötetében D. Eichholtz részletesen vizsgálja, milyen szerepük volt a délkelet-európai országoknak a második világháború kezdeti szakaszában a német iparban, és milyen helyet foglaltak el azok a német fasiszmus „Neuordnung” terveiben.

Néhány speciális munka foglalkozik az IG Farbenindustrie AG terveivel, hogy miként akart ez a vállalat a délkelet-európai térségbe behatolni és a lábát az

⁴³ Gy. Juhász: Zu einigen Fragen der Außenpolitik Ungarns von 1939 bis 1941 [Magyarország 1939/41. évi külpolitikájának néhány kérdéséhez]. Megjelent: Bulletin zweiter Weltkrieg.-1963. 2. sz., 2. és köv.

⁴⁴ Gy. Ránki: Ungarns Eintritt in den zweiten Weltkrieg [Magyarország belépése a második világháborúba]. Megjelent: Bulletin zweiter Weltkrieg. 1963. 2. sz., 415. és köv.

⁴⁵ R. Door: Die Politik des faschistischen Deutschlands gegenüber Ungarn 1943/44 [A fasiszta Németország Magyarországgal szemben folytatott politikája 1943/44]. Bölcsh. diszsertáció, Leipzig, Karl-Marx-Universität, 1967, 361 MS.

⁴⁶ Ua.: Zur Vorgeschichte der deutschen Besetzung Ungarns am 19. März 1944 [Magyarország 1944. március 19-i német megszállásának előtörténete]. Megjelent: Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas, X. köt. Berlin 1967, 107. s. köv.; Ua.: Der Weg von Horthy zu Szálasi vor dem Hintergrund der deutsch-faschistischen Ungarnpolitik (Sommer/Herbst 1944) [Horthytól Szálasiig — a német fasiszta magyarországi politika háttere előtt (1944 nyár/ősz)]. Megjelent: uo. XII. köt. Berlin 1968, 193. és köv.; Ua.: Wesen und Besonderheiten des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in Ungarn [A magyarországi fasiszta német megszálló rezsim lényege és sajátosságai]. Megjelent: Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas, Berlin 1971, XV/2 köt., 37. és köv.; Ua.: Zu einem Aspekt der Ungarnpolitik des faschistischen Deutschlands [A fasiszta Németország magyarországi politikájának egyik aspektusáról]. Megjelent: Bulletin zweiter Weltkrieg, 1971. 3—4. sz., 64. és köv.

⁴⁷ D. Eichholtz: Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939—1945 [A német hadigazdálkodás története 1939—1945]. I. köt.: 1939—1941. Berlin 1969, 408.

ottani országokban megvetni. H. Radant „Berichte der Volkswirtschaftlichen Abteilung der IG Farbenindustrie AG über Südosteuropa”⁴⁸ c. írásában az egyes országokkal kapcsolatos terjedelmes, erre vonatkozó összeállításokat közöl, tájékoztatást ad bizonyos ipari konszernokról és bankokról, valamint az IG-t különösen érdeklő gazdasági ágazatokról és azok tőkéinek összefonódásáról. Egy másik munkájában „Die IG Farbenindustrie AG und Südosteuropa 1938 bis zum Ende des zweiten Weltkrieges”⁴⁹ R. kimutatja, hogy a müncheni egyezmény megkötése után az IG fokozott mértékben fordult Délkelet-Európa felé, és tájékoztat az IG 1938-ban megalakult Délkelet-Európa Bizottságának alapításáról, összetételéről és tevékenységéről.

Az IG tevékenységével foglalkozik J. Schmelzer kis írása is, melynek címe „Unternehmen »Südost«. Südosteuropapläne der IG-Farben”⁵⁰ A szerző a Wolfen állami tulajdonban lévő filmgyár üzemi irattárának dokumentum-anyaga alapján tárgyalja az IG konszern urainak a fasiszta „Neuordnung”-gal és a kialakítandó „nagyter-gazdaság”-gal kapcsolatos terveit és ismerteti az IG néhány vezetőjének tevékenységét. A Délkelet-Európára vonatkozó terveket megemlíti Sch. egy későbbi írásában is, melynek címe „Europa-Patent. Das IG-Farben-Projekt zur Neuordnung Europas”.⁵¹

„Deutsch-ungarische Aussenhandelsbeziehungen im Dienste der faschistischen Aggressionspolitik 1933 bis 1944”⁵² c. tanulmányában J. Tihanyi leírja, miként sikerült a német iparnak a külkereskedelem révén fokozódó mértékben növelnie a magyar gazdasági életre és ezzel a politikai döntésekre gyakorolt befolyását. Ugyanezt a kérdést tárgyalja „Das ungarische Wirtschaftsleben im Dienste der deutschen Kriegswirtschaft zur Zeit des zweiten Weltkrieges”⁵³ c. tanulmányában G. Ránki.

IV. Az ellenállási harc története

A Délkelet-Európa második világháború alatti történetével foglalkozó NDK-történetírás és az NDK-ban kiadott művek között kimagasló helyet foglalnak el azok a művek, amelyek e népeknek a fasiszta német imperializmus ellen folytatott felszabadítási harcaival foglalkoznak.

⁴⁸ H. Radandt: Berichte der Volkswirtschaftlichen Abteilung der IG Farbenindustrie AG über Südosteuropa [Az IG Farbenindustrie Rt közgazdasági osztályának Délkelet-Európára vonatkozó jelentései]. Megjelent: JfW. 1966. IV. köt., 289. és köv.

⁴⁹ Ua.: Die IG Farbenindustrie AG und Südosteuropa 1938 bis zum Ende des zweiten Weltkrieges [Az IG Farbenindustrie Rt és Délkelet-Európa 1938-tól a második világháború végéig]. Megjelent: uo., 1967. I. köt., 77. és köv.

⁵⁰ J. Schmelzer: Unternehmen „Südost”. Südosteuropapläne der IG Farben [Az IG Farben Délkelet-Európa tervei]. Wolfen 1967, 52.

⁵¹ Ua.: Europa-Patent. Das IG-Farben-Projekt zur Neuordnung Europas [Európa-patens. Az IG-Farben tervezete Európa újjárendezésére]. Wolfen 1967, 24.

⁵² J. Tihanyi: Deutsch-ungarische Außenhandelsbeziehungen im Dienste der faschistischen Aggressionspolitik 1933 bis 1944 [A német—magyar külkereskedelmi kapcsolatok a fasiszta agressziós politika szolgálatában 1933—1944]. Megjelent: JfW. 1972, I. köt., 65. és köv.

⁵³ Gy. Ránki: Das ungarische Wirtschaftsleben im Dienste der deutschen Kriegswirtschaft zur Zeit des zweiten Weltkrieges [A magyar gazdasági élet a német hadigazdálkodás szolgálatában a második világháború idején]. Megjelent: Probleme der Geschichte des zweiten Weltkrieges. Referate und Diskussion zum Thema: Die wichtigsten Richtungen der reaktionären Geschichtsschreibung über den zweiten Weltkrieg [A második világháború problémái. A második világháborúval foglalkozó reakciós történetírás főbb irányzatai c. téma referátumai és vitája]. Berlin 1958.

Az e témakörrel foglalkozó kutatói munka két szempontra irányul: egyfelől bizonyítja, hogy a német imperializmus a második világháborúban törvényszerűen összeomlott, másfelől a délkelet-európai népek népi demokratikus forradalmainak történelmi szükségszerűségét vizsgálja, amelyek a német agresszor és megszálló, valamint a hazai reakció elleni harcok logikus következményei voltak.

Az ellenállásra vonatkozó kutatások anyaga országonként vizsgálja ezt a kérdést. Délkelet-Európa teljes térségére vonatkozóan E. Kalbe, H. Kühnrich és L. Einicke adnak komplex ismertetést.

E. Kalbe „Das Hinüberwachsen des antifaschistischen Widerstandskampfes in die volksdemokratische Revolution während des zweiten Weltkrieges. Ein evolutionsgeschichtlicher Vergleich”⁵⁴ c. értekezésében a délkelet-európai népeknek a német imperializmus és annak szövetségei ellen vívott antifasiszta felszabadítási harcaival foglalkozik. Figyelemmel a Szovjetuniónak a második világháborúban tanúsított következetes antifasiszta háborús politikájára, amely a fasizmus szétzúzásával szabadabbá tette a népek útját a békéhez, demokráciához és a szocializmushoz, megvilágítja azoknak az erőfeszítéseknek a jelentőségét, amelyekkel a felszabadítási harcokat vezető forradalmi harci pártok, valamint maguk a felszabadított népek járultak hozzá az új társadalmi rend megvalósításához. Kalbe kutatási eredményei alapján világosan megcáfolja az imperialista történetírás tézisé, amely szerint a Szovjetunió exportálja a forradalmat. Ugyanezzel a tematikával foglalkozik a szerzőnek több tudományos munkája.⁵⁵

H. Kühnrich „Der Partisanenkrieg in Europa 1939—45”⁵⁶ c. könyvének fő témái: a népek antifasiszta ellenállási harcainak nemzetközi feltételei, a partizánharcok szerepe a fasizmus leverésében, a népek ellenállásának jelentősége a Hitler-ellenes koalíció megszilárdításában, a Vörös Hadsereg győzelmei és az antifasiszta népi felszabadítási harcok lendületes kibontakozása közötti összefüggés, az ellenállási harcok kihatásai a háború jellegére és végül, az egyes országok fejlődése a háború utáni időkben. Egy tanulmányában⁵⁷ ugyancsak a partizánmozgalmaknak a második világháború utolsó éveiben bekövetkezett fellendülését vizsgálja a szerző.

⁵⁴ E. Kalbe: *Das Hinüberwachsen des antifaschistischen Widerstandskampfes in die volksdemokratische Revolution während des zweiten Weltkrieges. Ein revolutionsgeschichtlicher Vergleich* [Az antifasiszta ellenállási harc átnövése a népi demokratikus forradalomba a második világháború idején. Forradalomtörténeti egybevetés]. B. disszertáció, Leipzig, Karl-Marx-Universität, 1971, 281 MS.

⁵⁵ *Ua.*: *Der Übergang zur volksdemokratischen Revolution in den Ländern Südosteuropas* [Átmenet a népi demokratikus forradalomba Délkelet-Európa országaiban]. Megjelent: *Studien über die Revolution*, kiad.: M. Kossok, Berlin 1969, 419. és köv.: *Ua.*: *Antifaschistische Résistance und volksdemokratische Revolution in den Ländern Südosteuropas* [Antifasiszta ellenállás és népi demokratikus forradalom Délkelet-Európa országaiban]. Megjelent: *Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas*. X. köt., Berlin 1967, 35. és köv.; *Ua.*: *Wesen und Struktur der Volksfrontbewegung während des zweiten Weltkrieges in Südosteuropa* [A népfront-mozgalom lényege és struktúrája Délkelet-Európában a második világháború idején]. Megjelent: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*. 15. évf. (1968), 433. és köv.; *Ua.*—G. Fuchs—E. Seeber: *Die volksdemokratische Revolution in den Ländern Ost- und Südosteuropas* [A népi demokratikus forradalom Kelet- és Délkelet-Európa országaiban]. Megjelent: *ZfG külön száma: „Evolution und Revolution in der Weltgeschichte”* [Evolúció és forradalom a világtörténelemben]. 1966, 174. és köv.

⁵⁶ H. Kühnrich: *Der Partisanenkrieg in Europa 1939—1945* [A partizánháború Európában 1939—1945]. 2. átd. és bőv. kiad., Berlin 1968, 755.

⁵⁷ *Ua.*: *Der Aufschwung der europäischen Partisanenbewegung in den letzten Jahren des zweiten Weltkrieges* [Az európai partizánmozgalom fellendülése a második világháború utolsó éveiben]. Megjelent: *ZfG* 1966. 1. sz., 92. és köv.

Összefoglaló jellegű L. Einicke írása, melynek címe: „Die antifaschistische Bewegung und der Befreiungskampf der Völker als wichtige Faktoren für die Niederlage des deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg”.⁵⁸

Az egyes délkelet-európai országokkal foglalkozó nagyszámú publikáció bemutatja, hogy ezeknek az országoknak antifasiszta felszabadítási harcában miként tükröződnek az alapvető törvényszerűségek.

Jugoszlávia népi felszabadító harcával foglalkozik V. Strugar „Der jugoslawische Volksbefreiungskrieg 1941 bis 1945”⁵⁹ c. kétkötetes munkája. Nyomás bizonyítékot adó kutatási anyag alapján ismerteti a szerző az ellenállási harc útját Jugoszláviában, amely Délkelet-Európában elsőként esett katonai agresszió áldozatául — kezdve a németbarát Cvetković-kormánynak az erős, demokratikus tömegmozgalom hatására bekövetkezett bukásán, folytatva azzal a kísérlettel, hogy a támadóval a határon szembeszálljanak, majd az első partizáncsoportok 1941-ben történt megalakulásával, a megszállókkal vívott számos ütközetrel, egészen a népi felszabadító hadsereg végleges győzelméig. Nagy segítséget nyújt az a részletes, szinkronoptikus összefoglalás, amely a könyv második kötetében felöleli az 1941—45 évek felszabadítási harcainak minden eseményét, bőségesen közöl térképeket és vázlatokat.

P. Moraca „Die Völker Jugoslawiens im zweiten Weltkrieg”⁶⁰ c. tanulmányában a jugoszláviai felszabadítási harcokat az ország számos, bonyolult társadalmi ellentmondásainak egyikéből kiindulva az uralkodó osztályok és a különböző nemzetiségű tömegek összeütközésének aspektusából vizsgálja. Bebizonyítja, hogy a jugoszláv burzsoázia képtelen volt az állam nemzeti függetlenségét megőrizni. A belső ellentmondásoktól gyengítve, a hadsereg és az államapparátus vezetőinek árulása, valamint az ötödik hadoszlop szervezett tevékenysége következtében Jugoszlávia nem tudott a fasiszta túlerővel szembeszállni. Különösen megnehezítették a felszabadítási harc szervezését az országnak az áprilisi hadjárat után bekövetkezett feldarabolása, az újonnan alakult államgépezet „uralkodói”, akik quislingekként hódoltak a német fasizmusnak, és végül az elmenekült király és a kormány emigrációból érkezett követelése, hogy a nép engedelmeskedjék az új elnyomóknak.

„Entstehung der Organe der Volksmacht in Jugoslawien im Jahre 1941—42” a címe N. N. Bondar tanulmányának.⁶¹ A Jugoszláv Kommunista Párt vezetésével megalakult partizánkötelékek már 1941 augusztusában szinte egész Nyugat-Szerbiát, Kelet-Szerbia egyes részeit és Hercegovina területének zömét megtisztították a megszálló csapatoktól. Ezeken a területeken már túlnyomórészt a partizánkötelékek vezetői veszik át a helyi hatalom funkcióit.

Jugoszlávia mellett Görögország is áldozatául esett a németek Délkelet-Európa ellen elkövetett agressziójának. A görög nép ellenállási harca országuk

⁵⁸ L. Einicke: Die antifaschistische Bewegung und der Befreiungskampf der Völker als wichtige Faktoren für die Niederlage des deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg [Az antifasiszta mozgalom és a népek felszabadító harcai, mint a német imperializmus második világháborús vereségének fontos tényezői]. Megjelent: Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg. I. köt., 192. és köv.

⁵⁹ V. Strugar: Der jugoslawische Volksbefreiungskrieg 1941 bis 1945 [A jugoszláv felszabadító háború 1941—1945]. 2 kötet, Berlin 1969, 338.

⁶⁰ P. Moraca: Die Völker Jugoslawiens im zweiten Weltkrieg [Jugoszlávia népei a második világháborúban]. IV. köt., 273. és köv.

⁶¹ N. N. Bondar: Die Entstehung der Organe der Volksmacht in Jugoslawien im Jahre 1941/42 [A néphatalom szerveinek létrejötte Jugoszláviában 1941/42]. Megjelent: Sowjetwissenschaft. Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge. 1956. 6. sz., 748. és köv.

megtámadásának napján kezdődött. A görög ellenállásnak az ország monarcho-fasiszta diktatúrájából eredő sajátosságaival foglalkozik „Der Beitrag des griechischen Volkes zum antifaschistischen Befreiungskampf” c. tanulmányában P. Mawromatis.⁶²

Görögország Kommunista Pártjának ebben az időszakban vívott harcait választotta Z. Zografos „Über den nationalen Kampf des griechischen Volkes” c. tanulmánya tárgyául. Az illegalitásban működő KP a fasiszta diktatúra szétzúzását és az ország szabadságának kivívását tekintette fő feladatának, ugyanakkor, a lehetőségek szabta keretek között, megszervezte a nemzeti függetlenség védelmét.⁶³

Az EAM görög felszabadítási frontban tömörült néptömegek és az ELAS görög felszabadítási hadsereg hősie harcaival foglalkozik K. Dalianis „Der nationale antifaschistische Widerstandskampf des griechischen Volkes 1941 bis 1944” c. munkája. Az antifasiszta felszabadítási mozgalom ebben az országban is átnőtt a népi demokratikus forradalomba, de az angol imperializmus beavatkozása végül is megakadályozta, hogy a néptömegek sikerre vigyék forradalmukat. A szerző összefogott áttekintést ad a görög népnek a második világháború idején folytatott harcáról, és megállapításait alig ismert, vagy eddig teljesen ismeretlen dokumentumokkal támasztja alá.⁶⁴

G. Koch disszertációjának központi témája: a német antifasiszta mozgalom a görög felszabadítási frontban a második világháború idején.⁶⁵ Az „Antifaschistisches Komitee deutscher Soldaten »Freies Deutschland»” (AKFD) görögországi megalakulását és tevékenységét vizsgálja. A szerző azt bizonyítja, hogy a görögországi német antifasiszta harci mozgalom nemcsak része, hanem egyben integráló eleme is volt a Hitler-ellenes koalíciónak, az agresszor és a belső reakció ellen küzdő népmozgalomnak. Ezeknek a fejleményeknek korai, kezdeti szakaszával foglalkozik a szerző W. Schumannal közösen írt tanulmánya.⁶⁶

Ezzel a tematikával foglalkozik K. Kritsikis tanulmánya is, melynek címe „Der Anteil deutscher Antifaschisten am Widerstandskampf des griechischen Volkes im zweiten Weltkrieg (Das AKFD und die illegale Organisation im Festungs—Infanteriebataillon—XXI./999).”⁶⁷ Méltatja a német antifasiszta ellenállók szerepét a görög népi felszabadítási harcban, és kiterjeszti kutatásait a görögországi német katonák antifasiszta bizottságának (AKFD) tevékenységén

⁶² P. Mawromatis: Der Beitrag des griechischen Volkes zum antifaschistischen Befreiungskampf [A görög nép része a felszabadító harcban]. Megjelent: Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg, IV. köt., 245. és köv.

⁶³ Z. Zografos: Über den nationalen Kampf des griechischen Volkes [A görög nép nemzeti harcáról]. Megjelent: uo., 267. és köv.

⁶⁴ K. Dalianis: Der nationale antifaschistische Widerstandskampf des griechischen Volkes 1941—44 [A görög nép nemzeti antifasiszta ellenállási harca 1941—44]. Megjelent: Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas, X. köt., 77. és köv.

⁶⁵ G. Koch: Die deutsche antifaschistische Bewegung im griechischen Widerstand während des zweiten Weltkrieges [Német antifasiszta mozgalom a görög ellenállásban a második világháború idején]. Böls. disszertáció. Erfurt, Pädagogische Hochschule, 1972. 141 és 101 MS.

⁶⁶ G. Koch—W. Schumann: Deutsche Antifaschisten im griechischen Widerstandskampf [Német antifasiszták a görög ellenállási harcban]. Megjelent: Bulletin zweiter Weltkrieg, 1969. 3. sz., 14. és köv.

⁶⁷ K. Kritsikis: Der Anteil deutscher Antifaschisten am Widerstandskampf des griechischen Volkes im zweiten Weltkrieg (Das AKFD und die illegale Organisation im Festungs-Infanterie-Bataillon XXI/999) [A német antifasiszták részvétele a görög nép ellenállási harcában a második világháború idején (Az AKFD és a XXI/999 várgyalogsági zászlóaljban működő illegális szervezet)]. Böls. disszertáció, Rostock, Universität, 1970, 248 MS.

túl a XXI./999 várgyalogsági-zászlóalj szervezetére is. A két szervezet egyaránt teljesítette antifasiszta-hazafias kötelességét a német és a görög nép iránt, és ezzel egyben a harc iránt, amelyben a Hitler-ellenes koalíció élén a Szovjetunió állt. A görög ellenállási harc 1940 október—1941 májusi kezdeti szakaszát külön tanulmányában tárgyalja a szerző.⁶⁸

Albánia népe a fasizmus két fő képviselője: Olasz- és Németország ellen vívta harcát. Az olasz megszállók négyéves uralma és 1943 szeptembere után a német fasizmus elnyomása idején az Albán Kommunista Párt egységes nemzeti Felszabadítási Frontot hozott létre, amely eredményesen harcolt a fasiszta hódítók ellen. Ennek a kis balkáni országnak a győzelemig folytatott önfeláldozó küzdelmeit írja meg J. Sota „Der nationale Befreiungskampf des albanischen Volkes gegen die faschistischen Okkupanten”.⁶⁹

A bolgár nép fegyveres harcát tárgyalja a „Bulgariens Volk im Widerstand 1941 bis 1944”⁷⁰ című forráskiadvány. A 146 dokumentum csoportosítása a történelmi periódusokat tükrözi: az ellenállás és a fegyveres népi háború (1941 június—1943 január), a népi felszabadító hadsereg felépítése (1943 febr. —1944 május) és a felkelés előkészítése és kirombantása (1944 május — 1944 szeptember 9.). A dokumentumok azt bizonyítják, hogy a bolgár nép ellenállási harca és népi demokratikus forradalma egyetemes, mindent átfogó forradalmi mozgalom volt.

Ez a munka adott ösztönzést E. Wolfgramm „Bemerkungen zur bulgarischen Widerstandsbewegung” c. írásához, amelyben a bolgár ellenállási harc példájából kiindulva módszerbeli és módszertani jellegű szempontokra hívja fel a figyelmet.⁷¹ Az egyes országok ellenállási harcainak összehasonlító módszer alkalmazásával való vizsgálata differenciáltabb, a sajtóságokat jobban érzékeltető eredményhez vezet, ugyanakkor e harcok közös, általános vonatkozásait is kiemelő szemléletet tesz lehetővé.

W. Bozinov „Der Kampf des bulgarischen Volkes gegen den Eintritt Bulgariens in den Dreimächtepakt und die verräterische Politik der bulgarischen Bourgeoisie in der Zeit des zweiten Weltkrieges” című munkájában mutatja be a néptömegek immanens érdekellentétét az uralkodó burzsoáziával és a monarchiával szemben, valamint a népnek Bulgária nemzeti érdekeiért folytatott harcát.⁷² Bulgária Kommunista Pártja politikájában arra törekedett, hogy a bolgár fasiszta klikket elszigetelje, és megbuktassa a kormányt.

⁶⁸ *Ua.*: Zur Geschichte der ersten Phase des griechischen Widerstandskampfes (vom Oktober 1940 bis Mai 1941) [A görög ellenállási harc első szakaszának történetéhez (1940 októberétől 1941 májusáig)]. Megjelent: Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg, IV. köt., 255. és köv.

⁶⁹ *J. Sota*: Der nationale Befreiungskampf des albanischen Volkes gegen die faschistischen Okkupanten [Az albán nép nemzeti felszabadítási harca a fasiszta megszállók ellen]. Megjelent: *uo.*, 305. és köv.

⁷⁰ *Bulgariens Volk im Widerstand 1941—1944. Eine Dokumentation über den bewaffneten Kampf gegen den Faschismus* [Bulgária népe az ellenállásban 1941—1944. Dokumentáció a fasizmus elleni fegyveres harcról]. Kiad. *P. Georgiew—B. Spiru*, Berlin 1962, 413.

⁷¹ *E. Wolfgramm*: Bemerkungen zur bulgarischen Widerstandsbewegung [Megjegyzések a bolgár ellenállási mozgalomhoz]. Megjelent: Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas, VIII. köt., Berlin 1964, 505. és köv.

⁷² *W. Bozinov*: Der Kampf des bulgarischen Volkes gegen den Eintritt Bulgariens in den Dreimächtepakt und die verräterische Politik der bulgarischen Bourgeoisie in der Zeit des zweiten Weltkrieges [A bolgár nép harca Bulgáriának a háromhatalmi paktumhoz való csatlakozása ellen és a bolgár burzsoázia áruló politikája a második világháború idején]. Megjelent: Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg, III. köt., 407. és köv.

N. Gornenski több munkájában írja le Bulgária Kommunista Pártjának kimagasló szerepét abban az időszakban, mikor a hitleri Németországnak a Szovjetunió elleni támadását követően a nép fegyveres harcának élére állt; ezek közül megemlítjük „Über die antifaschistische Widerstandsbewegung und den bewaffneten Kampf in Bulgarien 1941 bis 1944” c. írását.⁷³ A Bolgár Kommunista Párt már a Szovjetunió ellen indított támadás első napján meghirdette a fasizmus elleni engesztelhetetlen harcot, és céljául tűzte annak a német tervnek a megghiúsítását, hogy Bulgáriát Németország ellátási és hadi támaszpontjaként használják.

J. Kinoff „Der Beitrag der bulgarschen Volksarmee zur Zerschlagung des faschistischen Deutschland” c. tanulmánya ismerteti, milyen következetesen folytatta a Bolgár Kommunista Párt a német fasizmus megsemmisítésére irányuló harcát 1944. szept. 9-e után is.⁷⁴ A hitleri fasizmus szétzúzásaért folyó további harcot az ország szabadságának és nemzeti függetlenségének megvédése, és ezzel a nemzeti integritás biztosítása tette szükségessé.

Mint Bulgária uralkodó körei, úgy indultak el ugyanezek az erők Romániában is — élükön a királlyal — a fasizmus útján. De ebben az országban is a néptömegek ellenállásába ütköztek az ország vezető köreinek és a Hitler-fasisztáknak célkitűzései. Az illegalitásba kényszerített Román Kommunista Párt kiáltványa már a hitleri csapatok romániai bevonulásának első napján az egész lakosságot harcra hívta a megszállók ellen. A Román Kommunista Párt további harcának útja elvezet az 1944. augusztus 23-i fegyveres felkelés előkészítéséhez és megvalósításához. A fejlődésnek ezt a vonalát írja le Gh. Matei „Die Hitlerpolitik in Rumänien und der Kampf des rumänischen Volkes für den Sturz der faschistischen Regierung und gegen das Hitlerregime” c. dolgozatában.⁷⁵

P. Constantinescu-Iasi kutatásának középpontjában az 1944. augusztus 23-ának eseményei állnak.⁷⁶ A Kommunista Párt, hogy megóvja a román népet a pusztulástól, kitűzte az elérendő célokat: a katonai-fasiszta diktatúra megdöntése, demokratikus kormányzat létrehozása, elérni, hogy Románia lépjen ki a Szovjetunió ellen folyó háborúból és csatlakozzék a Hitler-ellenes koalícióhoz.

„Der Beitrag des rumänischen Volkes zum antifaschistischen Widerstandskampf in den Jahren 1944—1945”⁷⁷ c. munkájában M. Roller azt elemzi, milyen

⁷³ N. Gornenski: Über die antifaschistische Widerstandsbewegung und den bewaffneten Kampf in Bulgarien 1941—1944 [A bulgáriai antifasiszta ellenállási mozgalomról és a fegyveres harcról 1941—44]. Megjelent: ZfG 1958. 5. sz., 1069. és köv.; Ua.: Die Bedeutung des bewaffneten Kampfes des bulgarischen Volkes unter der Leitung der Kommunistischen Partei Bulgariens zur Vereitelung des Planes der deutschen Imperialisten, Bulgarien in den Jahren 1941—44 als Versorgungs- und Kriegsbasis auszunutzen [A bolgár népnek a Bolgár Kommunista Párt vezetésével folytatott fegyveres harcának jelentősége, amely arra irányult, hogy megakadályozza a német imperialisták olyan irányú tervét, hogy Bulgáriát 1941/44-ben ellátási és haditámaszpontként használják fel]. Megjelent: Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg, IV. köt., 333. és köv.

⁷⁴ J. Kinov: Der Beitrag der bulgarischen Volksarmee zur Zerschlagung des faschistischen Deutschland [A bolgár néphadsereg része a fasiszta Németország szétzúzásában]. Megjelent: uo., 337. és köv.

⁷⁵ Gh. Matei: Die Hitlerpolitik in Rumänien und der Kampf des rumänischen Volkes für den Sturz der faschistischen Regierung und gegen das Hitlerregime [Hitler politikája Romániában és a román nép harca a fasiszta uralom megdöntéséért és Hitler uralma ellen]. Megjelent: uo., 349. és köv.

⁷⁶ P. Constantinescu: Der bewaffnete Aufstand vom 23. August 1944 [Az 1944 augusztus 23-i fegyveres felkelés]. Megjelent: uo. 349. és köv.

⁷⁷ M. Roller: Der Beitrag des rumänischen Volkes zum antifaschistischen Widerstandskampf in den Jahren 1944—45 [A román nép részvétele a fegyveres ellenállási harcban 1944/45-ben]. Megjelent: Probleme der Geschichte des zweiten Weltkrieges, 477. és köv.

része volt a román népnek az 1944. augusztus 23-i sikeres felkeléstől a hitleri fasizmus végleges szétzúzásáig tartó antifasiszta ellenállási harcban.

„Über den Charakter der antifaschistischen Bewegung in Ungarn zur Zeit des zweiten Weltkrieges” c. írásában J. Almási a magyarországi ellenállási harc sajátos problémáival foglalkozik. Már a Szovjetunió elleni támadás idején, 1941-ben kezd kibontakozni az illegális Népfront, amely Magyarország 1944 márciusában bekövetkezett német megszállását követően fejlődött ki teljes mértékben.⁷⁸

⁷⁸ J. Almási: Über den Charakter der antifaschistischen Bewegung in Ungarn zur Zeit des zweiten Weltkrieges [A magyarországi antifasiszta mozgalom jellege a második világháború idején]. Megjelent: Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, 1965. 2—3. sz., 371. és köv.

K. JONCA

A „völkerrechtliche Grossraumordnung” elmélete, különös tekintettel a dunai és a Balkán-államokra

A Harmadik Birodalom jogtudománya, különösen a népjog és a büntetőjog a XX. század 30-as éveiben olyan koncepciókat dolgozott ki, amelyek a nemzeti-szocialista hódítási elmélet alapkőveit rakták le. E politikai-jogi koncepció kerete átfogta a Duna-völgy és a Balkán országaiban szétszórt német népcsoportokat, valamint ezeknek az országoknak Hitler-barát kormányait és politikai köreit.

Már a „hatalomátvétel” előtt felrótta Hitler a Weimari Köztársaság külpolitikájának, hogy „kis határviták hipnózisa alatt, értetlenül áll a térszervezés terveivel szemben”. Véleménye szerint ugyanis a külpolitikának, különösen pedig a keleti politikának térszervezésévé kell válnia.¹ 1932-ben Richard Darré, a NSDAP birodalmi vezetőségében a birodalmi agrárpolitikai hivatal vezetője kifejtette a párt-elitnek a kelet-európai politika előfeltételeit. A nagytér-politikának Kelet-Európában Csehszlovákiával és Magyarországgal (valamint Ausztriával) egy német nagyhatalmat kell létrehoznia, amelyet függő viszonyban álló közepes és kis államalakulatok vesznek körül. A balkáni országoknak, Magyarországnak, valamint a Keleti-tengertől elvágtott Lengyelországnak a Német Birodalommal függő viszonyban lévő szövetségi államhoz kell tartozni.

Az ismert nemzetiszocialista teoretikus, Georg Feder 1932-ben a „Der Deutsche Staat auf nationaler und sozialer Grundlage” (A német állam nemzeti és társadalmi alapon) című munkájában kifejtette egy faji kritériumra támaszkodó nagyhatalom dinamikus szervezetének, valamint belső társadalmi struktúrájának értelmét. Az NSDAP programja egy zárt nemzeti állam létrejöttén alapul; ennek „valamennyi német törzset” magában kell foglalnia. A program szerint mindazok, akik német vérűek, egy birodalomban egyesülnek, függetlenül attól, hogy dán, lengyel, cseh, olasz vagy francia uralom alatt élnek. Az egyesült Németországnak egyetlen németről sem szabad lemondania, aki a Szudétákban, Elzász-Lotaringiában, Lengyelországban, Ausztriában, vagy az Osztrák-Magyar Monarchia romjain keletkezett államokban él. A „megtisztított” államban csak olyan németet illet meg jog, aki hitet tesz a német kultúra és „sorsközösség” mellett. Zsidókat és nem-németeket ki kell a közéletből zárni.² Feder lerakta az állampolgársági jogot szabályozó leendő alkotmány elméleti alapkővét. Hasonlóan írt egy másik állam- és jogteoretikus, Helmut Nicolai.³

¹ M. Broszat: Der Nationalsozialismus, Stuttgart. 1961. 182.

² A III. birodalom zsidópolitikájáról Sziléziában. Vö. K. Jonca: Polityka narodowościowa III Rzeszy na Śląsku Opolskim w latach 1933—1940. Studium prawno-polityczne, Katowice 1970, 280—304, 412—415.

³ F. Ryszka: Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa, Wrocław—Warszawa—Kraków 1964, 61.

Hitler „hatalomátvétele” után a jogtudomány (Carl Bruns, Carl Schmitt, Gustav Walz stb.) visszautasította a kisebbségi szerződéseket és a Népszövetség beavatkozásait, minthogy ezek a versaillesi rendre támaszkodtak. A szociológus Max Hildebert Boehm, a jeni egyetem tanára 1935-ben egy új néptan alapjait körvonalazta⁴ és a néppolitikának olyan új szakaszait jósolta meg, amelyeknek pótolniok kellett a versaillesi szerződés után a Népszövetség felügyelete alatt folytatott és kudarcot vallott igazságszolgáltatásszerű megoldási kísérleteket.

A geopolitika a hitleri Németországban karriert csinált, és belőle merítettek más társadalomtudományok. A „tér” fogalmát a berlini Carl Schmitt professzor vezette be a jogtudományba.⁵ A jogászok meghatározták a „néphez tartozás” fogalmának hatósugarát, és előkészítették a néptársak felosztását „birodalmi-németekre” és „népi németekre”. A liberális fogalmakat elvetették. A szociológusok és geopolitikusok tanítása szerint a jogászok megvetették a „földhöz való jog” valamint a „természetes határok” fogalmát. A „német nép” új fogalma magában foglalta a balti németeket, a Szudétavidék, a Volga-vidék németeit és az erdélyi németeket is.

A tudomány kimutatta, hogy ezeket a Birodalomban élő néppel vér- és nyelvi közösség fűzi egybe. Megállapították, hogy a Birodalomnak joga van a német népközösségnek a Birodalom határain kívül élő valamennyi tagját védelme alá helyezni. A német kisebbségek által lakott államoktól megtagadták szurverén jogaik gyakorlását a népcsoportokkal szemben. A Harmadik Birodalom fenntartotta magának az ezekre kiterjesztett védelmi jogot. Carl Schmitt megtagadta más államok jogát, hogy a német népcsoportok ügyeibe beavatkozzanak, és egyidejűleg kimutatta „a német védelmi jogot” a német népcsoport felett. Schmitt már 1941-ben közzétett elmélete feltételezte, hogy „az új népcsoport-jog” egyúttal kizárja a német kisebbségek asszimilálódását más államokban.⁶ Megállapította, hogy a Harmadik Birodalomnak olyan nagyteret kell magának biztosítania, amelyre minden idegen beavatkozástól mentesen (vagyis a tértől idegen hatalmak beavatkozását megtiltva) kiterjesztheti politikai eszmevilágát.

A népjog náci koncepciójában nagy szerepe volt Gustav Walznak, a breslaui Sziléziai Friedrich Wilhelm Egyetem rektorának és jogtudományi professzorának (1933–1938). Az Anschluss és a Szudétavidéknek a Birodalomba való bekebelezése után Walz azért emelt szót, hogy a Német Birodalomnak korlátlan szuverenitást kell adni és a Népszövetségtől el kell vitatni a népcsoportok fölött gyakorolt védelmi jogot. 1940-ben a csehszlovák állam és a Lengyel Köztársaság lerochanása után Walz kifejtette a népcsoportjog alapjait a „Neue Grundlagen des Volksgruppenrechts” (A népcsoportjog új alapjai) c. értekezésében, amelyben elutasította Versailles és Genf liberális kisebbség-védelmét. Véleménye szerint az egyenjogúságon alapuló kisebbség-védelmet a népjogba a zsidók vezették be, hogy a zsidó kisebbségnek megkönnyítsék az európai vendéglátó népekhez való asszimi-

⁴ M. H. Boehm, *Volkstheorie und Volkstumspolitik der Gegenwart*, Berlin, 1935, 14. — Megemlítendő még J. Chodorowski legújabb munkája a nagytérgazdaság német doktrínájáról: *Niemiecka doktryna gospodarki wielkiego obszaru (Grossraumwirtschaft) 1800–1945*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. 1972, 184. Vö. K. Jonca: *Doktryna prawno-polityczna Trzeciej Rzeczy wobec problemu ochrony mniejszości na Śląsku, Przegląd Prawa i Administracji*, t. I, Wrocław 1971, 145.

⁵ C. Schmitt: *Der neue Raumbegriff in der Rechtswissenschaft, „Raumforschung und Raumordnung”* Heidelberg. 1940.

⁶ C. Schmitt: *Völkerrechtliche Grossraumordnung mit Interventionsverbot für raumfremde Mächte*, Berlin—Leipzig—Wien. 1941, 34.

lációját. Walz kimutatta a Szudétavidék Harmadik Birodalomba való bekebelezésére vonatkozó német politika — német értelemben vett — célszerűségét. A cseh-morva területek új beosztása, ahogy Walz írta, megteremtette „Európa megnyugvásának alapját”.⁷

Miközben Walz megalkotta a hitleri Németország agressziós politikájának alapjául szolgáló népjogi doktrínát, szem előtt tartotta a Magyarországon élő német népcsoport érdekeit is. A breslaui egyetemen fennmaradt személyi irattárából kitűnik, hogy kapcsolatot tartott fenn az Erdélyben működő német szervezetekkel. Tanítását átvették a Lengyelországban és Csehszlovákiában élő németek. A Gustav Walz és Carl Schmitt által megteremtett és a népcsoportra vonatkozó terminológiát számos koncepcióban és tanulmányban használták fel. A „német kisebbség” helyett használt „német népcsoport” meghatározást többek közt Maria Lunzenauer is magáévá tette 1940-ben publikált munkájában, amelyet a magyarországi német iskolaügynek szentelt.⁸ Nem meglepő, hogy Walz után a „Breslaui Kelet-európai Intézet” részére dolgozó egyes szerzők éppen a magyarságot vádolják imperialista asszimilációs politikával, amit állítólag még a XIX. század 90-es éveiben is követett. Emil Lenart használta ezt a kifejezést báró Bánffy politikájára, valamint az 1907. évi iskolatörvényre.⁹ Megróttá a magyarságot, hogy 20 milliós magyar népi államról és Magyarország délkelet-európai vezető szerepéről álmodik. Véleménye szerint ezért még a Német Császárság felelős, minthogy túl kevés érdeklődést mutatott Délkelet-Európa iránt, és hagyta, hogy bekövetkezzék „a délkeleti németiség tragédiája”. Lenart bízott a délkelet-európai népeknek és államoknak „a Birodalom döntő részédele mellett” létrejött közösségében. Az új rend alapjai, vonta le Lenart a következtetést, egyáltalán nem felelnek meg a nemzetiségi harc és asszimiláció korábbi elképzeléseinek.

Hasonló értelemben írt valamivel később (1941) Walter Gehl, aki „Sendung des Reiches” (A Birodalom küldetése) c. munkájában hangsúlyozta a németek történelmi szerepét a délkelet-európai országokban.

Ki kell itt emelni, hogy a második világháború alatt majdnem minden német szerző, aki a balkáni országokban szétszórt németekről ír, a Carl Schmitt és Gustav Walz által „közhatalomban” bevezetett terminológiát alkalmazta. A már rég Magyarországon, Romániában vagy Jugoszláviában letelepült németeket az irodalomban „népi német”-ként jelölték meg, „Német népcsoport”-ról írtak stb. Példa lehet erre Karl Neidenbach. A „Rolle der deutschen Volksgruppen in Südosteuropa” (A német népcsoportok szerepe Délkelet-Európában) című munkájában (1943) kiemelte a német népcsoportok különleges jelentőségét a Németország „élelmezési szabadságáért” vívott harcban. Ebben a munkában olyan meghatározások találhatók, mint „népi német mezőgazdaság” (a magyarországi németek vonatkozásában), „a haza gazdasági hadiszolgálat”, valamint a német népcsoportszervezetek megnevezésének egész sora, úm.: országos paraszthivatal, Volksbund stb., amelyek élénken emlékeztettek a Harmadik Birodalom nemzetiszocialista szövetségeire és Hitler führerprinzipjére támaszkodtak. Neidenbach egyébként megállapította, hogy a „legutolsó német faluig” is elérő vezetési apparátusnak van a legnagyobb része a magyarországi német

⁷ G. Walz: Neue Grundlagen des Volksgruppenrechts. Berlin—Leipzig—Wien. 1940, 40.

⁸ M. Lunzenauer: Der Schulkampf der deutschen Volksgruppen Grossrumäniens in ungarischer und rumänischer Zeit. Würzburg. 1940.

⁹ E. Lenart: Die Auswirkungen der Habsburgerpolitik auf die rechtliche Lage des Deutschen in Österreich-Ungarn bis zum Zusammenbruch der Monarchie. Osteuropa-Institut-Breslau. Jahrbuch 1942, Breslau. 1943, 301.

népsoportok gazdasági sikereiben. Neidenbach 1942-ben a népi németek romániai mezőgazdaságának jelentőségéről szóló disszertációval doktorált.¹⁰ Nem nehéz megállapítani, hogy a nemzetiszocialista jogászok által meghatározott terminológia a Keleteurópai Intézet évkönyveiben, a *Südostdeutsche Forschungen*-ben, valamint a Romániáról szóló értekezésekben is előfordul. Tegyük hozzá, hogy H. Hauffe az „új nemzeti rend” aktuális terminológiáját beiktatta Romániáról szóló munkáiba.¹¹

A „megújulás”, valamint „a népközösség megszilárdítása” kérdései nagy befolyással voltak a büntetőjogi reformra is. Ez a „megújulás” a Harmadik Birodalom jogrendszerének hadicélokra való átállítását jelentette, mindenekelőtt biztonságot akart nyújtani a belülről származó kísérletekkel szemben, amelyek a Birodalom védelmi erejének csökkentésére és a német népközösség felrobbantására irányultak. Ezeket a célokat szolgálta az 1938. augusztus 17-i felújított katonai büntetőjog, amelyik röviddel Lengyelország megtámadása előtt, vagyis 1939. augusztus 26-án lépett életbe.¹²

Állítom, hogy a politikajogi doktrína koncepcióival a nemzetiszocialista leigázási terveket támasztotta alá. A vezető jogászok „népsoportjoga” teremtette meg a „népjogi nagytérrend”, a „német néphez való tartozás”, a „népi németek”, a német „népsoportok” stb. fogalmát. Élismerték a dunai és Balkán-államokban (pl. Erdélyben) élő német népsoportok elválaszthatatlan kapcsolatát a Harmadik Birodalommal; ugyanakkor határozottan elutasították a vendéglátó népekbe való beolvadás lehetőségét. A második világháború alatt a nemzetiszocialista irodalom hangsúlyozta e csoportoknak a Harmadik Birodalom határai között élő német néppel való „sorsközösségét”, valamint szerepüket a „térrpolitika” megvalósításában.

¹⁰ K. Neidenbach: Die Stellung der deutschen Volksgruppen in Südosteuropa im Kampf um die Nahrungsfreiheit des Kontinents, Jahrbuch, op. cit. 126. Vö. disszertációját: Die Bedeutung der volksdeutschen Landwirtschaft des Banats innerhalb der Wirtschaft Rumäniens, insbesondere für die deutsch—rumänischen Wirtschaftsbeziehungen, Breslau. 1942.

¹¹ H. Hauffe: Die Wandlung der Volksordnung im rumänischen Altreich. Stuttgart. 1939.

¹² A. Konieczny: Górný Śląsk pod rządami wojennego prawa karnego Trzeciej Rzeszy, Wrocław. 1972. 22—23.

J. I. KORABLJEV

A szovjet történetírás a Szovjetunió részvételéről a kelet- és délkelet-európai országok új típusú fegyveres erőinek a kialakításában, a második világháború idején

A fasiszmus ellen és az országaik népi demokratikus forradalmának győzelméért folytatott össznépi harcot vezető kelet- és délkelet-európai kommunista pártok által megoldandó egyik legfontosabb és legbonyolultabb feladatot az új típusú, népi fegyveres erők létrehozása jelentette. Az adott feladat megoldásának eszmei-elméleti alapját a forradalmi és a szocialista vívmányok megőrzéséről szóló marxi-lenini tanítás képezte. Minden forradalom csak akkor ér valamit, ha tud védekezni — mondta Lenin. Amennyiben a megdöntendő kizsákmányoló osztályok minden eszközzel és mindenekelőtt fegyverek segítségével vissza kívánják szerezni elvesztett pozícióikat, a győztes népek — tanította Marx és Engels, — mindig készen kell állnia arra, hogy megvédelmezze a forradalmat és megtörje a kizsákmányolókat ellenállását.

A kelet- és délkelet-európai országokban az új fegyveres erők megszületése és megerősödése a háború és a hitlerista megszállás körülményei közepette ment végbe, s a helyzetet csak nehezítette a reakciós osztályok által — a fasiszta leigázók ellen folytatott harc során tanúsított — népellenes politika. E folyamat egyik közös vonása — a Szovjetunió által nyújtott politikai, gazdasági és egyéb segítség.

A súlyos háborús-politikai helyzetben a kelet-, délkelet-európai haladó erők a szocializmus országához, a hitlerellenes koalíció legfőbb és legdöntőbb erejéhez, a Szovjetunióhoz fordultak segítségért. A proletár internacionalizmus elveivel hű Szovjetunió — eleget téve a hazafias erők kívánságainak — méreteit tekintve jelentős és sokoldalú segítséget nyújtott egy sor európai országnak fegyveres erőik megalakításához. A Nagy Honvédő Háború éveiben a Szovjetunió részt vett a lengyel, a csehszlovák, a jugoszláv, a magyar és a román katonai egységek és alakulatok létrehozásában, segítséget nyújtott a bolgár hadsereg és a jugoszláviai népi-felszabadító hadsereg újjászervezése és újrafelfegyverzése terén.

A Szovjetunió által nyújtott különböző segítség hozzájárult ahhoz, hogy a kelet- és délkelet-európai országok kommunista és munkáspártjai a legrövidebb idő alatt létrehozzák forradalmi-demokratikus hadseregeiket, majd új típusú, szocialista hadseregekké változtassák azokat.

A kelet- és délkelet-európai országok új fegyveres erőinek a létrejötte és megerősödése, a Szovjetunió részvétele ebben a folyamatban széleskörű visszhangra talált a szovjet történetírásban, mind a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújával, mind a második világháborúval foglalkozó összefoglaló jellegű munkákban, mind a háború egyes problémáival foglalkozó rész kutatásokban, a háborús évek idején a külső országok történetének, azok fegyveres erőinek szentelt írásokban,¹ a visszaemlékezésekben.

¹ М. Минасян: Борьба Советской Армии за освобождение народов Юго-Восточной

A szovjet irodalom által vizsgált legfontosabb problémák a következők:

— A fasiszmus ellen, a szabadságukért és függetlenségükért küzdő népek fegyveres erőinek a létrehozása, a Szovjetunió részvétele ebben s e részvétel elméleti és politikai alapelvei. A marxizmus—leninizmus a nemzetközi kötelességről. A „forradalom exportjának” s hasonlóképpen az „ellenforradalom exportjának” a határozott elítélése, hisz az imperialisták ennek segítségével kívánják megállítani a forradalmi folyamatot, visszafordítani a történelem menetét és kiterjeszteni a népek feletti uralmukat.

— A szovjet állam fennállásának 40 éve alatt miként valósította meg a szovjet nép és annak hadserege a maga nemzetközi osztály-kötelességét. Amilyen mértékben növekedett a Szovjetunió ereje, olyan mértékben növekedett annak a lehetősége, hogy a Szovjetunió támogassa a felszabadító mozgalmakat.

— A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja, mint legfontosabb láncszem, a szovjet hadsereg pedig döntő tényező a népek antifasiszta háborújában. A Szovjetunió által a fasiszmus felett aratott győzelem hatása a megszállt országok népei által folytatott antifasiszta küzdelemre, e küzdelem kutatása, különösképpen pedig azoknak a külsőországi felszabadító hadjáratoknak a jelentősége, amelyeket a Szovjet Hadsereg 1944—1945 során folytatott, e küzdelmek jelentősége annak a harcnak a szempontjából, amelyet — a kommunistákkal az élen — a forradalmi erők folytattak a demokratikus reformok megvalósításáért, a népi-demokratikus hatalom és annak fegyveres ereje létrehozása érdekében.

— A Szovjetunió által a kelet- és délkelet-európai országok forradalmi és hazafias erőinek nyújtott internacionalista, testvéri segítség formái (politikai, anyagi, technikai és katonai segítség). E misszió teljesítésének a specifikus sajátosságai a csatlós országokban (Románia, Bulgária, Magyarország).

— A Szovjetunió által a kelet- és délkelet-európai országok csapatainak a megalakításában és felkészítésében nyújtott segítség formái és méretei. A szovjet munkákban idézett adatok közül szembeötlők az összegezések. A második világháború évei során a Szovjetunió térítésmentes segítséget nyújtott a kelet-európai országoknak a következő egységek létrehozásában és felfegyverzésében: 19 gyalogos, 5 tüzérségi és 5 légi hadosztály, 6 gyalogos, 8 páncélos és motorizált, 12 tüzérségi és aknavető, 5 mérnök-utász brigád, valamint összességében 555 000 főt érintő különböző egységek és alakulatok.²

— A Szovjetunió segítése külföldi csapatok megalakítása és felkészítése terén, szovjet területen és a Szovjetunió határain túl.

Европы. Москва, Воениздат. 1967 (A Szovjet Hadsereg harca a dél-kelet-európai népek felszabadításáért.); М. Е. Монин: Содружество, рожденное в боях. Москва, Воениздат. 1971 (Harcokban született barátság). М. П. Семиряга: Вторая мировая война и пролетарский интернационализм. Москва, Воениздат. 1962 (A második világháború és a proletár internacionalizmus). М. А. Аракелян: Великий интернациональный подвиг. Москва, Воениздат. 1964 (A nagy internacionalista tett). А. А. Кириллов: Армия и социалистическая революция. Москва, 1972 (A hadsereg és a szocialista forradalom). Освободительная миссия Советской армии. Москва, Воениздат. 1972 (A Szovjet Hadsereg felszabadító missziója). Ф. Фомин: Венгерская народная армия. Москва, Воениздат. 1965. (A magyar néphadsereg). С. Лесневский: Войско Польское. Москва, Воениздат. 1963. (A lengyel hadsereg). Н. Илюхин: Болгарская народная армия. Москва, Воениздат. 1963. (A bolgár néphadsereg). А. Н. Ратников, В. И. Завьялов: Югославская Народная Армия. Москва, Воениздат. 1966 (A jugoszláv néphadsereg).

²М. Е. Монин: *Harcokban született barátság*. М. 1971. 403.

— A Szovjet Hadsereg és a kelet- és délkelet-európai országok csapatainak együttes hadműveletei a fasiszta koalíció ellen. A Szovjet Hadsereg és a külföldi egységek kölcsönviszonya.

— Az SzKP és a szovjet állam által szerzett alkotó tapasztalat alkalmazása a katonai együttműködés bonyolult feladatainak a helyes megoldása során.

— A polgári és a revizionista történetírásban a Szovjetunió és a szovjet fegyveres erők internacionalista kötelességével kapcsolatban feltalálható hamisítások leleplezése, azoknak a rágalmozó kísérleteknek a leleplezése, amelyek a Szovjetuniót nem úgy kívánják ábrázolni, mint a népek felszabadítóját a fasiszta uralom alól, hanem „a forradalom exportáló” eszközét, mint „a szovjet uralom létrehozóját” a felszabadított országokban. Annak a ténynek a hangsúlyozása, hogy a népek maguk hajtották végre a forradalmat, maguk hozták létre a forradalmat védelmező szerveket, s csupán a szocializmus országának a támogatását élvezték.

A fentebb említett problémák sorából a szovjet irodalomban a leginkább feldolgozott témák a következők: a Szovjetunió segítsége a szovjet területen létrehozott külföldi csapatoknak, a külföldiekből álló alakulatok harci tevékenysége, fegyverbarátságuk és a velük együtt lefolytatott katonai műveletek az 1944–1945 évi felszabadító hadjáratok során, a szocialista országok fegyveres erőinek a kiépítése a háború utáni korszakban.

Napjainkban, amikor az egyes országok nemzeti történetírása jelentősen előrehaladt a második világháború történetének a kutatásában, annak a szerepnek és a helynek a feltárásában, amelyet a háború menetében az egyes országok játszottak és betöltöttek, amikor már — jóllehet rövid formában, — elkészült a fegyveres erők története, megnyílt a lehetőség arra, hogy közös erőfeszítéssel elkészüljön az antifasiszta háború során, a kelet- és délkelet-európai népek internacionalista együttműködését ábrázoló fundamentális mű. Ez a mű felölelné a népek internacionalista szolidaritását a háború során, a maga teljes egészében, s egyidejűleg bemutatná azt is, hogy minden egyes nép mivel járult hozzá konkrétan a fasiszmus felett aratott győzelemhez.

Ugyancsak nagy jelentőséggel fog bírni a szocialista tábor fegyveres erőinek a megszületését és megerősödését, ennek történetét ábrázoló szintézis. E művek felmérhetetlen jelentőséggel bírnak a katonáknak és az egész ifjúságnak a szocialista országokon belül, a szocialista patriotizmus és a proletár internacionalizmus szellemében történő nevelése során, a szocialista országok és a szocialista hadsereg harci barátságának, osztályösszefogásának a további megerősítése terén.

A szocialista országok testvéri pártjai és népei — a szocialista útra lépett népek közötti legszorosabb összefogás szükségességéről vallott lenini tanítást követve — erősítik a szocializmus gazdasági és védelmi potenciálját. A harcok tradíciókat követve ezen országokban a Varsói Szerződésben tömörültek azért, hogy az imperialista hatalmak részéről érhető katonai támadással szemben biztosítsák országaik biztonságát. „A szocializmus védelme — a kommunisták internacionalista kötelessége” — mutatott rá a kommunista és munkáspártok nemzetközi konferenciája, 1969-ben.

G. ZAHARIA, G. UNC,
P. ILIE, B. IANI

**A román történetírás Közép- és Délkelet-Európának
a második világháború előestéjén
és a háború alatt betöltött szerepéről**

Azoknak a történészeknek a tevékenysége, akik kutatásaikat a második világháború igen széleskörű problémáinak szentelik, számos országban jelentős eredményekhez vezetett. Mindezt a dokumentáció, és a második világháborút tanulmányozó különféle hazai és nemzetközi intézmények által szervezett tudományos eszmecserék során lezajlott véleménykonfrontációk megnövekedett lehetőségei segítették elő. Az elmúlt években mindehhez dicséretre méltó hozzájárulást jelentettek a második világháború történetének nemzetközi bizottsága irányításával a két utolsó, nemzetközi történettudományi kongresszus keretében szervezett, valamint a második világháborús hazai bizottság által létrehozott viták. A felvetett változatos problémák révén ezek a tudományos találkozók a kutatás új útjait sugallták az egyes résztvevő országoknak. Ösztönzést adtak a tanulmányok elmélyítéséhez, lehetővé tették az egyes országok alapvető problémáinak és legfontosabb adatainak csatolását a második világháború egyetemes történetéhez. Lehetőséget nyújtottak részletesebb analizisek és összehasonlító tanulmányok elvégzéséhez, így egészítve ki néhány hatás- vagy áthatási adalékkal a komplex történeti képet, mindezt a második világháborút megelőző és a háború alatti évek oly dinamikus és ellentmondásos folyamatában vizsgálva.

Hasonló célok érdekében jött létre ez a találkozó is, melyen most résztvevünk, a második világháború magyar bizottsága szervezésében. Kezdeményezéséért gratulációkkal fordulunk e bizottsághoz, és egyúttal köszönetet mondunk a számunkra elküldött meghívásért is. A magyar kollegák referátumai és hozzászólásai, az előadások és a viták lehetővé fogják tenni számunkra, hogy kiegészítsük bibliográfiai információinkat, és alkalmat fognak teremteni a történetírássra vonatkozó megítéléseink tömör és érdekes cseréjére, a második világháború egészének lefolyását illető leglényegesebb mozzanatokra, és egyes közép- és délkelet-európai mozzanataira vonatkozóan, az e földrajzi térben elhelyezkedő valamennyi ország vizsgálatával.

*

Romániában a források körülményes tanulmányozása és a csekély történeti perspektíva kényszere miatt, a második világháborúról szóló első írások csak 1950 körül jelentek meg. Ezek a munkák általában egyoldalú vizsgálódások eredményei. Csak később kezdődtek meg a részletesebb, összehasonlító tanulmányok, kritikai szellemben és feldolgozva a magánarchívumokban található és a kiadott külföldi dokumentumokat is. Megtörténtek az első, korlátozott kutatások a Szovjetunió, a Német Demokratikus Köztársaság, az USA, Franciaország, Olaszország, a Német Szövetségi Köztársaság, Magyarország, Csehszlovákia és Ausztria archívumaiban, a hazai és külföldi visszaemlékezések és más történeti munkák

szem előtt tartásával. Jelenleg az alapkutatások egyaránt folynak a főváros és a megyék nemzeti archívumaiban. Dokumentumválogatások, tanulmánykötetek, vagy helyi jellegű monográfiák születnek.

A történelmi realitások elemzése megengedte, hogy a második világháború létrejöttére és jellegére vonatkozó megfelelő konklúziókhoz jussunk. Eredmények születtek még a következő témákban is: a nagyhatalmak és a kis és közepes országok közötti viszonyok vizsgálata; a közép- és délkelet-európai országok egymás közötti kapcsolatai; azok a belső és nemzetközi körülmények, melyek a háborúhoz vezettek; az 1938—1940 és az 1940—44 között Romániában uralmon lévő politikai rendszer jellege; az antifasiszta ellenállás megjelenését és kifejlődését meghatározó tényezők; az ellenállás megjelenési formái; a reguláris hadseregek fronton lezajló hadműveletei és az ellenállási mozgalom közötti kapcsolat, a háború későbbi kibontakozásának meghatározó tényezői; a fasiszta és hitlerista okkupáció alatt álló országok felszabadító harcát elősegítő tényezők és körülmények; a második világháború eredményei és következményei.

A kezdetben tanulmányokban és előadásokban kifejtett, szakértői vitáknak alávetett, fent említett tényekből és momentumokból származó következtetések nagy tanulmánykötetekben és monografikus jellegű művekben szintetizálódtak. E műveket a jelen előadáshoz csatolt bibliográfiában ismertetjük. E munkák közül kiemelünk néhányat, melyeket reprezentatívnak ítélünk a tárgyalt periódus (az első világháború végétől kezdve 1948-ig) problémáinak megközelítését illetően. Ezek a munkák: *Románia külpolitikai problémái 1919—1939* (1971), *1933— a vasutasok és az olajmunkások forradalmi harcai* (1971), *A királyi diktatúra 1938—1940* (1970), *A Vaskardák — fasiszta típusú terrorista-szervezetek* (1971), magyar nyelvű kiadásban (1972), *A fasiszmus ellen — előadógyűjtemény* (1971), *Románia a Hitler-ellenes háborúban* (1966), rövidített kiadásban angolul, franciául és oroszul (1970), valamint olaszul (megjelenése folyamatban van Rómában), *A Románia függetlenségéért és szuverenitásáért folytatott antifasiszta harc* (1969), dokumentumkötetek, sajtó- és visszaemlékezés-részletek a román nép fasiszta uralom alóli felszabadítására vonatkozóan (1944. augusztus 23.—október 25., Románia részvételéről Magyarország (1944 október—1945 január), Csehszlovákia és Ausztria (1944. december 18. — 1945. május 12.) felszabadításában, jelentek meg két kötetben *A szabadság és a barátság nevében* címen (1970), egy csehszlovák helyi archívumok anyagából, csehszlovák történészek — Zdeněk Konečný és František Mainus — által létrehozott dokumentumkötet *Csehszlovák—román barátság — oldalak a háború krónikájából* címen (1969), *A XX. század nagy világégése — a második világháború* — című mű (1971), folyamatban lévő magyar és német nyelvű kiadással, egy épp most megjelenés alatt álló tanulmánykötet *Az európai antifasiszta ellenállás* I. kötete, bemutatva a közép-, kelet-, és délkelet-európai országok ellenállását, az *1944—1947 — Románia a népi demokratikus forradalom éveiben* című mű (1971), egy olasz nyelvű kiadással (Róma, 1972).

Összegezve a román történészek véleményeit, elmondhatjuk, hogy a fent említett művek a második világháború kirobbanásának okait az imperialista nagyhatalmak közötti ellentmondások elmélyülésében látják, mely komplex módon fejlődött ki, s melynek mélyén a két világháború közötti világ alapvető ellentmondásai húzódtak, azaz az imperializmus és a szocializmus, a fasiszmus és a demokrácia és a konzervatív, reakciós burzsoá körök és a társadalom haladó körei közötti ellentmondások.

A nemzeti-szocializmusnak németországi hatalomrajutását követő első évek során, valamennyi területi revízió követelésével fellépő állam csatlakozott Német-

országhoz, egy veszélyes háborús tűzfészket létrehozva ezzel Európa közepén. A Szovjetunió diplomáciai erőfeszítései arra irányultak, hogy Franciaország és Nagybritannia a semmitmondó deklarációkon és formális garanciákon túlmenően csatlakozzanak a kollektív biztonsági rendszer megvalósításának eszméjéhez, mely rendszer hatásosan szállhatott volna szembe az agresszorral. Az ezirányú tevékenységet élénken támogatták a Kisantant és a balkáni antant országai, amelyek erősen érdekelték voltak a háború utáni status quo fenntartásában. Ugyanakkor egyre nyilvánvalóbbá vált a félelem, mely a nyugati *demokráciák* uralkodó köreit a haladó mozgalmak, a függő és gyarmati országok nemzeti felszabadítási mozgalmai miatt elfogta, és egyre nyilvánvalóbbá vált az az óhajuk, hogy a német expanzió a kontinens keleti és délkeleti része felé irányuljon, ezzel az orientációval is siettetve a végső célt, Németországnak és a Szovjetuniónak egy romboló háborúban való részvételét. Mindez tisztán jelentkezett az 1939 nyarán történt moszkvai tárgyalások során, mely tárgyalásokat rendkívüli érdeklődéssel követték e zóna országai.

De a Németország és a nyugati nagyhatalmak közötti ellentmondás léte manőverezési lehetőséget nyújtott a szovjet diplomácia számára. Így jött létre 1939. augusztus 23-án a szovjet—német megneptámadási szerződés.

A moszkvai tárgyalások sikertelensége élénk nyugtalanságot keltett a nem-revizionista országok körében, ugyanakkor bátorította a közép- és délkelet-európai országok ultra-reakciós, fasiszta körének aktivitását. Ennek súlyos következményei voltak a fasiszta agresszióknak és revans-követeléseknek kitett népek számára.

Ebben az összefüggésben, a Németország által gyakorolt nyomás, mellyel saját oldalára állította Magyarországot és Bulgária kormányait, hozzájárult Románia németbarát, fasiszta körrei pozícióinak a megerősödéséhez. E körök azon fáradtak, hogy a román külpolitika Németország és Olaszország felé orientálódjék. Miután a román diplomácia sikertelenül kísérte meg 1939 őszén egy „semleges blokk” létrehozásával az ilyen irányú tendenciák elkerülését (a balkáni antant keretében), és látva, hogy a kontinens mindazon dél-keleti államai egyesülnek, melyek kívül akarnak maradni a szeptember elsejével kitört konfliktuson, II. Károly király elkötelezte magát a Németországgal való megegyezés útján. 1940. május 28-án visszautasította a brit garanciát és az addig gyakorolt semlegességi politikát. De az új orientáció nem váltotta ki a németek szimpátiáját Károly király irányában. A berlini kormány nem bízott benne, mivel kapcsolatai voltak a nyugati hatalmakkal. Sőt, a náci kormány még meg is keményítette viselkedését, amikor Károly királytól a Magyarország és Bulgária érdekében álló területi követelések akceptálását kérte. Ezzel szemben a királyi diktatúra külpolitikai orientációjának új fejleménye a Szovjetunióval szembeni elhidegüléshez vezetett. A válság 1940 júniusa és augusztusa során kulminált, s ezt a válságot a királyi diktatúra utolsó aktusa jelezte, mely az 1940. augusztus 30-i bécsi fasiszta diktátum közvetlen következményeként jelentkezett. Kihasználva a létrejött szituációt, melyet a leginkább a politikai uralódó körök fejvesztése és pánikja jellemzett, valamint a lakosság vehemens tiltakozása a nemzeti területek elszakítása ellen, a Harmadik Birodalom 1940 szeptemberében, Ion Antonescu tábornokkal az élen, kiterőszakolta a katonai-fasiszta diktatúra bevezetését. Így biztosították a Románia feletti politikai, gazdasági és katonai hatalmat és egyben lehetővé tették, hogy Románia hasznot húzzon a német agressziós tervek megvalósításából.

A román történészek úgy vélik, hogy még e feszültség-momentumokat megelőzően, az 1939 nyarán lefolytatott angol-francia-szovjet tárgyalások nem szá-

moltak kellőképpen azokkal a lehetőségekkel, melyeket a nem-revizionista, a béke és a biztonság megőrzésében érdekelt kis és közepes államok nyújthattak. Elleneztek azokat a törekvéseket, melyek ezen országok gyanúját és félelmeit csökkentették volna, melyek ezen országok nemzeti függetlenségének és szuverenitásának elismerésén alapuló bizalom légkörét hozták volna létre. Mindez pedig minden rendelkezésre álló eszköz egyesítéséhez vezethetett volna az ellen a hatalmas veszély ellen, melyet a hitlerizmus jelentett, azaz a fasiszmus legvéresebb és legbarbárabb megjelenése ellen.

Pegyveres agressziókkal, más brutális akciókkal és cselszövésekkel, Magyarország, Románia, Jugoszlávia és Bulgária fasiszta reakciós köreinek sovinizmusára és az uralkodó osztályok antikommunizmusára számítva, a német Harmadik Birodalomnak sikerült leigáznia ezeket az országokat, és könnyörtelenül kizsákmányolni őket saját agresszív érdekeikben. Ami Románia helyzetét illeti 1940 szeptemberében, a román történetírás ezt úgy tekinti, mint ami az 1939 augusztusa és 1940 augusztusa közötti intervallum eredményeként létrejött belső és külső politikai felfordulások következménye volt. Olyan felfordulásoké, melyek megmagyarázzák azt a tényt, hogy ez az ország, mely oly ellenséges érzelmeket táplált a német imperializmus iránt, s mely érzelmei mellett ki is tartott, sőt nyíltan kinyilvánította őket, képes volt négy évig Németország oldalán állni.

A román történetírásnak állandó értékelése az, amit a második világháború jellegére vonatkozóan ad: „A hitleri Németország által kirobantott inváziós háború — mondja egy 1955-ös népszerűsítő munka — hatalmas gyűlölethullámot váltott ki a behódolt, vagy a fasisztáknak való behódolás veszélyével fenyegetett népek körében. A második világháború a kezdettől fogva igazságos háború volt azok számára, akik népüket védték a fasiszta agresszor — a nemzeti szabadság és létezés ellensége — elleni harcban.”¹ Egy hasonló, de komplexebb értékelés jött létre 1971-ben. Ez, miután aláhúzza, hogy az ellenállási mozgalom a népek között úgy született, „mint reakció a hitleri agresszióra, és az antihumánus, fasiszta ideológiai alapra támaszkodó barbár, okkupációs rezsimre”, leszögezi, hogy: „A második világháborúnak kezdettől fogva igazságos jellege volt, azoknak az államoknak és népeknek védelmekor, amelyek fegyvert ragadtak a fasiszta agresszor, szabadságuk és nemzeti létük fő ellensége ellen, függetlenül az ezen országok uralkodó körei által követett politikai és gazdasági céloktól. Ami fontos volt ezekben az években, az az a tény, hogy ezek az emberek előjegyezték naptárukba a fasiszmus bukásának szükségességét.”²

A háború kibontakozása során, a román történészek elismerik a Hitler-ellenes koalícióban résztvevő nagyhatalmak közötti politikai kapcsolatok széles fejlődési terét, katonai és gazdasági erőfeszítéseiket, bemutatják a nagy csatákat, melyek a második világháború lefolyását döntően meghatározták. E vonatkozásban kiemelik a Szovjetunió és fegyveres erői által végrehajtott történelmi győzelmeket, amelyek hatalmas emberi és anyagi áldozatot követeltek. Így ők viselték a háború legsúlyosabb terheit, és ők nyújtották a legfontosabb hozzájárulást a megszállt népek felszabadításához és az emberi civilizációnak a fasiszta rabszolgaság veszélyéből való megmentéséhez. Széleskörűen foglalkoznak e művek a katonai és politikai következményekkel helyi viszonylatban és a második világháború egészét tekintve is, a moszkvai hadműveletekkel (1941), melyek megsem-

¹ Gh. Zaharia: „Egy példa nélküli győzelem” Bukarest, A politikai művek állami kiadója, 1955. 8.

² A XX. század nagy világégése — A második világháború, Bukarest, Politikai Kiadó, 1971, 93.

misítették a villámháború mítoszát, Sztálingráddal (1942), ahol az egész háború lefolyását meghatározó gyökeres fordulat lejátszódott, Kurszkkal (1943), ami Németországot a katasztrófába sodorta. A román történészek hozzákapcsolják e győzelmekhez a szövetséges erők sikereit is Észak-Afrikában (1942), melyet a tunéziai győzelmek és a dél-olaszországi partraszállás koronázott be (1943), valamint a Csendes-óceánban, a Midway és Guadalcanal szigetekenél végrehajtott műveleteket.

A román történészek elemzik ezen kívül még azokat a kölcsönös függéseket és hatásokat, melyeket a népek ellenállási harcában a katonai műveleteknél találhatunk. Ebben a gondolatrendszerben mi nyilvánvalóan nagy figyelmet szentelünk annak a földrajzi térnek, melyben Románia elhelyezkedik. Figyelembe véve a szovjet hadsereg által végrehajtott katonai műveletek meghatározó szerepét e térség felszabadításában, a román történészek meghatározzák a szerepét a saját felszabadításukért küzdő népeknek is, elemzik a belső és külső tényezők közötti korrelációkat és fejlődésüket a kezdetektől a győzelemig.

A többszörös belső és külső tényező közül, melyek előidéztek és terjesztették a Hitler-ellenes hangulatot, és fokozták a román hazafias erők harcát a náci Németországgal való abnormális szövetség ellen, a román történészek kiemelik a fasiszta-ellenes politikai szervezetek tevékenységét, a súlyos veszteségek hatását, melyeket a szovjetellenes fronton szenvedtek el,³ azon hadműveletek során, melyekben a román hadsereg is részt vett⁴ 1941. június 22-től kezdve, azt a fosztogatást, melyet Németország vitt véghez Románia gazdaságában, a Szovjetunió és a többi Hitler-ellenes koalíciós erő által kivívott győzelmeket, az angol—amerikai légierő bombázásait Bukarest és más fontos centrumok fölött, valamint a szomszéd, és még távolabbi népek felszabadító harcai által Németországra mért csapásokat.

Ezzel egyidejűleg ezek a tényezők hozzájárultak a fasiszta-militarista diktatórikus rendszer válságának elmélyüléséhez, és az Antonescu tábornagy kormánya és a berlini kormány közötti szakadás megjelenéséhez és kifejlődéséhez. Ez utóbbi azokban a növekvő nehézségekben nyilvánult meg például, mint amit az erőknek a frontra való mozgósítása jelentett, vagy azokban a tapogatózásokban, melyeket az USA, Nagy-Britannia és a Szovjetunió képviselőivel való eszmecserék érdekében tettek Madridban, Rómában, Stockholmban és Kairóban, sőt azokban a kísérletekben is, melyek 1943 tavaszán folytak, s melyek során Antonescu kormánya megpróbálta rávenni Mussolinit egy, a német szövetséggel való egyidejű szakításra, a nyugati hatalmak támogatásával.⁵

A burzsoá körök, beleértve Antonescu kormányát is, reményeiket a Churchill által javasolt balkáni variáns megvalósításhoz kötötték. Szándékuk az volt, hogy e variáns keretében elkerülhetik a kommunistákkal való együttműködést, kibújhatnak a Szovjetunióval való tárgyalás alól, és biztosíthatják annak a társadalmi-politikai rendszernek a stabilitását, melyet a háború utáni időszakban képviseltek.

*

³ Csak az egyesszai és sztálingrádi csatákban több, mint 29 500-an veszítették életüket, körülbelül 108 000-en sebesültek meg, és körülbelül 84 000-en tűntek el. A háború kezdetétől 1944. augusztus 23-ig a román hadsereg több, mint 71 000 főt veszített, 243 000-en sebesültek meg, és körülbelül 310 000-en tűntek el. (A Honvédelmi Minisztérium Archívuma, 948. fond, 90. és 315. dosszié.)

⁴ A résztvevő erőket illetően ld. A XX. század nagy világégése — a második világháború című művet, 165—166, 175, 242, 386.

⁵ Uo. 343.

A történészeink által az utolsó években felfedezett új adatok és tények elmélyítik és megvilágosítják a romániai ellenállási mozgalom kezdeteinek, céljainak és jellemzőinek több szempontját: összefüggését az európai ellenállási mozgalmakkal, valamint a politikai és katonai helyzet fejlődésével, a társadalmi és politikai erőknek az antifasiszta harcban való részvételét, egy valamennyi Hitler-ellenes erőt tömörítő szövetségi rendszer létrehozását, és az 1944 augusztusi fegyveres antifasiszta nemzeti felkelés előkészítését.

Elemmezve az 1940—1944-es romániai ellenállási harc gyökereit, hazánk történészei olyan következtetésekhez jutottak, miszerint ez a harc a megelőző időszak antifasiszta harcainak termékeny talaján tűnt fel, és fejlődött ki. Tulajdonképpen 1933-tól kezdve, — amikor Németországban uralomra jutott a hitleri diktatúra — egészen a nagy lángbaborulás előestéjéig, Románia demokratikus erői jelentős akciókat szerveztek a fasiszta veszély, a német imperializmus expanziója ellen, a nemzeti függetlenség, szuverénitás és az ország területi integritása védelmében. A „Vasutasok és olajmunkások forradalmi harcai 1933-ban” című érdekes monográfia egész tömegét nyújtja azoknak az adatoknak és tényeknek, melyek azt igazolják, hogy ettől az időtől kezdve a román munkásosztály a demokratikus erők avant-garde-ját képezte, széleskörű harci részvétellel szállva szembe a jobboldali csoportosulások offenzívájával. A következő évek során (1933—1938) mintegy harminc demokratikus és antifasiszta tömegszervezet jött létre Romániában. Ezek között az első sorban foglalt helyet a Nemzeti Antifasiszta Bizottság, mely 1934 áprilisában jött létre, s melynek sikerült egyesíteni a fasiszmus útját eltorlaszolni szándékozó harcban résztvevő különféle román nemzeti erőket. Azért hangsúlyoztuk e szervezet jelentőségét, mert az utóbbi hónapokban, létrejöttének 40. évfordulója alkalmából számos tudományos fórum ült össze Romániában, melyek eredményeképpen számos új dokumentum került elő a háborút megelőző időszak hazai antifasiszta mozgalmainak kiterjedtségéről. Hamarosan egy összefoglaló munka is meg fog jelenni erről a témáról.

Petre Constantinescu-Iasi professzor és akadémikus műve, *A Harc a romániai Népfront létrehozásáért*, mely 1968-ban jelent meg, elismerésre méltó hozzájárulást jelent a fasiszta veszély elleni román demokratikus erők harca problémájának megvilágításához (1934—1939). Ez a mű franciául is megjelent a „Bibliotheca Historica Romaniae” kollektívában, mivel tartalma valamennyi történelmi érdekelheti, akik a különböző országokbeli népfrontok létrejöttének problémáját tanulmányozzák.

Mielőtt lezárnánk a hazai Ellenállás előjátékához fűzött megjegyzéseinket, hangsúlyozni szeretnénk még, hogy a romániai antifasiszta mozgalom, más országok és különösen a szomszédos országok antifasiszta mozgalmainak támogatásával képzelhető csak el. Ebbe a vonalba sorakoznak föl az 1934-es ausztriai antifasiszta felkeléssel szolidáris akciók, a Franciaországban létrejött Népfronttal, a hitlerizmus áldozatául eső német néppel, a lipcei perbe belekevert bolgár antifasisztákkal, az olasz fasiszták által megtámadott abesszin néppel, és a japán agresszió ellen forradalmi harcát vívó kínai néppel együttérző cselekedetek. Mindezeket az akciókat részletesen bemutatja Ion Babici, elmúlt évben megjelent *„Harcos antifasiszta szolidaritás — 1933—1939”* című könyvében. Az 1971-ben kiadott *„Román önkéntesek Spanyolországban — 1936—1939 — Emlékek és dokumentumok”* — megvilágítja a román demokratikus és antifasiszta mozgalom mélyeseges szolidaritását a köztársasági Spanyolországgal.

A demokrácia és a nemzeti függetlenség zászlaja alatt felsorakozó hazafias erők széles köre által vívott harc, és egy ideig az uralkodó osztályok különböző

politikai csoportosulásainak világos magatartása, megállították a fasiszta szervezetek uralomra jutását és Románia kiszolgáltatását a náci Németországnak. Az 1933–1939 közötti antifasiszta mozgalom tapasztalatai felhasználhatók és továbbfejleszthetők voltak a második világháború során kialakuló antifasiszta ellenállási korszak új körülményei között.

Az 1940–1944-es nehéz megpróbáltatások időszakában, amikor a hitleri háborús gépezet, miután kiterjesztette hatalmát az egész európai kontinensre, betört hazánkba is, egy fasiszta-katonai diktatúrát megvalósító terrorista rendszert kényszerítve az állam kormányára, amikor a német csapatoktestek Románia földjére lépve ellenőrizték a legfontosabb stratégiai pontokat, kimerítve egyúttal a román gazdaságot, amikor a román katonáknak vérüket kellett ontaniuk egy olyan háborúban, melyet a román nép nem akart, akkor, a negyvenes években a demokratikus erőknek a fasiszta veszély elleni harca ellenállási mozgalommá alakult. A teljes román szakirodalom megegyezik abban, hogy az ellenállási mozgalom hazánkban abban a pillanatban kezdődött, amikor uralomra került a fasiszta-katonai diktatúra, és amikor a hitleri csapatok Románia földjére léptek. A román ellenállás integráns részét képezi a grandiózus európai ellenállási mozgalomnak, de ugyanakkor sajátos jellemvonásokkal is bír, melyet fejlődésének és tevékenységének sajátos történelmi körülményei magyaráznak meg. A román hazafias erőkre néhány olyan sajátos feladat is várt, mely nem szerepelt minden a fasiszta Németország közvetlen katonai agressziója által elfoglalt ország ellenállási programjában. Meg kellett döntenie saját fasiszta kormányát, kiléptetni az országot a hitleri háborúból, a fegyvereket a náci Németország ellen fordítani, és csatlakozni a Hitler-ellenes koalícióhoz.

Szakirodalmunk erősen kidomborítja azt a tényt, hogy a román társadalom fő ellentmondása ebben az időszakban a román nép nagy többsége és a fasiszta-katonai diktatúra között volt. A széles dolgozó tömegek, a hadsereg és a népesség legkülönbözőbb kategóriái körében hatalmas lázadási hullámot váltott ki az országnak a német imperializmus oldalán való részvétele a háborúban, mely imperializmus igazi arcát a román nép megismerte az első világháború alatti okkupáció során, s mely ismét a nemzeti függetlenség és Románia területi egységének ellenségeként nyilvánult meg. Ez alkotta az általános alapját a román nép Hitler-ellenes szellemi állapotának, mely állapot végsőkéig kiéleződött az ország katasztrofális gazdasági helyzete és az ország lakossága nagy többségénél bekövetkezett életszínvonal-csökkenés eredményeképpen.

Romániában is, úgy mint mindenütt másutt, az ellenállási mozgalom nehéz próba elé állította valamennyi társadalmi osztályt és réteget, az összes politikai pártot és csoportosulást, mindazokat, akik a gyakorlatban akarták bebizonyítani kötődésüket a román nép legmagasabbrendű érdekeihez, és megmutatni, hogy milyen mértékben képesek megvédeni az ország függetlenségét és szuverénitását. A romániai antifasiszta harc történetének szentelt valamennyi román mű a következő konklúzióra jut: az ellenállás alapvető erejét a munkásosztály és a dolgozó parasztság képezte, mivel ők érezték meg legkeményebben a rendszer intézkedéseinek szigorát, az országnak a náci Németország által való kifosztása és a fronton elszenvedett vereségek miatt. A terror és az elnyomás ellenére a munkásosztály alkotta az ellenállási mozgalom keretén belül a legszervezettebb, legharcosabb és legkövetkezetesebb erőt, a kezdettől fogva súlyos csapásokat mérve a hitleri háborús gépezetre és Antonescu rendszerére. Az utolsó évek során hazánkban megjelent történelmi munkák egész sor új adatot közölnek a munkásosztály különféle harcformáira vonatkozóan, a sztrájkmozgalomtól kezdve, a háborús termékek

szabotázs-akcióin keresztül egészen a hazafias harci alakulatok létrehozásáig. A „Romániai sztrájkmozgalmak története” című, az elmúlt évek során kibocsátott négykötetes mű kiemeli az 1940—1944-es évek sztrájkjait, amelyek során a munkásosztály kifejezte szembenállását Antonescu rendszerének politikájával és az országnak a hitleri Németországnak való behódolásával szemben. A munkásosztály más harci formáit mondják el és elemzik mélyen a következő különféle munkákban: „Románia a Hitler-ellenes háborúban”, „Románia hozzájárulása a fasizmus felett aratott győzelemhez”, „A XX. század nagy világégése” és mások.

A munkásosztály maga köré gyűjtött más hazafias erőket is, egy egyre aktívabb harcba vonva bele így a parasztságot, az értelmiséget és a hadsereg hazafias elemeit.

Hazánk politikai pártjainak és csoportosulásainak az Ellenállás keretében betöltött szerepét tárgyalva a román szakirodalmi művek megerősítik azt a történelmi igazságot, miszerint a Román Kommunista Párt „a romániai Ellenállás legkövetkezetesebb politikai erejeként” lépett föl.⁶ A kommunista párt azért lehetett a romániai ellenállási mozgalom fő szervezeti ereje, mivel mélységesen hazafias pozíciót foglalt el harci programjával, amelyben a nép legégetőbb óhajainak megfelelő célok szerepeltek, a történelmi korszaknak megfelelő stratégiát és taktikát dolgozott ki, és gazdag tapasztalatokkal bírt a legális és a földalatti forradalmi harcok révén. A párt megértette, hogy az ellenállási mozgalom sikerét csak egyetlen, egységes, népi-nemzeti front létrehozásával lehet biztosítani, mely front képes valamennyi nem-fasiszta pártot, csoportosulást és politikai kört felsorakoztatni.

A kommunista párt Akcióprogramjában megfogalmazott követelések nagyon világos kifejtésre kerültek az 1941. július 8-i körlevélben, az 1941. szeptember 6-i Platform-programban, az 1942. évi januári határozatban, és az 1943 júniusi Hitler-ellenes Hazafias Front programjában. Ezek a követelések alkották az ország Hitler-ellenes hazafias erői egyesítésének politikai bázisát. Egyetlen kritérium volt: harcolni a hitleristák és cinkosaik ellen.

Végül a román történészek tanulmányozták azoknak a szervezeteknek és csoportosulásoknak a tevékenységét is, akik csatlakoztak a kommunista párt harci platformjához. A tanulmányozott témáknak ebbe a csoportjába tartozik a „Földmunkások frontja (1933—1953)” című, Gh.I. Ionuta és Gh. Tutui tollából kikerült, 1970-ben megjelent mű. L. Banyai történész 1971-ben adta ki művét „A testvéri tradíciók útjáról” címen, melyben jelentős helyet foglal el a magyar nemzetiségű munkásoknak az ellenállási harcban való részvételéről szóló rész. „A romániai munkásmozgalom egyesülése” és az „Egységes munkásfront Romániában” című művek (szerzőik: A. Petric és Gh. Tutui, az első 1968-ban, a második 1972-ben jelent meg), adatokat és tényeket tartalmaznak a Román Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt közti akcióegység megvalósítási folyamatáról, arról a folyamatról, mely 1944 áprilisának közepén az Egységes Munkásfront megteremtésével ért véget.

A hazafias erők az első sikert 1943 során, a Hitler-ellenes Hazafias Front létrehozásával érték el. A fronthoz csatlakoztak: a Kommunista Párt, a Földmunkások Frontja, a Hazafiak Egyesülete, a Paraszt-szocialista Párt és a Romániai Magyar Dolgozók Szövetsége (MADOSz).

⁶ Uo. 226.

Történelmi szakirodalmunk széleskörűen bemutatja azoknak a burzsoá politikai köröknek a pozícióját is, akik ilyen vagy olyan okokból, kinyilvánították a fasiszta-katonai diktatúra és a náci Németországtól való függési állapot elleni gyűlöletüket. Megsértve érezvén gazdasági érdekeiket a Németországgal való nem megfelelő kapcsolatok révén, s mivel a háború előtt valamilyen politikai és gazdasági kapcsolataik voltak a nyugati országokkal, a burzsoázia jelentős körei ellenséges érzelmeket tápláltak ezen alárendeltségi viszony irányában. 1940. december 18-án, C.I.Brătianu, a Nemzeti Liberális Párt vezére, 1940. december 18-i Antonescuhoz címzett levelében, miután hangot ad elégedetlenségének amiatt, hogy „a német tőke behatolt majdnem minden nagybankba és román kereskedelmi vállalkozásba”, megállapítja: „Jelen körülmények között megértem, ha Románia érdekeit összhangba kell hozni Németország érdekeivel, de nem értem meg, ha feláldozzák neki ezeket az érdekeket.”⁷

I. Maniunak, a Nemzeti Parasztpárt vezérének 1941. november 8-i, Antonescuhoz címzett beadványa hasonló szellemben íródott.

De ameddig az ellenállási mozgalom baloldali erői aktív tömegpolitikát folytattak a rendszer ellen, a legfontosabb burzsoá pártok vezetői a katonai-fasiszta rendszerrel való alkudozás taktikája mellett döntöttek. Eredménytelen tiltakozásokkal fordultak Antonescuhoz a kormány egyes intézkedései ellen, anélkül, hogy megpróbálták volna megszervezni egy politikai tömegakciót. Sokáig azért manővereztek e pártok vezetői, mert bíztak Churchill „balkáni variánsának” megvalósításában. A politikai életben egyre aktívabbá váló tömegektől való félelmük készítette őket erre. Ez az, amiért a burzsoázia politikai vezetői oly soká visszautasították a baloldali hazafias erőkkel való együttműködést.

A román történészek különös figyelmet szentelnek annak a kölcsönhatásnak, mely a háborús fronton végrehajtott katonai akciók és az ellenállási mozgalom között volt tapasztalható. A fasiszta Németország nyomasztó érdeklődése a keleti front iránt, mely a második világháború fő frontja volt, a szövetségesek által a többi fronton kivívott győzelmek, közvetlen hatást gyakoroltak az Ellenállás fejlődésére, azáltal, hogy kedvező körülményeket biztosítottak kibontakozásához. Az ellenállási mozgalom pedig meggyengítette a hitleri Németország gazdasági, politikai-morális és katonai potenciálját, kényszerítették a megszállókat, hogy elvonjanak a frontról jelentős erőket a megszálló csapatok részére.

Az ellenállási mozgalomnak minden országban nemzeti és nemzetközi jellege volt. Minden országban úgy lépett föl, mint egy mélységesen hazafias mozgalom, melynek fő céljai az illető nép nemzeti érdekeit fejezték ki, s mely ütésekért mért magára a nép ellenségére. Azok a román hazafiak, akik a háború éveit alatt Európa különböző országaiban tartózkodtak, elkötelezték magukat e népeknek a hitleri megszállók elleni antifasiszta harcában. A Franciaországban tartózkodó antifasiszta románok harcát írja le egy 1969-ben megjelent mű, melynek címe: „Románok a francia Ellenállásban a második világháború alatt”. A román hazafiak részt vettek a Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Belgium és más országok partizánjainak mozgalmaiban. Azzal a gondolattal vettek részt a harcokban, hogy a fegyveres harc, bármely országban is folytatják, egyúttal saját hazájuk felszabadulását is szolgálja.

A román történelmi munkák megerősítik azt a tényt, hogy 1943 vége felé és 1944 első fele során hazánkban az ellenállási mozgalom átalakulóban volt egy

⁷ A Román Kommunista Párt Központi Bizottságának archívuma, 103. fond, 8174. dosszié, 71–74.

széleskörű tömegmozgalommá. Ez a tény hatást gyakorolt a hadsereg szellemi állapotára is. A parancsnoki állomány, a tábornokok és más tisztek egyre nyíltabban nyilvánították ki szembenállásukat a német imperializmus érdekeiért folytatott háborúval. Ez az a korszak volt, amikor — ahogy azt a „Romania libera” (Szabad Románia) című újság pontosan jellemezte — „új és erőteljes erők tűntek föl, és léptek akcióba, olyan erők, amelyek valóban az ország igazi akaratát képviselték.” Ez volt az az időszak, amikor a kommunista és szociáldemokrata harcosok megtették a döntő lépéseket akcióegységük megvalósításáért. Ez tette lehetővé 1944 áprilisának első felében az Egységes Munkásfront létrehozását. Egy hónappal később a kommunista párt egyezményt írt alá a Gh. Tatarescu által irányított liberális csoportosulással, azaz a burzsoázia azon részével, akiknek gazdasági érdekeit különösképpen sértette a fasiszta Németországnak az országot szolgáiban tartó politikája.

Az Antonescu diktatúrája megdöntéséért folytatott harc érdekében, és azért, hogy a náci Németországgal való abnormális szövetségből kivonhassák az országot, a Román Kommunista Párt felhasznált minden, a fasiszta rezsim válsága által nyújtott lehetőséget, a fasiszta kormány, a monarchia és a burzsoá pártok közötti súrlódásokat, és azt is, amit a királyi palota köreinek 1944. június 15-i csatlakozása jelentett, mely csatlakozásról már 1943 szeptemberében tárgyalásokba bocsátkoztak. 1944. június 20-án létrejött a Nemzeti-demokrata Blokk, melyben a Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti-Paraszt Párt és a Nemzeti-Liberális Párt vett részt.

Igy 1944 nyarára a társadalmi-politikai erőknél egy széles koalíciója jött létre, melyben részt vett a munkásosztálytól és pártjaitól kezdve, a burzsoá pártokon át több irányzat, egészen a királyi palota köreiig. Ez utóbbi egy igen lényeges tényezőt jelentett, mivel lehetővé tette, hogy az egész román hadsereg részt vegyen a felszabadítási akcióban, hogy biztosítva legyen a fasiszta-katonai diktatúra megdöntésére irányuló harc sikere és Romániának a Hitler-ellenes koalícióhoz való csatlakozása.

A román szakirodalom részletesen elemzi azt a tény, miszerint az 1944 augusztusi fegyveres antifasiszta nemzeti felkelés alkotta a romániai antifasiszta és Hitler-ellenes ellenállási harc legfelső fokát.

Ami más országok ellenállási mozgalmainak tanulmányozását illeti, kijelenthetjük, hogy ezek a mozgalmak hazánk kutatói és tanárai részéről az elmúlt lévek során egyre fokozódó figyelem középpontjában állnak. A legélénkebb érdeklődést jogosan vonják magukra a szomszédos országok, a közép- és délkelet-európai zóna ellenállási mozgalmak. Abból a megfontolásból kiindulva, hogy az egyes országok ellenállásának történeti tanulmányozása elsősorban az illető országok történészeire tartozik, a mi szakembereink, akik az egyik vagy másik országbeli Ellenállás jelenségével foglalkoznak, elsősorban az ezekben az országokban kiadott történeti munkákra hivatkoznak.

Napjainkig történészeink már a román olvasóközönség elé tártak cikkeket és tanulmányokat a közép- és délkelet-európai országok ellenállási mozgalmairól. 1969-ben az „Annales d'histoire” (Történelmi évkönyv) című folyóirat jelentetett meg cikkeket a jugoszláv, bolgár, albán és görög Ellenállásról. Egy évvel később az Éditions militaires (Katonai kiadók) egy kötetben tették közzé a bukaresti tudományos ülésszakon, a fasiszmus feletti győzelem 25. évfordulója alkalmából elhangzott előadásokat. E kötet néhány anyaga foglalkozik Európa fent említett részének ellenállási mozgalmával is. Az európai országok ellenállási mozgalmairól (beleértve Délkelet- és Közép-Európa országait is) még szélesebb körű doku-

mentumok találhatók „A XX. század nagy világégése — a második világháború” című műben. Egyébként az 1939—1945-ös háború óta ez a mű képviseli a román történészek első lényeges kísérletét arra, hogy a jelenkori egyetemes történelem néhány problémáját is felvessék, azokat, melyek, ha kisebb mértékben is, történészeink törekvéseinek tárgyát képezik.

Az „Európai ellenállás” című munka első kötete, melyet kutatók és egyetemi oktatók egy kollektívja hozott létre, épp most van megjelenőben a Katonai Kiadóknál (Éditions militaires). Az első kötet Közép- és Délkelet-Európa népeinek ellenállási mozgalmát tanulmányozza, a második pedig kontinensünk nyugati és északi részeinek ellenállását fogja tanulmányozni.

Ebben az első kötetben külön tanulmányt szenteltek minden olyan közép- és délkelet-európai országnak, ahol volt ellenállási mozgalom. Ezek a tanulmányok olyan sorrendben követik egymást, amilyen sorrendben Európa e részének országai az agresszió áldozataivá váltak, azaz attól kezdve, ahogy ennek vagy annak az országnak az ellenállási mozgalma megszerveződött.

A kelet- és délkelet-európai ellenállási mozgalmak a nemzeti változások és a fronton, valamint az ország belsejében az erőviszonyok változásának funkciójában kifejlesztett célok elérésére való törekvések közben kölcsönösen befolyásolódtak, s így egyidőben e mozgalmaknak, kapcsolódva a fasiszmus leverésére törekvő népek általános erőfeszítéseivel, internacionalista jellegük is volt.

Az 1944 augusztusi felkelést, a román nép antifasiszta ellenállásának legmagasabbrendű megnyilatkozását, a román történészek úgy tartják számon munkáikban, mint Románia jelenkori történelmének egy fordulópontját, mint a román hadsereg Hitler-ellenes háborújában befutott útjának kiindulópontját, mely úton együtt haladt azon államok és népek nagy koalíciójának erőivel, melyek a náci birodalom ellen annak teljes bukásáig harcoltak.

A román felkelés, a szovjet hadsereg hadműveletei és a kontinens e része népeinek antifasiszta felszabadítási harcának egymással való kölcsönös feltételezettségének nagysága és jelentősége túlhaladják egy egyszerű kommunikáció határait. Következésképp mi ebből csak néhány jellemzőbb szempontot és néhány következtetést mutatunk be.

A román felkelés elsősorban a belső szubjektív és objektív körülmények egy következménye, a népi tömegek műve volt, élén azokkal, akik a Hitler-ellenes politikai erők széles koalícióját alkották. E koalíció magját a Román Kommunista Párt alkotta. A felkelésre kedvező hatást gyakorolt egy sor külső tényező: a náci Németország elleni háború általános kifejlődése; a Hitler-ellenes koalíció győzelmei, melynek keretén belül a Szovjetunió képezte az alapvető erőt; az ellenállási mozgalom nekilendülése a fasiszták által elfoglalt országokban.

Térben és időben közelebbi síkon, a román felkelés számára kedvező körülményeket nyújtott Jassi-Kişinov-i 1944. augusztus 20-án elkezdett stratégiai művelet, mely harcra kényszerítette a „Dél-Ukrán” német hadseregcsoport teljes működőképessé és taktikai tartalékát. A román történészek aláhúzzák azt a tényt, hogy e művelet ereje és hevesége lehetetlenné tette a német parancsnokság számára a román felkelésbe való beavatkozást. Azt a tényt is aláhúzzák, hogy a felkelés, az ország középső, délnyugati és délkeleti zónáinak minden német ellenállását megtámadva és felszámolva, megakadályozta a német parancsnokságot abban, hogy visszaállítsák a frontot Románia azon lényeges helyein, ahol ezt Hitler és Antonescu 1944 augusztus eleji találkozójukon megbeszélték. A felkelés így lehetővé tette a frontnak a szovjet parancsnokság által mintegy 800 km-rel való áttételét, azaz a Focsani — Galatzi — Tulcea zónától a Bulgáriával, Jugo-

szláviával és Magyarországgal való határig, egészen a román csapatok által, az Erdélyi Fennsíkon és a Nyugati Kárpátoktól nyugatra eső területeken védett állásokig.⁸

Az 1944. augusztus 23-án, a román hadsereg által kezdett hadműveletekre kedvező nemzetközi összefüggések elemzésekor történészeink szándékosan felhívják a figyelmet a balkáni térségben létező politikai-katonai helyzetre, ahol a Romániával határos zónában a nemzeti felszabadító hadsereg és a jugoszláv partizánok által vívott harcok, valamint az albán, görög és bolgár ellenállási erők akciói lekötötték Németország jelentős haderejét és eszközeit. Ezen kívül csökkentették a Wehrmacht parancsnokságának esélyeit arra, hogy erőket ebből a zónából Románia felé csoportosítsák át. Jelentős német elnyomó erők voltak körülzárva Varsóban és Csehszlovákiában a lengyel felkelés révén, mely augusztus elején tört ki, és az augusztus 29-én megkezdődött szlovák nemzeti felkelés eredményeképpen.

Ezzel egyidőben a román történelmi irodalom jelentős helyet biztosít annak, hogy a román felkelés politikai és katonai-stratégiai szempontból belesegített a szovjet csapatok és a szomszédos országok ellenálló erői számára kedvező feltételek kialakulásába. Ezt saját és külföldi archívumok dokumentumai igazolják, valamint a korabeli politikusok és sajtó reális értékelései, ezen kívül külföldi történészeknek az eltelt idő távlatában levont következtetései is. Így az ellenséges csapatok megsemmisítése vagy fogságba ejtése révén, az országhoz tartozó terület legnagyobb részén (egy körülbelül 150 000 km²-nyi területen, mely körülbelül Belgium, Dánia, Hollandia és Svájc együttes területének nagyságával egyenlő), a körülbelül 460 000 főre becsült felkelő erő hozzájárult Európa délkeleti részén a német front összeomlásához. Ezenkívül elősegítette három fontos stratégiai irányban a megnyitást: a Balkán felé, az Adriai-tenger felé és a Középső-Dunavölgyében a Birodalom déli részei felé. E vonatkozásban a román történészek aláhúzzák a román csapatok magatartásának fontosságát az átáz védelmi csatákban, melyek a Déli Kárpátoktól északra és a Nyugati Kárpátoktól nyugatra lévő nagy stratégiai hídfőállásokon zajlottak le, 1400 km szélességben és mintegy 55 000 km²-nyi területen.⁹ A román hadsereg bekerítette az offenzív akciókat végrehajtó ellenséges csapatokat, akik ezt a hídfőállást akarták felszámolni.

A szovjet jassi-kisinovi hadműveletet követően a román felkelés közvetlen hatására, a Balkánért folyó harc döntő szakaszba lépett. Keitel és Guderian tábornokok úgy vélték — egy Hitlerhez címzett beszámolóban —, hogy a romániai eseményeknek „közvetlen katonai természetű következményei vannak, ugyanis előidéztek a különösen veszélyes fronthelyzet teljes megváltozását, ami nemcsak Románia, de Bulgária, Jugoszlávia és Görögország egész területének elvesztéséhez fog vezetni, kitéve a veszélynek ezzel az egész balkáni német hadsereget”.

A kulcsfontosságú stratégiai pozíciók elvesztésén kívül a román felkelésnek súlyos következményei voltak Németországra nézve a megsemmisített jelentős német emberi és technikai erők tekintetében is. 1944. augusztus 23. és 31. között a román csapatok több mint 61 000 embert tettek harcképtelenné (foglyok és halottak), amely mennyiség 6 hadosztálynak¹⁰ felel meg, ami körülbelül napi egy

⁸ Románia a Hitler-ellenes háborúban, 139—145 és a XX. század nagy világégése — a második világháború, 405—406.

⁹ Románia a Hitler-ellenes háborúban, 171—209.

¹⁰ Uo. 705.

hadosztályt jelent. A német történészek kiemelik, hogy annak következtében, hogy a román felkelés szervezői összeegyeztették a felkelés kirobbantását a szovjet hadsereg jassi-kisinovi hadműveletével, valamint a meglepetés és fejtelenség kihasználása eredményeképp, melyet a felkelés hevessége idézett elő a megszálló csapatok körében, a felkelés győzelmét totális győzelemnek nevezhetjük. Ez az, amiért a román antifasiszta nemzeti felkelés e ragyogó sikere jelentős pszichológiai lökést adott népünknek éppúgy, mint távolabbi népeknek.¹¹ Ettől fogva egészen napjainkig az orientáció és szándék tekintetében egymástól teljesen különböző források is egyöntetűen igazolják ezt aényt.

A felkelés győzelme és Romániának teljes katonai és gazdasági potenciáljával együtt a Hitler-ellenes koalícióhoz való csatlakozása meghatározta az erőfőlénynek az Egyesült Nemzetek érdekében való kiéleződését. A román hadsereg a szovjet csapatok oldalán hajtott végre katonai hadműveleteket, hogy bevégezzék az ország teljes területének felszabadítását, és hogy a határokon kívül, aktívan részt vegyenek Magyarország, Csehszlovákia és Ausztria felszabadításában.

Románia katonai erőfeszítéseinek jelentősége a Hitler-ellenes háborúban megmutatkozik, ha figyelembe vesszük, hogy 1944. augusztus 23-tól, 1945 májusának közepéig, körülbelül 540 000 ember vett részt a harcokban. Ebben a tekintetben Románia a legértékesebb helyet foglalja el a közepes országok között. Összegezve azokat a levéltári adatokat, melyeket a „Románia a Hitler-ellenes háborúban” című műhöz csatolt táblázatban találhatunk, a román történészek közlik azt a létszámot, amellyel a román hadsereg az 1944 augusztusi felkeléstől kezdve, 1945. május 12-ig, addig a napig, amikor a román csapatok teljesen befejezték a harcokat, részt vett a katonai hadműveletekben. Itt találjuk a saját veszteségeket és a végrehajtott haderő-kiegészítéseket, valamint az ellenséges csapatoknak emberben és technikai eszközben okozott veszteségeket is felsorolva.¹² A 260 napos akció során a román hadsereg több, mint 1600 km-t tett meg a Fekete-tengertől egészen Csehországig, az ellenségnek okozott igazolt veszteséglistán pedig több mint 136 000 főt találunk (foglyok és halottak), olyan mennyiséget, amely 14 hadosztálynak felel meg. Az egységes harci képességének megőrzése céljából kiegészítették a hadállományt, így pótolva az elszenvedett veszteségeket, mely veszteség ily módon 167 000 emberre emelkedett.

Nagyra értékelve Romániának a Hitler-ellenes háborúhoz való hozzájárulását, a román katonák harci szellemét a szovjet „Velikaja Otcsesztyvennaja Vojná 1941—1945, Krátkij naucsnyj populárnij ocserk” című mű szerzői (a mű a Szovjetunió Tudományos Akadémiája levelező tagjának, F.A.Zsilinnek a szerkesztésében jelent meg) így írnak: „A román hadsereg több mint félmillió katonája harcolt a szovjet hadseregek mellett a fasiszta hadseregek ellen, 1944 augusztusától a háború végéig. Freissner tábornok kísérleteit, hogy vereségét megokolja a román hadseregek bizonytalanságával és árulásával, megcáfolja a román katonák kivételes ébersége és hősiessége, melyet egy igaz ügy érdekében folytatott harcban, hazájuknak a fasiszmus alól való felszabadításáért, majd Magyarország és Csehszlovákia felszabadításáért tanúsítottak.”¹³

¹¹ *Eugen Banten főtábornok*: Románia antifasiszta felkelése a náci birodalom elleni háború általános folyamatában, a Tanulmányok, történelmi folyóiratban, 1973/1. 128.

¹² Románia a Hitler-ellenes háborúban, 593—707.

¹³ Velikaja Otcsesztyvennaja Vojná 1941—1945, Krátkij naucsnyj populárnij ocserk, Moszkva, Izd. Politiceszkoj Lityeraturi, 1970. 396.

A katonai erőfeszítéshez még egy gazdasági is társult. A Hitler-ellenes koalíció erőviszonyaiban e tekintetben is jelentős hozzájárulást jelentett. A náci Németország nem rendelkezhetett többé Románia gazdasági erőforrásaival, ami jelentős csapást jelentett a fasiszta blokk gazdasági-katonai potenciáljára.

1944. augusztus 23-tól, 1945. szeptember 1-ig, Romániának a Hitler-ellenes háborúba adott együttes gazdasági befektetése, egy megközelítő becslés szerint az 1938-as árfolyamon számítva körülbelül 770 millió dollár. (Azért 1945. szeptember 1-ig számol, mert ez az az időpont, amikor a valamennyi román hadművelleti egység visszatért az országba.) Ha ehhez az összeghez még hozzáteesszük azokat a károkat és rombolásokat, melyeket a visszavonuló fasiszta csapatok hagytak maguk után, a gazdasági erő kifejtés jóval túlhaladja az egymilliárd dollárt.¹⁴

A magyarországi és a csehszlovákiai hadműveletek során a baráti kapcsolatok és a kölcsönös tisztelet megnyilvánulásait tapasztaljuk a román katonák és a népesség között. A véráldozaton kívül a román hadsereg, nemes céloktól vezérelve, támogatást nyújtott a háborútól meggyötört lakosoknak, hozzájárult az iskolák megnyitásához, vasutakat, utakat és hidakat épített, illetve épített újjá, orvosi segínyt nyújtott.¹⁵ Ami pedig ezeknek az országoknak a lakosságát illeti, a román egységek számára felvilágosítást adtak az ellenségről, segítettek a sebesülteken. Számos lakos felajánlotta szolgálatát, hogy a csapatokat átvezesse a hegységeken, vagy pedig nyugalmi időszakban szállást nyújtottak a csapatoknak.¹⁶

A második világháború eredményeire és következményeire vonatkozólag a román történészek összegzései úgy vélik, hogy Közép- és Délkelet-Európa országainak felszabadulása e zóna népei harcainak és áldozatainak gyümölcse volt, megerősítve ezzel a Szovjetunió döntő jellegű erő kifejtéseit, és lényegesen hozzásegítve a Hitler-ellenes koalíció valamennyi országát az 1945. május 9-i győzelemhez. A katonai-fasiszta diktatúra, a náci és horthysta megszállók által elnyomott román nép harca egyenlően illeszkedett bele Európa népeinek nagy antifasiszta ellenállásába, szorosan összefonódott vele, és kölcsönösen befolyásolták egymást. A politikai és katonai helyzet megfordulása 1944 augusztusában, valamint Románia részvétele a Hitler-ellenes koalíció által vívott harcban, egészen a német III. Birodalom összeomlásáig jelentette az alapvető hozzájárulást a román népnek saját felszabadulásához, valamint a kontinens délkeleti és középső részein élő népek felszabadulásához is. Ugyanakkor megrövidítette az Európában vívott háború időtartamát is. Következésképp Romániában a fasiszta uralom alóli felszabadítási harcnak, mélységesen hazafias-nemzeti jellegén kívül, hangsúlyozottan internacionalista jellege is volt, mely egyrészt a közös célokban, másrészt a közös ügyhöz való közvetlen hozzájárulásban jelentkezett, mely hozzájárulás országunk, valamint a közép- és délkelet-európai országok demokratikus és antifasiszta mozgalmi régi hagyományainak szellemében nyilvánult meg. A nemzeti és társadalmi felszabadító harcok során az e zóna népei által kivívott győzelmek egyszer s mindenkorra bebizonyították, hogy a tömegek hatásos erővel képesek felsorakozni, ha a tét, mely kockán forog, becsületük és méltóságuk, füg-

¹⁴ V. Anescu: Románia gazdasági erőfeszítései a fasiszta Németország feletti győzelem kivívásában, 1945. május 9-én. — Bukarest, Katonai kiadó, 1970, 106—113.

¹⁵ A szabadság és a barátság nevében. Dokumentumok, sajtó- és visszaemlékezés-részletek Románia részvételéről Magyarországnak a fasiszta iga alól való felszabadításáról (1944 október—1945 január). Bukarest, Katonai kiadó, 1970, 397—409.

¹⁶ Zdeněk Konečný, František Mainus: Csehszlovák—román barátság. Egy háborús krónika oldalai. Bukarest, Katonai kiadó, 1961.

getlen és szuverén nemzeti létük, valamint arra irányuló elévülhetetlen és elidege-
nithetetlen joguk, hogy szabadon válasszák meg politikai és társadalmi szervezeti
formáikat.

Felvázolva a román történészek által a második világháború alatti és azt
közvetlenül megelőző időszakra vonatkozó kutatásokban elért eredményeket,
Közép- és Délkelet-Európa vonatkozásában — ki kell emelnünk, hogy a román
történészek tudatában vannak annak a ténynek, miszerint — a szóbanforgó tör-
ténelmi korszak problémáinak bonyolultsága miatt — számos aspektus megvilá-
gítása még a későbbi kutatásokra vár.

A bolgár történetírás és a délkelet-európai nemzetközi kapcsolatok kérdése, valamint Bulgária külpolitikája a második világháború alatt

Annak, hogy Délkelet-Európa belesodródott a második világháborúba, igen sok tényezője volt, ezek közül a legfontosabbak:

1. Európa e vidékének a hitleri Németország és a fasiszta Olaszország gazdasági expanziójában, politikai célkitűzéseiben elfoglalt stratégiai helye;

2. a délkelet-európai országok vezető köreinek nemzeti indítékoktól, valamint belső és külső osztályszempontokból vezérelt politikája.

Az újabb dokumentumok feltárása lehetővé teszi, hogy a területnek a nagy konflagráció éveire, nevezetesen az 1939—1945 közötti időre eső történelmi folyamatával foglalkozó kutatók jobban kiszélesíthessék kutatásaik területét, elmélyültebben és alaposabban feltárhassák a természeti törvényekkel való összhangot, pontosabban meghatározhassák a fejlődés jelenségeit és irányát, meggyőzőbben világíthassanak rá, milyen következményei voltak a világháborúnak a délkelet-európai népek szempontjából.

Újabban a délkelet-európai országok diplomáciai kapcsolataira vonatkozó problémák egyes aspektusai keltették fel a bolgár történészek érdeklődését. Itt főleg a világháború előestéjére vonatkozó problémákról van szó (München, az angol—német ellentétek a háború előestéjén, az angol garancia-politika és Délkelet-Európa, az angol—török kapcsolatok, Anglia magatartása a megerősödött német gazdasági expanzióval szemben az Anschluss és München után stb.).¹ Ezekre a kutatásokra alapozva sikeresebben lehet majd tisztázni a világháború kezdetén fennálló balkáni nemzetközi kapcsolatok megnyilvánulásainak és irányzatainak egész sorát.

A második világháború alatti nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó bolgár történészek figyelmét főleg a Bulgária nemzetközi helyzetével, nemzetközi kapcsolataival, külpolitikájával összefüggő kérdések kötik le. Ezek a kérdések képezték a Bolgár Történészek Társulatának (BID) 1970 januárjában tartott kongresszusa, a Bolgár Akadémia Balkántörténeti Kutatóintézetének 1971-ben „A nagyhatalmak Balkán-politikája a második világháború előestéjén” címmel rendezett nemzetközi konferenciája és a Bolgár Történészek Társulatának 1972-i, a bolgár történetírás fejlődésének szentelt konferenciák keretében elhangzott számos beszámoló és előadás tárgyát. Utóbbi konferencia különösen a Bulgária XX.

Людмила Живкова: Англо-турските отношения 1933—1939. Sofia, 1971; Английската политика на гаранции към Турция и Гърция, *Studia Balcanica*, 6; The Imperialist Contradictions between England and fascist Germany in the Balkans on the eve of the World War II. Etudes historiques, V, 1970; British Economic Policy on the Balkans on the eve of the World War II, *Studia Balcanica*, IV, 1971; Chr. Daneva-Michova: La Grande-Bretagne et l'expansion économique de l'Allemagne hitlérienne en Bulgarie après l'Anschluss et Munich, *Etudes Balkaniques*, 1972, 2; М. Семков: Пътят към голямата война. Sofia. 1970.

Bulgária Hármasszövetséghez való csatlakozásának vizsgálata párhuzamosan folyik a nagyhatalmak délkelet-európai politikájának és a Szovjetunió háború eleji politikájának vizsgálatával.⁶ Megvizsgálják a Harmadik Birodalom és Bulgária gazdasági és politikai kapcsolatait is. Meg kell említeni néhány részletkérdést annak a problémának a tárgyalásával kapcsolatban, hogy milyen mértékben állt a bolgár külpolitika a hitleri Németország befolyása alatt, hogy milyen sajátosságai voltak a Kioszejvanov-kormány semlegességének és hogy hogyan oldotta meg B. Filov Bulgáriának a Tengelyhez való csatlakozását. Több munka jelent meg a bolgár kormánynak a német presszióval szemben 1940 októberében tanúsított magatartásáról, III. Borisz és Hitler november 18-án lezajlott, ismeretes találkozásáról stb. Kísérletek folynak annak pontosabb meghatározására, hogy milyen szerepe és jelentősége volt a jótállási szerződés, vagy megneemtámadási és kölcsönös segélynyújtási szerződés megkötésére vonatkozó szovjet javaslatnak (1940. november 19. és 25.), melyet abból a célból tettek, hogy fékezék Bulgária csatlakozását a Hármasszövetséghez.⁷ Folyamatban van egy egész sor hazai jellegű társadalmi-politikai kérdés vizsgálata is, mint pl. a Bolgár Kommunista Párt harca, az osztályharc fejlődési fokának, valamint a kettő kölcsönös kapcsolatának jelentősége stb.⁸

A bolgár történészeknek azon munkái, amelyek a Balkán nemzetközi viszonyait vizsgálják a háború első éveiben rámutatnak a történelmi folyamat és a bulgáriai állapotok bonyolultságára — ami a bolgár vezető körök féltelméből, — hogy Bulgáriát még egyszer belekergetik egy hiábavaló és keserves, súlyos következményekkel járó háborúba —, másrészt az első világháborúnak a bolgár nép minden társadalmi rétegére súlyosan ránehezedő következményeiből tevődött össze. Ismertetik azt a koncepciót is, mely szerint Bulgáriának a Hármasszövetséghez való csatlakozása eléggé összetett — gazdasági, társadalmi és politikai jellegű — okok által kikényszerített jelenség volt.

A bolgár történetírás legújabbban kiemeli: 1940 októberében, a bolgár kormány és Hitler kormánya között lezajlott tárgyalások során a bolgár vezetők főleg azért haboztak, hogy nyíltan a tengelyhatalmakhoz csatlakozzanak, mert tudták: az adott nemzetközi helyzetben a Németországgal való nyílt szövetség nagy kockázattal jár. Ez a magyarázata annak is, hogy a bolgár kormány igyekezett a tárgyalásokat elnyújtani, hogy a Hármasszövetséghez való csatlakozás a lehető legkevesebb társadalmi és politikai kockázattal járjon.⁹

Meg kell jegyezni, hogy a hozzáférhető diplomáciai, gazdasági és belpolitikai jellegű dokumentumok körének kibővülésével, a német katonai dokumentumok közlésével stb. a bolgár történészek nagyobb dokumentációs anyagra támaszkodva, jobban kifejtett bel- és külpolitikai tervek alapján láthatnak a fent felsorolt kérdések kidolgozásához.

Sofia, 1972; Великите сили и присъединяването на България към Тристания пакт. I конгрес на БИД, 1972.

⁶ М. Михов: Борбата на СССР за мир на Балканите в началото на Втората световна война. Военно-исторически сборник, 1953, 4; Борбата на СССР за предотвратяване на хитлеристката агресия на Балкани по време на Втората световна война, пак там, 1954, 4; Великие державни България в начале Второй мировой войны. — Сборник «Вторая мировая война. Материалы научной конференции посвященной 20-й годовщине победы над фашистской Германией, I, М. 1966.

⁷ Н. Генчев: op. cit. В. Тошкова: op. cit. Д. Сирков: op. cit.

⁸ Стоян Петров: Стратегията и тактиката на БКП в борбата против монархо-фашизма, 1969, с. 23.

⁹ Д. Сирков: op. cit.

Az idézett szerzők mind egyetértenek abban, hogy Bulgáriának a Hármasszövetséghez való csatlakozása mind a bolgár nép sorsa, mind a délkelet-európai helyzet szempontjából kedvezőtlen következményekkel járt.

A bolgár történészek figyelme Bulgáriának a Hármasszövetséghez való csatlakozása utáni nemzetközi kapcsolataira és külpolitikájára is kiterjed. Bár a történészek figyelmét hosszú időn át az ellenállás kérdései kötötték le, ma már jelentősen megnövekedett az érdeklődés a délkelet-európai fejlődés ezen időszaka iránt is.

Meg kell említeni a bolgár történészek kutatásainak egy másik kategóriáját is, mely, anélkül, hogy közvetlenül a diplomáciai és külpolitikai kérdésekkel foglalkoznék, hozzájárul e kérdések különböző szempontjainak tisztázásához. Terünkben szerepel olyan kutatás-sorozat, mely a Bolgár Kommunista Pártnak, a Bolgár Népi Agrárszövetségnek és más, polgári pártoknak a bolgár külpolitika orientációjával és nemzetközi kapcsolataival szemben megnyilvánult magatartását ismerteti.¹⁰

A bolgár történészeknek, közgazdászoknak és jogászoknak a nemzetközi kérdésekkel kapcsolatos tudományos kutatómunkájában nagy helyet kapnak a Bulgária második világháborús külpolitikai helyzetével kapcsolatos kérdések is.

Az, hogy Bulgária 1941. március 1-én csatlakozott a Hármasszövetséghez, végérvényesen meghatározta az 1941—1944. évek bolgár külpolitikájának törekvéseit és jellegét. Ez a politika szinte kizárólag a Bulgária és Németország közötti viszonyban nyilvánult meg, melynek, kimondott szövetségi viszony lévén, hosszú időn át az erősebbik fél által gyakorolt diktatúra jellege volt. Ami a monarchofasiszta bolgár vezető köröket illeti, ők csupán a Harmadik Birodalom politikai és katonai programjainak különböző feladatait hajthatták végre, mint például: 1. Az ország területét a Jugoszlávia, Görögország és a Szovjetunió elleni agresszió gyakorlóterévé tenni, 2. védeni a német érdekeket a Szovjetunió elleni hitleri agresszió után, 3. tekintettel lenni Törökországra és betölteni a csendőrség szerepét — nemcsak Bulgáriában, de a többi balkáni államban is — az antifasiszta ellenállási mozgalommal szemben.

A második világháború idején fennálló bolgár—német katonai és politikai viszony olyan alapvető kérdés, melynek tisztázásával nagy mértékben ki lehet egészíteni Bulgária helyzetének jellemzését a háborús évek alatt. Ezzel párhuzamosan a vezető körök, valamint más politikai csoportok külpolitikai törekvéseit is részletesebben megvilágítják. Bulgáriának a hitleri Németország balkáni agressziójában (1941 április—május)¹¹ játszott szerepe tisztázásával világossá vált, hogy a bolgár kormány kezdeti tartózkodása és a Jugoszlávia, valamint Görögország elleni hadjáratban való részvétel visszautasítása ellenére az, hogy Macedóniában és Thráciában bolgár csapatokkal cserélték ki a német csapatokat, megfelelt a fasiszta burzsoázia soviniszta hatalmi törekvéseinek. Az ún. „Nagy Bulgária” kialakulásának eszméje Németország „jótékonyága” folytán alapvető tézise

¹⁰ В. Божинов: Политическата криза в България през 1943—44 г. Д. Сирков: Българската работническа партия в защита на националната независимост на България. Известия на Института по история на БКП, т. 14, 1965; Ст. Петров: посоч. съч.; Илчо Димитров: Буржоазната опозиция в България 1933—1944. София. 1971. Д. Петрова: Sur l'orientation de la politique extérieure de l'Union agrarienne populaire bulgare à la veille de la Seconde guerre mondiale. Etudes Historiques, III, 1966; В. Георгиев: Буржоазните и дребно-буржоазните партии, 1933—1939, София. 1971; Д. Петрова: БЗНС в края на буржоазното господство в България (1939—1944), С. 1970.

¹¹ В. Тошкова: Die deutsche Aggression auf dem Balkan und die Rolle Bulgariens (April—Mai 1941). Etudes historiques t. V, Sofia, 1970, 540—563.

lett a kormánykörök hivatalos propagandájának. Noha valójában elárulták a nemzetet — „Bulgária megszerezte Thráciát és Macedóniát, de elvesztette saját nemzeti szuverenitását”.¹²

Az 1941. június 22. utáni bolgár—német politikai és katonai kapcsolatokkal foglalkozó kutatások ékesszólóan bizonyítják, hogy a különböző németbarát kormányok mennyire függő és alárendelt helyzetben voltak. De ezzel párhuzamosan kimutatható az uralkodónak és különböző minisztereinek több olyan irányú kísérlete, hogy politikai koncessziók céljából bizonyos függetlenséget és akciószabadságot nyerve, végül is az uralkodóház érdekeit szolgáló nyereséghez jussanak.¹³ Ez a törekvés elég nyilvánvalóvá vált, mikor rendezték a bolgár—szovjet diplomáciai kapcsolatok fenntartásának és a bolgár fegyveres csapatok keleti frontra küldésének kérdését. Az NSzK bonni külügyminisztériumának politikai levéltárában talált új dokumentumanyag alapján ez a kérdés még jobban tisztázódott. Láthatjuk, milyen következetesen igyekeztek — amennyire csak lehetett — lassítani az események kialakulását s megvédeni a dinasztiát a végzetes megrázkódtatásoktól. A politikai program, amire a Birodalommal való viszonyában a bolgár uralkodó törekedett, egybevágott a fegyveres erők arányának növekvő változásával, a „Blitzkrieg” csődjével és a háború előnytelen kimenetelének egyre nagyobb bizonyosságával. Az országon belül uralkodó, félreérthetetlenül szovjetbarát jellegű, Bulgáriának a keleti front katonai akcióiból való kimaradása mellett szóló politikai hangulat szintén hozzájárult, hogy Borisz király bizonyos körütekintéssel járt el, s bizonyos óvatosságot mutatott.¹⁴

Megvizsgálták az arra vonatkozó iratanyagot is, hogy milyen kárpótlást adott a vezérkar, amiért a bolgárok megtagadták a hadsereg részvételét a Szovjetunió területén folyó háborúban. A bolgár kormány beleegyezett a szerbiai és görögországi okkupációs terület kibővítésébe és támadási és védelmi operatív terveket dolgoztak ki arra az esetre, ha Törökország megsértené a semlegességét.¹⁵

Annak, hogy a bolgár külpolitika mennyire a hitleri Németország politikai-katonai terveinek függvénye volt, legvilágosabb bizonyítékát a bolgár fasiszta vezető körök és Olaszország, Törökország, Románia, Magyarország kormányköreinek, valamint Szerbia és Görögország bábkormányainak egymás közötti viszonya szolgáltatja.

1941 júniusától 1943 elejéig az Olaszországgal fennálló viszonyra rányomta bélyegét Berlinnek az a törekvése, hogy a bolgár katonai haderő segítségével fenntartsa a balkáni status quo-t — Olaszország rovására. A német és olasz imperializmus ellentétei bizonyos fokig elősegítették a bolgár vezető körök területi követeléseinek megvalósulását.

Olaszország kapitulációja után szinte szükségszerűen megerősödtek Bulgária kapcsolatai „Mussolini köztársasági fasiszta kormányával”.¹⁶

¹² Г. Димитров: Съчинения, т. 11, 119.

¹³ И. Димитров: Смъртта на цар Борис III. — ИПр., 1968, кн. 2, 40—59; В. Тошкова: Външнополитическото положение на България (юни 1941 — февруари 1943 г.) — Известия на Института за история. Т. 22, 15—54; Ст. Петров: Стратегията и тактиката на БКП в борбата против монархо-фашизма (1941—1944 г.), С. 1969, 276.

¹⁴ В. Тошкова: Хитлеристката дипломатия и българо-съветските отношения. Сп. Векове, 1972, кн. 6, 3—13.

¹⁵ В. Тошкова: България и военно-политическите планове на германския империализъм на Балканите през 1943 г. — Сб. «Българско-германски отношения и връзки» т. I, С., 1972, 467—494.

¹⁶ Й. Мутев: Италиано-българските отношения след сваляне правителството на Мусолини (септември-ноември 1943 г.) — Известия на Военно-историч. научно дружество, т. III, 1967, 64—71.

A vizsgált időszak alatt a bolgár—török viszony is a németek balkáni érdekeinek megfelelően alakult, tekintve, hogy a jószomszédi viszony Bulgáriának is érdekében állt.

Görögországgal és Jugoszláviával való viszonyában Bulgáriát az a tézis vezette, hogy a két országot „eltiporta a német fegyverek ereje és ... nincs erejük, hogy bármiféle szerepet játsszanak”.

Az a tény, hogy a szerb Nedić-kormányt nem hagytak némi autonómiát, felkeltette Szófia gyanakvását és irigységét. A görög kormány iránti kímélet is nyugtalanította a bolgár államférfiakat.

A Bulgária, Románia és Magyarország közötti viszonyt a kölcsönös gyanakvás jellemezte és mindegyik ország állandó törekvése, hogy előnyt húzzon Németországgal való „szövetségéből”. A csatlósállamok érdekcsoport-alakítási versengése idején a bolgár vezetés arra törekedett, hogy vagy megőrizze semlegességét — amennyire lehetséges —, vagy támogassa a Bulgáriával kapcsolatos hitleri politikát, amitől saját politikai törekvéseik némi támogatása volt várható.

A nemzetközi kapcsolatokban 1943 folyamán beállott változások az uralkodó halála után Bulgáriában jelentkező politikai válsággal együtt kedvezőtlen hatást gyakoroltak a bolgár—német kapcsolatok jellegére és perspektíváira. A németek követeléseivel szemben megnyilvánuló tartózkodás erősödött és kísérletek történtek sikeresebb kapcsolatok létrehozására az Egyesült Államok és Anglia Törökországban és Svájcban tartózkodó képviselőivel.¹⁷

Az ezekkel a kérdésekkel foglalkozó kutatásokban első helyet foglal el a bolgár külpolitika feléledése 1944 tavaszán, a szűk bolgár—német keretek közül való kiszakadás és törekvés olyan új kapcsolatokra, melyek elősegíthetik a fasiszta kormány fennmaradását a fasiszta Németország elképzelhető csődje esetén.

Annak ellenére, hogy Szófia viszonylag gyenge kísérletekkel próbálta távol tartani magát a Reich politikájától, ez utóbbi kénytelen volt hathatós eszközöket keresni Bulgária belpolitikájának megváltoztatására, s kormányra juttatta az extrémista fasiszta ellenzék képviselőit. Éppen ilyen kombináció megvalósítására törekedtek a hitleri német politikusok és katonai vezetők 1944. szeptember 9-én, a Wehrmacht segítségével megvalósuló rendőri-katonai államcsínnnyel.¹⁸

Iv. Bagrianov fasiszta kormánya volt az első, mely magáévá tette az eddigi követett, Németországnak alárendelt külpolitika irányvonalának döntő megváltoztatását. A remélt változás célja az új nemzeti összeomlás elkerülése és a monarchofasiszta diktatúra elvi fenntartása volt. A Bagrianov-kormány alapvető feladata abból állt, hogy megakadályozza a Vörös Hadsereg bejövetelét Bulgáriába és fegyverszünetet kössön a nyugati államokkal. Bár a Bagrianov-kormány tagjai a bolgár polgárság németbarát köreiből tartoztak, kénytelenek voltak az országot a németországi politikától fokozatosan elszakadó irányba vezetni.

A Bagrianov-kormány külpolitikájában döntő szerepe volt a Szovjetunióval való viszony kérdésének. Legfőbb erőfeszítése tehát a bolgár—szovjet viszony megjavítására irányult, kizárólag abból a célból, hogy megnyerje a szovjet kormány elnézését és megmentse az uralmat.

¹⁷ В. Божинов: Политическата криза в България през 1943—1944. С. 1957.

¹⁸ В. Тошкова: Антифашистская борьба в Болгарии и политические отношения с Германией. Études Historiques t. VI., С., 1973, 319—343.

A bolgár—szovjet diplomáciai kapcsolatok jellege és perspektívája szintén nagyon fontos kérdés, melynek vizsgálata egyre elmélyültebben folyik. Főleg e kapcsolatok ismert jellegzetességét emelik ki: a tény, hogy Bulgária a háború alatt nem szakította meg diplomáciai kapcsolatait a Szovjetunióval. Sőt ezek később fel is élénkültek és a bolgár külpolitika alapvető mozgatórugóivá váltak. Éppen a Szovjetunió diplomáciai beavatkozása adott lendületet Bulgária külpolitikájának, s D. Bojilov és Iv. Bagrianov fasiszta kormányait olyan problémák elé állította, melyeket képtelenek voltak megoldani.¹⁹

A szovjet hadsereg győzedelmes balkáni offenzívájával a bolgár—szovjet kapcsolatok rendkívül nagy jelentőségűvé váltak Bulgária számára. A bolgár fasiszta vezetők óvakodtak attól, hogy részt vegyenek a Szovjetunió elleni háborúban, még akkor is, mikor annak elég válságos volt a helyzete. Arra, hogy a helyzetben változás álljon be, csak akkor nyílt lehetőség, mikor a szovjet hadsereg már győzedelmesen tört előre és komoly szerepet kapott az európai kérdésben.

A Bagrianov-kormány lemondása a monarcho-fasiszta uralom külpolitikai irányvonalának csődjét jelentette Bulgáriában. A fasiszta burzsoázia alapvető része tudomásul vette németbarát politikájának katasztrofális végét. Már készülődött is, hogy máshol keressen pártfogókat, s a polgári-demokratikus erőkkal való együttműködés felé orientálódott, az Egyesült Államokra és Angliára számítva a kommunizmus elleni harcban. Elszánta magát a fasiszta diktatúra felszámolására, hogy megőrizhesse osztályának vezérszerepét.

Ez volt K. Muravjev kormányának a feladata — az utolsó kísérlet a monarchia és a burzsoá osztályuralom megmentésére.²⁰ E kormány külpolitikai aktivái elég szegényesek — a Szovjetunió hadüzenete után a bolgár kormány megszakította Németországgal a diplomáciai kapcsolatokat, s 1944. szeptember 8-án végre hadat üzent neki.

A külpolitikai jellegű problémák kutatásánál figyelemmel kísérik az Egyesült Államokkal és Angliával létrehozandó kapcsolatok kísérleteit; ezek kezdetét körülbelül 1943 tavaszára tehetjük. Amerikai dokumentumok alapján követni lehet az Egyesült Államok és Anglia Bulgáriával és a Balkánnal kapcsolatos stratégiai irányvonalát. Az Egyesült Államok igyekezett meggyorsítani Bulgária visszahúzódását a háborúból, s igyekezett ott megerősíteni politikai és gazdasági uralmát. Az amerikai kormány úgy számított, hogy a békekötésig megszállva tartja Bulgáriát; így felhasználhatja saját hadiszükségleteire Bulgária egész területét, a szállítási eszközöket és segédeszközöket, beleértve a bolgár hadsereget is, anélkül azonban, hogy elismerné a náci Németország elleni harcban résztvevő országnak.²¹

A bolgár történészek folytatják annak tisztázását, hogy a második világháború éveiben milyen szerepet játszottak, milyen befolyást gyakoroltak a bolgár társadalom alapvető politikai erői (a kormányt leszámítva) a bolgár külpolitika jellegének és célkitűzéseinek meghatározásában.

¹⁹ И. Димитров: Външната политика на правителството на Ив. Багрянков (1 юни — 1 септември 1944) — Год. на СУ, ФИФ, кн. III — История, Т. XI, 187—273; В. Хаджиниколов: Някои проблеми на отношенията между България и Съветския съюз.

²⁰ И. Димитров: Буржоазната опозиция в България 1939/1944. София, 1969; Д. Петрова: БЗНС в края на буржоазното господство в България (1939—1944). С., 1970.

²¹ В. Божинов: Политиката на САЩ спрямо България през 1944 г. — Сп. Ипр. 1966, кн. 6, 67—82. Ст. Нойков: Балканският аспект на политическите и стратегически концепции на Великобритания през Втората световна война. Известия на Военно-ист. научно дружество, Т. III, София, 1964, 30—63.

A Bolgár Kommunista Párt külpolitikai vonalát világosan ismerteti a Hazai Front 1942 júliusi programja. A párt következetes harcot folytatott ennek az irányvonalnak a követéséért.

A nem-fasiszta polgári ellenzék egy nyugati kapitalista országok felé orientálódó külpolitikai vonalat követett, s hogy még több párthívet szerezzen, 1944 nyarán a Hazai Frontéhoz közelálló külpolitikai platformot állított fel. Ez valójában antikommunista diszpozíciókat is tartalmazott, némi szovjetellenes árnyalattal. Minden lehetőt elkövetett, hogy a szocialista forradalom útját elvágja, a kapitalista uralmat fenntartsa Bulgáriában.

A nem-fasiszta polgári ellenzék minden erőfeszítése ellenére győzött azonban a BKP-nak a Hazai Front programjában ismertetett politikai irányvonal megvalósításáért folytatott harca, hála a szovjet hadsereg diadalmas offenzívájának és a bolgár nép — BKP által szervezett és irányított — fegyveres ellenállási mozgalmának.

JOVAN MARJANOVIĆ

A jugoszláv történetírás a háborúról és a forradalomról

Feladatomban nagyon nehéz: történetesen egy igen kiterjedt problémáról kell beszélnem olyan előadás keretében, melynek mind az idejét, mind a terjedelmét megszabták a számomra. Így az a tervem, hogy néhány alapproblémát érintek majd, s beszámolok az 1941—1945-ös nemzeti felszabadító háborúról és forradalomról szóló jugoszláv történetírást érintő néhány gondolatomról.

Előjáróban illik hangsúlyozni, hogy ezen a területen a történelemírás eddig is igen nagy és jelentős eredményeket ért el. Pl., ami a forráskiadást illeti, nincs még egy olyan ország, amelyik annyit tett volna a második világháború forrásainak közzétételéért, mint Jugoszlávia. A jugoszláv néphadsereg Hadtörténeti Intézete ezideig egymaga több mint százötven kötet a legutóbbi háború idejére vonatkozó dokumentumot tett közzé, s ezzel nem merülnek ki az eddig megvalósított kiadványok. Ilyen dokumentumokat valamennyi jugoszláv szövetséges köztársaság történészei és levéltárosai nyilvánosságra hoztak már. Ezenkívül kiadtak egy sor monográfiát a nemzeti felszabadító háború és a forradalom történetének egyes sajátos kérdéseiről, miközben az ország közvéleménye számos kutatásról a különböző folyóiratokban, vagy munkagyűjteményekben megjelent cikkekből értesült. Hasonlóképpen százával és ezrével jelentek meg a cikkek a napisajtóban, lehozták a közvetlenül résztvevők emlékezéseit, valamint kiváló publicisták jelentős munkáit. Így módunkban áll kimondani, hogy a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban a történetírás igen magas színvonalú lett. Ezt leszögezve, különösen javuló tudományos megközelítést tapasztalunk a nemzeti felszabadítási háború és a forradalom történetét illetően.

Véleményem szerint a jugoszláv történetírás fejlődését a háború befejezésétől a mai napig két főbb korszakra lehetne osztani.

Az első a háború utáni első esztendőkre terjedne ki, s az 1950-es évek közepéig tartana. Ekkor elsősorban arról volt szó, hogy összegyűjtsük és osztályozzuk a levéltári dokumentumokat s egyéb más forrásokat, melyek nélkül el sem lehetne gondolni, hogy tudományos munkát végezzünk, hogy kutassuk és értékeljük azt a nagy és bonyolult történelmi jelenséget, ami a nemzeti felszabadító háború és a forradalom volt a jugoszláv történelemben. Ez az első korszak a publicisták termékeny tevékenységének volt az ideje. Mindenki a maga emlékei alapján írta le a háború eseményeit. Egyes szerzők háborús élményeiket és bizonyos meghatározott események lefolyását mondták el. Egy politikai esemény, egy évforduló, más alkalmi megnyilvánulások — minden alkalom jó volt, hogy művek jelenjenek meg a felszabadítási harcokról, az események krónikájáról, s ezek sajtócikkeken, vagy éppen kéznél levő dokumentumokon alapultak. Bár a komolyabb művek megírásának lehetőségei ekkor korlátozottak voltak, sok minden mégis megjelent a nemzeti felszabadítási háborúról és a forradalomról.

Ezen idő alatt naplók és emlékiratok formájában bizonyos számú érdemes művet is kiadtak, de meg kell mondani, hogy nem egy ilyen írást s szerzőjét az adott helyzetnek megfelelően felállított politikai sémák és különböző politikai értékelések befolyásoltak. Ezekben normatív elgondolásokat lehetett találni különféle személyiségekről és eseményekről, miközben a tudományos kritika, mely munkánk egyik lényeges jellemzője, valamint a nemzeti felszabadító háború és forradalom jelenségeinek és eseményeinek tudományos megközelítése még gyermekcipőben járt. Elismertek, elfogadtak és terjesztettek — többnyire bármilyen ellenőrzés alkalmazása nélkül — különféle immár hagyományossá vált motívumokat, legendákat, beállításokat egyes személyiségekről; s nem volt lehetséges, hogy megfelelő dokumentáció alapján kiegészítsünk, vagy kiigazítsunk egyes adatokat, hogy elemzéssé dolgozzuk fel őket, hogy kijavítsuk a hibás elgondolásokat, s egy teljesebb történeti igazsághoz jussunk. Másrészt, a nemzeti felszabadító háború és forradalom eme első szakaszában még nem rendelkezünk megfelelő káderekkel, képzett történészekkel, akik tudományos szemszögből foglalkoztak volna mindezekkel a problémákkal. A jugoszláv történészek idősebb nemzedékei lényegében a történelem korábbi szakaszaival, a múlt századaival, s legjobb esetben a jugoszláv népek történetének a XIX. századra és a XX. század elejére terjedő szakaszával foglalkoztak. Így kiderült, hogy elengedhetetlen, hogy a nemzeti felszabadító háború és a forradalom történetét a történészeknek egy olyan nemzedékére bizzák, amely még csak akkor volt kialakulóban. Ez az új nemzedék olyan témakomplexumnak kellett nekilásson, amelyet előtte senki sem vizsgált a történettudományban. Így érthető, hogy ezen úttörő munka során a kezdők tévedéseit, hiányokat, kísérleteket, erőpróbákat stb. tapasztalhattuk.

Ellenben már az 50-es évek végén és a 60-as évek elején rendelkezünk egy olyan történész-nemzedékkel, amely komolyan törekedett a nemzeti felszabadító harc történetének vizsgálatára. Ebben a második időszakban, vagyis az elmúlt évtizedek során, a jugoszláv felszabadulás története már igazi tudományos alapokon nyugodott, hála a Hadtörténeti Intézet munkájának, valamint az egyes köztársaságokban működő Munkásmozgalmi Intézetek tevékenységének. Meg kell említeni azokat az eredményeket is, amelyeket ezen a területen a jugoszláviai egyetemeken értek el, ahol az utóbbi tíz évben a történelem tanítása már tudományos alapokra került.

Ebben a második periódusban a jugoszláv történetírás sokat tett az események rekonstruálása érdekében. Ez jelentette az egyik legfőbb feladatot: valóságosan rekonstruálni az eseményeket, miközben a korabeli archivumokból indulunk ki, s úgy írni le őket, ahogy megestek. Másrészt megfigyelhető ebben az időszakban történészeinknek egy nyilvánvaló irányzata, ami különben teljesen helyénvaló olyanoknál, akik igazán a tudománnyal törődnek: megszabadulni a meglevő sémáktól, arra törekedni, hogy a történelemről kritikai elemzéseket és értékeléseket nyújtsunk. Ezek az erő kifejtések jelentőseknek bizonyultak a még mindig fennálló nehézségek ellenére, melyek többek között abból erednek, hogy a forradalom némely résztvevője bizonyos események lefolyásáról a legváltozatosabb képet hordozta éveken át a tudatában. Ha azután egy teljesebb történeti dokumentációból kiindulva ugyanezen eseményeket némileg más-képp mutatjuk be, ezek a személyiségek hajlamosak arra, hogy néha rosszindulatot tételezzenek fel a szerzőknél.

Nagyon fontos megjegyezni, hogy ebben a második szakaszban a jugoszláv történészeknek lehetőségük nyílt komoly mennyiségű archivdokumentumokat kapni külföldről, elsősorban a háború idejéből származó német és olasz adatokat.

Azelőtt mi mindannyian, akik ezen a területen tevékenykedünk, többé-kevésbé csak a Nemzeti Felszabadítási Mozgalom dokumentumaira és sajtójára támaszkodhattunk, s arra törekedtünk mindenekelőtt, hogy bemutassuk, megmagyarázzuk és elismertessük a jugoszláv kommunista pártot és a felszabadítási mozgalmat az 1941—1945-ös években, melyekről nem sokat tudott sem az ország, sem a világ. Ekkoriban alig tanulmányoztuk az ellenséges erőket, a megszállás rendszerét. Márpedig a történetírásban lehetetlen részlegesen csak az egyik oldalt tanulmányozni; népeink történetét a maga egészében kell elképzelnünk, s az adott történeti szakaszban az adott földrajzi egység egészében.

Németország veresége után a német levéltárak lényegében a szövetségesek kezére kerültek. Ennek révén számos német forráshoz jutottunk az Egyesült Államokban, amely a legtöbb német dokumentumot foglalta le: egy repülőgépanyahajó több mint 500 tonnát szállított belőlük át a tengeren. A gondos németek a háború alatt számos részletet jegyeztek le, napra készen vezették háborús naplóikat, az alsóbb szintű szervek rendszeresen tájékoztatták a felsőbbeket mind az egységeknél, mind a vezérkaroknál, mind a minisztériumokban vagy az egyéb polgári, félpolgári szervezetekben, amelyek hírszerzéssel, gazdasági szervezéssel és egyebekkel foglalkoztak a megszállt Jugoszlávia területén. Rendkívül nagy mennyiségben léteznek még ma is az írott források ezekről a tevékenységekről. Ezideig saját használatunkra nyilvántartásba vettünk és lemikrofilmeztünk több mint egy millió oldalt ezekből a német dokumentumokból. Fel kell tételezni, hogy ezek alaposabb kiaknázása, főleg azon anyagé, mely a szomszéd országokban — Bulgária, Románia, Magyarország, Olaszország, Albánia és Görögország — van, még több adatot nyújtana Jugoszlávia 1941—1945 közötti történetéről.

Más idegen levéltárak is megnyíltak, amelyekről nagyon sokat várunk. 1972-ben megnyíltak a háború időszakára vonatkozó angol anyagok; ezek közül elsősorban a Foreign Office dokumentumai érdekelnek bennünket. Az amerikai diplomáciai és katonai levéltárak is többé-kevésbé a közvélemény rendelkezésére állanak. Ami viszont a második világháború idejét érintő szovjet archívumok megnyitását illeti, arról még nem tudunk semmit. Ha ez megtörténik, a történészek képesek lesznek arra, hogy a második világháború eseményeiről összetettebb képet nyújtsanak.

Miközben a külföldi levéltári anyagokra és irodalomra, valamint a hazai dokumentumokra és irodalomra támaszkodnak, a jugoszláviai történészek lehetőségeket kapnak arra, hogy mélyebbre hatoljanak a szóbanforgó témában, hogy egyes eseményekről és történelmi személyiségek tevékenységeiről alaposabb és szélesebb elemzést nyújtsanak.

Tudományos és technikai szakirodalmunkban, valamint tudományos történeti folyóiratainkban nincsenek nemzeti konfliktusok a nemzeti felszabadító háborút illetően a szerb, horvát, szlovén, bosnyák, hercegovinai, montenegrói és makedón történészek között. Ha mégis itt-ott ilyen összetűzések támadnak, azok a nem hivatásos, vagy elégtelenül hivatásos szinten nyújtott munka eredményei. Márpedig nekünk, akik tudománnyal foglalkozunk, dokumentációk és a tudományos ellenőrzés alapján jutunk következtetéseinkhez, megállapításainkhoz, nincs okunk a múlt eseményeinek felhasználásával nemzeti ellentétekbe bocsátkoznunk. Természetesen vitatkozunk, s nagyon is egymás közt, de ez kollégialis, akadémiai szinten történik, elvtársi szellemben, a tudományos dokumentumokra támaszkodva, anélkül hogy szükség lenne bármiféle nemzeti konfrontációt szítani.

A nemzeti felszabadító háborúról és forradalomról szóló jugoszláv történet-

írás ezen nagyon szűkre szabott bemutatása túlságosan derűsnek tűnnék, ha nem egészítenők ki azokkal a jelentős kérdésekkel, amelyek a szóbanforgó területen ma is nyitottak. Messze vagyunk ugyanis még attól, hogy arra gondoljunk, hogy nincsenek már megoldatlan kérdéseink, vagy hiányosságaink. Arról mindenesetre meg vagyok győződve, hogy jövőbeni tevékenységeinkhez szilárd alapot teremtettünk, ami azt ígéri, hogy a közeljövőben még a legnehezebb problémákat is termékenyen oldhatjuk meg.

Mint első fontos témát illik megemlíteni a néha helyi, vagy nemzeti megközelítést, értem ezalatt a mereven, korlátozottan nemzetit a történetkutatásban. Újabb történetírásunk egyik gyöngye pontja az, hogy bezárkózunk egy adott köztársaságba, vagy még kicsinyesebben egy adott vidékre, ott kezdünk kutatni, ott kezdjük elemezni a történeteket, legtöbbször pedig elfeledkezünk arról, ami egyidejűleg egész Jugoszláviában, a Balkánon, Európában, sőt még az egész világon is folyt. Vegyünk egyetlen példát: a hírhedt „Weiss” hadműveletet, vagyis az ellenség negyedik offenzíváját. Ez a fasiszta támadás közvetlenül kapcsolódott a Földközi-tengeri eseményekhez, mivel Németország azt tervezte, hogy az adriai tengerpart hátszágát megtisztítja attól való féltében, hogy itt az angol—amerikai erők partraszállnak. Megtörténik, hogy a köztársaságon belüli eseményeket nem hozzuk eléggé kapcsolatba a Földközi-tenger és a keleti front, vagy akár Jugoszlávia többi részének eseményeivel. Az azonban tény, hogy fokozatosan elszakadunk ettől a lokális szemlélettől, a felszabadítási harcok történetének korlátozottan nemzeti látásmódjától, miközben az eseményeket mindinkább az európai és a világtörténelem szemszögébe helyezzük.

A nemzeti felszabadítási háború és a forradalom történetírásának másik fontos problémája az, hogy ez a történetírás még mindig csak a leírás szintjén helyezkedik el. Ami annyit jelent, hogy több-kevesebb sikerrel rekonstruáljuk és leírjuk az eseményeket. Bár nem szabad lebecsülni a nagyszámú jelentős eredményt, amit elértünk, hiányolnunk kell a történelemnek szociológiai, gazdasági, filozófiai stb. aspektusok szerinti összetett szemléletét. Hiányolnunk kell a szintéziseket és az általánosabb következtetéseket hozó kutatásokat. A történettudományt az a veszély fenyegeti, hogy komoly lemaradása lesz, ha megreked ezen a szinten. Így tehát azon fáradozunk Jugoszláviában, hogy műveljük a jó leírást, de ugyanakkor az elemző-szintetizáló és az elméleti munkára is buzdítsunk.

Engedtessek meg, hogy ezzel kapcsolatban megemlítssem, hogy a nemzeti felszabadító háború és a forradalom története nem kelti még fel kielégítő mértékben a többi társadalomtudomány érdeklődését. A szociológusok csak igen keveset foglalkoznak ezekkel a kérdésekkel, míg az irodalomtörténészek éppen hogy elkezdtek jobban törődni velük. Ugyanakkor az a véleményem, hogy kutatásaink megkívánják a közgazdászok, a jogászok, a filozófusok, a pszichológusok és a társadalomtudományok más területein működő dolgozók közreműködését. A szakmaközi együttműködésnek ez a fejlődési folyamata a jövőben sokkal egyenletesebb kell legyen a bennünket érdeklő területen. Mert jelenleg hiába a sok odaadó munka, a történészek többnyire csak a politikatörténetet művelik, miközben elhanyagoljuk a nemzeti felszabadulás harcainak katonai, jogi, gazdasági, kulturális és egyéb oldalait.

Befejezésül szeretném még egyszer megemlíteni, hogy ezúttal csak néhány sommás megállapítást kockáztattam meg, s bemutattam néhány olyan problémát, amelyeket a nemzeti felszabadító háború és forradalom történetírása semmiképpen nem kerülhet meg. De arra egyáltalán nem tarthattam igényt, hogy a témát a maga egészében kimerítsem.

ANTONIN FALTYS

A csehszlovák történetírás és a cseh határmenti területek története, 1938—1945

A csehszlovák történetírás az utóbbi években — a nemzeti történelem keretein belül — figyelmét a csehszlovák határmenti területek 1938—1945-beli történetére összpontosította. Egyrészt tanulmányozta azokat a gazdasági és társadalmi jellegű strukturális változásokat, amelyek a szudétanémet burzsoázia politikai érdekeit, e burzsoázia náci politikai képviselőinek az érdekeit szolgálták, másrészt tanulmányozta az antifasiszta ellenállási mozgalommal kapcsolatos kérdéseket.

A csehszlovák történetírás arra a következtetésre jutott, hogy a müncheni diktátum, a csehszlovák határmenti területeknek a német (reichsdeutsch) Wehrmacht által történő megszállása, valamint e megszállást politikailag tükröződő, a „zsupa” (Reichsgau Sudetenland) bevezetése, azzal a következménnyel jártak, hogy az adott terület egy megszállt ország helyzetébe került, amely ország valamennyi politikai, gazdasági és társadalmi erőforrását a német imperializmus expansionista céljai érdekében használták fel.

Ausztria és a csehszlovák határmenti területek megszállása részét képezte a német nemzet „önrendelkezéséről” szőtt náci illúziók realizálásának, mely illúziók abból a megállapításból indultak ki, hogy a német nemzet faji és világnézeti felsőbbrendűsége révén nem csupán ugyanolyan jogokkal rendelkezik, mint a többi nemzet, azaz az élettérhez való joggal, hogy fenntarthassa a német nemzet életképességét, hanem azzal a joggal is, hogy valamennyi németet egy olyan államban egyesítse, amely állam megfelelne a német nemzet történelmi missziójának Közép- és Kelet-Európában, azaz joga van egy nagynémet birodalom létrehozásához (Reich).

Ez azt jelenti, hogy Ausztria és a csehszlovák határmenti területek megszállása nem csupán e két terület megszállási aktusa volt, hanem egy olyan lépés, amely kezdete volt Európa megszállásának a náci Németország által.

A csehszlovák határmenti területek megszállása egyben lehetőséget nyújtott a náciknak arra, hogy a gyakorlatban próbálják ki a nagynémet Reich jövődöbeli közigazgatásáról alkotott elképzeléseiket. Miután Ausztriában egy kisebb területen létrehozták adminisztratív egységüket, a csehszlovák határmenti területek feltárták a nagy területen szervezendő zsupa (Reichsgau) egész problematikáját.

A zsupa, valamint az új náci közigazgatás létrehozásának a kezdetét a csehszlovák területek megszállása jelentette a Wehrmacht által. Gyakorlatilag a közigazgatás a katonai csoportok polgári közigazgatási vezetőinek a kezében volt. A polgári közigazgatás vezetői — a munkába bevont igen sok német (reichsdeutsch) tisztviselő segítségével megteremtették a zsupa létrehozásának az első előfeltételét. 1938. október 1-től kezdve a Reichskommissar állt ennek a közigaz-

gatásnak az élén, aki 1938. október 20-án a katonai megszálló közigazgatással együtt fejezte be munkáját. Funkcióját ezt követően a Reichsstatthalter (birodalmi helytartó) töltötte be. E posztra K. Henleint állították, a szudétanémet fasiszta párt vezérét.

A szudéta zsupa területi széttagoltsága következtében nehézkessé vált a közigazgatás, ezért 1938. október 8-tól Ústi, Karlovy Vary és Opava városokban meghatalmazott birodalmi komisszárokat állítottak (Beauftragter des Reichskommissars). 1938. november 4-én kormányelnöki hivatalokká változtatták őket (Regierungspräsident), akik a helytartói hivatal és a körzeti hivatalok közötti kapcsolatot voltak hivatva szolgálni.

A határmenti területeken a nácik politikai támaszát a NSDAP példájára szervezett politikai párt, a Sudetendeutsche Partei — SdP — képezte, amelynek az 1934—1938 évek során sikerült létrehoznia Csehszlovákiában a legjelentősebb és a legerősebb fasiszta ötödik hadoszlopot.

A SdP — azon túl, hogy demagóg tevékenységet fejtett ki a német társadalomban, — saját politikai szervezetén belül létrehozta az ún. hivatalok rendszerét. Pl. az ún. Hauptamt a náci Gestapo megfelelője volt, a Wirtschaftsamt pedig vezető funkciót töltött be a szudétanémet gazdasági életben. E hivatalok feladata az volt, hogy előkészítsék e határmenti területek politikai és gazdasági megszállását.

Éppen ezért a megszállt területeken az egyik legelső politikai jellegű lépés az volt, hogy az SdP-t átszervezték DNSAP-vé. 1938. október 30-án megalakult a Nemzeti-Szocialista Német Munkáspárt szudéta zsupája, melynek élén K. Henlein Gauleiter állt, mint a szudétanémet zsupa példaképe a birodalom keretein belül. A szudéta zsupát 1938. május 1-én hirdették ki hivatalosan.

Az új politikai közigazgatás kiépítésével egyidejűleg változtatásokra került sor a gazdaságigazgatásban is.

A gazdasági élet átalakítása egy komisszár tevékenységével kezdődött (Stillhalterkommissar — StiKo), aki felszámolta a gazdasági és társadalmi szervezeteket és csupán a náci jellegű szervezetek és társaságok tevékenységét engedélyezte. 16 420 gazdasági szervezetből csupán 2153 tevékenységét engedélyezték. A felszámolt szervezeteknek a mintegy 49,936.436 birodalmi márkát kitevő vagyonát az állam kapta meg. A StiKo tevékenysége révén az állam több mint 108 millió birodalmi márkára tett szert.

A StiKo tevékenységével együtt bevezették a négyéves tervről (1938. okt. 18.) szóló törvényt, a jegyrendszerről szóló törvényt (1938. okt. 19.), a kisipar tevékenységének a megszervezéséről szóló törvényt, s egyéb más intézkedéseket hoztak, melyek célja az volt, hogy megszilárdítsák a határmenti területek politikai és gazdasági függését Németországtól és bevonják ezeket a területeket a háború náci előkészítésébe.

A gazdasági igazgatás átszervezésének befejező lépése a Gazdasági Kamara (Wirtschaftskammer Sudetenland) létrehozása volt Liberecben. E Kamarának három ipar- és kereskedelmi kamara volt alárendelve Cheb, Liberec és Opava városokban, valamint három kisipari kamara Chebben, Liberecben és Moravské Šumperkben. Liberecben ugyancsak létrehozták a körzeti paraszthivatalt, amelynek 31 körzeti paraszti szövetség és mezőgazdasági termékeket termelő gazdasági szövetségi korporáció volt alárendelve. Egyidejűleg Karlovy Varyban és Opavában két területi pénzügyigazgatási szervet hoztak létre.

Ilyen módon a nácik viszonylag rövid idő alatt kipróbálhatták a zsupának, mint a nagynémet birodalom alapvető közigazgatási egységének a létrehozásával

kapcsolatos elképzeléseiket. Azt, amit ezidáig nagy nehézségek közepette Németország területén valósítottak meg, most sikerült nekik néhány hónap leforgása alatt a megszállt határmenti területeken megvalósítani. Ez megteremtette a lehetőséget ahhoz, hogy nagyobb nehézségek nélkül megnyílják az út a nagynémet tőke előtt, s az birtokba vegye a határmenti vidék gazdasági életének valamennyi erőforrását és termelő eszközét.

Akkor, amikor megtörtént a csehszlovák határmenti területek megszállása, Németország nemzetgazdasága teljes egészében részt vett már a rabló háború intenzív előkészítésében. Németországnak abban az időben egy sor fontos gazdasági kérdést kellett megoldania. A termelés és a lakosság optimális elhelyezéséről, az ipari és a mezőgazdasági termelés optimális struktúrájáról valamint a saját erőforrások maximális felhasználásáról volt szó. Magától értetődik, hogy a határmenti megszállt területek gazdasági életét ilyen szempontból vizsgálták. A Deutsche Bank, a Dresdner Bank és a Commerz Bank beszámolóí erre az időre vonatkozóan világosan mutatják, hogy a német (reichsdeutsch) tőke kitűnően felismerte azt, hogy mit is jelentett a határvidék gazdasági élete.

Felismerte azt a körülményt, hogy a határvidéki gazdasági életet kiszakították a cseh területekhez fűződő sokéves kapcsolatából, minek következtében az a racionalizálás terén — a német konkurenciával (reichsdeutsch) összevetve — jónéhány évre elmaradt, ipari struktúrája egyenlőtlenül fejlett, s elmaradt a termelési eszközök termelése terén. A határvidéki gazdasági élet súlyos gyengéje volt elaprózottsága, az elmaradott technikával és technológiával dolgozó apró üzemcskék jelenléte. Ilyen körülmények között elengedhetetlenek voltak az állami tőkebefektetések, minek következtében a határvidéki gazdasági élet függő helyzetbe került a német (reichsdeutsch) tőkétől. A szudétanémet burzsoá tőke — csupán a kívülálló tőke szerepét játszotta.

Miután 1938. október 10-én a Wehrmacht elfoglalta az észak-cseh szénmedencét, hatalmas változások történtek a bánya igazgatása, majd ezt követően a gazdasági viszonyok terén. A német komisszárok arra kényszerítették az egyes tulajdonosokat, hogy adják el a vagyonukat.

Arra vonatkozóan, hogy a német tőke miként vette birtokba a határmenti területek gazdasági életét, például szolgálhat az, amiként a Hermann Göring koncern magához ragadta valamennyi barnaszén bányát és azok vagyonát.

1939. június 10-én Most városában új társaságot létesítettek SUBAG (Sudetenländische Bergbau AG) néven. Vezérigazgatóként egy német, H. Nathow nyert kinevezést, az igazgatótanács élén pedig a Hermann Göring-féle koncern vezérigazgatója, Paul Pleiger állott. A SUBAG tőkéjének a 69%-a a Göring-koncern kezén volt. Adás-vételi szerződések formájában kerültek át a szénbányák a német tőke kezére. Valójában azonban a megszállt területeken levő vagyon erőszakos kisajátításáról volt szó, melynek során erőszakos árjásítást hajtottak végre és a határmenti területeken felszámolták a cseh tőkét.

A SUBAG részvénytársaság valamint a szintetikus benzint előállító üzem (Sudetenländische Treibstoffwerke) — amely szintén a Göring-konzernhez tartozott — építése jellemző például szolgálhat az integrációs folyamat ábrázolásához. Ebben a folyamatban a német (reichsdeutsch) tőke aratott győzelmet. A háború folyamán a német (reichsdeutsch) tőke abszolút fölénye éppen abban nyert kifejezést, hogy a határmenti területeknek a katonai szükségleteket szolgáló termelése 70%-ban német kézen volt. Egyidejűleg végbemegy a hadiipar, az objektumok és a személyi állomány áthelyezése Németország bombatámadásoknak kitett területeiről a cseh határmenti vidékekre. Végbemegy az üzemek

rekonstrukciója, radikálisan megváltozik termelési profiljuk, új raktárak épülnek. A munkaerő totális mobilizálása következtében felszámolták a kisipart és a kiskereskedelmet, bezárták a kisebb üzemeket, s ezek munkásai átmentek a fegyvergyártásba. A háború végén a határmenti területeken — mindenekelőtt a katonai termeléssel foglalkozó üzemekben — mintegy 100 000 külföldi munkás (legnagyobb rész cseh) dolgozott és majdnem 40 000 hadifogoly (legnagyobb rész szovjet hadifogoly).

Ez az integrációs folyamat meghaladta a szudétanémet burzsoázia erejét és autonóm politikai érdekeit. A szudétanémet burzsoázia és politikai képviselői számára a henleinisták által a 30-as évek második felében hangoztatott viszonylag maximális célt a müncheni diktátum jelentette; a Reich-hez lettek csatolva, a területen, amelyen éltek, létrejött a zsupa, amely kezdetben a Birodalom közgazdasági átalakításának a példaképe volt, a zsupa élén K. Henlein állott, az SdP vezére, az 1938. október 15-i állami rendelet biztosította a szudétavidék gazdasági védelmét a német (reichsdeutsch) konkurrenciával szemben, a birodalmi kormány 150,000.000 birodalmi márka hitelt biztosított az új zsupának. A szudétanémet bankok csak 10%-ig vettek ebben részt.

Ez a helyzet és ezek az intézkedések azt az illúziót keltették, hogy Hitler így gondoskodik a szudétanémetek jövőjéről, továbbá így fejezi ki elismerését a csehszlovák állam felbomlása miatt. Ennek alapján megfogalmazták további igényeiket a birodalmi kormánnyal szemben és elképzeléseket szőttek jövőendő pozícióikról a Birodalom keretein belül.

A határvidéki területek lakóiként feladatuknak tartották a határvidékre behatoló cseh elemekkel szembeni védekezést, valamint az egész cseh-morva terület gyarmatosításának a megvalósítását. Meg voltak győződve az ún. szudétanémet törzs történelmi missziójáról nem csupán a külföldi németek körében, de a nagynémet birodalmon belül is, amely birodalomnak biztosítani kellett volna a szudétanémetek uralmát Csehországban és Morvaországban. A még megmaradt csehszlovák állammal és a Cseh Protektorátussal kapcsolatban ezek az illúziók nem jelentettek mást, mint Csehország és Morvaország bekebelezését és elnémetesítését, valamint egy olyan gazdasági bázis létrehozását, amely lehetővé tette volna a német (reichsdeutsch) tőkével való konkurrálást. Éppen ezért arra törekedtek, hogy megszerezzék a határmenti területek cseh tőkéjének többségét, és célul tűzték ki a csehszlovák területen levő bankokban a részvények döntő többségének a megszerzését. A szudétanémet nácik másik nagy illúziója az volt, hogy létrehozzák az európai export centrumát a birodalomban. Azt tervezték, hogy a krušnogorei és a krkonoši terület exportra termelő vidékké s így a nagynémet birodalom centrumává fog válni. Éppen ezért a határmenti területek gazdasági struktúrájával kapcsolatos elképzeléseikben nem voltak hívei e struktúra megváltoztatásának. Azt állították, hogy ellenkezőleg, nemzeti-politikai helyzetük és a szudétanémetek missziója mind a nagy-, mind az apró üzemek termelését követeli meg, s hogy éppenséggel a megosztott kisméretű termelés felel meg — az ipari és a kisipari termelés terén — a vér és a föld által képviselt misztikus szimbólum követelményeinek, mivel az ilyen jellegű termelés erősíti a termelő kapcsolatát a szülőföldhöz és arra készíti őt, hogy végrehajtsa a szudétanémetek „történelmi misszióját” Közép-Európában.

A nácik és a monopolizáló azonban elnyomták a megszállt területek valamennyi szeparatista tendenciáját. A demokratikus önkormányzat bármely vonását tagadó náci állam koncepciója ellene volt ezeknek a tendenciáknak, következképpen az „oda csatolt” területeket félggyarmati helyzetbe sodorta. Ugyan-

akkor a háború és a nemzetgazdaság irányítási rendszere az integráció objektív tényezőjeként hatott és eliminált mindenfajta ún. specifikumot.

A hadigazdálkodásra és a fegyvergyártásra való áttérés egyre inkább elértéktelenítette a szudétanémet gazdasági életet. Annak felismerése, hogy a birodalmi kormányt nem érdekli a közszükségleti cikkek gyártásának a reorganizációja, hogy valamennyi tőkebefektetés a hadiiparba irányul, hogy előnyben részesítik a protektorátus nehéziparát, fokozatosan felszámolta a birodalmi exportcentrumról és a birodalmon belül a szudétanémetek történelmi szerepéről szőtt illúziókat. A határmenti területek lakóinak egyre romló politikai és szociális helyzete, a katonai megrendelések teljesítésével és a katonai tőkebefektetések realizálásával kapcsolatos nehézségek, a termelésbe bevont munkások és hadifoglyok körében egyre növekvő ellenállási mozgalom, valamint a német lakosság egyre növekvő fáradtsága a katonai erőfeszítések és a fizikai veszteségek nyomán — mindez erősítette a szudéta-vidéki nációk és a német (reichsdeutsch) tőke közötti kapcsolatot, mely német tőke képviselője a Deutsche Bank, a Dresdner Bank, az IG Farben, a Göringwerke stb. volt. A szudétavidéki nációk ilyen módon, valamint a Hitler és az SS érdekei iránti odaadásuk hangoztatásával igyekeztek javítani a helyzetükön. Ez egyrészt a csehellenes sovínizmusban, másrészt erőteljes antikommunizmusban nyert kifejezést.

Mindez hatást gyakorolt az ellenállási mozgalom és a nemzeti-felszabadító harc kibontakozására a megszállt határmenti területeken.

A Wehrmacht bevonulásával egyidőben tömeges letartóztatásokat hajtottak végre a kommunisták, a szociáldemokraták s a demokratikus beállítottságú lakosság körében a megszállt területen. Erre az alkalomra számítva az SdP már kész jegyzékekkel rendelkezett. Csupán ennek az első letartóztatási hullámnak a során több mint 1900 főt politikai tevékenység miatt tartóztattak le, és 5500 embert küldtek koncentrációs táborba. Ez az intézkedés érintette a Csehszlovák Kommunista Párt majd minden funkcionáriusát, kivéve azokat, akiknek sikerült a központi cseh területekre szökniük, majd a Szovjetunióba, ill. Nagybritanniába emigrálniuk. Ezek az intézkedések hasonlóképpen érintették a német szociáldemokratákat. A letartóztatottak egy részét „átnevelés” után szabadonbocsátották, de szigorú rendőri megfigyelés alá helyezték.

A kommunisták azonban — a rendőri intézkedések ellenére — illegális kommunista szervezeteket kezdtek létrehozni, amelyek szoros kapcsolatban álltak mind a Csehszlovák Kommunista Párt első illegális Központi Bizottságával, mind a Német Kommunista Párttal. A Szovjetunió ellen viselt háború arra készítette a nációkat, hogy csapást mérjenek a szervezetekre. A második világháború folyamán 1942-ben sikerült nekik felszámolniuk ezeknek a szervezeteknek a többségét. Csupán néhány szervezet maradt fenn a háború végéig. A szudétavidéki lakosság mozgalmában bekövetkezett változásoknak szerepe volt az illegális hálózat szétverésében. E változások oka: sokan elmentek a frontra, avagy munkára.

A külföldi munkások, elsősorban csehek és külföldi foglyok érkezése a katonai építkezésekre és a hadiüzemekbe fokozta a helyzettel való általános elégedetlenséget. Fokozatosan érlelődött a német kizsákmányolással szemben a szervezett ellenállási mozgalom. 1944 végén és 1945 elején elkezdnek az ellenállási mozgalom aktív fegyveres csoportjai (melyek soraiban német és cseh antifasiszták, valamint a fogságból megszökött szovjet hadifoglyok harcoltak), valamint azok az illegális antifasiszta szervezetek, amelyek működési területükön a hatalomátvételre készülődtek, s amelyek élén éppen a német kommunisták álltak. Az ő érdemük volt az, hogy a háború végén nem került sor értelmetlen vérontásra.

MARIO PACOR

Az olasz történetírás a második világháborúról a Duna völgyében és a Balkánon

Olaszországnak a második világháborúban való katasztrofális részvétele elkerülhetetlen volt ilyen vagy olyan módon annak az agresszív vonalnak a következtében, amelyet a fasiszta rendszer a külpolitikájára ráerőszakolt.

Mai napig vannak olyanok Olaszországban, akik igen éles határvonalat húznak Mussolininak az Etiópia elleni háború éveitől végzett tevékenysége és a rá következő, Hitlerrel való szövetsége között. Valójában azonban az 1923-as korfui incidens óta egészen Albánia leigázásáig, az Etiópia elleni háborúig, a Franciaország és Jugoszlávia elleni támadások tervéig Mussolini és az olasz rezsim szüntelenül egy nagyhatalmi és terjeszkedési politika érdekében tevékenykedett. Elég a diktátor vejének, a külügyminiszter Galeazzo Ciano-nak, aki 1936-tól 1943-ig volt ezen a poszton, elolvasni a *Diario*-ját (Napló), s máris világosan látjuk, hogy Mussolini nem hagyta magát „behúzni” a háborúba, hogy teljes egészében felelős volt a döntéseiért.

Például 1939. május 12-én Ciano azt írja, hogy a Duce „egyre többet töpreng azon, hogy az első adandó alkalommal Görögországra ront”. 21-én Ciano már Berlinben van az „acélpaktum” aláírására (mert így határozza meg Mussolini a náci Németországgal kötött katonai szövetséget!), s benyújtja Hitlernek azt a tervezetet, amelynek célja, hogy egy „a Balkánt kérelhetetlenül uraló fellegvárat” csináljon Albániából. (Ugyanis az érdekszféráknak a két nagyhatalom közötti felosztása során a Balkánt valamilyen ködös módon Olaszországnak ígérték.) Ugyancsak Ciano írja május 26-án, hogy „Mussolinit teljesen eltölti az a gondolat, hogy szétszabdálja Jugoszláviát és bekebelezze Horvátországot . . .” Május 28-án ezt olvashatjuk: „Mussolini átadott nekem — azért, hogy Hitlerhez továbbítsam — egy memorandumot, amelyet személyesen szerkesztett, s ebben aláhúzza annak szükségességét, hogy konfliktus esetén a Tengely azonnal foglalja el Balkán-Európát . . .”

Már az első világháború alatt az olasz nacionalizmus tervbe vette a Balkánban való terjeszkedését, arról álmodozott, hogy meghódítja Dalmáciát, ami az Adriai-tengert „olasz tó”-vá változtatta volna, s fokozta volna Olaszország politikai és gazdasági hatalmát, és behatolási erejét a félsziget többi részében. A fasiszmus kezdetekor többen sajnálkoztak azon, hogy a királyi hadsereg Ausztria-Magyarország szétbomlásakor nem vonult Bécs és Ljubljana ellen. A „megcsontított győzelem” mítosza (amiért Olaszország legnagyobb követeléseit nem sikerült megvalósítani) ebben az időszakban az egyik legjobban kiaknázott motivációt képezte, amelynek segítségével az országban revánshangulatot hoztak létre, s ez lehetővé tette, sőt elsősorban tette lehetővé, hogy sikereket érjenek el a belpolitikai harcokban, a munkás- és szocialista mozgalom nyomása elleni küzdelemben.

Mussolini ennek a revánsnak a hullámain érkezett a hatalom kikötőjébe és hála az uralkodó osztályok feltett szándékának, hogy elnyomást alkalmaznak; Mussolini nagyobb késedelem nélkül tartalommal töltötte meg a külpolitikát, még pedig úgy, hogy nem arra törekedett, hogy a szláv és középeurópai népekkel együttműködést hozzon létre, s így megszilárdítsa a helyzetet a Duna völgyében és a Balkánon (ami megfelelt volna a XIX. századnak és a XX. század elejének Mazzinival és Garibaldival kezdődő, Salvemini-ig és a szocialistákig vezető haladó áramlatok törekvéseinek), hanem arra, hogy széttörje a versailles-i szerződések ingatag egyensúlyát.

Ebből a célból támogatta a magyar és bolgár revizionizmust, mely kibékíthetetlen ellentétben volt a Kisantanttal, így Franciaországgal is, amely ezen a szinten kiemelkedő gazdasági és politikai befolyással bírt. Tény, hogy fokozatosan meghódította Albániát, hogy — több-kevesebb heveséssel — mindig jugoszlávellenes volt, s még azokban az években is, amikor gyanús barátság kötötte a Stojadinović-rendszerhez: ekkor sem hagyta abba a horvát szeparatista csoportok segélyezését (ezt a politikát Badoglio vezette be 1919-ben), mégpedig abból a célból, hogy egyszer majd felhasználja őket a jugoszláv államnak belülről való szétrobbantására.

Az ausztriai Dollfuss-féle és a magyarországi Gömbös-féle félfasiszta rendszerekkel Mussolini olyan egyezményeket kötött, amelyeknek célja az volt, hogy Olaszország hegemoniáját biztosítsa a középső dunai szektorban. Ezért, bármennyire is szolidáris volt ideológiailag Hitlerrel, elég erőteljesen ellenezte néhány esztendőn át azt a nyilvánvaló és fokozódó német törekvést, hogy megvalósítsák az *Anschluss*-t.

L'Italia dalla dittatura alla democrazia (Olaszország a diktatúrától a demokráciáig) című könyvében, mely 1962-ben jelent meg Milánóban, Franco Catalano kiemeli, hogy Olaszországnak, attól a pillanattól kezdve, hogy megvalósította egységét, két egymást váltó expanzíós vonala volt: az egyik a Balkánra, a másik Afrikára irányult; s a nemzetközi helyzet nehézségeinek megfelelően, hol az egyiket alkalmazta, hol a másikat. Mussolini révén, s annak következtében, hogy a nagytőkés körök, amelyek támogatták, retogradabbak voltak, most ismét Afrika felé kellett fordulnia. A diktatúra, amelyet nemcsak a belső „rend”, hanem a nacionalizmus és imperializmus nevében is létrehoztak, először a maga „rendjét” ismertette el a legkegyetlenebb elnyomás révén; majd fokozódó erővel táplálta immár évek óta a hataloméhiséget, hangoztatta a háború visszavonhatatlan szükségességét, s annak az „impérium”-nak a szerepét, melyet egy napon Olaszországnak elhivatottan be kell majd töltenie. A vizsgált pillanatban pedig az afrikai háború felé tolta egyrészt a náci Németország konkurencsi szerepe Európában, másrészt azoknak a nyomása, akiknek Ernesto Rossi oly finom találmánysággal adta az „i padroni del vapore” (vagyis: akik a gépek urai) nevet, s akik képtelenek voltak megoldást találni a világválság következményeire, hacsak azt nem, hogy katonai rendelkezések formájában kormánysubvenciókhoz folyamodtak.

Catalano ezt írja: „1934 szeptemberében Mussolini már elhatározta az etiópiai expedíciót, hiszen egy hónappal előbb Schuschnigg osztrák kancellárnak egy afrikai összecsapás elkerülhetetlenségéről beszélt. Minden bizonnyal júliusban döntött így, a németek ausztriai támadási kísérlete után, amikor az a meggyőződése alakult ki, miként maga mondta ezt Dino Grandinak, hogy Franciaország és Anglia egyáltalán nem szándékozik közbeavatkozni az osztrák függetlenség érdekében. — „Így az a balszerencse érne bennünket, hogy Németország

ott állna a Brenneren — mondta —, s az egyetlen megmaradó alternatívánk Afrika.” — Hogy jól megértsük, mit jelentettek valójában ezek a szavak, nem szabad elfelejtenünk, hogy Mussolini állandóan azoknak az autarkiás zónáknak a létrehozására gondolt egy-egy nagyhatalom égiske alatt, amelyek a jelek szerint az 1930-as évek világpolitikájának jellegzetességét adták. Németország a Brenneren — ez nemcsak súlyos fenyegetés lett volna Olaszországra, de egyben veszélyeztette volna egy olasz övezet létrehozását is a Balkánon. Mint a Duce is aláhúzza, ez egyben a fasiszmus nagyhatalmi szerepre irányuló minden törekvésének is végét jelentette volna. Ilyen körülmények között nem maradt más megoldás, ha csak az nem, hogy Afrika felé forduljanak; ezt a megoldást különben nagyon erősen remélték és akarták azok az ipari körök, amelyek új piacokat kerestek.”

Catalano azt is aláhúzza, hogy „1934 második felétől kezdve a gyáripar kezdett kilábalni a depresszióból, újra munkához fogott, hogy eleget tegyen a kormányzat hadianyag-utánpótlási kérelmeinek. Az ipari termelés indexe a következőképpen alakult:

1930-ban	102,48
1931-ben	83,73
1932-ben	70,23
1933-ban	86,54
1934-ben	89,47.

„És 1935-ben ez a mutató egyszerre 113,55-re ugrott, ami igen figyelemreméltó jelenség.”

Az etiópiai katonai műveletet követte az együttes olasz—német beavatkozás a spanyol háborúban, még pedig a francóista lázadás oldalán a köztársaság ellen. S itt a helye rámutatni arra, hogy — eltekintve néhány veszekedéstől a monarchia és a kormány között (a király rossz néven vette, hogy Mussolinival együtt nevezték ki a „birodalom első marsalljává”), valamint a hadsereg és a feketeingesek között, — a dolgok mélyén teljes volt az összetartás és a felelősségvállalás mind Etiópiát, mind Spanyolországot illetően a fasiszta kormányzat, a monarchia, a hadsereg, az uralkodó osztályok és a rendszernek alávetett értelmiségi körök között; sőt, ebben az időszakban a rendszer elérte az egyetértés maximális fokát, és demagógiájával fokozatosan elismerést szerzett magának a lakosság kevésbé fejlett rétegei előtt is.

Az a két agresszív vállalkozás, amelyet teljes joggal lehet tekinteni a második világháború katonai bevezetőjének, egyben a politikai bevezetője is volt, mivel ezek vetették meg az olasz—német szövetség alapjait. *Mein Kampf* című könyvében Hitler már elgondolta volt azt, hogy hódító terveinek a megvalósítására vagy Angliával, vagy Olaszországgal fog össze.

A két diktatúra elszigeteltségi állapota és fokozódó együttműködése arra ösztönözte őket, hogy együtt törjenek azokra a háborús kalandokra, amelyeket már régóta elképzelték, s annak ellenére, hogy Anglia ténylegesen elnézőbb magatartást tanúsított egészen a háború előestéjéig Olaszországgal szemben, mint Németországgal szemben.

Ismerjük azoknak a cselekményeknek a sorozatát, amelyekkel Hitler Németországa nemcsak apránként kibontakozott azon körülmények közül, amelyeket Versailles kényszerített rá, de meg is kezdte Európa megtámadásának előkészítését és a hírhedt *Lebensraum* meghódítását. Ismerjük úgyszintén annak az összejövetelnek a részleteit, amelyet 1937. november 5-én tartottak a Birodalmi Kancellári Hivatalban: ennek során Hitler kijelölte a hadsereg vezetőinek és a

külgyminiszternek e tervek végrehajtásának első állomásait: Ausztria és Csehszlovákia. Így érkezünk el az *Anschluss*hoz, amelyet Mussolini *obtorto collo* elfogadott Münchenben mindazzal együtt, amit ez az aljas egyezmény magában foglalt; hat hónap múlva pedig Csehszlovákia megszállása következett. A többi dunai-balkáni ország diplomáciája (egyesek közülük elsőként jelezték, hogy a dolgok rossz fordulatot vesznek Európában Olaszország és Németország miatt, de szerintünk ebben mások is felelősek voltak) ebben az időszakban legnagyobb-részt azt az irányt követte, hogy elfogadta a Tengely fölényét, elfogadta többé vagy kevésbé gyorsan, egészében vagy csak részleteiben, s többé vagy kevésbé kellemesnek ítélte, esetleg csak elviselte. Mindez elsősorban azt jelenti, hogy a náci Németország politikai befolyása és gazdasági behatolása megnövekedett a térségben. Ezekben az országokban ekkor monarchikus vagy elnöki rendszerek találhatók olyan jobboldali diktatórikus kormányokkal, melyek a nagyjából agrár, félféudális és félfasiszta uralkodó osztályok képviselői.

Azok a gazdasági egyezmények, amelyeket a Német Birodalommal kötnek, a legtöbb esetben az érintett országok gazdaságának kárára vannak, s különösen mindabban, ami a nép életkörülményeit illeti; de kedvezőek azoknak a csoportoknak, akik a hatalmat birtokolják, akár gazdasági akár — és főleg — politikai síkon, különösen azon területi követelések miatt, amelyekkel egymással szemben gyakran előállnak, s amelyekről azt remélik, hogy német segítséggel megvalósíthatókká válnak. (Ami részben meg is történik majd.)

Mussolini és Ciano már az *Anschluss* előestéjén érezte a német szuperhatalom súlyát, s sejtette azt az alárendelt szerepet, amely Olaszországra várt a Tengely keretében; ezért megkísérelték, hogy fokozzák az olasz befolyást a térség egyes országaiban. A jugoszláv nagykövettel való egyik találkozása alkalmából Ciano ezt írja a *Diario*-ban: „A pángermanizmussal szemben Olaszország és Jugoszlávia azonos helyzetben van . . . Elengedhetetlen, hogy Róma és Belgrád között a kapcsolatok a jövőben megerősödjének, és nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy Magyarország és Lengyelország szintén hasonló helyzetben van . . .” Majd Lengyelország külügyminiszterével való találkozása után ezt olvassuk a *Naplóban*: „Magától értetődő, hogy országaink politikája a Németországgal való egyetértést alapvető elemnek tekinti; mégis szorosabbá kell tenni a közöttünk levő kapcsolatokat, s azokat a szálakat, amelyek olyan országokhoz kötnek bennünket, mint Jugoszlávia, Magyarország, Románia, amelyek politikai helyzete és érdekei hasonlóak . . .”

Azon régi szerződések után, amelyek Olaszországot Dollfusshoz és Gömböshöz kötötték, az eredetileg ellenzett *Anschluss* elfogadása és a Németországgal való szolidaritás a csehszlovák ügyben új aspektusait adják annak a kisebb szerepnek, amelyet Olaszország játszott a Dunavölgy eseményeiben 1934 és 1943 között. Ugyanakkor első jelei annak is, hogy az „olasz nem hadviselés” periódusában, 1939 és 1940 között lesz egy bátortalan és nagyon ráfizetéses terv: a „semlegesek blokkja” Olaszország égisze alatt, s lesznek olyan reménységek, amelyek még illuzórikusabbnak bizonyulnak, mint az 1943-asok, amikor Románia, Magyarország és Bulgária kormányai arról álmodoztak, hogy kibújhatnak a Hitlerrel kötött szövetség kötelezettségei alól és kiléphetnek a háborúból — mindezt egy Olaszországgal megbeszélte akció révén.

Csehszlovákia német megszállását Albánia olasz megszállása követte április hónapban és május 21-én az „acélpaktum” aláírása, amely arra kötelezte Olaszországot, hogy bármilyen háborús helyzetben, ami csak előállhat, Németország oldalán beavatkozzék.

Ciano ezt aláírta, bár tudtára adta a németeknek, hogy Olaszországnak legalább három évi békeidőre van szüksége ahhoz, hogy elérje katonai felkészültségének szükséges és megkívánt szintjét. A németek ezt a mindenesetre csak szóban tett fenntartást tudomásul vették.

A valóságban a németek már el is határozták, hogy a rákövetkező szeptemberben megtámadják Lengyelországot, bár ez az agresszió egy újabb világháború kitörését hozhatta magával — ahogy ténylegesen is történt. Augusztus hónapban megkötötték a Szovjetunióval az olyannyira vitatott megneemtámadási szerződést és szeptember 1-én betörték lengyel földre. Szeptember 3-án Anglia és Franciaország megüzente a háborút Németországnak.

Mussolinin az események váratlanul érték. Hiába kísérelt meg közvetíteni, létrehozni egy új Münchent, hogy az eseményeket valahogy gátak közé szorítsa; aztán értesítette Hitlert, hogy nem áll módjában közbeavatkozni, és bejelentette Olaszország „nem hadviselői” állapotát. Ebben az általános tanácsstalanságban némelyek kezdték azt gondolni, hogy hasznosabb lett volna az országot egy Franciaországgal és Angliával kötött szövetség felé orientálni; de az bizonyos, hogy abban mindenki egyetértett, hogy maximálisan el kell húzni a „nem hadviselői” állapotot. Ennek ugyanis azonnal meglettek a gyümölcsei: a külfölddel folytatott kereskedelem és a tengeri szállítások jelentősen növekedtek; a tőzsdén az árfolyamok felszöktek; lehetővé vált, hogy diplomáciai akciókat kezdeményezzenek az olasz érdekek megóvására a Duna-térségben és a Balkánon, valamint óvatos nyitásokat kíséreljenek meg Párizs és London felé.

Bocsássák meg ezt a sebtében való kitérést jól ismert eseményekre; célja csupán az volt, hogy körülhatároljon bizonyos számú témát, amelyekben az olasz történetírók különösen elmélyedtek: ezek a második világháborúnak a dunai térségében való kihatásainak eredetére és politikai, katonai tényeire vonatkoznak.

Ami az első szakaszt illeti, itt kell pontos adatokkal szolgálni a forrásokat illetően, mert ezek emlékiratokat is foglalnak magukban. Azok a történészek, akik ezt a kérdést vizsgálták, elsősorban néhány olyan mű alapján dolgoztak, amelyek a háborút követő első esztendőkből jelentek meg, s arra a bibliográfiára támaszkodtak, mely mind Olaszországban, mind külföldön időközben egyre inkább gazdagodott. Minden egyes szerző számára Ciano *Diario*-ja alapvető forrást jelentett. Az 1937—1938-ra vonatkozó részét 1948-ban adták ki Bolognában; az 1939-es és 1940-es évre vonatkozót pedig még 1946-ban Milánóban, két kötetben, amelyeket több másik kiadás követett. Valószínűleg azért íródott, hogy minden eshetőségre készen tartson egy történelmi visszapillantást külügyminiszeri tevékenységéről, találkozásairól és eszmecsereiről Mussolinival és az uralkodó osztály exponált képviselőivel, valamint a többi ország diplomáciai személyiségeivel, elsősorban németekkel, s ugyanakkor képet adjon saját célkitűzéseiről és Olaszország napi helyzetéről is. Ciano naplója bár apologetikus mű és részben manipulált is, kétségtelenül hasznos és érdekes dokumentumot képez abban a mértékben, ahogy megvilágítja az olasz külpolitika *backgroundjának* számos olyan részletét, amelyek különben mindig ismeretlenek maradtak volna. Különösen feltárja előttünk Mussolini változó magatartását Hitler Németországával szemben, kijelentéseinek szeszélyességét, bizonyos „lázadás” szellemének megnyilvánulásait a fasiszta párt néhány vezetőjénél, a hadsereg felső kádereinél, az ipar néhány jelentős személyiségénél stb.

Ugyancsak érdekes 184 beszélgetés Mussolinival, Hitlerrel, Chamberlainnel, Francóval, Sumner Wellesszel, Stojadinovicssal, Göringgel stb.; ezeknek

jegyzőkönyvét Ciano személyesen fektette le és 1948-ban adták ki őket Milánóban *L'Europa verso la catastrofe* (Európa a katasztrófa útján) címmel és Rodolfo Mosca kísérő kommentárjával.

Még hasznosabb (de már a második periódus /1940—1945/ tanulmányozásához) a *Hitler e Mussolini — Lettere e documenti* (Hitler és Mussolini — Levelek és dokumentumok) című kiadvány, amely Milánóban látott napvilágot 1946-ban; itt szerepelnek azok a memorandumok és levelek, amelyeket a két diktátor váltott, s ezek közül egyesek az első periódusra is vonatkoznak.

Ha az emlékiratok sorában a *Diario* a legérdekesebb forrás, a dokumentációs források sorában igen jelentős — a már említett két mű mellett — a *Documenti diplomatici italiani* (Olasz diplomáciai dokumentumok), amelyeket sorozatosan adtak ki a külügyminisztérium jóvoltából; ezek utolsó kötete 1940. október 28-ával, a Görögország elleni olasz agresszióval zárul. Az egész vállalkozás nagyon is érdemleges forrás.

Bármennyire lassan kerülnek is kiadásra ezek a dokumentumok, mind igen jelentőseknek bizonyulnak, mert elsöprik az útból a bizonytalanságokat és az emlékiratok gyanus elemeit, s így segítik az olasz politika tanulmányozását.

Meg kell említenünk a nagyszámú önéletrajzi művet is, melyeknek szerzői e korszak fasiszta Olaszországának nagykövetei és diplomatái; de ezeket, akár csak a *Diario*-t, bizonyos óvatossággal kell kezelni.

Említsük meg többek között ezeket: — Raffaele Guariglia: *Ricordi 1922—1946* (Emlékek 1922—1946; Nápoly, 1949); — Massimo Magistrati: *L'Italia a Berlino 1937—1939* (Olaszország Berlinben 1937—1939; Milánó, 1956); — Giuseppe Bastianini: *Uomini, cose, fatti — Memorie di un ambasciatore* (Emberek, események, tények — Egy nagykövet emlékezései; Milánó, 1959); — Leonardo Simoni: *Berlino, ambasciata d'Italia 1939—1943* (Berlin, olasz nagykövetség 1939—1943; Róma, 1946); — Filippo Anfuso: *Roma, Berlino, Salò* (Róma, Berlin, Salò; Milánó, 1949); — Renato Bova Scopa: *Colloqui con due dittatori* (Eszmecserek két diktátorral; Róma, 1949); — Dino Alfieri: *Due dittatori di fronte* (Két diktátor egymással szemben; Milánó, 1948); — Mario Donosti: *Mussolini e l'Europa — La politica estera fascista* (Mussolini és Európa — A fasiszta külpolitika; Róma, 1945); — Carlo Umiltà: *Jugoslavia e Albania — Memorie di un diplomatico* (Jugoszlávia és Albánia — Egy diplomata emlékezései; Milánó, 1947); — Francesco Jacomoni: *La politica dell'Italia in Albania* (Olaszország politikája Albániában; Bologna, 1965).

E munkák nagy része azon igyekszik, hogy megvilágítsa a német diplomácia gyakran kétértelmű és sértő magatartását az olasszal szemben, valamint azokat a kísérleteket, amelyeket Olaszország végzett, hogy késleltesse a háborút, illetve korlátozza azt — a „nem hadviselői állapot” idején — a Duna-Balkán medence körül.

A források alapos kritikai vizsgálatát végezte el Mario Toscano *Fonti documentarie e memorialistiche per la storia diplomatica della seconda guerra mondiale* (Dokumentumforrások és emlékiratok a második világháború diplomáciájának történetéhez) című esszéjében, amely a *Questioni di storia contemporanea*-ban látott napvilágot Milánóban, 1952-ben. Szerző többek között azt húzza alá, hogy az 1943-as német megszállás idején az olasz diplomáciai iratok egyrésze eltűnt; e tény következtében mind a *Hitler és Mussolini*, mind az *Európa a katasztrófa útján* című kiadványokból hiányzik több levél és több jegyzőkönyv.

Ami a tulajdonképpen vett történetírást — koncepció kidolgozását és interpretálást — illeti, elmélyült elemzéseket nyújtottak Enzo Collotti, Franco

Catalano, Gianluca André, Mario Toscano, Guido Gigli, Luigi Salvatorelli és még sokan mások.

Németország történelmének legnagyobb szakembere Collotti; ugyanígy, ami Olaszország, de talán Európa történelmét is illeti. Ezért könyve, melynek címe: *La Germania nazista. Della Repubblica di Weimar al crollo del Reich hitleriano* (A náci Németország. A weimari köztársaságtól a Harmadik Birodalom összeomlásáig), amely Torinóban jelent meg, alapvető fontosságúnak bizonyul a második világháború olasz történetírása számára is. Különösen azokra a fejezetekre gondolok, amelyek az 1936 és 1945 közötti eseményekre vonatkoznak, s amelyekhez Collotti lényegesen merített a *Documents on German Foreign Policy* (Dokumentumok a német külpolitikáról) című kiadványból, a német szakirodalomból, a *Nürnbergi per jegyzőkönyveiből* stb.

Az első periódus tanulmányozását illetően, amiről most szólnak, különösen jelentősek az *Anschluss*ról való elmélkedések. (A szerző Itália szerepét is vizsgálta, miközben ennek diplomáciája előbb igyekezett elkerülni, majd kénytelen volt elviselni az *Anschluss*t; lásd: *Il fascismo e la questione austriaca* (A fasizmus és az osztrák kérdés) című esszéjét, amely az *Il Movimento di Liberazione in Italia* 1965 október–decemberi számában jelent meg.) Ami Münchent és az Olaszországgal való szövetség előrehaladását illeti, Collotti magáévá teszi azt a véleményt, amelyet Mario Toscano fejtett ki *Le origini del patto d'acciaio* (Az acélpaktum gyökerei) című művében (Firenze, 1956), s pasztikussá teszi azt a tehetetlenséget, amelyet Olaszország tanúsított a tárgyalások során, abban a tévhitben ringatózva, hogy Németország valóban elfogadja a három–négy esztendő haladékat, mielőtt Európára törne; ugyancsak kifejti elgondolásait az angolok és franciák negatív magatartását illetően, akik nem mutatták semmi szándékát (sem a tárgyalások előtt, sem a tárgyalások alatt) annak, hogy a Szovjetunióhoz csatlakoznának a hitlerista expanzionizmus elleni harcban. Ez volt egyike azoknak az okoknak, amelyek Sztálint odavezették, hogy elfogadta a német kezdeményezéseket az 1939. augusztus 23-i meg nem támadási szerződés megkötésére. Collotti úgy tekinti ezt a paktumot, amelyet mi már fentebb „vitatott”-nak minősítettünk, mint annak eszközt, hogy legalábbis időlegesen megállítsák a német terjeszkedést kelet felé.

Ami ezt az interpretációt illeti, s több szovjetellenes beállítottságú szerzőnek a hidegháború idején kifejtett véleményével szemben, más szerző is a magáévá teszi: — Ernesto Ragionieri: *Origine diplomatiche della seconda guerra mondiale* (A második világháború diplomáciai gyökerei; in: *Rinascita*, 1959 szeptember); — Luigi Salvatorelli: *Cinquant'anni di rivolgimenti mondiali* (Ötven év világméretű megrázkódtatásai; Firenze, 1952); — Guido Gigli: *La seconda guerra mondiale* (A második világháború; Bari, 1964); említsük még meg Toscanót és több társát is. Ellenben egy előre kidolgozott szovjetellenes tételen alapszik Angelo Tasca műve: *Due anni d'alleanza germano-sovietica* (A német–szovjet szövetség két esztendeje; Firenze, 1951), amelynek ennek ellenére van bizonyos érdemleges jelentősége.

Ami annak a témának a keretében, amellyel ezúttal foglalkozunk, Collotti egyik munkája különösen megérdemli a figyelmünket, mégpedig az a fontos beszámoló, amelyet a *Colloque sur l'Europe danubienne depuis Munich jusqu'à la deuxième guerre mondiale* elnevezésű tudományos tanácskozáson tartott Budapesten (1966. október 13–15.), s amelyet ki is adtak Milánóban, 1967-ben, az Istituto Nazionale per la Storia del Movimento di Liberazione in Italia (Az Olasz Felszabadulási Mozgalom Történeti Intézete) jóvoltából, még pedig Teodoro

Sala és Giorgio Vaccarino egy-egy tanulmánya kíséretében, amelyet szintén az említett konferencia alkalmából nyújtottak be. A kiadvány címe: *L'Italie dans l'Europe danubienne au cours de la deuxième guerre mondiale* (Olaszország a Duna völgyében a második világháború alatt).

Miközben egy igen gazdag dokumentációból merít, a szerző azta problémát vizsgálja, hogy miként csökkent az angol—francia befolyás a dunai-balkáni térségben, hogyan engedte át a terepet a Tengelynek, s különösen a náci Németországnak; felidézi a ködös ígéretek, amiket a németek tettek Mussolininak, s elmondja, hogy ezek szerint a befolyásolási, majd uralmi szférák elosztásakor Olaszország kapta volna a Balkánnak azokat a részeit, amelyek a Földközi-tengerre és az Adriára nyílnak.

A valóság másképp alakult. Egyfajta semlegesek blokkjának a részleges megalakulása után Olaszországnak 1939-ben bizonyos szerep jutott ebben a szektorban; a blokkot elsősorban Gafencu román külügyminiszter támogatta, de néhány hónap múlva ez a politika kudarcra végződött nemcsak a hitleri vétó következtében, hanem Mussolini beavatkozási szándékai miatt is, amelyek konkrét megvalósulást kapnak majd az oly káros görögországi háborúban, valamint Jugoszlávia lerohanásában és felosztásában.

Az előzőleg említett szerzők művei általánosabb természetűek. Egyikük megérdemli, hogy külön is ráirányítsuk a figyelmet. Catalano: *L'Italia dalla dittatura alla democrazia* (Olaszország a diktatúrától a demokráciáig) című munkájáról van szó, az olaszországi események egészét vizsgálja 1919 és 1948 között, egyszer sem vesztve szem elől a gazdaságilag és politikailag fejlett országok közötti kapcsolatokat, Olaszországnak és a többi államnak belső társadalmi és politikai helyzetét, különösen a dunai-balkáni térség államaiét; aláhúzza Mussolini szüntelen akcióit, hogy nyomást gyakoroljon, s megkapja a „maga részét a zsákmányból Horvátországban és Dalmáciában, valamint a Balkán egyéb vidékein”; aláhúzza azt a törekvését is a háború kitörésekor, hogy Európának ezt a szektorát távoltartsa az összetűzésektől.

Guido Gigli hozzáértéssel tárgyalja *A második világháború* című művében a katonai tényezőket, de kitér a politikai aspektusokra is, főleg a bevezetésben. Különösen kiemeli többek között „az európai hatalmak vonakodó és nem összeegyeztetett magatartását a náci politikával szemben, rájuk nehezedvén annak a gondja is, hogy meg ne gyengítsék az európai fasiszta rendszereket a kommunizmus javára . . .” Legtöbb szerzőnk említi a bennünket érdeklő országok kormányzatának vitathatatlanul szovjetellenes politikáját, különösen ami Lengyelország, Magyarország és Románia kormányait illeti, s ezt a magatartást úgy jelöli meg — a nacionalista területi követelésekkel egyetemben — mint egyik legfontosabb, legsorsdöntőbb összetevőt e népek történetében. Collotti megjegyzi, hogy ez a politika egyedül Bulgáriában talált fékre abban az erőteljes szimpátiában, amely a bolgár népet hagyományosan kötötte Oroszországhoz.

Storia d'Italia nel periodo fascista (Olaszország története a fasiszta korszakban; Torino, 1964) című művükben Luigi Salvatorelli és Giovanni Mira gazdag adattár segítségével elemzik a fasiszta belpolitikát, s némileg felületesebben a külpolitikát azokban az eseményekben, amelyek az országot a konfliktus felé ragadták.

Mario Toscano a legismertebb azon szerzők között, akik nekivágtak az olasz külpolitika tanulmányozásának. Ő gondoskodott többek között a *Documenti diplomatici* (Diplomáciai dokumentumok) című kiadvány megjelentetéséről. A *Pagine di storia diplomatica contemporanea* (Lapok a kortárs diplomácia

történetéből) második kötetében: *Origini e vicende della seconda guerra mondiale* (A második világháború eredete és eseményei; Milánó, 1963) több tanulmányt gyűjtött össze a világégés okairól. Azt bizonyítja, hogy München előtt az európai közvélemény nagyjából passzív volt a hitlerista fenyegetéssel szemben, s hogy 1939-től kezdett erre érzékenyebben reagálni. Kézzelfoghatóvá teszi valamennyi hamisítást, elhallgatást, tények elcserélést stb., ami oly bőségben fordul elő a német *Féher Könyvben* a háború kirobbanásáról; ugyancsak vizsgálja a „semlegesek blokkja” problematikáját, amelyről már több ízben szoltunk, s ennek során megemlíti azt a nagyon érdekes beszélgetést, amelyet személyesen folytatott ezzel kapcsolatban Gafencuval.

La seconda guerra mondiale. Problemi e nodi cruciali (A második világháború. Döntő problémák és csomópontok) című munkájában Roberto Battaglia ugyanazzal a tematikával foglalkozik, és egyebek között azt érzékelteti, hogy milyen gazdasági érdekeltségekkel rendelkezett Németországban bizonyos nácibarát amerikai körökön kívül az úgynevezett „Clevelandi-csoport”, amely Chamberlain megbékítési politikáját sugallmazta.

Storia d'Italia nella guerra fascista (Olaszország története a fasiszta háborúban) című munkájában Giorgio Bocca részletesen vizsgálja azokat a nagy gazdasági előnyöket, amelyeket az általunk éppen vizsgált első korszakban hozott Olaszországnak a „nem hadviselői állapot”; ezek még olyan fegyver- és lőszerszállításokból is származtak, amelyeket bizonyos, egy-két esztendő múlva már Olaszországgal háborúban álló országoktól kaptak; még jobban érzékeltetik az olasz katonai felkészülés hiányosságai a helyzet ellentmondásos voltát.

A *Questioni di storia contemporanea* (A kortárs történetírás kérdései; Milánó, 1952) második kötetében szerepel Savatorellinek az az esszéje, amely elsődlegesen vizsgálja az olasz külpolitikának azokat a témáit, amelyekről a fentebbi mű általában hallgat, s áttekintést nyújt az olasz politikának balkáni vonaláról a század kezdete óta. Úgyszintén megemlíti egy jelentős tézist, mely szerint: „Mussolini és a fasiszmus, miután 1922 októberének végén megragadta a hatalmat, átvette a nacionalizmustól azt a szemléletet, hogy a rapalloi szerződést (amely meghatározta az Olaszország és Jugoszlávia közötti határokat) ne tekintse igazságos és mindenben az olasz érdekeknek megfelelő megoldásnak — pedig valóban ez volt —, de még csak alapnak sem az olasz befolyás békés kifejtéséhez a Duna-medencében és a Balkánon, abban a szellemben, amely a szerződés egyik főszerzőjét, Sforza külügyminisztert töltötte el, hanem valamiféle fegyverszünetnek, vagy ehhez hasonlóknak, amelyet a legelső kedvező alkalommal követnie kell Dalmácia visszakövetelésének, s — amennyiben ez lehetséges — Jugoszlávia szétdarabolásának, vagyis az olasz hegemoniának Kelet-Európában.”

Az alternatívát egy Németország oldalán folytatott imperialista politika és egy minden néppel, de különösen a dunai és balkáni népekkel folytatott politika demokratikus perspektívája között több szerző is tanulmányozta. Magam szintén kifejtettem tételeimet *Italia e Balcani dal Risorgimento alla Resistenza* (Olaszország és a Balkán a Risorgimentótól az ellenállásig; Milánó, 1968) című könyvemben, s itt megkíséreltem napról-napra követni az olasz belpolitika és külpolitika eseményeit, beleértve mindazt, ami a Duna-Balkán térség országait érintette azokban az években, amelyekről a jelen beszámolót tartom.

1940 márciusában lezajlik a *Blitzkrieg* Dániában, Norvégiában; májusban, Belgium, Hollandia és Luxemburg következnek. Ciano rosszkedvűen jegyzi meg a *Diarióban*, hogy sok olyan személyiség, aki utóbbi időben németellenes magatartást tanúsított, most meg van győződve arról, hogy Németország meg-

nyerte a háborút; s ezek a legjobb úton haladnak, hogy németbaráttá váljanak. Különösen Mussolini meggyőződése az, hogy közvetlenül Németország győzelme előtt állunk, s olyannyira, hogy elhatározza: véget vet a „nem hadviselői állapotnak”, belép a háborúba. Ezt mondja Badogliónak: „Szeptemberben minden be lesz fejezve... Néhány ezer halottra van szükségem, hogy odaülhessek hadviselőként a béke tárgyalóasztalához.” Június 10-én — ezt a dátumot egyeztették Hitlerrel, aki időközben betört Franciaországba — Mussolini bejelenti az olaszoknak, hogy hadat üzent Franciaországnak és Angliának. Az a néhány nap, amíg katonai műveletek folynak az olasz—francia határon elegendő ahhoz, hogy nyilvánvalóvá tegye az olasz katonai felkészülés elégtelenségét, a modern és hatékony fegyverek hiányát, a felszerelés elégtelenségét (katonák százainak fagytak le a végtagjaik!), miközben Hitler csak annyit engedélyez, hogy azt a néhány négyzetkilométer francia területet szállják meg az olasz csapatok, ahová behatoltak.

1940 egész nyarán, s ugyanúgy, ahogy 1939-ben tette, Mussolini szüntelenül fontolgatja a Jugoszlávia és Görögország megtámadására irányuló terveket. A Vezérkar a hadművelleti terveket készíti, ám ezeknek az lesz a sorsuk, hogy papíron maradnak, mert Hitler vétót mond. Mindez addig tart, amíg német csapatokat küldenek Romániába; ekkor Mussolini legyűri a katonai vezetők nagyon is korlátozott és bátoratlan ellenállását (nem annyira az agresszió ellen tiltakoztak, mint inkább az előkészületek meghosszabbításának szükségességét hangoztatták!) és október 28-án kiadja Görögország megtámadására a parancsot. Kimerítő hadjárat lett ebből, ijesztő könnyelműséggel vetették oda az olasz csapatokat a felkoncolásnak: s csak öt hónap és az albán területre való visszavonulás után sikerült megállítani a görögök előrenyomulását. De a helyzet teljes megfordításához német közbeavatkozás kellett — 1941 április havában. Időközben Németországnak sikerült elérnie, hogy Magyarország, Románia és Bulgária csatlakozzék a Hármaspaktumhoz; de a belgrádi kormánynak ezt követő csatlakozása ki-robbantotta a március 27-i államcsínyt, amelyet az antifasiszta és hazafias néptömegek is támogattak. Ekkor határozta el Hitler, hogy egyidejűleg özönli el Jugoszláviát és Görögországot, amit április 6-án meg is cselekedett — olasz, magyar és bolgár segédlettel. Megint csak *Blitzkrieg* folyt le, amely meghozta Jugoszlávia kapitulációját április 18-án és Görögországot április 27-én. Mussolini azt remélte, hogy Görögország megtámadása révén folytathatja saját „párhuzamos háborúját” a nagy német hadműveletek árnyékában, s némi eltolódással legerősebb szövetségeséhez viszonyítva; ezzel szemben alá kellett vetnie magát annak, hogy egyre alárendeltebb helyzetben vett részt a hadműveletekben, úgy-hogy Jugoszlávia szétszabdalásának és felosztásának feltételei, valamint az ehhez kapcsolódó görögországi megszállás, amelyet a valóságban amúgy is Németország irányított, Hitler diktátumából következtek, aki Ribbentrop közvetítésével valóította meg az elgondolását, anélkül, hogy Ciano megvitathatta volna az egészeket a módoszatait. Hitler Olaszországnak juttatta a zsákmányolt terület egyrészét Jugoszláviában és Görögországban; Magyarország, amely a Tengely két előző bécsi döntőbíráskodása révén területeket kapott vissza Csehszlovákiától és Erdély nagyrészét Romániától, most szintén részesült Jugoszláviából; Bulgária a jugoszláv és görög Macedónia jelentős részét kapta meg, míg kisebb mértékben Románia is részesült a zsákmányból Görögországban.

A balkáni hadműveletek fontos háttérét képezik annak, ami nem sokkal később a keleti front lett, s arra kényszerítették a németeket, hogy június 22-ére tolják el a Szovjetunió elleni támadás időpontját, amelyet Hitler eredetileg május

15-ében határozott meg; egyúttal hozzájárultak ahhoz, hogy kiváltódjék az a súlyos válság, amely a német haderőt érte az orosz hadjárat első telén. Együtt a magyar és román egységekkel, és mellettük sorakozva föl a Doni Fronton, egy közel 230 000-es létszámú olasz hadsereg is részt vett az oroszországi hadműveletekben, amelyeknek vége a katasztrofális visszavonulás lett 1942 decemberének közepétől 1943 januárjának végéig. Ennek eredménye: 85 000 halott és 30 000 megfagyott vagy sebesült.

Időközben az egész megszállt Európában kiterjedt ellenállási mozgalmak alakultak és több-kevesebb harciasságot tanúsítottak a náci és fasiszta erőkkel szembeni ellenállásban és partizánharcban. Egyedül, vagy a német csapatok társaságában az olasz katonáknak szembe kellett nézniük három olyan edzett ellenállási és partizánmozgalommal, mint a jugoszláv, a görög és az albán. A fasiszta kormányzat és a megtorlásra kijelölt katonai parancsnokságok utasításai nem sokban különböztek a nácik módszereitől, de néha az alantasabb tisztek és a katonák nem vettek róluk tudomást, vagy úgy teljesítették őket, hogy csökkenthessék szigorukat.

Ugyanis a fasiszta rezsim és ennek háborúja iránti türelmetlenség szüntelenül növekedett a nép körében nemcsak magában Olaszországban, de az afrikai, oroszországi és balkáni hadműveletekbe bevetett tisztek és katonák között is, s ezt az elégedetlenséget nem egyszer még csak táplálták a nácik visszaélései és zaklatásai.

Az olasz csapatok Don-menti szétveretése, az afrikai vereségek, az északolaszországi munkásság sztrájkjai után 1943 júniusában az angolszászok partraszálltak Szicíliában. Ekkor az uralkodó oligarchia megértette, hogy minden áron és nagyon gyorsan módot kell találni arra, hogy megmentse a rendszert, még pedig úgy, hogy megszabadul Mussolinitól, s ezáltal kiugorhat a háborúból, amely immár végleg elveszett Olaszország számára. „Egy ember, egyetlen ember vitte el Olaszországot eddig a pontig!” — hajtogatta Winston Churchill, aki ilyen módon sugallta a monarchiának, melyet szándékában állt megmenteni, azt, hogy szabaduljon meg Mussolinitól.

A rendszer szövetségei, a *padroni del vaporek*, a katonai parancsnokok, a fasiszta *gerarchik* az élesebb látásúak közül osztoztak ebben a véleményben. Így érkezünk el a *Gran Consiglio* (Nagytanács) szavazásához Mussolini ellen, a diktátor letartóztatásához másnap, július 25-én, mikor is a kormány élén Badoglio került a helyére. Így jutottunk el a fasiszta rendszer *kikényszerített*, és sokkal inkább formális mint lényegi megdöntéséhez.

Ugyanis a király beleegyezésével Badoglio megtiltotta a demokratikus pártok újjáalakítását, nem hajtotta végre az államapparátus megtisztítását, a fasiszták kizárását, elfojtott bármiféle népi megmozdulást, késlekedett a Szövetségekkel való tárgyalások megindításával, óvakodott attól, hogy a hadseregnek határozott utasításokat adjon, hogy ez a Szövetségek oldalára álljon, s egyesüljön a felszabadítási mozgalmakkal a németekkel szemben, akik a Balkánon tevékenykedtek — tehát semmit sem tett meg abból, amit egy esztendővel később Románia és Bulgária meg fog majd tenni.

Szeptember 8-án jelentették be az angol-szászokkal kötött fegyverszünetet. Eközben azonban nagyszámú német hadosztály zúdult le Olaszországra és a végleg szétszóródóban levő olasz hadsereg maradványaival vívott néhány elszórt összecsapás után szigorú megszállási rendszert kényszerítettek az országra. Jugoszláviában, Görögországban, Albániában a legtöbb olasz parancsnokság egy-kettőre kapitulált a támadó németek előtt; egyesek rövidlélegzetű ellenállást

tanúsítottak, ezek végül is elbuktak. Több hadosztály arra kényszerült, hogy megadja magát a partizánalakulatoknak, vagy legalábbis átengedje nekik a fegyvereit.

Mussolini annak idején, amikor hadbaszállt Franciaország ellen, azt mondta, hogy néhány ezer halottra van szüksége; most Badoglio, aki abban reménykedett, hogy eltitkolhatja a németek előtt azokat az alkudozásokat, amelyeket végre valahára megindított az angolszászokkal, azt állította, hogy „azzal számolt, hogy ennek a titoktartásnak az ára félmillió ember lesz a Balkánon”. S valóban: ezekben a napokban a balkáni szektorban 650 000 olasz katona állomásozott; ezek közül 40 000 elesett a harcokban, míg közel 450 000-et elfogtak és deportáltak a németek. A maradék erők — körülbelül 150 000 ember — a partizánokhoz csatlakozott, hogy velük együtt folytassa a harcot, de immár az „igazság oldalán”, vagyis a nácik ellen.

A második periódust illetően, éppenúgy, mint az elsőnél, röviden fölidéztük tehát azokat a tényeket, amelyek a második világháború olasz történetírásának tárgyát szolgáltatják, s amelyekre lényegében kutatóink figyelme koncentráldódik.

A bibliográfiát nagyrészt azok a művek töltik ki, amelyeket előzőleg már említettünk; ehhez járul mindenesetre az emlékiratok és az apologetikus természetű források kategóriájában néhány olyan mű, melyeket tábornokok írtak, illetve egykori harcosok emlékezései. A történelmi feldolgozás szintjén ezt kiegészítik az igen érdekes adatok, melyek a legelőrehaladottabb kutatás eredményei, ami elsősorban az Ellenállástörténeti Intézetekben folyik.

Munkáikban a tábornokok leginkább arra törekcszenek, hogy Mussolini és a „politikai” felsőbb fórumok nyakába varrják a felelősséget Olaszország katasztrofális részvételéért a háborúban; holott ebben a felelősségben, miként a tények is bizonyítják, bőven osztozniuk kell a katonai vezetőknek is. Ráadásul ezek a művek gyakran árulkodnak azokról a kibékíthetetlen ellentétekről, féltékenységekről, kölcsönös gyűlölködésekről, amelyek az olasz főparancsnokságok jellemzői voltak mind az első világháborúban, mind a másodikban.

Badoglio marsall a Vezérkari Főnökség élén állott egészen 1940 decemberéig, vagyis addig, amíg a rendszer bűnbaknak nem tette meg a görög frontokon elviselt vereségeért; 1943. július 25-étől kormányfő lett, s egyben a katonai műveletek felelőse is. *L'Italia nella seconda guerra mondiale. Memorie e documenti* (Olaszország a második világháborúban. Emlékiratok és dokumentumok; Milánó 1946) címen adta ki művét.

Mario Roatta tábornok, aki Szlovéniában, Horvátországban és Dalmáciában váltotta fel az olasz csapatok vezetésében Ambrosio tábornokot, vele együtt lett háborús bűnösnek minősítve Jugoszláviában, mert mindketten felelősek voltak a felszabadítási mozgalom elleni könyörtelen megtorlásokban, valamint azért, mert kegyetlenségeket követtek el még civilekkel szemben is. Roatta később a szárazföldi hadsereg vezérkari főnöke lett, míg Ambrosio a Fővezérkarban dolgozott. *Otto milioni baionette. L'esercito italiano in guerra dal 1940 al 1944* (Nyolc millió szurony. Az olasz hadsereg az 1940—1944-es háborúban; Verona, 1946) címen jelentette meg a könyvét.

Ugo Cavallero marsall lett 1940-ben Badoglio utóda a Fővezérkar élén. Művének címe: *Comando supremo. Diario 1940—43* (Legfelsőbb vezetés. Napló 1940-től 1943-ig; Bologna, 1948). Giovanni Messe marsall *La guerra sul fronte russo* (Háború az orosz fronton; Milánó, 1964) címen írt. G. Visconti-Prasca tábornok *Io ho aggredito la Grecia* (Megtámadtam Görögországot; Róma, 1946)

címen. Giacomo Zanussi tábornok, Roatta hűséges munkatársa *Guerra e catastrofe d' Italia* (Olaszország háborúja és katasztrófája; Róma, 1945) címen.

Mindezek a parancsnokok és még mások is (mi azonban csak azokat vettük figyelembe, akik valamilyen szerepet játszottak a háború folyamán Közép-kelet-Európában) azon igyekeznek, hogy az olasz hadsereg műveleteinek átgondolt krónikáját szolgáltatassák. De a valóságban elsősorban az a céljuk, hogy saját akcióikat igazolják, valamint a munkatársaikét; e közben időnként olyan inszINUÁCIÓkat is megengednek maguknak, amelyek elárulják más főtisztek iránti gyűlöletüket.

Ez a fajta történetírás található Emilio Faldella tábornok könyvében is: *L'Italia nella seconda guerra mondiale. Revisioni di giudizio* (Olaszország a második világháborúban. Az értékelések revíziója; Bologna, 1959). Ez az olasz háborús részvétel szintézisét nyújtja, igen gazdag a dokumentációja és információs anyaga, célja pedig az, hogy a főparancsnokságok akcióit védelembe vegye.

Bár morális színvonala elég alacsony, bár hajlama van arra, hogy meghamisítsa a dokumentumokat, és torz beállításban mutassa a tényeket, a neofasiszta Emilio Canevari tábornok *La guerra italiana. Retrosceca della disfatta* (Az olasz háború. A vereség háttere; Róma, 1948—1949) című műve nem éppen érdektelen összképpel szolgál.

Nyilvánvaló azonban, hogy ezek a művek másképpen lokalizálják földrajzilag az inváziós hadműveleteket, valamint az ezután kialakult megszállási és partizánellenes harci zónákat; olyan művek ezek, amelyek ugyan a második világháború témájával foglalkoznak, de csak részben vonatkoznak a Duna-medencére. Ugyanis az olasz csapatok csak áthaladtak Ausztrián és Magyarországon, hogy az orosz frontra kerüljenek; ugyanígy történt a vereség utáni hazatelepítésükkor. Viszont olaszokat vittek Ausztriába, Magyarországra és Csehszlovákiába — kisebb számban Bulgáriába és Romániába is — munkára, vagy oda deportálták őket.

A katonai műveletek Jugoszláviára, Görögországra és Albániára korlátozódtak. Így nem a tulajdonképpeni Duna-medencében folytak le, hanem a dunai-balkáni szektorban, s mi erről a fogalomról beszélünk ezúttal is, ez az, amelyre lényegében az olasz történetírás mindig is hivatkozik, annál is inkább, mivel Jugoszláviában — az egyetlen a három ország közül, amelyen a Duna áthalad! — az olasz csapatok ennek folyásától délre lokalizálódtak, Szlovénia és Montenegró között, a félszigetnek az adriai oldalán. Csak azok az olaszok láthatták meg a Dunát, akik partizánokként harcoltak a jugoszláv egységekben, s akik a szovjet hadsereggel való együttműködés közben részt vettek Belgrád felszabadításában, majd megalapították a *Divisione Italia-t*.

A szeptember 8-át megelőző időszakról röviden szól Badoglio is, valamint a többi fentebb felsorolt szerző. Roatta kissé jobban kitér rá és többek közt a fasiszta *gerarchi*-knak — és kizárólag nekik! — tulajdonítja a megszállt lakosságok ellenséges magatartását az olasz megszállókkal szemben; Roatta különben makacs ellenszenvvel szól a jugoszláv partizánok mozgalmáról.

Ami a Görögország elleni háborút illeti, néhány elég megfelelő kiadvánnyal rendelkezünk: — Mario Cervi: *Storia della guerra di Grecia* (A görögországi háború története; Milánó, 1965) — Carlo Baudino: *Una guerra assurda: la campagna di Grecia* (Egy képtelen háború: a Görögország elleni hadjárat; Milánó, 1965).

Ami az olaszok részvételét illeti az oroszországi hadjáratban, az olvasó figyelmét arra a bibliográfiai szemlére irányítjuk, amelyet Giorgio Rochat jelen-

tetett meg az *Il Movimento di Liberazione in Italia* 1965 április-júniusi számában: *La campagna di Russia* (Az oroszországi hadjárat).

Jelen pillanatban folyik egy teljes felmérés az olaszoknak a jugoszláviai háborús eseményekben való részvételéről. Ezt a munkát az Olasz Felszabadulási Mozgalom Történeti Intézete Teodoro Salára bízta.

Sok szerző csökkenteni igyekszik azt a súlyos felelősséget, amely a legfelsőbb parancsnokságokat terheli a szeptember 8-i olaszországi katasztrófáért, de még inkább a balkániért. Ahelyett, hogy rámutatnának az okra: Badoglio vakságára, Badoglio és munkatársai félelmére a németektől, a katasztrófa magyarázatát abban a tényben próbálják keresni, hogy Eisenhower négy nappal előbb jelentette be a fegyverszünetet, így az olasz katonai felelősöket arra kényszerítette, hogy már szeptember 8-án életbeléptessék azokat az intézkedéseket, amelyeket 12-ére terveztek. Mondanunk sem kell, hogy ekkor is ugyanazok lettek volna a következmények! Két művet említünk itt meg: Mario Torsiello: *Settembre 1943* (1943 szeptembere; Milánó, 1963) — Gabrio Lombardi: *L'otto settembre fuori d'Italia* (Szeptember 8-a Olaszországon kívül, Milánó, 1966).

A szerzők valamivel többet mondanak — de nem sokkal! — a németekkel való, mindenesetre eléggé korlátozott nézeteltérésekről mind a katonai, mind a diplomáciai és gazdasági síkon a Mihajlovics-féle partizánokkal való jugoszláviai együttműködésben; ezt az olasz parancsnokság előbb kérte és fogadta el, mint a németek. De viták voltak a nációkkal a tekintetben is, hogy Paveliév usztasáival szemben bizonyos védelemben részesültek a zsidók és a szerbek, valamint a tekintetben is, hogy az együttes offenzívák, amelyeket a német megszállási övezetben indítottak, néha az olaszokra nézve károsan alakultak, s a felügyeletük alatt lévő szektorban gyengítették a helyzetüket.

A különféle források között megkülönböztetett figyelem jár az alsó tiszteknek és a katonáknak; ezek cikkei és visszaemlékezései a háborút és a gerillaharcokat más szemszögből mutatják be, tehát a háborút a maga „alulról” látott fizikai és morális szenvedéseivel s az antifasiszta tudatosság mind fokozottabb erősödését.

A jugoszláviai háborút választotta témájául Vittorio Sereni, Brunetto Parri, Florio Rossi. Az albániai és görögországi háborút: Mario Cervi, Giancarlo Fusco, Mario Rigoni Stern, Aldo Raseri s még néhányan. Az oroszországi háborúról írt: Nutto Revelli, Egisto Corradi, Giulio Bedeschi, Giusto Tolloy, Fidia Gambetti, s ugyancsak Mario Rigoni Stern és Giancarlo Fusco (mert számos Görögországból hazatért harcost később Oroszországba küldték).

Azok, akik a második világháború történetének egészével foglalkoznak, a Duna-medencében lezajlott katonai eseményeket kisebb jelentőségűeknek látják. Ezeket az eseményeket írja le Ugo Maraldi a *Storia della seconda guerra mondiale* (A második világháború története; Milánó, 1946) című művében; Amadeo Tosti könyvének ugyancsak ez a címe (Milánó, 1948). Figyelemre méltó precizitásról és hozzáértésről tanúskodik Guido Gigli műve, melyet már volt alkalmunk említeni, a *La seconda guerra mondiale* (A második világháború). Gigli a politikai, diplomáciai és gazdasági aspektusokkal is foglalkozik, de erre az alapra főleg a különböző szektorokban lezajlott katonai események történetét építi fel, a hangsúlyt elsősorban a német—szovjet frontra helyezve, amelynek stratégiáját írja le a végső hadműveletek során. A németek azt hitték, hogy az oroszok a maximális nyomást a középső-déli szektorban fogják kifejteni egy olyan offenzíva érdekében, amelynek terepe Magyarország lett volna, és célja Bécs és München. Ennek következtében megerősítették Budapest körüli védelmüket, míg ezzel szemben

a szovjet hadsereg a leghevesebb támadást északon intézte a Visztulán és közvetlenül Berlinre tört.

A megszállási és az ellenállás elleni harci módok jellegzetességeit, különösen ami a dunai-balkáni Európát illeti, több ország történészei ismertették a *L'occupazione nazista in Europa* (A náci megszállás Európában; Róma 1964) című kötetben, melynek kiadását Collotti gondozta, s ő látta el előszóval is: azokat a beszámolókat gyűjti egybe, amelyeket Karlovy Varyban tartottak 1963-ban, az Európai Ellenállás Történetének III. Nemzetközi Kongresszusán.

A budapesti, 1966-os konferencián Teodoro Sala beszámolót tartott, amely megjelent az Ellenállási Mozgalom Történeti Intézetének már említett kiadványában. E tanulmány címe: *L'occupazione militare et l'amministrazione civile nella „Provincia di Ljubljana” (1941—1943)* (A katonai megszállás és a civil kormányzat „Ljubljana tartományban” (1941—1943)). Azoknak a forrásoknak az elemlyült elemzésén alapul, amelyeket a szerző Ljubljanában tanulmányozott, többek között a Munkásmozgalom Történeti Intézetében; de felhasznált más műveket és dokumentumokat is. Megtalálható benne a hírhedt C 3 Körlevél, amelyben Roatta tábornok arra uszított, hogy a megtorlások során ne a „fogat fogért, hanem a fejet fogért” elvet alkalmazzák; megtalálhatók benne Ambrosio tábornok parancsai, melyek szerint „az elfogott lázadókat azonnal agyon kell lőni... házait fel kell gyújtani, a lakosságot kitelepíteni és az egész falut felgyújtani”. S itt szerepel Robotti tábornoknak egyik megjegyzése egy távbeszélőn leadott alsóbb parancsnoki jelentés margóján: „Túl keveset ölnek!”. Az említett kiadványt Giorgio Vaccarino tanulmánya zárja: *La partecipazione degli italiani alla Resistenza nei Balcani dopo l'8 settembre* (Az olaszok részvétele a balkáni ellenállásban szeptember 8-a után).

A Balkánon állomásozó olaszoknak a tragédiája ebben az időszakban számos példája annak, hogy az olasz felsőbb parancsnokságok hogyan vetették magukat alá a németeknek bizonyos szektorokban, miközben alantasabb parancsnokságok a németellenes küzdelem útját választották, a náci vérengzések, a sok tízezer olasz katona, aki csatlakozott a jugoszláv, görög és albán ellenálláshoz megpróbáltatásai a partizánháború során — mindez nagyon gazdag részletességgel került leírásra Alfonso Bartolini *Storia della Resistenza italiana all'estero* (Az olasz ellenállás története külföldön; Pádua, 1965) című könyvében.

Francesco Scotti, egy olasz, aki Jugoszláviában, Rijékában lakik, a szerzője a *Ventimila caduti* (Húszezer halott; Milánó 1970) című könyvnek, amely több éves kutatások eredménye, és igen részletes képet fest az olaszok részvételéről Jugoszlávia felszabadító háborújában.

Azok között az emlékiratok között, amelyek hasonló témájúak, említsük meg a következőket: Stefano Gestro: *L'epopea della divisione Garibaldi in Montenegro. L'armata stracciona* (1943—1945) (A rongyos hadsereg. A Garibaldi Hadosztály eposza Montenegróban 1943—1945-ben; Bologna. 1964). — Umberto Zaccone: *Guerra partigiana in Montenegro* (Partizánháború Montenegróban; Torino, 1967). *Un Italiano in Albania* (Egy olasz Albániában; Siena, 1957).

Visszatérve azokra a drámai napokra, melyek szeptember 8-a után következtek, befejezésképpen szólnunk kell még arról a kérlelhetetlen kritikai elemzésről, amelyet Badoglio és a vezérkarok magatartásáról Ruggero Zangrandi nyújt *1943: 25 luglio — 8 settembre* (1943. július 25.—szeptember 8.; Milánó, 1964) című könyvében. Voltak kritikák, amelyek ezt a művet feltételezésekre épített pernek minősítették, s meggondolatlannak azzal kapcsolatosan, ami az olasz és német parancsnokságok között kiegyezésszerű megállapodás lett volna: a király,

Badoglio és társai, valamint mindezek családja „Pescarai menekülésének” megkönnyítésére. Véleményünk szerint szigorúan dokumentumokra alapozott, s ennek következtében szigorúan történeti mindaz, ami a Balkánon állomásozó csapatokhoz intézendő parancsok és instrukciók pontatlanságát, bizonytalanságát, és a kiadásukban tapasztalt késéseket illeti. Márpedig ez volt az igazi árulás.

Miután letépte a leplet azokról a szándékos elhallgatásokról, hamisításokról és „alkalmazkodó” interpretációkról, amelyek Badoglio, Roatta és az értük kezeskedő többi tábornok könyveiben szerepelnek, Zangrandi jogosan jelenti ki, hogy „szeptember 8-ának meg kellett volna erősítenie a nemzeti egység létezését”; ezzel szemben „azt láttuk szeptember 8-án, hogy ez a nemzeti egység nem létezik... A nép megértette, hogy ebben a katasztrofális pillanatban egyedül áll... Az uralkodó osztály bebizonyította, hogy mennyire elszakadt az ország legelevenebb részétől...”

Ezt a korszakot illetően én magam is foglalkoztam a dunai-balkáni országok náci-fasiszta megszállásával, az ellenállási és felszabadítási mozgalmakkal Ausztriában, Magyarországon, Jugoszláviában, Romániában, Bulgáriában, Görögországban és Albániában, valamint az ezután következő összeomlással a fasiszta Olaszországban és a náci Németországban, Kelet-Európának a szovjet hadsereg általi felszabadításával, a népi demokratikus megszületésével s azokkal a politikai és diplomáciai eseményekkel, amelyek összefonódtak a katonai műveletekkel és a felszabadítási mozgalmakkal: abban az esszében a jugoszláviai felszabadító háborúról és népi forradalomról, amely a *Storia delle rivoluzioni del XX secolo* (A XX. század forradalmainak története; Róma, 1967); abban a Tito-életrajzban, amely a *Protagonisti della storia* (A történelem főszereplői; Milánó, 1971) tizenkettedik kötetében szerepel; és különösen az *Italia e Balcani dal Risorgimento alla Resistenza* (Olaszország és a Balkán a Risorgimentótól az ellenállásig) címűben, amelyről már szó volt.

A politikai és diplomáciai, valamint a katonai események összefonódásáról a legmélyültebb és legjobban dokumentált mű kétségtelenül a Collotti-é: *La politica dell'Italia nel settore danubiano-balcanico dal patto di Monaco all'armistizio italiano* (Olaszország politikája a dunai-balkáni szektorban a monacói egyezménytől az olasz fegyverszünetig), amely szintén ismert, s amely a következő fő témákkal foglalkozik: Olaszország hadbalépése, Görögország megtámadása, Jugoszlávia felosztása, Olaszország és Németország érdekellentétei ezekben a szektorokban, a magyar, román és bolgár kormány politikája, a második bécsi döntés, Olaszország német alávetettsége még a gazdasági sikon is, Magyarország és Románia hiú reményei, amelyeket 1942–1943-ban Olaszországra alapoztak, miközben azon igyekeztek, hogy elszakadjanak Németországtól.

Teljesen csődöt mondtak azok a kísérletek, amelyekkel Olaszország bizonyos befolyást próbált biztosítani magának — mindig a Tengely keretében, de valamilyen módon mégis ellenállást tanúsítva a német hegemoniával szemben. Collotti ezt a végső következtetést vont le: „Miközben megosztotta a felelősséget a náci politikával, amely arra irányult, hogy szolgaságra vesse a dunai-balkáni országokat, hogy kiélezze a végletekig a területi vitáikat, hogy szétszaggassa ezen államok struktúráit, hogy bátorítsa a helyi elszakadási törekvéseket, a fasiszta politika nem erősítette meg Olaszország pozícióit; ellenkezőleg elősegítette a Harmadik Birodalom behatolási akcióit s a hegemoniáját. Ebben az értelemben — de hangsúlyozom: csakis ebben az értelemben — Olaszország hozzájárult annak az új nemzetközi helyzetnek egyensúlyi előkészítéséhez, amelynek jeleit már a második világháború végén megfigyelhettük ebben a szektorban.”

Vannak más művek is, amelyeket megemlítettünk beszámolóink első felében, az első periódussal kapcsolatosan, de amelyek jelentős érdeklődésre tarthatnak számot mindabban, ami Duna-Európa helyzetére vonatkozik Olaszország hadbalépése és a konfliktus vége közötti időszakban: Ciano *Diario-ja*; *L'Europa versa la catastrofe*; *Hitler e Mussolini — Lettere e documenti* (Napló; Európa a katasztrófa útján; Hitler és Mussolini — Levelek és dokumentumok), valamint a nagykövetek közreadott művei, különösen a Renato Bova Scoppáé, amelyről szintén szóltunk. Ami Görögország megtámadását illeti, lásd Enrico Grazi: *Il principio della fine. L'impresa di Grecia* (A vég kezdete. A görögországi vállalkozás; Róma, 1945); szerző Athénben volt nagykövet. Ami a háború két utolsó esztendejét illeti, valamint az utána következő rendezést, lásd: *L'Italia dalla dittatura alla democrazia* (Olaszország a diktatúrától a demokráciáig) Catalano tollából. Utóbbi mű igen érdekes főleg azért, mert leírja az antifasiszta érzelmek erősödését először az Olaszországban élő olaszok között, majd a megszállt országokban, s elmondja, hogy ez az antifasizmus hogyan talált kiutat az ellenállásban.

Emlékeztessünk még Collotti *La Germania nazista* (A náci Németország) című művére, amely elsősorban Kelet-Európa germanizálásának náci terveivel foglalkozik; ennek következménye volt az a példátlan népiirtás, amely Európa többi megszállt részéhez képest óriási méretűvé növekedett Németországban. De tárgyalja ez a mű azt a hatást is, amelyet az ellenállási mozgalmak gyakoroltak a politikai és katonai helyzet alakulására. A Szovjetunió elleni náci agresszióval kapcsolatosan Collotti a következőket jegyzi meg: „Mielőtt még tapasztalhatunk volna egy újabb katonai támadás előjeleit, a náci agresszió elérte azt, hogy gyorsította a nagy náciellenes front létrejöttét, amelyet a háború előtti diplomácia nem kívánt megvalósítani, s amely most hirtelen megjelent minden megszállt országban egy olyan erő hatására, amely alulról jött: az ellenállás...”

A már idézett *Pagine di storia diplomatica contemporanea* (Lapok a kortárs diplomácia történetéből) című műben Toscano vizsgálja még a Törökország, Románia, Bulgária és Magyarország közötti, 1943 tavaszán történt közeledési kísérleteket, melyeknek célja egy balkáni-dunai blokk létrehozás lett volna — szovjetellenes éllel; ez akkor lépett volna a színre, amikor a Tengely kiűritette volna a Balkánt, ami már akkor előrelátható volt, s amivel kapcsolatosan az érintett kormányok azt remélték, hogy az angolszászok jönnek majd a helyére. Ami Törökország szerepét illeti mindebben, Toscano azt a hipotézist állítja fel, hogy itt egy angol manőverről volt szó, amelynek célja Magyarország, Románia és Bulgária kiszakítása volt a Tengely-szövetségből.

Ami a folyóiratokban megjelent számos tanulmányt és cikket illeti, legelsőül említsük meg azokat, amelyeket Collotti adott közre az *Il Movimento di Liberazione in Italiában: Sull'amministrazione militare tedesca nei paesi occupati* (A német katonai kormányzat a megszállt országokban; 1961 január—március); ez egész Szerbiára vonatkozik, valamint a délkeleti szektorra; *Occhio per occhio, dente per dente* (Szemet szemért, fogat fogért; 1967 január—március); ez a partizán-ellenes náci akciókról szól a délkeleti szektorban; *La Resistenza greca tra storia e politica* (A görög ellenállás történelem és politika között; 1967 július—szeptember); *Sui compiti repressivi degli Einsatzkommandos della polizia tedesca di sicurezza nei territori occupati* (A német rendőri szolgálat Einsatzkommandóira kiszabott feladatok a megszállt területek elnyomásában; 1971 április—június); *Il ruolo della Bulgaria nel conflitto tra Italia e Germania per il nuovo ordine Europeo* (Bulgária szerepe Olaszország és Németország konfliktusában az új európai rend kialakításáért; 1972 július—szeptember).

Említsük még meg a következőket: Pasquale Jannelli: *Preludio balcanico alla guerra russo-tedesca* (Balkáni előjáték az orosz—német háborúhoz); megjelent a *Rivista di studi politici internazionali* XXXI. évfolyamának 2. számában; Mario Palermo: *Partigiani in Jugoslavia* (Partizánok Jugoszláviában); megjelent a *Patria indipendente* XIV. évfolyamának 8. számában; Adolfo Scalpelli: *Soldato in Jugoslavia. Diario di un militare italiano. Documenti* (Katona Jugoszláviában. Egy olasz katona naplója. Dokumentumok); megjelent a *Rinascita* XXXIII. évfolyamának 1. számában; Piergiovanni Permoli: *Appunti per una storia politica della Resistenza europea* (Jegyzetek az európai ellenállás politikai történetéhez); megjelent az *Il Cannocchiale* 4—6. számában; Teodoro Sala: *Guerriglia e contre-guerriglia in Jugoslavia nella propaganda per le truppe occupanti italiane* (Gerilla és ellengerilla Jugoszláviában az olasz megszálló csapatoknak szánt propagandában); megjelent az *Il Movimento di Liberazione in Italia* 1972 július—szeptemberi számában.

Mint megállapítható, a témákat érintő kutatás keretében meglehetősen fontos szerep jut azoknak a kutatóknak, akik a Trieszti Regionális Intézethez, a Felszabadítási Mozgalom Történeti Intézetéhez (Milánó) és az *Il Movimento di Liberazione in Italia* című folyóirathoz kapcsolódnak. Mindezekről többször esett említés.

BOROS ZSUZSA

Német fogságból menekült francia hadifoglyok Magyarországon a második világháború alatt

1940 novemberében Dampierre követ, Vichy-Franciaország magyarországi képviselője felvilágosítást kért a magyar kir. Külügyminisztériumtól két, a határon letartóztatott, német táborból megszökött francia hadifogoly további sorsát illetően.¹ Ez az első említés dokumentumainkban a világháború során Magyarországra menekült francia hadifoglyokról. A magyar hivatalos szervek kezdetben tanácstalanul néztek szembe a kényes problémával: mi történjek a menekültekkel?

Pedig a hitleristák elől menekültek kérdése önmagában nem jelentett új problémát, hiszen Lengyelország lerohanása után, 1939–40-ben, katonai és polgári menekültek tíz- és tízezrei özönlöttek át Magyarországra. A menekültek jó része a magyar szervek segítségével tovább szökött Jugoszlávián keresztül (kb. 110 000), s szövetséges haderőkhöz csatlakozott. A többiek pedig (számuk kb. 25 000-re tehető) a háború végéig Magyarországon találtak menedéket.² A lengyel menekültek táborokban nyertek elhelyezést, viszonylag szabadon mozoghattak, rendszeres illetményben és ellátásban részesültek, nagy részük később munkát vállalt. A lengyel menekültek azonban nem egészen ugyanazt a problémát jelentették — tekintettel a Lengyelország és Magyarország között hosszú idő óta fennálló hagyományosan jó államközi kapcsolatokra, melyet a két nép is élénken ápol — mint a Magyarországgal ellenséges Franciaország állampolgárai.

Köztudott, hogy a két világháború között a francia—magyar államközi kapcsolatok meglehetősen hűvösek, sok esetben ellenségesek voltak. Franciaország, az első világháborút lezáró békék fő szerzője, s a versailles-i béke megkötése után, az európai status quo fenntartására szövetségre lépő, Magyarországgal határos ún. kisantant államok patrónusa volt.

A nem túlságosan barátságos francia—magyar kapcsolatok terén 1939 szeptembere, a világháború kitörése egyelőre nem hozott negatív irányú változást. Sőt. Bár Magyarország egyre inkább elkötelezte magát a náci Németország oldalán, a háborús konfliktus kezdetén tanúsított magatartását a nyugati hatalmak kedvezően értékelték. Magyarország ugyanis „nem hadviselő”-nek nyilvánította magát, s a leghatározottabban ellenszegült annak a német kérésnek, hogy átengedje országa területén a Lengyelország ellen felvonuló német csapatokat, ezt követően pedig menedéket adott a hitleristák elől menekülő lengyeleknek.

Franciaország és Magyarország között a diplomáciai kapcsolatok változatlanul fennmaradtak. 1940 februárjában még jelentős francia—magyar kereskedel-

¹ OL K 63 1940/11 t. 93 cs.

² Pontos adatok nem állnak rendelkezésre. Vö.: *Lagzi István*: Adatok az 1939 őszen Magyarországra menekült lengyel katonák evakuációjának történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények, 1973. 4. sz.

mi egyezményt kötöttek, 1940 márciusában pedig — Horthy kormányzó jelenlétében — nagy sikerrel vendégzerepelt Budapesten a Comédie Française együttese. A magyar sajtó és közvélemény — a szélsőjobb kivételével — részvétellel kísérte Franciaország élet-halál harcát s összeomlását, annál is inkább, mivel a magyar politikai vezető réteg még ha örült is a versailles-i béke megalkotója vereségének — aligha volt előtte kétséges, hogy Németország túlzott megerősödése Délkelet-Európában is súlyos következményekkel jár.

A háborús konfliktus első éveiben — a Németországgal való szövetség fenntartása mellett (Magyarország 1940 novemberében csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez), mely a már német segítséggel megvalósult, s még remélt területi revíziók elnyerését célozta — részben pedig a szélsőjobb túlzott megerősödésétől tartva az országon belül — a magyar politikai vezetés, Teleki Pál miniszterelnökkel az élén, továbbra is minden áron igyekezett elkerülni a nyugati hatalmakkal való nyílt szakítást. Ez Franciaország esetében annál is könnyebb volt, mert 1940 nyarától a hivatalos Franciaországot egy ideig csak a németekkel kollaboráló vichyi kormány képviselte. S bár Franciaország a Magyarországgal szövetséges Németország ellensége volt, a hivatalos francia—magyar kapcsolatok két — ha gyökeresen más eredetű is — de adott helyzetében sok hasonlóságot mutató rendszer igen szívélyes, de ugyancsak csekély jelentőségű viszonyát tükrözték. E kapcsolat leglényegesebb eleme időnkénti tapasztalatcsere volt a németekkel szemben követendő magatartást illetően.^{2a} A hivatalos Franciaország és Magyarország kül- és belpolitikai orientációját tekintve még sohasem állt annyira közel egymáshoz, mint Vichy-Franciaország és Horthy-Magyarország.

Ilyen politikai légkörben kellett tehát állást foglalni a magyar hivatalos szerveknek és választ adni a francia követnek a francia hadifoglyok további sorsára vonatkozóan. A tárcaközi tárgyalások során háromféle megoldás lehetősége merült fel: 1. kiszolgáltatni őket a németeknek, 2. kiutasítani a hadifoglyokat és áttenni a határon (nem német területen), 3. internálni zárt helyen, mely célra valamelyik lengyel tábor látszott a legalkalmasabbnak.³ A nemzetközi jog szerint, a hágai és genfi egyezmények értelmében a semleges országnak szabadlábon kell hagynia azokat a megszökött hadifoglyokat, akik területére lépnek, tartózkodási helyüket azonban kijelölheti.

A nemzetközi jogszabályok paragrafusait azonban eltérően lehet értelmezni, kényszerítő erő híján még békeidőben sem lehet garantálni betartásukat, 1940 vége pedig éppen nem az az időszak volt, amikor különösen becsben tartották volna a törvényességet. A magyar hatóságok végső döntésében tehát — ha hivatkoznak is a nemzetközi szabályozásra — elsősorban külpolitikai szempontok lesznek a mérvadók. A tárgyalások során világosan kitapinthatók a magyar államapparátuson belüli ellentétek. A külügyminisztérium teljesen elveti az első megoldást, arra való hivatkozással, hogy Magyarország nem áll hadiállapotban Franciaországgal. Tárgyalási alapként csak a második és harmadik eljárást tartja elképzelhetőnek. De miként lehet összeegyeztetni a németekhez fűződő viszonytal — mely ugyan ekkor még nem jelentette a háborúban való részvételt —, hogy Magyarország befogadja egy szövetségesével ellenséges viszonyban álló ország menekült hadifoglyait, s főképp pedig elősegítse továbbshökésüket s ezzel esetleg a szövetséges erőkhöz való csatlakozásukat? A reakció, németbarát vezérkar ezt nem is tartotta összeegyeztethetőnek, s az volt a véleménye, hogy a franciá-

^{2a}OL K 63 11/7 5487/1941.

³HM 21 3558 cs. 53167/1940.

kat ki kell adni a németeknek.⁴ A külügyminisztérium azonban csak annyiban volt hajlandó álláspontján módosítani, hogy miután Magyarország nem semleges állam, nem elegendő a tartózkodási hely kijelölése, hanem szigorúbb őrizet alatt, zárt helyen, lengyel katonai internáló táborban kell elhelyezni a francia menekülteket,⁵ továbbszökésüket pedig meg kell akadályozni.

Az 1941 elejétől már nagyobb számban érkező francia menekültek a selypi lengyel tiszti internálótáborba kerülnek, s ugyanazok a rendelkezések vonatkoznak rájuk, mint a lengyelekre.⁶

A magyar kormányok elvi álláspontja a francia hadifoglyok befogadásával kapcsolatban nem változik a háború során. Mint majd látni fogjuk, a magyar kül- és belpolitika változásai azonban a francia menekültek tényleges helyzetére — pozitív és negatív irányban is — hatással lesznek.

1941-ben Magyarország helyzetében döntő változás következett be, a tengelyhatalmak oldalán bekapcsolódott a háborúba. 1941 áprilisában részt vett a Jugoszlávia elleni német agresszióban, s június 27-én hadat üzent a Szovjetunió-nak.

A francia hadifoglyok nagyobb számban történő szökése pedig 1941 végén indult meg, amikor Magyarország már hadban állt. A németek fogságában ekkor kb. 1 millió 500 ezer francia hadifogoly szenvedett. A fegyverszüneti egyezmény ugyan tárgyalásokat helyezett kilátásba sorsukat illetően, de a vichy-i kormány tevékenységének éppen egyik legfájóbb pontja volt e tárgyalások szinte teljes eredménytelensége. Mindössze kb. 50 000 fogoly hazaengedését sikerült a háború folyamán a németektől kieszközölniük. És ha 1940 folyamán a francia hadifoglyok — legalábbis ami hazatérésük esélyeit illeti — még bizakodók, kevésbé tájékozottak az otthoni eseményekről, bíznak a verdun-i hősből, Pétain marsallban s a háború gyors befejeződésében, reményük 1941 során egyre fogy, növekszik a szökések száma. A nyugati táborokból elsősorban Svájc, a keletiekből pedig főleg Magyarország irányába menekülnek a hazatérés, később pedig a gaulle-ista erőkhöz való csatlakozás reményében.

1941 végén terjedt el a hír a német táborok francia hadifoglyai között, hogy érdemes Magyarországra szökni. A németek több röpcédulát koboztak el, mely a Magyarországra való menekülésre szólít fel s megjelöli a pontos útvonalat.⁷ 1942 nyarán már átlag heti 8—10 francia hadifogoly szökik át a magyar határon,⁸ összlétszámuk 1942-ben kb. 600-ra nő, 1943—44-ben pedig 7—800 körül ingadozott.⁹

Míg az első időkben a menekült foglyok egy részének dél felé sikerült tovább szökni, Magyarországnak a háborúba való belépése után erre már nem volt lehetőség.

1942—43-ban tehát a francia hadifoglyok megnövekedett száma határozott állásfoglalást, rendelkezéseket kívánt a magyar hatóságok részéről.

Az újabb rendelkezések pedig a franciák helyzetének jelentős könnyítéséről tanúskodnak.

A háborúba való belépéskor érthető módon megnövekedett a vezérkar befo-lyása, mely szigorú felügyeletet, a szabad mozgás teljes korlátozását követelte,

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ HM 21 3558 cs. 115214/1940.

⁷ OL K 63 11/7 6478/1942.

⁸ HM Békeelőkészítő.

⁹ HM 21. osztály iratai.

de a hadifoglyokkal közvetlenül foglalkozó egyes tisztviselők, így a Honvédelmi Minisztérium 21. osztályának vezetője, a külügyminisztériummal egyetértésben, már ekkor is a lehetőségekhez mérten mérsékeltebben alkalmazta a kapott utasításokat. Mint már említettük, az első két évben a francia menekültek lengyel tiszti táborokban nyertek elhelyezést, velük egyenlő illetményben részesültek, s ezen felül rendszeres támogatást élveztek a francia követségtől. A táborok azonban egyre zsúfoltabbakká váltak, a franciák jobb anyagi helyzete kiélezte az ellentéteket a lengyel és francia menekültek között.

1942 októberében külön francia tábor felállítását határozták el, egy Balaton parti üdülőhelyen, Balatonbogláron, ahol a francia menekültek lényegesen jobb körülmények között, a fürdőhely legjobb szállodáiban s a környező villákban nyertek elhelyezést.^{9a}

A németek figyelme — akik addig csak a nagyszámú lengyel menekült befogadása s főleg továbbshökése miatt tiltakoztak — a növekvő számú francia menekült felé fordult. 1942 végén több ízben követelik, hogy egyrészt Magyarország ne engedje meg a hadifoglyok átszhökését, másrészt pedig a már átjutottakat szolgáltatassák ki. A németeket alapvető kérdésekben többnyire készségesen kiszolgáló magyar kormány a menekültek ügyében nem engedett. Arra való hivatkozással, hogy a német követelés csak a Magyarországgal hadban álló országok hadifoglyaira, valamint a szöhések megakadályozására vonatkoztatható — a kérést megtagadta. (Meg kell jegyeznünk, hogy a szovjet hadifoglyokkal, néhány kivételtől eltekintve, Magyarország a vele hadban álló országok, az USA, Anglia és a Szovjetunió menekült hadifoglyait sem szolgáltatatta ki.) Az egyetlen intézkedés, amit német követelésre foganatosítottak: utasítás a határ fokozottabb védelmére.¹⁰ Rövid időre mintha csökkenő tendenciát mutatna a menekültek száma — ez a téllal is magyarázható —, s adatainkban két esetben arról is történik említés, hogy hat francia menekültet a határvédő szervek visszaadtak a németeknek.¹¹ Ez a tény, valamint Pierre Godefroy visszaemlékezései és az 1943 végi honvédelmi minisztériumi utasítás, melyet alább ismertetünk, arra engednek következtetni, hogy kezdetben a határtól 25 km-es körzetben elfogott hadifoglyokat általában visszakisérték a határra és átadták őket a németeknek.

1943 közepétől azonban a magyar szervek — elsősorban a külügyminisztérium — egyre határozottabb állásfoglalásával találkozunk. Mint a külügyminisztérium egy erélyes hangú átirata leszögezi, a kiszolgáltatás „a magyar kormány erre vonatkozó ismételtlen leszögezett álláspontjával is éles ellentétben áll”.¹² 1943 végén a Honvédelmi Minisztérium utasítja a határörző szerveket, hogy a határvonal közelében elfogottakat sem adhatják ki a németeknek, megtilt mindenfajta önhatalmú eljárást, s határozottan leszögezi, hogy „az ország területén bárhol őrizetbe vett hadifoglyok menedékjogot élveznek”.¹³ Minden francia menekültet kihallgatás céljából a területileg illetékes hadtestparancsnokságra kellett kísérni, innen pedig Balatonboglárra vitték őket. A Vichy-Franciaországgal kötött szerződés értelmében a francia követség — személyesen előbb de Mierry, majd 42 végétől Hallier ezredes katonai attasé — széles jogkörrel rendelkezett, állandó kapcsolatban állt a HM 21. osztályával s személyesen a menekültekkel. Több ízben

^{9a} Pierre Godefroy: Comme la feuille au vent. (Un Normand dans le pays des Tziganes) Paris. 1947.

¹⁰ OL K 63 11/7 6478.

¹¹ OL K 63 11/7 8325/1943.

¹² OL K 63 11/7 — 1943.

¹³ HM 78 321/eln. 21—1943. sz. rendelet.

meglátogatta a táborokat, s minden fegyelmi büntetést neki kellett jóváhagynia, később a hadifoglyok munkavállalása is rajta keresztül történt. Büntetésre szinte kizárólag szökések miatt került sor. Az ország területéről való szökési kísérlet, vagy a munkahely engedély nélküli elhagyása két héttől három hónapig terjedő zárt internálást vont maga után a komáromi katonai büntető táborban. A francia menekültek szabad mozgását fokozatosan szinte teljesen korlátlanná tették. Lakhelyük területén nem volt korlátozva, engedéllyel pedig az ország bármely részébe utazhattak a határvidék kivételével.

A francia hadifogoly menekültek helyzetének változásán is világosan kitapintható a magyar külpolitikai vonalvezetés 1942—43-ban bekövetkezett módosulása. A háború menetében a szövetséges koalíció javára bekövetkező fordulatok, előbb az észak-afrikai szövetséges partraszállás 1942 novemberében, majd a sztálingrádi német vereség, s ennek keretében a magyar hadsereg katasztrofális pusztulása Voronyezsnél, a háborúból való kiugrás gondolatát érleli meg a magyar vezető körökben. Sorozatos — kudarcha fulladó — béketapogatódzások indulnak meg a nyugati szövetségesek felé.

A menekültek helyzetének további javulását jelentette, hogy a magyar szervek 1942—43 folyamán egyre inkább ösztönözték a francia hadifoglyok munkavállalását. Miután 1942 őszétől az országból való továbbjutás gyakorlatilag lehetetlenné vált, számolni kellett az ide menekült idegen állampolgároknak a háború végéig való itt-tartózkodásával. A 7—800 francia hadifogoly munkábeállításánál kétségtelenül közrejátszott a háború következtében fellépő munkaerőhiány, s a magyaroknál jobban kvalifikált francia munkások igen keresettek voltak a munkaadók körében. Biztonságosabbnak is tűnt, ha az ország területén szét-szóródnak, mintha a táborban összegyűjtve tartózkodnak továbbra is. A franciák is szívesebben vállaltak munkát, a boglári élet zártságát, a tétlenséget — bár egy fürdőhely elegáns szállodájában „nyaraltak” — általában szívesen cserélték fel egy fővárosi munkahellyel. Kezdetben szinte minden francia menekült egyszerűen anyanyelvéből élt, francia tanár volt. Ki a középkori francia irodalmat, ki a nyelvtant, ki pedig még az argot-t is tanította ráadásként. 1942 végétől szervezik az ipari — elsősorban hadiüzemekké nyilvánított gyárakban, műhelyekben — történő elhelyezésüket. Míg a lengyel menekültek jó részét mezőgazdasági munkára alkalmazták, addig a franciáknak csak kis száma dolgozott falun. 1943 februárjában az Iparügyi Minisztérium kért kimutatást a még nem dolgozó, a boglári táborban tartózkodó ipari munkásokról. Ekkor már csak 18 nem foglalkoztatott ipari munkás volt a boglári táborban. a munkaadók pedig egyre ostromolták a táborparancsnokságot francia munkaerőért. A munkát vállalt francia hadifoglyok nagyobb száma szükségessé tette a munkavállalás szabályozását. A rendelkezés előírta, hogy a francia munkásokra munkabér, biztosítás stb. tekintetében ugyanolyan szabályok érvényesek, mint a magyar munkásokra. Munkára nem kötelezhetők, szabadon választhatják meg munkahelyüket, de a munkavállalás, munkahelyváltoztatás csak a táborparancsnokságon, illetve a HM 21. osztályán és a francia követségen keresztül történhetett.¹⁴ A francia katonai attasé ajánlotta a munkahelyeket, ő kért munkahelyváltoztatási engedélyt a hadifoglyok nevében, vagy pedig közvetlenül a táborparancsnoksághoz érkeztek a munkaerő iránti kérelmek, amely azután jelentést tett a francia követségnek és a HM 21. osztályának a munkaerő kiadásáról. Több esetben fordult elő engedély nélküli munkahelyváltoztatás, ami szökésnek minősült és gyakran vont büntető

¹⁴ Ld. HM 21. oszt. iratai.

internálást maga után, de sokszor elmaradt a büntetés, s elfogadták azt az indokot, hogy a francia menekült szakképzettségének megfelelőbb munkát talált, de volt munkaadója nem akarta elengedni. Súrlódások nem annyira a munkaadókkal fordulhattak elő, akik a munkaerőhiány miatt, de jól képzettsége révén is igényelte a francia munkaerőt, mint inkább a hadiüzemekbe kirendelt üzemi katonai parancsnokokkal, akik politikai okokból vagy elleneztek az idegen munkaerő alkalmazását, vagy pedig hadifoglyokként akarták kezelni őket, szigorú rendszabályokat kívántak velük szemben alkalmazni. A HM 21. osztálya azonban ilyen esetekben erőiesen közbelépett a franciák érdekében, leszögezve, hogy a francia menekültek nem tekinthetők hadifoglyoknak.¹⁵

1944 januárjában összesen 680 francia menekült dolgozott: 70 a mezőgazdaságban, mindannyian legénységi állományúak, 459 az iparban (ebből 80 tiszt), 151 pedig egyéb helyen dolgozott. Nem vállalt munkát, a boglári táborban tartózkodott 122 francia.¹⁶

Az egyéb helyen dolgozók közül továbbra is a francia tanárok vezettek. Többen vállaltak állást a gödöllői francia nyelvű gimnáziumban, tanítottak az Eötvös Kollégiumban, lektorként dolgoztak a kolozsvári egyetemen, francia nevelők voltak arisztokrata és polgár családoknál, magánórákat adtak. Országszerte ugrásszerűen megszorodott az Alliance Française-ek száma. Néhányat a francia menekültek közül két kulturális-tudományos folyóirat, a francia nyelven megjelenő Nouvelle Revue de Hongrie és a Revue d'Histoire Comparée alkalmazott.*

Egészében tehát megállapíthatjuk, hogy a francia menekült hadifoglyokra vonatkozó hivatalos intézkedések, a velük való bánásmód alapján igen humánus volt. Azon foglyok számára, akiknek sikerült Hitler táboraiából megmenekülni, nem csupán életbiztonságot, de a háború körülményei között viszonylag kedvező életfeltételeket is biztosított a magyarországi tartózkodás. Annál is inkább, mivel a rendelkezéseket a végrehajtó minisztériumi tisztviselők rugalmasan kezelték, a gyakorlati megvalósulás során azok még veszítettek is szigorukból. A szabályok alkalmazásának ez a módja pedig nem is állt ellentétben a vezető politikai körök egy részének szándékával, de tekintettel Magyarországnak Németországhoz fűződő viszonyára természetesen lehetőleg fedezni igyekeztek ezt az akciót.

Az említett külpolitikai okokon túlmenően, a sajátos magyar belpolitikai helyzet is magyarázza a francia menekültekkel való kedvező bánásmódot.¹⁷ Az erős fasiszta befolyás ellenére, a többi Németországgal szövetséges, vagy legyőzött országtól eltérően, Magyarországon nem következik be a politikai élet teljes gleichschaltolása. Ha korlátok közé szorítva is, de működtek ellenzéki pártok — köztük a Szociáldemokrata Párt is, — ha a cenzúra által megszabottan is, de több színű volt a magyar sajtó hangja. Így az ellenzéki politikai erőknek és pártoknak lehetőségük nyílt arra, hogy a francia hadifoglyok ügyét a kormányon és a hivatalos szerveken túlmenően is felkarolják, támogassák.

¹⁵ Uo.

¹⁶ HM 21. 6823 cs 400 364/1944.

*A francia menekültek közül a zsidókat elkülönítették, s a lengyel zsidókkal közös táborban helyezték el. A francia követség tiltakozása ellenére helyzetük rosszabb volt, mint a többieké. Munkát nem vállalhattak, a szabad kijárást megvonhatták tőlük, megfosztották őket a rádióhallgatás jogától, táborlátogatások alkalmával gyakori panaszként hangzott el, hogy sok közöttük a kommunista érzelmű.

¹⁷ Ld. erről Juhász Gyula tanulmányát ugyanebben a számban.

S nem utolsósorban a francia menekültek általában igen kedvező fogadtatásban részesültek a lakosság, munkatársak, szállásadók, ismerősök részéről. Ez utóbbi kap döntő szerepet, mikor 1944. március 19-én döntő fordulat következik be Magyarországon, s az itt élő francia hadifoglyok helyzetében is. Ezen a napon a német csapatok megszállják Magyarországot. Horthy, Hitler kívánságára németbarát bábkormányt nevez ki, az ellenzéki pártokat felosztatják, sajtójukat betiltják. Tekintettel arra, hogy az államapparátus egy részét a németek megbízhatatlannak tartották, számos tisztviselőt — köztük éppen a menekültügyekkel foglalkozókat — leváltottak vagy letartóztattak. Még így is maradtak azonban olyanok, akik a lehetőségekhez mérten menteni igyekeztek az idegen menekülteket a német és velük együttműködő magyar szervek üldözése elől.

A német megszállást követően a francia hadifoglyok helyzete gyökeresen megváltozott. 1944. márciusáig a francia menekültek biztonságban érezhették magukat az országban. Területét ugyan nem hagyhatták el, felügyelet alatt állottak, feltehető, hogy a lakosság jó részének baráti fogadtatása mellett találkoztak ellenséges megnyilvánulással is németbarát, jobboldali elemek részéről. De a háborús viszonyok ellenére személyes szabadságuk, megélhetésük, a mozgás és munkavállalás szabadsága az ország területén biztosítva volt számukra. 1944. március 19-e után mindez megváltozott. A német megszállók feltétlenül megvalósítandó célként tűzték maguk elé, hogy minden német megszállás alatt álló vagy ellenséges ország menekültjét Németországba hurcolják. Egyik első útjuk a KEOKII-ba vezetett, ahol elkobozták a külföldi nyilvántartóanyagot. A Honvédelmi Minisztérium ugyan leszögezte, hogy továbbra is érvényben maradnak a menekültekre vonatkozó rendelkezések,¹⁸ az adott körülmények között azonban nehezen lehetett azoknak érvényt szerezni. A menekültekkel foglalkozó magyar szervek és a francia követség mindent igyekezett elkövetni, hogy megelőzze a franciák német kézre jutását. Mindenkit személy szerint a legnagyobb óvatosságra intettek, a nyilvános helyek, a csoportosulások kerülésére. A németek bevonulásának híre érhető pánikot keltett a francia menekültek között. A németek követelték a boglári tábor áthelyezését, szigorúbb őrizet bevezetését, s a kötelező munkaszolgálat elrendelését. A boglári tábor áthelyezésének hírére többen megszöktek, s miután a munkahelyeken is megjelent az idegen menekülteket kereső német és magyar hatóság — gyakorivá vált a munkahelyekről történő szökés is. Sok francia hadifoglyot szökés közben fogtak el, de többet a munkahelyén tartóztattak le, vagy néha lakhelyükön keresték meg. Ezekben a drámai napokban Hallier katonai attasé sorra járta mindazokat a munkahelyeket, ahol franciák álltak alkalmazásban, s naponta jelentést küldött a HM-be a tapasztalatról. Miután vidéken biztonságosabb volt a helyzet, igyekezett a fővárosból vidékre helyezni a franciákat. Minden eltűntről értesítették a HM-et. A letartóztatottak száma kb. 100-ra tehető, de a HM közbenjárására azokat, akik magyar őrizetbe kerültek, szabadon bocsátották. A német fogságba esettek ügyében azonban hamar kiderült, hogy hasztalan bármiféle interveniálás. A HM kezdetben igyekszik kieszközölni, hogy saját hatáskörében tartóztathassa le a francia menekülteket. 1944. június 5-én Utassy Lóránd ezr. a HM 21. osztályának vezetője és Hans Ulrich Geschke Standartenführer között szóbeli megállapodás születik, melynek értelmében az idegen menekültek letartóztatása csak a HM útján történhet.¹⁹ Miután azonban hamarosan világossá válik a Gestapo előtt,

¹⁸ HM 21. 6826/1944 sz. n.

¹⁹ HM 21. 6826 493289/1944.

hogy az így foglyul ejtettek hamarosan kiszabadulnak, — a németek ezután egyáltalán nem respektálják ezt a megállapodást. Fogadni sem hajlandók a minisztérium megbízottait, akik a hadfoglyok ügyében interveniálnak. Végül annyit közölnek, hogy a letartóztatottak egy része már Németországban van, a többi sem adható ki, viszont megígérik, hogy ezentúl minden letartóztatásról értesítik a HM-et²⁰.

A német megszállás, majd a nyilas hatalomátvétel (1944. október 15.) után a magyar hivatalos szervek vagy együttműködtek a németekkel, vagy szinte semmit sem tehettek a francia menekült hadifoglyok érdekében. A francia menekültek a magyar üldözöttek sorsában osztoztak: ismerőseik, munkatársaik, munkaadóik, szállásadók áldozatkészségén, bátorságán mulott jórészt sorsuk.

Az idegen menekültek ügye a magyar politika félhivatalos, félillegális vonalából az ellenállás egy formájává vált. De a francia hadifoglyok is részt vállaltak az ellenállásban. Az ország felszabadítása során sokan csatlakoztak partizánegységekhez. 22 francia vett részt de Lannurien főhadnagy vezetésével a felvidéki partizánharcokban.²¹ 1944-ben Budapesten létrehozták a földalatti de Gaulle bizottságot, mely a magyar ellenállással is kapcsolatban állt. Együtt élték át az ország lakosságával Magyarország felszabadítását, majd megindultak hazafelé, a legtöbben a Szovjetunióon keresztül, Ogyesszában szálltak hajóra.

A hivatalos akták nem adnak kielégítő választ arra az izgalmas kérdésre — melyet pedig érdemes lenne vizsgálni —, hogy ez a 2—3—4 évre Magyarországra települt miniatűr francia társadalom, mely többségében a magyarok között, velük együtt élte át az ország történelmének egyik legdrámább szakaszát — hogyan reagált ezekre az eseményekre, milyen kapcsolatokat teremtett, milyen hatások érték, s milyeneket váltott ki, hogyan illeszkedett bele a mindennapi életbe. Sokszor hangoztatták már annak a jelentőségét, hogy háborúk során emberek százai, akik közül sokan addig a falujuk határát sem hagyták el, hazájuktól több ezer km-re kerülnek s idegen népeket, életformát, szokásokat ismernek meg. A második világháborúnak pedig különösen egyik legjellemzőbb vonása volt a hadifoglyok, deportáltak, menekültek óriási száma. A Magyarországra menekült francia hadifoglyok helyzete ebből a szempontból azért is érdekes, mert viszonylag szabadon mozoghattak, a lakosság életébe szervesen beleilleszkedhettek, de ugyanakkor egymással is szoros kapcsolatot tartva éltek át egy döntő történelmi periódust.

Magyarországi tartózkodásukról, tapasztalataikról, benyomásaikról bizonyos képet a hazatérésük után megjelentetett kiadványból nyerhetünk (*Refuge en Hongrie*. Paris, 1946), valamint számos újságcikkből, melyeket szintén az *Amicale des Prisonniers de guerre français évadés en Hongrie* (a Magyarországra menekült francia hadifoglyok Baráti Köre) publikált. A Kör megalakulásának elsődleges célja a Franciaországban lévő magyar hadifoglyok helyzetének megkönnyítése, hazatérésük kieszközlése volt.

A második világháború során Magyarországra menekült francia hadifoglyok története epizód csupán Magyarország világháború alatti történetében, de olyan adalék, mely jól jellemzi a hivatalos magyar külpolitika „másik vonalát”, rávilágít a belpolitikai helyzet néhány sajátos vonására, s az ezekkel kapcsolatos ellentétekre az államapparátuson belül.

²⁰ Uo.

²¹ Képes Figyelő, 1946. máj. 25.

C. A. MACARTNEY

Hozzászólás a Ránki György és Juhász Gyula előadásáról folytatott vitához

Mint az összes jelenlévő, magam is érdeklődéssel és elismeréssel tanulmányoztam Ránki és Juhász professzorok e konferencián megtartott kiváló előadásait. Egyikük sem tartalmaz olyasmit, amivel nem értenék egyet, és ha most mégis hozzászóllok, az nem azért történik, hogy valami azoktól eltérőt mondjak, hanem inkább azért, hogy ugyanazt a képet egy más szemszögből, azoknak a szemszögéből mutassam be, akik az általuk tárgyalt angol politikát csinálták. Én magam nem tartoztam azok közé, akik azt „csinálták”, legfeljebb tanácsomat kérték időnként — de azt nem mindig követték; ugyanakkor viszont meglehetősen közről láthattam, ha nem is az összes, de a legtöbb olyan eseményt, amelyek alapján a döntéseket meghozták.

Úgy vélem, a közép-európaiak nem egykönnyen értik meg, hogy az államaikkal szemben követett politikánkban, egészen a háború legvégső szakaszáig, szükségszerűen a Németország ellen irányuló politikánk jutott kifejezésre. Bármilyen volt is a véleményünk ezeknek az országoknak valóságos értékéről, egyéni érdekéről és célkitűzéseikről, velük szemben magatartásunkat a Németország feletti győzelem mindennél fontosabb kérdése szabta meg. Pontosan ez volt a helyzet a Magyarország iránti magatartásunkban is. Az 1930-as években, ha nem is általános, de meglehetősen széleskörű megértés alakult ki Angliában Magyarország mértéktartó revizionista igényeivel kapcsolatban. Ez nyilvánvalóvá vált München után, mikor mi az ott létrejött megállapodást hallgatólagosan de facto elfogadtuk, és azt általában méltányosnak tekintettük — jóllehet sohasem ismertük el hivatalosan az első bécsi döntést (ami részben Csáky gróf hibája volt, aki helyesebbnek tartotta, ha nem kérdez minket). 1939 őszén sem találtunk kifogásolnivalót Magyarországgal egyébként mérsékelt igényeit illetően. De ezeket az igényeket, sajnálatos módon, csak Románia és Jugoszlávia terhére lehetett volna kielégíteni, már pedig ezek az országok — Románia az olajával, Jugoszlávia a hadseregével — tagadhatatlanul súlyosabb tényezőként jelentkeztek a nemzetközi helyzetben, mint Magyarország, a közismerten szűkös természeti kincsével és nagyjából embrionális állapotú hadseregével. Természetesen Hitler ugyanígy értékelte a helyzetet.

Azt mindenki, még Magyarország legjobb barátai is megértették, egyszerűen nem engedhettük meg magunknak, hogy kedvéért olyan politikát folytassunk, amely Németország karjaiba taszítja Romániát és Jugoszláviát. Arra nézve pedig, hogy bármit is tehettünk volna, megoszlottak a vélemények. Az egyik, kihatásaiiban nem is jelentéktelen felfogás szerint Magyarországot teljesen le kell írni. E felfogás követői szerint Magyarország, ha rá is tudná magát szánni, hogy ne viselkedjék Németország sakáljaként (ez volt a kedvenc kifejezésük), nem tudna a németek nyomásának ellentállni, és az általunk nyújtott minden támogatás hasznát Németország aratná le. De ez a nézet nem volt általános. Magyarország

1939-ben népszerű volt hazánkban. Nagyon szerettük és tiszteltük Telekit, akiben bízunk, és a kormányzó kieli magatartása is jó benyomást keltett. Sokan, köztük Sir Owen O'Malley budapesti nagykövetünk is, úgy hitték, Magyarország érzelmileg mellettünk áll, és érdemes volna megkísérelni e rokonszenv megőrzését, ha erre a kényszerű korlátok áthágása nélkül mód nyílnék.

A Magyarországhoz fűződő kapcsolataink történetét a háború első felében a borúlátóbb nézetek fokozódó győzelme jellemzi a derúlátóbbak felett. Eleinte az optimisták voltak fölényben. Nem köteleztük el magunkat Csehszlovákia háború előtti határainak visszaállítása mellett, komoly kísérleteket tettünk, hogy rábírjuk Romániát, tegyen legalább jelképes engedményeket; jelentős gazdasági és pénzügyi segítséget adtunk Magyarországnak. Jóindulatát különböző módszerekkel igyekeztünk megőrizni. De túlságosan nagy erő érvényesült a másik oldalon. Magyarország — igaz, hogy kényszerhelyzetben — sorozatosan engedményeket tett a németeknek, mi pedig, minden ilyen eset nyomán, levontuk a következtetéseket; így kell ezt a kérdést megvilágítanom, mert úgy vélem, minden egyes esetben Magyarország tette meg elsőként a lefelé vezető lépést. Le is vontuk a konzekvenciákat egészen az utolsó lépésig, amikor 1941 decemberében hadat üzentünk Magyarországnak.

Ezt Sztálin határozott kívánságára — és csak vonakodva tettük meg; de tagadhatatlanul méltányos volt ez a kívánság annak a szövetségesünknek a részéről, akihez lojálisaknak kellett lennünk. És itt kívánom hangsúlyozni, Oroszország irányában a háború egész idején mindenkor feltétlenül lojális politikát folytattunk. Véleményeink időnként természetesen eltértek, de amennyire én tudom — és azt hiszem, az ezzel ellentétes esetekről is tudnom kellett volna — egyetlen egyszer sem kíséreltük meg, hogy megkerüljük az oroszokat. Főként sohasem támogattuk, vagy bátorítottuk sem közvetlen, sem közvetett módon Kállay kísérleteit, hogy Magyarország szerepét úgy állítsa be, mintha békében élne a Nyugattal, miközben Oroszország ellen hadat visel. Abban az időben sokszor szóltam a rádióban Magyarországhoz, és a kapott utasítás szerint, ahhoz *unalomig* ragaszkodva, ismételten hangsúlyoztam a régi mondást, mely szerint a barátaink ellensége egyben a mi ellenségünk is. Részletesen tájékoztattuk Moszkvát minden hozzánk eljutott béketapogatózásról, és Oroszország hozzájárulása nélkül nem fogadtunk el egyetlen ajánlatot sem. A végén — a Náday küldöttségről szólva — még azt is megtagadtuk, hogy ilyen jegyzéket átvegyünk és továbbítsunk, és közöltük, hogy azt közvetlenül Moszkvához kell címezni.

Közben Oroszország hadbalépése megváltoztatta a Magyarország jövőjét illető kilátásokat — azok lényegesen hátrányosabbá váltak. Sztálin kifejezetten ellenzett minden délkelet-európai föderációt, és ezért el kellett vetnünk az ilyen megoldásra irányuló terveinket anélkül, hogy azok valaha is bárminő végleges alakot öltöttek volna. A mintakép tehát továbbra is az 1938 előtti nacionalista, ill. pszeudonacionalista állam maradt. Ugyancsak Oroszország kívánságának tettünk eleget, mikor lépésenként hozzájárultunk, hogy Csehszlovákia restaurálására a München-előtti határai között kerüljön sor. 1941 áprilisa után lélektanilag lehetetlenné vált, hogy Jugoszlávia terhére pártoljunk bármilyen, Magyarország javát szolgáló revíziót. A román — magyar trianonon határvonal revízióját nyitott kérdésként kezeltük mindaddig, amíg a békekonferenciára küldendő delegációnk utasításainak megfogalmazására sor került. De még az is lekerült a békekonferencia napirendjéről — hogy miért és hogyan, az egyike azoknak a dolgoknak, amelyek ismeretlenek előttem.

Az 1945—46-os évben a legfontosabb kérdés nem a kelet-európai államok

jövője, vagy határaik kijelölése volt, hanem az, kinek legyen e területeken döntő befolyása. Nem kísérem meg, hogy itt most az erre vonatkozó közismert tényeket tárgyaljam. Kész vagyok teljes egészében elfogadni Ránki professzornak az ezekről az eseményekről tartott előadásában foglaltakat. De azt mindenesetre hangsúlyoznom kell, hogy a Szövetségesek közötti minden megállapodás, amely a háború tartama alatt létrejött, egyértelműen katonai jellegű volt, azok kizárólag hadműveletekre és megszállási övezetekre vonatkoztak; azok nem jelentették politikai szférák kijelölését, mint azt Eden egyik utasításában világosan kifejezte. Ha hozzájárultunk, hogy valamely területen szövetségeseink egyikének akarata érvényesüljön elsősorban a megszállás idején, ez nem azt jelentette, hogy egyben elismertük annak az államnak a békekötést követően e területeken érvényesíthető döntő politikai befolyását. Így alakult természetszerűen a helyzet a későbbi vasfüggöny mindkét oldalán, de nem tudok róla, hogy ezt az intézményt mind a mai napig nemzetközileg szankcionálták volna.

Néhány befejező szót kívánok szólni egy másik kérdéshez. Nálunk sokan írtak és beszéltek arról — de egyik mai előadónk sem —, hogy mi a háború idején azon igyekeztünk, hogy a háború végére valamilyen konzervatív, reakciós vagy fasiszta kormányt tartsunk életben Magyarországon. Ebből egy szó sem igaz. Ez a mende-monda részben Angliában keletkezett, ahol bizonyos magyar emigráns körök és azok angol barátai azon igyekeztek, hogy az akkor itt tartózkodó Károlyi Mihályt jelöljük magyar ellen-királynak, és soroljuk ezt Anglia hadicéljaihoz. Én a magam részéről határozottan elleneztem ezt a tervet. Kijelentettem, a mi célunk nem a magyar belpolitika kialakítása, hanem a háború megnyerése; az ilyen terv Magyarországon éppen azoknak a köröknek az ellenkezésével találkozónék, amelyekről az ország háborús erőfeszítésének mértéke függ. A katonai helyzet állása szerint — ez 1942–43-ban volt — a Horthy—Kállay—Keresztes-Fischer rezsim egyetlen lehetséges alternatíváját nem a baloldalon kellett keresni, amely egyetlen napig sem tarthatta volna fenn magát, hanem a német hadsereg által támogatott magyar szélső jobbszárnyon — ahogyan az 1944 márciusában valóban be is következett —, és amely majd sokkal erélyesebben folytatja ellenünk a háborút, mint azt Horthy és Kállay tette.

A magyarországi úgynevezett reakciós elemeket sohasem biztosítottuk rokonszenvünkről; erről mindenki meggyőződhet, aki elolvassa az abban az időben sugárzott rádióadásokat, ideértve az én előadásaimat is. Nem támogattuk a magyar jobboldalt semmilyen más módon sem.

Juhász professzor említett tett arról az üzenetről, amely az Egyesült Államokból 1942-ben azzal a hírral érkezett Bethlen grófhhoz, hogy őt Nyugaton a magyar kormány bizalmi embereként fogadnák. Történetesen emlékszem erre az esetre, az amerikaiak ismertették velünk ezt a javaslatot. Akiiket ezzel kapcsolatban közülünk megkérdeztek — így magam is — határozottan ellene voltunk ennek a lépésnek, pontosan azért, mert úgy gondoltuk, ebből az tűnnék ki, hogy elköteleztük magunkat egy konzervatív rezsim elismerésére.

Amennyire én emlékszem, külügyminisztériumunk sohasem foglalkozott azzal a kérdéssel, miként alakulnak Magyarországon a háború után a politikai viszonyok. Föltehetően szívesen láttunk volna ott egy balközép többségre támaszkodó parlamenti rendszert, az angolok meggyőződése, hogy ez a legmegfelelőbb rendszer más országok számára — de mi magunk még ennek az előkészítésére sem tettünk semmi.

Készséggel bízunk a magyarokra, hogy ők maguk, szabadon döntsék el, milyen uralom alatt kívánnak élni.

ALFRED KONIECZNY

**A második világháború historiográfiája
külföldi kényszermunkások ellenállásáról
a Harmadik Birodalom hadigazdálkodásában**

A fasiszta megszállási politika egyik fontos ismertetőjele volt a megtámadott országok polgárainak tömeges elhurcolása Németországba, a hadigazdálkodás és a hadiipar keretében történő kíméletlen bevetés céljából. Ez a tömeges kényszermunka — melynek mindenekelőtt lengyel és orosz állampolgárok voltak kiszolgáltatva — egyidejűleg egész népcsoportok kiirtásának és kiszorításának — például a „Generalplan Ost”-ban lefektetett — tervét is hivatva voltak támogatni.

A Harmadik Birodalom külföldi állampolgárokra vonatkozó kényszermunka-rendszerét a Hitler-ellenes Szövetség egyhangúlag az emberiség ellen elkövetett bűnné, háborús bűnné nyilvánította és elítélte. Ezek a bűnök ennek megfelelően nyomós vádpontként szerepeltek szinte mindegyik náci háborús bűnös müncheni bűnperében. Érthető, hogy közvetlenül a háború befejezése után — tehát az említett per idején is — lehetetlen volt tiszta képet nyerni a Németországba hurcolt külföldi kényszermunkások helyzetéről, kizsákmányolásukról és diszkriminálásukról, munkahelyi viselkedésükről stb. A második világháború történetének kutatóira várt tehát a feladat, hogy komoly érdeklődést tanúsítsanak a kényszermunka komplexusa iránt. Megfeleltek-e ennek a várákozásnak?

A kérdésre adandó válasz — véleményem szerint — nem mindig kielégítő. Az utóbbi években számos tanulmány jelent meg a könyvpiacra a Harmadik Birodalom hadigazdálkodásáról és a külföldi kényszermunkások kizsákmányolásáról. Ezek közül említésre méltók *E. Seeber: Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft* (Kényszermunkások a fasiszta hadigazdálkodásban), Berlin, 1964; *D. Petzina: Autarkiepolitik im Dritten Reich. Der nationalsozialistische Vierjahresplan* (Autarkia-politika a Harmadik Birodalomban. A nemzetiszocialista négyéves terv), Stuttgart, 1968; *D. Eichholtz: Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939—1945* (A német hadigazdálkodás története 1939—1945), Berlin, 1969; *W. Bleyer: Foreign Labour in Nazi Germany* (Külföldiek munkája a náci Németországban), Princeton, 1967; *H. Pfahlmann: Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939—1945* (Külföldi munkások és hadifoglyok a német hadigazdálkodásban 1939—1945), Darmstadt, 1969; *F. Mai-nuš: Totalni nasazení. Češi na pracích v Německu 1939—1945* (Totális bevetés. Cseh munkások Németországban 1939—1945). Brno 1970; *J. Evrard: La déportation des travailleurs français dans le IIIe Reich* (A francia munkások deportálása a III. Birodalomba), Paris, 1972; és *H. Szurgacz: Przymusowe zatrudnienie Polaków przez hitlerowskiego okupanta w latach 1939—1945* (A lengyelek kényszermunkája a hitleri megszállás alatt. 1939—1945). Wrocław, 1971. Ezeket olvasván, világosan kitűnik: a vizsgálat előterében a kényszermunka gazdasági aspektusai és egy-egy népcsoport helyzete áll.

Így nincs rá lehetőség, hogy az egyes népcsoportokkal való bánásmód különbségeire rámutassunk, összehasonlításokat tegyünk s megértsük a megszállt területek fasiszta megszállási politikájának lényeges célkitűzéseit. Nem helyeselhető az egyes szerzőknél érezhető tendencia a külföldiek munkábaállításának tisztán gazdasági szempontból történő elemzésére, figyelmen kívül hagyva a különböző népcsoportokkal szemben alkalmazott bánásmód különbözőségét, mert a történeti igazság elködösítéséhez vezethet.

Az említett tudományos munkák egyáltalán nem hangsúlyozzák eléggé a külföldi kényszermunkásoknak a kizsákmányolási módszerek, rendőri intézkedések stb. elleni sokoldalú ellenállását. Magát az ellenállást kiemelik ugyan — példáulként E. Seeber és F. Mainuš munkáit említhetjük —, de méreteit és a hadigazdálkodás, valamint a hadiipar megbénításában játszott, nem lebecsülendő szerepét, azaz a náci-uralom végleges megsemmisítéséhez való hozzájárulását még mindig nem ismerik eléggé. Nem is kétséges, hogy szükség van ezen a területen a meglévő, eddig többnyire fel sem használt forrásanyagra alapozott, tüzetes tanulmányokra.

Hogy ennek szükségességét még jobban kihangsúlyozzam és egyben a tervbevett kutatások elvégzésének pozitív lehetőségeire is rámutassak, néhány adatot említenék:

1941 júniusában a Birodalom titkos államrendőrségének szervei a Birodalomban és a megszállt területeken együttesen 6357 külföldi munkaerő letartóztatását jelentették, az úgynevezett (egyébként kényszermunkásoknál nem is létező) „munkaszerződés” megszegésének, — azaz munkamegtagadás, vagy a munkahelyről való szökés — vádjával. A következő év júniusában a hasonló letartóztatások száma már 12 623, azaz 94%-kal emelkedett. 1944 júniusában az említett RSHA-elfogatások mérlege már 41 225 „szerződésszegést” mutat ki. 1941 6 hónapja alatt az említett esetek száma 44 799 volt, a következő év 7 hónapjában már 150 317 és 1944 első félévében 193 024. Ebben az utolsó időszakban a külföldiek „szerződésszegései” már a titkos államrendőrség által foganatosított letartóztatások 62%-át tették ki.

Ezek a figyelemreméltó számok egyértelműen bizonyítják, hogy a háborús évek alatt a külföldiek megszökése a munkahelyről — a különleges megjelölések, a szabad mozgás eltiltása, a szabadságmegtagadások stb. ellenére — a deportáltak elterjedt harci eszközévé vált a kizsákmányolás és elnyomás ellen. Ez a tömeges szökés tehát az antifasiszta ellenállási harc fontos formájának tekintendő, s éppen méretei és a hadiiparra gyakorolt hatása miatt nagy politikai jelentőséget kell neki tulajdonítani.

A fasiszta Gestapo szervei számtalan kísérletet tettek a tömeges szökések megfékezésére és megakadályozására. Mivel a rendőri felügyelet és a fenyegető megtorlások 1940-ben felállított irányelvei nem bizonyultak megfelelőeknek, 1941-ben hozzáálltak a Gestapo „nevelő munkatáborainak” felállításához; ezekben a külföldi munkások munkaszabotálásának minden formáját SS- és koncentrációs-tábor-módszerekkel kezelték. Kaltenbrunner SS Obergruppenführer írta ezekről a táborokról: „A Gestapo munkatáborai a legkevésbé sem üdülők. Lakóinak munkafeltételei és életkörülményei általában keményebbek, mint a koncentrációs táborokban. Erre szükség van, ha a kívánt célt el akarjuk érni...”

Ilyen táborot minden önálló államrendőrségi szervnek joga volt felállítani. Eddigi megállapítások szerint összesen 88-at lehetett felkutatni ezekből a különleges fogolytáborokból, de legnagyobbbrészt csak földrajzi helyük ismeretes. Ezért ismételten ki kell emelnünk, hogy a meglévő irodalomban hiába keresünk alapos

tanulmányt a „nevelő munkatáborok” mibenlétéről; az ott elkövetett bűntények tulajdonképpen ismeretlenek maradtak.

Ezekkel a táborokkal azonban nem sikerült csökkenteni a külföldiek szökéseinek számát. 1942 végén a Reichsführer-SS kénytelen különleges háborús körözési rendszert és még keményebb személyi ellenőrzési rendszert bevezetni, ezúttal főleg a nemzeti-szocialista bűnügyi rendőrség irányításával. Az újabb körözési rendszabályok keretében — a Wehrmacht, a rendőrség, a NSDAP, a Landwacht stb. részvételével — csupán 1943 első felében — összesen 173 372 személyt fogtak el, javarészt megint külföldi munkásokat.

A külföldi kényszermunkások ellenállási harca természetesen nem merült ki a nagy szökési mozgalommal. Megemlíthetjük még a tudatos szabotázsakciókban, bojkottintézkedésekben (sztrájkokban) a szövetséges hírközlő szervek meszszenő támogatásában, a szervezett — gyakran nemzetközi jellegű — ellenállási csoportok szervezésében megnyilvánuló formáit is. Ezek kutatása azonban még sokkal nagyobb nehézségekbe ütközik. De itt sem szabad abbahagyni a kísérleteket, hogy kimutathassuk és méltathassuk a kényszermunkások tényleges részvételét a náci-uralom elleni nemzeti felszabadító mozgalomban.

JOSIP MIRNIĆ

A bácskai németek a Magyarországi Németek Népi Szövetsége kereteiben*

A bácskai németiség történetének feltárása, a Magyarországi Németek Népi Szövetsége (Volksbund der Deutschen in Ungarn) keretében, szervesen hozzátartozik a magyarországi németek második világháborús szerepének fölméréséhez. A majd 200 000 főt számláló bácskai németiség csatlakozásával a magyarországi Volksbund Európa legnépesebb „népcsoportjának” reprezentánsa lett. Jelentőségében a számbeli adatokat is meghaladja az a tény, hogy a szervezetségükben fejlettebb és eszmeileg már fokozottabban nácifikált bácskai svábokkal a magyarországi Volksbund egész tevékenysége új lendületet kapott. Franz Basch népcsoportvezető több ízben elhangzott szavait idézve: „Az ország déli területgyarapodása hatalmas népi gyarapodással jár. A bácskai néptársak százezrei menetelnek ma az élen bevetésre készen.”

Tény, hogy a jugoszláv államközösséggel már szakító, de a magyar fennhatóságot is kelleni fogadó bácskai németiség volt a német birodalom háborús erőfeszítéseit maradéktalanul támogató magyarországi Volksbund úgyszólván minden vállalkozásának a fő lendítő ereje.

A bácskai Kulturbund csatlakozása a Magyarországi Németek Népi Szövetségéhez

A bácskai németek, akik a szomszédos Szerémségben és Szlavóniában előrenyomuló német csapatok fogadtatására készültek fel, fenntartással és bizonyos csalódással vették tudomásul a magyar honvédség bevonulását és Bácska birtokbavételét 1941 áprilisában.¹

Ennek megvan a magyarázata. A Jugoszláviai Sváb-Német Kultúrszövetség 20 éves története folyamán az egykori kultúregyesület a német lakosság általános politikai, kulturális és gazdasági érdekeit képviselő csúcsszervezetté fejlődött. 1938-tól a Kulturbundon belül eluralkodott a nemzetiszocialista életfelfogás.² Sepp Janko, a Kultúrszövetség elnöke 1940 márciusától a jugoszláv állam és az anyanemzet előtt a német népet kizárólagos joggal képviselő Volksgruppenführer lett, aki egyszersmind korlátlan hatalmú vezetője és irányítója az egész népi munkának. 1941 februárjában közvetlenül az összeomlás előtt hivatalosan is megalakult az „oszthatatlan sorsközösséget képező” német nép

* A tanulmány nem a „Kelet-Közép Európa második világháborús historiográfiája” c. konferenciára készült.

¹ Bruno Kremmling, a Kulturbund összekötő tisztje és Vörös János a 2. gépesített hadtest parancsnoka 1941. április 19-i tárgyalásai Újvidéken (Arhiv Vojnoistorijskog instituta u Beogradu — A belgrádi Hadtörténeti Intézet Levéltára. A német Külügyi Hivatal Inland II. osztályának mikrofilmezett titkos („g”) iratai, N-2 London II. 297 880—297 883. Röviden: VII., London.

² A Jugoszláviai Sváb-Német Kultúrszövetségnek 1941 elején 305 000 tagja volt (Dusan Biber: Nacizm i Nemci v Jugoslaviji 1933, 1944. Ljubljana 1960, 217).

szerves részeként a Jugoszláviai Német Népcsoport, amely szervezetenként úgy épült fel, hogy nagyobb teret biztosított a Harmadik Birodalom befolyásának, mint a jugoszláv állam ellenőrzésének.³

Jugoszlávia megtámadásával a bácskai németiség elérkezettnek vélte az időt, a szabatosan ugyan meg nem fogalmazott, de dédelgetett álma: a külön államisággal bíró német autonóm terület létrehozására. Az Újvidéken működő Kulturbund-vezetőség valósággal besáncolta magát, és a jugoszláviai német követségtől kapott fegyverrel várta az események kibontakozását. Amikor a német csapatok elértek a Duna másik partjára, megindult az akció. A felfegyverzett német bundisták birtokukba vették a postát, a vasútállomást és megkezdték a demoralizált jugoszláv hadsereg visszavonuló kötelékeinek a lefegyverzését. Így tettek ártalmatlanná két jugoszláv ezredet Újvidéken, és máshol is részt vettek ilyen akciókban.⁴ Mindez arról tanúskodik, hogy a Kulturbund már a háború előtt és a háború esetére kiépítette saját fegyveres egységeit.⁵

Így történt, hogy a német csapatok fogadtatására felkészült bácskai sváb falvak a bevonuló magyar honvéd alakulatokat horogkeresztes német zászlókkal üdvözltek.⁶ Nyíltan hirdették, hogy a Bácska magyar megszállása csupán ideiglenes taktikai húzás Hitler messzemenő stratégiai elképzeléseiben, amelyet csakhamar követni fog Bácska és Bánát egyesítése egy különálló német autonóm területben. Az ifjúság tömegesen szökött át a Bánátba, a Kulturbund vezetői pedig azt a hírt terjesztették, hogy ez az ifjúság külön egységekbe sorolva, csakhamar a Wehrmacht-tal együtt bevonul a Bácskába.⁷

A magyar Délvidéki Katonai Közigazgatási Csoport, melynek a feladata az volt, hogy megteremtse a szükséges feltételeket a Bácska Magyarországhoz csatolásához, a bevonuló seregeknek közreműködésével, erőlesen reagált a németek fellépésére. A Kulturbundista őrségeket mindenütt lefegyverezték, a horogkeresztes zászlókat pedig leszedették. A Bácskába bevonuló magyar csapatok által elkövetett atrocitásoknak a német nemzetiségű lakosság közül is voltak áldozatai,⁸ s ez kiváltotta Hitler haragját. Ezért Werth Henrik, a

³ Mitteilungen und Verordnungsblatt der Volksgruppenführung der Deutschen Volksgruppe in Jugoslawien, Novi Sad-Neusatz, Feber 1941, Folge 1.

⁴ A Kulturbund újvidéki székhelyén tárolva volt kb. 1000 puska, 30 könnyű gépfegyver, 5 nehéz gépfegyver, 60 000 töltény stb. (Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Düsseldorf, 1961. Band V, 47 E.)

⁵ Johann Wüsch könyveiben azt bizonygatja, hogy a háború előtt a Kulturbundon belül nem léteztek fegyveres alakulatok, amelyek résztvettek volna akkori hazájuk szétbomlásában. Szerinte a bácskai németek szerepe az áprilisi háborúban arra korlátozódott, hogy részt vettek az ad hoc megszervezett nemzetőrség kötelékeiben (*Johann Wüsch: Beitrag zur Geschichte der Deutschen in Jugoslawien für den Zeitraum von 1934 bis 1944*. Kehl 1966, 70. 266; *Johann Wüsch: Jugoslawien und das dritte Reich, Eine dokumentarische Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*. Stuttgart 1969, 200, 262). Állításait azonban cáfolják a Kulturbund vezetőinek Berlinbe küldött egykori jelentései, amelyekben „Selbstschutz”-nak nevezett különálló kulturbundista fegyveres egységekről esik szó (V II, N-2, London h. 297 860).

⁶ A horogkeresztes zászlókat kitűzték: Újvidéken, Cservenkán, Hódságon, Apatinban stb. (Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta Vojvodine u Novom Sadu—Vajdasági Párttörténeti Levéltár, 19 873/344-345, röviden: IAPKV).

⁷ A Budapesti Főkapitányság a Bácskából kapott jelentések szerint értesítette a Belügy-minisztériumot, hogy Szilberekből, Hódságból, Fülöpszállásról, Cservenkáról a német ifjúság tömegesen szökött át a Bánátba (IAPKV, 19 882/X/1, 153—154).

⁸ Franz Basch, Josef Trischler és Johann Wüsch Lorenz SS-tábornokhoz, a Volksdeutsche Mittelstelle vezetőjéhez intézett egykori jelentéseikben az állítják, hogy a bevonuló magyar honvédek megölték néhány népi-németet Újvidéken, Sajkásban és Ujverbáson. IAPKV, 23611/1).

magyar honvédség vezérkari főnöke megparancsolta a honvédség alakulatainak, hogy a németekkel szemben a legmesszebbmenő jóindulattal viseltessenek, mert nem szabad megfélemlkezni arról, hogy Magyarország területi gyarapodását a német fegyverek győzelmének köszönheti.⁹ Horthy Miklós Magyarország kormányzója is erélyes rendszabályok fogantatását ígérte meg.¹⁰

A helyzet csak akkor normalizálódott, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy a Jugoszlávia romjain felépülő külön német autonóm terület terve irreális: Németországnak félre kell tennie azt Magyarországgal létesített háborús szövetségi kapcsolatait érdekében. A Bácska magyar fennhatóság alá került, a Bánátot pedig Szerbiához csatolták.¹¹

Werth Henrik, mint a bevezetett katonai közigazgatás feje, már 1941. április 11-én kelt. 1. számú parancsában hangsúlyozta, hogy „a fegyverrel visszafoglalt” Délvidék németiségét ugyanazok a jogok illetik meg, mint a magyarországi németeket.¹² A magyarországi Volksbund vezetősége pedig rögtön kifejezte örömét, hogy a nemzetiszocialista Németország és Hitler jóvoltából megtörtént a nagy történelmi igazságszolgáltatás. Ezt a bácskai németiség nem értelmezhetette másként, mint, hogy — Hitler akaratának fegyelmezetten engedelmeskedve — alkalmazkodnia kell az adott helyzethez.¹³

A Bécsben 1940. augusztus 30-án kelt magyar—német kisebbségi megállapodás¹⁴ második pontja értelmében a 173 058 lelket számláló bácskai németiség az új közigazgatási szervek létrehozásakor dr. Deák Leó főispán és Sepp Spreitzer, a Kulturbund bácskai vezérének megegyezése alapján 30 jegyzői és egy főszolgabírói állást kapott, valamint arányos számú helyet a községi képviselői szervezetekben és a vármegyei törvényhatósági bizottságban.¹⁵

Ezzel kapcsolatban azonban sürölődások támadtak a Kulturbund és a magyar közigazgatási hatóságok között: ugyanis a községi képviselőtestületek tagjai tekintetében a főszolgabírák, a községi jegyzők tekintetében pedig a főispán arra az elvi álláspontra helyezkedtek, hogy a számarányuk alapján a németeket illető tisztségek egynegyedét a Kulturbundon kívüli személyekkel töltsék be. Erre a Kulturbund hevesen reagált. Helyenként előfordult, hogy a kinevezett kulturbundista községi jegyzők megtagadták a magyar hivatali eskü letételét, vagy nem akartak magyarul beszélni.¹⁶

⁹ IAPKV, 19881/IX. 131—132.

¹⁰ Bővebb adatokat Hitlernek Horthyhoz intézett üzenetéről és Horthy közbelépéséről lásd az Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945, Serie D 1937—1941, Band XII/2 485, 517. Ezekről értesít a Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933—1944: Bp. 1968, c. okmánykötet is. 580.

¹¹ Johanna Wüsch szerint a dunamenti német autonóm terület gondolata csak 1941. május elsejéig volt időszerű. Ugyanis erre a napra tűzték ki a Bánátban ünnepi megalakulását. Azonban az utolsó percben megérzett Berlinből Heydrich következő tartalmú távirata: „A kísérletet csírájában elfojtani, a résztvevőket szükség esetén le is tartóztatni.” Minden további ezzel kapcsolatos feltevés, Wüsch szerint, a fantázia szüleménye (*Wüsch: Jugoslawien und das dritte Reich*... 264).

¹² IAPKV, magyar nyelvű anyag, 1 doboz, 1. számú irat

¹³ Deutsche Zeitung (Organ der deutschen Volksgruppe in Ungarn, Budapest) 1941. április 13., Am Wege der Auferstehung.

¹⁴ A bécsi egyezményről bővebben lásd: *Tilkovszky Loránt: A Volksbund szerepe Magyarország második világháborús történetében, Történelmi Szemle, 1968/3.*

¹⁵ Deutsches Volksblatt, (Tageszeitung des deutschen Südbungarns, Újvidék) 1941. szept. 23, 30 deutsche Gemeindenotare in der Südbatschka ernannt.

¹⁶ IAPKV, 19882/X/1, 64—69, 100—112.

A bácskai németiség soraiból — behívás útján — három képviselő jutott be a parlamentbe: Sepp Spreitzer területvezető mellett Franz Hamm és Josef Trischler, akik az összeomlás előtt a jugoszláv nemzetgyűlésnek is tagjai voltak.¹⁷

A Volksbund vezetősége természetesnek tartotta, hogy szervezete kiterjed az újonnan bekebelezett Bácska területére is. A bácskai németek csatlakozásával a Németországon kívül élő németek legszámosabb népcsoportja a magyarországi lett.¹⁸

Franz Basch magyarországi német „népcsoportvezető” és Sepp Janko, a volt jugoszláviai német „népcsoport” vezetője 1941 május közepén találkoztak Újvidéken, hogy megbeszéljék a soron következő feladatokat. A Berlinből kapott utasítások értelmében Janko átveszi a bánáti német népcsoport vezetését, míg a Bácskában Sepp Spreitzer mérnök lesz a területvezető, Zombor székhellyel. Megállapodtak abban, hogy pünkösöd után kimondják a bácskai Kulturbund ünnepélyes csatlakozását a magyarországi Volksbundhoz.¹⁹

Azonban a szervezeti és számbelileg erősebb, eszmeileg pedig fokozottabb mértékben nemzetiszocialista Kulturbund bácskai szervezetének a csatlakozása még jó fél évet váratott magára, az ifjú német generáció kifejezetten magyarellenes hangulata, és úgy látszik, magának Spreitzernek és törzskarának a magartartása miatt.²⁰ A hivatalos érintkezésben csakis a „Schwäbisch-deutscher Kulturbund” bélyegzőt használták. Spreitzer területvezető körrendeletei olykor lényegbevágóan eltértek a Volksbund vezetősége által képviselt álláspontoktól.²¹ A Volksbundhoz való tartozás egyes külső jegyeit, mint például az öltözködés módját, zászlóhasználatot, egyes szimbólumokat stb. is csak igen fokozatosan hangolták össze.²²

A hivatalos iratokban a bácskai területvezetőség 1941 őszétől használja a „Volksbund der Deutschen in Ungarn — Schwäbisch-Deutscher Kulturbund — Gebietsführung Batschka” elnevezést. Ekkor nagyjából be is fejeződött a Kulturbund szervezetének a beillesztése a Volksbund szervezetébe. Végül is 1941. november 9-én megtörtént Zomborban a Kulturbund hivatalos átvétele is.²³ A bácskai terület (hozzácsatolták a bajai körzetet is) lett a Volksbund legerősebb területi szervezete. A területvezetőség (Gebietsleitung) 1941 szeptember 30-án a hét körzet vezetőségén keresztül — Apatin (hat helyi csoport), Hódáság (tíz helyi csoport), Újvidék (tíz), Palánka (tíz), Közép-Bácska (tizenöt), Zombor (tizennégy), Baja (hét), — összesen 50 219 családhoz tartozó 185 766

¹⁷ A Felsőházban a bácskai németeket dr. Christian Welker, a „Selector” Német Állattenyésztő Szövetség elnöke képviselte (Deutsches Volksblatt, 1942. febr. 6., 26 Abgeordnete aus dem Südgebiet).

¹⁸ A háború idején a Volksbund vezetősége mindig „millió” létszámú magyarországi népcsoportot említ. Az 1941. évi népszámláláskor 720 291 személy vallotta magát németnek (Johann Weidlein: Geschichte des Ungarndeutschums in Dokumenten. Schorndorf. 1959, 335—337). A bácskai németekkel együtt Magyarországon összesen 865 530 német volt. Pesti Hírlap, 1941. szept. 3.).

¹⁹ Werbasser Zeitung, (Wochenzeitung für das protestantische Deutschtum) 1941. máj. 24., Volksgruppenführer F. Basch in der rückgegliederten Batschka.

²⁰ Deutscher Volksbote (Wochenzeitung für Kultur, Politik und Wirtschaft, Budapest), 1941. 6. Deutsche Südungarns.

²¹ Az 1941. júl. 12-én kiadott 4. számú köriratában Spreitzer például azt állította, hogy a német ifjúság nem köteles látogatni a „Levente” foglalkozásait, mert a bécsi szerződés a német ifjúság testnevelését kizárólag a német népcsoport hatáskörébe utalta (IAPKV, 23611/69).

²² A bácskai németek már ekkor horogkeresztes zászlókat használtak; „német módra”, vagyis felemelt karral és „Heil Hitler”-rel üdvözölték egymást stb.

²³ Spreitzer 1941. okt. 30-i 8. számú körrendeletében találtuk az adatot, hogy az ünnepélyes csatlakozás 1941. nov. 9-én lesz (IAPKV, 23611/81—84).

tagot számláló embercsoport, vagyis a német lakosság 96,5 százalékának sorsa fölött rendelkezett.²⁴

A Volksbund bácskai szervezete megtartotta a jugoszláv állam kereteiben kialakult bizonyos sajátos jegyeit az egységes szervezeti felépítésre irányuló törekvések ellenére is. A bácskai területvezetőségnek a kebelébe tartoztak az egyes tagozatok (Gliederungen) vezetői is: 1. Deutsche Mannschaft (Adalbert Feldinger), 2. a Nőszervezet Területi Hivatala (Gebietsfrauenamt — Trude Kremling), 3. az Ifjúság Területi Vezetősége (Gebietsjugendführung — Robert Kohler). Ide tartoztak az egyes szakosztályok vezetői is: 1. Német Orvosok Szakosztálya (Fachschaft Deutscher Ärzte); a Német Ügyvédek (Fachschaft Deutscher Rechtsanwälte); a Német Nevelők (Fachschaft Deutscher Erzieher); a Német Gyógyszerészek (Fachschaft Deutscher Apotheker) és a Német Vadászok Szakosztálya (Fachschaft Deutscher Jäger).²⁵

1941. október 21-én a Volksbund bácskai vezetősége arról számolt be, hogy szervezetileg már behálózta a német lakosság 97 százalékát. Külön kihangsúlyozta, hogy a Nők Szervezete (Frauenwerk) már több mint 30 000 tagot számlál, sőt a Német Ifjúság Szervezete is elérte a 20 500-as taglétszámot. A Területi Vezetőség Sporthivatala (Gebietssportamt) 26 labdarúgó és mintegy 40 kosárlabda szakosztály munkáját irányította.²⁶ Attól eltekintve, hogy a fenti adatokban nyilvánvaló a felfelé kerekítés módszere, mégis nyugodtan állíthatjuk, hogy a Volksbund bácskai szervezete már 1941-ben gyakorlatilag a német lakosság egészével rendelkezett.

A Volksbund bácskai szervezetének sajátosságai

Ennek az igen szerteágazó szervezetnek az ismertetésekor külön kell foglalkoznunk a később egész Magyarországon meghonosodott Deutsche Mannschafttal. E szervezet megalakításának az ideje még vitás. Nyugodtan állíthatjuk, hogy nem létezett a sváb-német Kulturbund kereteiben, noha bemutattuk, hogy a Bácska megszállása pillanatában a Kulturbundnak voltak felfegyverzett alakulatai. Valószínű, hogy ez a katonai jellegű szervezet 1941 nyarán alakult meg. A szovjet—német háború kitörése után a Bácskában is megkezdődtek a szabotázs- és diverzánsakciók a Jugoszláv Kommunista Párt vezetésével. Mivel a bácskai búzafelelesleg a magyar kormány beleegyezésével teljes mértékben a tengelyhatalmakat illette meg, Spreitzer elrendelte a bácskai volksdeutschok bekapcsolását a katonai közigazgatás szervezte terménymegőrző őrszolgálatba. A megállapodás értelmében ezek a német csoportok 1941. július 12-étől 1941. augusztus 28-ig teljesítették éjjel-nappal őrszolgálatot.²⁷ Spreitzer az őrszolgálatok résztvevői számára fegyvert követelt.²⁸ A belső front kialakítása során ezekből az egységekből jött létre a Mannschaft 1941 nyarán.²⁹ A rendszeresített, de fegyver nélküli kiképzésben részesített Mannschaft jelenti az 1942 június elején

²⁴ Füzet: Rechenschaftsbericht über das II. Kriegswinterhilfswerk 1941—1942. A Jugoszláviához tartozott Dél-Baranyát a Volksbund Baranya-kerületéhez (Schwäbische Türkei) csatolták.

²⁵ Spreitzer: Hauptdienststellen und Hauptdienststellenleiter der Volksgruppenführung, Gebietsleitung, Gliederungen und Fachschaften című, 1941. okt. 21-i keltezésű körrendelete (IAPKV 23611/109—117).

²⁶ Die Landpost, Wochenzeitung für die Volksdeutsche Bauernschaft im Donauraum, Újvidék. 1941. okt. 26. Die Arbeit des Kulturbundes.

²⁷ Deutsche Zeitung, 1941. okt. 28. Die Arbeit des Kulturbundes.

²⁸ Spreitzer 1941. júl. 12-én kelt 3. számú körrendelete (IAPKV 23612/20).

²⁹ Johann Wüschl: Jugoslawien und das dritte Reich... 269.

— a Bácska területére korlátozottan — eltűrt Deutsche Mannschaft szervezet magvát.³⁰ Tagjai 18 évnél idősebb, katonai szolgálatra alkalmas németvérű jelentkezőkből kerültek ki.³¹ A Deutsche Mannschaft szervezete csak a Bácska területére terjedt ki. Vezére Adalbert Feldinger, aki egyben a területvezető helyettese is volt. Ugyanúgy az egyes helyi csoportokon belül is a megalakult DM-egységek parancsnokai közvetlenül a helyi csoportvezető mögött foglaltak helyet a rangsorban. A területvezetőség mellett működő főosztály (Hauptabteilung) által irányított szervezet a katonai hierarchia szigorúan alkalmazott elvein épült fel.³²

Ismeretes, hogy a bácskai népfelszabadító mozgalom roppant nehéz körülmények között indult meg. A bácskai kommunistáknak Jugoszlávia feldarabolása folytán a Jugoszláv Kommunista Párt Központi Vezetőségével úgyszólván minden kapcsolatuk megszakadt. Munkájukat nehezítette az a körülmény is, hogy a megszálló fasiszta hatóságok a végsőig elmélyítették a már előbb is fennálló nemzeti ellentéteket. Ilyen körülmények között a bácskai partizán harcokat vezető Vajdasági Tartományi Pártvezetőség elsőrendű feladatának tekintette, hogy a harci egység kialakítása érdekében összehangolja a bácskai szerbek és horvátok társadalmi és nemzeti szabadság-törekvéseit a velük együtt élő magyarok és németek felkeltendő antifasiszta érzelmeivel és tudatosítandó internacionalista-proletár érdekeivel. Ennek értelmében a tartományi pártvezetőség már az első, 1941-es júniusi kiáltványában harcra buzdítja más népekkel együtt a bácskai németeket is,³³ azzal a célkitűzéssel, hogy a háború után a Vajdaság népei majd együttesen döntenek további sorsukról. Abból kiindulva, hogy a felszabadító harc valamennyi bácskai nép érdeke, a pártvezetőség a továbbiak során is következetes marad abban az igyekezetében, hogy a harcba bevonja a bácskai németiséget is. Erről számos okmány tanúskodik.³⁴ A soron következő események azonban rácafoltak a vajdasági pártvezetőség törekvéseire. Igaz ugyan, hogy a vajdasági pártszervezetnek már a háború előtt sem sikerült komolyabb támaszpontot kiépíteni a bácskai németeknél. Összehasonlítás céljából megemlítjük, hogy míg a vajdasági pártszervezet 30 százalékat magyarok képezték, addig a németek között alig akadt néhány párttag. Dicsőségükre szolgál, hogy a német párttagok megmaradtak a helyükön, részt vettek a felszabadító harcokban, viszonylag magas tisztségeket töltöttek be, és úgyszólván valamennyien elesetek már 1941-ben.³⁵ Az elesett harcosokkal le is zárult a német népcsoport tagjainak részvétele a felszabadító mozgalomban.

³⁰ A Mannschaft tagjai nem viseltek fegyvert: e tekintetben számolni kellett Magyarország érzékenységeivel (a továbbiak során is). A német birodalom külügyminisztere és a birodalmi SS-vezető megállapodása alapján 1942-ben felfegyverezték a „népinémeteket” Romániában, Horvátországban, Szerbiában és Észak-Sziléziában. A magyarországi németek — ezt nyíltan kimondták — kivételt képeznek (VII, London, M-120, 200/1534).

³¹ A Deutsche Mannschaft legkisebb egysége a 8—16 tagból álló „Schar”; három-négy „Schar”-ból tevődik össze a „Zug”; 3—4 „Zug” alkotja az egyes helyi csoportok „Sturm”-ját, melyek munkáját a hat körzeti „Oberabteilung” irányítja. A szervezet élén Feldinger „Hauptabteilung”-ja áll (Feldinger 1942. jún. 3-én kelt 1. számú parancsa, IAPKV 23612/119).

³² Adalbert Feldinger 1943. jún. 3-án kelt 2. számú körrendelete (IAPKV 23612/118—119).

³³ IAPKV, 22043.

³⁴ Lásd a Vajdasági Ifjú Kommunisták „Junge Generation aller Völker der Vojvodina” kezdetű, 1941. júl. 30-i kelezésű röpiratában (IAPKV, 18989), a Tartományi Pártvezetőség 1941. 25-i kiáltványát (IAPKV 2874), a Vajdasági Ifjú Kommunisták Tartományi Bizottságának 1941 december végi kiáltványát (IAPKV 23068/13—14) stb.

³⁵ A német nemzetiségű partizánok közül elsőnek Gottfried Hove becsei ifjú kommunista esett el. A katonai egységek elhelyezéséről gyűjtött adatok miatt halálra ítélte a Honvédezerkar Főnöke Rögtönítélő Bírósága, 1941. nov. 11-én végezték ki. Josef Kramert a Délbácskai Kerületi

A Volksbund bácskai szervezete a partizán akciók elleni védekezés céljából megalakított Mannschafftal nyíltan kifejezte állásfoglalását a felszabadító mozgalommal szemben. A német lapok részletesen beszámoltak a magyar honvéd vezérkar főnöke rögtönítélő bíróságának leszámolásáról a bebörtönzött kommunistákkal szemben. Gondosan regisztrálták a partizán akciókat és megtorlást követeltek, ha ezek az akciók a németek közvetlen érdekeit sértették, vagy veszélyeztették.³⁶ Egyszóval a bácskai Volksbund szolidaritást vállalt a megszálló fasiszta hatóságok harcával a kommunisták vezette mozgalommal szemben, s leküzdésében Magyarország 1944. évi német megszállása után közvetlenül is résztvett.

A bácskai németeknek még a Kulturbund idején kialakított intézményei közül megemlíthetjük a Német Iskolaalapot és az igen szerteágazó szövetkezeti mozgalmat, melyek a Volksbund keretei közé kerülve, a magyar uralom alatt különleges kezelést igényeltek.

Az 1929-ben engedélyezett Német Iskolaalap (Schulstiftung) javára önkéntes adományokból 1931. augusztus 30-ig 3 079 405 dinár gyűlt össze úgy, hogy 1931 októberében megnyílt az egy éves óvónőképző tanfolyam és gyakorló iskolával egybekötött Német Magántanítóképző Újverbászon. Az elkövetkező tíz évben, vagyis Jugoszlávia összeomlásáig a Német Iskolaalap szervezésében még két magángimnázium alakult Újverbászon és Apatinban (1940). Azonkívül két-éves mezőgazdasági iskola Futakon (1940) és egy magánjellegű polgári iskola szintén Újverbászon (1933).³⁷ A bácskai németeknek a Magyarországhoz való csatolás után az elért pozícióik megszilárdítását német—magyar kisebbségi megállapodás tette lehetővé. A bácskai területvezetőség 1941 nyarán nagyméretű akciót indított az Iskolaalap javára, melynek eredményeként 1005-en jegyeztek úgynevezett „építőkövet” (Baustein), vagyis magukra vállalták, hogy öt éven keresztül évi 50 pengő hozzájárulással támogatják az akciót. Ezzel egyben elnyerték az alapító tag elnevezést is.³⁸ 1941. szeptember 1-én az Iskolaalap javára rendezett „áldozati napon” (Opfertag) egyetlen nap alatt 162 000 pengőt gyűjtöttek.³⁹ Így az Iskolaalapnak egyszeriben elegendő pénze lett az Újvidéken meginduló új német polgári iskola eltartására és körülbelül 200 középiskolás ösztöndíjazására.⁴⁰

A német középiskolák az 1941—1942-es iskolaévet zsúfolt létszámmal kezdték meg. A 64 német elemi iskolát 5563 tanuló látogatta. Mivel a német középiskolák kivétel nélkül magánintézetek voltak, tanszemélyzetüket gyakor-

Pártvezetőség tagját 1942. márc. 1-én végezték ki. A Szerémségben már 1941-ben kivégezték Karl Bernaist, a Szerémségi Kerületi Pártvezetőség tagját, valamint Johann Micket, az ifjú kommunisták szerémségi titkárát. Ez utóbbiakat azért említjük meg, mert a Vajdasági Pártvezetőség példaként említette őket is a bácskai németekhez intézett, úgyszólván minden kiáltványában. Svetozar Marković-Toza, a bácskai partizánmozgalom vezetője, 1942. nov. 10-én azt jelentette Titónak, hogy a Bácskában mindössze egy német párttag van (IAPKV 3279).

³⁶ Lásd: Deutsches Volksblatt 1941. aug. 3., Zweites Todesurteil des Neusatzter Kriegesgerichtet; 1941. aug. 17., Eine jüdisch-kommunistische Bande; 1941. okt. 1., Vier Brandstiftungen in der Umgebung von Neusatz; 1941. okt. 5., Die Täter der Anschläge auf Neusatzter Geschäfte verurteilt stb.

³⁷ Josef Senz: Volksdeutsche Schulerziehung in Ungarn, Neusatz, 1943.

³⁸ A Bácska megszállása pillanatában az Iskolaalap 3 500 000 dinárral, vagyis 350 000 pengővel rendelkezett.

³⁹ Deutsches Volksblatt, 1941. nov. 23., Bisher aus 76 Gemeinden 162 172 pengő und 1005 neue Bausteine.

⁴⁰ August Arnold, a területvezetőség iskolahivatala (Gebietsführung Schulamt) vezetőjének 1941. aug. 12-i körirata (IAPKV, 23611/21—29).

latilag a Volksbund nevezte ki. Ennek megfelelően a bácskai német iskolák a nemzetiszocialista nevelés alapsejtjei voltak. Ezt egyáltalán nem is titkolták. Maga Spreitzer is rendszeresen eljár az iskolai évnyitó ünnepélyekre és a bácskai tanítóság összejöveteleire, hirdetve: „manapság a nevelőket és az ifjúságot is szorosan be kell vonni a népi élet minden megnyilvánulását átfogó nemzetiszocialista forradalomba”.⁴¹

A „német iskolák nélkül nincs német nép” jelszóval a háború egész ideje alatt folyt az akció a bácskai német középiskolák anyagi eszközeinek biztosításáért. 1942-ben az Iskolaalpnak már 3226 alapító tagja volt. Párhuzamosan bővült a német elemi iskolák hálózata is. Különleges gondot fordított a Volksbund óvodák és napközi-otthonok létesítésére. A Bácskában 1941-ben már 53 egész napi foglalkoztatást biztosító gyermekotthon (Kindertagesheim) működött. „A felébredt vér nem tűrheti az idegen bilincseket” jelszóval a szokásos esti összejövetelek (Heimabend) keretében tanfolyamokat rendszeresítettek, melyeken a tagság a német történelemmel, kultúrával és a „német világnézet” elemeivel ismerkedett.⁴²

A bácskai német Iskolaalap jelentős anyagi eszközökkel rendelkező intézménnyé fejlődött. 1943 májusában beolvadt a Magyarországi Német Népcsoport időközben Budapesten megalakult Iskolaalapjába (Schulstiftung der Deutschen Volksgruppe in Ungarn).⁴³

A zárt népközösség kialakítása során a Bácskában igen komoly visszhangra talált a német evangélikus egyház különállásáért már a háború előtt megindított mozgalom.⁴⁴ A 38 871 lelket számláló bácskai evangélikus németiség körében a különálló egyház gondolata annál is természetesebbnek tűnt, mert benne a már 1931 novemberében létrehozott Német Evangélikus Krisztusi Egyház továbbélését látták, csak megváltozott körülmények között.⁴⁵ A bácskai szeniorátus 1941. augusztus 21-én megtartott rendkívüli konventje ki is mondta Philipp Popp, a volt jugoszláviai német evangélikus egyház Zágrábban székelő püspöke sugallatára a „történelmi döntést” a Délmagyarországi Német Evangélikus Egyház megalakulásáról.⁴⁶

A konvent rendkívüli összehívásával egyidejűleg a bácskai evangélikusok lapja közzétette a németországi evangélikus egyház Hitler iránti hűségfogadalmát a szovjetellenes háború megindításával kapcsolatban.⁴⁷ Ezek után természetes, hogy az új egyház megalakítását üdvözölte Dr. Heckel, a németországi evangélikus egyház külügyi hivatalának a vezetője és dr. Popp zágrábi püspök is, aki átvette az önálló Horvátország német evangélikus egyházának vezetését. Habár a különvált Délmagyarországi Német Evangélikus Egyházat, amelynek

⁴¹ Deutscher Volksbote 1942. jan. 8., Der Lehrer in der Volksgemeinschaft.

⁴² A területi vezetés iskolahivatalának 1941. okt. 12-én kelt 7. számú körözüvénye (IAPKV 23612/236—241).

⁴³ Josef Senz: Volksdeutsche Schulerziehung in Ungarn, Neusatz. 1943.

⁴⁴ Tilkovszky Loránt: A Volksbund szerepe Magyarország második világháborús történetében, Történelmi Szemle, 1968/3, 303.

⁴⁵ Südostdeutsche Heimatblätter (Im Auftrag des Südostdeutschen Kulturwerks, München, 1963/2, Franz Hamm: Die Deutsch Evangelisch Christliche Kirche. — Az evangélikusok számára vonatkozó adat: Josef Schramm: Batschka, das fruchtbare Land zwischen Donau und Theiss. Freilassing. 1960, 29.

⁴⁶ Deutsche Zeitung, 1941. aug. 26., Bekenntnis zur deutsch-evangelischen Kirche Südungarns.

⁴⁷ Kirche und Volk, Evangelisches Gemeindeblatt, Újverbász-Neuwerbass, 1941. aug. 15., Der Geistliche Vertrauensrat an den Führer.

conseniorjai dr. Mäder és dr. Franz Hamm volksbundista képviselők lettek, a magyar kormány nem ismerte el hivatalosan, mégis a körülötte folyó huzavona során rendszeresítette számára az anyagi támogatást.⁴⁸

A Délmagyarországi Német Evangélikus Egyház sorsát teljesen a Volksbundhoz kötötte. Ez legjobban az 1942-ben bekövetkezett SS-toborozáskor jutott kifejezésre. A számukra rendezett búcsú-istentisztelet idején a bácskai evangélikusok lapja büszkén hirdette: „talán nem túlozunk, ha az önkéntesek között az evangélikusok számát több, mint 2000-re becsüljük”.⁴⁹ Ezzel kapcsolatban külön meg kell említeni, hogy a Délmagyarországi Német Evangélikus Egyháznak sikerült a Volksbund politikája mellé állítani a 11 673 lelket számoló bácskai autonóm német református szeniorátus híveit is.⁵⁰

A Kulturbund védnökségével és irányításával kialakult szövetkezeti mozgalom alapjait Jugoszláviában az 1920-ban megalakult „Agrária” Központi Mezőgazdasági Szövetkezet (Landwirtschaftliche Zentralgenossenschaft) létesítésével fektették le. A háború kitöréséig a Jugoszláv Királyság Német Hitel- és Mezőgazdasági Szövetkezetek Központja (Verband deutscher Kredit- und Wirtschaftgenossenschaften im Königreich Jugoslawien) irányításával 400 helyi szövetkezet létesült, mintegy 60 000 szövetkezeti taggal.⁵¹

Jugoszlávia feldarabolása bizonyos megtorpanást idézett elő a bácskai németek szövetkezeti életében. A bánáti (106 szövetkezet), a szerémségi és a szlovéniai (100 szövetkezet) elszakadt az addigi újvidéki székhelytől. Az első hírek arról, hogy a bácskai német szövetkezetek, figyelembe véve a megváltozott körülményeket, újrakezdi munkájukat, 1941 júniusában jelentek meg.⁵² A magyar kormány 1941. június 10-én hozott rendelete arra kötelezte a „visszatartott Délvidék” területén működő szövetkezeteket, hogy alapszabályaikat 4 hónapon belül hozzák összhangba a Magyarországon érvényben levő törvényekkel. Négy hónap múlva a magyar kormány megállapította, hogy a bácskai német szövetkezetek „meg sem kísérelték, hogy alkalmazkodjanak a rendelethez”.⁵³ A minisztertanács engedve a nyomásnak, 1941. december 12-én olyan értelemben módosította a rendeletet, hogy megengedte a 200-nál több szövetkezet munkáját irányító központok további működését. Ezzel a rendelettel a Bácskában megszűnt egy szerb, egy szlovák és egy magyar szövetkezeti központ, míg a 204 német szövetkezetet irányító német központok zavartalanul tovább működtek.⁵⁴ Az újvidéki Deutsches Volksblatt közölte a német szövetkezetek

⁴⁸ Az egyház két conseniorja, Mäder és Hamm többször is eljártak Hóman Bálint, illetve Szinnyi-Merse kultuszminiszternél, sőt Bárdossy, illetve Kállay miniszterelnöknél is az egyház alapszabályainak a jóváhagyása és az államsegély ügyében (Kirche und Volk 1942. nov. 15., Die neue Kirchenordnung; 1943. dec. 1., Die Senioratversammlung).

⁴⁹ Az SS-önkénteseket búcsúztató istentiszteleteket megtartották mind a 24 német evangélikus egyházközségben. Az önkénteseket válogatott verseket tartalmazó — „Fegyverben álló embereinknek” ajánlás — füzet (Liederbüchlein) ajándékozták meg.

⁵⁰ A bácskai református vallású németek Jugoszlávia feldarabolása után, Peter Weimann seniorral az élen, szintén megvalósították autonómiájukat. Az említett SS-önkénteseket búcsúztató istentiszteleteket több helyen egy időben tartották meg a reformátusok és az evangélikusok. 1943. okt. 26-án az új református seniort, Christian Jungot Mäder így üdvözölte: „Mi ugyanazon törzs két ága vagyunk” (Kirche und Volk, 1943. nov. 15., Amtseinführung des neuen deutschen reformierten Seniors).

⁵¹ Volksdeutsches Jahrbuch, 1941, Dr. Josef Trischler: Was soll ein Volksgenosse von unseren deutsche Genossenschaften wissen?

⁵² Die Landpost, 1941. jún. 1., Wiederaufnahme der Tätigkeit in den deutschen Genossenschaften.

⁵³ OL-Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1941. nov. 3.

⁵⁴ 1941. dec. 17. dec. 19.

további sorsával kapcsolatos alkudozások folyamán, hogy a Bácskából 1941 szeptemberéig mintegy 30 000 tonna kendert és 5000 vagon búzát szállítottak ki Németországba.⁵⁵

A bácskai német szövetkezeti központok közül kétségtelenül a Központi Mezőgazdasági Kölcsönpénztár (Landwirtschaftliche Zentraldarlehenskasse) volt a legjelentősebb, amely már 1927 óta irányította a német szövetkezeti mozgalom pénzelését. 1941 végén a kölcsönpénztár forgalma elérte a 13 911 049 pengőt, az 1942-es év végén pedig 16 828 699 pengőre emelkedett.⁵⁶

Az „Agrária” révén a német parasztok már a háború előtt Németországba szállítottak 20 000 vagon búzát, 21 000 vagon kukoricát, 1200 vagon kendert és 116 vagon heremagot. A megváltozott körülmények között az Agrária 78 szövetkezettel és 58 önként társult vállalatával már 1941 végén kiszállított 31 169 tonna búzát a Bácskából, 1942-ben pedig 40 616 tonna búzát és 56 000 tonna napraforgót.

Az 1931-ben alakult, „Selektor” elnevezésű Állattenyésztő, Állat- és Állati-termék Értékesítő Központ (Selector—Zentrale für Viehzucht und Verwertung von Vieh und Viehprodukten) 99 szövetkezetével szintén a Németországba történő szállításra összpontosította tevékenységét. Az 1943-as közgyűlésen megállapították, hogy a Selector 1942-ben Németországba és Olaszországba 2025 vagon, azaz 9533 darab kövér sertést szállított.⁵⁷

Az említett fő szövetkezeti központon kívül több kisebb szövetkezet is működött: 17 iparos szövetkezet, 6 tejtermelő és a tejtermékeket értékesítő szövetkezet, 6 bor- és gyümölcserőltető szövetkezet, 5 kereskedő szövetkezet és 21 temetkezési jótékonyági szövetkezet.⁵⁸

A bácskai szövetkezeti mozgalom csúciszervének, a Délmagyarországi Német Szövetkezeti Központnak az élén dr. Josef Trischler volksbundista képviselő állott.⁵⁹

Sikerült tehát elérni, hogy a bácskai németek zökkenőmentesen kapcsolódjanak be a Volksbund vérkeringésébe. Már 1941 nyarán a gyermeküdtetési akció keretében Magyarország különböző vidékeiről 3000 német gyermeket fogadtak be.⁶⁰ Mégis az első nagy közös akció, melybe a bácskai némettség is teljes mértékben bekapcsolódott, az 1941–1942-es téli segélyakció (Winterhilfswerk) volt. Ezt az akciót Hitler még 1933-ban életre hívta, amikor Németországban 6 000 000 munkanélküli volt. Idővel ez a segélyakció beolvadt a Német Népszegélyként (Deutsche Volkshilfe) állandósított segélymozgalom kere-

⁵⁵ Deutsches Volksblatt, 1941. szept. 21., Achtung Hanfbauer und Hanferzeuger.

⁵⁶ Deutsche Arbeit (Wochenzeitung für Handwerk, Industrie und Handel, Újvidék) 1943. márc. 5., Hauptversammlung der Deutschen Landwirtschaftlichen Zentraldarlehenskasse.

⁵⁷ Az adatokat a Németországba való szállításról az egyes szövetkezeti központok jelentései alapján közöltük: Die Landpost 1942. január 4, Jahresversammlung des „Selector”; Deutsches Volksblatt, 1943. ápr. 22., Die Landwirtschaftliche Zentralgenossenschaft „Agraria” berichtet; 1943. jún. 24., Hauptversammlung des „Selector”.

⁵⁸ Die Landpost, 1944. máj. 21., Die Tagung der Genossenschafts-Zentralen des Südgebietes.

⁵⁹ Deutsches Volksblatt, 1943. aug. 3., Alle volksdeutschen bäuerlich wirtschaftlichen Einrichtungen des Gebietes Batschka in gleichem Schritt.

⁶⁰ A bácskai németek áldozatkészségéről sokat írtak a német újságok. Példaként emlegettek a palánkai németeket, akik 210 gyermeket akartak befogadni, de úgy, hogy vagy elégítsék ki mindazokat, akik jelentkeztek, hogy befogadnak egy-egy gyermeket, vagy ne küldjenek egy gyermeket sem, mert az rossz vért szülne azoknál, akiknek nem jutna gyermek gondozásra (Deutsche Arbeit, 1941. júl. 15., Durchschlagender Erfolg der Aktion „Kinder auf Land”).

tébe. Magyarországon a téli segélyakciót első ízben 1940—41 telén szervezték meg. Míg az első akció főként a családsegélyre (Familienhilfe) szorítkozott, a második már átfogóbb volt és kiterjedt a német óvodák, diáktthonok stb. építésére is. Ezeket az akciókat, mint állandóan hangsúlyozták, a nemzetiszocialista világnézet realizálásának kell tekinteni.⁶¹ Az összesen 705 332,98 pengőt kitevő adományoknak csaknem felét, 299 840,06 pengőt a bácskai németiség adományozta.⁶² Ezzel kapcsolatban jelentette ki Franz Basch népcsoportvezető, hogy a Bácska harcos áldozatkészsége egyedülálló és példamutató.⁶³

A Magyarországi Németek Népi Szövetsége 1941 októberében megtartott rendes évi közgyűlésén Basch ismételt hangsúlyozta a Bácska szerepét.⁶⁴ Ezen a vidéken ekkor a 15 000-es példányszámú Deutsches Volksblatton kívül még 31 időszakos helyi, politikai és egyéb jellegű lap jelent meg. A helyi csoportok, tagozatok szakosztályok hetenként megtartott összejöveteleinek napirendjén a legkülönbözőbb problémák szerepeltek: az eszmei nevelés, a német dalok tanulása, filmvetítések, olvasóórák, hangversenyek stb.⁶⁵

A bácskai németiség fokozatosan beilleszkedett tehát a magyarországi Volksbundba, amelybe egyúttal igyekezett bevinni a maga lendületét is. Spreitzer területvezető 1942 újévi üzenete szerint „a mi sorsközösségünk az összmagyarországi területek németeivel teljesen tudatos és végérvényes. A következő esztendőben még mélyebben és életszerűbben kell ennek uralkodnia bennünk. Magyarország egy és egynegyed millió németét sorsszerűen köti össze a közös harc, a vér, a föld, a nép, a haza.”⁶⁶

Két nappal később a Deutsches Volksblatt arról írt, hogy az új korszakot nyitó elkeseredett harcban az össznémetiség sorsával egy ember, Adolf Hitler rendelkezik.⁶⁷ Ez azt jelentette, hogy a bácskai németiség a Volksbund, s általában Magyarország kereteibe való bekapcsolódásával tulajdonképpen Hitler akaratát teljesítette.

Az első önkéntes SS-akció

Ribbentrop birodalmi külügyminiszter és Bárdossy László magyar miniszterelnök és külügyminiszter budapesti tárgyalásai (1942. január 6-tól 9-ig) során⁶⁸ létrejött elvi megegyezést követően 1942. február 24-én egyezményt kötöttek, melynek értelmében Magyarország SS-önkéntesek toborzása céljából

⁶¹ IAPKV 23 611 (81—83).

⁶² Füzet: Rechenschaftsbericht über das II. Kriegswinterhilfswerk 1941/1942 des Volksbundes der Deutschen in Ungarn.

⁶³ Deutsche Zeitung, 1941. dec. 2., II. Winterhilfswerk 1941/1942.

⁶⁴ Ez volt az első közgyűlés, amelyen a bácskaiak is részt vettek. Ezzel kapcsolatban a tudósító megjegyezte: horogkeresztes karszalagjaik felkeltették valamennyi részvevő figyelmét (Die Landpost, 1941. okt. 26., Die Jahresversammlung des Volksbundes der Deutschen in Ungarn).

⁶⁵ A leggyakrabban a német birodalomból átvett dalokat énekelték: „Nur der Freiheit gehört unser Leben; Wenn die bunten Fahnen wehen” stb. 1942. jan. 30-án, Hitler hatalomra jutásának kilencedik évfordulóját megünnepezték az összes bácskai helyi csoportok. Ez alkalommal a „Lang war die Nacht”, „Deutschland erwache” és az „Ein junges Volk steht auf” című alkalmi dalokat énekelték. (Lásd a helyi csoportok jelentéseit: IAPKV, 23 619/220—225, 23 611/81—83.)

⁶⁶ Deutsches Volksblatt, 1942. jan. 1., Zum neuen Jahr.

⁶⁷ Deutscher Volksblatt, 1943. jan. 3., Ein Jahr im Volksbund.

⁶⁸ Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945, Serie E, Band I. 12. Dezember, 1941. bis 28. Februar 1942. 247.

20 000 18-től 30 éves németet enged át tekintet nélkül arra, hogy tagjai-e a Volksbundnak. Az önkéntesek toborzását maga a Volksbund végezte Nageler SS-Obersturmbannführer, a Reich megbízottja irányításával. Az alkalmasnak talált önkénteseket tehát a magyar honvédelmi minisztérium átengedte a német birodalomnak. Az SS-önkéntesek a magyar állampolgárság elvesztésével egyidejűleg német állampolgárságot nyertek.⁶⁹

Az önkéntesek toborzása a Bácskában a jelentkezők buzdítása és a vonakodók terrorizálása jegyében zajlott le. „Ez az akció a népi németek tettekrekesésének az utolsó erőpróbája, és aki azt nem bírja ki, az szemünkben többé nem német” — hangoztatta Spreitzer.⁷⁰ Februárban és márciusban, a toborzás idején, napirenden volt a távolmaradók zaklatása. Házfalaikra kiírták, hogy „áruló”, ablakaikat beverték és gyakran még tettelegességre is sor került.⁷¹ Az önkéntesek úgy viselkedtek, mint akikre már nem érvényesek a magyar állam jogszabályai. Erre a magyar hatósági szervek, különösen a csendőrség, igen élesen reagáltak.

A bácskai németek között bizonyos differenciálódás volt észlelhető. Az SS toborzó akció hatására Adam Berencz apatini plébános nyíltan is fellépett, és lapjában a Die Donauban erőlesen bírálta a Volksbund majd minden intézkedését. Meggyőződéses antifasiszta volt, aki a kereszténységet és a nemzeti-szocializmust összeférhetetlennek tartotta. Amellett lelkes híve volt a „szent-istváni” Nagy-Magyarország eszméjének, és maró gúnnyal írt Spreitzer területvezető magatartásáról a Bácska „ezer éves jogos birtokosa”, Magyarország iránt.⁷² Berencz az SS toborzó akciót gyakorlatilag a Magyarországgal való önkéntes szakításnak minősítette.⁷³ Megnyerte ugyan a bácskai németek egy részének rokonszenvét, de agitációja nem jutott el az ellenállás szervezettebb formáihoz.

Az SS önkénteseket toborzó akciók a Bácskában — eltekintve a szórványos incidensektől — a németek kitörő lelkesedésének jegyében zajlottak le. Már 1941-ben tömegesen szökdösött át Bácskából Bánátba és Szerbiába a német ifjúság, hogy csatlakozzék a birodalmi német egységekhez. 1941 decemberében a Wehrmachtban mintegy 1000, a Waffen-SS-ben körülbelül 2000, a belgrádi Werkschutz der Organisation Todt-ban pedig ismét 1000 bácskai német teljesített szolgálatot.⁷⁴ A helyi csoportok jelentései az ifjúság „határtalan lelkesedéséről” számoltak be; a 30 évnél idősebbeknél lehangoltságot tapasztaltak, hogy őket eleve kizárták a toborzó akcióból.⁷⁵ Basch az SS-önkénteseket búcsúztató

⁶⁹ Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien. Düsseldorf. 1961, Band V, 169 E.

⁷⁰ Deutsches Volksblatt, 1942. ápr. 2., Gebietsführer...

⁷¹ Deák főispán 1942. márc. 14-i jelentése. (IAPKV, 8327).

⁷² Berencz utalt arra, hogy a magyarok fogadtatása a németek részéről ellenséges volt; Die Donau (Wochenblatt für das Katolische Deutschtum, Apatin) 1941. szept. 27., So sieht es mit der anderen Seite der Medaille aus. — Szemére lobbantotta Spreitzernek, hogy a Deutsches Volksblatt a felszabadulás óta eltelt nyolc hónap alatt sem közölte Horthy kormányzó képét, noha közismert, hogy a jugoszláv államban sohasem fukarkodtak a hűségnyilatkozatokkal (Die Donau, 1942. febr. 28., Nun will ich fortfahren). — Egy Nyugat-Németországban Berenczről nemrég megjelent kiadvány szerint a németek 5 százaléka sem csatlakozott volna az SS-alakulatokhoz, ha nem alkalmaztak volna terrort. (Weitblick eines Donauschwaben, Widerstand gegen nationalsozialistische Einflüsse unter den Donauschwaben Jugoslawiens und Ungarns 1935—1944. Dieterskirch. 1968, 8.)

⁷³ Die Donau, 1942. máj. 2., Nennt mann das Kulturarbeit?

⁷⁴ A fenti adatokról a helyi csoportokban végrehajtott összeírás alapján szereztünk tudomást (IAPKV 23 612/36).

⁷⁵ Lásd például az apatini körzetvezetőség 1942. febr. 15-i jelentését (IAPKV 23 612/42).

újvidéki seregszemplén mondotta: „Hiszem, hogy eljön az idő, amikor már többé nem azt kell mondanunk, hogy a Bácska halad az élen, hanem azt, hogy a Bácskával minden előrehalad, s akkor az önök életének is egyik legbüszkébb perce következik be.”⁷⁶ Basch szavait a számadatok is igazolják: a 16 527 SS-önkéntes közül 9322 bácskai volt, éspedig a zombori járásból 2038, a hódásigiből 2789, a palánkaiból 1074, az újverbásziból 1700 és az újvidéki járásból 1721.⁷⁷ A 18–30 éves németek 90 százaléka önkéntesen jelentkezett az SS-alakulatokba.

A Volksbundnak sikerült elérnie, hogy a magyar kormány 1942 áprilisában — majd egy évi huzavona után — jóváhagyja a Német Ifjúság alapszabályait. Igaz ugyan, hogy a Német Ifjúság a mágócsi országos találkozó (1941. július 29.) után gyakorlatilag már megkezdte munkáját.⁷⁸ Mintegy 90 magasabb rangú ifjúsági vezető Németországban nyert kiképzést, a többiek bácskai kiképző táborokban vettek részt.⁷⁹ A téli-segélyakció során szervezett ifjúsági „áldozati napon” Bácskában 68 000 pengő gyűlt össze. A Német Ifjúság célkitűzése az volt, hogy szervezetileg átfogja a 6–24 éves német gyermekek és ifjúság politikai, kulturális, sport és társadalmi életét, hogy nemzetiszocialista szellemben nevelje és irányítsa őket.⁸⁰ 1942 április közepén, közvetlenül az alapszabályok jóváhagyása után, megindult a kéthónapos tagtoborzás. Ismét a Bácska járt az élen. Basch 41. születésnapjára Robert Kohler a bácskai terület ifjúsági vezére 23 000 bácskai ifjú nevében tolmácsolta jókívánságait.⁸¹

Az a tény, hogy az SS-önkéntesek elvesztették magyar állampolgárságukat, kijózanítólag, sőt pánikszzerűen hatott a gazdagabb németekre, „akik mindent vártak, csak ezt nem”.⁸² Rendezetlen maradt az SS-önkéntesek családtagjainak jogi státusa is. Lakhatási joguk ugyan sértetlen maradt, de mint olyan személyek családtagjai, akik állampolgárságukat az országból való önkéntes távozással elvesztették, a vagyonszerzés tekintetében kedvezőtlenebb helyzetbe jutottak. Az SS-önkéntesek családtagjai amiatt is méltatlankodtak, hogy a toborzáskor ígért pénzsegélyt hónapokig nem fizették ki, és később is az ígértnél kisebb összegben. Számos helyi csoport jelentéséből kitűnik, hogy a nép lehangolt, és az aszszonyok nyíltan beszéltek: „fűt-fát ígértetek, de csak addig, amíg férjeink el nem mentek”.⁸³ Tény, hogy a magyarországi SS-katonák családtagjairól gondoskodó tiszti hivatal (Fürsorgeoffizier der Waffen SS in Ungarn) zombori kirendeltsége (Nebenstelle) roppant hosszadalmasan intézte a családtagok segélykérelmeit,

⁷⁶ Die Landpost, 1942. máj. 17., Mit der Batschka geht alles voran.

⁷⁷ Dokumentation der Vertreibung... V, 69–69 E. A bácskai önkénteseket először a müncheni gyűjtőközpontba szállították (Durchgangs Quartier). Nageler, a birodalmi SS-vezérhez intézett jelentésében kérte, hogy ezeket a *rendkívül lelkes* önkénteseket minél szebben fogadják, hogy első találkozásuk a birodalommal minél kedvezőbb legyen (Archiv Jugoslavije — Jugoszlávia Levéltára, A birodalmi SS-vezér és a német rendőrség főnökének mikrofilmezett iratanyaga, T-175,33,2 649 909—26 504 417).

⁷⁸ Füzet: Erster Landesjugendtag Magocs, 1941, Herausgegeben vom Landespropagandaamt des Volksbundes der Deutschen in Ungarn.

⁷⁹ Jungkamerad. Das Blatt der Volksdeutschen Jugend Ungarns, Budapest, 1941. aug. Die Landesjugendführung gibt bekannt.

⁸⁰ A Deutsche Jugend rendes tagjai tulajdonképpen a 18–24 éves ifjak voltak. A rendkívüli tagság kiterjedt a gyermekekre is: 6–10 évesek Spielschar, 10–14 évesek Jungvolk, 14–18 évesek Deutsche Jugend (Satzungen der Jugendorganisation der Deutschen in Ungarn, Budapest. 1942).

⁸¹ Deutsches Volksblatt, 1942. júl. 28., Der Volksgruppenführer dankt der Jugend Batschkas.

⁸² Steuer György nyugalmazott államtitkár „Pro memoriá”-ja a magyar belügyminiszterhez (IAPKV, 19882/F. X), 170–180.

⁸³ Die Donau, 1942. júl. 18., Noch einmal über die Freiwilligen.

és hogy a magyar hatóságok nem gátolták ugyan, de nem is segítették munkájukat.⁸⁴ Kijózanítólag hatottak a mind gyakoribb gyászünnepek is, amelyeket egy-egy elesett SS katona tiszteletére tartottak a helyi csoportokban.

S végül a hazai gondoskodása a bevonult SS-önkéntesekről bizonyos anyagi megterhelést is jelentett. Rendszeresítették az úgynevezett Patenschaft-Werbungot, azaz előfizetést kellett vállalni a Deutsches Volksblatra és a Bilderwochera a különböző frontokon harcoló bácskai SS-önkéntesek javára. Már 1942 májusában 7300-an előfizettek így a Deutsches Volksblatra. Akciót indítottak azoknak a bácskai németeknek az összeírására is, akik a honvédségnél teljesítettek szolgálatot, hogy ők is megkaphassák a német lapokat.⁸⁵

A bácskai németek hátországi munkafrontja

A Volksbund 1942 tavaszán, egyidejűleg az SS-toborzóakcióval, életre hívta a Hazai Háborús Gazdasági Szolgálatot (Wirtschaftlicher Kriegsdienst der Heimat), azzal a céllal, hogy Németország háborús erőfeszítéseivel összhangban irányítsa a magyarországi németek gazdasági életét, elsősorban a mezőgazdasági termelést. Az erre a célra megindított Merkblatt (1942-ben 42 szám jelent meg belőle 70 000 példányban) s a már meglevő gazdasági újságok, a rendszeresített rádióadások és a WKH országszerte megalakított helyi és járási szervei mozgósították a tagságot azokra a feladatokra, amelyek a mezőgazdasági munkálatok minden fázisára kiterjedtek, a vetések ellenőrzésétől a termés betakarításáig.⁸⁶

A Bácskában, ahol már eddig is igen fejlett volt a kendertermesztés (1941-ben 60 000 kh), a legnagyobb gondot az olajos magvak termesztésére fordították. Ennek eredményeként a bácskai németek 1942-ben már 32 000 kh-on termesztettek olajos magvakat az 1941-es 26 000 holddal szemben.⁸⁷ Fellendültek még az olyan mezőgazdasági kultúrák is, amelyekben a bácskai németeknek nem voltak tradícióik: a selyemhernyótenyésztés, a gyógynövények és a gyümölcsmagvak termesztése stb.⁸⁸

A munka súlypontja a férfiak bevonulásával fokozatosan a Nőszervezetre tevődött át. Tevékenységük nyomán a bácskai német falvak még külsőleg is a háborús erőfeszítésekre emlékeztettek. Például: a parkokba és az útszegélyre virág helyett napraforgót, burgonyát és főzelékféléket ültettek.⁸⁹ A Nőszervezetnek kellett vállalnia az 1942-ben rendszeresített, a veszélyeztetett németországi gyermekek befogadására szervezett akció oroszlánrészét is. Még be sem fejeződött az 1500, Erdélyből és a Bakony-vidékről idairányított gyermek elhelyezése, mikor a bácskai ifjúsági és nőszervezet utasítást kapott, hogy készüljön fel

⁸⁴ A bácskai helyi csoportok számos jelentése foglalkozik a segély kifizetése körüli visszásságokkal. Így például a hódási körzetvezetőség 1942. szept. 16-án kérte a területvezetőség közbenjárását, hogy a legszegényebbek segélyét a havi 18 pengőről emeljék legalább 40–50 pengőre (IAPKV 23 612/182). Helyenként, például Paripás községben az SS-önkéntesek szülei a helyi csoport otthonában nyíltan kijelentették, hogy az akció nem volt más, mint egy közönséges „Schwindlerei” (IAPKV 23 612/175–176).

⁸⁵ IAPKV 23 617/92.

⁸⁶ Bácskában a WKH munkáját 7 körzeti és 69 helyi szerve irányította.

⁸⁷ Die Landpost, 1943. okt. 24., Eine stolze Leistungsbilanz.

⁸⁸ Így például a Bácskában 1942-ben 60 000 kg gyógynövényt gyűjtöttek, 126 peronoszpóra állomást létesítettek, stb. (Volksdeutscher Kalender 1944, dr. Schlitt: Die Deutsche Volkshilfe.)

⁸⁹ Schulungsheft der Landesfrauenführung des VDU, Folge 13/42.

3000 birodalmi német gyermek befogadására. Miután elhelyezték a Hitlerjugendisták első csoportját, az egyes bácskai falvakból olyan jelentések érkeztek a területvezetőséghez, hogy „valóságos csalódást okozott az a tény, hogy nem minden családnak jutott legalább egy gyermek”.⁹⁰ Ebben volt némi számítás is. Németország ugyanis minden egyes gyermek eltartásáért napi 3 pengőt fizetett és az akciót megelőző propaganda idején úgy tűnt, hogy a gondozószülők (Pflegeeltern) anyagilag is jól járnak. Persze a Volksbundnak is megvolt a maga számítása. A bácskai aktivisták felhívták a szülőket, hogy egyes nélkülözhetetlen szociális intézmények javára mondjanak le a pénzről, „hiszen áldozatról és nem üzletkötésről van szó”.⁹¹ A Volksbundnak ezt a határozatát zokszó nélkül vették tudomásul. A nyár folyamán a Bácska 30 helységében 80 birodalmi német gyermektábor működött. Ősszel pedig újabb 1000 gyermek érkezett Magyarországra és ezeket is főként a Bácskában helyezték el.⁹² A befolyt pénzüsszegekből Apatinban megnyitották a német árvagyermek otthonát, Futakon az SS-katonák üdülésre szoruló gyermekeinek táborát, Újvidéken pedig az SS-katonák hozzátartozóit előnyben részesítő szülő- és csecsemőotthont.⁹³

1942. október 18-án a Hódáságon Spreitzer díszfelvonulással egybekötött nagy népgyűlés keretében nyitotta meg a harmadik téli segélyakciót. Már aznap Bácskaszerzte 300 000 pengő gyűlt össze.⁹⁴ Ebben az esztendőben a tevékenység súlypontja az anyának, a gyermeknek és a családnak, mint a népközösség legkisebb sejtjének a támogatásán volt. Ennek az akciónak az eredményeként nyílt meg Újverbászon az Anyák Üdül Otthona (Muttererholungsheim).⁹⁵ Palánkán és Kunbaján női kiképzőtáborok (Frauenschlulungslager) működtek azzal a céllal, hogy a német nők megismerkedjenek a szükséges tudnivalókkal: a fajkérdéssel, a nők háborús feladataival, gyermeknevelési problémákkal, a nőszervezet munkájával stb.⁹⁶ Habár az akció lebonyolítására a hatóságok mindössze hat hetet biztosítottak, az eredmények mégis megfeleltek a várakozásoknak. Míg 1941—42-ben az összegyűjtött pénz és egyéb adományok értéke 705 322 pengőt tett ki, addig az 1942—43-as akció során már 1 137 112 pengő gyűlt össze. Ennek több, mint felét, 593 334 pengőt, a Bácska adta, és ezt a tényt példaként emlegették Európa összes német népcsoportja előtt.⁹⁷

A háborús helyzet kedvezőtlen alakulása megingatta a német győzelembé vetett hitet és szóhoz juttatta az ellenzéki erőket is a németsegen belül. Berencz köre nyíltan hirdette — a magyar hatóságok hallgatólagos jóváhagyásával —, hogy az, aki nem akarja a kitelepítést, hagyja el a Volksbundot. Helyenként (Fülöpszállás, Miletics, Doroszló) ezt meg is fogadták, — (a Hódáságon) egyese-

⁹⁰ Deutsches Volksblatt, 1942. máj. 25., Reichsdeutsche Jugend auch in Bulkesz und Palanka.

⁹¹ A Magyar Nemzeti Bank csak a gondozó szülők által aláírt listák alapján volt hajlandó kifizetni a segélyt. Spreitzer megkövetelte, hogy a gondozószülők írják alá a listákat, melyek alapján a Volksbund vette fel a pénzt (Spreitzer 1942 júniusi körirata IAPKV) (124—126).

⁹² Ezenkívül 1942-ben a Bácskában nyaralt még 1500 német gyermek Erdélyből, a Bakonyvidékről és a főváros környékéről. Nation und Staat, (Herausgegeben für den Verband der Deutschen Volksgruppen in Europa), 1943 április—május „Die Lage”.

⁹³ IAPKV, 23 612/139, 23 612/204—205.

⁹⁴ Az SS-önkénteseket búcsúztató ünnepélyek óta ez volt Bácskában az első nagygyűlés. Spreitzert harsónak üdvözltek. A kórus a „Wir tragen das Vaterland” és a „Lieder der Nation”-t énekelte (IAPKV 23 613/341—342).

⁹⁵ Füzet: Das Winterhilfswerk im Rahmen der „Deutschen Volkshilfe”. Budapest 1943.

⁹⁶ Deutsches Volksblatt, 1942. nov. 17., Frauenschulungslager Kunbaja und Palanka.

⁹⁷ Deutschtum im Ausland (Zeitschrift des Deutschen Auslandinstituts Stuttgart, 1942. november—december, Aus dem Zeitgeschehen).

a Magyar Élet Pártjához csatlakoztak, és így elhatárolták magukat a Volksbundtól.⁹⁸ A magyar hivatalos körökben a németek közötti differenciálódást rokonszenvvel nézték. Egyre nyíltabban kifejezésre jutott a németek iránti ellenszenv. Erről a hódsági járás vezetője keserűen panaszkodott is Spreitzernek.⁹⁹ Heves támadások érték a Volksbundot a magyar képviselőházban is, úgy, hogy magának Kállaynak kellett lecsillapítania a kedélyeket.¹⁰⁰

Basch arra kényszerült, hogy taktikai okokból a Volksbund összes szervezeteit lojális magatartásra intse. Bácskai tartózkodása idején, 1942 májusában, kifejezte a németek együttműködési készségét a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetséggel.¹⁰¹ Horthy 74. születésnapja alkalmából küldött üdvözlő táviratának alapgondolata az volt, hogy Magyarországot tartják hazájuknak.¹⁰² Amikor a kormányzó felesége a magyar honvédek számára nagy téli segélyakciót hirdetett, azt a Volksbund is támogatta. Az összesített kimutatás szerint a magyarországi németek 80 636 pengőt és 332 440 pengő értékű téli holmit gyűjtöttek össze, és ennek majdnem felét, 37 565 pengőt és 122 074 darab meleg ruhaneműt éppen a Bácskában. Basch a németek áldozatkészségét a magyar haza iránti ragaszkodás megnyilatkozásának minősítette.¹⁰³ A Volksbund tényleges állásfoglalását ezzel az akcióval kapcsolatban Spreitzer bizalmas köriratának abban a gondolatában kell azonban keresni, hogy „mi adunk, de nem megyünk gyűjteni”.¹⁰⁴ Vagyis: a Volksbund nem vallotta magáénak az akciót, s ahhoz csak a Hitler—Horthy szövetség által meghatározott taktikai szükségszerűségből csatlakozott.¹⁰⁵

1943 februárjában a Háborús Gazdasági Szolgálat vezetősége utasította a német földműveseket, hogy a frontszükségletek kielégítése végett kétszerezék meg az olajos magvak, elsősorban a napraforgó termesztését. (Közben azonban nem szabad elhanyagolni a cukorrépa és a burgonya termesztését sem.) „A napraforgóknak a győzelem érdekében kell virágozniuk” jelszóval a kerületi vezetőség Földművelési Hivatala az „Agráriával” karöltve követelte a német földművelektől, hogy százezer katasztrális hold földet ültessenek be napraforgóval.¹⁰⁶

A nyár folyamán szinte hetenként közzétett jelentésekkel és kimutatásokkal, az egyes bácskai helységek munkavállalásával, az egyes gyűjtőakciók (gyógynövény stb.) s a „Haus, Hof und Garten” mozgalom eredményeivel, az elért terméshozamokkal nem foglalkozhatunk bővebben. Példaként mégis megemlíthetjük, hogy 1943-ban már 40 000 holdat ültettek be napraforgóval, és büsz-

⁹⁸ A hódsági körzetvezetőség jelentése az 1942. aug. 15. — 1942. szept. 15. közti időszak munkájáról (IAPKV 23 612/173—174).

⁹⁹ Jelentés az 1942. szept. 15. — 1942. okt. 15. közti időszak munkájáról (IAPKV 23 612/215—216).

¹⁰⁰ Varga Béla és Bajcsy Zsilinszky Endre felszólalásaira gondolunk a nemzetiségi kérdés-sel kapcsolatos vitában 1942 novemberében. Kállay ekkor kijelentette, hogy a németeket Magyarországon nem tekintik kisebbségnek. Kállay kijelentését Berlinben igen kedvezően fogadták (OL-KÜM — pol. 1942 21 252).

¹⁰¹ Deutsches Volksblatt, 1942. máj. 17., Antwort des Volksgruppenführers an den Vorsitzenden des Magyarischen Kulturverbandes des Südgebietes.

¹⁰² Deutsches Volksblatt, 1942. jún. 20., Huldigungsdepesche des Volksgruppenführers an den Reichsverweser. — Horthy születésnapja és névnapja alkalmából a Volksbund 1943-ban is kifejezte hűségét. Südostdeutsche Rundschau. (Zeitschrift der deutschen Volksgruppe in Ungarn.) 1944. január III/10.

¹⁰³ Deutsche Zeitung, 1942. nov. 29., Sammlung als Bekenntnis.

¹⁰⁴ A IAPKV 23 613/21.

¹⁰⁵ Deutsche Zeitung 1942. szept. 20., Die Volksgruppe für die Honved.

¹⁰⁶ Deutsches Volksblatt, 1943. febr. 14., Achtung Ortsbauern und Obmänner der Bauernhilfe.

kén hirdették, hogy a 420 000—450 000 q napraforgóból kisajtott 100 000 liter olaj fedezi egymillió katona szükségleteit.¹⁰⁷

A Német Népsegély mozgalom szorosan hozzáidomult a front szükségleteihez. Alapjában véve megtartotta a német „népcsoporton” belüli szociális mozgalom jellegét, de újabb intézményekkel is bővült. Elsősorban a Katonasegély (Soldatenhilfe) elnevezésű akcióra gondolunk, amely annyira a figyelem központjába került, hogy az év végén már nyíltan hirdették, hogy a népsegély nem más, mint katonasegély. Spreitzer a Katonasegély bácskai ünnepélyes megnyitásakor 1943. március 3-án kihangsúlyozta, hogy ez az akció képezi a legszilárdabb hidat a harci front és a hátszói munkafront között.¹⁰⁸ A Német Népsegély aktivistáinak szent kötelességük, hogy felkarolják és gondjukba vegyék az SS-katonák családtagjait. Az özvegyekről, árvákról gondoskodni kell, a rokkantakat pedig újra be kell kapcsolni a munkás élet vérkeringésébe. Az SS-katonák földjeinek megművelése céljából a területvezetőség igénybe vette az összes mezőgazdasági gépeket és fogatokat. A Katonasegély 1943. évi eredményei közül megemlíthetjük a német gyermekek titeli otthonának a megnyitását, melynek számára három hónap alatt 11 570 pengő értékű ruhát és fehérneműt gyűjtöttek össze; az SS-katonák gyermekei, terhes feleségei és idős szülei számára megszervezett téli segélyakciót, ahol 8052 pengő értékű ruhanemű és 7370 pengő értékű élelmiszer, valamint 1144 pengő értékű gyógyszer gyűlt össze,¹⁰⁹ a magyarországi SS-kórházak javára szervezett élelmiszer- és cigaretta-gyűjtőakciót¹¹⁰ és a német anyák futaki üdülő otthonának létesítését. Ez utóbbi ünnepélyes megnyitásakor, 1943. június 3-án Adam Schlitt, a Népsegély országos vezetője, a bácskai nők tevékenységéről a következőket mondotta: „Ha erről a kívülállóknak mesélnénk, esetleg hihetetlennek tűnnék nekik.”¹¹¹

Schlittnek kétségtelenül igaza volt, amikor azt hirdette: „manapság a hazai front terhe főként az asszonyok vállaira nehezedik”. Így volt ez a németországi gyermekek újabb befogadására szervezett akciónál is. A területvezetőség köriratban értesítette a helyi csoportokat, hogy Németország fokozottabb bombázása miatt nemcsak, hogy nincs kilátás a Bácskában tartózkodó 3000 birodalmi gyermek hazatérésére, hanem újabb 3000 gyermek befogadására is fel kell készülniük. A köriratban tudatták a helyi csoportokkal, hogy hány, egyenként 40 gyermek befogadására alkalmas tábort kell létesíteni, — azzal a megjegyzéssel, hogy máris úgy tekintik, mintha a gyermekek elhelyezése már biztosítva is volna.¹¹² A munka megszervezése ismét a német asszonyokra hárult.¹¹³

Basch népcsoportvezető a Magyarországi Németek Népi Szövetsége 1944. február 2-án megtartott évi közgyűlésén jelentős figyelmet szentelt a hátszói front biztosításának. Külön is foglalkozott a Bácska példájára 1943-ban már

¹⁰⁷ Die Landpost, 1943. okt. 24., Leistungsbilanz.

¹⁰⁸ Deutsches Volksblatt, 1943. márc. 23., „Soldatenhilfe”-Eröffnung für das Gebiet Batschka.

¹⁰⁹ Deutsche Zeitung, 1944. máj. 2., Ein Volk hilft sich selbst.

¹¹⁰ Ezzel az akcióval kapcsolatban Spreitzer elrendelte, hogy minden helyi csoportban jelöljenek ki egy nem dohányzó napot (Rauchloser Tag) az SS-kórházak javára (IAPKV, 23 613/133—141).

¹¹¹ Therese Frick, a területvezetőség Nőhivatala vezetőjének jelentése (IAPKV 23 613/231).

¹¹² IAPKV, 23 613/127.

¹¹³ Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a birodalmi gyermekek bekapcsolódtak a helyi ifjúság munkájába. Részt vettek az ünnepélyeken, felvonulásokon stb. (Nachrichtenblatt des Beauftragten für Reichsdeutsche Kinderlandschickung in Ungarn, 1943/3, Feiern zum 20. April 1943; 1942/6, Kriegseinsatz der Jugend).

országosan életre hívni kívánt, de magyar részről nagy ellenérzéssel fogadott Deutsche Mannschaft rendfenntartó egységeinek a szerepével. Megismétlem álláspontom — hangsúlyozta Basch —, a Deutsche Mannschaft fenntartását a „kor parancsának kell tekintetnünk”, mert ezek az egységek a mozgalmakon belüli rend hordozói és a hátszínházi front legbiztosabb támaszai.¹¹⁴

A II. SS-önkéntes toborzó-akció

Számos körülmény arra készítette a Volksbund vezérkarát, hogy az 1943-ban szükségessé vált második SS-önkéntes toborzó akciót körültekintőbben készítsék elő. Ezt az akciót olyan légkörben kellett végrehajtani, amelyben már alaposan megingott a végső győzelembe vetett hit. Kállay nyugat felé kiutat kereső „hintapolitikájának” belpolitikai kihatásai is kedvezőtlenek voltak a Volksbund tevékenységére, s magára az SS-akcióra is. Számolni kellett a Volksbund tagságában amiatt is észlelt nyomasztó hangulattal, hogy az első akció során nem rendezték kielégítően az SS-családtagok problémáit.

Amikor Goldschmiedt népcsoportvezető-helyettes 1943 januárjában bejelentette, hogy új SS-önkéntes toborzásra kerül sor, akkor a helyi csoportok vezetőitől véleményt kértek a tagság hangulatáról. Bácskából olyan jelentések érkeztek, hogy „a fronthelyzet ellenére a tagság hangulata jó”, de egyúttal számos megjegyzést is tartalmaztak. Elsősorban azt kifogásolták, hogy az előző toborzásnál nem gondoskodtak kellőképpen a bevonulók családtagjairól, márpedig most olyan nemzedék van soron, amely már családot alapított, ezért a kifizetendő segély összegét meg kellene kétszerezni. Rendezni kell a feleségek, illetve özvegyek iparüzési jogát, a családtagok élelmiszerral való ellátását, jogi biztonságát stb. Érintették a gyávák (Feiglinge) problémáját is. Egyes vélemények szerint azokat, akik 1942-ben nem jelentkeztek, most semmi esetre sem kell befogadni, mert ez gyakorlatilag azt jelentené, hogy az SS-be való jelentkezést és általában a frontszolgálatot el lehet halasztani. Köztudomású, hogy ezeket a magyar hatóságok nem sorozták be.¹¹⁵

Egyes jelentések nyílt ellenszenvről is beszámoltak.¹¹⁶ Mindent összevetve a helyi csoportok körülbelül 70 százalékos jelentkezésre számítottak. Volt olyan jelentés, amely azt javasolta, hogy a vonakodókat kötelező erővel sorozzák be.¹¹⁷

Berencz csoportja ismét ellenpropagandát indított az újabb sorozással kapcsolatban. Többek között rámutatott arra, hogy a leghangosabbak most is „csak szájhősök”,¹¹⁸ akik maguk nem vonulnak be. Mivel az valóban kiváltotta a tagság rosszsallását, Basch elrendelte, hogy azoknak a tisztségviselőknek és tisztviselőknek, akik nem jelentkeztek önként, tisztségük 1943. július 4-ével automatikusan megszűnik.¹¹⁹ Berencz csoportjának ellensúlyozására a katolikus

¹¹⁴ Füzet: Heimat berichtet der Front, Jahreskundgebung des Volksbundes der Deutschen in Ungarn, 20. Feber 1944.

¹¹⁵ A helyi csoportok jelentései: Szentfülöpről, Hódságból, Szilberekből (IAPKV, 23 613/59, 23 613/74, 23 613/75).

¹¹⁶ Így például Franz Jung szabadságolt SS-katona szélhámosságnak minősítette az egész akciót és azzal fenyegetőzött, hogy levegőbe röpi a Volksbund otthonát (Hódság). Miután felelősségre vonták, Jung öngyilkos lett (Párttörténeti Intézet Archivuma, A. IV. 29/124).

¹¹⁷ A szilberek helyi csoport jelentése (IAPKV 23 613/75).

¹¹⁸ Die Donau, 1943. jan. 28.; „Es ist doch sonderbar mit dem Fortgehen”.

¹¹⁹ A KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal) újvidéki kirendeltsége is feljegyezte, hogy Járekon kifütyülték Reislert, az országos vezetőség propagandaosztálya vezetőjét, mert ő maga sem jelentkezett, noha még nem volt 30 éves (Párttörténeti Intézet, Archivum, A. IV. 29/124).

ifjúság lapja, a Der Jugendruf, amely addig inkább csak hitéleti problémákkal foglalkozott, maga is megkezdte a toborzó-akció népszerűsítését.¹²⁰

A magyar kormánynak az a törekvése, hogy az újabb SS-akció korlátozottabb legyen az előzőnél, kudarcot vallott. Az 1943. március 10-én megtartott minisztertanácsi ülésen mindössze 10 000 SS-önkéntes toborzását engedélyezték, a német kormány nyomására, március 30-án a minisztertanács mégis jóváhagyta a követelt 20 000-es számot, de elutasította a toborzás kiterjesztését, azokra a németekre is, akik a honvédségben szolgáltak.¹²¹ Végül a magyar kormánynak ebben a kérdésben is engednie kellett. A belügyminiszter 1943. május 28-án körrendelettel értesítette a járási főszolgabírákat, hogy a német kormány kérelmére a magyar kormány engedélyezte újabb SS-önkéntesek toborzását, az 1908–1925-ös születésű német férfiak közül, tekintet nélkül arra, hogy tagjai-e a Volksbundnak. Ezúttal toborozhatták azokat a német származású egyéneket is, akik már a honvédség alakulataiban teljesítettek szolgálatot. A jogi következmények változatlanok voltak: az SS-alakulatokhoz ténylegesen bevonult egyének a német állampolgárság megszerzésével egyidejűleg elvesztették magyar állampolgárságukat.¹²²

Toborzási agitációjában a Volksbund területi vezetősége beszámolt arról is, hogy az SS-katonák és családtagjaik egyes sérelmei kedvezően elintéződtek. A bácskai SS-katonák számára rendszeresítették a rendkívüli nyári aratási szabadságot. Indokolt esetben, a helyi csoportok véleménye alapján, a zombori gondozótiszt (Fürsorgeoffizier) a szokásosnál magasabb segélyt is kiutalhatott. Sőt, sürgős esetekben a helyi csoportok előleget is folyósíthattak.¹²³ Minden újszülött SS-gyermek után száz birodalmi márka rendkívüli segély jár.¹²⁴ Különösen hangsúlyozták, hogy a két kormány megállapodása értelmében azoknak, akik az SS-hez bevonultak, de akiket később alkalmatlanság címén elbocsátottak, ismét elismerik magyar állampolgárságát.¹²⁵

A jelentkezett önkéntesek vizsgálatát (Musterung) 1943. június 29-től augusztus 13-ig ejtették meg, a megállapított sorrend szerint. A bizottságban a két német tiszten és altiszten, valamint a Fürsorgeoffizier két képviselőjén kívül (akik a helyszínen gyűjtötték össze a családi segélyhez szükséges iratokat), ott volt a magyar honvédség képviseletében egy tiszt, és a magyar rendőrség egy fő tisztviselője is.¹²⁶ Basch kérelmére Kállay miniszterelnök ezidőtájt meglátogatta a Hódáságot, ahol igen szívélyesen fogadták.¹²⁷ Spreitzer szigorúan megkövetelte a körzeti vezetőktől (Kreisleiter), hogy azokkal szemben, akik nem jelent-

¹²⁰ Érdekes megjegyezni, hogy az említett Weitblick eines Donauschwaben... című kiadvány a Der Jugendruf-ot is antifasiszta lapnak tünteti fel (22–24. oldal), ami nem felel meg a valóságnak. Így például a Der Jugendruf 1943. ápr. 4-én a „Mädchen schreiben den Frontsoldaten” cím alatt a következőképpen fejezte ki a lányok hangulatát: „Mint ahogy ti az ellenség földjén alkottok egy legyőzhetetlen fegyveres frontot, mi idehaza akarunk képezni sziklaszilárd frontot. Szilárdan elhatároztuk, hogy kitartunk veletek a végső győzelemig vagy az utolsó lehelletig.”

¹²¹ OL-MTJ, 1943. márc. 10.; 1943. márc. 30.

¹²² OL-BM res 1943/9500.

¹²³ Merkblatt für Aufnahme von Anträgen auf Angehörigenunterhalt im Anschluss an die Musterungen 1943. jún. 10.

¹²⁴ Spreitzer 1943. szept. 2-i 13. sz. körítata (IAPKV 23 613/155–156).

¹²⁵ A magyarországi SS-önkéntesek frontközlőnye nyíltan méltatlankodott, hogy az SS-önkéntesek közül a magyarországiak vesztik el állampolgárságukat (Unser Einsatz, Folge 8, April 1944, Unser Weg ist klar).

¹²⁶ Musterungsplan für die Batschka (IAPKV, 23 614/101–114).

¹²⁷ Kállay fogadtatására a Hódáságon felvonultak a helyi csoport összes egyenruhás alakulatai, ez esetben kivételesen a horogkeresztes karszalag nélkül.

keznek, nem szabad alkalmazni semmilyen megtorlást. Ellenkezőleg „jó képet kell vágni” (den Guten zu spielen) mindaddig, amíg a legkisebb lehetőség is fennáll, hogy ezek a végén mégis csak rászánják magukat. Az előző évi kilengéseket, a Volksbund törekvéseit kompromittáló egyéni kirohanásoknak minősítette, kijelentve, hogy a magyar hatóságok a rendbontókat a megállapodás értelmében azonnal internálják.¹²⁸ Kétségtől fontos német érdek volt, hogy az SS-toborozás a kelletténél jobban ne élezze ki a helyzetet a szövetséges magyar állammal szemben.

Az SS-önkéntesek bevonulása a megállapított sorrend és eljárás szerint 1943. szeptember 7-től november 4-ig zajlott le. A bácskai német sajtó figyelme természetesen arra összpontosult, hogy minél „bensőségesebben” örökítse meg a pillanat „nagyszerűségét”. „Vérünk szavát követve”, — „A vér nem válik vízzé” stb. című vezércikkekben tették közzé a toborzás eredményeit mutató számadatokat. A milliós létszámú Magyarországi német népcsoport a két SS-akcióban „legkevesebb 40 000 önkéntest adott”, és ennek több mint fele, 20 500, a mindössze 201 700 németet számláló Bácska szülötte volt. Tehát az addigi 14 000 SS önkéntesen kívül 1943-ban még 7500-an jelentkeztek és 6500-at vettek be. Ez százalékarányban 90 százalékát teszi ki a megfelelő korosztályoknak. Ezért nem maradhatott el a legilletékesebbek dicsérete. „A ti közép-bácskai körzetetek (Újverbász) jár az élen.” „A magyarországi németlakta vidékek közül a Bácska állította csatasorba a legtöbb önkéntest.”¹²⁹

A második SS-toborzással kapcsolatban még egy fontos mozzanatra kell kitérnünk. Közismert, hogy a bácskai partizánmozgalom, 1941-es fellendülése után, néhány itt nem részletezhető ok miatt, válságba jutott, amelyből csak 1943 tavaszán kezdett kilábalni. Ekkor már rendszeressé vált a kapcsolat az igen erős szerémségi mozgalmon keresztül Tito főhadiszállásával is. A vajdasági Tartományi Pártvezetőség harcra buzdító propagandájában — a rossz tapasztalatok ellenére — továbbra is számolt a bácskai németek csatlakozásával.¹³⁰ 1943 júliusában a Bácskai Körzeti Pártbizottság „An die Deutschen der Batschka” című kiáltványában igyekezett felvázolni az újabb SS-toborzás következményeit. „Spreitzer, Hamm, Trischler és Derner szörnyű sorsot készít számotokra... Sorsotok a ti kezetekben van, fogadjátok el testvéri jobbunkat, a ti boldogságotok is a szabad Vajdaságért vívott közös harcban van. Csakis a szabad Vajdaságban lehet minden nép, tehát a német is, szabad és egyenrangú.”¹³¹

Az SS-önkénteseket búcsúztató ünnepélyek idején a bácskai partizánok diverzáns tevékenysége főleg a németek tulajdonát képező kender gyűjtogatására irányult. Ez arra készítette a Volksbund vezetőségét, hogy erősebb fellépést követeljen a magyar kormányzattól a partizánmozgalommal szemben,¹³² fel-

¹²⁸ Spreitzer 1943/2. sz. körrendelete (IAPKV, 23 613/91).

¹²⁹ Deutsches Volksblatt 1943. aug. 31., Der Stimme des Blutes folgend; 1943. szept. 19., Zur Armee der 20 000 Batschkadeutschen; Deutschum im Ausland, 1943. szeptember—október, Aus dem Zeitgeschehen.

¹³⁰ Például a Tartományi Pártvezetőség 1943. máj. elsejei kiáltványát német nyelven is terjesztették (IAPKV, 2869).

¹³¹ IAPKV, 2777.

¹³² Platthy tábornok, a partizánmozgalom leküzdésére létrehozott Egységes Vezetés parancsnoka az 1942. év munkájáról beszámoló összefoglaló jelentésében számos példával illusztrálta, hogy a bácskai németek nem vettek szívesen részt a termés megőrzésére alakult polgárőrségben (HIL—VKF 1500/1942). Egy partizáncsoport felderítésekor, 1943. febr. 4-én a Deutsche Mannschaft paripási helyi Sturmja visszautasította a csendőrség felhívását, hogy segítsen a partizánok elfogásában, mert a Főosztály 1943/3. sz. rendeletében kifejezetten az állt, hogy a „Deutsche Mannschaft nem vesz részt az ilyen vadászatban” (IAPKV, 23 613/33).

ajánlva saját segítségét is. Basch Újverbászon az SS-önkéntesek seregszemléjén így beszélt: „Hiszem, hogy államunk és kormányunk a legrövidebb időn belül tesz róla, hogy ezek a gyűjtogatások többé ne ismétlődjenek meg. Adjanak nekünk németeknek fegyvert a kezünkbe és akkor majd mi, idősebbek, asszonyok, sőt ifjak is segítünk megvédeni honunkat (Heimat). Mi erre minden pillanatban a végső elszántsággal hajlandók vagyunk.”¹³³

Közvetlenül ezután Spreitzer elrendelte, hogy a helyi csoportok összes funkcionáriusai kapcsolódjanak be a Deutsche Mannschaft munkájába.¹³⁴ Basch a bácskai Deutsche Mannschaft kiképző táboraiban tett látogatásaival igyekezett kidomborítani e szervezet jelentőségét.¹³⁵ Abban az időben ezekre, a német nép „nyugalmát”, vagyonát és a háterszági munkafront „vívmányait” védő alakulatokra éppen Bácskában volt a legnagyobb szükség.

A bácskai németek Magyarország német megszállása után

A bácskai németek lelkesen üdvözltek a német csapatok (köztük a bácskai németekből álló SS-lovashadosztály) 1944. március 19-i bevonulását, és abban a magyar megszállás végének a kezdetét látták. Ismét újjáéledtek azok az elképzelések, hogy a Bácska a Bánáttal és a Szerémséggel együtt elnyerhetné a Birodalomhoz tartozó autonóm német terület státusát.¹³⁶ A megszállás első napjaiban a Deutsche Mannschaft egységei a német reguláris csapatokkal együtt helyenként részt vettek a gépjárművek és az élelmiszerkészletek rekvirálásában, fontosabb intézmények (posták, középületek stb.) birtokbavételében, a gazdagabb zsidó családok bebörtönzésében stb.¹³⁷ A Sztójay-kormány hivatalbalépése nyomán tisztázódó helyzetben Spreitzer megszüntette a Deutsche Mannschaft egységeinek készülségi állapotát és elrendelte, hogy vonják be tőlük a fegyvereket.¹³⁸

A magyar állam és a Volksbund kapcsolata gyökeresen megváltozott. Sztójay kijelentette, hogy a magyarországi németiség a két állam között összekötő erővé képez, és számos engedményt tett a Volksbundnak. A Die Donau-t rögtön betiltották, Berenczet pedig internálták.¹³⁹ Sztójay abba is beleegyezett, hogy a németlakta helyeken bocsássák el a németellenes érzelmű tisztviselőket: az összes főispánokat, a főszolgabírák és a községi jegyzők jórészét is. Piukovich Béla, az új bácskai főispán hivatalba iktatásakor elismerően említette, hogy a nemrég még individualista életmódjáról ismert bácskai németiség körében Hitler nemzetiszocialista életszemlélete „csodát teremtett”.¹⁴⁰

Szorosabb lett a magyar és német együttműködés a bácskai partizánharc leküzdésében is. Abból kiindulva, hogy a bolsevizmus elleni harcot az országon belül is csak a német szövetséggel karöltve lehet sikeresen megvívni, a magyar

¹³³ Deutsches Volksblatt 1943. okt. 8., „Euer Kreis steht an der Spitze.”

¹³⁴ IAPKV 23 613/220—221.

¹³⁵ Deutsche Zeitung 1943. máj. 18., „Auf die Deutsche Mannschaft muss sich unser Volk verlassen können.”

¹³⁶ A 22. Hegyi Hadtest Hírszerző Osztályának jelentése (Arhiv Jugoslavije — Jugoszlávia Levéltára, a 22. Hegyi Hadtest mikrofilmezett okmányai, M-314, 673, 1170—1171).

¹³⁷ Az V. Csendőrkörülethez 1944. márc. 19. — 1944. márc. 30-ig beérkezett helyi jelentések (APKV magyar anyag 9/40).

¹³⁸ IAPKV 23 614/16

¹³⁹ Berenczet a topolyai gyűjtőtáborba internálták. Grösz József kalocsai érsek és Jaross Andor belügyminiszter közbenjárására a Gestapo szabadon bocsátotta, azzal a kikötéssel, hogy vonuljon vissza a közséltől. (Weitblick eines Donauschwaben . . . 9—11).

¹⁴⁰ Deutsche Zeitung, 1944. máj. 25., Volksgruppenfragen in Vordergrund.

belügyminiszter 1944. április 19-én arra utasította a csendőrség és a rendőrség közegeit, hogy szorosan együttműködjenek a német biztonsági szervekkel.¹⁴¹ A partizánharc elleni Egységes Vezetés parancsnoksága mellett külön német információs központ létesült. Témánk szempontjából ez azért fontos, mert az Információs Központnak a hírszerző szolgálata gyakorlatilag behálózta az összes helyi csoportokat, és elrendelte, hogy időszakos jelentéseikben mindig külön foglalkozzanak az észlelt partizánakciókkal, sőt szükség esetén kapcsolódjanak be leküzdésükbe is.¹⁴²

A felszabadító mozgalom elleni harcban a Deutsche Mannschaft fő feladata a nyári termés megőrzése, vagyis a hátországi munkafront gyümölcseinek biztosítására összpontosult. E tekintetben általában igen gondos előkészületeket tettek. A W. K. H. Merkblattja részletes utasításokat közölt a munkálatok lebonyolításának minden fázisáról, az aratástól egészen a termés betakarításáig és elraktározásáig, miközben állandóan azt hangoztatta, hogy minden megőrzött búzaszem hozzájárul a fronthelyzet győzelmes kialakításához.¹⁴³

A Deutsche Mannschaft és a helyben állomásozó SS-katonákból álló járőrök bevonásával 1944. június 24-től rendszeresítették a termésbiztosító éjjelnappali szolgálatot. Helyenként csatározásokra is sor került, ami azt jelenti, hogy a bácskai németek saját szülőföldjükön is felvették a fegyveres harcot a népfelszabadító mozgalommal.¹⁴⁴

A bácskai tapasztalatokból kiindulva és a fronthelyzet állandó romlása következtében Magyarországon is fokozatosan kiépült a Deutsche Mannschaft szervezete 1944 áprilisától és májusától, hogy elejét vegye az események nem kívánatos fejlődésének. Ez a szervezet, melynek élén 1943. október 29-től — immár Budapest székhellyel — Adalbert Feldinger állott, teljesen a bácskai szervezet mintájára épült ki.¹⁴⁵ A Bácska területe egybeesik a DM Főosztálya (Oberabteilung) területével. A körzeti osztályok (Abteilung) irányította kisebb egységek nevei is változatlanok maradtak Schar, Zug és Sturm.¹⁴⁶

Amikor a szovjet csapatok már megközelítették Magyarország határait, a Deutsche Mannschaft egységeiből 1944 augusztusában megalakult a Gustav Halvaxról¹⁴⁷ elnevezett Hon-Védelme-szervezet (Heimat-Schutz Gustav Halvax), élén Sepp Spreitzerrel, a Volksbund bácskai vezérével.¹⁴⁸ 1944. szeptember elsején megtörtént a Heimat-Schutz bácskai szervezetének most már egyáltalán nem leplezett felfegyverzése. Sajnos, a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem tudjuk pontosan rekonstruálni a Heimat-Schutz fegyveres alakulatainak a számát. Annyi azonban bizonyos, hogy Weiss mérnöknek, a bácskai „HS-Standarte” vezérének a parancsnoksága alatt a Bácska déli és délkeleti részén mindenütt

¹⁴¹ OL-BM res 7000/1944.

¹⁴² Az Egységes Vezetés Mozgótörzsének 1944. júl. 13-i körrendelete (IAPKV magyar anyag 7/32).

¹⁴³ Die Landpost 1944. jún. 25., Merkblatt 26, „Schützt die Ernte”.

¹⁴⁴ Például Johann Mayer és Andor Hoffmann járőrök elestek a partizánok elleni harcban 1944. júl. 2-án a Csurogtól Turjába vezető úton (Deutsche Zeitung 1944. júl. 9., Im Heimat-schutz gefallen).

¹⁴⁵ Bilderwoche, (Újvidék) 1944. febr. 27., „DM. Führer 50 Jahre alt.”

¹⁴⁶ IAPKV 23 614/116—118.

¹⁴⁷ Gustav Halvax a Kulturbund kimagaszló funkcionáriusa volt. A Bácska megszállása után rábízta a Mannschaft megszervezését. Még 1941-ben bevonult az SS-be és mint a vaskereszt I. osztályával kitüntetett Obersturmbannführer 1941 októberében elesett a keleti fronton.

¹⁴⁸ Spreitzer 1944. aug. 18-án kelt 18. sz. körrendelete (IAPKV 23 614/14).

százas létszámú „HIS-Kompagnie” nevezetű egységek létesültek.¹⁴⁹ Az sem vitás, hogy az adott helyzetben ezeknek az egységeknek a feladata az volt, hogy szükség esetén vegyék fel a harcot a bácskai partizánokkal.

Magyarország német megszállása már nem hozhatott lényeges újításokat a Volksbund hátszói munkafrontjának irányvételében.

Az 1944 áprilisában megindított szokásos Népségélyakció központjában továbbra is a katonaségély-gyűjtés (Soldatenhilfe-Sammlung) állott. Mondhatnók, hogy a katonaségély egyes tevékenység-területei, például az „anya és gyermek”¹⁵⁰ (Mutter und Kind) vagy az időközben létesült csapatgondozó mozgalom (Truppenbetreuung) munkájába állandósult,¹⁵¹ Bácskában a katonaségély 1944-ben a már meglévő intézmények: az újvidéki gyermekkórház (Kinderkrankenhaus), a futaki anyák üdülője (Muttererholungsheim), a titeli katonaségély otthona (Soldatenwaisenhaus) a nyári munkálatok idején működő óvodák (Erntekindergarten) stb. eltartásához és az újabb létesítményekhez szükséges pénzzadományok összegyűjtésére irányult. 1944. június 1-én megnyílt Titelen a második, 40 férőhelyes, katonaségély is.¹⁵² A katonaségélyt népszerűsíteni kívánó propaganda erőteljesebb lett: „Minden egyes Oroszországban harcolt és hősi halált halt katonának az emléke arra kötelez bennünket, hogy mi is úgy harcoljunk, ahogy azt ő tette.” Vagy másutt: „Azzal, hogy mennyit áldozol a katonaségélyre, azt is megmutatod, mennyire értékeled katonáinkat.”¹⁵³ Basch 1944 nyarán Németország példájára és az erők koncentrállása érdekében elrendelte, hogy a hazai front összes segélyintézményeit, tehát: a téli segélyakciót, a német népségélyt, a birodalmi gyermekek befogadására szervezett akciót (Kinderlandschickung), a bombakárosultak javára szervezett segélyakciót stb. össze kell vonni. Így született meg a „Nemzetiszocialista Népjólét” (NS Volkswohlfahrt der Deutschen Volksgruppe in Ungarn) intézménye. Adam Schlitt, az új intézmény vezetője, kijelentette, hogy a háború ötödik esztendejében a Volkswohlfahrt feladata tulajdonképpen az, hogy a fronton harcoló katonák családjai egyetlen nagy családot képezzenek a hátszókban. Idézte Hitler mondását: „Te magad semmi sem vagy, — néped minden.”¹⁵⁴

A katonacsalád iránt táplált különleges figyelem szorosan összefüggött a folyamatban levő, új, az eddigieknél átfogóbb, harmadik SS-akcióval. A két kormány megállapodása értelmében Németország most már jogot nyert a 17. életévüket betöltő magyarországi németek kötelező sorozására. A besorozott egyének német állampolgárságot nyertek, de megtarthatták a magyart is.¹⁵⁵ Az akció erkölcsi sikere érdekében azonban hangsúlyozták az önkéntes jelentkezés szükségességét, hozzátéve, hogy „aki ma nem jelentkezik önként, annak holnap akarata ellenére is el kell mennie”.¹⁵⁶

¹⁴⁹ A Kompagnie két Zug-ból áll. Kisebb egység a 10—15 emberből álló Schar. A Bácska délnyugati részén összesen 8 Kompagnie alakult (IAPKV) 23 614/36).

¹⁵⁰ A Deutsche Zeitung 1944. máj. 5., „Leistungsbericht der DV-Soldatenhilfe aus der Batschka.”

¹⁵¹ A Truppenbetreuung részben a keleti és egyéb frontokon harcoló német katonák, s részben a Magyarországon állomásozó német katonák pótelátását szorgalmazta. A Bácskában a Truppenbetreuung mozgalmon belül 1944. jan. 1-étől 1944. máj. elsejéig összegyűjtöttek 40 199 kg burgonyát, 34 582 kg lisztet, 211 205 db tojást stb. (Deutscher Volksbote 1944. júl. 28.), (Unsere Gebiete im Dienst der Truppenbetreuung).

¹⁵² Bilderwoche, 1944. jún. 25., „Unser zweites Soldatenkinderheim in Titel geöffnet.”

¹⁵³ Deutsche Zeitung, 1944. ápr. 29., „Aufruf zum Kriegshilfsdienst”.

¹⁵⁴ Deutsche Zeitung, 1944. jún. 14., „Betreuung des deutschen Blutes”.

¹⁵⁵ OL-MTy, 1944, márc. 29.

¹⁵⁶ LAPKV 23 614/92—102.

A mozgalmat népszerűsítő kampányban a területvezetőség azt is hangsúlyozta, hogy a bácskai németeknek nem kell többé attól tartaniuk, hogy — az előző évekhez hasonlóan — fenntartással fogadják őket birodalmi társaik, hiszen bátorságukkal már elnyerték az egész német nép s magának Hitlernek az elismerését is. A fenti állítások igazolására Martin Braun területi propagandavezér közzétette, hogy 1944. április 17-vel bezárólag Bácskából 40-en érdemelték ki a Vaskereszt első osztályát, és 1081-en második osztályát. Továbbá 1081-en hordozzák a sebesülési érmet (Verwundetenabzeichen). Rohaméremmel (Sturmabzeichen) 525 bácskai származású SS-katonát tüntettek ki. Négyen viselik az afrikai harcok (Afrikakämpferabzeichen), öten a romániai, tizenheten a finn emlékérmét, tizenkilencen pedig a horvátországi Zvonimir emlékérem első osztályát. Összesen 2742 bácskai SS-katonát tüntettek ki.¹⁵⁷ Ezek az adatok kétségtelenül arról tanúskodnak, hogy a bácskai SS-önkéntesek Európa összes csataterén harcoltak, beleértve a jugoszláv felszabadító mozgalom hadszínterét is.

Mivel a Bácska erő tartalékai már jórészt kimerültek, a sorozást 1944 májusában más vármegyékben (Tolna, Somogy, Baranya) kezdték meg. Sajnos a rendelkezésünkre álló adatok alapján nem lehet kimutatni az 1944-ben ténylegesen bevonult bácskai németek számát. Minden jel arra mutat, hogy elenyészően kis számról van szó. Fülöpszálláson mindössze 26-an kaptak behívót. A kucorai jelentés szerint 1944. szeptember 29-én 18 embert hívtak be, ami azt jelenti, hogy október elején kellett volna bevonulniuk.¹⁵⁸ A szegedi V. csendőrkerület 1944. szeptember 21-i jelentése arról számol be, hogy a bácskai svábság körében sokan azt hangoztatják, hogy nem tesznek eleget a behívásnak, inkább dezertálnak.¹⁵⁹ Ezeknél a jelentéseknél azt kell megfigyelni, hogy 1944 szeptember végén a katonakötelesek még nem vonultak be. Végül megemlítjük, hogy a bácskai sajtó ebben az időben nem regisztrált egyetlen SS-katonákat búcsúztató ünnepélyt sem, amit azelőtt sohasem mulasztottak el. A hadiesemények következtében hamarosan a kiürítés kérdése került a Bácskában előtérbe.

A németek megígérték utolsó szövetségesüknek, Magyarországnak, hogy határait úgy védelmezik, mint sajátjukat; nem akarták tehát idő előtt megkezdni a bácskai németek egyébként elhatározott kiürítését, nehogy pánik törjön ki az ottani honvédségnél.¹⁶⁰ 1944. október 4-én azonban az illetékes szegedi hadtest-parancsnok elrendelte a Bácska részleges kiürítését, mert a Vörös Hadsereg betört a Bánátba, és eljutott a Tiszáig. Nyilvánvaló volt, hogy a soron következő lépés a Bácska. Ezáltal nemcsak hogy időszerűvé, de egyben sürgőssé, sőt elkészté vált a bácskai németek kiürítésére már korábban elkészült terv.¹⁶¹ Így történt meg, hogy Winkelmann SS-Obergruppenführer, Lorenz SS-Obergruppenführer, Weesenmayer követ és Basch népcsoportvezető csak 1944. október 7-én adtak parancsot a bácskai németek kiürítésére, és pedig úgy, hogy előbb a Ferencsatornától délre eső területet ürítsék ki. Következő napon megérkezett Himmler SS-birodalmi vezető sürgönye, hogy a bácskai németeket rögtön át kell telepíteni a birodalom területére. Aznap jött meg az értesítés is, hogy a birodalom 255 000

¹⁵⁷ Deutscher Volksbote, 1944. máj. 12. „Helden unserer Volksgruppe”.

¹⁵⁸ IAPKV 23 614/34, 23 614/67.

¹⁵⁹ IAPKV magyar nyelvű anyag 9/1961.

¹⁶⁰ A Volksdeutsche Mittelstelle jelentése a német Külügyi Hivatalnak 1944 október havi munkájáról (VII., London, H. 299 302).

¹⁶¹ A kiürítés technikai részét szabályozó utasítás megszabja, hogy mit lehet magukkal vinni: élelemből, ágyneműből, háztartási eszközökből, szerszámokból stb. Szabályozza a menetoszlop megszervezésének módját is: gyógyszerek, takarmány, okmányok stb. (IAPKV, 7519).

németet tud befogadni a volt jugoszláv területről. Csak ezek után rendelték el a Ferenc-csatornától északra fekvő terület kiürítését is. Végso fokon mindez kapkodva és tervszerútlenül folyt le. A háború után készült rekonstrukció alapján az apatini járást október 8-tól 12-ig ürítették ki, a palánkait október 11-től 13-ig, a hódágít október 9-től 12-ig, a kulait október 8-án, a zomborit október közepéig. Sok helyen akkor indultak útnak, amikor már be voltak kerítve.¹⁶²

A bácskai németek menetoszlopa Zombornak és Bajának vette útját, majd a dunaföldvári hídon haladt keresztül. A menetoszlop helyenként 120 kilométer hosszúra is elnyúlt.¹⁶³ Hozzávetőleges számítások szerint a német lakosság fele hagyta el a Bácskát.¹⁶⁴ A kiürítés egybeesett az itt állomásozó német csapatok kivonulásával. Josef Senz, a Volksbund egykori funkcionáriusa könyvében arról ír, hogy a visszavonuló német hadsereg az evakuáltak menetoszlopából kiválasztotta a 65 évesnél fiatalabb férfiakat és besorozta őket. Így keletkezett a 31. SS-gránátos hadosztály (Bácskai hadosztály) a „katonai kiképzésben soha nem részesült, fel nem szerelt, fegyvertelen” bácskai németekből.

A német csapatok különösebb ellenállás nélkül ürítették ki a Bácskát; a terv szerint a Vörös Hadsereget és a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereget a Duna vonalán kellett volna megállítani. Senz adatai szerint a bácskai hadtest feladata az volt, hogy védje az ún. apatini hídfőt a Duna jobb partján, Bezdán és Batina között.¹⁶⁵ Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a vajdasági partizánharcok legvéresebb ütközetében, a batini csatában (1944 november közepén), amelyet „második Sztálingrádnak” neveztek el, a VII, VIII és XII. vajdasági brigáddal szemben tulajdonképpen honfitársaik, a bácskai németek állottak. Ezzel a csatával a Bácska területe felszabadult, a Volksbund bácskai szervezete pedig szét-esett.

¹⁶² *Johann Wüsch*: Beitrag zur Geschichte ... 118.

¹⁶³ VII, N-1, London 297 374—297 381.

¹⁶⁴ *Dokumentation der Vertreibung* ..., V, 72 E.

¹⁶⁵ *Josef Senz*: Apatin und Apatiner, Festschrift zur 200-Jahrfeier der Donauschwaben Grossgemeinde Apatin. Schwimmbach bei Straubing. 1969. 93—95.

GLATZ FERENC

A második világháborús historiográfiai konferencia főbb vitakérdései*

I. Kül- és belpolitika a háborúban

A háború és a résztvevő országok politikájának jellege

Az egyetemestörténeti, de különösen a diplomáciatörténeti kutatások gyakran témájuk korlátozása közben a történelmi összefüggések korlátozásának hibájába is esnek: megfelelkeznek arról, hogy mindaz, amit számukra a vizsgált — természetesen — külpolitikai jellegű, elsősorban diplomáciai dokumentumok mondanak, valahol, különböző szálakon szorosan összefüggnek a kormányzat vagy akár a rendszer leginkább belpolitikai, társadalmi-gazdasági szféráját érintő jelenségekkel. Kül- és belpolitikának ezen állandó összefüggésére már határozott formában a konkrét magyar viszonyok elemzése közben utalt Juhász Gyula is. A kérdésnek általános, a világháború egész történetét érintő kifejtését *Zsilin akadémikus*, a Szovjetunió Hadtörténeti Intézetének igazgatója adta bevezető előadásában.

Az előadás a térség hadtörténeti vonatkozású kérdéseit is mint a kül- és belpolitika egyfajta szimbiózisának megnyilvánulását tárgyalta. A második világháború előtörténetének, a háború keletkezése okainak tanulmányozását is azért tartotta szükségesnek, hogy ezáltal a háború és az azt megelőző, illetve a háború idején működő kül- és belpolitikai erők kapcsolataira fény derülhessen. A problémafelvetés e módjának — Lenint idézve — nemcsak szaktudományos, hanem mai politikai, nevelő hatású vonatkozásait is kiemelte. Szerinte a legfontosabb kérdés a fasizmus társadalmi lényegének feltárása és egyben annak a szemléletnek tudományos meghaladása is, amely hajlandó lenne a fasiszta rezsimet a nagytőke egyszerű játékszerének tekinteni. Pedig ha a fasiszta kormánypolitikának nem lett volna szabad mozgástere is, akkor nem tudott volna magának tömegbázist teremteni és politikailag, ideológiailag több éven át manőverezni. A fasizmus társadalmi gyökereit, ellenszenves fizionómiáját éppen a második világháború történetét kutató történész tudja megvilágítani.

Ide tartozik — mondotta Zsilin akadémikus — a háború politikai jellegének meghatározása. Utalt a marxista történetírás azon ismert elemzésére, mely megállapította, hogy „a kapitalista rendszer méhében fogant második világháborúban két társadalmi-politikai világrendszer, a kapitalizmus és a szocializmus rendszere ütközött össze” és e tételen nem változtat az sem, hogy a háború először két impe-

* Mint arra a címadással utalni kívántunk, a következőkben a „főbb vitakérdések”-et kívántuk csak kiemelni és ezek köré csoportosítani az egyes véleménynyilvánításokat. Noha ez szétfeszítette a beszámoló hagyományos keretét és formáját, és a témakörök kiemelése a szerző „önkénye”, mégis szükségesnek látszott ezen utat választani, hogy a konferencia tudományos eredményeiről, a világháborús irodalom *historiográfiai* felméréséről összefogottabban készíthessünk áttekintést. — A következőkben, mivel a konferenciát rendező intézetek megállapodtak, hogy a hadtörténeti illetve ellenállástörténeti szekció vitáinak összefoglalását a Hadtörténeti ill. a Párttörténeti Közleményekben publikálják, csak a plenáris ülésen és a diplomácia-történeti szekcióban lezajlott vita főbb kérdéseit tekintjük át. — Itt is azt tartottuk feladatunknak, hogy az írásban benyújtott és itt teljes terjedelemben publikált referátumoktól jobbra eltekintünk. — A szerk.

rialista csoportosulás között tört ki. „Már a háborút megelőző években nyilvánvaló volt: Németország, Olaszország, Japán részéről a háború politikai célját és jellegét tekintve annak egész menete során hódító, igazságtalan háború lesz.” Mindennek megfelelően a második világháború egész történetét jellemezte az, hogy két politika és hatalmi stratégia, a politikai és katonai kapcsolatok két típusa ütközött össze. Az egyik a reakciós osztályok érdekeit kifejező politika és stratégia, a másik a szabadságszerető népek érdekeit kifejező, a népük, államuk függetlenségéért harcolók politikája. Szerinte e két politikai cél közötti ellentét élesége és mélysége okozta azt, hogy a hitleri Németország terveinek kialakításakor eltávolodott a realitásoktól: a Barbarossa tervben a háború lehető leggyorsabb befejezése, a hitleri doktrína minél gyorsabban történő érvényrejuttatása nyert megfogalmazást. E tervek nem feleltek meg Németország erejének és lehetőségeinek, ugyanakkor lebecsülték a Szovjetunió és más országok ellenállásának reális lehetőségeit, s ezért szükségszerűen elbuktak.

A világháború történetének egyik legfontosabb kérdése a fasiszmus ellen harcoló népek, országok ellenállásának körvonalazása, és az ellenállások társadalmi-politikai jellegének meghatározása. Ezen államok különböző társadalmi berendezkedésűek voltak és a társadalmi fejlődés különböző fokain állottak; és ha még ehhez hozzávesszük, hogy különbözőek voltak mobilizációs lehetőségeik, földrajzi helyzetük, katonai szervezettségük és nemzeti sajátosságaik — természetesnek kell találnunk, hogy nem egyforma szerepet játszottak. Mindezt — és egyéb szubjektív tényezőket (néptömegek aktivitása, de méginkább a haditechnikai felkészültség) — szem előtt tartva érthetjük meg, hogy a hitleri hadseregre a döntő csapást a szovjet hadseregnek kellett mérnie; ez egyben megfelelt a Szovjetunió internacionalista kötelezettségeinek is.

A nyugati országokban vannak olyan verziók, miszerint az európai országokban, különösen Dél-Kelet- és Közép-Európában nem lettek volna meg az ellenállási mozgalom belső társadalmi-gazdasági és politikai feltételei, s mintha ezek csak a hódítók kiűzését célozták volna, nem érintve a burzsoá rend alapjait. Mintha az ellenállás erejét a burzsoá körök képezték volna, míg a nép passzív maradt, s a kommunista pártok nem lettek volna a felkelések vezetői. Az ellenállási mozgalmak alapos tanulmányozása világossá teszi: ezek a fasiszták által megszállt országokban a néptömegek törvényszerű válaszai voltak a fasiszta agresszióra és egyaránt irányultak a fasiszta megszállók és ugyanakkor a belső reakciós körök ellen; „általános demokratikus” mozgalmak voltak, melyek egyben a közvetlen forradalmi helyzetnek alapját is képezték. A szovjet hadsereg fellépése meggyorsította ezt a folyamatot.

Külön kitért a nyugaton elterjedt azon tézisére, mely szerint „a szovjet szuromnyok” jelenléte miatt változott meg a közép-kelet-európai országok társadalma. Ez a tézis — mondotta — nemcsak azért hamis, mert feltételezi a Szovjetunió részéről a más országok belügyeibe való beavatkozást — mely mint ismeretes ellentétes lenne a marxista-leninista politikával —, hanem azért is, mert ahol a belső feltételek nem voltak adottak, ott nem győzött a népi forradalom a szovjet csapatok jelenléte mellett sem (Irán, Ausztria, Dánia). És fordítva: győzött a nép olyan helyeken, ahol nem voltak szovjet csapatok, vagy ahol csak jelentéktelen részt szabadítottak fel (Jugoszlávia, Albánia, Kína, Vietnam stb.).

A háború alatti belső antifasiszta, nemzeti felazabadító és társadalmi mozgalmak együttes vizsgálata adhatja meg a történeti magyarázatot az 1945 utáni fejlődéshez is — mondotta Zsilin —, majd befejezésül rövid áttekintést adott a Szovjetunióban megjelent publikációkról.

A nemzeti és a nemzetiségi kérdés

Ismeretes, hogy a tárgyalt térség államai többnyire többnemzetiségűek, s hogy a nemzeti ellentétek már amolyan akut betegségei ezen térség országai modernkori történetének.

Már *Lackó Miklós* bevezető szavaiban említést tett: igen fontos volna pontosan felmérni, hogy tárgyalt korszakunkban e térségben mennyire fontos eszmei és ezáltal politikai tényező volt az etnikai hovatartozás. Mennyire fontos szellemi összetartó-erőt képviselt pl. a szláv összetartás tudata, vagy a nyugat-európai együvértartozás jobbra műveltségi anyagra támaszkodó érzése. — A nemzetiségi kérdés általános politikai jelentőségét *Horváth Miklós* (Budapest Történeti Múzeum igazgatója) exponálta a legélesebben. Szerinte az 1919 utáni korszak magyarországi hadvezetésének politikáját csak akkor értjük meg, ha következetesen nyomon követjük annak nemzetiségi összetételét. A magyar nemzeti hadsereg felállítására vonatkozó 1872. évi titkos császári utasításból indult ki, mely — Horváth interpretálása szerint (a szerk.) — az új hadsereg tisztikarának utánpótlását elsősorban a bánáti és bácskai svábokból, az erdélyi szászokból és a felvidéki zipszerekből akarta biztosítani. Ez a hadseregpolitika magyarázza, hogy 1919 után az ellenforradalmi hadsereg nagy része repatriált, s hogy a világháború előtti kritikus években a magyar hadsereg felső vezetésének 37⁰/₀-a bácskai, bánáti, brassói sváb családok gyermekei, s Horthy lehetővé tette, hogy a Ludovikára is elsősorban ezek gyermekei juthassanak. Ezután példákat idézett: a kormánnyal szemben is önállószkodó Werth Henrik vezérkari főnök német származására utalt, s arra, hogy a hírhedt kassai bombázást a németekkel László hadművelleti vezető, (szintén sváb szülők sarja) beszélte meg. Ezek kényszerítik a kormányt fokozott németbarátságra. Jugoszlávia megtámadása előtt pl. Hitler és Horthy üzenetváltásában nem arról van szó, hogy a magyar kormány és Németország kerül kapcsolatba, hanem Horthy a Wehrmacht és a magyar hadvezetés kapcsolatfelvétele felett fejezi ki örömét. Ez dönti el a háborúbalépésünket Jugoszlávia ellen. — Ezután Horváth Miklós a bánáti-újvidéki vérengvezések történetéből vett példákön igyekezett bizonyítani, hogy a vezérkarnak milyen nagy szerepe volt a magyar belpolitikában, sőt egy igen határozott külpolitikai szerepet is játszottak, ezek az akciók pl. azt hivatottak volna bizonyítani a németeknek, hogy Magyarország ereje le van kötve a partizánok felszámolásával, s a frontra küldeni nagyobb erőket nem tudnak. Horváth azonban mindebből azt tartotta szükségesnek kiemelni, hogy ez a vezérkar nagyrészt erdélyi, délvidéki vagy felvidéki zipszer, sváb földbirtokos vagy gazdagparaszt család gyermeke volt, és hogy horthyék successive biztosították ezen elem utánpótlását a hadseregben. Ezért is tartja szükségesnek, hogy a háborút úgy tekintsék, mint a belpolitika folytatását erőszakos eszközökkel.

Horváth Miklós felfogásával többen nem értettek egyet, s ezt először *Lackó Miklós* elnöki megjegyzései jelezték. Vitatkozott Horváth álláspontjával *M. Kozminski* (Lengyelország) is. Gondolatmenetének kiindulópontját egy kutatómódszertani kérdés képezte: a belpolitika egyes problémái — így pl. a nemzetiségi kérdés is — azért marad ki rendre mind a háború előzményeit, mind magának a háború történetét kutatók érdeklődési köréből, mert a kutatások még elsősorban diplomácia- és hadtörténeti vonalon folynak, s e kutatók érdeklődési köre leszűkül saját területükre. Úgy látja, hogy a magyar történészek (Ránki György, Juhász Gyula) egy jó irányba vezető úton járnak. Szerinte is együtt kell tárgyalni mind a diplomácia (s ezen belül mind a hivatalos, mind a nem hivatalos) történe-

tét, mind a korabeli tömeggondolkodást. Ez az együttlvizsgálás természetesen több csapdát is rejteget. Úgy látja, hogy erre jó példa Horváth fejtegetése. Szerinte abból a tényből, hogy a magyar VKF-ben nagy számmal kaptak helyet német származásúak, azaz svábok, ilyen messzemenő következtetést nem lehet levonni. Úgyanis ellenkező példák egész sorát lehetne szintén idézni.

A sváb származású katonatisztek kérdésében Horváth Miklós felszólalásával kapcsolatban *Vigh Károly* Bajcsy Zsilinszky Endrére utalt, akinek — mint ismeretes — egyik vesszőparipája volt, hogy a sváb származású katonatisztek miatt került Magyarország a második világháborúba. Ha ebben Vigh szerint van is némi igazság, eltúlozni ezt nem szabad. Mert ha csak néhány olyan nevet említünk, akik magyar, ún. tiszta magyar származásúak voltak, mint példának okáért Barta Károly honvédelmi miniszter, vagy pedig Vörös Jánosnak második világháborús gyászos szerepét nézzük e vonatkozásban, vagy Farkas Ferencre gondolunk — és lehetne tovább sorolni ezeket a neveket, — akkor megállapíthatjuk: ezek a magyar vezénylő, vezető tisztek egyáltalában nem marasztalhatók el kevésbé, mint azok, akikről Horváth felszólalásában szó esett.

Az emigrációs politika megítélése kapcsán vetette fel Vigh Károly a dunai népek között éppen a második világháború időszakában kiéleződő nemzeti ellentétek, valamint a nemzeti kisebbségek kérdését. Főleg az uralkodó osztályok részéről jelentkező magyar és román vagy magyar és csehszlovák kölcsönös politikai intrikákra utalt. Ezeket a kérdéseket, mondotta, csak közös erővel, csak a szomszéd országok történészeinek közös munkájával tudnánk megoldani. Benešnek a főreferátumban érintett londoni és moszkvai tevékenységét szükségesnek tartotta egy másik aspektusból is szemügyre venni: Beneš és a kommunista emigráció viszonyáról van szó. Szembe kell ezzel ugyanis szerinte nézni, mint ahogy „tiszteltreméltó szlovák történész kollégáink” „ezekről a kérdésekről már nyíltan írtak”. Utalt Juraj Purgat nemrég megjelent könyvére („Trianontól Kassáig”), amelyben a szerző beszél arról, hogy miután Beneš és Sztálin között bizonyos megállapodás jött létre a háború utáni Csehszlovákiát illetően, Beneš a Csehszlovák Kommunista Párt Moszkvában élő vezetőivel is beszélt ezekről a kérdésekről, sőt a londoni vezetőkkel is. Purgat rámutat egy sajátos, 1943 és 1944 között lejátszódott változásra. Addig, amíg 1943-ban a Csehszlovák KP vezetői (Gotwald, Šverma, Kopecký) még nem adtak teljes hozzájárulást ahhoz a politikához, amelynek az a lényege, hogy a háború után „kisebbség nélküli Csehszlovákiát” fognak létrehozni, addig 1944 augusztusában már Gotwald, Šverma és Kopecký elfogadták ezt a koncepciót; kijelentették: ők is helyeslik, hogy a háború után egy szláv állam jön létre Csehszlovákia területén, a csehek, szlovákok és az ukránok állama, németek és magyarok nélkül. Hozzáteszi a szerző, és Vigh szerint jogosan, hogy itt nyilvánvalóan a Csehszlovák KP vezetői részéről akkor megalkuvás volt tapasztalható, deferálás Beneš előtt. Mindezt azért tartja szükségesnek kiemelni, mert szerinte — és ez kölcsönösen tisztázandó probléma — a Csehszlovák KP-nak 1943-as, de különösen 1944-es elhatározása adja a magyarázatát annak a politikának, amivel Csehszlovákia felszabadulása után találkozunk. Ekkor a cseh és a szlovák burzsoázia Csehszlovákiában nemcsak a német, hanem a magyar kisebbséggel szemben is a kollektív felelősségrevonás elvét alkalmazta, amihez akkor, mint ismeretes, a Csehszlovák KP is hozzájárulását adta, és „amivel szemben itt nálunk a Magyar Kommunista Párt részéről nagyon határozottan, nagyon keményen harcoltunk. Az más kérdés, hogy milyen eredménnyel.” Vigh Károly ezután az ún. „szláv koncepcióról” szólt. Kifejtette, hogy véleménye szerint erre is szükség volt a második világháború idején, amikor a hitleri Német-

ország részéről nem kis mértékben a szláv népeket érte támadás. E koncepció érvényesülésében azonban Csehszlovákiában túlzásokat lehetett tapasztalni. Ezt tanúsítja, hogy a kisebbségi kérdésben itt egy olyan álláspont kerekedett felül, mely szerint a németek mellett még a magyarokkal szemben (egyedül Csehszlovákiában) is a kollektív felelősségrevonás elvét érvényesítették. Mint ismeretes Jugoszlávia, amely nagyobb mértékben szenvedett a második világháború időszakában, ezt a kollektív felelősségrevonás elvét nem érvényesítette a magyar kisebbséggel szemben.

A zsidókérdés

A zsidókérdés világháború alatti történetének kutatásáról *Karsai Elek* beszélt. Szerinte az eddigi, egyáltalán nem teljes kutatásokat ki kell terjeszteni, az 1944—45-re vonatkozó anyagfeltárásokat sokkal korábbi időszakra vonatkozóan is el kell készíteni. Ezen elvégzendő munka közben a következő nemzetközi kiterjedtségű elvi, kutatásmódszertani kérdések tisztázását látja szükségesnek.

1. Külön kellene publikálni a mai Magyarország területére vonatkozó forrásanyagot és külön az első és második bécsi döntés értelmében visszacsatolt területek levéltári anyagát. Az akkori központi kormánysszervek iratanyaga nélkül viszont nem lehet pontosan megérteni a mai Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia és részben Szovjetunió (Ungvár) területén lefolyt zsidóüldözések történetét sem. Kérdés: lehetne-e éppen e konferencia témájába vágóan a szomszédos országokkal együtt egy ilyen koordinált nemzetközi forrásfeltárást és forráskiadást végezni.
2. Másik, minden közép-kelet-európai országot érintő kérdés: mennyire érvényesült a németételmű Endlösung e térség országaiban. A zsidókérdés, azaz antiszemitizmus kutatása is egyértelműen amellett szól, hogy a kutatásokat 1938-cal kellene kezdeni és hogy területileg be kell vonni Ausztria területét is a kutatásokba.
3. Szintén nemzetközi szintű vizsgálatot kíván, hogy e térség országaiban kit tekintettek zsidónak 1945-ig. Magyarországon az 1939. IV.t.c. értelmében a faji elv lett a meghatározó, noha soha sem kezelték nemzeti kisebbségként a zsidókat. (Ez ellen egyébként — tette hozzá Karsai Elek — maguk a hazai zsidóság vezetői tiltakoztak volna a leghatározottabban.) Más volt azonban a kritérium Horvátországban vagy Romániában és egészen más a hitleri megszállás alatti területeken, ahol egyszerűen a nürnbergi faji törvényeket vették irányadónak.
4. Nemzetközi összehasonlítást érdemelne a diszkrimináció jellege és formái: a zsidók elkülönítése és megjelölése. Különösen fontosnak tartaná összehasonlítani a zsidók lengyelországi, szlovákiai és magyarországi kizorítását a gazdasági és politikai életből.
5. Ezen belül kellene vizsgálni a „végrehajtást” is. Mennyire volt szerepe az Eichmann vezette Einsatzgruppe-knak, mennyire a helyi rendőrségi és polgári közigazgatási szerveknek.
6. Nemzetközileg kutatandó a kivételezések kérdése: mennyiben és milyen szempontok vezették az egyes országokban a kivételezéseket: mennyire osztályszempontok, mennyire személyi szálak játszottak itt szerepet.
7. S végül fontos lenne feltérképezni a kollaboráció kiterjedtségét is. Befejezésül Karsai Elek elmondotta, reméli, hogy a világháború történetéről rendezendő következő konferenciákon, az eddigiekkel szemben a zsidókérdés kutatását is napirendre tűzik, és így erről is a következőkben majd nagyobb eredményekről adhatnak számot.

A nagyhatalmak és Közép-Kelet-Európa gazdasága

A konferencián az eredeti tervek szerint külön gazdaságtörténeti szekcióban vitatták volna a térség háborús gazdaságának kérdéseit. Mivel azonban csak a diplomácia-, ellenállás- és hadtörténeti szekciók megalakítására került sor, a gazdaságtörténeti kérdések is a diplomácia- és politikatörténeti témák között kerültek terítékre. A felszólalók közül többen is szóltak gazdasági kérdésekről illetve e kérdések jelentőségéről Közép-Kelet-Európa második világháborús történetében. *Schuman* (NDK) és *Luczak* (Lengyelország) professzorok különösen a népi demokratikus országoknak az 1960-as években kivirágzott marxista gazdaságtörténeti irodalmára utaltak, melyben a németek által e térség országaival szemben folytatott gazdaságpolitikát tárgyalták. Az irodalom megállapítja, hogy e gazdaságpolitika tengelyében a térség gazdasági kifosztása állott. Ránki mindehhez hozzátette: szükséges lenne e megállapításokon továbbjutni és az egész német gazdaságpolitika hierarchikus rendszerét feltárva bemutatni az egyes országok elhelyezését a német Neuordnungba. Így is teljesebb lenne annak a politikának rajza, melyet a német náciizmus Európában be kívánt vezetni. *Jendrychowski* (Lengyelország) professzor felszólalásában szükségesnek mondotta, hogy gazdasági téren a vizsgálatokat egészen a nagy gazdasági világválság éveig visszavezessük.

A gazdaságtörténet köréből kétségtelenül a legérdekesebb *H. J. Schröder* (NSZK) kérdésfeltevése volt. Kifejtette, hogy igen nagy jelentőséget tulajdonít annak megvizsgálásának: milyen gazdasági szerepet játszott Délkelet-Európa térsége a náci Németország terveiben. Függetlenül attól, hogy e tervek a német nagytőkétől vagy a politikai apparátustól eredtek, tény, hogy a térség gazdasági kizsákmányolása általános célkitűzése volt a hitleri politikának. És a hitleri gazdasági nagytér-koncepció megvalósulása már önmagában is szemben állott egy esetleges másik, a térség iránt gazdaságilag szintén érdeklődő állam érdekeivel. Ha a szövetséges hatalmak egyes köreinek politikai célkitűzéseit nézzük, azt láthatjuk, hogy az angolszász hatalmak délkelet-európai politikáját nagyban befolyásolták egyes gazdasági körök érdekeltségei, célkitűzései is. A térség iránti amerikai érdeklődés megvilágítása érdekében Schröder utalt az utóbbi évek amerikai történetírásában jelentkező úgynevezett „revizionista iskola” eredményeire. Ez az iskola, amely a hidegháborús időszak történetfelfogásának reakciójaként alakult ki, több munkában kimutatta, hogy az USA már a Hitler-ellenes koalíció idején politikai nyomást igyekezett gyakorolni a Szovjetunióra és befolyásolni azt olyan irányban, mely a második világháború utáni délkelet-európai helyzet kialakításában az USA érdekeinek is megfelelő lenne. A nyugati történetírás korábban igyekezett azt bizonyítani, hogy a hidegháború történetileg a Szovjetunió koalíción belüli második világháború alatti politikájára vezethető vissza. Ezzel szemben a „revizionista iskola” épp azt bizonyítja — mondotta Schröder —, hogy az USA részéről már a világháború idején kimutatható törekvések miatt biztonsági okokból kellett a Szovjetunióknak szükségszerűen aktívabb külpolitikai tevékenységet folytatnia, mint az korábban terveiben szerepelt. Az ezen folyamatról kialakított képünk egyik oldalról meglehetősen világos, mivel az amerikai levéltárak messzemenően hozzáférhetőek. Hiányzanak viszont a Szovjetunió levéltárainak anyagai a kutatásból. Igen örömteli volna, ha a szovjet levéltári anyagok is a nemzetközi történész társadalom számára hozzáférhetőek lennének, s így a szovjet politika vezérmotívumaira is jól dokumentáltan esnék fény.

A Duna-medencét érintő amerikai gazdaságpolitikai törekvésekről Schröder

elmondotta, hogy azt nem úgy kell elképzelni, mintha egyes amerikai vállalatok ide többet akartak volna exportálni, vagy több tőkét invesztálni. Sokkal inkább abban jelentkeztek ezek, hogy az amerikai diplomácia Délkelet-Európára vonatkozóan a „nyitott kapuk” elvének alkalmazását kísérelte meg elfogadtatni. És ez, figyelembe véve a korabeli gazdasági helyzetet, természetesen magában hordta kereskedelmi és gazdasági téren a Szovjetunió háttérbe szorításának, sőt kiszorításának gondolatát is. A Szovjetunió ebbe természetesen nem egyezett bele. Mindenesetre Schröder a „nyitott kapuk” elvének vitáját a világháború idején a szovjet—amerikai véleménykülönbségek egyik lényeges forrásának tartotta. Ugyanakkor, szerinte, az USA délkelet-európai politikájának vizsgálata jó alkalmat kínál az angolszász hatalmakon belüli ellentétek megrajzolására is. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor ezek a Ránki referátumában is hangot kapott ellentétek még élesebben látszanak. Elkerülhetővé válik az a nemzetközi tudományos konferenciákon gyakran elhangzott leegyszerűsítés, mely mintegy monolitikus, egységes „nyugati politika” meglétét igyekszik bizonyítani. Mindezeket túl a téma komolyabb kezelése egyben segít is a hidegháború genezisének feltárásában.

A kérdéshez kapcsolódó *Ránki György* nem osztotta teljesen Schröder véleményét a „gazdasági nyomás” kérdésében, és a USA délkelet-európai politikáját illetően is időbeli korlátozások figyelembevételét látta szükségesnek. Szerinte ugyanis az Egyesült Államok politikájában a gazdasági nyomás, és általában a délkelet-európai térség kérdése 1944—45-ben merül csak fel. 1942—43-ban az amerikai külpolitika még nem dolgozta ki eléggé a háború utáni terveit. Az 1944-es magyarországi fegyverszüneti egyezmény tárgyalásai jelentették az első komoly akciót, amikor az amerikai gazdasági érdekeknek egy erősebb hangsúlyozása és az amerikai gazdasági behatolás lehetőségének biztosítása felmerül. Mindez rá is mutat az amerikai politika háború alatti fejlődési irányára, erősödésére. 1944-ben jutottak el odáig, hogy megfogalmazták: „Amerika egy olyan nagyhatalommá vált, hogy a világban nincs olyan kérdés, amiben ő nem lehet érdekelt.” Ez azután, mint ismeretes, többek között az angol—amerikai politikai ellentétek egyik forrásává is lett. 1941—42-ben az USA-t még jobban azok a kérdések érdekelték, amelyek az amerikai hatalmi politika hagyományos érdekszférájához kapcsolódtak. Ezért koncentráltak természetesen jobban a Csendes-óceánra, — most nem szólva olyan térségekről, amelyek nem voltak érintve a háborúban (pl. Dél-Amerika) — és ezért koncentráltak jobban Nyugat-Európára, ugyanakkor viszonylag kevésbé Délkelet-Európára. 1944-ben jut el az amerikai politika odáig, hogy konkrétan kidolgozza világpolitikai elveit. És ekkor jut el szükségszerűen Délkelet-Európához. De ez már 1944-ben van, akkor, amikor Délkelet-Európa térségében a Szovjetunió felszabadító hadműveletei folytán új helyzet állt elő és végbement vagy megindult már egy határozott irányú, természetesen nem az amerikai érdekeknek megfelelő átalakulás.

Végül mind Ránki, mind pedig *H. Michel* felvetették egy, a világháború gazdasági, társadalmi problémáiról tartandó szűkebb körű konferencia összehívásának gondolatát.

II. Regionális kutatás és a „Balkán-kérdés”

Mint a történetírás történetében annyiszor, hasonló célkitűzéseknél: egy több országot, nemzetet átfogó terület közös tematikájának kutatásánál a konferencián is két általános megjegyzés hangzott el többször is. Az egyik: helyes-e

a témában szereplő térség földrajzi behatárolása, illetve: e földrajzi behatárolás (Duna-medence) együttmozog-e a történeoszt szükségszerűen vezető társadalmi-politikai szempontokkal? A másik kérdés: lehet-e egyáltalán egy ilyen, a nemzeti kereteket, állami határokat (mely határokon belül tűnnek zajlani a XX. század politikai eseményei) túllépő térség történeti vizsgálatát elvégezni.

Ami a területi körülhatárolás kérdését illeti, már a vita bevezetőjében *Lackó Miklós* elmondotta, hogy szerinte a „Duna-völgye” körülírást fel kellene cserélni a „Középkelet-Európa” kategóriával, mivel így kapcsolható a vitához más, szervesen idetartozó ország, pl. Lengyelország világháborús története. *Herbert Steiner* (Ausztria) külön hangsúlyozta, hogy amikor e térség világháborús történetéről beszélünk, nem elég csak a forrásbázisunkat nemzetközi méretekre kiszélesíteni, hanem szempontjainkban is túl kell lépünk a nemzeti korlátokon, és meg kell kísérelnünk összehasonlító vizsgálatokat végezni. Kiemelendőnek tartja például e térség vizsgálatánál az Anschluß tényének figyelembe vételét. Mi 1939-től számítjuk a háború történetét, miközben az utolsó status quo 1938 őszén alakult ki, s ez már magában hordja a háború kitörését.

Az e korabeli osztrák történet bevonása a regionális vizsgálatba — ami szerinte mindenképp indokolt — egyébként is új szempontokat vet fel. Végig kellene egyszer például gondolni a térség egészének történetében fontos szerepet kapó kontinuitás-diszkontinuitás kérdését. Mint ismeretes, az első világháború előtti helyzet kontinuitásának biztosítása a németek szárnyai alatt, nagy vonzerőt jelentett e térségben. S ez egyik oka a térség szüntelen nemzeti összeütközéseinek. Ugyanakkor arra is figyelmet kell fordítani, hogy a Szovjetunió volt az egyetlen nagyhatalom, amely a diszkontinuitást, mely azonos volt a térség nemzeti önállóságának fenntartásával, komolyan vette. Az egyetlen nagyhatalom volt, amelyik az Anschluß miatt tiltakozott, noha ismeretes, az Anschlußot kizáró nemzetközi szerződést a nyugati nagyhatalmak is aláírták, sőt nagy részük volt annak létrehozásában. — Továbbá Ausztria fontosságát mutatja e térségben az is, hogy az 1943-as moszkvai külügyminiszteri értekezlet után szinte minden alkalommal napirendre kerül a náci Németország leverése után a független Ausztria visszaállításának kérdése, s ezt a jövődó béke szavatolásának feltételeként tartották számon.

Nemcsak lehetségesnek, de az összehasonlító történetkutatás szempontjából igen fontosnak mondotta a nagy térségek történetének kutatását *Madajczyk* (Lengyelország) professzor is. Az itteni referátumokból úgy tűnik — mondotta —, hogy Középkelet-Európa volt a 2. világháború legfontosabb ütközőpontja. Ő azon a véleményen van, hogy — mint az a korábbi, 1969-es (Párizs) és 1971-es (Varsó) második világháborús konferenciák eredményeivel történő összevetésből világossá válik — a különböző térségek szerepét illetően különbségeket kell tennünk. A Földközi-tenger térsége volt a náci és a szövetséges expanziók összeütközésének legfontosabb színtere, míg Középkelet-Európa a náci „élettér-tervek” szerves része volt és fontos szereppel bírt az európai biztonsági politika szempontjából. A Balkán pedig az angolszász és antifasiszta erők felvonulási területe lett volna éppen a náci által eluralt Középkelet-Európával szemben. Ha elfogadjuk, hogy a Földközi-tenger medencéje a legtovább a háborús összeütközések központja maradt, úgy hasonló fontosságot még egy térségnek, a Balkánnak tulajdoníthatunk.

Ahhoz a kérdéshez, hogy vajon lehet-e Középkelet-Európa történeti kérdéseit együtt, mint adott térség problémáit tárgyalni, *M. Kozminski* (Lengyelország) elmondotta, hogy ezt a térség országai történeti fejlődésének hasonlósága minden-

képp indokolja. Azonban az alapvető történeti folyamatok, a gazdasági és társadalmi fejlődés vizsgálata — az itteni és európai fejlődési irányok különbözősége, a társadalmi struktúrákban jelentkező azonosságok, valamint a nemzeti és nemzetiségi kérdések szerepe — arra hívja fel figyelmünket, hogy a térségből a Duna-völgye államainak kiemelése nem helyes. A Balti—Fekete—Égei és Adriai tenger által határolt térségből csak a stratégiai pontokat (pl. Kárpátok) központba helyező hadászati szempontok indokolhatják egyedül e kiemelést, de politikaiak semmiképpen. A lengyel történetírásban Középkelet-Európát egységként kezelik és a fogalmat mindig az általa jelzett tágabb értelemben használják.

Zsilin akadémikus viszont a hadtörténeti szekció munkájáról adott összefoglalásában elmondotta, hogy hadtörténeti szempontból nem fogadható el a felszabadító harcok földrajzi szempontú — mint pl. „a Duna-medence felszabadítása” — vizsgálata. Ilyen elv alkalmazása esetén háttérbe szorul a legfontosabb: az ország, a nép, a pártok, az osztályok, a társadalmi-politikai, nemzeti, etnikai kategóriák. A leghelyesebb ezeket együttesen, komplex látásmód keretében kezelni.

Ránki György a hozzászólásokra adott válaszában kifejtette, hogy a vita is meggyőzte: van lehetőség egy bizonyos problémakörnek regionális vizsgálatára, különösen abban az esetben, ha az a régió nem egy alkalmi, a történelemnek egy pillanatnyi problémájával kerül szembe csupán, hanem egy bizonyos hosszabb társadalmi-gazdasági folyamat eredményeként alakul ki, külpolitikai-belpolitikai problémái minden különösség és minden sajátosság ellenére közösek, bizonyos értelemben azonosak. Egyetért Zsilin akadémikussal, hogy a régió és a nemzeti történelem szerinti vizsgálat nem egymással szembenálló, hanem egymást kiegészítő, bizonyos értelemben egymást teljessé tevő vizsgálati megközelítés lehet és a konferencián az is volt.

Jogosnak tartotta a kérdésfeltevést, hogy vajon a „régión”, amelyen Közép-és Kelet-Európát értjük, helyes-e, mint ahogy az előadásban történt, inkább a Duna-völgy problémáira leszűkíteni. Az előadás valóban inkább ennek, mint a Középkelet-Európa egészének problémáját vetette föl, és Steiner, valamint Kozminski kritikáival egyetért. Lengyelországot és Ausztriát azért hagyta ki, mert azok igen messzire vitték volna, igen kiszélesítették volna az egész problémakört.

Az e témakörhöz sorolható konkrét kérdések közül kétségtelenül a nagyhatalmak Balkán-politikáját érintették a legtöbben, illetve a Balkánnak a nagyhatalmak politikájában elfoglalt helye körül alakult ki a legélénkebb vita.

Mivel a főreferátumban a balkáni partraszállás kérdése exponált helyet kapott, így a hozzászólók közül többen is röviden kitértek erre: számot adva az egyes országok történeti irodalmának idevonatkozó értékeléséről. Így pl. a balkáni partraszállás és a balkáni front szerepének értékelését a lengyel történeti irodalomban *M. Kozminski* ismertette. Zalacki ezredes immár tíz évvel ezelőtt megjelent könyve nemcsak hatalmas nyomtatott, hanem a londoni Sikorsky-levéltár iratanyagaira is támaszkodva a balkáni frontot a nyugati szövetségesek koncepciójában igen fontosnak mondja. A Balkán-koncepció mögött meghúzódó politikai érdekeken túl az is világossá válik, hogy az olaszországi hadműveletek végeredményben egy kompromisszum — a nyugati (francia) és balkáni támadás közötti kompromisszum — eredménye volt. A szerző megállapítja: ha az olasz térségben igénybe vett 28 brit birodalmi hadosztályt vagy csak annak felét a

Brit szigetek körül csoportosították volna, akkor a nyugati front megnyitására kb. 6 hónappal korábban nyílt volna lehetőség. — Ezzel szemben viszont Kowalski másfél évvel ezelőtt megjelent munkája „A nagy koalíció” vitatja, hogy a balkáni kérdésnek ilyen nagy szerepe lett volna.

A hasonló, hasznos információközlő hozzászólások mellett talán a konferencia leginkább érdemleges vitája alakult ki a körül: miként helyezkedett el és milyen szerepet tulajdonítsunk a Balkán-tértségnek a nagyhatalmak illetve az antifasiszta koalíció politikájában. Egyetértés mutatkozott abban, hogy a második világháború délkelet-európai térségének melyek voltak a legdöntőbb momentumai: a referátum és minden hozzászóló hangsúlyozta, hogy a kérdés fejlődését, a kérdés eldöntését elsősorban az a három körülmény szabta meg, amelyet Ránki az előadás bevezetésében is próbált hangsúlyozni, nevezetesen a Szovjetunió hadseregének győzelme, a Szovjetunió felszabadító hadműveletei Délkelet-Európában, másodsorban a szövetséges koalíció politikájának bizonyos egyeztetése, harmadsorban pedig — és itt a hozzászólók nem adtak természetesen valamiféle sorrendiséget — azok a belső erők, melyek kihasználták, felhasználták a Szovjetunió hadseregének győzelmét arra a régen szükséges gazdasági-társadalmi átalakulásra, mely iránt Délkelet-Európában a belső igény igen rég óta megvolt. De egyetértettek a felszólalók a németek Balkán-politikájának megítélésében is.

Nem így az antifasiszta koalíció és a Balkán viszonyának értékelésében. Nem volt véleménykülönbség ezen belül Ránki referátuma és a hozzászólók (Andrej Puskás, Korom Mihály) között sem abban a kérdésben, hogy a második front nagyjelentőségű volt a második világháború egész menete szempontjából, és hogy katonailag ezt nyugaton volt indokolt és szükségszerű megteremteni. Ez volt az a stratégia, amely végül érvényesült is, s amely nem csupán valamelyik ország, hanem a német náciizmus leverése szempontjából elsődleges volt. Nem volt véleménykülönbség abban sem, hogy a balkáni front megteremtése, mely elsősorban 1942—43-ban, de még 1944-ben is — bizonyos mértékig tehát akkor is, mikor már a második front kérdése eldőlt — az angol politikának fontos célkitűzése volt. A németek szempontjából ez az adott helyzetben viszont katonailag egy másodlagos front megteremtése lett volna. Abban is egyetértettek a jelenlévők, hogy itt az angol politikának külön érdeke az antifasiszta koalíció egészének érdekében, bizonyos értelemben a náciizmus elleni harc eredményes befejezésével került összeütközésbe.

A véleménykülönbség abban volt, hogyan értékeljük az egész angol politikát. És ez a vitában újra metodológiai és forráskérdéseket vetett fel.

Puskás Andrej részletesen taglalta a második front és általában az angol politika beállítását a nagyjából nálunk is ismert forrásokat (amerikai publikációk, részben dokumentumok) a szovjet és részben az amerikai irodalom alapján (Kulis: Második Front; Jakovlev monográfiája Rooseveltről). Ezek alapján Puskás igen hangsúlyozandónak tartotta az angol politika törekvését a balkáni térség feletti — alapjában „gyarmati” — ellenőrzés megszerzésére. Ránki vitatkozott a beállítással, nem is annyira a kategória-használat helyes vagy nem helyes voltát vitatta, hanem az angol politikáról ezzel adott értékelést. Ő *Korom Mihály*-lyal értett egyet: az angol politikát alapjában minden különálló érdek és minden, a szövetséges koalíción belüli ellentmondás ellenére is végső soron a német-ellenes koalíció egysége megtartásának célkitűzése vezette. Erre kényszerítve is volt, akár akarta, akár nem, részben azért, mert ő maga is a német veszélyt tartotta a legfontosabbnak, másrészt, mert amikor saját érdekeit a szövetségesei elé kívánta helyezni, akkor a koalíció elve és a koalíció ereje kényszerítette, hogy végül is annak

politikáját érvényesítse. Ránki ezek alapján számos vonatkozásban nem tudta elfogadni Puskás Andrej érvelését és szerinte a Puskás által elmondottak bizonyos értelemben éppen hogy az antifasiszta koalíció szellemének — melyre a Szovjetunió mindig is nagy figyelemmel volt — nem felelt meg. A vitához ezután módszertani megjegyzéseket fűzött: szerinte a lényeg nem is már az egyes adatoknak a kérdése, hanem az: Hogyan használhatunk dokumentumokat és milyen dokumentumokat használhatunk? Szerinte egy ország külpolitikájának egész célkitűzéséből — mint jelen esetben Angliából — mindig helytelen egyes dokumentumokat kiemelni. Egyrészt azért, mert a dokumentumoknak teljes áttekintése feltétlenül szükséges, legalábbis amennyire ezt a történész megteheti; még akkor is, ha az az előnytelen vagy egyoldalú helyzet áll elő, hogy egyfelől rendelkezésre állnak a dokumentumok ezrei, másfelől viszont teljesen hiányzanak. Az is ismert, hogy ez mindig egy bizonyos egyoldalúság veszélyével fejeződik meg, mert ugyan a dokumentumokkal és tényekkel szembe lehet állítani a hiányzó forrásokat „pótló” forrásokat, de ezek értéke a tudomány számára meglehetősen kevés.

A másik módszertani kérdés viszont az adott ország társadalmi berendezkedésének és külpolitikájának összefüggése. Természetes, hogy e külpolitika teljesen más a Szovjetunió esetében, ahol egy szocialista társadalom építéséről és e társadalom külpolitikájáról van szó, és teljesen más egy Anglia vagy USA esetében, ahol egy más, kapitalista társadalmi-politikai berendezkedés áll fenn. Ami most már e külpolitika megítélését illeti: a történésznek mindig szembe kell néznie azzal, hogy ennek a távlati és alapjában elvi külpolitikának van egy mindennapi gyakorlata, s a továbbiakban a kérdés az, hogy ez a mindennapi gyakorlat miként érvényesül és hogy alakul. Ennek folytán a nagy elvek egy sor gyakorlati problémával: koncesszióval, tárgyalással, engedménnyel, előrehaladással, visszavonulással párosulnak. A történésznek ezt kell alaposan feldolgoznia, feltárnia. A kérdés nem egyszerűen az, hogy az egyiknél ez volt a külpolitikai célkitűzés, a másiknál pedig az. A politika mindig az erők szembenállásából fakad, az erőknek a konfrontálásából alakul, s így nyugodtan elmondhatjuk, hogy a politika nem „szerelem” kérdése — mondotta Ránki. Világos volt, hogy az angol külpolitika nem szerelemből csatlakozott a Szovjetunióhoz, és Sztálin sem szerelemből csatlakozott Churchillhez. Az antifasiszta koalíció bizonyos pillanatnyi érdekeknek a szövetsége volt, ez a pillanatnyi érdek azonban egy sor ellentmondást tartalmazott, egy sor ellentmondást takart, de az adott helyzetben ez érvényesült, ez győzedelmeskedett, és a konfrontáción belül ezeket mindig figyelembe kell venni. — Ilyen értelemben Ránki szerint a probléma a források kezelésének és mindjárt annak kérdése is, hogy az egész háborúban mi volt a politika fő- és mellékvonala. Végül Ránki külön kiemelendőnek tartotta, hogy ebben van közte és Andrej Puskás között nézeteltérés, amellet, hogy a főkérdésben: a második frontnak a Nyugaton kellett megteremtődnie, egyetértének.

Lackó Miklós a szekció vitavezetői zárszavában a Balkán-kérdésről folytatott vitát így foglalta össze: „a nézeteltérések körülhatárolódtak, amennyiben tisztázódott, hogy időben milyen közelebbi és szűkebb időszakra korlátozódnak a nézeteltérések; tisztázódott az, hogy itt időbeli elhatárolásra van szükség, tisztázódott az is, hogy amennyiben a nyugati hatalmak fogalmát is belsőleg nem egységes, hanem differenciált fogalomnak tekintjük, úgy újabb segítő eszközt kapunk arra, hogy ebben a vitakérdésben is előrehaladjunk, és ha talán nem is ezen a kollokviumon, de a későbbiekben megnyugtató tudományos eredményre jussunk.”

III. Külpolitika és diplomáciai mechanizmus

Föderációs tervek és az emigráció

Már a konferencia első hozzászólója, *L. Nagy Zsuzsa* hangsúlyozta a világháború alatti emigrációk, illetve a Középkelet-Európára vonatkozó konföderációs tervek jelentőségét. E terveknek nemcsak azt az oldalát kellene néznünk — mondtotta —, amit mi állandóan tekintetbe veszünk, hogy ui. azok szovjetellenességet hordoztak magukban, hanem arra is figyelemmel kell lennünk, hogy a konföderációs terv már önmagában is egy lehetőséget, és készítői részéről határozott szándékot jelentettek: túlélni e térségben az oly sok problémát hozó nacionalizmusokon. A föderáció a magyar emigráció oldaláról (különösen Jászi és Károlyi említendő e vonatkozásban) azt is jelentette, hogy a hitleri fasizmus által ügyesen kijátszott nacionalista ellentétektől megszabadulva e térség nemzeteinek demokratikus egyenjogúságán alapuló államalakulatot kívántak létrehozni. Természetesen az sem tagadható, hogy pl. Jászi elgondolásaiban állandóan ott élt egy valamiféle „harmadik világ”-ról alkotott elképzelés, mely szerint a létrehozandó demokratikus konföderáció valami módon közvetítő, középső helyet foglalt volna el a Szovjetunió és Nyugat-Európa között.

E kérdéskörhöz tartozik az is, hogy a demokratikus emigráció milyen utat látott a háborúból való kibontakozásra ill. a háború utáni új átrendezésre. Ha elgondolásaikat összefogni kívánnánk, akkor azt mondhatnánk, hogy ők azt gondolták: 1918 október, az őszirózsás forradalom programja lehet az újabb kibontakozás alapja. Belpolitikailag e program ugyanis a földosztást, külpolitikailag pedig eltávolodást a németektől és a szlávok felé történő közeledést tartalmazott volna. Hogy mennyire konkrétan gondolták végig programjukat, azt mutatja Károlyi egyik kijelentése is, mely szerint progresszív fejlődés Magyarországon a Szovjetunió támogatása nélkül elképzelhetetlen.

Másik — egyetemesebb vonatkozású — kérdés, hogy e térség nyugat-európai, amerikai emigrációi mennyire tudták vagy egyáltalán mennyire igyekeztek programjaikat 1943–44-ben összehangolni. Noha az irodalomból hiányzik ennek összehasonlító feldolgozása, annyi — s itt Nagy Zsuzsa kapcsolódott Ránki előadásának néhány megállapításához — máris világos, hogy (Jászi szavaival): „e kis népek nem tanultak a történelemből”. Így pl. Károlyit és Jászit nagy csalódás érte, amikor a csehszlovák emigrációval tárgyaltak.

A középkelet-európai nyugati demokratikus emigrációk szerepe vizsgálatának jóval kevesebb jelentőséget tulajdonított *H. Steiner* (Ausztria). Szerinte ezek politikai szerepe igen kicsiny volt, sőt, ami a nagypolitika alakulását illeti, arra semmi befolyással nem bírtak. Az iratok azt bizonyítják, hogy az amerikaiak és az angolok ezzel nem törődtek, hanem követték saját érdekeiknek megfelelő céljaikat. Az emigráció memorandumait, beadványait a kormányok tudomásul vették, de a politikai megoldásoknál célkitűzéseik ettől teljesen függetlenek voltak.

Az emigráció szerepét ő abban látja, hogy ezek megőrizték azokat a demokratikus irányzatokat, melyeket hazájukban a fasizmus megsemmisített. Fontosabb volt az emigráció az otthoni ellenállás szempontjából is. Egy példát idézett, amikor az osztrák monarchista emigráció Churchillnek ajándékot adott, s ő ez alkalmával az osztrákok porosz iga alóli felszabadításáról beszélt. Erre a náci propaganda a maga fasiszta módján azonnal reagált: a *Völkischer Beobachter* azonnal nagy cikket közölt, mely szerint Churchill a galíciai zsidóknak megígérte Ausztria felszabadítását. Tehát ezeknek az akcióknak volt otthon visszhangjuk, komolyan

vették azokat. Mindezt együttvéve, beszámítva a háború utáni kibontakozást, valamint a döntések meghozatalánál az emigrációk szerepét, egészében azt igen csekélynek tarthatjuk s Ausztria példájánál maradva talán az egy Rooseveltt volt, aki pl. a Habsburg-emigrációt politikailag komolyan vette.

Vigh Károly a világháború alatti emigráció történetére vonatkozóan a Svájcban élő magyar emigráns, Aggteleki tábornok anyaggyűjtéséből idézett egy, az emigráció kérdésével összefüggő, de itthon nem ismert dokumentumot. 1944. szeptember 21-én Eckhardt Tibor egy — állítólagos — táviratot kívánt eljuttatni Henneyi Gusztávnak, amely tulajdonképpen Rooseveltnak az üzenetét tartalmazza Horthy számára, és ez az üzenet úgy szól, hogy Magyarország ne a Szovjetunió, hanem az angolszászok előtt tegye le a fegyvert. Ez azért érdekes, mert ez a quebec-i konferencia titkos határozatai között szerepel; (ahogy ezt legalábbis Henneyi megjegyzése tanúsítja). Itt Quebecben jött létre az említett megállapodás Roosevelt, Churchill és Eden között, amit Eckhardt továbbított volna Henneyi Gusztávnak. A távirat csak utóbb jutott Henneyi birtokába.

Eckhardt Tibor és szerepének említése adta az alapot *Hajdú Tibornak*, hogy néhány forráskritikai megjegyzést fűzzön a világháborús forrástermeléshez. Szerinte az a távirat, amelyet Vigh Károly említett, a valóságban nem igen létezhetett és létezhet, amivel nem kívánja természetesen kétségbe vonni, hogy van valahol egy papiros, amin ez a szöveg áll. Figyelmeztetett azonban arra, hogy már egyidejűleg is mennyi dokumentumot hamisítottak az ellenség illetve a szövetségesek félrevezetése céljából a harcoló hatalmak, és hogy a dokumentumok hamisítása valószínűleg a háború befejeztével sem szűnt meg teljesen. Szerinte az Eckhardt-féle távirat tartalma teljesen valószínűtlen. Mert — mondotta Hajdú —, Rooseveltt tanácskozhatott ugyan Eckhardt Tiborral, de nem küldhetett az ő útján sem hivatalos, sem nem-hivatalos üzeneteket, és úgy gondolja, hogy egy ilyen dokumentumot először nemzeti történettudományi fórumon érdemes megvitatni, és csak „ha a valószínűség bizonyos pecsétjét tudjuk már ráütni”, akkor érdemes nemzetközi szinten azzal foglalkozni.

Ezután Hajdú kitért a magyar világháborús emigráció egyik kétségtelenül legnehezebben kiismerhető alakjának, Eckhardtnak szereplésére. Elmondotta, hogy a demokratikus magyar emigráció és ennek nyomán a történetírás, amennyiben foglalkozott Eckhardt személyével, őt elsősorban mint a Horthy-rendszer nyugatra küldött ügynökét kezelte. Noha az egyik nem zárja ki a másikat, megkockáztatja azt a feltevést, hogy Eckhardt Tibor nem annyira a Horthy-rendszer nyugatra küldött ügynöke volt, mint egy bizonyos nyugati követségekkel már itthon is kapcsolatban álló politikus, aki 1941-ben szükségét érezte annak, hogy külföldre távozzék és végül is abban az országban kötött ki, amelynek diplomáciai köreivel addig is a legszorosabb kapcsolatban állt. Az kétségtelen (és bizonyos fokig félrevezető tény), hogy folytak tárgyalások, amit megemlít — bár kis mértékben — a nyugati és a magyar történeti irodalom is, arra nézve, hogy alakuljon valamiféle magyar ellenkormány nyugaton Teleki Pál elképzeléseinek keretében. Hajdú az angol és amerikai külügyminisztériumnak jelenleg hozzáférhető irataira alapozva mondta, hogy ezek a tárgyalások végeredményben nem végződtek eredménnyel, illetve csak abból álltak, hogy az itteni angol és amerikai követek igyekeztek rávenni Horthyt és Telekit, hogy tegyenek hasonló lépéseket. Horthy a maga diplomatikus módján tett is bizonytalan ígéreteket, amelyeket ezek a diplomaták, akik sajnos mindig a kelleténél komolyabban vették Horthy szavait, úgy fogták fel, hogy Horthy nekik ígéretet tett arra: amennyiben Magyarország kényszerül Jugoszláviát megtámadni, Bethlen István, Eckhardt Tibor és még

egy-két komoly súllyal bíró politikus nyugatra távozik, és ott néhány nyugat-barát vagy legalábbis náciellenes magyar diplomatával együtt ellenkormányt alakítanak. Valószínűleg Eckhardt volt az, aki leginkább komolyan vette ezt a tervet, és a kormány engedélyével Amerikába távozott. Kétségtelen: az amerikai külügyminisztérium a háború egész idején bizalmi emberének tekintette Eckhardtot, és 1941–42-ben arra törekedett, hogy az ő vezetésével valami-féle magyar függetlenségi mozgalom, németellenes mozgalom alakuljon ki, amely alkalmas lehetett volna egy bizonyos történelmi helyzetben arra, hogy esetleg Magyarországon megakadályozza a kommunizmus térnyerését. 1942 nyarán azonban az amerikai külügyminisztérium — részben a magyar demokratikus emigráció nyomására, részben pedig az Eckhardt-féle irányzat hazai perspektívalanságának felismerése hatására — kénytelen volt hivatalosan is, nyilvánosan is elejteni Eckhardtot. Noha 1944-ben még egyszer megpróbálták őt elővenni és egy disszidens magyar követekből alakítandó magyar ún. követi tanács élére állítani — amely félhivatalos emigráns kormány lett volna —, az Egyesült Államok szövetségei, nemcsak a Szovjetunió, de Anglia is igen határozottan elutasították ezt a gondolatot, és így „Eckhardt egy időre alámerült a történelem süllyesztőjébe”.

Hajdú ezután csatlakozott azok véleményéhez, akik hangsúlyozták: a második világháború történetével kapcsolatban érdemes lenne behatóbban foglalkozni az egyes országok, így Magyarország külföldi demokratikus haladó emigrációinak szerepével és jelentőségével. A magyar nyugati emigrációról természetesen elmondhatjuk, hogy ez nagy súllyal nem rendelkezett. A Károlyi Mihály irányításával sok nyugati országban kialakult mozgalom, amelynek szervezetei működtek Kubában, Mexikóban, Kanadában, Bolíviában, Egyiptomban és Palesztinában, sőt 1944-ben sajátos módon legalísan a fallangista Spanyolországban is, egy olyan szervezet, amelynek zömét a börtönből kiszabadult volt internacionalista brigádtagok alkották néhány Franciaországból odamenekült antifasisztával együtt. Egy nem teljesen lényegtelen dolgot el tudtak érni ezek a demokratikus függetlenségi szervezetek: megakadályozni azt, hogy a különböző nyugati országokban tartózkodó horthysta elemek álnémetellenes vagy valóban németellenes, de horthysta magyar mozgalmakat hozzanak létre, ezekkel a saját politikai céljaikat alá támaszthassák és a háború után ezekre hivatkozva esetleg a magyar belpolitikában megvethessék a lábukat. A különböző konföderációs tervek és a különböző kiugrási tervek megítéléséről Hajdú elmondotta, hogy ez esetben nem szabad elfeledni: „végeredményben az összes ilyen tervek és kísérletek elsősorban nem azon buktak meg, hogy végrehajtóik vagy tervezőik jól vagy rosszul, így vagy úgy csinálták őket, hanem hogy végeredményben a nagyhatalmak politikájában tartósan és alapvetően nem volt hely ilyen tervek számára”. Bizonyos fokig szerintem ugyanez a helyzet a konföderációs tervekkel. Ez igen szép gondolat — mondotta —, ami legalábbis Magyarország számára egész biztos mindig előnyös lett volna, de a nagyhatalmak mellett elsősorban azt kell látnunk, hogy maguk az illetékesek — eltekintve a magyar demokratikus politikusoktól — között nem nagy lelkesedés mutatkozott. A csehszlovák emigráns kormány pl. a háború első felében hajlott bizonyos csehszlovák—lengyel laza konföderáció gondolatára, de nem hajlott egy csehszlovák—magyar konföderáció gondolatára, ugyanakkor a nyugati hatalmak esetleg támogattak volna valamiféle osztrák—magyar—bajor konföderációt, amiből viszont Magyarországnak nem származott volna sok öröme. Ezért ezek a tervek tulajdonképpen a realitások terére soha nem is léphettek, annak ellenére, hogy — szögezte le Hajdú ismét — Magyarország számára tulaj-

donképpen valamiféle közép-európai konföderáció mindig is nagyon előnyös lett volna.

Ránki György, az érintett kérdésekhez kapcsolódva válaszában elmondotta, hogy ő nem látja bizonyítottnak forrásszerűen azt a Vigh által említett tényt, miszerint a csehszlovák KP vezetői beleegyeztek volna Moszkvában a szlovákiai magyarság kitelepítésébe. — Mindarról, amit az Eckhardt távirattal kapcsolatban a vitatkozók elmondottak, az a véleménye, hogy ez az állítólagos távirat szinte beilleszthetetlen az amerikaiak korabeli politikájának keretébe. Az amerikai elnök senkinek sem adhatott olyan távirat küldésére felhatalmazást, mely az akkori amerikai állásponttól (ui. a Szovjetunió nélkül nem tárgyalnak a térséget illetően) teljesen eltér.

A „nem hivatalos diplomácia”

A nem hivatalos diplomácia kérdését *Jemnitz János* vetette fel, hozzászólásában igyekezett a témakört körvonalazni és jellemző példákat idézni. Angliai kutatásai eredményeiről elmondotta, hogy az angol Labour Party sokkal nagyobb befolyást gyakorolt éppen a háborús években az ország külpolitikájára, mint az első pillanatban feltételezhettünk. Itt nem csupán arról van szó — mondotta —, hogy az országban roppant befolyásos ellenzék volt, hanem arról is, hogy a Labour Party szoros kapcsolatot tartott a különböző követségekkel, elsősorban a szovjettel (Majszkijjal), de hasonlóan a lengyellel, a csehszlovákkal (személyesen Jan Masarykkal) és jó kapcsolatai voltak a román követséggel is. Ugyanakkor érthető módon közel kerültek a francia kormány bizonyos köreihez, a szocialista párthoz, Blumhoz. Ilyen módon sok helyről ellenőrizhették a hivatalos angol külpolitikát és azt számos ízben opponálták is. Szerinte ha ezt a nem hivatalos diplomáciát komolyan áttekintenénk, akkor a második világháború történetére vonatkozó kutatások időhatárának kérdésében mindenképp H. Steinernek adna igazat: vissza kell menni 1939-nél is korábbra, legalább a spanyol polgárháború történetéig, ahol éppen ez a nem hivatalos diplomácia elég fontos tényezőként játszott közre. Az a kérdés természetesen mindig felvethető, miként az emigrációs politika esetében is: mit ért el a hivatalos diplomáciával szemben a nem hivatalos diplomácia.

Esetről esetre nagyon pontos elemzést igényelne, mondotta Jemnitz, hogy kijelölhessük ennek a nem hivatalos diplomáciának a tényleges hatását, „hiszen ez szorosan a közvélemény és a hivatalos diplomácia kölcsönhatásához tartozik”.

Ezután Jemnitz a nem hivatalos diplomácia szerepére néhány példát idézett. Már a müncheni komplexus idején jól kitapintható a nem hivatalos szálak találkozására és fellépésük a hivatalos müncheni politikával szemben. Az az erősödő tendencia, mely már a spanyol polgárháború idején jelentkezik a közvéleményben és a nagy pártok megnyilvánulásaiban, München idején erősödik, s ekkor az angol diplomácia is érzékelte: itt most már hamarosan Angliára is sor kerül. A nem hivatalos diplomácia nagyon jól láthatóan hat az angol kormányra 1939-ben, s ennek egyik eredménye, hogy az angol—lengyel, később a román szerződést megkötik. Szinte határozott külpolitikai vonalvezetést mutat, ahogy pl. a Labour Party politikusai Majszkijjal és egyidőben a lengyel követséggel is tárgyalnak és megpróbálják azt a bizonyos szovjet—lengyel problémát feloldani, és a biztonsági politikát érvényesíteni. Ugyanerről beszélnek az angol akták román—szovjet vonatkozásban is. A szovjet—nyugati kapcsolatok idején a Labour megpróbál ismét a kormány hivatalos politikájával szemben hatni. Ez odáig megy, hogy kialakul egy

sajátos koalíció a konzervatív ellenzék, Churchill, Mac Millan és a Labour között. Általában minden külpolitikai vitában létrejött egy olyan hallgatóságos megállapodás, hogy az ellenzék és a Labour kölcsönösen tájékoztatja a parlamenti viták előtt egymást várható állásfoglalásaikról. Mindez szerinte mutatja, hogy többről van szó, mint egy párt és egy egyszerű ellenzék jelentkezéséről. Ha ezt esetről esetre, háborús feszültségről feszültségre, országról országra ellenőriznénk, hasonló eredményre juthatnánk. Idézte Franciaország példáját, ahol szintén fennáll a különbség a külügyi megoldások kérdésében. Jellemző mindkét országra, hogy amikor létrejött a szovjet—német egyezmény, és mind az angol, mind a francia politikai életben az újabb kísérletezések láthatók; mindennek ellenére a Szovjetunióval felvenni a kapcsolatot egy bekövetkező német támadás esetére számítva, akkor nem véletlenül Herriot neve bukkan fel Franciaországban; és Angliában is egy nem hivatalos politikus, Purcel neve vetődik fel, aki hosszú ideig az angol—német szakszervezeti egységbizottság élén állt. Vagyis — „bizonyos szituációban ez a bizonyos nem hivatalos külpolitika nagyon érdekes és fontos szerepet tölthet be”, foglalta össze Jemnitz a nem hivatalos diplomácia funkciójáról mondottakat.

A Jemnitz által exponált nem hivatalos diplomáciai vonal tevékenységére *Vigh Károly* magyarországi példákat idézett. Utalt arra, hogy a második világháború idején a Független Kisgazda Párt-nak és személy szerint Bajcsy-Zsilinszky Endrének voltak olyan külföldi megbízottai, főleg a semleges országokban, akik azt a bizonyos függetlenségi politikát képviselték, amelyet a demokratikus front. Ezek igyekeztek közreműködni abban, hogy Magyarország a háborúból kiléphessen. Ilyen nevezetes és ismert diplomatája volt a Kisgazdapártnak és személy szerint Bajcsy-Zsilinszky Endrének Ilonti Ferenc. De utalt a Revíziós Liga kevésbé ismert ilyen irányú tevékenységére, amelyet az a második világháború éveiben folytatott: eltérően a korábbi — itt nem részletezhető — funkciójától, most a semleges országokban élő exponensei és a liga vezetője, Fall Endre útján közreműködött a már említett bizonyos demokratikus ellenzéki politika segítségével a külpolitika síkján. Noha ennek számos dokumentuma még nem került nyilvánosságra, de ezekről tudunk.

A diplomáciai-külpolitikai tevékenység mechanizmusának témájához kívánczik a *Horváth* által felvetett, de elvileg meg nem fogalmazott problematika: a katonai felsőbb vezetésnek gyakran viszonylagosan önálló tevékenysége. Ez akár úgy is tekinthető, mint egy „sajátos diplomáciai vonal” — mondotta az ülést befejező felszólalásában *Lackó Miklós*. És itt Lackó részben visszakanyarodott a bel- és külpolitika viszonyának általánosabb kérdéseihez: szerinte ui. ezeket a nem-hivatalos diplomáciai tevékenységeket mindig országonként külön-külön konkrétan kell vizsgálni. A diplomáciai mechanizmus egészének működése országonként igen különböző képet mutat és nyilvánvaló, hogy jellegét a társadalmi-uralkodó rendszerek határozzák meg alapvetően: mely elemei és mikor erősebbek, gyengébbek. Természetes, hogy e mechanizmusok egészen mások a kis országok és a nagyhatalmak esetében, s időbelileg is jelentős mértékben különbözőek. Ha most már Magyarországra gondolunk, akkor meg kell állapítani, hogy Magyarország azon kis középkelet-európai országok közé tartozott, ahol a diplomáciai tevékenység egész mechanizmusa igen „egyszerű” volt. A kor külpolitikáját egy szűk vezető réteg alakította és az ország súlyának, diplomáciai korlátozottságának megfelelően mozgástere igen szűk volt. Ez a magyar külpolitikára rányomta bélyegét.

*

Mind a föderációs tervek, illetve az emigráció, mind pedig a hivatalos, nem-hivatalos diplomáciai vonal kérdését *Ránki* a külpolitika, a külpolitikai döntések mechanizmusa működésének általános keretébe illesztve válaszolta meg.

A föderációs elképzelésekről és az emigráció kérdéséről elmondotta, hogy ez ismét a külpolitika mechanizmusának a kérdésére irányítja a figyelmet. Azoknak a tényezőknek kérdésére, melyek a külpolitikát, külpolitikai elképzeléseket formálják. Nyilvánvaló — mondotta —: ahhoz, hogy erről valamiféle képet és véleményt alkothassunk, szükséges figyelembe venni az illető ország társadalmi berendezkedését, politikai felépítményét, centralizáltságát vagy decentralizáltságát, a különböző politikai erők, politikai vélemények egymás közti hatását. Ezt látjuk a föderációs terveknél is. Ez tipikusan az a kérdés — mondotta —, amelyet különböző politikai erők, különböző politikai elképzelések nagyon is különböző előjellel tudnak felvetni. És *Ránki* itt utalt a saját referátumában is érintett Carr-féle elképzelésekre, valamint a Nagy Zsuzsa által említett baloldali, demokratikus tervekre. „Aligha kétséges — mondotta —, hogy e terveknek volt egy objektív társadalmi és politikai alapja; az a tapasztalat, amelyet a két világháború között a Duna-völgyi problémák szolgáltatottak az itteni országok egymás közötti ellenségeskedései.” Tehát a kérdés egyfelől felvetődött mint a demokratikus baloldalnak az igénye a Duna-völgyi nemzeti ellentétek és nemzeti korlátoltságnak a leküzdésére. Felvetődött ugyanakkor, mint bizonyos gazdasági igény is, amelynek nem volt egységes politikai színezete, de határozott törekvést jelentett bizonyos gazdasági nagyobb térség-egységnek a kialakítására, és ennek — fűzte hozzá *Ránki* — objektív gazdasági alapja adva is volt. Felvetődött a konföderáció konzervatív oldalon is. Bizonyos angol politikai körök számára például az elsősorban egy szovjetellenes védőövezet felállításának a formája lett volna, ahogy ezt a szovjetek fel is ismerték. Ezért utaltak 1943-ban ismételten arra, hogy ők ebben a föderáció gondolatában a két világháború között nagyon szégyenletes funkciót betöltő cordon sanitaire gondolatának egy újraélesztését látják. Azaz *Ránki* szerint nagyon világos, megkülönböztetést kell tennünk: nem állíthatjuk be úgy a kérdést, hogy aki a föderáció gondolatával foglalkozott, az szovjetellenes volt rögtön, vagy automaticae, hanem azt kell vizsgálat tárgyává tenni, hogy milyen megfontolásokból merül fel a gondolat és mi volt adott helyzetben esetleges politikai funkciója. És itt van az érem másik oldala. *Ránki* szerint ugyanis bármennyire nemes és tisztességes, és gazdaságilag teljesen helyesek is voltak ezek a konföderációs tervek, funkciójuk 42—43-ban szükségszerűen, kétségtelenül szovjetellenes volt. „Miután a politikában sosem a tisztes szándékok, hanem mindig a gyakorlati eszközök érvényesülnek, itt is világos volt, hogy a nagyhatalmi politika keretében ennek a konföderációnak — és ez az angol politikában eléggé világosan látszik — milyen szerepe lehet, erre milyen elképzelés van” — mondotta. Függetlenül attól, hogy e tervet hogy gondolta J. Carr vagy Jászi, esetleg mások, itt a cordon-sanitaire-nek az érvényesüléséről lett volna szó. A szovjet kormány reakciója erre tehát teljesen helyes volt.

Ugyanígy a külpolitikai döntések mechanizmusa a kérdés osztrák vonatkozásában is — mondotta *Ránki*. Itt Steiner példáját idézte az 1943-as moszkvai külügyminisztériumi értekezleten született deklarációt az osztrák függetlenség helyreállításáról. Ez is hosszú, korábbi és sokoldalú vita eredménye, mely azt is mutatja, hogy a külpolitikában (mint pl. az angol külpolitikában) olyan politikai ellentétek is támadhatnak, ahol a tartalmi, belpolitikai különbség nincs is adva. Churchill és Eden véleménykülönbségére utalt Ausztria kérdésében. Amikor Eden

1943-ban látogatást tesz Rooseveltnél, egyetértettek abban, hogy Ausztria és Magyarország nemzeti függetlenségét vissza kell állítani a második világháború után. Ez 1943 áprilisában volt, és mint ismeretes, ezzel szemben Churchill még sokáig, sőt a moszkvai konferencia után is sokáig hangoztatta a föderáció tervét. Ebből szintén adódik egy módszertani tanulság, mondotta Ránki: hogy egy olyan külpolitikai vezetésnél, ahol a vezetés és a döntés nem centralizált, másfelől egy olyan döntésnél, amikor adva van a lehetősége, hogy ne csak az eredményeket, a végleges deklarációkat olvashassuk, hanem azt is, hogy milyen elképzelés mikor és hogy született meg, akkor a döntések mechanizmusába is betekintést nyerhetünk. Ugyancsak nagyon jó példának mondotta a Steiner által idézett Roosevelt példát a személyi elképzelések szerepére. Az amerikai elnöknek sok alapvető döntése sokkal realitásosabb volt Délkelet-Európa vonatkozásában és általában az antifasiszta koalíció vonatkozásában, mint az angoloknak; ezzel szemben a Habsburgok mindig meghallgatásra találtak nála. Ebben szerepet játszott tán az is, amire előadásában is utalt: szerinte az amerikai külpolitika tényleges és potenciális ereje és elképzelései politikai kidolgozottsága között 1943-ig egy lényeges úr volt. Általános elképzeléseim túl, hogy pl. fenn kell tartani a kapitalista rendet Délkelet-Európában, konkrét elképzelései nagyon gyengék voltak, tájékozottságuk pl. jóval alul maradt az angolokénak.

A hivatalos és nem hivatalos diplomácia megkülönböztetésének kérdését Ránki szintén a külpolitikai mechanizmusok keretébe utalta. Egyetértett Jemnitz Jánossal, de ő egy kissé más „modell” felállítását javasolja. A valóságban ugyanis nemcsak hivatalos és nem hivatalos diplomácia van, hanem a hivatalos diplomáciának is két vonala létezik: és a második világháború idején ez nemcsak a koalíciós kormányzatú Angliára vonatkozik, hanem más országokra is. Gyakorlattá válik, hogy a kormányok kísérleti ballonokat engednek fel: kipróbálni az elképzeléseket; vagy amikor a kormány szándékát nem akarja világossá tenni, vagy nem akarja elkötelezni magát egy döntés mellett, és akkor éppen a koalíciós partnerek, vagy az ellenzéken keresztül tapogatózik: egy-egy akciónak mi lenne a hatása.

IV. Forrásbázis, forrásfeltárás, forrásfelhasználás

A világháborús irodalom historiográfiájának témája szükségszerűen vetett fel módszertani, elvi kérdéseket is. Ezek természetesen a történész számára leginkább hasznosítható módon, a konkrét kérdések vitatása közben, a tények, összefüggések értékelése kapcsán, néha csak mellékmondatokban fogalmazódtak meg. A vitakérdések eddigi exponálásánál mindig nyílt alkalom, hogy ezt az összekapcsolódást érzékeltesük. Azok a megjegyzések azonban, melyek az eddigi történeti irodalom forrásbázisát és a háború történetére vonatkozó források felhasználását érintették, nem szűkíthetők le egy témakörre. Az elhangzottak logikailag lényegében két csoportra bonthatók: 1. a forrásbázis, 2. a források felhasználásának kérdéseire. Lássuk előbb a *forrásbázis* kérdéskörét.

„Az emberek millióit érintő háború forrásanyaga igen szűk és hiányos — mondotta a minél teljesebb forrásfeltárás szükségességét hangoztatva *Zsilin* akadémikus megnyitó előadásában. A kutatónak igen széleskörű ismeretekkel kell rendelkeznie, hogy a nagyközönséget erről a közérdeklődést kiváltó témáról az igazságnak megfelelően informálhassa. Az eddigi nagy levéltári anyagok feldolgozását továbbra is ki kell egészíteni a memoáriróadalommal, valamint a rokontudo-

mányoknak a háború történetét érintő kutatásaival. E szerteágazó forrásfeltárás nyomán azonban fellép annak veszélye, hogy a nemzetközi bibliográfiák jelezte többtízezernyi kötet, cikk anyagát egyszerűen nem vagyunk képesek feldolgozni. Ez áll tapasztalata szerint mind az óriási méretű szovjet, mind a külföldi irodalomra. Tehát az egyik legfontosabb feladatunknak a már eddig is feltárt forrásokban való eligazodást, annak felmérését tarthatjuk. Meggyőződése egyébként, hogy ebben a kérdésben az idő előrehaladásának is nagy szerepe lehet: „minél magasabbról tudunk visszatekinteni a történettudomány lépcsőiről a múlt idők eseményeire, annál pontosabban, világosabban látjuk a háború egészét és részleteit is.” Ugyanakkor, amint mondotta „minél mélyebben megértjük a háborúban lezajlott folyamatok lényegét, annál több új kérdés, probléma, kérdés jelentkezik, melyeket feltétlenül meg kell oldani”.

A háború történetének forráskérdéseivel a felszólalók közül többen is foglalkoztak. Mindjárt hozzátehetjük: majdnem mindenki egyöntetűen a levéltári anyagok minél teljesebb feltárását jelölte meg legfontosabb feladatként. Ránki főreferátumának méltatásánál is többen kiemelték annak fontosságát, hogy a szerző az utóbbi évben megnyitott angol levéltárak irataira támaszkodik. *H. J. Schröder* például elmondotta: az USA-ban a második világháború történetére vonatkozó hidegháborús történeti koncepciókat éppen azért lehetett visszاسzorítani, mert az új irányzat képviselői támaszkodhattak a nagyrészt megnyitott levéltárak aktáira. Ezek az akták bizonyítják az USA szovjetellenes törekvéseit már a második világháború idején. Igen hasznos volna viszont, mondotta, ha a Szovjetunió magatartását indokló aktákat tartalmazó szovjet levéltárak is hozzáférhetőek lennének a nemzetközi kutatás számára. A forrásbázis szükségszerű bővítését hangsúlyozta zárszavában *H. Michel* professzor is. Bejelentette, hogy 1975-ben Franciaországban hozzáférhetővé válik a második világháborús levéltári anyag.

Az új forrásanyagoknak a kutatásba történő bevonására jó példaként kínálkozott a konferencián a középkelet-európai országok nyugati emigrációjának (a lengyel Szikorsky-kormány londoni levéltára, a cseh Beneš-kormány működésére vonatkozó Angliában található iratanyaga, a magyar demokratikus emigráció USA-ban fekvő anyaga) működéséről fennmaradt, frissen feltárt forrásanyaga. Az emigráció története tárgykörében felszólalók (*L. Nagy Zsuzsa, Hajdú Tibor*) mindegyike ezen új források felhasználásának eredményességét bizonyították. Az egyik legérdekesebb példát, a kutatásban még nem hasznosított forráscsoportokra kétségtelenül *Vigh Károly* hozta, aki a világháború utáni emigránsok egy csoportjának szinte „levéltári fond” jellegével bíró anyaggyűjteményéről — az Aggteleki Béla tábornok gyűjtötte forrásanyagáról — szólt.

Aggteleki, aki több mint egy évtized óta folytat szerteágazó levelezést a magyar emigráció tagjaival, elsősorban 1944. október 15. és annak előtörténetére gyűjtött össze igen tekintélyes levélananyagot és dokumentumot, mely 1944. október 15-ével és 1944. március 19-ével kapcsolatban felhívja a figyelmünket: mi túlzott mértékben csak Horthy felelősségét helyeztük előtérbe. A hazai történeti irodalmat nézve Vigh szerint nem vetettük még fel kellőképpen Lakatos Géza vagy Vörös János és mások felelősségét 1944. október 15-ével kapcsolatban. Mindezeket azért tartotta fontosnak elmondani — jegyezte meg Vigh Károly —, hogy készüljünk föl arra: még nagyon fontos fondok és iratok is vannak feltáratlanul a második világháború témakörével, magyar vonatkozásaival kapcsolatban.

Többen foglalkoztak természetesen a *forrásanyag felhasználásának* kérdésével. *Lackó Miklós* azt hangsúlyozta, hogy az újabb és újabb feltárt forrásanyagok,

sőt forrástípusok nemcsak egyszerűen új adatokat hoznak számunkra, hanem eddigi forrásanyagaink újraértékelésére is ösztönöz és készít bennünket. *Vas Henrik* az új és régi források viszonyáról elmondotta, hogy tény: amilyen mértékben újabb és újabb források kerülnek felszínre, amilyen mértékben újabb és újabb lehetőségek tárulnak fel e térség és a második világháború egésze történetének kutatására, oly mértékben finomulnak majd az értékelések, esetleg a régebbi értékeléseket újak váltják fel.” Szükségesnek tartja azonban hangsúlyozni, mivel az új források felhasználásáról sok szó esett, az eddigi irodalom és feltárás fontosságát. Mert nem biztos — mondotta —, hogy az új források feltárása mindig a régi források ellen szólna. Azaz ami régi, azt ne tegyük azért félre, mert új forrásokhoz is hozzájutottunk. „Amíg a kettő konfrontálása, összevetése az új források kritikai vizsgálata nem történt meg, addig az új források abszolutizálása igen sok kárt okozhat a tudományos munkában.” *Zsilin* akadémikus a konferencia zárulésán még mindehhez hozzátette, hogy a történész sohasem támaszkodhat egyoldalúan csak az egyik dokumentumbázisra. Különösen a fegyveres harcok stratégiai vezetésének tanulmányozásánál látjuk a különböző források szembesítésének fontosságát. Ezt a forrásbázist is szélesítendő igen fontosak azok a nemzetközi konferenciák, kétoldali találkozások, közös munkák kidolgozása, a rendszeres információcsere, melyek során a második világháború eseményeit több oldalról — az egyes országok történészeinek segítségével — világíthatjuk meg. A maga részéről már csak azért is fontosnak tartaná a konferencia anyagainak publikálását, mert itt ebben az irányban is igen sok történt. *H. Michel* is osztotta e nézetet és azok véleményét, akik a mind teljesebb forrásfeltárást sürgetik. Sokra tartja, mondotta, az újabb források hozta újragondolásokat, újraértékeléseket, majd a forrásbázis, forrásfeltárás egész kérdésköréhez mintegy zárásként hozzátette: „a levéltári anyagon túlmenően ahhoz, hogy valóban tudományos művet alkossunk, a történetírói attitűd a döntő.”*

* A Párttörténeti Közlemények 1974 márciusi számában Pintér István tollából jelent meg beszámoló a konferencia tanácskozásairól. Sajnálatos módon a beszámoló nem egy helyen torzítván adja vissza a konferencián elhangzott — és magnószalagon is rögzített — vitát. Mindenekelőtt nem felel meg a valóságnak, hogy szovjet, magyar, de más országok képviselői is hangoztattak volna olyan véleményt, hogy „Ránki György álláspontja az új de mégiscsak egyoldalúnak tűnő források tükrében nem eléggé meggyőző”. Valójában ilyen vita a konferencián nem volt. Pintér István nem szólalt fel ilyen értelemben, s egyedül A. Puskás hozzászólása képviselt az előadótól alapjában eltérő álláspontot, jöllehet a szerzővel közvetlenül nem vitázott. Nem igaz az sem, hogy a konferencián elhangzott bevezetőmben „a Szovjetunióknak a témára vonatkozó irodalmának” gyengébb ismeretére utaltam volna. Ezzel szemben hangsúlyoztam: tekintettel arra, hogy a Szovjetunió külügyi levéltárában még nincs mód kutatásra, tanulmányom szükségszerűen az angol, amerikai levéltári anyagra támaszkodik, és az így nyert képet a szovjet levéltárak anyagának megismerése esetleg módosíthatja.

Pintér István beszámolójának csupán néhány főbb torzítására utaltam. Referátumommal kapcsolatos kritikai észrevételeire ez alkalommal természetesen nem lenne helyes kitérni, mivel ez egy ismertetés formájában jelent meg. (*Ránki György*)

JUHÁSZ GYULA

Két tárgyalás 1943 tavaszán (Feljegyzések Kállay Miklós 1943. április 1-i római és Horthy Miklós 1943. április 16—17-i klessheimi tárgyalásairól)

Közleményünkben 5 diplomáciai okmányt teszünk közzé, olyanokat, amelyekkel kapcsolatos tények jórészt ismeretesek és több feldolgozásban szerepelnek, de az eseményekről szóló okmányok vagy egyáltalán nem, vagy magyarul még nem jelentek meg. Az okmányok a következők:

1. Kállay Miklós feljegyzése 1943. április 1-én Mussolinivel folytatott megbeszéléséről.
2. P. Schmidt követ feljegyzése Hitlernek Horthy kormányzóval — Ribbentrop jelenlétében — folytatott 1943. április 16-i tárgyalásairól.
3. P. Schmidt követ feljegyzése Hitlernek Horthy kormányzóval — Ribbentrop jelenlétében — folytatott 1943. április 17-i délelőtti tárgyalásairól.
4. P. Schmidt követ feljegyzése Hitlernek Horthy kormányzóval — Ribbentrop jelenlétében — folytatott 1943. április 17-i tárgyalásairól.
5. A német külügyminisztérium feljegyzése a magyar kormányzóhoz.

Az 5 okmány forráslelőhelye is különböző. Kállay feljegyzése (illetve az arról 1945. február 17-én készített hitelesített magyar másolat) az Egyesült Államokból származik. (Hungarian Collection. National Archives Microcopy T-816 Washington D.C.) A Horthy—Hitler tárgyalásról készült feljegyzés a német külügyminisztérium irataiból, a német vádak tartalmazó feljegyzés az Országos Levéltár külügyminisztériumi anyagának úgynevezett Szent-Iványi kéziratából való.

Mi indokolja mégis az 5 okmány együttes közzétételét? Elegendő indok lenne az is, amit fentebb már közöltünk. Ennél azonban többről van szó. A Mussolini—Kállay tárgyalás — melynek összefüggése a két héttel később lefolyt Hitler-Horthy megbeszélésekkel nyilvánvaló — egészen az utóbbi időkig Kállay emlékirataiból és C. A. Macartney: *October Fifteenth* című munkájából volt csak ismeretes. (Az utóbbinak e része alapvetően az előbbin alapul.) A Horthy—Hitler tárgyalásokkal összefüggésben a Horthy Miklós titkos iratai (Budapest, 1962) és az *Allianz Hitler—Horthy—Mussolini* (Budapest, 1966) című kötetek tettek közzé okmányokat. Néhány ehhez kapcsolódó fontos, de közvetett iratot közzétett a *Wilhelmstrasse és Magyarország* (Budapest, 1968) című okmánykötet is. A tárgyalásokról készített német feljegyzések azonban csak 1970-ben kerültek nyilvánosságra németül A.Hillgruber: *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler* (Frankfurt am Main 1970) című okmánygyűjteményének második részében. A teljes német feljegyzés birtokában — s ezekkel az eseményekkel összefüggő egyéb német okmányok alapján — most módunkban van nemcsak összehasonlítást tenni a német és magyar okmányok között és viszonylag pontosan megismerni a tárgyalások történetét, de néhány kérdésben korrigálni is a korábban kialakított képet.

Azokról a kérdésekről, amelyek a klessheimi tárgyalásokon felmerültek, mindenekelőtt a Kállay-kormány béketapogatódzásairól az utóbbi években igen jelentős és elsődleges angol—amerikai források váltak kutathatóvá. Ismeretes az is, hogy a Klessheimben sokat emlegetett és a németek által hevesen támadott Nobel-díjas professzor, Szent-Györgyi Albert interjút adott a Magyar Televízió-nak, amelyben kitért a 30 évvel korábbi diplomáciai küldetésére is.¹ Az emlékeket a forrásokkal ebben a vonatkozásban is összevethetjük.

A római tárgyalások

Kállay Miklós miniszterelnök egy esztendeje húzódó bemutatkozó látogatására Mussolininél oly időpontban került sor, amikor a németek sztálingrádi és afrikai veresége után a tengelybarát kisállamok mindegyike megkezdte béketapogatódzásait az angol—amerikai szövetséges hatalmak felé. Az Egyesült Államok külügyminisztériumának egy 1943. március 13-án kelt feljegyzésében a következőket olvashatjuk: „A minisztérium növekvő számban kap olyan jelentéseket, amelyek a különböző ún. »csatlós államok« ama törekvéseit jelzik, hogy kapcsolatokat létesítsenek az Egyesült Államok hivatalos és nemhivatalos képviselőivel”. Majd felsorolja a magyar hivatalos és félhivatalos megbízottak jelentkezését Ankarában, Stockholmban és Lisszabonban; Maniu és Mihai Antonescu román küldötteit Svájcban és Törökországban, valamint számos bolgár tevékenységét Ankarában.²

Ugyanebben az időben, majd egy hónappal később, április 6-án az Egyesült Államok külügyminisztériumának küldött angol emlékirat így fogalmaz: „Az európai kis német csatlós államok közös tendenciája a kapcsolatok teremtése a külföldi brit képviselőkkel, hogy viszontbiztosítsák magukat egy német vereség esetére és ez a törekvés csak növekedni fog a tengely további kudarcaival”.³

A döntő mozzanat ennek a folyamatnak a megindulásában kétségtelenül a németek sztálingrádi veresége volt, amely egyrészt ezen országok kormányköreiből és a különböző polgári pártok reprezentánsaiban erős aggodalmat szült, és pedig nem elsősorban a német vereség, hanem a szovjet győzelem miatt; másrészt azt az általános meggyőződést váltotta ki még a hivatalos politikában és hadvezetésben is, hogy Sztálingrádot a nyugati hatalmak balkáni partraszállása fogja követni hamarosan.⁴ S ebben az összefüggésben került különleges fénycsóvába a szövetségesek afrikai győzelme a tengelybarát államokban.

Ennek a szituációnak az árnyéka vetült rá Kállay és Mussolini tárgyalásaira is. Szó sincs már Mussolininél sem a tengelyhatalmak győzelmébe vetett hitről. A tárgyalások legfontosabb témája az volt, hogy mely szövetséges hatalmakkal kellene a tengelynek különbékét kötnie: a nyugati hatalmakkal-e vagy a Szovjetunióval. Kállay — aki diplomáciai virágnyelven ugyan, a tengelyhatalmak tömbjén belüli, ahhoz kapcsolódó, de attól tendenciájában távolodó csoportosulás létrehozását szorgalmazta olasz vezetés alatt — vagyis a horizontális tengely némileg átalakított koncepcióját vetette fel ismét —, eléggé megdöbbenve fogadta Mussolini fejtegetéseit arról, hogy Németországnak a Szovjetunióval kellene különbékét kötnie, ha a végső összeomlást el akarja kerülni. Az olasz diktátor hangoztatta,

¹ Az interjú szövegét lásd: Valóság, 1974. 2. sz. 42—60.

² Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers (a továbbiakban: FRUS) 1943. Vol. I. Washington, 1963. 484—485.

³ Uo. 486.

⁴ Lásd erről részletesebben Ránki György e számban közölt tanulmányát.

hogy közelgő németországi látogatásakor ezt fel is fogja vetni Hitlernek. És valóban, mint ahogy az 1943. április 8—10-i Hitler—Mussolini tárgyalásokról készült feljegyzések bizonyítják, Mussolini igyekezett meggyőzni a Führert e lépés szükségességéről.⁵

Mussolini álláspontját a kétségbeesés szülte és nyilvánvalóvá vált, hogy Hitler ellenére, vagy Hitler nélkül nem képes és nem is akar különbékére törekedni, de még csak a német—olasz kapcsolatok lazítására sem mert gondolni. Ezt — mint a feljegyzésből kitűnik — határozott formában közölte is a magyar miniszterelnökkel. Ez okozta talán Kállaynak a legnagyobb csalódást, aki lemondóan volt kénytelen tudomásul venni, hogy Mussolininek nincs koncepciója, nincs „Balkán-politikája”. Vagyis éppen abban a tekintetben érte csalódás, amiben ő is ugyanúgy mint a román vagy bolgár „közép-európai realpolitikuskok” hinni akartak, hogy az antifasiszta nagyhatalmakat ki lehet játszani egymás ellen, s a háborúban való résztvételt Németország oldalán, nagyobb engedmények és erőfeszítések nélkül „le lehet lividálni”, mindenekelőtt a Szovjetunió rovására. Mussolini viszont nem hitt a nyugati hatalmakkal való ilyenfajta megegyezés lehetőségében. Az egyetlen dolog, ami eszébe jutott 1943-ban, valamiféle második „Breszt-Litovszk” Németország és a Szovjetunió között és ezután a döntés kikényszerítése nyugaton. Az persze neki sem jutott eszébe, hogy ez a lehetőség fennállt 1941-ig, és döntés mégsem született.

Kállay emlékirataiban⁶ Mussolinival folytatott tárgyalásai kapcsán szól több olyan kérdésről is, ami korabeli feljegyzésében nem szerepel. Így pl. állítólag hosszasan fejtegette a magyar kormány mérsékelt álláspontját a zsidó kérdésben, és kérte Mussolinit, hogy az olasz kormány ne alkalmazzon megkülönböztető rendszabályokat az Olaszországban élő magyar állampolgárságú zsidókkal szemben. Bár a jelentés — mint utaltunk rá — erről nem szól, feltehetőleg valóban napirendre került a római tárgyalásokon, hiszen erre az időre már elkészült a külügyminisztériumban az a feljegyzés, ami többek között a zsidókérdéssel kapcsolatos várható német vádakat igyekezett kivédeni.⁷

Másrészről, mint látni fogjuk, Kállay béketapogatódzásaiban ennek a problémának igyekezett hangsúlyt adni, politikáját magyarázandó a nyugati hatalmak felé.

Emlékiratai szerint Magyarország német megszállásának lehetőségét is felvetette a megbeszéléseken és Mussolini kérdésére, hogy milyen oka van ezt feltételezni, három dolgot említett: 1. Hadászati, mivel a katonák nem szeretik, ha akciórádiuszukban olyan ország van, amely nem feltétel nélküli csatlós; 2. a románok, akik szemüket Erdélyen tartva igyekeznek majd meggyőzni Hitlert, hogy ők a németek barátai a magyarok pedig nem; 3. a zsidókérdés, amely egyre jobban irritálja a németeket. Mussolini hangsúlyozva, hogy semmiféle ilyen törekvésről nem tud, megígérte, ha a közelgő Hitlerrel folytatott tárgyalásain bármiféle jelét észlelné a Magyarország német megszállására való törekvésnek, ellenezni fogja.⁸

⁵ Paul Schnidt: Hitler tolmácsa voltam. Budapest. 1971. 355; F. W. Deakin: The Brutal Friendship. London 1962. The Salzburg Meeting. 259—288.

⁶ Nicholas Kállay: Hungarian Premier, a personal account of a nation's struggle in the second world war. New York. 1954. 144—177.

⁷ Horthy Miklós titkos iratai. Budapest. 1962. 73. sz. irat. 373—385.

⁸ A klessheimi tárgyalások után Kállay részletesen informálta Mussolinit a magyar kormány ellen felhozott vádakról és Horthy válaszáról, közbenjárásra kérve fel Olaszországot a német—magyar viszonyban felmerült félreértések tisztázására. (O. L. Küm. Szent-Iványi kézirat. 823—827. old.) Úgy tűnik, Mussolini megnyugtatta a magyar miniszterelnököt, aki május 14-én Máriássy Zoltán római magyar követ révén köszönetet mondott „teljesen megértő magatartá-

A jelentés megemlíti Kállay látogatását XII. Pius pápánál, de nem részletezi azt, s arról sem szól, hogy vatikáni látogatása után ismét találkozott Mussolinivel, hogy közölje vele a Szentszék álláspontját: a Vatikán csak abban az esetben tudna közvetíteni a hadviselő felek között a siker valamiféle reményével, ha Németországban és Olaszországban a rendszer megváltoznék, mert a szövetségesek semmilyen körülmények között sem tárgyalnak Mussolinivel és Hitlerrel.⁹

Az 1943-as „klessheimi évad”

A háború alatt rendszeressé vált, hogy Hitler időközönként egymás után magához kérte a tengelybarát országok államfőit vagy miniszterelnökeiket az aktuális katonai és politikai problémák megbeszélésére. Ezekre rendszerint akkor került sor, amikor Hitler valami kudarcot akart megmagyarázni szövetségeseinek. A „klessheimi évad” a német külügyminisztérium házi használatra szánt kifejezése volt az ilyen témájú tárgyalások jellemzésére.

Hitler tárgyalási módszerének jellegzetessége, a zavaros, történeti utalásokkal teletűzdelt, ködös hadászati fejtegetésekbe bocsátkozó, a durva, tipikusan fasiszta frazeológiájú monológ az 1943-as klessheimi tárgyalások feljegyzéseiben is tükröződik. Ez az, amit Schmidt, Hitler tolmácsa, oly találóan „árny játékoknak” nevezett. Ezeknek a monológoknak azonban túl azon, hogy a tárgyaló partnert lehangereljék, a német erőfölényről meggyőzzék, mindig megvolt a határozott céljuk összefüggésben azokkal a témákkal, amelyek miatt a találkozót létrehozták. Lélektani előkészítésnek is nevezhetnénk.

Az 1943 tavaszi „klessheimi évadot” azért rendezték meg, mert a bomlás jelei a tengelyhatalmak táborában már jelentős méreteket öltöttek. Mussolini és Antonescu, Hitler „kedvencei” egyenesen a Führer szemébe mondták, hogy a kétfrontos háborút folytatni lehetetlen, s megegyezést kell keresni. Az előbbi a Szovjetunióval, az utóbbi a nyugati hatalmakkal való megegyezést ajánlotta. A német titkos szolgálat a magyar, román, bolgár, finn béketapogatódzásokról az információk özönét gyűjtötte össze. A szovjet hadsereg sztálingrádi győzelmének óriási jelentőségét, azt, hogy valóban fordulatot jelentett a második világháború menetében, misem bizonyította jobban, mint az a tény, hogy a tengelyhatalmak táborában a „defetizmus szelleme” vált uralkodóvá, pedig a német hadseregek még birtokolták az egész európai kontinenst. A partnerek sürgetése, hogy a fegyverek mellé zárkozzék fel a diplomácia (ahogy Kállay megfogalmazta Mussolini előtt: a tengely aktív külpolitikája), közvetlen és riasztó jele volt Hitler szemében a bomlás méreteinek. Ezért most már nemcsak arra volt szükség, mint 1942-ben, hogy szövetségeseit kitartásra biztassa, most már fenyegetni is kellett, elriasztani a kiválás gondolatától vagy kísérletétől. Az 1943-as klessheimi

sáért” és értékes tanácsaiért. (NA Microcopy T—816, Lisbon Papers, roll 2197. Idézi: Mario D. Fenyő: Hitler, Horthy and Hungary. Yale University Press. 1972. 141.) Komoly közbenjárásról Hitlernél azonban nem igen lehetett szó, amit mutat az is, hogy amikor Hitler különmegbízottja, Schmidt Rómában beszámolt a Hitler—Horthy tárgyalásokról, Mussolini nem valami barátságosan nyilatkozott Kállayról. Kállay különösen rossz benyomást tett rá — közölte Schmidt —, mert római látogatása alatt úgy tűnt fel „mint a magyar parlamentarizmus dicsőítője”. Schmidt jelentését idézi: F. W. Deakin: i. m. 291).

⁹ Kállay: i. m. 172—173. Mussolini ismertette Hitlerrel mindazt, amit Kállay a pápával folytatott tárgyalásairól vele közölt. (Schmidt jelentés 1943. április 20-án. Idézi: F. W. Deakin: i. m. 291.)

tárgyalássorozatot éppen ezért egy új szakasz kezdetének is tekinthetjük a harmadik birodalom diplomáciájának történetében.

A riasztás legcélravezetőbb eszközének a „bolsevista veszélyre” való hivatkozás látszott. Hitler gátlástalanul élt ezzel az eszközzel, de nyilvánvaló volt, hogy az ijesztgetés nem elég, hiszen a kelet-európai tengelykormányzatokat éppen az a félelem készítette a béketapogatódzásokra nyugat felé, amit bennük Sztálin-grád után a szovjet hadsereg megjelenésének lehetősége keltett. Hitler éppen ezért arról igyekezett meggyőzni szövetségeseit, így Horthyt is, hogy ne reménykedjenek a nyugati hatalmak és a Szovjetunió közötti ellentétekben, hogy a nyugat éppen olyan ellensége a tengelyhatalmaknak mint a Szovjetunió. Mindez persze abban a náci zsargonban került megfogalmazásra, amellyel először a „Mein Kampf”-ban találkozott a megdöbbsent világ.

1943-an azonban már Hitler sem hitt oly nagyon a szavak meggyőző erejében, és ezért a diplomáciai nyomás és zsarolás kézzel foghatóbb eszközeit is igyekezett felhasználni. Ezek közé tartoztak azok a kísérletek, amelyek a magyar kormány „kompromittálását” célozták a nyugati hatalmak előtt. Jellemző volt ebben a vonatkozásban a Hitler—Horthy tárgyalásokról közzétett közös kommuniké története. A kommuniké, amely a szokásos módon a teljes egyetértést kívánta hangsúlyozni a nyilvánosság felé, ezzel a mondattal záródott: „A Führer és a kormányzó annak a szilárd elszántságuknak adtak kifejezést, hogy a bolsevizmus és angol—amerikai szövetségesei elleni harcot állhatatosan, a végső győzelemig folytatják.” Horthy — külügyi szakértőire hallgatva — ezt a mondatot nem akarta elfogadni, illetve mindenáron ki akarta hagyni a nyugati szövetségesekre utaló szövegrészt. Ribbentrop már a salzburgi pályaúdváron, a legsúlyosabb következményekkel fenyegetődött, ha a kormányzó nem járul hozzá a szöveg német változatához. E nyomásra Horthy végül is beleegyezett a kommuniké közzétételébe.¹⁰ De épp oly jellemző az 1943-as tavaszi helyzetre az is, hogy Ullein-Revitzky, a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője nem volt hajlandó a közleményt a fenti záró mondattal leadni mindaddig, amíg Horthy vissza nem ér Budapestre. S mivel a kormányzó letagadta, hogy hozzájárulását adta volna az angol—amerikai szövetségesekre utaló mondatrészhez, a magyar sajtóban a közös közlemény e kitétel nélkül jelent meg.¹¹

Az 1943-as német—magyar tárgyalásokon a lélektani ráhatások közé tartozott a doni ütközetben megsemmisült második magyar hadsereg teljesítményének bírálata, az a beállítás, hogy a vereség a magyar hadsereg rossz szellemének, fegyelmetlenségének, „kommunista fertőzöttségének” köszönhető. Ez különösen érzékenyen érintette Horthyt. Nem kevésbé Hitler elismerő szavai a román hadsereg és hadvezetés működéséről, ami végül is arra a megjegyzésre készítette a kormányzót, hogy úgy látszik Magyarország már nem „kedvence” Németországnak. A megbeszéléseken terítékre került témák közül figyelemre méltó a magyarországi német lakosság kitelepítésének lehetőségéről folytatott eszmecsere. Horthy panaszkodott a Volksbund izgató tevékenysége miatt és felvetette: nem lenne-e helyes a magyarországi németek kicserélése, ami „megnövelné a magyar életteret is”. A jegyzőkönyvekből úgy tűnik, hogy az SS-be toborzott és német

¹⁰ Szegedy-Maszák Aladár, 1943-tól a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, C. A. Macartneyhez intézett levelében ezzel kapcsolatban a következőket állítja: „I should think that Horthy actually agreed to the text, yielding to Ribbentrop's last minute insistence.” (St. Antony's College, Oxford. Macartney Collection.)

¹¹ Lásd ezzel kapcsolatban Rintelen feljegyzését Weizsäckernek 1943. április 22-én. Idézi: Mario D. Fenyő: i. m. 130.

állampolgárságot nyert magyarországi németek családtagjainak áttelepítéséről szóbeli megállapodás született.¹²

A komor hangulatú tárgyalások egyetlen humoros mozzanata az lehetett, amikor Horthy tengerész múltját felidézve, a tengeralattjárók eredményesebb működése érdekében javasolta: lássák el a tengeralattjárókat egyszemélyes sárkányokkal, és ily módon ha a hajók egyszerre vannak a felszínen, a haladásuk által keltett légáramlattól 100 m magasban sikló sárkányok megfigyelői óriási térséget tudnának áttekinteni. Hitler néhány szót szolt az elektromos lokátorokról, amiről a kormányzónak érezhetően fogalma sem volt, valamint arról, hogy mit csináljanak a sárkányokkal, ha a légi támadás miatt a hajóknak le kell merülniük.

Amint várható volt, az ún. zsidókérdés igen nagy teret kapott a megbeszéléseken. Az előzményekhez tartozott az 1942 őszén a magyar kormányhoz hivatalosan eljuttatott német követelés, hogy hajtsák végre a zsidók deportálását, amit a Kállay-kormány 1942 decemberében visszautasított.¹³ Ami a klessheimi tárgyalásokon a zsidókérdésben új mozzanat volt, az a brutális nyíltság, amely nem hagyott kétséget afelől, hogy a zsidókérdés megoldása a német vezetés számára egyenlő a zsidók fizikai megsemmisítésével.

A zsidókérdés mellett a kétnapos tárgyalás fő témája a Kállay-kormány „deferista politikájának” heves bírálata volt. A német külügyminisztérium által csokorba gyűjtött információkat, amelyek a Kállay-kormány „megingását”, az „ellenség felé való útkeresést” bizonyították, ezek közül is elsősorban a nyugati hatalmakkal való titkos tárgyalásokat, Hitler és Ribbentrop vissza-visszatérő makalességgel sorolta fel Horthynak. Érdekes ezeket összevetni a ma rendelkezésünkre álló forrásokkal.

Béketapogatódzások¹⁴

A tárgyalások jegyzőkönyveiből, a német kormány jegyzékéből látható, hogy a németek eléggé tájékozottak voltak az 1943 elején meginduló magyar béketapogatódzásokról. Pontos ismereteik voltak Frey András megbízatásáról, és jól ismerték Szent-Györgyi Albert törökországi tárgyalásait is. Ezzel kapcsolatban több kérdés merül fel: Honnan származtak a németek információi? Mi volt Szent-Györgyi megbízatása, kivel és miről tárgyalt? Mi volt a szövetséges hatalmak álláspontja 1943 első felében a magyar közeledésről, s különösen, hogyan értékelték Szent-Györgyi Albert misszióját?

Az angol–amerikai és német titkos diplomáciai és egyéb dokumentumok birtokában ma már megközelítően pontos választ lehet adni a felmerülő kérdésekre.

Ami a német információkat illeti, Hitler és Ribbentrop hangsúlyozottan hivatkoztak arra, hogy azok nem ügynöki jelentések, hanem főleg külföldi követések felfogott és megfajított táviratain alapulnak. Nincs okunk ennek az állításnak részleges igazságát kétségbe vonni, különösen amióta ismeretessé vált, hogy

¹² Lásd a 4. sz. iratot.

¹³ Az ezzel kapcsolatos okmányokat lásd: A Wilhelmstrasse és Magyarország. (Budapest. 1968) 517–522. sz. iratait. 695–704.

¹⁴ A hazai történeti irodalomban a Kállay-kormány titkos tárgyalásaira használt „kiugrási kísérletek” helyett pontosabb és kifejezőbb a szövetséges hatalmak korabeli dokumentumaiban és a nemzetközi irodalomban használt „béketapogatódzások” (peacefealers) kifejezés bevezetése.

éppen 1943 tavasza volt az az idő, amikor az ankarai angol követségen az ún. Operation Cicero működésbe lépett.¹⁵ És az is lehetséges, hogy az Abwehrnek más követségek számjeltáviratait is sikerült időnként megfejteni. Ami figyelemre méltó azonban az az, hogy az egyetlen viszonylag pontos szöveg Szent-Györgyi és Frey küldetésével kapcsolatos, s hogy más, még a Hitler—Horthy találkozó előtt lezajlott törökországi titkos tárgyalásokról (erre még visszatérünk) a németek nem szereztek tudomást. Az is eléggé közismert, hogy a későbbi, már sokkal konkrétabb, az előzetes megállapodásig jutó tárgyalásokról a németeknek nem volt megbízható információjuk. Kállay arról ír emlékirataiban, hogy az egy évvel későbbi klessheimi tárgyaláson, ahol Hitler Magyarország megszállását jelentette be, Horthy ama kérdésére: Milyen tényekre alapozza vádjait, a Führer még mindig arra hivatkozott, hogy a magyar miniszterelnök Szent-Györgyit Törökországba küldte kapitulációs tárgyalásokra.¹⁶

Szent-Györgyi „lebukásával” kapcsolatban eléggé elterjedt a történeti irodalomban az a felfogás, hogy a Nobel díjas professzor tapasztalatlanságból először magukat angoloknak mutató Gestapo ügynökökkel tárgyalt.¹⁷ Ez a felfogás Kállaytól ered, aki arra hivatkozik, hogy már 1943 tavaszán bizalmas jelentéseket kapott arról, miszerint Szent-Györgyi a német titkos szolgálat embereivel tárgyalt, s innen volt Ribbentrop értesülése.¹⁸ Ezzel szemben Szent-Györgyinek eléggé határozottan az a meggyőződése, hogy tárgyaló partnerei nem voltak német ügynökök. Erről a következőket nyilatkozta: „...mikor elmentem Istambulba, akkor először felkerestem egy magyar újságíró, akiről úgy gondoltam, hogy rendes magyar ember. Elmondtam neki a problémámat, és ő azt ígérte, hogy össze fog hozni két angol diplomatával másnap egy klubhelyiségben. Meg is tette. Most az ilyesmi nagyon egyszerűnek hangzik, de akkor nagyon izgalmas volt, mert az ember nem tudta, hogy két német kém, vagy tényleg két angol diplomatával beszél. Nekem nagyon finom fülem van az angol kiejtésre, úgyhogy rögtön észreveszem, ha valaki német eredetű. De ez valahogy megnyugtatóan hangzott, úgyhogy elmondtam nekik mindent...”¹⁹

Szent-Györgyi professzor érzékenységet az angol kiejtésre természetesen nem tekinthetjük bizonyítéknak, de meggyőződését, hogy nem német ügynökökkel tárgyalt, több dolog valószínűsíti: a) Az általa említett újságíró feltehetőleg Pálczy Horváth György volt, az angol titkos szolgálat törökországi kirendeltségének tagja, aki nyilvánvalóan a megfelelő emberekkel hozta össze Szent-Györgyit. b) Ezt, mint látni fogjuk, tanúsítják azok az angol—amerikai titkos diplomáciai okmányok, amelyek az üggyel foglalkoznak. c) A német információk eléggé pontosak Frey missziójáról is, de vele kapcsolatban a „német ügynök” variáció nem merült fel. d) Szent-Györgyi külön tárgyalt amerikai közvetítőkkel is, amiről a németek szintén tudomást szereztek.

Az ügyre — a dolog természete miatt — feltehetőleg sohasem fog teljes fény derülni, nagyon valószínű azonban Ribbentrop állítása mellett az a variáció, amelyet Mario D. Fenyő német okmányokra hivatkozva ír le, hogy tudnillik a németek Szent-Györgyi missziójáról Mészáros professzor révén értesültek, akit mint Kállay megbízottját ugyancsak megemlítettek a klessheimi tárgyalásokon.

¹⁵ *Bazna Elyesa*: I Was Cicero. London 1962.

¹⁶ *Kállay*: i. m. 428—429.

¹⁷ *C. A. Macartney*: October Fifteenth 2. köt. 142; Horthy Miklós titkos iratai. 399; *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919—1945. Budapest. 1969. 275.

¹⁸ *Kállay*: i. m. 181.

¹⁹ *Valóság*, 1974. 2. sz. 55.

Mario D. Fenyő a következőket írja: „Van alapja azonban feltételezni, hogy a birodalmi vezetők a misszióról Szent-Györgyi kollegája, Mészáros professzor révén informálódtak. Úgy tűnik, hogy Mészáros a német Abwehr bécsi hivatalának dolgozott, és háromszáz török fontot kapott szolgálataiért minden hónapban.”²⁰ Mindenesetre figyelemre méltó, hogy Mészáros professzor neve csak német okmányokban szerepel, de vele kapcsolatban semmi konkrétumról nincs szó. Kállay könyvében csak a német jegyzék szövegének idézések fordul elő a név.

Rátérve Szent-Györgyi Albert törökországi tárgyalásainak érdemi részére, a német információkat összevetve az angol—amerikai okmányokkal, az alábbi kép bontakozik ki:

Az angol dokumentumok szerint 1943. február 7-én vette fel a kapcsolatot Szent-Györgyi az angol megbízottakkal. Közölte velük, hogy számos magyar reprezentatív személyiség nevében beszél, beleértve a miniszterelnököt is. Kijelentette: Magyarországon a fasisztákat kivéve minden politikai párt és más szervezet támogatná őt (Szent-Györgyit), hogy mint miniszterelnök kormányt alakítson a német hadsereg összeomlása előtt, vagy alatt, s hogy még a magyar fasiszták is eltűrnék őt a kormány élén, feltételezve, hogy távoltartja az általános megtorlást. Beszámolt arról, hogy a magyar hadsereg támogatására nem lehet számítani, amíg legalább 25 német származású vagy német szimpatizáns főtitstet el nem távolítanak. Mindenesetre a jelenlegi honvédelmi miniszter (Nagybacsoni Nagy Vilmos) két hadtestet előkészített, amely nincs német befolyás alatt. Szent-Györgyi hangoztatta azt is, hogy a magyar kormány nem fog újabb csapatokat küldeni a szovjet frontra. Végül felajánlotta szolgálatait a szövetségeseknek, ha „szándékukban áll helyreállítani egy olyan Magyarországot, amely képes lenne eredményesen résztvenni Európa újjáépítésében”. Mint miniszterelnök megtszítáná a vezérkart 2 hét alatt, remélve, hogy azután felajánlhatja Magyarország katonai szolgálatait a szövetségeseknek.²¹

Ugyanezekben a napokban Szent-Györgyi Albert találkozott a Socony-Vacuum Oil Company istambuli képviselőjével is, és egy memorandumban a következőket közölte vele: „Mielőtt elhagytam hazámat, látogatást tettem a miniszterelnöknél közölve vele, hogy kiutazom ezen az úton, hogy megpróbáljak beszélni Mr. Steinhardt-tal (az USA nagykövete Ankarában) és megkérdeztem, tehetek-e valami szívességet neki. Ő (Kállay) megkért engem, közöljem Mr. Steinhardt-tal, hogy

1. egyetlen katonát vagy fegyvert sem ad többet Németországnak,
2. ő jelenleg és a jövőben is kiabálni fog a zsidók ellen, de gyakorlatilag nem tesz semmit és 70 000 menekült zsidót bújtat az országban,
3. jelenleg még nem tud más politikát folytatni, mert ebben az esetben Magyarországot megszállnák a németek, totálisan mozgósítanák a szövetségesek ellen, és a zsidókat kiirtanák.”

²⁰ Mario D. Fenyő: i. m. 124. Fenyő Grotenak az OKW-hoz küldött 1943. július 16-i „Geheime Reichssache” jelentésére hivatkozik (NA Microcopy T—120. roll 688, 311975). A szerző ugyanakkor Mészáros védelmében megemlíti, hogy az általa a németeknek adott információk pontatlanok voltak, és hogy a német külügyminisztérium továbbra is „bűnösnek” tartotta Szent-Györgyivel együtt, mint „akik kapcsolatot tartottak fenn az ellenséggel”, ezért a következő alkalommal visszautasították német transitvízum kérelmét. (Feine ceruza jegyzetére hivatkozik az 1944. január 31-i memorandumon, amely Mészáros tisztázását kérte. NA Microcopy. T—120. roll. 688, 311980.)

²¹ Public Record Office, F. O. Hungary. 371. C2652/155/18. Idézi: Sir Llewellyn Woodward: British Foreign Policy in the Second World War. London. 1971. Vol. 3. 141—146.

A memorandumban Szent-Györgyi továbbá megemlítette, hogy Ullein-Reviczky különleges feltételeket ajánlott számára egy lehetséges fegyverszünetre vonatkozólag, s neki magának elegendő befolyása van, hogy megfelelő időben a kormány politikáját a kívánt útra terelje.²² Érdemes a fenti szöveget összevetni Ribbentrop közlésével az április 16-i megbeszéléseken.²³ Ugyanerről Szent-Györgyi budapesti interjújában így emlékezett: Kállay azt mondta „Nagyon jó, menjél, mondd meg az angoloknak, hogy én azért ordítok a zsidók ellen, mert ha én nem ordítok, akkor egyszer jön a Hitler és kérdezi, mi van a zsidókkal? De amíg én ordítok, addig azok biztonságban vannak, és én 40 vagy 50 ezer zsidót bújtatok itt Magyarországon. Szóval, menj el és intézkedj. És mondd meg az angoloknak, hogy én mint miniszterelnök kész vagyok bármikor átállni hozzájuk. Amint a lehetőség megvan. De most nincs lehetőség, mert itt a német hadsereg.”²⁴

Horthy végül is nem tagadta a klessheimi tárgyalásokon, hogy Szent-Györgyi találkozott Kállayval törökországi utazása előtt, de tagadta, hogy bármiféle megbízatást kapott volna a miniszterelnöktől. Ugyanezt fejtette ki a Hitlernek írt május 7-i levelében is.²⁵ Ez természetes. Annál meglepőbb viszont, hogy Kállay emlékirataiban is azt állítja: nem hatalmazta fel Szent-Györgyit a szövetségesekkel való tárgyalásra, bár azt nem tagadja, hogy beleegyezett a kapcsolatok keresésébe a szövetségesekkel „politikánk megvilágítása érdekében”.²⁶ Arra hivatkozott, hogy nagyra becsüli ugyan, de ilyen ügyeket nem bízott volna a kiváló tudósra. 1945 szeptemberi kihallgatásán Horthy is hangoztatta, hogy bolondság lett volna Kállaytól ilyen megbízást adni Szent-Györgyinek, akit nem ismert és aki nem rendelkezett diplomáciai tapasztalatokkal.²⁷ Ha ez az érvelés első hallásra elfogadhatónak tűnik is, teljesen valószínűtlen, hogy Szent-Györgyi felhatalmazás nélkül közölte volna a szövetségesekkel mindazt, ami Kállayra vonatkozott. A dolog megértéséhez úgy tűnik ismét fel kell hívni a figyelmet a tárgyalások időpontjára, arra az általános meggyőződésre, hogy az angol–amerikai hadsereg balkáni inváziója rövidesen bekövetkezik, ami nemcsak a kormány, de a polgári ellenállás vagy ellenzék erőitől a konzervatív jobboldali, de nem németbarát politikuskokig nagyon széles tábornak valamiféle cselekvésre ösztönzött.

A németekkel ellentétben a szövetségesek Szent-Györgyi misszióját nem úgy fogták fel, mint a hivatalos magyar kormány képviselőjét. (Ezt Szent-Györgyi sem állította soha.) Szent-Györgyi tárgyalásainak jelentőségét éppen ez adta meg. S itt térhetünk rá a harmadsorban felvetett kérdésünkre: Hogyan fogadták a szövetségesek a magyar béketapogatódzásokat?

Szent-Györgyi tárgyalásai előtt az angol kormány eléggé elutasító volt a magyar béketapogatódzásokkal szemben. Az volt az álláspontja, hogy Magyarország nem várhat sem szimpátiát, sem kíméletet mindaddig, amíg folytatja a harcot Nagy-Britannia szövetségesi ellen és asszisztál a tengelyhatalmaknak.²⁸

²² Steinhardt távirata Washingtonba 1943. február 13-án. NA. Record Group 59, 864.00/1057. Idézi *Mario D. Fenyő*: i. m. 123.

²³ Lásd a 2. sz. iratot e szám 511. oldalán.

²⁴ Valóság, 1974. 2. sz. 55.

²⁵ Horthy Miklós titkos iratai. 75. sz. irat. 391–397.

²⁶ *Kállay*: i. m. 181.

²⁷ Interrogations of Horthy, NA Record Group 59. Idézi: *Mario D. Fenyő*: i. m. 123.

²⁸ Az angol kormány 1943. március 10-i táviratában, amelyet az Egyesült Államok kormányához intézett, s amelyet március 14-én kivonatolva a szovjet kormánynak is elküldtek

Ez az álláspont tükröződött a Frey Andrásnak adott válaszban is, ami bármiféle politikai megegyezés lehetőségére való utalás nélkül, egyszerűen két magasrangú katonatiszt kiküldését kérte a katonai kérdések megbeszélésére.

Szent-Györgyi jelentkezése után az angol kormány álláspontja bizonyos értelemben megváltozott. A szövetségeseknek küldött már említett angol memorandum olvasható: „Ami a legutóbbi magyar tapogatózásokat illeti... Őfelsége kormánya hajlamos azt gondolni, hogy azok, amelyek Ankarán keresztül történtek — különösen Szent-Györgyi professzor részéről — bizonyos mértékig más kategóriába tartoznak mint a megelőzőek. Az összes korábbi közeledések tisztán a magyar kormány ösztönzésére történtek, hogy megpróbálják viszontbiztosítani saját pozícióikat; és Őfelsége kormánya még mindig nem látja előnyösnek, hogy közeledő magatartást tanúsítson irányukba. Másrésről úgy tűnik, hogy Szent-Györgyi professzor bizonyos függetlenséget élvez és sok szempontból olyan személynek látszik, akivel hasznosnak tűnne diszkrét kapcsolatokat fenntartani megfelelő titkos csatornákon.”²⁹

A szimpátia kétségtelenül Szent-Györgyi professzornak szólt, az angol megfontolások mögött azonban az az értékelés húzódott meg, hogy Magyarországon a Németországtól távolodni kívánó, vagy németellenes erők pozíciója erősödik, ami hatást gyakorolhat a jelenlegi kormánypolitikára. S bár egy korai és döntő fordulat a magyar politikában nem valószínű, a magyarországi általános helyzet mégis alkalmasnak látszik arra, hogy a szövetségesek korábbi rideg magatartását Magyarországgal szemben némileg módosítsák. A memorandum magyarországi helyzetelemzése megemlíti: a második magyar hadsereg doni katasztrófája óta jelentősen megerősödött az a törekvés, hogy ne küldjenek magyar haderőt a keleti frontra. Magyarország függetlenségének nagyobb részét őrizte meg mint a többi délkelet-európai csatlós állam. Egy viszonylagosan erős demokratikus ellenzék alakult ki, amely főleg a Kisgazdapártra és a Szociáldemokrata Pártra, a funkcionáló szakszervezeti szervezetekre és az értelmiségiekre alapozódik. Létezik egy nacionalista indítású és németellenes érzelmű jobboldali ellenzék is, amellyel összeköttetésben van Bethlen gróf is. Ezeknek a szervezeteknek a vezetői meglepően nyíltak és a magyar parlamentben és azon kívül tartott beszédekben elítélték a magyar politika jelenlegi orientációját. Hivatkozik arra, hogy Serédy hercegprímás nyíltan megbélyegezte a náci orientációt, hogy Baranyai Lipót, a Nemzeti Bank elnöke lemondott, tiltakozásul a Németországnak tett koncessziókért; hogy Magyarországon nem sikertelen erőfeszítések történtek a zsidóüldözések mérséklésére. Végül az emlékirat megemlíti, hogy tekintettel a hagyó-

az üzenetet április 6-án a washingtoni angol nagykövet memorandum formájában adta át az USA külügyminisztériumnak), szerepel a korábbi álláspont ebben a formában: „...so long as Hungary continues to fight against our Allies and to help the Axis she can expect neither sympathy nor consideration.” PRO. F. O. Hungary 371 34495/c.; FRUS. 1943. I. 488.

²⁹ Az angol kormány 1943. április 6-i memorandumja. FRUS. 1943. I. 489: „As regards the recent Hungarian approaches... His Majesty's Government are inclined to think that those received through Angora, in particular that from Professor Szent-Györgyi, are in a somewhat different category from those made previously. The earlier approaches had all been clearly instigated by the Hungarian Government in an attempt to reinsure their own position; and His Majesty's Government still see no advantage in adopting a forthcoming attitude towards them. Professor Szent-Györgyi on the other hand appears to enjoy a certain independence and in many respects he seems to be a person with whom discreet contact might usefully be maintained through suitable underground channels.”

mányos olasz befolyásra a magyar politikában, Olaszország további meggyengülése és az olasz—német kapcsolatok lazulása befolyásolhatja Magyarországot.³⁰

A fentiek alapján az angol kormány úgy vélte és véleményét megfontolásra ajánlotta szövetségeseinek, hogy a Magyarországgal szembeni propagandában és a magyar béketapogatódzásokra adandó válaszban hangsúlyozzák ugyan, hogy egy olyan rendszer, amely támogatja a tengelyhatalmakat és harcol a szövetségesek ellen, nem várhat szimpátiát és kíméletet; hogy nem mehetnek bele semmiféle ígértbe Magyarország jövőjét illetően és nem bocsátkozhatnak tárgyalásokba magyar személyiségekkel azon az alapon, hogy megfelelő időben ezek képesek lennének egy magyar kormányt létrehozni, a jövőben tegyék hozzá: a szövetségesek szívesen látnak további pozitív irányú fejleményeket Magyarországon, bár nyilvánvalóan nincs mit kezdeniük egy olyan rendszerrel, amely magát a tengelyhatalmakhoz kötötte és nem provokált támadást indított a szövetségesek ellen. Továbbá, hogy eloszlassuk a magyarok félelmét egy esetleges szigorúbb „Trianontól”, annak hangsúlyozása mellett, hogy Magyarországnak megfelelő jóvátételt kell adni a szövetségeseknek, világossá kell tenni: Anglia nem kívánja Magyarországot feldarabolva látni, vagy a magyar népet büntetni kormányai ostobaságaiért. A szövetségesek magatartását befolyásolhatják olyan magyar gyakorlati lépések, amelyek a tengelyhatalmaktól való elszakadásra irányulnak és siettetik az Egyesült Nemzetek győzelmét és saját maguk felszabadulását.

Az angol memorandum hozzátette ehhez, hogy az angol kormány bizonyos figyelmet tanúsít egy jövőbeni dunai föderáció iránt. Nagy gondot kell természetesen fordítani ebben a tekintetben a csehszlovák és jugoszláv érzékenységre, ámbár legutóbb bizonyos jeleit lehetett tapasztalni egy kevésbé rideg magatartásnak csehszlovák részről Magyarországgal szemben.³¹

³⁰ Uo.: „The existing opposition to the despatch of Hungarian troops to the Eastern front has been much strengthened by the recent disasters to the Hungarian armies in the east. Hungary has succeeded in preserving a greater degree of independence than any other satellite in South Eastern Europe. A relatively strong democratic opposition has emerged based mainly on the Peasant and Socialist Parties, upon the Trades Union organizations, which still function in Hungary, and upon the intellectuals. There is also a right-wing opposition, with which Count Bethlen is connected, guided mainly by nationalist and anti-German feelings. Leaders of these organizations have been surprisingly outspoken and speeches have been made inside and outside the Hungarian Parliament condemning the present orientation of Hungarian policy. The Primate, Cardinal Seredi, has also denounced Nazi conceptions publicly. Baranyai, the Governor of the National Bank, has recently resigned in protest against Hungarian concessions to Germany. There have been not unsuccessful efforts in Hungary to moderate the persecution of the Jews. Finally developments in Italy have closely influenced Hungarian policy for many years past and any further weakening in Italy's position and especially in her ties with Germany will have a close effect upon Hungarian policy.”

³¹ Uo.: „Although His Majesty's Government do not consider that any early and decisive change in Hungarian policy is likely, the general background seems favourable for some slight modification of the rigid attitude which His Majesty's Government have hitherto adopted towards Hungary. The accordingly propose in response to any serious Hungarian peacefeelers and in their propaganda to Hungary to follow in future the following line: — His Majesty's Government cannot enter into any undertakings regarding the future of Hungary nor are they prepared to negotiate with individual Hungarians on the basis that they may in due course be in a position to establish a Hungarian Government. However, instead of confining themselves to saying as hitherto, that „so long as Hungary continues to fight against our Allies and to help the Axis she can expect neither sympathy nor consideration,” His Majesty's Government would propose in future to add that they have been glad to note certain developments within Hungary in the right direction, such as those referred to in the preceding paragraph, but that they obviously can have nothing to do with a regime which allied itself with the Axis and, without provocation,

Szent-Györgyi Albertnek lényegében ebben az értelemben adtak választ Törökországban, megígérve, hogy megfelelő időben üzenetet kaphat és kérve, hogy további információkat juttasson el az angol megbízottakhoz.³² Szent-Györgyi erről a következőket mondta: „Másnap jött a válasz Londonból, hogy én menjek vissza Magyarországra, állítsak fel egy titkos rádióállomást, és közvetítsek köztük és Kállay között . . .”³³

Az amerikai és a szovjet válasz az angol javaslatokra csak hónapokkal később érkezett meg, így az angol kormány változatlanul nem volt hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni az 1943 áprilisában jelentkező újabb magyar megbízottakkal. Ebben az időben kísérelte meg a kapcsolatok felvételét Bernben, a brazil követen keresztül Bakácz-Bessenyei György, az angol és amerikai követekkel, de közeledése visszautasításra talált. Barcza ugyancsak megjelent Svájcban. Norton angol követ utasítást kapott, hogy ne találkozzék vele, de más úton puhatolja ki, mit akar mondani a volt londoni magyar követ. Végül az áprilisi kísérletek közül talán a legjelentősebb ismét Törökországban történt. Az angol külügyminisztériumnak az Egyesült Államokhoz intézett és 1943. április 20-án keltezett memoranduma felsorolja azokat az újabb kísérleteket, amelyek magyar részről történtek. Ebben olvashatjuk: „Őfelsége ankarai nagykövete jelentette, hogy holland kollegája látogatáson fogadott egy magyart, Schrecker Károlyt, aki azt állította, hogy számos magyar vezető nevében beszél, a konzervatívoktól a szocialistákig, akik megkérték, magyarázza meg Őfelsége kormányának Magyarország múltbeli és jelenlegi helyzetét, világítsa meg a jövővel kapcsolatos nézeteket és szerezzen információkat Őfelsége kormányának álláspontjáról. A holland követ értesítette: Schrecker látogatása a magyar miniszterelnök tudtával történt és hogy neki (Schreckernek) van egy levele, amit Őfelsége kormányához akar eljuttatni.”³⁴

A memorandum a továbbiakban közli, hogy az angol követet utasították: személyesen ne lépjen érintkezésbe Schreckerrel, de más csatornákon tudja meg, mit kíván mondani. Végül megemlíti, hogy az információkat ismertették a szovjet kormánnyal is.³⁵

attacked in turn Great Britain's Czechoslovak, Yugoslav and Soviet Allies. With a view to disposing of Hungarian fears of a new and more far-reaching Trianon settlement, the line might then be developed that, although Hungary will have to make adequate restitution to our Allies, His Majesty's Government have no desire to see Hungary torn to pieces or to penalise the Hungarian people for the follies of their Governments. Our attitude and that of our Allies will inevitably be influenced by the practical steps taken by the Hungarians themselves to free themselves from Axis domination and to hasten the victory of the United Nations and their own liberation.”

³² Woodward: i. m. 142.

³³ Valóság, 1974. 2. sz. 55.

³⁴ FRUS. 1943 I. 490—491: „His Majesty's Ambassador at Ancara has reported that his Netherlands colleague has received a visit from a Hungarian, Charles Schrecker, who stated that he had been asked by a number of leading Hungarians, from Conservatives to Socialists, to explain to His Majesty's Government Hungary's past and present position and his views as to the future and to obtain information as regards the views of His Majesty's Government. The Netherlands Minister understood that Schrecker's visit had been made with the knowledge of the Hungarian Prime Minister and that he had a letter which he wished to deliver to His Majesty's Government.”

³⁵ Uo. A Schrecker-misszió története annál inkább érdekes, mert erről sem a magyar, sem a német okmányokban, sem pedig Kállay emlékirataiban nem történik említés. Macartney sem ír róla. Egyetlen emlékirat — igaz eléggé autentikus — számol be részletesen Schrecker tevékenységéről: Pálóczy-Horváth György munkája. (*G. Paloczky-Horvath: The Undeclared. London. 1959.*) Pálóczy-Horváth csak Schrecker nevének kezdőbetűjét (Sch.) használja, de az általa leírtakat összevetve az angol—amerikai okmányokkal, az ügy és a név félreértés nélkül azonosítható.

A tárgyalások közvetett úton az angol titkos szolgálat istanbuli vezetője és Pálóczy Horváth György révén megindultak. Schrecker egy hosszú emlékiratot kívánt az angol kormányhoz eljuttatni, amelynek lényege a következő volt: a magyar kormány nem fog ellenállni az angol—amerikai hadseregeknek, ha Magyarország megszállásában nem vesznek részt szerb, horvát, cseh vagy román csapatok; ha a szovjet hadsereg nem támadja meg az országot; ha Budapestet nem bombázzák. Amennyiben az angol kormány kész elfogadni ezeket a feltételeket, Magyarország ama kötelezettsége fejében, hogy nem harcol az angol—amerikai hadsereg ellen, a végrehajtás napjait rögzíteni lehetne a szakértők előzetes megegyezése alapján, akiknek találkozására sor kerülhetne, mielőtt a helyzet érett rá.³⁶

Mint látható, a javaslat jelentős változást mutat ahhoz az üzenethez képest, amit Frey András vitt Törökországba. A korábbi ajánlatot konkretizálva felsorolja azon országok hadseregeit, amelyeket nem kíván az ország területére beengedni. Nyilván úgy gondolták, hogy a korábbi fogalmazás félreértésekre adhat alkalmat. A „partizán alakulatok” helyett most már a szomszédos országok reguláris hadseregeiről beszél. Sőt a szöveg Romániát is említi, valószínűleg abból a megfontolásból, hogy a románok esetleg Magyarországot megelőzve fognak a szövetségesek oldalára állni. A klessheimi feljegyzésekből kitűnik, hogy Horthy-nak szilárd meggyőződése volt: a szövetségesek átkelve a Dardanellákon, Románia felől kezdik meg támadásukat. Erről még vitatkozott is Hitlerrel.³⁷ A Frey-féle szövegben a Szovjetunióról csak közvetve van szó, amennyiben csupán az angol, amerikai és lengyel hadseregekről beszél, amelyek előtt a határokat megnyitnák. Itt már külön feltétel a szovjet hadsereg távolmaradása. Schrecker szövege már nem beszél a németek elleni pozitív akciókról, sem pedig arról, hogy a javaslatnak nem a rendszer megmentése a célja.³⁸

Másfelől ez az ajánlat már tartalmazott utalást arra, hogy kellő időben a magyar kormány hajlandó szakértők kiküldésére a fordulat katonai és technikai részét lebonyolítandó. Valószínűleg ez az egyik oka annak, hogy az angolok bizonyos figyelmet szenteltek az ügynek, továbbá az, hogy az ajánlat mögött valóban gróf Bethlen István állt. A szövetségesek bizalmatlansága a magyar kormány szemben ugyanis nem csökkent, hanem növekedett. Pálóczy Horváth beszámol arról, hogy a közvetítő holland diplomata — gróf Bethlen István barátja — kezeskedett az üzenet hitelességéről. Az istanbuli S.O.E. hivatal maga

Schrecker Károly személyére vonatkozólag nem sikerült közelebbit kideríteni. A Tiszti Címtár a húszas évektől 1944-ig számon tart egy Schrecker Károlyt, mint az Országos Magyar Takarékpénztár igazgatósági tagját. Ismeretes, hogy a béketapogatodásokra többször vették igénybe a pénzügyi szakemberek szolgálatait, mivel utazásuk nem volt oly feltűnő. Nem valószínű, hogy a név álnév lenne, mert a több tucatnyi kapcsolatteremtő esetében ez egyetlen egyszer sem fordult elő.

³⁶ Steinhardt 1943. június 3-i távirata Washingtonba. NA Record Group 59.864.00/1075. Idézi Mario D. Fenyő: i. m. 136.

³⁷ Lásd az 518. oldalon.

³⁸ Újabb források szerint ez a harmadik pont Kállay tudta nélkül került a Frey-féle üzenet szövegébe, valamint az első pontnak az a kitétele is, hogy Magyarország nem kíván az átállásért viszonzásul semmit. Ezek ugyanis a feltétel nélküli megadás felajánlását jelentették más megfogalmazásban. Frey András Kállay halála után egy évvel, 1967. október 2-án kijelentette, hogy a feltétel nélküli megadás ily módon való felajánlását az ő jelenlétében találta ki a külügyminisztérium egy tisztviselője és egy angol ügynök, mert Kállay nem mert, vagy nem akart idáig elmenni (Frey András Mario D. Fenyőnek, i. m. 120). Frey közlése feloldja azt az ellentmondást, ami Kállay béketapogatodásai és a Frey által átadott üzenet szövege között van.

is bizonyosságot szerzett arról, hogy az emlékirat gróf Bethlen Istvántól származott.³⁹

Schrecker tudomására hozták, hogy mielőtt az angol kormány megfontolná, tárgyalásokba bocsátkozzék-e Magyarországgal, a magyar kormánynak bizonyítania kell tökéletesen megváltozott magatartását. Május 12-én érkezett a magyar viszontválasz, azaz a kérdés: a magatartás milyenfajta változását tekintené Anglia elegendő bizonyítéknak, ami indokolhatná a tárgyalások megkezdését.⁴⁰

Jelenleg nem állnak rendelkezésünkre olyan források, amelyekből a további fejlemények hitelesen kitapinthatók lennének, de úgy tűnik, hogy 1943 májusától a szicíliai partraszállásig és Mussolini bukásáig a nyugati hatalmakkal való kapcsolatokban holtpontra állt be. Ez magyar részről szorosan összefüggött a klessheimi tárgyalásokkal, illetve annak következményeivel, a szövetségesek részéről pedig avval, hogy az amerikai és szovjet válasz az angol javaslatokra késett. Az amerikaiak április 28-án keltezett válasza ugyan május elején Londonba érkezett, de ez óvatosságra intett. Általánosságban egyetértett ugyan az angol elképzelésekkel, de hozzátéve, hogy az adott körülmények között a magyar politika reális megváltozásának lehetősége nem valószínű, az idő előtti változás irányába ható erőfeszítések pedig azoknak az erőknek a likvidálásához vezethetnének, amelyek hasznosak lehetnek akkor, amikor a siker a legtöbb reménnyel kecsegteti a szövetségeseket. Az amerikai állásfoglalás hangsúlyozottan kiemelte, hogy azokat a magyar személyiségeket, akik a magyar kormányban nagy hatáskörrel pozícióban vannak, úgy kell tekinteni, mint akik elsősorban érdekeltek a jelenlegi rendszer birtoklásában és éppen ezért azokat a javaslatokat, amelyek tőlük származnak, rendkívüli fenntartással kell szemlélni.⁴¹

³⁹ *Páloczy-Horváth*: i. m.

⁴⁰ Steinhardt 1943. június 3-i távirata. Idézi: *Mario D. Fenyő*: i. m. 136. A Schrecker által átadott memorandum tartalmát és az egész történetet Páloczy-Horváth némileg másként írja le, mint ahogy az az okmányokból rekonstruálható. Szerinte az üzenet így hangzott: „Amenyiben az angol kormány garantálja, hogy:

1. magyar területeket nem bombáznak a háború alatt;
2. a háború után Magyarország megszállásában nem vesznek részt ausztráliai, new-zelandi, amerikai színes, csehszlovák vagy jugoszláv csapatok;
3. a szovjet csapatok keleten és északon mindenütt megállnak kétszáz kilométerrel a magyar határok előtt,

akkor gróf Bethlen István hivatalos garanciákat fog szerezni a kormányzótól és a kormánytól, hogy a magyar csapatok nem fognak harcolni az angol és amerikai hadsereg ellen.”

Páloczy-Horváth leírja, hogy Schreckerrel az istanbuli SOE vezetőjének jelenlétében találkozott. Amikor arról próbálták meggyőzni a magyar megbízottat, hogy az általa átadott memorandum nem tárgyalási alap és realisabb javaslat kellene Budapestre, Schrecker az egészet Páloczy-Horváth egyéni ellenségeskedésének fogva fel, ingerülten követelte az angol titkosszolgálat vezetőjétől: a memorandumot táviratilag közöljék sürgősen az angol külügyminisztériummal. Végül megállapodtak, hogy az anyagot a legközelebbi diplomáciai futárral fogják Londonba küldeni.

Az angol külügyminisztérium válasza, amelyet Schreckernek felolvastak — Páloczy-Horváth szerint — így szólt: „We take a very poor view of such childish attempts.” Schrecker e szöveget hallva dühös lett és köszönés nélkül távozott (*Páloczy-Horváth*: i. m. 52—62).

⁴¹ FRUS. 1943. I. 492: „The Department of State sees no reason to question the genuineness of the various Hungarian approaches mentioned in the Embassy's aide-memoire. It believes, however, that neither the friendly elements within the present Hungarian Government nor individuals or groups which, in opposition to the Government, might hope to effect a change of regime, would be able at this stage to accomplish the fundamental changes of Hungarian policy, which would be necessary in order to promise a definite advantage to the United Nations. Moreover, it is feared that premature efforts to this end would result only in the liquidation of those

A szovjet válasz június 7-én általánosságban szintén egyetértett a Magyarországgal kapcsolatos angol állásponttal, de egyértelműen csak a feltétel nélküli megadás elvének alapján látott lehetőséget a nemhivatalos kapcsolatokra a békekeresőkkel.⁴²

Az angol, amerikai és szovjet álláspontból kitűnik, hogy bár nézeteik a tengelyhatalmakkal szövetséges kis államok béketapogatódzásaival szemben mindenben voltak azonosak, jelentős eltérések voltak a részleteket és a kivitelezés módját illetően Magyarország esetében is, abban egyetértettek, hogy a hivatalos magyar kormánnyal szemben bizalmatlanok voltak, a fennálló rendszert elutasították. Ezért tanúsítottak nagyobb figyelmet éppen azoknak a kezdeményezéseknek, amelyek mögött nemcsak a hatalom birtokosai álltak. Így pl. Szent-Györgyi professzor missziójának, de bizonyos mértékig Schrecker tapogatódzásának is. Ugyanakkor, mint láttuk, a szövetségesek egy korai fordulatot lehetetlennek és célszerűtlennek tartottak. Ezt csak alátámasztotta a klessheimi találkozó után a németek növekvő bizalmatlansága és nyomása, valamint a kormánypolitikával szemben német biztatásra is meginduló szélsőjobboldali aktivitás következtében kialakult új belpolitikai helyzet. Ennek lényegét Woodward, már említett könyvében így fogalmazta meg: A belpolitikai szituáció megváltozott az alatt a 3 hónap alatt, ami eltelt Szent-Györgyi jelentkezésétől. Az ellenzéki pártok bizonyos mértékig felsorakoztak a Kállay-kormány mögött, attól tartva, hogy ha ez a kormány eltűnik, valami sokkal rosszabb fog létrejönni náci ellenkezés alatt.⁴³ A fentiek alapján az 1943 május–júniusi álláspontot így összegezi: „Ily módon semmit sem lehetett nyerni a tapogatódzásokra adandó válasszal.”⁴⁴

A nyugati szövetséges hatalmak és Magyarország közötti titkos kapcsolatokban csak 1943 augusztusában történt bizonyos előrelépés, amikor az olasz fegyverszünet bejelentése már küszöbön volt, s amikor ennek hatására a Kállay-kormány is hajlandónak látszott egy lépést előre tenni, a feltétel nélküli megadás elfogadása felé. Az 1943 augusztusában újult lendülettel meginduló titkos tárgyalások közül legfontosabb Veress László törökországi tárgyalása volt, amely a Magyarország második világháborús szerepével foglalkozó irodalomban mint az ún. előzetes fegyverszüneti megállapodás története szerepel. Anélkül, hogy Veress tárgyalásait részleteznénk, az újabb források alapján néhány adatra és szempontra szeretnénk a figyelmet felhívni. Bár az angol külügyminisztérium magyar vonatkozású iratai közül a Veress-sel folytatott tárgyalások anyagának egy része azon kevés állag közé tartozik, ami még évtizedekig nem kutatható, a hozzáférhető angol és amerikai dokumentumok valamint más források alapján módunkban van az eddigi ismereteinket kiegészíteni.

A Veress-misszió története mindaddig, amíg az említett források nem voltak hozzáférhetőek, a különböző emigráns visszaemlékezéseken és Macartney mun-

elements which would be most useful to the United Nations at the moment when a far-reaching action within Hungary would offer the best prospects of success. The Department is also of the opinion that the individuals now in positions of high authority in the Hungarian Government should be considered as primarily interested in the tenure of the present regime; consequently propositions emanating from them should be regarded in that light with extreme reserve. With these reservations, the Department acknowledges the advantage of a somewhat less rigid attitude as suggested in the Embassy's aide-memoire, as a means of bringing the Hungarian people themselves to a realisation of the practical steps they must take to free themselves from Axis domination and contribute to the victory of the United Nations.”

⁴² Lásd erről részletesebben *Ránki György*: i. m. 304.

⁴³ *Woodward*: i. m. 143.

⁴⁴ „There was thus nothing to be gained by responding at any approaches” (uo.).

káin alapultak, aki forrásaiként szintén ezeket és „saját privát értesüléseit” nevezi meg. Ez utóbbiak — úgy tűnik — főleg Verestől származtak, aki azonban nem kívánta, hogy forrásként megnevezzék. Macartney-nek írt leveleiben ismételt hangsúlyozta, hogy az előzetes fegyverszüneti egyezménynek nevezett feltételeket és a vele közölteket csak emlékezetből mondhatta el 1943 szeptemberében Kállaynak, és így közlései természetesen nem tekinthetők teljes és autentikus szövegeknek, de tartalmilag mégis meglehetősen pontosak.⁴⁵

Az eddigi leírások szerint Veress Lászlót 1943 augusztus elején küldték Törökországba, ahol az egyetlen hivatalosan elismert kapcsolat állt fenn, azzal a megbízatással, hogy ha az istanbuli magyar főkonzulon keresztül rejtjeles értesítést kap, teljes jogú megbízottként lépjen érintkezésbe felelős angol diplomatákkal. Veress, miután az üzenetet augusztus 15—16. körül megkapta, Ujváry konzullal együtt találkozott „meghatalmazott és felelős angol megbízottakkal”, és közölte velük, hogy fontos üzenetet kell átadnia. Az üzenetet, amelyet Veress a korábbi üzenetek és információk alapján állított össze, augusztus 17-én adták át Sterndale-Benett-nek.⁴⁶

A Macartney által említett „meghatalmazott és felelős angol megbízottak” egyike Pálóczy-Horváth volt, aki a történetnek ezt a részét így írta le: Veress 1943 augusztus elején ebéden volt nála. A feketekávénál tartottak, amikor Veress felsóhajtott és azt mondta: „A fene egye meg ezt a helyzetet. Mi nem leszünk képesek feltétel nélküli megadást felajánlani, mielőtt néhány szövetséges hadsereg el nem éri határainkat.” „Természetesen tudnának — válaszolta partnere —, van olyan dolog is, mint a titkos feltétel nélküli megadás.” Veress meg volt győződve, hogy ezt a formulát Kállay miniszterelnök elfogadná.⁴⁷ Pálóczy-Horváth a beszélgetésről jelentést tett, aminek eredményeként Veress találkozott Sterndale-Benett-tel, aki hivatalosan is megerősítette a titkos kapituláció lehetőségét. Ezek után Veress Budapestre utazott és augusztus második felében visszatérve magával hozta a magyar kormány üzenetét a feltétel nélküli kapitulációról.⁴⁸

Woodward az angol dokumentumok alapján pedig ezeket írja: 1943 augusztus vége felé egy bizonyos Mr. Veress, a magyar külügyminisztérium munkatársa Istanbulba érkezett azzal az utasítással, hogy lépjen érintkezésbe a brit diplomácia képviselőivel Törökországban. Kijelentette, hogy egy csoport nevében beszél, amely a miniszterelnökből, a belügyminiszterből, a vezérkari főnökből és a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjéből áll. Ez a csoport tájékoztatni kívánja a szövetségeseket arról, hogy Magyarország elfogadja a feltétel nélküli megadás elvét és azon van, hogy megtegyen minden lehetségest a megadás keresztülvételére, ami csak lehetséges. A magyar hadsereg előkészületeket tesz, hogy megvédje az ország határait a németek ellen, megadva a szövetségeseknek a teljes lehetőséget a magyar repülőterek és más katonai berendezések használatára, és általában az együttműködésre a szövetséges megszállás megkönnyítésére.⁴⁹

⁴⁵ St. Antony's College. Oxford. Macartney collection.

⁴⁶ C. A. Macartney: i. m. 2. 176.

⁴⁷ Pálóczy-Horváth: i. m. 54.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Woodward: i. m. 141—146. C. A. Macartney könyvében az üzenet szövege — amit az irodalom általában átvett — nem tartalmazza a feltétel nélküli megadás elfogadását ebben a konkrét formában, és érezhetően emlékezetből összeállított szöveg, de a lényeget tekintve egyezik: „Hungary renewed her undertaking that if the Western Allies reached the frontiers of

Az istanbuli magyar főkonzul megerősítette Veress állításait. Sterndale-Benett augusztus 20-án találkozott velük. A magyar megbízottak személyes biztosítékokat adtak neki, hogy az általuk említett 4 személy képviseli a valódi végrehajtó hatalmat Magyarországon és hogy terveik bírják a kormányzó támogatását.⁵⁰

Az ankarai angol nagykövet Sir H. Knathbull-Hugessen a közeledést őszintének tekintette. Az angol külügyminisztérium is valószínűnek tartotta, hogy Veressnek felhatalmazása van a tárgyalásokra, ezért szükségesnek tekintette az angol vezérkari főnökséggel együtt a kapcsolat fenntartását vele és visszaküldését Budapestre egy olyan üzenettel, amely a feltételnélküli kapituláción alapszik, de nem követel teljes kapitulációt és nem kívánja, hogy a fordulatot olyan időpontban hajtsák végre, amikor a németek támadásával szemben a szövetségesek nem tudnak Magyarország segítségéről gondoskodni.⁵¹

Az angol külügyminisztérium Veress missziójáról azonnal és folyamatosan informálta Washingtont és Moszkvát. Az Egyesült Államok moszkvai nagykövete már 1943. augusztus 27-én táviratot küldött Washingtonba arról, hogy az angol nagykövet 26-án este tájékoztatta Molotovot Veress küldetéséről, aki Magyarország feltételnélküli kapitulációjáról kívánt tárgyalni a magyar miniszterelnök, belügyminiszter, vezérkari főnök és más fontos magyar tisztviselők nevében. Az ankarai angol nagykövetség ezért megbízást kapott, hogy győződjék meg Veress felhatalmazásának hitelességéről, hallgassa meg, de ne tegyen egyenlőre további lépéseket.⁵²

Annak az angol válasznak a pontos szövege, amit 1943. szeptember 9-én az ankarai angol nagykövet — Pálóczy Horváth jelenlétében — ismertetett Veress-sel, nem áll a kutatók rendelkezésére, de ismeretes az a javasolt válasz, amelyről Eden informálta az Egyesült Államok és a Szovjetunió kormányait. Ez a lényegét tekintve megegyezik a Kállay-émlékiratban közöltekkel. Eden javaslata így hangzott:

- 1) Az angol kormány további hivatalos meghatalmazást vár a magyar kormánytól.
- 2) Elvárja a magyar kormánytól: a megfelelő pillanatban nyilvánosan jelentse be, hogy elfogadta a feltételnélküli kapitulációt.

Hungary she would in no case oppose them, but would turn against Germany to the extent of placing her airports and transport system at the disposal of the Allies. She would accept the guidance and instruction of the Allies, and although at the moment no General Staff officer was available, she would establish wireless contact and provide information.

She asked that this offer should be taken as an advance notification of unconditional surrender and asked the British to communicate their »preliminary conditions« (i. m. 176).

⁵⁰ Woodward: i. m. 141—146.

⁵¹ Uo.

⁵² FRUS. 1943. I. 497—498: „In conversation with Molotov last night the British Ambassador informed the Foreign Minister of certain Hungarian peace feelers which had come to the attention of his Government. These feelers involved an approach to the British Embassy in Istanbul made by a certain Veress, a Hungarian official who claimed he represented a group made up of the Hungarian Prime Minister, the Minister of Interior, the General Staff, and other important Hungarian officials. The approach encompassed the unconditional surrender of Hungary. Clark Kerr stated that British Embassy had been instructed to verify Veress' good faith and to listen to what he had to say but to take no further action. Molotov appeared to be somewhat suspicious and asked many question as to who Veress represented and how the British Government viewed the matter. Clark Kerr stated that his Government believed that Veress was worth listening to and that once his full story had been known it would, of course, be communicated to the Soviet Government.”

- 3) Ha a magyar kormány attól tart, hogy az idő még nem érkezett el egy ilyen bejelentésre, bizonyítékát kell adnia jóakarátának, megszüntetve minden együttműködést a németekkel, akadályozó és késleltető akciókat és lehetőleg kisebb szabotázsokat hajtva végre.
- 4) Amennyiben a magyar kormány elfogadja ezeket a javaslatokat, az angol kormány előkészületeket tesz arra, hogy megtárgyalja az utakat és módokat egy magyar katonai megbízottal Istanbulban.⁵³

Az új források alapján a Veress-misszió története nemcsak részletesen megismerhető, de feltárul az a folyamat is, ahogy a béketapogatódzások eljutottak a hivatalosnak tekinthető tárgyalásokig, amelyek végül is az istanbuli csatornán keresztül történtek, és ebben kétségtelenül kulcsszerepe volt Pálóczy-Horváth Györgynek. Ez egyben magyarázatát adja részben annak is, hogy a Kállay-csoport miért próbálkozott annyi helyen, oly sok szál kézben tartásával az érintkezés felvételével a szövetségeseknél. Az istanbuli „vonalat” úgy tekintették, mint ahol Pálóczy-Horváth személyes ellenszenve érvényesül a rendszer ellen, és ezért nem várhatnak onnan kedvező feltételeket. Kutatták, melyik kapcsolat a „valódi”, melyik vezet közvetlenül a szövetségesekhez. Holott mindenünnen csak egy válasz érkezhett: a tárgyalások megindulhatnak, amint a magyar kormány komoly készséget mutat a feltétel nélküli megadás elfogadására.

Igaz, az angol külügyminisztériumban megvolt a készség arra, hogy ezt az elvet különösen Magyarországgal szemben a gyakorlatban ne kövesse szigorúan. Erről tárgyalt is a szövetséges kormányokkal, de nem a magyar megbízottakkal!⁵⁴ Kállaynak végül is el kellett fogadnia az „istanbuli vonalat”, vagyis a feltétel nélküli megadás elvét.

A béketapogatódzások további fejleményeit követni e helyen nincs mód. Egy valamit azonban érdemes itt megemlíteni, mégpedig azt: mennyit tudott Horthy ezekről a tárgyalásokról? Az irodalomban eléggé elterjedt az a nézet, hogy Horthy felhatalmazta Kállayt: ne informálja őt a titkos tárgyalásokról, nehogy Hitler előtt esetleg hazudnia kelljen. Ma már elég sok bizonyíték van arra, hogy Horthy ha nem is volt tájékozott az összes részletkérdésben, a béketapogatódzások minden lényeges mozzanatáról tudott. Tudott Veress tárgyalásairól és azoknak eredményeiről is. Maga Veress László írja erről: „Istanbulból való visszatérésem után, és miután részletesen elmondtam a külügyminiszternek, hogy miként lett a megadás felajánlva és elfogadva, Ghyczy személyesen jelentette azt Horthynak, aki éppen szabadságát töltötte Gödöllőn. Én készítettem a jegyzeteket, a »feljegyzést« számára ez okból. Horthy jóváhagyta.” A továbbiakban leírta, hogy a magával hozott rádióadón leadott első távirat 1943 szeptember utolsó napjaiban közölte az angol kormánnyal, hogy a megadásról szóló istanbuli megállapodást ismertették a kormányzóval aki azt jóváhagyta.⁵⁵

⁵³ PRO. F. O. Hungary. 371. C11441/155/18. Idézi: Woodward: i. m. 141—146. Woodward ismerteti a szovjet választ is, miszerint a szovjet kormány álláspontja az volt, hogy a magyar kormánynak adandó választ szűkítsék le az első két pontra (uo.).

⁵⁴ Lásd erről részletesebben *Ránki György*; i. m.

⁵⁵ Veress levele C. A. Macartney-hez. St. Antony's College, Oxford. Macartney collection. Ugyanezt egy későbbi, már a Macartney mű megjelenése utáni levélben megismétli (uo.).

I. sz. irat

KÁLLAY MIKLÓS

m. kir. miniszterelnök

FELJEGYZÉS

MUSSOLINI OLASZ MINISZTERELNÖKKEL 1943. ÉVI ÁPRILIS HÓ 1-ÉN FOLYTATOTT MEGBESZÉLÉSEMRŐL.^a

Néhány általánosság után a Duce azt kérdezte, milyen a helyzet Magyarországon, amire exponáltam a magyarországi belpolitikai helyzetet, rámutatva, hogy teljes béke és nyugalom van országunkban, ahol úgy a különböző pártok között a fontosabb kérdésekben az összhangot meg lehet találni, utaltam arra, hogy parlamentáris helyzetünk egyáltalában nem zavarja, sőt sok tekintetben kellemessé teszi a kormányzást.

Ezután kb. azt az anyagot rövidebben összefoglalva, ami az előre elkészített feljegyzésben van,¹ elmondottam, külön foglalkozva Magyarország külpolitikájával, amely a tengely hűség mellett igyekszik saját szempontjait mindenütt képviselni. Erre szüksége is van. Továbbá pedig sorra vettem viszonyunkat a bennünket környező államokkal: Szlovákiával, Romániával, Horvátországgal. Megemlítettem viszonyunkat Szerbiával, amelyre azt mondtam, hogy egy atmoszférus közeledés észlelhető, anélkül, hogy tényleges érintkezés felvételére került volna sor. Határozottan megállapítható, hogy az atmoszférus közeledésre hajlam megvan a szerbek részéről felénk. . . . Azután ugyanebben a beszélgetésben rámutattam, hogy külföldön nagyon hiányoljuk a tengely aktívabb külpolitikáját, mert nézetem az, hogy a háborúban defenzívába kell mennünk és ezt az időt ki kell használnunk, hogy egy nagyobb diplomáciai aktivitással a békéhez vezető utat és esetleg magának a győzelemnek a lehetőségét lehetővé tegyük. És ebben elsősorban hiányolom a latin diplomáciát, amelynek helye van a világban, mert ha csak germán és amerikai diplomácia fogja vezetni a világot, az semmi esetre sem tudja azt a szellemet, amit a latinítás képvisel és amelynek mi is követői vagyunk, átmenteni ezen a világkrízisen.

A Duce állandóan jegyzeteket készített beszédem alatt és végig ment az általam mondottakon. A szlovák kérdéshez azt mondta, semmi mondanivalója nincs, legyintett egyet kezével.

A román kérdést teljesen úgy látja, ahogy én exponáltam, én pedig úgy exponáltam, hogy a román kérdés belpolitikánk és külpolitikánk legnagyobb nehézsége, mert a nemzeti célok nem hangoztatása belpolitikailag egy defetista hangulatot eredményezhet, külpolitikánkban pedig egy iránybizonytalanságot, amikor a románok úgy a belpolitikájukban teljesen határozottan hangsúlyozzák nemzeti céljaikat és külpolitikájukban teljesen agitációjuk alaptételévé teszik az erdélyi kérdést. Az Antonescu² kétszeri kísérletezésével kapcsolatban kijelentettem, hogy annak bár egyáltalán nem bízom sem őszinteségében, sem még ha őszinte lenne is, Antonescu képességében, hogy a román belpolitikára való tekintettel keresztül tudja vinni azt, amit akar. Ennek ellenére én minden esetre belemegyek a tárgyalásokba és őszintén és becsülettel megmondom neki, hogy mindent el fogok követni, hogy ezek a tárgyalások pozitív eredményre vezessenek.³ De egyáltalában nincs reményem, hogy ezekből valami legyen — ezt is meg kell mondanom. Különben is a román kérdést konkrétumában és atmoszférus helyzetében is egyik legnehezebben megoldható problémának tartom. Mert a totális megoldások: vagy román vagy magyar Erdély mindkét részről természetesen óriási harcot provokálnának és csak fegyverrel

^a Hungarian Collection. National Archives Microcopy I—816. Washington D. C. Hitelesített másolat az eredetiről. Feltehetőleg a nyilas kormányzat által Kállay Miklós elleni eljárás kapcsán készült.

¹ A feljegyzést nem találtuk meg.

² Antonescu, Mihai, román külügyminiszter 1940—1944.

³ Utalás a román kezdeményezésre 1943 januárjában meginduló román—magyar tárgyalásokra. Lásd erről részletesen: *Csatári Dániel*: Forgószélben. Budapest. 1968. 225—251.

intézhethetők el. A harmadik megoldásra pedig: az önálló Erdélyre hiányoznak ma teljesen a politikai előfeltételek, hogy erről komolyan gondolkozni is lehessen. A Duce itt közbeszólt: „kb. úgy vannak, valamint mi Dalmáciával”.

Ilyen körülmányek között, mindent el fogok követni, hogy az atmoszféra javuljon, az egyes konkrét kérdések megoldhatók legyenek, de hangsúlyozom — ezt többször megtettem —, hogy az Antonescu kormány olyan gyenge, hogy ha még lenne akarat is, ezen a téren azt keresztül vinni nem tudja, mert sem politikailag nem tudja befelé képviselni az engedékenységet Magyarországgal szemben, sem pedig nem tudja az egyes konkrét intézkedésekben végrehajtását az adminisztrációban lefelé keresztül vinni.

Ennek dacára mindent el kell követnünk, hogy megtartsuk az Antonescu kormányt, mert mégis ez a legjobb az adott lehetőségek között. Nagy önfeláldozás árán is óvakodni akarunk attól, hogy a magyar magatartás adjon alkalmat a románoknak arra, hogy esetleg kiugorjanak, — mert minden szimptománk megvan arra, hogy erre készülnek, csak az adandó alkalmat várják. Erre a legjobb alkalom lenne egy magyar konfliktus, ami jelentené a belső front megzavarását és ezenfelül a petroleum kikapcsolását a tengelyhatalmak hadviseléséből, amiáltal pedig sok szolgálatot tehetnének a szövetségeseknek.

A Duce végigment az általam felvetett dolgokon.

A román ügygel kapcsolatosan minden egyes problémára határozottan kijelentette, hogy ugyanígy látja és gondolja. A háború tartama alatt, míg bizonyos megoldás jöhet — amit ő nem tud megmondani, hogy milyen lesz — addig mindent kövessenek el, hogy a status quot a románokkal tartani lehessen és az atmoszféra odáig javuljon, hogy politikai vagy háborús konfliktus ne következék be.

A horvát kérdést, amelyet alig említettem, vette azután elő és ezzel foglalkozott igen behatóan és hosszasan. Azt mondta, hogy a horvát helyzet, ahogy jelenleg van, tarthatatlan. Hűtlenek lettek Olaszországhoz és teljesen a német vonalra álltak át. Pedig Horvátország kifejezetten olasz „Lebensraum” és neki ragaszkodnia kell ahhoz, hogy az is maradjon. Ő nem tudja, hogy ennek jelenleg hol van a megoldása és mikor kerül megoldásra, de ennek olyannak kell lennie, hogy ez a *magyar—olasz közös határt* jelentse. Mert Magyarországnak és Olaszországnak eddigi politikáját csak úgy lehet folytatni, ha ez a közös határ létrejön. Hosszasan beszélt a Poglavnik helytelen politikájáról és inkább Kvaternik politikáját lélegette. Véglegesen megállapíthatja Horvátország alkalmatlanságát erre, hogy önálló állam legyen. nem államalkotó nép. — Érdeklődött, milyen volt a viszony Magyarország és Horvátország között az autonómia tekintetében, milyen autonómiát élvezett. Erősen kikelt a megszárlások ellen, amit az ortodox horvátokkal szemben folytattak. Beszélt Macsekről,⁴ de különösebbet vele kapcsolatosan nem említett.

Ezekre én azt válaszoltam, hogy Horvátországot bármelyik államhoz csatolni én túl nagy tehertételnek tekintem. Annál az örökös nyugtalanságnál fogva, amit ez a Horvátország nemcsak a megszálló államra jelentene, hanem gyűfészke maradna az egész Balkánnak, mert onnét sugározhatna ki mindég egy Balkán-nyugtalanító légkört. A Balkán-államok ugyanis az elégedetlen horvátokat igyekeznének magukhoz vonzani és ezáltal a súrlódási felület lenne rendszerezve a Balkánon, illetve Magyarország vagy Olaszország között. Én megoldásnak, — ha gondolkodom azon amit élém terjesztett — egyet látok: egy semlegesített Horvátországot, amelyet gazdaságilag előnyös helyzetbe hoznánk, amire a horvát körök fogékonyak, a parasztság szintén lemondana nacionalista ábrándjairól és ebben a semleges vonalban lehetne egyezmény folytán megtalálni a közös olasz—magyar határnak a lényegét is, mert hiszen a távolság ugyan az maradna a két ország között, akár van közös határ, akár nincs. Az a fontos, hogy a közöttünk levő valami ne legyen akadály a forgalomnak és katonai, gazdasági, intellektuális kooperációnak.

⁴ Maček, Vladimir —, a horvát nemzeti parasztpárt vezére, 1939-től 1941-ig miniszterelnökhelyettes.

Ez a gondolat rendkívül megragadta figyelmét, hosszasan foglalkozott a kérdéssel és megjegyezte: „látja ez jó gondolat, mert ehhez meg lehetne nyerni Macsek hozzájárulását”. Erre megismételtem, hogy én csak hirtelen vetem fel a gondolatot, tehát semmiféle elmélyedést nem jelent.

Megkérdeztem többször és nem felelt rá: mi az ő Balkán politikája. Úgy látom nincs Balkán politikája. Erre igyekeztem konkrétumot kérdezni. Azt ti., hogy mivel nekem az az érzésem, hogy a balkáni népeket el lehetne téríteni a jugoszláv politikától, ha ma megpróbálnánk az önálló Szerbiát felállítani, aminek nem lenne talán akadálya Bulgária felé sem. Horvátországgal is meg lehetne találni a kiegyezést és Mihajlovics⁵ kollaborációját. Nem lát ebben lehetőséget? És ezzel a balkáni békét az esetleges angolszász támadás hinterlandját konszolidálni lehetne. Ő azt mondta: „mindezt egy év előtt meg lehetett volna csinálni, de azóta elrontották a dolgot. Egy év előtt meg lehetett volna Görögországban akármit csinálni. Népszerű voltam Görögországban. Az atheni polgármester megjelent előttem, hogy ő százezer embert tud a Place de la Constitutionra összegyűjteni, ha szólni akarok a görögökhöz. Ma már késő, ezt elmulasztottuk. Mint ahogy egyáltalában egy évet mulasztottunk abban, hogy politikát csináljunk, — mint helyesen mondja. Teljesen osztotta azt a nézetemet, hogy nem lehet csak a fegyverekre bízni a dolgot, hanem aktív politikát kell csinálni. Neki ebben programja van és ezt meg fogja mondani Hitlernek, amikor jövő héten meglátogatja.

Osztotta azt a nézetemet, hogy kár lenne Mihajlovicsot a bolsevisták karjába dobni, mert ma ingadozik a londoni jugoszláv kormány és a saját nacionalizmusa között. De ha őt ebben a helyzetében megtámadná, akkor könnyen a bolsevizmus karjaiba esne. A Duce hangsúlyozta, hogy ezt ő a németeknek állandóan felhossa, neki ugyan nincsenek semmiféle relációi Mihajlovicsal, de nem tartaná helyesnek őt megvádítani, és így esetleg odavinni a dolgot, hogy kooperáljon a partizánokkal.

Felhívtam figyelmét arra, hogy ha nem csinálnak nemcsak rendet, de *békét* a Balkánon, akkor nagyon nehéz lesz egy esetleges partraszállással védekezni, mert a tengelycsapatok hátában az egész fellángoló és ellenséges Balkánnal a védekezés csaknem lehetetlen lesz. Tehát nagyon fontos lenne erről gondolkodni. Osztotta nézetemet, de ismételten hangsúlyozta, hogy evvel egy évet elkéstünk, a gyűlölet túl nagy lett a Balkánon.

Hosszasan fejtegette, hogy utolsó emberig ki fognak tartani Tuniszban. De nem tudja, hogy megvárják-e az amerikaiak a tuniszi harc végét és nem fogják-e még hamarabb a szigeteket megtámadni (Szardínia, Szicília, Pantellaria, Créta és Dodekanézosz, Rhodos), mert olyan óriási erőket koncentrálnak Afrikában. Ő ugyan bízik a bűvárhajóharc sikerében, de mégis fél attól, hogy esetleg ezek a támadások jönnek, és ő azt hiszi, hogy Olaszország a legrettenetesebb légitámadásoknak lesz a közeljövőben kitéve.

Ezenfelül Franciaországban is lehetségesnek tartja a szövetségesek partraszállását. Hibásnak tartja a politikát, amelyet a németek Franciaországgal csináltak és most végre már tisztázni kellene Franciaországgal a helyzetet. Mert Laval⁶ mögött nem áll senki. Franciaország — mint egy ember — ellensége a németeknek és nekünk is (az olaszoknak), — mondta. Tehát a francia kérdést is Hitlernek meg fogja mondani, hogy végérvényesen el kell döntenie és egyáltalában — mikor gratuláltam neki, hogy mégis konkrétabb formába öntötte a háború utáni gondolatokat — azt mondta, hogy Hitlernek propagálni fogja, hogy bármennyire nehéz is a cseppfolyós állapotban levő háború idején a jövőre exakt terveket megállapítani, mégis azt hiszi, hogy a jövő háborús terveket jobban tisztázni kellene.

A francia politikára vonatkozólag felhívtam figyelmét arra, hogy az angol—amerikai politika úgy néz ki, mintha Franciaországból másodrendű államot akarna csinálni. Nincs-e még

⁵ Mihajlovič, Dražo, tábornok — a szerb csetnik mozgalom vezére, egy ideig a londoni jugoszláv kormány hadügyminisztere.

⁶ Laval, Pierre — francia politikus, 1931—1932 és 1935—1936 között miniszterelnök, a vichyi kormány elnökhelyettese, 1942-től, Franciaország teljes megszállásától 1944-ig miniszterelnök.

az az egy chanceunk, hogy ha Franciaországot visszaállítjuk régi nagyhatalmi pozíciójába, ezáltal a mi oldalunkra meg lehetne őket nyerni. Erre a gondolatomra azonban nem reflektált.

Itt tért azután rá a legfontosabb részére talán beszélgetésünknek, amelyben azt mondotta, hogy meg fogja mondani Hitlernek, hogy a két front politikáját, amit Nagy Frigyes is elkerülendőnek tartott, most sem szabad megcsinálnunk. Az orosz frontot el kell intézni. Ezt csak kétféleképpen lehet: vagy Ostwallt csinálni, de ez nem végleges elintézés, hanem az oroszokkal békét kell kötni, minden áron, mert Lengyelországot úgys feladták már az angolszászoknak is. Tehát mindenre való tekintet nélkül Oroszországgal békét kell kötni. Ennek ő a lehetőségét látja, mert Sztálin marsall is nacionalista, s olyan reálisan látja a dolgokat, — rámutatva az előtte fekvő gyufatartóra — mint ahogy ez a gyufatartó gyufatartó. Oroszországgal lehet és muszáj békét kötni.

Oroszország megszűnt minden áron a Trockij-i iskola szerint bolsevizáló hatalom lenni, ő most teljesen nacionalista, szláv vonalra fog áttérni és az ellentétek az angolszász hatalmak és Moszkva között oly mélyek, hogy azt ki lehet használni és ezt a lehetőséget meg kell teremteni.

Felvettem a kérdést, nem fél-e egy Oroszországtól, amely békét köt Németországgal és több hatalommal, hogy azokat bolsevizálni fogja. Azt mondta, egy teljesen levert Németország az természetesen bolsevizálódna, de Németország, mely békét köt Oroszországgal, az ellen tud állni a bosevizizmusnak.

A török kérdést említettem neki. Közöltem vele Ribbentrop üzenetét⁷ és a magam részéről azt a nézetemet fejtettem ki, hogy nem szabad minden tárgyalástól visszahúzódní, mert mindenestre érdekes tárgyalni a törökkel; vele szemben épp azt a tételt állítva fel, hogy mentől jobban orientálódnak az angolszászok felé a törökök, annál érdekesebb velük a kontaktust fenntartani, nem pedig megszakítani. Nem szabad megijedni attól, hogy ilyen tárgyalásokban mi fogunk alul maradni. Kérdezte, van-e ebben valami konkrétum. Ismertettem az üzenetváltás lefolyását, amiből láthatja, hogy egy próbálkozásról van szó, ami konkrétumhoz nem vezetett, de a dolgok mai helyzetében nem is igen vezethet.

Mondottam, hogy egyéves miniszterelnökségem alkalmából — nem tudván, hogy jövők hamarosan Rómába — a Pápához levelet írtam,⁸ amelyikben kizárólag a bolsevizmus veszélyére mutattam rá és arra, hogy a katolikus világ fejének ebben különleges hivatása van — és, hogy nem kaptam választ. Holnapután fog talán szólni erről Özsentsége. Nem tett rá refleksiót.

Megemlítettem, hogy a németek három divíziót kértek Belgrád, Bulgária és a román határ közötti sáv megszállására. Megmondtam, hogy nagy sajnálattal, de ezt nem teljesíthettem. Kérdezte, milyen indokból utasítottam vissza és mondtam az ismert indokokat.⁹ Azt válaszolta, hogy helyesen tettem. Kifejezetten helyeselte ezen lépésünket.

A beszélgetés végén a Duce spontán rátért az olasz különbékéről terjesztett hírekre és leszögezte azt, hogy kiugorjanak a német szövetségből, három okból nem látja lehetségesnek: 1. becsületből, 2. praktikusán sem hozna Olaszországnak előnyt és 3. nincs meg rá a lehetőség.

Gazdasági dolgok nem kerültek szóba.

Megbeszélésünk teljesen a bizalom jegyében folyt le. Amit exponáltam, minden tekintetben helyeslőleg vette tudomásul.

A másolat hitelül

Szombathely, 1945. II. 17.

Csopey Dénes

II. o. követségi tanácsos.

Körbélyegző

⁷ Lásd erről: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Bp. 1968. 532, 533. sz. iratokat 712—713, valamint a közlemény 2. 4. és 5. sz. iratait.

⁸ Az üzenetet lásd: *N. Kallay: Hungarian Premier*. New-York. 1951. 268—169. *Karsai Elek: A budai vártól a gyepűig*. Bp. 1965. 268 és köv.

⁹ A külügyminisztérium feljegyzését a visszautasítás indokairól lásd: Horthy Miklós titkos iratai. Bp. 1962. 79. sz. irat. 364—368.

2. sz. irat

Salzburg, 1943. április 18.

FELJEGYZÉS A FÜHRER ÉS HORTHY TENGERNAGY, MAGYAR KORMÁNYZÓ 1943. ÁPRILIS 16-I, KLESSHEIMBEN FOLYTATOTT TÁRGYALÁSÁRÓL.^a
JELEN VOLT: A BIRODALMI KÜLÜGYMINISZTER.

A Führer azzal a megjegyzéssel kezdte, azért kérte Horthyt Salzburgba,¹ hogy vele néhány, a Duceval folytatott tárgyalásai² kapcsán felmerült olyan kérdést megvizsgáljon, amelyek nemcsak a közös hadviselésre vonatkoznak, hanem az európai népek fennmaradása szempontjából is döntő fontosságúak. A megbeszélést azzal kívánja kezdeni, hogy 1918-ban ugyan súlyos volt a német összeomlás, de mégis sikerült Németország, valamint Magyarország, Bulgária, a balti államok és a finnnek állami létét megmenteni és ennek során Németország szabadította fel a balti államokat és Finnországot az orosz uralom alól. Az 1918. évi vereség a Központi Hatalmakra nézve nehéz gazdasági kényszerhelyzetet teremtett, területi veszteséggel és sok más súlyos következménnyel járt, amelyek egy része olyan méreteket öltött, hogy még a másik oldal értelmes emberei is azonnal meglátták azokat a hibákat, amelyeket a győztesek a békekötés kapcsán vétettek.

De az összeomlást senki sem tudta kihasználni. Nyugaton Németország ellenségei maguk is erejük végére értek. Ezt Lloyd George személyesen közölte vele (a Führerrel).³ A háború újraelkezdésére nem is gondolhattak. Keleten — és ez a döntő — semmiféle erő sem állt. A Baltikum-ban mindenkinek az ereje fogytán volt: a bolsevikok Lengyelországban nyomultak előre és csak Varsónál sikerült őket visszavonulásra kényszeríteni.⁴ A bolsevikok sajnos megtartották Ukrajnát, a balti térségből viszont újból kiszorultak. Ha akkor Németországnak erélyes kormánya van, úgy abban az időben határozott fellépéssel a még teljességgel szervezetlen vörös hadsereget a szélrózsa minden irányába szét lehetett volna szórni.

A Központi Hatalmak összeomlása esetén ma már nem keletkeznék Keleten légüres tér, a bolsevizmus roppant ereje azonnal előretörne nyugat felé. Ha a németeknek nem sikerülne az oroszokat szétzúzni, úgy a bolsevikok természetesen simán lerohanják a többi európai országot. Úgy látszik, ezek az országok még mindig teljességgel tájékozatlanok az oroszok hadifelszerelésének óriási méretei felől, és nem ismerik a világforradalomra irányuló, világnézetileg alátámasztott tanaik dinamikáját. Már 1918-ban megghiúsultak a nyugati hatalmak kísérletei, hogy segítséget nyújtsanak az akkor még nagyon rosszul szervezett vörös hadsereg ellen küzdő Denikin, Koltsak és társaik fehérorosz hadseregeinek. Oroszország ma gigantikus hadifelszereléssel rendelkezik. Mint azt a téli hadjárat lefolyása egyértelműen bebizonyította, egyedül a német katona képes az oroszokat feltartani. Csak teljesen naiv és gyermeketeg emberek hihetik, hogy a bolsevikok elleni védelemben angol—amerikai ígéretek értékesebbek, mint a német hadsereg. Ha a szövetségesek támogatása már 1919-ben, az akkor még gyenge szervezettségű szovjet hadsereggel szemben is

^a P. O. Schmidt követ feljegyzése (RAM-film 13/155—194, 4/94—102). Az iratot közli: *Andreas Hillgruber: Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Zweiter Teil.* (Frankfurt am Main, 1970.) 31. sz. irat. 233—255. P. Schmidt emlékirataiban: „Statist auf diplomatischer Bühne” (magyarul: Hitler tolmáca voltam. Bp. 1971) azt írja, hogy a megbeszéléseken nem vett részt, mivel Horthy őt kitessékelte (356). Tévedése feltehetőleg az egy évvel később, 1944. március 18-i klessheimi tárgyalások esetéből adódik, ekkor ugyanis Horthy valóban kérte Schmidt távozását (Horthy Miklós titkos iratai. 81. sz. irat. 424).

¹ A meghívásra vonatkozó iratokat közli: A Wilhelmstrasse és Magyarország. 536. sz. irat. 715.

² 1943. ápr. 8—10. Lásd az előtanulmány 5. sz. jegyzetét.

³ Lloyd George 1936. szept. 4-i látogatása Hitlernél.

⁴ A szovjet—lengyel háború 1920 nyarán.

kudarcot vallott, ez még fokozottabb mértékben következne be most, mikor a bolsevikok minden képzeletet meghaladó mértékben fegyverkeztek fel. Ha már 200 német hadosztály sem volna abban a helyzetben, hogy az oroszokat megállítsa, úgy természetesen néhány angol vagy amerikai hadosztály még kevésbé gondolhat rá, hogy szembeszálljon velük. Egy pillanat alatt megsemmisülnének. De erre egyáltalán nem is kerülne sor, mert az angolok és az amerikaiak nem tartanák be azt az ígéretüket, hogy a szovjetekkel szemben segítséget nyújtanak, mert London és Washington zsidai nem járulnának hozzá, hogy országaik a moszkvai zsidók ellen forduljanak. Hiszen Anglia kupecskedte el Európát a szovjeteknek, és ugyanazok a zsidók kormányozzák Angliát és Amerikát, mint Moszkvát.

Ebből a tényállásból a szövetségesek mindegyikének tudatában annak felismeréséhez kell eljutnia, hogy jelenleg olyan totális háború folyik, amelyben nincs különbség Kelet és Nyugat, oroszok és angolszászok között. Törökország, Románia és Magyarország Balkán-Szövetség⁵ sem érhet el többet az oroszokkal szemben, mint a Német Birodalom a maga hadosztályai-val. Ezért sürgős követelmény, hogy ne válasszuk külön a keletet a nyugattól.

Azt lehetne mondani, hogy talán helyes volna keleten defenzívára berendezkedni. De ez csak azt eredményezné, hogy a már igen erősen megrendült bolsevikok újból erőre kapnának. A „Keleti-fal” felállítására irányuló tanácsok is elméleti jelentőségűek, mert hiába építjük a legnagyobb tankesapdákat, télen minden ilyen gátat elfedne a hó és jég, és ezzel az akadály is eltűnnék. Akkor az orosz térségben nem léteznék többé katonailag biztos állás. Ebből következik a harc folytatásának talán keserű, de elkerülhetetlen szükségszerűsége.

E szükségszerűséget indokolja az a további tény is, hogy amennyiben nem zúzzuk szét a bolsevizmust, az állandó veszéllyel fenyeget. Arra a kérdésre, el lehet-e halasztani e harcot a következő nemzedékek idejére, ő (a Führer) azzal válaszol, büszke rá, hogy ezt a harcot még életében megvívhatja és győztesként befejezheti. Nem vallja a lusta polgárság álláspontját. Az olyan erőskező vezetők, mint Horthy, a Führer, a Duce és Antonescu, egy napon már nem lesznek az élők között. A bolsevizmus veszélye — ha előzőleg nem semmisült meg — továbbra is fenyegetne és súlyos következményekkel járna. Ki kell tartani a bolsevizmus elleni harcban. Ez óriási küzdelem, amely talán évtizedekig is eltart, de mint ahogy a régi időkben a hunok és törökök támadásait is csak hosszú harcok árán lehetett kivédeni, úgy kell most a bolsevikok ellen küzdeni. Csak a törökök legyőzése után következett el Ausztria valódi kulturális és gazdasági virágkora, ami még ma is az akkori idők építészeti teljesítményeiben jut kifejezésre. A bolsevizmus leverése után éppen így virágoznék Európa ismét. Ez a győzelem nem csupán a bolsevik nyomás elhárításából áll, hanem meg kell teremteni azt a védőövetet, amelyet azután soha többé nem szabad feladni.

A bolsevizmus állandó fertőzésveszélyt jelent. Ez megmutatkozott az oroszországi téli válság idején Németország szövetségeseinek soraiban.⁶ Az érintett szövetségesek megnevezése nélkül is ki kell jelentenie, hogy azok csapatainál részben katasztrofális állapotok harapóztak el. Katonáik az Internacionálét énekelve, helyenként a legnagyobb fejetlenségben özönlöttek hátra, és ijesztő mértékben terjedt közöttük a kommunizmus fertőzése. A német hadseregben sohasem történt hasonló. A német népet a neveltetése tette ellenállóvá a kommunista fertőzéssel szemben.

Keleten a múlt évben 700 000 szövetséges katona bevetésével nagy hadműveletek voltak tervbe véve. A Kaukázuson keresztül Mezopotámiába akartunk behatolni, a másik oldalon pedig a Volgát akartuk elzárni. De mindez balul ütött ki, de nem azért, mintha a szövetségeseink fegy-

⁵ Célzás a Törökország által kezdeményezett Balkán-blokkra. 1943 február—márciusában. Erre a későbbiek folyamán Hitler és Ribbentrop részletesen kitért. A Kállay-kormány ezzel kapcsolatos álláspontjáról lásd részletesen: *Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919—1945.* Bp. 1969. 277—278.

⁶ Utalás a 3. és 4. román, a 8. olasz és a 2. magyar hadsereg vereségére az 1942—43 telén lezajlott Volga-menti csatákban. A magyar hadsereg pusztulásáról lásd: *Horváth Miklós: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál.* Bp. 1958.

ver- és lőszerellátottsága fogyatékos lett volna. Ezzel a felfogással ő (a Führer) a leghatározottabban szembeszáll. A nehézségek azért következtek be a szövetségeseknél, mert azok sem lelkiileg, sem szellemileg nem tudtak helytállni a bolsevizmus ellen folytatott harcban. Ezért történt, hogy a bolsevikok feltartóztathatatlan menekülésre kényszeríthették e csapatokat, míg német munkaoszlopok, szállító századok, sőt még sütőosztagaik is további hetekig feltartották az oroszokat, ami azért volt lehetséges, mert a német hadsereg más szellemi felkészültséggel harcolt a bolsevizmus ellen. Ilyen körülmények között azért nem engedi (a Führer) a szövetségeit az orosz hadszíntéren továbbharcolni, mert azok, sajnálatos módon, nem készítették fel katonáikat erre a küzdelemre. A szövetséges csapatok körében valósággal lesújtó jelenetekre került sor, míg a német kötelékeknek ilyen lélektani pánik sehol sem tört ki. Az egész év folyamán egyetlen német állt át az ellenséghez, az is félig lengyel, vagy cseh származású volt.

Defetista jelenségekkel szemben Németországban mindenesetre kiméletlen szigorral járnának el. A Führer itt példaként idézte a haditörvényszéknek a Kercs félsziget feladása miatt von Sponeck tábornok ellen hozott halálos ítéletét, amelyet több hosszú szabadságvesztésre változtattak át,⁷ és részleteket közölt, hogy a hadtáp-csapatoknál fellépett bomlási tünetek leküzdésére miként léptek közbe a Leibstandarte tisztjei Charkow térségében. Példákat közölt, hogyan tartottak ki német kötelékek az utolsó emberig. Így például az egyik repülőtér földi személyzete, amely csupán gépfegyverekkel volt felszerelve, addig tartóztatta fel az ellenséget, míg az utolsó gép is felszállt. Erre az utolsó startra csak azért kerülhetett sor, mert egy tiszt és 35 ember feláldozta magát, és visszamaradt. Ezzel szembeállítva egyenesen iszonyatos Kállay kijelentése, hogy „a honvédek éppen így harcoltak”. Sztalingrádban mindaddig védekeztek a német csapatok, amíg az éhség le nem győzte őket, és legfeljebb 10–15 000 katonájuk esett teljesen kimerült állapotban az oroszok fogságába. Ilyen követelményekre a szövetségesek nincsenek felkészülve, nem azért, mintha nem volnának kellően felfegyverezve — ez nem igaz — hanem, mert szellemükben nincsenek a körülményekhez megfelelően felvértezve.

A beszélgetés további folyamán a Führer azokról az eseményekről beszélt, amelyek az oroszok áttörése után a szövetségesek arcvonal-szakaszain zajlottak le. A románok-tartotta szakasz áttörése után gyorsan bedobott német erővel még tisztázni lehetett volna a helyzetet, ha történetesen nem következik be ugyanakkor az olasz frontszakasz áttörése is. A szövetséges haderők kötelékei igen gyenge erkölcsi alapon állottak. A magyar hadseregre vonatkozóan kivételként említi a honvédség főparancsnokát,⁸ aki Storch típusú repülőgépén bátran szállt a veszélyeztetett szakaszok fölé, hogy segítőtleg lépjen közbe. De a befutott jelentések szerint a magyar légénység igen gyengén állt helyt. Ismételtlen cserbenhagyták tisztjeiket, akiknek egy része bátran harcolt. Ez komisz dolog lehetett. Ő (a Führer) ezt csak megtörtént eseményként, és nem szemrehányásképpen említi. Siralmas és undorító, amit ott át kellett élnünk, mint azt a foglyul ejtett orosz tiszt is megerősítették, akik kijelentették, Németország szövetségeseinél nem találtak semmiféle komoly ellenállásra, és így tudták a frontot sok esetben áttörni, jóllehet nekik maguknak is utánpótlási nehézségeik voltak és csak kevés lőszer állt rendelkezésükre.

E tényállás felismerése a jövőre kényszeríti a tekintetünket. Természetesen teljességgel csalóka Kállaynak az a reménye, hogy pozícióváltással, Törökország és Anglia közbenjárásával találjon megoldást. Horthy itt közbevetette, Kállay nem gondolkozik így. Majd folytatva, a Führer kijelentette, Németország és szövetségesei közös hajójában ülnek, amely viharos tengeren halad. Világos, hogy aki ilyen helyzetben netán ki akarna szállni, azonnal megfullad. De a kiszállásra nincs is semmi ok. Átéltünk egy súlyos válságot, amelyet azonban most már leküzdöttünk. Ebben néhány román hadosztály is nagyszerű teljesítménnyel szerepelt. Ez a megállapítás, ha még oly keserűen cseng is a magyar fülek számára, megfelel az igazságnak. A román

⁷ Sponeck tábornokot azért ítélték el, mert 1941. december 29-én visszavonulást rendelt el és kiűrtette Kercs félszigetét. Lásd: *E. v. Manstein: Verlorene Siege*. Bonn. 1955. 241.

⁸ Jány Gusztáv vezérezredes, a 2. magyar hadsereg parancsnoka.

katonák és tisztek igen bátran viselkedtek. A románok feltárult fogyatékoságait (a Führer) teljes nyíltsággal megtárgyalta Antonescuval, éppen úgy, mint ahogy a Duceval beszélt — illetve a birodalmi marsall tárgyalta az olasz hiányosságokról. A saját gyengéi ellen Németország, mi⁹t már említette, a legnagyobb kíméletlenséggel jár el. Így agyonlőtték azt a német tábornokot,⁹ aki repülőgépen elhagyta Sztalingrádot. A szövetséges hadseregekben nem szabad fegyelemsértést eltűrni, és főként nem szabad olyan hadsereget megdicsérni, amely nem teljesítette kötelességét. Nagy szerencsétlenség volt, hogy a Duce 1940-ben nyilvánosan megdicsérte az olasz hadsereget, amely lényeges számbeli fölnye ellenére sem tudott az alpesi fronton a franciák ellen eredményt elérni. Antonescu ebből a szempontból a helyes módszert követi. Nyilvánosan szégyenítette meg azokat a hadosztályokat, amelyek nem harcoltak eredményesen. A porosz hadsereg sem kapott dicséretet 1806-ban, és Nagy Frigyes drákói szigorról járt el a gyenge katonai egységek ellen. Az ütközetben csődöt mondott alakulatok katonáinak copfját levágatta, fejedőiket és zászlóikat elvette és csak megfelelő harci teljesítmény után rehabilitálta őket. Érdemtelen dicséret gyengíti a hadsereg morálját, mert senki sem erőlteti meg magát, ha anélkül is megdicsérik.

Az itt vázolt visszás állapotok következtében a keleti arcvonalon hirtelen 850 km-es szakaszt kellett feladnunk, ami megfelel a világháborúban tartott teljes nyugati arcvonalnak. De a német kötelek, amelyeket a bolsevik roham feltartására hirtelen, gyakran rögtönözve, oda-szállítottunk, még ma is a helyükön állnak, és védekeznek. Ha ez nem így történik, és gátszaka-dás áll be, akkor Bukarest és Budapest nem kerülhetne volna el a sorsát.

Miután szövetségesei teljes mértékben csődöt mondtak, Németország természetesen arra az álláspontra is helyezkedhetett volna, hogy az adott helyzetben helyesen jár el, ha visszavonul a Bukovinától Revalig húzódó vonalra, mert a bolsevikok nem támadnák meg a németeket. Ahhoz túlságosan respektálják őket. De tekintettel európai feladatára — amely mindenki meg-mentésére irányul — szövetségesei helyett Németország tartotta a frontot.

Fájdalommal látja (a Führer), hogy a magyarok belpolitikája egyenes következménye-ként fokozatosan megsemmisül a magyar katona morálja. Teljesen érthetetlen számára Magyar-ország zsidóbarát beállítottsága. Az eddigi tapasztalatok mellett miként lehet ilyen politikát folytatni? Nem akar Magyarország belügyeibe beavatkozni, csupán a tényállást rögzíti. Német-ország ma erkölcsileg megerősödve áll itt, mert eltávolította a zsidókat; az utolsók a közeljövőben tűnnek el majd keleti irányba. Németországban ma nem állhatnak be olyan nehézségek, mint amilyenek a zsidók befolyása következtében 1918-ban érték az országot. Ha nem űzik el a zsidókat, ma is éppen úgy tönkretennék a gazdasági életet, a pénz értékét és a morált, mint ahogy akkor tették. A Duce és Antonescu ezt teljes mértékben megértik.¹⁰ Ha a szövetséges tá-borban Németország ma egyedül él intakt belső viszonyok között, ez csak azért van így, mert a zsidók bomlasztó tevékenységét lehetetlenné tettük. A zsidók ellen fogantatandó rend-szabályokat nem kell félnünk kezelni. Magyarország nem folytatott antiszemita politikát, és mégis megkapta a maga Kun Béláját. Éppen ilyen kevéssé folytattak zsidóellenes politikát a balti államok és Lengyelország, és mégis lerohták őket a zsidó bolsevikok. Ebből következik, hogy ha egy harc kellemetlen velejáróit úgyis mindenképp el kell viselnünk, nekünk sem kell visszariadnunk tőle, hogy erőlesen küzdjünk a zsidók ellen. Itt ingadozásnak nincs helye, és alaposan téved, aki hisz abban, hogy ez a kérdés kompromisszumok útján megoldható. De miért is kellene glaszkesztyűs kézzel a zsidókhoz nyúlni? Végül is, ők tervelték ki a világhá-borút és ezért az áldozatok millióiért viselik a felelősséget. Azt követően felidéztek a forradalmat és azzal is mérhetetlen szenvedést okoztak. Ők felelősek a jelenlegi háborúért, és a kialakult harcmodorért is, elsősorban a polgári lakosság bombázásáért, az áldozatok között elpusztult sok

⁹ Hillgruber szerint ez csak Billert alezredesre, a VIII. AK. szállásmesterére vonatkozha-tik, akit — a kelet-poroszországi lötneni repülőtérre érkezésekor — agyonlőttek.

¹⁰ Hillgruber cáfolja ezt az állítást. Lásd: i. m. 240. 17. sz. jegyzet.

nőért és gyermekért. „A földdel kell egyenlővé tenni egész Európát” írta Ilja Ehrenburg, Roose velt tanácsadója,¹¹ és ebbe Budapestet is beleértette.

Ezután a Führer rátért azokra a konkrét információkra, amelyeket egyes magyar körök és főként Kállay miniszterelnök tevékenységéről és irányvonaláról kapott, és felszólította a birodalmi külügyminisztert, olvassa fel ezeket az iratokat.

A birodalmi külügyminiszter hangsúlyozta, az ismertetendő iratok nem ügynökök jelentései, hanem konkrét anyagról van szó, amely, mint azt más alkalommal már közölte Horthyval, legnagyobbrészt külföldi követségek felfogott és megfejtett sürgönyeiből áll. Szent-Györgyi professzor törökországi tartózkodásáról¹² egy f. é. március elejei megbízható jelentés a következőket tartalmazza:

Február végén Szent-Györgyi Albert, a szegedi egyetem professzora, Konstantinápolyban tartózkodott, hogy ott angol és amerikai szervekkel kapcsolatot teremtsen. Továbbítás céljából átadta egy amerikai közvetítőnek az ankarai amerikai nagykövet¹³ számára készített, alábbi tartalmú emlékiratot: Magyarország a teljes felbomlás útján van. Ha a várható vereség az arra elő nem készített országot éri, mindenféle nyugtalanság keletkeznék és valószínűleg általános vérfürdőre kerülne sor. Súlyos gondot okoz ez a helyzet a jó magyaroknak, akik a nemzeti szocialistákról tudni sem akarnak, sőt azokkal ellenséggént állnak szemben, és hazájukat meg akarják menteni. Konstantinápolyi útja előtt kapcsolatba lépett mind a szociáldemokraták, mind a magyarországi Demokrata Párt vezetőivel, akik őt teljes bizalmukról biztosították. Sigray Antal gróf, a magyar király-pártiak vezére is kilátásba helyezte teljes támogatását. Azért jött most Konstantinápolyba, hogy meggyőződjék róla, bizalommal viseltetnek-e iránta az angolok és az amerikaiak. Ha igen, úgy rendelkezésre áll, hogy Magyarországon olyan kormányt készítsen elő, amely adott időpontban átveszi a hatalmat. Pillanatnyilag ez nem lehetséges, mert Németország még túl erős, és ilyen kísérlet feltétlenül maga után vonná Magyarország német megszállását, ami Magyarország teljes kiszolgáltatottságát jelentené. A magyarok és a szövetségesek titkos katonai együttműködésének ideje akkor érkezik el, ha Németország komoly invázió veszélyével kerül szembe. Akkor Magyarország beengedheti területére a szövetséges hadseregeket.

Elutazása előtt járt Kállay miniszterelnöknél, aki arra kérte, közölje a törökországi amerikai nagykövettel, hogy ő, a miniszterelnök, a jövőben egyetlen magyar katonát és egyetlen fegyvert sem hocsát a Német Birodalom rendelkezésére, és hogy bár szakadatlanul a zsidók ellen szónokol, valójában azokat sérelem nem éri, és ő 70 000 zsidó menekültet védelmez Magyarországon; most azonban csak a jelenlegi politikai vonalat követheti, mert különben Németország megszállja Magyarországot, és kiírt minden zsidót. A miniszterelnök tanácsára Szent-Györgyi professzor beszélt Ullein-Reviczky úrral is,¹⁴ aki közölte vele, lehetőség nyílik a Szövetségesekkel való titkos katonai együttműködésre, ha Oroszország nem vonul be Magyarországra, és Magyarország szomszédjai nem kapnak szabad kezét Magyarországgal szemben. Ezt tartalmazta Szent-Györgyi professzor expozéja.

Szent-Györgyi professzor konstantinápolyi szóbeli nyilatkozataiból megállapítható, hogy elsősorban a szovjetoroszok magyarországi bevonulását akarta megakadályozni. Kijelentette továbbá, a Magyarország és a Szövetségesek közötti katonai együttműködés angol és amerikai ejtőernyős alakulatok magyarországi bevetésével kezdődhetnék. Hozzátette még, hogy miután Magyarország még nem elég érett a köztársasági államformára, felmerülhet az a gondolat, hogy Habsburg Ottót koronázzák királlyá, ha Amerikában felismerték a társadalmi követelmények jelentőségét és Amerika helyesli trónraléptét. Szent-Györgyi professzor nem jutott közvetlen kapcsolatba az angol vagy amerikai nagykövettel. Angol részről közölték vele, összintességének bizonyítékául folyamatosan szállítson információkat.

¹¹ Nyilván Sztalinra gondolt.

¹² Lásd a bevezető tanulmányt.

¹³ Steinhardt, Laurence.

¹⁴ Ullein-Revitzky Antal, a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője.

Churchill és Inonü, török államelnök adanai találkozását¹⁵ közvetlenül megelőzően az angol kormány arról tájékoztatta a török kormányt, a jövőre való tekintettel kívánatosnak tartja, hogy a délkelet-európai országokból, Törökország vezetésével, tömböt alkossanak. A török kormány magáévá tette ezt a kezdeményezést és tárgyalásokat indított néhány délkelet-európai ország képviselőivel.

Kállay magyar miniszterelnök úr március 10-én közölte a német követtel,¹⁶ a török kormány javaslatot tett olyan megállapodás kidolgozására, amely a bolsevizmus ellen irányul és amelyhez az összes délkelet-európai állam csatlakoznék. (A birodalmi külügyminiszter itt rámutatott, hogy Németország nem venne részt ebben a kombinációban.)

Kállay magyar miniszterelnök úr hozzáfűzte, szándékában áll a törökökkel közölni, hogy a tervezet nagyon érdeklí és ezért közelebbi tájékoztatást kér.

A budapesti német követ arra kérte Kállay urat, várja be Berlin állásfoglalását ebben az ügyben, mielőtt folytatná tárgyalásait a törökökkel.

Azt, hogy a magyar kormány jól tudta, hogy ez a török terv az angolok—amerikaiak pártfogását élvező, bizonyítják Ullein-Reviczky úr nyilatkozatai, amelyek szerint a maguk részéről az angolok és amerikaiak is érdekeltek benne, hogy a bolsevizmus a régi orosz területre korlátozódjék, és ezért nem utasítják el a délkelet-európai államok megállapodásának gondolatát, amint azt Törökország felvetette. Annak ellenére, hogy az összefüggések így feltárt ismeretében világosan látszik, a török terv támogatásával az angolok nyilvánvalóan a „tengelyhatalmak” ellen irányuló célokat követnek, a magyar külügyminisztérium politikai osztályának vezetője¹⁷ úgy nyilatkozott, Magyarország meglegedéssel sőt örömmel üdvözlí a török kezdeményezést. Magyarország elégedett lehet, ha Törökország magáévá teszi a „tengelyhatalmak” antibolsevista koncepcióját, és ebből a szempontból méltányolja a török külügyminiszter¹⁸ részéről felvetett gondolatot. A magyar kormány Vörnle követ útján fejezte ki Ankarában meglegedését, hogy egy délkelet-európai konföderációban Magyarország részvételét is tervbe vették. Csak a budapesti német követ kifejezett kérésére ígerte meg a magyar kormány, hogy a továbbiakban eláll e kérdés szorgalmazásától. Maga a török külügyminiszter sem leplezte meglepetését a német nagykövet előtt,¹⁹ hogy kötelezettség nélküli ajánlatát a magyar kormány ilyen lelkesen fogadta, és azt konkrét javaslatként kezelte. (A birodalmi külügyminiszter itt tájékoztatásul megjegyezte, Numan úgy nyilatkozott, ajánlatát maga sem vette túl komolyan, a magyarok azonban azt nagyszerűnek találták.)

Egyébként Vörnle követ közlésére, hogy a magyar kormány egyetért a délkelet-európai konföderáció létrehozásának tervével, Numan török külügyminiszter azt válaszolta, ő csupán a bolsevik veszély növekedésének napjaiban szándékozott a Balkán-szövetség ügyében megbeszéléseket kezdeni, jelenleg azonban nem látja szükségesnek e kérdés napirendre tűzését.

F. é. január közepén érkezett megbízható berni forrásból az a jelentés, amely szerint ott egy idő óta magyar részről bizonyos tevékenység figyelhető meg. Megállapítható, hogy magyar személyiségek egész sora, köztük újságírók, katolikus és protestáns papok, arra törekedtek, hogy Svájcban tartózkodó angolokkal kapcsolatba kerüljenek. A Svájcban politikai tárgyalásokat folytató személyek között volt Varga Béla magyar országgyűlési képviselő is.

Ez év március közepén megbízható jelentések újból hírt adtak róla, a magyar kormány a svájci kiküldöttei útján arról akarja az angolokat és az amerikaiakat meggyőzni, hogy a magyar nép százszázalékosan németellenes beállítottságú, és meggyőződése, hogy a „tengelyhatalmak” elveszítik a háborút. Amint megindul az angolok és amerikaiak balkáni inváziója, Magyarország áttál az ő táborukba.

¹⁵ 1943. jan. 31-én.

¹⁶ Jagow, Dietrich von, 1941. július 20.—1944. március 19. budapesti német követ.

¹⁷ Szentmiklósy Andor.

¹⁸ Menemencoglu Numan, Rifaat.

¹⁹ Papen, Franz von.

Különféle értesülések szerint f. é. februárjában két magyar professzor utazott Törökországba, hogy ott politikai tárgyalásokat folytasson. A két professzor név szerint a Budapesti Mészáros Gyula, és a szegedi Szent-Györgyi Albert. Ezzel összefüggésben merült fel az a hír, hogy Frey András (félzsidó), a „Nagyar Nemzet” szerkesztője, aki az év elején ugyancsak Törökországban tartózkodott, szintén politikai feladatok megoldására kapott megbízást; munkája megkönnyítésére Uilein-Reviczky úr, a magyar külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője, ajánlólevelekkel látta el. Ugyanezen hírforrás szerint Frey megbízást kapott, juttassa el angol kezékhez azt a tájékoztatást, amely szerint a magyar kormány és a magyar vezérkar úgy határozott, a magyarok semmilyen körülmények között sem harcolnak az angol és amerikai hadsereg ellen, és másodszor, ha Anglia és Amerika megvédi Magyarországot a szovjetorosz inváziótól, Magyarország készen áll, hogy az angolok és amerikaiak balkáni partraszállása után a német hadsereg háta mögött hadműveletekbe kezdjen a német csapatok ellen.

Ezeknek az iratoknak a felolvasása után Horthy azzal a kijelentéssel válaszolt, hogy ezek a hírek teljes egészükben hamisak. Elismeri, hogy Budapest nagy „pletykafészek”. Ez részben az ott élő sok zsidón is múlik. Magyarországnak egyébként is jelentős nehézséget okoznak a zsidók, mert kis ország létére belőlük 200 000-rel több él a területén, mint Németországban. Ez indította arra, hogy megváltoztassa azt a törvényt, amely szerint mindekor újból elnyerhetik magyar állampolgárságukat azok, akik korábban magyar alattvalók voltak. A legtöbb európai zsidó valamikor magyar állampolgár volt, minthogy a keleteurópai zsidók bevándorlásának útja Magyarországon át vezetett nyugat felé. Magyarország maga a hibás abban, hogy idáig fejlődött a dolog. A magyarok 1000 év óta vallják, hogy úriemberek számára a pénz piszkos ügy, és történelmük során örményeket, görögöket és végül zsidókat tartottak maguknak pénzügyeik intézésére. Ezzel magyarázható az a nagy szerep, amelyet a zsidók Magyarországon betöltenek. De kielégítő pótlás sem áll helyettük a magyar közgazdaság rendelkezésére. Németországban a gazdasági ágazatok leg többjében 90% német és 10% zsidó tevékenykedett, és ezért a zsidókat sokkal könnyebben lehetett leváltani, mint Magyarországon, ahol a viszonyok sokkal rosszabbak.

Magyarország ennek ellenére jogosan tart rá igényt, hogy a világon elsőként vallotta magát nyíltan antiszemitanak. A kormányzó rámutatott a számos zsidóellenes rendszabályra — mint a numerus clausus, a zsidók kizárása az egyetemekről, a sajtóból, a kulturális életből és minden vezető állásból —, amelyeket Magyarország hatályba léptetett.

A miniszterelnököt ért gyanúsításokat teljes mértékben hamisnak minősítette, mert százszázalékgig megbízható, és semmit sem tesz az ő (a kormányzó) tudta nélkül.

Ami Szent-Györgyi professzor személyét illeti, ő csak azt mondhatja, ez a tudós semmiképp sem utazott hivatalos politikai szerepben külföldre. Mint ahogy Svájcban és más semleges országban is vannak németek, akik saját véleményüket kimondják, nyilván így mondhatta ki a professzor is személyes véleményét. Semmiképp sem kapott Kállaytól politikai küldetésre szóló megbízást. A birodalmi külügyminiszter megjegyzésére, mely szerint ismét két zsidót választottak be a magyar felsőházba, Horthy azt felelte, hogy ez ellen alkotmányos okok miatt semmit sem lehet tenni, és egyébként Magyarországon nagy számban élnek kikeresztelkedett zsidók, akik között sok az értékes ember. Mindent megtett, amit a zsidók ellen tisztességgel meg lehet tenni, de meggyilkolni, vagy másként megölni még sem lehet őket.

A Führer azt válaszolta, erre nincs is szükség. Magyarország éppen úgy elhelyezhetné a zsidóit koncentrációs táborokban, mint azt Szlovákia tette. Ezzel honfitársai számára sok olyan állást szabadítana fel, amelyet ma zsidók foglalnak el, és így megnyithatna a nép tehetséges gyermekei előtt olyan hivatásokat, amelyeket ma a zsidók elzárnak előlük. Ha már a zsidók meggyilkolásáról van szó, úgy meg kell állapítania (a Führernek), hogy csak *egy* gyilkos létezik, a zsidó, aki a háborúkat kirobbantja, és befolyásával kialakítja annak a polgári személyek, asszonyok és gyermekek ellen irányuló jellegét. A zsidókkal kapcsolatban fennáll az a lehetőség is, hogy bányákban kapjanak munkát. De mindenképp elejét kellene venni, hogy a Véndéglátó államban bárminemű befolyáshoz jussanak.

Horthy itt megjegyezte, pirulva kell bevallania, hogy a munkás-zászlóaljokban²⁰ 36 000 zsidót küldött a frontra, akik közül a legtöbb elpusztult az oroszok előretörése nyomán. A Führer azt felelte, a kormányzónak nem kell pirulnia; ezt a háborút a zsidók robbantották ki és ezért nem érdemelnek részvétet, ha a háború súlyos következményeket hoz rájuk is. Egyébként az a meggyőződése, hogy a zsidókat nem ölték meg, azok átálltak az oroszokhoz.

A birodalmi külügyminiszter ezzel összefüggésben rámutatott még arra is, minden magyar zsidó többé-kevésbé az angol titkos szolgálat magyar állampolgárságú ügynöke, és emellett bőségesen állnak rendelkezésére pénzforrások is. Ebből is megállapítható, milyen veszélyes a zsidók szabad közlekedését megengedni.

További fejtegetéseiben Horthy szólt a magyar követnek arról a jelentéséről, amelyben a követ beszámol Inonüvel folytatott egyik tárgyalásáról.²¹ Inonü az adanai konferenciára vonatkozólag közölte, Churchill a Balkán-államoknak a háború után létrehozandó, valamilyen oroszellenes szövetségét tervezi. Inonü, kísérleti léggömbként, Magyarország részvételét is megemlítette, hogy így megismerje Churchill reagálását. Churchill nem válaszolt.

A magyar politikát százszázalékban a kormányzó határozza meg, aki teljesen megbízik Kállayban. Magyarországon sohasem gondolt senki rá, hogy az ellenséggel koketáljon. Az abszolút botorság lenne és csak azt eredményezné, hogy egy újabb Trianont kényszerítenének Magyarországra. — A Führer itt megjegyezte, ennél is rosszabb következne. Magyarország a bolsevikok prédájává válnék. — Horthy minden további nélkül elismerte ennek a lehetőségét. A birodalmi külügyminiszter Kállayra vonatkozólag megjegyezte, főként azt kell a szemére vetni, hogy a másik oldal ellen folytatott harc ellen Magyarországon megnyilvánuló irányzattal szemben nem lépett fel erősebben.

Kállay ilyen irányú beállítottságának illusztrálására a birodalmi külügyminiszter a következő jelentést olvasta fel: Magyaroktól származó különböző értesülések azt bizonyítják, Kállay magyar miniszterelnök nagy hibának tekintené, ha Magyarország külső befolyásra ráállna, hogy az eddiginél nagyobb részt vállaljon a jelenlegi háborúban. Egyébként is Magyarország Németország oldalán ebben a háborúban csak a „tengelyhatalmak” és Szovjetország konfliktusában vesz részt, de nem érdekelt az egyfelől „a tengelyhatalmak” és másfelől az angolok és amerikaiak között fennálló konfliktusban. Félreérthetetlenül ilyen értelemben beszélt állítólag Kállay úr a magyar képviselőház Külügyi Bizottságának február 19-i ülésén.²²

Ugyancsak magyar forrásokból származó jelentések arról szólnak, a magyar kormány jelenlegi összetétele mellett nem várható, hogy Magyarország erőteljesebben bekapcsolódik a haditermelésbe, vagy a magyar mezőgazdaság növelné a terméshozamokat. A kabinet inkább ingadozó irányzatot mutat, és meghajlik a másik oldal felé. — (A birodalmi külügyminiszter hozzáfűzte, ebből világosan látható, hogy Kállay különbséget tesz a keleti és a nyugati ellenség között.)

Ez után a következő jelentést olvasta fel Horthynak: Április elején Vörös tábornok, a magyar vezérkar hadművelleti osztályának főnöke közölte a budapesti német légügyi attaséval, hogy a jelenleg átképzés céljából Franciaországban tartzkodó magyar repülőrajokat semmi esetre sem szabad ott harci cselekményekbe bevetni, mert azokat csak Oroszország ellen tervezik bevetni.²³ Ez a jelentés is bizonyítja, mennyire helytállóak a már korábban, nagy számban beérkezett információk, amelyek szerint a magyar kormány mindenképp el akarja kerülni, hogy harci cselekményekbe bonyolódják az angolokkal és amerikaiakkal. A birodalmi külügyminiszter

²⁰ A munkaszolgálatosokra lásd „Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön”. Szerkesztette: Karsai Elek c. dokumentumgyűjtemény. Bp. 1962.

²¹ Az iratot közli: Magyarország és a második világháború Bp. 1958. 156. sz. irat. 410—412.

²² Jagow budapesti német követ ezzel kapcsolatos jelentését közli: A Wilhelmstrasse és Magyarország. 526. sz. irat 707—709.

²³ Uo. 534. sz. irat. 714.

hangsúlyozta, mindez felfogott és megfejtett táviratokból származó, feltétlenül megbízható anyag, majd folytatta a felolvasást:

Február végén érkezett, különböző megbízható forrásból származó hírek szerint a magyar kormány utasította vatikáni követét, tájékoztassa a pápát Magyarország békevágyáról.²⁴ A követ emelje ki, hogy Németország állandó és erős nyomása korlátozza Magyarország külpolitikai mozgásszabadságát. Adjon továbbá különös nyomatékot annak, hogy a magyar kormány, főleg a zsidókérdésben követett belpolitikájával bizonyította toleranciáját.

Április elején arról jöttek hírek, hogy a volt londoni magyar követ²⁵ Rómába utazott a vatikáni angol követtel²⁶ létesítendő kapcsolat céljából.

Horthy ezzel kapcsolatban megjegyezte, ő elolvasta a pápához írt levelet, és ezért kijelentheti, a most elhangzott közlések nem helytállóak. A levél csupán a bolsevizmus ellen irányult.

A Führer ezután ismételten kifejtette Horthynak azokat az okokat, amelyek arra indították, hogy megbeszélje ezeket a kérdéseket a kormányzóval. Lloyd George egy néhány évvel ezelőtti obersalzbergi látogatása során²⁷ közölte vele (a Führerrel), milyen súlyos lehangoltság vált úrrá 1917-ben az akkori Szövetségesek köreibben. A Nivelle-offenzíva²⁸ következményeként Franciaországban felkelések törtek ki. Angliában nagyon aggasztónak látták a helyzetet és a békekötés gondolata került előtérbe. A németek keleten jó helyzetben voltak és megnyugtató eredménnyel folyt a tengeralattjáró-harc. Czernin gróf szerencsétlen memorandumában ebben a helyzetben segítette ismét főlénybe ellenségeinket és adott ösztönzést további kitartásukhoz. Az olyan emberek, mint Erzberger és Sixtus herceg, akik a memorandumot külföldre vitték, mérhetetlen kárt okoztak tettükkel. Egy újabb vereség elszenvadásához vezető legjobb úton járunk, ha ismét ahhoz hasonló, kétértelmű lépésekkel kísérletezünk. Egy élet-halál harcot nem lehet diplomáciai furfanggal eldönteni. Ha az angolok akárcsak legkisebb hírét vennék ellenfeleik háborús fáradtságának, az csak megerősítené az angol bulldogok hagyományos magatartását, és arra ösztönöznék őket, hogy tartsanak ki az utolsó ütközetig és azt nyerjék meg. Az utolsó ütközetet azonban ő (a Führer) szándékozik megnyerni, hogy a csatateret egy negyed órával 12 után, mint győztes hagyja el.

Horthy kijelentette, az ellene irányuló szemrehányásokra a következőket válaszolhatja: — A Führer itt azzal vágott a szavába, hogy nem szemrehányást tesz, hanem tényeket rögzít. — Horthy azzal folytatta, hogy 1938-ban Magyarországnak még nem volt hadserege, a fegyverkezés csak azt követően kezdődött. Magyarország pusztán segítőkészségből küzd, egy négyzetméternyi orosz területre sem tart igényt. Azt pedig, hogy a magyar hadsereg miként harcolt, majd a hadtörténelem dönti el, és ezt a történelmi értékelést ki kell várni, mert csak akkor lehet végérvényes ítéletet alkotni. E pillanatban nem akar arról beszélni, hogy a távolságok Oroszországban túlságosan nagyok, és rossz volt a magyar hadsereg felszerelése. Semmi esetre sem viselkedett szégyenletes módon az a hadsereg, amelynek 146 000 halottja és 30 000 sebesültje volt. Ezenkívül két magyar ezred német kötelékek visszavonulását fedezte. Ehhez még hozzá számítható a zsidó munkásszázalójak összesen 36 000 főnyi vesztesége. Ezen kívül a magyar hadsereg elvesztette minden fegyverét.

A továbbiakban Horthy a Szövetségesek különböző lehetséges partraszállási kísérleteiről beszélt. Nem tartja valószínűnek, hogy Olaszországban vagy a Peloponnészoszon kerüljön erre sor; a Szíriában és Ciprus szigetén történt nagyméretű csapatkoncentrációkból arra a feltevéssre jutott, az a szándékuk, hogy a Boszporuszon át a Fekete-tengerre hatolnak be, Romániában szállnak partra és birtokukba veszik az olajmezőket. A Führer azt válaszolta, a Szövetségesek

²⁴ Lásd az 1. sz. irat. 8. sz. jegyzetét.

²⁵ Barcza György.

²⁶ Osborne, Godolphin Francis.

²⁷ 1936. szept. 4-én.

²⁸ 1917 tavaszán.

még a Boszporuszig sem juthatnak el, mert az Égei-tenger szigetei, főként Lemnos szigete, német kézen vannak, és azokon tengeralattjárók és a légierő számára támaszpontok épültek.

Horthy azt válaszolta, ebben az esetben a Szövetségesek éjszaka osonnak át ezen a térségen, mert a német ellenőrzés a sötétben semmit sem lát. — A Führer azt válaszolta, hogy a korszerű műszaki berendezések segítségével éjjel éppen olyan jól lehet látni, mint nappal, és a jól felfegyverzett szigetek mindig nagy akadályt jelentettek. Az Észak-Afrikában végrehajtott partraszállási hadművelet is lényegesen nehezebb feladat lett volna, ha, az olasz lazaságok következményeként, nem hanyagolják el repülőterek építését Szardínia szigetén. Most már azonban, mindenesetre német sürgetésre, folynak ezek a munkálatok.

A továbbiakban Horthy kijelentette, távol áll tőle, hogy Románia ellen áskálódjék, de minthogy e tárgyalás folyamán némileg „hátrányos helyzetbe” került, most felolvassa egy erdélyi nyugállományú kapitány levelét, amely minden esetre érdekes tájékoztatást ad a romániai állapotokról. — Az ezután felolvasott levél a román király egyik kijelentését ismerteti, amely szerint a király úgy nyilatkozott, hogy mindaz, ami eddig történt és történni fog, az Antonescu számlájára írandó. A király a háttérben marad. De elérkezik majd az a pillanat, amikor országát őszinte érzelmei szerint vezetheti. — A Führer azt válaszolta. Németországba beérkezett jelentések szerint ez a kijelentés valóban elhangzott. De Antonescu brutálisan válaszolt rá. Közölte az anyakirálynővel,²⁹ ha valami nincsen kedvére, mindenkor készen áll számára a különvonat, hogy Firenzébe vigye, — a királyt pedig erőlyesen figyelmeztette és felszólította. szorítkozzék alkotmányos feladatai ellátására.

Horthy erre a továbbiakban kijelentette, Antonescu környezetének sok tagja megváltoztatta felfogását és már nem osztják Antonescu nézeteit. — A Führer azt felelte, a teljesen képzetlen és nem kellően nevelt királyt lelkiismeretlen emberek saját céljaikra használták ki: Még maga az anyja is kijelentette, a király „semmit sem tanult” és egy berlini látogatás során³⁰ ő (a Führer) maga is megállapíthatta, milyen rosszul nevelt az uralkodó. Antonescu egyébként azonnal a frontra küldte azokat a szárnységeket, akik a királyt rossz irányba befolyásolták.

A tárgyalás további folyamán Horthy kijelentette, már régebben az a benyomása, hogy Magyarország már nem „kedvence” Németországnak. Romániában lepénzelt vezércikkírók olyasmiket írtak, ami kedvesebben cseng a német füleknek, mint ami a magyar újságokban olvasható. Emellett a románok és a szlovákok lépten-nyomon belekötnek a magyarokba, amit azoknak a zsebükben összeszoruló öklökkel kell eltűnniük, anélkül, hogy szót emelhetnének az ellen. — A birodalmi külügyminiszter itt megjegyezte, a német—olasz bizottsági jelentés³¹ szerint ebben mindkét fél hibás, de az erkölcsi felelősség egy kissé inkább Magyarországot terheli, — Horthy azt válaszolta, a románok mindig is szemben állottak a magyarokkal. De belátja, hogy a román olaj nagyon fontos, és Romániának több az olaja, mint Magyarországnak. De azt még senki sem mondta neki, hogy nem áll százszázalékosan Németország oldalán. — A Führer közbeszólására, hogy Horthy változtatlanul élvezi Németország bizalmát, de nem bíznak Kállayban, Horthy azt válaszolta, teljes mértékben szavatosságot vállal Kállayért. Csak „éppen egy kicsit sokat” beszél, amire már több ízben figyelmeztette. Horthy ezután felindultan beszélt azokról a gondokról és nehézségekről, amelyekkel Magyarországnak, ennek az istenáldotta országnak küzdenie kell. Ipari termelésének nyolevan százaléka, mezőgazdasági termékeinek hatvanöt százaléka — ennek nagyrésze a takarmány — Németországba kerül. A magyarországi kenyér-fejadag alacsonyabb, mint a németországi. Magyarország mindenét odaadja. De ha fegyvereket kér, azokat nem kapja meg. és ezért jelentős hátrányba került a románokkal szemben, mert azok korábban angol és amerikai támogatással, most pedig Németország segítségével kellően felfegyverkeztek.

²⁹ Helena, II. Károly király felesége.

³⁰ Mihály román király és Helena anyakirálynő 1941. nov. 28-i berlini látogatása Hitlernél.

³¹ A második bécsi döntés után német—olasz ellenőrző bizottságot hoztak létre. E bizottság jelentéseiről van szó.

Ha Magyarország repülőgépeket kér, akkor is azt ismétli a birodalmi marsall, hogy nem tud szállítani.

Horthynak a „kedvenc”-re vonatkozó megjegyzésével kapcsolatban a Führer kijelentette, hogy másról van szó. Élet vagy halál felett dönt az a harc, amely 1933 óta folyik. Magyarország ez ideig nem járt ebben rosszul. A határok revíziója pl. nem vált volna lehetővé, ha Németország nem lép fel a csehek ellen. Ami a román válságot illeti, akkor az volt a kérdés, be szabad-e engedni a bolsevizmust Romániába, és ezzel a Balkánra. Helyes volt, hogy a bécsi döntéssel el lehetett kerülni a Magyarország és Románia közötti háborút; mert bár Magyarország akkor szívesebben vette volna a háborús megoldást, de egy háborút elkezdve senki sem lehet biztos benne, hogy azt meg is nyeri. Lehetséges, hogy Magyarország háborús úton eleinte valamivel nagyobb terület birtokába jutott volna annál, mint amit a bécsi döntéssel kapott. De azután kitört volna a bolsevizmus Romániában, majd, onnan továbbterjedve, Bulgáriában és Szerbiában is. Tekintettel a növekvő bolsevik áradatra Magyarország Németországhoz fordult volna segítségért. De Németország nem segíthetett volna, mert ebben az esetben nem állt volna rendelkezésre a román olaj, amelynek fontosságát Horthy jogosan hangsúlyozta.

Figyelembe kell azt is venni, Németország nem törekedett a döntőbíró szerepére. Éppen ellenkezőleg, nem is akarta azt elvállalni — és most mindkét fél részéről szemrehányásokban van része. Pedig Magyarországot nagy, új területekhez juttatta a döntés. Ha figyelembe vesszük, hogy Németország az 1870. évi háború után mindössze 15 000 négyzetkilométernyi területet kapott, míg Magyarország javára tízszer akkora területet ítélt a döntés, nyugodtan megállapítható, hogy Magyarország ezzel jól járt. De akkor elsősorban arról volt szó, hogy Oroszországot ne engedjük be a Duna vidékére, mert ebben az esetben ennek a tájnak egész szláv világa tűzbe borult volna. Nem az a kérdés, kedvenc gyermeke-e Magyarország Németországnak, hanem, hogy Németország a bécsi döntésben Romániával szemben olyan messzemenő kényszert alkalmazott, amit a román kormány a bukás veszélye nélkül éppen hogy elvállalhatott.³²

Egyébként Teleki annak idején elismerte,³³ hogy az újonnan nyert területek megszállásánál előfordultak, az ő szavai szerint, „atrocitások”, amit néhány magyar őrnagy közigazgatási tapasztalatlanságával magyarázott. Olaszországgal együtt ő (a Führer) mindig azon iparkodott, hogy a románokat megnyugtassa, és annak idején Bécsben³⁴ is tanácskozott Cianoval, miként lehetne ezt a vitát lezárni. A románok vizsgáló-bizottságot kértek. Ehhez azonban nem járulhattunk hozzá, mert a magyarok ugyan tagadhatatlanul elkövettek azokat a szörnyűségeket, de az azokat feltáró vizsgálatok eredményeinek publikálása csak bonyolultabbá tette volna a helyzetet.

Románia különben nemcsak mint szállító fontos, de egyben felvonulási területe a német hadseregnek, amelynek beavatkozása nélkül Olaszország Görögországban tönkrement volna.

Románia igen jelentős háborús erőfeszítéseket tett, és maga szerezte vissza Beszarábiát. Amellett ő (a Führer) mindenkor azon volt, hogy Antonescu figyelmét elterelje Erdélyről, és rámutasson azokra a feladatokra, amelyek az újonnan szerzett területeken várnak megoldásra. Antonescu teljes mértékben megértette, hogy Oroszország a harci ellenfél, és a háború kitérése óta Románia lényegesen nyugodtabban kezeli Erdély kérdését. A közös hadviseléshez Románia mindenképp nagymértékben járul hozzá. — Horthy itt közbevetette, hogy a románok is területük gyarapításáért harcolnak. — A Führer erre a megjegyzésre azzal válaszolt, hogy a románok

³² A második bécsi döntéssel kapcsolatban lásd részletesen: *Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája. 1939—1941.* Bp. 1964.

³³ Teleki Pál miniszterelnök 1940. november 20-i tárgyalásai Hitlerrel, Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez történt csatlakozása alkalmából. Schmidt feljegyzését közli: *A Wilhelmstrasse és Magyarország.* 366. sz. irat. 449—452. A feljegyzés tartalmazza Teleki itt említett nyilatkozatát (552. old.).

³⁴ Feltehetőleg az 1940. november 20-i Cianoval folytatott megbeszélésre utal (Documents of German Foreign Policy. Serie D. XI. köt. 366. sz. irat. 637).

azon jóval túlmenően harcoltak. A Volgánál kerültek bevetésre, és ha úgy alakul, Asztrahánig meneteltek volna velünk. — A román parasztfiúk valószínűleg nem egykönnyen értik meg, miért kell hazájuktól, vagy a visszafoglalt területektől ilyen távol harcolniuk. Antonescu befolyására mégis megtették. Németország is harcol anélkül, hogy állandóan területszerzésre számítana. A háború befejeztével visszavonja csapatait Afrikából, Kréta szigetéről, Görögországból és Horvátországból, stb., mert nem tart igényt ezekre a területekre. Mert ha a háborús erőfeszítéseink mértékét a remélhető területgyarapodás kilátásai szabnák meg, nem jutnánk messzire. Németország minden bizonnyal sok olyan területen harcol, amelyre nem tart igényt. A legjobb német tábornok, utánpótlás hiányában veszítette el hírnevét Afrikában. Már hetek óta nincs is a katonáival, mert gyógykezelésre szorult.³⁵

Németország egyébként is mindenütt segítőleg lépett közbe, ahol szorult a kapca. Nagyszámú léghárító-tüzérteget küldött Tuniszba és Olaszországba; őrt áll az Égei-tengeren, és ezzel összes szövetségesét védi. Mindehhez a német nép igen megértően azt mondja, még mindig jobb a Donnál védeni a német hazát, mint Breslau közelében.

Különben is hadsereggel igazságosan kell bánni, és dicséretre csak akkor kerüljön sor, ha azt valóban megszolgálták. Idegen tisztek esetében is ugyanazt a mércét kell alkalmazni. Persze, vannak esetek, amikor az államrezon szempontjai folytán kerül sor kitüntetések adományozására, mint az pl. Gariboldi tábornoknak, a keleti arcvonalon küzdő olasz csapatok parancsnokának esetében történt. Egyébként elsősorban a kimagasló személyes bátorságot kell jutalmazni, amire példa Lascar román tábornok³⁶ — és Grossi olasz tengeralattjáró parancsnok kitüntetése.

A tárgyalás további során Horthy némileg eltért a főtémától és megemlítette, hogy álmátlan éjszakáin kigondolt egy olyan módszert, amely növelhetné az U-hajók hatékonyságát. Nézete szerint az U-hajók gyenge pontja, hogy csak kis távolságokat tudnak megfigyelni. Ennek a hátránynak leküzdésére, világháborús tapasztalatok alapján, olyan egyszemélyes sárkányra gondolt, amelyet a hajók haladása által keltett légjárás 1 tengerésszel 100 m magasra emelne; ha az ellenség közelében tartózkodó valamennyi U-hajó egy megadott időpontban egyidejűleg felhocsátaná sárkányát, hatalmas tengerrészt tudnának fáradság nélkül áttekinteni. — A Führer azt válaszolta, mindezeket a dolgokat kikísérletezik a német tengerészetben; ezzel összefüggésben elmagyarázta a fejlődés terén teljesen tájékozatlan kormányzóknak a korszerű elektromos lokátorok működését, amelyek elektromos úton 80 km-es látótávolságot biztosítanak az U-hajóknak, és rámutatott, hogy a felszínen haladó U-hajóra a légitámadás jelenti a legnagyobb veszélyt, amely ellen csak az igen gyors lemerülés nyújt védekezést, de ez természetesen nem hajtható végre, ha a sárkány történetesen éppen a levegőben lebeg.

Horthy ezután, szinte átmenet nélkül, ismét rátért Magyarország és Németország közötti bizalom kérdésére. Eddig mindenkor úgy érezte, bízna benne. — Ezt a Führer nyomatékosan megerősítette. Változatlanul bízna Horthyban, de Kállay iránti bizalmuk, miután eljárásával oly sok kárt tett, teljesen megrendült. Horthy megismételte, hogy ezt az ügyet kivizsgálja. Elismeri, hogy Szent-Györgyi professzor járt Kállaynál, de hozzáfűzte, a fejét teszi rá, hogy Kállaytól nem kapott semmiféle olyan politikai utasítást, mint amit a birodalmi külügyminiszter említett. Horthy azt a feltevését sejtette, hogy ezek a hírek talán Werkmeistertől³⁷ származnak, aki olyan személyeket fogad, akikkel ő (Horthy) nem érintkezik. A birodalmi külügyminiszter cáfolta ezt. Az anyag nem a budapesti német követségtől, hanem idegen missziók jelentéseiből származik. Kállay magatartásának több mozzanata is nagyon tanulságos, így többek között a franciaországi magyar repülők ügyében elfoglalt álláspontja. Mindezek azt mutatják, magatartása nem teljesen egyértelmű, nem mentes a megalkuvásoktól. Az ilyen kétes magatartás hatása katasztrofális.

³⁵ 1943. márc. 9-én Rommelt visszarendelték Tunéziából.

³⁶ Az 5. román gyalogos hadosztály parancsnoka.

³⁷ Werkmeister, Karl, a budapesti német követség tanácsosa.

A Führer ezzel kapcsolatban megjegyezte, szeretné elkerülni, hogy megismétlődjék az a háborús végzet, amely a világháborúban azért sújtotta Németországot és szövetségeseit, mert nem voltak megalkuvást elutasító vezető személyiségeik. Angliában, de Clémenceau fellépésére főként Franciaországban félreállították a megalkuvásra bujtókat, és ezért tartottak ki ezek az országok. Ő (a Führer) nem akarja, hogy az eddigi áldozatok hiábavalóaknak bizonyuljanak. és elveszítsék azt, amit Németországtól és szövetségeseitől fegyveres erővel senki sem tud elvenni. Örűtség volna feltételezni, hogy ha a német hadsereg nem képes az oroszokat feltartóztatni, ezt egy bolgár—török—magyar kombináció meg tudná tenni. Ezeket elsepernék, a moszkvai bolsevik zsidók megsemmisítenék az értelmiséget, és a tömegeket el sem képzelhető módszerekkel kiirtanák. Ha Németország győz, Magyarország társa lesz ebben a győzelemben, és akkor nagy kulturális felvirágzás korszaka köszönt Európára.

Horthynak ismét kissé elkalandozó megjegyzésére, amely szerint már nem áll fenn százszázalékos egyetértés Mihai Antonescu és a marsall között, a Führer azt válaszolta, Németország nem bízik Mihai Antonescuban, és Antonescu marsall tud erről. Horthy ezután ismét megkérdezte, tulajdonképp mit rónak Kállay terhére. Erre a Führer azt felelte, Kállay magatartásával azt a benyomást keltette, hogy Magyarország már nem bízik Németország és szövetségeseinek győzelmében, ami rendkívül nagy kárt okozott.

A franciaországi magyar pilóták ügyére visszatérve, Horthy megjegyezte, hogy Franciaország magyarországi hadirokkant ügyvivője,³⁸ akit (ő) „rokonszenves nyomorék”-nak nevezett, a magyar pilóták kiküldései megjelent nála, és arra hivatkozott, hogy Magyarország nem áll háborúban Franciaországgal. következésképp nem vehet részt a megszállásban.

Végezetül a Führer még egyszer hangsúlyozta azt a támogatást, amelyben Németország állandóan és minden vonatkozásban részesíti szövetségését. Voltaképp elfogadhatta volna a Bulgáriára, Romániára és Törökországra vonatkozó orosz követeléseket és ezzel elkerülhette volna az Oroszország elleni háborút. Mert saját, rövidebbé vált határát mindig meg tudta volna védeni a szovjet támadásai ellen. De általános európai szempontokból nem vetette oda ezeket az országokat a bolsevikoknak, hanem védelmükben belépett a háborúba. Történelme során még sohasem hagyta el egyetlen szövetségését sem.

E tárgyalás után szűk társaságban fogyasztották el a Führernél az estebédet.

Schmidt

3. sz. irat

Salzburg, 1943. április 18.

FELJEGYZÉS A FÜHRER ÉS HORTHY MAGYAR KORMÁNYZÓ KLESSHEIM-KASTÉLYBAN. 1943. ÁPRILIS 17-ÉN DÉLELŐTT FOLYTATOTT TÁRGYALÁSÁRÓL.^a

Jelen van a birodalmi külügyminiszter

A tárgyalás, amely inkább társalgásszerűen folyt, a Führer fejtegetéseivel kezdődött, amelyek tárgya az angolok előző éjjel német terület ellen végrehajtott légitámadása volt, amelyek során Salzburg környékén is tisztán hallható volt az ott felbukkant, légiriadót kiváltó két angol gép. A Führer közölte Horthyval, hogy eddig 51 angol repülőgépet lőttek le, majd néhány általános megjegyzést fűzött a légitámadásoknál követett angol taktikához. Találtak olyan dokumentumokat, amelyekben, pl. Frankfurt ellen intézett egyik támadásnál, megmagyarázták az angol pilótáknak, nem kell túl nagy fontosságot tulajdonítani az ipari hadicélpontoknak, a

³⁸ Charmasse, Christian de.

^a P. O. Schmidt követ feljegyzése; RAM film. 41/1—113. Megjelent: Procès des Grands Criminels de Guerre devant le Tribunal Militaire International. XXXV. köt. Nürnberg-Dok. D—736, 426; valamint: Andreas Hillgruber: i. m. 32. sz. irat. 255—259.

bombáikat bátran ledobhatják a lakónegyedekre is. Az angol repülők körében tiltakoztak ilyen szemlélet ellen. Ezek a támadások zavarólag hatnak ugyan, de semmi jelentőségük sincs. Az ellenség légitámadásban elszenvedett veszteségét személyi szempontból súlyosabbnak kell tekinteni, mint a más hadműveletek során bekövetkezetteket, mert a légiharcokban mindig a legbátrabbak és legmerészebbek halnak meg, míg a szárazföldi vagy tengeri ütközetekben elesettek átlagot képviselnek a bátrabb és kevésbé bátrak között. Németország egyébként ellentámadásaival vár mindaddig, amíg kellő számban állnak rendelkezésre az új típusú repülőgépek, amelyek felülmúlnak minden más gépet, és 2–3 hónapon belül úgy tudnak majd védekezni, hogy az angolok már nem sokat árthatnak nekik.

Az ilyen teherpróbák elviseléséhez nélkülözhetetlen az egységes belső front. Ezenkívül az olyan aszociális elemek ellen, mint a tolvajok, szabotálók és főleg az elcsőtétítés idején elkövetett bűntények tettesei ellen drákói intézkedéseket alkalmaznak. Németországban ezekért a bűncselekményekért halálbüntetés jár. Ennek eredményeként a légitámadások idején már nem fordul elő lopás. A bűnözők egyébként 99 százalékból külföldi munkások. — Horthy erre megjegyezte, Magyarország is erélyes rendszabályokat hozott a hasonló esetek megelőzésére, de különösképpen Magyarországon az ilyenfajta bűnözés még mindig nem csökkent. — A Führer azt válaszolta, arra kell nagyon vigyázni, hogy ezek a társadalomellenes elemek ne nőjjenek a kormány feje fölé, mint az a világháborúban történt. Mert akkor már semmit sem lehet tenni. Abban az időben a bűnöző csőcselékét nagyon elnézően kezelték, és így a jó elemek estek el a harctereken, míg a silányok fennmaradtak, és így az erőviszonyok az ő javukra tolódtak el.

A Führer ezt követően ismertette Horthyval a fejadagokkal kapcsolatos német rendszabályokat, amelyeket a legnagyobb rendben léptettek életbe. Németországban nincs „fekete piac”, és a parasztok készségesen szállítják az előírt kvótákat. A kvótán felül a kormány rendelkezésre bocsátott termékekért a hivatalos szervek jelentősen magasabb, — részben kétszeres — árat fizetnek, és most a parasztnak is módja van rá, hogy ilyen módon pénzhez jusson. — Horthy megjegyezte, hogy Magyarországon ez a kérdés sok nehézséget okoz. Eddig nem tudták megszüntetni a „fekete piacot”. — A Führer azt válaszolta, hogy ennek a zsidók az okai, akik a világháború idején a házalást és a csempészt tekintették fő működési területüknek, mint ahogy most Angliában főként zsidókat ítélnak el fejadag- és más hasonló vétségek miatt. — Horthy kérdésére, mit kezdjen most a zsidókkal, miután szinte teljesen megfosztotta őket megélhetési lehetőségeiktől — mégsem ütheti őket agyon — a birodalmi külügyminiszter azzal felelt, hogy a zsidókat meg kell semmisíteni, vagy koncentrációs táborokba terelendő. Más lehetőség nincs. — Horthy megjegyzésére, hogy Németország ebben a vonatkozásban könnyebb helyzetben van, mert nem volt oly sok zsidója, a Führer számadatokat közölt, amelyekből kitűnt bizonyos foglalkozási ágak rendkívül nagymértékű elzsidósodása. — Horthy megjegyezte, hogy erről semmit sem tudott.

Ezzel kapcsolatban a Führer Nürnberg városáról beszélt, amely 400 éven át nem tűrt zsidót falai között, míg Fürth befogadta őket. Ennek eredménye az volt, hogy míg Nürnberg virágzott, Fürth teljesen tönkrement. A zsidók még a szervezés terén is értéktelenek. Szemben azokkal az aggályokkal, amelyekkel ő (a Führer) ismételtelen találkozott Németországban, a zsidók nélkül is minden tovább halad a rendes kerékvágásban. Ahol a zsidók magukra vannak utalva, mint pl. Lengyelországban, ott szörnyű a nyomor és a züllöttség. Mert tisztára élődniek. Lengyelországban ezeket az állapotokat alaposan felszámoltuk. Ha ott a zsidók nem akarnak dolgozni, agyonlőjük őket. Ha pedig nem tudnak dolgozni, pusztuljanak el. Úgy kell őket kezelni, mint a tüdővész bacillusait, amelyek az egészséges szervezetet megfertőzik. Ez nem szörnyűség, ha arra gondolunk, hogy nyulakat és őzeket, ezeket az ártatlan teremtményeket is meg kell ölni, nehogy kárt okozzanak. Miért kellene jobban kímélnünk azokat a vadállatokat, akik a bolsevizmust akarják ránk hozni. Azok a népek, amelyek nem védekeztek a zsidók ellen, elvesztek. Ennek egyik legmeggyőzőbb példája az egykor oly büszke perzsa nép sorsa, amely most örményként tengeti siralmas életét.

Áttérve a nevelés kérdésére, a Führer megjegyezte, él Németországban egy vezető társadalmi réteg, amelytől nem várható el, hogy gyermekeit kézművesnek vagy munkásnak adja. Ez a vezető réteg természetesen arra törekszik, hogy gyermekeit vezető állásokba juttassa. De a nemzeti szocializmus elsősorban a nagy tömegek gyermekeit segíti, akik iránt eddig csak a katolikus egyház érdeklődött, hogy velük fiatalítsa meg a papságát. Az a gondoskodás, amelyben a mai Németország a tehetséges gyermekeket részesíti, lehetővé teszi, hogy azok elfoglalják az addig zsidók által betöltött állásokat, míg azelőtt a német polgárság gyermekei, tanulmányaik elvégzése után, minthogy a zsidók előzönlöttek a foglalkozási ágakat, csak egyszerű kézműves-séget folytathattak.

Válaszul ezekre a fejtegetésekre Horthy válaszolt a leendő tisztviselők magyarországi képzésének menetét. — Ezután a Führer részletesen ismertette a német nevelésügy módszerét, amelynek alappillére az iskola és a Hitlerjugend, folytatása, a „Napola” (Nationalpolitische Erziehungsanstalten)¹ és az „Adolf Hitler-iskolák”, amelyek minden Gau-ban megtalálhatók; ezekben a válogatott ifjúság különlegesen jó testi, társadalmi és tudományos nevelésben részesül, hogy később mint tisztok, tisztviselők, vagy a pártban szolgálják a hazát. A legfelső fokozat az „Ordensburg”, ahol a jövőendő vezető-nemzedéket készítik fel kemény, de kiváló neveléssel.

Ezt követően a Führer a Lagebesprechung-ra távozott, míg a birodalmi külügyminiszter Horthyval maradt, akinek átnyújtotta az első tárgyaláson szóváltott és kifogásolt események írásos ismertetését. Itt ismét hangsúlyozta, azok nem ügynöki jelentések, hanem idegen követ-ségek elfogott és dekódolt táviratait vagy olyan eredeti anyag, amely rendkívüli úton jutott a Külügyi Hivatal birtokába. Szó került közben Ullein-Reviczkyre is. A kormányzó elismerte, rá is kissé kétes benyomást tesz Ullein-Reviczky, őt nem is kedveli. Ugyanakkor, mint előző nap is tette, határozottan kiállt Kállay mellett. Teljesen elképzelhetetlennek tartja, hogy Kállay olyasmit tegyen, ami eltér az ő (Horthy) politikai vonalától. Éppen azért helyezte tisztségébe, mert Kállayt becsületes embernek tartja, akit mindig nagyra becsült. Azt sem tudja elképzelni, hogy Kállay bármit is elhallgatna előtte, mert ő (Horthy) minden idejét Budapesten tölti, és Kállay rendszeresen beszámol neki. De azt a kormányzónak mégis el kellett ismernie, hogy nem tudta, mit válaszolt Kállay a törököknek.

A megfejtett távirati anyagok alapján a birodalmi külügyminiszter mégegyszer megállapította, hogy Kállay, török kezdeményezésre, fenntartás nélkül hajlandó volt a Balkán-szövetséget létrehozni, jöllehet tudta, hogy annak terve Angliától, tehát Németország ösellenességétől származik. Ahogy a táviratból kitűnik, azért küldte Szent-Györgyi professzort Törökországba, hogy teremtsen kapcsolatot ebben az ügyben. Az értesülések szerint a professzornak mégegyszer el kell oda utaznia. A Führernek az első tárgyaláson elhangzott szavait idézve a birodalmi külügyminiszter hangsúlyozta, hogy a jelenlegi világkonfliktust ilyen trükkökkel nem lehet megoldani, kizárólag a katonaság vívhatja ki a döntést. Azt a megoldást, amelyet Kállay elfogadott, az ellenség — mint a Führer azt már kifejtette — a gyengeség jelének venné és bátorításként fogadná, hogy a „hármaspaktum”-ból kiemelve egyik-másik szövetséges országot. Ez ellenségeink egyetlen győzelmi esélye, mert katonailag sohasem nyerhetik meg ezt a háborút.

Hogy az ilyen diplomáciai manőverek milyen alkalmatlanok a tervezett célok elérésére, kitűnik a rendelkezésre álló táviratanyagból, amelyben az ankarai angol nagykövet kijelenti, ezekkel a magyarokkal nem lép semmiféle kapcsolatba, és ugyanilyen hűvösen kezeli azokat a magyar megbízottakat, akik a jövőben közeledni próbálnának; mert Magyarországot ellenséges hatalomnak kell tekinteni.²

Ezután a rendelkezésre álló anyag alapján a birodalmi külügyminiszter mégegyszer rekonstruálta a török javaslatra a szovjetek ellen irányuló Balkán-szövetség megalakítása körüli események egyes mozzanatát. Az ösztönzést, amely Churchilltől származott, és az adanai konferen-

¹ Nemzeti-politika nevelő intézetek.

² Lásd a bevezető tanulmány ezzel kapcsolatos részét. Hitlernek ez az utalása az Operation Cicero tevékenységét valószínűsíti.

cián hangzott el,³ a törökök, tekintettel az oroszok akkor folyamatban levő előnyomulására, pozitíven fogadták. A magyarok jelentést tettek a törökök kezdeményezéséről és bár a kormány kérte, hogy Berlin állásfoglalásának megismeréséig függesszék fel az ügyet, mégis azonnal hozzájárultak a javaslatához. És mindez abban az időpontban történt, amikor a német ellentámadás sikeres előnyomulása és az oroszok Charkow-környéki 200 km-es visszavonulása következtében a törököket már nem érdekelte ez az ügy, és így a magyarok, elhamarkodott hozzájárulásukkal igen kínos helyzetbe kerültek.

A kormányzó ezekkel az eseményekkel kapcsolatban tájékoztatlannak mutatkozott. Szerinte a török külügyminiszter⁴ azért említette Churchillnek a magyarok részvétélét a tervezett Balkán-szövetségben, hogy a válaszból megtudja, miként reagál erre Churchill. Churchill semmit sem válaszolt.

Mikor a birodalmi külügyminiszter összefoglalóan ismét megállapította, hogy a jelenlegi konfliktust nem lehet diplomáciai fogásokkal megoldani, Horthy azt válaszolta, ő nincs erről meggyőződve, de már nem indokolhatta meg véleményét, mert ebben a pillanatban megjelent Meissner államtitkár, hogy a kormányzót átkísérje a katonai helyzetről folyó megbeszélésre.

Schmidt

4. sz. irat

Salzburg, 1943. április 18.

FELJEGYZÉS A FÜHRER ÉS HORTHY KORMÁNYZÓ KLASSHEIM-KASTÉLYBAN,
1943. ÁPRILIS 17-ÉN DÉLUTÁN FOLYTATOTT TÁRGYALÁSÁRÓL.^a

Jelen van: a birodalmi külügyminiszter.

Horthy azzal a megjegyzéssel kezdte a tárgyalást, hogy a Führer által említett sérelmes eseteket hazatérte után haladéktalanul és alaposan megvizsgálja, és azok eredményét írásban közli a Führerrel.¹ — A Führer itt megjegyezte, Németországnak és szövetségeseinek ezt a háborút közösen kell annak legvégső konzekvenciájáig végigharcolni. Ha az előző háborúban Czernin memorandumával nem rendíti meg a Központi Hatalmak belső összetartozásába vetett hitet, akkor a másik oldal feltehetően hamarabb összeomlik. Nézete alátámasztására Lloyd George-ra hivatkozik, akivel több beszélgetésük során felmerült ez a téma.² A háborúban mindenki csak saját magáról tudja, milyen rossz helyzetbe került, de nem tudja, milyen nehéz helyzetben van az ellenfél. Ezért történt, hogy nagy ütközetek kimenetele gyakran egy hajszálon függött. Ha a vesztes tudta volna, milyen rosszul áll a másik fél, kitartott volna és győz. Példaként a königgrätzi csatát említette a Führer, amelyben a poroszok délután 4 órakor válságos helyzetbe kerültek. Ezt az osztrákok nem vették észre, és ezért, végül is, a poroszok jobb idegzete győzött. Délután 6 órakor Moltke rágyújthatott híressé vált szivarjára, mert a krízis elmúlt. Ezek a szempontok a mai helyzetben is érvényesek.

A Führer ezután ismét a szövetségi hűséget hangsúlyozta, amelynek Németország, történelme során, mindenkor tanújelét adta. Háborúba került Oroszországgal, mert úgy gondolta, nem vállalhatja a felelősséget azért, hogy az oroszok, akik sáskarajként pusztítottak el mindent, amihez hozzáfértek, befészkeljék magukat a Balkánon. Különösen veszélyesek most, mikor vezetőjük a vitathatatlanul nagy Sztalin, ez az ázsiai vadállat. Győzelmük esetén az oroszok milliókat koncolnának fel. Ezért ezt a háborút csak fanatikus hittel lehet végigküzdeni. Elkép-

³ 1943. jan. 31.

⁴ Menemencoglu Numan, Rifaat.

^a P. O. Schmidt feljegyzése. RAM film. 4/114—124. Közli *Andreas Hillgruber*: i. m. 33. sz. irat. 259—263.

¹ Horthy írásos válaszát lásd: Horthy Miklós titkos iratai. 75. sz. irat. 391—397.

² 1936. szept. 4-én a Berghofban.

zelhetetlen kárt okoz, aki az ellenségben gyengeségünk látszatát kelti. Ha azonban valamelyik szövetségesünk külön úton kívánna járni, úgy ez a jog mindegyikünket megilleti, és akkor, Németországot is ideértve, mindenki a maga módján kereshetné a háborús konfliktus megoldását. Így Németország, mint a legerősebb ország, még legkönnyebben érhetne el tűrhető rendezést.

Ezzel kapcsolatban a Führer megjegyezte, őt természetesen gyűlölik ellenségei, és ez szerinte teljesen helyes is. De barátai soha se mondassák róla, hogy becsapta őket. Ő (a Führer) megbízható barát, aki soha egy hajszálnyira sem tért el a szövetségestársi kötelezettségeitől. Németország és szövetségesei közös hajóban ülnek, amely viharos vizeken halad, és amelyből senki sem szállhat ki anélkül, hogy azonnal meg ne fulladna. A bizalom egyszeri jelenség. Horthy bírja ezt a bizalmat. De ha az egyszer elvész, már nem állítható helyre. A teljesen egyértelmű bizonyítékok, amelyek Kállay magatartását tanúsítják, egyszer s mindenkorra tönkretették az iránta táplált bizalmat. Ő (a Führer) soha sem tett egyetlen lépést sem anélkül, hogy arról szövetségestársát hűsége sen ne tájékoztatta volna. A birtokában levő fegyvereket sem tagadná meg szövetségeseitől. A német területek ellen intézett légitámadások ellenére most küldtek 200 nehéz léghárító-űteget Olaszországba. De elvárja, hogy szövetségesei hasonló magatartást tanúsítsanak. Ha a szövetségesek hűségesebbek maradnak egymáshoz, mint amilyenek az ellenséges tábor tagjai, sikerül a háborút megnyerni. Mert ellenségeink kölcsönösen egymás örökébe akarnak lépni. Németország viszont elhatározta, hogy sok területet, mint pl. Horvátországot, a háború után átenged szövetségeseinek. Németország nem érdekelt a Földközi-tenger térségében. Ez a terület Németország számára egészségtelen. A zord észak a legegészségesebb éghajlat a németek számára, ezen túlmenően ott egy erős hatalomnak kell őrt állnia. Németországra jutott a nehéz feladat, hogy ott Európa keleti védőáncát védelmezze.

Németország egyébként nem rövid lejáratra, — hanem hosszútávra köti szövetségeit. A szövetségeseivel felmerülő esetleges nézeteltérés lehetőségét eloszlatja. Antonescunak is elmagyarázta (a Führer), minthogy Románia és Németország között a jövőben legfeljebb a német kisebbség ügye adhat okot vitára, a legjobb megoldást a német kisebbség áttelepítése jelenti. Ez is egyik velejárója annak a feladatnak, amelyet a jelenlegi nemzedék nagy férfiainak Európa javára el kell végezniük: a béke hosszú időszakát kell biztosítaniuk egész Európa összefogásához és kulturális fejlődéséhez. Ez a megfontolás készítette arra, hogy Déltirol németjeit is áttelepítse. Elzászban legalább olyan jól fogják magukat érezni, mint régi hazájukban.³

Horthy itt ismét elkalandozott kissé a témától és visszatért a Führer Czerninnel kapcsolatos megjegyzésére. Czernin nem volt áruló, a királyné kezébe futottak össze a szálak, és Sixtus páрмаi hercege lelkiismeretét terheli az egész ügy.

Majd egészen váratlanul újból a Kállay ellen emelt kifogásokról kezdett beszélni és hangl súlyozta, szilárd meggyőződése, Kállay nem is tud a szemérevetett eseményekről. Kállaytó-harmadnaponként kap tájékoztatást. Kállay feltételenül szilárd jellem és nagyon intelligens ember. A lojalitás olyan fokán, mint ami közte és Kállay között fennáll, teljes képtelenség, hogy ő (Horthy) ne vette volna észre, ha Kállay netán béketafogatózással kísérletezett volna. Hogy Churchill mit tárgyalt Inonüvel, azt az utóbbinak végül is csak jobban kell tudnia, mint annak az ügynöknek, aki arról jelentést tett. Ezzel összefüggésben visszaemlékszik azokra a hazug híresztelésekre, amelyek magyar csapatok által végrehajtott, állítólagos fegyveres kivégzésekről szölgtek; a Führer főhadiszállásán tett látogatása alkalmával ezek a hírek meglehetősen nagy szerephez jutottak, később azonban kiderült, hogy azok teljes egészükben légbőlkapottak.⁴

Ami Magyarország „másnyelvű állampolgárait”, a németeket illeti, azokat mindenki kedveli, mert hűségese, jó hazafiak és bátor katonák. A magyarok és németek közötti házassá-

³ Hillgruber szerint a déltiroliakat a Krimbe szándékozta Hitler áttelepíteni.

⁴ 1941 áprilisában a bácskai bevonulás idején végrehajtott atrocitásokról van szó, amikor több mint 2000 ember esett áldozatul, köztük német lakosok is. Horthy a Hitlernél tett 1941. április 24-i látogatására utal, amelyről nem maradt fenn feljegyzés. Sztójay április 19-i Hitlerrel

gok is igen szerencsések, utódjaik között sok a kimagasló személyiség. Csak a legutóbbi, Basch⁵ vezette izgatások következtében keletkezett lehetetlen helyzet. — A Führer itt közbevetette, ilyen körülmények között az volna a legjobb megoldás, ha a németeket egyszerűen kitelepítik Magyarországról. — Horthy teljesen egyetértett ezzel a gondolattal, és felemlítette a magyarok és szerbek között már lebonyolított lakosságcserét. Ezután azokról a nehézségekről beszélt, amelyek a német származású magyar állampolgároknak az SS-be történő toborzása során merülnek fel, mert azokat, magyar állampolgárok lévén, rá (Horthyra) eskették fel. — A Führer azt felelte, az SS ilyen tagjait Németország befogadja és azok megkapják a német állampolgárságot. — A magyarországi németek témájához Horthy megismételte, hogy uszítják őket, és példaképp említett eseteket, amelyek egy magyar helyőrségben fordultak elő, és amelynek során az istentiszteletre kijelölt népi német származású katonák megtagadták, hogy az istentiszteleten részt vegyenek; ezeket a katonákat utóbb valóságos diadalmenettel fogadták falvaikban, ami nagyon kellemetlen jelenetekhez vezetett. Németországnak is szüksége van emberekre és ezért, nézete szerint, helyes lenne, ha a magyarországi németeket kicserélnék. Ezzel megnövekednék a magyar élettér is. Ezek a németek lemondanának magyar állampolgárságukról, és felmentést kapnának Horthyra tett esküjük alól. Természetesen elvesztenék állampolgárságukat ezeknek a németeknek a családjai is. — A Führer elfogadta Horthynak a családok áttelepítésére vonatkozó javaslatát.

Végezetül Horthy kijelentette, személyével kapcsolatban nem kell kiemelnie, hogy amíg ő él, Magyarország hűséges szövetséges lesz. Reméli, minden jól megy majd, és ismételtén hangsúlyozta, szilárd meggyőződése szerint Kállay semmit sem tudott arról, amivel vádolták. Mert egyébként biztosan célzott volna ezekre az ügyekre. Ő (Horthy) most becsületes vizsgálatot rendel el ebben az ügyben, és annak eredményét közli majd a Führerrel. A most tárgyalt ügyben nem szabad megfélemlkezni róla, hogy Magyarországon még parlamentarizmus van, és az ellenzék, ahol arra alkalom kínálkozik, izgat a kormány ellen és sok hamis állítással operál.

A Führer ezután a Habsburgok restaurációjáról beszélt, és kijelentette, az rendkívüli módon megnehezítené Magyarország és Németország együttműködését. — Horthy azt válaszolta, amíg Károly császár él, neki (Horthynak) becsületbeli kötelessége lett volna, hogy megfelelő körülmények között ismét trónjára helyezze Károlyt. De most, miután a császár meghalt, Magyarországnak nincsen semmiféle kötelezettsége a Habsburgok iránt. Örültség volna a trónra ültetni egy idegent, akinek nincs gyökere az országban. Minthogy Amerika kegyeltje, visszahelyezné a zsidókat régi pozícióikba, és feldarabolná a magyarországi nagybirtokot, hogy ezzel megnyerje magának a parasztságot. Ez Magyarország vesztét jelentené. Néhány főnemestől eltekintve, nincsenek hívei. Az országban és a nép köreiben egyetlen követője sem akad. Ő (Horthy) semmiképp sem áll ki mellette. — A Führer egyetértett az elhangzottakkal, és hangsúlyozta a veszélyt, amit a Habsburgok budapesti, újbóli trónralépte felidézne. Ismét azonnal Bécs felé kezdenének intrikálni: mint ahogy Budapest felé folytatnának aknamunkát, ha netalán Bécsben kerülnének trónra. Minden bizonnyal arra törekednének, hogy a trónralépést osztrák—magyar ügyé tegyék. Rooseveltn természetesen ismét Magyarországra akarja hozni Ottót,⁶ ami fokozott óvatosságra int.

A tárgyalás befejezéseként a Führer még néhány fényképfelvételt mutatott Horthynak, amelyek az Atlanti-falról készültek, majd elkísérte a pályaudvarra, ahol elbúcsúzott tőle.

Schmidt

folytatott tárgyalásairól — ahol a német lakosok agyonlövetése miatt erőteljes tiltakozás történt —, készített feljegyzést közli: DGFP. Serie D. XII. 371. sz. irat; Ribbentrop ezzel kapcsolatos táviratát Erdmannsdorff-hoz közli: A Wilhelmstrasse és Magyarország. 394. sz. irat. 579—580.

⁵ Basch Ferenc, a Volksbund elnöke (1938—1945).

⁶ Célzás a különböző amerikai föderációs elképzelésekre, s Habsburg Ottó Roosevelthez fűződő kapcsolataira. Erről részletesen: *Csonka Emil*: Habsburg Ottó. München. 1972.

5. sz. irat.

A NÉMET KÜLÜGYMINISZTERIUM FELJEGYZÉSE
A MAGYAR KORMÁNYZÓHOZ^a

Klessheim, 1943. április 18.

Néhány hónap óta fokozódó mértékben kap a német kormány jelentéseket, amelyekből kitűnik, hogy a Kállay úr miniszterelnöksége alatt hivatalban levő magyar kormány olyan külpolitikai magatartást tanúsít, amelyet, végső fokon, nyilvánvalóan defetista beállítottsága diktál. Kállay úr szemmel láthatólag elvesztette a hármaspaktumhoz tartozó hatalmak győzelmébe vetett hitét, és e beállítottságából kiindulva eltűri azokat a politikai lépéseket és intrikákat, amelyekről feltétlenül tudomással kell bírnia, és amelyeknek az a céljuk, hogy a hármaspaktum hatalmainak háborús erőfeszítéseiben a lehető legcsekélyebb mértékre csökkentsék Magyarország részvételét, — ha csak nem éppen arra irányulnak, hogy kapcsolatba kerüljenek az ellenséggel, és előkészítsék Magyarország kiválását a hármaspaktumhoz tartozó hatalmak egységes tömbjéből.

Kállay kabinettjének ezt a magatartását tükrözi a teljesen megbízható jelentések egész sora, amelyek szerint magyar személyiségek növekvő számban utaznak semleges külföldi országokba, hogy ott angol vagy amerikai személyiségekkel kapcsolatot létesítsenek, ismételten kijelentsék, hogy a magyar nép érzelmileg tulajdonképp németellenes, és, ezen túlmenően, meggyőződése, hogy a tengelyhatalmak elvesztik a háborút. Ennek az irányzatnak legfeltűnőbb eseménye Frey András (a „Magyar Nemzet” szerkesztője), valamint Mészáros Gyula és Szent-Györgyi Albert professzorok törökországi utazása. Szavatoltan megbízható forrásból a német kormány arról értesült, ezeknek az utazásoknak az volt a céljuk, hogy juttassanak az angolok kezéhez olyan információt, amely szerint a magyar kormány elhatározta, semmilyen körülmények között sem harcol angol és amerikai katonaság ellen. Szent-Györgyi professzor odáig ment, hogy az amerikaiak egyik konstantinápolyi ügynökének egy emlékiratot adott át, amely egyenesen felajánlja a titkos katonai együttműködés felvételét az angolokkal és amerikaiakkal arra az időpontra, mikor Németországnak komoly invázióval kell számolnia. Ekkor Magyarország beengedheti területére a Szövetségesek hadseregét.

A magyar kormány ahelyett, hogy az ilyen hazaáruló aknamunkával szemben kategorikusan fellépett volna, semmit sem tett ellene, sőt, ezen túlmenően, ezeket az utazásokat elősegítette és támogatta. Egy teljesen szavahihető jelentés szerint Frey András szerkesztő, ismeretlen megbízótól kapott, titkos megbízatásának végrehajtását megkönnyítették Törökországban azok az ajánló lépések, amelyeket Ullein-Reviczky úr, a magyar külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője tett Frey érdekében az egyik semleges ország, nyilvánvalóan Svédország, diplomáciai képviselőjénél. Szent-Györgyi professzor is kifejezetten arra hivatkozott Konstantinápolyban, hogy elutazása előtt járt a magyar miniszterelnöknél, aki arra kérte, közölje Amerika törökországi nagykövetével,¹ hogy ő, a miniszterelnök, egyetlen további katonát és egyetlen fegyvert sem bocsát a Német Birodalom rendelkezésére, és bár szakadatlanul szól a zsidók ellen, valójában semmit sem tesz ellenük és 70 000 zsidó menekültet védelmez Magyarországon; jelenleg azonban nem folytathat más politikát, mert különben a németek megszállják Magyarországot, és minden zsidót kiirtanak. Sőt Szent-Györgyi professzor kijelentései szerint Ullein-Reviczky azt is közölte vele, mód nyílnék az Angliával és Amerikával való titkos katonai együttműködésre, amennyiben a szovjetoroszok nem vonulnak be Magyarországra és Magyarország szomszédjai nem kapnak szabad kezét Magyarországot ellen.

^a O. L. Küm. Szent-Iványi Kézirat. 812. old. Közli: Allianz Hitler—Horthy—Mussolini. Bp. 1966. 119. sz. irat. 346—350.

¹ Laurence Steinhardt.

A kiküldöttek ilyenirányú külföldi tevékenységének támogatása természetesen azt a véle-
ményt keltette az ellenséges hatalmakban, hogy a magyar kormány belefáradt a háborúba és
elhatározta, az első adódó alkalmat megragadva kiugrik a hármaspaktumot alkotó államok tábo-
rából. Mint az a német kormánynak ugyancsak teljesen szavahihető forrásból tudomására jutott,
ez a magatartás az ellenséges táborban annak a kérdésnek a felvetéséhez vezetett, nem lenne-e
helyesebb az ilyen nemhivatalos magyar küldötteket elvből elutasítani, hogy így kényszerítsék
a magyar kormányt arra, hogy mielőbb határozza el a Szövetségesek elleni háború beszüntetését.

Magyar részéről az ellenséggel való kapcsolat felvételére vonatkozó információk szerint
igen jelentős esemény Barcza, volt londoni magyar követ legutóbbi római útja. A német kormány
előtt ismertté vált megbízható jelentések szerint elsősorban arra történt kísérlet, hogy a Vatikán
érdeklődését felkeltsék a magyarok békevágyára, és ezen az úton jussanak érintkezésbe az ellen-
séggel.

A Kállay-kormány által tűrt magyar akciók nyomán a tengelyhatalmak táborának a győ-
zelembe vetett hitével kapcsolatban szükségszerűen katasztrofális benyomás alakult ki az
ellenséges hatalmak körében, amit még különösen kiemelt az az érthetetlen magatartás, amellyel
a Kállay-kormány Numan Menemencioğlu, török külügyminiszter bizonyos elgondolását fogadta.
Ez az esemény így zajlott le:

Churchill és Inonü, török államfő adanai találkozását röviddel megelőzően az angol kor-
mány arról értesítette a török kormányt, kívánatosnak tartaná, ha a délkelet-európai országok-
ból Törökország vezetésével egy későbbi időpontban megalakítandó blokk tervét felvetnék.
A török kormány magáévá tette ezt a kezdeményezést és számos délkelet-európai állam képvi-
selőivel kezdett erre vonatkozó kötetlen és kötelezettség nélküli eszmecsere. Kállay úr, a magyar
miniszterelnök, március 10-én közölte a budapesti német követtel, hogy a török kormány javas-
latot tett a magyar kormánynak egy olyan szerződés megkötésére, amely a bolsevizmus ellen
irányul és amelyhez az összes délkelet-európai állam csatlakoznék. Kállay úr azonnal hozzáfűzte,
szándékában áll a törököknek megüzenni, hogy a tervezet nagyon érdekli és közelebbi részletek
ismertetését kéri. A budapesti német követ erre megkérte Kállay urat, a törökökkel folytatandó
tárgyalásai előtt várja be Berlin állásfoglalását ebben az ügyben. Ennek ellenére a magyar
kormány Vörnle ankarai követe útján közölte a török külügyminiszterrel — aki ezt elhíresz-
telte —, hogy Magyarország meglepéssel vette tudomásul, hogy tervbevétték részvételét
egy délkelet-európai konföderációban. Sor került erre a magyar állásfoglalásra, jóllehet Buda-
pesten tisztán látták, hogy a török tervezet angol—amerikai pártfogást élvez. Mindenképpen
ezt bizonyítja Ullcin-Reviczky úrnak a budapesti német követség egy tagja előtt tett kijelentése,
amely szerint az angolok és az amerikaiak maguk is érdekeltek benne, hogy a bolsevizmus a régi
orosz területre korlátozódjék, és ezért nem állnának elutasítólá a délkelet-európai országok
olyan megállapodásával szemben, mint azt a török kormány indítványozta.

Egyébként már a török külügyminiszter Vörnle követnek adott válasza is meggyőzhette
a magyar kormányt, mennyire helytelen volt az angolok ösztönzésére elhangzott török tervet el-
fogadni. Mert Numan Menemencioğlu Vörnle közlésére azt felelte, csupán a bolsevista veszély
fokozódásának idején akart a Balkán-szövetség ügyében tárgyalásokat kezdeni, ma azonban nem
tartja szükségesnek e kérdés napirendre tűzését. A török külügyminiszter közölte az ankarai
német nagykövettel, mennyire meglepte, hogy a magyar kormány kötelezettség nélküli kezde-
ményezését ilyen lelkesen fogadta, azt konkrét javaslatnak tekintette, és úgy is kezelte. Mint
azt teljesen megbízható források közölték, ellenségeink táborában Magyarország magatartását,
amit a törököktől természetesen azonnal megtudtak, annak bizonyítékául fogták fel, hogy Ma-
gyarország a tengelyhatalmak táborából ki akar válni és más politikai kombinációhoz kíván
csatlakozni.

Más vonatkozásokban is megmutatkozott a Kállay-kormánynak az a törekvése, hogy el-
távolodik a tengelyhatalmaktól és a tényleges hadviselésből, ha arra lehetőség nyílik, kiválik.
Mint azt a német kormány szavahihető forrásokból megtudta, Kállay miniszterelnök a képviselő-

ház Külügyi Bizottságának február 19-i ülésén világosan kijelentette, ebben a háborúban Magyarország csak az oroszok elleni konfliktusban vesz részt Németország oldalán, a tengelyhatalmaknak az angolok és amerikaiak elleni harcához nincs semmi köze. Hogy a német kormány tudomására jutott jelentések helyesen tükrözik a magyar miniszterelnök magatartását, az kitűnik a magyar kormánynak a budapesti német követséggel szemben egy legutóbb felmerült kérdésben elfoglalt álláspontjából is. Így a német követségnek arra a kívánságára, hogy Magyarország, Német- és Olaszország példáját követve, szakítsa meg a kapcsolatot Chilével, a magyar külügyminisztérium helyettes vezetője² arra az álláspontra helyezkedett, hogy a háromhatalmi paktumban való részvétele nem kötelezi erre Magyarországot. Április elején pedig Vörös tábornok, a magyar vezérkar hadműveleti osztályának főnöke közölte a budapesti német légügyi attaséval,³ hogy a jelenleg átképzés céljából Franciaországban tartzkodó magyar repülőrajokat semmi esetre sem szabad ott az ellenség ellen bevetni, mert azokat Oroszország ellen tervezik bevetni. Ez a közlés világosan megmutatta, a magyar kormány arra törekszik, hogy semmiképp se bonyolódják harci cselekményekbe az angolokkal és amerikaiakkal.

De az is nyilvánvaló, hogy a Kállay-kormány azon iparkodik, hogy a lehetőségek szerint csökkentse Magyarország részvételét a bolsevizmus ellen folytatott háborúban, és így a háborúból is kiválják. Világosan kitűnt ez azokból a nyilatkozatokból, amelyek a magyar külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője, Ullein-Reviczky úr részéről a f. é. február 24-én tartott budapesti sajtókonferencián elhangzottak. Azok során Ullein-Reviczky úr kifejtette, az ország érdekeit sértik azok a, bizonyos oldalról szüntelenül és nyilvánosan hangoztatott követelések, amelyek Magyarország fokozottabb részvételét sürgetik a keleti fronton. Más szövetséges, mint pl. Japán, sem vesz részt a Szovjetunió elleni háborúban, és ezért senki sem tesz nekik szemrehányást. Nem kellene állandóan azzal próbálkoznunk, hogy a bolsevista veszély emlegetésével a nemzet teljes ereje keletre kerüljön.

Mindehhez még meg kell jegyezni, a német kormány számára Ullein-Reviczky úr fenti kijelentései csak újabb bizonyítéka annak a már régen felismert magatartásnak, amelyet a magyar külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője Magyarország háborús részvételével kapcsolatos minden kérdésben tanúsít. Annak bizonyítására, hogy Ullein-Reviczky úr mennyire támogatja az ellenség elképzeléseit, példaként említhető, hogy a közelmúltban arra kényszerítette a magyar sajtót, különkiadásban tegye közzé az amerikai protestáns egyházak úgynevezett hat békepontját.

A Kállay-kormány általános magatartására jellemzőek végül azok a jelentések, amelyeket nem a magyar ellenzékől, hanem a kormánypárt köreiből kapott a német kormány, és amelyek szerint a magyar kormány mai összetétele mellett nem érhető el sem Magyarország erőteljesebb bekapcsolódása a haditermelésbe, sem a magyar mezőgazdaság terméshozamának fokozása. A kormány ingadozik és ellenségeink felé hajlik.

² Ghyczy Jenő.

³ Fütterer, Cuno Heribert.

Tanulmány a Komintern VII. Kongresszusának előkészítéséről*

D. Micsev tanulmányában újonnan feltárt levéltári források alapján ismerteti Dimitrov moszkvai tevékenységét az 1934 március—július közötti időszakban, amely — mint az idézett dokumentumokból kiderül — döntő fontosságú volt a nemzetközi munkásmozgalom további stratégiájának és taktikájának alakulásában. Dimitrov a lipesei per után, valamint az 1934-es francia és osztrák események hatására egyre nyomatékosabban vetette fel az irányváltás szükségességét, a munkáosztály egységének megteremtését a fasizmussal való eredményes szembe fordulás érdekében. A szerző által felsorakoztatott források, amelyekből figyelemmel kísérhető Dimitrov nézeteinek alakulása, formálódása, két fontos probléma köré csoportosíthatók. Az első forráscsoport Dimitrovnak az osztrák munkássághoz intézett április 20-i levele megfogalmazásának folyamatát, a második a Komintern VII. Kongresszusán tartott beszámoló előkészítésének első lépéseit világítja meg. A levelek és feljegyzések lényegében Sztálin és Dimitrov vitáját kísérik nyomon, s e vita alakulásának menetében a népfront-gondolat érvényre jutásának útját.

Az osztrák munkássághoz intézett nyílt levél előtörténete azért érdekes, mert ennek kapcsán az irányváltás alapkérdése merült fel és képezte vita tárgyát. Kiinduló pontja az ausztriai események értékelése, minősítése volt, amit Dimitrov fegyveres *felkelésként*, Sztálin pedig fegyveres *ellenállásként* értelmezett. Az értékeléshez kapcsolódva vita bontakozott ki Sztálin és Dimitrov között. Sztálin lényegében kitarzott korábbi nézetei mellett, ez egyben a Komintern addigi fő irányvonalát is jelentette, azaz értelmetlennek tartotta a munkások számára a parlamentáris demokráciáért folytatott harcot a fasizmus uralomrajutásának időszakában. Dimitrov ezzel szemben nem értett egyet a demokráciáért és a szocializmusért folytatott harc egymáshoz való viszonyának tradicionális felfogásával, hanem azt hangsúlyozta, hogy a fasizmus előretörésének idején mint célkitűzés felmerül a szocialista forradalom demokratikus szakaszának szükségessége és lehetősége, amely megkívánja a szociáldemokráciával szembeni új taktika kidolgozását is. Tanulságos idézni Dimitrov feljegyzéséből: „Ha tanításunk helyes, akkor a tömegek milliói miért nem tartanak velünk a döntő pillanatokban, hanem a szociáldemokráciával, vagy mondjuk — mint Németországban — a nemzeti szocialistákkal? . . . Hiszem, hogy a fő ok propagandánk rendszerében, az európai munkásokhoz való helytelen hozzáállásunkban gyökerezik.” Sztálin az önkritikus alapállást elutasította, a kommunista mozgalom kudarcát a fasizmussal szemben azzal magyarázta, hogy a nyugat-európai országok történelmi fejlődéséből következően a munkástömegek szorosan összefonódtak a burzsoá demokráciával.

Az április 20-i Pravdában megjelent Dimitrov-levél visszalépés volt a fentiekben vázolt véleményéhez képest, s egyben Sztálin álláspontjának érvényesülését jelentette. A levél az osztrák munkásság számára a szociáldemokráciával való szakítást, a kommunista párthoz való csatlakozást, az általa vezetett egységes harcot ajánlja megoldásként a fasizmussal szembeni harcban.

* D. Micsev: Georgi Dimitrov és a Kommunista Internacionálé VII. Kongresszusának előkészítése. БКОВЕ, 1972/2, 30 – 42 (bolgárul).

Dimitrov visszalépése azonban — a dokumentumok alapján számunkra úgy tűnik — csak taktikai jellegű volt, hiszen Sztálinnal folytatott néhány hétig elhúzódo vitája alatt, e vitával párhuzamosan lényegében az ő kezébe került a Komintern vezetése. Április elején a Végrehajtó Bizottság Politikai Bizottságának tagja, s az angol—amerikai területi titkárság vezetője lett, majd néhány nap múlva, s pontosan a Sztálinnal folytatott döntő, április 7-i beszélgetés után, Sztálin javaslatára őt bízták meg a Komintern Végrehajtó Bizottsága főtitkári funkciójának ellátásával. Április 23-án pedig, ugyancsak Sztálin indítványára átvette a Végrehajtó Bizottság Közép-európai Bizottságának vezetését is.

Sem az idézett források, sem maga a tanulmány, tehát a források értékelése és clemzése, nem magyarázza meg pontosan a Sztálin álláspontjában megnyilvánuló kettősséget, illetve Sztálin és Dimitrov kapcsolatát. Számunkra úgy tűnik, hogy Sztálin a politikai stratégia hagyományos szektás alappilléreit illetően ekkor már erősen ingadozott, de még nem engedett Dimitrovnak: támogatta azonban abban, hogy vezető funkciót lásson el a Kominternben.

Dimitrov álláspontja rövidesen utat tört magának a Komintern vezetésében, s ebben nyilván Sztálin véleményének a változása volt a döntő. D. Z. Manuilszkij, a Komintern Végrehajtó Bizottságának titkára — bizonyára nem egyéni iniciatívára — április 24-i beszélgetésükön azt javasolta Dimitrovnak, hogy vegye át a Komintern vezetését és foglalkozzzék a VII. Kongresszuson tartandó előadásának az előkészítésével.

Dimitrov valamennyi 1934 május—júniusából felidézett szereplése, feljegyzése azt mutatja, hogy még erőteljesebben mint eddig, a munkásosztály egységfrontjának megvalósításáért, a szociáldemokráciához való új viszony kialakításáért munkálkodott. Maurice Thorezzel folytatott beszélgetésében (május 11.) félreérthetetlenül kifejtette, hogy szakítani kell „... a zinovjevi korszak elavult dogmatikus sémáival”, a munkásegységet alulról, a tömegek kezdeményező segítségével támaszkodva kell megvalósítani. „Világosan meg kell magyarázni a szociáldemokrata munkásoknak és a reformista szakszervezetek tagjainak, hogy részt vehetnek ezekben az akciókban és szervezetekben anélkül, hogy kilépnének saját szervezetükből. Ez nem lehet alapfeltétel és közvetlen cél” — mondotta Dimitrov. Bár Dimitrovnak a Komintern vezetőivel, majd Sztálinnal folytatott tárgyalásaira vonatkozó, idézett dokumentumok nagyon szórványosak, azt azonban a május végi, június eleji források is rögzítik, hogy ekkor Dimitrov már megkapta Sztálin beleegyezését ahhoz, hogy a VII. Kongresszus bevezető előadásában kifejtse a proletár akció-egységfront gondolatát. 1934 június végén pedig már elküldte Sztálinnak az előadás vázlatát. Sztálin állásfoglalását, azt, hogy végül beleegyezését adta az új taktikai irányvonal elméleti kidolgozásához és politikai érvényesítéséhez, a Komintern előkészítésének további menete, majd maga a történelmi tény, a VII. Kongresszus mutatja. Döntésének belső, valószínűleg nagyon összetett indítékait nem ismerjük. Objektív okaira a nemzetközi helyzet azonban — a fasizmus előretörése, a munkásmozgalom defenzívába szorulása —, kellő magyarázattal szolgál. Szubjektív okai között minden bizonnyal szerepet játszott Dimitrov népszerűsége, simbólummá válása a fasizmus elleni harcban, amellyel Sztálinnak, mint jó taktikusnak, számolnia kellett. Erre utal Dimitrov Manuilszkijjal folytatott beszélgetése (1934. április 24—25.): „A lípesei per után a történelem téged élenjáró helyre emelt — mondta. — Nagyon népszerű vagy a tömegek között. Hangod kolosszális visszhangra talál. Át kell vened a vezetést.”

Fejes Judit

Visszaemlékezés és történelem

(Megjegyzések Vas Zoltán memoárja kapcsán)

Ha az olvasó — legyen az akár szaktörténész, vagy a történelmi korok, problémák iránti érdeklődő — kezébe veszi a korábbi évek politikájában szerepet játszott vezetők, államférfiak visszaemlékezéseit, különböző elvárásokkal teszi ezt. Mindenekelőtt azt várja, hogy a könyv

új történeti adatokkal bővítse ismereteit, hiszen az események folyamán olyan ismeretlen tényekre, vagy az ismertebb tények olyan belső összefüggéseire hívhatja fel a figyelmünket, melyekről a szerző, a politikát is alakító kortárs nálunk mindenképpen többet tud. Különösen áll ez olyan esetekben, amikor az emlékirat- vagy visszaemlékezés-írók a közelmúlt, forrásszerűen még nem is mindig ismert eseményeiről, illetve a szaktudományban joggal vagy jogtalanul ún. „kényes kérdéseknek” tartott mozzanatokról szólnak. — A visszaemlékezéseknek másik, a történeti megismerés számára sokat mondó jellemzője, hogy az átélő, aktívan tevékenykedő kortárs szubjektív hangnemével, egyéni észrevételeinek felidézésével megjelenítheti a kor atmoszféráját: nemcsak a tényeket mondhatja el, hanem megvilágíthatja, *hogyan* mentek végbe a dolgok, rámutathat az egyes tények közötti — a korban meglevő — hangsúlykülönbségekre, és így tovább. — S ami nem utolsósorban izgalmas: eszmétörténeti nézőpontból, a korabeli politikai gondolkodás megértése szempontjából rendkívül érdekes lehet, hogy a kor történései a maguk korában milyen reflexiókat váltottak ki az íróból, hogyan, miként hatottak *nézeteinek felfogásának alakulására*, milyen következtetések levonására vezették kora politikai mozgalmaira vonatkozóan. (Legyen akár szemtanúja, vagy máskor aktív irányítója az eseményeknek.)

A műfajból is következő elvárások szempontjából sajátos könyv Vas Zoltán „Hazatérés 1944” című munkája.* Lényegében az 1940—1945 nyara közötti eseményekről szól, elsősorban a Szovjetunió-béli hadifogoly mozgalomról, a Magyarország területén előrenyomuló szovjet csapatok mögött végzett szervező tevékenységről, különös részletességgel a budapesti közellátás (melynek kormánybiztosa volt Vas Zoltán) 1945 január—április közötti megszervezéséről. Mindezt azonban nem az emlékirat vagy visszaemlékezés-írók szokásos modorában adja elő — hogy ugyanis a személyes emlékeit fogja csokorba —, hanem inkább az események történetének személyi emlékekkel kiegészített megírására törekszik. Köztörténeti összefoglalókra, dokumentumkiadványokra, sajtótermékekre, megjelent és még kiadatlan visszaemlékezésekre támaszkodik, kiveszi ezekből a kérdéssel kapcsolatos és az ő személyéről (általában elismerően) szóló részeket, azokat terjedelmesen idézi (gyakran szó szerint) — majd általában röviden, vagy hosszabban hozzáfűzi személyi emlékét a leírtakhoz. Pl.: elmeséli, hogy Ponomarovot és őt 1943-ban kiküldték a Kurszki front mögé, hogy ott a nagy ellentámadást megelőző legmagasabb szintű katonai összejövetelen Dimitrov nevében adják át a Komintern zászlaját a gyülekező haderők parancsnokságának. Miután jól leírja a fogadást, belekezd a haditerv részletes ismertetésébe, a kurszki csata körülményeinek elemzésébe, amiről ő annak idején természetesen — mint mondja is — semmit sem tudott, s mostani elbeszélése nem más, mint Styemenko tábornok emlékirataival vonatkozó részének összefoglalása. Máskor a hosszú idézetek csak annyit mondanak, hogy adott helyen történt valami, s ott jelen volt Vas Zoltán. . . Majd a történelmi háttér részletezése címen közismert, ismeretterjesztő összefoglaló munkákból idéz fel oldalakat. — Mindezt a szerző korrekt módon teszi: pontosan megmondja, hogy idézetei honnan származnak (Illés Béla, Kossa István, Styemenko, Görgényi százados, Fazekas József visszaemlékezései, Darvas József és mások írásai, emellett történelmi dokumentumkötetek, pártkiadványok, újságok, a Magyarország története I—II., Új Magyar Lexikon stb.). Az olvasóban inkább az a kérdés vetődhet fel jogosan: vajon a szerző a legszerencsésebb megoldást választotta-e, amikor életútja e szakaszának leírása során jobbra könnyen hozzáférhető munkákból ilyen bőven idéz. Vagy a műfaj belső törvényei oldaláról nézve: a közölt személyes élményanyag elbír-e ilyen mértékű idézetgyűjteményt?

Ez a szerző által választott megoldás eleve meghatározza a személyes (akár Illés Bélával kapcsolatos, akár azon túlesapó) visszaemlékezés-részek körét és jellegét.

1. Vas Zoltán a tárgyalt évek kommunista politikájának egyik legaktívabb formálója volt. Egy sor olyan politikai eseménynél volt jelen, sok olyan akció végrehajtója volt, amelyről közvetlen források nem állnak rendelkezésünkre. (S valószínűleg, ha vannak is, még évekig nem jut hozzájuk a történetkutató.) Sok új mozzanat napvilágra hozását, új adat elmondását várhat-

* Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1971. 253.

juk tehát személyes visszaemlékezéseitől. Bizonyos vonatkozásokban meg is felel Vas Zoltán a várakozásnak. Egyedülállóan érdekes a hadifogolymozgalom, a hadifoglyok közötti politikai agitáció, az „ellenséges haderők politikai bomlasztására” alakult hadtest szervezetének leírása. Az itt tárgyalt kérdéskörök közül csak a létrehívandó magyar hadtestről mondottakat emelnénk ki. Vas Zoltán arra keresi a választ, hogy a lengyelek, csehszlovákok, románok mellett miért nem jöhetett létre önálló magyar hadtest a Vörös Hadseregen belül. Megítélése szerint — és ezt adatokkal támasztja alá — a magyar hadifoglyok készek lettek volna egy ilyen hadosztály, „légió” alakítására, de ezt három körülmény gátolta. Az, hogy a fogságba jutott törzstisztek csak Hitler ellen voltak hajlandók hadat viselni, Horthy ellen nem; másodsor: a moszkvai emigráció (Rákosi és Gerőre utal elsősorban — 95. l.) valamint Dimitrov és a szovjet elvtársak csak a „választani! Cselekedni!” jelszó (vagyis a mind Hitler, mind Horthy elleni harc) alapján láttak lehetőséget a magyar hadtest létrehozására, harmadszor — és Vas Zoltán ennek tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget: — „Tulajdonképpen nem kaptunk a szovjet vezető elvtársaktól engedélyt a hadtest megalakítására. Emiatt légüres térben agitáltunk volna. Meggyőződésem: ha lett volna engedélyünk, a hadtest létrejött volna.” Ma, amikor történetírásunk is sokat foglalkozik a hazánk felszabadításában résztvevő magyar haderők, az ellenállási mozgalom történetének felderítésével, a magyar hadifogoly-mozgalom egyik korabeli legfelsőbb szervezőjének álláspontja igen figyelemreméltó. Azon már persze el kell gondolkodni, hogy ebből levont következtetése, gondolatmenete helytálló-e. Azt írja ugyanis: „Így megelőztek bennünket a csehek, lengyelek, románok. Csatlós államként is Horthy Magyarországa tartott ki utolsóként Hitler mellett.” (Csak zárójelben jegyezzük meg: azt az „utolsó csatlós” jelzőt nem azért illesztették Horthyék illetve Szálasiék elé, mert nem volt a Vörös Hadseregen belül magyar hadtest!) S részletesebb kifejtést igényelne az a — történelmi szakirodalmunkban tényszerűen nem vizsgált — hipotézis is, mely szerint: „Ha időben megalakul a hadtest, talán más lehetett volna Magyarország néprajzi határa” (103. l.). A szerző azonban csak sejtetni enged, hogy e vonatkozásokban a leírtnál több tényről van tudomása. „Mindezt majd részletesebben megírom. Most csak Illés Bélával közös munkánkkal foglalkozom.”

És ez a kettősség: a rendkívül érdekes részletek, gondolatok felvetése, majd ezt követően a gondolatmenet végigvételénél való hallgatásba burkolódzás más helyeken is tettenérhető. Igen érdekesek például a „moszkvai” és a „hazai” kommunista vezetés közötti viszonyról közötti kisebb-nagyobb részletek: az adatok, jellemző szóbeszéddek arról, hogy a moszkvaiak mennyire lebecsülték „a budapesti elvtársakat”. Igen figyelemreméltó az a törekvés, hogy a két vezetés közötti minimális kapcsolat szálait felfejtse s azon adatok elmondása, melyek szerint ő maga, a szovjet csapatokkal érkező „moszkvai” az első hetek után mennyire megváltoztatta e kérdésben álláspontját. Mégis — miután a könyvpiacra már megjelent Sik Endrének a moszkvai emigrációról szóló visszaemlékezése — úgy gondoljuk, a szerző még bőven szolgálhatna részletekkel magukra a „moszkvaiak” emigrációs évei történetére vonatkozóan, arra pl., hogy a moszkvai kommunista emigrációban hogyan emelkedett ki, milyen alapon az a szűkebb kör, melyhez maga Vas Zoltán is közel állott . . . Ilyen esetekben csak abban reménykedhet a korszak iránt érdeklődő, hogy egyszer majd valóban eljut hozzá — most már kimondottan személyi emlékei alapján, s a korabeli irodalmat és forrásokat csak felhasználva, kevesebbet idézve — a korszak megismeréséhez annyira szükségesnek látszó „Vas Zoltán-émlékirat”.

2. Mert azok a teljesen személyi emlékeken alapuló fejezetek, melyekben például saját működését, az éppen felszabadult Budapest közellátásának megszervezését írja le, vagy ahol elmondja, miként járta a front mögötti városokat Gyulától Szekszárdig a párt KB megbízottjaként, sürgetve mindenütt az új demokratikus élet megindítását — remek részek. S itt már nem is elsősorban az új, ismeretlen történeti adatok megismertetését, elénk tárását kell a szerző érdeként kiemelnünk, hanem a korszak atmoszférájának érzékeltetését. Itt sok mindent megértünk a *történesek* végbemenetelének *mikéntjéből*, s ezt azért is olvassuk szívesen, mert itt végre a történeti szakirodalomban ismert népi demokratikus forradalom „elméleti”, „szaka-

szolási”, vagy „pártharc”-kérdései után betekintést nyerhetünk a politikai küzdelmek hétköznapijaiba is. Segíti ezt Vas Zoltán írásmódja, melynek egyik sajátossága, hogy korabeli — a történész számára „nagy dolognak” számító — kérdésekről könnyedén, odavetett mondatokkal nyilatkozzék (pl. a Budapesti Nemzeti Bizottság elnöki tisztségéről, melyet „inkább csak díszes hivatali cím”-nek tart — 242. l.), de ezzel jól érzékeltesse a korabeli hatalmi viszonyokat. Megóv bennünket, hogy a korabeli „koalíciós” időszak tárgyalásaiból posztok, funkciók viseléséből tetszetős koncepciókat gyártsunk, pl. a hatalom kérdésében. Jellemző például a KMP és a többi párt viszonyára 1945 első hónapjaiban, amit a döntései ellen tiltakozó kisgazdák, szociáldemokratákkal kapcsolatban megjegyez: „Valahogy békésen mindig meggyeztünk velük. Párthíveiknek is juttattunk igazgatói állásokat tulajdonosaiktól elhagyott üzemekben, cégekben” (229. l.). Ezekután készíthetjük a történeti statisztikákat a funkciók, a tőke, a polgári pártok kapcsolódásáról, és a felszabadulás-korabeli hatalmi viszonyokról. . . Egyébként a pártvezetés álláspontját is eddig le nem írt módon jellemzi — az ebben igazán mindenképpen illetékes — szerző: tudatában volt annak, írja, hogy „ha formailag nem is vagyunk uralkodó párt, gyakorlatilag legfeljebb néhány év, talán még annyi sem — és azok leszünk” (169. l.). De folytathatnánk a példák sorát a minden történelemkönyvben kulcsfontosságú eseményként említett Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulásának leírásával (idézi Erdei Ferenc visszaemlékezését: mivel a kisgazdák és szociáldemokraták ottlevő tekintélyei a szövetezésre nem voltak hajlandók „Révei Józseffel egy szép őszi napsütésben kimentünk Alsóközpont-ra, ahol Balogh plébánoskodott. Szinte várt bennünket, oly készségesen fogadott. . . Ittunk rá egyet, s jöttünk haza, hogy kész a koalíció. . .” — 152. l.); vagy említhetnénk azt, a korabeli hangnemet jól illusztráló Vas levelet, melyben a Budai Közéleti Kirendeltség vezetőjének arról ír, hogy rendesinálás végett egy osztályvezetőt küld ki, s mely levelét így fejezi be: „*Azt halljam meg* (kiemelés tőlem — G. F.), hogy valaki nem engedelmeskedik neki és utasításait nem tartja be” (233. l.). (Noha van egy olyan érzésünk, mintha a szerzőt a MKP lehetőségeit illetően kissé leegyszerűsített beállításhoz vezetné az a történeti tény, hogy 1945 első hónapjaiban a keletkezett politikai vákuumban a szovjetek által támogatott, igen dinamikus MKP rendkívül nagy mozgásteret birt.) És természetesen az is jogosan merül fel az olvasóban: vajon nem volt-e okozója többek között ez a szemlélet is, hogy az MKP-t — a legdinamikusabb pártot, az újjáépítés, a földreform motorját — az 1945 őszi választásokon akkora csalódás érte?

3. Korábban azt mondtam, hogy a visszaemlékezések — éppen kissé „önvallomás” jellegű szubjektivitásuknál fogva is — igen sokat árulhatnak el a *korabeli történeti eseményeknek a kortársból kiváltott hatásáról*. Azt is hozzá kell tennünk: ha a Hazatéréssel egyidőben megjelent Sik Endre emlékirattal (Vihar a levelet. . .)* vagy Nógrádi Sándor egybekötött „Történelmi lelkéjé”-vel** hasonlítjuk össze Vas Zoltán könyvét — épp a korábban említett és kifogásolt „sajátos” megoldás miatt —, ez utóbbiban sokkal kevesebb ilyen mélyen személyi, emberi töprengést, megdöbbenést, máskor lelkesedést idéző elemmel találkozunk. Mégis az itt leírtak is rendkívül tanulságosak. Arra gondolunk, hogy Vas Zoltán milyen őszintén, nyíltan ír a szovjet — német megneemtámadási de különösen az azt követő barátsági szerződés lélegzetelállító hatásáról rá, a Horthy-börtönben ülő kommunistára, és a világ kommunistáira (24. l.); vagy arról, hogy mennyire meglepte őt az emigráció kommunistáinak kiszolgáltatottsága a sztálini törvénytelen-ségeknél. A Horthy-rezsim 16 évi fegyházbüntetése után a szocializmust építő Szovjetunióba kijutó kommunistát a hasonló benyomások tömege éri. Az ezekről adott nyílt hangnemből íródott részletek, annak elmondása, hogy ő már annak idején észreveszi: a fagyban, hóban újjáépített hátországi üzemek nem a „lelkesedés”, hanem a szigorúan centralizált államszervezet eredményeként épültek fel, de ugyanakkor Sztálin rádióbeszédeinek milyen tényleges erőt jelentő hatásuk volt az egész Szovjetunióban. És ez a nyílt hangnem az egyetlen mód arra, hogy ezekről a tör-

* Bp. 1970. Zrínyi Katonai Kiadó. 517.

** Bp. Kossuth könyvkiadó. 1970. 466.

ténetírásban, a történeti oktatásban, a történeti események összefüggéseinek megértésében nem kis gondot jelentő tényezők megítéléséről reálisan szólhassunk. S ha most már párhuzamot vonunk a korszak történeti kérdéseiről íródott visszaemlékezések, a kommunista mozgalom e nagy eredményeiről, s ez eredményekhez vezető nem mindig nyílegyenes útról valló írások és az ugyanezen kérdésekkel foglalkozó szaktudományos irodalom között, joggal vetődik fel a kérdés: *vajon nem marad-e le a történeti szaktudomány a korszak problémáinak a szépirodalom, az emlékiratirodalom által sokkal bátrabban felvetett kérdésfeltevéséi mögött?* Vajon azon túl, hogy a szaktudomány számára elengedhetetlen forrásanyaghoz (mely egyébként az emlékiratirodalom és szépirodalom által leírt eseményekről vall) nehéz hozzáférni — miért hiányoznak a bátor kérdésfeltevések, s szorulnak azok át szellemi életünk más területeire?

De kanyarodjunk vissza Vas Zoltán könyvéhez. Helyesebben írása személyi motívumaihoz. Amióta megjelent Moldova György komlói riportja s ebben megszólaltatta Vas Zoltánt, az 50-es évek komlói „száműzött”-jét, az akkori kort csak gyermekfejjel megért korosztály tagjai közül többen állnak értetlenül a leírásból kibontakozó, a nem éppen „elvi”, vagy logikus végiggondoltságról tanúskodó, a politikus egyszemélyi akaratát mindenek elé helyező politizálási mód előtt. Ez, a személyi kultusz idejének vezető politikusaitól általában nem idegen módszer a „Hazatérés”-ben leírt egyes történetekből is érezhető. Az is kiderül, hogy e módszereket részben magukkal hozták az emigrációból, részben számukra egyes esetekben maga a történelmi időszak is igazolni látszott jogosságukat. — Ugyanakkor ez a visszaemlékezés arról is vall, hogy magukat az e politizálás jegyében cselekvőket sem kíméli az általuk létrehozott mechanizmus: azt a Vas Zoltánt, akinek a front mögötti párt szervezésében, a főváros közellátásának létkérdést jelentő biztosításában egyedülálló része volt, könnyen „áldozták fel” Rákosiék 1953-ban, amikor az első nagyobb nehézségek jelentkeztek. Talán ezért is fakad ki többször a szerző elsősorban Rákosi ellen, aki 1947-ben még „Vas Zoltán barátom és elvtársam” nagy érdemeiről szólt; majd ma a visszaemlékező „barát” ezt fűzi kommentárként e szavakhoz: „Igen, még barát és elvtárs! 1953-ban pedig már komlói száműzött voltam” (188. l.). S az ilyen sorsok talán egy politizálási módszer leghatározottabb, a fiatal nemzedéknek sok tanulságot adó kritikája is...

Glatz Ferenc

РЕЗЮМЕ

Специальный выпуск нашего журнала посвящен вопросам развития историографии Второй мировой войны в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. С 27 по 29 сентября 1973 года в Будапеште проходила конференция «Историография второй мировой войны в странах Восточной и Центральной Европы», которая была организована Венгерским национальным комитетом по истории второй мировой войны, под эгидой Международного комитета по истории второй мировой войны. В работе конференции приняли участие 68 историков из 19 стран. В нашем журнале публикуются выступления венгерских участников конференции, а также обзор письменных рефератов иностранных историков и прений, расвернувшихся на заседаниях трех секций (истории политики и дипломатии, истории движения сопротивления, военной истории). В журнале печатаются также статьи по данной теме, которые не имеют отношения к работе конференции.

Основной доклад на конференции был сделан Дёрдем Ранки, его тема — «Вопросы историографии второй мировой войны в Центральной и Восточной Европе». Во вступительной части автор остановился на вопросе о правомочности региональных исторических исследований, которые до сих пор отводилась второстепенная роль. Такие региональные исследования не исчерпываются ни параллельным изучением истории второй мировой войны и народов и стран данной территории, ни сопоставлениями, проводящимися с одной определенной точки зрения — принадлежности страны к гитлеровской союзнической системе, ее положения внутри этой системы, ни изучением военных действий в ходе освобождения данной территории.

На основе новых источников Ранки сопоставляет страны Дунайского бассейна на втором этапе войны в двух основных аспектах: на основе их отношений с Германией и — что

наиболее важно — на основе той политики, которую проводили страны-союзники в отношении Бассейна Дуная, на основе изучения проблематики, связанной с вопросом о высадке войск на Балканском полуострове. Последний вопрос изучался в основном на материалах английских архивов. При изложении первого вопроса Ранки указывает на то, что неведомая политика Дунайских стран, их постоянные обвинения в адрес друг друга дали Гитлеру возможность использовать эти противоречия, построить на них свою политику в названных странах. Конкретным примером такой неведомости могут служить отдельные политические акции венгерских, румынских, а также чехословацких и югославских эмигрантов. Перейдя к вопросу о политике союзных стран в отношении Дунайского бассейна, к важнейшему в этом плане вопросу об оценке возможной высадки войск на Балканском полуострове, Ранки принимает основные положения новейшей работы английского историка М. Хаварда (M. Haward), который утверждает, что нельзя недооценивать военного и политического значения предполагавшейся высадки войск на Балканах, которая — хотя и не имела бы такого значения, как вторжение на Западе, — все же нанесла бы чувствительный удар по гитлеровской оси. Приемлем и тот взгляд, что английское военное руководство не разработало конкретного военного плана высадки войск на Балканском полуострове. Тезис же о том, что высадка войск на Балканах явилась бы дополнением к действиям на Западе, Ранки считает неприемлемым; он считает, что высадка войск на Балканах была гораздо более выгодной для Англии альтернативой. Причины отказа от плана, которому Черчилль придавал такое большое значение, следует видеть в том, что как Советский Союз, так и Америка выступали против этого плана, а также в провале итальянского похода. На основе фактора времени Ранки дает подробный ответ на вопрос о том, какое воздействие на планы Англии оказали цели войны против Гитлера, какую роль сыграли цели политического послевоенного урегулирования, представительство будущих интересов Англии на этой территории. В 1943 году Черчилль считал высадку войск на Балканах правильной и с точки зрения военной победы над немцами; в серьезной форме этот план вновь пробудил к себе интерес летом 1944 года, когда наряду с действиями на западе, как альтернатива высадки войск на юге Франции стали ясны и планы Англии: хосранить позиции на Балканах и обеспечить контроль над Австрией и отчасти над Венгрией. В это время советские войска уже стояли на границе Венгрии и Румынии, уже невозможно было вынести решение, противоречащее воле Советского Союза, тем более, что и Соединенные Штаты Америки, которые до этого времени были совершенно равнодушны к судьбе этой территории, к осени 1944 года стали все более склоняться к той позиции, что нет такого военного или политического вопроса, в котором Соединенные Штаты не имели бы своей заинтересованности. Из столкновения английских интересов, связанных с послевоенным урегулированием, и потребностью сохранить союзническую антифашистскую коалицию последняя всегда выходила победительницей. По этой же причине в 1944 году и был снят с повестки дня вопрос о балканской конфедерации. Положение Англии и Соединенных Штатов Америки было не таким, чтобы они осуществили план, который не поддерживался Советским Союзом.

Принимая во внимание это изменение политики Англии, происшедшее во время второй мировой войны, можно правильно оценить — по мнению автора — и поведение стран-союзниц Гитлера в отношении вопроса о мире. В 1942—1943 гг. доминирующим элементом в политике Англии было сотрудничество в борьбе против гитлеровской Германии, но в конце концов, как и в любом другом вопросе, ей пришлось склониться перед интересами, связанными с сохранением коалиции. Вопрос о попытках заключения мира в докладе освещается на основе документов англо—венгерских связей, в нем опровергаются обе односторонние точки зрения, с которыми можно встретиться в исторической литературе: как преувеличение значения переговоров с союзническими странами, и стремление доказать, что венгерская внешняя политика имела англо—американскую ориентацию, с которыми можно встретиться в работах, опирающихся на мемуары эмигрировавших венгерских политиков, так и те взгляды, согласно которым политика западных держав в отношении бассейна Дуная на основе тех же мемуарных источников толковались как направленное против Советского Союза стремление обеспечить позиции на Балканах и в интересах этого сохранить реакционные правительства и общественное устройство в балканских странах. Согласно данным новых документов, в интересах более гибкого применения принципа безусловной капитуляции по предложению Англии весной 1944 года снова были организованы переговоры. Советский Союз отчасти принял предложение Англии и в отношении Румынии на практике более гибко использовал условия капитуляции. Соединенные же Штаты Америки предложение Англии отклонили. Анализируя причины безуспешности попыток Венгрии в вопросе о мире, автор указывает на то, что если в 1943 году Венгрия была в авангарде с точки зрения дипломатических шагов, направленных на сближение с союзническими странами, то в первые восемь месяцев 1944 года новое военное

положение — значительное продвижение советских войск и оккупация Венгрии немецкими фашистами — привело к безрезультатности англо—венгерских переговоров. Новым документом является материал переговоров, которые весной, в марте 1944 года вел работник министерства иностранных дел Ласло Вереш. Согласно этому документу, в венгерских официальных кругах появилась мысль о том, что поскольку немцы не позволяют отозвать венгерские части, воюющие в Советском Союзе, возможно, им стоит всем сразу сдаться советским войскам.

Активизировавшаяся летом 1944 года английская политика (о которой говорилось выше в связи с вопросом о высадке войск на Балканах) именно положение Венгрии в некотором отношении считала ключевым в связи с позициями в Центральной Европе. Однако военное положение, создавшееся к сентябрю 1944 года, показало, что в отношении этой территории Англии не остается иного выбора, кроме как договориться с Советским Союзом. На достижение этой договоренности и были направлены англо—советские переговоры в октябре 1944 года. В ходе этих переговоров между союзническими странами возникли расхождения во взглядах относительно Венгрии, но освобождение Юго-Восточной Европы Советской Армией означало, что странам этой территории будет оказана поддержка во всех действиях, направленных на преобразование их общественной и экономической структуры, что внешняя политика этих стран будет определяться безопасностью Советского Союза, а также то, что в отношениях между Советским Союзом и западными державами эта территория станет первостепенным источником противоречий только в том случае, если будет грубо нарушен заключенный компромисс.

Дюла Юхас (Juhász Gyula) в своем докладе остановился на вопросах литературы по истории политики и дипломатии периода второй мировой войны. В первой части доклада он отмечает, что в области исследований по истории дипломатии и экономики достигнуты значительные результаты: опубликован целый ряд первоисточников, статей и монографий. Однако долгое время оставалась неизученной внутренняя политика Венгрии периода второй мировой войны, для этого было необходимо изучить соответствующее положение в период двух мировых войн, что до сих пор проведено лишь отчасти. Что касается Венгрии данного периода, то очень важно выяснить, каковы были отношения между внутренней и внешней политикой страны, осветить своеобразие функций внешней политики, ибо без этого нельзя правильно понять роль Венгрии во второй мировой войне. По-новому отвечает на эти вопросы Юхас в своем докладе. Ревизионистская внешняя политика Венгрии, основательно изученная историками, которые придавали ей решающее значение, сама по себе, без основательного анализа внутренней политики страны, не может объяснить поведения страны на международной арене. Союз с Германией был заключен не крайне правыми кругами, а традиционными силами существовавшего строя, группами, которые стояли у власти со времени консолидации хортистского режима. В Венгрии внешняя политика, кроме задачи пересмотра мирного договора, имела и еще одну функцию: внешнеполитическими средствами поддержать сформировавшиеся своеобразные внутриполитические и общественные отношения, существующую систему власти. Речь идет не просто о той функции внешней политики, которая характерна для внешней политики при любом управлении государством, не об охране существующего общественного строя, а о поддержании своеобразной, контрреволюционной структуры, господствующей в стране. Венгерский контрреволюционный режим отличался таким своеобразием, с которым мы не встретимся больше нигде в Европе. Своеобразие это объясняется тем, что в Венгрии господствующие классы *вернули себе власть* после осуществившейся в стране диктатуры пролетариата и создали такую закрытую, нигде не встречающуюся систему власти, которая даже для крайне правых кругов была открыта лишь до определенной степени. Следовательно, венгерские крайне правые круги могли надеяться получить власть только в результате изменения международного положения, а режим Хорти видел залог своего существования в политической «неподвижности». Этими своеобразиями и объясняется тот факт, что начиная с 30-ых годов каждое новое правительство в Венгрии начинает с более умеренной, чем его предшественники, внутренней и внешней политики, а кончают всегда более значительным сдвигом вправо, как во внутренней, так и во внешней политике. В какой мере усилилось экономическое, политическое и идеологическое давление немецкой ориентации, проистекающее из реакционной территориальной политики, в какой мере возросли крайне правые силы в Венгрии, в такой мере усилилась и функция внешней политики по охране существующего строя, после же 1939 года внешнеполитической программой стало сохранение этого строя в условиях послевоенной Европы и территориальная ревизия, после поворота в войне — даже во вред этой ревизии. Автор отмечает, что в этих своеобразных условиях изменения международной обстановки, хотя они повсюду являются решающими факторами, ни в одной восточноевропейской стране так не сузили возможности внешне- и внутриполитического развития, как в Венгрии. После вступления в войну цели сохранения

существующего строя как нельзя лучше соответствовала роль «увеличивающего, сомневающегося приспешника», а после поворота событий — альтернатива англо—американской ориентации. Следовательно, во время войны отношения внутренней и внешней политики изменились, внешняя политика была полностью подчинена внутренней. Учитывая эти изменившиеся отношения, а также своеобразие закрытой контрреволюционной структуры правящего режима, Дюла Юхас и характеризует в следующей части своего доклада потерпевшие провал попытки Венгрии в 1943 году выйти из войны. Речь идет об осени 1943 года, когда выход Венгрии из войны мог последовать одновременно с капитуляцией Италии, союзнические страны уже передали условия предварительного перемирия. Поскольку в это время близ Венгрии не было военных соединений ни одной из союзнических стран, выход из войны неизбежно повлек бы за собой немецкую оккупацию, а потому выход из войны был возможен при условии неизбежной активной борьбы с немцами, на это же режим Хорти не хотел и не смел пойти. Для разрыва с Германией был необходим внутривнутриполитический поворот, для осуществления которого в Венгрии не было достаточных антифашистских, левых сил, кроме того, иллюзии, связанные с тем, что возможен поворот и под руководством Хорти, а также тот факт, что в Венгрии существовали значительные правые силы, оппозиционные правительству, союзничающие с Гитлером и располагающие весьма прочной базой, значительно усложнили обстановку, ибо внутривнутриполитический поворот был чреват опасностью гражданской войны. Так венгерская внешняя политика оказалась в тупике: в страхе перед немецкой оккупацией и переходом власти к крайне правым кругам, а с другой стороны — в еще большем страхе перед появлением и победой Советской Армии, а значит — и падением существующего режима она еще теснее связала себя с нацистской Германией.

В заключительной части доклада автор подчеркивает особое значение исследования истории политического мышления *на территории*, где в результате сложных национальных условий и под влиянием других общественных факторов национальная и прогрессивная антифашистская мысль не могла слиться в такое тесное единство, как это было в Западной Европе.

Иштван Пинтер (Pintér István) в своем докладе обобщил результаты исследований в области историографии венгерского сопротивления и указал на то, что еще требует дальнейшего изучения. Наряду со связями венгерского движения сопротивления с подобными движениями в других странах необходимо изучать и индивидуальные особенности, своеобразие этого движения в Венгрии: своеобразные отношения между Венгрией и нацистской Германией, с одной стороны, и Венгрией и соседними странами — с другой, неорганизованность революционных и прогрессивных сил в стране, их слабость; национализм, влияние которого после мирного договора, подписанного в Трианоне, распространилось в очень широких кругах населения. Сходство движений сопротивления в других странах и в Венгрии прежде всего проявляется в том, что ведущим руководителем, организатором этого движения были партии рабочего класса, и в первую очередь — коммунистическая партия. На основе обзора исторической литературы автор констатирует, что в начале 50-ых годов историкам приходилось испытывать большие затруднения в связи с источниками, поскольку уже самим характером движений сопротивления объясняется то, что после них остается очень мало письменных документов, материалов, к тому же часть их к 50-ым годам была утеряна. В начале и середине 60-ых годов перед исследователями были открыты двери архивов, был опубликован целый ряд мемуаров как в Венгрии, так и за рубежом, появились и выполненные на основе этих материалов исторические разработки. Сейчас ждут своей разработки такие вопросы, как выяснение понятий антифашистского сопротивления и партизанской борьбы, дифференциация понятий антифашизма и антинацизма, исследование вопроса об обоснованности вооруженной партизанской борьбы, об общественной принадлежности участников движения сопротивления, более точное раскрытие характера буржуазных групп сопротивления, общественного содержания различных движений сопротивления. При разработке всех названных вопросов Пинтер считает важнейшей проблемой, широкое недостаточно научное толкование отдельных понятий, а также — что в первую очередь относится к мемуарам — не всегда соответствующую критику источников.

Военной роли Венгрии во второй мировой войне был посвящен реферат Шандора Тота (Tóth Sándor). Во введении автор коротко остановился на общей характеристике размера военного участия страны. В 1941 году в нападении на Советский Союз приняла участие лишь т. н. Карпатская группа армии в составе 44 тыс. человек. После молдавской битвы Германия в повышенной мере вовлекала военные силы стран-сателлитов в войны. 2-я венгерская армия двинулась к реке Дон, где в январе 1943 года была наголову разгромлена в ходе наступления советской армии. После катастрофического поражения на Дону венгерское правительство вернулось к своей прежней военно-политической кон-

цепии: в первую очередь материальными средствами поддерживать военные усилия Германии. До оккупации Венгрии Германией (19 марта 1944 года) новые войска не были направлены на восточный фронт, 9 лёгкие дивизии выполняли оккупационную функцию. После немецкой оккупации была направлена на фронт 1-я венгерская армия, потом после выхода Румынии из гитлеровского блока были сформированы 2-я и 3-я венгерские армии. Максимум военных усилий Венгрия достигла осенью 1944 года, когда советские войска уже вступали на её территорию. В это время Венгрия располагала 27 дивизиями в составе свыше 2 миллиона солдат. В марте 1945 года лишь 5 дивизий боролись на стороне Германии, так как большая часть армии, состоявшей из запасных и сверместных запасных и имевшей устарелое вооружение, сдалась в плен или дезертировала. Перейдя к исторической литературе, посвященной военной роли Венгрии во второй мировой войне, автор делит исторические труды на пять основных групп. В первую группу входят работы, опубликованные в Советском Союзе, они в основном посвящены военным действиям по освобождению территории Венгрии, ко второй группе — работы, опубликованные в западных странах — союзниках Советского Союза, в этих работах, как правило, едва упоминается об участии Венгрии в войне; третья группа — работы, опубликованные в Федеративной Республике Германии; работы мемуарного характера здесь много пишут о роли венгерских войск, исторические же разработки скорее пишут о венгерских территориях военных действий. Четвертая и самая обширная группа — работы хортистов, эмигрировавших на Запад, которые, по сути, служат цели доказать, обосновать то утверждение, что вступление Венгрии в войну было «профилактическим» шагом против Советского Союза, венгры оказались верными союзниками Гитлера и выполняли задачи, которые были им не по силам, в то время как немецкое военное руководство не доверяло венграм и не выполняло взятых им обязательств в отношении венгров. В пятую группу вошли работы венгерских историков. Деятельность венгерских военных историков особенно оживилась в последнее десятилетие в результате преодоления догматических взглядов (согласно которым совсем не трудно заниматься историей хортистской армии) и открытия архивов. Достигнутые результаты находят отражение прежде всего в публикации источников.

Немецкие историки В. Шуманн и А. Вепплер (W. Schumann и A. Weppler) в своих докладах рассказали об исследованиях по истории второй мировой войны, ведущихся в ГДР, об опубликованных в их стране исторических трудах. Среди исторических разработок они особенно отметили работы из серии „Kleine Militärgeschichte“ а из опубликованных источников такие, как *Anatomie des Krieges*, *Anatomie der Aggression*, *Griff nach Südosteuropa*. Их авторы считают наиболее значительными. В последнем из названных трудов опубликованы документы комитетов по Юго-Восточной Европе таких концернов, как Reichsgruppe Industrie и I. G. Farbenindustrie A. G. и других. Новые публикации документов, касающихся Юго-Восточной Европы, содержатся в сборнике документов Drechsler — Bess — Hass: „Europapläne des deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg.“

Польский историк К. Йонка (K. Jonca) в своем докладе остановился на вопросе о националистской захватнической политике на теории „völkerrechtliche Grossraumordnung“, послужившей основой великодержавных устремлений гитлеровской Германии, и ее приложении к политике в придунайских и балканских странах. Он показывает, как с помощью разработанных гитлеровскими юристами понятий («права народной группы» и других) Германия стремилась использовать в своей политике захвата немецкое население, живущее на завоеванных территориях.

Советский историк Ю. И. Кораблев в своем докладе остановился на значении вооруженных сил нового типа, созданных в странах Юго-Восточной Европы, и на участии Советского Союза в создании этих сил. Польские, чехословацкие, венгерские и румынские военные соединения, созданные в военные годы при участии Советского Союза, сыграли решающую роль в борьбе против Гитлера, в народно-демократическом преобразовании своих стран, как и болгарская и югославская народные армии, которым Советский Союз также оказал значительную помощь в ходе их реорганизации и перевооружения. Советская историческая литература в связи с историей создания вооруженных сил концентрирует внимание на следующих основных вопросах: теоретические и политические принципы участия Советского Союза в создании вооруженных сил, критика теории об экспорте революции, победа Советского Союза как решающий фактор с точки зрения освобождения отдельных территорий и революционных послевоенных битв; различные формы интернациональной помощи, оказанной Советским Союзом в странах, бывших союзниками Гитлера, специфика этой помощи.

Румынские историки (Zaharia, Vuc, Hil, Jani) в докладе на конференции прежде всего знакомят с позицией румынской историографии по вопросу об истории движения сопротивления. В докладе обобщаются мнения румынских историков о характере войны и о роли Румынии в этой войне. Поскольку попытки Румынии создать нейтральный

блок осенью 1939 года, Третья империя, используя протест и панику, возникшие в результате второго венского решения от 30 августа 1940 года, добилась установления военной фашистской диктатуры. Корни движения сопротивления, которое развернулось в Румынии в 1940—1944 гг., уходят далеко вглубь, их следует искать в событиях 1933 года, когда Гитлер пришел к власти. С 1940 года, со времени, когда в стране появились немецкие войска, активизируется и сопротивление, которым с самого начала руководит Румынская коммунистическая партия. Успех этой борьбы объясняется тем, что эта партия разработала стратегию и тактику борьбы, отвечающую особенностям исторического момента: она поставила своей целью создание единого народно-национального фронта. В 1943 году и был создан антигитлеровский Народный Фронт, а с апреля 1944 года осуществляется единство действий социал-демократической и Коммунистической партий, в конце 1943 года был создан Единый Рабочий Фронт, а в начале 1944 года уже движение сопротивления стало широким массовым движением. В июне 1944 года осуществлялось широкое сличение антифашистских сил в результате создания Национального Демократического Блока, включившего в себя и корелевский двор. Возникла возможность для того, чтобы румынская армия в полном составе приняла участие в августовском восстании, явившемся поворотным пунктом в истории Румынии. Задачи, стоящие перед историографией, — это основательное исследование внутренних и внешних условий румынского движения сопротивления, сопоставление его с подобными движениями в других странах Южной и Восточной Европы, а также изучение участия румынской армии в освобождении своей страны, а также Венгрии, Австрии и Чехословакии.

Х. Михова и В. Тоскова в своем докладе остановились на дипломатических отношениях Болгарии в предвоенные годы и в период второй мировой войны. Наиболее глубоко изученная историками Болгарии проблема — это присоединение страны к договору трех держав, параллельное с этим изучение политики Советского Союза и западных держав на Балканах. Дипломатические связи Болгарии с Румынией, Венгрией, с марионеточными правительствами Сербии и Греции определялись завистью, стремлением как можно больше урвать у Германии во вред другим ее приспешникам. Начиная с весны 1944 года болгарская внешняя политика определялась стремлением сохранить существующий режим, начались поиски связей с западными державами и Советским Союзом; особенно значительное место в исторических трудах отводится советско-болгарским отношениям, ибо общеизвестен тот факт, что Болгария объявила войну только Англии и Соединенным Штатам Америки, с Советским же Союзом она сохранила дипломатические отношения.

Й. Марьянович рассказал об опубликованных в Югославии работах по истории второй мировой войны и революции. В Югославии публикуется огромное количество источников: Институтом военной истории Югославской Народной Армии опубликовано 150 томов. Югославская историография второй мировой войны может быть разделена на два основных периода. Первый период продолжался до середины 50-ых годов, для него характерна субъективность подхода, что объясняется уже и самой близостью изучаемых событий. Для второго же периода характерна более широкая документационная основа (благодаря материалу итальянских и немецких архивов богаче стал материал источников), научный подход. Ошибкой, которую необходимо искоренить, следует считать замкнутость, которая наблюдается в отдельных республиках Югославии, ибо исторические исследования должны проводиться в общем историческом русле не только всей Югославии, всех Балкан, но и всей Европы в целом.

Вопросам историографии чешских пограничных областей в период с 1938 по 1945 гг. посвящен доклад А. Фалтиса (А. Faltys). Чехословацкая историческая наука изучает те экономические и общественные перемены, в результате которых оказались затронутыми политические и экономические интересы немецкой буржуазии, главным же образом тех элементов, которые представляли нацистскую политику этой буржуазии, а также положение антифашистских сил после мюнхенского решения.

С позиций Германской Империи, присоединение пограничных чешских территорий к Рейху создало возможность для того, чтобы здесь на практике испытали свои взгляды на административное устройство германской империи. В докладе показано, как немцы захватили важнейшие ключевые позиции в области экономики и какое огромное разочарование постигло судетских немцев, их национальных социалистов, которые не только не получили той роли в рейхе, на которую рассчитывали, но и не добились власти над Чехией и Моравией. Неменую буржуазию постигли разочарования и в экономической сфере: немцев не интересовало производство товаров широкого потребления, главной целью было развитие военной промышленности, производство оружия, а потому все преимущества были отданы тяжелой промышленности чешского протектората.

М. Пакор (М. Pacor) в первой части своего доклада занимается вопросом о роли Италии во второй мировой войне и знакомит с публикациями важнейших источников,

мемуаров. Естественно, что итальянская историография значительно больше внимания уделяет тем балканским странам, которые по традиции относятся к сфере итальянских интересов, например, Югославия, нежели странам Дунайского бассейна. Некоторое внимание в работах итальянских историков уделено тем планам, которые ставили целью создание в Южной и Центральной Европе блока под итальянским руководством для уравнивания немецкого давления. Проблемами стран Дунайского бассейна занимаются такие работы, как Colletti „L'occupazione nazista in Europa”; Carloti „La politica dell'Italia nel settore danubiano — balconico del Patto di Monaco all'armistizio italiano”. Тоскано в своей работе „*Pagine di storia diplomatica contemporanea*” исследует попытки сближения между Турцией, Румынией, Болгарией и Венгрией, которые были предприняты весной 1943 года в целях создания антисоветского балкано-дунайского блока. Тоскано видит в этом английский маневр, в котором Англия предназначала Турции важную роль: она должна была оторвать эти три страны от знаменитой «оси».

Жужа Борош (Boros Zsuzsa) в своем сокладе остановилась на истории французских военнопленных, бежавших из германского плена в Венгрию. В сравнении с числом польских военнопленных, принятых Венгрией, число французских военнопленных было весьма небольшим: всего около 1000 человек, они нашли в Венгрии убежище до конца войны. То отношение к военнопленным, которое несмотря на протесты немцев проявили полулегальные венгерские официальные органы, знакомит нас с «другой линией» венгерской официальной внешней политики, освещает те противоречия, которые в связи с этим отмечались внутри венгерского государственного аппарата.

Оксфордский профессор Макартни (С. А. Macartney) в своем выступлении по докладом Дёрдя Ранки и Дюлы Юхаса отметил те частные вопросы, по которым он не разделяет мнения соответствующих докладчиков. Прежде всего он стремился способствовать выяснению поставленных вопросов, отвечая на них с другого аспекта, с позиций руководителей английской политики. Он считает, что средневропейцу трудно постоянно учитывать, что английская политика в отношении затронутой территории до самой последней фазы войны зависела от войны против Германии. Макартни познакомил слушателей с формированием английской политики военных лет в отношении Венгрии прежде всего не как историк, а как очевидец и активный участник событий: он был руководителем отдела передач радиостанции «Би-би-си» для Венгрии.

В 30-е годы широко распространились симпатии в отношении Венгрии, в первый период войны они еще более окрепли, значительная часть английских политических кругов считала оправданным некоторые территориальные изменения в интересах Венгрии. С вступлением Венгрии в войну положение, конечно, изменилось. В дальнейшем Макартни подчеркнул, что Англия никогда не действовала за спиной Советского Союза, она всегда оставалась лояльным союзником. Примером этому служат и поиски Венгрией возможностей заключения мира, когда Англия постоянно отсылала Венгрию к Советскому Союзу, сообщала в Москву о любом шаге венгерских дипломатов. Макартни считает, что договоренность между союзниками во время войны касается только военных действий и формирования оккупационных зон, решения же, касающиеся контрольных союзнических комиссий ни в коем случае не определяют дифференциацию сфер интересов в послевоенный период. В заключение Макартни, выступив против взглядов, которые были выражены на данной конференции, отметил, что Англия никогда не стремилась к сохранению хортистского режима, она вообще не хотела вмешиваться во внутреннюю политику Венгрии, не пыталась оказать на нее давление.

Польский историк А. Конечни (А. Konieczny) посвятил свой доклад сопротивлению иностранных рабочих, труд которых сыграл такую важную роль в военной экономике Третьей Империи. План использования принудительного труда прежде всего русских и польских рабочих, а также и рабочих других национальностей содержал и другую цель, намеченную в Generalplan Ost, уничтожения и вытеснения отдельных народных групп, национальностей. Недостатком все опубликованных до сих пор работ восточно- и западногерманских, американских, чешских и польских исследователей, занимающихся этой темой, является то, что они не носят сравнительного характера, не принимают во внимание различий, которые проявлялись в отношениях немцев к рабочим разных национальностей и характеризуют роль этих рабочих лишь с экономической точки зрения, не показывая их сопротивления. Автор цифровыми данными документирует факты увеличения числа рабочих, арестованных за отказ от работы и попытки к бегству (июнь 1941 — 6357 человек, июнь 1942 года — 12 623, июнь 1944 года — 41 224), говорит он и о «воспитательных рабочих лагерях», которые были похожи на концентрационные лагеря, 88 из них удалось найти, определить место их расположения.

Статья югославского историка Й. Мирнича готовилась не к данной конференции, однако она связана с темой ее и рассказывает о деятельности фольксбунда на оккупирован-

ной венграм территории Бачки. После присоединения немцев Бачки (число их составило 173 000) фольксбунд на территории Венгрии стал самым многочисленным фольксбундом во всей Европе. К тому же значение его превзошло даже численность этой группы. 96 процентов немцев, проживавших в Бачке, были завербованы на службу гитлеровцами, стали активной частью венгерского фольксбунда. Наилучшее выражение это нашло в ходе акций по набору добровольцев-эсэсовцев, акций, дозволенных согласно государственному договору. Политика фольксбунда, полностью поставленная на службу гитлеровской теории, и особенно акции СС, разработанные под знаком открытого террора, вызвали определенную дифференциацию и в кругу немецкого населения Бачки, хотя до организованного сопротивления здесь не дошло. Фольксбунд, не признающий принадлежности к югославскому государству, выступил против партизанского движения Бачки. В противоположность этому немецкое население Бачки образовало замкнутую группу. Оно беспрекословно подчинилось приказу о выселении. Согласно приблизительным данным, половина немецкого населения Бачки до октября 1944 года добровольно покинула Бачку.

*

Ференц Глатз (Glatz Ferenc) затрагивает важнейшие дискуссионные вопросы, обсуждавшиеся на заседаниях секции истории политики и дипломатии. Первый крупный круг вопросов обобщен им под заглавием «Вопросы внутренней и внешней политики во время второй мировой войны». Дюла Юхас (Juhász Gyula) в своем реферате анализирует взаимосвязи внутренней и внешней политики в конкретных условиях Венгрии. Советский историк академик Жилин во вступительном докладе на конференции затронул общие аспекты этого вопроса, касающиеся всей мировой войны в целом; вопросы военной истории данной территории он также рассматривает как некий специфический симбиоз внутренней и внешней политики. Академик Жилин подчеркивает особенности, вытекающие из специфики экономического, политического, общественного устройства отдельных стран и тем самым опровергает тезис о том, что присутствие советских штыков привело к изменению общественного устройства стран Центральной и Восточной Европы; дело в том, что там, где не было внутренних предпосылок, не произошло и преобразования, даже если там и стояли советские войска, и наоборот.

Понятно, что значительное место в дискуссии было отведено национальным проблемам и проблемам национальных меньшинств. Экономические связи крупных держав и стран Восточной и Центральной Европы были затронуты во многих выступлениях, и в каждом выступлении вновь и вновь была подчеркнута необходимость не только освещать экономическую эксплуатацию затронутых территорий немцами, но и раскрыть иерархическую систему немецкой экономической политики в целом и показать положение отдельных стран в системе германского «нового порядка». В то же время что касается союзников Советского Союза — то здесь следует принимать во внимание экономическую заинтересованность англо-саксов. Западногерманский историк Шрёдер (Schröder) отметил противоречия американских и английских интересов и в экономической области, — тех интересов, которые были связаны с затронутыми территориями, а также намерение американцев вытеснить Советский Союз путем осуществления принципа «открытых дверей». Дёрдь Ранки не разделял полностью мнения Шрёдера, он считает, что необходимо провести определенное ограничение во времени, дело в том, что Соединенные Штаты Америки и с экономической стороны, и вообще начали интересоваться территориями в Юго-Восточной Европе только в 1944—1945 годах. В заключение как Ранки, так и Анри Мишель (Henri Michel) председатель Международного комитета по вопросам истории второй мировой войны, подняли вопрос о созыве более узкой международной конференции по экономическим и общественным проблемам периода второй мировой войны. На конференции был поднят вопрос о правомочности региональных исторических исследований, об их методах и географической дифференциации отдельных областей; это была центральная проблема конференции. Выступающие, как правило, признав правомочность региональных исследований, предлагали более широкое толкование области, причем указали на то, что было бы неправильным исключить из числа таких «областей» Дунайскую долину. Очень важно видеть действительное значение данной территории во второй мировой войне. Польский историк Мадайчик (Madałczyk) остановился на вопросе о том, какое место занимала данная территория в общем во второй мировой войне. Отвечая ему, Дёрдь Ранки отметил, что возможны и необходимы региональные исследования определенного более узкого круга проблем, особенно в том случае, если в данной области мы имеем дело не со случайной, преходящей исторической проблемой, а с такой, которая возникла в результате определенного общественно-экономического процесса, подчеркнув, что как внешне-, так и внутривнутриполитические проблемы, несмотря на все их своеобразие, всегда обусловлены определенными общественно-экономическими процессами.

Наиболее оживленная дискуссия развернулась на конференции по вопросам оценки политики крупных держав на Балканах. Участники дискуссии единогласно отметили, что неотложность решения балканского вопроса была обусловлена тремя обстоятельствами: 1. победой Советской Армии, освободительными военными действиями Советского Союза в Юго-Восточной Европе, 2. определенным согласованием политики коалиции союзнических стран, 3. теми внутренними силами, которые использовали победу Советского Союза для претворения в жизнь давно назревшей необходимости общественных и экономических преобразований (естественно, порядок перечисления этих обстоятельств произволен). Участники конференции также единогласно осудили балканскую политику немцев. Расхождение мнений было отмечено по вопросу об оценке политики антифашистской коалиции в отношении Балкан. В связи с этим между Ранки и выступившими в прениях по его докладу не было расхождений по вопросу о том, что с точки зрения хода второй мировой войны создание второго фронта было целесообразно лишь на западе. Отмечалось единогласие участников конференции и по вопросу о том, что создание балканского фронта — в 1942—1943 гг. как альтернатива западного десанта, а в 1944 году — как военная операция, параллельная ему — было одной из важнейших целей английской политики, в этом состоял один из особых интересов английской политики, противоречавших интересам всей антифашистской коалиции в целом. Расхождение мнений проявилось и в оценке политики Англии. Советский историк А. Пушкаш на основе известных документов и их разработок считал весьма важным подчеркнуть, что в английской политике нашло отражение стремление завоевать позиции на Балканах; ссылаясь на выступление Михая Кором, Дёрдь Ранки в своем ответе на прения отметил, что целью английской политики было осуществление по сути колониального контроля на Балканах. А. Пушкаш указал на важность этого момента в докладе Ранки, но подчеркнул и то, что несмотря на все противоречия внутри антифашистской коалиции в конце концов Англия всегда руководствовалась ее общими интересами, а не своими частными. Ее принуждало к этому то, что и Черчилль считал первостепенной ту опасность, которая угрожала стране со стороны немцев, а также, конечно, сами принципы и сила коалиции. Оценка английской политики в связи с территорией Балкан привела к постановке многих важных методологических вопросов. В связи с вышеотмеченным это вопрос о том, что — как подчеркнул Дёрдь Ранки — оценка политики отдельной страны не может быть проведена на основе произвольно выбранных документов, отдельным документам должно придаваться реальное значение, соответствующее действительности, следует также учитывать различия в общественной структуре отдельных стран, а также вытекающие отсюда особенности характера внешней политики, следует различать основную и побочные линии внешней политики государств, а также декларирующиеся принципы внешней политики и повседневную практику ее. Венгерский историк Янош Емницц привел примеры различий между официальной и не официальной внешней политикой отдельных стран, примеры важности изучения неофициальной политики, особенно в связи с внешнеполитическими устремлениями английской лейбористской партии. Отсюда также были сделаны многочисленные методологические выводы, была поднята проблематика, связанная с механизмом внешней политики. Эти вопросы подняли в своих выступлениях прежде всего Миклош Лацко, руководитель дискуссии данной секции, и Дёрдь Ранки. Миклош Лацко, перейдя к вопросу о связях внешней и внутренней политики, снова подчеркнул, что механизм внешней политики определяется своеобразием общественно-политического строя данной страны, зависит она и от того, о какой стране идет речь: о малой или о великой державе. Для венгерской внешней политики был характерен определенный механизм, она отличалась узостью охваченной территории. Ранки показал, что исследование такой внешней политики, руководство которой и решения в области которой не централизованы, требует иного метода исследования, чем оценка внешнеполитического механизма иного типа — централизованной внешней политики. Это он конкретно отметил на примере английской внешней политики периода второй мировой войны. В кругу проблем изучения внешней политики отдельных государств Ранки относит и необходимость исследований официальной и неофициальной внешнеполитических линий, но считает необходимым различать две линии и в рамках официальной внешней политики. Многие из венгерских и зарубежных историков, выступивших в прениях (Л. Жужа Надь, Тибор Хайду) остановились на вопросе о значении эмиграции в Южную, Восточную и Центральную Европу (венгр Карой Виг, австриец Х. Штейнер), многие затронули в своих выступлениях мысль о федерации в Юго-Восточной Европе, поднимавшуюся самыми различными силами. В своем ответе на выступления по вопросу о планах этой федерации Дёрдь Ранки подчеркнул, что это были планы, обоснованные справедливыми запросами данной территории, обоснованные экономически, они были направлены на решение национальных проблем, проблем меньшинств на данной территории, инициаторами этих планов были самые различные силы: демократические, консервативные, монархические. Но нас-

колько бы справедливыми ни были субъективные намерения, которыми они были порождены, эти планы в данной конкретной обстановке объективно могли быть лишь анти-советскими, а потому и понятно выступление Советского Союза против планов создания этой федерации. Тибор Хайду в своем выступлении в связи с планами создания конфедерации и оценкой попыток выхода из войны выразил мнение, что эти планы и попытки потерпели провал не потому, что плохо были организованы, а потому, что в русле политики крупных государств долгое время просто не было места таким планам, не были эти планы реальными и потому, что между отдельными странами, которых эти планы касались, существовали весьма значительные противоречия. Естественно, что в ходе конференции не раз поднимался вопрос об источниках. Многие выступающие выразили надежду, что в скором будущем перед исследователями откроются и двери тех архивов, которые до сих пор были не доступны. А. Мишель заявил, что французские архивные материалы, касающиеся второй мировой войны, с 1975 года станут доступны для историков.

В заключительном слове на конференции А. Мишель остановился на современном положении в области историографии второй мировой войны, он считает, что исследования в этой области идут должным путем. Доклад Дёрдя Ранки, выступления в прениях, другие доклады показали, что можно тщательно исследовать и отдельные, хорошо дифференцированные частные вопросы второй мировой войны, даже исходя из истории одной небольшой страны, — как это искренне признал в своем выступлении Шандор Тот, — страны, которая не могла действовать самостоятельно, не могла играть решающей роли в военном конфликте. А. Мишель счел большой заслугой венгерской историографии то, что она начала ясно оценивать роль крупных держав, стратегия, сотрудничество, противоречия и послевоенные цели которых определили ход войны. Подчеркнул он и то, что новое освещение получил еще один вопрос: Дюла Юхас, исходя из вопроса, касающегося только Венгрии, поднял важную проблему, имеющую общее значение: когда и в каких условиях оккупированные страны, страны, примкнувшие к Гитлеру могли бы с успехом поменять свои позиции. Он пришел к выводу, что в истории отдельных народов следует придавать большое значение и моральным факторам. Прекрасным примером этому служит августовское восстание в Париже в 1944 году, которое имеет свое политическое значение, но прежде всего значение его объясняется моральными факторами.

На первый взгляд совсем незначительные факты, связанные со второй мировой войной, могут помочь вскрыть весьма важные взаимосвязи. Это подтвердило и выступление, связанное с вопросом истории французских военнопленных, нашедших в годы войны при убежище в Венгрии. Речь идет о судьбе менее чем тысячи человек, но история их прекрасно освещают, с одной стороны, особенности венгерской внутренней и внешней политики того периода, а с другой стороны, — некоторые характерные черты системы Виши. Мишель подчеркнул, что одним из самых важных результатов работы конференции является то, что она вновь доказала, подкрепив эти документальными исследованиями, значение компаративных исследований хотя, конечно, каждый историк прежде всего должен глубоко изучать историю своей страны. Однако для самодовольства нет причин, история не имеет конца, каждая новая статья ставит под вопрос уже опубликованные, в руки историков попадают новые источники, которые — как это отметил в своем выступлении Миклош Лацко, — заставляют по-новому читать и уже известные документы. В заключение профессор Мишель отметил, какой большой путь прошел за 12 лет Международный комитет по вопросам истории второй мировой войны в области сотрудничества, взаимопонимания между историками различных стран, в деле освобождения от догматизма и самых разных табу.

*

В разделе публикаций Дюла Юхас публикует пять таких дипломатических документов, в которых отмечены хорошо известные факты, но которые до сих пор или вообще не публиковались или же публиковались лишь на иностранных (а не на венгерском) языках. Сопоставление этих документов с ранее опубликованными предоставляет возможность провести определенные уточнения, коррекцию, тем более, что в отношении многих фактов и событий историки располагают такими источниками (немецкими, английскими, американскими, данные которых расходятся). Опубликованные документы — записки о клессеймских переговорах Миклоша Хорти 16—17 апреля 1943 года и о переговорах Хорти и Миклоша Каллаи 1 апреля 1943 года в Риме. В статье, предваряющей публикацию названных источников, Юхас рассматривает эти переговоры в связи с тем распадом, который наметился в странах «оси» в начале 1943 года. Муссолини и Каллаи на римской встрече вели переговоры о возможностях выхода из войны, Муссолини поднял вопрос о мирном договоре Германии с Советским Союзом, а Каллаи — о мире с западными державами союзниками Советской страны. Тот же самый вопрос как главный пункт об-

винения на клессхеймских переговорах между Гитлером и Хорти, где Гитлер, который должен был бы предотвратить начавшийся распад, прибег к угрозам. Сопоставление документов позволяет более точно установить, что и какими путями стало известно немцам о попытках Венгрии заключить мирный договор, выйти из войны. Во второй части вводной статьи автор останавливается на вопросе о том, как реагировали страны-союзники Советского Союза — прежде всего Англия — на эти устремления Венгрии. Обобщая, он констатирует, что если вначале между названными странами и были расхождения во взглядах относительно доверия к режиму Хорти, в конце концов они пришли к единогласному мнению, условием этого единогласия они считали положительные изменения, происшедшие во внутренней политике, а потому и отдали предпочтение представителю другой политической линии — ученому Альберту Сент-Дёрди, выступившему против официальных политиков правительства.

SUMMARY

The theme of the present, special copy of the Történelmi Szemle (Historical Review) is the history of World War II in Central- and South-Eastern Europe. The conference on „Historiography of World War II in East-Central Europe”, organized by the Hungarian National Committee of the History of World War II under the auspices of the International Committee of the History of World War II, was held in Budapest between September 27 and 29, 1973, with the participation of sixty-eight historians from nineteen countries. Our journal contains the Hungarian papers read at the Conference, works submitted from other countries in writing, and a selection of contributions to debates in the three sectors (political and diplomatic history, history of resistance, and military history). Other studies on the subject, not written for the Conference, have also been included in the copy.

The principal paper of the Conference was read by György Ránki under the title „Issues of Historical Literature on World War II in East Central Europe”. In the introduction emphasis is laid on the justification of regional research and also on its relegation to the background in studies to date. Actually, the demands of regional investigation have not been satisfied by its treatment parallel with the history of the peoples and countries of the region during World War II, or by comparison of these nations from a certain *single* viewpoint — integration into Hitler's system of alliances, relationships to allied powers, or military operations to liberate the area.

With reference to new sources, Ránki compares the countries of the Danube valley from two angles in the second phase of World War II: relations to Germany and, with decisive weight, the policy of the Allied Powers in the Danube valley, on the basis of material from British archives, going into landing on the Balkan Peninsula and the feelers thrown out by satellites in this connection in efforts at separate peace. In dealing with the first question it is stated that the narrow-minded policies of the countries of the Danube valley, their mutual accusations though causing certain difficulties, offered Hitler opportunities for turning to his advantage their antagonisms by following the policy of playing off one against the other. A few moves of Hungarian, Rumanian, of Czechoslovak and Yugoslav politicians in exile provide concrete examples.

As regards the policy of the Allied Powers in the Danube valley and its cardinal issue, appraisal of the possibility of landing on the Balkans, Ránki accepts the opinion put forward by recent British literature, relying on the work of M. Howard, namely that the military and political significance of landing on the Balkans should not be underestimated, and even if it can not be compared to invasion in the west, it would have been a severe blow to the axis. The view that the British High Command did not work out any operational plan for invading the Balkans is also acceptable. However, the argument that it would have complemented the western invasion is rejected by Ránki who believes that it was much rather an alternative preferred by Great Britain. Soviet, still more forcible American, objections, and failure of the Italian campaign may be taken to have been the reasons why the project favoured by Churchill was dropped. The much debated question how far Great Britain's intentions were influenced by the aims of the war against Hitler, the role played by the political objectives of post-war arrangements, and the future representation of British interests in the region are given discriminative, time-factor-considering answers in the study. In 1943 Churchill still regarded the Balkan invasion as the correct strategy to hasten achievement of the primary goal: military victory over the Germans. In the summer of 1944, when this plan was taken up again in a serious form as an alternative to landing on the south coast of France, the political intentions of Great Britain were quite clear, notably to retain her position in the Balkans while gaining control over Austria in the first place and partly also over Hungary.

However, at the time the Red Army was already massed at the borders of Rumania and Hungary and no decision could be made against the will of the Soviet Union; the less so since the USA had shown complete indifference to the area until the autumn of 1944, when the conclusion was reached that no political or military question lay outside the sphere of the United States' interest. In the clash between British political ascendancy and interests to be safeguarded by post-war arrangements and the need to maintain the allied antifascist coalition, it was invariably the latter which prevailed. For the same reason the plan of a Balkan confederation was also wiped off the agenda in 1944. Great Britain and the USA were not in a position to carry out a project which lacked the support of the Soviet Union.

Great Britain's attitude to exploratory talks initiated by the satellite countries to sound possibilities of peace negotiations should, in the author's view, also be assessed by the shifting of stress which ensued during the war in British policy. In the years 1942—43 anti-German cooperation was the predominant element of British policy; but, in the final analysis, later, too, every issue became subordinate to the interests of maintaining the coalition.

Attempts at negotiations of peace are treated in the study with reference to documentary evidence of Anglo—Hungarian relations, refuting the onesided statements of historiography along two lines; first, works which draw mainly on memoirs of Hungarian politicians in exile, overestimating the significance of talks with the Allied Powers and wishing Hungarian foreign policy to appear in a light of complete Anglo—American orientation; secondly, exaggerated views, actually deriving support from the very same source and imputing to the Western Powers in their Danube valley policy the endeavour to ensure their Balkan positions against the Soviet Union and to preserve the reactionary governments and social order of the region in the service of their interests.

According to recently exposed documents, fresh negotiations were started in British initiative in spring, 1944, on a more flexible interpretation of unconditional surrender. The latter was partly accepted by the Soviet Union, and, in fact, applied in connection with Rumania, but it was flatly refused by America. Analysing the reasons why Hungarian feelers for peace failed, the author points out whereas in 1943 Hungary was in the van of diplomacy in taking steps to contact the Allies, in the new military situation emerging during the first eight months of the year 1944 — the rapid advance of the Soviet troops and the occupation of Hungary by the Germans — Anglo—Hungarian talks came to a deadlock. In this connection, compared to the bulky and thorough literature available, the record of conversations by László Veres, an official of the Hungarian Ministry of Foreign Affairs, in March, 1944, is a new document: since the Germans did not consent to the withdrawal of the Hungarian armies fighting in the Soviet Union, Hungarian official circles weighed the idea of simultaneous surrender by all Hungarian forces to the Soviet army.

Indeed, it was exactly the position of Hungary which was attributed crucial importance from certain aspects in holding on the Central European positions by British policy which became active in the summer of 1944, as remarked before in connection with the Balkan invasion. However, the military situation which developed by September, 1944, made it clear that in this area British policy had no choice but to come to terms with the Soviet Union. This was the purpose of Anglo—Soviet talks in October, 1944, when the Allied Powers disagreed, among others, regarding Hungary, but the liberation of South East Europe by the Soviet army by that time implied that the countries of the region would be supported, e.g. in changing their social-economic structure, that their foreign policy would be determined by the security of the Soviet Union, furthermore ... in the relationship between the Soviet Union and the Western Powers the area could not become a primary source of conflict unless a radical violation of the evolved compromise were to occur."

In the first part of his paper on works dealing with the Hungarian political and diplomatic history of World War II, Gyula Juhász mentions significant results produced by research into diplomatic and economic history: series of source publications, studies, and books have appeared. Yet a long time elapsed until the exposure of domestic political thinking in Hungary during the war; before proceeding to this stage, questions of the interwar period had also to be elucidated, a task still waiting to be fully accomplished. To gain insight into the correlations of Hungarian foreign and home policy in the given period is of great importance, and so is explanation of the peculiar function of foreign policy, without which the role of Hungary in World War II can not be understood. These questions are answered by the study of Juhász in a new spirit.

The revisionist trend in itself, frankly exposed and shown to have been a decisive factor by literature on the subject, does not explain foreign policy without a careful analysis of home politics. The alliance with Germany was concluded not by right extremist forces, but by the traditional set of the system, the groups that seized power through the consolidation of Horthy's rule. In Hungary, besides seeking revision of the Versailles Peace Treaty, foreign policy had

an additional function, notably to maintain the peculiar, prevailing domestic imbalance of power and social conditions by means of foreign policy. Here we do not simply allude to the function which is essential in the foreign policy of every state: protection of the social order, but to the preservation of the mastery of an exclusive, specific, counterrevolutionary structure. The Hungarian counterrevolutionary system had traits counting as unique in the whole of Europe: it *reestablished* the might of the ruling classes after the realization of proletarian dictatorship, and built up an unparalleled, exclusive regime, sealed off to the left, while open only up to a certain limit to the extreme right. Therefore the Hungarian extreme right could pin its hopes of coming into power only on a change in the international situation; the Horthy regime, on the other hand, regarded political immobility as the only guarantee of its existence and survival. These special features reveal why each successive government from the early thirties started with more moderate domestic and foreign policies than its predecessor and ended with a more marked shift to the right, in home and foreign affairs alike.

With the growing economic, political and ideological pressure of German orientation, flowing from reactionary territorial aspirations and accompanied by increase of the strength of the Hungarian extreme right, the "system-protecting" function of foreign policy, maintenance of the traditional regime, was also commensurately reinforced. From 1939 preservation of the system in postwar Europe became the principal programme of foreign policy besides territorial revision, later, after the turning-point in military events, even at the expense of revision. As stated by the author, under such conditions in no other country of Eastern Europe was foreign and domestic political elbow-room restricted so narrowly as in Hungary by changes in international balance of power, though their impact was a decisive factor everywhere. After entry into the war the role of the "unwilling satellite" seemed to serve best the preservation of the system; later, when the tide had turned, integration in the sphere of Anglo-American interests was the sole alternative. Thus the correlations of domestic and foreign policies underwent a change during the war, foreign policy becoming subordinate to home policy.

In the next part of Gyula Juhász's study, the failure of Hungarian attempts in 1943 at backing out of the war and concluding separate peace — moves discussed in their international relations by *Ránki* — are analysed with due consideration of the changed conditions and in the light of the peculiar, exclusive structure of counterrevolutionary rule whose characteristics have been described in the foregoing. In the autumn of 1943, when Hungary was planning defection simultaneously with the capitulation of Italy, the terms of a preliminary armistice were handed over by the Allies. At the time there was no Allied Army anywhere near Hungary, while defection would have brought immediate occupation by the Germans, and active fighting against Germany could not but be included among the terms; the Horthy regime did not want, and did not dare, to accept these terms.

The break with Germany would have made a domestic change indispensable, but anti-fascist and leftist forces were not numerous and strong enough to carry out such a coup. Moreover, there were many who harboured illusions that such a turn-about could be managed under the leadership of Horthy. Execution was made still more difficult by the existence in parliament of a right-wing extremist opposition of the Hungarian government, consisting of parties with a rather wide basis in Hungary, allied to Hitler. Hence a turn-about involved the danger of civil war. So Hungarian foreign policy found itself in an impasse: fettered by a double reflex of self-defence while labouring under the lesser dread of German occupation and power passing into the hands of the right extremists, as well as under the worse fear of Soviet victory, appearance of the Red Army, and the inevitable collapse of the regime, it adhered still more closely to Nazi Germany.

Finally, — emphasis is laid on the importance of research into the history of social-political thinking *in the area under review*, where national and progressive antifascist ideas could not unite so unequivocally as in Western Europe, owing to intricate problems of nationalities and other, social factors.

The work of István Pintér sums up the results of historiography dealing with the Hungarian resistance and draws attention to the blank spots which call for further study. Besides relations to similar activities in other countries, the specific features of the Hungarian resistance movement have also to be investigated: the peculiar connections with Nazi Germany and the neighbouring countries; the unorganized state and weakness of revolutionary and progressive forces; widespread, intensive nationalism aroused by the Peace Treaty of Paris. Similarity is demonstrable chiefly in organizers and drive having come from parties of the working classes, from Communist parties in the first place. A survey of historical literature on the subject is followed by the statement that in the early 'fifties work was hampered by a severe lack of sources; in consequence of their nature, movements of resistance leave few written documents behind and even of the small material much has been lost. In the early- and mid-sixties archives opened their doors to research workers; numerous volumes of memoirs have been published both in

Hungary and other countries, and so have historical studies and synopses using the former as source material. At present there are still noteworthy themes waiting for elaboration, such as definition of the concepts of antifascist resistance and partisan warfare, the differentiation of antinazi attitude and antifascism, the motivation of armed partisan action, investigation of the social background of resistance fighters, a more accurate picture of bourgeois groups of resistance fighters, shedding light on the social content of resistance movements. In connection with all these issues Pintér sees the principal problems in the loose, not adequately scientific interpretation of certain concepts, as well as in not always apposite criticism of sources.

The military role of Hungary in World War II is the theme of a study by Sándor Tóth. The introduction gives a brief outline of the country's military participation. In the attack against the Soviet Union, in 1941, only the Carpathian army group consisting about 44 000 people — took part. After the Battle of Moldavia German demands on the armed forces of the satellite countries steadily increased. The Second Hungarian Army advanced to the river Don where it was crushed by Soviet action in January, 1943. After this devastating defeat the Hungarian government resumed its military-political attitude of the period preceding entry into the war, namely to support the German war effort chiefly with financial means. Until the German occupation on March 19, 1944, it did not come to sending new combatant units to the eastern front; nine light divisions served as an occupation army.

After the German occupation the First Hungarian Army was sent to the front, after the defection of Rumania the Second and Third Armies were set up. The peak of Hungarian military involvement was reached in the autumn of 1944 when the Red Army crossed the frontier; at this time over a million soldiers were under arms in twenty-seven divisions. By March, 1945, only five divisions were fighting on the side of Hitler, because most of the men, predominantly from reserve and second-line-reserve age groups, armed with obsolete equipment, surrendered or deserted.

Passing on to historical writings on the military role of Hungary in World War II, the author ranges works on military history into five groups. Those published in the Soviet Union, forming the first group, deal mainly with the operations which liberated Hungary. Group II comprises works written by historians of the Western Allied Powers who take hardly any notice of Hungarian participation. Of the works which appeared in the German Federal Republic (Group III) memoirs have been found to devote much attention to the role of Hungarian troops, while historical writings have more to say about battlefields in Hungary. The fourth and largest group is that of products from the hands of Horthyist emigrants, intended to prove that the entry of Hungary into the war was a preventive step against the Soviet Union; the Hungarians were loyal allies and discharged duties far beyond their strength, while the German High Command was distrustful and failed to meet its obligations to the Hungarians. Lately Hungarian military historians have become more active in the past decade, actually ever since they overcame the dogmatic attitude — claiming that it was not important to treat the history of Horthy's army — and archives have been made accessible. So far results have appeared chiefly as publications of sources.

Historians of the German Democratic Republic, W. Schumann and A. Wappler, have reported in their paper on research pursued in their country into the history of World War II and on published works. Of the latter, books which have appeared in the series *Kleine Militärgeschichte*, of source publications *Anatomie des Krieges*, *Anatomie der Aggression*, furthermore *Griff nach Südosteuropa* are named as the most significant. The latter contains documents from the archives of Reichsgruppe Industrien and of its South-Eastern Europe Committee, of the South-Eastern Committee of I. G. Farbenindustrie A. A., and material from other concerns. Previously latent documentary evidence on East-Central Europe is to be found in the collection of documents published by Drechsler-Bess-Hass under the title „Europapläne des deutschen Imperialismus im zweiten Weltkrieg“.

In his study the Polish historian K. Yonca goes into the theory of „völkerrechtliche Grossraumordnung“, quoted as the basis of national socialist imperialism and German Great Power aspirations, and into its application to countries of the Danube valley and the Balkans. It is shown how Hitler and his German lawyers, to realize expansionist policies contrived to make use of the German-speaking populations of the implicated areas by concocting such concepts as „ethnic group rights“ and „Grossraumordnung“ justified by „popular German + ethnic group rights“.

The Soviet historian J. I. Korabiev appreciates the significance of the new type of armed forces built up in the countries of South-East Europe and the contribution of the Soviet Union to their development. The Polish, Czechoslovak, Hungarian and Rumanian military units set up during the war years with Soviet cooperation played a decisive part in anti-Hitler struggles and later in changing their respective countries into people's democracies; the same applies to the Bulgarian and Yugoslav Peoples' Armies, reorganized and rearmed with the help of the

Soviet Union. Soviet historical studies in the setting up of these armed forces concentrate on the following principal points: the theoretical and political principles of Soviet contribution to the development of these armed forces, including disapproval of exporting the revolution; victory of the Red Army as a decisive factor in the liberation of the area and in post-war revolutionary struggles; various forms and specific features of international aid by the Soviet Union to satellite countries.

The papers of Rumanian historians (Zaharia, Unc, Ilie, B. Iani) written for the conference state the viewpoints of Rumanian historiography in connection with the history of resistance movements. The opinion of Rumanian historians is summed up on the character of the war and the role of Rumania in the war. Rumania failed to form a neutral bloc in the autumn of 1939; thereupon the Third Reich, taking advantage of the protest and panic roused by the Second Award of Vienna on August 30, 1940, compelled Rumania to introduce military-fascist dictatorship. The roots of Rumanian resistance in the years 1940—44 go back to 1933 when Hitler seized power. From 1940, from the presence of German troops, resistance of gradually intensified activity was led by the Rumanian Communist Party which owed its success to devising strategy and tactics appropriate to the historical period by setting itself the target of creating a popular-national front.

In 1943 the anti-Hitler Patriotic Front was founded, to be followed from April, 1944, by concerted action of the Social Democrat and Communist Parties; the United Workers Front dates from the close of 1943, and early in 1944 resistance activity began to develop into an extensive mass movement. Joining antifascist forces on a wide scale in June, 1944, by the foundation of the National Democratic Bloc, including the royal palace, made it possible for the whole Rumanian army to cooperate in the uprising of August which marked an epoch in Rumanian contemporary history. The tasks facing historiography are a thorough investigation of the domestic and foreign preconditions of Rumanian resistance movements, comparison with similar movements in the other countries of South- and East Europe, furthermore study of the active contribution of the Rumanian army to the liberation of its own country, of Hungary, Czechoslovakia, and Austria.

The paper of Chr. Mihova and V. Toskova deals with the pre-war and war-time diplomatic relations of Bulgaria. The most closely studied problem of historiography is the accession of Bulgaria to the Tripartite Pact, with parallel analysis of the Balkan policies of the Western Powers and the Soviet Union. Relations with Rumania, Hungary, and the respective puppet governments of Serbia and Greece were determined by envy and the maxim to wring from the Germans all that could be got at the expense of other allies. From the spring of 1944 Bulgarian foreign policy was guided by the will to preserve the regime; so feelers were thrown out to find contacts to the Western Powers and the Soviet Union. Talks on Soviet—Bulgarian relations are treated by historians as particularly important, since Bulgaria had declared war only on Great Britain and the USA while continuing to maintain diplomatic relations with the Soviet Union.

The study of J. Marianovic gives an account of works by Yugoslav historians on the war and the revolution. Source publications are exceedingly plentiful: to date the Yugoslav People's Army Institute for Military History has issued 150 volumes. Yugoslav history of World War II may be divided into two periods. The first ending in the mid-fifties, is marked by subjective attitudes, ascribable to the proximity of events and consequent lack of perspective. The second, when historians had a command of wider sources as a result of access to Italian and German archives, is of scientific character. Isolation of various republics may be mentioned as a mistake to be avoided, for historical works should be embedded in the history of the whole Balkan Peninsula, of the whole of Europe.

In his paper A. Faltys has evaluated historiography of the Czech border region in the period between 1938 and 1945. Czechoslovak historical studies go into economic and cultural changes which affected the political and economic interests of the German bourgeoisie — particularly of elements representing bourgeois nazi policy — furthermore into the situation of anti-fascist forces after the Munich Agreement. From aspects of the Third Reich annexation of the Czech border region afforded opportunities to Germany for trying in practice special German methods of administration. It is shown how important economic key positions of certain areas were acquired by the Germans, to the great disappointment of Sudeten German national socialists who were forthwith denied the role they arrogated for themselves in the Third Reich as well their claim of power over Bohemia and Moravia. The Sudeten German bourgeoisie was let down in economic fields too: the Germans were interested not in the manufacture of consumer goods but only in war industry, in arms production. Thus heavy industry of the Czech Protectorate attracted closer attention than did Sudeten German factories.

In the first part of his paper M. Pacor discusses the part played by Italy in World War II, describing also the most important source publications and memoirs. Of course, Italian historians are more deeply concerned with Balkan countries belonging to Italy's traditional sphere of inter-

est, particularly Yugoslavia, than with states of the Danube valley. Some attention is devoted to projects of forming a bloc of South-Central Europe under Italian leadership, intended to counteract German pressure. There are also works on the Danube valley: Collotti: *L'occupazione nazista in Europa*; Carlotti: *La politica dell'Italia nel settore danubiano-balcanico, del patto di Monaco al armistizio italiano*. In his work „*Pagine d'istoria diplomatica contemporanea*” Toscano examines the tentative moves at rapprochement by Turkey, Rumania, Bulgaria, and Hungary in the spring of 1943 with the aim of bringing together an anti-Soviet Balkan—Danube Bloc. Toscano sees the action as a British manoeuvre launched by Great Britain with the idea of allowing to Turkey the role of persuading these three countries to break away from the Axis.

In her contribution Zsuzsa Boros discussed the history of French prisoners of war who fled from German captivity to Hungary. Compared to the number of Polish refugees admitted into Hungary, that of the French prisoners of war was negligible; about 1000 found shelter in the country to the end of the war. The extremely favourable treatment accorded by Hungarians, more or less illegal, official organs notwithstanding German remonstrances is fairly representative of the “other line” of official Hungarian foreign policy: it also brings to light conflicting views in connection with the issue inside the Hungarian administration.

Professor C. A. Macartney (Oxford), addressing the Conference on the studies of György Ránki and Gyula Juhász, expressed disagreement with a few minor issues. Starting from the viewpoint of the other side, that of official British policy, he dealt with the questions under discussion from another aspect. He thought that in Central Europe it should always be taken into consideration that British policy in the region was fully dependent on the war against Germany, also in the last phase of the war. Macartney outlined the political attitude of Great Britain to Hungary during the war not primarily as a historian, but as an eye-witness and active participant of events, having conducted war-time BBC programmes broadcast in Hungarian. In the thirties sympathy for Hungary spread to ever wider circles; in the first stage of the war it grew stronger and in many parts of the world of British politics a moderate territorial revision in favour of Hungary was thought to be justified. After Hungary's declaration of war the atmosphere naturally changed, yet instructions to the British peace delegation still left the door open in relation to Rumania. Macartney emphasized that Great Britain, always a faithful ally, never acted behind the back of the Soviet Union. An illustrative case in point was Hungary's search for peace; at every step she was advised to turn to the Soviet Union and Moscow was informed of every move made by Hungarian diplomacy. In his opinion agreements among the Allies during the war applied only to military operations and areas of occupation; decisions concerning Allied Control Commissions in no way forestalled the demarcation of post-war spheres of interest. Finally, rejecting views stated at earlier dates and not at the Conference, Macartney refuted allegations that Great Britain had endeavoured to preserve the Horthy regime or ever wished to interfere in or tried to influence Hungarian domestic policy.

The Polish historian A. Konieczny has chosen for his subject the resistance of foreign forced labour in the war economy of the Third Reich. The use of economically important forced labour, Poles, Russians and people of other nationalities, laid down in Generalplan Ost, provided also for the systematic elimination and displacement of certain ethnic groups. East- and West Germany, American, Czech, and Polish works on the theme have the common shortcoming of omitting investigation by comparison, thus failing to take into consideration differences in the treatment of various nationalities, analysing the role of forced labour only from economic aspects, without mentioning resistance. On the proof of documentary evidence presented by the author, arrests for refusing to work and for attempts at flight greatly increased in number (June, 1941, 6357; June, 1942, 12 623; June, 1944, 41.224) at the so-called “training labour camps” set up by the Gestapo, which were really concentration camps. So far 88 of the latter have been found by localization and identified.

The Yugoslav historian J. Mirnić's study on activities of the Volksbund during the Hungarian occupation of Bácska County, though not written for the Conference, has a bearing on its theme. After having been joined by the Germans of Bácska County (173.000 heads), the Hungarian Volksbund represented the most populous German ethnic minority in Europe. In addition, their importance surpassed even their ratio, because 96 per cent of Bácska County Germans having been organized, they became the most active members of the Volksbund. This was clearly demonstrated at the recruitment of volunteers by the SS, approved by interstate agreement. The policy of the Volksbund, utterly servile to the Hitler system, without any reservation, and especially SS actions perpetrated with open terrorism aroused a certain variance of views even among the Germans of Bácska County, but it did not come to any form of resistance. The Volksbund, which did not recognize Yugoslavia as a federal state, fought the partisans of the region. In the meantime the Germans developed into a closed ethnic group. They obeyed the decree of resettlement with self-imposed discipline and, according to approximate calcula-

tions, about the half of Bácska County's German population left the country voluntarily before October, 1944.

Ferenc Glatz has taken up in his summary outstanding debated points of political and diplomatic history. The first major field of this sector may be summed up under the title of foreign and domestic policies during World War II. The correlations of foreign and home policies in Hungary have been analysed by Gyula Juhász. In his inaugural address the Soviet academician Zsilin showed general aspects of the subject in connection with the war as a whole, treating events of military history of the region as virtually symbiotic manifestations of foreign and home policies. Peculiar traits stemming from dissimilar economic, social and political systems of various countries are accentuated, disproving thereby the claim that social change was brought about by the presence of Soviet forces in East-Central Europe. In fact, where interior preconditions were absent the change did not take place despite the presence of Soviet troops, and vice versa.

Understandably, profound attention was devoted in debates to national and national minority problems of the area. Several speakers mentioned the economic relations of the Great Powers and East-Central Europe, each voicing the demand that besides disclosing the facts of the region's economic usurpation by the Germans, the hierarchic system of German economic policy as a whole should also be exposed, marking out the respective places of the implicated countries in Germany's new order. As for the Allies, the economic interests of the Anglo-Saxons were also to be taken into consideration. Schröder, a historian from the German Federal Republic demonstrated the conflicting economic interests of America and the United Kingdom in the region, as well as the American intention to dislodge the Soviet Union by bringing to bear the principle of „open door” policy.

György Ránki didn't share Schröder's opinion in every respect; in his view a chronological limit should be recognized: it was only in 1944—45 that the USA began to evince economic and general interest for South-East Europe. Subsequently both Ránki and Henri Michel, chairman of the International Committee of the History of World War II, suggested the idea of calling together a narrower circle of historians for a conference on the economic and social problems of World War II.

The problems presented by the justification and methods of regional research and by geographical demarcation of the region arose as central issues at the Conference. Recognizing in general the justification of regional investigation, in their contributions historians recommended looser interpretation of the region, from which it would be wrong to exclude the Danube valley. It was declared to be of eminent importance to see the significance of a region in World War II in its true light.

The Polish historian Madajcik outlined the situation of the region in the whole of World War II. In his reply György Ránki admitted the possibility and need of regional research into certain problems, particularly when the region is faced not with a casual, momentary problem of history, but one that arises as a result of a certain lengthy social-economic process, while questions of foreign and domestic policy are controlled, notwithstanding existing peculiarities.

The most animated debate of the Conference developed in connection with the appraisal of the Balkan policies of the Great Powers. All controversialists agreed that solution of the Balkan question was determined by three factors, notably, first the victory of the Soviet Army and the liberating operations of the Soviet Union in East-Central Europe; secondly, by a certain coordination of the Allied Coalition's policies; thirdly — of course, chronological order did not come into play here — by inner forces seizing the opportunity provided by the victory of the Soviet army to carry out social-economic changes which had been due for a long time. There was equal concurrence of opinions concerning assessment of Germany's Balkan policy. Divergence of views appeared in estimation of the Balkan policy of the antifascist coalition. Ránki's study and the historians who went into the subject in their contributions did not differ on the point that from the viewpoint of the course of the war it was reasonable to open up the second front in the west. They even agreed that invasion of the Balkans — in 1942—43 as an alternative of landing in the west, in 1944 as a parallel operation with the latter — was an important object of British policy, in Great Britain's special interest which clashed with the interests of the coalition as a whole.

Differences of opinion emerged in the evaluation of British policies. With reference to available documents and works, the Soviet historian A. Puskás declared the need to emphasize the efforts of British policy to acquire Balkan positions suitable for the realization of practically colonial control over the region. In his answer to this argument György Ránki, referring also to the contribution of Mihály Korom, made it perfectly clear that notwithstanding special interests of the United Kingdom and elements of inconsistency within the Allied Coalition, in the final analysis British policy was invariably governed by the objectives of the Coalition as a whole. It was compelled to take this line because Churchill regarded the German menace as the main, primary issue, and in compliance with the principles and might of the Coalition.

As at several other conferences before, the evaluation of British policies in the Balkan region drew attention to important questions of methodology. In this connection, as pointed out by György Ránki, experience has shown that the foreign policy of a country can not be appraised on the strength of certain documents picked out; single documents should be attributed a significance commensurate to reality; moreover, differences between certain countries in social structure and the consequently varying methods of foreign politics should also be taken into consideration, distinguishing between principal and side lines as well as between declared principles of foreign policy and everyday conduct of foreign affairs.

The Hungarian historian János Jemnitz gave examples of differentiation between official and non-official foreign policy, of the significance of such distinction, particularly in connection with the aspirations of the British Labour Party's foreign policy. The presented arguments opened eyes to numerous methodological lessons to be learnt, while directing attention to the mechanism of foreign politics. Miklós Lackó, the discussion-group leader, and György Ránki were the first to join in the debate. Reverting to the relationship between domestic and foreign policies, Miklós Lackó stated that the mechanism of foreign policy was determined by the specific features of the social-political system of the country in question; furthermore, there were tremendous differences in this respect between a great power and a small country. Practically homogeneous mechanism and narrow elbow-room were characteristic of Hungarian foreign politics. In support of these postulates Ránki cited British foreign politics as a concrete example: foreign politics where the conduct of foreign policy and decisions are not centralized, where the mechanism of previous decisions affect the final decision, call for a different approach in the method of investigation and in assessment than does a centralized mechanism of foreign politics of quite different type. The study of official and non-official lines of foreign policies is ranged into the category of foreign policy mechanisms, but the need is emphasized to distinguish between the two lines within official policies.

Several Hungarian and foreign historians (Zsuzsa L. Nagy, Tibor Hajdu, Károly Vigh (Hungary) and H. Steiner (Austria) went into the significance of emigration from South- and East-Europe and some touched on the idea of a South-East-European federation launched from various quarters. In reply to contributions dealing with schemes of federation, György Ránki laid stress on the economically high justification of such plans arising from rightful claims and the wish to settle national and national minority problems of the region. Put forward and advocated by widely varying — democratic, conservative and monarchist — forces, springing from however correct subjective intentions, in the existing situation they would have had to assume an objectively anti-Soviet role; therefore, understandably, the Soviet Union is opposed to every form of confederation.

In the opinion of Tibor Hajdu projects of confederation and attempts at defection failed not because they were planned or executed inadequately, but because the policies of the great powers did not provide plans on a long-term and thorough basis for such contingencies and discord between certain involved countries did not conduce to their realization. The question of sources was, understandably, brought up several times at the Conference. The hope was expressed by several participants that archives still closed would soon open their doors to research workers. H. Michel announced that French archives of documents on World War II would be made accessible to historians from the year 1975.

In his closing speech to the Conference H. Michel spoke about present historiography on World War II which, in his view, has struck the right track. György Ránki's summary of recent research, contributions and debates at the Conference have proved that strictly circumscribed, well defined details of World War II can be studied with appropriate thoroughness. As stated candidly by Sándor Tóth, even by starting from the history of a small country which was unable to act independently or play a decisive part in the conflict. H. Michel found it heartening that Hungarian historiography had reached the stage of a clear evaluation of the respective roles of the Great Powers whose strategies, cooperation and divergences of opinions, whose post-war objectives determined the course of the war. The presentation of a question in a new light was treated with special emphasis: starting from a strictly Hungarian issue, Gyula Juhász had raised a problem of outstanding general significance, notably the time and conditions which made it possible for occupied and satellite countries to change sides with success. The conclusion to be drawn is that in the history of a people an important role has to be attributed to moral factors too. As an excellent case in point Michel mentioned the Paris revolt of August, 1944, which did have political importance, but received its principal significance from moral factors.

Even apparently negligible happenings in the history of World War II may reveal important connections. This is evidenced by the contribution on the French prisoners of war who fled during the war to Hungary. The fate of hardly more than a thousand men hung in the balance; nevertheless, their history throws a rewarding light on the peculiar traits of Hungarian foreign and home policies of the time on the one hand, and on a few characteristic features of

the Vichy government, on the other. Michel appreciated it as one of the most remarkable results of the Conference that the significance of analytical investigation was again proved and vindicated by documents, though, of course, every historian has to study the history of his own country the most intensively. However, there is no reason for self-complacency, for history is a ceaseless succession of recommencements whenever a new study appears and calls into question earlier publications, when new sources — as pointed out by Miklós Lackó — require rereading and reassessment of documents in the light of new knowledge. In conclusion Professor Michel outlined the long distance covered in twelve years by the International Committee of World War II and historians of various countries in cooperation and mutual understanding, in throwing off dogmatism and various taboos.

In the Publications column Gyula Juhász has contributed five diplomatic documents in connection with which facts are for the most part known but the documents of the events have not appeared or are not available in Hungarian; comparison of five of the newly published specimens with those known formerly make it possible to correct the familiar picture and render it more accurate, all the more so as data from several divergent — German, English, American, Hungarian — sources referring to the same events have become accessible. The documents in question are records of Miklós Horthy's talks at Klessheim on April 16—17, 1943, and of Miklós Kállay's negotiations in Rome on April 1, 1943. In the introductory study Juhász presents the two conversations in conjunction with the incipient disintegration of the axis which grew noticeable early in 1943. At the meeting in Rome ways and means of getting out of the war were discussed by Mussolini and Kállay; the former suggested that Germany should conclude peace with the Soviet Union, the latter advocated peace with the Western Powers. The same question was taken up at the Klessheim meeting as the principal accusation against Horthy by Hitler who spoke in a new, threatening tone, to stop the fatal process of disintegration. Upon analysis of the documents it can be detected with approximative precision how much the Germans knew and through what channels they learnt about Hungarian peace moves.

In the second part of the introduction an account is given of the response shown by the Allied Powers — Great Britain in the first place — to feelers for contact by Hungary. Summing up, the author states that even if the Allies did hold different views in this respect, as regards lack of confidence toward the Horthy system they were in full agreement and insisted on a sweeping change in domestic policy as the precondition before any settlement could be reached. Therefore advances of the scientist Albert Szent Györgyi, representing another political line, were given a better reception and preference over the tentative steps of rapprochement by official politicians of the Hungarian government.

СОДЕРЖАНИЕ

ВОСТОЧНАЯ ЕВРОПА ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

СТАТЬИ

<i>Д. Ранки</i> : Вопросы исторической литературы Средней и Восточной Европы по второй мировой войне	289
<i>Д. Юхас</i> : Политическая и дипломатическая литература по истории Венгрии второй мировой войны	312
<i>И. Пинтер</i> : Материалы к историографии движения сопротивления в Венгрии	330
<i>Ш. Тот</i> : Военная роль Венгрии во второй мировой войне	339
<i>В. Шуман—А. Вапплер</i> : Историческая литература в ГДР по второй мировой войне	356
<i>К. Ионца</i> : Теория „ <i>völkerrechtliche Grossraumordnung</i> “ с особым вниманием на придунайские и балканские государства	372
<i>Е. И. Кораблёв</i> : Советская историография об участии СССР в создании вооружённых сил нового типа восточноевропейских и юговосточноевропейских стран во время второй мировой войны	376
<i>Г. Захария</i> : Румынская историография о роли Средней и Юго-восточной Европы накануне и во время второй мировой войны	379
<i>К. Михова—В. Тошкова</i> : Болгарская историография о международных отношениях Юго-восточной Европы и внешней политики Болгарии в годы второй мировой войны	394
<i>Й. Марянович</i> : Югославская историография о войне и революции	402
<i>А. Фальтиш</i> : Чехословацкая историография и история чешских приграничных областей, 1938—1945 гг.	406
<i>М. Пакор</i> : Итальянская историография об истории Дунайского бассейна и Балканов в годы второй мировой войны	411
<i>Ж. Борош</i> : Французские военнопленные в Венгрии во время второй мировой войны, убежавшие из немецкого плена	429
<i>К. А. Макартней</i> : К дискуссии докладов Д. Ранки и Д. Юхас	437
<i>А. Конечни</i> : Историография второй мировой войны о сопротивлении зарубежных каторжников в военном хозяйстве Третьей империи	440
<i>Й. Мирнич</i> : Немцы из Бачки в рамках Народного союза венгерских немцев	443
<i>Ф. Глац</i> : Основные дискуссионные вопросы конференции по историографии второй мировой войны	468

СООБЩЕНИЯ

<i>Д. Юхас</i> : Переговоры в апреле 1943 г. (Документы переговоров Миклоша Каллаи с Б. Муссолини 1-го апреля 1943 г., а также Миклоша Хорти с А. Гитлером 16 и 17 апреля 1943 г.)	488
--	-----

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Мичев Добрин</i> : Георги Димитров и подготовка VII съезда Коминтерна (<i>Ю. Фейеш</i>) ..	531
Воспоминание и история (Заметки к мемуарам Золтана Ваша) (<i>Ф. Глац</i>)	532
РУССКОЕ СОДЕРЖАНИЕ	536
АНГЛИЗКОЕ СОДЕРЖАНИЕ	546

INHALTVERZEICHNIS

OST- MITTELEUROPA IM ZWEITEN WELTRIEG

<i>Gy. Ránki</i> : Geschichtsliterarische Fragen Ost-Mitteuropas im zweiten Weltkrieg	289
<i>Gy. Juhász</i> : Politik- und diplomatiegeschichtliche Literatur über die Geschichte Ungarns im zweiten Weltkrieg	312
<i>I. Pintér</i> : Beiträge zur Historiographie der ungarischen Widerstandsbewegung	330
<i>S. Tóth</i> : Die militärische Rolle Ungarns im zweiten Weltkrieg	339
<i>W. Schumann—A. Wappler</i> : Geschichtsliteratur des zweiten Weltkriegs in der DDR	356
<i>K. Jonca</i> : Die Theorie der „völkerrechtlichen Grossraumordnung“ mit Rücksicht auf die Donau- und Balkanstaaten	372
<i>J. I. Korabljew</i> : Die sowjetische Geschichtsschreibung über die Teilnahme der Sowjetunion an der Herausbildung der bewaffneten Macht neuen Typs der ost- und südost-europäischen Länder zur Zeit des zweiten Weltkriegs	376
<i>G. Zaharia</i> : Die rumänische Geschichtsschreibung über die Rolle Mittel- und Südosteuropas am Vorabend des zweiten Weltkriegs und im Weltkrieg	379
<i>Chr. Mihowa—W. Toskowa</i> : Die bulgarische Geschichtsschreibung über die südosteuropäischen internationalen Verbindungen und die Außenpolitik Bulgariens während des zweiten Weltkriegs	394
<i>J. Marjanović</i> : Die jugoslawische Geschichtsschreibung über den Krieg und die Revolution	402
<i>A. Faltys</i> : Die tschechoslowakische Geschichtsschreibung und die Geschichte der tschechischen Grenzgebiete in den Jahren 1938—1945	406
<i>M. Pacor</i> : Die italienische Geschichtsschreibung über die Geschichte des Donaubeckens und des Balkans im zweiten Weltkrieg	411
<i>Zs. Boros</i> : Aus deutscher Gefangenschaft geflüchtete französische Kriegsgefangene in Ungarn während des zweiten Weltkriegs	429
<i>C. A. Macartney</i> : Zur Diskussion über die Vorträge von György Ránki und Gyula Juhász	437
<i>A. Konieczny</i> : Historiographie des zweiten Weltkriegs über den Widerstand ausländischer Zwangsarbeiter in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches	440
<i>J. Mirnić</i> : Die Deutschen der Batschka im Rahmen des Volksbunds der Deutschen in Ungarn	443
<i>F. Glatz</i> : Die hauptsächlichsten Diskussionsfragen der historiographischen Konferenz über den zweiten Weltkrieg	468

BEITRÄGE

<i>Gy. Juhász</i> : Zwei Verhandlungen im April 1943 (Dokumente über die Verhandlungen zwischen Miklós Kállay und B. Mussolini am 1. April 1943 sowie zwischen Miklós Horthy und A. Hitler am 16—17. April 1943)	488
--	-----

RUNDSCHAU

Mitschew Dobrin: Georgi Dimitrow und die Vorbereitung des VII. Kongresses der Kommunistischen Internationale (<i>J. Fejes</i>)	531
Erinnerung und Geschichte (Bemerkungen zu den Memoiren von Zoltán Vas) (<i>F. Glatz</i>) ...	532
ZUSAMMENFASSUNG IN RUSSISCHER SPRACHE	536
ZUSAMMENFASSUNG IN ENGLISCHER SPRACHE	546

TABLE DE MATIÈRES

L'EUROPE DU CENTRE-EST DANS LA SECONDE GUERRE MONDIALE

<i>Gy. Ránki</i> : Littérature historique concernant la seconde guerre mondiale en Europe du Centre-Est	289
<i>Gy. Juhász</i> : Littérature d'histoire politique et diplomatique sur l'histoire de la Hongrie pendant la seconde guerre mondiale	312
<i>I. Pintér</i> : Données à l'historiographie du mouvement de la Résistance hongroise	330
<i>S. Tóth</i> : Rôle militaire de la Hongrie dans le conflit mondial	339
<i>W. Schumann—A. Wappler</i> : L'historiographie de la deuxième guerre mondiale dans la RDA	356
<i>K. Jonca</i> : La théorie de „völkerrechtliche Grossraumordnung” considérant surtout les Etats danubiens et balkaniques	372
<i>Y. I. Korablyev</i> : L'historiographie soviétique sur le rôle de l'Union Soviétique dans l'organisation des forces armées de type nouveau des pays de l'Europe de l'Est et du Sud-Est pendant la seconde guerre mondiale	376
<i>G. Zaharia</i> : L'historiographie roumaine sur l'Europe Centrale et du Sud-Est à la veille et pendant la seconde guerre mondiale	379
<i>Chr. Mihova—V. Toskova</i> : L'historiographie bulgare et les problèmes des relations internationales dans le Sud-Est Européen et la politique extérieure de la Bulgarie pendant la seconde guerre mondiale	394
<i>J. Marjanović</i> : L'historiographie yougoslave sur la guerre et la révolution	402
<i>A. Faltys</i> : L'historiographie tchécoslovaque et l'histoire des territoires tchèques près de la frontière 1938—1945	406
<i>M. Pacor</i> : Historiographie italienne de la deuxième guerre mondiale dans l'Europe danubienne—balkanique	411
<i>Zs. Boros</i> : Prisonniers de guerre français évadés en Hongrie au cours de la seconde guerre mondiale	429
<i>C. A. Macartney</i> : Contribution à la discussion sur les rapports de György Ránki et de Gyula Juhász	437
<i>A. Konieczny</i> : L'historiographie de la Résistance des STO étrangers dans le 3ème Reich	440
<i>J. Mirnió</i> : Les Allemands de Bácska dans le cadre du Volksbund de Hongrie	443
<i>F. Glatz</i> : Rapport sur la discussion du Colloque sur l'historiographie de la Seconde guerre mondiale en Europe du Centre-Est, tenu à Budapest de 27 au 29 septembre 1973	468

COMMUNICATIONS

<i>Gy. Juhász</i> : Deux négociations au mois d'avril 1943 (Documents des négociations entre Miklós Kállay et B. Mussolini le 1er avril 1943 et entre Miklós Horthy et A. Hitler le 16 et le 17 avril 1943)	488
---	-----

REVUE

Mitchev Dobrine: Georgi Dimitrov et la préparation du VIIème Congrès de l'Internationale Communiste (<i>J. Fejes</i>)	531
Mémoires et l'histoire (Remarques à propos du mémoire de Zoltán Vas) (<i>F. Glatz</i>)	532
Résumé en langue russe	536
Résumé en langue anglaise	546

CONTENTS

EAST CENTRAL EUROPE IN THE SECOND WORLD WAR

<i>Gy. Ránki</i> : Problems of the historiography of Eastern Central Europe dealing with the Second World War	289
<i>Gy. Juhász</i> : Political and diplomatic historiography discussing the history of Hungary during the Second World War	312
<i>I. Pintér</i> : Contributions to the historiography of the Hungarian Resistance Movement....	330
<i>S. Tóth</i> : The military role of Hungary in the Second World War	339
<i>W. Schumann—A. Wappler</i> : Historiography dealing with the Second World War in the German Democratic Republic	356
<i>K. Jonca</i> : Theory of the „völkerrechtliche Grossraumordnung” with regard for the Balkan states	372
<i>J. I. Korabljev</i> : Soviet historiography about the role of the Soviet Union in the formation of a new model for the military forces of Eastern- and South-Eastern Europe during the Second World War	376
<i>G. Zaharia</i> : Roumanian historiography dealing with the role of Central and South Eastern Europe on the eve of the Second World War and during the war	379
<i>Chr. Mihova—V. Toskova</i> : Bulgarian historiography discussing the international relations of South Eastern Europe and the foreign policy of Bulgaria	394
<i>J. Marjanović</i> : Yugoslave historiography about the war and the revolution	402
<i>A. Faltys</i> : Czecho-Slovak historiography and the history of the border regions of Czecho-Slovakia in 1938—1945	406
<i>M. Pacor</i> : Italian historiography dealing with the history of the Danube basin and the Balkans during the Second World War	411
<i>Zs. Boros</i> : French prisoners of war escaped from German prison to Hungary during the Second World War	429
<i>C. A. Macartney</i> : Contribution to the discussion of the lecture of György Ránki and Gyula Juhász	437
<i>A. Konieczny</i> : Historiography of the Second World War dealing with the resistance of foreign forced labourers in the war time economy of the Third Reich	440
<i>J. Mirnié</i> : Germans of the Bácska within the bounds of the Popular Federation of the Germans in Hungary	443
<i>F. Glatz</i> : Cardinal questions under discussion in the Conference on the Historiography of the Second World War	468

COMMUNICATIONS

<i>Gy. Juhász</i> : Two discussions in april 1943 (Documents on the negotiations of Miklós Kállay and B. Mussolini, april 1943, as well as Miklós Horthy and A. Hitler, 16—17 april 1943)	488
---	-----

REVIEW

A study about the preparatifs of the VII th Congress of Komintern (<i>J. Fejes</i>)	531
Memoirs and history (Remarks concerning the Zoltán Vas' Memoirs) (<i>F. Glatz</i>)	532
Summary in Russian	536
Summary in English	546

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1974. IV. 13 — Terjedelem: 23,75 (A/5) ív
74.341 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010,

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI. 1900 Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 28,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25,812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST